عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
وەرگێڕانی لە تورکییەوە:
لوقمان عەبدوڵڵا

بەرگریکردن لە گەلێك

عەبدوڵڵا ئۆج ئالان

بەرگریکردن لە گەلێك

وەرگێڕانی لە تورکییەوە: لوقمان عەبدوڵڵا

ناوی کتێب: بەرگریکردن لە گەلێك
نووسەر: عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
وەگێڕان لە تورکییەوە: لوقمان عەبدوڵڵا
چاپ: یەکەم
تیراژ: ٥٠٠٠
چاپخانە: چاپخانەی ڕەنج

ژمارەی سپاردن: (١٠١٠)
نرخ: (٧٥٠٠) دینار

ناوەڕۆك

بەشی پێنجەم ٣٦٧ ـ ٤٩٠

بەشی شەشەم ٤٩١ ـ ٥١٢

بەشی حەوتەم ٥١٣ ـ ٥٦٢

بەرگریکردن لە گەلێك

راکردن لەراستینەی کۆمەلگا زۆر لەوە زەحمەتترە کە مەزندە دەکرێت. بەتایبەتیش بۆ ئەو کۆمەلگایەی رەچەڵەك کە تاکێك بیت تێیدا. پێشینیان گوتوویانە: خوویەك گرتت، بەشیری تەرکی ناکەی تا پیری، واتە ئەو قۆناغەی پێشبڕکێی کۆمەلایەتی کە لە نزیك تەمەنی حەوت ساڵان لە میانەی دایك دەستپێدەکات تاوەکو حەفتا ساڵی بەم شێوەیە بەردەوام دەبێت. لە بواری زانستییەوە دەستنیشانکراوە کە دایك هێزی سەرەکی و بنەڕەتی بەکۆمەلگابوونە. یەکەم تاوانم دەرهەق بە کەسێتی خۆم، بە گومان تەماشاکردنی ئەم مافەی دایك و پێشوەخت بڕیاردانی خۆم بوو سەبارەت بە کۆمەلایەتیبوونم. بە بووێری هەنگاونانم بۆ ژیانێکی تەنیایی بێ دایك و باوکی ئەو کۆمەلگایەی مرۆڤایەتی کە بە گوێرەی دەستنیشانکردنە زانستییەکان ئافراندنێکی تایبەتی زیاتر لە بیست ملیار ساڵ پێش ئێستایە، تەنیا ئەمە سەربەخۆ بابەتێکە پێویستی بە لێکۆڵینەوە هەیە. ئەگەر ئاگادارکردنەوە بەردەوامەکانی دایکم و هەوڵەکانی خنکاندنم بەهەند وەرگرتبوایە، لەوانەیە ڕێگای ئەو تراژیدیایانە نەدەکرایەوە کە دووچاریان هاتم. بەلام دایکم رەمزی پاشماوەی هەرە بێچارەی کۆتاییەکانی کەلتووری هەزاران ساڵەی ژنە خوداوەند بوو کە لە لێواری لەناوچوون دایە. سەرباری رەوشی منداڵیم، بە ئەندازەیەك لەم رەمزە نەترسام و پێویستیم بە خۆشەویستییەکەشی نەبینی و دوودڵ نەبووم لەوەی هەست بە ئازادی خۆم بکەم. بەلام تەنانەت بۆ ساتێکیش ئەوەم لەیاد نەچوو کەتاکە مەرجی ژیانم شەرەف و کەرامەتەکەیەتی، واتە بە پاراستنی ئەم شەرەف و کەرامەتە تێپەڕ دەبێ. ناموس و کەرامەتەکەییم دەپاراست، بەلام بەو شێوەیەی کە خۆم بە ڕاستم دەزانی، لەدوای ئەم وانەیە ئیتر دایك بۆ من بوونی نەبوو. لە کاتێکدا ئەم پاشماوەیەی خوداوەندی ژن لەبیرم دەسڕایەوە، هیچ کاتێك بەپێویستم نەبینی لێپرسینەوە بکەم ئاخۆ لەبارەی منەوە هەست بەچی دەکات. ئەمەش جیابوونەوەیەکی زاڵمانەیەئەمە ڕاستییەك بوو. نازانم بڵێم کەهانەتەکانی یاخود نزا خراپەکانی،لەساتەوەختەکانی تراژیدیا قوورسەکان دەهاتەوە یادم. ئەم پێشبینیانە هێندە ڕاست بوون تەنانەت لێهاتووترین زاناکانیش نەیاندەتوانی دەستنیشانی بکەن. یەکێك لەڕاستییە گەورەکانی ئەو

پێشەکی

دەستنیشانکردنەی بوو کەدەیگووت " زۆر باوەڕی بە برادەرەکانت دێنی، بەلام هەر بە تەنیا دەمێنیتەوە " بەلام ڕاستی منیش ئەوەبوو کە خۆم پەیوەندی کۆمەلایەتیبوونم لەگەل برادەرو هاوڕێکانم دەبەست.

هەلبەستنی چیرۆکی ژیانم بەمجۆرە دەستپێدەکات. گەر دایکم بشیخواستبایە کۆمەلگایەکی نەبووپێشکەشی منی بکات، لەمێژبوو پەرتەوازە کرابوو. ئەوەی ئەو دەیخواست جێدەست (قولپ)یکی ژیان بوو. خۆی نەیدەتوانی بەدەستیبێنێ، دەیخواست بەمنی بدات.چیرۆکی باوك هەرچەندە جیاوازی هەبێ، بەلام هاوشێوەی ئەوبوو.ڕاستینەی ئەم خێزانەی تێیدا چاوم بە دونیا هەلهێنا، بەمشێوەیە هەلمدەسەنگاند کەبێ بانگەشەترین میراس و پاشماوەی کولتووری تیرە بەراییەکانی باب و باپیرانە کە زۆر بەلاوازی و پەرتەوازەیی ماونەتەوەو دەخوازێ خۆی بسەپێنێ. بەهیچ شێوەیەك بەگەرمی پێشوازیم لە کۆمەلگای فەرمی و دەولەت نەدەکرد کە لەگەل چوونم بۆ قوتابخانەی سەرەتایی ئاشناییم لەگەل پەیدا کرد، بە گەرمی لێیان نزیك نەبوومەوە. هیچ شتێکیشی لێتێنەگەیشتم. لە ڕوالەتدا تا دوا قۆناغی قوتابخانەی زانستە سیاسییەکانی کۆنترین زانکۆی تورکیا هەر بە نمرەی زۆر باشە بەرزبوومەوە. ئەو قوتابخانە و ژیانە شۆڕشگێڕییەی دواتر هەلمبژارد ئامۆژگارییەکانی چەرخی دەستاڕێکی بێڕەحم بوو. گەر هەر لە سەرەتاوە ئارەزوو و بڕاری شاخم بەبناخە وەرگرتبایە دەشیا بتوانم تراژیدیاکان بپچڕێنم. بەلام ئەندێشەی ڕزگارکردن و پێگەیاندن و خولقاندنی هەفالان دەرفەتی بەم حەزەم نەدا. کاتێك خۆم هەلدایە هەردوو دەرگای ڕۆژهەلات و ڕۆژئاوای شارستانییەتەکەمان، لەناو زەمینەی لێکدانەوە سەهۆل ئاساکانی (بەستەلەکەکانی) سەرمایە ـ قازانج خۆم بەرووتوقووتی دەدۆزییەوە. لەم خالەدا ئیتر هیچ هێزێك منی بەرێوەنەدەبرد. تەنانەت هیچ شتێکم نەبوو لێم بڕفێنن. هەبوونیشی سەرنجمی ڕانەدەکێشا. لەم قۆناغەدا هەندێ لە هەفالانم لەناو کلپەی ئاگر خۆیان سووتاند. چەندین کورو کچی مەرد و ئازا ئامادەبوون هەموو شتێکیان بکەنە قوربانی. هەرگیز ناتوانرێ نکولییان لێبکرێت. بەرخودانی زۆر گەورە و شکۆداریان ئەنجامدا. گرێدانێکی بێ هاوتایان نیشاندا. بەلام تەواوی ئەم هەولانەش لە دژوارترکردنی تەنیاییەکەم بەولاوە هیچ ئەنجامێکی دیکەی لەگەل خۆی نەدەهێنا.

کاتێك ئەربابەکانی هەموو کیشوەرەکان بە یەك دەنگ چارەسەریان لەوەدا بینی لە ڕێگای پیلانگێڕییەکدا ڕادەستم بکەنەوەو لە دوورگەی ئیمرالی بگیرسێمەوە، ئەوەم بە بیردا هاتەوە کە جارێکی دیکە چیرۆکێکی ئەفسانەیی دووبارەو نوێ دەکرێتەوە، کاتێ خوداوەندی یۆنان زیۆس پرۆمیتۆسی نیوخوداوەند لەتاشەبەردەکانی چیای قەفقاسیا دەبەستێتەوە و ڕۆژانە پارچە پارچە جگەری دەرخواردی هەلۆ دەدات. بەلێ ئەو پرۆمیتۆسەی کە لەپێناو مرۆڤایەتی ئاگر، ئازادی لە خوداوەندەکان ڕفاند! وەکو بلێی ئەفسانەکە لە شەخسی مندا بەڕاستی پراکتیزە دەکرا.

لەوانەیە لە دەستەی گشتی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا پرسێکی وەها بە مێشکیاندا بێ ئایا ئەم چیرۆکە کورتەی ژیان و بەرگرینامە چ جۆرەپەیوەندییەکیان بەیەکەوە هەیە. لەمیانەی ئەم

بەرگرینامەیـەدا دەخـوازم پەیوەندییەکـە ڕوونبکەمـەوە.ئامـانجێکی دیکـەی گـرنگم ئەوەیـە کـە لـەم ڕێگایەوە خوازیارم بیسەلمێنم کە پەیوەندی سەرمایە ـ قـازانج لـە بـژاردەترین سـیحرباز سـیحربازترە، لـە سـتەمکارترین خوداوەنـدی حـوکم بێـڕەحمترە.هـیچ سـەدەیەك وەك سـەدەی بیسـتەم خوێنـاوی و بێڕەحم نەبووە. من نەوەی ئەم سەدەیە بووم و پێویستە شیبکەمەوە. لەناو ئـەو تـۆز و دووکەڵـە بـێ هاوتایەی قورسایی ئایدۆلۆژی شارستانیەتی ڕۆژئاوا ئافراندوویەتی، زۆر زەحمەتە ئەم ڕاستییە بخەینە ژێر شیتەڵکارییەك کە دەرکی پێبکرێت. ڕزگاربوون و دەرکـەوتن لـەناو تـۆڕی سـیحر بـاز ــ جادووگـەر هێندە سانایی نییە. لەم گەمەیەی دواییدا ئەم دیاردەیـەش دووچـاری ونکـردن و دۆڕانـدن دەکـەن کـە تورك (وەك گەل)ی پێ دەڵێن. ئەوەی لەدواوە دەهێڵرێتەوە مرۆڤایەتیەکی خڵتەیە کە نـاتوانرێ تێیـدا بژی.

لەدۆخێکی وەهادا بەهەندوەرگرتنی دەستەی گشتی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپابەڕاستیش ئەگەر هێزێکی دادگاییکردن بێت، ئەوا پێشکەشکردنی بەرگرینامەیـەك لەوانەیـە واتـادار بێـت، لـەم دوو سـەد ساڵەی دوایی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەناو چەرخی کۆنترۆڵی شارستانییەتی ئەوروپا دەسوڕێتەوە. ئەوەی لـە ڕۆژگـاری ئەمڕۆمانـدا لەئارادایـە بەتـەواوی گێـژاوو (کـائیوس) و تـراژیـدیای ڕۆژانەیـە. دادوەرەکـان، ئەربابـەکان ــ ئەفەندییـەکان بـەردەوام بڕیارەکانییـان یەکلایەنەیـە. لەڕواڵەتـدا مافـداری لەمیانـەی تەرازووی دادەوە لەلایان پێوانە دەکرێ و بڵاودەکرێتـەوە. بـەڵام ئـەوەی لـە بەرامبـەر قـازانج و بـەهای وەرگیراو بڵاو کراوەتەوە لە ڕاستیدا سزایە.

بەرامبەر بەو شـەڕ و نـاهـەقی و سـتەمکارییانەی شـوێنپەنجەی خـۆی بـوو. شارسـتانیەتی ئـەوروپا، یەکێتی ئەوروپا و هێزە دادوەرییەکەی پەیمانی ماق مرۆڤی ئەوروپا و دادگای مـافی مرۆڤـی ئـەوروپای ئاواکردووە. گەر دادگای ماق مرۆڤی ئەوروپا ناخوازێ تەنیا وەك ناوێـك بمێنێ پێویستە بەشێوەیەکی ڕاست دەستنیشان بکات چییە و کێیە لەکەسایەتی مندا دادگایی دەکرێت. ئەوەی لەسـەرەتاوە پێویسـتە بزانرێ ئەوەیە، چاکەیەك کە لە چوارچێوەی مافەکانی تاك بێ نابێ بەرامبەر ئەو گۆشەگیرییە قورسە بێت کە ئێستا بۆ ساڵی شەشەمی دەچێ. هەڵوێستێکی بـەمجۆرە هـەم بەرامبـەر بەکەسێتی مـن، هـەم بەرامبـەر بـەو گەلـەی نوێنەرایـەتی دەکـەم (گـەلی کـورد) دەبێـت بـە سـزایەکی کـۆنکرێتی. لـە بەرگرینامەکەمدا لێپرسینەوە سـەبارەت بـەم سـزایە دەکـەم. ئاشکرایە کـە هەڵوێسـتێکی زۆر دوور لـە لۆژێکی بـاو و مافـداری فـەرمییم نیشانداوە. ناچـاربووم بەمشـێوەیە پێشکەشـی بکـەم. بـەلانی کـەم ڕوونکردنـەوە و ئاشـکراکردنی تراژیـدیای ئـەو گەلانـەی لـەژێر حـوکمی ئـەوروپا دەژیـن. تەنانـەت بـە ئەنـدازەی ترپەیـەکی دڵـیش بێـت ڕۆڵ بیـنین لـە پێشکەشـکردنی چارەسـەری، پێویسـتە وەڵامـی ئـەم ڕووداو و بەسەرهاتانە بێت. بەتایبەتیش ڕێگا نـەدان بـەو تراژیـدیا نوێیانـەی کـە ڕێچکەیان کراوەیـە، گرێدراوی هێزی بەرگرینامە و وەڵامەکەی بەرامبەری دەبێت. بۆ ئەم ئامانجە پێویستی تـاوتوێکردن و شۆڕبوونەوە بۆ ناو مێژووی کۆمەڵگاو دیاردەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین و گەلی کوردم بینی لەسەر بنـەمای ڕەخنەدان و ئەزموون وەرگرتن لە مێژووی نزیکی گەلی کورد پێشخستنی شـرۆڤەیەکی نـوێ سـەبارەت

پێشەکی

بە بزووتنەوەی (PKK) وەك فاكتەرێكی نوێ پێویستە بەهەند وەربگیرێت گرنگی و بایەخی تایبەتی خۆی هەیە، لە حالەتی شیكردنەوە و چارەسەر كردنیشدا لەسەر بنەمای ئەزموون وەرگرتن لە رابردوو كێشەی كورد بە چارەسەری دەگەیەنێت، ئەویش كاریگەری تەواوی لەسەر رۆژهەلاتی ناوین دەكات.

بناخەی شێوەی هاوچەرخی تراژیدیای عەرەب ـ ئیسرائیل لەمیانەی رێكەوتننامەی سایكس ـ بیكۆی سالی (١٩١٦ز) دانرا كە بەجۆرێك لەجۆرەكان پرۆژەی رۆژهەلاتی ناوینی ئەو قۆناخە بوو. لەرواڵەتدا بەهیچ شێوەیەك ئەم گۆڕانكارییە ترسناكەی نەكردبووە ئامانجی خۆی كە لەم رۆژگارەماندا روودەدەن، پێكهاتە ـ قەوارە ـ سیاسەییەكانی دیكەش كەئاواكران، وەك ئامرازی چارەسەری بیریان لێكرابۆوە. لەڕاستیدا ئەوەی ئەنجامدرا، سوافكردنێكی نوژمنی كایە و نەریتی كۆمەلگای دەولەتگەرایی دەسپۆتیزمی رۆژهەلاتی ناوین بوو بە ماددەیەكی بریقەدار، ئەم سوافە لە رۆژگاری ئەمرۆمان تەپەتەپی دێت و دەگەوێشەوەی دەركەوتەروو نەریتی دەولەتی بێچارە بوو كە پاشخانی دەسپۆتە پووچەكانی هێزی ئەتنیكی بەلانی كەم پێنج هەزار سالی بوو. لەگەلّ كەوتنی ئەو سوافكارییە ئەوا بەناو رەوتە سیاسی و رۆشنبیرە چەپڕەو و راستڕەو، میللیگەرا ـ ئیسلامیگەرەكانیش لایەنێكی جیاوازیان لەگەلّ ئەم راستییە كۆمەلایەتییە ـ سیاسییەدا نەبوو. بەشی رۆژهەلاتی ناوین لەو قەیرانە گشتییەی كۆمەلگای سەرمایەداری كە بەهێزترین هەلمەتی جیهانگیری بە خۆیەوە دەبینێت، بەلێ بەشەكەی بەواتای ووشە "گێژاوە"یە قۆناغەكانی گێژاوە یان كائیوس خەسلەتی تایبەت بەخۆی هەیە. نوێنەرایەتی ئەو نێومندە ـ مەودا زەمەنیە ـ هەستیارە دەكات كە ئەو یاسایانەی واتا و بەها بە بونیادە كۆنەكان دەدەن هەلدەوەشێنەوە، لەجیاتی ئەو هی نوێ سەرهەلدەدەن. هەولەكانی هێزەكانی ژیان بۆ واتاو پێكهاتەی نوێ ئەوە دیاری دەكەن كە لەم" نێومندە " ئافرێنەرەدا چی سەرهەلدەدات. لەئەدەبیاتی سەردەمدا ئەم هەولانە بە تێكۆشانی ئایدیۆلۆژی، سیاسی و ئەخلاقی ناو دەبرێت.

گەلی كورد لەژێر باری خراپی ئەو نەریتە بێڕەحمەی سەردەمی قەیرانەوە هەنگاو بۆ ناو قۆناخی گێژاوە دەهاوێژێ و بەردەوام هەست بە كولتووری كوشتار دەكات، كە وەك شمشێر بەردەوام لەسەر ملیانە. ئەگەر لەرێگای هەلۆیستێكی هەستیاری واتادار و بونیادگەرایی ئاراستە نەكرێن، ئەوا زۆر بە سانایی بۆ فاكتەری شەڕ و پێكدادانێكی خەست دەگۆڕێن كە تراژیدیای عەرەب ـ ئیسرائیل تێپەڕدەكات. ئەو تایبەتمەندێتییە كۆمەلایەتیانەی لەژێر حوكمی دەولەتی دەسپۆتیزمدا لە پەلوپۆ كەوتووە و پارچە پارچە بووە، بەرامبەر بە هەموو جۆرە فاكتەر و هۆكارێكی دەرەوە گونجاوو لەبار دەكات. هەلبەتە لەبواری نەریتە باوەكانیشدا ئەم شێوازانەی بەڕێوەبردن وەك قەدەرێك و تیۆرییەكی نەگۆڕ تێدەگەن. بەلام كاتێك هێزی هەژموونگەرایی و سەركێشی جیهانگیری ئەمریكا لەمیانەی پرۆژە نوێكەی سەبارەت بەرۆژهەلاتی ناوین كوردان وەكو فاكتەری سەرەكی دەبینێ قۆناخ هەستیار تردەبێت. ئەمریكا كە لەرێگای تاقیگەراییەكی قەبا سیاسەت بەڕێوە دەبات، هەروەكو چۆن لەگەلّ هەر هەنگاوێكدا كۆمەلگای رۆژهەلاتی ناوین رێگا لەپێش تراژیدیا دەكاتەوە،گەر بەزانینەوە بێت یان

ئەزانین وەها دیارە ڕۆژهەڵێك دەسەپێنێ کەکۆتاییەکەی نازانرێ و دیار نییە. ئەوەی یەکێتی ئەوروپا ئەنجامی بدات،لەبەدواچونێکی گرانی ئەم قۆناغە بەشێوەیەکی واقیعی و بەگوێرەی مەرجەکانی قازانج بەولاوە هیچ جۆرێکی دیکە نابێ. چەمکی دەوڵەتی دەسپۆتیك نەریتێکی وەهای نییە کوردان وەك دیاردەیەك ببینێ و بە دۆستایەتی لێی نزیك بێتەوە." سەری بەرز کردەوە، سەرکوتی بکە" تاکە سیاسەتی دیاریکراوە. لەگەڵ ئەمەش دا بەردەوام نەریتی "بنەماڵەگەرێتی" کورد لە ئارادا دەهێڵرێت کە تا قورگ کەوتۆتە نێو خیانەت و بە کرێگیراوێتی. وەك تایبەتمەندێتی و پێداویستییەکی کەسایەتی و کارەکتەرەکەیان بە ئەندازەی ئەوەی لەگەڵ چەمکەکانی دەوڵەتی خۆجێی دەسپۆتن، لەگەڵ ئەربابە ئیمپریالییە نۆێکانیشیان لە بەڕێوەبردنی هیچ جۆرە هاوکارییەکی بێ پرەنسیپانە دوودڵ نابن. ئەو دیاردەیەی کورد کە ماوەتەوە،پارچە پارچە کراوە،چەندەی بڵێی تەسك کراوەتەوە، لەولاتری ئەزانیشەوە دووچاری قڕکردنی هزری و پێکهاتەشی هاتووە، خانەکانی وردە خێزانەکانە. تەنانەت ئاگاداری ئەمەشی نییە کە "چۆن دەبێت بە هی خۆی". لەگێژاوە (کائیوس)ی ڕۆژهەڵاتی ناویندا دەتوانرێ بۆ هەموو ئامانجێك سوود لەم کوردە تەواوکەرە وەربگیرێت، تا دەگاتە بەکار هێنانیان لە پەیڕەویکردنی شێوازی دڕندانە، تەنانەت لە ئاواکردنی ڕۆژهەڵاتی ناوینێك کە شایستەی ژیان بێت تاوەکو دوایی ئامرازێکی لەبارو گونجاوە. ئەگەر کوردان لەوەڵامدانەوەیەکی گەوهەری دیموکراتییانە بۆ پرسیاری " چۆن دەبن بە هی خۆیان" سەرکەوتن بەدەستبهێنن، بێگومان دەبن بەیەکێك لەهێزە پێشەنگەکانی ڕزگاربوونێکی سەرکەوتوانە لەو ئاژاوەییەی لەئارادایە. نەك تەنیا بۆ خۆیان، بەڵکو بەسەر شانسی بەرەواژوو کراوی سەرجەم گەلە بێبەختەکانی ناوچەدا سەردەکەون. دەتوانن کۆتایی بە ئاماری خوێناوی و بێڕەحمی نەریتی شارستانیەتی پێنج هەزار ساڵە بهێنن. بەم شێوەیە دەتوانن کۆتایی بە ڕەچەڵەکی ئەربابەکانی شارستانییەت بێنن کە خۆیان ڕێگایان بۆ کردنەوە و بەشێوەیەکی کوێرانە خزمەتیان کردن، لەجیاتی ئەوەیش دەتوانن ڕۆڵێکی گرنگ لەچاخی ڕەسەنێتی ئازادی گەلاندا ببینن.

لەدۆخێکی پێچەوانەدا ئەگەر هەڵمەتەکانی ئەفەندیەکانی ـ شارەزایانی ئیمپریالی درێژخایەنی قووڵبێتەوە و ژێرکەوێت، ئەوا لەناوچەدا لە ڕۆڵی هێزی " کوشتن وەردن" ڕزگاری نابێت، تەنانەت ڕۆڵەکەیان ڕەوشی فەلەستین ـ ئیسرائیل تێپەڕدەکات و تەواوی ناوچەکە دەگرێتەوە. ئەوەی ئێستا ڕوودەدات لەچەخماخەی پێکدادانە گەورە کان زیاتر هیچ مانایەکی دیکەی نییە. کاتێك تەماشای گەمەکانی دەوڵەتی فەلەستینی ـ ئیسرائیلی بکەین، ئەوا بۆ زانینی ئایندەی گەمەکانی " دەوڵەتی کوردی" پێویستی بەکاهینێتی نییە. پێویست دەکات زۆر بەباشی جیاوازی نێوان بەرگری ڕەوای چەکداری و ئەو توندوتیژییە ببینرێت کەوەك ئامرازێکی چارەسەری و ئاواکردنی دەوڵەت بەکاردەهێنرێت.

هەربۆیە کاتێك وابەستەی ناوەندی دەوڵەت نەبێ و گرێکوێرەی گێژاو بۆ ماوەیەکی درێژ وەك شێوازێکی ژیان بۆ خۆی پەسەند نەکات ئەوا شێوازێکی واقیعی چارەسەری پێڕەوی ئاشتی و

دیموكراتییانە ژیانییە. پێویستە بەمەزنی بیركردنەوە لە باری قووڵی واتا و پێكهاتەی خولقێنەران ئەنجام بدرێت و بەئەشقەوە جێبەجێ بكرێت و وەك پیرۆزترین هەوڵ ببینرێت. لەم بەرگرینامەیەدا هەوڵ دەدەم هەم ئەو ئێش و ئازارانە كەم بكەمەوە كەلەژێر بەرپرسیارێتی(PKK) وە خولقاوە، هەم وەك ئەوەی ئەزموونێكی مەزنی رەخنەدانی بەدەستهێناوە ئەم بژارەی چارەسەری روونەكەمەوە.

هەرچەندە قۆناخی دادگاییكردنی ئیمرالی لە هەلومەرجی نالەبار بەرێوەچوو، بەلام دیسان ئەو هەڵسەنگاندنەی خۆم راست دەبینم كە وەك لێكەرینێكی ئاشتی و دیموكراتی بەناوم كرد. ئەو قۆناخە بەهای وەرچەرخانێكی چۆنایەتی هەبوو. قۆناخێك بوو هەم هۆشیاری هەم هەوڵەكانی پێویستی دەستبەردانێكی بە پرەنسیپانەی لە لێكەرینەكانی كۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پایەداری چربۆوە. لەو قەناعەتەدام كە وانەی ئەزموونبەخشی قۆناخە زەحمەتەكانم بەدەستهێنا. بەرخودانم بەرامبەر هەردوو هەڵوێستی دەست لەخۆبەردانێكی نامەردانە و بەرخودانێكی قەبا و كوێرانە كرد، ئەو بەرگرینامەی پێشمخست لەگەڵ ئەوەی رۆڵێكی گرنگ لە وەرچەرخانی توركیادا دەبینێ، ئەوەی هەرە زێدە وشیارانە سوودی لێ وەرگرت رێكخستنەكەی (AKP) پارتی دادو گەشەپێدان بوو. سەرباری هەموو هەوڵ و كۆششەكانم كە دەمخواست ئەو هێزە چەپرەوانە سوودی لێ ببینن كە پێویست بوو دیموكرات بن، بەلام سوود لێوەرنەگرتنیان دەشێ وەك زیانێكی مەزن هەڵسەنگێنرێ. لەجیاتی چەپرەوەكان، راستڕەوەكان گفتوگۆیان سەبارەت بە دیموكراسی دەكرد. بێگومان لەئەنجامدا لایەنی سەركەوتوو ئەوانن.

ئامانجی سەرەكی بەرگرینامەی دادگای ماف مرۆڤی ئەوروپا، بەراوردكردنی شارستانییەتی خۆرئاوا و خۆرهەلاتی ناوین و شكاندنەوەی ئەگەری گۆڕانكارییەكان ــ بەتایبەتی بۆ كوردان ــ بوو بەلایەنی بژاری دیموكراتییانە. پاشەكشێی (PKK) بۆ باشوور (كوردستانی عێراق) پێویستییەكی ئەم هەڵوێستە بوو. گۆڕانكارییەكان و داگیركاری ئەمریكاش راستی ئەم هەڵوێستە روونەكاتەوەو دەیسەلمێنێ. هەڵوێستەكانی سەبارەت بە رۆژهەلاتی ناوین كەلەسەرتاسەری جیهان گفتۆگۆ دەكرێ، لەم بەرگرینامەیەدا بە فراوانی دەستنیشانكراوە. رۆژ بە دوای رۆژ زیاتر گرنگییەكەی دەردەكەوێ، هەڵوێستێكی وەها جێگای باس نییە كەبە شێوەیەكی ووشك دوژمنایەتییەكی پاشەڕۆیانەی شارستانییەتی رۆژئاوا بكرێ یاخود تەسلیمكاریەتێكی هەرزان نیشان بدرێت. بە وریایی و تایبەت هەوڵ دراوە بەهای كۆتێزی (سەنتێزی)، خولقكاری و تایبەتبوونەكەی نیشان بدرێت.

لەوبەرگرینامەیەی كە بۆ دادگای ئەسینا پێشكەشكراوە بە كارامەیی پێویستی چۆنییەتی تاوتوێكردنی مەسەلەیەكی بەرجەستەكراوو ئەو رەوشە نیشان دەدرێت كە رژێمی ئۆلیگارشی گەلانی تێخستووە. جارێكی دیكە هەوڵ دراوە گرنگی سەیركردنی كێشە مێژوویییەكان سەبارەت بە گەلانەوە دەستنیشان بكرێت. ئەم بەرگرینامەیەی دواییش ناوەرۆكی تەواوكاری بەرگرینامەكانی دیكە لەخۆوە دەگرێت. لەبواری سیاسی و مافداری یەكبوونی توركیا و ئاسیای بچووك لەگەڵ یەكێتی ئەوروپا، واتا قۆناخی دەستپێكردنی یاداشتنامەی (مذكرة) ئەندامێتی رەچاو دەكات. لەپێشەوەچوونێكی

سەرکەوتووانەی قۆناخدا کێشەی کورد ڕۆڵی پێشەنگی دەبینێ. دەشێ پێوانە سیاسی، دیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ وەك پێوانە بنچینەییەکانی چارەسەری ئەم کێشەیە ببینرێ.

بەڵام وەك حکومەت و دەوڵەت تورکیا لەجیاتی ئەوەی بڕیارەکەی لەناواخنییەوە سەرچاوە بگرێت، وەك ناچارییەکی دەبینێ. ئەم هەڵوێستە لەگەڵ ئەوەی ترسی باوی تورکیا بەرامبەر ڕۆژئاوا نیشان دەدات، ئەوا هەڵوێستێکی ئازادیخوازانەی لە ناواخنییەوە سەرچاوە بگرێت بەرامبەر ئەم کێشەیە نەك هەر تەنیا زیانی لێناکەوێتەوە، بەڵکو دەبێ هەوڵی ئەوە بدات و دەرکی پێ بکات کە سوودێکی مەزن و سەرکەوتنی لە دواوەیە.

ئیتر دەبێ کۆتایی بەبڕیاری بەکارهێنانی کارتی کورد بهێنرێ کە لەسەردەمی ئاواکردنی کۆمار بە مەسەلەی موسڵ ـ کەرکوك لەنێوان تورکیا و ڕۆژئاوا دەستیپێکرد. چونکە لەمانەوەی شۆڕشەکانی کۆماریی بەوابەستەیی و گەندەڵبوونی ئۆڵیگارشی، هەروەکو لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا دەبینرێ لە گۆڕانی ناوەرۆکەکەی بەولاوە هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێنەکەوتۆتەوە. بەبایەخەوە تاوتوێکردن و گرتنەدەستی سەنتێزی کۆماری دیموکراتی و هاوڵاتی کوردی ئازاد و ئاراستەگرتن بەرەو چارەسەری یەکپارچەیی راستەقینە و دیموکراتیزە بوون فەراهەم دەکات. بزاری دیموکراتی و مافەکانی مرۆڤی شارستانیەتی ڕۆژئاواش دەرفەت بەهەڵوێستێکی لەمە جیاواز تر نادات. کاتێك پێوانەکانی مافداری (مافپەروەری) پەیڕەوکراو ڕەچاو بکرێت، شیمانەیەکی وەها ناکەم بەرشتی چاو پێداخشانەوەیەك بە مافەکانی مندا ئەنجام بدرێت. هەروەها زەمینەی سیاسی ـ ئابووری بنەمای دۆزەکەو هێزی راستینەی پیلانگێڕی زۆر لەسەرەوەی هێزی یاسایە، هەروەکو دەزانرێ خودی یاساناسی ــ مافپەروەری ــ ئەو سیاسەتەیە کە بۆماوەیەکی درێژە بە ڕێساو دامەزراوەکان بەستراوەتەوە، ئەم تایبەتمەندییە بۆ دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپاش لەجێگای خۆیدایە، بەڵام دیسان بەکارهێنانی مافی بەرگریکردن ئەرکێکی ئاکاری و سیاسی و یاساییە، لەو باوەڕەدام کە ئەو شەڕەی بەرگریکردن کە شەش ساڵە بەردەوامە هەم لەبواری واتا هەم لەبواری پێکهاتە زۆر لە سەرووی بەرگریکردنە ئایدۆلۆژی ــ کردارییەکانی پێشترە. ئەوانەی دەخوازن خەڵك بەسزای مردن دادگایی بکەن دەبێ بتوانن خۆشیان دادگایی بکەن. هەروەها ئەوانەی دەخوازن بەرگری لە خەڵك بکەن دەبێ سەرەتا بزانن چۆن بەرگری لەخۆیان بکەن. ئەوانەی دەخوازن خەڵك ئازاد بکەن دەبێ سەرەتا بتوانن خۆیان ئازاد بکەن. بەمجۆرەشن ئەو منداڵانەی کە بەئازادی لەدایك نەبوونە، دەشێ مافی لەدایك بوونی ئازادانەیان ببێتە ڕاستییەك.

بەشی یەکەم

راستینەی کۆمەڵگا و تاك

وەك تاکێك لە کاتێکدا بەتەنیا لەژێر هەلومەرجی قورسی گۆشەگیریدا لەناو رەوشی دەستبەسەری و دیلیدا دەژیم، لەلاکەی دیکەشەوە درێژە بە بەرگری یاسایی خۆم دەدەم. لەساڵی شەشەمدام. لەمێژوودا بینینەوەی دۆزێکی قورسی سیاسی هاوشێوەی ئەمە هێندە درێژخایەن بوو بێت ئاستەمە یان سانایی نییە. تاوەکو ئەم ساتەوەختەش دیارنییە کە چەندەی تریشی پێدەچێت، بەڵام بەسووربوونەوە وەك رێسایەك ئەوە بەسەر دۆزەکە دەسەپێنرێ گوایە پشت بەسەر لێدانی تاکێك دەبەستێ، جێگا بەفاکتەرە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان نادرێت، زۆر روون و ئاشکرایە کە ئەم هەڵوێستەی دادگای ماق مرۆڤی ئەوروپا کەموکورتی مەزن لەخۆیەوە دەگرێت و لەگەڵ خۆیدا دەرفەت بۆ دادگاییکردنێك دەرەخسێنێ کە ناعادیلانەیە.

لە کاتێکدا بە ورياییەوە دۆزەکەم دەخرێتە چوارچێوەی دادگای ماق مرۆڤی ئەوروپا، هەروەکو بڵێی هەموو لایەنە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی بەرکەنار کرا. ئاشکرایە ئەم هەڵوێستە پێویستی شاردنەوەی بەشێکی گرنگی راستییەکانی بینی. کاتێك تاك لە کۆمەڵگا دادەبڕێنرێ، پێی دەگوترێ "دەیکەم بەخاوەنی ماف" واتە دادگاییکردنەکەشی لەسەر ئەم بنەمایە ئەنجام دەدەم، ئەمە سەرەکیترین بابەتە و پێویستە روونبکرێتەوە و ئاشکرا بکرێت، ئەم هەڵوێستە ناوەرۆکی شارستانی ئەوروپا پێکدەهێنێت. تەنانەت تەواوی بەرگرینامەی یەکەمم بۆ ئاشکراکردنی ئەم راستینەیە تەرخانکرد، دیسان دووبارەی ناکەمەوە. بەڵام باسکردنی پوختەیەکی پێویستە.

بەکۆمەڵگابوون هەلومەرجی هەبوونی جۆری مرۆڤە، دابڕانی لەو جۆرە پریماتە فامیلی هەرە نزیك بە مرۆڤی پێش خۆی و بوونی بە مرۆڤ، راستینەیەکی هەرە نزیکی زانستی کۆمەڵناسییە کە بەمرۆڤبوون هاوتەریبی بەکۆمەڵگابوون پێشکەوتووە، بەڵام ژیانی بەتەنیا و لەدۆخی کۆمەڵ، چەندە بەجودا و داتاشراوی واتا تاوتوێ بکرێت، دیاردەیەکە ناتوانرێ لەلێواری تیۆری بسەلمێنرێ، تاکی بەتەنیا بوونی نییە. دەشێ تاکێك هەبووبێت کە کۆمەڵگای نەماوەڕووخاوەبەڵام بەلانی کەم ئەو تاکە لە میانەی یادەوەرییەکانی کۆمەڵە ڕووخاوەکەی لەسەر پێیان ماوەتەوە. لەرێگەی ئەم بیرەوەریانەوە بەکۆمەڵگابوونی مەسەلەیەکی ساتەوەختییە، بەهێزبوونی جۆری مرۆڤ تەواو گرێدراوی ئەو پەیوەندییەیە کەلەگەڵ ئاستی کۆمەڵایەتی بەستوویەتی، لاواز کردنی تاك، دڕندانەترین شێوازی

بەکۆیلەکردن، ئەو ئاستەی تەنیایی یە کە بەسەریدا سەپێنراوە، ئەو گۆشەگیرییەی کەتێیدا دەژی، مێگەلە کۆیلەکان، بازرگانە گوندییەکان و کارکەرانی شار دیسان کۆمەڵگایەکن، ناوەناوە یاخی دەبن و خۆیان وەبیردێتەوە، لەلایەکی تریشەوە تەنیایی فێرکەرێکی بێ وێنەیە، قۆناخی خەڵوەتگرتنی تەواوی پێخەمبەر و بیریارە بەناوبانگەکان ئەم راستییە نیشان دەدات. تاکێتی تاك (کەسێتی تاك) تادوایی زاراوەیەکی پڕلە ناکۆکییە. لایەنێکی رووخسارەکەی لەدژی کۆمەڵگا هەر وەکو بڵێی لە زنجیرەکەی رزگاری دەبێ و بەسەربەستی دەگات، ئەو رێسایەی کە کۆمەڵگا پشت بەتوندوتیژی نەبەستێت بە ئەخلاق ـ ئاکار ـ بەناو دەکرێت. تاکێتی تاك فشار بۆ ئەم ئەخلاقە دێنێت. راستر تاکێتی شارستانییەتی ئەوروپا لەگەڵ لاوازکردنی ئەخلاق گەشە دەکات. لەکاتێکدا پێشەنگایەتی کۆمەڵگا لەشارستانییەتی رۆژهەلات بە بناخە دادەنرێت، لە شارستانی رۆژئاوا تاك پێشەنگە، لەم پێناسەیەی تاك دوو ئەنجامی جیاواز دەردەکەوێت لەکاتێکدا تاکی دەسەڵاتداری داگیرکاری بۆ پلە و پایەی ئیمپراتۆرییەتی بەرز دەبێتەوە و تاکی چەوساوە و ژێردەست لەنێو قووڵترین کۆیلایەتیدا دەژی، شتێکی رێکەوت نییە لەناو ئەو کۆیلایەتییە گشتگیر و قووڵکراوەی سیستەمی سەرمایەداری لە هەموو ئاستەکانی کۆمەڵگا بلاویکردۆتەوە رووخساری درندانەی سەدەی بیستەمی لێبکەوێتەوە.

سیستەمێك بەها مەعنەوییە بنچینەییەکانی لەدەست دابێت و بەم بلاوییە خاوەن ئەرباب (ئەفەندی) بێت هیچ شتێك نییە لەپێناو چاوچنۆکی و قازانج پەیرەوی نەکات.

ئەو تەنیایی و دەستبەسەرییەی تێیدا دەژیم گرێدراوی ئەم پێکهاتە گشتییەی سیستەمی گۆشەگیرییە. گەر کۆمەڵگاو گەل خرابنە رەوشێك " خاوەنی خۆیان نەبن "، ئەمە بەو واتایە دێت کەلەگەڵ هاتنە دونیا و لەدایکبوون مەحکومی تەنیاییەکی لاوازکراوی. بەو رادەیە خاوەنی خۆت نەبی، هی خۆت نەبی، لەگەڵ کۆمەڵگایەکی دیکە دەبیت بەیەك.بەلام ئەو کاتە ئیتر خاوەنی خۆت نیت. یان تەنیاییەکی سەرسام، یاخود تەسلیمبوون بەواقیعێکی دیکە. ئەوەیە ئەو دوو لایەنییە(دوالیزم) مەترسیدارەی بەتەڵەزگەی کورد ناوم برد.

هەروەکو بڵێی لەناو جۆرەکانی مردن یەکێکیان هەڵبژێرە. لەرۆژگاری ئەمرۆماندا جیاوازیی و هاوبەشێتییەکانی " ئەوی دیکە " زۆر گفتوگۆی لەسەر دەکرێت. ئەمە هەڵوێستێکی راستە کە بەشێوەیەکی دڵخوازی خوڵقاندنی جیاوازییەکانی دەوڵەمەندێتی کۆمەلایەتی لەرێگای هاوبەشیکردن لەگەڵ ئەوەیدیکە پێشدەکەوێت. بەلام سیاسەتی ئەخشە بۆکێشراوی هاوچەشنکردنیان و هاوشێوەکردنیان جیاوازترە. ئەویش پاکتاوکاری، فڕکردن و تواندنەوەی ئەتنیکە، دوورخستنەوەیەتی لە خاوەندارێتی خودی خۆی.

ئەمجۆرە سیاسەتەیە کە بەردەوام لەسەر دیاردەی کورد پەیرەوکراوە. سەرچاوەی ئەمەش دەسەلاتی ـ بیۆلۆژی ((ئەو دەسەلاتەی پشت بەخستن و بەکارهێنانی ئارەزووەکانی مرۆڤ دەبەستێت بۆ دەست بەسەرداگرتنی بەتایبەتیش لایەنی زایەندی)) و نەژادپەرستی و فاشیزمی سەدەکانی بیستەم و نۆزدەهەمە : هەموو جۆرە چەمکێکی دەسەلاتی تۆتالیتارە (گشتگیری تاکڕەو). کاتێك

نامانجی ئاواکردنی نەژاد و نەتەوەیەکی بەهێزە، ئاکام هێرشکاری و پەلاماردان و شەڕە. بێگومان سەرچاوەی ئەمە بۆ قۆناخی ئاواکردنی یەکەمین کۆمەڵگای پلەداری (هیرارشی) دەگەڕێتەوە. بەڵام بوونی بەسیاسەتێکی بەرفراوان و بە سیستەمکراوی دەوڵەت، تایبەت بە سەدەی بیستەمە.

هەردوو شەڕی جیهانی و، شەڕەخۆجێیی و ناوچەییە بێ ژمارەکان، تەنیا ئەمانە شارستانیەتی ئەورووپا بەتایبەتیش یەکێتی ئەورووپایان ناچارکرد کە سەبارەت بە نۆرمەکانی یەکێتی ئەورووپا و پرەنسیپەکانی هاوفکر بن و ببن بەیەك. ئەوەی ئەمڕۆ ئەورووپا تێیدا دەژی بەجۆرێك لەجۆرەکان ڕەخنەدانە بەرامبەر بە مرۆڤایەتی. تاکێك کە لە زنجیرەکەی دابڕا بێت، دەسەڵاتێکی دەوڵەت کە لەدژی بەها مەعنەوی (مۆراڵ)ییەکان پێشبکەوێت هیچ خراپەکارییەك نامێنێ ئەنجامی نەدات. بەتایبەتش کاتێك چاوچنۆکی کەڵەکەکردنی سەرمایەی ڤازانج کۆڵەکەکەی پێکبێنێت. دادگاییکردنم لەژێر سایەی ئەم هەلومەرجەدا، تەنانەت ئەو پیلانگێڕییەی لەژێریدا شاراوەیە بەرکەناریش بکرێت، بەهۆی ئەوەی کۆمەڵگایەك دەکرێتە خاوەن داواکاری کەبانگەشەی خۆی لەدەستداوە، هەروەها لەبەرئەوەی ئەمەیان چالاکییەکی ریشەدارە لەبەرامبەر ئەو سیستەمەی کەوتۆتە ناو چاوچنۆکی ڤازانج و فیزی هێزەوە، قورسترین سزا دەکاتە پێویستییەك و (بەپێویست دەبینێ) ئەمە دەسەپێنرێ.

لەکوێ بڵێی کۆمەڵگاکەم، کوانێ کەلتوورەکەم؟ کوانێ زمانی زگماکیم(زمانی دایك)؟ کوانێ ئازادیم؟ ئەمە دەبێتە یاخیبوون و جوداخوازی و خیانەتکردن لەنیشتمان. لەشارستانیەتی عوسمانیەکاندا تاوانی بەمجۆرە بوونی نەبووە، بەگشتی لەناو سیستەمی گشتیی قەومی تورکیشدا ئەمجۆرە تاوانە بوونی نییە. ئەم تاوانانە داهێنانەکانی دەسەڵاتی ــ بیۆلۆژی و نەژادپەرستی و فاشیزم و ڕژێمەکانی دیکەی دەسەڵاتی تۆتالیتاری شارستانیەتی ئەورووپایەو، لەسەدەی بیستەم بۆ سیستەمی دەوڵەتی تورك گواستراوەتەوە، هەموو لایەکی جیهان بەشی خۆی لەمە وەرگرتووە. گەر تاوانێکم هەبێ، لەخۆوە گرتنی هەندێ لە میکرۆبەکانی ئەم کولتوورەی شەڕو دەسەڵاتە، هەر وەکو فەرمانی قورئان بۆ باوەڕمەندەکان،منیش هاوشێوەی ئەوە دەسەڵاتی دەوڵەتم لەپێناو ئازادی، شەڕیشم لەپێناو دەسەڵاتی دەوڵەت بە پێویست بینی و کەوتمە ناو ئەم یارییەوە.

ئەمە نەخۆشییەکە هیچ ئازادیخوازێك نەیتوانیوە خۆی لێ ڕزگار بکات، لەسەر ئەم بنەمایە نەك هەر بەتەنیا بەرامبەر سیستەمی زاڵ، بەڵکو بەرامبەر تێکۆشانی ئازادیش تاوانبارم کە هەموو شتێکی خۆم لەپێناویدا کردە قوربانی، تەنیا لە بواری تیۆری ڕەخنەدانی ئەوە نادەم، بەڵکو لەپراکتیکە ڕەسەنەکەی تەنیاییشمدا تاوەکو ئەنجامگیربوون درێژەی پێدەدەم. بەڵام سیستەم چۆن حیسابی ئەم تاوانەی دەدات کە بەزۆرەملێ و فێڵبازی، کۆمەڵگایەك، گەلێك لە خاوەنداریێتیکردنی خۆی بێبەش دەکات ؟ گەر دادگاییکردنەکە عادیلانە بێت پێویستە بەشێوەیەکی هاوسەنگ و یەکسان گوێ لەبانگەشەکانی هەردوولا راستە و بەگوێرەی ئەمەش بە بڕیارێك بگەن. دادوەرییەك پەیوەندی خۆی لەگەڵ زانست پچڕاندبێت، هەرگیز عادیلانە نابێت. ئاشکرایە پەنابردنە بەر زانستی کۆمەڵناسی

دەبێتە چەکی سەرەکیم. بەو ڕادەیەی لەڕێگایەوە ڕۆشندەبمەوە، بەرێوەچوون لەسەر ڕێگای ڕاست، پێویستیەکی بوون بەمرۆڤی خاوەن کەرامەتە.

سیستەمێك بەمشێوەیە حوکم لەسەر کۆمەڵگا بەرێوە ببات، ئەو تێکدان و داڕووخانەی بەرامبەر سروشت ئەنجامی دەدات هەرگیز ناتوانرێ پشتگوێ بخرێ و نەبینرێ. هەڵوێستێکی ئیکۆلۆژی و فێمێنیستی (ژینگەناسی و ژنناسی) خاوەنی هێزی ئاشنا کردنمانە بەو ژیانە سروشتییەی کۆمەڵگا کە لە دەستدراوەو ونبووە، بەشێوەیەکی راست پێناسەکردنی دیموکراسی کە بژاری سیاسی گەلانەو نیشاندانی هێزی چارەسەری لەسەرووی بابەتە بەکاریگەرەکانەوە دێت. لەکاتێکدا شەپۆلی نوێی جیهانگیری هەڵسووڕانی سەربەستانەی کاڵا کە وەکو بابەتێکی (فەتیشیزم) پەرستنی لێکردووە، وەك تاکە بژارێك دەرازێنرێتەوەو بە پولداری پێشکەشی دەکات، لەڕاستیدا دەبێ بزانین کۆنترین دزی و زەوتکاری پێشکەش دەکات و هەربۆیە پێویستە بژاری دیموکراسی و ژینگەخوازی خۆمان زیاتر ڕوونبکەینەوە و وەك ئاڵای ژیانی نوێمان بیشەکێنینەوە. کاتێك بەم چەشنە بانگەشەکانی یەکسانی و ئازادی مێژوو دەکەینە هەنووکەیی و شایستەی پراکتیزەکردن. بەمەش دەیسەلمێنین کەهیچ هەنگاوێك بەفیرۆ نەچووە کە لەم پێناوەدا هاویشترابێت، هەروەکو چۆن شتێکی لە سروشتدا هەبێت کۆتایی پێنایەت و لەناو ناچێت، بەهایەکیش کە بۆ کۆمەڵگا خولقێنرابێت لەناو ناچێ و کۆتایی پێنایەت.

دووبارە بەدەستەوەگرتنی کۆمەڵگا لە بەرگرینامەکەمدا، بەو قووڵاییە فەلسەفییەوە گرێدراوە کە بەدەستمهێناوە، لەبواری زانستی کۆمەڵایەتی(کۆمەڵناسی) لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا پێویستە فەلسەفە هەمان ڕۆڵی سەردەمی قۆناخی لەدایکبوون ببینێ. لە بەرامبەر ئەو زانستەی ناوێتەی دەسەڵات بووە گەڕانەوە بۆ فەلسەفە، پرەنسیپی پێهەلگرتنی کۆمەڵگای ئازادە، لەئەنجامی نموونە بێ شوومارە مێژوویی و هەنووکییەکان ڕوونبۆتەوە کە ئەو دیموکراسییەی فەلسەفە پاڵپشتی نەبێت گەندەڵ دەبێت و لەدەستی دیماگۆژەکاندا دەبێتە نارەسەنترین ئامرازی بەرێوەبردنی گەلان.

ڕێگای ئاستەنگکردنی ئەم ڕەوشە لایەکی ئەخلاقە، لایەکەی دیکەشی زانستە، بەرێوەبردنی تێکۆشانی سیاسییە لەمیانەی ئەریتەوە کە پارچەیەکی جیانەکراوەیەتی، بەم بەرپرسیارێتییەوە دەتوانین لەناو قەیرانی سیستەمدا، بەپشتبەستن بە یەکسانی و ئازادی کاروانێکی ژیان و دونیاکەی بخولقێنین.

أ ــ کۆمەڵگای سروشتی

پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو سروشت بوارێکە تادێت کۆمەڵناسی تێیدا قاڵ دەبێتەوە، هەرچەندە لەبواری گشتیدا کاریگەری ژینگە لەسەر کۆمەڵگا روون و کراوەیە، بەڵام لێکۆڵینەوەی بەشێوەیەکی زانستی و بوونی بە بابەتێکی فەلسەفی شتێکی نوێیە، دوای دەرکەوتنی ئەنجامی کارەساتەکانی کاریگەری سیستەمی کۆمەڵگا لەسەر ژینگە ئەم پەیوەندییە پەرەیسەندووە، کاتێك لێکۆڵینەوە سەبارەت بە سەرچاوەی کێشەکە بکرێت، ئەو سیستەمە باڵادەستانەی کۆمەڵگا ڕووبەڕوومان دەبنەوە

کە بەشێوەیەکی زۆر مەترسیدار پێچەوانەی سروشت کەوتوونەتەوە، نامۆبوون بە ژینگەی سروشتی لەژێر ئەم ناکۆکییە ناوخۆییانەی کۆمەلگا شاراوەیە کە هەزاران ساڵ بەردەوام بووە؛ لەمیانەی یەکلابوونەوەی زانستی ئاشکرابووە کەچەندە ناکۆکییە ناوخۆییەکانی کۆمەلگا و شەڕو پێکدادانەکان پەرەبسەنێت بەو ئەندازەیەش پێچەوانەبوون بەرامبەر سرووشت زیادی کردووە. پارۆلای(دروشمی) رۆژگاری ئەمرۆمان زاڵبوون بەسەر سرووشت، بێرەحمانە دەستبەسەرداگرتنی سەرچاوەکانی و چەوساندنەوەیەتی. باس لە درندەیی و کێویبوونی سروشت دەکرێت. مسۆگەر ئەمە هیچ راستییەکی نییە، لەو کێشانەی سەبارەت بە ژینگەوە دیارە، ئەو مرۆڤەی بەرامبەر هاو رەگەز و جۆری خۆی بووە بەدرندە، بەرامبەر سروشتیش کەوتۆتە نێو درندانەترین رەوشەوە، هیچ جۆرە بوونەوەرێك بەئەندازەی مرۆڤ جۆرەکانی رووەك و ئاژەڵی لەنێو نەبردووە. بەو خێراییەی ئێستا درێژە بەکاری لەناوبردن بدات، رووبەرووی کێشەی مرۆڤێك دەبینەوە کەناتوانێت خۆی لەوە رزگار بکات هاوشێوەی دیناسۆر کۆتایی بە رەچەڵەکەکەی نەیەت. بەخێرایی زیادبوونی دانیشتوان و گەشەکردنەکەی و بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیا بە شێوەیەکی خراپ، کە کردەوەی رووخێنەرانەی ئێستای مرۆڤ سنوورێکی بۆ دانەنرێت،دوای ماوەیەك کەمزۆری پێناچێ ژیانی مرۆڤ دەگاتە قۆناخێك کەئیتر ناتوانێ بەردەوام بێ.

ئەم راستینەیەش لە پێکهاتەی ناوەوەی کۆمەلگا بەهۆی زیادبوونی شەڕوپێکدادانەکان، شێوە هەرە مەترسیدارەکانی بەڕێوەبەرایەتی سیاسی، زیادبوونی بێکاری، کۆمەڵگایەکی لەمەعنەویات دابڕێنراو و مرۆڤایەتیەکی بەرۆبۆتکراو وەکو دیناسۆری لێدێت، تاوەکو بە شێوەیەکی راست فاکتەرەکانی ئەمجۆرە پێشکەوتنەی کۆمەلگا دەستنیشاننەکرێت، ئەوا ناتوانرێ روونکردنەوەی تیۆری راست و رێگاکانی چارەسەرکردنی شەڕە باوەکانی مەدەنییەت و چین و نەتەوەکان بدۆزرێتەوە. لەرۆژگاری ئەمرۆماندا کاتێك سۆسیۆلۆژی ناتوانێ بە ئەندازەی " ئایین " یش وەڵامی کێشەو گرفتەکان بداتەوە، ئەوا لێپرسینەوەی کۆمەڵناسی، تەنانەت لێپرسینەوەی تەواوی پێکهاتە زانستییەکانیش دەکاتە ناچارییەك. مادام زانست هێندە پێشکەوتووە، ئەی ئەم هەموو شێتایەتییە بۆچی؟ ئەگەر تەنیا ئاماری خوێناوی سەدەی بیستەم لەگەڵ تەواوی مێژووی مرۆڤایەتی بەراورد بکەین، هەمووومان دەزانین چەندین قات زیاترە، کەواتە لەپێکهاتەی زانستیشدا کەموکوڕی و هەڵەی زۆر ڕشت و بەهێند لە ئارادایە، دەشێ هەڵەو چەوتییەکان لە دەستنیشانکردنی زانست نەبێت. لەوانەیە لە پێڕەو و شێوازی بەکارهێنان بێت، بەلام ئەمە زانست و زاناکان لەژێر باری بەرپرسیارێتی رزگار ناکات.

ئێرە شوێنی گفتوگۆکردنێکی قووڵ سەبارەت بەم مەسەلە و تایبەتمەندێتیانە نییە. وەك قەناعەتی خۆم. پێگەی زاناکان و دەزگاکانیان، هەم لە بواری ئەخلاقی هەم باوەڕی زۆر لەڕەوشی وابەستەیی راهیبەکانی پادشاییەتیە سەرەتاییەکانی میسرو میزۆپۆتامیا پاشکەوتووترن و دوور لەگیانی بەرپرسیارێتین. پێغەمبەرەکان و ئایینەکانی نەریتی ئیبراهیمی کەبەرامبەر رەچەڵەکی پادشایەتی فیرعەون و نەمروود سەریانهەڵدا لە بواری ئاکار و باوەڕیدا رۆڵێکی مەزنیان لەگەشەکردنی مرۆڤایەتیدا بینی. ئەم رۆڵە لایەنی پۆزەتیفی نەریتی راهیبەکانە. هەرچی ئەوەی ئەم زانایانە

ئەنجامیانداوە کەلەژێر فەرمانی دەسەڵاتدان، بەردەوام ئامرازەکانی فرکردن دەخەنە دەست شێتەکانی دەسەڵات و هەرە دواییش بۆمبای ئەتۆمی بەسەر مرۆڤایەتیدا تەقاندەوە، کەواتە هەڵەیەکی سامناك لە پەیوەندی نێوان دەسەڵات ـــ زانستدا هەیە. وەك بەرهەمێکی کۆمەڵگا دەتوانین زانست بەبەهادارترین دەسکەوت هەڵسەنگێنین. بەڵام ڕێگاکردنەوەی لەپێش ئەو هەموو کارەساتانە هەرگیز ناتوانرێ ڕوونبکرێتەوە، هەر بۆیە زاناکان بەمشێوەیە پەسندناکەین، تەنانەت لێشیان نابوورین، تاوەکو ڕوونکردنەوەی ئەم ناکۆکییە لە پێشینەیە نەدۆزینەوە. ئەوە ڕەوشێکەو دەرکی پێدەکرێت کەبۆچی پێویستە لێپرسینەوە سەبارەت بە سۆسیۆلۆژی و زانستەکانی دیکە ئەنجام بدەین. تاوەکو سیستەم حیسابی ئەوە نەدات کە لە کوێ گەمەی مەزنی پەیڕەو کردووە و هەڵەی سەرەکیی ئەنجامداوەو ئاییندەی مرۆڤی خستۆتە ناو فۆناخێك کەپڕ لەنادیاری و لایەنی شاراوەیە، چەندەی دەمانەوێت باهێندە تیۆری و پراکتیکی ڕزگاری، ئازادی و یەکسانی پێشبخەین، لەئەنجامدا لەرەوشی ئاوکێشان بۆ ئاشی سیستەمی زاڵیی کۆمەڵگا ڕزگارمان نابێت.

یەکێك لەبانگەشە گرنگەکانی بەرگرینامەکەم هەوڵی دەستنیشانکردنی ڕۆڵی ئەم ناکۆکییە سەرەکییەیە لەبناخەکانی شارستانیەتی ئەوروپا. تاوەکو ئەم ناکۆکییە ڕۆشننەکرێتەوە ئەوا کەموکورتییە مەترسیدارەکانی دیکەی سیستەم بەناکامی دەستنیشان دەکرێت. سیستەمی ڕۆژئاوا لەهەموو سیستەمەکانی دیکە زیاتر لەخاڵە گرنگ و ژیانییەکاندا خۆی دەشارێتەوە، ئەم سیستەمە لەسەرجەم سیستەمەکانی دیکە زیاتر لە ڕێگای پڕوپاگەندەوە چەواشەکاری هزرو مەعنەویاتی پەرەپێداوە. ئەوە بەرکەنار بکەین کە نوێنەرایەتی ئازادترین چاخ بکات، سەلماندنی وەکو چاخێك کە پێشکەوتووترین کۆیلایەتی تێدا نیشان دەدرێت هێندە ئاستەم نابێت. هەر لەبەر ئەم هۆکارە بەپێویستم زانی کە شێوەکانی کۆمەڵگا بە گوێرەی خۆم لەیەکتر ببەستمەوە. بەقەناعەتی خۆم پەنام بۆ شێوازێکی واتاداری ڕوونکردنەوە بردووە.

مەبەستم لە کۆمەڵگای سروشتی سیستەمی ئەو مرۆڤانەیە کە لەو سەردەمە زەمەنییە درێژخایەنەدا ژیاون کە بە دابڕانی لەجۆری مرۆڤی سەرەتایی (پریمێتەکان) دەستیپێکرد و تا دەرکەوتنی کۆمەڵگای پلەداری بەردەوام بوو. ئەم کۆ مرۆڤانە ژمارەکەیان لەنزیکی ٢٠ـ ٣٠ کەس بوون و بەگشتی بە تیرەی سەرەتایی (قلان) بەناو دەکرێت، بەهۆی ئەو ئامرازە بەردینیانەی بەکاریان دەهێنا بەمرۆڤایەتی سەردەمی پالنۆ لیتیك (چاخی بەردینی کۆن) و نیئۆلیتیك (چاخی بەردینی نوێ) بەناو دەکرێت. ئەو بەرهەمە ئامادانەی لەڕێگای کۆکردنەوە و نێچیرکردن لەسروشت دەستیان دەکەوێت خۆراکەکەیان پێکدێنێ، بەواتایەکی تر لەڕێگای بەرهەمە ئامادەکانی سروشت ژیان بەسەردەبەن. ئەمەش گوزەرانێکی هاوشێوەی جۆری ئاژەڵە نزیکەکانە. هەربۆیە باس لە کێشەیەکی کۆمەڵایەتی ناکەین. تیرە (تیرە بەرابیە) کە بەردەوام لە لێگەڕیندا دەبێ، کە دۆزییەوە یان کۆی دەکاتەوە یاخود ڕاوی دەکات. چەندە دۆزینەوەی ئاگرو ئامرازەکان پەرە دەسەنێ بەرهەمەکانیش زیاد

دەبێت، چەندە بەرهەم زیاد بکات بەو ئەندازەیەش وەك جۆر خێراتر گەشەدەکات و مەوداکەی لەگەڵ پریمیتەکان دەکرێتەوە. ڕێسا سروشتییەکانی پەرەسەندن و گەشەکردن دەستنیشان دەکات.

کێشەیەکی سەبارەت بە کۆمەڵگا پێویستی بەروونکردنەوە هەبێت، دەشێ دەرهەق بە هزر و شێوازی گوزارە کردن بێت. لەکامە قۆناخی زهنییەتدا مرۆڤ شێوەی گرت بابەتێکە تائێستاش گرنگی خۆی پاراستووە. وەڵامی پرسیاری وابەستە بەمە گرنگە، ئایا پێویستە گرنگی لەپێشینە بدرێتە زهنییەتیاخود پێکهاتە و ئامرازەکانی ؟.

ئەم دوالیزمە لەژێر چەمکەکانی فەلسەفەی ئایدیالیزمی و ماتریالیزمی شاراوەیە کە بە درێژایی مێژوو بەردەوام بووە. ئەوەی " کوانتۆم " و" کۆزمۆس" وەك دوا ئاستەکانی زانست پێی گەیشتوون هەڵوێستی زۆر سەیرمان پێشکەش دەکەن. وەك بوارەکانی پارچە بچووکەکانی ئەتۆماڵت و فیزیای شەپۆلەکان، کوانتۆم گۆڕەپانی زۆر جیاواز تری کردۆتەوە. بە دەستنیشانکردنی وەکو سیستەمی هەست و بزاری ئازاد گەیشتووە تادەگاتە ڕێساکانی لەساتەوەختێکدا بوون بە دوو شت، هەرگیز بەهۆی پێکهاتەی مرۆڤ ناتوانرێ نادیاری بە تەواوی تێبەربکرێت. چەمکی ماددەی بێ گیان و قەبا بەتەواوەتی بەرکەنارکراوە. بەپێچەوانەوە گەردوونێکی ئازاد و تادوا ڕادە زیندوو ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. لێرەدا ئاڵۆزی و لوغزی ڕاستەقینە لە مرۆڤدایە، بەتایبەتیش لە دۆخی زهنییەت لەئارادایە. باس لەکەوتنە ناو ئایدیالیزم و خودگەراییبووندا ناکەین. ناکەوینە ناو ئەم گفتوگۆ فەلسەفیانەی زۆر جار باسکراون. بەتەواوی دەرك بەوە دەکرێت کە سنوورەکانی کوانتۆم ڕێگای لەپێش ئەو هەموو هەمەڕەنگییەی گەردوونکردەوە.

ئیتر لەولاوەی پارچە بچوکەکانی ئەتۆم، ئەو ڕووداوانەی لە قۆناخی وردە ــ شەپۆلەکان ڕوودەدەن، سەرباری ئەوەی لەسەرەتا تایبەتمەندێتی " زیندوویی" هەیە، دەبینین کە هەموو جۆرەکانی بوونەوەری پێکهێناوە. کاتێك باسی هەستگەرایی کوانتۆم دەکەین مەبەستمان ئەمەیە. لەڕاستیشدا دەشێ ئەو هەموو هەمەڕەنگییە سروشتییە تەنیا لەڕێگای ژیرییەکی مەزن و بزاری ئازادییەوە فەراهەم ببێ. چۆن دەتوانرێ تائەم ڕادەیە ڕوودك، گوڵ، بوونەوەر و ژیری مرۆڤ لەم ماددە بێ گیان و قەبایە بئافرێنرێ ؟ هەرچەندە بگووترێ کە زیندە چالاکییەکەی لەسەر بنەمای گەردەکان پێکهاتووە، تاوەکو ڕوونەکرێتەوە کە گەردەکان لە ئەتۆم پێکدێن، ئەتۆمیش لە پارچە وردەکانی ئەتۆم، پارچە وردەکانیش لەسیستەمی شەپۆلە ـ وردەکان و تا دەگاتە دوایی، ئەوا بەشێوەیەکی تۆکمە ناتوانین هەمەڕەنگی سروشتی ڕۆشنبکەینەوە. دەتوانین هەمان شێوازی شیتەڵکاری سەبارەت بە کۆزمۆسیش ئەنجامبدەین. ئەو ڕووداوانەی لە دوا سنوورەکانی ــ گەرهەبێت ــ گەورەیی گەردوون ڕوودەدەن، هاوشێوەی ئەو ڕووداوانەیە کەلە گۆڕەپانی کوانتۆم ڕوودەدەن. لێرەدا چەمکێکی زیندووی گەردوون ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. ئایا دەشێ خودی گەردوونیش لەمیانەی هزر و ماددەکەیەوە بوونەوەرێکی زیندوونەبێ. ئەمە پرسیارێکە و تادێت لە بوونەوەرزانیدا گفتوگۆی دەرهەق دەکرێت. ئەو مرۆڤەی لە ناوەڕاستی کوانتۆم و کۆزمۆس وەستاوە، " میکرۆکۆزمۆس" ی پێدەڵێن. ئەو

ئەنجامـەی دەرکـەوتووە وەهایـە: گـەر دەخـوازی هـەردوو قۆنـاخ، واتـە ئەگـەر دەخـوازی لـەکوانتۆم و کۆزمۆس تێبگەی مرۆڤ شیبکەرەوە، لەڕاستیدا مرۆڤ بکەری بابەتیانەی هەموو تێگەیشتنەکانە.

چەندە زانیاریمان هـەبێت گشتی بەرهـەمی مرۆڤـە، لـە کوانتـۆم تـاوەکو دەگاتـە کۆزمـۆس زانیـاری تـەواوی بـوار و گۆڕەپانـەکان لەلایـەن مرۆڤـەوە پێشخراوە. ئـەوەی لـە بناخـەدا پێویستە بخرێتـە ژێـر ڕۆشنایی و لێکۆڵینەوەوە، قۆناخی تێگەیشتن (دەرکپێکـردن)ی مرۆڤـە. لەواتایەکدا ئەمـە مێـژووی ۲۰ ملیـار سـاڵەی پەرەسـەندنی گەردوونـە کـەتا ئێسـتا تـوانراوە پێـودانگ بکـرێ. لەڕاستیشـدا مـرۆڤ میکرۆکۆزمۆسـە. چـونکە سیسـتەمی کوانتـۆمی تێـدا بەرێوەدەچـێت، لەپارچـەکانی ئـەتۆماڵت و شـەپۆلەکان تادەگاتـە پێشـکەوتووترین زینـدە چـالاکییەکانی DNA مێـژووی پەرەسـەندنی مـاددە دەبینین، جگە لەمەش دەتوانرێ لە نزمترین پەرەسەندنەکانی رووەك و ئاژەڵەکانەوە تا دەگاتـە مـرۆڤ مێژووی تەواوی قۆناخەکانی گەشەکردن ببینرێ. لەبواری زانستی زۆر چاك دەبینـرێ کـە کۆرپەلـەیی مرۆڤ تـەواوی قۆناخـەکانی پەرەسـەندنی زینـدەوەرزانی دووبـارە دەکاتـەوە و گـەورە دەبـێ، زۆر دواتـر کۆمـەڵگا، پەرەسـەندن تـەواو دەکـات. لـە میانـەی پەرەسـەندنی کۆمـەڵگاوە زانست توانیوویـەتی بـەو ئاستەی ئەمڕۆ بگات. هەر بۆیە کە دەڵێن مرۆڤ پوختەیەکی گەردوونە حوکمدانێکی زانستیانەیە.

گەر شرۆڤەکانمان سەبارەت مـرۆڤ زیـاتر بـەرەو پێشـەوە ببـەین دەتـوانین ئـەم ئەگـەر و شـیمانانە مەزەنـدە بکەین: تەواوی ئەو ماتریالانە (کەرەستە)ی مرۆڤی لێپێکهاتووە، ئەگەر تایبەتمەندێتییـەکانی زینـدوویی، هەستکردن و ئازادیی نەبووایە، ئەوا وەك گوزارەی کۆی تەواوی ئەم تایبەتمەندییانـە مـرۆڤ زینـدوویی هەست و ئازادییەکەی، پەرەی نەدەسەند، شتێك کەخۆی نـەبێ، شـتێکی دیکـەی لـێ بەرهـەم نایێ، ئەم دەستنیشانکردنە چەمکی ماددەی بێ گیان پووچەڵدەکاتەوە، بێگومان ئەگەر ئۆرگانیزاسیۆن و کۆمەڵگەی جۆری مرۆڤ نەبووایە، بوونەوەری(هۆشمەند) خاوەن زانیاری گەشـەی نـەدەکرد. بـەڵام گـەر تایبەتمەندێتی زانیاری، هەست پێکردن، واتاداری و ئازادیخوازی ئەم ماتریالانە نەبێ کـە لـە کۆمـەڵگا و ئۆرگانیزاسـیۆنەکان ڕۆڵ دەبـینێ ئـەوا زانیـاریش بـوونی نـەدەبوو، شـتێك لـە ناوەڕۆکـدا نـەبێ بۆچـی بخولقێنرێ ؟ ئەم هەڵسەنگاندنە نە تەواو وەك ڕەنگدانەوەیەکی ساکارانەی سروشتی دەرەوەیە، نـەوەك شرۆڤەیەکی وەها واقیعی دەبینێ کە مـرۆڤ لـە میانـەی فیکرێکی هاوشێوەی دەسکارت بـووە بـەخاوەن زانیاری، بۆچوونی زیاتر نزیکی ڕاسـتی ئەوەیـە کـە تایبەتمەندێتییـەکانی پێکهاتـەی هـەردوو قۆنـاخی کوانتۆم و کۆزمۆس لەمرۆڤیشدا دەژی، هەڵبەتـە بـەگوێرەی تایبـەتبوونی خـۆی ئـەم یاسایانە بـەرێوە دەچـێت. قۆناخـەکان لەمرۆڤـدا دەدرکـێنێ و نامـازەی پێـدەکرێت. ئـەو ئەنجامـەی دەردەکـەوێت، تێگەیشـتنی تۆکمـەی گـەردوون بەتێگەیشـتنی تۆکمـەی مـرۆڤ تێپـەڕ دەبێـت. دادوەری بـەناوبانگی فەلسـەفە" خـۆت بناسـە" ئـەم ڕاسـتییە دێنێتـە زمـان. زانـین یـاخود ناسـینی خـۆت بناخـەی تـەواوی زانینـەکانی دیکەیـە. بـەبێ ناسـینی خـۆت تـەواوی زانیارییـەکانی دیکـە کەبەدەسـتی دێـنی لـەلادانێك بـەولاوە زیـاتر تێپـەڕ ناکـات. هەربۆیـە بـەبێ ناسـینی خـود تـەواوی ئـەو دەزگـاو هەڵسوکەوتانەی لـە کۆمەڵگای مرۆڤدا سـەریهەڵداوە نـاتوانێ لەبینینی ڕۆڵێکی لادەر و چەواشـەکارانە ڕزگاری ببێـت، ئـەو

زانیاریانەی پشت بە زانیاری خودی مرۆڤەوە نابەستێ، کارەکتەری چەوسانەوە، خوێناوی، ناکۆك و نائاسایی تەواوی ئەو سیستەمانەی کۆمەڵگا کە ڕێگای لەپێش دەکاتەوە، سەرچاوەکەی بۆ ئەم زانیارییە شلۆقە دەگەڕێتەوە. لە دۆخێکی وەهادا کاتێك دەڵێین بۆ قۆناخی گەشەکردنێکی سروشتییانەی پەسەندکراوی کۆمەڵگای مرۆڤ پێویستە سەرچاوەی خۆی لە زانیارییە تایبەتەکانی خودی خۆیەوە وەربگرێت، کەواتە باس لە سەرەکیترین ڕێسای گەردوونی و کۆمەڵگا دەکەین.

لەسەر بنەمای ئەو ئەگەرانە دەتوانرێ چی لەبارەی پێکهاتەی گەوهەری زانیاری مرۆڤی کۆمەڵگای سروشتی بگوترێت؟ بەلانی کەم مرۆڤی کۆمەڵگای سروشتی بەیەکەوە لەگەڵ ئەندامەکانی تیرە سەرەتاییەکەی (قلان) بەشێوەیەك گرێدراوی ڕێسای ژیانن کەبەبێ ئەو نابێت. ئەندامێکی تیرە ژیانێکی جیاواز و جیاکارتری لەگەڵ ئەندامانی دیکە نابێت، بیر لەژیانێکی دەرەوەی تیرە ناکاتەوە، دەتوانێ نێچیروانی بکات، تەنانەت دەتوانێ (هۆڤێتی) مرۆڤخۆریش بکات. بەلام ئەمانە هەمووی لەپێناو گوزەرانی تیرەیە، ڕێسای ژیان لەناو تیرەی سەرەتایی بەشێوەی " یان هەموو یان هیچ " تەواوی پێدراوە کۆمەلایەتیەکان جەخت لەسەر ئەم تایبەتمەندێتییەی تیرە بەراییەکان دەکەنەوە. تیرەی سەرەتایی کۆی مرۆڤەکان و خودی کەسایەتییە. تاکەکان بەجیا لەوە ناتوانن بیر لەکەسایەتی و حوکمێکی تازە بکەنەوە، گرنگیی تیرە بەراییەکان لە یەکەمین و سەرەکیترین شێوازی بوونی مرۆڤ شاراوەیە. شێوەیەکی کۆمەڵگای بێ جیاکاری، بێ چین و بێ پلەدارییە و ناشنای چەوسانەوە نییە، بەملیۆنان ساڵ بەردەوام بووە. ئەو ئەنجامەی لێدەردەکەوێت : وەك کۆمەڵگا پەرەسەندنی جۆری مرۆڤ بۆ ماوەیەکی درێژخایەن لەجیاتی پەیوەندییەکانی بالادەستی پشت بە پرەنسیپی هاوکاری دەبەستێ. وەك " دایکێك" کە سروشتی لەباوەشی خۆیدا گەورە کردووە لەبیری خۆیدا بەجێی دەکات، یەکبوون لەنێوان خۆیان و لەگەڵ سروشت بە بنچینە دادەنرێت. تەوتەم ڕەمزی هۆشیاری تیرەی سەرەتایی (قلان)ە. لەوانەیە تەوتەم یەکەمین ڕێسای بەبیرۆکەکردنی واتایی (داتاشراوی ـ مجرد) بێت. ئەو ڕێسایەی وەك ئایینی تەوتەمیش هەڵدەسەنگێنرێ یەکەمین پیرۆزی و سیستەمی تابۆش پێکدێنێ. تیرە لەبەهای سمبۆلی تەوتەمدا خۆی پیرۆز دەکات. لەم ڕێگایەوە بەیەکەم زاراوەی ئەخلاق دەگەن. زۆر باش لەو هۆشیارییەدان کە کۆی تیرە سەرەتاییەکان نەبێت ژیان بەردەوام نابێت. لەدۆخێکی وەهادا بوونەوەرە کۆمەلایەتییەکان پیرۆزن، وەك شکۆدارترین بەها دەکرێن بەسەمبۆل و دەپەرسترێن. هێزی باوەڕی ئایینیش لێرەوە سەرچاوە دەگرێت. ئایین دەبێتە یەکەمین فۆڕمی (بچمی) هۆشیاری کۆمەڵگا. لەگەڵ ئەخلاق یەکپارچەیە. هەنگا و بەهەنگاو لەهۆشیارییەوە بۆ باوەڕیەکی وشك دەگۆڕێ. ئیتر هۆشیاری کۆمەڵگا بەشێوەی پەرەپێدانی فۆڕمی ئایین دەبێت، ئایین بەم تایبەتمەندێتییەوە سەرچاوەی یەکەمین بیری سەرەکی کۆمەڵگا و نەریتە ڕیشەدار و ئەخلاقییەکەیەتی، کۆمەڵگای تیرەی بەرایی چەندە لەرێگای پراکتیکەکەیەوە هۆشیارییەکەی گەشەبکات، بەردەوام ئەمە بەتەوتەم واتە بەتوانستەکانی خۆیەوە دەبەستێتەوە. هەرچی سەبارەت بە ڕاستینەی تەوتەمە کەوەك سەمبۆلێکە، چەندەی دەچێ ڕەوشی سەرکەوتووی کۆمەڵەی (کۆی)

مرۆڤەکان، بەردەوام پیرۆزکردنیش لەگەڵ خۆی دێنێ. پیرۆز دەبێتە هێزی شتە پیرۆزەکە، هەرچی پیرۆزییە دەبێتە هێزی کۆمەڵگا.

پیرۆزیی ئەو هێزەی لەگەڵ کۆمەڵگا پێکهاتووە بەشێوەیەکی ئاشکراتر خۆی لە سیحربازیدا نیشاندەدات. سیحربازی تاقیکردنەوەی بەهێز بوونی کۆمەڵگایە. چونکە ئاستی هۆشیاری کە لەئارادایە تەنیا بە شێوەی سیحربازی پراکتیزە دەکرێت. سیحربازی دایکی زانستیشە. ژن زانا و بیریاری ئەم شێوازەی کۆمەڵگایە کە بەردەوام چاودێری سروشت دەکات، لە ڕێیەوە ژیان دەدۆزێتەوە، لەدایکبوون (زاوزێ) دەناسێ. ژمارەی زۆری سیحربازە ژنەکان گوزارشتی ئەم ڕاستییەیە. وەك پێویستییەکی ژیانی کرداری ژن زۆر بەباشی ئاگاداری ئەو ڕووداوانەیە کەلەناو کۆمەڵگای سروشتیدا ڕوودەدەن. لەتەواوی ئەو پەیکەر و ئامرازانەی لەم قۆناخەدا بۆمان ماوەتەوە شوێنپەنجەی ژن دەبینرێ. قەڵان (تیرەی بەرایی)یەکێتیەکە لەچواردەوری ژن ـ دایك پێکهاتووە. منداڵبوون و بەخێوکردنی ناچاری ڕەوشی باشترین کۆکەرەوەی بەرهەم و دایانێتی دەکات. منداڵ تەنیا دایك دەناسێ. هێشتا پیاو هیچ کاریگەرییەکی لەجۆری موڵکایەتی لەسەر ژن نییە. هەروەکو چۆن نەدەزانرا ژن لەکامە پیاو بووە بە دووگیان، بەڵام دەزانرا کە منداڵەکان لەکامە ژنن. ئەم ناچارییە سروشتییە هێزێکی کۆمەڵگای پشت ئەستوور بە ژن فەراهەم دەکات. لەخۆوەگرتنی کارەکتەری مێیینەیی زۆربەی بابەتەکانی لەم قۆناخە بەناو کراون، بەڵگەیەکی دیکەی ئەم ڕاستییەیە. جەنگاوەری و کاریگەری زاڵبوونی پیاویش کە زۆر دواتر پێشدەکەوێت، لەتایبەتمەندێتی ڕاوکردنی ئاژەڵە بەهێزەکانی ئەم قۆناخە سەرچاوە دەگرێت. تایبەتمەندێتییە جەستەییەکان (فسیۆلۆژییەکان)ی پیاو زیاتر ناچاری ئەوەی دەکات لەشوێنە دوورەکان لەنێچیر بگەڕێت، تیرە لە هەڕەشەو مەترسییەکان بپارێزێت. ئەم ڕۆڵانەی کە پێگەی دیاریکراو و یەکلاکەرەوەی نەبوو، ئەوەش ڕووندەکاتەوە کە بۆچی پیاو بەداخوراوی ماوەتەوەو بێکاریگەربووە، پەیوەندی تایبەت لەناو تیرەپێشنەکەوتووە، ئەوەی لەرێگەی کۆکردنەوەو ڕاوکردن دەستدەکەوێت هی هەمووانە. منداڵەکان موڵکی سەرجەم تیرەیە. نەپیاو نەژن هێشتا نەکراوە بەموڵکی تایبەت، بەناوکردنی ئەم شێوازەی کۆمەڵگا بەکۆمۆنەی سەرەتایی بەهۆی ئەم تایبەتمەندێتی یە سەرەکیانەیەتی.

وەك ئەنجام فۆرم و بچمی (قەڵان) تیرەی سەرەتایی: زەمینەی لەدایکبوونی کۆمەڵگا و یەکەمین زاگیرەوپێشکەوتنی بابەتە سەرەکیەکانی هۆشیاری و باوەڕی یە. ئەوەی وەك ئاسەوار لەدوای ماوەتەوە ئەو ڕاستیەیە کەکۆمەڵگایەکی تەندروست و تۆکمە دەبێ بەزینگەی سروشتی و هێزی ژن پشت ئەستوور بێ : شێوازی بوون ودەرکەوتنی مرۆڤ لەمیانەی هاوکاریەکی بەهێزی بێ فشارو چەوسانەوە بەدیهات. لەواتایەکدا مرۆڤایەتی ئاوێتەو پێکهاتەی ئەم بەها بنچینەییانەیە، مەزەندەکردنی لەناوچوون و ونبوونی ئەم ئەزموونە کۆمەڵایەتییە ملیۆنان ساڵی خایاندووە بەهەڵەداچوون و ناماقوڵیەوە. هەروەکو چۆن هیچ شتێ لەسروشت لەناو ناچێت، ئەم مەیلە زیاتر بەشێوازی بوونی کۆمەڵایەتی بەردەوامی بەهەبوونی هێزی خۆی دەدات.

تایبەتمەندێتیـەکی گـرنگ کەزانسـت دەستنیشـانیکردووە ئەوڕاسـتیانەیە کـەدەڵێ: پێشـکەوتنێکی دواتـر بێتـە ئـاراوە پەرەسـەندنی پـێش خـۆی لـەخۆوە دەگرێـت. ئەمـە ڕاسـت نییـە کـەدەڵێن دژەکـان یەکتری لەناو دەبەن و وەها پـەرە دەسـێنن. ئـەوەی لـەم ڕێسایەی دیالێکتیکدا روودەدات، ئەوەیـە تێـز (بیرۆکە) و دژە تێز(دژە بیرۆکە) لەناو پێکهاتەیەکی دەوڵەمەندتری سەنتێز(کۆتێز) درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن.

پەرەسـەندنی بـەهاکانی فـلان لـەناو کـۆتێزە نوێکانیشـدا بـەردەوام دەبێـت. گـەر لـەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا بابەتەکانی یەکسانی و ئـازادی هێشـتا لـەنرخ و بـەهای مەسـەلە سەرەکیەکاندان ئـەوا بـۆ ئەمە قەرزاری راستینەی ژیانی تیرە سەرەتاییەکانین. تاوەکو یەکسانی و ئـازادی لەرەوشێکی هۆشـیاری و هۆشمەندیـدا نـەکرێن بەبابەتگـەرایی، ئـەوا بـەدۆخی سروشـتی خـۆی لـەناو شـێوازی ژیـانی تـیرە بەراییـەکان شـاراوەیە. کـاتێ یەکسـانی و ئـازادی لەدەسـت بـدرێت ئـەو بیرۆکانـەی بـەنهێنی لـەبیری کۆمـەڵگادا دەژیـن لەگـەڵ بەسەرچوونی کـات بەخێراییـەکی زیـاتر خۆیـان دەپـەیڤن و سـەرلەنوێ و لەئاستێکی بەرزدا وەك پرەنسیپە سەرەکیەکانی کۆمەڵگایـەکی پێشکەوتوو خۆیـان دەسـەپێنن، چـەندە کۆمەڵگا پەرەسـەندنێکی راسـت نیشـانی دەوڵـەت و سیسـتەمی پلـەداری بـدات، ئـەوا ئـازادی و یەکسـانی بەشێوەیەکی بێ ئامان ئەم دەزگایانە چاودێری دەکات. ئەوەی لەبنچینـە (گەوهـەر) دا کـاری چـاودێری ئەنجام دەدات خودی کۆمەڵگای (فلان) تیرەی سەرەتاییە.

ب ـ کۆمەڵگای پلەداری دەوڵەتگەرایی

ـ لەدایك بوونی کۆمەڵگای کۆیلایەتی

بەگوێرەی ئەو پێوانانەی دابەشکردنی زەمەنی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بەبنەما دەگرێت، دەکرێ بـە چـەندین شـێوەی جیـاواز ئەنجامبـدرێن. گـەر فۆرمـە سـەرەکییەکانی هـزر بەبنـەما دابنـرێ، ئـەوا سـەردەمەکانی میتۆلۆژیـای قـەبا، میتافیزیـا، چـاخی زانسـتی پۆزەتیـف دابەشـکردنێکی گـرنگ و بایەخدارە. هەروەها پێوانەکانی چینایەتیش بە بنەما دابنرێت، ئەوا لـە مێـژە دابەشـکردنی لەشێوەی کۆمۆنەی سەرەتایی، کۆیلەداری، دەرەبەگایەتی، سەرمایەداری و سۆسیالیزم ئەنجامـدراوە، جیاکردنـەوە و دابەشکردنیش لەسەر بنەمای مەدەنییەتەکان (شارستانییەتەتەکان) لەمێـژوودا پـەیڕەوکراوە. بـەڵام ئەو پێودانگەی لە دابەشکردنی قۆناخەکاندا من گونجاوی دەبینیم ئەو ناوەڕۆکەیە کە بـەهای فەلسـەفی ـ زانسـتی قـورس و لەپێشـە، پرەنسـیپی هەڵسـووڕانی چـەرخی گشـتی گـەردوون بەبنـەما دەگرێـت. پـەیڕەوکردنی سێکوچـکەی تێـزو دژەتێـزو کـۆتێز (سـەنتێز)ی هیگـل کـە بـەردەوام بـەکاریهێناوە و کردوویەتی بە فەلسەفەی سەرەکی خۆی، زیاتر قۆناخەکان ئاشکرا دەکات و ڕۆشنیان دەکاتەوە، تەواوی پێکهاتـەکانی گـەردوون لەمیانـەی بونیـادێکی نـاکۆك و نـاوەڕۆکێکی دوالیزمـی(دوولایەنـە) جووڵـە دەسـتەبەردەکات. هەڵبەتـە ئـەم جموجۆڵـە جووڵەیـەکی میکـانیکی قـەبا نییـە، بـەڵکو دۆخـی

جوڵانەوەیەکی ئافرێنەرە و لە ناوەڕۆکدا گۆڕان و هەمەڕەنگی بەدەستدێنێ. بۆ نموونە دەشێ گەردوون بە دوالیزمی هەبوون ــ نەبوون دەستپێبکردبێت. ڕووبەڕووبوونەوەی یەکتری هەبوون و نەبوون پێکهاتەیەکی نوێیە،خودی جوڵەیە. تاوەکو نەبوون هەبوونی نەبێت، بوون ناکرێتەوە، ناکەوێتە جووڵەوە. لە ناوەڕۆکدا هەبوون، بەرخودانی بوونە بەرامبەر بە نەبوون. لەکاتێکدا هەبوون هەوڵی لەناوبردنی نەبوون دەدات، یاخود بەپێچەوانەوە کاتێك نەبوون هەوڵی لەناوبردنی هەبوون دەدات، مەیلی سێیەم، گەردوون دێتە ئاراوە کەوەك کۆتیز و پێکهاتەیەکە. هەڵوێستێکی هاوشێوەی ئەمەش دوالیزمی پارچەوردەکان ـ شەپۆلە. لەگەڵ ئەوەی پارچەی ورد یاخود شەپۆل بەتەنیا نابێ. ئەوا تەنیا لەدۆخی پەیوەندیدار بوون بەیەکتری دەتوانن جموجۆڵ بکەن و پێکهاتەکە بکەن بە کۆتێز(سەنتێز).

دیسان دوالیزمی (دوولایەنی) هاوشێوە بوون ــ هەمەڕەنگی ئەنجامی هاوشێوە دەخولقێنێ. هاوشێوەبوون تەنیا لەڕێگای هەمەڕەنگییەوە دەتوانێ هەبوونی خۆی بسەلێنێ. گەر هەمەڕەنگی نەبێت هاوشێوەبوونیش جۆرێك لە هیچ و نەبوونە. نزیکی کام دیاردە بینەوە هەمان ڕەوش دەبینین. جیاوازییەکی دیکەی دەرکی پێدەکرێت دوالیزمی ڕەوشی زیندوویی ــ بێ گیانی (گیانلەبەری ــ بێ گیان)یە. جیاواز لە گەردوونی زیندووی گشتی، لە ئاکامی گەشەکردنی جووڵەی دەوڵەمەندی هەسارەکەمان زەمینەیەکی زیندوو لەدایك دەبێ کە لە سنوورێکی جیاوازی چەندایەتی و زەمینەی مادده لەمیانەی زیندە چالاکی خۆیەوە خۆی دەئافرێنێ، لێرەدا ڕاستینەی سنوور نەناسی پەرەسەندنی گەردوون تاکو ئێستاش نوێنەرایەتی پێهەڵگرتنێك دەکات کە لەلایەن زانستەوە شینەکراوەتەوە، چەندەی دەچێ ڕۆشنکردنەوەی تەواوی دیاردەی زیندوویی دەبێتە سەرەکیترین بابەتی زانست. نەخشەی جینی و کلۆنکردن (کۆپیکردنی بوونەوەر) بەواتای شیکردنەوە و چارەسەرکردنی ئەم دیاردە نایەت. دیسان ڕێکخستنەوەی گەردەکانیش کەڕێگای لەپێش زیندوویی کردەوە بەتەنیا ناتوانێ دیاردەکە ڕوون و ئاشکرا بێت، بێگومان بۆ زیندووگەرایی ناوەند و کەشێکی (ئاتمۆسفەر و هیدرۆسفەر) گونجاو و سیستەمی گەردەکان پێویستە. بەڵام ئەمە تەنیا بەردەکانی بونیادی زیندووگەراییە، سیستەمی ماددی (بابەتی)یەتی. ئەوەی گرنگترە پەیوەندی ئەم سیستەمە ماددییەیە لەگەڵ ئەو ڕاستینانەی زیندوو و واتایین و ماددی نین، گرنگترین و زەقترین هەڵەی ماتریالیزمی قەبا وەکو یەکتر بینینی دیاردەیی واتاو زیندوویی بوو لەگەڵ ڕێکخستنی سیستەمی ماددی. تەنانەت لە تیۆری فیزیای کوانتۆمیشدا ئەم لێکچووانەش دەڕووخێنرێ. شێوازێکی ڕوونکردنەوە دەسەپێنرێ کەلەهەست دەچێ. لەناو بوونەوەرە زیندووەکاندا دۆخی ژیری مرۆڤ (مێشك) ڕەوشێکی زۆر سەیرتر وەردەگرێت، دەتوانرێ خودی مرۆڤ وەك پێگەیشتووترین سروشت پێناسە بکرێت کە بیر لەخۆی دەکاتەوە، ئەوەی زۆر گرنگترە، بۆچی سروشت پێویستی ئەوە دەبینێ بیر لەخۆی بکاتەوە؟ سەرچاوەی ڕاستەقینەی توانستی بیرکردنەوەی مادده تاوەکو کوێ درێژدەبێتەوە؟ کاتێ ئەم پرسیارانە دەوروژێنین مەبەستمان خولقاندنی گرفتی گەڕان بەدوای خوداوەندێکی نوێ نییە. دیاردەکانی گەردوون، هەبوون و سروشتی پێدە گووترێت، وەك ئەو بابەتانەی لەمیانەی دیدگا گشتی و قەبەکانمان ڕۆشن ناکرێنەوە،

لەسەرووی ئەوانەوە پێویستییان بە شیکردنەوە هەیە. ڕوو بەڕووی چەمکێکی جیهانبینی (پارادیگما)ی وەهای گەردوونین کە زۆر دەوڵەمەندە، خولقێنەرە، هەمەڕەنگە و لەپێشکەوتندا سنوور نەناسە. چەمکی گەردوونی قۆناخە جیاوازەکانی مرۆڤایەتی، بۆنموونە پارادیگماکانی(جیهانبینی) میتۆلۆژیا، میتافیزیك و زانستی پۆزەتیف، تێگەیشتن و هەڵسوکەوتی زۆر جیاوازی ژیان ڕووبەڕوومان دەکەنەوە. لە میتۆلۆژیا هەموو شتێك خوداوەندێکی تایبەتی هەیە، لە میتافیزیکیاش یەکەمین هۆکارەکانی جووڵە یاخود ڕوانگەی خودا زاڵە: لە زانستی پۆزەتیفیشدا هەوڵدەدرێ هەموو شتێك لەڕێگای ماتریالیزمی وشك (ڕەها) ڕوونبکرێتەوە. فەلسەفەی پەرەسەندن لەسەر هێڵی ڕاست و هۆکارێتی توخمی بەرتەسك پێشدەخرێت. هەڵبەتە ئەگەر هەڵوێستەکانی جیهانی ئاژەڵەکانی ژێرتر بزانرێ، زۆر سەیر دەبێ. تۆ بڵێی خشۆکەکان، باڵندە و شیردەرەکان بەچ هەستێك تەماشای دەورەبەریان و دەرەوە بکەن ؟ هەر وەکو پەندە گەلەرییەکە دەڵێ هەروەکو چۆن گا تەماشای شەمەندەفەر دەکات " بەڕاستی لێکچواندنێکی سەیرە، تۆ بڵێی تێڕوانینی بەرد و وردیلەکانی قوم، چۆن بێت ؟ ئەوانیش ڕاوەستەیەکیان هەیە. وەکو یەکپارچەیی گەردوون و سروشت هەڵوەستەیەکە. تەنانەت هەڵوەستەیەکە لەدۆخی جووڵەیەکی بەردەوامدایە.

ئەم ڕوونکردنەوانەی سەبارەت بە بابەتگەرایی ئەنجامی دەدەم لەم پێناوەیە، چونکە هەبوون و ڕەوشی مرۆڤایەتیش دیاردەیەکە. گەر بەشێوەیەکی گشتی داتاشراوی ــ واتایی پێشبخەین، ئەوا دەبینین کەلەسەرەتاوە تاوەکو دوایی وەك دیاردەیەك بەردەوامی بە هەبوونی خۆی دەدات. ئەو پرسیارە گرنگەی ڕووبەڕوومان دەبێتەوە ئەوەیە، کە تێز و دژە تێز و کۆتێزی ئەم دیاردەیە ناوا بکەین. گەر مرۆڤ و کۆمەڵگا وەکو ئەو هەبوونانە پێناسە بکەین کەهێزی واتایان زۆر بەرزە، ئەمە بەو مانایە دێت کە دوالیزمی سەرەکی ئەم دیاردەیە و کۆتێزی کۆتایی دەستنیشان دەکرێت و گەیشتن بە زانستییانەترین بابەتگەرایی دێت، مادام مرۆڤین، هێندە لەگەڵ مرۆڤ پەیوەندیدارین و پێیەوە خەریکین، لە دۆخێکی وەهادا دیالەکتیکی (دیالەکتیك = گفتوگۆی دوالیزم) سەرەکی ئەم بوونەوەرە بەکام ئاقاردا دەچێ، بەناراستەی کامە کۆتێزی شیمانە بۆکراو بەرەو پێش دەچێ یاخود وەردەچەرخێ؟ پێویستە وەك سەرەتایەك و هەنگاوێکی لە پێشینە زانستە کۆمەڵایەتییەکان ئەم بیرۆکەو بابەتگەراییە شیبکاتەوەو ئەنجامی بدات. هەڵوەستەی مرۆڤ کەلەناو پێکهاتەی گشتیی گەردووندا سەیرترین بوونەوەرە، تاوەکو ئەم شیکردنەوە سەرەکییانە سەبارەت بە بابەتی ڕامانەکان نەکرێت بە زانستێکی ڕاستی کۆمەڵایەتی ناگات. لەم دۆخەدا ئەوەی ئەنجام دەدرێت خنکاندنە لەناو جیهانی دیاردە بێ سنوورەکان. ئەمەش یەکێك لە هۆکارە سەرەکییەکانی ئەو ناڵۆزییەی ناو کۆمەڵناسییە.

ئەو ڕامان و ئەگەر و تیۆریانەی سەبارەت بە دیاردەی کۆمەڵایەتی، هەر لەچاخەکانی میتۆلۆژیاوە دەستپێکرد، لە میانەی ئایینە تاکخوداییەکان و فەلسەفەی میتافیزیك ئاڵۆزتر بوو، لەڕێگای زانستی پۆزەتیفیشەوە گرێکوێرەی لێبەسترا، ئەمەش نەك تەنیا بۆ ڕوونکردنەوەی ڕووداوەکان تێرناکەن و بە

ناتەواوی دەمێننەوە، بەڵکو بەهەڵەش گەورەش پڕ کراونەتەوە، ئەم ڕوونکردنەوانەوەی سەبارەت بە دیاردەی کۆمەڵایەتی پێشخراوە کاریگەرییەکی یەکلاکەرەوەی لەوەدا هەبوو قۆناخێکی چەوسانەوەو خوێناوی سەرمایەداری باڵی بەسەر مرۆڤایەتیدا بکێشێ، گەر مرۆڤایەتی بەشێوەیەکی راست کۆمەڵگابوون شیتەڵ نەکات کە بجەمی هەبوونی خۆیەتی، ئاشکرایە کۆتاییەکەی دیناسۆرێتییە (بەدایناسۆربوونە). لەدوای هەردوو شەڕی جیهانی سەرباری ئەوەی لێگەڕینێکی نووژەنی لای زاناکان لە ئارادابوو، بەڵام ئەمانە هەوڵێکی لاواز بوون و لە دەستنیشانکردنی هەندێ راستی سنووردار تێپەڕیان نەکرد. تەنانەت قوتابخانە نموونەییەکانی لە شێوەی مارکسیزمیش لەپاڵ ڕۆڵە سنووردارەکانیان بۆ چارەسەری، بەتایبەتی جیهانی چەوساوەو سەرکوتکراوەکان کە لەژێر ناویان دەجووڵایەوە، بەچەمکێکی نوێی سیاسەت و دۆگما گرێدراو لەکردنی بە یەدەگی سیستەمی دەسەڵاتداری کۆمەڵگا بەولاتر ڕۆڵێکی دیکەی نەبینی، راستتر ئەوەیە کە بانگەشەو پراکتیزەکردنی نموونەیی بوونی خۆی سەرکەوتوو نەبوو.

بەدەستنەهێنانی سەرکەوتنی زیاتری چەندین قوتابخانەی زانستە کۆمەڵایەتییەکان بەرامبەر بە گروپی ئایینی و فەلسەفەییەکانی چاخەکانی یەکەم و ناوین، لە ڕۆڵیان بەرامبەر ڕووداوەکان زۆر باش دەرکی پێدەکرێت. کۆمەڵناسی و دەزگاکانی ڕۆڵ و بەرپرسیارێتییەکی لەپێشینەیان هەیە لە گەیشتنی شەڕەکان بۆ ئاستی جینۆساید، چاوچنۆکییە بەربڵاوەکانی قازانج و تێکدانی سروشت و پیسکردنی ژینگە. کۆمەڵناسی (سۆسیۆلۆژیا) و دەزگاکانی بەشێوەیەك لە خزمەتی دەسەڵاتی سیاسی و شەڕەکاندا بوون کە لەگەڵ هیچ قۆناخێکی مێژوودا بەراورد ناکرێت، هەر بۆیە بەرپرسیاری سەرەکییە. ڕانەگرتنی شەڕەکان و دەسەڵاتی سیاسی، بەرپەرچنەدانەوەی چاوچنۆکی قازانجی بێسنوور، نەك تەنیا ئیفلاسکردنی کۆمەڵناسی و دەزگاکانی، بەڵکو خیانەتەکەی بەرامبەر بە مرۆڤایەتی دەسەلمێنێ. هەر بۆیە پێویستە بەرامبەر گرفتە سەرەکییەکانی مرۆڤایەتی چەمك و پێکهاتەیەکی نوێ و تێری کۆمەڵناسی وەك خەباتێکی بەها دار و پێشەنگ جێگای خۆی لە ڕۆژەڤدا بگرێت. تەنیا بەم شێوەیە دەشێ چالاکی و ڕێکخستنی شوێن و گۆڕەپانی ڕاست بدۆزینەوە.

پێویستە لەم چوارچێوەیەدا هەڵسوکەوت لەگەڵ ئەو چەمکەی کۆمەڵناسی بکرێت کە دەخوازین پێشیخەین. دەبێ بەگوێرەی ئەم ڕاستەڕێیە و ئەگەرە شیمانە بۆکراوەکان لەچوارچێوەی تاقیکردنەوە ببینرێ. ئەم هەوڵانەی چەندە دەچێ زیاد دەبن، دەشێ لەمیانەی بە دەزگابوون تواناکارییەکانی چارەسەری زیاد بکات. پێویستە لەسەر ئەم بنەمایە نزیکی تاقیکردنەوەی هەرەگشتی سەبارەت پێشخستنی بابەتگەرایی ببینەوە.

لەبەشەکەی پێشتردا هەوڵمدا ڕوونیبکەمەوە کە لەدۆخی یەکەمی جڤاتی مرۆڤایەتی لەچوارچێوەی کامە پێناسە دەتوانین بڵێین " کۆمەڵگای سروشتی ". هەروەها چەمکی نزیکبوونەوەکانی خۆمانم سەبارەت بەگەردوون خستەڕوو. بەپێی زەمەن و شوێن بڵاوبوونەوەی شێوازە ڕێکخستنییە کۆمەڵایەتییەکانی تیرە سەرەتاییەکان (قلان) هەروەها هەنگاو بە هەنگاو بوونی

بـەخاوەن قـەبارەو هەمـەڕەنگی پێویستییەکی سروشـتەکەیەتی. لـەو پێدراوانـەی لەبـەر دەسـتدان دەستنیشـان دەکرێـت کـە لەئاسـتی پیـاوان نارەحەتییـەك بەرامبـەر ئـەو کۆمەڵەیـە پێشـکەوتووە کـە لەدەوروبـەری ژن ــ دایـك گـەورە بـووە و ناسـنامەی خـۆی تۆکمـە کـردووە. ئـەو منـداڵ و پیاوانـەی لەدەوروبەری ژن کۆببوونەوە، بەتایبەتیش ئەو پیاوانەی بەمەبەستی یارمەتیـدانیان هۆگریـان ببـوون، دەبووە هۆی ئیرەیی و تووڕەبوونی پیاوانی دیکە.

گـرنگتر ئەوەیـە ژن ـــ دایـك سیسـتەمی مـاڵیکردن پێشـدەخات. خـواردن و جلوبـەرگ و پێداویستییەکانی دیکە لەسیستەمی ماڵیکردن کۆدەکرێتەوە. لە ڕێگای تێڕوانینەکانیان دەبن بە ژنـی سیحرباز و زانا. چەندە ژمارەیەکی زۆری منداڵ و پیاوی دۆست (نزیـك) بـەم سیسـتەمە ببەستێتەوە، بـەو ڕادەیـە ژن ــ دایکێکـی بـەهێزە. کولتـوورێکی ژن لەگەشـەکردن دایـە کـە نـاتوانرێ جڵەو بکـرێ. بەڵگـەکانی لەبەردەسـتدان، سیسـتەمی بـەربلاوی ئـایینی خواوەنـدە ژن، توخمـە مێینـەکانی زمـان و پەیکـەرەکان نیشـانەی ئاشـکرای بەرزبوونـەوەی هێـزی ژنـە. بەشـێکی گرنگـی پیـاوان بەشـێوەیەکی سروشـتی دووری ئـەم سیسـتەمەن. ئەوانـەی ژن ـــ دایـك بەسـوودمەندیان نـابینێ، بەتایبـەتیش بەساڵاچـووەکان لـە دەرەوەی ئـەم سیسـتەمە دەمێننـەوە. ئـەم ناکۆکییـەی کەلەسـەرەتا زۆر لاواز بـوو چەندەی دەهات پەرە پەدەسەند. پێشکەوتنی نێچیروانی شانبەشانی دەرخستنەپێشی هێزی جەنگاوەری پیاو زانیارییەکانیشی زیاد دەکات.

لەسـەر ئـەم بنەمایـە پیـاوە یـەختیارە (تەمەنـدارە) بەرگـەنار کراوەکـان بـەرەو ئایدۆلۆژیایـەکی باڵادەسـتی هـەنگاو دەهاوێـژن و پەرەدەسـەنن. بەتایبـەتیش ئـایینی " شـامانیزم " بەشـێوەیەکی سەرنجڕاکێش ئـەم دیاردەیـەمان نیشاندەدات. شامانەکان زیـاتر نوێنەرایـەتی نموونـە سەرەتاییەکانی ڕاهیبێتی دەکەن. بەشێوەیەکی زۆر سیستەماتیك بەرامبەر ژنان دەکەونـە جوڵەو دەخـوازن سیسـتەمی ماڵ پێشبخەن. بەرامبەر سیستەمی ماڵداری کەپێشـتر ژن ــ دایـك پێشیخستبوو لەمیانـەی ئـەو مۆڵگـە ساکارانەی بەشێوەی نیو درندەپەنای بۆدەبـەن پیـاو دەتـوانێ لـەڕێگای شامانیزمەوە سیستەمێکی مـاڵ پێکبهێنـێ. ڕێککەوتنی پیـاوە یـەختیارە خـاوەن ئەزموونـەکان لەگـەڵ شامانەکان، گۆڕانکارییـەکی زۆر گرنگە لەمیانەی ئەو فشارە ئایدیۆلۆژییەی دەیخەنە سـەر ئـەو کـوڕە گەنجانـەی لەگەڵیانـدان و چـەندە دەچێ ڕێگەیان لەناو کۆمرۆڤەکان بەهێزتر دەبێت. ئیتر نـاوەڕۆکی بـەهێزبوونی پیـاوان دەبێتـە جێـی گرنگی و بایەخپێدان.پاراستنی تیرە(قلان) لەبەرامبەر دەرەوەو تەنانـەت بـۆ نێچیروانیش نـاوەڕۆکێکی سەربازی هەیەو پشت بەکوشتن و بریندارکردن دەبەستێت. ئەمەش سەرەتای دەستپێکردنی کولتووری شەڕە. کاتی مان ـ نەمان جێگای باس بێت،پێویستی وابەستەبوون بەدەسـەڵات وپلـەداری لەگـەڵ خـۆی دێنێ. بەتواناترین کەس، قسەو دەسەڵاتەکەی دەیگەیەنێتەپێگەی پایـەدارترین کـەس. دەسـتپێکردنی کلتـورێکی جیاوازجێگـای باسـە کەبەرامبـەر کولتـوری ژن ـــ دایـك بـاڵابوونی پێشخسـتووە. ئـەم گۆڕانکارییەی پلەداری و دەسەڵات کەپێش کۆمەڵگای چینایەتی ڕوویدا یەکێك لەخاڵە هەرەگرنگەکانی وەرچەرخانی مێژوویی پێکدێنێ. لەبواری ناوەڕۆك لەکولتووری ژن ـ دایك جیـاوازترە، لـەم کولتـوورە

سەرەتا شێوازی کۆکردنەوەی بەرهەم، دواتریش بەرهەمهێنانی دانەوێڵە پەیرەو دەکرێت، ئەمانەش چالاکی ئاشتیانەن وپێویستییان بەشەڕ نییە. هەرچی چالاکی نێچیروانی پیاوانە پێویستی بەکولتووری شەڕە و پشت بەدەسەڵاتێکی توند دەبەستێ. ئەنجام ڕیشە داکوتانی دەستڕۆیی باوکسالارییە.

لەکۆمەڵگای باوکسالاریدا پێکهاتەی پلەداری و دەسەڵات بنچینەیی یە، بابەتی (هیرارشی) پلەداری واتا بەخشینە بەیەکەمین نموونەی چەمکی بەڕێوەبەرایەتی ئەو دەسەڵاتەی لەگەڵ دەسەڵاتی پیرۆزی شامان بوو بەیەك. ئەو دەزگایەی دەسەڵات کەبەپێی بەسەرچوونی کات لەسەر کۆمەڵگا بەرزدەبێتەوە چەندەی گۆڕانکاری وپێشکەوتنەکان بەلایەنی جیابوونەوەی چینایەتیەوە چڕدەبێتەوە بۆ دەسەڵاتی دەوڵەت دەگۆڕێ و وەردەچەرخێ. هەرچی دەسەڵاتی پلەدارییە تایبەت بەکەسایەتییە و نەبووە بەدەزگا. هەربۆیە بەئەندازەی بەدەزگابوونی دەوڵەت هەژموون و کاریگەری لەسەر کۆمەڵگا نییە. هەمئاهەنگی و گونجاوی نیوەی خۆبەختییە. وابەستەبوون لەرێگای بەرژەوەندیەکانی گەلەوە دیاری دەکرێت. بەڵام ئەوقۆناخەی دەستپێکراوە بۆ لەدایکبوونی دەوڵەت کراوەیە. کۆمەڵگای کۆمۆنەی سەرەتایی بۆماوەیەکی درێژخایەن بەرامبەر ئەم قۆناخە بەرخودان دەکات، ئەوەی بەرهەمی لەژێر دەستی خۆی داکۆکردۆتەوە تەنیا کاتێك لەگەڵ ئەندامانی دیکەی کۆمەڵگا هاوبەشێتی بکات و بەسەریاندا دابەش بکات ڕێزو وابەستەبوون بەرامبەر دەسەڵاتەکەی نیشان دەدرێت. بەچاوی تاوانەوە تەماشای کەڵەکەکردنی بەرهەم دەکرێت. باشترین کەس ئەوەیە کەتواناکاریەکانی (بەرهەمەکان) دابەش دەکات. چەمکی مەردایەتی کەتائێستاش لەناو کۆمەڵەکانی تیرەو هۆزەکاندا باوە سەرچاوەی خۆی لەم نەریتە بەهێزەی مێژوو وەردەگرێت. تەنانەت جەژنەکانیش بەجۆرێ لەمەراسیمەکانی دابەشکردنی بەرهەمە زیادەکان دەستی پێدەکرد. لەسەرەتا کۆمرۆڤەکان (کۆمەڵەکان) کەڵەکەکردنیان وەکو گەورەترین مەترسی لەسەرخۆیان دەبینی و بەرخودان لەبەرامبەری کرابوو بەبناخەی چەمکی ئایینی و ئەخلاقی. بەشێوەیەکی بەهێز بینینی شوێنپەنجەی ئەم نەریتە لەسەرجەم فەلسەفە ئەخلاقی ـ ئایینیەکان هێندە زەحمەت نییە. کاتێك پلەداری دەسکەوتی بەسوود و جوامێری تێدا هەبوو کۆمەڵگا ئەرێ و پەسەندی دەکا. لەم بوارەدا پلەداری ڕۆڵێکی ئیجابی و سوودمەند دەبینێ.

ناوەڕۆکی پلەداری پشت ئەستوور بەژن ـ دایك تاکو ئێستاش لەتەواوی کۆمەڵگاکان وەك دەسەڵات و هێزێکی مەزن پەسەند دەکرێ، ئەمەش بنەمای مێژوویی و بابەتی " دایك"ە. چونکە دایك لەناو سەختترین هەلومەرجیشدا فاکتەرێکی پێشەنگی مندالبوون و بەخێوکردنییەتی. ئەو کولتوورە پلەداری و دەسەڵاتەی لەسەر ئەم بنەمایە پێکهاتووە، هەڵبەتە پەیوەندی و پەیوەستبوونێکی مەزن بەخۆیەوە دەبینێ. ئەگەر تارۆژگاری ئەمڕۆشمان بناخەی هەبوونی کۆمەڵگا پێك دێنێت، ئەمەش بەڵگەی سەلمێنەری بەهێزی چەمکی (بیرۆکە)ی دایکە. هەروەکو مەزندە دەکرێ ئەمە تەنیا بۆ تایبەتمەندێتی داتاشراوی (واتایی) بیۆلۆژی زاوزێ (مندالبوون) ناگەڕێتەوە.پێویستە دایکەخوداوەند وەك گرنگترین بیرۆکە و دیاردەی کۆمەڵگا دەرکی پێبکرێت. تەواو بەرووی دیاردەی دەوڵەت داخراوە، سەرجەم ئەو تایبەتمەندێتیانە لەناواخنی خۆی دەگرێت کەدەوڵەت ناخولقێنن. لەچوارچێوەی ئەم

پێناسەیە کۆمەڵگای سروشتی وەك تێزی سەرەتایی هەبوونی مرۆڤ هەڵسەنگێنین واقیعی یە. لەسەربنەمای پشتبەستن بەم تێزە مرۆڤایەتی دەستی بەناواکردنی (خولقاندنی) هەبوونی خۆی کردووە. ئەوەی پێشتر ژیانێکی ئاژەڵیانەیە، هەرچی ئەوەی دواترە ئەو پێشکەوتنەی شێوەی کۆمەڵگای دەوڵەتگەراو پلەدارییە کەلەسەربنەمای دژایەتیکردنی دەرکەوت، هەڵبەتە کارەکتەری دژەبیرۆکە (دژەتێز) لەم قۆناخە سەرچاوەی خۆی لە سەرکوتکردن و دواخستنی بەردەوامی کۆمەڵگای سروشتی وەردەگرێت. هەروەکو چۆن کۆمەڵگای سروشتی وەك تێز لەهەموو گۆڕەپانەکانی نیشتەجێبوونی مرۆڤ پەیڕەو دەکرا، لەبواری زەمەنیشدا وەك پێشەنگ تاوەکو کۆتاییەکانی سەردەمی نیئۆلیتیك سیستەمێکی کۆمەڵایەتی بەکاریگەرە، وەك ڕاستینەیەکی سەرکوتکراویش تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان لەتەواوی پارچەو شانەکانی کۆمەڵگا درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن، لەبابەتە سەرەکییە کۆمەڵایەتیەکانیشدا ئەم بەردەوامییە ڕوون و ئاشکرایە، چەندین دیاردەو بیرۆکەی کۆمەڵایەتی لەجۆری خێزان، هۆز، دایك، برایەتی، ئازادی، یەکسانی، برادەرێتی، هاوڕێتی، جوامێری، هاوکاری، جەژنەکان، ئازایەتی وپیرۆزی،...هتد لەم سیستەمە کۆمەڵایەتییە بۆمان ماوەتەوە، بەرامبەر ئەمەش تایبەتمەندێتی کۆمەڵگای دەوڵەتگەراو پلەداری کەتا دوارادە ئەم سیستەمەی سەرکوتکردو دوایخست، تایبەتمەندێتییەکان بەڕادەیەکی هەرە زێدە بەردەوامییان پێدەدات، پێگەی دژە تێز (دژە بیرۆکە) لەم تایبەتمەندێتییەی وەردەگرێت. بەناویەکداچوونی هەردوو سیستەمی (کۆمەڵگا) کۆمەڵایەتیش تا دوا ڕادە بەگوێرەی یاساکانی دیالەکتیك گونجاون.

لێرەدا مەسەلەیەکی دیکەی گرنگ کەپێویستی بەڕەچاوکردنە، تێگەیشتنمانە سەبارەت بە دیالەکتیك. چونکە پەیوەندی تێز و دژەتێز لە جۆری یەکتر لەناوبردن نییە، بەڵکو لەشێوەی کارەکتەری (سەرکوتکردن و دواخستن) پەرەدەسەنێ. هەروەکو لە سروشتدا ڕوودەدات، لەتەواوی سیستەمەکانی کۆمەڵگاشدا کاتێك دەگەنە دۆخی بیرۆکە ـ دژەبیرۆکە (تێز ـ دژەتێز) بەیەکەوە یەکتری دەگوازنەوە. بێگومان تێکۆشانی نێوانیان ڕێگا لەپێش گۆڕانکاری گرنگ و بایەخدار دەکاتەوە. هیچ کاتێك تێز لەدۆخی کۆنی خۆی نامێنێت، بەڵام دژەتێزیش بەتەنیا و بەشێوەیەکی ڕەها ناتوانێ بەهایەك قووت بدات کەدەستپێکەری خۆیەتی. تەنیا لەمیانەی خۆراك لێوەرگرتنی دەتوانێ گەشەبکات.

لەم خاڵەدا زیاترکردنەوەو ڕۆشنکردنەوەی دیالەکتیك سوودمەند دەبێت، لەقۆناخی مارکسیزمی دۆگمایدا لەناو کۆمەڵگا تێز و دژەتێز بەشێوەی لەناوچوون (لەناو بردنی یەکتر) شرۆڤە کرا. ئەم شێوازەی شرۆڤەکردن لەڕاستیدا یەکێك لە هەڵە تیۆرییە بنچینەییەکانە. لەسەرجەم زانستەکاندا، لەسەرووی هەمووشیانەوە زیندەوەرزانی (بایۆلۆژی) ئەو تایبەتمەندێتییەی ڕەچاودەکرێ، لایەنی یەکتر بەخێوکردنی دیاردەکانە لە کاتی گۆڕانکاری و وەرچەرخاندا. ڕەوشی لەشێوەی پاکتاوکردنی یەکتری زۆر دەگمەنە و دۆخێکی شازە. ئەوەی زاڵە بیرۆکەو بابەتەکانی تێز و دژەتێزن کە یەکتری بەخێو دەکەن و، تێر خۆراك دەکەن. گوزارشتی هەرە سادەی ئەمە دوالیزمی (دووانەی) منداڵ ـ

دایکە. منداڵ لەناو ڕەوشی ئەم ناکۆکییە گەشەدەکات کە لەگەڵ دایکیدا هەیەتی، بەڵام ناتوانین شرۆڤەیەکی وەها پێشخەین کە منداڵ دایك لەناو ببات. هەرچۆنێك بێت دەتوانرێ وەك بەردەوامکردنی ڕەچەڵەك (نەوە) هەڵسەنگێنرێ کە لەڕێگای یەکتر بەخێوکردنەوە ئەنجامدەدرێت. خاڵی هەرە زەق و ئەوپەڕگەری نموونەی مار و مشکە. ئەوەی لێرەشدا ڕوودەدات، پاراستنی هاوسەنگییە لەنێوان زاوزێی بێسنووری مشك و زیادبوونی بەدەگمەنی مار. ئەگەر مار نەبووایە لەوانەبوو مشك ڕۆڵێکی زۆر لە دیناسۆرەکانی خراپتر و تێکدەرانەتریان بینیبووایە. ڕۆژ بەدوای ڕۆژ زیاتر دەرکی پێدەکرێت کە بوونەوەرەکانی سروشت هیچ یەکێکیان بێواتا نییە. هەر یەکەو واتایەکی تایبەت و دیاریکراوی ژینگەپارێزی هەیە. بەڵام دیسان دەشێ بیرۆکەو بابەتی " خاڵی لوتکە " و سنوورە ڕەهاکان (موتلەقەکان) لەچوارچێوەی مەبەستێکی زۆر سنووردار وەك چەمك و بیرۆکە بەکاربهێنرێ. ئیتر تەواوی زانستەکان هەستییان بەو تایبەتمەندێتییە کردو بینیان کە یاسای بنچینەیی سروشت بەشێوەی پەیوەندییەکی دوولایەنەی بەرامبەر پەرەدەسێنێ.

کاتێك سیستەمەکانی کۆمەڵگا هەڵدەسەنگێنین، ئەو گۆڕانکارییەی خوازیارین ئەنجامی بدەین، سەبارەت بەچۆنێتی ڕەفتارکردنە بەرامبەر بەبیرۆکە و بابەتەکانی " ڕێکەوت ـ صدفە" و " پێویستی ـ ضەروورە " ە. چەمکی هۆکارگەرایی (السببیة)ی ڕووکەشی و پێشکەوتنی بەردەوامی راستەهێڵ ئاسای سیستەمی هزری ڕۆژئاوایی کە ڕیشەکەی خۆی لە چەمکی یاسای خوداییی دەبینێتەوە، لەگەڵ ئەو پێشکەوتنانەی لەئاکامی تیۆری فیزیایی کوانتۆم و کۆزمۆس هاتەئاراوە کەلە سەرەتا هەوڵی ڕوونکردنەوەیانماندا ئیتر لەکارکەوتووە و پەیڕەو ناکرێ. لە دیالەکتیکی پەرەسەندن " زەمەنی ڕاگوزاری گێژاو" لەهەموو دیاردەیەکدا سەرهەڵدەدات. پێشکەوتنی گەورەی ئەم " نێوەندە زەمەنییە" ڕاگوزارییە دەکاتە پێویستییەك. ئەمەش نیشاندەدات کەپێشکەوتنی بەردەوامیی ڕاستەهێڵ، هەڵوێستێکی میتافیزیکی و داتاشینێکی واتایی هزرییە. بەردەوام لەمەودای زەمەنیی ڕاگوزارەدا پێشکەوتنێکی ڕاستەهێڵ ئاسا مسۆگەر نییەو ئاستەمە. دەشێ پەیوەندییەکانی چەندین فاکتەر لەم مەودا زەمەنییەدا ڕێگا لەپێش پێشکەوتنێکی هەمەلایەن و بێژمار بکەنەوە.

لەناو کۆمەڵگای مرۆڤدا ئەم نێوەندانە بەناوچەی قەیران بەناو دەکرێ. ئاستی تێکۆشانی ئەم هێزانەی بەهۆیەوە کاریگەر دەبن چۆنییەتی ئەو پەرەسەندنە کۆمەڵایەتییە دیاری دەکەن کەلەئەنجامی قەیران دێتەئاراوە، ئەگەری دەرکەوتنی ژمارەیەکی زۆری سیستەمەکان هەیە، هەروەکو چۆن دەشێ بۆ پێشەوە بێ، ئەگەری هەیە بەرەو دواوەش بێت. ئاشکراشە چەمك و بابەتی پێشکەوتوو ـ دواکەوتوو ڕێژەییە. پێشکەوتنی بەردەوام لەگەڵ بیردۆزی گەردوونیشدا ناگونجێ و ناکۆکە. ئەگەر ئەم پرەنسیپە ڕاستبووایە بانگەشەی میتافیزیك ڕاست و ڕەوان دەبوو. باسکردنی ڕاستییەڕەهاکان (موتەلەقەکان) لەگەڵ پرەنسیپی پێکهاتنی (ئاوابوونی) گەردوون ناگونجێ. سروشت لەڕێگای ڕەهاگەرایی گەشەناکات، ڕەهاگەرایی واتە نەگۆڕی و لێکچوون. شێوازی هەبوونی ئێمە دەیسەلێنێ کە شتی لەمجۆرە نییە. لەڕێگای تایبەتمەندێتی یاساکانی زانستی فیزیا و کیمیا و زیندەوەرزانی

دەتوانرێ ببینرێ کە یاساییبوونەکەی سروشت پشت ئەستوور بەمەودا زەمەنییەکانی قەیران ـ گێژاو سەبارەت بە پەرەسەندنێکی راست بەرامبەر مرۆڤ لەدۆخێکی زۆر نەرمدایە، هەرچی لەکۆمەلگای مرۆڤدایە یاساگەرایی خۆرسك خاوەن کارەکتەرێکی ئێجگار نەرمە. ئەمەش بەو واتایە دێت کە ماوەی راگوزاری یاسا، ژمارەیەکی زۆری یاسای نوێ بەخۆیەوە دەبینێ. گرێدراوی ئەمەش پێشکەوتن و ئاستی ئازادی، ئەو هەمەرەنگییە گرنگە ئاشکرا دەکات کە لەکۆمەلگای مرۆڤدا هەیە، نەرمبوون ئازادیی لەگەڵ خۆی دێنێ، ئازادییش هەمەرەنگی دەخولقێنێ. لەم چواچێوەیەدا مرۆڤ بوونەوەرێکی سەیر و سەمەرەی سروشتە کە هەرە زیندە و بەشێوەیەکی چڕ یاساییبوونی خۆی فەراهەم دەکات. هەر بۆیە کۆمەلگای مرۆڤیش لەهەمان ئاستی چڕبوون و ژمارەی زۆری دەولەمەندییدا یاساکانی خۆی پێکدەهێنێت.

لەرێگەی ئەم ئەگەر و شیمانەوە دەخوازم ئەم مەسەلە (تایبەتمەندێتییە) بسەلمێنم: یاسایەکی وەها نییە بلێ لەئاکامی کۆمەلگای سروشتییەوە ناچارییە (پێویستی یە) کۆمەلگای دەولەتگەرایی و پلەداریی بێتەئاراوە. دەشێ مەیلێکی بەم چەشنەهەبێ، بەلام ناچاریبوونی ئەم مەیلە و بەبێ پچڕان بەردەوامبوونی، بەتەواوی ئەگەر و گریمانێکی هەلەیە. هەر وەکو چۆن لە بەشەکانی داهاتوودا جێبەجێ روونیدەکەمەوە. بەلام لێرەدا ئاماژە بەوە دەکەم کە دەستنیشانکردنی مارکسیزم سەبارەت بە ناچاربوونی (حەتمییەتی) پێشکەوتنی کۆمەلگای چینایەتی یەکێك لەهەلە گەورەکانە. ئەمە پێشوەخت بەجێهێشتنی سۆسیالیزمە بۆ حاکمیەتی چینایەتی. ئەم هەلەیە هۆکاری سەرەکییە بۆ ئەو رەوشەی مارکسیزم بە درێژایی مێژووی ۱۵۰ سالْ تێیکەوت و بوو بەیەدەگی سەرمایەداری. بینینی دەولەت، چینەکان و توندوتیژی وەکو فاکتەرە ناچاریی و دەستلێبەرنەدراوەکانی گەشەکردن و پێشکەوتنی کۆمەلگا، بچووککردنەوەی تەنانەت بەنەبوون و هیچ لە قەلەمدانی ئەو بەرخودانە زەبەلاحەی کۆمەلگای سروشتییە کەتاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە، ئەمەش هەر لەخۆڕا بەدیاری پێشکەشکردنی مێژووە بەهێزە ستەمکارەکان. بینینی هەبوونی چینەکان وەك چارەنووسێك (قەدەرێك)، لەوانەیە بەبێ هەستپێکردن ببێت بە ئامرازی دەستی ئایدیۆلۆگەکانی چینە دەسەلاتدار و ستەمکارەکان، لەم بوارەوە بەناوی ژێردەست و چەساوەکان رۆڵێکی هەرە مەترسیدار دەبینێ. هەر وەکو بلێی مێژوو لەژێر رەحمی داگیرکردن و زەوتکاری ئەمجۆرە رەوتە ئایدیۆلۆژی و سیاسییانە بەجێهێلراوە.

پلەداری و جیاوازی چینایەتی توانیویانە پەرەسەندن بەخۆیانەوە ببینن. بەلام ئەم گۆڕانکارییە ناچاری نییە، پلەداری و پشتبەستن بەدەولەتبوون لەمیانەی ئەو هێزانەوە بەدیهات کە گەورەترین ستەمکاری و تەفرەدانیان پەیرەوکردووە. بەرامبەر ئەمانەش هێزە سەرەکییەکانی کۆمەلگای سروشتی بەرخودانێکی درێژخایەن و نەپساویان نیشانداوە، بەردەوام سنووردارکراوەو لە بەرتەسکترین گۆڕەپان و کەلەبەر تەنگەتاوکراوە. بەهیچ شێوەیەك نەخراوەتە هەندێ گۆڕەپان و ناوەندەوە تەنیا سنووردارکردن و بینینی تەواوی کۆمەلگا لەکەسایەتی چین و پلەداری دەولەت،

لەمیانەی سەرەکیترین سیاسەت و پڕوپاگەندەکانی سیستەمی ستەمکار فەراهەمکراوە، ئەو گەمەیە (لەیستۆك)ی قەدەری پێدەڵێن دەبێتە نەدرەسی میتافیزیکی ئەم پراکتیکە. تەنانەت هیچ ڕەوتێکی ئایینی ـ مەزهەبی ـ فەلسەفی و زانستی نەماوە نەکەوتبێتە ناو ئەم گەمەیە. ئەمەش ئەنجامی فشاری زەبەلاحی جەستەیی و هزری هەزاران ساڵەی ئایدیۆلۆژیای راهیب و دەوڵەتی پادشا خوداوەندەکان و سیاسەت و پڕوپاگەندەکانییانە. ئەوەی هاتووە بەگوێرەی خۆی ناوی رێبازی میتۆلۆژی، فەلسەفی و زانستی لێناوە. ئەو خاڵەی پێیگەیشتووین چوار چوار ڕەوشی هەنووکەیی ئەو ئایدۆلۆژیا و زانستانەیە کەبەدەوڵەتبوونە. چەندە لەم بوارەدا هەڵوەستە لەسەر ڕۆڵی مارکسیزم بکرێت لە جێگای خۆیەتی. هەنگاو بەهەنگاو هەوڵدەدەم ئەم لەیستۆکانە و ڕۆڵەکانیان ڕوونبکەمەوە.

سیستەمی ماڵیکردنی تایبەت بە دایك ــ ژن یەکەمین قوربانی کۆمەڵگای پلەداری بوو. ژن لەسەرووی ئەو توێژانەوە دێت کەلەناو سیستەمی کۆمەڵگا دەچەوسێنرێتەوە. جێنەگرتنی ئەم قۆناخە لە زانستە کۆمەڵایەتییەکان کەبە شێوەیەکی بەرفراوان بەر لەمێژوو لەئارادابوو، سەرچاوەی خۆی لەو بەها جێگیرانەی کۆمەڵگای پیاوسالاری وەردەگرێت کە زۆر ڕیشەدارە. هەنگاو بەهەنگاو کشانەوەی ژن لە کۆمەڵگای پلەداری و لەدەستدانی تەواوی تایبەتمەندێتییە کۆمەڵایەتییە بەهێزەکانی خۆی، سەرەکیترین شۆڕشی چەواشەیە کەلەناو کۆمەڵگادا ئەنجامدراوە. تەنانەت ئەگەر لەخێزانێکی هەژاری زەحمەتکێشی ڕۆژی ئەمڕۆمان لێکۆڵینەوە لەسەر ڕەوشی ژن بکرێت، ناشێ ئێستاش بەترسەوە پێشوازی لەئاست و ڕەهەندەکانی ئەم فشار و فریودانە نەکرێت بەبیانووی هۆکاری زۆر بێواتاو هەزران. مانەوەی تاوانەکانی ئەشق و ناموس لەژێرپاوانی پیاو، نیشانەیەکی بچووکی ئەو ڕووداوانەیە کە لە ئارادان. گرێدانی ئەم قۆناخە بەجیاوازی جەستەیی (فسیۆلۆژی) دەبێتە ڕیشەدارترین و سەرەکیترین هەڵە. لەپەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا ڕۆڵی جەستە یاخود یاساکانی پەیڕەو ناکرێت، دەکرێت پەیوەندی دوولایەنەی تایبەتمەندێتییەکانی نێرینەو مێینە لەگەڵ یەکتردا هەڵبسەنگێنرێت، ئەم تایبەتمەندێتیەش لای هەموو جۆرە بوونەوەرەکان لەئارادایە. بەشێوەیەکی بنچینەیی بەهۆی فاکتەرە کۆمەڵایەتییەکانەوە کولتووری دایك ـ ژن خراوەتە ژێر حاکمییەتەوە. ئەو فشار و ئایدیۆلۆژیانەی پەیڕەوکراوە تەواو لەم پێناوەدا بووە. ڕوونکردنەوەی ئەمە لەرێگای هۆکارە سایکۆلۆژی و ئارەزووە زایەندییەکانەوە چەواشەکاری و لادانێکی مەترسیدارە.

ئەو پیاوەی لە ڕێگای ڕاوکردنەوە بەهێزبووەو گروپێکی لە دەوروبەری خۆی ڕێکخستووە دوای ئەوەی بەباشی هەست بەم هێزەی خۆی دەکات، دەوروبەریش ناچاری پەسەندکردنی دەکات، وردە وردە سیستەمی ماڵیکردن (ماڵداری)ی دایك ــ ژن ی خستۆتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە، ئەم قۆناخە تاوەکو ئاواکردنی یەکەمین دەوڵەتشارەکان بەردەوام بووە، بێهاوتاترین ڕوونکردنەوەی ئەمە لە دەوڵەتشارەکانی سۆمەردا دەبینین. تابلێت (تابلۆ)ە نووسراوەکان بەزمانێکی سەرنجڕاکێشی شیعر ئامێزانە باس لەم ڕاستینەیە دەکەن. داستانی خوداوەندە ژنی شاری ئورگ ئینانا زۆر سەرنجڕاکێشە کە ئاواکردنی دەوڵەتشاری سۆمەریەکانی دەستپێکرد. ئەم داستانە قۆناخێکمان دێنێتە بەرچاو کە

کولتووری ژن و کولتووری باوکسالاری هێشتا لەناو هاوسەنگیدا بوون، یادگاری قۆناخێك دەگێڕێتەوە کە زۆر بەدژواری تێپەڕبووە. وەك خواوەندە ـ ژنی شاری ئورگ دەچێتە کۆشکی خواوەندی شاری ئەریدۆ ئەنکی، لەرێگای پێڕەوو شێوازی جیاوازەوە وەرگرتنەوەی ئەو ١٠٤ " ما ـ ME " یەی پێشتر هی خۆی بوو لێی زەوتکرابوو، دواتریش گەڕانەوەی بۆ شاری خۆی ئورگ. ئەم داستانە ڕۆڵی کلیل دەبینێ لە ڕوونکردنەوەی ئەو قۆناخەدا، مەبەستی لە "ما" کان دۆزینەوە (داهێنانە) سەرەکیەکانی شارستانییەتە، ئینانا بە سووربوونەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە ئەم داهێنانە تایبەت بەخوداوەندە ـ ژنە، ڕۆڵی خوداوەندی پیاو " ئەنکی " لەم دۆزینەوانەدا نەبووە، بەزۆرداری و تەڵەکەبازی لێی دزراوەو رفێنراوە. تەواوی هەوڵەکانی ئینانا لەم پێناوەدایە کەدووبارە کولتووری خوداوەندە ـ ژن بگەڕێنێتەوە دەست خۆی.

شیمانە دەکرێت ئەم داستانە خۆی لە سالآنی ٢٠٠٠ پێش زایین باس کرابێت ـ قۆناخێکە هێشتا هێزی ژن ـ دایك لەهاوسەنگیدایە. لەدوای ئەم مێژووەوە کە ئەم کولتوورە هەنگاو بەهەنگاو بەرەو دواوە دەچێت دووچاری بێ ڕەحمییەکی وەها دەکرێت، دواتر ژن لە ریفۆرمی نیپوری ناوەندی شارستانییەتی ئەوکات (ئێستا نیویۆرك) خۆی لەو سۆزانیخانەیە دەبینێتەوە کە " موساککەتین " ی پێدەڵێن، لەلایەك لە زیگورات (زەقورە)ی ڕاهیبەکانی سۆمەر حەرەمسەرا بۆ خۆیان ئاوا دەکەن، بۆ گەلیش سۆزانیخانە دادەنرێت. لە داستانی ئەنوما ئەلیش کە لە سالآنی ٢٠٠٠ ی پێش زایین نووسراوە، خوداوەندە ژن تیامات ئیتر نوێنەرایەتی ئەو ژنە دەکات کەجادوگەرێکی سامناکە و پێویستە پارچە پارچە بکرێت. چیرۆکێکی سامناك، ئەو تاوانبارکردنە (مەحکومکردنە) نیشاندەدات کە ئەنجامدراوە، ئیتر دواتر ئایینە تاکخوداییەکان و سیستەمی کۆمەڵگای بۆرژوا ئەوەیان تەواوکرد، ژنیان وەك فاکتەرێکی دەنگخۆشی و جوانی و ڕازاندنەوە خستە قەفەسێکەوە، لەلایەن خودی سیستەمە کۆمەڵایەتی و مێژووییەکان پروپاگەندەیەکی ئایدیۆلۆژی چڕو بەرفراوان سەبارەت بەو ڕەوش و ستاتۆیە دەکرێ کە ژنی تێخزێنراوە. ئەمەش تا ئاستێکی وەها پێشخراوە تەنانەت خودی ژنانیش ئەم ڕەوشە بەقەدەر ناو ببەن و جێبەجێکردنی پێداویستییەکانی وەك پێویستییەکی قەدەر لەقەڵەم دەدەن. ئایینە تاکخوداییەکان بەفەرمانی خوا دەبینێ. فەلسەفەی یۆنانیش ژن وەك هۆکارێکی (فاکتەرێکی) لاوازی نیشادەدات. هەموو جۆرە هەڵوێست و تەماشاکردنێکی بچوککردنەوە و هەژران بینینی لەجۆری پارچە ماددەیەکی قەبا و ئەو کێڵگەیەی پیاو دەیکێڵێ شایستەی دەبینرێ. تاوەکو ئەو ستاتۆیەی ژن شیتەڵ نەکرێت کەلەگەڵ سیستەمی پلەداری دەستپێکرد ناتوانرێ دەوڵەت و ئەو پێکهاتەی کۆمەڵگای چینایەتی ڕوونبکرێتەوە کە پشتیان پێبەست. لەبەر ئەم هۆکارەشە ناتوانرێ لە سەرەکیترین بەهەڵەداچوون ڕزگاربین. ژن نەك وەك ڕەگەزێ بەڵکو وەك مرۆڤ لەکۆمەڵگای سروشتی دابڕێنراو مەحکومی کۆیلایەتییەکی گشتگیرکرا. تەواوی کۆیلایەتییەکانی دیکە گرێدراو بە کۆیلایەتی ژن پێشدەخرێت. هەربۆیە تاوەکو کۆیلایەتی ژن شینەکرێتەوە کۆیلایەتییەکانی دیکەش شیتەڵ ناکرێت.

کۆیلایەتی ژن تێپەڕ نەکرێت کۆیلایەتییەکانی تریش بەلاوە نانرێت. ژنە بلیمەت و بەتوانای کۆمەڵگای سروشتی بە هەزاران ساڵ لەناو کولتووری خوداوەند ـ دایکدا ژیاوە. ئەو بەهایەی بەردەوام شکۆدارکراوە خوداوەندە دایکە. لە دۆخێکی وەهادا بەرفراوانترین و درێژخایەنترین کولتووری کۆمەڵگا چۆن سەرکوتکراو کرا بە بولبولە جوان و ڕەنگاو ڕەنگەکەی ناو قەفەس؟ دەشێ پیاوان لەپێناو ئەم بولبولە لەهۆشی خۆیان بچن، بەڵام ئەو ژنە دیلێکە تاوەکو ئەم دیلێتییە درێژخایەن و قووڵە تێپەڕ نەکرێت، هیچ سیستەمێکی کۆمەڵگا ناتوانێ باسی یەکسانی و ئازادی بکات. ئەو حوکمدانە ڕاستە کە دەڵێ : ئاستی یەکسانی و ئازادی ژن ئاستی ئازادی و یەکسانی کۆمەڵگا دیاری دەکات. تاوەکو ئێستا مێژوویێکی ڕاست و دروستی ژن نەنووسراوە، لەهیچ زانستێکی کۆمەڵایەتیدا بەشێوەیەکی ڕاست و واقیعی شوێنی ژن دەستنیشاننەکراوە. تەنانەت ئەوەی دەڵێ ڕێزێکی زۆرم بەرامبەر ژن هەیە بەو ڕادەیەی ژن ببێتە ئامرازێکی پێکهێنانی حەسرەتەکانی، ئەمە وەك حوکمێك دیار دەکات. لە دەرەوەی لایەنی زایەندی (سێکسی) لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا هیچ پیاوێك ژن وەکو دۆست نابینێ و پەسەندی ناکات. دۆستایەتی تەنیا لەنێوان پیاوان پەیڕەو دەکرێت. بەژنێك بڵێی دۆست، واتە ڕۆژی دووەم سکانداڵی سێکسییە، دۆزینەوە یان خوڵقاندنی پیاوێك ئەمجۆرە هەڵوێستەی تێپەڕ کردبێت دەبێ وەکو یەکێك لەهەنگاوە سەرەکییەکانی ئازادی هەڵسەنگێنرێ. هەوڵدەدەم شیکردنەوەکانی سەر ئەم بابەتە زیاتر قووڵبکەمەوە.

پێویستە بەبایەخەوە باسی ئەو فشارو وابەستەیی بوونە بکرێت کە لەکۆمەڵگای پلەداری بەساڵاچووە بەئەزموونەکان لەسەر لاوان ئەنجامیان داوە، ئەو بابەتەی بەناوی ژەرۆنتۆکراسی (ئەو سیستەمەی گەورەیی تەمەن خاوەن قسەیە) لە ئەدەبیات (وێژە) تێپەڕ دەبێت ڕاستیەکە.

لەکاتێکدا لەلایەك ئەزموون بەساڵاچووەکە بەهێز دەکات، لەلایەکی دیکەوە چەندەی دەچێ بەساڵاچووەکە لاواز و بێهێزی دەکات. ئەم تایبەتمەندییەبەساڵاچووەکان ناچار دەکات لاوان بخەنە خزمەتی خۆیانەوە. هزریان (زەینیان) پڕدەکەن و ئەم میکانیزمە پێشدەخەن. تەواوی جموجۆڵەکانیان بەخۆیانەوە دەبەستنەوە. باوکسالارێتی هێزێکی گەورە لەم دیاردەیەش وەردەگرێ، هێزی جەستەیی لاوان بەکاردێنێ و داخوازییەکانی خۆیان جێبەجێ دەکەن. ئەم گرێدانەی سەر لاوان، قووڵبۆتەوە و تاوەکو ئەمڕۆ بەردەوامە. باڵابوونی ئەزموون و ئایدیۆلۆژی وەها بەسانایی ناشکێت. داخوازی لاوان بۆ ئازادی سەرچاوەی خۆی لەم دیاردە مێژووییە وەردەگرێت. لەزانا بەساڵاچووەکانی سەردەمی کۆن تاوەکو زانایان و دەزگا زانستییەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆ ژیانیترین و هەستیارترین و ستراتیژیترین لایەنی زانیاری لە لاوان دەشارنەوە. ئەوانەی پێشکەشی دەکرێت ئەو زانیاریانەن کە سڕی دەکات و وابەستەبوونیان هەمیشەیی دەکات. کاتێ زانیاریشیان پێشکەش بکرێت ئامرازەکانی جێبەجێکردنیان پێشکەش ناکرێت. فریودان و دواخستنی بەردەوام تەکنیکێکی نەگۆڕی بەڕێوەبەرایەتییە. ئەو ستراتیژ و تەکتیکانەی سیستەمەکانی فشار و پروپاگەندەی ئایدیۆلۆژی و سیاسی لەسەر ژنانی پەیڕەو دەکەن، هەمان شت بەرامبەر لاوانیش بەڕێوەدەبەن. داواکاری بەردەوامی

لاوان بۆ ئازادی بەهۆی سنوورەکانی تەمەنی جەستەیی (فسیۆلۆژی) نییە، سەرچاوەی خۆی لەم ڕەوشە تایبەتەی فشاری کۆمەڵایەتی وەردەگرێت. بابەتەکانی مەیخۆری، نەزان و خوێنگەرم، ئەو دەستەواژە تایبەتانەی پروپاگەندە کردنن کە بۆ بچووکردنەوەی لاوان هەڵبەستراون. ڕاستەوخۆ گرێدانیان بە ئارەزووە زایەندییەکان، ڕاکێشانیان بۆ ناو سەرکەشی و یاخیبوون و بەستنەوەیان بەدۆگما وشك و ئەزبەرەکان گرێدراوی جێگیرکردنی سیستەم و ڕێگرتنە لەپێش بەکارهێنانی وزە و توانای لاوان بەرامبەر بەسیستەم.

ئەو لاوانەی کەوتوونەتە سەر ڕێی کاروانی ئازادی جڵەوکردنیان ئاستەمە. لاوان لەسەرووی ئەو توێژانەوە دێن کە بەڵای سەری سیستەمن. لەبەرئەوەی بەدرێژایی مێژوو ئەمە باش دەزانرێ، لەژێر ناوی پەروەردە لە قوربانیکردنی لاوانەوە تاوەکو ئەو کردەوە و پەیڕەوانەی بەئەقڵ و خەیاڵدا نایەت هەر هەمووی لەسەر لاوان بەڕێوە دەبردرێت. دوای ژن ئەو ڕەوشەی لاوان تێیخراون ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوە دەبینێ لەبەرزبوونەوەی کۆمەڵگای پلەداری. لەخۆڕانییە ئەو سیستەمەی لاوان دەخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە خۆی وەك بەهێزترین سیستەم دەبینێ. دواتر تەواوی سیستەمەکانی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی پەیڕەو و کردەوەیەکی هاوشێوە بەسەر لاوان دەسەپێنن. ئەو لاوەی بەمجۆرە هزری شۆراوەتەوە دەتوانرێ هەموو ئیش و کارێکی پێبکرێت‌شەڕیشی لەناو دابێت، دەتوانێ قورسترین ئیشوکار بۆخۆی بکات بەپیشە. لە پێشەوە دەخرێتە ناو قورسترین کار. بەکورتی پەیوەندی لاوازی بەساڵاچووەکان و بەهێزی لاوان و پاشکۆکردن و بەرۆژەڤکردنیان بەبێ ئەوەی هیچ لە خێرایی و چڕبوونەوەی خۆی لە دەستبدات کراون بە ئامرازی درێژەپێدان و بەردەوامکردنی سیستەمی باڵادەست. دووبارە پێویستە جەختی لەسەر بکەمەوە : لاوێتی مەسەلەیەکی جەستەیی نییە، بەڵکو ڕووداوێکی کۆمەڵایەتییە، ئەمەش وەکو مەسەلەی ژنێتی جەستەیی نییە، بەڵکو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە. شۆڕبوونەوە بۆ ناو سەرچاوە و گەیشتن بەڕیشەی ئەم چەواشەکارییانەی سەبارەت بەم دوو ڕووداوە (دیاردە) دەکرێت و ڕۆشنکردنەوەیان سەرەکیترین ئەرکی زانستی کۆمەڵناسییە.

پێویستە منداڵانیش بخرێنە ناو ئەم چوار چێوەیەوە، هەڵبەتە ئەوەی ژنان و لاوان دیل بکات، بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ منداڵانیش دەخاتە ژێر ئەو سیستەمەی کە خوازیارێتی. ئاشکراکردنی ئەو لایەنە خوار و نادروستانەی هەڵوێستی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەداری بەرامبەر منداڵان بەهۆی ڕەوشی دایکەوە گرنگی و بایەخێکی مەزنی هەیە. پەروەردە نەکردنی منداڵان بەشێوەیەکی ڕاست، تەواوی ناڕاستە کۆمەڵایەتییەکانی دواتر دەخاتە ناو خواری و تەڵەکەبازییەوە. سیستەمێکی پەروەردەیی تایبەت بەمنداڵان لەسەر بنەمای فشار و تەڵەکەبازییەکی بەکاریگەر ئاوا دەکرێت. هەوڵدەدرێت لە ڕێگای پێڕەوی جیاواز و هەمەلایەنەوە لەناو لانکەوە بکرێن بەپاشکۆو گرێدراوی سیستەم. گووتەی خوێنێك گرتت بەشیری تەرکی ناکەی بە پیری، ئاماژە بەو ڕاستینەیە دەکات. هەڵوێستی ئازادانەی کۆمەڵگای سروشتی بەردەوام وەك خەیاڵێك بۆ منداڵان دەمێنێتەوەو ڕێگایان پێنادرێ لەناو ئەم خەیاڵانە بژین. یەکێك لەئەرکە ڕەسەنەکان ئەوەیە وابکرێ منداڵان بەگوێرەی

خەیاڵە سروشتییەکانیان بژین. پێویستە جارێکی دیکەش جەختی لەسەر بکرێتەوە : ناتوانرێ وەها سەیر بکرێ کە بەهێزبوونی پەیوەندی باوکسالاریی پێویستی و ناچاری بوو. هەروەها شیمانە دەکرێت کە پێویستییەکی یاسا بووەو پێهەڵگرتنێکی سادە نییە، لەبەر ئەوەی قۆناخێکی بنچینەیی ناڕاستەی جیابوونەوەی چینایەتی و بەدەوڵەتبوونە، پێویستە بەبایەخەوە هەڵوەستەی لەسەر بکرێت. ئەو پەیوەندییەی لە دەوروبەری ژن ـ دایك هەبووە لە پەیوەندییەکی هێز و دەسەڵات زیاتر، لەسەر شێوازی هاوکاری ئورگانیك بووە، ئەمەش بەگوێرەی ناوەرۆکی کۆمەڵگای سروشتی گونجاوە. خواربوون و لەمڕێ لادان لەئارادانییە. بەرامبەر دەسەڵاتی دەوڵەت داخراوە، بەهۆی پێکهاتە ئۆرگانییەکەی پێویستی پەنابردنە بەر فشار و فێڵبازی (درۆ) نابینێ. ئەم خاڵە ئەوەش ڕووندەکاتەوە کە بۆچی شامانیزم زیاتر ئایینێکی پیاوانە. لە نزیکەوە تەماشای شامانیزم بکرێت، یەکسەر دەرکی پێدەکرێت کە پیشەیەکە لایەنی خەڵەتاندن و نمایشکردنی هێز تێیدا لەپێشە. لەپێناو دەسەڵاتێکی فێڵبازانە بەوریایی و هەستیارییەوە سیستەمی هێز و میتۆلۆژی ڕێکدەخرێت، تاوەکو بەسەر سادەیی کۆمەڵگای سروشتی بڵاوبکرێتەوە. ئیتر شامان لەسەر ئاراستەی بوون بەراهیب و پیاوی ئایینی دەڕوات. پەیوەندییەکانی لەگەڵ باپیرە بەساڵاچووەکە بەلای ڕێککەوتن دەچێ. بۆ زاڵبوونێکی تەواو پێویستییان بە پیاوە ڕاوچییە بەهێزەکان هەیە. ئەو گروپەی هەرە زێدە باوەڕی بەهێز و تواناکاری ڕاوکردن هەیە، مەیلی بوون بەیەکەم چەکەرەی سەربازی هەیە. چەندەی دەچێ بەهاو تواناکاری لەژێر دەستی ئەم سێیانەدا کۆدەبێتەوە. وردە وردە لەمرێگای فێڵبازییەوە دەوروبەری ژن ـ دایك چۆڵ دەکرێت. پێبەپێ سیستەمیماڵیکردن دەخرێتە ژێر کۆنترۆڵەوە. لەسەرەتا ژن هێزی کاریگەری سەر پیاوان بوو، قسەی دەڕۆیشت، وردە وردە دەکەوێتە ژێر کۆنترۆڵی دەسەڵاتی نوێ.

ئاواکردنی یەکەمین دەسەڵاتی بەهێز لەسەر ژن شتێکی ڕێکەوت نییە. ژن هێز و وتەبێژی کۆمەڵگای ئۆرگانیکە. ئەگەر ئەوە بەلاوە نەنرێت باوکسالاریی سەرکەوتن بەدەست ناهێنێ. بۆ ئەولاتریش بچین، ناتوانێ بۆ بەدەزگابوونی دەوڵەت هەنگاو بهاوێژێ. تێپەڕکردنی هێزی ژن ـ دایك مانایەکی ستراتیژی هەیە. هەروەکو لەپێدراوەکانی سەردەمی ئاواکردنی شارەکانی سۆمەر دەیبینین ئەم قۆناخە زۆر بەدژواری تێپەڕ دەبێت. شێوەی ژنی لیلیت ـ حەوا کە لەئایینە تاکخوداییەکان ڕەنگدەداتەوە، بەشێوەیەکی زۆر سەرنج ڕاکێشانە تایبەتمەندییەکانی قۆناخ نیشان دەدات. لیلیت ئەو ژنەیە کە ملکەچی پەسەند ناکات، حەواش ئەو ژنە نیشاندەدات کە تەسلیم بووە، ئەو بانگەشەیەی کە دەڵێ لە پەراسووی پیاو دروستکراوە ئەو پێوانەیە کەمناستی پاشکۆیەتی و وابەستبوونەکەی نیشاندەدات. لەلایەکی دیکەشەوە تەواوی جوێن و تایبەتمەندێتییەکانی نەعلەتی، بوختان، جادووگەری، دۆستی شەیتان و هاوشێوەکانی دەخرێنە پاڵ لیلیت، نیشاندەدات و دەسەلمێنێ کە کێشمەکێشی و ململانێیەکی مەزن لەئارادا بووە، کولتوور و هزر و باوەڕییەکانی هەزاران ساڵەی ئەم بوارەمان دەداتە دەست. تاوەکو سەراوژێربوونی کۆمەڵایەتی ژن شینەکرێتەوە بەشێوەیەکی ڕاست دەرك بەو تایبەتمەندێتییە سەرەکیانەی کولتووری کۆمەڵگای پیاوسالاری ناکرێت کە دواتر سەریهەڵدا.

بەڵێ بەمجۆرە تەنانەت ناتوانرێ بیر لەدامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی پیاوێتیش بکرێتەوە. دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکانی پیاو دەرکی پێنەکرێت دەزگای دەوڵەتیش شیناکرێتەوە. ناتوانرێ ڕاست پێناسەی کولتووری " دەسەڵات "و " شەڕ " بکرێ کە گرێدراوی دەوڵەتن. هۆکاری هەڵوەستەکردنی بەردەوامان لەسەر ئەم بابەتە لەپێناو پێشخستنی ڕوونکردنەوەیەکی ڕاستە سەبارەت بە کەسایەتی ـ ئیلاهی مەترسیدار و هەموو جۆرە چەوسانەوە و سنوور دانان و ڕۆح کێشان... هتد کە وەك ئەنجامێکی جیابوونەوەی چینایەتی سەریهەڵدا. گەر بەچەمکی پیرۆزی تەماشای نەفرەتکردنی مرۆڤایەتی ـ دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەت ـ بکرێت، کەواتە قێزەونترین شۆڕشی چەواشە بەرامبەر زهنی مرۆڤ ئەنجامدراوە، ئەوەش کەروویداوە ناوزەدکردنی بەفاکتەری ناچاری (پێویستی) پێشکەوتن ـ مارکسیزمیش لەناودا ـ مەترسیدارترین شۆڕشی چەواشەیە مسۆگەر گەر لەملایەنەوە مێژوو بەپارزنگی ڕەخنەدان تێپەڕ نەکرێت و ڕاست نەکرێتەوە، ئەوا تەواوی ئەو شۆڕشانەی بەرپا دەکرێن لەوە ڕزگاریان نابێت کە لەماوەیەکی کورتدا بۆ شۆڕشی چەواشە نەگۆڕێن.

سەرەتا ژنان لەگەڵ ئەویش ڕووخانی جیهانی کۆمەڵگای سروشتی لاوان و منداڵان ئاواکردنی پلەدارییەك لەسەر بنەمای هێزو فێڵبازی (میتۆلۆژیا) بوو بەشێوەی زاڵی کۆمەڵگای نوێ، لەگەڵ ئەم قۆناخەشدا بەشێوەیەکی تێکچڕژاو شۆڕشێکی چەواشەی ریشەیی ڕوودەدات : قۆناخی پێچەوانەبوون لەگەڵ سروشت و چوون بەلای تێکدانەوە. ئەمە ئەگەر و گریمانێکی ڕاست نییە کە شێوازی نێچیروانی و جەنگاوەری نەبێت کۆمەڵگا ناتوانێ بژی و بەردەوام بێت. ژمارەی ئەو گیانلەبەرانەی گۆشتخۆر نین بەهەزاران جار لەوانە زیاترە کە گۆشتخۆرن. ژمارەیەکی کەمی جۆرەکانی ئاژەڵ بە گۆشت دەژی یان خۆراکی گۆشتە. کاتێك بە قووڵیی تەماشای سروشت بکرێ بۆ بەردەوامی ژیانی ئاژەڵ بەر لەهەموو شتێك پەردەیەکی دەوڵەمەندی دارستان و گیا پێکهاتووە. گەشەکردنی ئاژەڵێتی ئەنجامێکی گەشەکردنی ڕووەك و دانەوێڵەیە. پەیوەندی دیالەکتیکی بەمشێوەیە. چونکە یەکەم ئاژەڵ ئاژەڵێکی دیکەی نییە تابیخوات. ئەو لەڕێگای گژوگیا گوزەران دەکات. پێویستە بەچاوی لەڕێ لادان تەماشای خواردنی گۆشت و گوزەرانکردن لەسەر گۆشت بکرێت. گەر هەموو ئاژەڵەکان یەکتریان بخواردایە ئەوا بەهیچ شێوەیەك جۆری ئاژەڵی زیندوو پەیدانەدەبوو. چونکە ئەمە پەرەسەندنێکی پێچەوانەو ناکۆکە لەگەڵ ڕێسای گەردوون. بەردەوام لەڕێ لادان و لەڕێ دەرکەوتنی مەیلە سەرەکییەکانی سروشت بەردەوام ڕوودەدات، بەڵام کاتێ لەڕێ لادانەکان بخەینە شوێنی ڕەوشە بنچینەییەکە، پەیوەست بەکام جۆر بێت، ڕەچەڵەکی ئەمجۆرە وشك دەبێت. بەو مەرجەی کە کۆمەڵایەتی نین، زەقترین و سەرنجڕاکێشترین گوزارەی ئەم دیاردەیە ئەو ڕەوشەیە کە دوو ڕەگەزەکان (نێرەمووکەکان) تێیدا دەژین. هەموو کەسێك نێرەمووك (دووڕەگەز) بێت، واتە لە نێوان پەیوەندی هۆمۆ سێکسی (پەیوەندی سێکسی لەگەڵ هەمان ڕەگەز)دا ڕەچەڵەکی مرۆڤ هەر لەخۆیەوە وشك دەبێ، تەنانەت ئەم کورتە ڕوونکردنەوەیەش زۆر بەباشی ئاماژە بەو لادان و چەواشەکارییە دەکات کە بۆ پەرەسەندنی کۆمەڵگا پشبەستن بە نێچیروانی و جەنگاوەری وەکو ناچار ییەك بینیوە. نەك تەنیا لە بواری ماددی

(بابەتی)، بەڵکو ئەنجامە مەعنەویەکانی کولتووری کوشتن زۆر قورسترە، ئەم کۆمەڵەیەی " کۆ مرۆڤەی" کوشتنی ئاژەڵ و هاو ڕەگەزەکانی خۆی کردووە بە کولتوورێکی شێوازی ژیان (جگە لە پاراستنی ناچاری) ئیتر بۆ پێشخستنی ئامێری شەڕ پێشخستنی هەموو جۆرە ئامراز و ئامێر و سیستەمی دەزگاکان بەبناخە دادەنێت، لەکاتێکدا دەوڵەت وەکو سەرەکیترین دەزگای هێز ئامادە دەکرێت، ئەوا تیروکەوانی شەڕ، مزراق و تەورەکان وەکو بەنرخترین بەها دەدۆزرێنەوەو پێشدەخرێن. پەرەسەندنی ئەو کۆمەڵگا باوکسالارییەی لەناو کۆمەڵگای سروشتی دایك سەریهەڵدا. وەك مەترسیدارترین لادانی (چەواشەکاری) مێژوو، ناوەڕۆکی ئەو شێوازانەی کوشتن و چەوسانەوەشە کە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ئەمە لەولاوە بمێنێ کە ئەم پەرەسەندنە قەدەرێك یان هەلومەرجێکی پێویست و ناچاری پێشکەوتن بێ، تەواو ڕەوشێکی لادان و شێواندنە.پێشکەوتنێکە لەجۆری پادشایەتی شێر دەچێ، هەروەها بەدیالەکتیکی مار و مشك دەچێ. هەر لە ئێستاوە ناوزەدکردنی تیۆرییەکانی دەوڵەت بە تیۆری مار ـ مشك، هەڵسەنگاندنێکی زیاتر نزیك بەڕاستییە. نازناوی بەشێکی زۆری پیاوان شێرە. تایبەتمەندێتییەکە حەز دەکەن بەمجۆرە بن. دەپرسم بۆ خواردنی کێ ؟.

سەرباری زانیاریە سنووردارەکانم لەم ڕۆژانەدا بیستم کە بەشی دوایی فیلمی گەڕانەوەی پادشا ـ فیلمی پادشای ئەنگوستیلەکان ـ (خەڵاتی ئۆسکاری وەرگرتووە) ناوەڕۆکی فیلم وەك ڕەمزی دەسەڵات لەناوبردنی ئەنگوستیلەیە. مەزەندەکاریە کە لەئەمریکا چاوەڕوان دەکرا. لەوانەیە بەهۆی کەوتنی دەمامکی دەسەڵات، وەك تەگبیرێکی پێشوەخت و قۆناخێکی شوشتنەوەی مێشکە بۆ بەڕێوەبردنی کردەوەی وردکارانەتری جیهانگیری. قۆناخی پێکهێنانی چەمك و تیۆری جیهانبینی نوێیە. دەشێ ئامادەکارییان هەبێت. ئاقڵمەندەکان زۆر باش دەزانن کاتێ ڕووی ڕاستەقینەی دەسەڵاتی کلاسیك ئاشکرا بێت، هیچ هێزێکی نامێنێ. ئەوهێزە دەسەڵاتدارانەی جیهان بەڕێوەدەبەن وەك پێویستییەکی ئیلاهیبوونیان ـ ئاگاداری هەموو شتێکن، لە قورئان باس لەوە دەکرێت کە خودا بەقەد تاڵە مووێك نزیکە ـ جێبەجێکردنی پێویستییەکان بەبێ کەموکورتی بە سەرەکیترین ئەرکی خۆیان لەقەڵەم دەدەن.

ئەو وێستگەیەی کولتووری شەڕ و نێچیروانی پێیدەگات ڕێکخستنی سەربازییە، ڕێکخستنی سەربازی بەئەندازەی پەرتەوازەبوونی کۆمەڵگای سروشتی و ئەتنیك (خێڵ ـ ئەتنیك) پەرەدەسەنێ. لەکاتێکدا ڕێکخستنەکانی دەوروبەری ژن ـ دایك پەیوەندییەکانی ڕەچەڵەك، بۆهێڵی و خزمایەتی پێشدەخات، ڕێکخستنی سەربازی ئەو پیاوە بەهێزانە بەبنەما دەگرێت کە لەم پەیوەندییانە دابڕاون. ئاشکرایە ئیتر هیچ شێوەیەکی کۆمەڵگای سروشتی ناتوانێ بەرامبەر ئەم هێزە بوەستێ. توندوتیژی کۆمەڵایەتی ـ پەیوەندی مەدەنیشی پێدەگوترێت ـ کەوتۆتە ناو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان. ئەو هێزەی ڕۆڵی دیاریکراو دەبینێ خاوەنەکانی توندوتیژین. بەمجۆرە ڕێگای موڵکایەتی تایبەتیش دەکرێتەوە. ئەم مەسەلەیە دەرکی پێدەکرێت کە توندوتیژی بناخەی موڵکایەتی پێکدێنێ. لەڕێگای توندوتیژی و خوێنڕشتنەوە دەستبەسەرداگرتنی موڵك، بەشێوەیەکی ئەوپەڕگەری هەست و سۆزی

منێتی بەهێز دەکات. تاوەکو زاڵبوون لەسەر پەیوەندییەکان نەبێ، ناتوانرێ ئامرازی توندوتیژی پەرەی پێبدرێ و بەکاربهێنرێ. هەرچی حوکمکردنە گرێدراوی خاوەندارێتی بوونە.پەیوەندییەکی دیالەکتیکی خاوەندارێتی ناوەرۆکی حوکمکردن پێکدێنێ.خاوەندارێتیش بکەری (گەوهەری) تەواوی سیستەمەکانی موڵکایەتییە. ئیتر ئەو قۆناخە دەستپێدەکات کە بەچاوی موڵك تەماشای کۆمەڵە، ژن، منداڵ، لاوان، نێچیروانی بەبەرهەم و کۆکردنەوەی بەروبووم بکرێت. بەهەمووو شکۆمەندییەکەوە پیاوی بەهێز یەکەمین قەڵەمبازی خۆی ئەنجامدەدات. کەمێك ماوە ببێ بە پادشای ــ خواوەند. ئیتر لەهزر و مێشکی ئەو مرۆڤانەی بەرێوە دەبردرێن شامان ــ راهیب بۆ پێکهێنانی میتۆلۆژیای قۆناخی نوێ دەستبەکارە. ئەو کارەی پێویستە ئەنجامبدرێ، بەجێکردنی ئەم کارە نوێیەیە کەوەك پێشکەوتنێکی شکۆمەندانەیە. شەری مەشروعیەت بەلانی کەم بە ئەندازەی شەرێکی رووت پێویستی بە هەوڵ و کۆشش هەیە. پێویستە باوەرییەکی وەها لە هزری مرۆڤدا جێگیر بکرێت کە بەهای یاسایەکی رەها (موتلەق)ی هەبێت. تەواوی پێدراوە سۆسیۆلۆژییەکان ئەوە نیشاندەدەن کە بیرۆکەو زاراوەی "خودای حوکمدار" لەم قۆناخە دروستکراوە، پەیوەندی حوکمکردن (زاڵبوون) لە باوەری (تەوتەم) دا نییە کەهاوکاتی کۆمەڵگای سروشتییە. وەك سەمبۆلی (قلان) تیرە تابۆیە وپیرۆزە. ژیانی قلان چۆن بێت بابەتی سەمبولکردنیش بەم شێوەیە رەنگدەداتەوە. تاوەکو بەشێوەیەکی توندوتۆڵ و بەرێساو ژیانی رێکخستنی قلان (تیرەی سەرەتایی) گرێنەدرێت ناتوانێ بیر لە ژیان بکاتەوە. هەربۆیە وەك رەنگدانەوەی هەرە باڵا و شکۆداری هەبوونی خۆی، تەوتەم بە پیرۆز و تابۆ (دەستلێنەدراو) لەقەڵەم دەدرێت. رێزو حورمەتی بەرامبەر نیشان دەدرێ. هاوشێوەی سوودبەخشترین شتومەك و ئاژەڵ و رووەك لەقەڵەم دەدرێت. ئەو شتەی لە سروشتدا ژیان بە قلان دەبەخشێ چی بێت ئەوا باوەری پێدەکرێت و بە سەمبۆل دادەنرێت. بەمجۆرە کۆمەڵگای سروشتی ناییەنەکەشی لەگەڵ سروشت یەکپارچەیە. سەرچاوەیەکی ترس نییە، بەڵکو فاکتەرێکی بەهێزکردنە. کەسایەتی و هێز دەبەخشێ.

ئەو خودایەی لەکۆمەڵگای نوێ بەرزکراوەتەوە تەوتەم تێپەر دەکات، پەردەپۆشی دەکات. لەبەرزایی شاخەکان، قووڵایی دەریا و ئاسمان لە شوێنەکەی دەگەرێن، جەخت لەسەر هێزی حاکم دەکاتەوە. چەندە بەچینی ئەفەندیەکان ـ ئەربابەکان ـ دەچێت کە تازە لەدایکبوون !. لەتەورات ــ لە ئینجیل و قورئانیش ـ ناوێکی خودا (رەب)ە کە بەواتای ئەفەندی دێت. چینی نوێ خۆی دەکات بە ئیلاهی و لەدایکدەبێت. یەکێکی تر لەبەناوبانگترین ناوەکانی خوا " ئەل " "ئەلۆهیم " بەواتای شکۆمەندی دێت، مژدەی ئەو باپیرە شێخە دەدات کەلای تیرەکانی بیابان پیرۆز و بەرزە. لە تەواوی پەرتووکە پیرۆزەکان لە دایکبوونی باوکسالارێتی و خودای نوێ، بەشێوەیەکی سەرنجراکێش بەناویەکدا چوونە. ئیلیادەی هۆمیرۆس، رامایانای هیندییەکان و کالاڤالای ڤینینەکان هەر هەمووی بەم شێوەیە. تاوەکو مەشروعیەتی کۆمەڵگای نوێ لەهزردا بەجێنەکرێت شانسی ژیانی زەحمەتە. هیچ یەکینەیەکی کۆمەڵگای بەرێوەبراو بەبێ باوەرهێنان بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەرێوە نابردرێت. کاریگەری توندوتیژی لە بەرێوەبردندا کاتی یە. باوەری هەمیشەیی و بەردەوامی لەگەڵ خۆی دێنێ. لەبەرئەوەی

نموونـەی مێـژوویی سـۆمەر یەکـەمین نموونـەی ڕەسـەنی نووسـراوەیە، لێکۆڵینـەوەی زۆر سـەیرە، خوڵقاندنی خودا لای سۆمەریەکان زۆر دڵڕفێن و سەیرە، بە تایبەتیش ڕووخانی خوداوەندی ـ دایك و باڵادەستبوونی خوداوەندی ـ باوك ناوەڕۆکی تەواوی داستانەکان پێکدێنێت، ململانێی ئینانا و ئەنکی، تیامات و مەردوٚك لەسـەرەتا تـا کۆتـایی بەسـەر داسـتانەکاندازاڵدەبێت. لێکۆڵینـەوەی سۆسـیۆلۆژی ئـەو داسـتانەی دواتـر لەتـەواوی داسـتانەکانی دیکـەو تەنانـەت لەپەرتووکـە پیرۆزەکـانیش ڕەنگداوەتـەوە، زانیـاری گرنگمـان پێشـکەش دەکـات. لـەخۆڕا نییـە مێـژوو بەسـۆمەریەکانەوە دەسـتپێدەکرێت. شیتەڵکردنەوەی ئایین، داستانە ئەدەبییـەکان، یاسـا، دیموکراسـی و دەوڵـەت لەسـەر بنـەمای پشتبەسـتن بەتابلێتە نووسراوەکانی سۆمەریەکان لەوانەیە یەکێك لەو ڕێگا سـەرەکییە نزیکانـە بێـت کـە دەتـوانێ کۆمەڵناسی ناچاری ئەنجامدانی پێکهەڵگرتنێك بکات. ئەو شۆڕشـە چەواشـەیەی زهنییـەتی باوکسالاری بەخۆیـەوە بینـی، لەوانەیـە گـەورەترین هـەوڵی شـێواندن و لـەڕێ دەرخسـتن بـێ کەمێـژوو بەخۆیـەوە دیـوە. بەشێوەیەك ڕیشـەی خـۆی لـەهزری مـرۆڤ و کۆمـەڵگادا کوتـاوە، تەنانـەت بەکـەناری سـڕینەوەو نەهێشـتنی ئـەم کاریگەرییـەدا نەڕۆیشـتووین، هێشـتا ڕاهیبـەکانی سۆمەر حـوکمی ئێمـە دەکـەن. ئـەو دەزگایانـەی تایبـەت بەدەوڵـەت ئافرانـدنیان و ئـەو خوداوەندانـەی وەك گوزارشـتی مەشـروعیەت وێناکران بەبێ هیچ چاوتروکاندنێك ئێمە بەڕێوەدەبەن و بەسەر ڕوانگەی ڕامان و چەمکەکانمان زاڵن. وتەی ئەلبێرت ئەنشتاین " پارچەکردنی هێـزی فێربـوون (خـوو) و نەریتـەکان لەپارچـەکردنی ئـەتۆم زەحمـەتترە " هـەروەکو بلێـی سـەبارەت بـەم پەیوەندییانـە گـوتراوە. ئەمـە تـەنیا گووتـە نییـە، ئـەی نابینرێ لـە ئێراقـی لانکـەی لـەدایکبوونی شارسـتانییەت و دەوڵـەت، وڵاتـی کۆشـکە پیرۆزەکانی ڕاهیبـە سۆمەریەکان " زیگۆراتەکان " کە لەنێوان هەردوو ڕووباری دیجلە و فوراتە چی ڕوودەدات، لەسەردەمی ئـەم داهێنانـەوە تـاوەکو ئێسـتا بـەبێ پشـوودان ئـەو شـەڕ و چەوسـانەوەیە بەردەوامـە کـە ناکەوێتـە چوارچـێوەی هـیچ پێوانەیـەکی مرۆڤایـەتی. کەواتـە لـەولاوە بمێنـێ کـە کۆمـەڵگای باوکسـالاری و بەدەوڵـەتبوونی لەبەرژەوەنـدی مرۆڤایـەتی و خزمـەتی دابێـت، بـەڵکو گـەورەترین بـەڵای سـەرە. ئـەم ئامرازە نوێیە هەندێ جار وەکو تۆپە بەفرین، هەنـدێ جـاری دیکـەش وەك تۆپـە ئـاگرین، دەوروبـەری خۆی دەسووتێنێ و گەورە دەبێ و هەسارە پیرۆزەکەمان دەخاتە ڕەوشێکەوە کە ئیدی دەرفـەتی ژیـان و دانیشتنی تێدا نەمێنێ. پەرتووکی پیرۆز (تەورات) سەرهەڵدانی دەوڵـەت وەك دەرکـەوتنی دڕندەیـەك لـە دەریـا (لێڤـی ئـاتۆن) نیشـاندەدات. کەواتـە لایـەنێکی پـەرتووکی پیرۆزیـش ڕاسـتییە گەورەکـەی دەستنیشـان کـردووە. چـۆنییەتی بـەرەنگار بوونـەوە و دەرهـەق دەرکـەوتنی لێڤـی ئـاتۆن وەك مەترسییەکی سەرەکی جەختی لەسەر کراوەتـەوە. دەڵێ ئـەم جانـەوەرە (دڕندەیـە) کۆنترۆڵ نـەکرێت هەموو کەسێك دەخوات.

ئـەو کولتـوورە کۆمەڵایەتییـەی هەوڵمـدا بەشێوەیەکی شـەماتیك (قالبگـەرایی) نیشانی بـدەم، بـە باشترین شێوە دەتوانرێ بنەما مێژوویی و جوگرافییـەکانی لـە بنارەکانی زنجیرە چیاکانی زاگـرۆس ـ تۆرۆس و پێدەشتەکانیان ببینرێ. بەشێوەیەکی چڕ و بەرفراوان شوێن پەنجە بـەهێزەکانی کۆمـەڵگای

سروشتی دەبینرێ کە لەدەوروبەری ژن ـ دایك پێشکەوت و لە ساڵانی ۲۰۰۰۰ پ.ز بەدواوە واتە لەدوای کۆتاییهاتنی دواترین قۆناخی سەهۆڵبەندی پەرەسەندنی بەخۆیەوە بینی. لەئامرازەکانی ئاشی دەست، چنین، سیستەمیماڵیکردن و پەیکەرەکاندا شوێنپەنجەی ژن دەبینرێ. کارەکتەری مێینەی پێکهاتەی ژن، ژن بوونی یەکەمین خوداوەندەکان شوێنپەنجەی بەهێزی ئەو کۆمەلگا سروشتییەی پێومیە کە بەدایك پشت ئەستوورە.

تێبینی دەکرێ لە ساڵانی ٤٠٠٠ پ. ز دەسەڵاتی پیاوسالاری خێرایی بە گەشەکردنی خۆی داوە. لەگەڵ بەهێزبوونی دەستوپێوەندە سەربازییەکانی کۆمەلگای نوێ، ئیتر بەشێوەیەکی بەرفراوان ئاسەوار و شوێنپەنجەی فڕکردن و ملکەچکردن دەبینرێ، تاکو ئێستاش بەردەوامی هەبوونی عەشیرەتەکان گەواهی بەدژواری تێپەڕبوونی ئەو قۆناخەیە. باوکسالاریتی بەرەو ئەوێ بڵاو دەبێتەوە، جیابوونەوەی چینایەتی و بەدەوڵەتبوون دێنێتە ئاراوە. ساڵانی ۲۰۰۰ ی پ. ز گەواهی لە دایکبوونی یەکەمین دەوڵەتشارەکانە، بریقەدارترین نموونەی شاری ئورگە. داستانی گلگامێش لەگەوهەری خۆیدا داستانی ئاواکردنی شاری ئورگە. دەتوانرێ بگووترێ گەورەترین شۆڕشی مێژوو لەچوار دەورەی ئەم کولتوورەی شار هاتۆتە ئاراوە. پێکهاتەی ئینانا ـ ئەنکی بە زمانێکی جوان و ڕەوانەقداری شیعر ئامێزانە کێشمەکێشی نێوان کۆمەلگای ژن ـ دایك و کۆمەلگای باوکسالاری نیشاندەدات. داستانی گلگامێش گوزەرکردنێکی بێهاوتای یەکەمین نموونەی ڕەسەنی قۆناخی قارەمانێتییە کە لەهەر کۆمەلگایەك نموونەکەی بینراوە. یەکەمین ململانێی نێوان شار ـ بەربەر لێرەدا دەبینین. هێشتا ژن دوورە لەوەی دۆڕاندبێتی، بەلام پیاوی بەهێز لەڕێگای دەستوپێوەندی سەربازی هەنگاو بەهەنگاو کۆمەلگا فێری حوکمڕانی خۆی دەکات.

لە میانەی پێکهاتەی ئایدیۆلۆژیای دەزگای ئایینی و یەکەمین بنەماڵەی خانەدان و کۆشکەکانی، بەرە بەیانی کۆمەلگای شارستانی هەڵدێ.

ج ـ کۆمەلگای دەوڵەتگەرا ـ پێکهاتنی کۆمەلگای کۆیلایەتی

کۆمەلگای پلەداری ئەو ئەلقەیە پێکدێنێ کە دەکەوێتە نێوان کۆمەلگای سروشتی و کۆمەلگای دەوڵەتگەرایی کە پشت بەجیاوازی چینایەتی دەبەستێ. ناوەرۆکی کەسایەتی (کارەکتەری) دەسترۆیی، سنورداربوونی دارودەستەی سەربازی بەکەسێتییەوە تایبەتمەندێتی نموونەی قۆناخە. بەدەزگابوونی دەسترۆیی گوزارشت لە وەرچەرخانێکی چۆنایەتی دەکات. بەشێوەیەکی بنچینەیی لەڕاستیدا کە دەوڵەت بەدەزگا دەبێت ئەو دەسترۆییەیە کە هەمیشەییبوون بەدەستدێنێ. لەکاتێکدا مەترسیدارترین ئامراز لە مێژوودا دەشێ دەزگای دەوڵەت بێ تا ئێستاش ئەو تایبەتمەندێتییەی خۆی دەپارێزێ کە دیاردەیەکە بەسنورداری دەرکی پێدەکرێت. هەمەڕەنگی ئەو بەرژەوەندییانەی بەجێی دەگەیەنێ و ئەو کولتوورەی لەخۆوەی دەگرێت ڕۆڵێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ. هەرشتێکی لەبارەیەوە دەگوترێ

یان دەنووسرێ زیاتر دەوڵەت دەکات بە لوغز و نهێنی و تێنەگەیشتنی بەهێز دەکات، تەنیا بینینی دەوڵەت وەك ئامرازێکی توندوتیژی چەندە بەهەڵەداچوونە، ئەوا کردنی بە بابەتی دەستڕۆیی پیرۆزیش بەو ئەندازەیە خزمەت بە شاردنەوەی ڕووداوەکان دەکات. شیکردنەوەکانی دەوڵەت ئەو بابەتە سەرەکیانە پێکدێنێت کە تاوەکو ئێستاش کۆمەڵناسی نەیتوانیوە وەڵامیان بداتەوە و لەهەقیان دەربکەوێت. تاوەکو بەشیکردنەوەی گشتگیری دەوڵەت نەگەین، ناتوانرێ هەڵوێستێکی چارەنووسسازانە بەرامبەر هیچ کێشەو دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی نیشانبدرێت، لەم شیتەڵکاریەدا وەك باوەڕییەکی خۆم ئەوە نیشاندەدەم کە هەڵەی سەرەکی شۆڕشگێڕێکی گەورەی وەك لینینیش سەرچاوەکەی لەشیکردنەوەی دەوڵەتدا شاراوەیە.

ئەوەی لەو شیکردنەوەیەدا خراوەتەڕوو زۆر سنوردارەو ناشێ لەڕێگایەوە پێناسەیەکی تەواو دەرهەق بەدیاردەی دەوڵەت بکرێ. پێویستە کەمێك زیاتر دەوڵەمەند بکرێ، لەبەرئەوەی نموونەی سۆمەر ڕەسەنەکەیانە و بەڵگە نووسراوەکانی لەبەر دەستماندایە ناچارین بەردەوام ڕەچاوی بکەین. کاتێك دەزگای دەوڵەت و فیکرەکەی پێناسە دەکەین، دەبێ دەست لەو چەمکە بەردەین کە دەڵێ یەکێك (دەوڵەتێك) ئاوا کرا، یەکێکیان ڕووخێنرا، یاخود یەکێکی نوێ لە جێگای ئاواکرا. دیسان دەبێ تەماشای شێوە جیاوازەکانی دەوڵەت و مەودای نێوان ئەو کۆمەڵانە بکرێت کەجێگای خۆی لەناویان گرتووە، چونکە چەمکی باسکردنی ژمارەیەکی زۆری دەوڵەت مەترسی هەند و ڕشت لەخۆیەوە دەگرێت. پێشخستنی بیرۆکەیەکی گشتی بەمجۆرە کەدەوڵەت، واتەکۆمەڵگایەك لەناو کۆمەڵگا، یان کۆمەڵگای دووەم لەناو کۆمەڵگای یەکەم، یاخود بەواتایەکی دیکە کۆمەڵەی سەروەی کۆمەڵگای ژێر دەشێ سوودبەخش بێت. هەڵوێستی دووەمی سوودبەخش دەشێ هەڵسەنگاندنی بێت بەشێوازی دیاردەیەك بێت کە وەك بیرۆکەو دەزگا کاریگەری پارچەبوون و هەمیشەیی لەسەر کۆمەڵگای ژێر هەیە. هەڵوێستێکی دیکەی تەواوکار ئەوەیە نەك وەکو هەر دەسەڵاتێك بەڵکو پەیپێبردن و دەرکپێکردنی وەکو دەستڕۆییەکی بنچینەیی سیاسی ــ سەربازی واقیعیترە. پێناسەکانی زانا ئایینی، فەلسەفی و زانستییەکان سەبارەت بەدەوڵەت لەبەرئەوەی وابەستەی شێوازەکانی تێڕوانین و بەرژەوەندییەکانی خۆیانە چەندەی بڵێی لە بابەتیبوون دوورە. هەروەها تەنیا گرنگی بەلایەنێکی دەدەن. کاتێکیش زیان بەبەرژەوەندییان بگەیەنێ هەروەکو نەفرەتلێکردن دەکەونە ناو دیدگایەکی خودگەرایی و ڕاستینەی دیاردەکە دەخەنە لایەکەوە، هەرچی هەڵوێستی شۆڕشگێڕەکانە کاتێ دەیڕوخێنن ڕووخاوەکە بەخراپ لەقەڵەم دەدەن، ئەوەی تازەش ئاوای دەکەن بەچاك، ئەمەش تادوا ڕادە بۆ چەمکی ئەخلاقی هەلپەرستی قۆزتنەوە کراوەیە. دیاردەی دەوڵەت ئامرازێکی کۆمەڵایەتی وەهایە بەردەوام ئەو تایبەتمەندێتییانە نیشاندەدات کە بەتایبەت دامەزرێنەرە بەرپرسیارەکەی ئەگەر فەیلەسوفیش نەبێت ئەوا بەدوای هێزی ڕاکێشانی دەسەڵاتی دەخشێنێ کەبەرگەی ناگیرێت. ئەوەی هەوڵی بەخاوەنبوونی دەدات لەهۆشی خۆی دەچوێنێ، یان بەرەو ئیلاهیبوون یاخود بەرەو فڕکردنی دەبات. کاتێك دەوڵەت پێناسە دەکرێ ئەوا ناوەکانی پادشایەتی، کۆماری، دیموکراسی، مۆنارشی، ئۆلیگارشی،

دیکتاتۆری دەسپۆت، کۆیلەداری، دەرەبەگایەتی، سەرمایەدار، نەتەوەیی، یەکپارچەیی و فیدراڵی و هاوشێوەکانیان دەرککردن بە ناوەڕۆکەکەی ئاستەمتر دەکات.

لەکاتێکدا ڕاهیبەکانی (کاهینەکان) سۆمەر بەرەو دەزگابوونێکی هاوشێوەی دەوڵەت دەچوون، ئەوەی ئەنجامیاندا لەوانەیە لەڕێگایەوە واقیعیترین زانیاریان سەبارەت بە دەوڵەت پێشکەشی ئێمە کردبێ. سەرەتا پەرستگای بەناوی زیگورات (زەقورە) ئاوا دەکات، بەرەو ئاسمان بەرزی دەکاتەوە، نهۆمی ژوور بۆ خوداوەند، نهۆمی ژێریش بۆ بەندەکان جیا دەکاتەوە. بەشەکانی ناوینیش بۆ نوێنەری چینەکانی ناوین دەکاتەوە. زەوی و خانووەکانی دەوروبەری پەرستگا وەکو پاشکۆیەك وایە. ئامرازەکان (تەکنیکەکان)ی بەرهەمهێنان لە بەشێکی پەرستگا دەخرێتە عەمبارەوە. بەتایبەتی حیساب بۆ بەرهەمە بەپیتەکان دەکەن. ئاشکرایە کە ئەم دامەزراندنە کۆمەڵگایەکی نوێیە. لەهەمانکاتدا وەکو پوختەیەکی فاکتەرەکانی (ئەندامەکانی) کۆمەڵگای سروشتی و پلەداری پێشووترە. پارچە سوودمەندەکانی ئەم کۆمەڵگایانە و ئەو کۆمەڵگا نوێیە وەردەگرێ کەخوازیاری ئاوا کردنین : هەرچی ئەو پارچانەن کە بێ سوودن و دەبن بەکۆسپ بەرکەنار دەکرێن، تەواو وەك ئەندازیاری کۆمەڵگایەکی پیرۆز کاردەکات. دوای ئەوەی ئامرازەکە ئاوا دەکات سەرەتا هەموو کەسێك ڕازییەو خۆشحاڵە، دۆخێکی لە شێوەی جەژن جێگای باسە، چەرخی مەزن ئاواکراوە : لەڕێگای ئاوەکانی ڕووباری دیجلە ــ فورات، هەروەکو بڵێی وەرچەرخانێکە بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا بەرهەمێکی زۆر دەخوڵقێنرێت. ئایا جەژنێکی لەمە گەورەتر بۆ مرۆڤایەتی دەبێت؟ ئەگەر گەورەترین ئیلاهیبوون ئەم ڕێکخستنە (سیستەمە) نەبێت ئەی چییە؟ بێگومان کە پێکهاتە بێهاوتاکەی بنارەکانی زاگرۆس ــ تۆرۆس، واتە کۆمەڵگای سروشتی نیۆلیتیك خۆراکی سەرەکی بەم دامەزراوە (پێکهاتە) نوێیە دەبەخشێ. بەهەزاران ساڵ ئامرازەکانی بەرهەمهێنان رووەك و جۆرەکانی ئاژەڵ لەم ناوچانە لەدەوروبەری ژن ــ دایك کراوە بە کولتوورێك. دەستڕەنگینی ڕاهیبەکان لەوەدایە، بەشێوەیەك کە کۆمەڵگایەکی سەروو لەمانە پێکبێنێ سەر لەنوێ ڕێکیدەخاتەوەو لەحەوزەی خوارووی ڕووباری فورات لە میانەی تەکنیکی ئاودێرییەوە لە شێوازی نوێی بەرهەمهێناندا سەرکەوتن بەدەستدێنێ. داهێنانە سەرسوڕهێنەرەکەی مێژوو لە ناوەڕۆکی خۆیدا بەمشێوەیە لەقۆناخەکانی تر زیادکردنی نهۆمی دیکەیە بۆ ئاواییەکە یاخود دووبارە کردنەوەیەتی لەسەر بناخەی نوێ.

شوێنی ئەو کۆمەڵگایە نوێیە شارە. ئەو شوێنەی بەکۆمەڵگای شارستانی و مەدەنی و ژیاری ناودەبرێت بەئەندازەی هێزی مرۆڤایەتی گۆڕانکاری شۆڕشگێڕانەی مەزنی لەپێکهاتەی بەرهەمی ماددیش دروستکرد، ڕاستتر بڵێین بەگوێرەی کۆمەڵگای سروشتی بناخەی شۆڕشێکی گەورەی جەواشەکاری پێکدێنێت. هێشتا هێزی دەوڵەتی ـ شار دووره لەوەی شیتەڵکرابێت، سیستەمی مێشك، نووسین و چەندین پیشەو هونەری پێشخستووە، بەڵام بەرامبەر کامە بەها؟ حوکمدان لەسەر ئەوەی شۆڕشی شارە یاخود شۆڕشی چەواشەیە، کامەیان ڕاستە، تاوەکو ئێستا بەڕادەیەك گرنگی و بایەخی خۆی پاراستووە کەپێویستی بە تێفکرینێکی گشتگیر هەیە. نابێ لەبیر بکرێ کە چەندین قەڵەمبازی

مێـژوویی، ئایینــە تاکخوداییــە مەزنــەکانیش لەســەرووی هەموویانــەوە بەرامبــەر ئــەم پێکهاتەیــە ئەنجامـدراوە. لـەو فشارەی بەهەشـت زیـاترە کـە ڕەچـەڵەکی مرۆڤـی تێخسـتووە و لـەدۆزەخ دەچـێت، نموونەکانی تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتوون ڕوونیدەکەنەوە کە ئەو ژیانەی هێناویەتی بۆ بەشێکی کـەم بەهەشتە بۆ ئەوانی دیکەش هەمووی دۆزەخە، کۆمەڵگای دەوڵەتی ـ شار خـاوەن نـاوەڕۆکێکی وەهایـە کە لەهـەموو لایەکـەوە بانگێشی حوکمڕانی موڵکایـەتی و فشار دەکات. فێرکـردن و ڕاهێنـانی مرۆڤـی کۆمەڵگای سروشتی بۆ ئەو سیستەمە بەسانایی بەدینەهاتووە. لەلایەك حوکمڕانیکردنی زهنی تـەواوی مرۆڤـەکانی شـار لـەڕێگای خوداوەنـدە تۆقێنـەرەکان، لەلایـەکی دیکەشـەوە پێشکەشـکردنی ژن وەك ئامرازێکی لەرێ دەرخستن ـ یەکـەمین سـۆزانی ـ دوو پێـڕەوی ژیـانی ئـەم سیستـەمەن. بـە ئەنـدازەی چـاودێری و کـۆنترۆڵی ڕۆژانــە پەســەندکردنی و ســەپاندنی بەندایـەتی تـەنیا لـەڕێگای ئــەم دەزگـا ڕیشەییانەوە مەیسەر دەبێت هەردوو دەزگاش تایبەتمەندییەکانی ئەفیۆنی ڕیشەیی لەخۆود دەگرن.

کۆمەڵگای دەوڵەتشار لەمیانەی ئەو پێکهاتەیەی لەدەوروبەری یەکەمین نموونـەی ڕەسـەن پێکهات، لەقۆناخی دواتردا لەهەموو گۆڕەپـان و بوارەکـان پێکهاتـەی بەرهـەمهێنانی تۆکمـە دەبێت. لەسـۆمەر لەدایکبووەو لـەوێش ونبـووە. ئـەو پێکهاتـەو زهنیەتەیـە کـە بەشێوەی ئەڵقە یـەك لـەدوای یەکـەکانی زنجیرەیەك تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. نموونـەی شارەکانی میسـر، هیتیـت و یۆنـان بەردەوامییـەکی کەمێك گۆڕاوی ئەو نموونە ڕەسەنەن. لەمیانەی بەڵگە مێژووییەکانەوە چەندە دەچێ دەسەلێنرێ ئەم پێکهاتە سیانییە وەك ئەڵقەی یەکەم نموونە ڕەسەنەکەی سۆمەریان بەبنەما گرتووە. هەرچی ئەوانەی دواتر هاتنە سەر ئەم ئەڵقـە سیانییە وەك ئەڵقـەکانی چـین، هینـد و ڕۆمـا دەگاتـە ئاسـتی گـەردوونی. لەبەرئەوەی ئامانجمان نووسینی مێژوو نییە لەسەر ئەم قۆناخە ناڕۆین. ئەوەی دەخوازین بیسـەلێنین تاقانەیی و هەمیشەیی دەوڵەتە. تاقانەیی بەواتای هەبوون، هەمیشەییبوون لەبواری زەمەن لەدەوڵەتدا زۆر چالاکە. بەناوکردنی دووبارەبووەکان بەدامـەزراوەی دەوڵـەت هێنـدە شیتەڵکارانە نییـە. چـەندین جار شیکردنەوەی هەمان ناوەڕۆك واتایەکی وەها پێشناخات، تەنیا دووبارە بوونەوەیە.

کاتێك لەنزیکەوە لێکۆڵینەوە سەبارەت بەنموونەی سۆمەر بکرێ دەبینرێ کە هەر لەسـەرەتاوە دوو کردەوە لەکۆمەڵگای دەوڵەتدا بەناویەکدا چووە :

یەکەمیان دەوڵەت وەك ئـامرازی فشـار و دەسـتڕۆیی، دووەمیـان دەوڵـەت وەك سیسـتەمی بەرهـەمی گەلەری کەگوزەرانی تەواوی شار دابین دەکات. ئەم ناوەڕۆکە دووانەیەی وەك ناکۆکی سـەرەکی دەوڵـەت بـەردەوام مرۆڤـەکان خـەریك دەکـات، نەلەگـەڵی دەبـن، نەلـەدژی. فشـار وەك ئـامرازێکی حـوکمڕانی دەزگایەکە کە بەرگەگرتنی زەحمەتە، بـەڵام وەك ئـامرازی ئاسایشی گشـتی و بەرهـەمهێنان ئـامرازێکی ژیانییە. لێرە کێشەی سەرەکی ئەوەیە ئایا هەر لەسـەرەتاوە ئاسایشـی گشـتی و بەرهـەمهێنان پێویسـتی بەفشار و دەسـتڕۆیی هەیـە یـاخود نـا. ئایـا بـەبێ بـوونی دەوڵـەت ناشێ ئاسایشـی هاوبەشـی کۆمـەڵگاو بەرهـەمهێنان مەیسـەر بکرێـت؟ گـەر فەراهـەم بێـت، ئەوکاتـە وەك ئـامێری توندوتیـژی پێویسـتی بـە دەوڵەت نییە. خـاڵی ژیـانی کێشـەکە لێرەدایـە. هـەروەکو بڵێـی بڕێـك مـاددەی بێهۆشـکەر بخەیتـە نـاو

خواردنێکی باش، دەوڵەت کراوە بە دەزگایەك کە وەك ئامرازێکی مەزنی بەرژەوەندیپەرستی وایە. وردەکاری سیستەمی دەوڵەتی راهیب بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەم جیاوازییەی پەردەپۆش کردووەو ڕێگای لەپێش دەرکەوتنی توێژێکی مشەخۆر کردۆتەوە. تەنانەت تیۆریزانێکی ئەنارشیستی وەکو " باکۆنین " یش کە دەوڵەت وەك " خراپی" یەکی ڕەها (موتلەق) دەبینێ، گوتوویەتی ئەمە خراپییەکی ناچاری و پێویستە. مارکسیزمیش وەکو قۆناخێکی پێویستی هەڵسەنگاندووە. هەروەکو لە شیکردنەوەکانی دواتردا بەوردی نیشانی دەدەم، کەدەوڵەت وەك ئامرازی فشار و توندوتیژی نەئامرازێکی ناچاری پێشکەوتنە نەخراپییەکی ناچاریشە. هەر لەسەرەتاوە ئامرازێکی بێواتاو بەڵایە، هیچ ناچاریەك نییە و تا دەچێ بۆ چەتەیەکی تاڵانکار دەگۆڕێ. ڕاسترین پێناسە ئەوەیە کە لەیەکەم ڕۆژی لەدایکبوونییەوە وەك ئەو تەنە نەخۆشییەی کۆمەڵگا هەڵسەنگێنرێ کەپێویستە ڕیسواو گۆشەگیر بکرێ، لێبکرێتەوەو فڕێبدرێ. هەڵسەنگاندنی وەکو ئامرازی بەرهەمهێنان و ئاسایشی هاوبەشی کۆمەڵگاو ئامرازێکی کۆمەڵایەتی کە بەواتای کلاسیك بەدەوڵەت بەناو ناکرێت هەڵوێستێکی ڕاسترە. هەروەکو چۆن لەبەشی داهاتوودا بەشێوەیەکی گشتگیرتر پێناسەی دەکەم و ڕوونیدەکەمەوە، ئەوا بەناوکردنی ئەم شێوازەی پێکهاتەی کۆمەڵگا بە (دیموکراسی) گونجاو ترو واقیعی دەبێت. دەشێ نموونەی سەرەتایی دیموکراسی لەو پلەدارییە سوودبەخشە ببینین کە لە کۆمەڵگای سروشتی لەئارادایە. ئەو بەساڵاچووە بەئەزموون و ژن ـ دایکەی بەڕێوەبەرایەتی ئاسایشی ئەو کۆمەڵانە فەراهەم دەکەن کەپشت بەکەڵەکەکردن و موڵکایەتی نابەستن، تا دوارادە پێویستن و فاکتەری سوودبەخشن. ڕێزگرتنی خۆبەخشانەی کۆمەڵە (کۆمرۆڤ) بەرامبەر ئەم ئەندامانە لەئاستێکی بەرزدایە.بەڵام کاتێك گرێدانی خۆبەخشانە بۆ دەستڕۆیی و سوودمەندی بۆ بەرژەوەندیپەرستی دەگۆڕدرێت، ئەو ڕەوشە خراپ بەکاردەهێنرێ. هەموو کاتێك ئامرازی توندوتیژی بێواتا لەسەر سەری کۆمەڵگا دەتەقێتەوە. پەردەپۆشکردن و خۆدەمامکدانی ئامێری توندوتیژی لەمیانەی بەڕێوەبەرایەتییەکانی ئاسایشی هاوبەش و بەرهەمی کۆمەڵکاری، گەوهەری سەرجەم ڕژێم و سیستەمەکانی فشار و چەوسانەوە پێکدێنێ. بێخێرترین پێکهاتەی دۆزراوەتەوە ئەمەیە. دۆزینەوەیەکی وەهایە کە تەواوی شێوەکانی کۆیلایەتی، فۆرمە مەترسیدارەکانی میتۆلۆژی و ئایینی، خوداکان و سیستەمەکانی قڕکردن و خاپوورکردن و لەناوبردنەکان لەگەڵ خۆی دێنێ کە دواتر پێشخران.

کاتێك مارکسیزم سەرهەڵدان و لەدایکبوونی ئەم قۆناخە ڕوونەکاتەوە، لەدەرکەوتنی کۆمەڵگایەکی پێشکەوتووخواز لەناو هەناوی کۆمەڵگا کۆنە دواکەوتووەکە ڕۆڵی مامانێتی بە (توندو تیژی) دەبەخشێ. ئەم هەڵوێستەی کەهەمووومان لەگەڵیدا هاوفیکربووین لەڕیشەوە تەواوی چەمکەکانی دیموکراسی و ـ شۆڕشی ـ دەوڵەت، کردەوەکانی ڕێکخستن ـ چالاکی سەقەتکردووین. وابزانم تا ئێستا تێپەڕکردنی ئەم ڕەوشە لەڕێگای ڕەخنەدانێکەوە لەم چوارچێوە فراوانەدا نەبۆتە شانسی هیچ یەکێك لە ڕەوتەکانی ئازادی و یەکسانی. هەر ڕەوت و تەریقەت و دەوڵەتێکی ئاواکراو و

بزووتنەوە سیاسییەکان کەبەناوی گەلان و چەوساوەکان پێکهێنراون بەهۆی ئەم چەمکە سەقەتەوە لەوە ڕزگاریان نەبووە ڕێگا لەپێش ئەنجامی پێچەوانە نەکەنەوە.

هەروەکو لەلێکچواندنی " لێڤی ئاتۆن " یش دەرکی پێدەکرێت لەڕاستیدا نەریتی دەوڵەت وەك ئامرازی حوکمڕانی (فەرمانڕەوایی) جانەوەرێکە لەخوێن و چەوساندنەوە تێرنابێت، هەرخانەیەکی بوونەوەرێکە لەسەر خوێن دەژی. لەچەندین نموونەدا دەبینین کە ئەم جانەوەرانە تەنانەت ئەو کەسانەی بەچاوی خاوەنیش تەماشای دەکەن بەبێ چاو تروکاندن بەهادارترین بوونەوەرەکانی لەنێو دەبات، دەیانکاتە قوربانی، تەواوی نەریتە ئەخلاقییەکانی کۆمەڵگا وەك باگووردان " ڕۆڵا " دەشێلێ و دەیانپلیشێنێتەوە. لەکاتێکدا سوڵتانێکی عوسمانییەکان بۆ سەلامەتی دەوڵەت لەشەوێکدا حەڤدە برای خۆی دەخنکێنێ، دەردەکەوێت ئەوەی خاوەنی ئەم ئامرازەیە زۆرباش دەزانێ پێویستیی ئەو ڕێسایەی جێبەجێکردووە کەپێیەوە گرێدراوە. تەواوی مێژووی ڕۆما، مێژووی ئێران، لەژێر سایەی ئایدیۆلۆژیەکانی دەمامککردن ونمایشکردنی نموونە لەژمارە نەهاتووەکانی مێژووی دەوڵەت کەئامرازی توندوتیژی ئارەزوومەندانەیە وەك ئەرکێك لەقەڵەم دەدەن. لە قووڵاییدا لێکۆڵینەوە سەبارەت بەو زهنییەت و دەزگا کۆمەڵایەتییانەی دیاردەی دەوڵەت شێوەی پێداون گرنگی و بایەخێکی مەزنی هەیە، نامۆبوونی زهنییەت لەسروشتەو جیابوونەوە چینایەتییانەی ئەقڵ و خەیاڵ بۆی ناچێت، چەندین ڕێکخستنی تایبەت و دەزگابوونە سەربازییەکان هەمووی داهێنانەکانی ئەو ئامێرەی توندوتیژین. لەو کولتوورەی کە کاروخەبات بەگێلی لەقەڵەمدەدات و دەسکەوت و تاڵان شکۆدار دەبینێ، لەچەمکێکی خودایی کەبەردەوام فەرمانی بەجێگەیاندنی داواکارییەکانی دەدات، تادەگاتە ئۆتۆپیا ساختەکانی بەهەشت و دۆزەخ، کە گشتی جیهانی مشەخۆرەکانە، وەکو شکۆدارترین سوڵتان، قەیسەر، شێخ، دەجال و ئیمپراتۆر بۆ ئاستی خوداوەند بەرزو شکۆمەندکراون. ئەو خوێنەی هەزاران ساڵە بە لێشاو دەیرێژن بەناوی ئەم شکۆمەندییە بێ ناوەرۆکانەوە بووە.

بەخشینی ناوەرۆکێکی شۆڕشگێری بەئامێری توندوتیژی خۆسەپاندن لەڕاستیدا هیچ جیاوازی لەگەڵ بەخشینی ڕۆڵی شۆڕشگێڕانە بەشێر نییە. لەکاتێکدا پێناسەی دەوڵەت لەلایەکەوە بەمشێوەیە پێشدەخرێ، نکۆڵیکردنی کاریگەرییەکانیان لەسەر شێوەگرتنەکانی کۆمەڵگا بەرەو ئەنارشیزم دەچێت. لەهەردوو لایەنەوە دەوڵەت دیاردەیەکەو لە گووتنی دوا قسەدا بەردەوام ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی هەبووە. تاوەکو ئەم لایەنانەی ئەخرێتەڕوو ئەوا ڕێگا لەپێش پێناسەیەکی زۆر ناتەواو دەکەینەوە. ئەوەی پێویستە هەوڵی ئەنجامدانی بدەین جیاکردنەوەی لایەنە بێواتاکانی دەسەڵاتی دەوڵەتە لەگەڵ لایەنە پێویستەکانی، نابێ وەك خراپیەکی پێویست و ناچاری یاخود وەك پێکهاتەیەکی شکۆدارو پیرۆز هەڵوەستە لەبەرامبەر ئەم دیاردەیە بکەین. گەورەترین هەڵەکانی ژیری (هزری) مرۆڤ لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم هەڵوێستە یەکلایەنانەیە.

کاتێك دەڵێین تایبەتمەندێتی بنەڕەتی دەوڵەت وەك خۆی ماوەتەوە، ئاشکرایە کە نەمانخواستووە بڵێین دووچاری گۆڕانکاری شێوە نەهاتووە. بەپێچەوانەوە هاوشێوەبوونی ناوەڕۆك گۆڕانکاری بچم

دەکاتە پێویستییەك، تەنانەت ئەم پرەنسیپە دیالەکتیکییە سەبارەت هەموو دیاردەیەك لەجێی خۆیدایەو پەیڕەو دەکرێت. چاودێریکردن و لێوردبوونەوەی دەوڵەت لەکۆمەڵگای کۆیلەداری کە تێیدا بەقووڵی و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەردەوام بوو زانیارییەکانمان دەوڵەمەندتر دەکات.

پوختەترین دۆخی دەوڵەتەکانی کۆیلەداری لە یەکەمین کۆمەڵگای سۆمەر و میسر دەبینین. فۆرمەکانی دەوڵەتی کۆیلەداری سۆمەر و میسر گۆڕانکاری ڕیشەییان لەشێوازەکانی بەدەزگابوونی ئابووری، کۆمەڵایەتی و هزری و پێشکەوتنی کۆمەڵگا بەجێکردووە. جیهانی هزری (زهنی) کۆمەڵگای سروشتی پشت بەچەمکی سروشتی زیندوو دەبەستێ. هەموو دیاردەیەکی سروشت بەخاوەن ڕۆح (گیان) دادەنرێت. ڕۆح بەو تایبەتمەندییە دادەنرێت کە زیندووبوون مەیسەر دەکات. لەچەمکی ئایینی تەوتەمەیشدا هێشتا چەمکێکی خودایی بەمشێوەیە پێشنەخراوە کە لێیان جیاوازتر بێت و لەدەرەوە حوکمڕانیان بکات. گرنگییەکی مەزن بەرێککەوتن لەگەڵ ڕۆحەکانی سروشت، واتە ڕێککەوتن لەگەڵ هێزەکانی سروشت، بایەخی پێدەدرێت. بەپێچەوانەبوونەوەی یەکسانە بەمردن. کاتێك ئەمە تاکە روانگەبێ بۆ سروشت پێویستییەکی نائاسایی بۆ خۆگونجاندن دەردەکەوێتەروو. بەگوێرەی سەرەکیترین پرەنسیپی ژینگەناسی رووبەڕووی ژیان بووینەتەوە. پێچەوانەکەوتنەوەی ژیانی کۆمەڵگا لەگەڵ هێزەکانی سروشت بابەتێکە هەرمزێدە لێی دەترسێ و خۆی لێ بەدوور دەگرێ. کاتێك ئایین و ئەخلاق پێشدەخەن ئەو پرەنسیپە سەرەکییەی ڕەچاو دەکرێت پرەنسیپی کۆکبوونە لەگەڵ ژینگە و هێزەکانی سروشت. ئەم پرەنسیپەی ژیان هێندە لە قووڵایی هزر بەجێبووە، وەك نەریتی ئایین و ئەخلاق لەلای سەرەوە جێگیر دەکرێت. لەڕاستیدا ئەمە بەجێکردنی پرەنسیپی لێشاوێکی گشتی ژیانی سروشتییە لەکۆمەڵگای مرۆڤ. هیچ پێکهاتەیەك (بوونەوەرێك) نییە دەوروبەر (ژینگە)ی خۆی بەبنەما نەگرێت. لادانە کورتخایەنەکانیش لەگەڵ لێشاوەکە لەژێر هەلومەرجە نوێکانی ناوەوەو دەرەوە لەگەڵ قۆناخ دەبێتەیەك: لەدۆخێکی پێچەوانەدا بەتەواوی لە دەرەوەی سیستەم دەمێنن و هەبوونی خۆیان لەدەستدەدەن. گرنگی پرەنسیپی ژینگەناسی لە کۆمەڵگای مرۆڤدا سەرچاوەی خۆی لەم بابەتە سەرەکییەی سروشت وەردەگرێت.

پێکهاتنی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی کۆیلەداری لەم پرەنسیپە ژیانییەوە ڕێگا لەپێش لادانێکی جددی دەکاتەوە. پێکهاتنی کێشەی ژینگە و سروشت پەیوەندییەکی توندی لەگەڵ دەستپێکردنی شارستانییەت و کۆمەڵگاکەی هەیە. شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی ئەو کۆمەڵگایەیە کە لەگەڵ سروشت ناکۆکە. هۆی سەرەکی ئەم کێشە دیاردەگەراییە پەیوەندی بە جیهان و چەمکی زهنیەتی کۆیلەداری کۆمەڵگای نوێوە هەیە کە لەڕێگای شۆڕشێکی چەواشە پێکهات. لە کۆمەڵگای سروشتیدا تەواوی ئەندامانی کۆمەڵە (کۆمرۆڤ) لە ناو یەکپارچەیی ژیان بە شێوەیەکی ئۆرگانیك جێگای خۆیان دەگرن. باوەڕ و هەرستەکانیان هاوبەشە. بیرۆکە و چەمکەکانی خەڵەتاندن و درۆ بە هیچ شێوەیەك سەریهەڵنەداوە. هەروەکو بڵێی بە زمانی منداڵێتی لەگەڵ سروشت دەپەیڤن. فەرمانڕەوایی کردنی

سروشت، بە خراپ بەکارهێنانی، لە لایەن یاسا کۆمەڵایەتییە نوێکان واتە لە لایەن ئایین و ئەخلاقەوە بە گوناح و تاوان ـ تابۆ و خراپە ـ دادەنرێت.

ئەوەی لە کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری پێچەوانە کراوەتەوە ئەم چەمکە ئەخلاقی و ئایینییە بنچینەییەیە.

بۆ بەدەستهێنانی مەشروعیەتی کۆمەڵایەتی بە ئەندازەی توندوتیژی پێویستی خۆی بە تەڵەکەبازیش نیشاندەدات. ئاستەمە تەنیا لە رێگای توندوتیژییەوە سیستەمی کۆیلەداری بەرێوە ببردرێت. تاوەکو کۆمەڵگا بە باوەڕی ریشەیی گرێنەدرێت ناتوانن بەردەوامی بە سیستەم بدەن.

بەڵێ دۆزینەوە ئایدیۆلۆژییە سەرەکییەکەی راهیبەکانی سۆمەر و میسر لەم قۆناخە بوو کە ئیتر تەواوی مێژووی گرتەوە و کاریگەرییەکانی تا رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ئەو بابەتە نوێیانە و شێوازی بیرکردنەوە (ئەفسانە) کە دایانهێناوە سەرەکیترین ئامرازی مەشروعیەتکردنی سیستەمە. سەرەکیترین تایبەتمەندێتی ئەم میتۆلۆژیانە میتۆلۆژی واتە چیرۆك، ئەفسانە بەشێوەیەکی کاملانە جیهانی خوداوەند واتە جیهانی ئەفەندییە تازە هەڵکشاوەکان شکۆمەند دەکات و دەیشارێتەوە. فەرمانڕەوایەتی پێکهێنراوی چینی کۆیلەداری لەگەڵ ئیلاهیبوون بە ناویەکدا چووە. هەروەکو چۆن ئەفەندیە ـ ئەربابە ـ نوێکان بە بێکارکردن تەنیا لە میانەی فەرمانڕەوایەتی خاوەنی ژیانێکی تەخت ـ کۆشکی بێ هاوتان، وەك گریمان (پێکهاتە) سەمبۆلییەکەیان ـ رەمزیەکەیان ــ خواوەندەکانیش بەم شێوەیە لەسەرووی تەواوی هێزەکانی سروشت جێگیر دەکرێت. حوکمڕانی کۆمەڵایەتی رەنگدانەوە و کاریگەری کردۆتە سەر حوکمڕانی سروشت. ئایینی خوداوەندەکان زاڵ کراوە کە فەرماندەکاتە سەر ئایینی رۆحگەرایی سروشتی. لە جیاتی روونکردنەوەی قۆناخە سروشتییەکان لە رێگای رۆحەکانەوە روونکردنەوە لە میانەی خوداوەندەکان دەبێتە ریشەدارترین گۆڕانکاری زهنی.

لەجیاتی شۆڕش بەناوکردنی وەك شۆڕشی چەواشە هۆکاری خۆی هەیەو دەرکی پێدەکرێت. چونکە تایبەتمەندی دەستپێکردنی مەترسیدارترین و خراپترین قۆناخی هەیە لەمێژوودا. کەمێك بە قووڵایی رۆشنکردنەوەی بابەتەکە سوود و بایەخێکی ژیانیی هەیە. چەمکی سروشتی زیندوو بابەتێکە لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا لەلایەن دەوروبەرەکانی زانست گفتوگۆی لەسەر دەکرێت. کاتێك " تیۆری فیزیایی کوانتۆم " مان پێناسەکرد بەکورتی ئاماژەمان پێکردبوو. لەراستیدا ئەگەر بەشێوەی کۆمەڵگای سروشتیش نەبێت، یەکێك لە روانگە شۆڕشگێڕییەکان پەسەندکردنی ئەوەیە کەهەموو دیاردەیەکی سروشتی کرداری خۆی ـ ئەو یاسایەی لەناویدا دەجوڵێتەوە، ئاستی واتایی بوون ــ هەیە. ئەو زیندە چالاکییەی گەوهەری مادیکراو بەرێوەدەبات، ئەو وزەیەیە کەخاوەنێتی. وزە ئەو راستینەیە کەماددە نییە: لە واتایەکدا رۆحی ماددەیە. هەموو رۆژێك ئەنجامدانی کرانەوە بۆ سروشت لەمیانەی جۆرە جیاوازەکانی وزەوە، بۆ ئاستێك بەرزدەبێتەوە کەقەت نەبینراوە. کاتێك دەڵێین ئاینیدە دەبێتە (نانۆ تەکنۆلۆژی ــ تەکنۆلۆژیای ورد) فیزیای کوانتۆم، مەبەست ئەو گۆڕانکاریەیە. لەئەنجامدا هەرچەندە جیاوازیش بێت، شێوازی کۆمەڵگای یەکەم لەمیانەی ناڕاستەی سروشتی

خۆیەوە لەناو هەماهەنگی دایە، لەرێگای چەمكێكی ڕاست و ژینگەناسیەوە ژیان بەبنەما دەگرێت. لەكاتێكدا كێشەی ژینگە وەكو گەورەترین هەڕەشە لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ڕووبەڕووی مرۆڤایەتی دەبێتەوە، ئەمە ڕاستینەی دابڕانە لەم پرەنسیپە سەرەكییە. زهنییەت و شێوازی بەرهەمهێنانی شارستانییەتی كۆمەڵگای چینایەتی بناخەی ئەم دابڕانە پێكدێنێ.

دووەمین مەسەلەی گرنگ بەباتەكە، ئەنجامدانی قەڵەمبازێكی مەزن و مەترسیداری دابڕانی پەیوەندی نێوان ژیری سۆزداری و ژیری ئەنالیتیك (پۆزەتیڤیست)ە. ژیری سۆزداری ژیری تایبەتی تەواوی گیانلەبەرەكانە. بەواتایەك ئەو زیندە بكەرەی تایبەت بە قۆناخە سروشتیەكانە، واتە لەجێگای هزرە. ژیری سۆزداری لەپێشكەوتنی زنجیرەی پەرەسەندن بەرەو جۆری مرۆڤ مەیلێك دیار دەكات كەبەرەو ژیری ئەنالیتیكی دەچێ. بژاردنی خێراتر لەژیری ئەنالیتیك، وادەكات توانستی ئەنجامدانی گۆڕانكاری لەلا بەهێز بێت. بەڵام لایەنی شێواندن و بەلادابردن ئاستێكی هاوشێوەی هەیە. سەرباری ئەوەی ژیری سۆزداری ساكارە، خاوەنی دڵنیاییەكی تایبەت بەئارەزووەكانی ناواخنە. ئەمەش واتای گۆڕینی كاردانەوە مەرجدارەكانە بۆ بێ مەرجەكان. سەرباری ئەوەی ئارەزووەكان سادەترین شێوەكانی فێربوونە، بەڵام پێكهاتەی ئارام و جێگیرن. بەرهەمی ئەزموونی هەزاران ساڵانن. هەربۆیە زوو هەڵناخەڵەتێن. تایبەتمەندێتییەكی دیكەیان، لەگەڵ ژیان لەناو پەیوەندییەكی توندوتۆڵدان. لەساتی خۆیدا پەرچەكردار بەرامبەر ئەو هەلومەرجە ناوخۆیی و دەرەكیانە نیشاندەدەن كە هەڕەشە لە ژیان دەكەن یاخود پەیوەندیداری دەكەن. بەڵام ئەم لایەنەیان وادەكات بینینی ڕۆڵی ژیری ئەنالیتیكی بەربەست بێ. دیسان ئەوەی بۆ ژیان بەبناخە بگیرێت ژیری سۆزدارییە. شرۆڤە ناكات، دەژێنێ. شرۆڤەكردن چەندە پەرەیسەندبێ، ئاستی لادانیش بەو ئەندازەیە زیاددەبێت. هەرچی ژیری ئەنالیتیكە شرۆڤەی زیاتر پێشدەخات و هەوڵدەدات لایەنی نوێ و شێوەی هەڵسوكەوت بەژیری سۆزداری ببەخشێ، زیاتر تایبەت بەجۆری مرۆڤە پێگەیشتووەكانە. هەروەكو دەزانرێ ژیانی جۆری مرۆڤ بەشێوازی كۆمەڵایەتی گرێدراوی ئاستی گەشەكردنی ژیری زانستی " ئەنالیتیك " یە. بەڵام لەبەرئەوەی لەلایەنی سۆز بێبەشە دوای ئەوەی فێری كولتووری شەڕو دەسەڵات كرا، ژیری ئەنالیتیك سامناك دەبێت، گوزارەی هەرە زەق و بەرچاوی ئەم ژیرییە لەشەڕە وێرانكارەكانی قۆناخی نزیكدا نیشاندرا. لەبەرئەوەی بەشێوەی سیستەمی ئامێرێك كاردەكات، لەسۆزەكانی ئێش، ترس و خۆشەویستی بێبەشە و ئاشنانەبوونی بەپەیوەندی و بەناوداچوونی مەسەلەكان ئەم تایبەتمەندێتییە بكوژ وماڵوێرانكاریەی مەترسیدارتر دەكرد. بەرامبەر ئەمەش كاتێك بەهەماهەنگی لەگەڵ ژیری سۆزداری كار بكات ڕۆڵێكی دیاریكراو دەبینێ لەپێكهێنانی تاك و كۆمەڵگای تەندروستانەی خاوەن توانستێكی بەرزی شیكردنەوە.

ئەوەی لە كۆمەڵگای دەوڵەتی كۆیلەداری ڕوویداوە دابڕانی گەورەی نێوان ئەم دوو جۆرە ژیرییەیە. بۆیە یەكەمین جارە لەئاستێكی بەرزدا ڕووبەڕووی ژیری و مێشكی چینایەتین كە لەژیری سۆزداری كۆمەڵگای سروشتی دادەبڕێ و تەنیا لەهونەری فشار و چەوسانەوە قاڵدەبێتەوە. ئەمە گۆڕانكاری و

پێشکەوتنێکە ڕێگا لەپێش ئەنجامی زۆر مەترسیدار دەکاتەوە. زێدە ـ بەرهەمی زیاتری بەرهەمهێنانی کۆیلەداری کە پشت بە زێدە ـ بەرهەمی سەردەمی کۆمەڵگای نئۆلیتیك پێشکەوتووە زەمینەی ماددی (بابەتی) ئەم پێکهاتە چینایەتییەیە. تەنیا لەڕێگای بەڕێوەبردنی بەرهەمهێنان تاڕادەیەکی مەزن دەستبەسەر بەرهەمەکاندا دەگرێت. ئەوکاتە نۆرە دەگاتە سەر خولقاندنی ڕەوشی زهنییەتی نوێ بۆ پاراستنی ئەم چەشنە بەرهەمهێنانە. ئەو میتۆلۆژییە خوداوەندییە نوێیانەی حوکمڕانی دەکەن ئەنجامی لێکەڕینی ئەم زهنییەتەیە. قۆناخێکی ڕیشەیی ژێری ئەنالیتیکی جێگای باسە. دۆزینەوەی ڕێساکانی بەڕێوەبردنی بەندەکان و نیشاندانی وەکو فەرموودەکانی خودای جاویدانی بابەتێکە ئەمجۆرە ژیرییە بەفراوانی کاری لەسەر دەکات. گەورەیی ڕاهیبەکانی سۆمەر و میسر بۆ گرنگی و بایەخی مەزنی ئەم بابەتە دەگەڕێتەوە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا. ژیرییە دابڕاوەکانیان لە کۆمەڵگای سروشتی و ژیان سیستەمێکی گریمانەی میتۆلۆژی زەبەلاحی خوڵقاندووە. بۆ ئەوەی بەندەکان باوەڕ ی بەوە بێنن سیستەمێکی ئەفسووناوی پەرستگا و پەیکەرەکانیان ئافراندووە. لەجیاتی ئایینە ڕۆحگەراییەکانی کۆمەڵگای سروشتی کە بێ هەڕەشە و مەترسی بوو، ئەو ئایینە بەجێکرا کە فیکری خوداوەندی حوکمڕان بەبنەمادەگرن و ملکەچکردنی هەمیشەیی کۆمەڵگا پەرەپێدەدەن. هەستی ترسیان چەواشەکردووە، بەوردەکاری و گرنگیپێدانەوە لەبەندەکانیان گەیاندووە بۆچی پێویستە لەخوداوەند بترسێن و گەر ڕەچاوی فەرموودەکانی بکەن چۆن خەڵات وەردەگرن. بۆ یەکەمین جار ئەو نۆتۆپیایانەیان دۆزیوەتەوە کە ناوەڕۆکەکەی بەهەشت و دۆزەخی تێدایە. لەڕاستیدا لەپێناو هەمئاهەنگی گشتگیری چینی نوێی ئەفەندی (ئەرباب)ەکان سیستەمێکی ئایدیۆلۆژی پێشدەخرێت کەمیتۆلۆژیبوونی شێوازی هزر لەگەڵ ڕۆحی قۆناخ گونجاوە. ئایینی زیندووگەرایی (ئاینیمیزم) لەڕاستیدا یەکسانیخواز و ئازادیخوازە. هەرچی ئایینە نوێیە میتۆلۆژیەکەیە ئایینێکی چینایەتی، نایەکسانی و کۆیلەدارییە. فەرمانی ملکەچکردنی ڕەها و بەبنچینەگرتنی خوداوەندەکان ـ ئەربابەکان ـ دەفەرمووێت، ئەم شۆڕشە چەواشەکارییەی لە مێژوودا دژ بەزهنییەت ئەنجامدرا لەڕاستیدا یەکێکە لە قەڵەمبازە هەرەگەورەکانی ژیری ئەنا لیتیك: گەشەکردنی مێشکی چینایەتییە. ئیتر لەمەودوا مێژوو، ئەدەبیات (وێژە)، هونەر، مافپەروەری و سیاسەت لەمیانەی ئەم هزرەی چینایەتی سەرلەنوێ دەخولقێنرێتەوە. لە میتۆلۆژیای سۆمەر و میسر دۆخی ڕەسەن و هەرە بەهێزی ئەم قۆناخە دەبینین. ئیتر ئایدیۆلۆژیای چینی باڵادەست و چەوسێنەر کەوتۆتە ڕاستەڕێی بوون بەکۆمەڵگای باڵا و کۆمەڵگای دەوڵەتگەری. هەر هەنگاوێکی لەم بوارەوە بهاوێژرێ بەناوی تەواوی کۆمەڵگا ئەنجام دەدرێ، دەکرێتە موڵکی تەواوی کۆمەڵگا. ئایدیۆلۆژیای خوداوەندی دایك کە لەکۆمەڵگای سروشتی ماوەتەوە، چەندەی دەچێ دەچەوسێنرێتەوەو بێناوەڕۆك دەکرێ و دووچاری توانەوە دەبێ، دەخرێتە خزمەتی سیستەمی خوداوەندی پیاو. هەروەکو بەکارهێنانی ژن لەخزمەتی پیاودا.

سەرەتای سۆزانیبوونی تایبەت و گشتی تەواوی ئەندامە ئازاد و یەکسانەکانی کۆمەڵگای سروشتی بۆ چینی بەندە نوێکان دەگۆڕدرێت. داستانێکی (ئەفسانەیەکی) سۆمەری دەڵێ مرۆڤ لەپیسایی

خوداوەندەکان دروستکراوە. دیسان بۆ یەکەمین جار لەئەفسانەکانی سۆمەری باس لەوە دەکرێت کە ژن لەپەراسووی پیاو دروستکراوە. بەڕاستی میتۆلۆژیای سۆمەری سەرکەوتنێکی نائاسایییە، کاریگەری کردۆتە سەر تەواوی میتۆلۆژیاکانی کەدواتر هاتوون، یەکەمین سەرچاوەی ئایینی تاکخودایی و وێژە و مافپەروەری (یاساناسی) بووە. تایبەتمەندی گلگامێش کە لەداستان ئاماژەی پێدەکرێت، کاریگەرییەکی هاوشێوەی لەسەر تەواوی داستانەکانی جیهان نیشانداوە. لەبەرئەوەی بونیادی زهنی سۆمەریەکان بابەتی شیتەڵکاری گشتگیرمان نییە، بەڵام وەکو ناوەڕۆك ئەوە دیاردەکات کە مێژوو و شارستانییەت تەنیا لەڕێگای فشار دەستی پێنەکردووە، بەڵکو ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگرە کە بونیادی زهنی سۆمەریەکان سەرچاوەی سەرەکی ژیری ئەنالیتیکیانەیە. پێویستە لەم ژیرییەدا لەسەرچاوەی هزری میتافیزیکی بگەڕێین کە دواتر پێشکەوت. دەستەیەك ئەفەندی (ئەرباب) باڵا لەژیانی کۆشکە بەهەشت ئاساکان تەنیا ڕۆژی خۆیان بەسەر نابەن، بەڵکو بناخەی جیهانی ئەو ئەفسانەو ئۆتۆپیایانە دادەنێن کەبەردەوام مرۆڤایەتی دەخەڵەفێنێ و سەرگەرمی دەکات. ئەوەی لێرەدا پێکدێت بەدەزگاکردنی درۆی کۆمەڵگای گەورەو جێگیرکردنییەتی لەزهنییەتی تەواوی مرۆڤایەتیدا: ئەمەش لەڕێگای هەموو جۆرەکانی ئەفسانە، داستان، پەرستگا، قوتابخانەکان ئەنجامدەدرێ.

ئەو شۆڕشە چەواشەیەی وەك وەرچەرخانی ڕیشەیی زهنییەت لەمێژوودا لەکۆمەڵگای سۆمەر هاتەئاراوە، لەسەرەتادا کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوین، لەڕیشەوە جیهانبینی (پارادیگما)ی تەواوی مرۆڤایەتی گۆڕیوە. کۆمەڵگای سروشتی زیندووە، چەمکی تایبەت بەگەردوون و سروشت هەمەڕەنگ و ئافرێنەرە. سروشت وەك دێوێکی زۆردار نابینێ. وەکو دایکێکی دەبینێ. وشەی " ئامارگی " کە لەزمانی سۆمەریەکاندا واتای ئازادی دەبەخشێ، لەهەمانکاتدا بەواتای گەڕانەوە بۆ دایکیش دێت. تەنانەت ئەم بیرۆکەیەش بەشێوەیەکی زۆر باش ناوەڕۆکی ئەم دژە شۆڕشەی زهنییەت ڕووندەکاتەوە. هەرچی لەروانگەی میتۆلۆژیای نوێدایە گەردوون و سروشت پڕن لەخوداوەندە سزادەرەکان. ئەو خوداوەندانەی بۆ دەرەوەی سروشت بەرزکراونەتەوەو چەندەی دەچێ خۆی حەشار دەدات ـــ لە ڕاستیدا دەسپۆتە چەوسێنەر و زۆردارەکان ـ هەروەکو بڵێی سروشتیان وشك کردووە. چەمکی سروشت و ماددەی مردوو پێشدەخرێت. هەروەکو ئەو بەندانە (کۆیلانەی)ی لەپیسایی خوداوەندەکان دروستکراون تەواوی بوونەوەرو گیانلەبەرانیش بچووك و نزم دەکرێنەوە. ئەم پارادیگمایە (جیهانبینییە) چەندە دەچێ قووڵدە بێتەوە، تەنانەت دەبێ وەکو هۆکاری ڕەوشی ئیفلیجی زهنییەتی کۆمەڵگای ڕۆژهەڵاتی ناوینی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان و ڕێگرتن لەبەردەم هاتنەوە هۆشی خۆی ببینرێ. ئەوروپا لەڕێگای تێپەڕکردنی ئایینی مەسیحی بەریفۆرم و شۆڕشی کۆپەرنیك توانی ئەم پارادیگمایە بشکێنێ. یەکێك لەبلیمەتەکانی ڕێنێسانس جیۆردانۆ برنۆ بەهۆی بەرگری بەهێزی لەچەمکی سروشتی زیندوو بەزیندوویی سووتێنرا. لەبەرئەوەی ئەم پارادیگمایە ڕەنگدانەوەی کاریگەری خۆی نەکردۆتە سەر کۆمەڵگاکانی وڵاتانی وەکو چین و ژاپۆن بەشێوەیەکی خێراتر لەگەڵ گۆڕانکاریە پۆزەتیڤەکان ڕادێن. چەمکی گەردوونی زیندوو ڕۆڵێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ. هەروەها شێوازی

هزری فەلسەفی و تێپەڕکردنی میتۆلۆژیاکانی سۆمەر و میسر لەجیاتی ئەو بەبنەماگرتنی گریمانە میتافیزیکی و دیالەکتیکییەکان ڕۆڵێکی هاوشێوەی لەگەشەکردنی شارستانییەتی گریك ــ ڕۆما بینی. لەکاتێکدا وەك بیرۆکەو چوارچێوە دەوڵەت لە منداڵدانی پەرستگای ڕاهیبەکان پێکدێت، بەڵام ئەوەی لەبنەڕەتدا دەیکات بەدەزگا و هێزی دەسەڵات ئەنجوومەنی پیرانی کۆمەڵگای پلەداری و دەستوپێوەندی بەرپرسیارە سەربازیەکانن. دەسەڵاتی دەوڵەت لەمیانەی پەیوەندی و ناکۆکییە چڕو درێژخایەنەکانی نێوان ئەم سێکۆچکەیە دیاری دەکرێت. کاتێك سەرەتا پادشای ــ ڕاهیب باڵادەستبوو چەندەی دەچێ سەرەتا ئەنجوومەنی پیران جێگای دەگرێتەوە، دواتریش ئەوکاتەی هێز دەبێتە بڕیاری یەکلاییکردنەوە باڵادەستی بەرپرسی سەربازی پێشدەکەوێت. لەداستانی گلگامێشدا ئەم قۆناخە بەزمانێکی میتۆلۆژی شیعر ئامێزانە باس دەکرێت. خودی گلگامێش نوێنەرایەتی بەرپرسی سەربازی و قارەمانەکە دەکات، ڕاهیبە ژن و پیاوەکانی جارانیش زۆر بێ هێز کەوتوون. هەرچی ئەنکیدۆیە وەك یەکەمین نموونەی ئەو سەربازە کۆکراوانە ڕووبەڕوومان دەبێتەوە کە لەدەرەوەی عەشیرەت لەناو بەربەرەکان هەڵبژێردراوە. ڕێکخستنێکی دەرەوەی خزمایەتی پێشدەکەوێت. کاریگەری ئەفسووناوی هێز، هەم بۆ یەکەمین جار ڕێگا لەپێش ملکەچکردنی بەرامبەر دەکاتەوە، لە هەمانکاتیشدا وەك خاوەن بەرهەمی زێدە ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە خۆی وەك پادشای ــ خوداوەند بناسێنێ. ئەو قۆناخە دەستپێدەکرێت کە خۆپەرستی مرۆڤ خۆی وەکو گەورەترین ڕابگەیەنێ. ئیتر سروشت و کۆمەڵگا وەك بەرهەمێکی پادشای ــ خوداوەند نیشاندەدرێ. تەواوی میتۆلۆژیەکان گرنگی بە لەپێشینەیی ئەم باسە دەدەن. چەمکی " خاوەنی هەموو شتێك خوداوەندە " سەرچاوەی خۆی لەمیتۆلۆژیای سۆمەر و میسر وەرگرتووە. لەڕێگای ئەم سەرچاوەو ماتریالانەوە لەناو پەرتووکە پیرۆزەکاندا ڕەنگدەداتەوە. بەمجۆرە دەسەڵاتی دەوڵەت دەکرێت بەبێ کۆتایی. چەمکی دەوڵەتی هەتاهەتایی کە ئائێستا وەکو دروشم دەوترێتەوە سەرچاوەی خۆی لەمەوە وەردەگرێت. گەر دەوڵەت گەشەی نەکردبوایە، بەتایبەتی لەڕێگای میتۆلۆژیاوە پڕچەك نەکرابووایە، لە دەزگایەکی سادەی چەتە، یاخود ڕێکخستنێکی چەتە بەولاوە تێپەڕی نەدەکرد. سوودبەخشی دەسەڵاتی دەوڵەت بۆ قۆناخ وایکردووە هاوشێوەی دەزگایەکی خودایی نائاسایی ببینرێ و لەتەواوی هزرەکاندا جێگیر و زاڵ بکرێت. لەم واتایەدا دەشێ وەکو وردەکارترین ڕێکخستنی زەوتکردن ببینرێ. لەم خاڵەدا هێزی ئایدیۆلۆژیا ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. وادەکات ئەم ڕێکخستنە گەورەیەی زەوتکردن وەکو دەزگایەکی پیرۆزیی فەرموودەی خودایی بناسرێت. لەشوێنێکدا چەندە دەسەڵاتی دەوڵەت شکۆدار دەکرێ و بەشان و باڵی هەڵدەدرێ، دەبێ بزانین لەوێدا دزی و بەرژەوەندیپەرستییەکی مەزن شاردراوەتەوە. پادشا ــ خوداوەندەکان کاتێك خۆیان پێشکەش دەکەن، ئاگاداری ئەم ڕاستییەن و بەم شێوەیە بەدەزگا دەبن. کۆشکە ڕەونەقدار و جوانەکان، دارودەستە سەربازیەکانی لەبەهێزترین کەس پێکهاتوون. هەوالگرییەکی باش، حەرەمسەرایەکی بەکاریگەر، خانەدانێکی بەناوبانگ، داری ڕەچەڵەك کە لەکام خوداوەندەوە هاتووە، وەزیرە ماستاوچییەکان و بەندایەتیکردن فاکتەرە سەرەکی و ژیانییەکانی ئەم

بەدەزگابوونەن. لە بنەڕەتدا گۆڕستانی ئەهرامەکان کۆشکی جیهانێکی بەردەوامە. جلوبەرگ، گۆپاڵ و مۆرەکەیان ئەو مروارییانەن کە لێیان کەم نابێ. ئیتر ئەو ئەرکەی دەکەوێتە سەرشانی بەندەکان و تەواوی ئەندامانی کۆمەڵگا سوپاسگوزاری و پەرستنی بەردەوامی ئەم دەزگا ئیلاهییە گەورەیەیە. سەبارەت بەخاسیەتەکانی خوداوەند لەپەرتووکە پیرۆزەکان، ژمارەی زۆری چەمك و بیرۆکەکان هەم دووبارەکردنەوە، هەم شێوازێکی گۆڕاوی لاساییکردنەوەی ناو تایبەتمەندێتییەکانی یەکەمین پادشا ـ خوداوەندەکانی سۆمەر و میسرە کە لەکاتی مردنیان ـ ڕاستتر کاتی چوونیان بۆ دونیای دیکە ـ تەواوی داروودەستەکەی بەزیندوویی لەگەڵیاندا ژێرخاك دەکرێن. چونکە داروودەستە لەئەندامەکانی جەستەی پادشا جیاوازتر نابینرێ. لەگۆڕنانیان لەگەڵ جەستە بنەڕەتەکە بۆ ئەوەیە لە دونیای دیکە خزمەت بکەن. ئەو ڕەچەڵەکەی دەمێنێتەوە بۆ بەردەوامکردنی بنەچەی پادشایە. وشەی (جاویدانی) تا ڕادەیەك بەمشێوەیە ئافرێنراوە. لەم نموونەدا زۆر بەرچاوە کە لەگەڵ دابڕانی ژێری ئەنالیتیك لەڕاستییەکان چۆن کۆمەڵگای وەرچەرخاندووە. تەنیا ئاواکردنی ئەهرامێك پێویستی بەخەباتی، تەنانەت مردنی سەدان و هەزاران کۆیلە هەیە. دەسەڵاتی دەوڵەتی ئاواکراو بوومەلەرزەیەکی هەرە هەمیشەیی و وێرانکارە کە بەسەر جۆری مرۆڤدا دەتەقێتەوە. ئیتر پێکهاتنی بیرۆکەکانی ستەم، مەحشەر، فریادڕەس لەفەرهەنگی زمانی مرۆڤایەتیدا جێگای گرتووە. وەك جەنگاوەرانی ئازادی کەسایەتی پێخەمبەرایەتی لەژێر ئەم هەلومەرجەدا شێوە دەگرێت. پێخەمبەرەکان وەکو فریادڕەسە مەزنەکانی مرۆڤایەتی لەو کارەساتە گەورەیەدا سەرهەڵدەدەن. سەرچاوە دیسان کۆمەڵگای سۆمەرە.

شانبەشانی لە دەستدانی کۆمەڵگای سروشتی ئەو توێژەی بەڕادەیەکی مەزن زیانبەخش دەبێ ژنانن. میتۆلۆژیای سۆمەری هاوشێوەی شیوەنی ژنە دۆڕاوەکانە. باوەڕی ئینانا هەم شوێنپەنجەی کۆمەڵگای پێشووتری، تەوەرەی ژن لەخۆوە دەگرێت، هەم ڕەنگدانەوەی تێکۆشانێکی مەزنە بەرامبەر کۆمەڵگای پیاوسالاری. لەکاتێکدا بەشی زیاتری خوداوەندە یەکەمینەکانی دەوڵەتشار لەبنەڕەتدا ژن بوون، لەگەڵ تێپەڕبوونی کات جێگای خۆیان بۆ خوداوەندە پیاوەکان بەجێدێڵن. دیسان پەرستگاکان لەسەرووی ئەو دەزگایانەوە دێن کە ئامادەکاری خستنی ژنیان کردووە. پەرستگاکان کە لەسەرەتادا لەژێر دەسەڵاتی ڕاهیبە ژنەکانی باوەڕی خوداوەندە ـ دایك ئینانادا بوون، هەنگاوبەهەنگاو دەستیان بەسەرداگیرا، زەوتکران وگۆڕان و کران بەسۆزانیخانە. سیستەمی ماڵیکردنی کۆمەڵگای سروشتی کە لەدەوروبەری ژن ــ دایك پێشکەوتبوو دەزگایەکی جیاوازە. هەروەکو چۆن ژن خاوەنی نەبوو، لەهەمانکاتدا دایك ـ ژن بەڕێوەبەری منداڵەکان و ئەو پیاوەیە کە خوازیارێتی. بەواتا کلاسیکییەکە دەزگای ژنایەتی ـ مێردایەتی پێشنەکەوتووە. شێوەگرتنی کۆمەڵگای پیاوسالاری لەسەر بنەمای دەزگای دەوڵەت ــ خێزانی باوکسالاری ژێر بەڕێوەبەرایەتی پیاو بڵاو دەبێتەوە. دەزگای خێزان یەکەمین شێوەگرتن بەدەست دێنێ و لەمیانەی گۆڕینی ناوەرۆك تارۆژگاری ئەمرۆمان هاتووە. هەروەکو چۆن پیاو خاوەنی ژنە، ئەوا منداڵەکانیش هی ئەون. چەندەی دەچێ ژن لەهێز دەخرێ و دەکرێتە موڵك. ئەو خێزانەی ژن دەچێتە ناوی لەناوەڕۆکدا قەفەسێکە. دەستنیشانکردنێکی هاوبەشی زانا

کۆمەڵناسیەکان (سۆسیۆلۆگەکان) ئەومیە کە بە ئەندازەی ئەو خێزانەی لەژێر بەڕێوەبەرایەتی پیاو دایە جۆرێکی دیکەی کۆیلایەتی نییە کە هێندە قووڵایی و هەمیشەییبوونی بەدەستهێنابێ. بۆ شیکردنەوەی ئاستی کۆیلایەتی کۆمەڵگا مسۆگەر دەشێ لەرێگای شیتەڵکاریەکی هەمەلایەنی ئاستی کۆیلایەتی ژنەوە بەدیبێت. ئەوەی لەژندا ئەنجامدراوە تەنیا وابەستەییبوونی هزری و کرداری نییە، تەواوی هەستەکانی، هەڵسوکەوتە جەستەییەکانی، شێوازی دەنگی، پۆشینی جلوبەرگ بە شێوازی کۆیلایەتی یەوە گرێدراوە. ئەڵقەلەلووتی،گوارە لەگوێی،بازن لەمەچەك و خڵخاڵ لەگۆزینگەکانی بەستراوەتەوە. ئەمانە سەمبۆلی زنجیری کۆیلایەتین. لەچاخەکانی ناوین پشتێنەی پاکیزەییش دەبەستێ. چەمکێکی یەکلایەنەی ناموس و ئەخلاق دەسەپێنرێ. لەلایەنی ئایدیۆلۆژییەوە ژن دەکرێ بەهیچ. هەموو بەهاکانی دەستی زەوتدەکرێ، خۆیشی دەکرێ بەموڵك، نەختی بۆ دادەنرێت (نرخی بۆ دادەنرێ).

کۆیلایەتی ژن کە لەبنەڕەتدا سەرچاوەی خۆی لە کۆمەڵگای سۆمەری وەردەگرێت، بابەتێکی دەستلێنەدراوە. ئەو وابەستبوونەی لەکۆمەڵگای پلەداری دەستپێکردووە، بەپەرستگای ڕاهیبدا تێپەڕ دەکرێت، دەئاخنرێتە کابینەی پیاو، دەخرێتە ناو قورسترین ستاتۆ و کۆتایی پێدێت. ئەوەی لەو قۆناخەوە تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان پێشخراوە هەمیشە ئەم ستاتۆیە بووە.

بابەتی سەرەکی ئەدەبیات، پەروەردە، ئەخلاق ئەومیە کە بەهەموو هەست و هەڵسوکەوتێکەوە ـ هێزی هزری دەخرێتەوە نزمترین ئاست ـ ژن چۆن خزمەتی پیاوەکەی دەکات، پیاوی کۆیلە بەهۆی بەشداریکردنی لەبەدەستهێنانی زێدە ـ بەرهەم و بەکارهێنانی هێزی بازووی ستاتۆی بەدەستهێناوە. کۆیلایەتی خاوەن ناوەڕۆکی ئابووری لەپێشە. هەرچی ژنە بەتەواوی ڕۆح و جەستە و هزری دەکرێتە کۆیلە. ئەگەر پیاوی کۆیلە سەربەست بکرێت، دەشێ ببێتە مرۆڤێکی ئازاد، بەلام ئەگەر ژنێك سەربەست بکرێت دەبێتە بابەتی کۆیلایەتییەکی لەمە خراپتر. تەنانەت ئەم ڕاستییەش قووڵایی کۆیلایەتی ژن نیشاندەدات. چاودێرێکی هەستیار کاتێ تەماشای ژن بکات لەهەستکردن بەوە زەحمەتی نابینێ کە هەرشتێکی بەگوێرەی داخوازی و خزمەتکردنی پیاو شێوەی گرتووە. لەشێوازی دەنگ تا بەڕێوەچوونی، لەتیروانینی تاوەکو دانیشتنی، هەروەکو بڵێی دەڵێ " من لەنێوبردراوم ". گرنگترین هۆکاری پێشنەخستنی شروڤەکاری سەبارەت کۆیلایەتی ژن، برسێتی زایەندی پیاوو ڕۆحی ئارەزوو شکاندنی دیکتاتۆریانەیە. نموونەی سەرەتایی پادشا ـ خوداوەندی کۆمەڵگا لەناو خێزان، وەك خاوەنی ژن پیاوە. تەنیا مێرد نییە بەڵکو مێردە ـ خوداوەندە. ئەم ناوەڕۆکە بەبێ ئەوەی هیچ لەگەوهەری خۆی ون بکات تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە.

کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری لەبواری ئابووری لەشێوەی کارگەیەکی گەورە وایە، لەبواری تەکنیك و خاوەنداریتی لەکارگە هاوچەرخەکان جیاوازترە. کۆیلەکان بەشێوەی مێگەل دەخرێنە ناوکار. لەئاسەوارە کۆنەکانی چاخی دێرین دەرك بەوە دەکرێت کە لەکشتوکاڵ، کوورەکانی خەڵووزی بەردین و بیناسازیەکان ڕەنجێکی چەندە مەترسیداری کۆیلەکان خەرجکراوە. بەڕێوەبەرایەتی کۆیلەکان

لەبەڕێوەبەرایەتی ئاژەڵ دژوارترە. کۆیلە ئاژەڵێکە کاردەکات. بابەتی موڵکایەتییە. تەنیا ئامرازێکی بەرهەمهێنانە. کۆیلەکان لەدەرەوەی چوارچێوەی مافداریدان. هەروەکو بڵێی کەرەستەیەکی بێ هەست و سۆزن. ئەو شێوەیەی ژێری ئەنالیتیك لەپیاودا پێیگەیشتووە لەڕاستی کۆیلەدا سەرنجڕاکێش و بەرچاوترە.

لەکۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری دەزگای موڵکایەتیش دەستپێکردنێکی بەهێزو کاریگەر ئەنجام دەدات. ناوەڕۆکی سیستەم پشت بەموڵککردنی هەرشتێکی کۆمەڵگای ژێر دەبەستێت لەلایەن کۆمەڵگای باڵاوە. پادشا ــ خوداوەند و یارمەتیدەرەکانیان خاوەنی هەموو شتێکن. خاوەنداریتی ئەنجامی سروشتی زاڵبوونە. کاتێ خۆپەرستی مرۆڤ دەرفەتی گەشەکردنی دۆزیەوە، تایبەتمەندێتییەکی سنوورنەناس لەخۆوە دەگرێت. نەبوونی فاکتەرەکانی سنووردانان لەقۆناخی ئاوابوونی سیستەمدا ڕێگا لەپێش باوەڕی پادشا ــ خوداوەند دەکاتەوە. سیستەمی موڵکایەتی کە کۆمەڵگای سروشتی ئاشنای نەبوو، لەموڵکایەتی دەوڵەت دەستپێدەکات و تادەگاتە خێزان، دزە بۆ ناو هەموو دەزگایەك دەکات. هەستی موڵکایەتی لەهەر کەسێکدا دەخولقێنێت. موڵکایەتی بەبناخەی دەوڵەت دادەنرێ، پیرۆز دەکرێت. ئیتر ئەوەی پێویستە لەمەودوا بکرێت بەموڵککردنی تەواوی جیهانە. سنوورەکانی دەوڵەت، زەوییەکانی خانەدان وەك سنووری نیشتمان لەژێر ناوی جیاوازدا تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان وەکو بەرەکەتی خودا لە مڵ منێتی مرۆڤەکاندا دەنەخشێنرێ. لەڕاستیدا وەك سەرچاوەیەکی بەرژەوەندیپەرستی موڵکایەتی دزێتی یە. ئەو دەزگایەیە کە هەرمزێدە هاوکاری کۆمەڵکاری کۆمەڵگای تێکداوە. بەڵام بۆ گوزەرانی کۆمەڵگای باڵا وەك دەزگایەکی سەرەکی ژیانییە. هەوڵدراوە کۆمەڵگای سروشتی وەك دۆخێکی خۆخۆیی کۆمەڵگای ژینگەناسی پێناسە بکرێت. گەشەکردنی کۆمەڵگای دەوڵەت لەبواری قووڵایی و فراوانییەوە و پێ بەپێ دواخستنی کۆمەڵگای ژینگەناسی، یەکێك لە ناکۆکییە کۆمەڵایەتییە سەرەکییەکانە کەتا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامە. چەندە ناکۆکی ناوخۆی کۆمەڵگا زیاد بووبێت، ناکۆکیەکانی لەگەڵ ژینگەی دەرەوەشدا بەهەمان ئەندازە زیاد دەبێت. زاڵبوون بەسەر مرۆڤ، زاڵبوون بەسەر سروشتیش لەگەڵ خۆیدا دێنێ. ئاشکرایە سیستەمێك بەزەیی بەمرۆڤدا نەیەتەوە لە ئەنجامدانی هەموو جۆرە خراپەکارییەك بەرامبەر سروشتیش دوودڵ نابێت. فەرمانڕەوایی و فەتحکردن وەك بەرچاوترین دیاردە جێگای خۆیان لەئەخلاقی چینی باڵادەستدا دەگرن. زاڵبوون بەسەر سروشت بەئەندازەی زاڵبوون بەسەر مرۆڤ وەك مافێك و هەڵسوکەوتێکی ڕەسەن دەبینرێ. سروشتی زیندوو پیرۆزی کۆمەڵگای سروشتی بەنەبوو (هیچ) داناوە. هەروەکو دوژمنێك فەتح جێگای باسە. کاتێك ئەم بیرۆکانە لەسەر هزر و ڕەفتاری کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی زاڵ دەبێ ئیتر تاوەکو دوایی ڕێگا لەپێش ئەم کارەساتانەی ژینگە دەکرێتەوە کە لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا گەیشتۆتە ئاستێکی بەرز.

ئەم هەڵسەنگاندنەی سەبارەت بەپێناسەکردنی قۆناخی ئاوابوونی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی ئەنجامدرا پێویستە تێر ببینرێ. ئەو بابەتەی جێگای سەرنجڕاکێشانە، لەوانەیە بپرسن بۆچی نالێین

کۆمەڵگای کۆیلەداری و بیرۆکە و دەستەواژەی کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری بەکاردەهێنن. لەو باوەڕەدام کاتێك دەوڵەت وەکو کۆمەڵگای سەروو (باڵا) تاوتوێ بکرێ ئەوا بەکارهێنانی ئەم دەستەواژەیە بەرجەستەترە و خزمەت بەئامانج دەکات. دەوڵەت نەبێ ناتوانرێ بیر لەکۆیلەداری بکرێتەوە. مەرجی سەرەکی هێزی دەوڵەتە. دەوڵەت دەزگایەکی داتاشراو (واتایی) نییە. ڕێکخستنی هاوبەشی کەسانێکە کە بەسەر ئامرازەکانی فشار و چەوسانەوە زاڵبوونەو زەوتیانکردووە. ئاسایشی گشتی و خزمەتگوزارییە گشتییەکان کە بۆ هەموو کەسێك پێویستە، دەبێ وەك ئەو خزمەتەی یارمەتیدان ببینرێ کە ڕێکخستنی ڕاستەقینە پەردەپۆشی دەکات و لەناو کۆمەڵگا ڕێگا لەپێش مەشروعییەت (ڕەوابوون) دەکاتەوە. بیانووێکی دیکەی گرنگی ناوزەدکردنی بەکۆمەڵگای دەوڵەت بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە فۆڕمی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری بەپشتبەستن بەهەمان دەوڵەت ئاوابوون و درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن. دەزگای هاوبەش و ژیانی گروپەکانی فشار و چەوساندنەوە ڕێکخستنێکە وەك دەوڵەت. بۆ فشار و چەوسانەوە هیچ دەزگایەك هاوشێوەی دەوڵەت بە کاریگەر و بەرهەمدار نەبووە.

لەکاتێکدا فۆڕمی ڕەسەنی کۆمەڵگای دەوڵەتی کۆیلەداری زیاتر نموونەکانی سۆمەر و میسرن، ئەوا نموونەکانی هیتیت، چین و هیند کە ئەڵقەی دووەمن دووبارەن. ئەو دەزگایانەی لە ناوەڕۆکدا هەمان شتن لەڕێگای گۆڕانکاری شێوە سەر لەنوێ خۆیان دەکەنەوە خاوەن ڕۆڵ. بەشێوەیەکی تایبەت نموونەی ئێران و گریك ـ ڕۆما لەبواری هزریدا وەرچەرخانێکی گرنگی بەدەستهێناوە. لەمیانەی شێوەی هزری فەلسەفی لەسەر ڕاستەڕێی ئەخلاقی ئازادی پێشکەوتنی گرنگی بەدیهێناوەو نەرمبوونێکی سنووردار لەدەزگای کۆیلایەتی هاتۆتە ئاراوە. سیستەم لەساڵانی ١٠٠٠ ــ ٣٠٠ پ. ز شێوەی کلاسیکی خۆی وەرگرتووە. لەساڵانی نێوان ٢٠٠٠ ـ ١٠٠٠ لەنێو قۆناخی پێگەیشتندا ژیاوە. ساڵانی نێوان ٣٠٠٠ ــ ٢٠٠٠ پ. ز قۆناخی ئاوابوونی سەرەتاییە.

لەقۆناخی کۆیلەداری کە وەك سیستەمی بنچینەیی شارستانییەتی چینایەتییە بێگومان مرۆڤایەتی بەردەوامی بە پەرەسەندنی خۆیداوە. ئەوەی هەموو شتێك دیاری دەکات سیستەمی کۆیلەداری نییە. ناتوانین شۆڕشی شار وەك بەرهەمێکی سیستەمی کۆیلەداری ببینین. گەر دەوڵەت و کۆیلەداریش نەبن دەشێ شار گەشە بکات. زۆر نموونەی ئەو شارانە دەبینرێ کە نەبوونەتە دەوڵەت. ئەو نووسین، بیرکاری، زانست و پیشە هەمەجۆرەکان، بیناسازی و لقەکانی هونەر کە گرێدراو بەشار پەرەیانسەند، لە قەڵەمدانیان وەك پێویستییەکی سیستەمی کۆیلەداری هەڵەیەکی ترسناکە. مارکسیزمیشی لەناودا بێت، چەندین قوتابخانەی خاوەن ڕوانگە لەم بوارەدا کۆیلەداری وەکو سڵنگی پێشکەوتن هەڵدەسەنگێنن، ئەمەش هەڵەو چەوتییەکی ڕیشەیی لەخۆوە دەگرێت: ڕاستتر ئەوەیە کەدانەبڕانی زانست و هونەر لەدەسەڵات دەسەلمێنێ. زانست و هونەر لەسەرووی ئەو بەهایانەوە دێن کەدەسەڵاتی دەوڵەت خستوویەتیە ژێرکۆنترۆڵی خۆی. هەم بۆ ئەوەی پەرەسەندنی ئازادانەیان ناستەنگ بکات، هەم بۆ ئەوەی بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی خۆی بەکاریان بێنێ، پێویستییەکی

زۆریـان بەمـە هەیـە. مێـژوو ئـەوە نیشـان دەدات کـە نـەك پێشـکەوتنی زانسـت و هونـەر لەئـەنجامی سیستەمی کۆیلەداری بووە، با ئەمە لەولاوە بمێنێ، بەڵکو کۆسپ و ڕێگریەکی جددی بۆ دروستکروون. بەپێی ئەو لێکـەڕێن و دۆزینەوانـەی ئەنجامـدراوە سـاڵانی نێـوان ٦٠٠٠ ــ ٤٠٠٠ پ.ز کەهێشتا دەوڵەتی کۆیلەداری لەئارادا نەبوو، دەتوانرێ تەنیا لەگەڵ ساڵانی ١٦٠٠ تاوەکو ١٩٠٠ ی زایینـی بـەراورد بکرێـت، ئـەوەی لـەماوەی نێـوان هـەردوو قۆنـاخ واتـە ٥٠٠٠ سـاڵی نێوانیـان ئەنجامـدراوە سـنووردارە. هـەروەکو دەزانـرێ لـەماوەی نێـوان ١٦٠٠ ــ ١٩٠٠ ی زاینـی زانسـت و هونـەرەکان بەرهـەمی تـاکن. ئـەوەی دەوڵـەت کردوویەتی وەکو هەرجاران، بەردەوام فۆرخیکردووە.

هەرچەندە هزری ئەنالیتیکی گرێدانێکی زۆری بەئاوابوونی شار هەبێت، بـەڵام دیسان ئـەوەی ئـەم شـێوازە هـزرەی لەسـەر بنـەمای بەرژەوەندییـە چـینایەتییەکان شـێواندووە کۆمـەڵگای دەوڵـەتی کۆیلەدارییـە. ئەگـەرنا ئـەوەی هـزری ئـەنالیتیکی پێشخسـتووە کۆیلـەداری نییـە. ئـەوەی سیسـتەمی کۆیلـەداری ئەنجامیـداوە لەمیانـەی ئـەم شێوازەی هـزر جیهـانێکی مـەزنی درۆ بەرهەمـدێنێ و وەکـو دێوەزمەیـەك بەسـەر زهنـی مـرۆڤ دادەڕوخـێ. گرێـدانی پەرەسـەندنی زانسـت و هونـەر کـە کولتـووری هاوبەشی مرۆڤایەتین، گرێدانیان بەسیستەمی کۆیلـەداری و فۆرمـەکانی دیکەی کۆمـەڵگای چینایەتی هەڵەیە. مەگەر دەتوانرێ بە دیاردەی زانست ـ دەسەڵات گرێبدرێت، دەشێ ئەمـەش بـەو باڵادەستییەی دەوڵـەت ببەسـترێتەوە کـە لەسـەر زانسـت و هونـەر هەیـەتی. ئەنجامـدانی ئـەمجۆرە هەڵسـەنگاندنانە بەناوی بزووتنەوەکانی یەکسانی و ئازادی گەر بەئەنقەست و زانیاریش نەبێت ئـەوا بـەبێ هەستکردن دەبێتـە ئـەنجامێکی وابەسـتەبوون بەجەمسـەری دەسـەڵات. ئەگـەر مارکسـیزم ــ لینینـزمیش ئـەم هەڵسـەنگاندنە ئـەنجام بـدات بەمجۆرەیـەو ئـەم داوەریـە(حوکمدانـە)ی لەبەرامبـەردا ناگۆڕێـت. لەبەشەکانی داهاتوو هەوڵدەدەم بە فراوانی ڕوونیبکەمەوە کەمارکسیزم ـ لینینـزم بەتـەواوەتی خـۆی لەجەمسەری زانستی ـ دەسەڵاتی حوکمڕان ڕزگار نەکردووە، ئەمەش یـەکێك لـەهۆکارە سـەرەکییەکانی ڕووخانی سۆسیالیزمی بونیادنراو بووە. لەساڵانی نێوان ٢٥٠ پ ز ــ ٥٠٠ ی زاینـی بەشـێوەیەکی گشـتی فۆرمی کۆمـەڵگای کۆیلـەداری کەوتۆتـە نـاو قـەیران و وەك فـۆرمێکی سـەروو بـەباڵابوونی کۆمـەڵگای دەرەبەگایەتی ئەنجامگیربوو. لەدەرەوە پەلاماری " بەربەر " مکانی خـاوەن تایبەتمەنـدێتی کۆمـەڵگای سروشـتین، لـەناوەوەش گەنـدەڵبوونی سیسـتەم و تێکۆشـانی ئـایینی مەسـیحی ڕۆڵ و کاریگەرییـەکی یەکلاکەرەوەیان هەبووە، بەڵام ئەوەی هەڵوەشاوەتەوە دەوڵەت نییـە، بـەڵکو شـێوە کۆیلەداریەکەیـەتی. دەوڵەت خۆی بەهێزتر دەکات و بەفۆرمی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی دەگات.

د ـ کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی دەرەبەگ

کۆیلایەتی پێگەیشتوو

لەمێژوودا بینینی دەوڵەت وەکو زهنییەت و لێشاوی بەدەزگابوون گرنگی و بایەخێکی مەزنی هەیە. پێناسەکانی دەوڵەت کە پشت بەبیرۆکەو دیاردەکانی وەکو بەرەبەیان ـ ئاوابوون، بەخێرایی ئاوادەکرێ و دەرووخێنرێ، سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی لەلایەن چینەکان یان گروپەکان یان پشتبەستوو بەبیرۆکە ئایینی و نەتەوەییەکان، لەجیاتی ئەوەی لەڕاستینەی دیاردەیی دەوڵەت نزیکمان بکاتەوە، دەمانخاتە نێو چەمکێکی دابڕاوو لێڵ. دەوڵەت وەك سەرەکیترین سیستەمی بیرۆکەکانی کۆمەڵگا و ڕاستینەی دەزگای هەمیشەیی، لێکچواندنی لەگەڵ ئەو تۆپەبەفرینە یان تۆپی ئاگرین کە چەندەی دەچێ گەورە دەبێ و جارجار دەوروبەری دەبەستێ، جارجاریش دەسووتێنێ، دەشێ فێرکەر و ئەزموونبەخشتر بێت. دەوڵەت لەسەردەمی یەکەمین ئاوابوونییەوە تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان زیاد و هەمەڕەنگ بووە، بەڵام هەروەکو چۆن لەبواری ناوەڕۆکەوە نەگۆڕاوە لەهەمانکاتدا دووچاری ڕاوەستان و پچڕان نەهاتووە. ئەمە ڕاستینەیەکی بەم چەشنەیە. تەنانەت ناتوانین باس لەپچڕانێکی دوو خولەکیش بکەین. پچڕان ڕوودەدات دەکەوێتە قۆناخی لەناوچوونەوە.

ئەم مەسەلەیە (بابەتە) هاوشێوەی جیابوونەوەی ڕۆحە لەجەستە. خولەکێك دوای ئەوەی ڕۆح لەجەستە جیادەبێتەوە، نیتر ئەو جەستەیە ناتوانێ بەردەوامی بەهەبوونی (زیندوویی) خۆی بدات. خولەکێك دواتر ناتوانین بانگی ڕۆح بکەین و بیخەینەوە نێو جەستە. دەوڵەتیش هەبوونێکی زیندووی بەمجۆرەیە. هەرچی بەدەستهێنانی هەمەرەنگی و قەبارەیە دەتوانین لەجۆرەکانی فامیل (خێزان)ی بچوێنین. دەشێ لەفامیلی هەمان ڕووەك یاخود ئاژەڵ چەندین جۆری هەمەڕەنگ و قەبارەی بەرفراوانی کۆ پێکبێت. بەڵام تایبەتمەندێتییە بنەڕەتییەکان وەك خۆی دەمێنێ، باسکردنی جۆری باشتر یان خراپتر، لەگەڵ هەمان شێوازی ڕوونکردنەوە ناکۆك نییە.

کاتێك لینین دەیگوت: " دەوڵەتی پرۆلیتاریا بەرامبەر بە دەوڵەتی بۆرژوا " وایزانیبوو پێناسەیەکی ڕاست و دروستی کردووە، بەڵام وەك فۆرمێکی کۆمەڵایەتی دەوڵەتی پرۆلیتاریا (کارکەران) نابێت. لەسەردەمی سپارتاکۆسەوە زۆر کەس ئەمەیان تاقیکردەوە، بەڵام هەمووی مایەپووچ بوو. تەنانەت ئەزموونی سۆفیەتیش سەرباری ئەوەی یەك لەسێی جیهانی گرتەوە، بەڵام لەپەرتەوازەبوونێکی لەخۆوە ڕزگاری نەبوو. هەروەکو چۆن لەبەشی پەیوەندیداردا بەشێوەیەکی بەرفراوانتر هۆکارەکانی ڕووندەکەینەوە، لەبنەڕەتدا فۆرمی دەوڵەت فۆرمی ژیانی گروپ و چینە چەوسێنەر و ستەمکارەکانە. بەمشێوەیە پێکهێنراوە. ناشێ ببێتە فۆرمی یەکسان و ئازادی ئەو گروپ و چینانەی دووچاری ستەم و چەوسانەوە هاتوون. هەروەکو چۆن ناوەڕۆکی بەگوێرەی ئەمە گونجاو نییە، ڕووخسارەکەشی پێچەوانەی ئازادی و یەکسانییە.

ئەو تۆپە ئاگرین و بەفرینەی لەسەردەمی سۆمەریەکانەوە کەوتەرێ چەندەی چوو گەورە بوو، چەندین پێدراو هەن دەیسەلێنن کەمنموونەکانی ئەمریکای لاتین و، چینیش لەناویدا، تەواوی نموونەکان لەرێگای ئەم مۆدێلەوە تێرخۆراك کراون. بێگومان لەرێگای تواناکاری و کەرەستەی ناوچەکانی خۆیان تێرکراون. بەلام ئەو نموونەی لەبواری هزر و دەزگابووندا ئیلهامی لێوەرگیراوە لەئاستێکی مەزندا دەوڵەتی ڕاهیبی سۆمەرە، پەسەندکردنێکی زانستی گشتییە کە ئەم مۆدێلەی سۆمەری ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەوخۆ ڕۆڵی سەرچاوەی ئیلاهی بینیوە. بەپشتبەستن بەپێدراوە زانستییەکان لێکۆڵینەوەی ئەم قۆناخە کاری مێژوونووسانە. ئەوەی پێویستە ئێمە ئەنجامی بدەین خوێندنەوەیەکی ڕاستی لوغز و ڕۆحی بابەتەکەو ڕوونکردنەوەیەتی. مۆدێلی سەرەتایی کۆیلەداری دەوڵەت کەلە سۆمەر و میسرەوە دەستیپێکردبوو، لەئاستی ژێرتریش لە هیتیت، میدیا، ئێران، هیند، چین، گریك ـ ڕۆما و ئاستەك و لەوان ژێرتریش لەزەمەن و شوێنی جیاواز سەریانهەڵداوە، هاوشێوەی نموونەی فامیل کە گەورەو زیاد دەبێ لەگەڵ فۆرمی فیوداڵی (دەرەبەگایەتی) دا دەگاتە قۆناخی پێگەیشتنی خۆی. تا ئەم قۆناخە هەوڵیداوە دزەی ناو تەواوی خانەو گەردەکانی کۆمەڵگای سروشتی بکات، چەندین گۆڕەپانی نوێی کردۆتەوە و بەدەستهێناوە، توانیوێتی چەوساندنەوە و ملکەچکردن بکاتە هونەرێکی مەزن و بە ڕەونەق. لەڕاستیدا ئەوەی لەژێر ناوی هونەری " سیاسەت " و " سەربازی " ئەنجامدراوە، بەکارهێنانێتی لەهونەری کوشتنی سیستەماتیك و ستەمکاری و هەموو جۆرە کارەکانی چەوسانەوە. ئەو هونەرە سەرەکیانەی بۆ ئامادەکردنی بناخەی مەشروعییەتی ئەم هونەرە پەنایان دەبردرێتە بەر ئەو چالاکی و کردەوە هەمەجۆرانەن کە میتۆلۆژیا و داستان، تاڕادەیەك ناوەڕۆکی پەرتووکە پیرۆزەکان، پەیکەر، وێنە و مۆسیقا لەسەرووپانەوە دێن. بێگومان لەدایکبوونی ئەم هونەرانە داهێنانێکی چینی کۆیلەدار نییە. بەلام ئەمەش ڕاستییەکی زانراوە کە بۆ ڕاهێنان و گونجاندنیان لەگەڵ بەرژەوەندییەکانی خۆیان زیرەکییەکی باشیان نیشانداوە: هونەری لەڕیشەوە گۆڕینی زهنییەتی مرۆڤە. ئەمەش لەمیانەی بەکارهێنانی ئامرازە سەرەکییە ماددی و مەعنەوییەکانی ژیان کە بەرهەمی مەزنی هەزاران ساڵەی مرۆڤایەتی خولقێنراوە. لێرەدا ڕۆڵ و بەشداری و خولقکاری ئەرێنی سیستەمی کۆیلەداری جێگای باس نییە، بەڵکو شێواندن و چەواشەکردنی لەئارادایە. گەر دووبارەش بێت جارێکی دیکە بەگرنگییەوە سەرنجڕاکێشان بۆ ئەو شرۆڤە چەوتانەی بەناوی ئازادی و یەکسانی پێشخران، ئەرکێکی ئازادیخوازی و یەکسانی مرۆڤایەتییە کە پێویستە بەردەوام جێبەجێبکرێت.

با بەکورتی سەرنج بدەین کەتاوەکو گەیشتن بە قۆناخی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی چی ئاخێنراوەتە ناو دەزگای دەوڵەت: لەکاتی مردنی پادشا ـ خوداوەندەکانی سۆمەر و میسر بەهەزاران خزمەتکاری ژن و پیاو بەزیندوویی لەگەڵیاندا ژێرخاك کراون، تاوەکو لەدونیای دیکە خزمەتیان بکەنەوە. بۆ دروستکردنی هەر گۆڕستانێك بەسەدان هەزار کۆیلە تامردن کاریان پێکراوە. لەکاتێکدا گۆشەیەکی بەهەشت بۆ گرووپێکی ناوەندی دەسەلات ئاوا دەکرێ، ئەوانەی دیکە مامەڵەیەکی لەمێگەلی ئاژەڵ

خراپتریان لەگەڵ کراوە. لەبەرامبەر هەرپێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی وەك تیرە، هۆز کە بەرامبەر کۆیلایەتی سەریان هەڵدابێت، فڕکردن وەکو سیاسەتێکی بنەڕەتی دەستنیشانکراوە. ئاواکردنی قەڵا و شورا لە کەللەسەری مرۆڤ وەك کارێکی شکۆمەندانە لەقەڵەمدراوە. هونەری کوشتنی بەپیلانکراو کە هیچ لایەنێکی سروشتی تێدا نییە بۆ یەکەمین جار لەناو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دایانهێناوە. بەشێوەیەکی سەرکەوتوو ژنیان خستۆتە نێو قەفەسەوە، تەواوی خەیاڵە سروشتییەکانی منداڵانیان کۆت و بەندکردووە. خەڵکیان ناچارکردووە لەژێر ناوی ئازادی لەفوولایی دارستان،شاخ و بیابان بڵاو ببنەوە و بژین. کۆیلەکان نەك تەنیا لەمیانەی ڕەنجەکانیان بەڵکو بەتەواوی جەستەکەیان کراونەتە ئامرازی بەرهەمهێنانی ئابووری. لەژێری ئەنالیتیکەوە میتۆلۆژیایەکی ڕەونەقداری پڕ لەدرۆ و تەڵەکەبازییان ئافراندووە. هەروەکو بڵێی توندوتیژی ڕووت و چەوساندنەوە ئەربابەکان تێر ناکات، ئەوا فشار و چەوساندنەوەی مەعنەوی جیهانی خوداوەندی ڕاهیبەکانیش لە زهنییەتی مرۆڤایەتیدا کراوە بەسەرەکیترین فاکتەری باوەڕی و پەرستن. وایانکردووە ئەخلاق و هونەر بەردەوام بەشکۆدار و جوان نیشانیان بدات. لەجیاتی ئەوەی ژینگەی سروشتی و کۆمەڵگای مرۆڤ بەچەمکی گەردوونی زیندوو تێر بکەن، بەو خوداوەندانەی ژێر خاك و ئاسمان پڕیان کردۆتەوە کە بێ گیانن و سزادەرن. لەکاتێکدا بۆ گروپی ئەفەندییەکان هەرگیز بیر لەنەداری ناکرێتەوە، گروپەکانی دیکە هەمیشە لەئەنجامی نەخۆشی و برسێتی تێکشکاون. تەنانەت بۆ ڕابواردن و کات بەسەر بردنیش مەراسیم و یاریەکانی کوشتنی مرۆڤیان بەبنەما گرتووە.

دەتوانرێ ئەم تابلۆیە هەمەڕەنگتر بکرێ. بەڵام لەمیانەی تەواوی یادگاری و پاشماوەکانی لەبەرچاوان و هزرمان دایە، کەناوەڕۆکی دەوڵەتی کۆیلەداری بەم شێوەیە پڕکراوەتەوە، بەبێ هیچ شازبوونێك شێوەی هەر دەوڵەتێکی بچووك یان مەزن ــ کەلەتەواوی نێوەندە زەمەنییەکان سەریانهەڵداوە، لەوە بەدوور نەماوە کە پێویستییەکانی ئەم تابلۆ گشتییە پێکبێنن و بەگوێرەی خۆی شتێکی تەقلی بکات، ئەمەشی وەك پێویستی هونەری سیاسی و سەربازی خۆی لەقەڵەمداوە. ئەگەر تەنیا کردەوەکانی ئیمپراتۆرەکانی ڕۆما و بێزەنت ڕیزبەند بکرێ، ئەوا گەر بەرگەگرتنی ویژدان و مێشکی مرۆڤی ناوین بێنینە بەرچاو بەرامبەر ئەو تابلۆ مەترسیدارەی دەردەکەوێتە ڕوو، ئەوکاتە کەمێکیتر ڕاستی ڕۆشندەبێتەوە. کاتێك پەرتووکی پیرۆز دیاردەی دەوڵەتی کۆیلەداری بە (لێڤی ئاتوون) بەناو دەکات، پێناسەیەکی ڕاستە.

لێکۆڵینەوەی شێکارەکانی ئەم شێوەیەی کۆمەڵگای دەوڵەت پێویستییەکی بابەتەکەمان نییە، بەڵام هەروەکو دەزانین لەئەنجامی بەرخودان و هێرشی دەرەوەی تیرە بەناو بەربەرەکان کە تایبەتمەندێتی کۆمەڵگای سروشتی لەخۆوە دەگرن لەهێز کەوتوون. چین و هیند و ئێران لە ڕۆژهەڵات، ئیمپراتۆریەتەکانی ڕۆما لەرۆژئاوا وەك ناوەندەکانی شارستانییەتی کۆیلەداری، لەئەنجامی بەرخودان و پەلاماری جەرمەن، هۆن و ئەسکیتەکان لە باکوور، عەرەب و بەربەرەکان لەباشوور و ئەو تیرە و قەومانەی لەژێر ناوی جیاوازدان، خراونەتە ڕەوشێك ناتوانن وەکو جاران درێژە بەهەبوونی خۆیان

بدەن. ناوبردنی ئەو تیرانە بە (بەربەر) پێویستییەکی بیرۆکەو ویژەی کۆیلەدارییە. لەناوەڕۆکدا بەناوکردنی ئەم گروپانە وەك هێزی شۆڕشگێڕی سەرەکی ئەو پێشکەوتنەی نزیك بەمانازادییان هێناوەتە ئاراوە واقیعیترە. جیاواز لەجەماوەری ڕاستەقینە هەڵسەنگاندنی بەرپرسیاری خێڵ و هۆزەکان کەلاسایی ئەربابە کۆیلەدارەکان دەکەنەوە بایەخێکی زۆری هەیە. هەرچی لەناوەوەیە لێشاوە ڕۆحگەرا ییە ئایینیەکانی مانیزم و ئیسلامییەت و مەسیحییەت لەسەرووویانەوە دێن و زیاتر پشت بەهەزاران و ئازادیخوازان دەبەستن، بناخەی سیستەمی کۆمەڵگای کۆیلەداری کۆڵیوە و وایان لێکردووە توانای بەردەوامکردنیان نەمێنێ.

هەرچەندە زەحمەتە بگوترێ ئەو جوڵانەوانە ڕەوتێکی هۆشمەندانەی یەکسانی و ئازادین، بەڵام ئەوە مسۆگەرە لەگەوهەری خۆیاندا خوازیارن لەکۆیلایەتی ڕزگاریان بێت. ڕزگاری و فریادڕەسی بەرچاوترین بابەتن. ناوەکەی دیکە حەزرەتی عیسا (مەسیح) فریادڕەسە. خودی " مانی " حەواریەکی ئاشتی و هەمەڕەنگییە. ئیسلامییەت وەك واتای وشە، مانای تەسلیمبوون بە ئاشتی دێت. ئەو داواکاریە سەرەکییانەی لەهەڵوەشانەوەی سیستەم ڕۆڵ دەبینن ئاشتی و ڕزگار بوونە. فۆرمیلەی ئایینیان بەهۆی پێکهاتەی هزری قۆناخ ناچارییە، هەربۆیە ڕێکردنەوەیەکی سنووردارییان بۆ ئاشتی و ڕزگاری مەسەلەیەکە دەرکی پێدەکرێت.

ئاشکرایە فوتابخانە ڕۆحگەرایی، ئایینی، مەزهەبی و فەلسەفییەکان کە لەژێر سێبەری ئیمپراتۆریەتەکان ژیاون، هەم لەبواری هزری هەم سیاسی و سەربازی کاریگەری سیستەمیان دەکرێتە سەر. جارێکی دیکە ناتوانن کۆیلەداری کلاسیك ئاوا بکەنەوە. چونکە بەدژواری نەفرەتیان لێکردووە، باش دەیناسن، بەڵام نازانن چۆن و چی ئاوا دەکەن. چەندین کەسایەتی کە لەئاستی هونەردا سیستەمی کۆیلەدارییان پەسەند کردووە لەبواری سیاسییەوە ئەم ئایینانە پەسەند دەکەن و زەحمەتی نابینن لەوەی بیکەنە بنگەی مەشروعییەت (ڕەوابوون)ی خۆیان.

لەم چوارچێوەیەشدا قوستەنتینی مەزن لە ساڵی ٣١٢ ی زایینی لەسەر بنەمای پەسەندکردنی ئایینی مەسیحی دەکەوێتە ڕۆما، خۆی وەك ئیمپراتۆری نوێ ڕادەگەیەنێ، پایتەخت بۆ ئەستەنبوڵی ڕۆژگاری ئەمڕۆ دەگوازێتەوە، لەساڵی ٣٢٥ یش مەسیحییەت وەك ئایینی فەرمی ڕادەگەیەنێ. ئەو ئایینەی ٣٠٠ ساڵ لەگەڵ کۆیلایەتی لەناو شەڕو پێکدادانەدا بوو، لەگەڵ سیستەمی کۆیلەداری ڕێکدەکەوێ. خودی " مانی" یش دەکەوێتە ژێرپاراستنی شاپووری دووەمین ئیمپراتۆری گەورەی خانەدانی ساسانی. هەرچی حەزرەتی محەمەدە کە ڕادیکالترە، تا ڕادەیەکی مەزن لەسەر بنەمای میراسی تیۆلۆژیای مەسیحی و یەهودی و ئیمپراتۆریەتی ساسانی و بێزەنتی بناخەی سیستەمی خۆی دادەنێت. هەمووشیان (ئایینەکان) بە بەرنامە تێکۆشان لەبەرامبەر سیستەمی کۆیلەداری کلاسیکدا دەکەن، هێزی بەزاندنی ئەم سیستەمە نیشاندەدەن. بەڵام ئەو قاڵبە گشتییانەی خزاونەتە ناوی قاڵبی ڕاهیبەکانی دەوڵەتی سۆمەرییە. کەمێك نەرمتری دەکەن و دەیکەن بە ئامرازێك مرۆڤایەتی بتوانێ بەرگەی بگرێت. ئەگەر تا نوێکردنەوەی کۆمەڵگای سروشتی بە گوێرەی هەلومەرجی نوێ بەخەیاڵ و

هزریشیاندا تێپەڕ نابێت، نەك لەژێر ناوی سیستەمی کۆیلەداری، بەڵکو کۆمەڵگای سروشتی لەژێرناوی بتپەرستی مەحکوم دەکەن. تەنانەت ئەم لایەنانەشی بەسە بۆنەوەی نیشانمان بدات کە ئەم دیاردە نوێیەی دەوڵەت ئەو دۆخە کۆنەیە کە ڕووخساری گۆڕیوە. هەرچی کۆمەڵە بەربەرەکانن کەنزیکی کۆمەڵگای سروشتین، لەڕێگای ئەو سەرپەرشتیارانەی لەمێژەوە بۆتە خاوەن شەرەفی ناشنابوون بەسیستەمی کۆیلەداری، لەپەسەندکردنی فۆرمی نوێی دەوڵەت ڕزگاریان نابێت کە بەرگەی دەگیرێت. ئەو قۆناخە کە لەمێژووی مرۆڤایەتیدا سەردەمی سەراوژێربوونێکی مەزنە، نزیکەی سەدەکانی پێنجەم و شەشەم هاتە ئاراوە. قۆناخێکی هاوشێوەی ئەمە لەسەدەکانی شەشەم و پێنجەمی پێش زایین، لەمیانەی پێهەلگرتنی فەلسەفی و ئەخلاقی بودا، کۆنفۆشیۆس، زەردەشت و سوقرات لەبەرامبەر زهنییەتی کلاسیکی کۆیلایەتی سەریهەڵدا. ئەنجامی ئەم جولانەوانە، بەدیهاتنی پێشکەوتنی فۆرمی نوێ بوو لەسیستەمی کۆمەڵایەتی چین، هیندستان، ئێران و گریك.

لەم چەشنە پێشکەوتنە مێژووییانە مارکسیزم ڕۆڵی دیاریکراو بە ئامرازەکان و پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان دەبەخشێ، ڕۆڵێکی لاوەکی بەشەڕی زهنی دەسپێرێ. هەروەها فورسایی پێویست ناداتە تێکۆشانی گروپە ئەتنی و ئایینیەکان، وەك شرۆڤەی دۆگماییانەی پێڕەوی دیالەکتیکی، تێگەیشتنی مێژوو لەمیانەی ئەم هەڵوێستانە یەکپارچەیی نابێت و لێی دوورە. تاوەکو ئەم جولانەوە گەورەیەی کۆمەڵگا نەبینرێ کە بەواتای سیاسەت و زهنییەت دێت، ئەوا تێگەیشتنی ڕاستی لەمیانەی شرۆڤەی ئابووری سنوردار دەبێت. ئەگەر واتایەك بەجولانەوەی کۆمەڵە گەورەکان نەدرێت و وەك هێزێکی گۆڕانکاری فورسایی بدرێتە تەکنۆلۆژیا و پێکهاتەی بەرهەمهێنان، ئەوا بەبێ هەستکردن ڕێگا لەپێش مەحکومبوون بەچوارچێوەی دەوڵەت دەکاتەوە. تاوەکو جولانەوە مەزنە ئایینی و ئەتنییەکان (ڕاستینەی هۆز، خێڵ و قەوم) شیکار نەکرێت ئەوا شرۆڤەکردنی مێژوو هەم لەبواری پێڕەو، هەم ناوەرۆك ڕێگا لەپێش هەڵەی جددی و پشتگوێخستن دەکاتەوە. ئەم ڕاستینەیە ڕۆڵێکی مەزنی هەیە لەبێ بەرهەمی و بەنەمزۆکی مانەوەی ئەو شرۆڤە مێژووییانەی لەڕێگای پێڕەوی مارکسیزمەوە ئەنجامدراون و ڕێگایان لەپێش ناکامی چەوت کردۆتەوە. کاتێك دەڵێین ئەو ئایدیالیزمە بەلاوە بنێین کە پشت بەشکۆدارکردنی کۆمەڵگای باڵای باو دەبەستێ، بەپێچەوانەوە لەمیانەی چارەسەری پێکهاتەی تەسکی چینایەتی و ئابووری خراوەتە ناو ماتریالیزمی (قەبا) وە.

کێشەیەکی دیکەی مێژوویی و کۆمەڵایەتی پێویستی بە ڕۆشنکردنەوە هەیە، سەبارەت بەوەیە کاتێ دەڵێین ڕابردوو تێپەڕ بکەین، پێویستە چی لەمە تێ بگەین. ئەو یاسایەی گەشەکردن کە گۆڕانکاری سروشت و پەرەسەندنی زیندەوەرزانی سەلماندوویانە، ئەوەیە کە دیاردەیەکی پێشووتر لەدیاردەیەکی دواتر بەردەوام دەبێت. بۆ نموونە ئەتۆمێکی هایدرۆجین کاتێك لەگەڵ هایدرۆجینێکی تر یەکدەگرێت، دەبێ بە هیلیۆم. واتە هایدرۆجین لە هیلیۆمدا بەردەوام دەبێت. ئەگەر ئەتۆمی هیلیۆم بتەقێتەوە دیسان هایدرۆجین پەیدا دەبێتەوە. بەڵام ئەگەر گۆڕانکاری چۆنایەتی بەشێوەی هیلیۆم بێت ئەم ڕاستینەیە دەبێتە دیاردەیەکی دیکە. کەوتنەسەریەکی ئەڵقەکان لە زیندەوەرزانیدا

قۆناخێکی هاوشێوەی ئەمەیە، ئەڵقەی پێشوو لەگەڵ ئەوەی دواتر تێکەڵن. گۆڕانکاریەکی هاوچەشنی ئەمە لەکۆمەڵگاشدا هەیە. کۆمەڵگای باڵا، کۆمەڵگای ژێر لەناواخنی خۆی دەگرێت. بەڵام پێچەوانەکەی ڕاست نی یە. کۆمەڵگای ژێر، کۆمەڵگای سەروو ناگرێتە ناوخۆی، چونکە دیاردەی نوێ لەئارادا نییە. هەربۆیە کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی لەمیانەی ئەو بارە نوێیانەی سیستەمی کۆیلەداری شێوە دەگرێت کە لەئەنجامی هێرشەکانی دەرەوە و ناوەوە بەدەستیهێناون. چەندین بەهای سیستەمی کۆیلەداری لەخۆدا دەگرێت. نەك وەکو شێوەکانی جاران بەڵکو وەك ئەو فۆرمە نوێیانە لەژیاندان کە لەئەنجامی سەنتێزی بەها نوێکان ئاواکراوە، لەنێو نەچووە. بەڵکو شێوەی گۆڕیوە و بەردەوامی بەهەبوونی خۆی دەدات. هەر لەسەر ئەم بنەمایەشە کە سیستەمی کۆیلەداری ڕۆما بەتازە خوێنی مەسیحییەکان و بەربەرەکان هێزی خۆنوژەنکردنەوەی بەدەستهێناوە، تەنیا لەمیانەی ئەم شێوازەوە دەتوانرێ دیالەکتیك لەناو دۆگمادا نەخنکێنرێ و لەمیانەی پراکتیزەکردنی بەگوێرەی قۆناخی مێژوویی، ڕێگا لەپێش تێگەیشتنێکی ڕاست بکاتەوە.

بەرامبەر بەکۆمەڵگای سروشتی لەسیستەمی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیشدا وەرچەرخانی زهنی بە قووڵایی بەردەوام دەکات. لەڕێگای ژیری ئەنالیتیکەوە کرانەوەی مەزن ئەنجامدراوە. هەم شێوەی هزری ئایینی، هەم شێوەی هزری فەلسەفی، زهنییەتی زاڵی کۆمەڵگای نوێ پێکدێنن. هەردوو شێوەی هزریش دووبارە لەفاکتەرە وەرچەرخاوەکانی کۆمەڵگای کۆندا زاڵ دەبن. هەروەکو چۆن کۆمەڵگای سۆمەری بەهاکانی کۆمەڵگای نئۆلیتیکی لەسیستەمی نوێی خۆیدا کرد بەسەنتێزێك، کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیش بەها مەعنەویەکانی پێکهاتەی ناوەوەی سیستەمی کۆن و دەوروبەرەکانی دەرەوەی ـ چینە چەوساوە و ئەتنیکەکانی بەرخودان دەکەن ـ کردووە بەسەنتێز. لێشاوی کرداری لەم قۆناخەدا ڕۆڵی دیاریکراوی هەیە، لە واتایەکدا پراکتیك وەك هێزێك بوونی ئافرێنەری زەمەنە. زەمەن (کات) ئەو پراکتیکەیە کە ئەنجامدراوە. هزری کۆنی میتۆلۆژیانە بەبیرۆکەی فەلسەفی و ئایینی تایبەتمەندێتییەکانی نوژەن دەکاتەوە. لەجیاتی فرەخوداوەندی بێ هێز و لاواز، هێزی ئیمپراتۆریەتی هەڵکشاو بەشێوەی پەرەسەندنی قۆناخێك بەرەو خودای هەرە گەورە دەڕوات کە نوێنەرایەتی هێزی گەردوونی دەکات. ئەو ڕووداوانەی لەژیانی ماددی ـ کۆمەڵایەتی ڕوودەدەن، لەزهنییەتیشدا بەرامبەرەکەی خۆی دەدۆزێتەوە. بەشێوەیەکی بەرامبەر یەکتری بەهێزکردن لەئارادایە. لەئایینەکاندا لەجیاتی فرەخودایی بەجێبوونی ئایینی تاکخودایی، پەیوەندی بەم قۆناخەوە هەیە. ئیتر پراکتیکی هەزاران ساڵەی دەوڵەت بیرۆکەی پادشا ـ خوداوەندی داماڵیوە. بەتایبەتیش سەنتێزی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا کە بە ئەسکەندەر دەستیپێکرد، لەم بوار و واتایەدا قۆناخێکی گرنگە. ئەسکەندەر کەبە هزری ئەرستۆ پێگەیشتووە و جۆشدراوە، تەواو پەی بە فیکری پادشای ـ خوداوەند بردووە. بەتایبەتیش خۆی وایکردووە نووسەرەکانی دەوروبەریشی هەست بەساختەیی ئەم فیکرە بکەن. بەرامبەر ئەمەش بۆ پاراستنی دەسترۆیی خۆی بەکاریدێنێ، ئیلاهیبوونی خۆی جاڕدەدات. لەڕێگای توندوتیژییەوە ئیلاهیبوونی خۆی بەسەر ئەسینادا دەسەپێنێ کە بەرخودانی دەکرد. ئیتر لە سەردەمی

ئیمپراتۆرەکانی ڕۆما باوەڕی پادشای ـ خوداوەند لەدوا قۆناخەکانی خۆیدا دەژی. لەکاتی مردنی پادشا، بەچوونە ئاستی خوداوەند بەناو دەکرێ، ئەمەش نیشاندەدات کە وردە وردە مەودای جیاوازی کراوەتەوە.

کارەکتەری سێیانەی چەمك و بیرۆکەی خوداوەندی حەزرەتی عیسا لەمێژوودا ڕێگای لەپێش سەراوژێربوونی مەزن کردۆتەوە. ئەو شۆڕشە زهنییەی لەگەڵ عیسادا دەستپێکرد پێشکەوتنێکی گەورەیە. نوێنەرایەتی ئەو قۆناخە مەزنەی تێپەڕ بوون دەکات لەنێوان پادشا ـ خوداوەندەکان و مرۆڤەپادشاکان.

تا ئەوکاتە پادشاکان خۆیان وەك خوداوەند پێشکەش دەکرد، حەزرەتی عیساش کەدەیخواست لاسایی پادشای قودس بکاتەوە، لەژێر ئەم کاریگەریە لەجیاتی خودا وەکو کوڕی خوا دەجوڵێتەوە. بیرۆکەی کوڕی خودای پەرتووکی پیرۆز لەڕاستیدا واتایەکی قووڵی سۆسیۆلۆژی هەیە. لەجیاتی خودا بوون بەکوڕەکەی گۆڕانکاری و پێشکەوتنێکی نوێیە. (ڕۆح ئەلقەدوس) ڕۆحی پیرۆز بەواتای ڕەچەڵەکی خوداوەند دێت.

حەزرەتی عیسا کە لەناو پێکهاتەی هێزی ئەو سەردەمە سەریهەڵداوە، لەناوەڕۆکدا هەوڵی ئەنجامدانی ریفۆرمکردنی ئەم پێکهاتە دەدات. هەربۆیە هەم لای ڕۆما، هەم لای یەهودییەکان ڕێگا لەپێش گۆڕانکاری باوەڕییە ئایینییەکانیان دەکاتەوە. لەخاچدانی حەزرەتی عیسا لەئەنجامی ڕێککەوتنی نێوان والی ڕۆما و پادشای قودس سەرچاوەی خۆی بۆ تایبەتمەندێتی شۆڕشگێڕی ئەم پێهەڵگرتنە پێشکەوتنخوازە دەگەڕێتەوە. ئاپۆرا بێکار و هەژارەکانی جەماوەری ئەو سەردەمەو زانا ئایینیەکانی ئاستی ژێر و فەرمانبەرەکانی دەوڵەت پەیوەندی بەرامبەر عیسا نیشاندەدەن. هەڵبەتە حەزرەتی عیسا لەڕۆژێکدا سەریهەڵنەداوە. پەیوەندی لەگەڵ تەریقەتی (ئەسەنی) بەهێزی ئەوکاتە هەیە. هەروەها خەلافەتی لەدەست حەزرەتی یەحیا وەرگرتووە کە وەك پێغەمبەرێك دەناسرێت. بەر لە خاچدانی عیسا، "یەحیا" سەر دەبڕدرێت. لەم قۆناخەدا بەشێوەیەکی بەردەوام جەماوەری بێکار و نەزان لەفراوانبوون دایە. بەکورتی قۆناخێکی قەیرانی گرنگی سیستەمی کۆیلەداری لەئارادایە. ئەو شۆڕشە هزرییەی لەشێوەی مەسیحییەتە ئەنجامی پەرەسەندنێکی چەند سەد ساڵەیە. بەجۆرێك لەجۆرەکان لەبزووتنەوە سۆسیالیست، سۆسیال دیموکرات و مارکسیستەکانی قۆناخی نزیك دەچن. مەسیحییەت پەلهاوێشتنێکی هاوشێوەی ڕۆمای نیشانداوە، هەروەکو بڵێی لەسەر ئاسەوار و وەك سێبەری ئەو جوڵاوەتەوە. دەتوانرێ وەك یەکەمین و گشتگیرترین پارتی هەژارانیش ببینرێ. نەك ئەتنیك بەڵکو مرۆڤپەروەری (هیۆمۆنیزم)ی بەبنەماگرتووە. لەم بوارەشەوە لەسەر ڕێچکەی کۆزمۆپۆلیتی (فرە ڕەگەزی) ڕۆما بەڕێوەچووە. گرنگترین بانگەشەکانی بەرخودان بەرامبەر ئیمپراتۆرەکانی ڕۆما گووتەی ئیمپراتۆر نابێ بەخوداوەند. خوداوەندی باوك هەیە عیساش کوڕەکەیەتی. لەم ڕستەیەدا هەڵوەشانەوەی زهنییەتی ئیمپراتۆریەتی ڕۆما ئامانجە. ئەو شەڕانەی لەڕووخساردا ئایینین لە ناوەڕۆکدا شەڕی سیاسین. سەرەتا لە میانەی فیداکاری گەورەی

حەواریەکان،دواتریش عەزیز و عـەزیزەکان، ڕاهیبە ژن و پیاوەکان زهنییـەتی مەعنـەوی ڕۆما فـەتح دەکرێت. لەرێگای قوستەنتینی گەورە فەتحی سیاسی تـەواو دەبێـت. ئـیتر مەسـیحییەت ئایـدیۆلۆژیای فەرمی دەوڵەتی نوێی بێزەنتییە.

لەسـەرەتاوە تاکۆتـایی شـەرێکی دژواری ئـایینزایی بـەرێوە بـراوە. ئەمـە پێشـبڕکێیەکە تـا ڕۆژگـاری ئەمرۆمان بەردەوامە. کە لەناوەرۆکدا شەڕی بەرژەوەندیپەرستی چین و پێکهاتە ئەتنییە جیاوازەکانە.

لەتیۆلۆژییـەکان وەکـو بابـەتێك بـاس دەکرێـت کـە: مەسـیحییەت وەك مەزهـەبێکی موسـەوی پێشـکەوتووە، موسـەویەت (یـەهودی)یـش سەرچـاوەی خـۆی لەنـەریتی بـەهێز و مـەزنی حـەزرەتی ئیبراهیم وەردەگرێ کە بەرامبەر پادشا ــ خوداوەنـدەکانی سۆمەر و میسـر سـەریهەڵداوە، ئـەم نەریتـە لەرێگای حەزرەتی موسا پێهەڵگرتنی ئەنجامـداوە، لـەدوای ئەڵقـە مەزنـەکانی داود و ئەشـعیا هـەروەکو باس دەکرێ لە ڕێگای حەزرەتی عیسا بەردەوام بووە. دوا مەزهەبیشی دەبێتە ئیسلام.

جوڵانـەوەی پێغەمبـەرەکان سـەرباری ئـەوەی لایـەنی هزرییـان (زهنیـان) لەپێشـە، بـەڵام لایـەنی سیاسـی کۆمەڵایەتیشـیان بـەهێزە. بەبـەراورد لەگـەڵ کۆیلایـەتی سـەرەتایی (پادشـا خوداوەنـدەکان) نەرمترن و بەدوای سیستەمێك دەگەڕێن توانای ژیانی تێدا بێت و بەرگەی بگیرێت، بەشێوەیەکی دژوار کاریگـەری میتۆلۆژیـای سـۆمەری و میسـریان کراوەتـە سـەر. بـەڵام وا لەقەڵـەم دەدەن کەزۆربـەی گریمانەکانی میتۆلۆژیا و چەمکی خوداوەند تـا ڕادەیـەکیش لـەژێر کاریگـەری کـات سـەردەمیان بەسـەر چووە. وەکو چۆن هەیە بەردەوامکردنی کۆیلەداری سـەرەتایی وەك سیسـتەمێك دەبینـرێ کـە بەرگـەی ناگیرێ.

هـەروەها ڕێگـادان بـەپێکهاتنی بازرگـان و پیشـەکاران و بەدەسـتهێنانی گۆڕەپـانێکی تایبـەت بـۆ پەرەسـەندنی چینایەتییان دەکرێتـە ئامـانج، هەربۆیـە کەرەسـتەی ئایـدیۆلۆژی لەمیتۆلۆژیـە کۆنـەکان دەدۆزێتەوە. لەبەرئەوەی لەتوێژەکانی ژێـرەوەی شـار هـاتوون، جێگـای خۆیـان لـە کۆمـەڵگای سروشـتی ناوچە لادێییەکانـدا دەگرن.

لەتوێژەکانی وردە ـ بۆرژوای ڕۆژگـاری ئـەمرۆمان دەچـن. وەك پێویسـتییەکی پێکهاتەکـەیان ناشـێ خاوەن ئایدیۆلۆژیایەکی ڕیشەیی سەربەخۆبن، چاوەڕوانی دەکرێت ئایدیۆلۆژیایـەکی پارچـە پارچـەیان هەبێت. ئەو زهنییەتەی گریمان و وێنایان کردووە بەواتایەك ئایـدیۆلۆژیای چینی ناوینە.

هەم لەچینی باڵا، هەم چینی ژێر ئایدیۆلۆژیایەکی تێکەڵە جێگای باسە. چینی ژێـر بیرۆکـەکانی بەرێوەبەرایـەتی چـینی بەرێوەبـەرێتی بـاڵای خسـتۆتە سـەر بیرۆکـەکانی ئـازادی و یەکسـانی گروپـە ئەتنیکییـەکان و سیسـتەمی زهنییـەتی خۆیـان کـردووە بەڕاسـتییەکی نـەریتی بـاو و توانیویانـە سەرکەوتووانە بیکەنە کولتوورێکی جیاواز.

شێوەی ئیسلامی نەریت زیاتر جێگا بەژیری ئەنالیتیك دەدات. بەتەواوەتی لەبانگەشەی پادشـای ــ خوداوەنـد دابـڕاوە. لـەجیاتی ئـەوەی حـەزرەتی عیسـا وەك کـوڕی خـوا ببینـرێ وەك پەیامبـەر

(پێخەمبەر)یکی خودا پێناسە دەکرێت، بەشێوەیەکی بەهێز و لێهاتووانە جیاوازی نێوان مرۆڤ ــ خودا دەستنیشان دەکات.

بانگەشەی سەرەکی پەرتووکی پیرۆز " قورئان " چەمکی گەردوونی خودایە، وێناکردنێکی زۆر داتاشراو (واتا ــ مجرد)یی خودا جێگای باسە. بەجۆرێك لە جۆرەکان وەك وزەی گەردوون دەرکی پێدەکرێت. بەڵام لایەنی فورسی ئەم بیرۆکەیە پەیوەندیەکەیەتی لەگەڵ ڕاستینەی کۆمەڵگا، پەیوەندیەکی توندوتۆڵ لەنێوان تاکانەیی بیرۆکەی داتاشراو و ناوەندیبووی دەوڵەت و چەمکی نوێی خودای داتاشراو لەئارادایە. پەرەسەندنی " ئەل " لەرێگای ئەڵلا بە بەهێزترین شوێنگە گەیشتووە.

لەبنەڕەتدا تیۆلۆژیای سۆمەری.بەدوا فۆناخی خۆی گەیشتووە. ماجەرای خوداوەندەکان کە بەپێکهاتە میتۆلۆژیەکان دەستپێکرد، لەگەڵ بوونی خودایەك کۆتایی پێهات کە هەر فەرموودەیەکی یاسایە. کاتێك لەم چوارچێوەیەدا هەڵوەستە بەرامبەر بیرۆکەی حەزرەتی محەمەد بکرێ کە دواپێخەمبەرە، ئەوا هەندێ هۆکار دەبینرێ کە دەرکیان پێدەکرێ، ئیتر میتۆلۆژیای سۆمەری بەشێوەیەك ناوەرۆکەکەی پووچکراوەتەوە، ناتوانرێ بۆ ئایینی دیکە بەکاربهێنرێ. میتافیزیای فۆناخ پێشدەخرێت. ئەو پراکتیکە کۆمەڵایەتییەی زیادیکردووە، زیاتر سروشتی ناسیوە، ئیتر هەنگاوی ناوە بەشێوەیەکی زانستیانە فۆناخی سروشتی پێناسە بکات. هەربۆیە پێکهاتەی زهنییەتی سیستەمی دەرەبەگایەتی گەیشتۆتە ئەو خاڵەی بڵێ جیهانی کارو جیهانی ئایین لەیەکتر جیاوازن. نوێنەرایەتی خودا لەسەر زەوی و سێبەری خودا (ظل الله) بەگوێرەی زهنییەتی مرۆڤایەتی گونجاوترە. ئیتر ناستەمە خەڵك باوەڕ بە بیرۆکەی مرۆڤی خوداوەند بێنێ. ئەنجامی مرۆڤ نابێتە خوداوەند، خوداوەندیش نابێتە مرۆڤ بۆچوونێکی هاوبەشە تەواوی ئایینە کاملەکان پێیگەیشتوون. ئیتر ڕوونکردنەوەی سروشت لەجیاتی بیرۆکە خوداییەکان، بەبیرۆکەکانی هزر ــ مێشك ئەنجام دەدرێت. ژیانی دونیایی و ئاخیرەتی زۆرباش لێك جیادەکرێنەوە. بەڵام دیسان چەمکێکی خوداوەندی وەها جێگای باسە کە بەشێوەیەکی بەهێز درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات، تەواوی جوڵەکانی مرۆڤ کۆنترۆڵ دەکات، وەڵامی کارە باش و خراپەکان دەداتەوە.

لەبنەڕەتدا ڕەنگدانەوەیەکی دەزگای دەوڵەتی داتاشراو و بەسەنتەربوو بەشێوەیەکی چڕوپڕ لەگەڵ بیرۆکەی خوداوەند بەناویەکدا چوونە. کاتێك لەسەدەی ١٩ یەمدا دەگوترێ دەوڵەت شێوەی بەرجەستەبوونی خوداوەندە ئەوا بەشێوەیەکی ئاشکراتر دان بەم ڕاستییە دادەنرێت. پەیوەندییەکی توندوتۆڵ لەنێوان بیرۆکەی ئەو دەوڵەتەی کە بەتەواوی لەکەسایەتی پادشاکان دابڕاوە و کەوتۆتە ڕەوشێکی داتاشراوی و بەپێکهاتەیەکی بەهێزی ناوەندی گەیشتووە لەگەڵ ئەو ئایینە تاکخوداییانەدا کە بەهێزن و بوونەتە خاوەن پێکهاتەیەکی ناوەندی. ئایینەکانی مەسیحییەت و ئیسلام تیۆریەکی دەوڵەتی ناوەندی پێشدەخەن ــ هەربۆیە دەبینین ئەو دەوڵەتە ئیسلامییەی لەسەردەمی ژیانی حەزرەتی محەممەددا پێشکەوت لەگەڵ دەوڵەتی خودایی پاپا ئەم تیۆریە پراکتیزە دەکەن.

نوێکردنەوەی بیرۆکەو دۆگماکانی زهنییەتی کۆن لەگەڵ میتۆلۆژیای کۆن و فەلسەفەو ئەخلاقی یۆنان و زەردەشت لەناو یەکدان. پێکەوەلکانی هەرسێکیانە لە وێنەکانی بەهەشت و دۆزەخ تا دەگاتە چەمکی گەردوونی، لەکاری باش و خراپ تاوەکو گریمانەی فریشتە و جنۆکە، لەشێوەکانی پاراستن تادەگاتە رێساکانی مافپەروەری، سەرچاوەی سەرەکییان میتۆلۆژیای سۆمەر و فەلسەفەی گریك و ئەخلاقی ئازادی زەردەشتە.

ئەم زهنییەتە لەسەدەی چوارەمی زایینی تاوەکو سەدەی پانزدەهەم رۆڵێکی پێشەنگایەتی ئایدیۆلۆژی دەبینێ. لەگۆڕەپانە سەرەکییەکانی شارستانییەت درێژە بەبالادەستی خۆی دەدات. لەهەموو کیشوەرەکان لەسەرووی هەمووشیانەوە لەئەوروپا بلاودەبێتەوە. تەنیا لەگەڵ رێنسانسی سەدەی پانزدەهەم، واتە لەئەنجامی دەستپێکردنی شۆڕشێکی زهنی نوێ دەکەوێتە ناو قۆناخی دواکەوتن. بەلام ناستەمە بگوترێ ئەم زهنییەتەی چاخی ناوین بەتەواوی تێپەڕ کرا. لەژێر رووخساری نوێدا هەوڵدەدات لەچەندین گۆڕەپاندا لەسەرووشیانەوە رۆژهەلاتی ناوین، درێژە بەهەبوونی خۆی بدات.

بەدەزگابوونی سیاسی و سەربازی کۆمەلگای دەولەتی دەرەبەگایەتیش، نوێنەرایەتی قۆناخێکی هاوشێوەی قۆناخی پێگەیشتن دەکات، تاوەکو دوایی دەولەت باوەڕی و متمانە بەخۆی دەکات. پیرۆزترین هەبوونی خودایە لەسەر زەوی. سەربازەکانیشی جەنگاوەری خودان، دەمامکی پیرۆزیی زۆر بەچاکی جێگیرکراوە.

یەکەمین هێز سیاسیەکانن، دووەمیان نوێنەرایەتی ئایین و سێیەمیشیان سەربازی و چوارەمیان بیرۆکراسییە. دەزگا سەرەکییەکانی دەولەت باش جێگیربووە. لەگەڵ چوون و هاتنی خانەدانەکانیش دەولەت هیچ لەبەهای دەزگاکانی وناکات. ئەوەی سەرەکییە دەزگایە نەك خانەدان (بنەماڵە). هەمان دۆخ بۆ تاك و کەسێتیەکانیش لەجێگای خۆیەتی. دیسان سەرزەوی وەك ئەو مولکە دەبینرێ کەلەلایەن خوداوەندەوە پێشکەشکراون. دەبێ بەندەکان(کۆیلەکان) رازیبوون بەرامبەر ئەمە نیشانبدەن و تەنانەت بەردەوام سوپاسی خودا بکەن. بەرگی پیرۆزیی کراوەتە بەرجەنگەکان، ئەمە بەناوی سیستەمی خودایی ئەنجامدەدرێت. سەرباری ئەوەی گفتیار (موخاتەبە)ی سەرجەم ئازادی و یەکسانی و مرۆڤایەتیکراوە، بەلام دەسکەوت سەدان دەزگای سەرەکی چەوسانەوەیە کەلەم بوارەدا درێژە بەکۆیلایەتی کلاسیك دەدات. سوپاکانیان بەشێوەیەك ئامادە دەکرێن کە بەسیستەم و هەمیشەیی بن. لەمێژە لەجەنگاوەرێتی دەستەوپێوەند بۆ دەزگای سوپا هەنگاونراوە. سیستەمی سوپای پارس، رۆما و هێلینیەکان بەبنەما دەگیرێت و لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتی سوپاگەورەکانی چاخی ناوین ئاواکراوە. ئەسپ و شمشێر سەمبۆلی سوپای ئەم قۆناخەیە. بەهەموو شکۆداری و گەورەییەکیەوە سەردەمی دەزگای سوارچاکی و جوامێری لەئارادایە.

بیروکراسی بەدەزگابووە. ستاتۆی وەزیر و فەرمانبەرەکان دیاریکراوە. چینەکانی سەربازی و زانست لێکجیاکراونەتەوە. باج بەبنەمایەکی پتەو گرێدراوە. هەوالنێری و هەوالگری وەکو دەزگایەك

بڵاوبۆتـەوە. وەك شـێوەیەکی بەرهـەمهێنان بـیر لەشـەڕ دەکرێتـەوە، فـەتحکاری سەرچـاوەی گرنگـی بەدەسـتهێنانی قازانجە. فـەتحکردنی خـاك و زەوی نـوێ واتـای بەرهـەمی ـ زێـدەی نـوێتر دەبەخشـێ. بەهێزترین دەوڵەت ئەو دەوڵەتەیە کە بەباشترین شێوە دەجەنگێ و فەتحکاری دەکات. ژیان و گـوزەران لەسەر خوێن و چەوسانەوە سنوور ناناسێ، شەڕکردن بەناوی خودا تەنیا بەفـەتحکردنی تـەواوی دونیـا ئـەنجامگیر دەبـێ. ئەمـەش بـەواتای جیهادێکی گـەردوونی و هەتاهـەتایی دێـت. لـەوە زیـاتر کرانـەوەی سیستـەمی دەوڵەتگـەرایی نـابێ، واتـە لـەوەزیاتر پێناگـات. ئـیتر گەیشـتۆتە دوا قۆنـاخی گـەورەبوون. ئەمەش بەو واتایـە دێـت کـەدەزگای دەوڵـەت لـەناو قۆنـاخی مێـژوویی گەیشـتۆتە قۆنـاخی پێگەیشـتن. قۆناخی دواتر تەنیا دەشێ ڕەوشی قەیران بێ.

لەژیانی کۆمەڵایەتیدا بەندایەتی وەك ڕەوشێکی سروشتی لەقەڵەم دەدرێت، کـە لـەخوداوە هـاتووە. ڕەوشی بەندایەتی دۆخێکی زگماکی ژیانـە و شـتێك نییـە دوایـی دروست کرابێـت. مـرۆڤ بەبەنـدایـەتی لەدایك دەبێ و دەمرێ. جگە لەبەنـدایـەتی بـیر لەشـێوەیەکی دیکەی ژیـان ناکرێتـەوە. لەلایـەك خـودا لەلاکـەی دیکـەش بەنـدەکانی هـەن، فریشـتە و پێغەمبـەرەکانی ناوەڕاسـت، ئـەو پەیامبەرانـەن کـە فەرمانـەکان دێـنن. گـەر وەریگێڕیتـە سـەر زمـانی کۆمەڵناسـی خـودا نوێنەرایـەتی ئـەو دەسـەڵاتە داتاشراوەی دەوڵەت دەکات کە بەدەزگابووە و فریشتەکان نوێنەرایەتی سوپای فەرمانبەرانن، پێغەمبەر و فریشتە سەرەکیەکانیش نوێنەرایەتی وەزیرەکانن، واتە ڕەمـزی بیروکراسیەتی باڵایـە. بـەڕێوەبردنی کۆمەڵگا لەمیانەی سیستەمێکی سامناکی سەمبۆڵەکان بەڕێوە دەبرێت.

پەیوەندیەکی توندوتۆڵ لەنێوان بەڕێوەبەرایەتی سەمبۆڵی و کرداری لەئارادایە. تاوەکو پەیوەنـدی نێوان بەڕێوەبەرایەتی ڕەمزی و پراکتیکـی شـێکار نـەکرێت بـە تێگەیشـتنێکی تەندروسـتانەی کۆمـەڵگا ناگەین.

ئەگەر دەخـوازین بەڕێوەبەرایـەتی ڕووتـی کۆمـەڵگا تێبگـەین ئـەوا پێویستە ئـەو پەردەخودایـیەی سیستـەمی پـەنتانۆن ــ سـەری لابـبرێ. ئەوکاتـە دەبینـرێ کـە هـەزاران سـاڵە لـەژێر نـاوی پیرۆزیـی ڕووخساری ڤێزەون و ستەمکارانەی چەوسێنەر و زۆردارەکان شاراوەیە.

بەندایـەتی کۆمـەڵگا تـەنیا دیاردەیـەکی چینایەتی نییـە. جگـە لەدەسـپۆت ــ کـە ئـەویش دیلـی سیستـەمە، هـەموو کەسـێك واتـە سـەرجەم چینە کۆمەڵایەتییـەکان گرێـدراون. سیستـەمێکی شـاراوەی ملکەچکردن هەیە کەلەهی سیستەمی کۆیلایەتی قـووڵترە. نـەرمبوون بـەواتای قوڵبـوونی سیستـەمیش دێت. پارادیگمای سەرەکی کۆمەڵگا سیستەمێکی بەندایەتییە کـە سـەرەتاو دوایـی نییـە. لەئەزەلـەوە تـا هەتاهـەتایی ئـەم دوو بیرۆکەیـە زیـاتر تایبـەت بـە قۆنـاخی پێگەیشـتنی دەوڵەتـە ــ هـەروەکو خـۆی سیستەم بەردەوام دەبێت. شوێنی تاقیکردنەوە و گۆڕانکاری پەیوەنـدی بـەدونیای دیکـە (ئـاخیرەت)ەوە هەیە، نەك تەنیا سەرهەڵدانی کرداری، بـەڵکو بـەرۆح و فیکـریش دژایـەتیکردنی سیستـەم گـەورەترین گوناحە (تاوانـە). باشـترین بەنـدایـەتی بـۆ ئـەو کەسـەی بـەرەهایی (موتـلـەق) عیبـادەت دەکات،خـودی بەهێزی و شەرەفمەندییە. ئەو بوونەوەرانەی لەسەردەمی کۆمەڵگای سروشتی و سەردەمی قارەمـانێتی

فۆناخی ئەرێنی پلەداری بە باشترین شێوە خزمەتی کۆ مرۆڤ (کۆمەڵگا)یان دەکرد، لەسەردەمی بەندایەتی وەك کەسایەتی شەیتانی و مەترسیدار و تاوانبار بەرامبەر بەخوداوەندەکان نەفرەتی لێدەکرێت. وەك چەمك و بیرۆکە شەیتانیبوون سەبارەت بەو گروپانەی مرۆڤ پێشدەخرێت کە کۆیلایەتی پەسەند ناکەن. ئەم بیرۆکەیە، کە سەرچاوەکەی لەرۆژهەڵاتی ناوینە، سەبارەت بەو گروپانەی گەل بەکاردەهێنرێ کە لەگەڵ سیستەم نابن بەیەك. هەربۆیە ئەو کوردانەی ناکەونە نێو سیستەمی تاکخودایی و گرێدراوی نەریت و کەلەپووری سروشتی ژیانن بەشەیتانپەرستەکان بەناو دەکرێن. پەرستنی شەیتان لەلایەن ئەو توێژەی کوردان چەندەی بڵێی واتادارە.

بەچاوی سیستەمی کۆیلەداری سەردەمی پێگەیشتن، جیهان شوێنێکە هەر ساتێك گوناهی تێدا ئەنجامدەدرێت، پێویستە خۆی لەژیان بپارێزێ. چەندە خوازیاری ژیان بێت بەو ئەندازەیە گوناهکار دەبێت. بەهەموو شتێکەوە ئامادەبوون بۆ مردن پێگەیشتووترین شێوەی ژیانە. لە کاتێکدا ئەم هەڵوێستە سروشت وەك ماددەیەکی مردوو دەبینێ کەپێویستە هەرگیز نزیکی نەبنەوە، ئەوا لەسەرەتاوە خولقکاری کردووە بە بابەتێکی مەحاڵ، ناشێ بەندەکان بیر لە چەمکی سروشتی زیندوو بکەنەوە. لەبنەڕەتدا شوێنپەنجەی فشار و چەوسانەوەیەکی سامناك لەبنەمای لەدایکبوونی ئەم سیستەماتیکە هەیە. یەکەمین هۆکاری دەروونی کە ئەمڕۆش رۆژهەڵاتی ناوین ناتوانێ بێتەوە هۆشی خۆی ئەمجۆرە هەڵوێستەیەتی بەرامبەر سروشت. بەرامبەر ئەمەش بۆ چینی ئەرباب دونیایەکی زیندووی وەها لەسەر ئەم خاکە جێگای باسە کە وەك بەهەشتە. ئەرباب و خوداوەندەکان کە هەمان ناوی ــ رەب ــ یان هەڵگرتووە ــ واتە توێژی بەڕێوەبەرایەتی ژیانێکی وەها دەگوزەرێنن تادوایی پێبخۆشحاڵن و هاوشێوەی چیرۆکەکانی هەزارو یەك شەوەیە. چیرۆکەکانی هەزار و یەك شەوە گێڕانەوەی میتۆلۆژییانەی سیستەمی پێگەیشتووی چاخەکانی ناوینە.

لەڕەوشی ناو قەفەسی ژندا تەنیا گۆڕانکاری لە دەنگ و رازانەوە جێگای باسە. لە ئاستێکی خەیاڵیدا کە باوەڕ ناکرێت قووڵکردنەوە و شاردنەوەی کۆیلایەتی جێگای باسە. ژنی چەرخەکانی ناوین دووچاری دووەمین شکاندنەوەی مەزنی کولتووری رەگەزی هاتووە. لەکاتێکدا لە کولتووری خوداوەندە ژن ئینانا ــ عەشتاری قۆناخی لەدایکبوونی دەوڵەتی کۆیلەداری یەکەمین شکاندنەوەی مەزنی کولتووری رەگەزی دەبینرێ، ئەوا لە قۆناخی پێگەیشتنی سیستەم لە کەسایەتی نموونەکانی مریەمی خۆشکی موسا، ژنی حەزرەتی محەمەد عایشە، دووەمین شکاندنەوەی رەگەزی دژ بە ژن دەبینرێ. هەروەکو چۆن هیچ شوێنپەنجەیەکی خوداوەندی ژن نەماوە، وەکو نزیکترین شوێن (ستاتۆ) لە شەیتان دەبینرێ. نیشاندانی بچووکترین نارەزایی، خۆی دەبێت بەشەیتان. هەر ساتێك دەشێ رۆحی خۆی بفرۆشێتە شەیتان. پیاو لارێ بکات. رەوشی جادووگەرێتیەکەی پێویست دەکات لە ناو کلپەی ئاگر بسووتێ. کولتوورێکی کوشتنی بەکۆمەڵ جێگای باسە کە بەزیندەبەچاڵکردنی کیژۆڵان دەست پێدەکات، تا دەگاتە لەرێدەرخستنی زایەندی و رەجمکردن. ئەو رەوشەی کۆیلایەتی کە لە ناو کۆمەڵگادا قووڵبۆتەوە و بە هەزاران ساڵ تەشەنەی کردووە و گەیشتۆتە ئاستێك بەرگەی ناگیرێت. لە

راستیشدا تاوەکو ژن شیتەڵ نەکرێت دەرك بە ئاستی کۆیلایەتی سیستەمیش ناکرێت. ئەو ئەڵقانەی بەهەموو شوێنێکەوە کراون، کەلوپەلەکانی رازانەوە و نەخت، رەنگدانەوەی کولتووری کۆیلایەتییە. هەروەکو بڵێی زمانی بڕاوە، بێ فکر هێشتراوەتەوە. ستاتۆی ژن وەك دایکێکی وشك یاخود وەك کیلگەیەکە کە پیاوان چۆن بخوازن بەمجۆرە بەکاری دێنن. لە مێژە لە بابەتێکی زیندوو و بکەر دەرچووە، کراوە بە ئامرازێك (تەواوکەر)، شوێنپەنجەیەکی خوداوەندە ژنی کۆمەڵگای سروشتی نەماوە. هیچ شوێنەوارێکی ئەو ژنە زانا و بلیمەت و بەڕێوەبەر نەماوە کە منداڵان و لاوان و پیاوان لە دەوروبەری کۆدەبوونەوە.

رەوشی منداڵان و لاوانیش زیاتر لە ژن دەچێت. بەرلەوەی منداڵی سروشتی تەمەنی بگاتە حەوت ساڵان سیستەمی بەندێتی گشتی رۆحی کێشاوە. لە میانەی پێڕەوە فێرکارییە ئاساییەکانی سیستەمەوە لە قۆناخی هەرزەکاریدا کەسایەتییەکی چوارچواری دروستکرا و دەخولقێنرێ. پێشتر هەموو هەڵوێستێکی پێوانە (ئامادە) کراوە. تەنانەت لە ئاستی وشەشدا بیر لە ئازادی ناکرێتەوە. دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی ئەو قۆناخە وەکو سڕینەوەی رۆح و هزری کۆمەڵگا هەڵسەنگێنین. تەنیا دەنگ و زایەڵەی دروشمەکانی، الله، شمشێر، ناڵی ئەسپی بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵگای باڵا جێگای باسە. تەواوی داستانەکان درامای مردن و فەتحکاریان تێدا بەدی دەکرێ. لەوانەیە زێدەڕۆیی لەم تابۆیەدا هەبێ. بەڵام بە شێوەیەکی گونجاو راستی ناوەڕۆکی دەروونی قۆناخ شیدەکاتەوە. سیستەمی کلاسیکی جێگیرتر جێگای سیستەمی کۆیلەداری سەردەمی دێرینی گرتەوە. دەوڵەت و ئەو کۆمەڵگایەی نوێنەرایەتی دەکات، لە بەرزترین ئاستی خۆیدایە، واتە لە قۆناخی پێگەیشتندایە. تەواوی بابەت و دەزگا سەرەکییەکانی تایبەت بە سیستەم ئاوا کراون. مزگەوت، کلێسا و حەورا رۆژانە لە میانەی بانگدان و زایەڵەی زەنگ پیرۆزیی سیستەم رادەگەیەنن. دەوڵەتی سەرمایەداری کە لەمەبەدواوە دەرفەتی گەشەکردنی بۆ دەرەخسێ چەندە خۆی بەهێزیش نیشان بدات، دیسان قۆناخی دوای قەیرانی کۆمەڵگا پێکدێنن. هەروەکو دەزانرێ شکۆدارترین قۆناخ بە دوای چارەسەرکردن و تێپەڕکردنی قۆناخەکانی قەیرانەوە دێت. ئەم یاسا گشتییەی سروشت بەزیادیشەوە بۆ قۆناخەکانی کۆمەڵگا بەجێیە و پەیڕەو دەکرێت.

چاخی ناوین بابەتەکانی رەنجبەری، شار، گوندمان هێندە بەکار نەهێنا کە شێوەیەکی دیکەی بابەتەکانە. لەبەر ئەوەی پەیڕەوی شێکاری چینایەتی و ئەنجامەکانیان دەزانرێ پێویستی دووبارەکردنەوەمان نەبینی. بێگومان لەڕێگای ئەم پێڕەوشە دەکرێ هەندێ راستی دیار بکرێن. دەشێ رەنجبەر، گوندی، بازرگان، شارستان، پیشەکار، زانا و هونەرمەندەکان وەك توێژە هەمەڕەنگەکانی کۆمەڵگا بەناو بکرێت. دەشێ ئامرازی بەرهەمهێنانی خاك، هەروەها پەیوەندییەکانی موڵکایەتی سەبارەت بە خاك، ئەو مافدارییەی پێشدەکەوێ، پێویستی بە تاوتوێکردنێکی گشتگیر هەبێت. لەبەر ئەوەی بوونی خاك بە گرنگترین ئامرازی بەهەمهێنان، شەرو پێکدادانەکانی فەتحکاری خاك بە بنەما دەگرن و بایەخداربوونی چینی ناوین، دەشێ رۆڵێکی باش لە پێشکەوتنە کۆمەڵایەتییەکاندا ببینێ،

پێویستە بەگرنگی و بایەخ پێدانەوە تاوتوێ بکرێ. بەڵام لەبەر ئەوەی نامانجی ئێمە پێناسەیەکی گشتی دەوڵەتی بە بنەما دەگرت. لایەنە پەیوەندیدارەکانی تابلۆ و چوارچێوەمان دیار کرد.

ئەو فاکتەرانەی رێگای لەپێش هەڵوەشانەوەی سیستەمی دەوڵەتی کۆیلەداری کردەوە بە شێوەیەکی سەرەکی لە ناوەوەن. بۆ هەڵوەشانەوەی پێویستی بەهێرشەکانی هێزە ئەتنیکییەکانی دەرەوە و ئایینی دیکەی ناوەوە نییە. توانستەکانی هەڵوەشانەوە لەناوەوە بە گوێرەی پێویست کەڵەکە بووە. ئاستی سەرووی ئەتنیك (خێڵ) و توێژی ناوینی بۆرژوا تازە هەڵکشاوەکان وەك ئەو توێژانەی بەناوی مەزهەبی ئایینی و قەومی جیاواز سەرهەڵدەدەن ئەو هێزە سەرەکیانەن کە بەرامبەر مۆنارشی موتلەقگەرایی چینی ناوینی شار بە تایبەت بۆرژوای بازرگانی، یەکتر دەبرن، دەوڵەتی نەتەوەیی و کۆمەڵگای سەرمایەداری دەئافرێنێ کە خاڵێکی وەرچەرخانی مەزنە لە مێژوودا. ئەو قۆناخەی لەسەدەی پانزدەهەمەوە تاوەکو رۆژگاری ئەمرۆمان هاتووە وەك کۆمەڵگای سەروو دواقۆناخی دەوڵەت لە خۆوە دەگرێت. ئیتر ئاستی پێشکەوتنی هزر و تەکنۆلۆژیای ماددی رێکخستنەکانی شێوازی دەوڵەت بۆ کۆمەڵگا وەك قۆناخێکی دەزگایی بێواتا و کۆت و بەندەکانی پێ دەبینێ.

کۆمەڵگا و دەوڵەتی سەرمایەداری ـ قەیرانی شارستانییەت

کاتێك لینین دەڵێت:" لە قۆناخەکانی قەیرانی گشتیدا مەسەلەی سەرەکی دەوڵەت و شۆڕشە" راستە و لەسەرهەقە. چاوەڕوانی پێناسەیەکی راستی سەبارەت دەوڵەت و کۆمەڵگای لێدەکرا. تەواوی توێژە چەوساوە و ستەملێکراوەکانی سەدەی بیستەم وەك پێکهەڵگرتنێکی پێغەمبەران باوەڕییان پێی هێنا بوو. لە هزر و چالاکییەکانی خۆیدا دڵسۆز بوو، بە توانا بوو. چەندەی بڵێی لە پێناسەی راستیش نزیك ببۆوە. بەڵام دیسان ئەوەی وەك بوونەوەرێکی ئەفسووناوی ئەناس بەرامبەر لینینیش درێژەی بەخۆیدا و مایەپووچی کرد، دەوڵەتە. بۆ تەواوی پێغەمبەر، بلیمەت، فەیلەسوف و زاناکانی رۆژگاری ئەمرۆمان هەروەکو بڵێی دەوڵەت دۆخێکی "دوولایەنەی کوانتۆم"ی نمایشکردووە. ئەمەیە دوو لایەنەی "شوێنی دیاردە بزانی زەمەنەکەی نازانی، زەمەنەکەی بزانی شوێنەکەی نازانی". هەندێ فەیلەسوف ئەمە بە "دوالیزمی نادیاری" بەناو دەکەن. وەك پێشکەوتووترین هەستیاری دەشێ بۆ "زانین" ببێتە پرەنسیپێك. منیش باوەڕی بەوە دەکەم یاخود دەزانم: لە ساتەوەختی زانین دەخولقێ. واتەلەبەر ئەوەی زانین، فێربوون، پێکهاتن و خولقاندن، سەرباری هەوڵ و کۆششی زۆرم نەمتوانی چارەسەری بۆ رەوشی (نیوزانین) زانستی نیوەچڵ بدۆزمەوە. بەلام ئەمە دوالیزمێکە لە سنوورەکانی ماکرۆ و میکرۆی گەردووندا سووڕدەخواتەوە. لە نەوازترین پێکهاتەکانی گەردوندا هەبوونی خۆی نیشان دەدات.

باوەڕناکەم دەوڵەت دیاردەیەکی بەم شێوەیە بێت. هەروەکو چۆن ئەنگلس بەشێوەیەك دانایانە هەستی پێکردووە، بۆیە دەڵێ رۆژێك دێت، دەوڵەت، وەك کەلوپەلەکانی خلۆکە دەهاوێژرێتە ناو

زبڵدانی مێـژوو و لـە یـەکێك لـە شـتەکۆنەکانی مۆزەخانـە بـەولاوە نابێتـە شـتێکی دیکـە. هـەموو بـێ شانسییەکە ئەوەیـە نـازانرێ خـاوەنی راسـتەقینەی کێیـە، هـەروەها وەك پێویسـتییەکی ناوەڕۆکەکـەی نازانرێ لـە کوێ و چۆن پێکهاتووە، هـەروەها لەبـەر ئـەوەی کاتـێ خاوەنیشی دەبـێ بـۆ راستینەیەکی جیاوازتر لە گۆڕێ، ئەوا تێگەیشتنی ئاسـتەم دەبێـت. بـەمجۆرە دمایشێکی وەها دەخولقێنـێ. هـەروەکو بڵێی "دوالیزمی کوانتۆمە".

ئێمـە لـەناو سـەرمایەداریدا دەژیـن. ئـەمریکای هێـزی دینـامیزمی سـەرمایەداریش لەبـەرپاکردنی شـەڕێکی بچـووککردنەوەی دەوڵـەت لـە سەرتاسـەری جیهـان دوودڵ نـەبووە. لـە فیلمـی پادشـای ئەنگوستیلەکان کە باسـم کـرد کاتێـك ئەنگوستیلە لـە نێـو دەبردرێـت، لەبنەڕەتـدا رەخنەکردنـە لـەو دەسەڵاتە زێدەڕۆییەی بوە بە گۆسپێکی گەورە. بـەڵام وەك دەوڵـەت بەمـەش ناوەسـتێ و هـەموو دونیـا دەپێچێتەوە. کەواتە کێشە و گرفت لە لوتکەی کۆمەڵگای باڵا وەکو خۆی بەردەوامە. بەهەرحاڵ رەوشی دەوڵەتەکانی دیکەش کە پێویستە هەریەکە و لـە ئاستی ویلایەتێکدا بـن بـە شێوەیەکی پرشنگدارتر شیکار نەکراوە. هیچ حکومـەتێك نییـە سـەبارەت بـە بابـەتی دەوڵـەت بـیری لـە ریفـۆرم نەکردبێتـەوە. لایەنی نامۆ و سەرسوڕهێنەری ئەوەیە، هەر ریفۆرمێك لەدژوارکردنی قەیران بەولاوە هیچ ئەنجامێکی دیکە لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ. ئامانجی دواماجەرای رۆژهەڵاتی نـاوینیش "پـرۆژەی ریفـۆرمی رۆژهـەڵاتی ناوینی گەورە"یە. لە رۆژەڤی تـەواوی جیهانـدایـە: بـەڵام نـازانرێ ئـەو مەودایـەی بـڕاوە بەرەوپێشـەوە دەچێ یان بەرەو دواوە، چارەسەری پێشدەکەوێت یاخود بێچارەیی قووڵتر دەبێتەوە.

بەباوەڕی من تەواوی ئەم دەستنیشـانکردن و هەڵواسـراوی و نادیارییانـە، لـە بنچینـەدا سەرچـاوەی خۆی لە هەمان کێشـەوە دەگرێـت، واتـە سەرچاوەی خـۆی لـە ترسـی پێناسـەکردنی دەوڵـەت سەرچـاوە دەگرێـت. رەوشـی ئـەو کۆمەڵناسـانەی کـە پێویسـتە پێناسـە پـێش بخـەن زۆر لـە رەوشـی راهیبـە سۆمەرییەکان لە پێشتر نییە کە هەوڵیاندەدا لـەرێگای جوڵـەی ئەسـتێرەکانەوە چارەنووسـی مرۆڤـەکان دیـاری بکـەن. لەکاتێکـدا تـەنیا ئامـاری سەرسـامی سـەدەی بیسـتەم سـەدجار لـە ئامـاری تـەواوی شـەڕوتوندوتیژییەکانی مێـژوو خوێنـاویترە، لـە راسـتیدا لـەوە درەنـگ نـەماون کـە چـەندین بـەرگ پەرتووکی پڕ لە درۆ بەرهەم بێنن سەبارەت بەو بەرهەمە لابەلایەی سیستەم کە گوایە تـیرۆری تـاك و رێکخراوانـی پێـدەڵێن. هـەروەکو بڵـێ تـەواوی ئـەو توندوتیژییـە رێکخـراوەی ئەنجامیانـداوە بـۆ دەرك نەکردنـە بـە دەوڵـەت و لـێ تێنەگەیشـتنی فەراهـەم دەکـات. تەنانـەت باشـترین نیازپاکەکانیش ئاسـتی پێناسـەکردنیان لـە پێناسـەکردنی فێڵ لـە میانـەی تاڵـە مویەکـەوە تێپـەڕ نابێـت. لـەژێر نـاوی پێـڕەو راستینەی یەکپارچەیی دیـاردەی پارچـە پارچـەدەکەن، و هەڵوەسـتەیەکی وەهـا نیشـان دەدەن هـەروەکو بڵێی ئاگادار نین دیاردەکانیان خستۆتە دۆخێك کە نەناسرێنەوە.

لایەنی سەیری مەسەلەکە، وادیارە پێناسەنەکردنی راستی دەوڵەت لەسـەر خـودی دەوڵـەتیش بۆتـە بـەڵا. دەوڵـەت کـە هەنـدێ جـار لـەرێگای خۆشـاردنەوە، جـاری دیکـەش لـە میانـەی سـەرنج راکێشـی، بەزۆریش بە تۆقاندن و سزادان خۆی وەها لێدەکات نەناسرێت، بـووە بـە بناخـەی قـەیرانی کۆمـەڵگا.

ئەگەری ئەوە نییە هەموو گۆشەکانی جیهان ئەم ناوەرۆکەی قەیران نەبینرێ. تەنانەت ئەو رووداوە رۆژانەییانەی لە میزۆپۆتامیای خواروو روودەدات کە لانکەی لەدایکبوونی دەوڵەتە، هەروەکو بڵێی تۆڵە لە رابردوویەکی نەفرین لێکراو دەکاتەوە. هەروەکو ئەوەیە سەری مار کلکە درێژەکەی خۆی بگەزێت و پێیەوە بدە. هەروەکو ئەوەیە کە بە زمانی پەرتووکی پیرۆز (تەورات) دەگوترێت، لێڤی ناتۆن لەو شوێنەی لێی لەدایك بووە بە کلکی خۆیەوە دەدات، هەروەکو بڵێی شەڕی لەناوبردنی خۆی بەڕێوە دەبات.

هەروەکو تەواوی سیستەمە چەوسێنەر و سەرکوتکەرەکان ئەوا لەدایکبوونی سەرمایەداریش بێ دەوڵەت نابێ. دوگماتیزمی سیستەمی دەرەبەگایەتی ناوەرۆکێکی ئایینی هەبوو. هەرچی هی دەوڵەتی کۆیلایەتی سەردەمی کۆنە میتۆلۆژییە. لەکاتێکدا لەیەکێکیان خوداوەند بە تایبەتی لە کەسایەتی پادشا یاخود خانەدان بەرجەستە بووە، لەوەی دواتر خوداوەند لە بوونی داتاشراوی دەوڵەت خۆی شاردەوە و نوێنەرایەتی کرا. چاخەکانی زهنییەتی مرۆڤایەتی ئەمەی بە پێویست دەبینی.

کاتێك دەگەینە کۆتاییەکانی سەدەی دوانزدەهەم لە پێکهاتەی زهنییەتی ئایینی ئیسلام، فەلسەفە وزانست بەرامبەر دۆگما ئایینییەکان ژێر دەکەون. بەفەرمی دەرگاکانی ئیجتیهاد دادەخرێ و قاڵبە دۆگماییەکان وەکو تۆڕەکانی نەزانی راست و چەپ زهنییەتی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوینی دەپێچایەوە. هەرچی ئەوروپایە هەر لە سەدەی دوانزدەهەمەوە لەمیانەی میراسی رۆژهەڵات و گریك کە گۆڕانکارییان تێدا کردبوو بناخەکانی شۆڕشی هزرییان دادەنا. سەرباری سەرجەم لایەنەکانی سەرکوتکاری ئایینی مەسیحی، بەڵام لە لایەکیشەوە مەراقی زانین و فێربوونی دەکوڵا. تێپەڕکردنی ئەو دۆگمایانەی ئایینی مەسیحی کە بۆ شرۆڤەکراوە بوو بۆ ئەو پاشماوە و یادگارییانەی کۆمەڵگای سروشتی هێشتا زیندوو هێندەی راستینەی ئوممەتی ئیسلام زەحمەت نەبوو. هەروەکو چۆن بیرەوەرییە تازەکانی کۆمەڵگای سروشتی سەردەمانێك بەرامبەر ئیمپراتۆریەتی رۆما تێکنەشکا، بەرامبەر دۆگماتیزمی مەسیحیش تێکناشکێ و بەرامبەر چەمکی مادەی مردووی سەبارەت چەمکی سروشت بە روانگەیەکی زیندوو و ئومێدبەخشی دەرهەق بە سروشت دەگات. چەندین تیۆری لەبارەی هۆکارەکانی سەرکەوتنی سەرمایەداری لە رۆژئاوای ئەوروپا لەئارادایە. بە گوێرەی باوەڕی من سەرەکیترین هۆکار دۆگماتیزمەکەی هێندەی ئەوەی رۆژهەڵاتی ناوین ریشەی دانەکوتاوە، دەرفەتی ئەمەی نەبینیوە، ئەنگیزاسیۆن (دادگا ئایینیەکانی پاپا) سێ توێژی سزادا: ئەمانە هەرتیکەکان (گومڕا مەزهەبییەکان)، سیمیاچییەکان (پێشەنگەکانی زانست)، جادوگەرەکان (پاشماوەی ژنە بلیمەتەکان). سێیەمین بوونەوەر پانزەهەری دۆگماتیزم بوو. زهنییەتی رێنساس لە ناو خۆڵە مێشی سووتاندنی بە هەزارانی ئەم سێ توێژە لە دایك دەبوو.

لەم قۆناخەدا کە یەکێك لە گەورەترین شۆڕشە هزرییەکانی تێدا بەدیهات لەدایکبوونی سیستەمی کۆمەڵگای سەرمایەداری قەدەرێك نەبوو، مسۆگەربوون سەرمایەداری لەخۆوە نەدەگرت. بەلام چۆن بوو سوودی لەم شۆڕشە وەرگرت و توانی ببێتە سیستەمێکی زاڵ؟

لە مێـژوودا ئـاواکردنی پەیوەنـدی لەسـەر بنـەمای راسـتەهێڵ و مسـۆگەری لـەنێوان شۆڕشـە زهنییـەکان و سیسـتەمە کۆمەڵایەتییـەکان، شـێوازێکی بـاوەڕی و هـزرە کـە بـە بایەخـەوە پێویسـتی هەڵوەستە لەسەرکردنی هەیە. ئەمەش رەنگدانەوەی شێوەی هزری زانستی چەمکی "اللوح المحفوظ" ی پـەرتووکی پـیرۆزە. گـوزارەی "چـی نووسـراوە بەسـەرت دێـت" دیاردەکـات کـە ئـەم شـێوازەی بـاوەڕی دۆگماتیکە تا چ رادەیـەك بڵاوکراوەتـەوە. ئـەوەی هەوڵمانـدا ئـەنجامی بـدەین و بەشـیکردنەوەکاندا بـە تایبەت جەختمان لەسەر کردەوە، پەیوەندی ئـەم چـەمکەیە لەگـەڵ چـەمکی بەڕێوەبەرایـەتی ئـیرادەی دەوڵەتگەرایی پلەدارییە. هەڵوێستێکە وەك یاسایەکی ئیلاهـی سـەپاندنی سیسـتەمی "فـەرمان" لەسـەر کۆمەڵگا بە بناخە دەگرێت. دەبێ وەکو یاسا و رێبەرنامەیەك بیری لێ بکرێتەوە. نەریتی هەزاران ساڵە رێگـای لـە پـێش دەرکـەوتنی مـۆدێلێکی پێشـکەوتنی هێڵـداری کـردەوە کـە بـە "چـاخی زێـڕین" دەسـتپێدەکات و لەگـەڵ "مەعشـەر" و "بەهەشـت ـــ دۆزەخ" تـەواو دەبێـت، هـزری قەدەرگـەرایی پێویستییەکی ئەم چەمکەیە.

ئەمـــەش لـــەجیهانی ئیســـلامدا گفتوگۆیەکـــە لـــەنێوان لایـــەنگرانی موعتەزیلـــە و لـــەوحی ـــ مەحفوزگەران بڵێسەی سەندووە. ڕیشەی ئەم چەمکە زۆر کۆنە، کەپێویستی بـەگفتوگۆی ئـازاد نـابینێ و ئەلتـەرناتیفی ئـیرادەی خـاوەن بـزاری هەمـەڕەنگ بێواتـا دەکـات، بـۆ سـەردەمی میتۆلۆژیـەکان دەگەڕێتـەوە. کـە بـاوەڕی وایـە خـودا میتافیزیکـەکان (سـەرووی سروشـت) هـەموو ڕووداوەکـانی حوڵقاندووە و بەڕێوەشیان دەبات، واتە بەفەلسەفەی ئایدیالیزمەوە بەردەوام دەبێت. هەرچی شێوەی ئێستای شارستانییەتی ئەوروپایە کە بەڕێنیسانس دەستیپێکرد چەمکێکی پێشکەوتنی تـەخت و ڕێکـە. لەبنەڕەتـدا ڕیشـەی بـاوەڕی بـەهێزی قۆنـاخی ڕۆشـنگەری بـە (پێشـکەوتن) و بـاوەڕی مارکسـیزم بەرۆیشتنی ناچاری بەرەو کۆمۆنیزم، بۆ ئەم شێوازە دۆگماکییانەی فیکر دەگەڕێتەوە.

ئەتۆمالتی، واتە ئەو دیاردانەی تیۆریـەکانی فیزیـای کوانتـۆم سـەلماندوویەتی هێـزی ئـەم شـێوازەی هزری تێکشکاندووە. پێشـکەوتنەکانی سروشت و کۆمـەڵگا بەشـێوەی هێڵێکـی ڕاسـت و بـەردەوام نییـە، بـەڵکو لەزەمـەنی گێـژاودا، ڕاسـتینەی پێشـکەوتنێکە لـەجیهانی ئـەتۆمالتی کـە بۆبـژاری هەمـەڕەنگ کراوەیە و خاوەنی بژاری ئازادانەیە، وەك یەکێك لە شۆڕشە گـەورەکانی هـزر ڕووبـەڕوومان دەبێتـەوە. لەڕاستیدا بەبێ پێویستی بینینی فیزیای ئـەتۆمالتی، لـەڕێگای هەست و گریمانـەکانیش دەتـوانین بـەم شێوازەی هزر بگەین. لەجیهانی تەواوی ڕووداوو دیاردەکاندا ئەگەر هێزێکی پێشکەوتن لـەئارادا نـەبێ کـە جێگـا بـۆ بـژارە ئازادەکـان جێبهێڵـێ، ئـەوا ئـەو ئەنجامـەی دەردەکـەوێت نـاتوانێ هەمـەڕەنگی بـێ سنووری گەردوون ـ سروشت ڕوونبکاتەوە.

هەمەڕەنگی پێویستییەکی ئازادییـە. هەڵوێسـت و نـزیکبوونـەوەی هێڵکاری ــ ڕاسـت و تـەخت وەك یەکبوون لەگەڵ خۆی دێنێ هەربۆیە هەڵنەبژاردن دەسەپێنێ.

ئـــەم شـــێوازە هـــزرە فەلســـەفی و زانســـتییە بۆنـــەوە بەســـەردەکەینەوە، چـــونکە هەڵوێســـتێکی خوڵقکارانـەی بـۆ ئـەم قۆناخـە بەدەسـتهێنا کەلـە سـەدەی پانزدەهـەم خێراتربـوو و بەسـەرکەوتنی

سەرمایەداری ئەنجامگیر بوو. بەکورتی دەبوو سەرکەوتنی سەرمایەداری قەدەرێك نەبێ. پێویستە هۆکارەکانی سەرکەوتنی سەرمایەداری هەڵسەنگاندنێکی زیاتر نزیك بەڕاستی بۆ بکرێت. ئەو مارکسیزمەی کاریگەری لەنێمەکرد کاتێك سەرمایەداری و شێوەکانی پێشووتری کۆمەڵگای چینایەتی وەك " هێڵی ناچاری پێشکەوتنی مێژوو " ڕاگەیاند، بەبێ هەستپێکردن، بەپێچەوانەی ئومێد و بڕواکەیان گەورەترین کۆمەکی بەو سەرمایەداریە کردووە کە زۆر بەرامبەری جەنگا.لەگەوهەری ئەو بۆچوونانەی لەم بەرگرینامەیەدا ئاماژەم پێیانکردووە ئەو شێوە بڕوایەم شاراوەیە کە " لەتەواوی سیستەمەکانی کۆمەڵگا،مارکسیزمیشی لەناودا بێت، هەروەکو شێوە سەرەکییەکانی هزر ئاماژەی پێدەکەن، پرەنسیپێکی ناچاری بوونی نییە ". سەبارەت بەشێوەکانی کۆمەڵگای سەروو (باڵا) بێت یاخود دەوڵەت، بانگەشەکانی " پێشکەوتنی ناچاری " ئاماژەپێکراو شوێنپەنجەی ئەو پروپاگەندە فەرمیانە لەخۆوە دەگرێت کە هەزاران ساڵە بەردەوامە. چەمکی قەدەرگەرایی کۆن لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لەژێر ناوی " یاسا ناچاریەکانی کۆمەڵگا " لەژێرپەردەیەکی زانستیانە درێژەی پێدەدرێت.

دینامیزمی وەرچەرخانی کۆمەڵگا بەشێوازێکی جیاوازتر کاردەکات، تەنیا لەسەر بنەمای گێڕانەوەی بۆ پێکهاتەکانی سەرخان و ژێرخان ناتوانرێ ڕوونبکرێتەوە، وەرچەرخان و گۆڕانکارییەکان لەژێر سایەی فاکتەری زۆر ئاڵۆز بەدیدێن. بەتایبەتی شرۆڤەی دۆگمایانەی ماتریالیزمی دیالەکتیکی کە کاریگەری کردۆتە سەر بەشێکی زۆری ڕۆشنبیرە هاوچەرخەکان، هەروەکو لەهەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو سەلێنرا واقیعی نەبووە، هیواو خەیاڵی ئەوانەی شکاندووە کەهیوایان پێیهەبوو، لەجیاتی گرێدانی سیستەمە مێژووییەکانی کۆمەڵگا بەیاسا ناچارییەکان، پەیوەستکردنیان بەشێوازی تێکۆشانی هەڵوەستە ئایدیۆلۆژی و سیاسی و ئەخلاقییەکان هەڵوێستێکە زیاتر چارەسەری لەگەڵ خۆی دێنێ.

لەدیاردەکانی کۆمەڵگا و تاکەکانی مرۆڤدا یاساییبوون هەم زۆر نەرمە، هەم خاوەنی ئەو تایبەتمەندیانەیە کە بەخێرایی دەتوانێ وەرچەرخان ئەنجام بدات. یاساییبوونە وشکەکانی لەدیاردەکانی فیزیا، کیمیاو زیندەوەرزانی دەبینرێ، تەنیا لەسنوورەکانی فیزیا، کیمیا و زیندەوەرزانی پەیڕەو دەکرێ، ئەوانەی دیکە لەلایەن پێکهاتەی مێشکی مرۆڤ و دیاردەی کۆمەڵگا دیاری دەکرێن. لەبەر ئەم هۆکارانە گرێنەدانی مرۆڤ و کۆمەڵگا بەچەمکە قەدەرگەراییەکان، سەبارەت بە شانسی سەرکەوتن و تواناکارییەکانی گرنگی و بایەخێکی مەزن لەخۆوە دەگرێت. پێشداوەرییەکانی پێشوەخت بێت یاخود داوەریە قەدەرگەراییەکانی سەبارەت بەئاکام، دینامیزمی خولکاری ئازاد کوێت و بەند دەکات. کاتێك کۆمەڵناسی جێگای باس بێت، ئەوا پێویستە بەردەوام ئەوەمان لەبەرچاوان بێت کە بەشێکی زۆری ئەوەی باسدەکرێت سیستەمی کۆمەڵگای زاڵە، کەهەزاران ساڵە تەشەنە دەکات و لەهەر قۆناخێکیشدا دەمامکێکی جیاواز دەپۆشێت و لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا لەژێرپەردەی زانستگەرایی ڕۆڵی لایەنێك دەبینێ.

لەم چوارچێوەیەدا هەڵسەنگاندنی پەیوەندی نێوان کۆمەڵگای سەرمایەداری و شۆڕشی زهنییەتی ڕێنسانس کەلەسەدەی پانزدەهەمەوە قووڵایی و خێراییەکی مەزنی بەخۆیەوە بینی ئەوا ڕۆشنکەرەوەتر دەبێت. ئەو دوو تایبەتمەندێتییەی کۆمەڵگای ئەورووپای ڕۆژئاوا ڕۆڵێکی کاریگەری لەسەرهەڵدانی زهنییەتی ڕێنسانسدا هەبووە. لاوازی کولتووری دەوڵەت و یادگارییە تازەکانی زهنییەتی کۆمەڵگای سروشتی هەلومەرجی گونجاویان بۆ پێکهاتنی هەزری خولقکاری ئازاد ڕەخساندووە.

دۆگما وشکەکانی ئایینی مەسیحی نەیتوانیوە ئەم هەلومەرجانە کۆتگیر بکات و بیانوەستێنێ، لەئەنجامی پەلاماری ـ کریستیانەکان ـ کاریگەری یەکگرتووانەی کولتووری زانیاری ڕۆژهەڵاتی ناوین و کولتووری گریك ــ ڕۆما، کاتێك لەگەڵ هەمان هەلومەرج یەکانگیر بوو، ئەوا دەرفەتی شکاندنی دۆگمای ئایینی مەسیحی ڕەخسا. قۆناخی مەزهەبگەرایی ئایینی مەسیحی سەدەی سێزدەهەمیش هەم ئەنجامی ئەم گۆڕانکاریانەیە، هەم وەکو هۆکاریش ڕۆڵی بینیوە، مەزهەبەکانی دۆمینیکان و فرانسیسکان پێشکەوتنێکن شایستەی سەرنجدانە. لەم قۆناخەدا مەزهەبگەراییەکانی هاوشێوەی ئەمە لە ئیسلامیەتدا دەرکەوت و سەرکوتکران (موعتەزیلە، موشرکینە).

بەشداری چاودێرەکانی جیهانی نوێش گرنگە کە دۆزینەوە جوگرافییەکان فەراهەمیان کردووە. ئەم پێشکەوتنە دوولایەنانە، واتە لاوازی کولتووری دەوڵەت و بیرەوەریەکانی کۆمەڵگای سروشتی و میراسی ئەرێنی موسوڵمانێتی و مەسیحی و یەهودی وەك کولتوورێکی ڕیشەیی بەکاریگەرە ـ سەنتێزی کولتووری گریك ــ ڕۆما و دۆزینەوە جوگرافییەکان زهنییەتی ڕێنسانس دەخولقێنێ، دەتوانین ڕێنسانس وەك سێیەمین تێگەیشتنی مەزنی مێژووی مرۆڤایەتی هەڵسەنگێنی. یەکەمیان قۆناخی زهنییەتی نئۆلیتیکە کە لەسالآنی ٤٠٠٠ پ. ز لەحەوزەکانی ناوەوەی زنجیرە چیای زاگرۆس ــ تۆرۆس گەیشتە لوتکە. لەم قۆناخەدا دەبینین تەواوی ئامرازە تەکنیکیەکان ئامادەن بۆ ئەوەی مرۆڤایەتی بەرەو شارستانییەت ببەرێتەوە. خلۆکە، تەونکاری، ئامرازەکانی کێڵان، گوندی گەورە و دیاریکردنی زمانەکان، پێکهاتە خێڵەکییەکان (ئەتنییەکان) و داستانەکانی قارەمانێتی لەدەوروبەری هێزە گەورەکەی بەرهەمهێنان ژن ـ دایك سەیروسەمەرە دەخولقێنن.

لەبنەڕەتدا ئایینی خوداوەندە ژن شکۆداربوونێکی گەورەی زهنییەتە، پیرۆزکردنی تایبەتمەندی خولقکاری ژنە، تەواوی دۆزینەوەکانی لەم قۆناخە بۆمان ماوەتەوە ئەم ڕاستییە پشتڕاست دەکاتەوە، وشەی ستار کەنێستاش بەواتای ئەستێرە دێت لەکولتوور و زمانی ئەو سەردەمە (ئاریان) بەواتای خوداوەندەژن دێت. لەزمانی کوردی ئەمڕۆی ناوچەکەشدا یا ستار کەبەواتای (یانەڵلا) دێت، گوزارشتی هێزی باوەڕی و عەزیەمەت و سەرسوڕمانێکی مەزنە. ئەمە هەبوونێکی هێندە کۆنە، ئەگەر بەشێوەیەکی کەمێك جیاوازتریش بێت لەتەواوی زمانە بەڕیشە ئاریانییەکاندا بەردەوامی بەهەبوونی خۆی دەدات، دەڵێن کەیەکەمین بەهەشتی دونیا لەم کەوانەیە خولقێنراوە. لەبواری بەرهەمهێنان و ژیانی کۆمەڵایەتییدا مرۆڤایەتی بەسەدان دۆزینەوەی (یەکەمین) بەخۆیەوە دەبینێ. ئامێرو قاڵبە

مۆسیقییەكانی ئەو قۆناخە تانێستاش لە قوولاییدا كاریگەری پەشێوی و بەلەرزی خۆی بەتوندی لەرۆحمان پێچاوە. لێكۆڵینەوەكانی ئەنجامدراون نیشاندەدەن كە لێرەوە بۆ دۆڵی دیجلە و فوراتی خواروو و نیل بلاوبۆتەوە، ئەم كولتوورەش ڕێگای لەپێش شارستانییەتی سۆمەر و میسر كردۆتەوە.

دووەمین قۆناخی گەورەی زهنییەت لەسالانی ٦٠٠ تا ٢٠٠ ی پێش زایین لەهەردوو كەناری دەریای ئیجە بەدیهاتووە. ئەمە قۆناخێكە كەبەرامبەر میتۆلۆژیای كۆیلەداری زهنییەتی فەلسەفەو زانست پێهەلگرتنێكی مەزنی ئەنجامدا. بە" سەدەكانی دانایی " یش ناو دەبرێت. لەڕاستییدا ئەورووپای ڕۆژئاوای ئەو قۆناخە ئەمانادۆڵی ڕۆژئاوایە. زایەڵەی شەپۆلەكانی شارستانییەتی ڕۆژهەلاتە لەكەنارەكانی دەریای ئیجە. ئەو ڕۆڵەی مەسیحییەت لەئەورووپا بینی، شارستانییەتەكانی هیتیت، ماد، میسر و گریت بەیەكەوە ئەم ڕۆڵە دەبینن. لێرەشدا ڕیشەبینەبوونی نەریتی دەوڵەت، هەبوونی بەهێزی كولتووری كۆمەلگای سروشتی و جوگرافیای جوان و بەرهەمهێن و هەبوونی ئاسایی دەریا و دوورگەكان فاكتەری بەكاریگەری لەدایكبوونی زهنییەتی نوێن. هەروەكو لەپاشماوەكانی " ترواده" ش تێدەگەین بێگومان وەك ئابووری بازرگانی مەزنی ڕۆژهەلات ـ ڕۆژئاوا فاكتەرێكی گرنگە.

بەر لەهەموو شتێك ئەم دوو ڕێنێسانسە گەورەیە لەبناخەی ڕێنێسانسی ئەورووپای ڕۆژئاوادا شاراوەیە. تاوەكو ڕێنیسانسی بنارەكانی زاگرۆس ــ تۆرۆس تێنەگەین ڕێنیسانسی كەنارەكانی ئیجە تێناگەین، ڕێنسانسی كەنارەكانی ئیجەش تێنەگەین ڕێنسانسی ئەورووپای ڕۆژئاوا تێناگەین. ئەگەر قووڵتری بكەینەوە، گەر پەلهاویشتنی شۆڕشی نئۆلیتیكی ئاریانی كەوانەی زاگرۆس ــ تۆرۆس نەبێ لەبواری زمان و كولتوور كە لەسالانی ٥٠٠٠ ــ ٤٠٠٠ پ. ز لەچینەوە بەرەو ئەورووپا، لەئەفریقیای باكوور بەرەو قەفقاسیا، ئەوا لەمیانەی كۆمەلگا نئۆلیتیكییەكانی ئەم ناوچانە زەحمەتبوو لەپێكهاتنی شارستانییەتەكانی دواتر تێبگەین. تێگەیشتنی لێشاوی زنجیرەناسای مێژوو لەم بوارەدا سەبارەت بەتێگەیشتنی شۆڕشە مەزنەكانی زهنییەت و پێكهاتە ئایینی و كۆمەلایەتییەكان بایەخێكی گەورەی هەیە. بۆ ئەوە ئاماژە بەم بابەتانە دەكەم: بۆ ئەورووپاییەك و ئەوەكەی باسی شارستانییەت بكەی، هەرە زێدە گریك ـــ ڕۆما و ڕێنیسانسی بەئەقڵدا دێت، هەروەها مەسیحییەتیش، لەكاتێكدا پێشكەوتنەكانی ئەم ناوچەیە تەنیا دوو وێستگەی ڕەوتی پیرۆزی ڕووباری شارستانییەتە كە بەهەزاران ساڵە لەبنی قۆناخەكانی شارستانییەت دەدات و دەوروبەری فراوان و پێشەكەی دەكاتەوە و سەرووشی شكۆدار دەكات و بەردەوامە.

گرنگترین تایبەتمەندێتییەكانی زهنییەتی ڕێنێسانس، بەدەستهێنانەوەی ڕۆحی مرۆڤە كە چاخی ناوین ونی كردبوو. چەندە دەكرێ گەڕانەوەیە بۆ ئەو سروشت و دونیایەی بەخراپ لە قەڵەمدرابوو، هەروەها دابڕان لەدۆگماو متمانەكردن بەژیری مرۆڤە. هەر لەسەردەمی ڕاهیبەكانی سۆمەرەوە پاوانی زانین خراوەتە ژێر پاوانخوازی دەوڵەت و كراوەتە یەكێك لە ئامرازە سەرەكییەكانی بەهێزبوون. تەنیا زێدە ــ بەرهەمەكان ئامرازە لێهاتووەكانی بەرهەمهێنان نییە، تەنانەت سوودمەندترین زانیاری و خاوەنەكانیشی یەكسەر بۆ دەزگای دەوڵەت دەگوازرێنەوە. دەرفەت و ڕێگا بەزانستی نوێ نادرێ

گۆڕەپانی ئازاد بخولقێنێ. گۆڕەپانی زانستی ئازاد بەواتای کۆمەڵگایەکی نوێ دێت. وەك پێویستییەکی سروشتی دەوڵەتی کۆیلەداری ئەمجۆرە پێکهاتانە وەك هەڕەشەیەك دەبینێ و لەگەڵ پەلاماردانی یان دەستی بەسەردا دەگیرێ یاخود لەنێو دەبردرێت.

لەم قۆناخەدا خستنەگەڕی ئەنگیزاسیۆن لەلایەن کڵێساوە واتادارە. کاتێك تاك ڕۆح بەدەستدێنێ ئازاد دەبێ. ئەوانەی زیاتر وەك گومڕا و لادەرە مەزهەبییەکان دادگایی دەکرێن، ئەو بیرمەندە ئازادانەن کە دژی دۆگماتیزمی ئایینین، هەرچی ئەو ژنانەی بە جادووگەر بەناو دەکرێن بۆ ئەوە دادگایی دەکرێن چونکە ناسنامەی مەسیحیبوون هەڵناگرن، هەرچی سیمیاچیەکانن ئەوانەن کە جگە لەمانە بەدوای زانیاری جیاوازتر دەگەڕێن. هەرسێ ڕەوتیش ناوەرۆکێکی وەهایان هەیە دەتوانن کون لە دۆگماتیزم بکەنەوە. لەکاتێکدا ڕەوتە هونەرییەکان ژیان بەهەموو جوانی خۆیەوە نیشاندەدەن، زهنییەتی سروشت و ماددەی مردوو بەرکەنار دەکرێت، نیگارکێشان، مۆسیقا، بیناسازی و ئەدەبیات هەم وەك ناوەڕۆك هەم وەك شێوە سەرلەنوێ شێوە بەرۆحی تاك دەداتەوە. ئەو تاکەی هێز و ڕۆحی تازەی بەدەستهێناوە، بەواتای ئەو مرۆڤە زیندووە دێت کە لە بەرگەکەی خۆیدا جێی نابێتەوە. لەرێگای ئەم تاکە تەنیا هەوڵی فەتحکردنی جوگرافیا نادرێت، بەڵکو هەوڵی فەتحکردنی (بەدەستهێنانی) سروشتیش دەدرێت.

لەهەمانکاتدا قۆناخ بۆ وێناکردنی ئۆتۆپیای نوێ هاندەر و وروژێنەرە. جلوبەرگە کۆنەکانی بۆنابێت، بەڵام لەبەر ئەوەی هەلومەرجی ماددی (بابەتی) ڕێگانادەن، تەنیا ئۆتۆپیا سیستەمکراوەکان ئاوا دەکرێن، ناخوازرێ جارێکی دیکە بۆ کەشەدژوارەکەی دونیای کۆن بگەڕێنەوە. بەتەواویش نازانن چۆن دەرگای جیهانێکی نوێ دەکرێتەوە.

ئەم لێگەڕینە، لێگەڕین بەدوای زانست و فەلسەفەی نوێ دەکاتە ناچارییەك. چەندە دابڕان لەدونیای کۆن بەدیبێت، بەو ئەندازەیە بەرووی جیهانی نوێدا دەکرێتەوە. لەکاتێکدا لەشێوازی ئایینی بەرەو فەلسەفە دەکرێتەوە لەدەرگای شۆڕشی زانستی کۆپەرنیك دەدات. لەمیانەی دوالیزمی ماددە ــ ڕۆح ی دۆسکارت کەدەڵێ خوداوەند تێکەڵ بە مەسەلەکان نەکەین، بەیەکەمین بناخەی شۆڕشی فەلسەفی دادەنرێت. گالیلۆش لەمیانەی بەجێکردنی پێوانە لەزانستدا بەهێزترین کۆمەك بە قۆناخی زنجیرناسای شۆڕش دەکات. " نیوتن " یش بەبێ گەڕانەوە بۆ خوداوەند، لەمیانەی پشتبەستن بە یاساکانی گەردوون هێزێکی مەزنی بەزانست بەخشی. ساڵانی نێوان سەدەکانی پانزدەهەم و حەڤدەهەم قۆناخی ڕیشە داکوتانی شۆڕشی فەلسەفی و زانستی و هونەرییە. سەرباری چەرخی ئەنگیزاسیۆن کەراوەستان نازانێ، لەرێگای مەزهەبی پرۆتستانتی گورزێکی دیکە بەر دۆگماتیزمی کڵێسای وشك دەکەوێ. ئایین سەبارەت بە باوەڕی کەسێتی تاك بەسەربەستی دەکات. دابڕان لەکڵێسا لەناوەڕۆکدا دابڕانە لەدەسەڵاتی دەوڵەت، کڵێسای کاسۆلیکی هەم خۆی خودی دەوڵەتە، هەم قەڵغانێکی گەورەی پێچان و پاراستنی دەوڵەتی دەرەبەگایەتییە. بەبێ کڵێسا بیر لەدەوڵەت ناکرێتەوە. لەبنەڕەتدا کڵێسا بەناوی دەوڵەت شەڕدەکات.

ئـازادکردنی تـاك لەلایـەن شۆڕشـی زهنییـەوە، هەڵوەشـاندنەوەی بەندایـەتیکردنی دەوڵەتـە. هەرچـەندە لـەژێر ڕووخساری مەزهـەبی جیـاوازیش ئەنجامبـدرێت، ئـەوەی ڕووخـاوە مەشـروعییەتی دەوڵـەتی دەرەبەگایەتییـە. پێشـکەوتنەکەی سـەدەی هەژدەهـەم بـەرفراوانبوونی بناخـەی گەلـەری ڕێنیسانسە، شۆڕشی زهنی لەهزر و ئومێد و ڕۆحی گروپێك مرۆڤ تێپەڕبووەو بنکەیـەکی جـەماوەری بەدەستهێناوە. هـەروەکو ئـاینێکی نـوێ ـ موسـڵمانێتی، مەسـیحی ـ بەجـەماوەری خـۆی گەیشـتووە. هەبوونی جەماوەرێکی ئـازادی بـەم شێوەیە لەهـەموو وڵاتـانی ئـەوروپای ڕۆژئـاوا بـۆ دەوڵـەتی کڵێسای کاسۆلێکی (ڕوهبان) و دەوڵەتی پادشایی هەڕەشـەیەکی مەزنـە. ئـیتر زەحمەتـە لـەڕێگای ئەنگیزاسیۆن لەهـەق ئـەم جـەماوەرە دەربکـەوێت. شـەڕ پێویسـتە. شـەڕەکانی سـەد سـاڵ (ئـەڵمانیا) شـەڕی گـوڵ (فەڕەنسا) شـەڕی ٣٠ سـاڵەی گوندیـەکان لەفەرەنسـا و ئـەڵمانیا، ئـەم ڕاسـتینەیە نیشـاندەدەن. ئـەوەی بەرامبـەر نەتـەوە وشـیاربووەکانی ئـەوروپا تێکشکا کڵێسـای کاسـۆلیك و شـێخەکانی پادشـایەتی بـوون. شۆڕشی ١٦٤٠ ی ئینگلتەرا، ١٧٧٩ ی ئەمریکا، ١٧٨٩ ی فەڕەنسا سەردەمی سەرکەوتنی دەوڵەت و مەزهەبـە نەتەوەییەکان دەستپێدەکات.

سـەرلەنوێ چاوپێداخشـانەوەی پێناسـەکانی شـۆڕش، سـەبارەت بەچارەسـەرکردنی قۆناخـەکانی قـەیران بەلایـەنی مـەیلی دیموکراتییانـە بایەخـدارە. هەڵسـەنگاندنی شۆڕشـەکانی ئـەوروپا وەك " شۆڕشـەکانی بـۆرژوا " بەرهـەمێکی هەڵوێسـتی تەسـکی چـینایەتی مارکسـیزمە، لـەژێر نـاوی بەپرۆلیتاربوون، هەروەکو بڵێی دیاریەکە پێشکەش بـەبۆرژوازی دەکرێت، بەڵگەنەویستە کەشـرۆڤەی دۆگماییانـەی ماتریـالیزمی دیالـەکتیکی کاریگەریـەکی گـەورەی لەمـەدا هـەبوو. هـەروەکو چـۆن ئەمـە لەمیانـەی چـەمکی " لـەوحی مـەحفوز " ی مێـژوویی و هێڵێکـی ڕاسـتبووە بـەبڕیار، ئـەوا گـەر وەکـو شێوەی گوازراوەی باوەڕی قەدەرگـەرایی بـۆ سـەردەمی نـوێ هەڵسـەنگێنین، ئـەوا زیـاتر نزیکی ڕاسـتی بەرجەسـتە دەبینـەوە، تـاوەکو ئـەم دۆگماتیزمـە تێپـەڕ نـەکرێت کەخۆشـم لـەژێر فورسـایی کاریگەریەکەیدا ژیاوم، ئەوا ناتوانین ناوەڕۆکی دەوڵەمەندی نائاسایی ڕاستی شیبکەینەوە.

لەهیچ پەرتووکێکی چینی سەرمایەداری بۆچوون، تیۆری و بەرنامەیەك سەبارەت بـە شۆڕشـەکانی ئینگلیز ـ ئەمریکا و فەڕەنسا نانووسرێ. ئەوانەی لەم شۆڕشـانە ڕۆڵیـان بینیـوە خۆیـان وەك نوێنـەری چـینی بـۆرژوا ڕانەگەیانـدووە ـ زۆربـەی جـەماوەری بەشـداربووی ئـەم شۆڕشـانە لەهـەژاران بـوون و داواکاریەکانی یەکسانی ـ ئازادییان بەرزکردبۆوە. ئەگەر بانگەشە بکرێ چینی بۆرژوا بزووتنـەوەکانی ڕێنیسانس، ریفۆرم و ڕۆشنگەری پێشووتریان بەبناخەگرتبوو ئـەوا زێدەڕۆییـەکی مەزنـە. کاتێـك وەك چین بۆرژوا بەرزدەبۆوە، لەکەڵەکەکردنی سەرمایەی پشتبەستوو بـە قـازانج بـەولاتر بـیری لـە شـتێکی دیکـە نـەدەکردەوە. بێگومـان لـەزانینی ئـەوەدابوو کـە ئەورێگایـەی بـەرەو قـازانج دەچـێ پەیوەنـدی بەهێزی دەوڵەتەوە هەیە، بۆ کاریگەری خستنە سـەر دەسـەڵات و دەستبەسـەرداگرتنی لـەنێو هـەوڵ و کۆششدا بوو. بەڵام بەواتایەکی تایبەت تیۆری و پراکتیکێکی شۆڕشی لەبەردەستدا نەبوو. هەلومەرجـە بابەتییەکانی بناخەی شۆڕشیان پێکدەهێنا بەرهـەمی پەرەسـەندنێکی درێژخایـەنی مێـژوو بـوو. وەك

فاکتەرە خودیەکان(سۆبژێکتەکان)یش بیرمەند و سیاسییە ئاکتیفەکان پارتییەك یان پرۆگرامێکی تایبەتی شۆڕشی بۆرژوایان نەبوو. لەناو ڕەوشی چالاکیدابوون. لەلایەن هەندێك دەوڵەمەندەوە دەپارێزران. زۆربەشیان خاوەن کارەکتەرێکی دەرەبەگایەتی بوون، ئەو دەوڵەمەندانەبوون کەخولیاو پەیوەندییان بەزانست و هونەرەوە هەبوو. ئەو داواکاریانەی زیاتر دەردەخرانەپێش بەگشتی حەسرەتەکانی دونیایەکی یەکسان و ئازاد و مرۆڤپەروەرانەبوو.

تەواوی ئۆتۆپیا نووسراوەکان دژی سەرمایەداری بوون. لەدۆخێکی وەهادا چۆنبوو ئەم بیرمەند و ملیتانانە بەبۆرژوا لە قەڵەمدران، شۆڕشەکانیش بوو بە شۆڕشی بۆرژوا؟ بۆرژوازی وەك چینی نوێی قۆناخ ئەویش هەمان هەنگاوی هاوێشت کەهێزەکانی خوازیاری حوکمڕانی ئەنجامیدەدەن، یان بەتەواوەتی یاخود بەنیوەچڵی دەسەڵاتی گرتەدەست، وەکو دەزانین لەم هەنگاوەیدا سەرکەوت. دەبێ باش بزانرێ کە تەواوی هێزە دەوڵەتگەرایی و پلەدارییەکان بەپشتبەستن بەو هونەرەی سیاسەتی پێدەڵێن هەزاران جار گەیشتۆتە دەسەڵات و لێی کەوتووە، بەڵام کاتێك ئەم ئامرازە لەبارەی تاڵان و چەوسانەوە بەبێ پچڕان درێژەی بەهەبوونی خۆیدا، ئەوا ئەو هێزە هاوشێوەیەی تازە بەرزدەبێتەوە بەجۆرێکی دیکە هەڵسوکەوت ناکات. سەرجەم شۆڕشەکان بەرهەمی گەلانن. جار ناجار هێزە کۆنەکان یاخود هێزە پلەدارە دەوڵەتگەراییەکان بەشداری چالاکییەکانی گەلان دەکەن. بەتایبەتیش لەڕۆژانی سەرکەوتنی شۆڕش زۆر ژیر و ئاکتیفن. لەبەکارهێنانی داواکاریەکانی چەوساوەکان شارەزان. لەتەواوی شۆڕشەکاندا ئیتر سەرکەوتوو بێت یاخود نا، هیچ کاتێك هەوڵی بەمشێوەیە کۆتایی پێنایەت، بۆنموونە کاتێك حەزرەتی عیسا بیری لەچالاکی خۆی دەکردەوە، بیری لەوە نەکردبۆوە کەئیمپراتۆریەتی بێزەنتی ئاوا بکرێت، تەنانەت لە ناوەڕۆکدا دژی باوەڕی ئیمپراتۆریەت بوو. بەڵام ئەو بزووتنەوەیەی ڕێگای لەپێشکردەوە نەیتوانی خۆی بپارێزێ و نەبێتە ئامرازی ئەو فۆرمەی دەوڵەت، کە بووە شانۆی تەڵەکەبازترین ئیمپراتۆریەت. حەزرەتی محەمەدیش کە بە فیکرو کردار ئەرستۆقراتییەتی مەککەی بەلاوەنا، نەیتوانی خۆی ڕزگار بکات و نەبێتە ئامرازی " ئەمەوییەکان " لە قرکردنی ئەهلی بەیت و ئاواکردنی ئیمپراتۆریەتی خۆیان. هیچ کەسێك بانگەشەی ئەوە ناکات کەحەزرەتی محەمەد نەخشەی ئاواکردنی ئیمپراتۆریەتێکی دەرەبەگایەتی دانابوو. دەتوانرێ هەزاران نموونەی هاوشێوە بهێنرێتەوە، لەوانەیە بگوترێ " لەدۆخێکی وەهادا هیچ شۆڕشێك نییە کە گەلان تێیدا سەرکەوتوو بووبن " لەکاتێکدا ئاماژە بەوە دەکەین کە لەبەشەکانی داهاتوودا بەشێوەیەکی بەرفراوان ئەم بابەتە تاوتوێ دەکەین، ئەوە ڕووندەکەینەوە کە پێویستە ئەم دیاردەیە بەشێوەیەکی جیاواز شیکار بکرێت. لێرە تەنیا دەڵێین نە هەوڵ و کۆششی گەلان بەفیڕۆ چووە، نەکێشەی دەسەڵاتیش چارەسەرکراوە، ئامانجی سەرەکی ئەم بەرگرینامەیە کردنەوەو پچڕانی ئەم گرێکوێرەیە. گرنگترین وانە کەپێویستە وەربگیرێت، تێگەیشتن و زانینی ئەوەیە کە کونکردنی ئایدیۆلۆژیای زۆرداری توندو ڕەقترین قەڵغانی کۆمەڵگایە.

داواکاریـەکانی وەکـو " ئـازادی، برایـەتی، یەکسـانی " کـە تایبەتمەنـدێتی گشـتی شۆڕشـەکانی ئەوروپایـە، هـەمان نـاوەرۆکی هەیـە لەگـەڵ ئـەو داواکاریانـەی کـە لەسـەردەمی ئـاواکردنی پلەداریـەوە لەبەرامبەر هێـزە زۆردارو چەوسێنەرەکان بـەرز دەکرایـەوە، هـەروەکو چۆن دەسـەڵاتی دەوڵـەت وەکو ئەڵقـەکانی زنجیرە پێشکەوتنی بەخۆیـەوە دیـوە، بزووتنـەوەکانی گـەلانیش بەرامبـەر بەمـە خـاوەنی مێـژووی پەرەسـەندنی تایبـەت بـەخۆیانن. لەمیانـەی دوو دیـاردەی دیالـەکتیکی پەیوەنـدی و نـاکۆکی بەردەوام لەنێو کارتێکردن لە سەریەکتریدان. تاوەکو ئەم دوالیزمـەی دیالـەکتیکی کۆمـەڵگا لـە قۆنـاخی پێشکەوتنی مێژووییدا لەنێو تایبەتبوون و گشتگیری خۆیـدا نـەبینرێن، ئـەوا زۆر زەحمەتـە لەمیانـەی گشـتگیرییە داتاشـراوەکاندا سـەرەتا دەرك بەقۆناخـەکانی شـۆڕش بکرێ،لەسـەرووی هەمووشـیانەوە ئاستەمە دەرك بەوەرچەرخانە سەرەکییەکانی کۆمەڵگاش بکرێت.

نەتەوەو کۆمەڵگای سەرمایەداری کەفۆرمی سەرەکی تایبەت بەشارستانییەتی ئەوروپان شانبەشانی ئـەوەی لەگـەڵ یـەکتر لـەنێو پەیوەندیـدان، یـەکتری ناکـەن بەپێویسـتی ناچاری و پێکهاتـەی نەتـەوە و شـێوەگرتنی کۆمـەڵگای سـەرمایەداری خـاوەن لۆژیـك (مـەنتیق)ی جیـاوازن. شـێوەگرتنیان لەهـەمان قۆناخدا بەو واتایە نایێت کەخاوەنی هەمان لۆژیکن، کاتێ بۆرژوا خـۆی وەك هێـزی پێشـەنگی نەتـەوە نیشاندەدات، ئەوا لەنزیکەوە پەیوەندی بەئامانجە ئایدیۆلۆژی و سیاسی و ئابووریەکانـەوە هەیـە. ئـەم پەیوەندییانە لەبواری ئایدیۆلۆژی " میللیگەرایی " ە، لـەبواری سیاسـی و ئـابووریش " لیبرالیـزم " ە. چەکی نموونەیین بـۆ کارتێکردنـە سـەر دەوڵـەت و گـەل. وێنـاکراوو، ئـامرازی رەکلام و پرۆپاگەنـدەن. زۆربـاش دەزانـین کـە هـەرە زێـدە بـۆرژوازی لەمیانـەی ئـەم ئامرازانـەوە خـۆی گەیانـدە دەسـەڵات و بەردەوامی پێدا. لە بزووتنەوەکانی رێنیسـانس، ریفـۆرم و رۆشـنگەری کـە ئـەوروپایان کـرد بەئـەوروپا جێگای ئەم ئامرازە ــ دروشمانـە زۆر سـنورداره. هەرچـی کاتێ بـەرەو سـەدەکانی نۆزدەهـەم و بیسـتەم دێـین دەبیـنین ئەمانـە وەکـو گـەردەلوول دەوروبـەر ڕادەپێچـن بیرۆکـەو چـەمکی " پرۆلیتاریـا " و " کۆمـۆنیزمی " توێـژە چەوسـاوەو سـتەملێکراوەکانیش بەهـەمان شـێوە بـەکار دەهێنرێـت. وەك پێویستییەکی ناوەرۆکەکەی لەهونەری سیاسەتدا هەمان سەرکەوتن نیشان نادەن.

بـەگرنگی پێدانـەوە دەخـوازم ئـەوە بڵێم: شۆڕشـەکان کـە لەوەرچـەرخانی کۆمـەڵگادا سـاتەکانی شکاندنەوەی گرنگ و سەرلەنوێ ئاواکردنن، لەمیانەی لۆژیکی پێکهاتە ڕاسترەو و چەپرەوەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم دەرکیـان پێناکرێت. بەشێوەیەکی ڕاسـت بـەناوی مرۆڤایـەتی پێناسـەکردنی ئـەم بزووتنەوە گەورانەی فیداکاری هێشتا بایـەخی خۆی پاراستووە. لەمیانـەی تەماشاکردنی فیـداکارێتی ملیۆنەها کەس لەپێناو شۆڕشی ڕوسیا و شێوازی هەڵوەشانەوە و ئاکامـەکانی، دەرك بـەوە دەکرێت کـە تاچ ڕادەیـەك پێویسـتی بەسـەرلەنوێ پێناسـەکردنەوە هەیـە. دوای ئـەوەی لـەم دووسـەد سـاڵەی دوایـی بەناوی هاوچەرخبوون ـ مۆدێرنتی ئێش و خوێن و توندوتیژییەکی بێسنووری دەریائاسا هاتەئاراوە، بەتایبـەتیش لەمیانـەی سەرسـامییەکانی دووەمـین جـەنگی جیهـانی ئامرازەکـانی بەتوندوتیـژی و ئایدیۆلۆژی دەمامکدراون بەشێوەیەکی سنووردار بۆ ڕۆژەڤی گفتوگۆ کرانەوە.

پێویستە لەم چوارچێوەیەدا دەرك بەڕاستینەی بۆرژوا بكەین كەفۆرمی سەرەكی سەرمایەدارییە. بەگووتەی چینێكی نوێی زۆرداری و چەوسانەوە باس لەشتێكی تایبەت ناكرێت، تایبەتمەندێتییەكی تەواوی چینەكانی دەسەڵات ئامانجیان پێدەكرێت تایبەتبوونی چینی بۆرژوا لەوەدایە، بەرامبەر بەكۆمەڵگابوون تاكرەوێتی پێشخست، لەبەرزترین ئاستدا ژێری ئەنالیتیكی بەكارهێنا و لەهەڵوەشانەوەی ئەو تۆڕە ئەخلاقییەدا سەركەوت كەهیچ هێزێكی دیكەی دەسەڵات نەیتوانیبوو ئەنجامی بدات. كۆمەڵگای سروشتیش دوای هەڵوەشانەوەی لەسەرەتادا بەتوندی دژی كۆكردنەوەی بەهابوو بەلایەنی كۆمەڵگادا. ئەوەی هەرە زێدە بەها كەڵەكەبووەكانی پەرتەوازە كردبوواییە بەبەهادارترین تاك لەقەڵەمدەدرا. ئاگاداری مەترسییەكانی ئەم كەڵەكەبوونانە بوو. دوای تێپەڕبوون بۆ كۆمەڵگای پلەداری و دەوڵەتبوون توانرا بەهاكان كەڵەكە بكرێت. ئەم كەڵەكەبوونە هەم ئەو قۆناخەی دەستپێكرد كەرێگای لەپێش ئاواكردنی ئەم هێزە كردەوە، لەهەمانكاتدا ئەم هێزە قۆناخی ئامانجپێكراوی خولقاند، لۆژیكی پەرچەكرداری یەك لەدوای یەك بەمشێوەیە هاتەئاراوە. ئەوەی زۆرترین بەهای كۆكردۆتەوە، هێزی دەسەڵاتبوو. كاتێك لەنزیكترەوە تەماشا بكرێت دەبینری كە كەڵەكەكردن جۆرێكی دزیكردنە لەكۆمەڵگا. لەبەرئەوەی ناتوانرێ بەبێ كۆمەڵگا بیر لەبەها بكرێتەوە، بەمشێوەیە بوو. لەگەڵ تێگەیشتنێكی ڕاست سەبارەت بەكۆمەڵگای سروشتی سەرەكیترین پرەنسیپی ئاكاریشی دیاری دەكرد، مادام دەستنیشانكەری سەرجەم بەهاكان كۆمەڵگایە لەدۆخێكی وەهادا بەبێ ڕەزامەندی ئەو ـ جگە لەبەرژەوەندی خۆی ئەوا كۆكردنەوەی تاك و گروپ ـ بۆ بەهاكان ـ نابێت.

لەبنەڕەتدا ئەوەی لەتەواوی شەڕەكاندا دەبینرێ، تالان و دەسكەوت بێ ڕەچەڵەككردنی ئەم چەمكەیە لەكۆمەڵگای چینایەتی. دەسەڵاتداران (خاوەنەكانی دەسەڵات) بۆ ئەوەی یەكتری لاواز بكەن بێبەشكردنی یەكتری لەبەهاكان وەك پرەنسیپێكی سەرەكی پەیڕەو دەكەن. سەبارەت بەسەرچاوەی سەرەكی هێز بەهەڵەدا ناچن. سەرباری ئەوەی نموونە سەرەتاییەكانی بۆرژوا، توێژە پیشەكار و بازرگانەكان لەسەرەتای هەر شارستانییەتێكدا بوونیان هەیە، بەردەوام بەمەترسی دەبینرێن و كۆنترۆڵ دەكرێن. كۆنترۆڵكردنیان بەردەوام بوو، زووبەزوو لەڕووبەڕووبونەوەی تالان ڕزگاریان نەدەبوو. هێزی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی و كۆیلەداری،جگە لەكۆیلە و ڕەنجبەرەكان بەردەوام بەگومان تەماشای پێكهاتنی توێژی سێیەمیان دەكرد و كۆنترۆڵی خۆیان كەم نەدەكردەوە، مێژووی شارستانییەت جگە لەچینی بەندە پێكهاتەیەكی دیكەی ناكۆك بەسروشت دەبینێ. دیدگایەكی جیهانبینی و ئەخلاقێكی جێگیری ئەم سیستەمە هەیە پشت ئەستوور بەڕاستینەی چینی بۆرژوا تا شارستانییەت بەردەوامە، شەڕ و دەسەڵات ڕێسای بنەڕەتی تایبەتی خۆی هەیە. ئەو هاوسەنگییەی لەناوەخۆیدا ئاواكراوە ناوەرۆكێكی وەهای هەیە هەزاران ساڵ دەتوانێ بەردەوام ببێ. سەرباری ئەوەی توندوتیژی و مافیەرەوەری لەبەڕێوەبردنی كۆمەڵگادا بوونیان هەیە، بەڵام خاوەن توانستێكی سنورداری پراكتیزەكردنن، لەبنەڕەتدا تۆڕی (بونیادی) ئەخلاق كۆمەڵگای لەسەرپێیان ڕادەگرت. سەرباری ئەوەی هێزەكانی دەسەڵات بەردەوام ئەخلاقیان موتوربە (تەقلیم) دەكرد، بەڵام توانی ئەم تایبەتمەندێتییەی

خۆی بپارێزێ. بەرامبەر قەبارەی کۆمەڵگا پێگەی کەمایەتییەکانیش زەمینەیەکی گونجاوی بۆ ئەمە دەرەخساند.

لەگەڵ لەدایکبوونی چینی بۆرژوا ئەم هاوسەنگییە گەورەیەی ڕووخاند. ئەمە هەم وەك هێزی دەسەڵات هەم هێزی چەوسانەوە چینێکە لەدۆخێکی وەهادایە کۆمەڵگا بارەکەی پێ هەڵناگیرێت و بەرگەی ناگرێت. لەپێناو بەدیهێنانی دەسەڵات و چەوسانەوەی خۆی ناچار بوو تەواوی کۆمەڵگا لەخزمەتی خۆیدا بەکاربێنێ، لەبەر ئەم هۆیە مارکسیزم مافداربوو کە وەك دوا چینی دەسەڵات و چەوسانەوەی ڕاگەیاند. وەك چینێك پێشکەوتنی بەردەوام گرێدراوی پەرتەوازە بوونی کۆمەڵگایە، هەربۆیە سەرەتا پێویستی بەدڕاندنی تۆڕی ئەخلاق هەیە کە پارێزەرێکی سەرەکییە. تاوەکو ئەو تۆڕەی ئەخلاق نەپچڕێنرێ و فرێنەدرێ کە هەستی ئازادی و یەکسانی کۆمەڵگای سروشتی هەیە کۆمەڵگای سەرمایەداری پێکنایەت. ئەوەی مارکس لە مانیفێستۆی کۆمۆنیزم وەکو " بۆرژوازی هەرچ پاشماوەیەکی کۆن هەبوو هەمووی گەسکداو سڕیەوە " ئاماژەی پێکردبوو لەگەڵ ئەوەی ڕاستبوو ئەمە چالاکییەکی شۆڕشگێڕانە نەبوو، چالاکییەکی ڕووخێنەر و دژی کۆمەڵگایە. کۆمەڵگا خستنە ناو ڕەوشێکی بێ پاراستن جموجوڵێکی شۆڕشگێڕانە نییە، هەرچی بێت بزووتنەوەیەکی دژی مرۆڤایەتییە، هێزی دەسەڵات و چەوسانەوەی دەستی بۆرژوازی نەخۆشی شێرپەنجەیە کە دزەی کردۆتە ناواخنی کۆمەڵگا. بۆ ئەوەی پەیوەندی نێوان شێرپەنجەی تاك و ئایدز و نەخۆشییە هاوشێوەکانی لەگەڵ شێرپەنجەی کۆمەڵگا دەستنیشان بکەین پێویست ناکات زانابین. کاتێك لەهەلو مەرجەکانی لەدایکبوونی کۆمەڵگای سەرمایەداری هۆبزپێویستی دەسەڵات (دەوڵەت) وەك " ڕێگرتن لەوەی مرۆڤ ببێتە گورگی یەکدی " هەڵدەسەنگێنێ. ئەمە دەستنیشان کردنێکە پێچەوانەکەی ڕاستە. سەرمایەداری بۆ ئەوە دەسەڵاتی خۆی دەپارێزێ تاوەکو مرۆڤ بکاتە گورگی مرۆڤ. لەڕاستینەی هاوچەرخدا نەك تەنیا مرۆڤ بەرامبەر یەکدی تەنانەت بەرامبەر تەواوی سروشت بووە بەگورگ، دوای ئەوەی دەستی بەسەر ئەو دەسەڵاتەدا گرت کەهێزێکە بەدوای زێدەترین قازانج و کەڵەکەکردندا دەگەڕێ و ئاکامەکەی هاربوون لەگەڵ خۆی دێنێ، لەناو سروشت و کۆمەڵگای ئەم چینە چ شتێکی دیکە دەهێڵێ کە بەکاربهێنرێ؟.

بابەتەکانی وەکو بەها، قازانج، ڕەنج هاوبەشێتی ئیمپریالیزم و شەڕ کەچەندەی بڵێی مارکسیزم شیکردوونەتەوە. ئەوا لەم چوارچێوەیەدا تێگەیشتنی ڕۆڵەکەی لە سەرمایەداریدا ئەزموونبەخشە، بیرۆکەی " دەجال دێت " کە نزیکی سەردەمی مەحشەرەو لەپەرتووکە پیرۆزەکاندا ئاماژەی پێدەکرێت تابلێی لەگەڵ ڕاستینەی ئەم چینە گونجاو دەبینرێ.

هیچ سیستەمێکی کۆمەڵگا بەو ئەندازەیە بەرامبەر ڕیشەکانی کۆمەڵگاو ژینگە سروشتییەکەی نەبۆتە هێزی هێرشبەری وتێکدان. ڕاستینەی چینی بۆرژوا کە فاشیزم و میلیگەراییەکی نەژادپەرستی لە دیاردەی نەتەوە خولقاند، لەدیاردەی زاڵبوون بەسەر سروشت کارەساتی هێنائاراوەو لەئەنجامی دیاردەی قازانج بێکارییەکی بێ سنووری ئافراند، ئیتر لەقۆناخی خۆخواردندایە.

ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ناوەڕۆکی خۆی لەدەستدەدات و لەنێو دەچێت. شۆڕشی دژ بەخۆی نەك پرۆلیتاریا بەڵکو خۆی ئەنجامیدەدات، زەمەنی نوێی کۆمەڵگا ـ کۆمەڵایەتی ئەم ڕاستینە چینایەتییە ناتوانێ بەردەوام بێ، هەربۆیە لەسەر بنەمای هەڵوەشانەوەی دەتوانێ خۆی بپارێزێ.

لەبەرئەوەی بەرگرینامەکەمان ناوەڕۆکی تێز لەخۆوە دەگرێ، سەرمایەداری لەنێو دۆخ و پێگەیەکی وەهادا نییە سیستەمەکانی پێشووتر لەخۆوە بگرێت، بەدەوڵەتبوونی، گرێدانی زانست و هونەر بەدەسەڵات، بوونی بەئیمپریالیست، پێشکەوتنە لاسەنگەکەی و لەسەرووی هەمووشیانەوە شەڕەکەی، قۆناخە سەرەکییەکانی بخاتەگەڕ و هەڵسوڕێنێ. گرنگ ئەوەیە لۆژیکی بنەڕەتی ئەم قۆناخانە بخرێتەکار کەهەریەکەیان دەبێتە بابەتی پەرتووکێك.

لەبواری جیاوازتریشدا دەتوانرێ پێناسەکانمان سەبارەت بەچینایەتی پێشبخرێت. ڕووخاندنی سۆسیالیزمی بونیادنراو، بزووتنەوەکانی ڕزگاری نیشتمانی و دەوڵەتەکانیان خستنەڕەوشی هێزی یەدەگ بۆ خۆی و نیشاندانی توانای بەکارهێنانی سۆسیال دیموکراتەکان ئەرکداری و چالاکبوونێکی گرنگە. لەڕێگای زانست و تەکنۆلۆژیا و بەکارهێنانی کۆمەڵگای مرۆڤ لەبێواتاترین بابەتەکانی ڕەکلامکردن توانیویەتی قازانج بەدەستبێنێ، نیشاندانی توانای بەکارهێنانی چالاکییە هونەری و وەرزشییەکان وەکو ماددەی بێهۆشکەر، دەرخستنی پرۆلیتاریا و ڕۆشنبیران لەڕەوشی یاخیبوون و خستنە ڕەوشێك لەپێناو کار لێی بپارێتەوە، پووچەڵکردنی ناوەڕۆکی هەرشتێکی ناوی پیرۆزی لەسەرە لەحیاتی جیهانی زیندووی ڕێنێسانس بەجێگیرکردنی دیدگای ڕۆبۆتیانە، ئەمانە هەمووی تواناکانی ڕاستینەی چینی نوێی باڵا دەستە.

قووڵایی ناوەڕۆکی دەزگایی لەسەرووی ئەم نوێکاریانەوە دێت کەسەرمایەداری بۆ پێکهاتەی دەسەڵاتی گواستەوە. لەسیستەمی دەسەڵاتی وابەستە بەکەس پەڕینەوە بۆ سیستەمی کەس، پارتی، تەنانەت کۆمەڵگاکان ئەنجامدراوە. ناوەڕۆکی نادیاری و داتاشراوی دەسەڵات پێشخراوە. ئایدیۆلۆژیا، سیاسەت و ئابووری لەمەدا خاوەن ئەرکێکی چەند جار زیاترە. لەمیانەی ئەو میللیگەراییەی بیرۆکەی نەتەوە بەرهەمهێنراوە، سەرجەمی نەتەوە لەو بڕوایە دایە کەدەسەڵات سەربەخۆیەتی، بەم شێوەیە باوەڕی پێهێنراوە. لەناوەڕۆکدا هیچ کاتێك دەسەڵات نابێتە هی نەتەوەیەك، لەهەموو شوێن و کاتێکدا توێژێکی کەمینەی گروپە ئەتنیی و خانەدان و نەتەوەکان خاوەنی ڕاستەقینەی دەسەڵاتن. بەڵام سیستەمێکی وەها ئاوا دەگرێت تادەگاتە نزمترین ئاستی چەوسێنراوەکان. لەواتایەکدا هەر تاکێك خۆی بەخاوەنی دەسەڵات دەزانێ. لەخێزانێکی هەرە ژێردا مێردێکی هەرمنەدار زۆر بەسانایی دەتوانێ بەرامبەر ژنەکەی، خۆی وەکو " ئیمپراتۆرێکی بچووك ببینێ ". بەشێوازی ئەڵقەکانی زنجیرە ژنیش بەرامبەر بەمنداڵەکانی هەمان ڕۆڵ دەبینێ، ئەی منداڵان؟ ئەوانیش کەگەورەبوون لەئەرێکردنی هەمان سیستەم زیاتر دەتوانن شتێك بکەن؟ بەم شێوەیە ئاواکردنی زنجیرەی دەسەڵاتدارێتی تایبەتمەندێتییەکی سیستەمە.

پارتەکانیش وەکو تاك بەگوێرەی دەسەلاَت ئاواکراون. ئەرکی سەرەکییان گواستنەوەی دەوڵەتە بۆ کۆمەڵگا، کۆمەڵگایە بۆ دەوڵەت. خودی کۆمەڵگاش کراوە بەموڵکی دەوڵەت. وەك ئەو خوداوەندەی هیچ نابینرێت سواری سەری کۆمەڵگا و هەر شوێنێکی بووە. زهنییەتی دەسەلاَت کە ئایدیۆلۆژیا خوڵقاندوویەتی لەوانەیە گەورەترین درۆزن و تەڵەکەباز بێ، ئەرکی هونەری سیاسەت ئەو خۆ بەخاوەن بینینەی دەوڵەتە کەسەبارەت بە کۆمەڵگا باسمانکرد و باوەڕهێنان بەپێویستی خزمەتکردن و لەناوەڕۆکدا پێشکەشکردنی لێهاتووترین دیماگۆژیەتی سیاسییە. هەروەکو مەزەندە دەکرێت سیاسەت ئامرازی گەیشتنە دەسەلاَت نییە. ئامرازی پاراستن و بلاَوکردنەوەو هەمیشەییکردنی دەسەلاَتە، بەتایبەتی ڕۆڵی سیاسەت بەرامبەر بەدیموکراسی بەمجۆرەیە. زەحمەتە بتوانین باس لە دیاردەیەك بکەین کەهێندەی هونەری سیاسەت نکوڵی لەدیموکراسی بکات، هەروەکو دەزانرێ لەسەردەمی ئەسیناوە سیاسەت واتای نکۆڵیکردنی دیموکراسی بووە، لەهەموو کاتێك زیاتر ئابووری لەگەڵ دەسەلاَت ئاوێتەبووە. بەڕێوەبەرایەتی ئابووری ئابوورییەکی سیاسییە. لەسەردەمێکدا دەژین کەهیچ تاك و گروپێك نییە لەڕێگای چەکی ئابووریەوە نەهێنرێتە سەر ڕێگا. هیچ بەهایەك نییە دراو (پارە) لێی نەکاتەوە. هیچ هێزێك نییە دەستەمۆی نەکات و نەیخاتە ژێرکێفی خۆی، بەرچاوترین دروشمی ئەم قۆناخەن.

ئەو پێناسەیەی سەبارەت بەگەوهەری دەسەلاَتدارێتی پێشبخرێت دەتوانرێ زیاتر سەبارەت بەدەوڵەتی نەتەوەیی پێشبخرێت، دەوڵەتی نەتەوەیی شێوەی هاوچەرخی بیرۆکەکانی ڕاهیب، خانەدان، دەوڵەتی ئایینییە کە لەچاخی دێرین ماونەتەوە. ئەو مۆرانەن کە لە ناوەڕۆکی دەسەلاَتدراون. لەقۆناخی گەشەکردنی سەرمایەداری سنوورێك بەنەریت و زمانی هاوبەش دەورە درابێت، ئەو سیحرە جوگرافیانەن کە بۆ کەڵەکەکردنێکی نموونەیی هەڵدەبژێردرێت، نەك چەمکی نیشتمانی پیرۆز، بەڵکو گۆڕەپانی گونجاو بۆ قازانج و کەڵەکەبوون بەبنەما دادەنرێت. ئەم گۆڕەپانەی لەبەرامبەر ڕکابەرەکانی دەرەوەی داخراوە بۆ گەرەنتیکردنی کەڵەکەکردنی سەرمایەو بەهێزکردنی دەسەلاَت نموونەییە. لەدایکبوونی میللیگەرایی ئاکامێکی ئەم پێشکەوتنە بابەتییە (ماددییە) بوو.

دواکەوتنی زهنییەتی ئایینی لەمیانەی عەلمانییەت (دونیاییبوون) پێویستیی پەردەیەکی ئایدیۆلۆژی نوێ نیشاندەدات. بەهۆی گرێدانی ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی بەدیاردەی نەتەوەوە خێرا پەرەدەسێنێ. میللیگەرایی کەپێویستە لەناوەڕۆکدا وەك شێوەیەکی پێشکەوتووتری سۆزی ئەتنیکی (خێڵەکی) کۆن بیری لێبکرێتەوە خزمەتی باوەڕییەك دەکات کەجێگای ئایین و سۆزی خێڵەکی گرتۆتەوە. لەناوەخۆدا جێگا بەئەتنیکی جیاواز، ئایینزاکان و فاکتەرە ئایینی و ئایدیۆلۆژییە هەمەڕەنگەکان دەدات، بەلاَم هەرچی لەدەرەوەیە کاتێ بەرامبەر دیاردەو سیستەمە کۆمەلاَیەتییەکان فشار و چەوسانەوە دەستپێدەکات، میللیگەرایی گەیێنرایە چەمکی ئەزادی بالاَ. چەمکی ئایینی بالاَی سەردەمێك جێگای خۆی بۆ نەتەوە ـ ئەزادی بالاَ بەجێهێشت. ئەو کۆمەڵگایەی زهنییەتی زانستی ڕۆشنیکردبۆوە دیسان میللیگەرایی هاوشێوەی ئایین بەرەو تاریکی دەبات. سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم

کەسەدەی زهنییەتی میللیگەرایی بوون، لەمیانەی چەمکی شەڕی پیرۆزەوە ڕۆڵی ئامرازی مەشروعییەتکردن و لەباربوونی هەمووجۆرە شەڕ و توندوتیژییەکیان بینی کە کۆمەڵگایان تێوە دەگلاند. هەروەکو چۆن سەدەی حەڤدەهەم و هەژدەهەم وەك سەردەمی لەدایکبوونی نەتەوەکان دەناسرێت، ئەوا سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم بووە قۆناخی خرۆشان و هاربوونی میللیگەرایی.

لەسەردەمی میللیگەرایی کە لەدووەمین شەڕی جیهانیدا دەسەڵاتی دەوڵەت گەیشتە لوتکە، لە ناکامی ئەو نەهامەتییەی ڕێگای لەپێشکردەوە بوو بەدەستپێکردنی قەیرانی کۆتایی و گشتی سەرمایەداری. دەرك بەوەکرا کەمرۆڤایەتی ناتوانێ لەڕێگای میللیگەراییەوە بەیەکەوە بژی. پێشوەخت کەوتنی سیستەم بۆ ناو قۆناخی قەیران تەنیا بەواتای لەدەستدانی هێزەکەی نایەت. ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە زیاتر ڕێساکان نەناسێ و بەرەو مەترسی هاربوون بچێ.

سەرهەڵدانەکانی ساڵی ١٩٦٨ بەرفراوانترین ڕەخنەکردن بوو بەرامبەر بەسیستەم، ئەو سەرمایەدارییەی بەچەمکێکی دەستڕۆیی تۆتالیتاریانە گەیشتبوو. ئینجا ئەمە شێوەی فاشیزم بێت یاخود سۆسیالیزمی بونیادنراو، بەمجۆرە دەیسەلماند کە ناتوانێ بەردەوام بێ. نەبوونی توانای بەردەوامبوون واتای قەیرانە. مرۆڤایەتی لەناو ئەمەدا ژیاوە، ئەو قۆناخەی دەتوانین ـ گێژاویشی پێبڵێین زۆر لەڕێنێسانس جیاوازترە. لەکاتێکدا ڕێنێسانس دەرکەوتن و ڕزگاربوون بوو لەکۆمەڵگای دەرەبەگایەتی، ئەو قۆناخەی سەرمایەداری لە ١٩٧٠ کانەوە تێیکەوتووە ئاژاوەیە. هێزو ناوەرۆکی ئەو تێکۆشانانەی بەڕێوەدەبرێن دیاری دەکەن کە چ جۆرە نوێبوون و جیاوازییەك دێتەئاراوە. ئەوەی پێویستە سەرنجی بدرێتێ، ئەو گۆڕانکارییەیە کە ئەو قۆناخە سەبارەت بەجیهانبینی (پارادیگمای) سەرەکی دونیا لەگەڵ خۆیداهێناوە. پەرتبوون و توانەوەی سەرجەم بەها ئەخلاقییەکانی پێکهاتەی ناو کۆمەڵگا، پرکردنی هەموو زهنییەتەکان لەلایەن میللیگەراییەوەو لەدەرەوەش ئەنجامەکانی تێکدانی سروشت و پیسکردنی ژینگە تێڕوانینێکی بێ ئامانج، بێ باوەڕ، بێ ئومێد، بێ خولیا، خۆڵەمێشی و هاوشێوەبوونێکی ڕۆبۆتیانە سەبارەت بەدونیا بڵاودەکەنەوە. دڵەڕاوکێ، تووڕەیی، نەفرەت، توندوتیژی، ئارەزووپەرستی، تەنیایی تاك، بێ نرخی کۆمەڵایەتی، لۆژیکی پەیوەندی بەرژەوەندیپەرست، بێ وەفایی، بێبەریبوون لە مرۆڤدۆستی، تاکڕەوێتی زێدەڕۆ، هەرچەندەی دەچێ ژیان واتای پیرۆزی خۆی لەدەستدەدات، ئەمانە هەمووی سایکۆلۆژیا و هەلومەرجی کۆمەڵایەتی گێژاو پێکدێنن. تەنیا لەزەمینە و هەلومەرجی بەمجۆرەدا لێکەڕینی ڕیشەیی نوێ سەرهەڵدەدات.

بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا سیستەمی فشاری نەتەوەیی ـ چینایەتی و ئیمپریالیزمی دەسەڵاتی سەرمایەداری بەو گەورەییە دەگات کە سەرتاپای دونیا بگرێتەوە، شوێنێك نەماوە داگیرنەکرابێت، لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا ئەم ڕاستییە ڕوودەدات. ستەمکاری لەسەر بنەمای نەتەوەیی، چینایەتی، ئەتنیکی، ئایینی و ڕەگەزی، تواندنەوە و تەنانەت جینۆسایید لەمێژوودا گەیشتۆتە بەربلاوترین قۆناخی خۆی. ئەو سەردەمەیە کەهەرە زێدە مرۆڤ دەبێتە گورگی یەکتری. ئەگەر سەبارەت بەپراکتیکی ئیمپراتۆریەتیش تەماشای بکرێت، لەڕێگای ئەمریکاوە گەیشتۆتە دوا قۆناخی

خۆی، لەدوا قۆناخی ئیمپراتۆریەتداین. لەلایەنی تیۆریەوە ئەم بەڕێوەبەرایەتییە، دەسەڵاتی دەوڵەت سنووری شارێك، دواتر وڵاتێك، نەتەوەیەك تێپەڕ دەکات. لەتاکەکەسێکدا قاڵدەبێتەوە و بەردەوام پەلدەهاوێژێ و بڵاودەبێتەوە، دوایش ڕادەوەستێ و بەرەو دواوە دەگەڕێتەوەو دەگاتە قۆناخی داڕووخان، بەم قۆناخانە تێپەڕدەبێ، جێگیربوونی لەناو سیستەمی کۆمەڵگادا کاریگەریەکی زنجیرە ئاسا دەخولقێنێ. هەر دەسەڵاتێکی نوێ ناچار دەکرێت لەسەر شوێنپێی ئەوانەی پێشتر ببێت بەئیمپراتۆریەت. ئەم بەردەوامییە مێژوویەی لەساڵانی ٢٣٥٠ ـ ی پێش زایین ـ لەمێژووی نوسراودا باسدەکرێت ـ لەلای سۆمەریەکان بنەماڵەو بنەچەی ئەکەدییەکان دەستیپێکرد، لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا بنەماڵەی " بۆش " ی دەوڵەتی ئەمریکا بەردەوام دەکات، لایەنی سەیری مەسەلەکە لەو گۆڕەپانەی (ناوچەیەی)یەکەمین ئیمپراتۆیەتی تێدا لەدایکبوو دوا ئیمپراتۆریەتیش لەنێو پێکدادانداپە، کەواتە لێرەدا بیر لەوپەندە بکەینەوە کە دەڵێ " گیا لەسەر بنجی خۆی شیندەبێتەوە ".

لەڕاستینەی ئیمپراتۆریەتدا چەمکی سەربەخۆیی تەواوی دەوڵەتنەتەوە و کۆمەڵگا جێگای نابێتەوە. ڕاستتر ئەوەیە، سەربەخۆیی تەواو ئایدیالیزە دەکرێت، بەڵام زۆر بەدەگمەن خاوەن تایبەتمەندێتی پراکتیزەکردنە. واقیعی زاڵ وابەستەبوونێکە لەچوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی باڵا دەست، دەشێ ئاستەکان جیاواز بن، بەڵام شێوەی زاڵی ڕاستینەکە ناگۆڕێ. ئەو ئیمپراتۆریەتەی نزیکەی ٤٣٥٠ ساڵە لەسەر پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان بەکاریگەرە چەندین گروپی دەسەڵاتداری ورد و درشت لەنزیکترین هاوپەیمانەوە تادەگاتە بێنرخترین دەوڵەتی دەستکەلا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بێت یان ناڕاستەخۆ لەمیانەی هەژموونگەرایی دەوڵەت و لەچوارچێوەی ئەو سنوورەی لەئارادایە لەنێو ڕەوشی وابەستەییدان. لەسەردەمی دەوڵەتی نەتەوەیی کەبانگەشەی سەربەخۆیی دەکات، ئەم ڕاستینەیە لەجێگای خۆیدایەو سەربەخۆبوونێکی تەواو لەهێزی هەژموونگەرا، گەمەو بانگەشەی سیاسی میللیگەراییە بۆ کاریگەری خستنە سەر کۆمەڵگا. کەدەگوترێ هەژموونگەرا واتە خاوەندارێتی بەهێزترین زهنییەت، دەسەڵات، هێزی سەربازی و پێکهاتەی سیاسی و ئابووری، واتە خاوەندارێتی زانست و تەکنۆلۆژیا. لەبەرئەوەی قەوارەی ئەمریکی لەگەڵ ئەم پێناسەیە کۆکە، یەکەمین هێزی هەژموونگەرایی ئەمرۆمانە. بەڵام تەواوی قەیرانەکانی سیستەم، شێوەی بەڕێوەبردن و دەرئەنجامەکانی لەسەرووی ئەم لایانەوە دێن کەکێشەو گرفتن.

هەرە زێدە شیکردنەوەی تایبەتمەندێتییەکانی سیستەمی کۆمەڵگا لەژندا بەهای ئەزموونبەخشی بەرزە. بابەتێك کەپێویستە لەسەرەتاوە ئاماژەی پێبکرێت ئەوەیە بەشێوەیەکی سەربەخۆ لێکۆڵینەوەی هەر دیاردەیەکی کۆمەڵگا لەژێر جیاکارییە سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، کولتووری و... هتد مەترسی جددی لەخۆوە دەگرێت. ئەو کۆمەڵگایانەی لەدۆخێکی یەکپارچەیی مێژوویدا بەردەوام لەنێو پێکهاتەبووندا دەژین تەواوی سەرخان وژێرخانیان وەکو پارچەکانی کاتژمێرێك بە یەکپارچەیی کاردەکەن. ئەخۆشی دابەشکردن بۆ پارچەی ورد، سەرچاوەی خۆی لەتایبەتمەندێتی لەدەستدانی یەکپارچەیی دیاردەکانی زانستگەرایی ڕۆژئاوا وەردەگرێت. لەبواری زانستیش کاتێ ئەم هەڵوێستە

بەکاردەهێنرێت کەسەبارەت بەتێگەیشتنی ڕاستی زەحمەتی دەردەخات، ئەوا پشتگوێ نەخستنی یەکپارچەیی زۆر بایەخدارە. پێویستە ژن وەکو پووختەیەکی سەرجەم سیستەمەکان ببینرێ و بەم شێوەیەش شیتەڵبکرێت.

هەروەکو چۆن سەرمایەداری لوتکە و بەردەوامی تەواوی کۆمەڵگا ئیستسمارکارەکانە، ژنیش لەلوتکەدا لەناو کاریگەرێتی کۆیلایەتی تەواوی ئەم سیستەمانە دەژی. تاوەکو لەو ژنە تێنەگەین کە لەژێر فشاری چەوسانەوەو ستەمکاری کۆنترین و قاڵبوترین کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەداری شێوەی گرتووە، ناتوانین بەشێوەیەکی ڕاست کۆمەڵگا پێناسە بکەین. ڕێگای تێگەیشتنێکی ڕاست سەبارەت بەکۆیلایەتی ئەتنیك، نەتەوەو چین بەپێناسەکردنی ژن تێپەڕ دەبێت، دوای ئەوەی دەرك بەوەکرا کە بەری ڕۆژ بەبێژنگ ناگیرێ ئەوا کۆمەڵناسی سەبارەت بە ژن هەوڵی پێشخستنی هەندێ لێکۆڵینەوەیدا کەئەویش تایبەتە بەدواچارەکی سەدەی بیستەم. بزووتنەوەی فێمێنیستی و ژینگەپارێزی وایانکردووە مێژوو و کارەکتەری ڕەگەزی تێکدانە مەترسیدارەکانی شەڕو دەسەلاتەکان فیکری لێبکرێتەوەو تاوتوێ بکرێت. تەنانەت ئەم بابەتەش کارەکتەری ڕەگەزی ئەو زانستانە دیاردەکات کەدەبوایە هەرە زێدە بابەتی بن، لەسەرووشیانەوە کۆمەڵناسی. زانست ڕەگەزگەراییە.

شرۆڤەکردنی نەرێییانەی ژن بۆ بەشەکەی دواتر بەجێدێڵم. با تەماشا بکەین سەرمایەداری چی بۆ کۆیلایەتی باوو نەریتی هێناوە. پێویستە باش ئەمە دەستنیشان بکەین کە بەدیهێنانی ئازادی لەگەڵ ناوەڕۆکی سەرمایەداری ناکۆك و پێچەوانەیە. ئەو بانگەشەیەی دەڵێ لەبەرئەوەی سەرمایەداری نەریتی باوو خەڕەکی دڕاندووە، ئەو زنجیرەیەی دەوروبەری ژنیش پچڕاوە، شێواندنێکە و لایەنی فریودانی لەپێشە. پەیوەندی هێزە زۆردارەکان لەگەڵ ئازادی لەچوارچێوەی ئەوەدایە کە " چۆن بەپێڕەوی وردو قەباتر درێژە بەستەمەکەم بدەم"، ئەو ژنەی چەندین داستانی ئەشقی لەبارەوە نووسراوە لەگەڵ ئەو ژنەی دووچاری قەباو قێزەوەنترین کۆیلایەتی هاتووە هەمان شتن. ژن لەنموونەی ئەو کەنارییەیە کەخراوەتە قەفەسەوە ــ مولکی ژێر دەسەلاتی پیاو ــ. لەوانەیە خۆشەویست بێ، بەلام دیلە، هەروەکو چۆن کاتێك جۆلەکە سەربەست دەکرێت بەبێ ئاوڕدانەوە بۆ دواوە دەفڕێ و دەڕوات، ئەگەر ژنیش تۆزێك هۆشیار بکرێتەوەو بزانێ شوێنێکی ئازاد هەیە پەنای بۆ ببات، هیچ ماڵ، کۆشك، دەوڵەمەندێتی، هێزو کەسایەتییەکی مرۆڤ نامێنێ لێی ڕانەکات. ئەو وزە و زەمینەیەی بەجێهێشتنی هەمووانی هەیە، هیچ بوونەوەرێك بەئەندازەی ژن مەحکومی دیلێتی نەکراوە. جێگیرنەبوونی سەرجەم شیکارە کۆمەلایەتییەکان، نەتوانینی بەڕێوەبردنی نەخشە و بەرنامەکان تەنانەت دەرکەوتنی گۆڕانکارییەکانی بەدەر لەمرۆڤایەتی، پەیوەندی خۆی بەمناستی کۆیلایەتی ژنەوە هەیە، هەربۆیە تاوەکو چارەسەری کێشەی ژن نەکرێت و، یەکسانی و ئازادی بەدی نەیەت، ئەوا چارەسەرییەکی تۆکمەی هیچ دیاردەیەکی کۆمەڵگا و یەکسانی ـ ئازادی فەراهەم نابێت.

دوای ئەو زیادکردنانەی سەرمایەداری خستییە سەر سیستەم، بینینی ڕووخساری ژن لەمناستی بەکالاکردن زیاتر لەڕاستیمان نزیك دەکاتەوە. زۆر چاك دەزانین لەسەردەمی کۆیلەداری کۆن هەرە

زێـدە ژن لەبازاڕەكانـدا دەكـڕا و دەفرۆشـرا. لەكۆیلایـەتی دەرەبەگایەتیشـدا ئـەم ڕەوشـە بەشـێوەی كەنیزەكی (جاریە) بەبەرفراوانی درێژەی پێدرا. لێرەدا ئەوەی وەك یەكپارچە فرۆشراوە ژنە. ئـەخت شـێوەیەكی بەرژەوەندیپەرسـتی سیاسـییە كـە لـەناو خێزانـدا ڕەنـگ دەداتـەوە. هەرچـی لەسـەردەمی سـەرمایەدارییە وەك قەسـاب لاشـە بـۆ چـەندین پارچـە لێـك جیـا دەكرێتـەوە، هەربەشـێكیش نرخـی تایبەتی خۆی هەیە. لەقژیەوە تا پاژنەی پێی، لـە سنگیەوە تـا ڕانـەكانی، لـەورگی تـا دەگاتـە ئۆرگانی زایەندی، لەباوەشیەوە تا ئەژنۆكانی، لە پشتییەوە تـا پـووزی، لەچاوەكانی تـا لێوەكـانی، لـەگۆناكانی تـا ملی، پارچـە پارچـە دەكـرێ و هـیچ شـوێنێك نـامێنێ نرخـی بـۆ دانـەنێن. بەداخـەوە هـەر تـەنیا ئـەم پرسیارە ماوە بە ئەقڵیاندا بێت ئایا ڕۆحی هەیە یان نا؟ ئەگـەر هـەبێت نرخەكەی چەندە؟. لـەبواری مێشكیشـدا بـە " كـەم ئەقڵـە ئەزەلیەكـە " دەبینـرێ. كـالآی ئارەزووبەخشـی سـۆزانیخانە تایبـەت و گشتییەكانە. ئامێری منداڵ دروستكردنە. لەدایكبوونی منداڵ، كەزەحمەتترین ئەركە، بەڕەنج لەقەڵەم نادرێـت.لەتـەواوی دەزگـا ئـابووری، كۆمەڵایـەتی، سیاسـی و سـەربازییە گرنگـەكان جێگاگرتنیـان سـەمبولییە. كەرەسـتەی ژیـانیی و دەسـتلێبەرنەدراوی ڕەكلامەكانـە. ڕەگەزەكـەی تاكـە هەبوونێكـە كەهەرە زێدە دەكرێتـە كـالآ و لەبازاڕەكانـدا نمـایش وپێشكەش دەكرێـت، هـەرە زێـدە دەكرێتـە بابـەتی جنێودان، لێدان و كوتان. هەرە زێدە دەكرێتە ئامرازی درۆی ئەشق، پێشوازی لەهـەموو شـتێكی خۆی دەكـات. ئـەو ناسـنامەیە بـۆ ئـەوەی قسـە بكـات، زمـان و وشـە و سیسـتەمێكی تایبـەتی دەنـگ شـێوەی پێدەدرێت. ئـەو مرۆڤەیـە كـە بەمرۆییانـە هاوڕێیـەتی لەگەڵدا ناكرێت. ئەو مرۆڤەیـە كـە تەنانـەت لەلایەن بزاردەترین پیاویشەوە دووچاری هێرشـی سـۆزداری دەبێتـەوە. ئـیتر ژن بابەتێكـە كـە هـەموو پیاوێك وەك ئیمپراتۆر خۆی بەسەردا دەسەپێنێ.

دەتـوانرێ پێناسـەكە دەوڵەمەنـدتر بكرێـت، لایـەنی سـەیری ئـەم مەسـەلەیە ئەومیە كەكۆمـەڵگای پیاوسالاری وەها لەقەڵەم دەدات كەدەتوانێ لەگەڵ ژنێك بژی كەناسنامەیەكی پڕ لـەم تایبەتمەندێتییـە نێگەتیڤانەی هەیە. كەواتە بەكۆیلەیەكی خۆگونجێن لەقەڵەم دەدرێـت، لەبنەڕەتـدا ژیـانێكی هاوبـەش لەگـەڵ دیاردەیـەك لـەناو ئـەم خراپەكاریانـە ڕێكخـرا بێـت، بـۆ مرۆڤێـك، بۆپیـاوێكی شـەرەفمەند زۆرداریییەكی سامناك و ناڕەسەنێتییە، هەرچەندە ئەفلاتوون بۆئەوە ڕەخنە بگرێـت كـە بەتـەواوەتی ژنی لەدەوڵەت و كۆمەڵگا بەدەرنا، ئـەم تایبەتمەندێتییـە سووك و ناڕەسـەنانە لەهەڵوێستەكەیدا زاڵـە، ئـەم بابەتـەی لای زۆر لەفەیلەسـووفەكان دەبینـرێ پێویسـتە بەڕاسـتی بخوێندرێتـەوە. بۆنمووونـە لای نیتشـە بـەڕێوەبردنی ژیـانێكی هاوبـەش لـەناو ئـەم تایبەتمەندێتییانـەدا هاوسـەرێتی تێكـدەدات. لەدۆخێكی وەهادا بۆچی وابەستەبوون بەژن لەناو كۆمەڵگاكاندا زۆر بەهێزە؟. چونكە ئەم كۆمەڵگایانە خـراون، چـونكە پیـاو خـراوە. ئەمـە سەرچـاوەكەی بـۆ تایبەتمەنـدێتی بەناویەكداچـووی كۆیلایـەتی دەگەڕێتەوە. كۆیلەیەكی هێندە بەسوود هەڵبەتە بۆئەو مرۆڤانەی لەكۆیلایەتی ڕاهێنراون، دەبێتە ئەو هاوبەشێتییەی هەرە زێدە بەدوایدا دەگەڕێن. هەربۆیە ژنی نابووتكراو، كۆمەڵگای نـابووتكراوە، پیـاوی داڕووخێنـراوە، هەڵبەتـە شـانەی گونجـاو بـۆ سـەری گونجـاوە. بـەكورتی تـاوەكو دیـاردەی ژنێتـی

بەشێوەیەکی لێهاتوانە ڕۆشننەکرێتەوە، دایک ـ ژنێتی، ئازادی، کۆمەڵگای سروشتی و ژنێتی ئازاد و هۆشمەندی شارستانییەتی چینایەتی ئاوێتەی یەکتر نەکرێن، ئەوا هاوڕێیەکی هاوسەنگی ژیانی هاوبەش ناخولقێندرێ. هاوشێوەی ژنێتی ـ پیاوێتیش سەرلەنوێ ئاوانەکرێتەوە ئەوا ئەم بەیەکەوەبوونە فەراهەم نابێت.

لەچەندین دیاردەی جیاوازی بەتایبەت وەکو پیاو، خێزان، کار، فەرمانبەرێتی، هەروەها پەروەردە، تەندروستی، مافپەروەری و چەندین بواری دیکە دەتوانین شێوازی بەڕێوەبردن و ئاواکردنی سەرمایەداری لەبوارەکانی کۆمەڵگادا ببینین. ئەگەر پێناسەیەکی کورت سەبارەت خێزان بکەین، بچووکترین گەرد، خانەی سیستەمی ماڵە کەدەزگای سەرەکی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەدارییە، ڕەنگدانەوەی ئیمپراتۆری باڵا لەخێزان " ئیمپراتۆری بچووکە " ئەو تەڵەزگە بنەڕەتییەیە کەکۆیلایەتی کۆمەڵگا نیشانی دەدات. کۆیلایەتی ناو خێزان گەرەنتی بنەڕەتی کۆیلایەتی کۆمەڵگایە، هەروەکو بڵێی ڕۆنە و کاتژمێر بەکاتژمێر سەر لەنوێ سیستەم لەناو خێزاندا بەرهەم دەهێنرێتەوە. باری هەرە قورسیش دەکەوێتە سەر خێزان. خێزان گوێدرێژە هەرە هێمن و خۆگونجێنەرەکەی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی و پلەدارییە، بەردەوام دەتوانی سواری بیت، باری خۆتی پێ هەڵگریت، بەزەقی ڕەنگدانەوەی شوێنپەنجەی سیستەمی سەرمایەداری پەرتەوازە بوو لەخێزاندا هۆی ئەم پەیوەندییە توندوتۆڵەی نێوانیانە.

هێندە پێویست ناکات بڵێین ئابووری سەرمایەداری. خودی سەرمایە ناوەڕۆکی ئابوورییە، لەبنەڕەتدا سیستەمێکی ئیستیسمارگەرا و پێشبڕکێی درندانەیە، لەپێناو قازانج هەموو شتێك دەکات. هیچ دیاردەیەکی کۆمەڵگا نەماوە نەیکردبێ بەکاڵا. ئەو کۆمەڵگایەی کرابێتە کاڵا، ئەو کۆمەڵگایەیەکە دەخوازرێ زەوتبکرێ، کۆمەڵگایەکی بەمجۆرە تەمەنی خۆی پڕکردۆتەوە، هەربۆیە سیستەمێکە پێویستە لەنێو ببرێت.

بۆئەوەی تەمەنی خۆی درێژ بکات لەرێگای زانست و هونەرەوە سیستەم لەناو هەوڵ و کۆششێکی نائاساییدایە. پێچەوانەی شیمانەکان، ئەم هەوڵانە بۆ پێشخستنی زانست و هونەر ـ تەکنۆلۆژیاشی لەناودا ـ نییە، هێزی نائاسایی زانست و هونەر بۆ بەردەوامکردنی ڕەوشی پووچبوونی خۆیەتی، ئەو شێوازەمان دێنێتەوە یاد کە بۆ چاککردنەوەی نەخۆشێك کە گەیشتۆتە دوارۆژانی ژیانی، تەواوی تواناکارییەکانی زانست و تەکنۆلۆژیا دەخرێتەگەڕ. لەم قۆناخانەی سیستەمەکاندا، زانست و هونەر ڕۆڵێکی دیاریکراو دەبینن لەوەی لەناو گێژاودا سیستەمێك پێکبێنن کەخۆی بونیادبنێتەوەو توانای ژیانی تێدا هەبێت.

ئەمەش بۆئەوە دەگەڕێتەوە کە شوێنگەی سەرمایەداری لەناو سیستەمەکانی زۆرداری دوا سیستەمە. ئەو سیستەمەی لەسەردەمی کۆمەڵگای پلەدارییەوە شانەی خۆی هەبووە، سوودی لەو زەمینەیەی ئازادی وەرگرت کە ڕێنێسانس ڕەخساندبووی، کەوتە ڕەوشێکی پێشەنگی، ئەمەش وایکرد تەواوی وزەو تواناکاریەکانیشی دەربکەوێتە ڕوو. هەم لەبواری شێوە هەم ناوەڕۆك ئەگەری ئەوە

نـابینرێ کـەزیاتر پێشـبکەوێ. هـیچ بـوارێکی کۆمـەڵگا و سروشـت نـەماوە کەبەکارنـەهێنرابێ، ئـەوەی ئەنجامـدراوە لایـەنی چـەندایەتی تێپـەڕ نـەکردووە. هێنـدە پشتبەسـتنی بـە لەیسـتۆکی زێـدەڕۆیی بەرامبەر کۆمەڵگا سەرچاوەکەی بۆ پراکتیزەکردنی بێ هاوتایی توندوتیژیی دەگەڕێتەوە، کـە تەنانـەت گەیشـتە ئاسـتی تەقاندنـەوەی بۆمبـای ئـەتۆمی، هـیچ سیسـتەمێك نـەبووە بـەو ئەندازەیـە لەگـەڵ توندوتیژی بەناویەکدا بچێت و بەڕێوە بچێ.

پێشکەوتن لەئارادا نییە، تەنیا دابەزین و سەرکەوتن جێگای باسە. لەحاڵەتێکدا ئـەم هەلومەرجـە کۆمەڵایەتییـە زاڵـەی لەئارادایـە بـەلاوە نـەنرێت، لێکـەڕینی نوێبوونـەوە، نومێـد، ئاراسـتەگرتن و دۆزینەوەی توانستی خولکاری تاك بنبەستبووە.

لـەبواری شـێوەدا لـەدونیای ئێمـەدا ئـەو خـاك و کۆمـەڵگا نوێیانـە بوونیـان نییـە کـە بتـوانن ئـەو سـەرمایەدارییە دەربـاز بکـەن کەئـەمریکا ڕێبەرایـەتی دەکـات. ئـەوروپا لـەقۆناخی ڕەخنـەدانی خراپەکارییـە گـەورەکانی سیسـتەمدایە، ناچـارە تـادوایی بەمشـێوەیە بـڕوات، لەئـەمریکای لاتینـیش هەلومەرجـە مێـژوویی و کۆمەڵایەتییـەکانی بـوون بەئـەمریکای دووەم لـەئارادا نییـە، چارەنووسـیان بەکۆتاییەکـەی ئـەمریکاوە گرێـدراوە، ئـەفریقیاش دواجـار لەڕەوشـێکی هاوشـێوەدایە، ڕۆژئـاوای کـەنارەکانی ئۆقیانۆسـیش، چـین و ژاپـۆن هـەرە زێـدە بـۆ بـەردەوامبوونی سیسـتەم دەتـوانن ڕۆڵـی یارمەتیـدەری ئـەمریکا ببیـنن. بـۆ سیسـتەمێکی نـوێی سـەرمایەداری خولقکـار، نـەخاوەن بانگەشـەن نـەتواناکاری. دەشـێ بـبن بەباشـترین پراکتیزەکـاری ئـەمریکا. ڕوسـیا لـەبواری سـتراتیژی ژێرکـەوتنی سۆڤییەتی پەسەندکردووە، بەیارمەتی ئەمریکا پێشکەوتنی وەك سیاسەتێکی نوێ دەستنیشانکردووە.

ئـەوەی دەمێنێتـەوە ڕۆژهـەڵاتی نـاوینی بـە بەڵایـە. شـتێکی ڕێکـەوت نییـە کەڕۆژهـەڵاتی نـاوین لەمیانەی جوگرافیا و کەلتوورەکەی بووە بەبەڵایەکی سەرەکی. خانە ڕیشەدارەکانی کۆمەڵگا لێرانەیـە. ڕەگی دەسـتپێکەر و درێژەپێـدەرانی شارستانیەت لێرانـەن، خوداوەنـدەکانیان خـەڵکی ئێرەن. زوو یـان درەنگ کوڕ دەگەڕێتەوە یانەی باوك، سەرلەنوێ چاو بەحیسابەکانی ماڵدا دەخشێنرێتەوە. ئـەو ڕۆڵـەی شایستەی هەڵکەوتەی ئەمریکایە، ئیتر لەمیانەی پرۆژەی ڕۆژهـەڵاتی نـاوینی گـەورە کەوتۆتـە قۆنـاخی پراکتیزەکردنەوە، ئەو پەیوەندی و ناکۆکییانەی ڕۆژ لـەدوای ڕۆژ زیـاتر قاڵدەبێتـەوە ئـەوە دیاردەکـەن کە ئاژاوە (کائیوس) چی لێ دەکەوێتەوە.

ئەوەی لەئێستاوە دەتوانرێ بگووترێ ئەوەیـە کـە گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکانی ڕۆژهـەڵاتی نـاوین لەدواییدا بەرەو هەڵوەشانەوەی سیسـتەم دەچـێ، هەربۆیـە زۆر گرنگـە و پێویسـتی بەشیکردنەوەیەکی ڕاستە، خاڵەکانی شکانەوەی ناکۆکییەکان ئەو گۆڕەپان و بوارانەیە کە گێژاو ـ قەیرانی تێدا قاڵبۆتـەوە. ئەم ناوچانەش بـەزۆری ئـەرکی منداڵدان و بێشکە بـۆ نۆژەنبـوون دەبیـنن. لـەپاشماوەکانی پەرسـتگای ڕاهیبی سۆمەردا ئایا ئەمجارە گۆڕستانی ئەو شارستانییەتە ئامادە دەکرێ کە خۆی هێنایە دونیاوە؟

بەشی دووەم

کۆمەڵگای ژینگەیی ـ دیموکراتی

ا/ ناوەڕۆکی مێژوویی بەها دیموکراتی و کۆمەڵگاریەکانی کۆمەڵگا

یەکێك لەکەموکورتییە هەرەسەرەکییەکانی کۆمەڵناسی نیشاننەدانی جەمسەری بەرامبەرەکەی ئەو کۆمەڵگایانەیە کە گرێدراوی دەوڵەت و پلەدارن و پێویست بوو بەدرێژایی مێژوو لەناو دوالیزمێکی دیالەکتیکیدا بژین. هەروەکو بڵێی مێژوو بێ ناکۆکییەو بریتییە لەپێشکەوتنی راستەهێڵ ئاسای سیستەمی بالادەستی کۆمەڵگا. هەروەکو لەپێشکەوتنی هەردیاردەیەکدا دەبینرێ ئەوا بەدرێژایی مێژوو کۆمەڵگای دەوڵەت و پلەداریش لەمیانەی ناکۆکی لەگەڵ بەهاکانی کۆمەڵگای سروشتی پێشدەکەوێ کەرۆڵی دژەکەی دەبینێ. لەگەڵیدا بەخێودەکرێ، گەورەدەبێ، گەشەدەکات و هەمەڕەنگ دەبێ. نابێ هێزی کۆمەڵگای سروشتی بچووك ببینرێ. ئەم کۆمەڵگایە رۆڵی رەگی خانەی بنچینەیی دەبینێ. هەروەکو چۆن تەواوی شانەکان لەخانەی ریشەیی پەیدادەبن، کۆمەڵگای سروشتیش دەزگاکانی لێدەکەوێتەوە. هەروەها دیسان وەکو چۆن ئۆرگان و سیستەمەکان لەخانە و شانەکان پێکدێت، ئەوا دەزگا سەرەتاییەکانی کۆمەڵگای سروشتی ـ دەزگا سەرەتاییەکانی پلەداری ـ ئۆرگانە پێشکەوتووەکانی دیکەو سیستەمە کۆمەلایەتییەکانی لێدەکەوێتەوە. لەوانەیە کۆمەڵگای سروشتی سەرکوتبکرێت، دوابخرێت و سنووری بۆ دابنرێت، بەلام هەرگیز لەناو نابرێت. چونکە لەدۆخێکی وەهادا لەرەوشی بەکۆمەڵگابوون دەردەخرێت. ئەنجامنەدانی ئەم دەستنیشانکردنە لەلایەن کۆمەڵناسییەوە کەموکورتییەکی گەورەیە. ئەوەی پلەداری و دەوڵەت بەخێودەکات راستینەی پێکهاتنی کۆمەڵگای سروشتییە، کە بۆملیۆنان ساڵ دەگەڕێتەوە. دەشێ دوالیزمی دیالەکتیکی چۆن و بەچ شێوەیەکی دیکە سەرهەڵبدات؟ ئەنجامدانی شیتەڵکاری کۆمەڵگا لەمیانەی تێڕوانینی چینایەتی بەرتەسك یاخود ئامرازە ئابوورییەکان، بەو واتایەدێت کەهەر لەسەرەتاوە خودی راستی و فاکتەرە سەرەکییەکەی لەدەرەوە بەجێدێڵێ. ئەم خەتاگەورەیە، خەڵەتێنەرەو بەچەوتی ئەنجامدراوە. بەتایبەتیش هەڵوێستێکی خاوەن بانگەشەی وەك مارکسیزم کەوا مەزەندەیان دەکرد گوایە ئەو کۆمەڵگا

سروشتییەی بەکۆمۆن بەناویان دەکرد هەروەکو بڵێی هەزاران ساڵ پێش ئێستا تەمەنی تەواو بووە، وەك سیستەمێکی لەناوچوو تاوتوێیان دەکرد، ئەم رەوشە نەرێنییەی قووڵترکردۆتەوە.

هیچ کاتێك کۆمەڵگای سروشتی کۆتایی پێنەهاتووە. سەرباری ئەوەی دژەکانی خۆشی بەخێوکرد بەڵام لەنێو نەچوو. بەردەوام توانی خۆی بنافرێنێ. وەك کۆڵەکەی ئەتنیك، کۆیلەو رەنجبەرەکان، وەك زەمینەی تێپەڕکرنی جیابوونەوەی چینایەتی کارکەری و هەڵکشانی کۆمەڵگای نوێ، وەك کۆمەڵگای رەوەندی بیابان و دارستانەکان، وەك گوندی ئازاد و خێزانی خاوەن قەوارەی دایك، سەرباری تەواوی تێکدان و خراپەکارییەکان وەك ئەخلاقی زیندووی کۆمەڵگا هەربەردەوام بووە. بەپێچەوانەی ئەگەرەکان تەنیا تێکۆشانی بەرتەسکی چینایەتی دینامیزمی پێشکەوتنی کۆمەڵگا نییە، بەڵکو بەرخودانی مەزنی بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمۆنە. نکۆڵیکردن لەتێکۆشانی چینایەتی راست نابێت. ئەو تەنیا یەکێکە لەدینامیزمەکانی مێژوو. ئەوەی رۆڵی سەرکێشی دەبینێ رەوەندەکانی دارستان، شاخ و چۆڵەوانییە کە بەردەوام گەریدەن. فۆرمی جوڵانەوەی کە پێی ژیاون ئەتنیکە. ئەتنیك هێزی بەرگەگرتنی هێرشە بێڕەحمەکانی هەزاران ساڵ و زەحمەتییە سروشتییەکان و لەسەرپێ مانەوەیە. ئەخلاقەکەیان کولتووری بەرخودان و داستانەکان و زمان و بەهامرۆییە پاك و رەسەنەکەیانە کە خولقاندوویانە.

یەکێك لەو گیروگرفتانەی هەرە زێدە گفتوگۆیان لەبارەوە دەکرێ قەیرانەکانی سەرمایەدارییە کەچۆن سیستەمێکی لێدەکەوێتەوە. لەدوای یەکەمین شەڕی جیهانیش قەیران دەرکەوت. شۆڕشی بەلشەفیك لەنزیکەوە پەیوەندی بەشیکردنەوەکانی لینینەوەوە هەیە کە لەم بارەیەوە ئەنجامیداوە. هەرچی دووەمین شەڕی جیهانییشە نیشانیدا کەقەیران کۆتایی پێنەهاتومو کارەکتەرەکەی دەخستەوەروو. سەرمایەداری خۆی کۆکردەوە سەرییەك. لەئەنجامی دووەمین شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی تابڵێی قەڵەمبازی بەخۆیەوە بینی. ئەم پێهەڵگرتنە کورتخایەنانە نەیانتوانی ببنە کۆسپ لەپێش گەورەبوونی درزی قەیرانی سیستەم. لەدوای ١٩٧٠کان، لەگەڵ رووخانی یەکێتی سۆڤیەت، لەجیاتی ئەوەی قەیرانی سیستەم سووك بێت، قورستربوو. بەشێوەیەکی بابەتی وەها سەلمێنرابوو کە ئەزموونی سۆڤێت باری سیستەمی سووککردووە.

لەم قۆناخەدا لەرێگای رکابەرەکانی سیستەم شرۆڤەکانی لیبرالی نوێ سەبارەت بەچۆنییەتی چارەسەرکردنی قەیران دیسان زیندوو بۆوە. ئایا نیولیبرالیزم بەراستی کاریکاتێرێکی رابردووە یاخود هەروەکو بانگەشەی بۆ دەکات لەژێرناوی " جیهانگیری " نوێبوونەوەیەکی راستەقینەیە؟ لەکاتێکدا ئەم گفتوگۆیانە بەهەموو خێراییەکی خۆی بەردەوام بوو، لەدوای قەیرانی سۆسیالیزمی بونیادنراو ئەڵتەرناتیفی گەلان زیاتر خۆی سەپاند. ئەو گرژییەی نێوان ئەمریکا، یەکێتی ئەوروپا، ژاپۆن، پێکدادانی باکوور ـ باشوور و جەمسەرگەرییە کۆمەڵایەتییەکانی لەزیادبووندا بوون، سیستەمیان بەرەو کوێ دەبرد؟ رەوتەکانی ژینگە و ژنناسی و کولتوورییەکان، وەك ئەکتەری نوێ دەکەوتنەگەڕ. چەندەی دەچوو بەهای چارەنووسسازی مافەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگای مەدەنی زیادی دەکرد. چەپ

کەوتبووە ناو هەوڵەکانی خۆنوێکردنەوە. لەلایەك گفتوگۆکانی یانەی " داڤۆس " ی دەوڵەمەندەکان، لەلایەکی دیکەشەوە گفتوگۆکانی یانەی (پۆرتۆ ــ ئالەگرای) هەژارەکان پێشبینی دونیایەکی چۆنیان دەکرد؟ ئاستی رووکەشی گفتوگۆکان لەبەسەربردنی رەوشی رۆژانەیی زیاتر تێپەڕی نەدەکرد. بەسیستەمبوون و پێشبینی تیۆری، لەلایەن هەردوولایەنیشەوە ناتەواوبوو. جموجۆڵێکی بە بەرنامەو نەخشە بۆکێشراو سنووردراربوو. بەکورتی لایەنگرانی یەکسانی ــ ئازادی کۆمەڵگا بۆ دەرکەوتنێکی سەرکەوتووانە لەقەیران نە زانیاریان و نەپێکهاتەکەشیان بەگوێرەی پێویست تێریان نەدەکرد. ئەو لیبرالیزمەی چەندین شەپۆلی لەجۆری شۆڕشە گەورەو مێژووییەکانی ١٨٤٨، ١٨٧١، ١٩١٧ گەلان و زەحمەتکێشانی بەرەو سەراب برد، بۆئەوەی جارێکی دیکە لەناو ئاوە تازەکانی بەناو لیبرالیزمی نوێ نەخنکێ پێویستە نەکەوێتە ناوهەمان هەڵەوە. ئەوەی بۆسەرلەنوێ ئاواکردنەوەی کۆمەڵگاو هێزی زانیاری راست پێویستە دۆزینەوەی پێوانەکانی سەرکەوتنە. بەتایبەتیش لەرۆژهەڵاتی ناوین کەرۆژانە ناکۆکییەکان زیاتر قووڵدەبنەوەو قەیران و پێکدادانەکان بەشێوەیەکی شێتانە لەئارادان، پێویستبوو بژاری گەلان واتاداربێت و پێکهاتەکەی رۆشنبکرێتەوە. بەرامبەر ئەو قەیرانەی بە ١١ ی ئەیلول دەناسرێ و هەڵمەتی نوێی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کە ئاوەرۆکێکی قووڵی پیلانگێڕی هەیە، پێویستە گەلان بژاری خۆیان لەرەوشی ئامادەباشیدا دابنێن. پێویستە چەپکە بژارێکی وەهایان لەدەستدابێت، جارێکی دیکە نەکەونە ناو بەهەڵداچوونی ریشەییەوە. تاوەکو نەبنە پینەی پێکهاتە رزیوەکانی سیستەم. مێژوو چاوەڕوانی وەڵامێکی دڵنزمانە (متواضع)ی جدی بوو کە تەفرەدەرنەبێ. بەشێوەیەکی تۆکمە دەرگاکانی بەرامبەر ئەم دووبارەبوونەوانە دادەخست کە تاقیکراوەنەتەوەو هیچ ئومێدێك نابەخشن.

لەم بەرگرینامەیەدا دۆزینەوەی وەڵامی ئەو پرسیارانەم بەئەرکی سەرەکی خۆم زانی کە ماوەیەکی درێژبوو بەدوای وەڵامەکانیدا دەگەڕام. هەم راستینەی ژیانی سەختی گەلی کورد کە مسۆگەر پێویستبوو شایستەی بین، هەم ئەو گرفتانەی جوڵانەوەی (PKK) دووچاری هاتبوو، کە بزووتنەوەیەکە خۆی لەژێر بەرپرسیارێتی پێشەنگایەتی دەبینێ دۆزینەوەی هێزی واتاو ئامرازەکانی پێکهاتەیان لەسەرمن دەکرد بەپێویستییەك. لەکاتێکدا ئەم رۆحەی بەرپرسیارێتی لەخۆمدا دەبینم، تەواو دەرك بەوەدەکەم کە لەکەسایەتی گەلەکەماندا، پێویستە لەولاوەی نەتەوە بەناوی بژاری تەواوی گەلان هەڵسوکەوت بکەم. روانگەیەکی مرۆڤپەروەرانە و سروشت (گەردوون)م لەسەربنەمای تەواوی هەڵوێستەکانم بەجێکرد کەچەمکی تەسکی کۆنی " وڵاتپارێزی و نەتەرناسیونالیزم " تێپەڕدەکات. هەربەم ئامانجە بوو بۆچوونەکانم سەبارەت بەکۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەیی بۆ گفتوگۆکردن و هەڵسەنگاندن پێشکەشکرد.

بەرلەهەموو شتێك ئەو پرسیارەی لەسەرووی هەمووانەوە پێویستی بەوەڵامدانەوە هەیە سەبارەت بەوەیە پێویستە چوارچێوەی تیۆریمان چی بێت، نەبوونی تیۆری ئەنجامێکی چۆنی لێدەکەوێتەوە؟

تیۆرییە ناتەواو و چەوتەکان بەرەو کوێمان دەبەن؟ پێویستە تایبەتمەندێتییەکانی چوارچێوەی تیۆری تۆکمەو کۆك لەگەڵ ئامانجەکان کامانەبێت؟

لەگەڵ ئەوەی گووتەیەکە بووە بەمۆدێل باس لەوەدەکرێت کە لەسەردەمی " کۆمەڵگای زانیاری" دەژین. ئەم گووتەیە بەو واتایەدێت ئەگەر هێزی زانیاری پێویست نەبێت، نەك تەنیا ناتوانرێ گرفتەکانی واتاو پێکهاتەی دیاردەیەك چارەسەربکرێت کەگیروگرفتی لەجۆری وەرچەرخانی کۆمەڵایەتی هەیە، تەنانەت چارەسەرکردن و بەڕێوەبردنی دیاردە ئاساییەکانیش سەختە. تەنیا چارەسەرکردنی پراکتیکیانە و بەڕێوەبردن هەوڵێکە بەزۆری ئەنجامەکەی دۆڕاندنە. هەرچی سەرکەوتنێکی گرێدراوی شانسە بەردەوام ئەو مەترسییە لەخۆوە دەگرێت کە زوو یان درەنگ خاوەنەکەی بەرەو ژێرکەوتن ببات. هەرچی ئەو ژیان و بەڕێوەچوونەیە کەلێی ڕاهاتووین، پێبەپێ بەواتای لەدەستدانی ژیانی ڕاستەقینە دێت. ژیانی ڕاستەقینە تەنیا بەڕێوەچوون نییە، بەڵکو بەڕێوەچوونێکی خێرایە.

هەربۆیە کاتێك کۆمەڵگاکانی قەیران لەلایەن ئەو ڕێنومابیە تیۆریانەوە ڕۆشن و ئاراستەنەکرێن کە لێهاتووەو بەگوێرەی ئامانجەکانە، ئەوا شیمانەیەکی لەپێشە کە هەوڵە سەرەکییەکانی وەرچەرخان پووچەڵ بێتەوەو ئەنجامی پێچەوانەی لێبکەوێتەوە. لەمجۆرە قۆناخانەی مێژوودا بوونمان بە شاهێدی چەربوونەوەی بۆچوونە گەورەکان، سەرچاوەی خۆی لەمجۆرە تایبەتمەندێتییانەی ڕاستینەکە وەردەگرێت. لەسەرهەڵدانی شارستانییەتەکاندا، بەرلەپێکهاتنی سیستەمە نوێکان و دواتری، بوونمان بەشاهێدی بۆچوونی گەورەو ڕێبازەکانی باوەڕی دیسان لەبەر هەمان هۆیە.

لەبەرئەوەی لەسەدەی بیستەمدا مارکسیزم ـ لینینیزم مۆرکی خۆی لەئەمریتی رکابەرێتی دا پێویست دەکات بەچڕی هەڵوەستەی لەسەربکەین. تاوەکو هەڵەی بنچینەیی ئەم چەمکە نەدۆزینەوە، کەوەك کەس کاریگەری زۆری لەسەرمنیش هەبوو، ناتوانرێ سەری ڕێگا بگیردرێتە بەر، دەبووایە بەرلەوەی ۷۰ساڵی بەسەردا تێپەڕێت دەرکی پێکرابووایە.

ئەو چەمك و تێڕوانینەم سەبارەت بەسیستەم کەهەوڵمدا وەك کۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەیی بیکەم بەبابەتگەرایی، بەشێوەیەکی بنەڕەتی پێکهێنانی لەدەرەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت وەك ناوەڕۆکی هەڵوێستی تیۆریم دەستنیشانی دەکەم. نەك تەنیا لەدەرەوەی چەمکی دەسەڵاتی سیستەمی سەرمایەداری، گەڕانی چارەسەری لەدەرەوەی تەواوی دەسەڵاتە کلاسیکییەکانی دەوڵەتی پلەداری کۆمەڵگا دەوڵەتگەراکان، ناوەڕۆکی ڕێنومابیە تیۆریەکانمە. تەواو پێچەوانەی مەزەندەکان ئەم هەڵوێستە خەیاڵی نییە، تادوا ڕادە هەڵوێستێکی تیۆری گرێدراو بەراستینەی کۆمەڵگایەو وەك گرنگترین دەسکەوتی تێکۆشانی خۆمی دەبینم. لەگەڵ ئەوەی بنەماکانی کەسێتیم و کۆمەڵگاکەم ڕۆڵی لەگەیشتنم بەو هێزە تیۆرییە هەیە، بەڵام فاکتەری سەرەکی لەناو تەواوی پێکهاتە سیستەماتیکەکەیدا توانای تێگەیشتنمە سەبارەت بەکۆمەڵگای مێژوویی. توانای دەرککردنیشم بۆ تایبەتمەندێتییەکانی تێکۆشانەکەم و سەرکەوتنم لەبوون بەخاوەن بەرپرسیارێتی دەگەڕێتەوە. شوێنگەی دەیان ساڵ

خەڵوەتگا، زیندانەکان، خیانەت و ئێش و ئازارەکان لەپێکهاتنی ئایینە مەزنەکان و ڕێبازەکانی هزردا بەڵگەنەویستە. بەهاکانی کۆمەڵگای سروشتی، ئەتنیك و شەڕی هەزاران و زەحمەتکێشان لەپێناو پاراستنی هەبوونی خۆیان جێگایەکی دەستلێبەرنەدراوی لەم پێکهاتەیەی هزردا هەیە. ئاشکرایە کە دەرککردن بەرووداوە گرنگەکانی دەوروبەری دەسەڵاتی سیاسی مێژوویی وەك هێلکاری هەمیشەیی نابێتە بناخەی مێژووییمان. دەشێ تەنیا لەدەرککردنی گشتگیرانەی سیستەم و وانەلێوەرگرتنی بەهایەکی هەبێ.

ئەو مێژووەی پێویستە بەبناخەی بگرین مێژووی ئەوانەیە کە لەجەمسەری دژدا بەرامبەر پێشکەوتنی کۆمەڵگای چینایەتی و پلەداری جێگای خۆیان دەگرن. تەواوی مێژووە سیاسی و فەرمییەکان یان بەهیچ شێوەیەك باسی ئەم مێژووە ناکەن، یاخود وەك گروپێکی ئاژاوەگێڕ، مرۆڤگەلێکی ئەمزان و مێگەلێك لەقەڵەمیان دەدەن کەبۆ ئامانجەکانیان شایستەی هەمووجۆرە بەکاربردنێکن. ئەم مێژووە بەو ئەندازەیەی کە وشك، داتاشراو و ئایدیالیستە، چەمکێکی سۆزداری زۆردارانەشە. مێژوومان بەکۆمەڵگای سروشتی دەستپێدەکات و لەمیانەی پشتبەستن بەهەموو جۆرە هزرو چالاکییەکانی ئەتنیك، چین و ڕەگەزی چەوساوە دەبەستێت کەبەرامبەر پلەداری و دەسەڵاتی سیاسی رادەوەستێ.

لەکاتێکدا بەمجۆرە بناخەی مێژوویی تیۆریەکەمان پێناسە دەکەین، ڕەهەندە گرنگەکەی دیکەی پێویستی لەخۆوەگرتنی بەرزترین ئاستی هێزی زانینی کۆمەڵگایە. ئەگەر چەمکی ڕاستی مێژووییمان لەگەڵ بەرزترین ئاستی زانین ئاوێتەنەکەین، ئەوا ناتوانین بەشێوەیەکی لێهاتووانە هێزی تێگەیشتن و شێوازی ئاواکردنمان دەستنیشان بکەین. دەبێ وەکو ڕاستینەیەکی بنچینەیی تێکۆشانی ئایدیۆلۆژی دەرك بەوە بکەین کەتیۆرییەك ئاسۆی زانینی توانستی تەواوی سیستەم وەرنەگرێت ئەوا ناتەواوەو لەتوانەوە لەناو ئاسۆی تیۆرییە دژەکاندا ڕزگاری نابێت.

بەم شێوەیە دانانی چوارچێوەی تیۆری سەبارەت بەسیستەمی کۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەیی یەکەم هەنگاوە. چەندە گەوهەرەکەی پڕبکەین و پراکتیکەکەی پێشبخەین، ئەو سیستەمەی پێشدەکەوێت بەو ئەندازەیە ئازاد و یەکسان دەبێت. پێشبینی دەکرێت سیستەمێك کە لەم بوارەدا پێشدەکەوێت نەسیستەمی پلەداری و دەوڵەتگەرایی کۆنە، نە سیستەمی کۆیلایەتی کۆمەڵگای دوڕاو و چەوساوەو سەرکوتکراوە. سیستەمێکی ئەخلاقییە کە پەیوەندییەکی دیالەکتیکی شایستەی بەرێوەچوونی لەگەڵ سروشت ئاواکردووە، لەناوخۆیدا پشت بەستەمکاری نابەستێت و ڕاستەوخۆ لەرێگای دیموکراسییەوە بەرژەوەندی هاوبەش دەستنیشان دەکات.

ناوەڕۆکی کۆمەڵکاری پێکهاتنی هەبوونی کۆمەڵگا خەسڵەتێکی تایبەت بەناوەڕۆکە نەك ڕواڵەت. دەیسەلمێنێ کە کۆمەڵگا تەنیا بەشێوازی کۆمەڵکاری (کۆمۆنە) دەتوانێ بەردەوام بەهەبوونی خۆی بدات. لەدەستدانی ناوەڕۆکی کۆمەڵکاری بەواتای دەرکەوتن لەرەوشی بەکۆمەڵگابوون دێت. هەر گۆڕانکارییەکی دژ بە بەهاکانی کۆمەڵکاری بەواتای لەدەستدانی چەندین بەهای کۆمەڵگادێت. لە

دۆخێکی وەهادا هەڵسەنگاندنی ژیانی لەشێوەی کۆمەڵکاری وەك شێوەی سەرەکی ژیان واقیعییە. بۆ دەرککردن بەو بڕوا چەوتانە هێندە بەسووربوونەوە جەخت لەسەر ئەم راستییە دەکەین: بەگوێرەی گووتەی شارستانییەت، ئەوەی کۆمەڵگا دەژێنێ و بەرزیدەکاتەوە پلەداری و بەهاکانی دەسەڵاتە. ئەوەی لەناواخن جێگیردەبێت بەردەوامی بەقۆناخی دواتر دەدات. دەتوانرێ بگووترێ بەو ئەندازەیەی ئەم چەمکە کۆنترینیانە ئەوا یەکەم درۆی گەورەو سیستەماتیکە کە هەرمزێدە زەینی داگیرکردووە، چەندەی کۆمەڵگا ناچاری باوەڕهێنان بەم بانگەشەیە دەکرێت ئەوا رەوابوون بەو قۆناخەش دەدات کەدژی کۆمەڵگایە. ئەمە بانگەشەیەکی هێندە بەهێزە، تەنانەت لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا کەس نییە بڕوای پێ نەبێ. سەرەڕای ئەوەی سیستەمی کۆمەڵکاری شێوازی لەدایکبوونی هەبوونی کۆمەڵگایە، بەهای ژیان و شکۆدارکردن، کردنی بەموڵکی پلەداری و هێزی دەسەڵات، لەسەرووی ئەو ناکۆکییانەوە دێت کە پێویستی بەشیتەڵکردن هەیە. ئەم گووتەیە کە چەواشەکاری مێژووی کۆمەڵگای ئەنجامداوە دەبێتە فۆرمی چەمکی سەرەکی تەواوی سەرخانەکان، لەسەرووی هەمووشیانەوە مێژوو، ئەدەبیات و سیاسەت. لەکۆتاییدا شێوازی راستەقینەی لەدایکبوونی کۆمەڵگا بۆ شتێکی بێ زمان و بێ قسە وەردەچەرخێ.

تاوەکو کۆمەڵگای سەرەتایی لە ناوزەدکردنی " سەرەتایی " رزگاری نەبێت ئەوا تەواوی دەستنیشانکردنەکانی کۆمەڵناسی لەبیناکردن لەسەر بناخەیەکی چەوت رزگاری نابێت. دیسان پێویستە بۆ نموونەی خانەی بنچینەیی بگەڕێینەوە. بەگوێرەی ئەو خانانەی سەرجەم هەمەڕەنگییەکانی بەدەستهێناوە دەشێ خانەی سەرەکی سەرەتایی بێت. بەڵام ئەم سەرەتاییبوونە بەواتای سەرەتاییبوون و دواکەوتوویی نییە کە پێویستە تێپەڕبکرێت، یەکەم بەواتای بنەڕەتبوون سەرەتاییە. تاوەکو بەمشێوەیە تەماشای بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری (کۆمۆنە) نەکرێت، ئەوا تەواوی دەزگاکانی دیکە بەشێوەیەکی بێ بناخە لەناو بێواتابوونێکی جددی هەڵدەسەنگێنرێت.

کەواتە ئەگەر بخوازین لەتێکۆشانی کۆمەڵایەتییدا بەپرەنسیپ بین، بەر لەهەموو شتێك پێویستە بەرامبەر شێوازی پەیدابوونی کۆمەڵگا بەرێزبین و بەشێوەیەکی واقیعی سەیری بکەین. نەك تەنیا لەشیتەڵکارییەکانی کۆمەڵگا هاوچەرخ و رادیکاڵەکان، بەڵکو لەپراکتیکەکەشیاندا راکردن لەکۆمەڵکاری هەیە. ئەگەر بگووترێ خۆی تایبەتە، فیکرەکەی کۆمەڵکارییە ئەمە خەڵەتاندنە. ئەمە ئەنجامێکی بێبەشکردنی کۆمەڵگای سیستەمی سەرمایەدارییە لەئەخلاق. تەنانەت تاوەکو کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم ئەتنیك (تیرە ـ خێڵ ـ گەل) لەدەرەوەی کۆمەڵناسی بینرا. بەلانی کەم تاوەکو بەئەندازەی دەسەڵاتی سیاسی بەها بەئەتنیك نەدرێ، ئەوا شیمانە ناکرێت واتا بەگرفتەکانی کۆمەڵگا بدرێت و بەرەو چارەسەری راست هەنگاو بهاوێژرێت. فۆرمی ناوەڕۆکی کۆمەڵکاری بەشێوەیەکی هەرەچڕ لەئەتنیکدا گوزارشتی لێدەکرێت. کاتێك ئەتنیك لەئارادا نەهێڵین چی کۆمەڵگا دەمێنێتەوە؟ تاوەکو دوێنێ تەواوی رێبازە هاوچەرخەکانی فیکر ــ مارکسیزمیشی لەناودا ــ گەوهەری ئەتنیکیان وەك فۆرمێك هەڵدەسەنگاند کە کلاسیکە و هیچ رۆڵێکی نییە. ناوەڕۆکی کۆمەڵکاری وەك گەوهەرێکی

فێـزمون و تایبـەت بەکۆنەپەرستی نیشاندەدرا. تـا وایلێهـات چـەنده تـاکڕەوێتی دەربکەوێتـە پـێش و لەسەر بەهاکانی کۆمەڵگا زاڵبێت، بەو ئەندازەیە گـرنگ و بەکەرامـەت لەقەڵەم دەدرێ. کاتێـك دەڵێین بە بەراورد کردن لەگەڵ راهیبەکان، زانا کۆمەڵناسییەکان زۆرخـراپن، بـاس لەمەسـەلەیەکی زۆر گـرنگ دەکەین. راهیـب وەك کەسێکی لـەپێش و خـاوەن هەسـت، هـەروەکو چۆن بیردەکاتـەوەو بـاوەڕی دێـتێ لەگەڵ کۆمەڵگاو لەپێناویدا دەژی. راستی و راستنەبوونی زانیاریەکەی پێوانەی سەرەکی نییە. پێوانەی سـەرەکی گرێـدانێتی بەکۆمـەڵگاری کۆمـەڵگا. هەرچی " زانـای کۆمەڵناسـی " یـە، راستی زانیاریـەکەی هەرچییەك بێت، کۆمەڵگاری کۆمەڵگا بەبنەما ناگرێت. وەکـو ئەنـدامێکی تـەکنیکی نزیکـی مەسـەلەکە دەبێتـەوە. کارەسـاتیش بەمشێوەیە دەسـتپێدەکات. بەگشـتی تـەواوی زاناکـان، بەتایبـەتیش زاناکـانی کۆمەڵناسی، تاوەکو دان بەپیرۆزی کۆمەڵگاری کۆمەڵگادا نـەنێن و تـامردن پێیـەوە گرێـدراو نـەبن ئـەوا بەشێوەیەکی عادیلانـە لـەناوزەدکردنی "چـینی گـەورەی بـێ ئەخلاقـەکان " رزگاریـان نابێـت. ئەگـەر گرێدراوی کۆمەڵگاری کۆمـەڵگا بووانایـە، ئـەوا شـەڕو دەسـەڵات، چەوسانەوەو بـەکاربردن نەدەگەیشتە ئەو ئاستانەی لەئارادایە. ئایا دەتوانرێ بۆمبای ئەتۆمی بەکامە کۆمەڵگاگەراییەك روونبکرێتەوە؟

هەستیارترین قۆنـاخی پێشکەوتنی کۆمـەڵگای کۆمـەڵگاری ئـەو سـەرەتایەیە کـە تووشـی پێکهاتـەی پلەداری هات. ئاراستەیەك پێویستە کـە لەئـەزموونی کەڵەکـەبوونی کۆمـەڵگا بـەرەو دەوڵەمەنـدی واتـا، لەوێشـەوە بـەرەو زەمـان و بەسـەمبۆلکردن بچێت. لـەرێگای ئـایینی تەوتەمـەوە ئـەم قۆناخـە پـیرۆز دەکرێت. گرنگی ئایین بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بۆ کۆمەڵگا رۆڵی یەکـەمین ناسنامەی بینیـوە. ئەمـەش دۆخـی هۆشـیاری سـەرەتاییە. پـیرۆزی ئـەم شێوەیەی هۆشیاری بەتایبـەت بـۆ خـودی ژیـانی کۆمـەڵگا دەگەڕێتەوە. دابڕان لەژیانی پریماتی ئاژەڵی، یەکـەم جیـاوازی واتـاش لەگـەڵ خۆیـدا دێـنێ، نوێبـوونی جیاوازییەکـە رۆڵـی هەژانـدن دەبـینێ. یەکـەمین تایبەتمەندێتییـەکانی لـەناواخنی خـۆی دەگرێـت. لەتەواوی هەنگاوە ئەرێنییەکانی پراکتیکـی کۆمـەڵگا رێگا لـەپێش پێشکەوتنە بـەجۆش و خرۆشـەکان دەکاتەوە. ئەم رەوشە ئەو هۆشیاریەیە کەزیادبووە. ئەو قۆناخەیە کە هۆشیاری زمانگرتن و فێربـوونی قسـە لەگـەڵ خۆیـدا دێـنێ، زمـان گـرتنیش ناولێنانـە، هەرچـی ناولێنانیشـە بـەسمبۆلکردن لـەخۆوە دەگرێت. بۆ بەبەرهەمبوونی پراکتیکی قۆناخی هۆشیاری گرنگییـەکی ژیـانی هەیـە. تـا دێ بـەبێ ئـەو لەسەرپێ ڕاوەستان زەحمەت دەبێت. یەکسـەر هەسـت بـەخراپی خەسڵەتەکانی ژیـانێکی بـێ هۆشـیاری دەکرێت. سیفەت شانبەشانی پێشکەوتنی چۆنایەتی و جیـاوازی هۆشیاری بـەرێوە دەچێت. دیـاردەی ئـایین تـەواوی گرنگـی و پـیرۆزی خـۆی لـەم قۆنـاخـە هەسـتیارەی ژیـان وەردەگرێـت، هـەر لەسـەرەتاوە ناکۆکییەك لەهەناوی خۆیـدا لـەخۆوە دەگرێت. لەبەرئـەوەی گوزارشـتی یەکـەمین ناسـنامەو هۆشـیاری کۆمـەڵگابوون بـوو بـەبێ ئـەو ژیان زەحمەتـە. لەلایـەکی دیکـەوە لەبـەر ئـەوەی سـەبارەت بـەپیرۆزی و تابۆگەرایی " دەستلێنەدراوی " گۆڕەپانی قەدەخەکراو ـ زنجیرەیەك رێسا لەخۆوە دەگرێت دەرهەق بە داهاتوو موحافەزەکارە. بەرامبەر بەفاکتەرە نوێکانی هۆشیاری داخراوە. بەم تایبەتمەنـدێتییەی کۆسـپ دەخاتە بەردەم پێشکەوتن. هەر لەبەر ئەمەشە لەسەرەتاوە فرە ئایینی دەبێتـە دۆخێکی ناچاری. فـرە

ئایینی و فرە خودایی گوزارشت لەزیادبوونی جیاوازی هۆشیاری دەکات، نەریتییە. لەئاییندا سەرەتا روونکردنەوەی هەموو شتێك بە رۆحگەرایی (ئانیمیزم)، ئەنجامێکی پارادیگمای کۆمەڵگاو دیدگای سروشتییە، نەریتییە. پێبەپێ بەرەو گەورەترین رۆح دەچێ، لەوێشەوە تێپەڕبوون بەرەو خوداییبوون بەسمبۆلکردنی قاڵبوونەوەی تایبەتبوونی کۆمەڵگاو بەدەستهێنانی ناسنامەیە. سەرەتا خوداوەند خودی کۆمەڵەکەیە (کۆمرۆڤەکانە).

چیرۆکی حەزرەتی ئیبراهیم سەبارەت بە ئیلهامی خودایی سەیرە. هەروەکو دەزانرێ حەزرەتی ئیبراهیم لەمیانەی سەرهەڵدانی بەرامبەر بەپەنتائۆن (گروپی خودایی) نەمروودەکان و پادشا خوداوەندەکانی بابل و ئاشوورو شکاندنی بتەکان رێبەرایەتی یەکێك لەگرنگترین شۆڕشە زهنییەکانی مێژووی کردووە. بەڵام تیرەی عیبرانی کە حەزرەتی ئیبراهیم رێبەرایەتی دەکات، تەنانەت یەك دانەرۆژیش بەبێ خوداوەند نابێت. ئیتر ئەم خوداوەندە ناشێ تەوتەمی قۆناخی سەرەتاییش بێت. چونکە سەرهەڵدانێکی شۆڕشگێڕانە بەرامبەر بتپەرستی (بتگەرایی) ئەنجامدراوە. هەرچی خوڵقاندنی سەمبۆلی نوێیە زەحمەتە. پێویستی بەدەوڵەمەندییەکی نوێی واتا هەیە. بەکورتی پێویستی بەگۆڕانکارییەکی رادیکاڵانەی ئایین هەیە. مسۆگەر بەسیستەمی ئایینی و خودایی قۆناخ کاریگەردەبێت. بەڵام بەخێرایی پێویستی بەو ئازادییە هەیە کە خۆی هەڵگرتنی و بۆ نوێبوونەوە ناچارییە. قۆناخی خەڵوەتگا لەسیستەمی پێغەمبەرایەتی راوەستەیەکی باو و نەریتییە، ئامانجی گەیشتنە بەچڕبوونەوەی واتا. ئەو هەزرە نوێیانەی لەزهنییەتدا وشیاردەبنەوە، بابەت و شێوەکانیان بەئیلهام و سروش (وەحی) بەناو دەکرێت. وەحی زیاتر دەنگی خودای داتاشراوە (مجرد). داتاشراویی، نیشاندەدات کە لەسیستەمی واتایی دواکەوتوویی بتگەرایی، بۆ سیستەمێکی پێشکەوتووتری واتا هەنگاو هاوێشتراوە. حەزرەتی ئیبراهیم کەلەم قۆناخەدا ژیاوە بناخەکانی ئایینی خۆی دادەنێت. شیمانە دەکرێت لەقۆناخێکدا کە گیروگرفتەکانی ژیان تەنگەتاوی زۆری دروستکردووە لەخەڵوەتدایە، وەڵامی دەنگی باو دەداتەوە. ئیبراهیم دەڵێ " تۆکێی؟ "، خاوەن دەنگ وەڵامدەداتەوە من" یاھ ـ وە"م، واتای "ئەوە". ئەمە بەواتای خاوەنی دەنگ دێت، لایەنی سەیرتری مەسەلەکە ئەوەیە وشەی "ڤا ئەڤ" لەزمانی کوردی بەواتای " ئەو " دێت. ئەو لێکۆڵینەوانەی سەبارەت بەریشەی زمانی عیبرانی کراوە نیشاندەدات کەزۆر کاریگەری زمانی ئاریانی لەسەرە، کەبناخەی زمانی کوردییە. ئەگەر ئەوە رەچاوبکەین کەباوەڕی ئیبراهیمی لەناوچەی ئورفا زۆر بەهێزە، تەنانەت دەتوانین بەشوێنی لەدایکبوونی نەریتی پێغەمبەرێتی بەناوبکەین، ئەوا ریشەی ئەم پێشکەوتنە زیاتر رۆشندەبێتەوە. چونکە ناوچەکە شوێنێکە هەرە زێدە کولتووری ئاریانی و سامی تێکەڵ بەیەکتر بوونە. هەربۆیە تێکەڵەی سامی ـ ئاریانی زمانی عیبری، کاریگەری کردۆتە سەر کولتووره ئایینییە تازە لەدایکبووەکە. هەروەکو دەزانرێ یاھ ـــ وەھ دواتر دەبێتە یاهۆڤا، لە یاهۆڤاش بۆ یەهودی دەگۆڕدرێ. هەرچی ئیسرائیل و ئەڵلایە ئەنجامی رەنگدانەوەی ئەم پێشکەوتنەیە لەسەر کولتووری سامی.

هۆکاری ئەم باسە کورتەی سەرەوە بۆ ئەوەیە کە لەمیانەی نموونەیەکی زانراو باشتر دەرك بەپێشکەوتنی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری بکرێت. کەبەسەر ئەم باسە تێپەڕدەبین باهەڵوێستێکی کۆمەڵناسی سەبارەت بەبابەتی " ئەڵلا" بێنینەوە کە پەیوەندی بەمەسەلەکەوە هەیە. ئەو بابەتەی بەسەدان ساڵە مێشك و دڵی مرۆڤی بەخۆیەوە خەریك کردووە وشەی " ئەل " ی سامی ڕەگەکەی پێکدێنێ. " ئەل " وێنەو شێوەیەکی خوداییە. شیمانە دەکرێت ساڵانی ٢٠٠٠ ی پێش زایین لەلایەن کەنعانییە سامییەکانەوە بەرهەمهێنرابێت. تیرەی کەنعانی لەو قۆناخەی کەلەناوچەی نیو بیابان ــ نیو دەشتایی بەشێوەی ڕەوەندی دەژیان زیاتر نزیکی چەمکی خودایی داتاشراون. ڕووبارێك، شاخ و زەوییەکی کشتوکاڵی جێنشینبوونی نییە کەحوکم بەسەر ژیانی کۆمەڵە ڕەوەندەکاندا بکات. سروشت یەك شێوەی نەگۆڕە. زەوی و ئاسمان وەك بۆشاییەکی فراوانە. لەدۆخێکی وەهادا هۆز وەك تاکە بوونەوەر وایە. لەبواری ڕەوشی پلەدارییش، دەزگای شێخایەتی پێشدەکەوێت. شێخ، زانا تەمەندارەکەی هۆزە. بەرلەپێکهاتنی دەزگای پێغەمبەرایەتییە. جۆرێك لەشامانی سامییەکانە، پێشەنگێکی پێغەمبەرایەتییە. چەندە دەستڕۆییەکەی گەشەدەکات ڕێزو بەهای پیرۆزی بەدەستدێنێ. هەروەکو مێشکی هۆز وایە. ئەو ڕێزو پیرۆزییەی بەدەستیهێناوە چەندەی دەکرێت بەبابەتگەرایی بەرەو بەنایینبوون دەچێ. لەقۆناخی تێپەڕبوون لەتەوتەمگەرایی هۆزەوە بۆ خودای داتاشراو چەمکی " شکۆداری " پێشکەوتنی بەخۆیەوە دەبینی. بەرامبەرەکەی "ئەل" ە. لەزمانی عەرەبی ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا " علا، اعلی " نزیك بەواتای بەرز، بەرزتردێ. کاتێ هۆزی عیبرانییەکان لەناوچەی کەنعانییەکان ــ ئیسرائیل و فەلەستین ــ دەربازی ژیانی جێنشینی دەبن، کاریگەری کولتووری خۆجێیی کەنعانییەکانیان دەکرێتەسەر. ئەمجارە لەخوداوەند" یاهۆڤا " وە بۆ بیرۆکەی " ئەلۆهیم " دەربازدەبن کە " ئەل " ڕەگەکەی پێکدێنێ. بەپێی تێپەڕبوونی کات و قۆناخ لەئەلۆهیم بۆ چەمکی ئەڵلا دەگۆڕێ. گرێدراو بەگەشەکردن و بەهێزبوونی کۆمەڵگاو بەدەستهێنانی تایبەتمەندێتییە ناکۆکەکان چەمکی " ئەڵلا " ش لەسەردەمی حەزرەتی محەمەددا لەسادەیی " ئەل " و شکۆداری بۆ بارگاوییبوونێکی تێکەڵ دەگۆڕێ. ئەوەدونۆ سیفەت (خاسییەت) بەدەستدێنێ. زەحمەتە مۆدێل و بیرۆکەیەکی سۆسیۆلۆژی بدۆزرێتەوە کەبە شێوەیەکی هێندە سەرنجڕاکێش تایبەتمەندێتییە گرنگ و پیرۆزەکانی دەزگای کۆمەڵگاو بابەتەکانی بەشێوەیەکی وەها گشتگیر نیشانبدات.

ئەوەشی بخەینەسەر کەنیشاندانی " ئەڵلا " وەکو وێنەیەکی بیری پێشکەوتنی کۆمەڵگا، بەشێوەیەکی قەبا هەڵسەنگێنرێ، گوایە نکوڵیمان لێکردووە هەڵەیە. بەپێچەوانەوە بەتایبەتی پێشکەوتنی ئەم چەمکە لەناو هۆزی عیبرانی، لەئەنجامی هەنگاونانی لەیاسای کۆمەڵایەتییەوە بۆ یاسای فیزیا، کیمیا و زیندەوەرزانی، تاوەکو زانستەکانی ئەمڕۆمان هێزی واتای بەدەستهێناوە. تاوەکو قووڵایی شکۆداری کۆزمۆس و کوانتۆم هاتووە. تەنانەت بەچارەسەرکردن و پێکهێنانی خانەی بوهێلی و زیندوو گەیشتووە. هەربۆیە چارەسەرییەکی ڕاست بۆ بابەتی " ئەڵلا " پێوانەیەکی خوداگەرایی ڕاستەقینەیە. هەروەها بەشێوەیەکی وەها ئاشکرادانانی ئەم پێوانەیە، لەهەمانکاتدا نموونەیەکی زەق و

سەرنجڕاکێشە سەبارەت بەچۆنییەتی و پێویستی شرۆڤەکردنی ئایین. لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا پیرۆزی ڕاستەقینە بەشێتەڵکاری سۆسیۆلۆژی ڕاست تێپەڕدەبێت. ئەگەرنا تەنیا هاواری وشك و ئەزبەرەکردنی " ئەڵڵا " لەلایەن جەماوەری گەل کەهیچ واتایەك لەخۆوە ناگرێت، نکوڵیکردنێکە لە " ئەڵڵا " کەزۆر لە " بتگەرایی " رابردوو مەترسیدارترە. ئەوەی پێویستە لەڕاستینەی کۆمەڵگاکەماندا ئەفەرەتی لێبکرێت و بەلاوە بنرێت ئەم " بتگەراییە داتاشراوە "یە کەپشت بەئەزبەرەکردن دەبەستێ.

کۆمەڵناسی ئایین دوورە لەوەی ڕاستینەی کۆمەڵگا نیشانبدات. بەشێوەیەکی تۆکمە دانانی پەیوەندی زانیناسی (ئەپستمۆلۆژی) لەگەڵ کۆمەڵگابوون، گرفتێکە پێویستی بەشیکردنەوە هەیە. ڕەوشی ئێستای سۆسیۆلۆژی سادەترین بابەتەکانیش ناچاری چارەسەری دەکات.

بەسووربوونەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکەینەوە تاوەکو سروشتی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری شیکار نەکرێت ناتوانین بەشێوەیەکی ڕاست پێشکەوتنەکانی دواتر تاوتوێ بکەین. هەروەکو چۆن ئەوە ڕاستە کەتاوەکو ئەتۆمی هایدرۆجین شیکار نەکرێت ئەوا شیتەڵکردنی هیچ توخمێك واقیعی نابێت، بۆ پێکهاتەی ڕەگی کۆمەڵگاش تاوەکو دەرك بەکۆمەڵەی کۆمەڵکاری نەکرێت ئەوا ناتوانین واتا بەهەمەڕەنگی دیاردەی کۆمەڵگا بدەین؛ هەربۆیە باسێکی ناتەواو و زانستێکی چەوتی کۆمەڵگا دێتەئاراوە. گوایە میتۆلۆژیا و تیۆلۆژیا چەمکێکی فەنتازی کۆمەڵگایان پێشکەشکردووە، سۆسیۆلۆژیەکی هاوشێوەی نموونەی بوخچەی پینەکراو، جگە لەماندووکردن و ئاڵۆزکردنی مێشك هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێناکەوێتەوە. ئەمەش زیاتر ڕێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە دەسەڵات بەرەو شێتایەتی بچێت. چونکە تاوەکو کۆمەڵکاری شینەکەیتەوە ناتوانی دەسەڵات شیکار بکەیت. ئەو زەمینەیەی پلەداری و دەسەڵاتی دەوڵەتی لەسەر بەزربۆوە کۆمەڵکارییە. پلەداری وەك چەمك بەواتای بەڕێوەبەرێتی پیرۆزییە؛ بەدەستهێنانی دەستڕۆییە لەلایەن زانای تەمەندار. لە قۆناخی لەدایکبوون ڕۆڵی ئەرێنییە. ڕێنیشاندانی گەنجان، ڕاپێچکردن و بەڕێوەبردنی تیرەی ـ کۆمەڵکاری قۆناخێکی لەپێشی پێشکەوتنە. هەرچی دەسکەوتی زاناکانە لەم پەیڕەوەدا بەسانایی بەلاوەنانی تەنگەتاوییەکانی تەمەنداریە. ئەو گەنجانەی لەدەوروبەری کۆبوونەتەوە، بەتوانستەکانیان دەرك بەوە دەکەن کەلەمیانەی سوودوەرگرتن لەئەزموونەکانیان دەتوانن سەرکەوتووتربن. دەشێ لەگەڵ شامان ببێت بەهاوپەیمانێکی نزیك کەیەکەمین شرۆڤەکاری ئایینە. پێبەپێ لەبواری ئاییندا بوونی بە وتەبێژی ئایین،بەواتای وەرچەرخانی شامان دێت بۆ ڕاهیبێتی. کارامەیی کوڕە لاوەکان لەبواری نێچیروانی و کۆبوونەوەیان لەدەوروبەری سەرپەرشتیارێك دەیانکات بەجۆرێکی سەرەتایی دەستە و پێوەندی سەربازی. ڕێککەوتنی ڕاهیب ـ سەرپەرشتیار ـ زانا گوزارشت لە پلەداری هەڵکشاودەکات. هێشتا نەگەیشتۆتە بەدەزگابوونی دەوڵەت. پەیوەندی لەنێوان کەسەکانە. چەندەی دەچێ هێزی دەوروبەری دایك ـماڵیکردن پەرتەوازە دەکرێت.

هێزی ئافرێنەری کۆمەڵگای کۆمەڵکاری دایك تێکۆشانێکی گەورە بەرامبەر بەم ڕێککەوتنە سێیانییە نوێیە بەڕێوەدەبات. تەواوی ئاسەوارە مێژووییەکان نیشاندەدەن کە ئەم قۆناخە

بەشێوەیەکی بەهێزو کاریگەر لەئارادابووە. سەردەمی دایك ـ ماڵیکردن کە لەقۆناخی کۆمەڵگای نئۆلیتیك ـ ١٠٠٠٠ ـ ٤٠٠٠ پێش زایین ـ گەیشتە لوتکە. لەئەنجامی ڕێککەوتنی راهیب ـ سەرپەرشتیار ـ زانا تێپەردەکرێت کە گوزارشت لە لەدایکبوونی باوکسالارێتی دەکات. دوالیزمی ئینانا ـ ئەنکی، ماردۆك ـ تیامات ی میتۆلۆژیای سۆمەری ئەم چاخەی بەرلە مێژوو سەمبۆلیزە دەکات. شرۆڤەیەکی ئاسایی میتۆلۆژی ئەم راستییە ڕووندەکاتەوە. ئینانا رەمزی دایکە بەهێزەکەی بەر لەمێژووە؛ بەسووربوونەوە باس لە ١٠٤ " ما "کانی دەکات کە بەواتای ئامرازەکانی، بابەت و یاساکانی شارستانییەت دێت. باس لەوە دەکات کەخوداوەند ئەنکی (یەکەمین واتای باوکسالارێتی) ئەو بەهایانەی رفاندووە کە خۆی نافراندوویەتی. بەجۆشترین بەشی داستانەکە لەئورگەوە چوونێتی بەرەو ئەریدۆ، لەشاری خۆیەوە چوونێتی بۆ شاری ئەنکی، ئەوتێکۆشانە شکۆداریەتی کە لەئەنجامی هەزارو یەك هەوڵ و کۆششەوە " ما " کان بەدەست دێنێتەوەو دەیگەڕێنێتەوە. کێشمەکێشی ماردۆك ـ تیامات ی داستانی بابلی زیاتر ئەو تێکۆشانە نیشاندەدات کەسەبارەت بەدەستڕۆییەوە (دەسەڵاتخوازی) ئەنجامدەدرێت. بەزمانی میتۆلۆژیا بێرەحمی پەرینەوە لەدایکسالارێتی بۆ باوکسالارێتی نیشاندەدات. وەك شێوەی دووەم و سێیەمی ئەم داستانانە لەشارستانییەتی میسر وەك ئیسیس ـ ئۆسیریس، گریکەکان زێوس ـ هەرا و لەشارستانییەتی هیتیت و ئورارتووش دەشێ دوالیزمی هاوشێوەی ئەمانە ببینین.

ئەوەی لەمیتۆلۆژیاکان فێری بووین دەتوانین لەئایینەکان، بەتایبەتیش لەئایینە تاکخوداییەکانی بەدەستبیێنین. کۆمەك و بەشداری موسا لەنەریتی حەزرەتی ئیبراهیم مسۆگەر خستنی ژنە بۆ ژێر زەبت و رەبت. لای حەزرەتی ئیبراهیم هێشتا ژن بەتەواوەتی بچووك و سووك نەکراوە. دوالیزمی ئیبراهیم ـ سارا نزیك بەهێزی یەکسانە. هەرچی لەدوالیزمی موسا ـ مەریەمە، مەریەم کەرۆڵی خوشکی دەبینێ مەحکومی دۆراندنێکی پڕ لەئێشکراوە. دوا پاشماوەی هێزەکانیشی لەدەستدەدات. هەرچی لای حەزرەتی داود و سلێمانە ژن یەکلایەنە بابەتێکی ئارەزوومەندییە. هیچ جۆرە دەسەڵاتێکی نامێنێ. ژن بابەتی کەیف و رابواردنی پادشا هەڵکشاوەکانە؛ ئامرازی درێژەپێدانی رەچەڵەکە. جارجار کەسایەتی وەکو ئەستەر و دەلیلە سەرهەڵبدەن ئەمانە لەبوون بەئامرازی خراپەکاری بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکە نابینن. لەدوالیزمی حەزرەتی عیسا ـ مەریەمدا تاکە شەیەکیش لەزمانی مەریەمەوە نابیستین. هەروەکو بڵێی زمانی براوە. مەسیحێتی هەنگاوێکی مەزنە لەگەیشتن بەژنانی رۆژگاری ئەمرۆمان. هەرچی لەمەسەلەی حەزرەتی محەمەد ـ عایشەیە تراژیدیایەك لەئارادایە. عایشەی منداڵ بەرامبەر بەدەسەڵات و دەستڕۆیی دەرەبەگایەتی ئیسلامی هەڵکشاو، بەسکالایە. مێژوونووسان دەگێڕنەوە کە گووتوویەتی "ئەی خودایە لەجیاتی ئەوەی منت وەك ژن بهێنایەتە دونیا منت بکردبووایە بەتاشەبەردێك باشتربوو ". ئەمە نزایەکی خراپە لەئەنجامی ئەو کینە گوتوویەتی کەزانیویەتی سەرباری ئەوەی هاوسەری خۆشەویستی پێغەمبەر بووە، بەلام لەگەمەی دەسەڵاتدا هیچ ئەنجامێك بەدەستناهێنێ.

تاوەکو ئێستاش زۆرجار لەکۆمەڵگا ئەتنیکییەکاندا رووبەرووی ئەوە دەبینەوە کە لەبنەڕەتدا پلەداری هێزی لەکێشمەکێش و پێکدادانی باوکسالاری لەگەڵ دایکسالاریدا بینیوە. لەئەنجامی ئەم دۆڕاندنەی ژنان شکاندنەوەی گەورە لەفۆرمی ناو کۆمەڵگادا دەبینرێ. لەکاتێکدا جاران خۆی *هەڵبژێرە* ئیتر وەك موڵك دەکڕدرێ. ئیتر لەپاشماوەی ئەو ژنەی کە لەدەوروبەری پیاوەکەی رێکخراوە، بۆ ئەوەی دەسترۆیی خۆی لەدەستنەدات بۆ ماوەیەکی درێژ بەرخودانی کرد، ژنێك ماوەتەوە کەئیرادەی خۆی لەدەستداوە، شێوەو ناسنامەیەکی ژن ماوەتەوە کە بەبژاری پیاو رازیکراوە. نموونەیەکی دیکەی سەبارەت بەوەی ئەم قۆناخە بەسانایی تێپەڕنەبووە، لەو مەراسیمەی هاوسەرێتی پیرۆزدا دەبینرێ کە پاڵێوراوە پیاوەکان لەگەڵ خوداوەندی دایك خێزان پێکەوەدەنێن و لەهەر ساڵوەگەڕێکی ئەم هاوسەرێتییە پیرۆزەدا دەکرێن بەقوربانی. ئەو رێورەسمانەی لەناو زۆربەی کۆمەڵگاکان بیرەوەریەکانیان دەبینین، سەمبۆلی ئەوەیە کە ژن لەپێناو لەدەستنەدانی دەسترۆییەکەی ساڵانێکی درێژ بەرخودانی کردووە. رێورەسمەکانی قوربانیکردن وەك سەمبۆلێك ئەوە نیشاندەدات کە لەپێناو ئەوە رێکخراوە کاتێك پیاو دەسترۆیی بەدەستدێنێ حوکمڕانی بەسەرژندا نەکات. پێکدادانی ماردۆك ـ تیامات ی ساڵانی ۲۰۰۰ ی پێش زایینی کۆمەڵگای سۆمەری ئەوە نیشاندەدات کە ئەم قۆناخە دژی ژن ئەنجامگیربووە. لەقۆناخی شارستانییەتی دوای ۲۰۰۰ ی پێش زایین لەتەواوی کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی ناوین نموونەی هاوشێوە دەبینرێ.

هەرچەندە لەسەرەتادا کۆمەڵگای پلەداری رۆڵێکی ئەرێنی لەپێشکەوتنەکاندا دەبینێ، بەڵام پێبەپێ یان بەپەرتەوازەبوون یاخود بەدەوڵەتبوون ئەنجامگیردەبێ. هێزی خۆشی لە بەکۆمەڵگابوون وەردەگرێ. بەهۆی ئەوەی بۆماوەیەکی درێژ و رووبەڕوو ژیاوە ئەم شێوەیەی دەسترۆیی بەتایبەتیش لەگروپە ئەتنیکییەکاندا گەیشتۆتە لوتکە. کۆمەڵگایەکی پلەداری ـ باوکسالارێتییە کە ملکەچکردنی ژنان، لاوان و ئەندامەکانی دیکەی ئەتنیك بەبنەما دەگرێت. گرنگترینیشیان شێوازی دابینکردنی ئەم دەسترۆییەیە. دەسترۆیی نەك بەیاسا بەڵکو لەرێگای ئەخلاقەوە بەڕێوە دەبردرێت. ئەخلاق بەواتای ئەو هێزەی رێسا دێت کە پێویستە کۆمەڵگا گوێڕایەڵی بکات. ئەم هێزە لەرێگای فشارەوە پەیڕەو ناکرێت، بەهۆی رۆڵە ژیانییەکەی لە بەردەوامکردنی هەبوونی کۆمەڵگا خۆبەخشانە پەیڕەو دەکرێت. جیاوازییەکەی لەگەڵ ئایینـدا ئەوەیـە لـەحیاتی پیرۆزی، سەرچاوەی خۆی لەپێویستی دونیایی وەردەگرێت. بێگومان ئایینیشس دونیایی یە. بەڵام لایەنی ئەفسووناوی بابەتەکان و کۆنترین پێکهاتەی زیاتر دەیخاتە ناو رووخساری پیرۆزییەوە. زیاتر واتایی و بەڕێورەسمە. هەرچی ئەخلاقە زیاتر ئەو رێسا پراکتیکیانەیە کە دونیایی و رۆژانەیە. لەگەڵ ئەوەی لەناو یەکتریدان، لەکاتێکدا ئەخلاق بەردەوام بەڕێوەبردنی کارەکانی دونیا رێکدەخات، ئایین هەوڵدەدات وەڵامی تێگەیشتنەکانی باوەڕ و دونیای دیکە بداتەوە. لەکاتێکدا ئایین تیۆری کۆمەڵگای سەرەتاییە، ئەخلاق دەبێتە کردارەکەی.

تاوەکو قۆناخی بەدەوڵەتبوون ئەم دوو دەزگایە تێری بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا دەکەن. دەتوانرێ بەقۆناخی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا لەمیانەی دابونەریت و باوەڕی بەناو بکرێت. ئەوەی هێشتا لەناو

کۆمەلگادا بەهێزە کەسێتی نییە، بەلکو تایبەتمەندێتی کۆمەلکارییە. گرێدان بەکۆمەلکاری هەرە زێدە بەخۆگونجاندن لەگەڵ پێکهاتە ئایینی و ئەخلاقییەکەی فەراهەم دەبێت. گوێڕایەڵی نەکردن بەواتای گێژاو و ئالۆزی ناو کۆمەلگادێت. ئەمەش پەرتەوازەبوون و لەناوچوونە. هەربۆیە لەم قۆناخەدا ئایین و ئەخلاق باوەڕی و پەیڕەوی زۆر بەهێزن. هەر کەسێك گوێڕایەڵی ئەخلاق و ئایین نەکات، واتە گەورەترین خراپی بەرامبەر ئەو کۆمەلگایە دەکات. زەحمەتە کۆمەلگا ئەمە پەسندبکات؛ بەقورسترین سزا وەلامی دەداتەوە. یان فڕێیدەداتە دەرەوەی کۆمەلگا، یاخود دەیخاتە ناو پەروەردەیەکی توندەوە. ئەوەی گرنگە تێکەچوونی تایبەتمەندێتی کۆمەلکاری(کۆمۆنە)یە. ئەوەی تاوەکو ئێستاش لەئایینەکان دەبینرێت جێبەجێنەکردنی هەندێ ڕێسا و عیبادەت بەگەورەترین گوناح لەقەڵەم دەدات، هێزی کۆمۆنە نیشاندەدات. جەخت لەسەر تایبەتمەندێتی خودایی پەیوەندی کۆمۆنە دەکاتەوە.

سەرباری ئەوەی هەڵسەنگاندنێکی چەوتە سەبارەت بەئایین، بەلام لەرۆژگاری ئەمرۆمان بەچڕی پەیڕەو دەکرێت ئەویش ئەوەیە کە ئایین مەسەلەیەکی تایبەت بەکەسێتی تاکە. ئایین تایبەت بەکەسێتی نییە، بەلکو یەکەمین چەمك و ئاکارو شێوەی بەڕێوەبەرێتی دیاردەی کۆمەلگایە. پلەدارێتی کە بەواتای بەڕێوەبەرێتی پیرۆزیی دێت گوزارشت لەم راستییە دەکات.

پێکدادانی کۆمەلگای کۆمەلکاری لەگەڵ پلەداری هەمیشەییە. لەگەڵ سەرلەنوێ گەڕانەوەی بەها ماددی و مەعنەوییە کەڵەکەبووەکان بۆ کۆمەلگا بۆ زیاتر پاوانکردنی چەتاڵبوون لەڕێسا ئایینی و ئەخلاقییەکان بالا دەگرێت. لەکاتێکدا لەدیاردەی ئایینی رەنگدەرەوەی بەهاکانی کۆمەلگای باوکسالاری پێشکەوتنێك بەرەو چەمکی تاکخودایی داتاشراو لەئارادایە، دەسەلاتخوازی دایکسالاری کۆمەلگای سروشتی لەمیانەی چەمکی فرەخوداوەندی ژن بەرخودان دەکات. لە سیستەمی دایك ـ مالیکردن رەنج و بەرهەم و رێسای پێشکەشکردنی پێویستی ژیانی هەرکەس بەبنەما دەگیرێت. لەکاتێکدا توانستەکانی ئەخلاقی باوکسالارێتی رەوا دەکرێت و رێگای مولکایەتی دەکاتەوە، توانستی ئەخلاقی کۆمەلگای کۆمۆنە عەیبدار دەکرێت، بەچاوی سەرچاوەی خراپییەکان تەماشای دەکرێت و هانی پەرتەوازەکردنی دەدرێت. ریشەی بابەتی " جوامێری " لەم دیاردەیەدا سەرچاوە دەگرێت. بەرامبەر مولکایەتی تایبەت هەوڵدەدات مولکایەتی گشتی بپارێزێ. تا دەچێ گونجان و هەمئاهەنگی ناو کۆمەلگا تێکدەچێت، گرژی زیاد دەبێت. چارەسەرکردنی ئەم ناکۆکییە یان لەگەڕانەوە بۆ بەهاکۆنەکان دەبینێ، یاخود لەوەدا دەبینێ کە لەدەرەوەو ناوەوە هێزی خۆی زیاد بکات. بەم شێوەیە بناخەی کۆمەلایەتی شەڕ و توندوتیژی پشتئەستوور بەفشارو چەوسانەوە دادەنرێت.

گروپەکانی پلەداری کە لەدەوروبەری بەها ماددی و مەعنەوییەکان گەورەبوون، بۆ ئەوەی پەرتەوازە نەبن بەشێوەیەکی نەرمی و هەمیشەیی بۆ پیرۆزکردنی دەسترۆیی و مافدارێتی مولکایەتی دەکەونە ناو هەوڵێکی سیستەماتیکەوە. زەحمەتە کۆمەلە بچووك و بەربلاوەکان بتوانن بەرامبەر ئەم هێزە خۆڕابگرن. تیرەو هۆزە سەرکوتکراوەکان تەنیا لەمیانەی کۆچە بەردەوامەکانیان دەتوانن ئازادانە هەبوونی خۆیان بپارێزن. کۆچبەرەکان تەنیا بۆ نێچیرگرتن و کۆکردنەوە سەری ڕێ ناگرن، زیاتر

لەپێناو پاراستنی بەهاکانی کۆمەڵگاری بەرەو قووڵاییەکانی چۆڵەوانی، دارستان و شاخەکان کاروانێکی گەورەی مێژوویی دەست پێدەکەن. پێویستییەکانی خۆپاراستن ناچاریان دەکات لەتیرەی سەرەتایی و هۆز بەرەو پێکهاتەی خێڵ بچن. خێڵ تەنیا گەورەبوونێکی جەستەیی (بایۆلۆژی) نییە، بەڵکو جۆرێك لەفۆرمی بەرخودانە بەرامبەر بەپلەداری. لەقۆناخی یەکەمدا دەستڕۆیی ژێرچەتری خێڵ چۆنایەتییەکی ئەرێنی هەیە، لەبواری ئەخلاقیشەوە بەردەوام لەمیانەی داستان و مۆسیقاکانەوە بەشان و باڵیدا هەڵدەدرێت. سەرۆك عەشیرەت سەمبوڵی هەبوون و ئازادی خێڵە. لەکەسایەتی ئەودا نوێنەرایەتی زهنییەت، کەرامەت و ئاسایشی خێڵ دەکرێت.

ئەو ئاستەی ئەم قۆناخە پڕ لەناکۆکییە پێیدەگات دەوڵەتە، کە دەستڕۆییەکی دەزگاییەو پشت بە توندوتیژی هەمیشەیی دەبەستێ. لەدایکبوونی دەوڵەت دووەمین قۆناخی گەورەیە لەمێژووی کۆمەڵگاکاندا. گۆڕانکاری ریشەیی بەسەر تەواوی پێکهاتەکانی بەرهەمهێنان، ژیانی کۆمەڵایەتی و دەسەڵاتدا دێنێ. لەبەرئەوەی پێکدادانی هۆزو خێڵە رێکنەخراوەکان بەردەوام توانست و موڵکایەتی پێشێل دەکەن و تێکیدەدەن، لەبەرامبەر ئەوە لەسەر بنەمای هێز چارەسەری لە بەدەزگابوونی دەستڕۆیی دەبینێ. راهیب لەشامانەوە، پادشا لەبیریارو فەرمانداش لەسەرپەرشتیار پەیدابووە. لەهەرسێ دیاردەشدا کەس کاتییە، دەزگا هەمیشەییە. قۆناخی نیشتەجێبوون گوندی تێپەڕکردووەو بەئاستی شار گەیشتووە. لەکۆمەڵگای گوند سەرەتا سیستەمی کۆمەڵگاری زاڵە. گوند شوێنی سەرەکی ژیانی کۆمەڵگای نیئۆلیتیکە. شوێنگەی پیرۆزی شۆڕشی کشتوکاڵە کە لەساڵانی ١١٠٠٠ پ. ز تاوەکو ٣٠٠٠ پ. ز بەردەوام بووە. بۆ ماوەیەکی درێژخایەنیش نوێنەرایەتی بەیەکەوەبوونی کۆمەڵگای کۆمەڵگاری و کۆمەڵگای پلەداری دەکات. هێشتا ئاغایەتی و بەگێتی لەئارادا نییە، دایکی ـماڵیکەر کۆتەڵ (ئابیدە)ی شکۆداری کەرامەتە. چونکە تەواوی بەهاکانی سەبارەت بەماڵ لەزهنی ئەو دەخوڵقێن. ئەو ئاژەڵانەی لەژینگەدا ماڵیکردوون لەگەڵ ئەو رووەك و سەوزاییەی کردبووی بەکولتوورێك، ژیانێکی پڕجوانی وەها پێشکەش دەکات کە هاوتاکەی نەبینراوە. هەزاران دۆزینەوەی ئەم قۆناخە بەرهەمی ژن ـ دایکە. دۆزەرەوەی قۆناخ دیارنییە، قۆناخی داهێنانەکانی ژنە. گروپەکانی پلەداری کە فێڵبازو بەهێزبوونە چاودەبڕنە دەوڵەمەندێتی ئەم داهێنان و بەرهەمانە، زەوتی دەکەن، بۆ ئەوەی شوێنگەکەشیان هەمیشەیی بکەن دەوڵەت دەئافرێنن. دەستیان لەگوندێتی سەر تەپۆلکە (بەرزایی) کانی بنارەکانی زاگرۆس ـ تۆرۆس بەردا کە تائێستا ژیانی تێدا ماوە، لەو دەشتانەی رووبارەکانی دیجلە، فورات، نیل و بەنجاب و ئاوایندە دا لەلایەك شاریان ئاواکرد، لەگەڵ ئەویشدا رێگایان لەپێش سیستەمی دەوڵەت (پۆلیس)دەکردەوە.

پارچەبوونەکەی کۆمەڵگای بونیادی گوندو شار وەك فاکتەری دووەم و گرنگ کۆچەبەری ـ جێنشینیشی هاتەسەر. لەکاتێکدا پارچەبوونی پلەداری ستوونییە، کۆچبەری ـ جێنشینی ئاسۆییە. ئیتر سیستەمە مێژووییەکانی کۆمەڵگا لەئەنجامی ئەم ناکۆکییانە شێوەدەگرن کە ئەم پارچەبوونانە رێگایان لەپێشکردۆتەوە.

شۆڕشی زهنی کە لەگوند دەستیپێکرد، لەشار قووڵبۆوە، یەکەمجار لەکولتووری باوەڕی ئایینی ڕەنگدەداتەوە. سیستەمی خوداوەندەکان بەسووربوونەوە هەوڵدەدەن بەتەواوەتی خۆیان لەسیستەمی مرۆڤ و سروشت جیابکەنەوە. خوداوەندەکان بەسیفەتی لەجۆری تەمەندرێژی، لەئاسمان دەژین، هەندێ جار بۆ ژێرخاکیش ڕۆدەچن، مرۆڤ تێکەڵ بەخۆیان ناکەن، دڵیان بخوازێ دەتوانن مرۆڤ سزا بدەن، بارگاوی کران. لەمیتۆلۆژیای خوداوەندی سۆمەریەکاندا تا دێت ئەم تایبەتمەندێتییە هەمەڕەنگ دەبێ. پەنتائۆنێکی دەوڵەمەند پێکدێت کە لەخواوەندەکانی پارێزەری شارەکان تا خوداوەندی ڕووبار، چاندن، دەریا، شاخ، ئاسمان و ژێرزەوی لەخۆوە دەگرێت. ئەم سیستەمی بازاراوەکردنە نوێنەرایەتی ئەو هێزە چینایەتیە دەکات کە لەگەڵ هێزە سروشتییەکاندا لەناو یەك لەکۆمەڵگادا هەڵدەکشێ. ئەم فۆرمە زهنییە ئایینی و نیو میتۆلۆژییە هەبوونی ئەو چینە باڵادەستانە پیرۆز دەکات و مانەوەی هەمیشەییان بەبنەما دەگرێت کە ڕووی زەوی لەنێوان خۆیان دابەش دەکەن، ئەمەش بۆ ڕەوابوونی سیستەمی ئاواکراو ژیانییە. لەکاتێکدا فۆرمە بنچینەییەکانی ئەخلاق و باوەڕی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری دەڕووخێت، ئەوا نوێکان دەتوانن زهنییەتێکی بەهێزو هەمیشەییتر فەراهەم بکەن. ئەم جیاوازییە هەرمزێدە لەکاتی پەرینەوە لەسیستەمی ئایینی خوداوەندە ژن بۆ سیستەمی ئایینی خوداوەندی پیاو نیشاندەدرێت. گرنگی جیاوازی ئینانا ـ ئەنکی، ماردۆك ـ تیامات لێرەدا شاراوەیە.

هیچ میتۆلۆژیایەك سەبارەت بەجیابوونەوەی چینایەتی و ئاواکردنی دەوڵەت هێندەی میتۆلۆژیای سۆمەری بەشێوەیەکی بێگەرد، ڕەسەن و زمانێکی شیعرئامێزانە بەهێزی باسکردن ناگات، ڕووبەڕووی گێڕانەوەیەکی سەیرو سەمەرەین. دەشێ " یەکەمین" ی تەواوی دەزگاو بیرۆکە ئایینی، ئەدەبی، سیاسی، ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان لەکۆمەڵگای سۆمەریدا ببینرێ. دەتوانرێ بگووترێ کە ئەم ڕەسەنێتییە لەسەرووی ئەو پێشکەوتنە مێژووییانەوە دێت کە هەرمزێدە شێوە بەپێکهاتەی دەزگاو بابەتە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا دەدات. هەربۆیە چارەسەرییەکانی کۆمەڵگای سۆمەری کارەکتەرێکی گەردوونی لەخۆوە دەگرێت.

مەزندە دەکرێ پێکهاتنی دەوڵەت و شار وەك بەردەوامی شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵی بنارەکانی زاگرۆس ــ تۆرۆس پێشکەوتبێت. ئامرازو بابەتی کرداری و تیۆری ئەم شۆڕشە بەرفراوان و درێژخایەنەی مێژووی مرۆڤایەتی لەلایەن توێژی پلەداری کە راهیبەکان فورساییەکەی پێکدێنن بۆ میزۆپۆتامیای خواروو دەگوازرێتەوە. ئەگەری لەپێش ئەوەیە ئامرازەکانی چنین، ماڵ ئاواکردن، چاندن و نموونەکانی تۆو و دارمێوەکان و ئاژەڵەکانیان لەگەڵ خۆیان بردووە. هەلومەرجی ئەوەیان نەبووە ئەمانە لەناوچەیەکی بیابانی بێ ئاو بەدەست بێنن. ئەو بەڵگانەی لەبەردەستدان بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا ئەخشەی ڕێگای ئەم کولتووره نیشاندەدات کە لەگەڵ کۆمەڵگاکان گواستراونەتەوە. ئەو کۆچانەی لەدەوروبەری ساڵانی ٦٠٠٠ ــ ٥٠٠٠ ی پ.ز ڕوویداوە لەساڵانی ٤٠٠٠ ی پ. ز وە ئەو یەکینانەی گوند پێکدێنێت کەدەتوانێ ٥٠٠٠ کەس لەخۆوە بگرێت. شاری بەناوبانگی مێژوویی ئورك

کە خوداوەندەژن ئینانا دامەزرێنەرێتی، لەساڵانی ٣٢٠٠ ی پ. ز وەك دەوڵەت بەمرۆڤایەتی دەناسێنرێ. لەداستانی گلگامێشی شاری ئورگ (ورکاء) کە یەکەمین نموونەی نووسراوەی شۆڕشی شارە وەك سەمبۆڵی خوداوەندە ژنی ـ دایك ماق خۆی پێدراوەو بەنەمری هێڵراوەتەوە. هەروەکو لەزۆر لەوشەکانی زمانی سۆمەری دەبینرێ لەبواری زمانناسییەوە وشەی گلگامێش ریشەکەی ئاریانییە. تەنانەت لەزمانی کوردی ئەمرۆشماندا "گل واتە گر"، بەمانای گەورە دێت. " گامێش " واتە (جاموس). تاوەکو ئێستا لەکولتووری خۆجێییدا پیاوێك بەهێزبێ دەڵێن وەکو گایە یان دەڵێی گامێشە. لەدۆخێکی وەهادا وەکو گای مەزن گلگامێش گوزارشت لەبەرهێزترین پیاوەکات. پێناسەی داستانەکەش سەبارەت بە گلگامێش ئەم هەڵوێستەی ئێمە پشتڕاست دەکاتەوە. لەسەر راستەڕێی نەخشەی رێگای کولتوورەکان بەدوای بەها مێژووییەکاندا بچین" تابڵێی ئەزموونبەخش دەبێت.

ئەو چیرۆکەی لەداستانی گلگامێش نیشاندراوە، چیرۆکی پادشایەتی و لەدایکبوونی دەوڵەتە. لەبەرئەوەی یەکەمین داستانە، ئەو سەرچاوە سەرەکییەیە کە نموونەی لێوەردەگیرێ. دەتوانرێ بگووترێ کە لە ئیلیادای هۆمیرۆس و ئایندەسیای فیرگیالیۆس تادەگاتە داستانی ئارسەری پادشاو کۆمیدیای ئیلاهی " دانتی" ن، بەرهەمە گەورەو مێژووییەکان بەردەوامییان بەم ئاسەوارە داوە. کێ دەزانێ یەکەمین شۆڕشی مەزنی کشتوکاڵی چەندین داستانی بەناوبانگی هەیەو نەنووسراون. لەچیرۆکە نووسراوەکانی سۆمەری، هیتیت و نیۆن شوێنپەنجەی ئەم باسانە دەبینرێ. هەروەها تاوەکو رۆژگاری ئەمرۆ هەست بەئامرازو نۆرمە مۆسیقییەکانیان دەکەین ـ بەشێکی زۆری ئەمانە کولتووری عەشیرەت نیشاندەدەن. لێکچوونی بەهای ئەو خێڵانەی تائێستا لەئارادان لەگەڵ شوێنپەنجەی سۆمەریەکان زۆر سەرنجراکێشە.

بۆ ئەوەی لەنزیکەوە سیستەمی نوێی کۆمەڵگاکەمان بناسرێ ئەم گەشتە مێژووییە کورتەمان ئەنجامدا. لەمێژووشدا کۆمەڵگای دەوڵەتیمان بینیوە. لەدەوروبەری باوەڕی پەرستگای مەزندا لەدایکبونی شارو دەزگای دەوڵەت لەناویەکدا دەبینین. لە نموونەی سۆمەریدا دەتوانین پێناسەیەکی راستتر لەوەی مارکسیزم سەبارەت بەئایین پێشکەش بکەین کە دەیگوت ئایین دەزگای سەرخان بووە دواتر وەك ژێرخان سیستەمی ئابووری نیشانداوە. خودی پەرستگا هەم گۆڕەپانی بەرهەمهێنانی بابەتە خوداییەکانە (زەقورەکان نهۆمی سەرەوەیان خوداییە، نهۆمی ژێر هی مرۆڤەکان و بەرهەمهێنانە)، هەم ناوەندی بەروبوومی ئابوورییە. نهۆمی ژێر پڕ لەئامرازەکانی بەرهەمهێنان و شتومەکە کەڵەکەکراوەکانە. نهۆمەکانی ناوین پڕ لەخەباتکارانە و دەگواسترێتەوە. نابێ پەرستگاکان وەك مزگەوت و کڵێساکانی رۆژگاری ئەمرۆمان ببینین. لەسەردەمی لەدایکبووندا، لەبنەڕەتدا وەك ناوەندەکانی بەرهەمی ماددی و زهنییەتی نوێ رۆڵ دەبینن. پێدراوەکانی لەبەر دەستدان زۆر بەئاشکرایی راستبوونی ئەم هەڵوێستە دەسەلێنن. نابێ لەبیربکەین کەخودی راهیب دامەزرێنەری پەرستگایە. تەنانەت ئەم دیاردەیەش نیشاندەدات کە لەشۆڕشی پێکهاتەی ژێرخانی بەرهەمهێنان بەئەندازەی شارو دەوڵەت زهنییەتیش رۆڵی لەپێشینە دەبینێ. پەرستگا دەزگایەکە زهنییەت بەبنەما

دەگرێت. لەزمانی هێلینیش زهنییەتی پەرستگا بەتیۆری بەناو دەکرێت. لەزمانی هێلینی تیۆری بەواتای " تێڕوانینی خودایی " دێت. ئەوەی سەرنجراکێشە زەقورەکانی پەرستگای سۆمەریەکانە کەوەك ناوەندی تیۆری ـ سیاسی و تەکنیکی ـ ئابوورییەو نموونەی سەرەتایی ئەو شارەشی لەهەناوی خۆی حەشارداوە کە دواتر گەشەدەکات.

زەقورەکان (زیگۆراتەکان) تۆوی شارو دەوڵەتە. لەوێدا بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگای پلەداری مێشکی راهیبەکان دەکرێت بەسەنتێز(کۆتێز)ێك و بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی بەرفراوانتر گەشە بکەن مۆدێلی تیۆری پێشدەخرێت و لەرێگای ئامرازە کردارییە ئامادەکان پراکتیزەدەکرێت. شار لەپەرستگا لەدایك دەبێ، شاریش شارستانییەتێکی لێدەکەوێتەوە، شارستانییەت دەوڵەتێك ئاوادەکات، دەوڵەتێك ئیمپراتۆریەتێك دەخوڵقێنێ و ئیمپراتۆریەتێکیش دونیا ئاوا دەکات. ئایا پەرچووێکی لەمە گەورەتر بوونی هەیە؟ لەخۆڕا نییە کە ئەم خاکە بەوڵاتی پەرچوو (موعجیزە)ەکان بەناو دەکرێت. لەمێژوودا نووسراوە کە یەکەمین پادشاکانی سۆمەری لەبنەڕەتدا راهیب بوون. لەسیستەمی پێکهاتەو گریمانەکانماندا چاوەڕوانی جۆرێکی دیکە ناکرێت. چەندەی دەوڵەت بەدەزگادەبێت و بیرۆکراسی خۆی پێشدەخات توانستی پادشای ــ راهیب سنووردار دەبێ. سیاسەت، واتە گرفتی بەڕێوەبەرایەتی شارە گەورەبووەکە دەردەکەوێتە پێش. لەناوەڕۆکی پیرۆزی دەوڵەت بەرەو ناوەڕۆکێکی دونیایی (سکۆلاری) گۆڕانکارییەك دێتەئاراوە. لەکاتێکدا راهیب زیاتر بەکاروبارە تیۆرییەکان خەریك دەبێ، ئەندامە سیاسییەکە خەریکی بواری کردارییە. ئەم دۆخەی بەشێوەیەکی توندوتۆڵ بەناویەکداچووە، چەندەی دەچێ سیاسەتمەدار زەقدەکاتەوە. شاری گەورەبوو، واتە سیاسەتمەداری گەورەبوو. هەنگاوێك دواتر بەتایبەتی کاتێ گرفتی ئاسایشی دەرەوەی بایەخدار دەبێ رۆڵی فەرماندەی سەربازی دەردەکەوێتە پێش. بەمجۆرە پادشایەتی لەلایەن سێ سەرچاوەوە خۆراکی پێدەدرێت. هەرسێکیشیان ئیلاهیبوون بەبنەما دەگرن. ئەوەی لەو رۆژە بەدواوە پێشکەوتووە زیادبوونی ئەم مۆدێلەو کەمێکیش هەمەڕەنگ بوونییەتی. خانەی بنەڕەتی دەوڵەت پەرستگایە. دواتر خانەو شانەو ئەندام و سیستەمی نوێ دێتەئاراوە. هەروەکو مرۆڤ.

ئەگەرکۆیبکەینەوە سەریەك، ئەوا تەواوی ئەم پێکهاتانە وەك سەرخان گوزارشت لەدەوڵەت دەکات. لەمیتۆلۆژیادا لەبواری دەزگاییدا دەوڵەت بەکورسیەکی زێڕین دەچوێنرێ. ئەو پادشایانەی لەسەر دادەنرێ کەوەك خوداوەندی ئەمریان لێدەکرێ و بەشێوەیەك رەچەڵەکەکەیان ــ چینەکەیان ــ لەمرۆڤەکان جیادەکەنەوە، کەجارێکی دیکە کەس نەتوانێ لەم ژیانەیان دووربخاتەوە. لەبەر ئەوەی لەسەربنەمای خانەدانێتی (بنەماڵەگەرێتی) درێژە بە بەڕێوەبەرایەتی دەدەن رەچەڵەکی خۆیان بەنەمر رادەگەیەنن. بەمجۆرە پادشاکان وەك خوداوەندە نەمرەکان جێگای خۆیان لەگۆشەبەرزەکانی مێژوو دەگرن. خاڵی سەرنجراکێشتر ئەوەیە کە سەرەداوی هەموو قۆناخەکانی دواتر لەم پارچەبوونە کۆمەڵایەتییەدا دەدۆزینەوە. ئایینە تاکخوداییەکان وەك وێستگەی سەر رێگای پێهەڵگرتنی رەسەنی سیاسەت، ئەدەبیات و هونەر دەردەکەونە سەر شانۆی مێژوو. کاتێك بەقوولی سەرچاوەی دەسەڵاتی

دەوڵەت شیبکەینەوەو لێکۆڵینەوەی لەسەربکەین، ئەوا باشتر تێدەگەین کە بۆچی بێ پچڕانە، ناچاری شێوە ژیانێکی چڕو بێبەزەییە.

لەسیستەمی کۆمەڵگای مێژووی نوێدا رکابەرایەتی بەرامبەر کۆمەڵگای کۆمەڵکاری وەك کۆمەڵگای باڵا شێوە بەخۆیدەدات. قووڵایی و جیاوازیەکەی گەورە کردووە. پرسیاری ژیانیی سەبارەت بەبابەتەکەمان ئەوەیە ئایا ئەم شێوەگرتنە ناچارییە یاخودنا؟ چەندین تیۆری کۆمەڵایەتی لەدایکبوونی کۆمەڵگای چینایەتی بەمەرجێکی پێشکەوتن دەبینن. لەمیانەی تەماشاکردنی دینامیزمی پێشکەوتن دەتوانین وەڵامی نزیکتر شیبکەینەوە. لەمیانەی ئەو ئاودێرییەی لەدەوروبەری پەرستگا پێشخراوە ئیتر بەرهەم زیاتر بەبەروبوومەکانی مرۆڤ گرێدەدرێت. ئەو هەلومەرجە لەئارادایە کە بەهەزاران کەس بتوانن بەشێوەیەکی بەرهەمدار کاربکەن. گەورەیی ئاوەڕۆکان، بەرفراوانی زەوی و زار، ئامرازە برۆنزی و ئاسنەکان، بەلەمەکانی زێ و رووبارەکبان دەرفەت بەئاستێکی بەرزی بەرهەمهێنان و بازرگانی دەدەن. یەکگرتنی تەواوی ئەم فاکتەرانە بەواتای بەجێبوونی شار دێت. بەڕێوەبەرایەتی راهیبەکان سەرەتا زۆر لەکۆمۆنیزمی سەرەتایی نزیکە. لێرەدا ئەو دەرئەنجامە دەردەکەوێت کە شار دەوڵەتی نەکردووە بەناچارییەك. لەبنەڕەتدا دەوڵەت لەئەنجامی دەرکەوتنی فشارەکانی جۆری سیاسی و سەربازی سەرهەڵدەدات. هۆکاری ئەمەش ئەوەیە لەگەڵ تەنگەتاویەکانی بەڕێوەبەرایەتی شاری گەورەبوو، کۆمەڵەی تیرەکانی شاخ و بیابان پاراستنی شار دەکەن بەکێشەیەکی گرنگ. ئایا ئاسایش و بەڕێوەبەرایەتی بۆ کۆمەڵگایەك نەبێت بەشێوەی دەوڵەتی بەدینایەت؟ لەزۆر لەشارەکان ــ بەتایبەتی نموونەی ئەسینا ــ دەبینرێ کە لەجیاتی دەوڵەت بەڕێوەبەرایەتی دیموکراتییانە بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە دەتوانێ پاراستنی گەوهەری ئەنجامبدات. لەقۆناخی سەرەتایی کۆمەڵگای سۆمەریدا ئەم مۆدێلە دەبینرێ، لەکاتێکدا ئەنجوومەنی پیاوەماقووڵ و ریشسپییەکانی هۆز بەڕێوەبەرایەتی پێکدێنن، بەپێی پێویست گروپەکانی پاراستن لە لاوەکانی شار پێکدەهێنرێ. بەگوێرەی پێداویستی ئەرکەکان فەرماندەیەك هەڵدەبژێرن. لەکۆمەڵگای ئەسینادا بەشێوەیەکی بەرجەستەو سیستەماتیك ئەم پێشکەوتنە دەبینرێ.

لەدۆخێکی وەهادا وەك ناچارییەك بەجێکردنی لەدایکبوونی دەوڵەت لەبناخەکانی مێژوودا لەگەڵ دیاردەکان ناگونجێ. هەڵسەنگاندنی دەوڵەت وەك دەستبەسەرداگرتنی تواناکارییەکانی بەرهەمهێنانی زێدەو بەکارهێنانی وەك ئامرازێکی فشارو بەڕێوەبەرایەتی پێناسەیەکی راسترە. کاتێك ئەمە ئەنجامدەدات، بەڕێوەبەرایەتی و ئاسایشی گشتی وەك ئامرازێکی پەردەپۆشکردن و پرۆمۆسیۆن بەکاردێنێ. بەگوێرەی ئەوەی بەڕێوەبەرایەتی گەلەری و ـ بەرژەوەندی هاوبەشی کۆمەڵگا ــ ئاسایشی گشتی بەئاسانی لەرێگای ئەنجوومەنی شارەوە بەدیدێت، بەکاربردنی ئەم تواناکارییە، لەجیاتی ناچارییەك، هەڵسەنگاندنی وەك دەستبەسەرداگرتنی و دژە شۆڕشی ـ بەشێوەی دەستنیشانکردنێکی گرنگ رووبەڕوومان دەبێتەوە. کاروباری ئاسایش و بەرژەوەندی گشتی شار کە لەرێگای دیموکراتییەتەوە دەتوانرێ فەراهەم بکرێ. ئەو هێزەی ئەمە دەکاتە بیانوو و خۆی دەسەپێنێ، هەر

لەسەرەتای دەستپێکردنی مێژووەوە وەك هێزێکی موحافەزەکارو زۆرداری پێناسەبکرێت واقیعییە. تەنانەت لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا سیاسەتمەدارو هێزی ئاسایشی زیاد لەپێویست، بەهۆی تایبەتمەندێتی بێکارییەوە لە بەدەستهێنانی تایبەتمەندێتی دەسپۆتیزم بەولاوە تێپەڕنابێت. ئیتر پێویستە ئەم هێزە وەکو بارێکی زیادەی سەر بەهاکان هەڵسەنگێنرێ. رووداوەکانی سەرەتای یارییەکەش لەناوەڕۆکدا جیاوازییەکی ئەوتۆی نەبوو.

بەڵام ئەوەی بەدرێژایی مێژوو گەورەبووە هێزی بەڕێوەبەرایەتی دیموکراتییانە نییە، بەڕێوەبەرایەتی هێزێ دەسپۆتیزم بووە. هەر هەنگاوێکی توانستی هێزی دەسپۆتیزمی دەوڵەتی پێشخستووە، ئەمە لەولاوە بمێنێ کە بۆ پێشکەوتن ناچاری بێ، بەڵکو ناوەڕۆکی ئەو گۆڕانکارییە مێژووییەیە کە دواکەوتووە، موحافەزەکارو چەواشەکارە. بەواتا سنووردارەکەی هەڵسەنگاندنی خۆشاردنەوەی دەسەڵات و شەڕ لەناو دەوڵەت وەك حەسرەت و مێشك و ئیرادەی ریشەیی ئەم نەریتە تا دوا ڕادە هەڵوێستێکی گرنگ و واقیعییە. دیسان لەم چوارچێوەیەدا پێویستە هونەری سەربازی و سیاسەت لەدیاردەی ئاسایش و بەڕێوەبەرایەتی گشتی جیابکرێتەوە. هەرکەسێك هەستی زانستی و پراکتیکی هەبێت ناتوانێ ئەم جیاوازییە نەبینێ. پەیڕەونەکردنی ئەم جیاوازییە لەشیکردنەوەکانی سەبارەت بەدەوڵەت ئەنجامەکانی تادواڕادە نێگەتیفە. پێویستە لێك جیاکردنەوەی بەڕێوەبەرایەتی دیموکراتی و بەڕێوەبەرایەتی دەسپۆتیك ـ ئارەزوومەندی بەرژەوەندی شەخسی ـ لەبوارەکانی تیۆری و کرداری ببێتە بناخەی هەڵوێستی مێژووییمان.

لەسیستەمەکانی پلەداری و کۆمەڵگای دەوڵەتیدا کێشمەکێشی نێوان فاکتەری دیموکراسی و قەڵغی دەسەڵات ـ شەڕ دیاردەی سیاسی سەرەکییە. تێکۆشانێکی بەردەوام لەنێوان فاکتەرەکانی دیموکراسی کەپشت بەشێوازی پەیدابوونی کۆمەڵگا (کۆمەڵگای کۆمۆنی) دەبەستن لەگەڵ ئەو گرووپەی دەسەڵات ـ شەڕ لەئارادایە کەخۆی لەژێر دەمامکی پلەداری و دەوڵەت شاردۆتەوە. کەواتە لەم چوارچێوەیەدا تێکۆشانی چینایەتی تەسك داینەمۆی مێژوو نییە، لەمیانەی شێوازی پەیدابوونی گەل (دەمۆس) کەتێکۆشانی چینایەتیش لەخۆوە دەگرێت، تێکۆشانی نێوان دەمامکی دەسەڵات ـ شەڕو گەلە کەهێرش دەکاتە سەر ئەم شێوازەو هەوڵی خۆ تێرخۆراککردن دەدات. بەشێوەیەکی بنەڕەتی کۆمەڵگاکان پشت بەم دوو هێزە دەبەستن و دەبن بەژیانیی، بەدەستهێنانی زهنییەت، ئاواکردنی دەستڕۆیی، سیستەمی کۆمەڵایەتی و ئامرازە ئابوورییەکان لەمیانەی ئاستی شەڕی نێوان ئەم دوو هێزە دیاری دەکرێت. گرێدراو بەئاستی شەڕ بەدرێژایی مێژوو ئەم سێ ئاستە لەناو یەکتردا رووبەڕوومان دەبنەوە. یەکەمیان رەوشی سەرکەوتنی تەواوی قەڵغی (دەمامکی) جەنگاوەری ـ دەسەڵاتە. ئەو سەرکەوتنە سەربازییە شکۆدارانەی وەك گەورەترین رووداوی مێژوویی ـ فەتحکاری ـ پێشکەش دەکرێت ئەوەی دەیسەپێنێ سیستەمی کۆیلایەتییە. هەرشت و کەسێك لەدەرەوەی گرووپی جەنگاوەری دەسەڵات بێ پێویستە لەچوارچێوەی هێزی یاسا لەژێر فەرمانیان دابێت. جێگای نارەزایی و رکابەران نییەو نابێت. تەنانەت لەبواری فیکریش کەس ناتوانێ پێچەوانەی شێوەی زاڵی وێناکردنەکان بێت. چۆن بەسەرتدا

سەپێنراوە، دەبێ وەها بیربكەیتەوە، كاربكەیت و بەم شێوەیە بیت !. لوتكەی سیستەمی باڵادەست بەبنەمادەگرێت كە بێ ئەلتەرناتیفە. بەتایبەتیش كردەوەكانی ئیمپراتۆرییەت، فاشیزم و هەموو جۆرەكانی تۆتالیتاریزم دەكەوێتە ناو چوارچێوەی ئەم نموونەوە. دووەمیان سیستەمی ژیانی ئازادە، كۆمەڵگای ئەو گروپانەیە كە لە گەل ـ تیرەی سەرەتایی و هۆزو خێڵەكان پێكدێت و لێكچوونی زمان و كولتووریان لەنێواندا هەیەو تەواو دژی ئۆلیگارشی دەسەلات ـ جەنگاوەرییە كە لەژێرپەردەی دەوڵەت و پلەداریدا خۆیان حەشارداوە. گوزارە لەشێوازی بەرخودانی گەل دەكات. هەرجۆرە ئەتنیكێكی لەبیابان، شاخ و دارستانەكاندا بەرامبەر بە پەلامارەكان لەناو بەرخوداندا بوون، هەروەها ئەو گروپە ئایینی و فەلسەفییانەی پشتیان بەئۆلیگارشی نەبەستووە لەبنەڕەتدا نوێنەرایەتی ئەم شێوازەی ژیانی كۆمەڵگا دەكەن. ژیانی بەرخودانی گروپە ئەتنیكییەكانی لایەنی جەستەیی و ژیری سۆزدارییان لەپێشە لەگەڵ ژیانی بەرخودانی گروپە ئایینی و فەلسەفییەكانی ژیری ئەنالیتیكیان لەپێشە، هێزی سەرەكی تێكۆشانی یەكسانی و ئازادی كۆمەڵگان. لێشاوی ئازادیخوازی مێژوو ئەنجامی ئەم شێوازەی ژیانی بەرخودانە. دیاردەو بابەتە گرنگەكانی لەجۆری بیری خوڵقكارانە، كەرامەت، دادوەری، مرۆڤپەروەری، ئەخلاقگەری، جوانی و خۆشەویستی زیاتر گرێدراوی ئەم شێوازەی ژیانە.

سێیەمین جۆری سیستەمی كۆمەڵگا شێوازی ئەو سیستەمەیە كە بەرەوشی " ئاشتی، ئارامی" بەناو دەكرێت. لەم سیستەمەدا لەئاست و بوارە جیاوازەكاندا هاوسەنگییەك لەنێوان هەردوو هێز لەئارادایە. رەوشی شەڕو پێكدادان و گرژی بەردەوام، ژیانی كۆمەڵگا دەخاتە ناو مەترسییەوە. لەوانەیە لایەنەكان رەوشی شەڕو مەترسی بەردەوام بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆیان گونجاو نەبینن.

لەرێگای تەبایی و رێككەوتنی جیاوازەوە بەرەو رێككەوتنێكی نەخشەی " ئاشتی و ئارامی " دەچن. ئەگەر ئەو ئەنجامەش نەبێ كەهەردوو لایەن خوازیاری بوون ئەوا بەگوێرەی هەلومەرجەكان تەبایی و رێككەوتن دەبێتە ناچارییەك. تاوەكو شەڕێكی نوێ رەوش بەمجۆرە بەرێوەدەبردرێت. ئەو رەوشەی بەئاشتی و ئارامی بەناو دەكرێت لەراستیدا گوزارە لەدۆخی شەڕێكی نیوەچڵی نێوان هێزی دەسەڵات ـ جەنگاوەری و هێزی بەرخودان و ژێر نەكەوتووی گەل دەكات.

بەناوكردنی رەوشی هاوسەنگی دوالیزمی شەڕ ـ ئاشتی بە شەڕێكی نیوەچڵ راسترە. كاتێ كێشەی شەڕو ئاشتی لەئارادا نەمێنێ، ئەگەر كۆتایی بەو هەلومەرجانە بێت كەجەمسەر دروست دەكەن، ئەوكاتە دۆخی سیستەمی چوارەم سەرهەڵدەدات. تەنیا لەو كۆمەڵگایانەی یان هیچ بەم هەلومەرجانەی شەڕ تێنەپەڕیون، یاخود لەكۆمەڵكاری ئاشتییەكی هەمیشەیی جێگای باسە كە لەمیانەی سیستەمی كۆمەڵگای سروشتی كۆمەڵكاری سیستەمی شەڕ ـ ئاشتی تێپەڕكردووە. لەراستیدا لەكۆمەڵگای بەمجۆرەدا جێگای چەمك و هزرەكانی شەڕو ئاشتی نییە. لەو سیستەمەی دیاردەكانی شەڕو ئاشتی بوونیان نەبوو، هزرو بیرۆكەكانیشیان جێگایان نابێت. لەو كاتەی سیستەمەكانی كۆمەڵگای دەوڵەتی و پلەداری لەئارادابوون، مێژوو بەشێوەیەكی لاسەنگ لەناو هەرسێ ئاست و سیستەمدا دەژی. هیچ یەكێك لەم ئاستانە بەتەنیا، وەك سیستەمێكی مێژوویی سەربەخۆ كارا نابێت.

هەڵبەتە لەدۆخێکی وەهادا مێژووش بوونی نابێت. دەبێ وەك دوو لوتکە بیر لەسیستەمی " باڵادەستی رەها " و سیستەمی " یەکسانی و ئازادی رەها " بکەینەوە؛ پێویستە زیاتر وەك ئاستێکی ئایدیالیستی بیرۆکەکان دەرکی پێبکرێت. هەروەکو هاوسەنگی سروشتی ئەوا لەرەوشی هاوسەنگی کۆمەڵایەتیشدا هیچ کاتێك دوو لوتکە بەتەواوەتی کارا نابێت. دەشێ موتڵەقەگەرایی تەنیا بەشێوەی بیرۆکە بۆجێگاو ماوەیەکی کورت لەناوەرۆکی سروشت جێگای باس بێت. لەرەوشێکی پێچەوانەدا سیستەمی گەردوون ناتوانێ بەردەوام بێت. کاتێك بیر لەوە بکەینەوە کەچەمکی هاوسەنگی و وێنەدانەوە نەبووایە، ئەوا دەبووایە لەمیانەی لێشاوێکی یەکلایەنە کۆتایی بەگەردوون بهاتبووایە. بەگوێرەی ئەوەی کۆتاییەکی بەمجۆرە بەدینەهاتووە، کەواتە موتڵەقگەرایی تەنیا لەشێوازی فیکردا بوونی هەیە، لەجیهانی دیاردەکاندا پەیڕەو ناکرێت. بەردەوامبوونی لێشاوی دوالیزمی دیالەکتیکی نزیك بەرەوشی هاوسەنگی ئینجا لەدۆخی هەژاری یان دەوڵەمەندی بێت، زمان و لۆژیکی سیستەمی گەردوونییە کە کۆمەڵگاشی تێدایە.

شێوەی پەسندکراو و ئاڵۆزی کۆمەڵگاو کۆمەڵە هەمەڕەنگەکان رەوشی " ئاشتی و ئارامی" یە کەدۆخێکی نێو شەڕ ـ ئاشتی یە. تەواوی گەلان و هێزەکانی دەسەڵات ـ شەڕ بۆ ئەوەی ئەم رەوشە بەلای خۆیاندا بشکێننەوەو پێگەی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، یاسایی، هونەری و فیکری بۆخۆیان بەدەست بێنێن بەردەوام لەناو تێکۆشانێکی ئایدیۆلۆژی ـ کرداریدا دەبن. شەڕ هەستیارترین و توندترین دۆخی ئەم قۆناخەیە. لەبنەڕەتدا هێزی دەسەڵات ـ شەڕ دەسەپێنێ. چونکە هۆکاری هەبوونی لەم رێگایەوە دەستبەسەرداگرتنی توانستەکانی گەلە. هەرچی گەل ـ چینەکانن، بۆ ئەوەی بژین بەناچاری لەرێگای شەڕی بەرخودان و لەپێناو پاراستنی هەبوونی خۆیان وەڵامی ئەو داسەپاندنە تاڵانکاریانە دەدەنەوە. شەڕ بژاری گەلان نییە، ئەو ناچارییە یە کە بۆ پاراستنی هەبوون و کەرامەت ئاستی ژیانی ئازاد پێویستە.

کاتێك لەسیستەمە مێژووییەکان لەرەوشی دیموکراسی ورد دەبینەوە، ئەوا رامانێك لەم چوارچێوەیەدا بێت تا بڵێی ئەزموونیەخش دەبێت. ئەو چەمکە مێژووبیانەی تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان زاڵن لەبنەڕەتدا لەمیانەی جیهانبینی (پارادیگما)ی گروپی دەسەڵات ـ شەڕ رێکخراوە. لەپێناو تاڵانکاری و دەسکەوت (غەنیمەت) زۆر بەسانایی ناوی شەڕی پیرۆزییان لەپەلامارەکانی کۆمەڵکوژی ناوە. چەمکی ئەو خوداوەندانە پێشخراوە کە فەرمانی شەڕ دەدەن. شەڕەکان وەك دیاردەی مەزن و بەرەونەق باسیانکراوە. هەڵوێستێك تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە ئەوەیە لەرێگای شەڕەوە هەموو شتێکت بۆ رەوا دەبێت. بەکورتی ئەو مافەی بەشەڕ بەدەستهێنراوە، بووە بەدەسکەوت. بەجێکردنی شەڕ لەبناخەی چەمکی ماف و یاسا شێوازی زاڵی هەبوونی دەوڵەتەکانە. لۆژیکی "مافت بەئەندازەی شەرکردنەکەتە "بووە بە پێرەوێکی گشتی. ئەو زهنییەتەی دەڵێ ئەوەی لەدوای ماف بگەرێ دەبێ بزانێ چۆن شەڕبکات، گەوهەری " فەلسەفەی شەڕ" ە. لەتەواوی رێبازە ئایینی و فەلسەفی و هونەریەکاندا بەرزکردنەوەی ئەم زهنییەتە، بەو رادەیە دەگات کە مەیل و چالاکی گروپێکی تاڵانکار

بەتایبەتمەندێتی " پیرۆزترین چالاکی" ناوزەد بکات. قارەمانێتی و پیرۆزی کراوە بەنەدرەسی ئەو چالاکییەی داگیرکردن. ئەو شەڕانەی بەمشێوەیە شکۆدارکراون و بوونەتە چەمکێکی زاڵ وەك ئامرازی چارەسەرکردنی تەواوی گیروگرفتەکانی کۆمەڵگا بیری لێکراوەتەوە. چەمکێکی ئەخلاق کۆمەڵگای بەستۆتەوە هەروەکو بڵێی لەدەرەوەی شەڕ ڕێگای دیکەی چارەسەرکردنی کێشەکان نییە، ئەگەر هەشبێت پەسندناکرێت. ئەنجام، پیرۆزترین ئامرازی چارەسەری توندوتیژییە. تاوەکو ئەم چەمکەی مێژوو پووچەڵنەکرێتەوە، ئەوا زەحمەتە دیاردەی کۆمەڵگا بەشێوەیەکی واقیعیانە هەڵسەنگێنرێ و بەبێ شەڕ بەدوای چارەسەرکردنیاندا بگەڕێیت. تەنانەت کاتێك ئاشتیخوازانەترین ئایدیۆلۆژیاش نەیتوانیوە خۆی لەشەڕ بپارێزێ هێزی ئەم زهنییەتە نیشاندەدات. بەڵگەیەکی دیکەی سەلێنەری ئەم راستییەش ئەوەیە کە، ئایینە گەورەکان و بزووتنەوە هاوچەرخەکانی چینایەتی و گەلان کە بەردەوام ئاشتیخوازبوون نەیانتوانیوە خۆیان بپارێزن و بەشێوازی دەمامکی دەسەڵات ــ جەنگاوەری شەڕ پەیڕەو نەکەن.

بەکاریگەرترین ڕێگای خۆڕاگرتن و لەهەق دەرکەوتنی زهنییەتی دەسەڵات ــ شەڕ گەیشتنە بەشێوازی راوەستەی دیموکراسییانە. لەمیانەی ئەم گوزارەوە باس لەچەمکی " چاو بەچاو " ی وەڵامدانەوە ناکەین. هەرچەندە پێگەو پایەی دیموکراسی خاوەنی سیستەمێکی پاراستن بێت کە توندوتیژیش لەخۆوە بگرێت، لەبنەڕەتدا لەمیانەی شەڕکردن لەگەڵ زهنییەتی دەسەڵاتداردا کولتووری خۆبونیادنانی ئازادانە بەدەستدێنێ. باس لەهەڵوێستێك دەکەین کەشەڕەکانی پاراستن و بەرخودانی تێپەڕکردووە. ئەمەش قاڵبوونەوەو پراکتیزەکردنی چەمکێکی ژیانە کە لەبناخەدا لەناوەندی دەوڵەتدا چڕ نەبۆتەوە. چاوەڕوانیکردنی هەمووشتێك لەدەوڵەت، هەروەکو ئەوە وایە بەدوای دەمامکی دەسەڵاتی ــ شەڕەوە بێت. لەوانەیە پارووێکت بۆ فڕێبدرێت، بەڵام ئەمە بۆ راوکردنتە. رۆشنکردنەوەی خەڵك سەبارەت بەبابەتەکانی دەوڵەت یەکەمین هەنگاوی دیموکراسییە. هەنگاوەکانی دواتر ڕێکخستنی دیموکراتییانەی بەرفراوان و چالاکییە سڤیلەکان (مەدەنییەکان)ە. شەڕەکانی پاراستنی دیموکراتییانە تەنیا لەرەوشێکی وەهادا ببێتە ناچاری دەبێتە رۆژەڤ. بەبێ هاویشتنی هەنگاوە یەکەمینەکان، هەروەکو زۆرجار نموونەکەی لەمێژوو بینراوە شەڕکردن بەبوون بەئامرازی شەڕی تاڵان و زەوتکردن ئەنجامگیر دەبێ.

قۆناخی پێشکەوتنی هەبوونی دیموکراتییانە لەمێژوودا یەکێك لەئامانجە سەرەکییەکانی شیکردنەوەکانمانە. دەشێ تێکۆشانێکی راستی دیموکراسییانە لەمیانەی چەمکێکی راستی مێژوو بەدیبێت.

ئەو هەبوونە کۆمەڵایەتییەی تاوەکو نموونەی سۆمەر هەوڵی پێناسەکردنیمان دابوو ئاماژەمان بەوە کردبوو کە لەئەنجامی بەناویەکداچوونی دیاردەکانی دەوڵەت، شار، چینایەتی و پلەداری بەکارەکتەرێکی ناکۆك گەیشتووە. ئەمە لەئابووری تاوەکو زهنییەت و دامەزراوەکانی کۆمەڵگایەکی جیاوازە. حزبێك دەرکەوتووە کەبووە بە ئامرازێکی دەوڵەت و بەردەوام لەڕێگای توندوتیژی و شەڕەوە

سیستەم ئاوا دەکات و پێشیدەخات. دەستبەسەرداگرتنی دەوڵەمەندێتییە کەڵەکەبووەکانی ناوخۆو دەرەوەی کردووە بەهونەرێکی سەرەکی سیاسەت. هەروەها لەرێگای داهێنانی زهنییەت و ئەدەبیاتێك (ئەدەبیاتێکی میتۆلۆژی) کەشەر پیرۆز دەکات، باوەڕهێنانی تەواوی توێژە پەیوەندیدارەکانی کۆمەڵگایان بەبنەماگرتووە کە ئەمە سیستەمێکی ئیلاهییەو هەتا هەتایی بەمجۆرە دەبێت. ئەو سیستەمەی تاسالانی ٤٠٠٠ ـ ٢٠٠٠ ی پێش زایین بەرەوشی سادەیی خۆی بەرێوە دەچوو، ئیتر دەبینین کەنارەزایی و بەرخودانەکان سەریانهەڵدەدا. سەرەتا ئەنجوومەنی شارەکان کە لەرپیش سپییەکانی هۆز پێکدەهات بەسووربوونەوە هەڵوێستی دیموکراتییانەیان نیشاندەدا. بەرامبەر بەدەمامکی راهیب ــ پادشا ـ سەربازی وەها بەسانایی دەستیان لەشێوازی دیموکراتییانە بەرنەداوە. بۆ ماوەیەکی درێژ سیستەمێکی تێکەڵەی نیو دەوڵەت ـ دیموکراسییان بەیەکەوە بەرێوەبردووە. بەپێی کات لەدەرەوە، هەروەکو داستانی گلگامێش، ئەنکیدۆی نزیکترین یارمەتیدەرەکانی لەرێگای ژن قازانج دەکرێت. یەکەمین نموونەی سیخوڕێتی ژن، لەبەکارهێنانی ئەو مرۆڤانەدایە کە لەهۆز دابڕاون یان دابڕێنراون و لەناو ژیانی دەوڵەمەندو لەبارتری شار، لەناو بەرێوەبەرایەتیدا یان وەك فەرمانبەر سەرباز یاخود وەك کۆیلەیەك بەکار دەهێنرێت. ئەم گۆڕانکارییە هاوسەنگی دەوڵەت ـ دیموکراسی پشتبەستوو بەهۆزەکان لەدژی ئەنجوومەنی شار دەشکێنێتەوە. لەگەڵ پێشکەوتنی ئەم قۆناخە بەیەکەوە پاکتاو دەبن. لەناواکردنی زۆربەی دەوڵەتە نوێکاندا پێشکەوتنێکی بەمجۆرە بەیدێت.

تێکۆشانی ناوخۆ بەشکستی هێزەکانی دیموکراسی ئەنجامگیربووە. سەرباری ئەمەش هیچ کاتێك ناتوانرێ هاوسەنگی هۆز بەتەواوەتی لەناو دەوڵەتدا پاکتاو بکرێت؛ لەئاستی جیاوازدا هەبوونی خۆی دەپارێزێ. بەرامبەر بەمەش سیستەمی کۆمەڵگای دەوڵەتی (دەوڵەتگەرا) لەدەرەوە دەخرێتە ژێرفشارێکی گەورەوە. جموجۆڵی رەوەندەکان بەرامبەر نیشتەجێبووەکان جێگای باسە. ئەو جولانەوانەی لەئەدەبیاتی گریك ـ رۆمادا بەفراوانی وەك جموجۆڵی بەربەرەکان باسی لێوە دەکرێت، کاتێ لەناو یەکپارچەیی دیالەکتیکی توێژینەوەی لەسەر بکرێت بایەخدارە. لەناو شاردا رەنجی کۆیلە، لەدەرەوەش بازرگانی لاسەنگ و فشار بەردەوام دەوڵەمەندێکی کۆمەڵگای جێنشین زیاد دەبێت. ئەمەش هەروەکو پۆلێنی ئیمپریالیزم ــ ولاتە دواکەوتووەکانی رۆژگاری ئەمرۆمانە. ئەوەی بەشێوەیەکی درندانە هێرش دەکات رەوەندەکان نین، بەڵکو خەڵکی شارن (شارستانن). بەداخەوە لەبەرئەوەی شار لەسیستەمی تێگەیشتن و بیرۆکەکانی ئێمەدا زاڵە، ئەو لێهاتووییە نیشاندەدات خۆی وەك " مەدەنی، شارستانی " ئەوانەی دیکەش وەك" بەربەر، هۆڤ " پێشکەش بکات؛ بەمجۆرە رەوابوونی خۆی بەدەستدێنێ. دەشێ جولانەوەی رەوەندەکان بەرامبەر بەشار لەبزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی گەلانی رۆژگاری ئەمرۆمان بچوێنین. لەبەر ئەوەی فۆرمی کۆمەڵگای رەوەندی قۆناخە جیاوازەکانی خێڵ و نەژادە، لەناوەرۆکدا دەتوانرێ ئەو بزووتنەوانەی ئافراندوویانە وەك راوەستەو بەرخودانی دیموکراتییانەو شێوازی ئافراندن هەڵسەنگێنرێت. هەڵبەتە پێویستە بەتایبەت لێکۆڵینەوە لەسەر ئەوە بکرێت کە کێ هێرشی کردۆتە سەر ئەویتر. دەوڵەتی شار ــ دواتر

ئیمپراتۆریەت ـ کەخاوەن ئامرازەکانی چەوساندنەوەو توندوتیژی بەهێزە، لەبەرئەوەی بەردەوام گەورەبوون و پەلهاویشتن بەبنەما دەگرێت، بەشێوەیەکی بابەتی لەرەوشی پەلاماردان دایە. هەرچی پێگەی ئەتنیکە، دەتوانرێ کارەکتەری پاراستن و بەرخودانی پێ ببەخشرێ. بەواتایەکی دیکە بەرامبەر بەیەکەمین هەوڵەکانی کۆیلەکردن دەتوانرێ وەك قۆناخی یەکەمین بزووتنەوەی ئازادیخوازی هەڵسەنگێنرێ.

کۆمەڵگای سۆمەریش هەر لەسەردەمی ئاوابوونییەوە ـ دامەزرێنەرەکانیش لەهەمان رێگاوە هاتبوون ـ لەباکوورو رۆژهەڵات لەشاخ لەگەڵ هۆزە بەرەچەلەك ئاریانییەکان هەرچی لەباشوورو رۆژئاوایە لەگەڵ هۆزە ئامۆریتەکانی بیابان ـ دواتر عەرەبەکان رووبەرووی یەکتربوونەوە. دروستکردنی شوراو قەلا لەدەوروبەری شارەکاندا لەم سەردەمەدا دەست پێدەکات. شەپۆلی هێرش ـ دژە هێرشی ئەپساوەیەو سەدان ساڵ بەردەوام بووە. لەئەنجامی ئەم دوالیزمە دیالەکتیکییە گەورەو یەکەمینەی مێژووو هێزی ئەتنیکە بەکاریگەرەکان و شارستانییەتە پێشکەوتووەکان سەریهەڵدا. ئەو دوالیزمە سەرنجراکێشەی تاکو ئێستا لەنموونەی بەرجەستەی ئێراقدا بەردەوامە کە تێیدا لەدایکبووە، دەبینین کە لە ۱۰۰۰۰ ی پ. ز لەیەکەمین جیابوونەوەی ئەتنیکی و زمانی شۆرش و کۆمەڵگای کشتوکاڵی کولتووری رۆژهەڵاتی ئاوین شێوەیان گرتووە. لەپێدراوەکاندا دەبینرێ کەبەرەو ساڵانی ٤٠٠٠ ی پ. ز ئەتنیك بەشێوەیەکی باش تویکڵی گرت و لەناو کولتوورو زمانی تایبەتی خۆیدا رەنگیداوەتەوە. دەتوانین مەزندەی ئەوە بکەین کە بەر لەشۆرشی شار بزووتنەوە ئەتنیکییەکان لەپێناو سەرچاوەکانی بەرد، کانزاو زەوی گونجاوتر لەناو کێشمەکێش و ململانێدا بووبن. لەکاتێکدا گروپی کولتووری ئاریانی (ئاری) لەناوچەی زنجیرە چیای زاگرۆس ـ تۆرۆس خاوەن رۆڵ دەبێ، لەناوچەی عەرەبستانیش گروپی کولتووری سمیتیك (سامی) دەردەکەوێتە پێش. بەیەکگەیشتنی ئەم دوو کولتوورەی شاخ و بیابان سیستەمێکی تێکەڵە پێکدێت. دەشێ سۆمەرییەکان، عیبرانییەکان و هیکسۆسەکان وەك نموونەی ئەم کولتوورە تێکەڵە نیشانبدرێ. هەرچی کوردو عەرەبەکانن وەك گەلی بنچینەیی کولتووری ئاریانی و سامی تا رۆژگاری ئەمرۆمان درێژەیان بەهەبوونی خۆیانداوە. چەندین گروپی کولتووری دیکەی دواتر هاتوون لەناو ئەم دوو گروپە سەرەکییەدا دووچاری توانەوە هاتوون. ئەو هێزانەی ئەمرۆش لە ئێراق لەناو پەیوەندی و ناکۆکی کورد ـ عەرەبدا دەژین و نوێنەرایەتی دەکەن، لەوانەیە هەروەکو ئاواکردنی یەکەم دەوڵەتی سۆمەرییەکان هەوڵبدەن دەوڵەتێکی دوو کولتووری ئاوابکەن.

سۆمەرییەکان زۆر باش گروپە سامییەکانی باشوورو رۆژئاوا و ئاریانییەکانی باکوورو رۆژهەڵات دەناسن. لە میتۆلۆژیاکانیاندا بەچڕی هەبوونی ئەم دوو گروپە دەبینن. بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ توانای ناسینی کولتوورەکانیانمان بەدەستدێ. ئەو قۆناخەی تاسەردەمی داگیرکردنی بابل لەساڵانی ۳۳۰ ی پ. ز لەلایەن ئەسکەندەری مەزنەوە، بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەمیانەی بڵاوبوونەوەی شارستانییەتی شاری سۆمەرییەکان لەناو ئەم دوو گروپە کولتوورییە تێپەڕدەبێت. بەواتایەکی دیکە مێژوو لەئەنجامی

پێشکەوتنی دیالەکتیکیانەی نێوان جێنشین و رەوەندەکانی هەردوو گروپی کولتووری شێوە دەگرێت. داهێنانەکان شەپۆڵ بەشەپۆڵ لەزەریای ئەتڵەسییەوە تاوەکو زەریای گەورە، لەچۆلەوانی بیابانی گەورەوە تاوەکو بنارەکانی سیبریا بڵاودەبێتەوە. چەندە شارستانییەتی شار بەرەو دەرەوە بنێردرێت، بەو ئەندازەیەش کۆمەڵگای کۆچەری (رەوەندی) بەرەو ناوەوەدێت. هەربۆیە ئەو هەڵوێستە مێژووییانەی تەنیا پشت بەو نیشتەجێیانەی شار دەبەستێ کە رەوەندەکان بەرکەنار دەکەن، کەموکورتی مەزن لەخۆوە دەگرێت. لەقۆناخی شارسانییەتی جێنشیندا چەندە دەوڵەت گەشە بکات، راوەستەی دیموکراتییانەش گرێدراو بەمەوە پێشدەکەوێت.

هەروەکو لەبەشەکانی داهاتوودا بەرفراوانتر تاوتوێی دەکەین، بەشێوەیەکی راست تێگەیشتنی پەیوەندی نێوان دیاردەکانی دیموکراسی و دەوڵەت بایەخێکی مەزنی هەیە. دیموکراسی شێوازی بەرێوەبەرایەتی ئەو گەلەیە کەنەبووە بەدەوڵەت و دژی بەدەوڵەتبوون رادەوستێ. پەیوەندی لەگەڵ دەوڵەت هەیە، بەڵام لەم پەیوەندییەدا ناتوێتەوەو نکوڵی لەخۆی ناکات. سنوورەکانی نێوان دەوڵەت و دیموکراسی لەسەرووی هەستیارترین گرفتە سیاسییەکانەوە دێت. پێناسەکردنی ئەو خاڵەی ناوین کە نەدیموکراسی دەوڵەت بەرکەنار بکات نەدەوڵەت دیموکراسی بەلاوەبنێت بناخەی " ئاشتی و ئارامی" یە. یەکێکیان بەتەواوی نکوڵی لەئەوەی دیکە بکات بەواتای شەڕدێت. هەربۆیە چەندین چەمکی هاوچەرخ کەدیموکراسی وەك بەردەوامی دەوڵەت و دەمامکەکەی دەبینن تادواڕادە بەدوای هەڵسەنگاندن و دەستنیشانکردنێکی چەوتەوە دەڕۆن.

لەدۆخێکی وەهادا ئەو وەڵامەی بدرێتەوە پرسی دیموکراسی لەکوێیە، دەتوانرێ بگووترێ بەرلەهەمموو شتێك لەو راوەستەو بەرخودانەی ئەتنیك دایە کە بۆ ئەوەی تایبەتمەندێتییە کۆمەڵکاریەکان و ئازادی خۆی بەرامبەر دەوڵەت و شارستانییەتی شار بپارێزی نیشانیدەدات. دەستنیشانکردنی ئەم راستییە لەلایەن سۆسیۆلۆژەکان، پەیوەندی خۆی بەرەوشی هەزاران جار جۆشدانیان لەناو ئەم کولتوورەی شاردا هەیە. زیاترلەوەی مەزندە دەکرێ زاناکان راهیبی هاوچەرخی سەردەمی بۆرژوازین. هەروەکو گرێدان بە پەرتووکی پیرۆز وابەستەی بەهاکانی شارن.

بەو مەرجەی شێوازی هەبوونی ئەتنیك تێکشکابێ، دەتوانین وەك نیودیموکراسییەتێك پێناسەی بکەین. هەروەها پێویستە سیفەتی سەرەتاییشی بخەینە سەر. ئەتنیك دیموکراسی سەرەتاییە. لەناوەوە گرێدان بەنرخ و بەهاکانی کۆمەڵکاری، لەدەرەوەش بەرخودان بەرامبەر دەوڵەتی ستەمکار گروپەکانی گەل لەناوەخۆیاندا ناچاری پەیوەندی ئازادو یەکسان دەکات. ئەم کارەکتەرەی بەرخودان نەبێت، بەرخودان هیچ واتایەکی نامێنێ. کاتێك لەرۆژهەڵاتی ناوین دیموکراسی پێناسە دەکرێت هەڵەیەکی گەورە ئەنجام دەدرێت وا دیاردەکرێت کە ئەتنیك کۆسپی بەردەم دیموکراسییە. دیموکراسی شارستانییەتی رۆژئاوای پشتنەستوور بەتاك بەتەنیا ناتوانێ پێناسەی دیموکراسی دیاربکات. تەنیا گرێدانی دیموکراسی بەتاك، بەئەندازەی گرێدانی بەدەوڵەت هەڵەی گەورە لەخۆوە دەگرێت. هەبوونی کۆمەڵەو تاکی ئازاد لەناو کۆمەڵگادا پێویستییەکی دیموکراسی زۆرینەیە. چەمکی تاك و کۆمەڵی

چۆنیەك نە بۆ دیموکراسی پێویستییەکە، نەگەرەنتیشە. پاراستنی جیاوازیـەکان و گەیشتنی بـەتوخمی نوێ، جیاکاری دیموکراسی و تایبەتمەندێتی بنچینەییەتی.

هەڵسەنگاندنی کۆمەڵە ئەتنیکییەکان وەك جیاکارییەکی دیموکراسی، لەمیانـەی پراکتیزەکردنێکی راستەقینە دەبێت. ئەگەر بەرێوەبەرایـەتی دەوڵـەت بـەگوێرەی پێوانـەکانی خۆی راوکردنـی دەنگـەکان وەك پێشـبڕکێی دیموکراتییانــە دیاربکـات، ئـەو سیسـتەمەی دەردەکەوێتـەروو دیماگۆژییەتـە. بینـینی دەوڵەمەندێتی ئەتنیکی وەك شانس و تواناکاری دیموکراسی گرنگ و بایەخدارە. لەوانەیە لەتاکی ئـازاد زیاتر خزمەت بە دیموکراسی بکات.

ئاوێتەکردنی راوەستەی کولتووری بەرخودانی هەزاران ساڵەی گەلان لەگەڵ پێوانە هاوچەرخەکانی دیموکراتی کـاری رۆژانـەیی سیاسـەتمەدارە دیموکراسیخوازەکانە. وەك کۆسـپێك تەماشـاکردنی توانسـتی دیموکراسییانەی کۆمـەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین هەڵەیە.

لەبەرئەوەی لەئاواکردنی دەوڵەت هێزی دەسەڵات ـ شـەڕ رۆڵـی سەرکێشی دەبـینێ، سـەرەتا خۆیـان دەکەن بەپادشای ـ خوداوەندو ئیمپراتۆر. چـەندەی چـڕ دەبێتـەوە فاکتـەری گـەل (دەمـۆس) قورسـایی خـۆی لەدەسـتدەدات. لەمێـژوودا " سـەرجۆن " ی بەریشـە سـامی کۆمـەڵگای سـۆمەری وەك یەکـەمین ئیمپراتـۆر باسـی لێوەدەکرێـت. هـەروەها ئامـاژە بـەوەش دەکرێـت کـە بـەئارەزوویێکی گـەورەوە تـاوەکو نـاوەوەی ناوچـە شـاخاوییەکان حـوکمی کـردووە. هـەر بـە وێنـەی سـەمبولێکی وابەسـتەییە لـە نێـو بێدەنگییـەکی مـەرگ ئاسـادا. ئـەو قۆناخـەی لەسـاڵانی ١٣٥٠ ی پ. ز دەسـتیپێکردووە ئـەو رێگایـە خۆشـدەکات کەتـەواوی ئیمپراتۆرەکـان پـەیڕەوی دەکـەن. هەرئیمپراتۆریـەتێکی نـوێ سـنووری پێشـوو فراوانتر دەکـات. ئەگـەر گلگامێش سـەمبولی دەسـتپێکردنی پادشـایەتی بێـت، ئـەوا "سـەرجۆن " یـش بـاوکی ئیمپراتۆرەکانـە. لـەدۆخێکی وەهـادا هەڵسـەنگاندنی هـەر راوەسـتەیەکی دژ بـەو قۆناخـەی کـە بەرامبـەر سیسـتەمی کۆمـەڵکاری گـەورە دەبـوو و بینـینی وەك توانسـتی دیموکراتییانـە لـەجێگای خۆیدایـە. تەنانـەت خـۆڕاگرتنی گروپـە ئەتنیکیـەکان بەرامبـەر هـەموو ئاسـتەمی و زەحمەتییـەکان، بەرگـەگرتن و بەربەرچـدانەوەی هـەموو جۆرە پـەلامارو نەخۆشـی و برسـێتییەك و، لـەناو قـوولایی دارستان و شاخ و بیابانەکان درێژەدانیان بەژیان و هـەبوونی خۆیـان، توانستێکی مـەزنی دیموکراتییـە. ئـەم بەرخودانانــە نەبووایــە کــێ دەیتــوانی دەوڵەمەنــدێتی کولتــووری و هەمــەڕەنگی لەســەرپێیان بهێڵێتەوە؟.

ئەگـەر کۆتـەڵی هـەزاران سـاڵەی ئـەو بەرخودانـە نەبووایـە چـۆن دەمـانتوانی هونـەری گـەلان بئافرێنین؟ چۆن دەمانتوانی بەهـەزاران ئـامرازی بەرهـەمهێنان و دەزگا کۆمەڵایەتییـەکان بخوڵقێنین، کەرامەت و ئەشقی ئازادی و هاوکاری نێوان مرۆڤەکان فەراهەم بکەین؟.

کاتێك لەخانەدانێتی ئەکەدیەکان بەرەو خانەدانـە بەریشـە بـابلی و ئاشـووریەکان دەچـین، هێـزی ئیمپراتۆریـەت زیـاتر دەبێـت. ئـەوەی دێـت هـەروەکو بڵێـی دەخوازێ ریکۆرد بشـکێنێ چـەترو ئاسـتی ملکەچکردنی بەرزترکردۆتـەوە. بەشـانازییەوە بـاس لـەو شوراو قەڵایانـە دەکـەن کـە لەکەللـەی سـەری

مـرۆڤ ئاوایدەکـەن. تـەواوی ئەوکاتـەی گروپـەکانی گـەلان بەرامبـەر بەپـەلامارە سنوورنەناسـەکان لـەقووڵایی دارستان، شـاخ و بیابانـەکانـدا بەسـەریانبرد گـەر لەمێـژووی دیموکراسـی نەنووسـرێ ئـەی بەناوی کێی بنووسین، یان هیچ باسی نەکەین و بەنەبووی دابنێین؟ ئایا بەمجۆرە دەشێ مێژوو واتـادار بێـت؟ ئەگـەر واتایـەکیش ببەخشـێ، ئایـا لـەواتای داگیرکـاری و سـتەمکاری بـەولاوە واتایـەکی دیکـەی دەبێـت؟ ئەگـەر هەوڵبـدەین تێبگـەین کەبـەرخودانێکی بچووکی خێڵێـك تـا چ رادەیـەك بۆتـە بابـەتی داسـتانەکان، ئـەوا زیـاتر دەرك بەبـەهای دیموکراتییانـەی ئـەتنیك و رەوەنـدەکان دەکـەین. بـەگوێرەی گوایـە ئـەو تاکـە ئـازادەی کەسـەرمایەداری ناوەرۆکەکـەی پووچـکردووە ئەگـەر مرۆڤـی ئەتنیکـەکان بەشێوەیەکی راست هەڵسەنگێنرێ، دەبینرێ کـە دوو ئەوەنـدە زیـاتر هێـزی دیموکراتییانـە پێکدێنێت. توانستی راستەقینەی دیموکراسی لەکۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتدایـە. دەبـێ بـاش بزانـرێ کۆمـەڵگای رۆژئـاوا کەتاوەکو دوایی کولتووری دەسەڵات ـ شەڕی هەرسکردووەو توانستی دیموکراسییانەی زۆر سنوردارە. ئـەو دیموکراسـییەی لەئاراشـدایە بەهـەزارو یـەك کۆتوبەنـد گرێـدراوە، دیموکراسـییەتێکە دەمـامکی دەوڵەتـەو فورسـایی چـینی بـۆرژوای بەسـەردا زاڵـە. بـەهۆی ئـەو تیـۆری و شـێوازانەی ژیـان کـە بـۆ بچـووککردنەوەی کۆمـەڵگاکانی خۆمـان دروسـتکرابوون، ئـەو توانسـتە مەزنـەی مرۆڤـەکانی خۆمـانی نەبینی کەلەبواری دیموکراسییەوە هەیەتی.

هۆریەکان کە گەلی رەسەنی بەریشە ئـارین و گـەلی خۆمـانن، بەتایبـەت لەمیانـەی هەڵسـەنگاندنی سۆمەریەکان وەك کورتیەکان (کور = شـاخ، "تـی" پاشـگری گرێدانـە) و گـەلی شاخی، هەڵسەنگێنراوە. لەسەردەمی لەدایکبوونی دەوڵەتی سۆمەریەکانەوە لـەناو بەرخودانـدا بـوون. گۆتییـەکان، کاسییەکان و نایریـەکان ئـەو نـاوە جیاوازانـەن کـەلێیان نـراوە. دەوڵەتۆکـەکانی ئۆرارتـوو و میـدیا رەسـەنترین بەرخودانـەکانی مێـژوو بەرامبـەر ئیمپراتۆرەکـانی ئاشـوور نیشـاندەدەن. لـەدوای شـەڕێکی ۳۰۰ سـاڵەی بـەرخودان تێکشـکانی بێـرەحمترین ئیمپراتۆریـەتی مێـژوو، گـەلی ئاشووریشـی لـەناودا، شـوێنپەنجەی جەژنی لەناو تەواوی گەلان بەجێهێشتووە. ئـەم بەرخودانـە لەسـەر کولتـووری دیموکراسـی نەنووسـرێ ئەی لەکوێ بنووسرێ؟ لەراستییدا ئەو میدیایەی لەچیرۆکی "ئیسەوس "ی ئەسـینایی باسـی دەکرێـت بیرەوەری ئەم بەرخودانەیـە. تەنانـەت دیموکراسییەتی ئەسـینا کـەمزۆر لـە مێژوودا پەسـنی دەدرێـت و بەشان و باڵیدا هەڵدەدرێت. لەخۆڕا نییە باسی میدیای بێبەخت دەکات. لەکاتێکدا ئەسینایەکان لـەناو دیموکراسـیدا دەژیـان، نزیکبوونـەوە لەمیدیاییـەکانیان بەگـەرەنتی سـەرەکی دیموکراسـی دەبـینی. لەمێژووی هیردۆدۆت ئەو بابەتەی هەرمزێدە باسی دەکرێت میدییەکانن.

پێویستە بەئاشکرا ئاماژە بەوە بکەین کە کاتێـك میدییـەکان نـەریتی مـەزنی بـەرخودانی گـەلانی رۆژهـەڵاتی ناوینیـان بـۆ ئەسـینا گواسـتەوە لەوانەیـە گـەورەترین بەشـداری و کۆمـەکی بـە مێـژووی دیموکراسی کردبێت، کە تائێستاش هەستی پێنـەکراوە. لـەخۆڕا نییـە ئەسـکەندەری مـەزن خزمایـەتی لەگەڵ گەلانی میدیادا دەکات. زۆر باش ئاگاداری شوێنگەکەیەتی لەمێـژووی هێلین و وەك نموونەیـەك سوودی لێ دەبینێ. ئەسکەندەر ئیمپراتۆرێکە، وەکو باگوردان (رۆڵا) شارستانییەتی رۆژهەڵاتی شێلاوە.

بەڵام ئەو کولتووورە کاریگەری تێدەکات و دەزانێ بەشانازیکردن پێیەوە بژی. ئەو سەنتێرە کولتوورییەی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا کە ناوێتەیکردن، کۆمەکی بەمەسیحییەت کرد، ئایینی مەسیحیش گەورەترین کۆمەك پێشکەش بەشارستانییەتی رۆژئاوا کرد. کەواتە رێڕەوەکانی ئیمپراتۆریەت تەنیا خزمەت بەهێزی دەسەڵات ــ شەڕ ناکات. کولتووری بەرخودانی گەلانیش لەم رێڕەوە دزەدەکات و مێژووی دیموکراسی گەلان دەنووسێ.

لەوانەی ئیمپراتۆریەتی رۆما بەهێزترین و بەهێزکەری هەرگەورەی کولتووری دەسەڵات ــ شەڕ (جەنگاوەری) بێت. درندەترین ئیمپراتۆرەکانی بەرهەمهێناوە. سامناکترین شێوەکانی کوشتنی (لەخاچدان، فرێدانە پێش شێر) مرۆڤایەتی سیستەماتیك کردووە. بەڵام دیسان ئەوەی بەرامبەر ئەم هێزەش گەورەترین بزووتنەوەی مرۆڤایەتی و هەژارانی دەستپێکرد ئایا کولتووری دیموکراتییانەی رۆژهەڵات نەبوو؟ ئایا خودی حەزرەتی عیسا نابێتە ئەڵقەی سفرو دەستپێکەری لەدایکبوونی نەریتی پێخەمبەرایەتی؟ ئەگەر ئایینی مەسیحی پشتبەستوو بەباوەڕی عیسا نەبووایە چۆن کولتوورو دیموکراسییەتی رۆژئاوا سەریهەڵدەدا؟ لە رەوشێکی وەهادا هەڵسەنگاندنی نەریتی پێخەمبەرایەتی لەبواری دیموکراسییەوە ناتوانرێ پشتگوێ بخرێت.

لەکاتێکدا کۆمەڵگای رەوەندی بەرامبەر هێزی دەسەڵات ــ شەڕ لەدەرەوە وەك هێزی پاراستن و هێرش رۆڵ دەبینن، پێخەمبەرایەتی ئەو هێزەی دەتوانین بەنەریتی راهیبێتی بەناوی بکەین، لەناوەوە وەك رەوتێك خزمەتی لێگەڕینی بەرخودانی هەژاران دەکات. ئەم بزووتنەوەیە لایەنی چینایەتی هەیە. ئەو نەریتەی سەرچاوەی خۆی لەکولتووری رۆژهەڵاتی ناوین وەردەگرێت، هەروەکو یەکەمینەکانی دیکە، شیمانە دەکرێت لەکۆمەڵگای سۆمەرەوە دەرکەوتبێت. لەکولتووری سۆمەریدا شوێنپەنجەی یەکەمین پێخەمبەر (ئادەم) و بەهەشتەکەی دەبینرێ. شیمانە دەکرێ ئەگونجان و گوێڕایەڵینەکردنی تەواوی ئادەم و حەوا بۆ سیستەمی کۆیلایەتی، هۆکاری دەرکردنیان بێت لەبەهەشت (شێوازی ژیانی کۆمەڵگای باڵای دەوڵەت). رەنگە چیرۆکێکی نیو میتۆلۆژی بێ سەبارەت بەئازادی تاك. بەگوێرەی ئەوەی ناکۆکییەکانیان لەگەڵ سیستەم ئاشکرایە، ئەوا دەرکردنیان شانبەشان رێگا لەپێش بەرخودانێکی زنجیرە ئاسا دەکاتەوە. پێگەکەیان نزیك بەجووتیارە ئازادو خاوەن پیشەکانە.

دەشێ هەڵسەنگاندنی چینی ناوینی بەکۆیلەنەبووی شار وەکو بناخەی چینایەتی ئەو دابونەریتە رۆشنکەرەوە بێت. دووەمین پێخەمبەری گەورە "نوح" بەدروستکردنی کەشتییەکەی دەسەلمێنێ کەخاوەن پیشەیە. دروستکردنی کەشتییەك کە بەو شێوەیە لەناو لافاو فریایان بکەوێت، هێزی پیشەکارییەکەی نیشاندەدات. گووتەی خوداوەند ئەنکی " لافاو دێت، کەشتییەکەت بەگوێرەی دەستپێکردنی ژیانێکی نوێ دروست بکە" و ئەنجامدانی بەبێ ئاگاداری خوداوەندەکانی دیکە، زیاتر کارەکتەرە چینایەتییەکەی روونەکاتەوە. شتێکی ئاساییە کە ئەو توێژە جیاوازانەی پەیوەندییەکی گرنگیان لەگەڵ توێژی بەڕێوەبەرایەتیدا هەیە، ئەو پیشەکارانەی وەکو کەشتییەوان بن کە گرنگییەکی

ژیانیان هەیە. مەزەندە دەکرێ چیرۆکی لافاو هاوشێوەی مەسەلەی ئادەم دوای بزووتنەوەی یاخیبوون بەرامبەر بەخوداوەندەکان گوزارشت لەکۆچکردن بۆ ناوچەی دیکە بکات. باس لەوە دەکرێت کە کەشتی نوح لەشاخی "جودی" گیرساوەتەوە. وشەی جودی بەزمانی کوردی واتە "جێگای دیت". ئەمەش کۆچێکمان دێنێتە یاد کە بەئامانجی نیشتەجێبوون لەخوارووی میزۆپۆتامیا بۆ سەرووی میزۆپۆتامیا ئەنجامدراوە.

سیستەمی شاری سۆمەری لەساڵانی ٢٠٠٠ ی پ. ز لەکەنارەکانی سەرەوەی دیجلە ـــ فورات بەشێوەیەکی بەرفراوان ئاواکراون. یەکێك لەناوەندە گرنگەکان "ئورفا"یە. ئورفا وەك شارە گرنگەکانی سۆمەر ناولێنانێکی لەجۆری "ئور" و ئورگە. بەواتای جێنشینی تەپۆلکەکانیش دێت. ئورفاو ناوچەکانی دەوروبەری (وەك حەڕان) وەك ناوەندی نەریتی پێخەمبەرایەتی وایە. وەها دەرکی پێدەکرێت ئەوانەی لەخوارووی میزۆپۆتامیا نارەحەت دەبن، یاخی دەبن، بەدوای داد و ئازادی دەگەڕێن، لەناوەندی ئورفاو دەوروبەری نیشتەجێ دەبن. لەمێژوودا چەندین ناوەندی کولتووری بەمجۆرە هەیە. بابل، ئەسکەندەریەو ئەنتالیا ئەو ناوەندانەن کە دواتر دەرکەوتوون. لەسەردەمی سەرمایەداری ناوەند لەندەن و پاریسە لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا نیویۆرکە. شیمانە دەکرێت ئورفا ناوەندی رۆشنگەریەکی بەمجۆرە بێت، کەلەساڵانی ٢٠٠٠ ی پ. ز دەستیپێکردووە. یەکەمین نموونەی پەرستگای تەپەی دیبەگلی کە لەساڵانی ١١٠٠٠ ی پ. ز ئاواکراوە (دەستنیشانکراوە) لە شوێنێکی نزیك بەشاری ئورفایە. ئەو نەریتەی ئێستاش لەم ناوچەیەدا زاڵە بەگوێرەی ئاراستە مێژووییەکەیەتی. دیسان لەساڵانی ٣٠٠ ی پێش زایین بۆ کولتووری هێلین و سابییەکان، لەساڵانی ١٠٠ ی زایینی رۆڵی ناوەندی ئایینی مەسیحی بینیوە. بۆتە لانکەی چەندین پێخەمبەر، لەسەرووی هەمووشیانەوە حەزرەتی ئەیوب و ئیدریس کە تائێستا کاریگەری باوەڕییەکەیان ماوە. بۆیە سەبارەت بە ئورفا گوزارەی شاری پێخەمبەران راستە.

چیرۆکی پێهەڵگرتنی حەزرەتی ئیبراهیم رۆشنکەرەوەترە، کەشیمانە دەکرێت لەساڵانی ١٧٠٠ ی پ. ز روویداوە. شکاندنی بتەکانی پەنتائۆنی نەمروود ـ پادشا خوداوەندە کانی بابل ـ ئاشوور ـ ئەوە نیشاندەدات کە شۆڕشی زهنی ئەنجامداوە. رووبەڕووبونەوەی سزایەکی قورسی وەك ئاگرتێبەردان، شوێنگەی یاخیبوون وەك نەریتێکی مێژوویی نیشاندەدات. بەهۆی ئەم بزووتنەوەیە ناچاری کۆچکردن دەبێ بەرەو وڵاتی کەنعان (ئیسرائیل ـ لوبنانی رۆژگاری ئەمڕۆمان). لەوڵاتی کەنعاندا لەناو ژیانێکی قورس و سەختدا کۆمەك و بەشداریەکی گرنگ بە نەریتی پێخەمبەرایەتی دەکات. لەهەنگاونان بۆ دانانی بناخەی ئایینی تاکخودایی داتاشراو و واتایی بوێرانەیەو دەرکی پێدەکات. بەر لەحەزرەتی ئیبراهیم حەزرەتی ئەیوبیش کارەکتەرێکی مێژوویی گرنگی نەریتی بەرخودانە. بۆیەکەمین جار بەرامبەر بەنەمرود ئەو نارەزاییە مێژووییە نیشاندەدات کە بەواتای " مرۆڤەکان ئازار دەدەیت" دێت. ئەمجۆرە هەڵسوکەوتەی بەرامبەر پادشا ـــ خوداوەندەکان نیشاندەدرێ یەکەمینەو پێویستی بەبوێرییەکی مەزن هەیە. وەڵامەکەی دارزینە لەناو زیندان. جەستەی کرمی

دەبێت. سەرباری ئەمەش وەك نموونەی هۆگری و سەبر خۆڕاگری دەکات. ئەم کردارەی ڕێگا لەپێش بەپێغەمبەربوونی دەکاتەوە.

کاتێك شوێنگەی شۆڕشی تاکخودایی لەشارستانییەتی ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بێنینەوە بەرچاو ئەوا باشتر دەرك بەشرۆڤەکردنی نەریتی ئیبراهیمی دەکرێت. تایبەتمەندێتییەکی دیکەی ئەو توانستەیەتی کەتوانیویەتی ببێتە گوزارشتێکی تێکەڵاوی کولتووری ئاری و سامی. ژیانی حەزرەتی ئیبراهیم لەناو کەشی هەردوو کولتووردا ئەو دەرفەتەمان پێدەدات ئەم تایبەتمەندێتییە تێکەڵاوەی وەك سەنتێزێك شرۆڤە بکەین. هەروەکو سەنتێزی ڕۆژئاوا ـ ڕۆژهەڵات، سەنتێزێکە ڕێگا لەپێش خولقکاری دەکاتەوە. سێیەمین تایبەتمەندێتی گرنگی باوەڕی ئیبراهیمی ئەوەیە کە بەرامبەر سیستەمی پادشا ـــ خوداوەندەکانی سۆمەری (نەمروود) و میسری (فیرعەون) وەك نوێنەر(پەیامنێر)ی خودا گوزارشت لەیەکەمین دەستڕۆیی مرۆڤ دەکات. لەقۆناخێکی مێژوویی کە بەشێوەیەکی چڕو قورس کۆیلەداری لەئارادا بوو و یەکەمین لێگەڕینەکانی ئازادی دەستپێکردبوو، بڕاری حەزرەتی ئیبراهیم پێهەڵگرتن و بڕارێکی مەزنە. وەڵامدانەوەی لێگەڕینی ڕیشەیی مرۆڤایەتی ڕێگا لەپێش گرنگترین بزووتنەوەی کۆمەڵایەتی مێژوو دەکاتەوە. هەرچەندە کۆمەڵە ئەتنیکییەکان لەدەرەوە بەرخودانێکی بەهێزیان بەرامبەر بەهەردوو سیستەمی کۆیلەداری نیشاندابێت، بەڵام لەناوەوە بەرخودانێکی خاوەن کارەکتەری کۆمەڵایەتی تایبەتمەندێتی گرنگ و چارەنووسسازە.

سەرهەڵدان بەرامبەر بەباوەڕی پادشا ـ خوداوەند و حوکمکردن بەوەی مرۆڤ نابێت بەخوداوەند شۆڕشێکی کۆمەڵایەتی گەورەیە. سیستەمی کۆیلەداری لەبەهێزترین کۆڵەکە ئایدیۆلۆژیەکانیدا گورزی بەر دەکەوێت.

لەوەی پادشا ــ خوداوەندەکان مرۆڤن، بە واتای دروستکردنی گەورەترین کەلێن و درز دێت لە پێکهاتەی میتۆلۆژی سۆمەر و میسر. ئەمەش شێوەگرتنی ڕێبازی کۆمەڵایەتی ئایینی تاکخودایییە کە بە "تەوحید" بەناو دەکرێت. بەسووربوونەوە دەستپێکردنی یەکەمین ئەڵقەی زنجیرەکە لە ئادەمەوە شتێکی ڕێکەوت نییە. دەسەلێنێ کە نەریتەکە ڕیشەیییە و بەشێوەی زنجیرەیە. پێغەمبەرە گەورەکانیش دەبنە وێستگە مێژووییەکەی. هەروەکو پێغەمبەرەکانی مارکسیزم و لیبرالیزم. ئەو کارەکتەرەی شوێنپەنجەیەکی دیکەی لە نەریتەکەدا کردەوە حەزرەتی موسا بوو. حەزرەتی موسا کە بنەچەی تاوەکو حەزرەتی ئیبراهیم دەستنیشان کراوە کە لە ساڵانی ١٢٠٠ پ. ز ژیاوە، لە میسر ڕێبەرایەتی یاخیبوونێکی هاوشێوە دەکات و پێهەڵگرتنی خۆی ئەنجام دەدات. سەرباری ئەوەی کولتووری میسر دەناسێ، بەڵام لە میانەی بەکارهێنانی هۆزی عیبرانی کە وەك کۆیلە وابەستەی فیرعەون بوو، بە بوێری هەنگاونانی بۆ یاخیبوون نیشاندەدات کە لەسەر بنەمای کۆمەڵایەتی و ئازادی کەسایەتییەکی پێشەنگ بووە. پەیوەندی خزمایەتی لەگەڵ نەریتی هۆزی عیبرانی هەیە. ئایینی هۆزەکە لە ئایینی میسر جیاوازترە. هەرچەندە باسی ئەوە بکرێ کە حەزرەتی موسا کاریگەری باوەڕی تاکخودایی فیرعەون ئەخناتونی لەسەرە، بەڵام نەریتی ئایینی ئیبراهیمی بە بنەما گرتووە. کاروانی

بیابانی سینای بەناوبانگ، كاریگەری شاخی گڕكانی و هەڵوێستی بەرامبەر بتپەرستی و گوتەی "دە فەرمان" لە پەرتووكی پیرۆز باسكراوە. لە كەسایەتی هۆزی عیبرانی حەزرەتی موسا تێكۆشانی لە پێناو ئایینی نوێ دەكات. ئەم شەڕە ئایدیۆلۆژییە هۆزی عیبرانی لە پەرتەوازەبوون رزگار دەكات و بەو خاكە پیرۆزانەی دەگەیەنێت كە بەڵێنیان پێدراوە. ئەم وشكە باوەڕییە ئایدیۆلۆژییە یەكێك لەهەنگاوە گەورەكانی مێژووی عیبرانییەكانە. كولتووری ئایینی عیبرانی كە تارۆژگاری ئەمڕۆمان هەنگاوی هاوشێوەی هاوێشتووە، نموونەی كارتێكردنە سەر زۆرینەی نیشانداوە.

ناتوانرێ بزووتنەوەی پێغەمبەرایەتی بەتەنیا بكرێتە موڵكی عیبرانییەكان. لەرێگای حەزرەتی عیسای نزیك بە ئارامییەكان و حەزرەتی محەممەدی بەرەگەز عەرەب لەئاستی گەردوونیدا رۆڵ دەبینێ.

بەكورتی بزووتنەوەی پێغەمبەرایەتی كە بەرامبەر بەهێزی دەسەڵات ــ شەڕ لەناوەوە وەك نەریتێكی كۆمەڵایەتی پێشدەكەوێت. بەگشتی لەمێژووی مرۆڤایەتیدا، بەتایبەتیش بەرامبەر بەسیستەمی كۆمەڵگای مێژوویی رۆژهەڵاتی ناوین زیاتر نزیك بەڕاوەستەیەكی دیموكراتییانەیە. كاتێك رەهەندی هەزاریشی بخەینە سەر ئەوا نوێنەرایەتی یەكەمین بزووتنەوەی "سۆسیال دیموكراتی" مێژوو دەكەن. لەراستیشدا لەمیانەی ریشەی چینایەتییان ــ چینی ناوین، پیشەكار، بازرگان، جوتیاری ئازادو هۆز لایەنی لێكچووی لەگەڵ بزووتنەوە سۆسیال ــ دیموكراتەكانی ئەمڕۆ دابنێین. دەتوانرێ ئەم لێكچوونانە زیاتر بەرەو پێش ببردرێت. هەروەكو چۆن سەرباری ئەوەی سۆسیال دیموكراتەكان سیستەم كەمێك نەرم دەكەن بەڵام لەبوون بەهێزی یەدەگی سیستەم رزگاری نەبووە، ئەوا سۆسیال دیموكراتێتی پێغەمبەرەكانیش زوو یان درەنگ لەخۆگونجاندن لەگەڵ سیستەمی ناواكراو و بونیادنانی هاوشێوەكانیان رزگاری نەبووە. ئەو سیستەمەی بەرامبەر بەكۆیلایەتی وشكی چاخی كۆن رێگایان لەپێشكردەوە دەرەبەگایەتی چاخی ناوینە. بێگومان رێگایەك كە گرتوویانەتەبەر لێكەرێنێكی زانابوون نییە بۆ سیستەمی دەرەبەگایەتی. ئاشتی و دادوەری بۆ تەواوی مرۆڤایەتی دەخوازن. بەڵام هێزی گەورەی وەرچەرخێنەری سیستەمی زاڵ دەوڵەتی خودایی، پێغەمبەرەكانیش وەك خۆیانی لێدەكات.

گوتە تیۆلۆژییەكان لەباسی سۆسیۆلۆژی بێبەشن. سەرباری ئەوەی كۆكردنەوەی بەرهەمەكانیشی لەبەردەستدایە، بەڵام تائێستا راستینەی كۆمەڵایەتی دەزگای پێغەمبەرایەتی روونەكردۆتەوە كە هەرە زێدەكاریگەری لەسەر مێژووی مرۆڤایەتی كردووە. تاوەكو بە گوزارشتی زهنییەت و زمانی سەردەمیەوە دەكات، تاوەكو بەگوێرەی ئەم قۆناخە وەرنەگێڕدرێ و نەگونجێدرێ ئەوا لەباسێكی نەزبەرەكراوی بێزاری و كوێركردنی هزر تێپەڕناكات. لەراستیدا پێناسەكردنی ئەو دەزگایەی بەرامبەر بەكۆیلایەتی كلاسیكی سۆمەری و میسری لایەنی ئازادی و دادوەری كۆمەڵایەتی و تاك بەبنەما دەگرێت گرنگ و بایەخدارە. پێكهاتەی زهنی ئەو سەردەمەی گەلان لەژێر رووخساری ئایینیدا تێكۆشانی گەورەی كۆمەڵایەتی خۆی نیشاندەدات. پێغەمبەرایەتی یەكەمین دەزگای گەورەی رێبەرایەتی كۆمەڵایەتییە. بەسەنتێزكردنی ئەو چەمك و رامانانەی بەكاری دێنن (ئەو قالبە

هزریانەی لەم قۆناخەدا هەبوون) و گەیاندنی بەناست و قۆناخێکی بالاتر بەواتای بەدەستهێنانی پێخەمبەرایەتی دێت. بەو رادەیەی لەمیتۆلۆژیای کۆیلەداری و ئایینی فەرمی رزگارین رۆڵێکی ئازادیخوازی کۆمەلایەتی دەبینن. بێگومان هەروەکو لەهەموو قۆناخەکان روویدا، هەروەکو چۆن دەشێ دابڕانی رادیکاڵەیان لەسیستەم هەبێت ئەگەری رێککەوتن لەگەڵ دەوڵەتیشدا هەیە.

ئەوەی لەمێژووی کۆمەڵناسی ئایین چاوڕوانی دەکرێت هەر پێخەمبەرێك (گرنگەکان) لەناو رەوشی کولتووری ئەو قۆناخە شیبکاتەوە، بەتایبەتیش لەبوارەکانی زهنییەت، دەسەلات، کۆمەلایەتی و ئابووری، لەسەر ئەم بنەمایە باسکردنی مێژوو یەکپارچەییەکی مەزن بەدەستدێنێ. بەمەش لەچیرۆکی پاڵەوانێتی سەڵتەنەت و قارەمانێتی رزگاری دەبێت و مێژوویێکی واقیعی وەها دەنووسرێ کە رەهەندی ئەتنیکی، کۆمەلایەتی و ئازادیخوازانەی هەبێت. بەمجۆرە گفتوگۆکانی عەلمانییەتی رۆژگاری ئەمرۆشمان واتادار دەبێ. پێویستە باش دەرك بەوە بکرێ کە بەسەدان هەزار کادیرو بودجەکانیان خزمەت بەچی دەکات.

لەئیمپراتۆریەتی رۆمادا قۆناخێکی هاوشێوە رۆڵ دەبینێ. هەر لەسەردەمی لەدایبکوونییەوە (٥٠ ی پ. ز) لەناوەوە رێبازە ئایینییە بەخەسڵەت کۆمەلایەتییەکان، لەدەرەوەش بزووتنەوەی رەوەندە بەخەسڵەت ئەتنیکییەکان، گەورەترین هێزی دەسەلات ـ جەنگاوەری مێژوو راپێچ دەکات، کە تا ئەوکاتە قاڵبۆتەوە. مەسیحییەت لەسەردەمی لەدایکبوون و گەشەکردن بەلانی کەم هێندەی ئیمپراتۆریەتی رۆما کارەکتەرێکی گەردوونی هەڵدەگرێت و بزووتنەوەی پارتێکە کە لەهەژو خێزان و یەکینەکانی رەچەڵەك پێکهاتووە. یەکەمین پارتی گەردوونی هەژارانە کە ناوەرۆکێکی کۆمەلایەتی هەیە. هەروەکو چۆن رۆما وەك گەورەترین هێزی دەسەلاتی ـ جەنگاوەر(شەڕ)ی قۆناخ حزبی خۆی سەفەربەرکردووە، مەسیحییەتیش لەسەر ئەو شوێنپێیە رێکخستنی هەژارانی سەفەربەرکردووە. لەسەردەمی سەرمایەداریشدا چڕبوونەوەیەکی چینایەتی هاوشێوە روودەدات. پێکهاتەی هەرە ستەمکارو چەوسێنەری دەوڵەت و پێکهاتەی توندی زەحمەتکێشان بەردەوامی دوالیزمی دیالەکتیکییە.

هەردوو رێبازیش لەبەرخودانیان بەرامبەر بە رۆما خاوەن مێژوویێکی درێژخایەنن کە لەمیانەی توندوتیژییەوە سەرکوتکراوە. بینینی مێژوو وەك چیرۆکی ئیمپراتۆرەکانی رۆما دەبێ وەك چەواشەکاری مێژوونووسە فەرمییەکان هەڵسەنگێنرێت. هەروەکو چۆن هێزی جەنگاوەری ـ دەسەلات، کە وەکو تۆپەبەفرین و تۆپەناگرین کەڵەکەبووە، گەوهەری مێژووی ستەمکاری و چەوسانەوەیە، ئەوا ئەتنیکی رەوەندو رەوتە کۆمەلایەتی و ئایینییەکانیش بەو ئەندازەیە گەوهەری کۆمەڵگارییە. مێژووی گەلان وەك راستینەی کۆمەلایەتی و ئەتنیکی بەگوێرەی قورسایی پێویست نەنووسراوەتەوە. لەکارەکتەری چینی بالادەستدا نووسینی مێژوو هەرە زێدە رۆڵی شێواندنی دیاردەی کۆمەلایەتی و پشتگوێخستنی فاکتەرە راستەقینەکانی هەیە. نەنووسینی مێژووی راستەقینەو شێواندنی نائاسایی بەکاریگەرترین رێگای تەسلیمگرتنی زهنییەتی مرۆڤە. ئەو کۆمەڵگایانەی لەهۆشیاری مێژوویی دابڕاون ناچاردەبن لەناو هەلومەرجێکدا بژین کە لەقۆناخی فرکردن نێگەتیفترەو واتاو ناسنامەی

خۆیان لەدەستدەدەن. ئەو کۆمەڵگایانەی فێری ئەم هەلومەرجانە کراون، سانایییە کەهەموو جۆرە بارێکیان پێ هەڵبگرێت. هەربۆیە نەریتی تاکخودایی لەم لایەنەوە گرنگە. ئەمانە وەك بیری راستینەی کۆمەڵایەتین. بەرامبەر بەدرێژخایەنی سەڵتەنەت، هەمیشەیی پێخەمبەرایەتی وەك ئەلتەرناتیفێکە. مەسیحێتی لەمیانەی دەزگای گەورە " قەشە "یێتی گەیشتۆتە ئەو نەریتەی هاوشانی ئیمپراتۆریەتی رۆمایە، پێشکەوتنێکی هاوشێوە بۆ رێبەرایەتی ئەتنیکیش لەجێگای خۆیدایە. لاساییکردنەوەی ئیمپراتۆر، لەناو هەردوو رێبازیشدا رێککەوتن لەگەڵ سیستەم، رێگا لەپێش ئەوە دەکاتەوە هەندێ جار بەتەواوەتی بتوێنەوە، هەندێ جاری دیکەش بۆ ئەو پێکهاتە کۆمەڵایەتییە باڵایانە وەرچەرخێن کە توانای ژیانیان هەیە.

ئەگەر بخوازرێ هێلکارییەکی مێژوویی گشتی ئەتنیك بکێشرێ، ئەوا دەستپێکردنی لەسەرهەڵدان و بەدەزگابوونی کولتووری کشتوکاڵ دەشێ واتاداربێت. تەواوی پێدراوە شوێنەوارناسی و زمانناسییەکان دیاردەکەن کە بۆیەکەمین جار ئەتنیك لەم مێژووەدا لەبناری ناوەوەی کەوانەی زاگرۆس ــ تۆرۆس شێوەی گرتووە. شۆڕشی کشتوکاڵی هەلومەرجی هەبوونی بزووتنەوەی ئەتنیکییە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا لەدۆخی کۆمەڵگای تیرەی سەرەتایی رزگاری نابێت. هەرچی کۆمەڵگای تیرەی بەراییە هیچ کاتێك لەگروپی بنەماڵەیەکی بەرفراوان بەولاوە تێپەڕ ناکات. تەکنۆلۆژیای بەرهەمهێنان ئەم سنوورە دیاری دەکات. هەربۆیە لەمیانەی سیستەمە سنووردارەکانی دەنگ بەگروپە مەزنەکانی زمان ناگەن. مێژووی ئەو گروپە زمانانەی دەیانناسین لەساڵانی ٢٠٠٠٠ ی پ. ز دەستپێدەکات. دیسان لەهەمان جوگرافیادا هۆکاری هاوشێوە رۆڵ دەبینن. جێگیربوونی زمان رێگا لەپێش گەشەکردنی بەرهەم دەکاتەوە، ئەمەش بەکۆمەڵگابوون بۆ قۆناخی باڵاتر دەگوازێتەوە. ناسەوارناسەکانی وەکو " گۆردۆن چیڵدوڤانیلۆر" هاوفیکرن کەگروپی زمانی ئاریانی لەکەوانەی ئاماژەپێکراودا شێوەی گرتووە. زمانی گروپی ئاریانی بەرهەمی ئەو گروپانەی کۆمۆنەی سەرەتاییە کەشۆڕشی کشتوکاڵییان ئەنجامداوە. لەتەواوی ئەو قەومانەی هاوبەشێتی لەم گروپەی زمانەدا دەکەن کۆنترین وشەکانی سەبارەت بەکشتوکاڵ دەبینرێ. ئەوە بابەتێکی پەسندکراوە کە لەیەکەمین قۆناخیدا پێکهاتەی ئەتنیکی لەجیاتی پەلهاوێشتنی جەستەیی، لەمیانەی شێوە پەلهاوێشتنی کولتووری لەهەر چوارلاوە بڵاوبۆتەوە. راستینەیەکی دیکەی پەسندکراو ئەوەیە کە لەساڵانی ١١٠٠٠ ی پ. ز لەرێگای " گەرووی برینگ" لەرێگای هیندە سوورەکان لەئاسیاوە بۆکیشوەری ئەمریکا بڵاوبۆتەوە.

تاوەکو ئاواکردنی شارستانییەتی سۆمەری (نزیکەی ساڵانی ٣٥٠٠ ی پ. ز) لەناوەندی سەرەکی پێدەشتەکانی کەناری دیجلە ــ فورات کە لەناوچە شاخاوییەکان جیادەبێتەوە کولتووری ئەتنیك پێشکەوتنێکی گەورەی بەخۆوە بینیوە. پاشماوەی کۆنترین شوێنگەکانی نیشتەجێبوون و چەندین فاکتەری کولتووری گەلان کە لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا لەناراداان گەواهی ئەم قۆناخە دەدەن، بەتایبەتیش قۆناخی نێوان ٦٠٠٠ ــ ٤٠٠٠ ی پ. ز لەبواری گەیشتن بە ئەتنیکێکی خاوەن ناسنامە بایەخدارە. ئەم قۆناخەی لەگەڵ سەردەمی بەردینی مس ئاوێتە بووە، هەروەکو بڵێی تەواوی ئەم

داهێنان و دۆزینەوە سەرەكییانە داهێنراون كە رێگایان لەپێش دەستپێكردنی مێژوو (شارستانیەت) كردۆتەوە. دەزگا سەرەكییەكانی هونەر، ئایین و پلەداری پێكهێنراوە. هۆریەكان وەك كۆنترین گروپی ئاریانەكان (ئور: گرد، تەپۆلكە، خەڵكی شوێنە بەرزەكان) لەناوەندی سەرهەڵدانی ئەم كەلتوورەدا وەكو كۆنترین باپیرەی كوردانی رۆژگاری ئەمڕۆمان دەستنیشانكراون. هەروەكو دەزانرێ وەك گروپی هەمان گەل لەساڵانی ٦٠٠٠ ی پ. ز لەناوچەكە خاوەن ژیانێكی چالاكبوونە. لەقۆناخی ئاواكردندا لەگەڵ سۆمەریەكان هەم خزمن هەم دراوسێ. گۆتی، كاسی، لوڕی، ئائیری و ئورارتوو و ماد ئەو ناوانەن كە ریشەكەیان سۆمەر ـ ئاشوورە و لەو گروپانە نراون كە هاوبەشێتیان لەهەمان كولتووردا كردووە.

لێشاوی كولتووری ئاریانی لەساڵانی ٩٠٠٠ ی پ. ز بۆ ئەنادۆڵ، ٦٠٠٠ ی پ. ز باكووری ئەفریقیا، قەفقاسیاو ئێران، ٥٠٠٠ ــ ٤٠٠٠ ی پ. ز لەچین باشووری سیبریاو ناوەوەی ئەوروپا بڵاوبۆتەوە. ئەم مێژووانە نیشانیدەدەن كە كولتووری كشتوكاڵ لەسەرتاسەری جیهاندا بڵاوبۆتەوە. كۆچبەرە ئاریانییەكانی بەشێوەیەكی رێژەیی لەمیانەی لێشاوێكی جەستەییش بڵاوبوونەوە، لەساڵانی ٣٠٠٠ ــ ٢٠٠٠ ی پ. ز بەرەو نیمچە دوورگەی كیشوەرەكان، هیندستان، ئینگلتەرا، یۆنان، ئیتاڵیا و نیمچە دوورگەی ئیبەریك و تا باكووری ئەوروپا دزەو تەشەنەیان كردووە. گرێدراو بەگۆڕانكاری و پێشكەوتنەكان شیمانە دەكرێت لەساڵانی ٢٠٠٠ ی پ. ز بەشێوەی جوڵەیەكی بەرامبەر بەرەو ئەو ناوچانە چوونە كەشارستانییەتی سۆمەری دەوڵەمەندی كردوون ـ هیندستان، ئێران، ئەنادۆڵ و میسر ــ تەڤلی قۆناخەكانی شارستانییەت بوونە. تادوا رادە قۆناخێكی بەجموجۆڵ لەئارادایە. هێزی سەرنجڕاكێشی سۆمەر هەروەكو كاریگەری ئەمڕۆی وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا، چەندە كۆمەڵەی گوندە كۆچبەرەكان هەبوون بەرەو خۆیان رادەكێشێ. جوڵانەوەی كۆچبەری ٢٠٠٠ ی پ. ز بەرفراوانترین بزووتنەوەی پەلهاوێشتنە لەمێژووی ئەتنیكدا. لەئەنجامی ئەم پەلهاوێشتنانە بناخەی شارستانییەتەكانی هیندستان، ئێران، ئەنادۆڵ و هەلاس و چین دادەنرێت.

بەشێوەیەك لەشێوەكان دوای میزۆپۆتامیا دووەمین هەڵمەتێتی لەبواری ئاواكردنی شار(بەشاربوون). سەرباری ئەمەش لەو ساڵانەدا شارەكانی شارستانییەت لەناو دەریای كۆچبەریدا وەك دوورگەی بچووك وایە. ئەوانەی لەبنەڕەتدا لەناو چالاكی دان كۆچەرەكانن. سێیەمین هەڵمەتی گەورەی كۆچبەری لەساڵانی ١٠٠٠ ی پ. ز دەستپێدەكات. ئەو كۆچانەی لەئەوروپاوە بەرەو قەفقاسیا، لەئاسیای ناوین بەرەو ناوچەكانی شارستانییەتی باشوور ئەنجامدراوە، جێگای سیستەمەكانی خان و بەگەكان و شارستانییەتی سەرەتا دەگرنەوە. لەیۆنان دۆڕەگان، فریگییەكان لەئەنادۆڵ، مادەكانی گرێدراوی زاگرۆس ــ تۆرۆس و ئەترۆسكەكانی ئیتاڵیا ئەو گروپە ئەتنیكییە گەورانەن كە لەم هەڵمەتەدا ناسراون. ئەم گروپانە رۆڵێكی مەزن لەو پێشكەوتنەی شارستانییەت دەبینن كە لەساڵانی ١٠٠٠ ی پ. ز لەنێوان ئیمپراتۆریەتی رۆما بەدیدێت. شارستانییەتەكانی ماد، گریك، فریك، ئورارتوو و ئەتروسك لەلایەن گرنگترین گروپە ئەتنیكییەكانی هەڵمەتەكە ئاواكراون.

بزووتنـەوەی ئـەتنیك لـەبواری ڕێکخستن قۆنـاخ و ئاسـتی پلـەداری دەربـاز ناکـات. لـەم سـنوورەدا لــەناوەوە یــاخود دەرەوە هەڵنەوەشــێتەوە ڕووبــەڕووی کێشــەی بەدەوڵــەتبوون دەبێتــەوە. بەدەوڵەتبوونەکانی هاوشێوەی مۆدێلی سۆمەری، بۆ ئـەم گروپانـە پـەیڕەو دەکرێت کـە بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە ئـەم قۆناخـە تێپەڕبکـەن. زیـاتر لاسایی ئـەو مۆدیلانـەی شارستانییەت دەکەنـەوە کـە لەگەڵیانـدا لـەناو پەیوەندیـدان. پێکهاتـەی پلـەداری توانسـتی پێکهاتەیـەکی دیکـەی نییـە. لەڕەوشێکی وەهادا جیـاوازی چینایەتی سـەرهەڵدەدات. چینەکانی ژێـر بەشێکیان بەرەوشـی جارانیـان لەناوچـە لادێییـەکان، ئەوانـەی چـوونەتە شـاریش یـان دەبـن بەکۆیلـەو سـەرباز، یـاخود دەچـنە ڕیـزی چینە جێگیرەکـان و هـەوڵی تـەواوکردنی کۆمـەڵگای چینایەتی دەدەن. بـۆ کۆمـەڵگای چینایەتی ئـەتنیك بەردەوام بەواتای خوێنی تـازە دێت. گونـدێتی بـۆ سـەرمایەداری چییە، ئـەتنیکیش بـۆ شارستانییەتە کۆنـەکان هـەمان ڕۆڵ دەبینـێ. ئەگـەر لێکچوونێکی گشتی لەگـەڵ ڕۆژگـاری ئەمڕۆمانـدا بکـەین، ئـەوا بـەرخودانی نیشـتمانی بەرامبــەر ئیمپریـالیزم و ئـەو دەوڵەتـەی لەئاکامیـدا ئـاواکرا، بەرامبەرەکـەی لەشارسـتانییەتی کۆنـدا بـەرخودانی ئـەتنیکی و ئـەو دەوڵەتـە ئەتنیکییانـەن کـە پشـت بەپێکهاتـەی ئەتنیکی دەبەستن و لەشێوەی میرنشینی ئەتنیکییدان.

ڕێکخستنی پێغەمبەرایـەتی ــ ئـایینی کـە وەکـو جـۆرێکی تێکۆشانی چینایەتی چاخی سـەرەتایی شرۆڤەی دەکەین سەرچاوەی خۆی لەسەردەمی پێگەیشتنی شارستانییەتەکان وەردەگرێت، ڕیشـەکەیان شارییە و مۆرکی چینی ناوینیان پێوەیە. توانیویانە بوێرانە ئەوە نیشانبدەن کەسیستەمی کۆیلـەداری سەرەتایی دژ بـە ئاقڵمەنـدین. ڕەخنـەگری سـەرەتاو یەکـەمین یـاخیبووە کۆمەڵایەتییـەکانن. هـەروەکو بلێی کەوتوونەتـە ژێرکاریگـەری شوێنپەنجەی نـەریتی شامان و شێخایەتی پێشوو کـەجێگای خۆیـان لــەدەزگای پادشـایەتیدا نــەگرتووە. لەبــەر چــەمکیان ســەبارەت بــە ئــایینی تــاکخودایی داتاشــراوو دژایەتیکردنی بتەکان، دەتوانرێ ئـەم دۆخـە وەك جێگیربـوونی زهنییـەت بنـرخێنێ. بانگەشـەی هـەرە گەورەیان دەڵێ: " مرۆڤی ـ پادشا نابێتە خوداوەند". خەڵك بڕوای بەبانگەشـەی پادشـای ــ خوداوەنـد نەکردووە، ئەمەش تێکۆشان و ناکۆکی نێوان چینی بەڕێوەبەرو خەڵکی شار نیشاندەدات. دوای ئـەوەی خەڵکی شار ئاگاداری جیـاوازی نێـوان یاساییبوون و ڕۆحگـەرایی دەبـن، یـان دەرکی پێدەکـەن بڕوایـان بەپادشا ـ خوداوەندەکان دەهەژێ. جێگیربـوون و جیـاوازی زهنییـەت لـەناو شـار خێراتردەبـێ. ڕەوشی شـار دەرفـەت بـە لێکـەڕین و رامـان و تێگەیشـتنی نـوێ دەدات. زیـادبوونی زانیارییـەکان و داهێنـانی بیرۆکـەکان دوای قۆناخێـك ئایـدیۆلۆژیای فـەرمی (ئـەو میتۆلۆژیایانــەی باوەڕییــان پێــدەهێنرێ) تێپەڕدەکات. بەلێکەڕینی ئایدیۆلۆژیای نوێ سەردەمی ئایدیالیزمی پێغەمبەران دەستپێدەکات.

بــەگوێرەی مەزنەنــدەکان ئــەو قۆناخــەی ســاڵانی ٢٠٠٠ ی پ. ز دەســتپێکرد تــاوەکو ســەردەمی حـەزرەتی ئیـبراهیم زیـاتر لەشـارە گـەورەکانی سـۆمەرییەکان سـەریهەڵداوە. دوای ئـەوەی نـەیتوانی جێگیرببێ پەنایان بۆ شوێنە دوورو ناوچە شاخاوی و ئازادەکان بردووە. لەو بڕوایەدام کـە لەسـەردەمی ئادەمـەوە تـاوەکو قۆنـاخی ئیـدریس و ئـەیوب بـەقۆناخی پێغەمبـەرەکانی بەرلـەنورفا بـەناو بکـەین

راستتره. هەروەها دەتوانین بانگەشەی ئەوەبکەین کە لەساڵانی ٢٠٠٠ ـ ١٠٠٠ ی پ. ز ئورفا رۆڵێکی ناوەندی بینیوە. شیمانەی لەپێش ئەوەیە لەم قۆناخەدا نەریتی پێغەمبەرێتی باش جێگیربووە. ژێرخانی بەدەزگابوونی بەهێزبووە. ناوچەکە چەندین پێغەمبەر لەسەرووی هەمووشیانەوە حەزرەتی ئیبراهیم دەنێرێتە دەوروبەر. گەلێك چیرۆك ئەم شیمانەیە پشتڕاستدەکەنەوە. وەك گریمانی دووەم دەتوانین بانگەشەی ئەوە بکەین کە لەساڵانی ١٠٠٠ ی پ. ز بەدواوە تاوەکو هەڵوەشاندنەوەی رۆما، قودس وەك دووەمین ناوەندی پێغەمبەرایەتی دەردەکەوێتە پێش. لەپەرتووکی پیرۆزدا لیستەیەکی درێژی پێغەمبەرەکانی ئەم قۆناخە باسدەکرێت. باسێکی بەهێزو دەوڵەمەند لەسەر پێغەمبەران هەیە، لەسەرووی هەمووشیانەوە ساوڵ، سلێمان و داود. مرۆڤ دەتوانێ ئەم باسە سەرنجڕاکێشانەی پەرتووکی پیرۆز وەك داواکاری پادشایەتی و پێوانی ئەخلاقی هەڵسەنگێنێ. بەشێوەیەکی بەهێز بەکۆمەڵگابوون دەستنیشاندەکرێت. لەناوەرۆکی خۆیدا بانگەوازی بۆ هۆزی عیبرانی دەکات کە پێویستە دوور لە بتەکان بوەستێ و گرێدراوی خوای خۆی بێت؛ ئەم بانگەوازییە باسێکی ئایینییە هۆزی عیبرانی لە پەرتەوازەبوون رزگاردەکات و دەبێتە هۆکاری ئاوابوونی پادشایەتی. هەروەکو چۆن میتۆلۆژیای سۆمەری چیرۆکی پادشا ـ خوداوەندەکانە، ئەوا پەرتووکی پیرۆزیش چیرۆکێکی ئایینییە باس لەوە دەکات کەچۆن لەهۆزگەرایی بەرەو ئاواکردنی پادشایەتی هەنگاو دەهاوێژرێ. زهنییەت و ئەدەبیاتی زاڵی ئەو سەردەمە زمانێکی پیرۆزی پەرتووك دەسەپێنێ. جێگای بایەخە کە لەژێر چڕبوونەوەی شێوەی بابەتەکەدا ناوەڕۆکەکەی ببینرێ. ئامانجی دوایی حەزرەتی عیساش ئەوە بوو ببێتە پادشای قودس کە بە "کچی سەهیۆن" ی بەناو دەکرد. هەر لەم پێناوەشدا گیانی خۆی بەختکرد.

سێیەمین و دواترین قۆناخی پێغەمبەرایەتی لەسەرەتایینەوە تا ٦٣٢ ی زایینی لەدایکبوونی حەزرەتی عیسا تاوەکو کۆچی دوایی حەزرەتی محەمەد بەردەوام دەبێت. دوای ئەو سەردەمە هۆزی عیبرانی لەرێگای سەفارییەکان دەکەوێتە قۆناخی کاتبەکان، ئایینی مەسیحیش لەرێگای حەواری و قەشەگەورەکان و پاپاکانەوە لەناو گەلانی دیکە بڵاودەبێتەوە.

ئەدەبیاتی پێغەمبەرایەتی (لەسەرەوودا ئینجیل) بۆ زمانی لاتینی و گریکی وەرگێڕدرا، ئەمەش کاریگەرییەکی بنچینەیی کردە سەر زهنییەتی شارستانییەتی رۆژئاواو رێگای لەپێش گۆڕانکارییەکی ریشەیی کردەوە. تێکۆشانی لەدژی نیو خودا بانگەشەی خوداوەندیبوون لە ئیمپراتۆرەکانی هێلین ـ رۆما دەسەنێتەوە. لەساڵی ٣١٢ ی زایینی قوستەنتینی گەورە ئایینی مەسیحی پەسندکرد، دواتر وەك ئایینی فەرمی راگەیاند. ئەمەش هەنگاوی کۆتایی قۆناخێکی مێژوویی بوو. بەمشێوەیە هەرچەندە بانگەشەی "مرۆڤ نابێت بەخوداوەند " ی پێغەمبەران گەلێك خاسییەتی خۆی لەدەستدابێت، بەڵام دیسان سەردەکەوێت. هەربۆیە لایەنی (لقی) پێغەمبەرایەتی بەناوی موسڵمانێتی و بەپێشەنگایەتی حەزرەتی محەمەددا هەر لەسەرەتاوە خۆی وەك سێبەری خوداو پەیامنێرەکەی بۆ سەر زەوی رادەگەیەنێ. باوەڕی سێیانەی (سێکوچکەی) حەزرەتی عیسا " باوك ـ کوڕ ـ رۆحی پیرۆز"

ڕەتدەکاتەوەو بەحوکمی ئایەتەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە مرۆڤ تەنیا دەتوانێ ببێتە بەندەی خودا. بەڵام چەمکی بەندەی خودا لێرەدا کاریگەری پادشا ــ خوداوەند نیشاندەدات. "ئەڵڵا" لەشوێنی پادشا ـ خوداوەندەکان جێگیر دەکرێت. ئەم نموونەیە بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێشانە گوزارشت لەشەڕی درێژخایەنی بواری زهنییە. هەروەها دەسەلمێنێ کەشەڕی مرۆڤ بەرامبەر پادشا ــ خوداوەندەکان هەزاران ساڵی خایاندووەو دیاردەکات کەرزگاربوون لەکۆیلەدارییەکی دژوار سانایی نییە.

لەکۆتاییەکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمادا سەردەمی پادشا خوداوەندەکان کۆتایی پێدەهێت، لەگەڵ قۆناخی حەزرەتی محەممەدیش بەتەواوی کۆتایی پێدێت. بانگەشەی سەرەکی پێغەمبەران ئەوە بوو کە مرۆڤەکان ناتوانن خۆیان وەك خوداوەند رابگەیەنن. کاتێ ئەم خاڵە بەتەنیا وەك بەرنامەی پارتێك بەدیهات، ئیتر واتای بەردەوامبوونی هەبوونی پێغەمبەرایەتی نەما. ئەوانەی دوای ئەمە شوێنپەنجەو سێبەرو چیرۆکن.

بەرهەمی سەرەکی ئایینی تاکخودایی ڕۆژهەڵاتی ناوین دەوڵەتی دەرەبەگایەتی چەرخی ناوینە. بەگوێرەی کۆیلایەتی چاخی کلاسیك کۆیلایەتییەکەی نەرمترەو کۆیلایەتی ڕەنجبەرانە، واتا پێشکەوتووە. هەنگاوێکی پێشکەوتوو لەبواری کۆیلایەتی لەئارادایە. لەکۆیلایەتی چینەکانی تریشدا پێشکەوتن هەیە. سوڵتان (هێزی دەسەڵات و شەڕ) وەك سێبەری خودا لەقەڵەم دەدرێت. وەك بەردەوامی باوەڕی پادشا ـ خوداوەند تەماشای دەکرێت.

دەبێ هەردوو ڕێکخستنیش لەمێژووی مرۆڤایەتیدا لەبواری تایبەتمەندێتی کۆمەڵکاری و هەڵوێستی دیموکراتی بچووك نەبینرێن و وەك ئەو هەنگاوانە هەڵسەنگێنرێن کە بەرەو ئازادی و دادوەری نراون.

نەریتی بەرخودانی هەزاران ساڵ لەبەرامبەر کۆیلەداری کلاسیك و سەرمایەی خاوەن دەسکەوتی مەزنی بوارەکانی هزری، سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابوورییە. هەرچەندە مێژووی نووسراو بەشێوەیەکی تایبەت ئەم دەسکەوتانە جودا نەکاتەوەو دەستنیشانیان نەکات، بەڵام گومان لەهەبوونیان ناکرێت. کولتووری مرۆڤایەتی زیاتر بەجۆگەلەی خوێنی ئەم دوو بەرخودانە ئاودراون. ئەمانە بوونەتە بابەتی سەرجەم هونەرە سەرەکییەکان. بەهەموو شان و شەوکەتێکیان پەیکەری پەرستگاکان تا ڕۆژی ئەمرۆمان هاتوون. ئەگەر تۆزێك لەئەخلاقیش مابێتەوە ئەوا لەسایەی ئەم نەریتەیە. داستانە نەمرو و چیرۆکەکانی حەواری و وەلیەکان هەڵوێستە گەورەکانی مرۆڤایەتی نیشاندەدەن. دیسان لەسەر ڕێگای ئەم نەریتەیە کەمرۆڤ بەدەیان ساڵ دەکەوێتە خەڵوەت و گۆشەگیری، لەزیندانەکان دەرزێ، لەخاچدەدرێ، بەپارچەیەك نان و زەیتون و چەند دەنکە ترێ و خورمایەك خۆی پەروەردە دەکات، هەست بەئێش و ئازاری خەڵك دەکات، نرخ و بەهای هەرە زێدە بەمزانین دەبەخشێ. ئەم نەریتەیە کەبەها بەژیانی کۆمەڵکاری دەبەخشێت و تاکڕەوێتی ڕەتدەکاتەوە، سیستەمی مانیستەر(دێر) بەچاوی قوتابخانە سەیری زانیاری بەدەستهێنراو و پیشەکاری دەکات و بەهایان پێدەدات. دیسان ئەم جۆگەلە ڕەسەنانەی بەرخودانە کەمرۆڤایەتی ناچاری بیرکردنەوە لەئاشتی کرد، کەرامەتی مرۆڤی پاراست،

پارمەتیدانی کرد بەبنەماو سەرنجی خستە سەر برایەتی و دەرگای خۆی بەرووی مرۆڤایەتیدا کردەوە کەهێزی دەسەڵات ـ شەڕ لەکوشتن و مردن بەولاوە شانسێکی دیکەی نەدەدایە مرۆڤایەتی. کۆمەڵگای چینایەتییان لەگەڵ خۆیان نەهێناوە؛ بەڵام بۆ ئەوەی لەناو سیستەمی کۆمەڵگای باڵادەست نەتوێنەوە نەیانتوانیوە بەتەواوەتی خۆیان لێ رزگاربکەن. ئەوانیش هەندێ لەجاران هێندەی نەریتەکانی پێشوویان بوونەتە دەوڵەتگەراو پلەدار، بەڵام دیسان ئەگەر هەندێ نرخ و بەهای مرۆڤایەتی تا رۆژگاری ئەمرۆمان ماوە، رۆڵی ئەم رێکخستنانەی تێدا هەیەو پێویستە مرۆڤ مافی خۆیان بداتێ. ئەگەر کۆمەك و رۆڵی ئەم دوو نەریتە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا نەبینرێ ناتوانرێ هەڵوێستی دیموکراتی، ئازادی، یەکسانی و لێکەڕینەکانی ژینگەی سروشتی و مافی مرۆڤ و ناسنامەی کولتووری شرۆڤە بکرێت. بەلانی کەم هێندەی تاکێتی (کەسێتی)تاکی هاوچەرخ لەپێناو دیموکراسیدا خزمەتی لەبواری گەلەریشدا گرنگە، ئەگەر زەمینەی بواری گەلەریش وەکو میراسی ئەم دوو رێکخستنە پەسند بکرێت، ئەوکاتە بەشێوەیەکی راستترو چارەنووسسازتر دەرك بەکاریگەری ئەرێنی ئەم نەریتە دەکرێت.

چوارچێوەی ئەو باسەی کە هەڵوێستی دیموکراتی و کۆمەڵگاریمان تێدا نیشاندا دەرفەت بەوە دەدات بەشێوەیەکی باشتر دەرك بەکۆمەڵگای ئیمپراتۆریەتی رۆما بکەین. رۆماش وەکو ئەوانەی پێش خۆی لەدوای چەند سەدەیەك لەناکامی هەوڵەکانی رێکخستن کۆمەڵگای کۆمەڵگاری ناوخۆو، هاتنی گروپە ئەتنیکییەکانی باکوورو لەئەنجامی "هێرش ـ پاراستن"ی ئەو کۆمەڵانەی نزیك بەکۆمەڵگای سروشتی بوون، رووخا. ئیمپراتۆریەتی رۆما پارچەبوو، لەکۆتایی سەدەی چوارەمیشدا پارچەیەکی هەڵوەشایەوە. بەهۆی پەیوەندی ناڕاستەوخۆی نێوان ئەتنیك و کۆمەڵگاری ئاینی سەرکەوتن هاوبەشە. بەشێوەیەکی تێکەڵیش بێت سەرکەوتن هی سیستەمی کۆمەڵگاری و گەلانە. بێگومان زهنییەت و باوەڕی دەوڵەتگەرایی هەڵنەوەشاوەتەوە. هەرچەندە تۆپەبەفرینەکە پارچە پارچەش ببێت بەڵام یەبێ ئەوەی بتوێتەوە لەگەڵێك گۆڕەپان سەرلەنوێ بەردەوامی بەهەبوونی خۆی دەدات. جارێکی دیکە دەبینین کەهێزی دەسەڵات ـ شەڕ ناتوانێ ماوەیەکی درێژ بەپارچەکراوی بمێنێتەوە. وەکو ئەڵقەکانی زنجیرە، ئەڵقەکانی خۆی زیاتر دەکات و بەمجۆرە بەردەوام دەبێت. لەرۆژهەلات بێزەنت، فرانك و شارلمان و ئیمپراتۆریەتی رۆمای پیرۆز لەخاکی پاکیزەی ئەوروپا بەفۆرمی نوێ درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن.

لەراستیدا ئەوانەی رۆمایان هەڵوەشاندەوە هۆزی جەرمەن بوون، کەلەبواری کولتووری بەڕیشە ئاریانی بوون. هۆزەکانی لەئاسیای ناوین هاتبوون بەدەیان ساڵ ئەم سیستەمەیان هەژاند. بەبێ هێزی ئەتنیك ناتوانرێ رۆما بێهێز بکرێ و ئامێرە گەورەکەی شەڕ بێکاریگەر بکرێت. هەروەکو چۆن گووتەی ئیمپراتۆریەتی رۆما بەشێوەیەکی خەمناك لەئەنجامی هێرشی بەربەرەکان رووخا، نابێتە زمانی کۆمەڵناسە دیموکراتەکان لەهەمانکاتدا نابێتە زمانی راستیش. کاتێك زنجیرەی ئیمپراتۆرەکان بێنینە بەرچاوان باشتر دەرك بەهێزی مەترسیداری شەڕ ـ دەسەڵات دەکەین. هیچ نارەزاییەك ناتوانێ

ڕێگری ئەوەمان لێبکات کەرووخاندنی ئەم هێزە لەلایەن بەربەرەکان وەك یەکێك لەهەنگاوەکانی ئازادی تێبیگەین.

لەراستینەی هەڵوەشاندنەوەی ڕۆمادا جارێکی دیکە روونبۆوە کەمێژوو لەمیانەی شەڕی نێوان ئەو کەسانەی شەڕ ــ دەسەڵات کە خۆیان وەکو سەرچاوەی مۆرالی سیاسەت، کۆمەلایەتی و ئابووری نیشاندەدەن لەگەڵ ئەو کەسانەیە کە جەخت لەسەر هەڵوێستی دیموکراتیانەو ژیانی ئازادیخوازی و کۆمەڵکاری دەکەن و بەرخودان دەکەن. ئەگەر لەبیرنەکرێ کەبەردەوام رەوشی شەڕ لەژێر سیستەمی ئاشتی و ئارامی شاراوەیە ئەوا باشتر دەرك بەراستینەی کۆمەڵگا دەکرێت.

مێژوویکی بەمشێوەیە کۆڵەکەی هەنگاونانی ئەوروپا بۆ چاخی ناوین (سەدەی پێنجەم تا پانزدەهەم) پێکدێنێت کە هەوڵی ئامازە پێکردنماندا. بەڵێ ئەم مێژووە پاڵپشتی چاخی ناوینی ئەوروپایە. پێویستە لەوە تێبگەین کە بەبێ ئەم مێژووە ئەوروپا نەك ناتوانێ شارستانییەت بئافرێنێ، توانای فێربوونی سفریشی نییە. دوای ئەوەی بۆ ماوەیەکی درێژ لەسەردەمی دەرەبەگایەتیدا کرکەوت بەهەموو هێزی خۆی هەولیدا زانست و زهنییەتێکی نوێ بەدەستبخات. بەبێ ئەم مێژووە کەس ناتوانێ بیر لەمانە بکاتەوە یان خەیاڵیان بکات. دواتر ئەوروپا بەراستی روو لەزانست و مێژوو دەکات، ئەو هێزەی پێویستییەتی وەریدەگرێ. لەمیانەی ئەم دوو هێزە گەورەیەوە پێرەوی زانین و مێژووی راست هەنگاوێکی مەزنی شارستانییەت دەخوڵقێنێ.

کۆمەك و رەنجی ئایینی مەسیحی بۆچاخی ناوین کەم و سنوورداره. لەرێگای دادگاکانی ئەنگیزاسیۆن خواستوویەتی زایینی نوێ ئاستەنگ بکات. لەکاتێکدا هەوڵدەدات رێگا لەجۆگەلە ئەرێنییەکانی وەك هێرێتیکەکان مەزهەب، سیحربازەکان، (پاشماوەی ژنی ئازاد)، سیپاچییەکان (پێشەنگەکانی زانست) بگرێت کە لە کۆنەوە هاتوون و بەئاگر بیانسووتێنێ، بەهۆی مەیلی نزیك بەژیانی سروشتی کە پشت بەئەتنیکی نوێ دەبەستێ و مەزهەبی پرۆتستانتیەوە ئیرادەی خۆی تێکدەشکێ و شارستانییەتی نوێ زهنییەتی دەکرێتەوەو ئیرادەی بەهێزدەبێت. لەرێگای پرۆتستانتییەوە موحافەزەکاری وشکی ئایین تێپەردەکرێت و رێگا لەپێش ئەو بەنەتەوەییبوونە دەبێتەوە کەپشت بەئەتنیك (نەژاد) دەبەستێ.

هیچ بەڵگەو بیانووێك لەئارادا نییە نیشانبدەن کە ئەم پێشکەوتنە مەزنە ئامانجی نەخشە بۆکێشراوی پێشخستنی سەرمایەدارییە. لەبنەرەتدا گەلێك بەڵگە لەدەستدان کەپێویستی پێشکەوتنی شارستانی دیموکراتیك نیشاندەدەن.

سەرباری ئەوەی لەمێژووی شارستانییەتدا سیستەمی دەرەبەگایەتی چاخی ناوین دۆگماتیزمی کۆیلەداری سەردەمی سەرەتایی سنووردارکرد، بەلام لەهەمانکاتدا گۆڕی و درێژەی پێدا. لەجیاتی پادشا ــ خوداوەند سێبەری خودا جێی گرتەوە، ئەم فۆرمەش شێوەی گۆڕانکاری دۆگماتیزمی فەرمانڕەواییە. ناوەرۆك دەپارێزرێ. هێزەکانی شەڕ ــ دەسەلات لەگۆڕەپانە بەرفراوانەکانی ئەوروپاو ئاسیا بلاوبوونەتەوەو هێزی خۆیان زیادکردووە. لەجیاتی ئیمپراتۆریای رۆماو پارسی ماندووبوو، سیستەمی

خوێنە تازەکانی عەرەب ـ ئیسلام، جەرمەن ـ کاسۆلیك، سلاڤ ـ ئۆرتۆدۆکس ئاواکران. بەدرەنگ وەختەوە هەمان سیستەم لەلایەن تورك ـ ئیسلام، مەغۆل ـ ئیسلام درێژەیان پێدراوە. لەم شێوە نوێیەی ئیمپراتۆریاندا گرنگ ئەوەیە کە توخمە کۆمەڵایەتییە نوێکان وەك خوێنی تازە دەگرنە ناو بونیادو هەبوونی خۆیان. هەرچەندە لاسایی رێچکەی پارس ـ رۆمایان کردۆتەوەو بوونەتە خاوەن هێز، بەڵام ئەو پێکهاتە بەهێزترەی زهنییەت ـ باوەڕی کەنائیینی مەسیحی و موسڵمانێتی لەگەڵ خۆی هێنا، ئەو بەنزین و وزەیەی بەخشی کە هێزی دەسەڵات ـ شەڕ پێویستی پێیەتی. لەلایەکی دیکەش هێزە پلەدارەکانی عەرەب، جەرمەن، تورك و مەغۆل گەفێری درێژخایەنترین ژیانی کۆچەری ببوون لە مێژوودا، لەرەوشێکی وەهادا بوون پێویستییان بەچەندە سەربازی باوەڕمەند هەبوو، لەگروپی ئەو قەومانەیان کۆکردەوە کە پاڵپشتییان بوون. ژیانی دەوڵەمەندو ئاسوودەتری شار خاوەن تایبەتمەندێتییەکی سەرنجراکێشی وەهابوو کە قەومە نوێیەکان بەشێوەیەکی بەرفراوان لەگۆڕەپانەکان بلاو ببنەوە.

لە راستیدا بنگەی ژێرەوەی جەماوەری ئەتنیکی و توێژە هەزارەکانی تەریقەت و مانستەر(دێر)ەکانی مەسیحی و ئیسلام بەدوای دونیاو ژیانێکی جیاواز دەگەڕان. ئەفرەتیان لەبەکاربردن و ستەمکاری دەوڵەت و پلەداری دەکرد. هەربۆیە چوبوونە ریزی رێکخستنی مەزنەوە. شرۆڤەی هەرەڕاست بۆ چاوەڕوانییەکەیان ئەوەیە؛ ناوەندی تەریقەت و دێر (مانستەر) وەك سەنتێزی ژیانی کۆمەڵگاری ـ سروشتی و دیموکراسییەکی گەردوونی مرۆڤپەروەر بوو. لەهەردوو ئایینیشدا کەسایەتی وەکو مەولانا خالید زۆرن کە بەدڵ و زهنی سەردەم دەناسرێن و دەیانگووت "تۆ لە ٧٢ میللەتی جیاوازیش بیت، پێشتر چ گوناحێکت هەبێت دیسان وەرە"، ئەم هەڵوێستەی بەپوختی ئاماژەمان پێکرد تا بڵێی دیموکراسییەتێکی گەردوونی لەناواخنی خۆیدا هەڵگرتووە. ئاماژە بەرێبازی دیموکراسی و گەردوونی چەرخی ناوین دەکات.

ئەگەر مرۆڤ بەمجۆرە هەڵوەستە بەرامبەر بەرێبازی سۆفیگەرایی و دێرەکانی ئەو قۆناخە بکات ئەوا رێگا لەپێش تێگەیشتن دەکرێتەوە. لەبەر ئەوەی چینی بالای ئەتنیك و ئایین دەبنە هێزی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی، بەشە هەزارەکانی ژێرەوەش لە دەوروبەری دێر ـ لەئیسلامیەتیشدا بەشێوەیەکی بەرفراوان لەناو تەکیەکانی تەریقەت بلاو ببوونەوە ـ وەکو هێزێك لەدەوروبەری سیستەمی کۆمەڵگاری دەژیان. لەبواری چینایەتیدا ئەمە بەواتای پارچەبوونێکی قووڵ دێت. بەواتایەکی دیکە ئەمە وەك پارچەبوون و تێکۆشانی نێوان هێزی دەسەلات ـ شەڕی تایبەت بەچاخی ناوین ـ شانبەشانی هێزە بەکرێگیراوەکانی ـ و گەلی کۆمەڵگار ـ دیموکراتە. ناکۆکی باتینی(الباطنية) ـ سونی جیهانی موسڵمانێتی و کاسۆلیك ـ هیریتیکی جیهانی مەسیحی ئەم راستییە نیشاندەدەن. هەمان دابڕان و پارچەبوون لەناو قەومەکانیشدا دەبینین. نموونەی وەك سەلجووقی ـ عوسمانی ـ تورکمان؛ خەلیفەی عەرەب ـ خەواریج ... هتد لەئارادایە.

ئەم ناکۆکییە چینایەتییە گوزارشت لەشەڕی نێوان هەمان قەوم دەکات. هەندێ لەرێکخستنەکانی هەژاران لەناستێکی بەرزدا توانییان ببن بەسیاسی. هەروەکو چۆن قەرەمەتی، حەشاشیەکان، فاتمی و عەلەوی گوزارشت لەنارەزایی چینایەتی بەشی هەژارانی جەماوەر دەکات؛ لەهەمانکاتدا نموونەی سەرەتایی دیموکراسی چاخی ناوینن. بەلام چەمکی دەسەلاتداری زاڵ بەسەر سیستەمی کۆمەلگا رێگا نادات ئەم رێکخستنە لەبواری دیموکراسیدا هەنگاوی زیاتر بەرەو پێشەوە بهاوێژێت. لە ئاکامی ستەمکاری دەرەوەو ناوەوە، بەهۆی دوورکەوتنەوە لە راستینەی خۆیان خێرا پاکتاوبوون و کاریگەرییان نەما. لەئەورووپاو ئاسیای ناوین کولتووری دەزگاکانی هاوشێوەی دێرەکان کارگەریەکی هەمیشەییان هەبووەو توانییان بۆماوەیەکی درێژ بەردەوام بن. لەبەرهەمهێنانی زانست و ئامرازەکانی، دێرەکان رۆلێکی گرنگییان بینی. هێزی گەوهەری ژیان و زانست بوون. دەرکەوتنی قوتابخانەو زانستگاکان لەنزیکەوە پەیوەندی بەخەباتی تەکیەو دێرەکان هەیە.

کۆمەڵەکانی شەڕ ـ دەسەلات پێکدادانی مەزنیان رەچاو کردو لەئاکامدا توانییان ببنە هێزی بالادەستی سیستەم. لێرەدا رۆلی هێزی نەریتی دەولەت و دەزگاو زهنییەتەکەی دیاریکەرە. بۆ ئەوەی رێگا بەو رێکخستنە نیو ـ دیموکراتیانە نەدات کە لەبواری دەزگای بەرێوەبردن ئەماتۆرن (بێ ئەزموون) بەگوێرەی خۆی بەتوانستە. لەهەمووی گرنگتر ئەوەیە کە لەبالادەستی ئەم هێزانە بەولاتر ئەم بەشەی مێژوو لەمیانەی ململانێوە تێپەردەبێت.

لەمیانەی پروپاگەندەیەکی بەرفراوان " سێبەری خودا، سولتانێتی گەورە " دەچەسپێنن، ئەمەش شێوەیەکی نوێی دەولەتی تەلەکەباز و ستەمکار و تالانکارە کە هەر لەسەرەتاوە تاکو دوایی بەهەزاران ماکیاژ چنراوە. ئایینی مەسیحی و موسلمانێتی هێزی شەڕ ـ دەسەلات کە وەك تۆپی بەفرین و ئاگرین وەسفمان کردبوو لە پارس ـ رۆما وەردەگرن و لەچاخی ناوینی دەرەبەگایەتی دەمامکی ئایینی لەبەردەکەن و خۆیان دەکەن بەهەمیشەیی. بەم شێوەیە بە پێچەوانەی بانگەشەکانیان ستەمکاری و تالانکاری ئیمپراتۆریەتی پارس و رۆما تێپەڕ دەکەن. بەرامبەر ئەمەش رێکخستنی تەریقەت و مەزهەب و مانستەرەکان، ئەتنیکی هەزار کە لەژێرو لەدواوە بەجێ ماوە، تەنانەت پلەداری خیانەتیشیان لێ بکات، لەمەزنەدەکان زیاتر دیموکراتن و نوێنەرایەتی راستی گەل و رۆحی کۆمەلگای کۆمەلکاری دەکەن. بۆ ئەوەی باش دەرك بەرۆژگاری ئەمرۆمان بکەین بەئەندازەی سەردەمی کۆن، نابێ بەچاویلکەی ئەسپی بالادەستی و دلێکی تەنەکە ئاسا تەماشای چاخی ناوین بکەین، بەلکو پێویستە لەچوارچێوەی ئەم پێناسانە هەستی پێبکەین و دەرکی پێبکەین. ئەمە بۆ چەمك و رۆحی ئازادی بایەخدارە. ئەوانەی لەرۆح و تێگەیشتندا بەشێوەیەکی راست لەناو مێژوو نەژین ناتوانن بانگەشەی ئازادی و یەکسانی بکەن و ببنە دیموکرات.

شارستانییەتی چاخی ناوینی ئەورووپا لەدوای سەدەی سێزدەهەم تاوەکو پازدەهەمی زایینی چەندی بەهای شارستانییەتی رۆژهەلاتی ناوین هەبووە وەریاندەگرێ ـ رۆلی مانەستەرەکان لەوەدا گرنگە ـ و بەخولقکاری خۆنوێکردنەوە، بەخێرایی زەمینەی رێنیسانس ئامادە دەکەن. پێویستە مرۆڤ لەنزیکەوە

دەرك بەوە بکات بۆچی دەربەگایەتی بەشێوەی کلاسیك درێژخایەن نابێت. کۆمەڵگای چینایەتی لەمیانەی کۆیلەداری چاخی سەرەتایی لەتەمەنی ٤٠٠٠ ی پ. ز تاوەکو ٥٠٠ ی زایینی لەماوەی هەرە درێژخایەنی خۆیدا ژیاو تەواوی توانستی خۆی خەرجکرد. ئەوەی لەدەستی هاتبوو ئەنجامیدابوو. لەم قۆناخەدا بەشداری جیابوونەوەی چینایەتی دەربەگایەتی کەمە، ئەمەش بۆ سنوورداری توانستەکانی دەگەڕێتەوە. لەدۆخێکی وەهادا نییە بەکەڵکی سیستەمی کۆمەڵگا بێت. هەڵبەتە ئامانجی ڕێکخستنی ئایینی و ئەتنیکی ئەوە بوو ئەم سیستەمە تێپەڕبکەن. پلەدارییەکان داخوازی بوون بەئیمپراتۆریەتییان هەبوو، بەڵام ئەمە ئامانجی سەرەکی نەبوو. بەشێوەیەك شۆڕشی قەومی ئەتنیکی و شۆڕشی ئایینی کۆمەڵایەتییان بەکارهێنابوو و خۆیان گەیاندبوو بەهێزە نوێکەی شەڕ ـ دەسەڵات. بەر لەشۆڕشی فەڕەنسا دروشمەکانی "ئاشتی، برایەتی و یەکسانی" لەسەر ئاڵای بەرخۆدانی گەلە هەزارەکان نووسرابوو. لەژێر سایەی حوکمداری هەزاران ساڵەی سەڵتەنەتی ئیلاهیدا ئەمانەش روویدەدا. بەمجۆرە ئۆتۆپیای "مەحشەر ـ بەهەشت" ئەبەدی دەکرا، جارێکی دی پلەدارییە کە لەمیانەی تەڵەکەبازی و ستەمکارییەوە لەبواری نەریتی درێژخایەنی هونەری تاڵانکاری کارامەببوو، چی بخواستبووایە لەرێگای تەفرەدان و سەرکوتکردن ئەنجامیدەدا.

لەئەورووپای رۆژئاوادا ئەم قۆناخە درێژخایەن نەبوو، لەم بوارەدا هێزی راستەقینەی رۆشنگەری مانستەرەکان ـ لە ئیسلامییەتدا ئەم هێزە لەژێرکاریگەری سەڵتەنەتدا مایەوە ـ و رۆحی کۆمەڵگای سروشتی تازەی ئەتنیك بەتایبەتیش لەلایەن "جەرمەن "ەکان رۆڵێکی گرنگ دەبینن. وەك هەموو قۆناخەکانی دیکە ئەم دوو هێزە بەردەوامییان بەئازادی ئیرادەو تێگەیشتن دەدا. بە جۆشوخرۆشێکی مەزن و حەسرەتەوە ئاڵای ئازادی و زانستییان لەگۆڕەپانە بە بەرهەمەکانی ئەورووپادا دەشەکاندەوە. نەپادشاو شازادەکانی چاخی ناوین کە کۆپی ئیمپراتۆریای رۆما بوون، نە ئەنگیزاسیۆنی کڵێسا فەرمییەکانی کەببوونە رۆحی پادشاکان، نەیاندەتوانی رێگای لێبگرن و ببنە کۆسپ. بۆئەوەی شارستانییەتی ئەورووپای رۆژگاری ئەمرۆمان بناسین پێویست و بایەخدارە کە بەرێزو بەرپرسیارێتی هەڵوەستە بەرامبەر ئەم سەردەمە خوڵقکارە بکەین کەمرۆڤی خاوەن رۆحی ئازادو هزری مەزن جێگای خۆیان تێدا دەگرت. ئەو بەهایانەی ئافرێنراون بەلانی کەم هێندەی بەهاکانی شۆڕشی نئۆلیتیك (گوند) جووتیاری و شۆڕشی شارستانی ـ شار واتادارن. ئەو زانین و رۆحەی لە رۆژهەڵات بەرەو سیسبوون و کوژانەوە دەچێ، لەرۆژئاوادا بەردەوامە. ئەو ئازادی و زانینەی بەدەستی ئەورووپاییەکان گەورە دەکرێت، ئەو رۆح و هۆشیارییەی کۆمەڵگای سروشتییە کەبەهەزاران ساڵان پێشەنگایەتییمان کردو لەخۆمانەوە گرت. ئەمە لێمان نامۆ نییە بەڵکو راستییەکمانە.

بزووتنەوەی رێنیسانس کە لەسەدەی پازدەهەمەوە دەستیپێکرد، لەراستیدا دایك و باوکی رۆژهەڵاتییەو دوا نەوەی بنەماڵەیەکی هەزاران ساڵەیە. راست نییە کەوەك منداڵێکی ئادەم و حەوای ئەورووپا ببینرێ. لەوانەشە منداڵی نەفیکراوی رۆژهەڵات بێ. ئاشکرایە کەرێنیسانس بەردەوامی رووداوەکانی سەدەی سێزدەهەمین و چواردەهەمینە. لەسەر زەمینەی پادشا کۆپیکراوەکانی رۆماو

کۆشکی گەورە قەشەکان گەورەنەبووە، بەڵکو لەمانستەر(دێر)ی ناوچە لادێییەکان و زانستگاکانی شارگەورەبوون. لەم گەورەبوونەدا نەهێزی سیاسی ــ سەربازی نەهێزی ئابووری ــ بازرگانی دەرەبەگەکان، هیچ یەکێکیان ڕۆڵی دیاریکەریان نەبوو. مانستەری ناوچە لادێییەکان و زانستگاکانی شارەکان بەرەنجی خۆیان لەسەرپێیان دەمان و گەلیش بەخێوی دەکردن، پشتگیریان لێدەکردن و جێگای چاوەڕوانی و ئومێدیان بوون. ئەوان لەپێناو گەورەکردنی ئازادی و هۆشیاری شوێنگەی سەربەخۆی تێکۆشان بوون. بەبایەخەوە ئاماژە بەو خاڵە دەکەم کە ئەو ڕێگا سەرەکییەی بەرەو ڕێنیسانس دەڕۆیشت بەکۆشکی قەشەو پادشاکاندا تێپەڕ نەدەبوو، بەڵکو بەقوتابخانە هەرەوەزیەکانی گەلدا تێپەڕدەبوو. ڕێچکەی دەرەبەگایەتی و بۆرژوازی لەدایك نەبوو ئەم کاروانەیان نە نەخشاندووە.

ئەگەر بخوازین شوێن و کاتەکەی لەلێشاوی ڕووباری شارستانییەتدا دەستنیشان بکەین، ئەوەی بەسوودو ئەزموونبەخشە سەرچاوەی سۆمەرە. ڕاست ئەوەیە بۆ سەرچاوەی کانیەکە بگەڕێینەوە. شارەکانی ٣٥٠٠ ـ ٢٥٠٠ ساڵی پ. ز لەئورو ئورگ ئاواکران شەپۆل بەشەپۆل لە نیپورو بابل وەك ناوەند، لەنەینەواوە بەرەو باکووری دیجلە ــ فورات بڵاودەبنەوە. ئەو سەردەمەی لەم ناوەندانە پێکدێن وەهایە؛ نیپور ٢٥٠٠ ـ ٢٠٠٠ ی پ. ز، بابل ٢٠٠٠ ــ ١٣٠٠ ی پ. ز (چاخی کۆن و ناوین) ئاشوور ١٣٠٠ ــ ٦٠٠ ی پ. ز، دوایین سەردەمی بابلیش ٦٠٠ ــ ٣٠٠ ی پ. ز لەدەرەوەی میزۆپۆتامیاش ئەو شارستانییەتانەی ڕاستەوخۆ کەوتوونەتە ژێرکاریگەری سۆمەریەکان هیتیتەکانی ئەنادۆڵ ١٧٠٠ ــ ١٣٠٠ ی پ. ز، میدیا ٩٠٠ ـ ٥٥٠ ی پ. ز، لە پارس ٥٥٠ ــ ٣٠٠ ی پ. ز دەتوانین شارستانییەتی ڕۆماو گریکی کۆن لەسەر دووەمین شۆڕشی زهنیەت هەڵسەنگێنین. شارستانییەتی سەردەمی تێپەڕبوونن لە هزری میتۆلۆژییەوە بۆ هێزی فەلسەفی. دوای ئەوەی نوێنەری هەرە گەورەی ڕۆژهەڵات لە ڕۆژئاوا ـ تروادە ــ دەڕووخێ ئەم پێشکەوتنە بەدیدێت. هەلاس و ئەتروسکییەکان نەیانتوانی خۆیان بە پێشکەوتنێکی تایبەت بگەیەنن. ڕەوشی کۆچەری باوییان تێپەڕنەکردووە. شارستانییەتی ئیتاڵیاو گریك کە لەساڵانی ١٠٠٠ ی پ. ز دەستیانپێکرد، لەمیانەی پێشکەوتنی هزری فەلسەفی لەساڵانی ٥٠٠ ی پ. ز توانیویانە هەنگاو بۆ شارستانییەتێکی تایبەت بهاوێژن. ڕاستتر ئەوەیە بۆ ماوەیەکی درێژ لەسەر نەریتی شارستانییەتی میسرو سۆمەر خۆیان تێرخۆراك دەکەن لەگەڵ ئەو هێزانە دەبنە یەك کە لەباکوور دێن و لە ئەنجامی کاریگەری تایبەتی جوگرافیاش دەتوانن بەقۆناخێکی تایبەت بگەن. پێشکەوتنی نیمچە دوورگەکانی ئیتاڵیاو گریك بەردەوامی پێشکەوتنەکانی شارستانییەتی هیتیتی ئەنادۆڵە. کاتێك کۆمەکی میسرو فینیقییەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی بخەینە سەر ئەم پێشکەوتنانە ئەوا باشتر دەرك بەفاکتەرەکانی جیاکاری دەکرێت. ئەڵقەی گریك ڕۆمای دەوروبەری ساڵانی ١٠٠٠ ی پ.ز تاوەکو ٥٠٠ ی زایینی زیاتر فراوان دەبێت و لەکەنارەکانی ئەورووپاو زەریای ئەتڵەسی دەوەستێ. هەلومەرجی جوگرافی و جیاوازی کات زەمینەو دەرفەت بۆ سێیەمین شەپۆل (فێرسیۆن) مەزن ئامادە دەکات. کاتێك ڕووباری شارستانییەت دەگاتە کەنارەکانی ئەورووپا دەگاتە قۆناخی بەپیت و بەرهەمدار. ئەوەی لەساڵی ١٥٠٠ی

زایینی دەستپێدەکات سێیەمین شۆڕشی شارستانییەتی مەزنە. کاتێك ڕێنسانس بەزنجیرەی شارستانییەتی جیهان گرێبدەین ئەوا ڕاستینەیەکی ئەو لێشاوەیە.

پێناسەی هەرەڕاست بۆ ڕێنیسانس ئەوەیە کە وەکو شۆڕشێکی زهنی بەناو بکرێت. شۆڕش لەچەند بوارێکدا ریشەیی یە. یەکەمیان، سەرلەنوێ لەدایکبوونەوەی ئەو تاکەیە کە هزری ئایینی بەناوی خودایی لەناویبردبوو تیۆلۆژیای ئایینی مەسیحی ساڵی ١٢٥٠ی زایینی لەمیانەی سەنتێزی ئەرستۆ لەسەردەمی سکۆلاستیك (سەردەمی دۆگمای ئایینی) دەگاتە لوتکە، مرۆڤ دەتوانێ وەکو دۆخی هەرە پێشکەوتووی میتافیزیقیش هەڵیسەنگێنێ. هەروەکو بڵێی مرۆڤ لەبیرکراوە. هێندە لەژیاندا سڕاوەتەوەو بوونی نییە ناتوانێ ببێتە یارییەکی (گەمەیەکی) خوداش. لەژێرناوی ئایین کۆمەڵگابوون لەدوا سنوورەکانی خۆیەتی. ئەم شێوە پراکتیکەی هیچ لەگەڵ ژیانی بەرجەستە ناگونجێ ناستەمە سروشتیبوونی مرۆڤ بۆ ماوەیەکی درێژ بەرگەی بگرێت. هەوڵەکانی هەرمتیزم (مەزهەبە لادەرەکان) جادووگەری (ژنی کۆمەڵگای سروشتی کە نەبۆتە مەسیحی) سیمیاگەرەکان (ئەوانەی زێڕ لە توخمەکانی سروشت دروستدەکەن) لێکەڕینەکانی زانست ـــ لەدژی دۆگماتیزمی ئایینی مەسیحی نوێنەرایەتی بەرخودانێکی هزری تایبەت دەکەن. ئەنگیزاسیۆن دەخوازێت کۆسپ بخاتە بەردەم پێشکەوتنەکان بۆ ئەوەی تاکی ئازاد دەرنەکەوێت. نموونەی هەرە سەرنجڕاکێش کە خۆی لەدۆگماتیزمی مەسیحی دابڕاندووەو لەبیری ئازاد گیرساوەتەوە جیۆناردۆ برنۆیە. برنۆ کە خولیاو تامەزرۆی سروشت بووە جیاوازی ناخاتە نێوان خوداوەندو سروشت. هەروەکو بەهۆشیاری سروشتی (گەردوونی) زیندوو مەست بێت، هێندە شەیدای وێنە و ئەرکەکانی (فۆنکسیۆنی) سروشت بوو، پێشەنگی ڕێنیسانس کە جۆشوخرۆش دایگرتبوو لەساڵی ١٦٠٠ لەرۆما سوتێنرا. بەشێوەیەك کەشایستەی یادگاری سپارتاکۆس و سانت پاوڵ بێت.

کەی مرۆڤ بەچاوێکی دابڕاو لە دۆگماتیزم تەماشای سروشتی کرد ڕێبازی زانستی پێشکەوت. مێشکی مرۆڤ کە بەرێبازی میتافیزقیا چنراوە لەراستینەی سروشت دوورکەوتۆتەوە. دوای ئەوەی هزری مرۆڤ ڕێبازی خۆی گۆڕی و توانی بگاتە ڕێبازی زانستی سەرلەنوێ بۆ سروشت دەگەڕێتەوە. رۆجەر، فرانکیس باکۆن و گالیلۆگالیلی کەمرۆڤ دەتوانێ بە پێخەمبەرەکانی ڕێبازی زانستیش بەناویان بکات بەچاودێری، تاقیکردنەوەو پێوان دەرگای پێشکەوتنی زانستی ئاوالا دەکەن. هزری زانستی کە هەر لەپێشکەوتندا بوو لەنزیکەوە پەیوەندی بەم پێرەوەوە هەیە. بەرامبەر بەسروشت هەڵوێستی فەلسەفی گوزارشت لەئومێد دەکات، لەمیانەی پێرەویش ئەم ئومێدانە دەبن بەراستی، پێشبینی و گریمانە فەلسەفییەکان شوێنگەو راستی زانستی ڕووندەکەنەوە، چاودێری و تاقیکردنەوەو پێوانیش زانست دەسەلمێنن. بەبێ پێوان و تاقیکردنەوە ناشێ لەمیانەی ئەگەرە فەلسەفییەکان سوود لەسروشت ببینرێ. ئەو دیاردەیەی بەتاقیکردنەوەو پێواندا تێپەڕ نەبێت نازانرێ کە ئەنجامێکی چۆنی لێدەکەوێتەوە. هەرچەندە لەجیهانی ئیسلامدا لەم بوارەدا هەندێ هەنگاو هاوێشترابن لەبەر ئەوەی پشتیان بەرێبازێکی سیستەماتیك نەبەست، ڕەنجێکی کەمیان لەزانینی زانستدا هەیە. شارستانییەتی

ڕۆژئاوا کە کۆڵەکە سەرەکییەکەی زانینی زانستە، کاتێ گرفتە ریشەییەکانی پێڕەوی زانستی چارەسەرکرد بەخێرایی کەوتە سەر راستەڕێی پێشکەوتن. دوای ئەوەی کێشەی پێڕەوی زانستی چارەسەرکرا ڕێگا لەپێش شۆڕشی زانستی کرایەوە. لێگەڕینەکانی پێڕەوی زانستی کە لەمیانەی ڕێنیسانس دەستپێکرد لەپێشکەوتنی ڕەوتی نوێی فەلسەفیشدا خاوەن ڕۆڵ بوو. پەیوەندی و هەڵوێستی فەلسەفەو زانست بەرامبەر یەکتر، بەو ئەندازەیەی بەکەڵکی پێشکەوتنی قۆناخێکی زانستی هات، هەروەها ڕێگای لەپێش فەلسەفەیەك کردەوە کە پەیوەندییان بەزانستەوە هەبوو.

ئەم شێوازەی هەستکردن و هزر کە دەتوانین وەك دابڕان لەخوداوەندو بناخەی ڕێنیسانس هەڵیسەنگێنین گەورەترین گۆڕانکاری پارادیگمایە. ئەو شۆڕشە هزرییەی ئەنجامدراوە ئاسایی نییە. زەحمەترین جۆرەکانی شۆڕشە. بەدەسکەوت و سەرکەوتنی هەرە گەورەی شارستانییەتی ڕۆژئاوا، خۆی لەدۆگماتزمی ئایینی ڕزگاردەکات و بەهێزی خودی خۆی هەست دەکات، بیردەکاتەوەو واتا بەژیان دەبەخشێ. سروشتی دەوڵەمەندو زیندوو کە بەهەموو شتێکی جێگای جۆشوخرۆشە لەناواخنی خۆیدا بەڵێنی ئومێدی مەزن دەدات. دوای هەزاران ساڵ مرۆڤ بەدەسکەوتێکی گەورەی زانین بۆ سروشت دەگەڕێتەوە، ئەمەش سەرچاوەی هەموو پێشکەوتنەکانە.

دووەمین گۆانکاری مەزن ئەو ریفۆرمانەن کە لەئاییندا ئەنجامدراون. بەرامبەربە دۆگماتیزمی ئایینی مەسیحی کە پێچەوانەی چەمکی کۆمەڵگای سروشتی بوو، نارەزاییش بەشێوەیەکی ئاسایی دژوار بوو. نەریتی کۆمەڵگای سروشتی جەرمەنەکان لە بەرئەوەی تازە ئاشنای ئایین ببوون بووە هۆکار کە ریفۆرمی ئایینی لەمیانەی ئەم کولتووورە ئەنجامبدرێت. لەراستیدا پرۆتستانتی شرۆڤەی ئایینی مەسیحی تایبەت بەگەلی جەرمەنە. دۆگماتیزم نەرمتر دەکات. کۆسپەکانی پێش کار بەلاوە دەنێ، دەرگاکان بەرووی زانست دەکاتەوە، نوێنەرایەتی ریفۆرم و ریفزیۆن دەکات. هەروەکو ناڕازیبوونێکە دژی سەڵتەنەتی ئایین. گورزێکی بەکاریگەرو مەزنە کە لەموحافەزەکاری زێدەڕۆیی ئایین دراوە کە بەشێوەیەکی نائاسایی سیاسی بووە، کۆسپی بەردەم پێشکەوتنە کردارییەکانەو جێگا بەئازادی و جیاکاری گەلان نادات. ڕەنگدانەوەی شۆڕشی هزرییە لەبواری تیۆلۆژیدا. لەگەڵ هەڵوەشانەوەی قاڵبە دۆگماتیکەکان هزری فەلسەفی بەخێرایی دەکەوێتە قۆناخی پێشکەوتن. هەروەکو چۆن لەئەنادۆڵی ڕۆژئاوا لەساڵانی ٦٠٠ ی پ. ز هزری میتۆلۆژی تێپەڕکراو ڕێگا لەپێش فەلسەفەی مێژوویی کرایەوە، لە ناوچەی ئەوروپای ڕۆژئاواش دوای ئەوەی دۆگماتیزمی ئایینی بەلاوەنرا سەردەمی فەلسەفەی پێشکەوتوو دەستپێدەکات. بواری هەرە پێشکەوتووی شۆڕشی زهنی فەلسەفە هەروەکو بڵێی لەمیانەی سپێنۆزاو دیکارت پێخەمبەری خۆی دۆزیوەتەوە، دەگەشێتەوە.

سێیەمین پێشکەوتن کە لەڕێگای ڕێنێسانسەوە دەستپێکرد شێوەی ئەو ژیانە بوو کە مرۆڤ ناوەندەکەیەتی. چەمکی " پێویستە مرۆڤ بەهەموو شتێکییەوە هی خوداوەندبێت " فۆرمێکی جیاوازی تایبەت بە کۆیلەداری بوو. هزری میتۆلۆژی کە لەباوەڕی پادشای خوداوەند دزەیکردۆتە ناو ئایینی تاکخودایی بەشێوەیەك تاکی لەژیان دابڕاندووە هەروەکو بڵێی لەناوی بردووە. ئەم کۆیلەیە

بەهەمموو شتێکیەوە ئامرازێکی خاوەنەکەیەتی. تاوەکو ئەم رادەیە ونبونی تاك لەناو ناسنامەی ئەرباب و خوداوەندەکەی بەو واتایەش دێت کەژیانێکی تایبەت بەخۆی نییە. خوداوەند هی ئەو نییە، بەڵکو ئەو موڵکی خوداوەندە. ئەگەر روونتری بکەینەوە واتە گرێدانی ئەوپەڕگەری مرۆڤایەتییە بەپلەداری ئایینی کەبووە بەدەوڵەت. لەهەمموو ئایینێکدا کۆیلایەتی شاراوەی بەمجۆرە بەگوێرەی چینی باڵادەست بوونی هەیە. زیندووکردنەوەی رێزگرتنی مرۆڤایەتی لەلایەن رێنیسانس بەگوێرەی ئەو پێناسەیەش گونجاوە کەواتادارکردنی ژیانی تاك لەلایەن کۆمەڵگاوە شێوازی هەبوون و لەدایکبوونی خۆیەتی. کەی هەبوونی بەکۆمەڵگابوون لایەنی تاك لەنێو ببات کۆیلایەتی دەستپێدەکات. ئەوەی لەسۆسیالیزمی سۆڤیتدا پەیرەوکراوە لەگەڵ ئەو سۆسیالیزمەی لەدەوڵەتی راهیبی سۆمەردا بەڕێوەبراوە لەناوەڕۆکدا هەمان شتە. لەژێر هەرچی ناوێك بێت کاتێك تاك توێنرایەوە بەکۆیلایەتی بەناو دەکرێت. لەتیرەی سەرەتایی و چاخە سەرەتاییەکانی فرەخودایی و ئایینی تەوتەمیشدا بیرۆکەکان رەنگی خۆیان لەکارەکتەری کۆمەڵگا وەردەگرت و هێزیان بەتاك دەبەخشی. لەبەرئەوەی چەمکی ئایینی چاخی ناوین تاکی لەناوبرد لەبواری کۆمەڵگابوونیشدا گوزارشت لە لادانێکی جددی دەکات.

لەبەرئەوەی مرۆڤپەروەری و کەسێتی تاك و ریفۆرم مرۆڤیان راکێشاوەتە ناو ناوەندی ژیان، بەرامبەر بەلارێدا چوونی کۆمەڵگا بوونەتە رکابەرێکی گەورە. رێنیسانس بەم لایەنەی خۆی لەمێژوودا یەکێك لەقۆناخە ریشەییەکانی زهنییەتە. خوڵقکاری مرۆڤ هەنگاوێکی هەرەگرنگ و پێویستی سروشتی خۆیەتی. ئەوە رێگاو زەمینەیەکە کۆمەڵگای ژینگەپارێزی دەیتوانی پشتی پێ ببەستێ. بەڵام دوای ئەوەی زهنییەتی سەرمایەداری باڵادەستی خۆی بەرەو پێشەوەبرد، مرۆڤی لەتاکێتی تاك (کەسێتی تاك) بەرەو تاکڕەوێتی برد، سەرباری ئەوەی تەواوی دەسکەوتەکان لەدەستدران، لەمێژوودا رێگا لەپێش گەورەترین بەلارێداچوونی ژینگەپارێزی کرایەوە. زهنییەتی رێنیسانس سەرچاوەی کارەساتەکانی ژینگە نییە، لەمیانەی سەرمایەداری بەلارێداچووە. لەگەڵ ئەوەی ناوەڕۆکەکەی پووچەڵکراوەتەوە لەهەبوونی کۆمەڵایەتیش دابڕێنراوە. دۆگماتیزمی ئایینی و میتۆلۆژی بەناوی خودا کۆمەڵگای ناواکردووەو راستی چەواشە کردووە. سەرمایەداریش بەگوێرەی داخوازی تاکڕەوێتی کۆمەڵگابوونی لەناو بردووە، لەمیانەی تاکڕەوێتییەوە بەکۆمەڵگابوونێکی شێوێنراوی پەیرەوکردووە. کاتێك یەکێك لەکێشە سەرەکییەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان بەلارێدابردنی ژینگە هەڵسەنگێنین ئەوکاتە بەوردی و بەقووڵی زیاتر دەچینە ناو بابەتەکەوە.

قۆناخی رێنیسانس کەخاوەنی توانستێکی ٣٠٠ ساڵییە (١٤٠٠ ـ ١٧٠٠) شێوازی هزری شارستانییەتی رۆژئاوای بەرهەمهێناوە. زهنی مرۆڤ کە لەکۆمەڵگاو سروشت دابڕێنراوە سەرلەنوێ بەرێگایەکی قووڵی فەلسەفی و زانستی گرێدەدات و تادوایی دەرگا بۆشارستانییەتی نوێ ئاوالایە. گرێدراو بەم پێشکەوتنە گرفتێکی پێڕەو هەیە کە پێویستە هەڵوەستەی لەسەر بکرێت. بەتایبەتیش لەچەمکی مێژوویی مارکسیزمدا بەشرۆڤەیەکی ماتریالیستی قەبا ئەم هەڵە گەورەیە ئەنجامدراوەو فۆرمی کۆمەڵگا بەهێڵێکی راست پێناسەکراون. پێشکەوتنی سەرمایەداری وەك ناواکردنی سیستەمێکی ناچاری

هەڵدەسەنگێنێ، لەسەرناوی دژە ــ سەرمایەداری گەورەترین خزمەت بەسەرمایەداری دەکات کە تەنانەت گەورەترین ئایدیۆلۆگەکانی بۆرژوازیش نەیانتوانیوە ئەنجامی بدەن. لەوانەیە ئەمە وەك ناکۆکی ببینرێ، بەلام کاتێك تەماشای رابردوو دەکەین، باش دەرك بەوە دەکەین کە هیچ ئایدیۆلۆگێکی سەرمایەداری هێندەی ماتریالیستە وشکەکانی مارکسیزم خزمەتیان بەسەرمایەداری نەکردووە.

سەرباری ئەوەی لەمێژوودا وەك گرنگترین شۆڕشی هزری هەڵدەسەنگێنرێ، پرسی گرنگ ئەومیە کە پەیوەندی بەکام سیستەمی سیاسییەوە هەیە. چەمکی مێژوویی کلاسیك رێنسانس وەك ئامادەکاری سیستەمی زهنی کۆمەلگای سەرمایەداری شرۆڤە دەکات، چەمکی مێژوویی مارکسیزمیش دەرکەوتنی ئەم سیستەمە وەك فەرمانێکی خودایی لەقەڵەمدەدات. تەواوی ئەم بۆچوونانە بەتایبەت ئەنجامی ژیانێکی گرێدراوە بەسەرمایەدارییە.

کەڵەکەبوونی سەرمایە کەم تا زێدە لەهەموو چاخەکانی مێژوودا دەبینرێ. لەسۆمەرییەکان بەملاوە، بەتایبەتیش لەئەنجامی پێشکەوتنی بازرگانی بەردەوام کەڵەکەبوونی سامان و سەرمایە دەبینین. لەبواری ئابووریدا دەوڵەمەندەکان ژمارەیان زۆربووە. لەم بوارەوە جولەکەکان لەمێژوودا بەناوبانگن. سەرباری ئەمەش نەیانتوانیوە ببن بەسیستەمی بالادەست. هەم کۆمەڵەی بالای دەوڵەت هەم کۆمەڵەی هەرەوەزی ژێر کەڵەکەکردنی توانستەکانیان مەترسیدار بینیوەو بەگومانەوە تەماشایان کردووە. بەردەوام ئەو ئەگەرەیان رەچاوکردووە کە لەوانەیە مامانێتی خراپەکاری مەزن بکات. چونکە ترساون ئاکاری کۆمەڵگا تێکبدات و پەردەی شەرم بچڕێنێ. هەرچەندە هێزی شەڕ ــ دەسەلات درێژە بەحوکمڕانی سەر کۆمەڵگا بدات ناوێرێ پەردەی ئەخلاقی کۆمەڵگا رامالێ. پاراستنی ئەو دیاردە کۆمەلایەتییەی بەدەزگابوونی پلەداری پشتی پێدەبەستێ مەرجە. گەر بەجەستەییش لەناوی ببات، ئەمە بەرێگایەکی ئاکاری ئەنجامدەدات. ئەگەر کۆمەڵگایەك لەنەریتە ئەخلاقییە ریشەییەکانی خۆی دابڕێنرێ ئەو کۆمەڵگایە رووتکراوەتەوە، بێ پاراستنەو دەرگاکانی بۆ هەموو جۆرە مەترسییەك کراوەیە. ئەگەر سەرمایەی سەرمایەداری بووە بەسیستەم ئەمە مەسەلەیەکە لەنزیکەوە گرێدراوی ئەخلاق و ئەنالیزەکردنی کۆمەڵگایە. لە دەرەوەی ئیرادەی خۆی ئەمە بەمجۆرەیە. بەبێ چارەسەرکردنی کۆمەڵگابوون سەرمایە نابێت بەسیستەم، کاتێك بەرەو سیستەم بوونیش دەچێت زۆر تێکدەرو خراپەکار دەبێت.

مارکس و ئەنگلس لەمانیفێستۆی کۆمۆنیزمدا بەشێوازێکی سەرنجراکێش ئاماژە بەو قۆناخە دەکەن. توزێکیش پەشۆکاون. کاتێك رۆڵی شۆڕشگێڕێتی بەسەرمایەداری دەبەخشن، بەسووربوونەوە جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە بەرلەهەنگاوێکی تێکدەرو بێ رەحمانە پێویستە تێپەڕو بەرکەناربکرێت. سەرمایەداری سیستەمێکی کۆمەڵگا نییە. سیستەمی شێرپەنجەی کۆمەڵگایە. بەشێوەیەکی گشتی لێتوێژینەوەی شارستانییەتی کۆمەڵگای چینایەتی، بەتایبەتیش شارستانییەتی سەرمایەداری، وەك نەخۆشییەکی کۆمەلایەتی هەلوێستێکی جێی بایەخ و گرنگیە. شێرپەنجە

نەخۆشییەك نییە لەزگماکییەوە بۆی هاتبێت. دوای ئەوەی جەستە ماندوو دەبێ و توانستی بەرگری لەدەستدەدات، نەخۆشی شێرپەنجە سەرهەڵدەدات. ئەوەی لەراستینەی کۆمەڵگاشدا روودەدات لەو نموونەیە دەچێت. ئەو کۆمەڵگایەی لەناو سیستەمەکانی شارستانییەتدا ماندبووەو سەرمایە دزەی کردۆتە ناو تەواوی خانەکانی، تووشی نەخۆشی شێرپەنجە دێت. بەگوێرەی جۆرەکەی دەتوانێ کاریگەری دژواری کەم تا زۆری هەبێت. ئەگەر تەنیا شەڕی سەدەی بیستەم شیبکەینەوە لەگەڵێك لایەنەوە راستی ئاشکرادەبێ. مرۆڤ دەتوانێ پێشبڕکێ و رکابەرایەتی زێدە، قازانجی زۆر، بێکاری، هەژاری، برسێتی، نەژادپەرستی. میللیگەرایی، فاشیزم، تۆتالیتاریزم، هونەری دیماگۆژی و تێکدانی سروشت، پیسکردنی ژینگە، فینانسی زیاد، کەسانی لەدەوڵەت دەوڵەمەندتر، بۆمبای ئەتۆمی، چەکی کیمیاوی و بایۆلۆژی، تاکڕەوێتی زێدەڕۆ، دەتوانرێ تەواوی ئەمانە وەك جۆرەکانی شێرپەنجەی سیستەمی سەرمایەداری ببینێ.

ئەم کورتە پێناسەی سەرمایەداریمان بۆئەوە ئەنجامدا کە بەشێوەیەکی راست دەرك بە پەیوەندییەکەی لەگەڵ رێنیسانسدا بکرێ. پێناسەی رێنیسانس ـ کە بەشێوەیەکی گشتی پەسند دەکرێ بەمجۆرەیە؛ بەپووختی سروشت و کۆمەڵگاو تاك لەهەموو جۆرە دۆگمایێك بەدوور دەگرێ، بەحەسرەتەوە تێگەیشتنیان بەبنەما دەگرێت. بۆ پیرۆزی سروشت و تاك دەگەڕێتەوە. ئەم تاکەش تاکی سەرمایەدار نییە؛ داوەریەکی هاوبەشە کە ئەم تاکە بە تێگەیشتنی سروشت و هونەرو فەلسەفە بارگاوییە، خۆی لەشەڕ بەدوور دەگرێ، بەدوای کۆمەڵگایەکی ئازاد، یەکسان و سروشتیدا دەگەڕێ. ئۆتۆپیای رێنیسانس سەرمایەداری نییە، بەڵکو هەرەوەزی کۆمەڵگارییە. هیچ لێکۆڵینەوەیەك لەئارادا نییە بسەلمێنێ و باوەڕیمان پێبێنێ کە سیستەمی نوێی کۆمەڵگا سەرمایەدارییە. ژیانێکی کۆمەڵگاری لەمانستەرەکاندا هەیە. لەشارە نوێکاندا ئاوادەبن، رۆحییەتی زاڵیش لایەنگری دیموکراسییە. ئەو زانایانەی خەریکی فەلسەفەی ئەدەبیات و هونەرن، سەرجەمیان رەنجدەرن و بەئاستەم گوزەرانی خۆیان بەڕێوەدەبەن. ئەوانەی سەرمایە کۆبکەنەوەو کەڵەکەی بکەن زۆر کەمن، بەتایبەتیش بەشێکیان بەهۆی زێدەبەهاوە دووچاری ئەفرەتی کۆمەڵگادەبن. ئەرستۆقراتی دەرەبەگایەتی و چینەکانی گەل کە وەك ئەتەوەیەکی نوێ سەرهەڵدەدەن، تاوەکو سەردەمی شۆڕشی پیشەسازی بەشێوەیەکی تێکەڵ سیستەمی کۆمەڵایەتی پێکدێنن.

تەنانەت ئەم هەڵسەنگاندنە کورتەش زۆر بەڕاشکاوانە ئەوە روونەکاتەوە کە تاوەکو سەدەی نۆزدەهەمیش سیستەمی کۆمەڵگای سەرمایەداری لەگۆڕەپانەدا نابینرێ. هەربۆیە هەڵسەنگاندنی رێنیسانس وەك قۆناخی پێشەکی سەرمایەداری و بینینی وەك قۆناخی زهنی تایبەت بەسەرمایەداری هەڵەیەکی مەترسیدارە. لەراستیدا نێوەندێکی گێژاویە، دەشێ سەرەکەی بەرەو هەموو جۆرە بوویەرێك بچێت. سیستەمی دەرەبەگایەتی هەڵوەشاوەتەوەو پەرتەوازەبووە، بەڵام کۆمەڵگای نوێ سەریهەڵنەداوە، قۆناخێکی ناوین و راگوزارەیە، ژانەکانی بەر لەزایین جێگای باسە. لەم قۆناخەدا دەشێ هەم دەرەبەگایەتییەکی بەهێز دەربکەوێ، هەم سیستەمێکی تاکڕەوی سەرمایەداری، هەروەها

پێشكەوتنەكان دەتوانن بەرەو كۆمەڵگایەكی ئازاد و یەكسان و دیموكراتیش ئاراستەبكرێن. گرێدراو بەتواناكاری و توانستی سیاسی و هۆشیاری جەنگاوەرانی سیستەم بەشێوەیەكی تیۆری ئەگەری دەركەوتنی چەندین سیستەم لەئارادایە. هەروەكو دەزانرێ تاكۆتایی شۆڕشی فەرەنسا لایەنگرانی كۆمەڵگای یەكسان و ئازادیخوازو كۆمەڵگای سەرمایەداری شانبەشانی یەكتری تێكۆشان. شۆڕشی ئینگلتەرای ١٦٤٠ بەقورسایی خاوەن تایبەتمەندێتی دیموكراتییە. لەم شۆڕشەدا تێگەیشتنی هاوبەشی كۆمەڵگاری و شەخسی بەهێز دەبینین سەبارەت بەئازادی و یەكسانی. لەشۆڕشێكی بۆرژوازی زیاتر شۆڕشێكی گەلە. لەسەدەی شانزدەهەم كۆمۆنگەراكانی شار لەئیسپانیا كارەكتەرێكی دیموكراتیانەیان هەیە. شۆڕشی ئەمریكاش ئازادیخوازو دیموكراتییە. شۆڕشی فەرەنسای ساڵی ١٨٩٧ هەمەڕەنگەو تەنانەت كۆمۆنیستەكانیش جێگایان تێداگرتووە. بە كورتی لەقۆناخی رێنیسانس و نێوەندی قەیراندا بەلانی كەم هێندەی سیستەمی تاكڕەوێتی سەرمایەداری شانسی كۆمەڵگای دیموكرات، ئازادو یەكسانیش هەیە. شانبەشانی شۆڕشی پیشەسازی سەرمایەداری دەتوانێ لەمیانەی شەڕی كۆمەڵایەتیدا سەربكەوێ. سەرمایەداری لەرێگای شۆڕشی پیشەسازییەوە لەسەدەی نۆزدەهەمدا لەهەموو گۆڕەپانێكدا باڵادەستی خۆی جاڕدەدات. لەكۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەبینین كە سیستەمی سەرمایەداری بەشێوەیەكی وشك و قەبا بۆیەكەمین جار پەلهاوێشتنی خۆی بۆ سەرتاپای جیهان تەواو دەكات. بەسەرنەكەوتنی شۆڕشەكانی ساڵی ١٨٤٨ و ١٨٧١ تێكۆشان لەپێناو كۆمەڵگای دیموكرات و ئازادی و یەكسانیەكی زیاتر ئەو شانسەیان لەدەستدا كەببن بەسیستەمی كۆمەڵگای زاڵ.

بۆ ئەوەی پێناسەی ئەم قۆناخە تەواو بكەین پێویستە بابەتی دەوڵەتی نەتەوەیی و نەتەوە لەگەڵ ئەم سیستەم تازەئاوابووەی كۆمەڵگا لەناو یەكتردا هەڵبسەنگێنین.

پێویستە مرۆڤ باش بزانێ كەڕاستی نەتەوەیی كۆمەڵگاكان راستەوخۆ بەرهەمێكی سەرمایەداری نییە. سەبارەت بەم بابەتە بانگەشەیەكی لەشێوەی: " سەرمایەداری نەتەوە دەخوڵقێنێ " هەڵەیەكی جددییە. بەشی ماركسیزمیش لەم هەڵەو چەوتیەدا هەیە. لە كۆمەڵگاكاندا قۆناخەكانی پێكهاتنی تیرەی سەرەتایی (قلان)، هۆز، خێڵ، نەتەوایەتی و نەتەوە دیالەكتیكێكی و تایبەت بەخۆی هەیە. وەك بەرهەمێكی كۆمەڵگای چینایەتی سەرهەڵنادەن. سەرمایەداری نەبێت، نەتەوە هەر دەبێت. لەشێوەگرتنی نەتەوەكاندا، زمان ـــ كولتوور، مێژوو و هێزی سیاسی رۆڵێكی دیاریكراو دەبینن. لەكۆمەڵگا دیموكرات، ئازادو یەكسانەكاندا نەتەوە دەتوانێ بەشێوەیەكی تەندروستانەتر پەرەبسەنێ. لەدوای سەدەی دوازدەهەمیندا دەبینین كە لەئەوروپا نەتەوەكان رەنگ و شێوە دەگرن.

لەكۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا بەسەركەوتنی بۆرژوازی دیاردەبێ كە كامە سیستەم لەناو نەتەوەكاندا زاڵ دەبێت. سەركەوتنی سەرمایەداری لەناو نەتەوەدا لەهەمانكاتدا لەجیاتی ئایین میللیگەرایی وەك ئایدیۆلۆژیای باڵادەست بەجێدەكات. هەم لەناوەوە بازاڕ بەرەو پێشەوە دەبات، هەم بەرووی دەرەوەدا دەیكاتەوە، ئەمانە هەردووكیشیان لەنزیكەوە پەیوەندییان بەنەتەوە پەرستییەكی بەهێزەوە هەیە. ئەم تایبەتمەندێتییە بەهێزەی میللیگەرایی دەرگا لەپێش دەوڵەتی نەتەوەیی

دەکاتەوە. دوای ئەوەی دەوڵەتی نەتەوەیی لەمیانەی عەلمانییەت پەردەی ئایینی بەلاوە دەنێت گەشە دەکات. لەناوەڕۆکدا چەمکی وەك " دەوڵەتی نەتەوەیی" لەریشەدا هەڵەیە. ئەگەر مرۆڤ باسی نەتەوەییبوونی کۆمەڵگاو یەکپارچەیی نەتەوەیی بکات هەندێ ڕاستی نیشاندەدات، بەلاّم نەتەوەییبوونی دەوڵەت حوکمێکی ئایدیۆلۆژییە؛ واقیعی کۆمەڵگانییە. چونکە تەواوی کۆمەڵگا ناتوانێ ببێتە خاوەنی دەوڵەت. بەردەوام دەوڵەت لەژێر فەرمان و خزمەتی کەمینەیەکی نەتەوەدایە. ئەوەی دەوڵەت ئەنجامیدەدات ــ لەبابەتی ئایینیش هەمان شتی ئەنجامدابوو ــ ڕاستینەی نەتەوەی بۆ ڕاستینەی ئایدیۆلۆژی وەردەچەرخێنێ، بەمجۆرە کۆڵەکەکانی ڕەوابوون بۆ خۆی بەدەستدێنێ. سەرجەم میلیگەراییەکانی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم پەیوەندییان بەو بانگەشانەی ڕەوابوون هەیە. نەتەوەپەرستی بەرامبەر دەرەوە لەوروژاندن و هاندانی هێرشبەری، لەناوەوەش لەشاردنەوەی ناکۆکییە چینایەتییەکاندا ڕۆڵێکی مەزن دەبینێ. دەبێ مرۆڤ وەك چەکی ئایدیۆلۆژی دەوڵەتی سەرمایەداری دەرك بەمیلیگەرایی بکات. گەر بەم شێوەیە دەرکی پێبکرێت ئەوا سەبارەت بەتێکەیشتنی قۆناخەکانی پەلهاوێشتن و بلاّوبوونەوەی گرنگ و بایەخدارە. میلیگەرایی لەهەمانکاتدا ناوەندێتی ناو دەوڵەت بەهێز دەکات. بەرامبەر بەپێکهاتەی فیدراڵ و دیموکراتیك میلیگەرایی دەوڵەت بەرەو ناوەندێتی دەوڵەت (یونیتار)ی دەچێت. لێرەشەوە بەرەو چەمکی دەوڵەتی فاشیست و تۆتالیتار دەچێ، ئەو نەخۆشییە کۆمەلاّیەتییەی دەبێتە هیستریا شانبەشانی سیستەمی سەرمایەداری پێشوو، کە ڕوو لەشێوەی دەوڵەتی فاشیست و تۆتالیتارە بەیەکەوە بەرێوەدەچن. ئەنجام؛ خۆکوژی (انتحار)ی سەرمایەدارییە. لەم چوارچێوەیەدا دەتوانین شەڕی یەکەم و دووەمی جیهان وەك چالاکی خۆکوژی سیستەم هەڵسەنگێنین. چونکە میلیگەرایی بەشێوەیەکی زێدەڕۆیی بەکارهێنرابوو. سەرمایەداری کە بەخۆی قەیرانی شارستانییەتە بەشێوەیەکی گشتی و قووڵ دەکەوێتە ناو قەیرانێکی فراوان، واتە دەکەوێتە قۆناخی گێژاو(فوضی)وە.

کاتێك لەمیانەی ڕێنومایییەکی تیۆری یەکپارچەو بەرفراوان سەیری کۆمەڵگای سیستەمی سەرمایەداری بکەین، دەبینرێ کە وەك بێ ئەمپاترین گروپی بەکار بردن دزەی کردۆتە نێو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی. بەمجۆرە دەتوانین بەکاربردن هەڵسەنگێنین؛ دەرفەت ببینێ هەموو شتێك بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆی دەفرۆشێتەوە. هەڵپەرستی وەك هونەرێك دەبینێ و پەرەی پێدەدات. ئامانجی یەکەمی بەهای ماددییە. بەلاّم بەو ئەندازەیەی خزمەت بەپێشکەوتنی ماددی بکات ڕوو لەفیکر، باوەڕ و هونەر دەکات کەئێمە وەکو بەهای مەعنەوی هەڵدەسەنگێنین. فەلسەفە بنچینەییەکەی ئەوەیە کەچاوەڕوانی قازانج لەهەموو دیاردە کۆمەلاّیەتییەکان دەکات. بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری بێت یاخود دەوڵەتی پلەداری بێت، لەبواری بەکاربردن و بەکارهێنان جیاوازییان لەنێواندا ناکات. بەهۆی ئەم تایبەتمەندێتییەوە لەو کرم و ڤایرۆسەی شێرپەنجەی دەچوێنین کە کەوتۆتە ناو جەستەی مرۆڤ. هەربۆیە پەندی " کرمی دار لەخۆیەتی " مان بەبیر دێنێتەوە. با دیسان بەزمانی نموونەهێنان و لێکچواندن ئاماژەی پێ بکەین، تاوەکو گورگ نەکەوێتە ناو تەواوی مێگەل، ڤایرۆس

تەواوی جەستە نەگرێتەوە، تاوەکو کرم تەواوی دارنەخوات و نەیخات، لەوانەیە کۆنترۆڵ بکرێن و دیاردە پەیوەندیدارەکان بتوانن درێژە بە خۆیان بدەن. کاتێك سەرمایەداری دەبێتە سیستەمی باڵادەست شیمانە دەکرێت بەگەلێك لایەنی دیکەدا بکەوێت ـ ئەمە لەسروشتەکەیدا هەیە ــ هەربۆیە سەرمایەداری لەقۆناخی هەرە مەترسیداردایە. ئەوەیە کە بەتۆتالیتاریزم و فاشیزم بەناو دەکرێت. لە دۆخێکی وەهادا کۆمەڵگا بەردەوام لەناو کەش و هەلومەرجی شەڕدایە. شەڕ نەك تەنیا وەکو یەکەمین و دووەمین شەڕی جیهان، لەئاستێکی جیهانگیری و فەرمیدا بەشێوەیەکی سەربازی پێکدێن. هەرە مەترسیداریش ئەوەیە کە لەناو سەرجەم دەزگاو دامەزراوەکانی کۆمەڵگادا شەڕ روودەدات، ئەو لۆژیکە دەستپێدەکات کەپێی دەگوترێ: "مرۆڤ گورگی مرۆڤە". تەنانەت شەڕ لەنێوان ژن و مێردو منداڵان و تەواوی سروشتدا بڵاو دەبێتەوە. بۆمبای ناوکی گوزارشتێکی رەمزی ئەم راستییەیە. لەناو تەواوی کۆمەڵگادا وردە وەردەو بەشێوەیەکی بەردەوام بۆردوومانێکی ئەتۆمی ئەنجامدەدرێت.

کاتێك تەماشای قۆناخی جیهانگیری و دەوڵەتی نەتەوەیی دەکەین دەبینین کە رەوش بەرچاوترە. دوای ئەوەی دیاردەی نەتەوەیی بەرەو زێدەرۆیی دەبات و دەستبەسەر دەوڵەتدا دەگرێت ئەو تاکەی سەرەتا هێزی بەدەستهێنابوو هەروەکو بڵێی دەکەوێتە قۆناخی بەمێروولەبوون. ئەو مرۆڤپەروەری و تاکێتییەی لەمیانەی رێنیسانس مەزن ببوون ئیتر دەکەونە ناو قۆناخێکی سەراوژێربوون. هەروەکو بووبن بەئامانجی هێرشەکان پەلاماریان دەدەن. ئەم راستییە بەشێوەیەکی جودا جیاوازی نێوان بەهاکانی رێنیسانس و سەرمایەداری نیشاندەدات. کاتێك سەرمایەداری گەورە دەبێ تاك بچووك دەبێ. مرۆڤپەروەری دەبێتە چەمکێکی ناوەڕۆك پووچ و بەناوی جیهانگیری و لەئاکامی پێشبڕکێی چاوچنۆکی چەند کۆمپانیایەك، دەبێتە چەمکێك کە جێی خەجاڵەتییە. جگە لەدەوڵەتی نەتەوەیی دەبێ تەواوی دەزگاکانی دیکە بتوێنرێنەوەو داگیربکرێن. بەمجۆرە پرەنسیپی " هیچ بەهایەك لەدەوڵەتی نەتەوەیی مەزنتر نییە " دەشەکێتەوە، لەئاکامیشدا دەوڵەت قەڵغانێکی پیرۆزی وەها دەپۆشێ کە لەهیچ قۆناخ و چاخێکدا نەیتوانیوە ئەنجامی بدات. هەموو شتێك بۆ دەوڵەتی میللییە!. راستتر ئەوەیە کە بەفێڵبازییەوە لەژێر دەمامکی دەوڵەتی نەتەوەیی هەموو شتێك بۆ سەرمایەدارییە. دەوڵەت، بەتایبەتیش دەوڵەتی نەتەوەیی لەپێناو بەدەستهێنانی قازانج و زێدە ــ بەها بەشێوەی کورتەرێ خاوەنی سیحرێکی وەهایە کە میللیگەرایی وەك ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی نەتەوەیی دەکرێت بەرێبازی باوەڕی و بڕوامەندییەك کە هیچ باوەڕی و تێگەیشتنێکی ئایینی و میتۆلۆژی پێینەگەیشتووە. هەروەکو دڵ و چاوەکانی سەرجەم پەیوەستدارەکان کوێر بکات، جگە لەکارەکتەرە زلکراوەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی هیچ بەهایەکی دیکەی لەلا واتادارنییە. پیرۆزی تەنیا لەو بەها نەتەوەییانەدا شاراوەیە کە گەورەکراوەو بەشانوباڵیدا هەڵدەدرێت. بەرامبەر ئەمە هەروەکو بڵێی دەخوازن مرۆڤ بکەنە ئەندامی تەریقەتەکانی چاخی ناوین هەوڵدەدەن بەتەریقەتی دەوڵەتی ببەستنەوە.

مەسەلەی هاووڵاتیبوون راستییەکە دەبێ باش شرۆڤە بکرێت. لەراستیدا لەجێی پەیوەندی "کۆیلە ـ رەنجبەر"ی چاخی سەرەتایی و ناوین پەیوەندی "تاک ـ دەوڵەت" بەجێ دەکرێ. بەشێوەیەک بۆرژوازی (دەوڵەت) بۆ پەیوەندی کۆیلایەتی دەگەڕێتەوە، لەژێرناوی هاووڵاتیبوونی دەوڵەت بەشێوەیەکی دیکە کۆیلەی هاوچەرخ بۆ سیستەم ئامادە دەکرێت. ئەمەش بەو مانایە دێت کەتاک گەیشتۆتە ئاستێك بەکەڵکی بۆرژوازی بێت. بۆ گەلێك بابەت لەسەرووی هەمووشیانەوە سەربازی و باج بەرپرسیارێتی دەبێت. بەمجۆرە ئەو هێزە ئامادە دەبێت کەدەوڵەت و چینی باڵادەست پێویستییان پێیەتی. بۆ بۆرژوازی منداڵبوونیان کردووە بەکارێکی بێخەرجی. هەرچەندە بەتیۆری باسی مافی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی و کولتووری بکرێت لەناوەرۆکدا ئەم مافانە بەفورسایی هی چینی دەسەڵاتدارە.

کاتێك سەرمایەداری دەستبخاتە ناو هونەرو زانست ئەنجامی مەترسیدارتر لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بەگشتی زانست و هونەریان کردۆتە ئامرازی دەسەڵاتی دەوڵەت. لەگەڵ سەرمایەداری کاری زانستی و دەسەڵات لەمیانەی هێزی شۆڕشی زانستی بەئاستێك گەیشتووە کەهاوتاکەی نەبینراوە. دوای ئەوەی سەرمایەداری هێزی هونەرو زانست دەخاتە ژێرڕکێفی خۆی هێزی چەوسانەوەو هەژموونگەری بەئاستێکی مەترسیدار دەگات. چۆنی دەخوازێ بەمجۆرە تاك بەڕێوەدەبات و دەتوانن سوودی لێ ببینن. نەك تەنیا زهنییەتی تاك بەڵکو چەمك و تیۆرییە بنچینەییەکانیشی بەگوێرەی جیهانی تایبەتی خۆی دەگۆڕێ، هەروەها تاك دەکاتە خاوەن روانگەی ئەسپ و دڵێکی تەنەکەئاسا. بەم تێڕوانین و دڵانە مرۆڤ دەبێتە بەرژەوەندیپەرست، ئۆگۆیست، بێخەم، ستەمکار، بێهەست، وشك و رۆبۆت. جیهانی ئاسوودەو پڕشنگداری رێنیسانس جێگای خۆی بۆ جیهانێکی کپ، مردوو و بێڕوح بەجێدێڵێ کە پیرۆزییەکەی نەماوە، جۆشوخرۆش و حەسرەتە قووڵەکەی لەدەستداوەو خاوەن رووخسارێکی ترش، ماندوو و بێزاربووە. بەشە رەنجدەرو زەحمەتکێشەکەی کۆمەڵگا کەبەهێزی بازوویان کاردەکەن وەکو ئەو مریشکانەیان لێکراوە کە تەنیا هێلکە دەکەن. ژیان تاکە واتایەکی ماوە ئەوییش هێلکە کردنە. لەمیانەی خۆراکەوە فێردەکرێن و رادەهێنرێن. ئەو مرۆڤەی تەنیا بیر لەئابووری دەکاتەوە، هەموو شتێکی گرێدراوی زگ تێرکردنەو لەم پێناوەشدا بیردەکاتەوە. لەوەش مەترسیدارتر ئەوەیە کە یەکەمین جارە لەمێژوودا سیستەم بووە بەخاوەنی ئەو توانستەی مرۆڤ بەبێکاری و وێڵی دەهێڵێتەوە. بۆ هێزی کاری هەرزان سوپای بێکاران گەورە دەکات و بەئامادەیی لەدەستی خۆیدا دەهێڵێتەوە. پەیوەندی بۆرژوا و کارکەر دەگاتە ئاستێکی وەها کە ئەو کارکەرەی سەرەتا یاخی بوو وەك بەرخۆڵەی لێدێت و لەرەنجبەرەکانی چاخی ناوین زیاتر پێویستی بەخاوەنەکەی دەبێت. ئیتر کارکەر ئەو کەسە نییە کە شۆڕش لەژێر ناوی ئەنجامدەدرێت، بەهۆی زیادبوونی بێکاری و کەمی کرێ وەك کۆیلە بەدوای خاوەن کارەکەیمەتی، لەم رەوشەدا کارکەر سەربەخۆ نرخ و بەهانییە، بەڵکو پاشکۆیەکی خاوەن کارو دامەزراوەکەیە. ئەوان چی بن ئەوییش هەمان شتە.

بەشەكانی دیكەی كۆمەڵگا كە لەرەوشێكی مەترسیداردا دەژین، دۆخی منداڵ و ژن و بەساڵاچووان لەرەوشێكی بێرەحمتر دان. ژن لەئاوابوونی پلەداری بەولاوە بەهۆی چاوچنۆكی و بێ خەمی پیاو كە لەژێر هێزە وشك و قەباكەیدا دەناڵێنێ، لەمیانەی سیستەمی سەرمایەداری بەچینێك زنجیری دیكە دەبەسترێتەوە. ئەو هەبوونەی هەرە زێدە پیاو درۆی لەبارەیەوە هەڵدەبەستێ ژنە. دەگێڕنەوە فرۆید كە هەرە زێدە سەبارەت بەمەسەلەی زایەند لێكۆڵینەوەی كردووە لەسەرە مەرگدا گووتوویەتی " ژن چی یە؟" ئەمە رەوشێكی ئاسایی نییە، بەڵكو دۆخێكی سامناكەو ئایدیۆلۆژیای پیاوسالاری خوڵقاندوویەتی. پیاوی باڵادەست كە ناخوازێ ژن بناسێ بۆ ئەوەی ئەم راستینەیەی خۆی پەردەپۆش بكات، پەنادەباتە بەر یەكێك لە چەكە گرنگەكان كە ئەدەبیاتی ئەشق (دڵداری)یە. بۆ پیاوی باڵادەست ئەشق واتە پەردەپۆشكردنی تەڵەكەبازی، سووكایەتی پێكردنی دەمامكدراو و نەزانی و درێژەپێدانی رەمەكە كوێرەكانی ناخی ژنیش بەو ئاستە دەگەیەنێ كە بەسانایی بەم رەوشە تەفرەبدرێ و بخەڵەتێنرێ. بێگومان ئەمە بەو بێچارەییەی ژن پەیوەندیدارە كە لەژێر سەركوتكردندا دووچاری هاتووە. ژن تا ئەو رادەیە لەهەلومەرجی ماددی و مەعنەوی ژیان دابڕێنراوە كە زۆر داماوانە گوتە ریسواكارەكانی پیاوو هێرشەكانی وەك مافێكی سروشتی پەسند دەكات.

من خۆم وەك كەسێك واقم ورما و تێنەگەیشتم چۆن ژن دەتوانێ هەرسی بكات و لەژێر سایەی ئەم " ستاتۆ " یەدا بژی كەتێیدایە. بەڵام دەبێ دان بەوەدابنێم كە هەستم بەوەكردووە: كاتێ بۆ سەربڕین ئاژەڵ دەبەنە لای قەساب، ئاژەڵەكان هەست دەكەن كەسەریان دەبڕدرێ بۆیە دەلەرزن، رەوشی ژن بەرامبەر بە پیاو بەردەوام ئەم لەرزەم دێنێتەوە یاد. تاوكو ژن لەبەرامبەری ئەلەرزێ پیاو ئاسوودە نابێ. ئەمە یەكێك لەهۆیەكانی باڵادەستییە. قەساب جارێك ئاژەڵ سەردەبڕێ، پیاو بەدرێژایی تەمەن ژن سەردەبڕێ. ئەمە ئەو راستییەیە كەپێویستە ئاشكرابكرێت. شاردنەوەی ئەم راستینەیە لەرێگای گۆرانیەكانی ئەشق (دڵداری) هەڵوێستێكی ریسواو سووكانەیە. لەژێرناوی شارستانییەت بیرۆكەو هەبوونی هەرە بێ نرخ و بەها سەبارەت بەئەشق (دڵداری)یە. هیچ كاتێك پیاو نەیتوانیوە، نەیخواستووە بەشێوەیەكی سروشتی و ئاسایی لەژن نزیك بێتەوە. من خۆم پیاوێكی خاوەن هەڵوێستی راست ببینم وەك قارەمانی لەقەڵەمدەدەم. سەرچاوەی لاوازییەكی هاكەزایی و جیاوازی بیۆلۆژی رەگەزی نییە، سەرچاوەی كێشەكە ئەوەیە كە كۆمەڵگای پلەداری دەوڵەتگەرا لەمەسەلەی جیابوونەوەی چینەكان ژنی لەچینی هەرەژێردا بەجێكردووە. بەهۆی ئەم تایبەتمەندێتیانەی ستاتۆكەی، ژن یەكێك لەكێشە قووڵەكانی كۆمەڵگایە. هەرچەندە بەشێوەیەكی سنووردارو دەرەنگوەختیش بێت لەبەرئەوەی سەرمایەداری كەوتۆتە ناو قۆناخی قەیرانەوە، سۆسیۆلۆژیا بەكێشەكە پەیوەندیدار دەبێت.

لەكاتێكدا هەموو شتێك ئاشكرا دەبێ، ئەوا دەشێ مەسەلەی ژنیش لەهەموو لایەنێكەوە خۆی نیشانبدات. پێویستە بەشێوەیەكی بەرفراوان دەرك بەو ستەمكاری و چەوسانەوەیە بكرێ كە سەرمایەداری سەبارەت بەمەسەلەی ژن زیادیكرد. گوایە ژن كاڵایەكی هەرەبەنرخە. هیچ سیستەمێك تا ئەم رادەیە هەوڵینەداوە ژن بكات بەكاڵا. لەچاخی ناوین و سەرەتاییدا كەنیزەكی و كۆیلایەتی ژن

وەك بەشێکی کۆیلایەتی گشتی ئەو قۆناخەیەو بۆ سیستەم هێندە گرنگ نییە. لەو سەردەمەدا تەنیا کۆیلایەتییەکی تایبەت بۆ ژن جێگای باس نییە. حەرامسەرا لەئارادایەو پیاویش جێگای تێدا دەگرێت، پیاوی خەسێنراویشی تێدایە. ئەو کوڕانەشی تێدایە کەپێیانەوە پەیوەندیدارن. جیاوازی هەرگەورە سەبارەت بەچەمکی زایەندی (سێکس) سەرمایەداری ئەنجامیدەدات. تاکە ئەندام و ئۆرگانێکی ژن نامێنێ کەسەرمایەداری نەیکات بەکاڵا. بەگوتەی ئەوان ئەمەش لەژێر ناوی ئەدەبیات، رۆمان و هونەر ئەنجامدەدەن. رۆڵی ئەم هونەرەش لەراکێشانی باری سیستەمدا ئەوەیە کە بارێکی زێدە بخاتە ئەستۆی ژن. هەروەکو چۆن هەموو کارێك مووچەو بەرامبەرەکەی هەیە، بەڵام کاری هەرە زەحمەت کەمندالبوون و بەخێوکردنی و هەمووجۆرە کارو خەباتەکانی ناوماڵە بێ بەرامبەرن. کۆیلایەتی زایەندی ژن بۆ پیاویش بەبێ بەرامبەرە. تەنانەت بەئەندازەی کرێی ژن لە سۆزانیخانە گشتییەکان لەهەندێ خانەی تایبەت (خێزان ـ ماڵ) ژن هێندە بەهایەشی نییە.

ئەو مەسەلانەی وەك نامووسی هاوسەرێتی و شەرەف بەناودەکرێن و هەمووی وەك پەژارەی"ئیمپراتۆری بچووکە" دەبێ ژن بینۆشێ. چۆن ئیمپراتۆری مەزن مولکی دەوڵەت وەك شەرەفی خۆی دەبینێ، شتێکی بەسەربێت بەهۆکاری شەڕی دادەنێ، ئیمپراتۆری بچووکیش ژن وەك مولکی خۆی دەبینێ، شتێکی بەسەربێت دەیکات بەمەسەلەی نامووس و تەنانەت بەهۆکاری شەڕی دادەنێت. شتی هەرە سەرنجڕاکێش ئەوەیە رۆحی ژن پوکێنراوەتەوە، تەنیا شێوەی ژنایەتی ماوەتەوەو کردوویانە بە" چۆلەکە رازاوەکەی ناو قەفەس". سیستەمی ماکیاژو ئاوازی دەنگ رەوشێکە کە بەشێوەیەکی سەخت پشت بە نکوڵیکردنی ناسنامەی خودی ژن دەبەستێت و زۆر لەژنی سروشتی دوورەو کەسایەتییەکەی دەکوژێت. بەشێوەیەکی تایبەت لە رێگای ژنێتی ژن لەکەسایەتی دادەماڵرێ. ئەمە داهێنانێکی پیاوەو بەسەر ژندا دەسەپێنرێ. سەرباری ئەوەی رەوشەکە بەمەرەنگەیە، هەروەکو بڵێی راوەستەی ژن بەشێوەیەکی سروشتی بەمجۆرەیەو لەتاوانباکردنیدا دوودڵ نابێ. ژن وەك ئامرازی رەکلام و تەشهیرکردن بەکاردەهێنرێ و خودی سیستەم لەبەرامبەر ئەم رەوشە بەرپرسیارە. ئەمەش وەك ناوەڕۆك و سروشتی ژن دەبینرێ. لەمیانەی سەرمایەدارییەوە شەرەفی ژن کەوتۆتە نزمترین ئاستەوە. ئەوەی لەگەڵ ناسنامەی ژن کەوتۆتە نزمترین ئاست لەهەمانکاتدا بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمەڵگارییە. لۆژیکی سیستەم هەم پێویستی بەمەهەیە، هەم بەتواناو کارامایە.

رەگەزی ژن کە لەرێگای سێکسی (porno)وە لەهەموو جۆرە پرۆژەیەك دابڕێنراوە، سەرمایەداری خستوویەتییە ئاستی پریماتە سەرەتاییەکان. لەتەواوی مێژووی شارستانییەت ژن لەناو کۆمەڵگا لەناوبردرا. بەئەندازەی رۆڵی پێشکەوتنی چینایەتی و پلەداری هێندەش رۆڵی کۆمەڵگای پیاوسالاری لەمەدا هەیە، کە پیاو گەورەی کردووە. دیسان چەندە ژن کاریگەری خۆی لەناو کۆمەڵگادا ونکردووە بەو ئەندازەیەش لەبەهاکانی کۆمەڵگاری (کۆمۆن) دوورکەوتۆتەوە، سروشتی ژن هێشتا نزیکی بەهاکانی کۆمەڵگای کۆمەڵگارییە. چونکە ژیری (هزری) لەبەرامبەر رووداوەکانی سروشت هۆشیارەو بەشێوەیەکی دروست دەجوڵێتەوە. ژیری سۆزداری لای ژن لەپێشە. ژیری ئەنالیتیك لەبەرئەوەی زیاتر

لایەنی هۆنینەوەو گریمانی لەپێشە پەیوەندی لەگەڵ ژیان کەم و سنووردارە. پێشکەوتنی ژێری ئەنالیتیك لەلای پیاو پەیوەندی بە کارەکتەری تەڵەکەبازی و ستەمکارانەیەوە لەناوکۆمەڵگادا هەیە.

قورسایی سیستەم لەسەر جیهانی منداڵان رەوشی گشتی نیشاندەدات. ئەو منداڵانەی لەجیهانی خەیاڵدا دەژین، لەریشەوە پێچەوانەی لێکدانەوەکانی سیستەمن. منداڵان و سەرمایەداری لەگەڵ یەکدی ناگونجێن. بەساڵاچووان وەك منداڵی بەتەمەنن. ریش سپی و زاناکانی پێشتر ریزیان لێدەگیرا، بەڵام بۆ سەرمایەداری بەرهەمهێنان وەك بارێکی گران و هەبوونێکی بێ سوودە. لەوانەیە منداڵان گەورە بکرێن و بەکەڵك بێن. بەڵام لەبەرئەوەی بەساڵاچووان نزیکی مەرگن هیچ بەهایەکیان نییە. لەکەسایەتی بەساڵاچوو و تەمەندارەکاندا کۆمەڵگا لەشکۆمەندی و پیرۆزی دادەبڕێنرێ. کاتێك پەختیار لەخانەی بەساڵاچووان دادەنرێ بەئەندازەی زۆرداری سیستەم لەهەموو لایەنێکەوە بێواتابوون و رووە قێزەوەنەکەی ئاشکرا دەبێت. تەنانەت خودی کێشەی بەساڵاچووان زۆر بەسانایی دەتوانێ بسەلێنێ کەئەم سیستەمە بۆ کۆمەڵگا پێویست ناکات. لەم بوارە بەپێی پێویست نیشانەی پرسیار بوونی هەیە.

لەگەڵ ئەوەی مرۆڤی مەترۆپۆلەکانی سەرمایەداری لەهەموو شتێك تێربووە، مرۆڤی دەوروبەر لەهەموو لایەنێکەوە لەناو نەداری و برسیبووندا دەژی. تایبەتمەندی سیستەم لەبواری قازانجی زۆر لە دیالەکتیکی نێوان مرۆڤی قەڵەو و لاوازدا بەرچاوە، کەتەنیا ئێسکەکانیان دیارە. هەروەکو ئەوە وایە کە ناکۆکییەکانی ناو پێکهاتەی کۆمەڵگا ئیتر هێندە توانستی پێشکەوتنیان نەماوە، یان خۆدووبارەکردنەوەیەکی زیاد یان هەڵوەشانەوەی هەندێك دەزگای سیستەم هەمیشەیی قەیران نیشاندەدەن و سەداسەد کەوتنە ناو رەوشی گێژاو دەسەلمێنن. هەروەکو لەهەموو رووداوە یەك بەدوای یەکە زنجیرەئاساکانی سروشتدا دەبینرێ کاتی ئەوە هاتووە ئەڵقەی زنجیرە بپچڕێ. یاساییبوونی کۆن لەپەلوپۆ دەکەوێ. لەبەرئەوەی دەزگاکان رۆڵیان نامێنێ بێواتان. ئیتر وەها لەقەڵەمدەدرێ کەکاتی ناواکردنی یاسای نوێی واتا و پێکهاتە پێویستەکانی هاتووە.

کێشەی ژینگەپارێزی کۆمەڵگا لەگەڵ شارستانییەت دەستپێدەکات. کۆمەڵگای سروشتی لەلایەنێکی خۆیەوە کۆمەڵگای ژینگەناسییە. ئەو هێزەی لەناوەوە کۆمەڵگای دابڕیوە پەیوەندییە واتادارەکەی لەگەڵ سروشتیش دەبڕێ. بڕین لەناوەوە نەبێت، گرفتێکی نائاسایی ژینگە دەرناکەوێت. ئەوەی نائاساییە ئەو واتاداریی‌ەی لەتەواوی قۆناخە سروشتییەکان لەئارادابووە لە کۆمەڵگای شارستانییەتدا لەدەستدەدرێت. هەروەکو ئەوە وایە منداڵ لەمەمکی دایکی دابڕێنرابێت. وردە وردە گەورەیی ژێری سۆزداری لەدەستدەدرێ (ونـدەکرێ). ژێری ئەنالیتیك کەبەردەوام لەزمانی سروشت و ویژدان دووردەکەوێتەوە، بەو جیهانەی خۆی کە دەیهۆنێنێتەوە تا دێت ناکۆکییەکانی خۆی لەگەڵ دەوروبەر گەورە دەکات. ناوکە پەتی ژیان لەگەڵ سروشت باریك دەبێ. خوداوەندو هێزی داتاشراو جێگایان دەگرنەوە. سروشتی خوڵقکار جێگای خۆی بۆ خوداوەندی ئافرێنەر بەجێدێڵێ. ئەو سروشتەی پێویستە وەك میهرەبانی دایك ببینرێ و بناسرێ مۆری زۆرداری لێدەدرێت. ئیتر هێرشکردنە سەر

سروشتی زۆردارو لاڵ (بێ زمان) دەبێ بەقارەمانێتی مرۆڤ. هەمووجۆرە فڕکردنێکی لاسەنگانەی رووەك و ئاژەڵ، پیسکردنی خاك، ئاوو هەوا هەروەکو بڵێی بنچینەییترین مافی مرۆڤە دەبێ بەراهاتن و فێربوونێك. ئیتر سروشتی ژینگە مردووە، وەك گۆڕەپانێکی بەسەرچووی ژیان کوێر دەکرێت. ئەو سروشتەی هیواو ئومێدی بێسنوری سروشتی زیندووە، ئیتر کوێرە، بێزێزە، لەکەڵەکەبوونی ماددەی قەبا بەولاوە شتێکی دیکە نییە.

ئەم چەمکەی سروشت لەمیانەی رێنیسانس هەڵوەشایەوە، بەڵام لەناو کۆمەڵگای سیستەمی سەرمایەداری تاوەکو دوایی بۆ بەکاربردن و چەوساندنەوە کراوەیە. سیستەمی سەرمایەداری دەخوازێ فەتحکردنی مرۆڤ لەرێگای فەتحکاری سروشتەوە تەواو بکات. بەهەموو شێوەیەك بەکاربردنی سروشت وەك مافێك دەبینێ. ئەمەش وەك لێهاتوویی و کارامەیی لەقەڵەم دەدات. دەرئەنجامی شۆڕشی پیشەسازی و ئەنجامەکەی فرێدانی سیگۆرتەی سروشتە کە هەلومەرجێکی دەستلێبەرنەدراوی ژیانی مرۆڤە. باش دەرك بەوە کراوە بێ ئەقڵ و نەزان سروشت نییە، بەڵکو خودی سیستەمە. ئیتر درەنگکەوتوون. ژینگە بەردەوام بانگەوازی فریاکەوتن و هاواردەکات. هاواردەکات دەقیڕێنێ، دەبێژێ: " ئیتر ناتوانم بەرگەی ئەم سیستەمەی کۆمەڵگا بگرم ". کاتێك مرۆڤ لەم لایەنەوە تەماشا دەکات دەبینێ کە هەروەکو بڵێی سیستەم کەوتبێتە ناو گێژاووە، تاوەکو گفتوگۆ لەبارەی ژینگەپارێزییەوە نەکات، واتاو ئاواکردنی کۆمەڵگای ژینگەناسی شرۆڤە نەکات، شانسی ئەوەی نییە لەگێژاو رزگاری ببێت.

کاتێك سیستەمەکانی کۆمەڵگا پێناسە دەکرێن یەکێك لەو چەمکانەی پێویستە مرۆڤ تێینەکەوێ لەرادەبەدەر گشتگیرکردنی پێناسەکانە. بۆ نموونە، کاتێك سەرمایەداری پێناسە دەکرێت، نابێ وەکو هەموو شتێکی کۆمەڵگا یان وەکو خودی کۆمەڵگا ببینرێ. ئەنجامی بەم شێوەیە تا دواڕادە هەڵەیە. چونکە سیستەمی دەسەڵاتدار ناتوانێ نوێنەرایەتی تەواوی کۆمەڵگا بکات. ئەمە دژی دوالیزمی دیالەکتیکییە. بەبێ پێشخستنی دژو رکابەرەکەی خۆی پێشکەوتنی یەکلایەنە هەڵوێستێکی ئایدیالیستانەیەو لەبواری جیهانی دیاردەکاندا نابەجێییەو بە پێچەوانەی مەزندەکان لەدەرەوەی سیستەمی دەسەڵاتدار گۆڕەپانە بەرفراوانەکانی کۆمەڵگا سەرهەڵدەدەن. لێرەدا پاشماوەی سیستەمی کۆن، رکابەرانی سیستەمی دەسەڵاتدارو ئەلتەرناتیفی ئاییندە بەناویەکدادەچن. کۆمەڵگا لەناو بزێوی و جموجۆڵێکی زیندوو دایە. زیاتر بەرەو پێشەوەبردنی یاساو مافداری بەردەوامی بەرەوابوون و وەرچەرخان دەدات. شەماتیککردنی سیستەم تێگەیشتن ساناییتر دەکات. ئەگەر شەماتیزم (کرۆکیکردن) لەشوێنی هەموو راستییەکان دابنرێ مەترسی بوون بەهۆکاری هەڵوێستی دۆگماتیزم لەئارادایە. هەربۆیە پێویستە شەماتیکبوون لەگەڵ پێکهاتە تێکەڵەکەی راستی هاوواتا نەکرێت.

هەڵسەنگاندنی سەبارەت بەسەرمایەداریشیان شەماتیزەکردووە. هەربۆیە چەندین خاڵ و مەسەلەهەن لەیەکپارچەیی بابەتەکە دووردەمێنن. دەشێ هەندێ لایەن بەشێوەیەکی زێدەڕۆیی گەورەکرابن.

بەهۆی ئەم فاکتەرە بوو کەزیاتر هەڵوێستەمان دەرهەق بەپێناسەکرد. گرنگیدان و سەرنجدانە زلنەکردن و بچووك نەکردنەوەی قۆناخی پێشکەوتنی سیستەم بۆ هەڵسەنگاندنە بابەتییەکان بایەخدارە. نە لەمیانەی قەدەرگەرییەوە گەشەکردنی مۆدێل راستە، نە لەمیانەی کەهانەتەوە دەتوانرێ داهاتوو وەك ئەنجامێکی حاشاهەڵنەگر پێشبینی بکرێت. نێوانی یاساکانی کۆمەڵگا کورتخایەنە. بەشێوەیەکی چڕو بەرفراوان دەشێ واتا پێشبخرێ و گرێدراوییەوە پێکهاتەکان ئاوابکرێن. دیسان بەبێ پەنابردنە بەر قەدەرگەرایی و پێشبینییەکان، بەدەستەوەگرتنی سیستەمەکان لەناوخودی دینامیزمی خۆیاندا، بەدەستەوەگرتنی واتاکەی لەرێگای شێوە بەرجەستەکەی لایەنی ئەرێنی زانیاری زانستییە. بەڵام فەلسەفە لەرێگای میتۆلۆژیشەوە دەتوانێ کۆمەك بەدەوڵەمەندێتی واتا بکات و رۆڵی تێدا ببینێ. ئاشکرایە کە ناتوانین دیاردەیەکی وەك کۆمەڵگا وەکو یاسا سادەکانی فیزیا پێناسە بکەین. چونکە تەواوی پەرەسەندنی سروشتی لەناواخنی خۆیدا گرتووە. لەفیزیای کوانتۆمیشدا ئەم راستینە سەلێنراوە کە ناتوانین لەزۆر نادیاری رابکەین. چونکە خۆشمان لەنزیکەوە پارچەیەکی ئەم دیاردەیەن. لەنێوەندی رێنیسانسدا تەنیا ئەو بەهایانە وەرنەگیران کە لەقۆناخی راگوزاری بۆ سەرمایەداری گواستراوەتەوە. یەکێك لەنەگەرەکانیش ئەوە بوو کە لەمیانەی کەرەستە دەوڵەمەندەکانی بۆ پێکهاتەی کۆمەڵگای کۆمەلکاری دۆزینەوەی هێزی واتاداری پێویست بوو.

ئۆتۆپیاگەراکانی سەرەتایی وەك کامپانێلا، تۆماس مۆر، فرانکیس باکۆن و ئەوانەی دواتر فۆریەر، رۆبەرت ئۆوین، ئۆپرۆ ئوتۆن، بیر لەچەندین سیستەمی کۆمەڵگای کۆمەڵکاری دەکەنەوە. تەنانەت جێبەجێ هەوڵی رێکخستنی دەدەن. هەروەها لەسەردەمی رۆشنگەریشدا چەند فەیلەسوفێك دەردەکەون و سەبارەت بەتایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگای نوێ قاڵدەبنەوە. شۆڕشەکانی سەرەتا بەردەوام رووبەیان لەلایەنی چەپڕەوی بوو، بەردەوام لایەنێکیان ناتەواو بوو. سیستەمی سەرمایەداری بەو رەوشەی کەتێیدا سەقامگیربووە وەك وێناو گریمانەی هیچ بیرمەندێك پێکنەهاتووە ئەو ئۆتۆپیا کۆمەڵایەتییانەی بیرمەندە جددییەکان بەدوای کەوتوون و لەپێناویدا تێکۆشاون خاوەن کارەکتەرێکی کۆمەڵکارین. رۆڵێکی دیاریکەر بە ئەخلاق دەدرێ. سەرباری ئەمەش فاکتەری بابەتی لەجۆری هێزی باوەڕی دەوڵەت، فورسایی ئەرستۆکراسی پێشوو کە لەئارادایە، پێشکەوتوویی بۆرژوازی نوێ بەرامبەر بە رکابەرەکانی و هەندێ فاکتەری دیکە لەسەرکەوتنی سەرمایەداری بەکاریگەربوون. بەکارهێنان و بەکاربردنی کۆمەڵناسە نوێیەکان کە بەشێوەیەکی فراوان شوێنپەنجەی کۆمەڵناسەکانی کۆمەڵگای باڵادەستی کۆنیان هەڵگرتبوو رەوشێکی دەرکپێکراوە. ئەگەر هێزی هزری ئەو بەرنامەیەی نەبێت کەبتوانێ هێزی دەسەڵات ـ دەوڵەت تێپەربکات هەرشەرێکی لەگەڵ دەسەڵاتدا ئەنجامبدرێت دەبێتە یاری چاوشارکێ و لەمەزیاتریش هیچ واتایەکی دیکەی نابێت. راگردن بەدوای دەسکەوت و تاڵانکاری کە ریشەیەکی مێژوویی هەیە، ئەو سامانە گەورانەی لەمیانەی دۆزینەوە جوگرافییەکان بەدەستهاتن، لەمیانەی داهێنانە زانستییەکانەوە بۆ شۆڕشی پیشەسازی تێپەڕبوون، لەشۆڕشی سیاسییەوە هەڵکشان بەرەو دەسەڵات، لەرێگای دەوڵەتگەرایی مارکانیلیزم جێگیربوون لەناوەندی هێزی دەوڵەتی نەتەوەیی،

ئەم فاکتەر بنچینەییانەو سەرمایەو قازانجی لەناوەرۆکی سیستەمدا کۆبوونەتەوە بەکەڵك باڵادەستی سیستەم دێن. ئەو سەرمایەیەی لەسەدەی نۆزدەهەمدا لەئاکامی شۆڕشی پیشەسازی بەسیستەم بوو چاوەڕوانی ئۆتۆپیاگەراکانی پووچەڵکردەوە. هەربۆیە بەرامبەر ئەمە پێویستی بە پێهەڵگرتنێکی تیۆری و تێکۆشانێکی سیاسی بەهێز هەبوو. لەم قۆناخەدا پێخەمبەرایەتی کارل مارکس و فریدریك ئەنگلس دەردەکەوێتە پێش.

بەرامبەر بەسیستەمی سەرمایەداری کەلەسەدەی نۆزدەهەمدا سەداسەد لەسیستەمی شارستانییەتەکان سەرکەوتنی بەدەستهێنا. دەتوانرێ بگووترێ کە هزری رکابەر بەشێوەیەکی سیستەماتیك خۆی رێکخست و کەوتە ناو چالاکی سیاسییەوە. رێنیسانس، رۆشنگەری و شۆڕشی پیشەسازی سەرچاوەی هەردوو بزووتنەوە پێکدێنێ. تێڕوانین و دیدگای ئایینی بالآبوونی خۆی لەدەستداوە، بۆچوونی دونیای عەلمانی دەرکەوتۆتە پێش. شۆڕشی زانستی و رێبازە هاوچەرخەکانی هونەر ئەو لێهاتوویی و کارامەییەیان هەیە کە رێنمایی پێشکەشی ئەم پێشکەوتن و گۆڕانکاریانە بکەن.

ئەوەی لەناو هزرەکانی رکابەرێتی سیستەمدا پێشکەوت مارکسیزم بوو. کارل مارکس و فریدریك ئەنگلس هزری ئۆپۆزسیۆنەکان(رکابەرەکان)ی خۆیان بەسۆسیالیزمی خەیاڵی بەناوکرد، ئەوەشیان دەستنیشانکرد کە باڵادەست نەبوونی شێوەی بەرهەمهێنانی سەرمایەداری رۆڵێکی ریشەیی لەمەدا بینیوە. سیستەمی هزریان گرێدراوی ماددیگەرایی (دەتەرمینیزم)ێکی وشکی ئابوری بوو، بەمجۆرە لەهەموو کەسێکی جیاکردنەوە. سیستەمی دیالەکتیکی هزری " هیگل " یان بەبنەماگرت، بەلآم بانگەشەی ئەوەیانکرد کە لەسەراوژێربوون رزگاریان کردووەو لەسەرپێیەکانی خۆیان داناوەتەوە. سیاسەتی ئابووری ئینگلیزو سۆسیالیزمی خەیاڵی فەرەنسی وەك سەرچاوەی دیکەی خۆیان دیاری دەکەن. لێرەدا ئەو بەشەی دەکەوێتە سەر ئەڵمانیا ئیلهامی فەلسەفییە. بەڵگەنەویستە کە بەگوێرەی سەردەمی خۆیان کۆتێزێکی بەهێزیان پێکهێناوە. لەسەردەمێکدا کۆمەڵگایەکی خاوەن سیستەم لەبەرامبەریاندا بەرەو سەرکەوتن دەچێ، ئەوانیش ئۆپۆزسیۆنێکی خاوەن سیستەم لەدژیان رێکدەخەن. لەراستیدا ئەمە هەوڵدانێکی گەورەی هەستی بەرپرسیارێتی و پێشبینیکردنە. یەکەمین بەرهەمی ئەم هەوڵ و کۆششانەیان مانیفێستۆی کۆمۆنیزمە. بەجۆرێك ئامادەکراوە هەروەکو بەرنامەی پارتێك بێت. لەماوەیەکی کورتدا وەك بەرنامەی کۆمۆنیستی رادەگەیەنرێ. کارل مارکس و فریدریك ئەنگلس بۆئەوەی خۆیان لەسۆسیالیستەکانی دیکە جودا بکەنەوە، خۆیان وەك "سۆسیالیستی زانستی" بەناو دەکەن.

ئاشکرایە کە بەگوێرەی سەردەمی خۆیان ئەوەی بەشێوەیەکی هەرە باش سەرمایەداری شیکردەوە ئەوان بوون. دەشێ بەرهەمی سەرەکی مارکس "سەرمایە" وەك پێناسەیەکی مەزنی سەرمایەداری ببینرێ. فریدریك ئەنگلس لەمیانەی بەرهەمی "بناخەی دەوڵەت و موڵکایەتی تایبەت و خێزان" دا بەشێوەیەکی بەرفراوان شرۆڤەی مێژووی کۆمەڵگای کردووەو هەوڵیداوە سیستەمی هزری تەواو بکات.

ئەنجامی ئەو سۆسیالیزمەی مارکسیزم بناخەکەیەتی لەدەوروبەری ساڵانی ١٨٥٠ تا ڕۆژگاری ئەمڕۆ سەرباری ئاشکراکردنی تەواوی کەموکورتی و هەڵەکانی ئەنالیزی سیستەم لایەنە ڕاستەکانیشی ئاشکراکردووەو ڕوونیکردۆتەوە. بۆ ئەوەی شیکردنەوەی سیستەمی مێژوویی باش بناسین لەوانەیە سەرنگ کردنیان لەگەڵ نموونە مێژووییە هاوشێوەکانیان سوودمەند بێت. یەکەمین مانیفێستۆی لەسەرچاوە نووسراوەکان ناسیومانە " دە فەرمانەکە " یە. پێهەڵگرتنی حەزرەتی موسا لەسەردەمی کۆیلەداری سەرەتایی میسر فۆرمیلە دەکات. بەو ئەندازەیەی ئیلهام لەمەزهەبی تاکخودایی فیرعەون ئاخناتۆن (خودای خۆر) وەردەگرێت. هێندەش دەکەوێتە ژێرکاریگەری ئایینی " یەهوا " ی پێشووی جولەکەکان. لەرێگای دە فەرمانەکە دەخوازێ کۆمەڵگا (هۆزی عیبرانی) بخاتە ناو سیستەمێکەوە. ئەو مانیفێستۆیەی مەزنەدە دەکرێ ساڵی ١٣٠٠ ی پ. ز ڕاگەیەنراوە کاریگەرییەکەی تا ڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە.. بەشی یەکەمی پەرتووکی پیرۆز (عەهدی قدیم) شاکارێکی فراوانکراوی دە فەرمانەکەیە. عەهدی قەدیم لەناوەخۆیدا بۆچەندین بەش جیادەبێتەوە، لەمیانەی مانیفێستۆی پێغەمبەرەکانی سەردەمە هەستیارەکان بەشێوەیەکی یەکپارچەیی تاوەکو حەزرەتی عیسا درێژدەبێتەوە.

دەتوانین " ئینجیل " یش وەك دووەمین مانیفێستۆی مەزن پەسندبکەین. ئینجیل جاڕنامەیەکی نەریتی حەزرەتی عیسایە کە لەژێر ناوی هەزارە بندەستەکان و بێکارەکان لەدژی کۆیلەداری ڕۆما پێشخراوە. لەوانەیە یەکەمین هەنگاو بێت کەبەناوی چینی ژێردەست دەهاوێشترێت. بەگشتی بەناوی مەسیحێتی ڕێگای لەپێش ئەنجامی گرنگ و بایەخدار کردەوەو، هەر وەکو ڕابردوو، ئەمڕۆش بەکاریگەرە. بەئەندازەی نەریتی پێغەمبەرایەتی خاوەن نەریتی عەزیزو عەزیزەکانە. هەروەکو ئەولیاکانی ئیسلام هێشتا گەلێك وانەو ئەزموون هەیە کە مرۆڤ لێیان فێرببێت.

سێیەمین مانیفێستۆی گەورەو دیرۆکی "قورئان"ە. حەزرەتی محەمەد شانبەشانی بۆچوون و تێڕوانینەکانی خۆی سەبارەت بەهۆزە عەرەبیەکان شرۆڤەکانی خۆی دەرهەق بەتەورات و ئینجیل دەگەیەنێتە یەکتر و دەیکاتە جاڕنامەی مەرجەکانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی چاخی ناوین. ئەورووپا بەگوێرەی ئینجیل خۆی ڕێکخست، ڕۆژهەڵاتی ناوینیش بەگوێرەی قورئان. هەرچەندە ئەمانە بەشێوەیەکی ئایینی هۆنراونەتەوە، ڕاست ئەوەیە کە ئەم نموونانە وەك مانیفستۆی چارەسەری کۆمەڵگا ببینرێ.

ئەو پرسەی مرۆڤ سەبارەت بە پەرتووکی " سەرمایە" بیکات ئەمەیە، سەرمایەداری رووخاند یاخود بەهێزتری کرد؟.

دەتوانین هەمان پرسیار دەرهەق بەمانیفێستۆی سیستەمەکانی دیکەش پێشبخەین. بۆ ئەوەی مەسەلەکە ڕوونبکەینەوە پێویستە کۆڵەکەکانی دیالەکتیکی تێز ـ دژە تێز ـ کۆتێز بەشێوەیەك ڕۆشنبکەینەوە کە دەرکی پێبکرێت. هەروەکو لەسەرەتاش ئاماژەم پێکردبوو، تایبەتمەندێتی دوالیزمی لەگەردووندا پارچەبوونی یەکە بۆ دووان. هەروەکو بڵێی لە پەیوەندی ماددە ـ وزەدا یەکێتی (یەکانەیی) سەلمێنراوە. ***هاوکێشەی*** A - E=mc2 بەگوێرەی پێویست ڕێنیشاندەرە. وزە وەك ئەو

بەشە دیاریدەکرێت کە مادده دەبزوێنێ و دەیگۆڕێ. دەشێ وەك ئەو ناوەڕۆکە پێناسەبکرێ کە بەسەربەستی ماوەتەوە. " فۆتۆن" کە وردەماددەی بزێوی تیشکە لەگەوهەری خۆیدا ئەو وزەیەیە کە لەمادده دابڕاوە. گۆڕینی تەواوی ماددەو بوونیان بە فۆتۆن بەواتای بوون بەتیشك دێت. ئاکتیفی رادیۆ گوزارشت لەم فۆناخە دەکات، بەلاّم دیسان دوالیزمی مادده ــ وزە راستییەکە. لەناوەڕۆکدا هەمان رەنگی رێگا لەدوالیزم ناگرێت. ئەمەیە کە وەکو نهێنی ماوەتەوە (یەکانەیی) بۆچی و چۆن بەرەو دوالیزم دەچێ ؟ مەیلی "دوالیزم" چییە و چۆن پێکدێت ؟ شیمانەیەکی هەرە لەپێشە گۆڕانکارییەکی نێو ئەتۆم رەنگ و شێوە بەهەمووو جولەو هەمەرەنگییەك دەبەخشێ. بەگوێرەی دوا لێکۆڵینەوەکان بەشێوەیەك کە بەبیری مرۆڤیشدا نایەت روونبۆتەوە کەپێکهاتن و وەرچەرخانی زۆر خێرا و دەمکورتی تەنە بچووکەکان فۆناخی بەئەتۆمبوون دیاری دەکات، ئەتۆمەکانیش گەردەکان پێکدێنن، گەردەکانیش ئاوێتەکان پێکدێنێ، بەمجۆرە دەرك بەوە دەکرێت کە توخم و ئاوێتەی نوێ هاتۆتە ئاراوە. شیمانە دەکرێت زەمینەی بارگاوی (مانیەتیکی) جیاوازیش رۆڵ لەمەدا ببینن.

گونجاندنی ئەم فۆناخەی سروشت بەگوێرەی کۆمەڵگاش ناچارییە. هەرچەندە یاساو مافداری کۆمەڵگا جیاوازیش بێ لەناو هەمان سیستەمدا دەجوڵێتەوە. بەشێوەی هێڵی گشتی دەزانین کە وەرچەرخانەکانی سیستەمی کۆمەڵگاش لە ـ یەك ـ واتە لەفلان (تیرەی سەرەتایی) دەستیپێکردووە. هەروەکو دەزانین فلان کۆمەڵگای پلەداری لێکەوتەوە، کۆمەڵگای دەوڵەتیش لەکۆمەڵگای پلەداری پێکهات و تاگەیشتە سەرمایەداری بەشێوەی هەمەرەنگ تێپەڕبووە.

پێویستە مرۆڤ بەشێوەیەکی راست دەرك بەچەمکی دژەکان بکات، دوولایەنی دژ یەکتری لەناونابەن، بەڵکو یەکێکیان ئەویتر بارگاوی دەکات (لەخۆوە دەگرێت)، بۆ ئاستێکی جیاواز هەڵدەکشێ و بۆ پێکهاتێکی جیاواز وەردەچەرخێ. ئەگەربەمجۆرە شرۆڤەی بکەین، توانستمان بۆ تێگەیشتنی راستییەکان زیاتر دەبێت. خاڵێکی دیکەی گرنگ سەبارەت بەم بابەتە ئەوەیە کە ئەو وەرچەرخانەی روودەدات لەسەرهێڵێکی راست و رێك و پێك بەرێوە ناچێت. وەرچەرخانی دژەکان بەشێوەی A×B=ABنییە. دەشێ ئەم هاوکێشەیەی لۆژیکی کلاسیك بەشێوەیەکی کاتی و بۆماوەیەکی کورت رۆڵ ببینێ. وەرچەرخان لەجیهانی دیاردەکاندا زیاتر بەشێوەی زگزاکی، حەلەزونی و بەسەرەیە، هەندێ جار خێرایە، هەندێ جار هێدی، لەجیاتی بێ دەستپێك و ئەبەدی زیاتر تایبەتمەندێتی سات و بەردەوامی لەخۆوە دەگرێت. مرۆڤ دەتوانێ پەسندی بکات کە وەرچەرخان لەنێوەندی گێژاودا لەشێوەی راستەهێڵ ئاساوە تادەگاتە بازنەیی، تایبەتمەندێتی گۆڕاو لەخۆوە دەگرێت.

لەرەوشێکی وەهادا کاتێك دژبەرێك بەرامبەر بەسەرمایەداری دەردەکەوێت، بانگەشەی ئەوەبکرێت لەبواری رێباز سەرمایەداری لەناو دەبات و بەکۆمەڵگا نەخشە بۆ کێشراوەکە واتە بەسۆسیالیزم دەگات، دەشێ تەنیا ئەگەرێکی داتاشراوبێت. خودی راستی زۆر جیاوازە، بوویەرەکانیشی بەشێوەیەکی جودا روودەدەن. سیستەمی سەرەکی دەتوانێ رکابەرەکەی بتوێنێتەوە، بیکات بە کۆلۆنی، دەشێ لەرێگای پەرەسەندنەوە بیگۆڕێ، لەمیانەی شکانێکی توندیش دەشێ ببێتە ئامرازی سیستەمێکی نوێ.

سەبارەت بەو بووپەرانەی لەسەر رێبازی مارکسیزم روویانـدا دەتـوانین بڵێین لـەبواری تیـۆری و پراکتیکی لەناو سەرمایەداریدا تواونەتـەوە. لەسێ لایەنـەوە توانـەوە روویـداوە: سۆسـیال ـ دیمـوکرات، سۆسـیالزمی بونیـادنراو و رزگـاری نیشـتمانی. نـاتوانرێ بگـووترێ لەمیانـەی ئـەم سـێ رێگایـە یـاخود دیاردەیـە سـەرمایەداری هـیچ نـەگۆڕاوە. گۆڕانکـاری گـرنگ بـەدیهاتووە. تـابڵێی گۆڕانکـاری لیبرالیانـە هاتۆتە ئاراوە. بەڵام لەسایەی ئەم رێگایانە سیستەم توانیویەتی هەبوون و تەمەنی خۆی درێژبکاتـەوە. روونکردنـەوەی ئەمـە لەمیانـەی دژە شۆڕشـەکان پەسـند نـاکرێ و تێـر ناکـات. مەسـەلەکە قـووڵترە. گرێدراوی چۆنییەتی و خاسییەتەکانی ئەو سۆسیالیزمەیە کە پەسندکراوە.

جیاوازی سـەرمایەداری ـ کارکـەر سەرچاوەی ریشـەیی هەڵەو کەموکورتییەکانـە. جیـاوازی نێـوان سەرمایەداری ـ کارکەر لەگەوهەری خۆیدا هێنـدە لـەجیاوازی کۆیلـە ـ ئـەربابی خانـەی رۆمـا جـوداتر نییە. مرۆڤ دەتوانێ لەپەیوەندی نێوان رەنجبەر ـ ئاغاشی بچووێنێ. کاتێك لەناوخێزانێکی باوکسالاری شێوەی رێکخستنی پیاو و کۆڵەکەکانی لەگەڵ رێکخسـتن و کۆڵەکـەکانی ژنـی وابەسـتە بێننـە بەرامبـەر یەکتر، ئەوا لەسەرەتاوە لایەنی سەرکەوتووی ململانێ و پێکدادانەکە دیارە. بـەدەر لـە دۆخـە شازەکان، ئەنـجامی شـەڕێك کەلایـەنی سـەرکەوتووی دیـارە، بێگومـان لـەئاکامی ئـەم شـەڕەدا بەرامبـەر بـەژنی بەرێشان و داماو پیاو بەهێزتر دەبێت. ژن زیاتر بووە بەموڵکی پیاو، دیسان نـاکۆکی لەئارادایـە، بـەڵام بـەو ئەندازەیـەی دووچـاری گـۆڕان هـاتووە هەنـدێکی دیکـە لـەناو سیسـتەمی پیاوسـالاریدا تواوەتـەوە. دەتـوانین ئـەم نموونەیـە بـۆ کۆمـەڵگاش بـەکاربێنین. لـەرێی گونجانـدنی تیـۆری و پراکتیکـەوە چاوەڕوانیکردنی رزگاری لەو ژنە کە لەهەلومەرجەکانی شارستانییەتی چینایەتی و تەنانـەت بەرلـەوە لەکۆمەڵگای پلەداریدا بەهەزارو یەك کۆت و بەندەوە لـەژێر بالادەسـتی پیـاودا بـووە، لەخەیاڵگەراییش بەولاوە جگە لەلێدان و گرێدانی زیاتر هیچ واتایـەکی دیکـە نابەخشـێ. لـەو سـەردەمەی کـە ژن ژنـێتی پەسندکـردووە مەحکومی ژێرکەوتن بووە. بەرخۆڵەی ژێر دەستی قەساب چـەندەی کۆشـش بکـات تـا چ رادەیەك رزگاری دەبێت ؟ شانسی ژیانی بەرخۆڵە وابەسـتەی ویـژدان و بەرژەوەنـدی قەسـابە. دەتـوانێ بۆ بەرهەمی شیرو خوریەکەشی بەخێوی بکات دەتوانێ سەریشی ببڕێ.

پێچەوانەی مەزەندەکان چینی کارکەر بەرامبەر بەسەرمایەداری لەناو جۆرە ناکۆکییەکی لەناوبـەر (تناحری) ـ دا نییە. ئەگەر تەماشای سەرمایەداری رۆژگاری ئەمڕۆمان بکەین دەبینین کـە کارکـەرێکی نیش و مووچەیەکی باشی هـەبێت بەیـەکێك لەئەنـدامانی چـینی سـەرووی کۆمـەڵگا لەقەڵەمـدەدرێت. ئەوانـەی گـورزی کاریگـەری سیسـتەمیان بەردەکـەوێت سـوپای گـەورەی بێکـاران، گەلـە چەوسـاوەکان، گروپە ئایینی و ئەتنیکییەکان، زۆرینـەی ژنـانن ؛ دیسـان رەوشـی نـاکۆکی منـداڵان و لاوان، تەمەنـدارو بەساڵاچـووان و ناکۆکییـە ناوخۆییـەکانی سیسـتەمی ژینگـەی ئـابووری، نـاکۆکی نێـوان تـۆڕی جێبـێ و پێکـەگرتنی بەرژەوەندییـەکانی نـاو کۆمـەڵگای سـەرمایەداری، گونـد ـ شـارە گـەورە ـ بچـووکەکان، دەسەڵات ـ زانست، ئەخلاق ـ سیستەم، سەرباز ـ سیاسەت و.. هتـد و بەسـەدان نـاکۆکی دیکـە ناوەنـدی سیستەم دیاری دەکەن. تاوەکو تەواوی ئەم دیاردانە بەبنەما نەگیرێت ئەوا لەمیانەی چەمکێکی قـووڵی

کۆمەڵگا دەتوانرێ هەست بەوەبکرێ کە تیۆرییەکی شۆڕشی ـ گۆڕانکاری پشت بەکارکەرێك ببەستێ کەخاوەن جیاکاری بێت و بەسانایی لەلایەن سیستەمەوە بەرێوەببرێت هێندە شانسی نابێت.

هەڵوێستی مارکسیزم هێشتا بەدەست کەموکوڕی ریشەیی دەناڵێنێ. نەیتوانیوە تەواوی شارستانییەت ئەنالیز (شرۆڤە)بکات. ئەنگلس خۆی تاقیکردۆتەوە، بەڵام سنوودارماوە. بە پێی ئەمان لەمێژوودا ناکۆکی نێوان کۆمەڵگای چینایەتی و کۆمەڵگای کۆمەڵکاری سروشتی تێپەڕکراوەو بەشێوەیەکی دواکەوتوو لەقەڵەمدەدرێت. پێناسە مێژووییە بەرفراوانەکەمان ئەوەی نیشاندا کە تێکۆشانێکی بەرفراوان و بەردەوام لەنێوان هەڵوێستی دیموکراتییانەی کۆمەڵکاری و هەڵوێستی دەوڵەتگەراییدا هەیە. لەناوچوون و دواکەوتوویی بەها کۆمەڵکاری و دیموکراتییەکان لەولاوە بمێنێت، بەڵکو لەپێکهاتنی هەموو سیستەمەکاندا رۆڵی دینامیکی دەبینن. دەتوانن سیستەمی سەرمایەداریش لەگەڵ ئەمانە لەقەڵەمبدەن. لەسەرهەڵدان و گەشەکردن و قەیرانی هەڵوەشانەوەی سیستەمی سەرمایەداری ناکۆکی هەرە کارا سەبارەت بە بەها دیموکراتی و کۆمەڵکاریەکانە. سیستەم دەتوانێ کارکەر، جووتیارو گەلێك چینی دیکە لەخۆوە بگرێت و بەرێوەیان ببات. تەنانەت دەتوانێ بیکات بەهاوپەیمانێکی باشی خۆی. لەمیانەی گەرمکردن و هاندانی تاکرەوێتی دەتوانێ بەرێوەبەرایەتی خۆی بشارێتەوەو درێژەی پێبدات. بەڵام کۆمەڵگا لەکۆمەڵگابوونی خۆی دەرناکەوێت. چونکە کۆمەڵگا بەشێوەیەکی ریشەیی دیموکرات و کۆمەڵکارییە. هەربۆیە سەرمایەداری بەرامبەر بەکۆمەڵگا تاکرەوێتی دەخرۆشێنێ و هاری دەکات. ئارەزووە شاراوەکان دەخاتە سەرهەڵدان. بەشێوەیەکی بەرەواژی و پێچەوانە کۆمەڵگا بەرەو کۆمەڵگای پریمات (بەمەیموونکردنی کۆمەڵگا) دەگەرێنێتەوە. چەندەی کۆمەڵگا بەرخودان بکات و لەکۆتاییشدا بەتەواوەتی پەرتەوازە ببێ شانسی دەرکەوتنی کۆمەڵگایەکی نوێ دەرەخسێنێ. پرۆژەکانی وەرچەرخانی کۆمەڵگا ئەگەر لەسەرەتاوە ئەم لایەنە بنچینەییەی ناکۆکییەکان رەچاو بکەن، دەتوانن شانسی سەرکەوتن بەدەستبێنن.

گرێدراو بەم بابەتە ئەگەر ئەم تۆرە ئەخلاقییە بەبنەما دانەنرێت کەسەرمایەداری هەڵیوەشاندەوە هیچ ناکۆکییەك بەشێوەی تەکنیکی شانسی چارەسەری نابێت. ئەگەر ئاکاری کۆمەڵایەتیبوونی نەبێت، ناشێ و ناگونجێ تەنیا لەمیانەی رێبازی یاسا، سیاسەت، هونەرو ئابووری کۆمەڵگایەك بەرێوەببرێت و وەرچەرخێنرێ. ئەخلاق شێوەیەکی هەبوونە؛ پێویستە وەك شێوەی پەیدابوونی خۆیی کۆمەڵگا لە ئەخلاق تێبگەین و دەرکی پێبکەین. باسی ئەخلاقی سنووورداری نەریتی ناکەم. باسی ئەو دڵ و ویژدانەی کۆمەڵگا دەکەم کە لەرێگایەوە خۆی بەرێوەدەبات. ئەو کۆمەڵگایەی ویژدانی خۆی لەدەستداوە کۆتایی پێهاتووە. جێگای سەرنجە ئەو سیستەمەی هەرە زێدە لە قووڵاییدا ئەخلاقی شێواندووەو چەواشەی کردووە سەرمایەدارییە. لەبەرئەوەی سیستەمی دواییە شێواندنی ویژدانی کۆمەڵگا دەرکی پێدەکرێت. گوزارشتی بەرجەستەی کۆتاییهاتنی توانستی سیستەمی فشارو چەوسانەوە، بەواتای تێکدانی سیستەماتیکی ئەخلاق دێت. هەربۆیە تێکۆشانێکی ناچاری ئاکاری

ــ ئـەتیك، ئـەخلاقی بـەزانین ــ بەرامبـەر بەسـەرمایەداری پێویسـتە. تێکۆشـانێك کەبـەپێی ئاکـار بەرپۆەنەبردرێت، هەرلەسەرەتاوە ژێرکەوتووە.

لەمارکسیزمدا کەسایەتی بەتەواوی لەناو بەهاکانی سیستەمی سەرمایەداریدا دەژی. شارسـتانیبوون (شاریبوون) زیاتر لەپێشە. شێوازی ژیانێکی پووختـەی بالادەسـتی ناوشـار بەهەزارویـەك بەنـدەوە تـاك بەسیسـتەمەوە دەبەسـتێتەوە. دەبـێ مـرۆڤ بـاش بزانـێ کـەخودی مارکسـیش لەمیانـەی هەزارویـەك بەنـدەوە لـەناو سیسـتەم بـوو. لـەئایینی ئیسـلامی و مەسیحیشـدا تەنانـەت ئـەو کەسـانەی لەسیسـتەم دادەبـڕان و بـەدەیان سـاڵ لەمانسـتەرو تەکیـەکان و ژوورەکـان دەکەوتنــە خەڵوەتــەوە کاریگەریــەکی سـنوورداریان هـەبوو، زۆرینــەی تێکۆشـەرە مارکسیسـتەکان ئاگـاداری ئـەم شـێوە ئەخلاقـە نـین. لـەو بڕوایەدان کە لەگەڵ ئەم یان ئەو جۆرەی سـەرمایەداری بـژین و لـەرێگای تیـۆری ــ کـرداری بەئـەنجام بگەن.

سـەبارەت بـە تێــزی شۆڕشــی سیاســی و قۆناخــەکانی دواتــری بەشــێوەیەکی زۆر مەترســیدار کارەکتــەرێکی دەوڵەتگــەراو پلــەداری لەمارکســیزمدا هەیــە. هــەروەك بڵێــی چــەمکەکانی شــەڕ، دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریاو دەوڵەتگەرایی پیرۆزکراوە. هەروەکو دەزانرێ دەوڵەت، دەسەڵات، شـەڕو سـوپا بەرهــەمی شارســتانییەتی کۆمــەڵگای چــینایەتییە، بەشــێوەیەکی رەهــا ئــامرازی ژیــانی بالادەســت و چەوسێنەرانە و دەستیان لێبەرنادرێت. ئەگەر ئەم ئامرازانە پێشکەشی پرۆلیتاریا بکرێت، کەواتە هـەر لەسەرەتاوە بڕیاردراوە کە خۆی وەك ئەوان لێبکات. لەقۆناخی سۆسیالیزمی بونیادنراودا ئەم ئامرازانە بەربەرفراوانی بەکارهێنراو سەرکەوتن بەدەستهێنرا. بەلام دوای حەفتا ساڵ دەرك بەوەکرا کە شێوەی هـەرە تالانکاری سـەرمایەداری ئـاواکراوە ــ بەبـەراورد لەگـەڵ ئـەو وەك بڵێـی سـەرمایەداری ئـەورووپای رۆژئاوا بەحەوت ئاو شۆردراوەتەوە . شێوەیەکی تۆتالیتـارو دژە دیموکراسـی سـەرمایەداری ئـاواکراوە، چەمکی دەوڵـەت لـەژێر ئەمـەدا شـاراوەیە. ئـەو دەوڵەتـەی ئـەنگلس دەیگـووت " پێویسـتە وردە وردە بچووك ببێتەوە" لەقۆناخی سۆسیالیزمی بونیادنراودا گەیشتە قۆنـاخی هـەرە بـەهێزی خـۆی. لێـرەدا گەڕان بەدوای نیـازخراپی یـاخود هەڵوێستێکی دژ بەشۆڕش بێواتایـە. ئـەو ئامرازانـەی بەکاریـدێنێ ــ تەنانەت دەوڵەتی بەتەواوی زەوتیش کردبێ ـ بـەرەو سۆسـیالیزمی نابـات، بـەڵکو بـەرەو سـەرمایەداری دەچـێت. سۆسـیالیزم پێویسـتی بـەئامرازی سۆسیالیسـتیانەیە. ئــەویش، دیموکراســی، بزووتنــەوەی ژینگەپارێزی، بزاڤی ژن، مافی مرۆڤ و میکانیزمی تایبەتی خۆپاراستنی کۆمەڵگایە.

دەتوانین لێرەدا بابەتی وەك پارتی، سەندیکا، ئاشتی، بزووتنـەوەکانی پێشووی رزگاری نیشتمانی، سیاسەت و گەلێك شتی دیکە کە وەك فاکتەرەکانی سیستەمی فەرمی لەراستی کۆمـەڵگا تێپەڕنـەکراون، وەك نموونــەی ســەرنەکەوتن نیشـانبدەین. کاتێـك لەچوارچـێوەیەکی گشـتی فەلسـەفی و سـتراتیژیدا بەتێڕوانینێکی دیموکراتی و ژینگەپارێزی سەیری ئەم ئامرازانە نەکرێت لەئەنجامدا چەندین ئـامرازی تێکۆشان بەکاربهێنرێت لەکۆتاییدا بەسیستەم دەبەسترێنەوە.

رەخنەیەکی دیکەی ئاراستەی مارکسیزم بکرێت لەبارەی هەلومەرجی سیاسییە. لەسەردەمی مارکسدا سەرمایەداری لەقۆناخی پێگەیشتندا بوو. هەربۆیە مارکس و ئەنگلس سەرمایەداری وەك ناچارییەك دەبینن. سەرمایەداری وەك بلدۆزەرێك هەڵدەسەنگێنن کە رێگای سۆسیالیزم خۆشدەکات و دەکاتەوە. ئەگەر بەشێوەیەکی فراوانتر ئاماژەی پێبکەین، لەپێشکەوتنی شارستانییەکاندا کۆمەڵگای چینایەتی وەك ناچاریەك دەبینن، بۆ دامەزراندنی سیستەمیش شرۆڤەیان کردووەو بڕوایان بەپێویستی هەبوونی ئەم قۆناخە هێناوە. پێشتریش ئاماژەمان پێکردبوو پێویستە ئەمە وەك هەڵەیەکی بنچینەیی هەڵسەنگێنرێ. چینەکان و دەوڵەت وەك ئامرازی باڵادەستی بەڕێوەبەرایەتی جگە لەئاسایشی پێویست و بەڕێوەبەرایەتی گشتی تەواوی هەبوون، دەزگاو دامەزراوەکانی، نەك تەنیا بێ کەڵکەو پێویست ناکات بەڵکو لەڕەوشێکی موحافەزەکاریدایە. دەشێ خزمەت و ئاسایشی کۆمەڵگا بەبێ دەوڵەتیش فەراهەم بکرێت. بەر لەهەموو شتێك سەرمایەداری دەوڵەت، باڵادەستی زێدە لەدەرەوەو ناوەوە، بیروکراسی گەورەکراو و چەندین دەزگای دیکەی دەوڵەتی کۆمەڵایەتی لەبەردەم دیموکراسی و ژینگە کۆسپن. لەبواری ئەخلاقیشەوە ـ جگە لەپاراستنی ناچاری و دیموکراسی ـ پێویستە دەزگای وەك شەڕ ـ سوپا رەتبکرێنەوەو پەسند نەکرێن. خودی مارکس کاتێك دەڵێ : " تیۆری شەڕی چینایەتیمان لەمێژوونوسانی فەرەنسی وەرگرتووە" لەراستیدا وەك پێدراوێکی سروشتی چۆنێتی و سیفەتی ئامرازە بەکارهێنراوەکان تاوتوێ دەکات. شێوازی شەڕی چینە باڵادەستەکان بەشێوەیەکی دەزگایی وەك خۆی پەسندی دەکات. لەچەمکی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریاشدا ئەمە بەم شێوەیە. وەرگرتنی رەفتارو کردەوە دیکتاتۆریەکانی مێژوو وەك خۆی بەهەڵە نابینێ.

لەسەردەمی لینین و ستالیندا بەردەوام دیکتاتۆریەت دەبێتە دۆخی دەوڵەت. بەرلەوەی دیموکراسی پراکتیزە بکرێ نکوڵی لێدەکرێت. بەڵام کاتێك لینین دەیگووت سۆسیالیزم بەدیموکراسیدا تێپەڕدەبێ زیاتر نزیکی راستی دەبۆوە. لە قۆناخەکانی دواتردا شێوازی سیاسەتی چینی باڵادەست زیاتر لەناوەند جێگیردەبێ، دەوڵەت و پارتی دەبنە هەمان شت. لەدەرەوەو ناوەوە پارتی بەتەواوی دەبێتە دەزگایەکی دژە دیموکراسی. سیاسەتەکانی شەڕو ئاشتی ناو سیستەم تەنیا دەبن بەو جۆگەلە ناوانەی کە ئاشی سەرمایەداری هەڵدەسوڕێنن. بەڵام ئەم هەڵەو خەتابارییە ریشەییانەی دەتوانین زیاتر بیانژمێرین،حەفتا ساڵیشی بەسەر تێپەڕبووبێت لەئەنجامی سروشتی خۆی زیاتر، لەئافراندنی سەرمایەداری و بەهێزکرنی بەولاتر ناتوانن رێگا لەپێش گۆڕانکاری ریشەدار بکەنەوە.

بەڵام سەرباری ئەمەش لەتێکۆشانێکی ئازادی و یەکسانیدا مارکسیزم ئەزموونێکی مەزن و مێژووییە. قورسایی چینایەتی و ئابووری گەیاندۆتە کۆمەڵناسی. بۆرژوازی ناچارکردووە سەبارەت بەبابەتەکانی رزگاری نیشتمانی، مافی مرۆڤ و دەوڵەتی سۆسیال نەرمتر بێت. بەهۆی هەڵوێستی تەسکی بەشێوەیەکی تەکتیکی نزیکی دیموکراسی دەبێتەوە، ناتوانێ ئازادی ژن و ژینگەپارێزی لەسەرمایەداری جودابکاتەوە، هەروەها لەبەرئەوەی تیۆرییە بنچینەییەکانی لەبارەی ژیان لەناو قاڵبەکانی بۆرژوازی دەمێنێتەوەو تێپەڕی ناکات، تەقلی سیستەم دەبێ و پارچەیەکی پێکدێنێ. بزووتنەوەکانی رزگاری

نیشتمانی و سۆسیال دیموکراتەکان کە لەناکامی کاریگەری سۆسیالیزمی بونیادنراوو ئیلهام وەرگرتن لەمارکسیزم سەرکەوتنیان بەدەستهێنا، وەك شێوە هەرە لاوازەکانی سۆسیالیزم هیچ کاتێ لەسەرمایەداری دانەبڕان. توێژەکانی ناویان زیاتر لایەنگری سەرمایەدارین. لەجیاتی فەراهەمکردنی ژیانێکی نوێ بۆ جەماوەرەکەیان، زیاتر لەم پێناوەدا تێدەکۆشن کە سوود لەو ژیانە ببینن کە لەئارادایە. خۆشگوزەرانی و هاوبەشێتی کێشەیەکە پەیوەندی بەیاساو مافداری(مافپەروەری) سیستەمەوە هەیە. لەراستیدا مرۆڤ وەك مەزهەبە گەورەکانی سەرمایەداری تەماشای سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ـ دیموکرات، رزگاری نیشتمانی، لیبرالیزم و موحافەزەکاری بکات لەو بڕوایەدام گونجاوو بەجێتربێت. مەزهەبەکانی نێو ئایینی ئیسلام، مەسیحی و یەهودی چەندە لەسەرچاوەکانیان جیاوازترن، ئەوا مەزهەبەکانی لەسەرمایەداریش دەرکەوتوون بەو ئەندازەیە لەسەرچاوەکەیان جیاوازن. لەراستیدا جیاوازی نێوان مەزهەب و سەرچاوەکەی هاوشێوەی جیاوازی نێوان هەمان خێزان (بنەماڵە)یە. لەسەرمایەداریدا رێبازەکانی لەشێوەی ئەنارشیزم و ئایینی لەرەوتی مارژینالی بەولاوە گوزارشت لەشتێکی دیکە ناکەن.

لەدوای دووەمین شەڕی جیهانی کەشی سەرکەوتنی دژە ـ فاشیستەکان هێندە درێژەی نەکێشا. بزووتنەوەی لاوان و رێنمایی شۆڕشگێری سالانی ١٩٦٨ لەبواری تیۆری و چەمك رێگای لەپێش گۆڕانکاری گرنگ و بایەخدارکردەوە. بەشێوەیەکی گشتی نەفرەتکردن لەسیستەم پەرەیسەند. دەرك بەوەکرابوو کەسۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ـ دیموکراتی و رزگاری نیشتمانی ناتوانن وەڵامی نومێدو چاوەڕوانییەکان بدەنەوە. ئەوجیهانەی بەڵێنی لەبارەیەوە درابوو لەوەی پێشتر باشترنەبوو. دەتوانرێ بگووترێ دوای ئەوەی چەندین رێبازی رۆشنبیری کە لەماوەی نێوان شۆڕشی ١٨٤٨ و ١٩٧٠ تەفلی مارکسیزم ببوون هێزی خۆیان لەدەستدا، ئاشنای چەندین رێبازی نوێی دیکە دەبین، لەسەرووی هەمووشیانەوە چەپڕەوی نوێ، بزاڤی ژنان و ژینگەپارێزی. دوای ئەوەی باوەڕی بەسەرمایەداری و تەنانەت بە ئەندازەی ئەویش بەسۆسیالیزمی بونیادنراو شکا، لەئەنجامی دووەمین شۆڕشی مەزنی زانستی سالانی ١٩٥٠کان و پێشکەوتنەکانی بواری کولتووری فێمینیزم (ژنناسی)، ئەکۆلۆژی (ژینگەناسی)، ئەتنۆلۆژی (نەژادناسی) هەنگاوی گەورەیان بەرەو پێشەوە هاوێشت.

هەروەکو مەزندە دەکرێ هەڵوەشاندنەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو لەساڵی ١٩٨٩ بەگوێرەی بەرژەوەندی سەرمایەداری نەبوو. ئەمە بەو واتایە دەهات کەیەکێك لەئەڵقە سەرەکییەکانی سیستەم دەپچڕێ و دەکەوێ. ئەو سیستەمەی لەمیانەی شەڕی سارد جەماوەری خۆی لەسەر پێیان رادەگرت، لەرێگای دەوڵەتی سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیشتمانی گەلانی خەریك دەکردو لەپەلەکوتکێیدا دەهێشتنەوە ئیتر رووخابوو.

بەرامبەر بەکۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی لەتەواوی جیهان ساردبوونەوەیەك بەدیهات، بڕوایەکی وەها دروستبوو کە ئەم کۆمەڵگایانە ناتوانن چارەسەری فەراهەم بکەن. میللیگەرایی و دەوڵەتی نەتەوەیی بەشێوەیەکی بەرچاو توانستی خەڵەفاندن و کات بەسەربردنیان لەدەستدا. تەنانەت لەوڵاتە

پێشکەوتووەکانی سەرمایەداریشدا جگە لەماوەیەکی کورت، دەوڵەتەکانی لەبواری کۆمەڵایەتیشدا خۆشگوزەرانبوون کاریگەری خۆیان لەدەستدا. لەهەموو بوارێکەوە سیستەم کەوتە ناو قۆناخێکی نوێوە. کاتێک مرۆڤ چاوێک بەمێژووی سەرمایەداریدا بخشێنێ دەبینێ کە رێنیسانس یەکێک لەو سیستەمانەی کۆمەڵگا بوو کە بەشێوەیەکی کارامەیی توانیبووی لەنێو رەوشی گێژاو دەربکەوێت. بەشێوەیەکی لێهاتووانە سوودی لەشۆڕشی سیاسی وەرگرت. لەمیانەی شۆڕشی پیشەسازی بەلوتکەی پێگەیشتن (کامڵبوون) گەیشت. بوو بەیەکەمین سیستەم کە پەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوەی خۆی لەتەواوی جیهان تەواو بکات. لەکۆتایی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا رووبەرووی قەیرانی قووڵ بۆوە، هەوڵی ئەوە درا لەرێگای شەڕی جیهانی چارەسەری بۆ بدۆزرێتەوە، لەراستیدا قەیرانی سەرمایەداری تەواوی سەدەی بیستەمی گرتەوە. شەڕی یەکەم و دووەمینی جیهانی، ماوەی نێوانیان، بەر لەشەڕو دوای شەڕیش نیشاندەدەن کەسیستەم تەنیا لەرێگای شەڕ دەتوانێ خۆی لەسەرپێیان بهێڵێتەوە. دوای ئەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو و شێوەکانی پەرەپیان بەرکابەرایەتی(جەمسەرگەری) دا، لەشەڕی گەرم هەنگاو بۆشەڕی ساردنرا. هەڵوەشانەوەی ١٩٨٩ ئەو تواناکاریەی لەدەستدەرخست و سیستەم لەناو بۆشاییەکدا مایەوە. لایەنێکی نەبینی کەهێرشی بکاتە سەر. دەبوو‌ایە دوژمنی نوێ بنافرێنێ. لەدواییدا ئەمەی لەرۆژهەڵاتی ناوینـدا دۆزیەوە کەخاوەن ریشەیەکی ئیسلامییە.

ئیتر لەچەمکناسی (وشەناسی) نوێدا بابەتی لەجۆری جیهانگیری و وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەنارادان. جیهانگیری بەواتای پەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوەی سیتسەمەکان دێت و هیچ لایەنێکی نوێی نییە. لەتێرەی سەرەتاییەوە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان تەواوی سیستەمەکان جیهانگیرین. هەر سیستەمێک بەسەربکەوێت کەم تا زۆر شانسی بڵاوبوونەوەی هەیە.

ئیمپراتۆری چەمکێکی کۆنە. دوای ئەوەی دەوڵەتشارەکان زیادبوون، دەوڵەتیش بووە هی هەموو شارەکان، هەلومەرجی دەرکەوتنی ئیمپراتۆریەت دەرەخسێ. چەندە شارەکان زێدەدەبوون، ئەوا بەرفراوانبوونی ئیمپراتۆریەتیش خۆی دەسەپاند. شێوازو گۆڕەپانی بەرچاوی ئیمپراتۆریەت سەرهەڵدەدەن. نەریتی ئیمپراتۆری " سەرجۆن " کە بەداگیرکردنی شارەکانی سۆمەر لەلایەن ئەکەدیەکانەوە دەستیپێکرد تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە. ئیمپراتۆریەتی کۆیلەداری بەرفراوانترین و بەهێزین ئیمپراتۆریەت بوو کە تا ئەوکاتە جیهان بەخۆیەوە دیبوو. ئیمپراتۆریای دەرەبەگایەتی بێزەنتی و عوسمانی کە لەشوێنی ئەو دامەزران درێژەیان بەهەمان نەریت دا. لەچین و هیندستانیش ئیمپراتۆریای هاوشێوە دامەزران. هەروەها لەقۆناخی ئاواکردنی سەرمایەداریشدا پورتوگالیەکان، دواتر ئیسپانیەکان، دواتریش ئیمپراتۆریەتی ئینگلتەرا کە رۆژی لێ ئاوا نابێت، تاوەکو کۆتایی شەڕی دووەمی جیهانی درێژەیان بەم نەریتەدا. هەروەها رەوشی دوالیزمی ئیمپراتۆریای ئەمریکاو سۆڤییەتی دوای شەڕ کە لەناو گرژیدابوون، لەساڵی ١٩٨٩ بەلایەنی ئەمریکادا شکایەوە. ئیتر هیچ کۆسپێک لەپێش ئیمپراتۆریەتی رۆمای سەرمایەداری نەمابوو.

ئیمپراتۆریەتەکان خاوەن کارەکتەرێکن: لەشێوەیەکی ناوەندیبوون و یەکپارچەیی (یونیتار) زیاتر بەشێوەی ئەیالەتەکان (ویلایەتەکان) دابەشدەکرێن. لەبەرئەوەی گەلێك نەریتی دەوڵەتی پێشوو پەسند دەکەن بەردەوام شێوەیەکی فیدراسیۆنی سست و خاو لەپێشە. لەدەرەوە چەندە هێزو لایەنی زیاتر بخەنە ژێررکێف و دەسەلاتی خۆیانەوە ئەوا ئەیالەت و دەوڵەتە پاشکۆکانی ناوەوەش ژمارەیان زیاتر دەبێ. کاتێك پەلهاوێشتن و بلاوبوونەوەو بەرفراوانبوون لەئاستی جیهانگیریدا بێت نەریتەکان زیاد دەبن و دووبارەدەبنەوە.

ئیمپراتۆریەتی ولاتە یەککرتووەکانی ئەمریکاش لەسەردەمی خۆیدا لەناوەوەو دەرەوەش رووبەرووی هەمان کۆسپ دەبێتەوە. پێویستە باش بزانرێ کە ئەمریکا لەخاڵی سفرەوە ئیمپراتۆریەت ناوا ناکات؛ بەڵکو درێژە بەنەریتی هەزاران ساڵە دەدات. ناچارە بەردەوامیشی پێبدات. سیستەمی دەوڵەتەکانی جیهان بەبێ ئیمپراتۆریەت نابن. هەبوونی دەوڵەتی لەیەك جوداو سەربەخۆ ئەگەرو گریمانەیەکە. لەراستیدا بوونی نییە. بەڵکو ئەوەی لەئارادایە پێویستی دەوڵەتەکانە بەیەکتری. لەناو سیستەمدا لەدەوڵەتی هەرە بەهێز تا لاوازترینیان، گشتییان پێویستییان بەیەکترەو هەندێکیشیان دەبن بەئیمپراتۆریەت. ئەوەی خاوەن سیستەمێکی هەرە بەهێزە، وەك ئیمپراتۆری مەزن دەبێت بەخاوەن قسە. ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئەم نەریتەی ئیمپراتۆریەتی لەسۆڤییەت و بریتانیا وەرگرت. لەجوگرافیایەکی بەرفراوانیدا بەسەدان زمان، کولتوورو هەبوونی سیاسی و ئابووری لەخۆوە دەگرێت، بەشێوەیەکی قووڵ و بەرفراوان بلاودەبێتەوە. سەرمایەی زۆرو قازانجی سیستەم بەردەوام ئەم قۆناخە تاودەدات، جێگیرکردنی هاوسەنگی قازانج گرێدراوی پەلهاوێشتنە. کاتێك بەرژەوەندی چەند هێزێك تێکبچێت پەیوەندییەکانیان خراپدەبێت. بەهۆی هەبوونی رێسای " بەهێزترین " جەمسەرێکی دیکە ناوا نابێت. ئەمە دژی لۆژیکی سیستەمە.

لەدوای ساڵی ١٩٩٠ جیهانگیری و ئیمپراتۆریەتی ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەم چوارچێوەیەدا بەدوای هاوسەنگیدا دەگەرێن. ئەو گێژاو (کائیوس)ەی سیستەم کە سەرمایەداری تێیدا دەژی نیشاندەدات کە قەیران بەشێوەی جاران تێپەر ناکرێت. هەربۆیە جیهانگیری سەردەم بەناو قەیراندا تێپەر دەبێت. ئەو فاکتەرانەی قەیران زیاد دەکەن سەرباری ئەوەی کە لەرابردوو ماونەتەوە، بەلام وەك دەبینرێ قەیران بەهێزتر دەکەن. سەرەرای تەواوی لێکدانەوەو تەگبیرەکان، بەهۆی یاسای کەمبوونەوەی قازانج، پیسبوونی ژینگە، زیادبوونی خەرجی بەهۆی باج وەرگرتن، ئەو خەرجیانەی بەهۆی کردەوەکانی دەوڵەتی کۆمەلایەتی زیاد دەبێت، هەروەها بەهۆی ئۆپۆزسیۆنی دیموکراتیك رێژەی کەڵەکەکردنی سەرمایە کەمدەبێتەوە. جیاوازی نێوان جەمکەکانی ناوەوەو دەرەوە زۆر کەمدەبێتەوە. جیهانگیری ناچاردەبێ وەك تاکە دەوڵەتێك رۆڵ ببینێ. لەقۆناخی بەمجۆرەدا سیستەم و هاوپەیمانەکانی سەرلەنوێ پەیوەندییەکانیان رێکدەخەنەوە. ئەو دەوڵەتە نەتەوەییانەی لەقۆناخەکانی دەرکەوتن و پێگەیشتنی سەرمایەداری سەریانهەڵداو هەندێ تایبەتمەندێتی

سەربەخۆخوازییان هەبوو ئیتر دەبن بەکۆسپ. لەبەرئەوەی دەبێتە هێزی هەرە گەورەو هەروەها بەهۆی کارەکتەری ئابووری جیهانگیری میللیگەرایی کۆن و دەوڵەتی نەتەوەیی هەرس ناکات.

بەتایبەتی ئەو دەوڵەتە کۆمارییانەی لەسەر رێبازی نەریتی شۆڕشی فەرەنسان زیاتر تەنگەتاو دەبن. بەرخودان دەکەن و دەبنە نموونەی موحافەزەکاری. ئەم راستییە سەرچاوەی ناکۆکی نێوان وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپایە. دیموکراسی و کۆمارگەرایی ئەوروپا سەبارەت بەبابەتی سەربەخۆخوازی جاران چاوچنۆکە. دیسان رەوشی کۆلۆنیالی بەبیردێتەوە. لەبیرناکات کەسەرمایەداری کەعبەیەتی. هەربۆیە گرژی نێوان یەکێتی ئەوروپاو ئەمریکا رشتە. سەرباری ئەوەی پاسیفیك، چین و ژاپۆن وەك سێیەمین گۆڕەپانی سەرهەڵدانی سەرمایەداری نوێ دەبینرێ و خاوەن توانستیش بێت دەتوانێ بەشێوەیەکی رێژەیی سەربەخۆیی خۆی بپارێزێ. وڵاتەکانی ئەم گروپە لەلاساییکردنەوەی سیستەم کارامەن، ئینجا بەشێوەیەکی تاکانە بێت یاخود تێکەڵ. وڵاتانی وەك روسیاو بەرازیلیش بەسەربەخۆییەکی رێژەیی رازی دەبن. لۆژیکی هێزی تایبەت بەسیستەم ئەمە دەسەپێنێ. ئەو وڵاتانەی وەك تورکیا لەناوەراست ماونەتەوە زیاتر تەنگەتاو دەبن.

گروپی ئەو دەوڵەتانەی بەبەرەڵاو سەرسەری بەناو دەکرێن و ناکەونە ژێر زەبت و رەبتەوە لەرێگای هێزی سەربازی، ئابووری و کولتوورییەوە دەیهێننەوە سەررێ. رۆژهەڵاتی ناوین کەبەرامبەر سیستەم دوور لەتوانەوەیە ـ نەریتی بەهێزی شارستانی، ئیسلامییەت، گرفتە فورسەکانی ئابووری ـ هەڵوێستەکەی بەتەواوی گوزارشت لەرەوشێکی وێڵ و یاخی دەکات. ئیتر "کۆمۆنیزم" ی سەردەمی شەڕی سارد جێگای خۆی بۆ" دەستڕۆیی سەوز" ی ئیسلامییەت بەجێ هێشتووە. پێکهاتە دەستڕۆو موحافەزەکارەکانی لەژێر پەردەی ئیسلامییەتدا ناچارن پارچەببن. لۆبی یەهودی (هۆزی عیبرانی) کە لەناو هێزەکانی دونیا بەکاریگەرە ناچارە خەونی هەزاران ساڵ و لێکدانەوەکانی سەبارەت بە ئیسرائیل جێبەجێ بکات. ئەو لۆژیکەی سیستەم کە لەئارادایە چیتر ناتوانێ رۆژهەڵاتی ناوین بەوشێوەیەی ئێستا پەسندبکات و بارەکەی هەڵگرێت. لەئەنجامی هێرشی ١١ ی ئەیلولی ٢٠٠١ بۆ سەر جووت تاوەرەکە کە پەلامارێکی ئاڵۆزو پیلانگێڕی بوو نەك تەنیا قۆناخێکی نوێی بۆ رۆژهەڵاتی ناوین دەستپێکرد، بەڵکو سیستەمی رووبەڕووی ئەو دینامیکەکردەوە کە چارەنووسەکەی بگۆڕێ. لە بێشکەی دەرکەوتنی شارستانییەت کۆن و نوێ رووبەڕووی یەکتردەبنەوە. لەراستیدا ئەم رووبەڕوو بوونەوەیە پڕە لەو رووداوە کتوپڕو سەیرانەی کەشێوە نوێکەی شارستانییەت دیاربکەن.

ب ـ پرۆژەیەك بۆ کۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەیی

لەساڵی ١٩٨٩دا سۆسیالیزمی بونیادنراو بەهۆی بونیادەکەی هەڵوەشایەوەو لەئەنجامی ئەمەدا سیستەمی کۆمەڵگای جیهانی بۆ پرۆسەی گۆڕانکاری کەوتە نێوەندی گێژاوەوە. جیاوازی کارەکتەری لەنێوان قەیرانی سیستەمی سەرمایەداری و ئەو قەیرانەدا هەیە کە بەنێوەندی کائیوس(گێژاو)ی بەناودەکەین. گۆڕانکاری ریشەیی کۆمەڵگاکان لەئەنجامی قەیرانی ئاسایی بەدینایەت، بەڵکو لەئاکامی

ئەو قەیرانانەوە پێکدێت کەخاوەن کارەکتەری گێژاون. لەقەیرانە ئاساییەکاندا سیستەم ئەو شانس و دەرفەتەی هەیە کە لەسەر هەمان بنەما سەرلەنوێ خۆی ئاوابکاتەوەو ڕێستۆرانس ئەنجام بدات درێژە بەهەبوونی خۆی بدات. لەقۆناخی قەیرانی یەکەم و دووەمدا دوای شەڕ سیستەمی سەرمایەداری توانی خۆی بونیادبنێتەوەو بەشێوەیەکی بەهێز بەردەوام بێ. یەکێك لەو هۆکارە بابەتیانەی سەرمایەداری توانی سۆسیالزمی بونیادنراو لەناوخۆیدا بتوێنێتەوە پەیوەندی بەکارەکتەری قەیرانەوە هەیە. هەرچەندە هەڵوێستی مارکسیزم ــ لینینزم کە نەیانتوانیبوو خۆیان تەواو لەبەهاکانی چینی سەردەست ڕزگاربکەن هۆکارێکی گرنگیش بێت، بەڵام قەیرانی ئەو سیستەمەی سۆسیالزمی بونیادنراو پشتی پێدەبەست خاوەن ئەو تایبەتمەندێتی و خاسیەتانەبوون کە لەمیانەی هەوڵە خودییەکانەوە تێپەڕبکرێت. ئەو فاکتەرانەی بوونە هۆکاری هەڵوەشانەوە ئەم تایبەتمەندێتییانەیان نەبووایە، ئەوا خراپترین شێوەی تەسلیمییەت (خۆبەدەستەوەدان) ڕوویندەدا. تەنانەت چاوەڕوانی ڕزگاربوونیان لەسیستەمی باڵادەست دەکرد. وڵاتە لەپێشەکانی سەرمایەداری بوونە کۆسپ و ڕێگر لەپێش دارزینێکی خراپتر.

خودی ئەم ڕاستییە کە کاریگەری سەرنجڕاکێشانەی سۆسیالیزمی بونیادنراو هەم لەتێپەڕکردنی قەیرانی سیستەم و هەم لەئەنجامگیرکردنیدا بەکائیوس ڕووندەکاتەوە ئەزموونبەخشە. ئەگەر سەرمایەداری لەئەنجامی شۆڕشی ١٨٤٨ بۆچەند مەزهەبێك پارچە نەبووایە ئەوا دەشیا زووتر بکەوێتە ناو گێژاوەوە (کائیوسەوە). بەتایبەتی لەمیانەی سێ مەزهەبەوە سەدەی بیستەمی بەڕێکرد. ئەوانیش سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال دیموکرات و ڕزگاری نیشتمانییە. بەلانی کەم ئەم سێ مەزهەبە بوونە هۆکار کە سەدەیەك درەنگ وەختر بکەونە ناو گێژاوەوە. سەرمایەداری گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتبووایەو بەردەوامبووایە ئەوا لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەم دەکەوتە ناو نێوەندی گێژاوەوە کە خاوەن کارەکتەری وەرچەرخانە. شەڕی گەورەو مەترسیدار ـ ئەتۆمیشی لەناودا ــ لەسەر مرۆڤایەتی بەڕێوەچوو. جانەوەری لەجۆری داگیرکەری، میللیگەرایی، فاشیزم و تۆتالیتاریزم خوڵقێنران، بەرامبەر ئەمەش ڕۆڵی چارەسەرییان بەسۆسیالیزمی بونیادنراو، ڕزگاری نیشتمانی و سۆسیال ــ دیموکراتەکان بەخشی. دەبێ تەواوی ئەمانە وەك مانۆڕی مێژوویی و سیاسی و سەربازی دەرکیان پێبکرێت کە تەمنێ سیستەممان درێژ کردەوە.

لەجیهانی دیاردەکاندا نێوەندی گێژاو گوزارشت لەو ئاڵۆزیە دەکات کە بۆ گۆڕانکاری وەك شێوەو جۆر و پێکهاتەی پێویستە. ئیتر لایەنە ناکۆکەکانی دیاردەیەك ناتوانن درێژە بەپەیوەندی و هەمئاهەنگی نێوانیان بدەن. شێوە ناتوانێ ناوەڕۆك بپارێزێ؛ تێرناکات، سنووردارو تێکدەرە. لەدۆخێکی وەهادا هەڵوەرین ڕوودەدات، کائیوس سەرهەڵدەدات. ناوەڕۆك خۆی لەرواڵەت ڕزگارکردووە. بەڵام هێشتا دەنگ و شێوەی نوێی وەرنەگرتووە. شێوەوبەچمی پارچە بووی پێشووتر بۆ شێوەی نوێ تەنیا وەك ئامرازێك بەکاردەهێنرێ. لەراستیدا هەروەکو بڵێی بنەماو پرەنسیپێکی گەردوونی لەم نێوەندەدا کارایە. پارچەکانی بونیادی گەردوون لەمیانەی ئەو گێژاوەی پێیگەیشتوون بەگۆڕانکاری

خێراوە بەرەو ڕێکخستنی شێوەگرتووی نوێ دەچن. ئەگەر ڕێکخستنی شێوەگرتنی نوێ لەرموشێکی گونجاودا بێ و بتوانێ پارچەکان لەخۆوە بگرێت بۆ پێکهاتەیەکی هەمیشەیی دەگۆڕێت. لەدەوروبەری پێکهاتەیەکی جێگیرو هەمیشەییشدا سیستەمێکی نوێ لەدایك دەبێ.

دەشێ لەمیانەی دیاردەی ئاسایی جیهانی ماددیدا رەوشەکەی شرۆڤەبکەین. گەردەکانی H2O شێوەیەکە بە "ئاو" بەناودەکرێت. یەکێك لەتوخمەکانی ئاو هایدرۆجین (H2)ە کاتێك لەگەڵ گەردیلەکی ئۆکسجین دەبێتە یەك گەردی ئاو پێکدێت. لەمیانەی پەیوەندی کردار ـ پەرچە کرداری نێوان سیستەمی گەردیلەکانی هەردوو گەردەکانی ئاو دۆخی ئەو شلەیە فەراهەم دەکات کە تادوایی بەڵێشاوە. هەرچی دۆخی پارچەبوونە بەواتای دەستپێکردنی گێژاودێت. کاتێك تەواوی گەردیلەکانی هایدرۆجین و ئۆکسجین سەربەست بمێنن و بۆنموونە توخمەکانی لەجۆری کاربۆن و کلۆر بکەونە ئەو نێوانە دوای کارلێکێکی کورت چەندین ئاوێتەی نوێ دروست دەبێت. ئەمەش بەواتای پێکهاتەی نوێدێت. لەجیاتی ئاو چەندین شلەو گازی ژەهراوی پێکدێت coوco2، ترش، تفت).

ئەم ڕێسایەی دروستکردن و بونیادنان گەردوونییە و بۆ کۆمەڵگاکانیش لەجێگای خۆیدایە. پەرتەوازەبوونی پێکهاتەی کۆن بۆ پێکهاتەی نوێ ناچارییە. بەڵام پەرتەوازەبوون و ئاڵۆزی بەتەنیا سەربەخۆ لەجێگای پێکهاتە دانانرێت. ئەو جۆرێکی هەویرە، شتێکی وەك شلەمەنییە. پێویستە بشێلدرێ و شێوەی پێبدرێت. بانموونەیەك لەناو کۆمەڵگاش بێنینەوە: سیستەم و زهنییەتی دەرەبەگایەتی لەکۆتاییەکانی سەدەی پانزدەهەمدا پەرتەوازە بوو. چینە نوێیە جیاوازەکان، بەربەر، شێوەگرتنەکانی دەرەبەگایەتی بەرلەمەسیحییەت کەوتبوونە ناوسیستەم، دوای ئەوەی دەرەبەگایەتی پەرتەوازەبوو چەندین شێوەی بیروکراتی سەرمایەداری و دیموکراتی دەرکەوتن.

لەساڵی ۱۹۹۰ شانبەشانی سەرمایەداری رکابەرەکانیش پەرتەوازەبوون. لەم بوارەدا بەڵگەی پێویست لەبەردەستدان. قاڵبوونەوەی سەرمایەی جیهانگیری لەگۆڕەپانی فینانس یەکێك لەهێما یەکەمەکانی بوو. سیستەمی فینانس، پارە پارە دێنێ. واتە وەك قومارە. هەربۆیە تەنیا دەتوانێ پەرتەوازە بکات. سەرمایەی فینانس هەروەکو لاجکردنی پەمۆ پێکهاتە جێگیرەکان دەپچڕێنێ. دامەزراوە نەتەوەییەکان لەدەوڵەت تاوەکو ئایدیۆلۆژیا، لەئابووری تاوەکو هونەر ناتوانن بەئیرادەی خۆیان لەسەرپێیان بوەستن. بەڵام چەندە جیهانگیری هێز، ئیمپراتۆریای ئەمریکا بێ واتایی هاوسەنگی و بونیادنان کۆنەکانی سەرتاسەری جیهان و بێ ڕۆڵ بوونیان لەلای خۆی نیشانبدات، لەچەندین ناوچەی جیهان و دەوڵەتی نەتەوە ڕێگا لەپێش قەیران و کودەتاو پێکدادانی ئەتنیکی و ئایینی خوێناوی دەکاتەوە. ئەم ڕاستینەیەش کە پەیوەندی بەسیستەمەوە هەیە خاوەن تایبەتمەندێتی و سیفەتی ئاژاوەیە.

سیستەم هەرچەند دەکات ناتوانێ لەگرژیەکانی ناوخۆ رزگاری بێت. وڵاتەیەکگرتووەکانی ئەمریکا ـ یەکێتی ئەوروپا، ئەمریکا ـ ژاپۆن ـ چین، یەکێتی ئەوروپا ـ ژاپۆن ـ چین بەردەوام لەناو لاسەنگی و گرژیدا دەژین. دابەشکردنی بەشێوەی هەژارترین ـ دەوڵەمەندترین وڵات کە بەمناکۆکی باکوور ـ باشوور بەناو دەکرێت بە قووڵبوونەوە بەردەوامە. ئەوەی لەهەردوو دیاردەکە لەئارادایە، بەردەوامی

خاسییەت و چۆنێتی گێژاوە. دابڕانی گەلان لەدەوڵەت چەندەی دەچێ قووڵدەبێتەوە. هەرچەندە دمرك بەوە بكرێ دیاردەی دەوڵەتەکە هەزاران ساڵە وەك پادشای خوداوەند، سێبەری خودا و خودی خودا ــ لای هیگل دەوڵەتی بۆرژوا ــ سەپێنراوە لەناوەڕۆکدا هێزی شەڕ ــ دەسەڵات دەشارێتەوەو سەرچاوەی چەوسانەوەو فشارو توندوتیژییە ڕۆژبەدوای ڕۆژ گۆشەگیریەکەی زیاد دەبێت. هەروەکو گوتەی "دایکە، پادشا رووتە" ئیتر گەلانیش وەك منداڵەکە دەوڵەت بەرووتی دەبینن، ئەمەش سەرەتای گێژاوێکی گرنگە.

یەکێك لەبابەتە گرنگەکان زیادبوونی بێکارییە. تاوەکو سیستەم بەردەوام بێ بێکاریش هەردەمێنێ. خودی سیستەم بێکاری زیاد دەکات. لەسیستەمی هیچ کۆمەڵگایەکدا تا ئەورادەیە دانیشتوان بێکار نەماون. هەربۆیە یەکێك لەو دیاردانەی گێژاو پشت ڕاست دەکاتەوە بێکارییە. لەکامە هەرێمدا بێکارییەکی مەزن لەئارادابێت واتە ئاژاوەیەکی گەورە لەئارادایە. سەرباری ئەوەی بێکاری گەلێك لایەنی نهێنی هەیە، بەڵام لەناوەڕۆکدا کۆمەڵگا لەرەوشی کۆمەڵگابوون دەردەخات. بەگووتەیەکی دیکە کۆمەڵگا ئیفلاس دەکات.

لەلایەکی دیکەوە لەرێگای تەکنیکی پێشکەوتوو لەپێویستییەکان زیاتر بەرهەم پێشکەش (عرض) دەکرێت و بەکار ناهێنرێت. گرفتەبوون نییە، بەڵکو پێچەوانەیە. لەلایەك ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان رووبەڕووی نەدارییەکی دژوارە، لەلایەکی تریشەوە بەرهەمێکی لەداواکاریەکان زیاتر لەسەریەکتری کەڵەکە بووە. کاراکتەری گێژاو لەمە سەرنج ڕاکێشتر پەیدا نابێت. دیسان ئەو شارانە لەئارادان کە وەك شێرپەنجە گەورەدەبن. یەکێك لەنموونە هەرە بەرچاوەکانی شێرپەنجەی کۆمەڵگا کە لەبواری کۆمەڵناسی پەیوەندی بە شارەوە نییە گەورەبوونی شارە. شارەکانی هەم لەمیانەی بەگوندبوون هەم گەورەبوونی بێسنوور واتای شارێتی (شارستانی) لەدەست دەدەن. بەشێوەیەکی چڕو بەرفراوانتر گێژاو لەشارەکان لەئارادایە. تەواوی کۆمەڵگا دەبێتە کاڵا. هیچ نرخێك (بەهایەك) نەماوە نەبێتە بابەتی هەراجکردن. مێژوو، پیرۆزی، کولتوور و سروشت و هەموو شتێك دەبێتە کاڵا. ئەم راستییەش شێرپەنجەی کۆمەڵایەتییەو بەرەو گێژاو دەچێت.

لەئاکامی تەواوی کاراکتەرەکانی گێژاوەوە پیسبوونی ژینگە دێتە ئاراوە. ئەمەش ئەو راستییە ئاشکرا دەکات کە گێژاو ژینگەشی گەمارۆداوە. کونبوونی چینی ئۆزۆن، پیسبوونی ئاووهەوا، لەناوچوونی جۆرەکانی ئاژەڵ سەمبۆلی ئەم راستییەن. لەراستیدا پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو سروشت کەدیاردەیەکی ژینگەناسییە بەرەو هەڵدێر دەچێت. ئەگەر ساتێك زووتر ئەم درزە پڕنەکرێتەوە ئەوا ئەنجام بەدیناسۆربوونی کۆمەڵگایە. دەبێ تەقینەوەی ژمارەی دانیشتوانیش وەك ئەنجامێکی پێکهاتە ناکۆکەکەی گشتی کۆمەڵگا ببینرێ. سیاسەتی سەرمایەداری سەبارەت بەدانیشتوان پشت بەو پرەنسیپە دەبەستێ کە دەڵێ " چەندە مرۆڤ بێ نرخ بێ، بەو ئەندازەیە زیاد دەبێت ". تاوەکو سەرمایەداری هەبێت کێشەی ژمارەی دانیشتوان قورستر دەبێت و بەردەوام دەکات. تەقینەوەی ژمارەی دانیشتوان لەسەرووی ئەو تایبەتمەندێتییانەوە دێت کە گێژاو (کائیوس) گەورە دەکەن. کۆمەڵگاکانی لایەنی

دیکەی جەمسەری رکابەری سیستەمیش لەناو هەمان رەوشی ئاڵۆزو پەرتەوازەیی دان. لەسەرووی هەموویانەوە، خێزان لەمێژووی خۆیدا لەناو قۆناخی هەرە دژواری پەرتەوازەبووندا دەژی. نزیکەی نیوەی ئەو هاوسەرێتی(زواج)ەی لەئارادایە شکست دێنن و پەیوەندی زایەندی بێ کۆنترۆڵ و دوور لەئاکاریش زیاد دەبن. ئەوە پەسند دەکرێ کە هاوسەرێتی (زواج)ی پیرۆز کۆتایی پێهاتووە. وەك دەرئەنجامێکی ئەم پەرتەوازەبوونە منداڵان، بەساڵاچووان و پەیوەندی دایك ـ باوك دەکرێن بەقوربانی و لەبواری کۆمەڵایەتییەوە دەکەونە رەوشێکی خراپ و بێواتا. بەکاربردن و ستەمکاری هەرە کۆنی سەر ژنانیش چەندەی ئاشکرا دەبێت کێشەی ژنانیش دەبێتە قەیرانێکی تەواو. چەندەی ژن خۆی بناسێ ئەوا لەمیانەی ئەو نەفرەتەی لەسووکایەتی پێکردن و خستنی خۆی دەیکات لەوانەیە بیکات بەکاریگەرترین یەکە لە پەیوەندی گێژاودا. داڕووخانی ژن هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگا لەگەڵ خۆیدا دێنێ، داڕووخانی کۆمەڵگاش رێگا لەپێش هەڵوەشانەوەی سیستەم دەکاتەوە.

کەمبوونەوە یان نەبوونی ئەخلاقی کۆمەڵگا نیشانەیەکی بێ ئەخلاقی گشتییە. لەناوبردنی دامەزراوەی ئەخلاق رێگا لەپێش تاکڕەوێتی و تێکدانی بەهاکانی کۆمەڵگا دەکاتەوە. لای سەرمایەداری بەئەخلاقبوون و گێلی (نەفامی)یەك شتە. کۆمەڵگایەك ریشەی ئەخلاقی خۆی لەدەستدابێت، واتە ویژدانی ونکردبێت گوزارشت لەگێژاو دەکات. ناتوانرێ بەشێوەیەکی تر پێناسە بکرێت. ئەو کێشەو گرفتە کۆمەڵایەتییانەی دەوڵەت هەوڵدەدات لەمیانەی سیاسەتی کۆمەڵایەتی رێگریان لێبکات بەهۆی کەمی سەرچاوەکان و شێوەی گشتی ئاوابوونی سەرمایەداری چارەسەری نادۆزێتەوەو کێشەکان گەورەتردەبن. "سوودمەندی گشتی" کەتاکە چالاکی واتاداری دەوڵەتە بەتەواوی ناوەڕۆکەکەی لەدەست دەدرێت. ئاسایشی گشتی کۆمەڵگاش لەناو هەمان هەڕەشەدایە. لەبەرئەوەی سەرمایەداری تەواوی مرۆڤایەتی کردۆتە گورگی یەکتر کێشەی ئاسایش لەئارادایە. ئیتر ئاسایشی کۆمەڵگا (کۆمەڵایەتی) تەنیا لەلایەن گروپە رێگرەکان و ئەو تاوانانە پێشێل ناکرێت کە یاسا دیاری کردووە؛ لەسەرووی هەموویانەوە ئەو برسێتی و بێکارییەی سیستەم رێگای لەپێش کردۆتەوە، هۆکارە سەرەکییەکانی ئاسایش لەگەڵ خۆیدا دێنێ. بەهۆی خەرجی زۆرو زیادبوونی ژمارەی دانیشوان چارەسەری بۆ کێشەکانی پەروەردەو تەندروستی نادۆزرێتەوە. چەندین نەخۆشی دێوەزمە ئاسای وەکو شێرپەنجە، ئایدزو دڵەڕاوکێ گەورەدەبن. بۆ یەکەمین جارە لەمێژوودا کۆمەڵگا لەفاکتەرە سەرەکییەکانی ژیان وەك ژینگە، خانوو، تەندروستی، پەروەردە، کارو ئاسایش دابڕاوەو ناتوانێ چارەسەری بدۆزێتەوە. هەست دەکات کە دەکەوێتە ناو فشاری گێژاووە. ئەمە قۆناخێکە کە بێچارەیی مرۆڤ وافورمای دەهێڵێ.

ئەو میکانیزمانەی پێویستە لەقۆناخێکی بەمجۆرەی سیستەمە کۆمەڵایەتییە مێژووییەکاندا رۆڵی پاراستن ببینن هونەر، زانست و تەکنۆلۆژیایە. بەڵام لەبەرئەوەی هونەر، زانست ـ تەکنۆلۆژیا لەژێردەستی دەسەڵاتدان ناتوانن رۆڵی خوازراو ببینن. چەندە کۆڵەکەو هاوکاری کۆمۆن پەرتەوازەبێت پاراستنی نەریتی لاواز دەبێت و جێگای خۆی بۆ توندوتیژی تاك و چەتەکان بەجێدێڵێ. بەرامبەر بەتۆقاندنی تیرۆر ـ دەسەڵات تیرۆری هۆزو خێڵەکان زیندوو دەبێتەوە. چەندە هێزی دەسەڵات ـ

شەڕی ناواخنی دەوڵەت بەرووتی دیاربێت بەو ئەندازەیەش بەرگری ڕەوای کۆمەڵگا پێشدەکەوێت. تاوەکو پێوانە گشتییەکانی یەکسانی دەوڵەتی یاسا جێبەجێ نەکرێت، گەمارۆی سەرماڤ مرۆڤ و هەڵوێستەکانی دژە ـ دیموکراسی بەردەوام بێت، ئاواکردنی هێزی پاراستنی گەلان ناچارییەو ئەمەش ڕەوش بەرەو توندوتیژی دوولایەنە دەبات. لەجیاتی ئەوەی لەقەیران ڕزگاری بکات ڕەوشی توندوتیژی دژوارتر دەکات. کاتێك میلیگەرایی دەوڵەت زیندوو دەکرێتەوە نەتەوەپەرستی ئەتنیکیش گەشە دەکات، ئەمەش یەکێك لەجۆگەلەکانی توندوتیژییە.

چالاکییە دەزگاییەکانی وەك هونەرو وەرزش کە لەنەرمکردن و تێگەیشتنی ناکۆکی و پەیوەندییەکاندا کاران، لەرەوشێکی پێچەوانەشدا وەك ئامرازە بێهۆشکەرو سرکەرەکان ڕۆڵ دەبینن و دەبنە هۆکاری دەرکەوتنی دۆخێکی ساختەو دروستکراو. هەمان ڕۆڵ دەخەنە سەرشانی ئایین و مەزهەب و تەریقەتەکانیش، بۆ ئەوەی کۆمەڵگا ئاشنای ڕاستی نەبێت، جگە لە قیامەت گروپی موحافەزەکار ئاوا دەکەن و کۆسپ دەخەنە سەر ڕێگای ڕێگەچارە ڕاستەقینەکان. وەرزش، هونەرو ئایین لە ناوەڕۆکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی دوورخراونەتەوە، وەها لەمرۆڤ دەکەن لەمیانەی چاویلکەی ئەسپ و دڵێکی تەنەکە ئاسا بەشێوەیەکی بێخەم تەماشای کێشەکان بکات. لەرێگای خولقاندنی تیۆریەکی خەیاڵی و ساختە، بێچارەیی وەك چارەنووسێك بەسەر کۆمەڵگادا دەسەپێنرێ. ئەم بەرخودانەی بەرامبەر قەیران، ئەنجامێکی پێچەوانەی لێدەکەوێتەوەو گێژاو قووڵتردەکاتەوە.

لەقۆناخی بەمجۆرەدا بۆ ڕۆشنگەری و سەرلەنوێ ئاواکردن پێویستە زانست و تەکنۆلۆژیا دەرفەتی چارەسەری برەخسێنێ و ڕێنیشاندەربێت، بەڵام لەبەرئەوەی زیاتر لەژێردەستی دەسەڵاتدایە، ئومێدێکی چارەسەری نیشاننادات. لەرەوشێکی وەهادایە کە فیل بەتاڵە مووێك پێناسە دەکرێت و مشك بەفیل دەپلیشێندرێتەوە. دەرفەت و توانستەگەورەکانی چارەسەری کە تەنیا بۆ شەڕی بێواتاو چەك و تەقەمەنی و ئامانجەکانی قازانجکردن بەکاردێنن کە وەڵامی پێویستییە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا ناداتەوە، بەمشێوەیە ڕێگا لەپێش دۆخێکی نەرێنی(نێگەتیف) دەکەنەوە کەخزمەت بەگەورەبوونی گێژاو دەکات.

دەشێ پێناسەی خۆمان سەبارەت بە گێژاو زیاتر بەرەو پێش ببەین کە سیستەم ڕێگای لەپێش کردۆتەوەو تەواوی کۆمەڵگای تێوەگلاندووە. ئەم پێناسەیەش تێری وەڵامدانەوەی ئامانجەکانمان دەکات، تاوەکو ڕەوشی گێژاو ڕۆشننەکەینەوەو تێینەگەین، هەروەکو ئەوە بیربکەینەوەو جموجۆڵ بکەین کە لەناو ژیانێکی ئاسایی داین، ناتوانین خۆمان لەهەڵەی گەورە ڕزگاربکەین. هەربۆیە لەشوێنی چارەسەری دەکەوینە ناو بێچارەییەوە. لەهەموو قۆناخێك زیاتر لەم سەردەمەدا پێویستی بەهەوڵ و کۆششە ڕووناکبیرییەکان هەیە. بەتایبەتی لەجیاتی ئەوەی لەمیانەی پێکهاتە کۆنەکانی دوور لەزانست ـ ئایین، زانکۆ ـ دەرك بەرووداوەکان بکرێ و ڕێگا لەپێش تێگەیشتنی هەڵە بکاتەوە، نرخ و بەهای ئەو هەوڵ و کۆششە ڕۆشنگەرییانە زیاد دەبێت کە مرۆڤ ڕۆشندەکەنەوە.

ئایین و زانستی گرێدراوی دەسەڵات لەنیشاندان و چەواشەکردنی هەلومەرج و پێشکەشکردنی تیۆرییە ساختەکان، تا دوارادە کارامەو شارەزا دەبێت، لەم سەردەمانەدا بەشێوەیەکی ئاشکرا رۆڵی چەواشەکاری ئایین، هونەرو وەرزش دەبینین. هەربۆیە تابڵێی پێویستی بەو زانست و پێکهاتە زانستییانە زیاد دەبێت کەخەڵەتێنەر نییەو پرۆژەو تیۆری راستەقینە پێشکەشی کۆمەڵگا دەکات. بەرلەهەموو شتێك پێویستە تێکۆشان لەبواری رۆشنبیری (گۆڕەپانی هزری) سەرکەوتوو بێت. قۆناخێك لەئارادایە کە شۆڕشی هزری گرنگ و بایەخدارە.

پێویستە شەڕی هزری شانبەشانی بەها مەعنەویەکان بەرێوەببردرێت. تاوەکو مۆراڵ و ئەخلاق شانبەشانی هزر بەدەست نەهێنرێت، ئەنجام بەدەستهێنان کاتیی و بەگومان دەبێت. ئەگەر راستینەی بێئەخلاقی سیستەم رەچاو بکرێت، دەبێ هەڵسوکەوتە پێویست و تێرمکانی ئەخلاقی و ئاکاری کۆمەڵگا لەتاك و دەزگاکاندا نوێنەرایەتی بکرێت. بەبێ ئەخلاق و ئاکار دەشێ رووبەڕوو بوونەوەی گێژاو بەقوتدانی تاك و کۆمەڵگا ئەنجامگیر ببێت. پێویستە ئەخلاق نەریتی کۆمەڵگا رەچاو بکات و بەهەمئاهەنگی ئاکاری نوێ بەکۆمەڵگاوە بلکێنێ. ئیتر بەرامبەر ئەو سیاسەت و دەزگاو ئامرازانەی کەلەقۆناخی گێژاودا لەلایەن سیستەمی بالادەست کراوەتە ئامرازی دیماگۆژییەت، بۆ سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی کۆمەڵگا پێویستە گرنگی و بایەخێکی تایبەت بە سیاسەت و ئامرازەکانی بدرێت. دەزگا سیاسییەکانی وەك پارتی، هەڵبژاردن، ئەنجوومەنەکان، بەرێوەبەرایەتییە هەرێمییەکان کە لەنەتەوەکردنی کۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەپارێزیدا خاوەن رۆڵن، پێویستە لەبواری ناوەڕۆك و رواڵەتدا ئامرازەکانی چارەسەری کێشەکە بدۆزنەوە. پێویستە پەیوەندی چالاکی و رێکخستنی سیاسی لەگەڵ کۆمەڵگای کۆمەڵکاری و دیموکراتی و ژینگەپارێزیدا تۆکمەو بەگوێرەی پێویستی بێت. بەرامبەر قۆناخی گێژاو پێویستی بەبەرجەستەکردنی ئەم هەڵوێستە گشتییانە هەیە. رزگاربوونی سیستەم و گەل لەگێژاو دەشێ لەرەوشی مەرحەلیدا بێت. لەوانەیە دەستێوەردانی بچووك ئەنجامی گەورە لەگەڵ خۆیدا بێنێ. دەشێ قۆناخەکانی دەرکەوتن لەگێژاو کورتخایەن یان درێژخایەن بێت ــ ١٠ ساڵ تاوەکو ٥٠ ساڵ ــ.

لەم چوارچێوەیەدا ئەگەر هەوڵی لێتوێژینەوەی ئەگەری چارەسەری لایەنەکان بدەین دەبینین کە دەرکەوتن لەقەیران و گێژاو لەئەنجامی تێکۆشانی نێوان ئەو لقانەی هێزەکانی ئەمریکا پێشەنگایەتی دەکات لەگەڵ لقەجیاوازەکانی گەلان دیاردەبێت. قەیران بەشێوەیەکی سەربەخۆ هەڵوەشانەوەی سیستەم و ئاواکردنی نوێتر لەگەڵ خۆی ناهێنێ. هەروەکو دەزانرێ هەڵوەشانەوە یان پەرتەوازەبوون چەمکی رێژەیین. هەڵسەنگاندنەکانی لەجۆری "سەرمایەداری لەگۆڕدەنرێ"، " پڵنگی لەکاغەز دروستکراوە"، "جارێکی دیکە ناتوانێ لەقەیران دەربکەوێ"، تایبەت بەسۆسیالیزمی بونیادنراوە و لەپڕوپاگەندە بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. هەروەها هەڵوێستەکانی لەجۆری " بەناچاری بەرەو شێوەی پێشکەوتووتر دەچێ " خاوەن گەوهەرێکی ئیماندارییە و بەدیهاتنی زۆر سنووردارە. دەشێ دواکەوتنیش بەسانایی رووبدات. هێشتا جێگای گفتوگۆیە کەخودی سەرمایەداری تا چ رادەیەك

پێشکەوتووە. هێزەکانی سیستەمی دەسەڵاتدار بەگوێرەی هێزەکانی گەل تێگەیشتووترن، لەبواری سوپاو دەسەڵات پڕ چەکترن و بەئەزموونن. سامانی گەورەیان لەبەر دەستدایە. بۆیە لەبواری ناواکردنی سیستەمی نوێ و سەرکوتکردنی سیستەمە رکابەرەکان، ئەگەر ئەمیش نەبوو کڕین و سازشکردن لەگەڵیاندا خاوەن دەرفەت و تواناکاری بەرفراوانە.

خاڵێکی دیکەی گرنگ کە پێویستە روونبکرێتەوە ئەوەیە کە رەخنەگرتنی سەرمایەداری بەواتای رەشکردنی تەواوەتی نایەت. وەك تاك تەواوی سەرمایەدارەکان وەك دەمی شانە وەکو یەکترنین. دەشێ سیستەمی سەرمایەداری بەشێوەی جیاواز پێهەڵگرتن ئەنجامبدات. یەکەمیان، دەتوانێ رەستۆراسیۆن ئەنجامبدات، هەروەکو دەزانرێ لەدوای هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی سەرکەوتنی لەمەدا بەدەستهێنا. لەدوای شەڕی چەندین وڵاتیشدا رەستۆراسیۆن ئەنجامدراوە. دووەمیان، لەمیانەی نوێکردنەوەی ئەو مەزهەبانەی پێشتر تاقیکردبوونەوە هەنگاو بهاوێژێ. دەتوانرێ ریزبەندی سۆسیال ـ دیموکراتی بەرێوە ببردرێت کە زۆرجار تاقیکراوەتەوە. سیستەم خاوەنی بژارێکی بەرفراوانی گۆڕانکارییە. لەپێشخستنی مۆدێل بەئەزموونە. سێیەمیان، کاتێك دەبینێ بەشێوەیەکی خراپ دەدۆڕێنێ ئەوا لەگەڵ هێزی بەرامبەر بەرەو رێککەوتن دەچێ. چوارەمیان، لەجیاتی لەدەستدانی هەموو شتێك گۆڕانکاری مەزن گونجاوتر دەبینێ. بەدرێژایی مێژوو سیستەمە باڵادەستەکان لەقۆناخە قورسەکانی قەیراندا گۆڕانکاری گەورەی لەو شێوەیەیان ئەنجامداوە. لەمێژووی سەرمایەداریشدا گۆڕانکاری هاوشێوە زۆرجار ئەنجامدراون. چەمکی کۆن کەدەڵێ " سیستەم وشکە، بکەوێتە قەیرانەوە بەسەلامەتی (ساغ) لێی دەرناکەوێ " واقیعی نییە. هەرچەندە ئەم چەمکانە وەك چەپڕەوێتی دیاربن، بەڵام لەناوەڕۆکدا راستڕەون. چونکە چاوەڕوانی لە خۆوە هەڵوەشانەوەی لێدەکەن و هەروەکو بڵێی دەخوازێ دەستبەسەر میراسەکەیدا بگرێ، رەوشێکی چاوەڕوانی پووچ و بێواتا دروستدەکەن. تەنانەت پێگەیشتووترین میوەش تاوەکو لێی نەکەیتەوە ناخورێت. لەهەمووی خراپتر، کاتێك دەبینین وەك چاوەڕوانیان دەکرد سیستەم هەڵنەوەشایەوە، ئەمجارە دەکەونە گومان لەهزرو باوەڕی خۆیان. ئەگەرنا ئەوەی ئەنجامدراوە پێناسەیەکی چەوتی سیستەمە. بەشێوەیەکی راست پێشبینینەکردنی گۆڕانکاری و وەرچەرخانی سیستەمەکانە.

هەوڵی ئەمریکا بۆ ئیدارەکردنی سیستەم لەقەیراندا ئاشکرایە. بۆ ئەوەی دووچاری برینی قورس نەبێت هەست بەبەرپرسیارێتییەکانی خۆی دەکات. هەڵسەنگاندنی زێدەڕۆیی لەجۆری " بڵاوکردنەوەی ئیمپراتۆریەت " سەبارەت بەم مەسەلەیە ناتەواوە. بێگومان سیستەم زۆربەی نیشانەکانی رووخانی رۆمای پێوە دیارە. هەروەکو رۆما پەنای بردۆتە بەر چەندین نوێبوونەوەو رەستۆراسیۆن. ئاشکرایە بۆ تاکجەمسەری سیستەم پێویستی بەهەوڵی زیاتری هێزی ئیمپراتۆریەت هەیە. لەدوای هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت لەساڵی ١٩٩٠دا، هەروەکو بڵێی پەلهاوێشتن بەشێوەیەکی خۆخۆیی بوو. بەڵام پێویستە ئەوە پەسندبکات کە ئەم پەلهاوێشتنە بۆ بەهێز بوونەکەی ناگەڕێتەوە، بەڵکو هۆکارەکەی ئەوەیە سیستەم بۆشایی پەسند ناکات. پێویستە بەگرنگییەوە ئاماژە بەوە بکرێ کە

ئیمپراتۆریەت داهێنانێکی ئەمریکا نییە، بەدرێژایی تەمەنی سیستەمەکان هەبووە، هەرە دوایش لەسیستەمی سەرمایەداریدا ئەمریکای دۆزیوەتەوە. ئینگلیزەکان رادەستیان کردووە. نەك ئەمریکا بیدۆزێتەوە، بەڵکو ئەو ئەمریکای دۆزیوەتەوە. لەوانەیە ئەمریکا ئەو هێزە بێت کە بەشێوەیەکی هەرە سانایی لەجیهاندا بووە بەهێزی ئیمپراتۆریەت. پەلهاوێشتنی ئیمپراتۆیەت کە بە ناچارییەو کەمێکێکیش بە نابەدڵی، لەجیاتی دەرکەوتن لەقەیران بەپێچەوانەوە رۆڵ لەچەقین و نقوومبوونی دەبینێ. ئەو گۆڕەپانانەی تێیدا بڵاوبۆتەوە ناوچەیەکن قەیرانەکانیان قووڵە. تەنانەت ئەو قەیرانە زیادانەی ئێراق و ئەفغانستان لەگەڵ خۆیاندا دێنن لەبەرچاوانە. بەکورتی، ئەمریکای ساڵانی ٢٠٠٠ وەك هێزی هەرە نزیك بەئیمپراتۆریەت ناتوانێ لەبەدیهێنانی شێوەگرتنی نوێ رابکات. ئەمە لەگەڵ راستینەی شەڕ ــ دەسەڵات ناگونجێ. ناتوانێ لەمیانەی هێزە سەربازی، ئابووری، زانیاری تەسکی بەردەستی پاشەکشێ بکات. یەکەمین ئەرکی بەڕێوەبردنی سیستەمە لەناو قەیراندا. ئەمەش بەم واتایە دێت لەگەڵ یەکێتی ئەورووپا، چین، ژاپۆن و روسیاو دەوڵەتە هاوشێوەکان لەناو پەیوەندییەکی نزیکدا، بەبێ پێکدادان، گرژیەکان بەڕێوە ببات. وەك شەڕەکانی یەکەم و دووەمی جیهانی ناکەوێتە ناو پێکدادانێکی ناوخۆیی خودی سیستەم. دیسان شەڕێکی ناراستەوخۆی هاوشێوەی ڤێتنام لەگەڵ ئەم هێزانە هەڵناگیرسێنێ. بەپێچەوانەوە هەوڵدەدات لەهاوبەشێتیکردنی باری سیستەم رۆڵی خۆی ببینێ. لەگرفتەکانی فینانس و بازرگانیدا چارەسەرکردنی قەیرانەکان لەرێگای رێککەوتن و هاوکارییەوە چارەسەر دەکرێت. هەربۆیە لەم پێناوەدا رێکخستنە جیهانییەکانی لەجۆری IMF سەندووقی دراوی نێودەوڵەتی، بانکی جیهانی و رێکخراوی بازرگانی جیهانی بەکاردێنن. هەوڵدەدات ئەمریکای لاتین و ئەفریقیا لەو هەڵوێستانە بەدووربگرێ کە سیستەم تەنگەتاو دەکەن و قەیران قووڵدەکەنەوە، گرنگی تایبەت بەوە دەدات و لەخاڵە لاوازەکاندا رێگا بەدابڕانی رادیکاڵانە نادات. لەوڵاتەکانی هاوشێوەی کوبا، ڤەنزویلا، هاییتی، لیبیریا هەوڵدەدات ئەو هێزانە کۆنترۆڵ بکات کەدژی سیستەمن یاخود دەخوازن سەرهەڵبدەن، ئەگەر هەلومەرجی پێویستیش برەخسێ ئەم رژێمانە برووخێنێ.

ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوینی بەرفراوان کە شوێنگەیەکی ژیۆپۆلۆتیکی گرنگ و هەستیاری بۆ ئەمریکا هەیە، لەوڵاتە عەرەبییەکان پرۆژەیەکی نوێ پێشدەخرێت، کە دەتوانرێ بەدووەمین پرۆژەی مارشالی ئیمپریالیزم بەناو بکرێت. ئەو هەنگاوەی بەپرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە بەناو دەکرێت، بۆ ئەوەی لەناو قەیران گورزی قورس بەر سیستەم نەکەوێ وەك ناچارییەك دەبینرێ. سەرچاوە سەرەکییەکانی وزە، دیاردە ئاینی و سۆسیۆکولتوورییەکان تاوەکو ناوچەکە بەسیستەمەوە نەلکێندرێ، ناهێڵن ئەمریکا ئاسوودە بێ. ئەو هێزانەی لە پێگەو پایەی ئیمپراتۆریەتدان ناتوانن بەرامبەر ئەم رەوشە بێدەنگ بمێنن. لەم دوو سەد ساڵەی دواییدا هەوڵدرا ناوچەکە لەمیانەی داگیرکاری سەرمایەداری و نیوە داگیرکاری (کۆلۆنی) بەڕێوەببردرێت. لەرێگای پشتبەستن بەپێکهاتەی دەوڵەتە دەسپۆتەکان هەناسە لەبەرگەلان بڕێندرا، لەمیانەی سەرمایەداری پێوەلکاندنێکی واتاداریش بەدینەهات. ناکۆکی ستراتیژی عەرەب ــ ئیسرائیل زیاتر قووڵبۆوە. ئیسلامی رادیکاڵ هێرشی کردە

سەر ئەمریکا (خولقێنەرەکەی خۆی). ئەو دەوڵەتە نەتەوەییانەی لەئاکامی ئەو سنوورانەوە ئاوابوون کە بە"راستە" کێشران، فوفلبوونێکی لەشێوەی کۆنەپەرستی و ستاتۆگەرایی خولقاند. میلیگەرایی، ئایینگەرایی و دەوڵەتگەرایی بەشێوەیەك کە لەجیهان نموونەی نەبینراوە وەك قەڵغانێك هەناسەی لەبەر کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی ناوین بڕیوە. هەربۆیە پێویستە بیر لە پرۆژەیەکی نوێ بکرێتەوە. ئەوەی گرنگە ئەمە چۆن و لەرێگای کامە هێز پراکتیزەدەکرێت. کامە سیستەمی سیاسی و ئابووری بەبنەما دەگرێت. گەلانی ناوچەکە چۆن پێشوازی لێدەکەن و وەڵامی دەدەنەوە؟.

ئەمەیە مەسەلەی سەرەکی و ناکۆکی ریشەیی نێوان ناتۆو نەتەوە یەکگرتووەکانی ئەو سیستەمەیە کەئەمریکا سەرکێشی دەکات. ئەو ئامانجەی شوێنی فاشیزم و کۆمۆنیستی سەردەمێکی گرتۆتەوە ئیسلامی قەبا، فاشیزمی ئیسلامییەتە. هێزەکانی سیستەم و پاشکۆکانیان بەرامبەر ئەو شەپۆڵەی "جیهانگیری" نیگەرانن کە بەرێبەرایەتی ئەمریکا هەڵدەکشێ. بەتایبەتیش رۆژ بەدوای رۆژ کاردانەوەی کۆمارو دیموکراسییەکانی ئەوروپا لەزیادبووندایە. بەهەستیاری هەڵدەسوورێ تاوەکو دەوڵەتی نەتەوەیی و چەترە باڵاکەی کە یەکێتی ئەوروپایە سەرکوت نەکات. لەژێر قەڵغانی یەکێتی ئەوروپادا مافەکانی مرۆڤ و بۆرژوازی دیموکراتیك هەوڵی تاقیکردنەوەی ئەلتەرناتیفێك دەدەن. هاوسەنگکردنی ئەمریکا سیاسەتێکی ریشەییە کەرەچاو دەکرێ. روسیا، چین، ژاپۆن و بەرازیل لەناو هەوڵ و کۆششی هاوشێوەدان. بەشێوەیەکی گشتی بەرامبەر ئیمپراتۆریەتی ئەمریکا دەوڵەتی نەتەوەیی دەزگایەکە بەرادەی هەرە زۆر تەنگەتاو دەبێت. لەراستیدا ئەم دەوڵەتە ناوین و بچووکانەی لەمێژبوو دەبووایە ببنە دەوڵەتێکی ئەیالەت ئاسا، هەوڵەکانیان لەوە دەچێ بەبێ رێگا لەلێشاوی ئاو بگریت. دەشێ چاوەڕوانی ئەوەیان لێبکرێت کەدان بەرەوشی وابەستەیی هەمەلایەنەی خۆیاندا بنێن و دەست لەشانازی میلیگەرایی جاران بەربدەن و گوێڕایەڵی رێساکانی جیهانگیری نوێ بکەن. بژاری دیکەیان لەپێشدا نییە. هەروەکو بڵێی هەلومەرجی دەرەکی و ناوخۆیی ئەوە نەماوە وەك تاقیکردنەوەیەکی دیکەی سۆڤییەت بەرەنگاری ببنەوەو درێژە بە سەربەخۆییە سنووردارەکەیان بدەن. ئیتر خولیا کۆنەکانی شۆڕش بەرامبەر بەسیستەم نوێنەرایەتی پاشڤەڕۆیی دەکات نەك پێشکەوتنخوازی. بەوە دەچێ بیروکراسییەتی موحافەزەکاری رزگاری نیشتمانی پێشکەوتووخواز زێدە پارە نەکات و جێگای خەڵاتکردن نەبێ. ئیتر نەسیستەم، نە ئەمریکا، نەگەلانی ژێر لەرموشێکی وەهادا نین ئەمەیان پێ قوت بچێ. ئیتر سەردەمی دەسپۆتیزمی نەتەوەیی و تۆتالیتاریزم کۆتایی پێهاتووە، کە پشتیان بەهاوسەنگی نێوان ئەمریکاو یەکێتی سۆڤییەت دەبەست.

لەگەڵ ئەوەی سیستەم توانستی پێشخستنی زیاتری زانست ـ تەکنۆلۆژیای هەیە، بەڵام هەلومەرجە کۆمەڵایەتییەکان کۆسپی رشت و جددی دروستدەکەن. زیاتربوونی نمایش(عرض) لە داواکاری(طلب)ەکان لەبواری نوێبوونەوەی راستەقینە زانست ـ تەکنۆلۆژیا لەپەلوپۆ دەخات. بەڵام لەچارەسەرکردنی گیروگرفتی جەماوەری بەرفراوان زانست ـ تەکنۆلۆژیا دەتوانێ رۆڵێکی گرنگ ببینێ. ئەمەش تەنیا لەرێگای کۆمەڵگایەکی دیموکراتی و ژینگەپارێزی بەدیدێت.

کاتێك تەماشای ٢٥ ــ ٥٠ ساڵی داهاتووی ئەو سیستەمە بکەین کەئەمریکا ڕێبەرایەتی دەکات، لەهەڵکشان زیاتر چاوەڕوانی دەکرێت بکەوێتە قۆناخی دواکەوتنەوە. تەواوی نیشانەکان دیاری دەکەن کەفاکتەرەکانی دواکەوتن، لەفاکتەرەکانی لەسەرپێ مانەوەو بەردەوامبوون، زیاترن. تەنانەت کاتێك سیستەم بخوازێ درێژە بەهەبوونی ئێستای خۆیشی بدات، نەك بەگەورەبوون، بەڵکو لەرێگای بچووکبوونەوە دەتوانێ ئەنجامی بدات. هەربۆیە درێژە بەبچووککردنەوەی ئامێری سەربازی خۆی دەدات کەبەرامبەر یەکێتی سۆڤییەت و بزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی بەقەد دێوێك گەورەی کردبوو. ئیتر هەنگاو بۆ سەردەمی سوپای تەکنۆلۆژی و قەبارە بچووك دەهاوێشترێ.

هەرچەندە ناوەندەکانی تیرۆرو ماددە بێهۆشکەرەکان و چەکە بایۆلۆژی و کیمیاوی و ئەتۆمییەکانی دەوڵەتە بەرەڵاکان وەك ئامانج باس بکرێ، لەبنەڕەتدا گۆڕانکارییەکانی رۆژهەڵاتی ناوین مەترسی شکاندنەوەی سیستەمی تێدا لەپێشە. هەروەکو مەزەندە دەکرێ گۆڕانکارییەکان و پێشکەوتنەکان لەوەزیاتر کەخاوەن تایبەتمەندێتی و خاسیەتی ئیسلامی رادیکاڵ بێت، ئەگەری بەهێز ئەوەیە زیاتر نزیك بەو سیستەمە دیموکراتی و کۆمەڵکاریانە بێت کەئیمپریالیزم و دەسپۆتیزم بەلاوە دەنێن. ئەگەر رۆژهەڵاتی ناوین لەمیانەی رژێمە دەسپۆت، میلیگەرایی، ئایینی و دەوڵەتگەراییەکان کۆنترۆڵ نەکرێت، دەشێ پێشەنگایەتی نموونەکانی چارەسەرکردنی قەیران بکات. ئەو جموجۆڵە کۆمەڵایەتییانەی پێشتر بەئەفغانستان و ئێراق دەستپێکرد، پێشتر بە فەلەستین ـ ئیسرائیل دواتریش بەقووڵایی لە کوردستاندا بەقووڵایی بەردەوام دەبێت، یان نموونە چارەسەرئامێزەکەی دەدۆزنەوە، یاخود لەزیاتر قووڵبوونەوەی گێژاو(کائیوس)دا رۆڵ دەبینن. هەر بۆیە هێزی سەربازی سیستەم سەرەتا ناتۆ، هێزی هاوپەیمانان لەئێراق و نەتەوە یەکگرتووەکان بە شێوەیەکی گشتگیر لەم زەمینە ژیۆپۆلۆتیکەدا بەدوای چارەسەریدا دەگەڕێن.

سروشتی ناکۆکییەکانی ناوچەکە لەسەربازی زیاتر، پێویستی بەرێگەچارەی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەیە. ئەگەر بەدەستتێوەردانی سەربازی کەم و هاوکاری ئابووری و پشتگیری دیموکراتی زیاتر رۆژهەڵاتی ناوین لەناو گێژاوی ئێستا رزگار بکرێت، ئەوا کەم تازۆر مۆدێلی جیهانی ٥٠ ساڵی ئاییندەش دیاردەبێت. ناوەڕۆکی ئەم مۆدێلە، دەوڵەت و سوپای بچووککراوە، سیستەمی دیموکراتی و ئابووری گەورەبووە. وەك عەمباری خەرجی دێوئاسا دەوڵەت بچووکنەکرێتەوە، شێمانە ناکرێت سیستەم لەقەیران رزگاری بێت. بەلاوەنانی دەوڵەتی نەتەوەیی پاشماوەی سەدەی نۆزدەهەم، پێشخستنی بەرێوەبەرایەتی خۆجێیی گشتی، ئابووری کۆمپانیای فرەرەگەزی، بەرەو پێشەوەچوون بەرەو کۆمەڵگای زانیاری، هەروەکو بڵێی بەرنامەی هاوبەشی ئەو سیستەمەیە کە ئەمریکا رێبەرایەتی دەکات. شێمانەی بەرۆژەفبوونی یەکێتییەکی دەسپۆتی فراوان وەك یەکێتی ئەوروپاش لەئارادایە. وەك پێشبینییەکی تیۆری چاوەڕواندەکرێ وەك یەکێتی جیهانگیری یەکێتی هەرێمیش پێشبکەوێت و لەسەرتاسەری جیهانیش شەڕ بەرپا نەبێت. لەوانەیە دەوڵەت، کۆمپانیا، نەتەوەو ئایدیۆلۆژییەکانی لەسەدەی نۆزدەهەم ماونەتەوە شوێنی خۆیان بۆ دەزگا سیاسییە نیودەوڵەت نیودیموکراسییەکان و

یەکینــە ئابوورییــە سنوورنەناســەکان، گروپــی کولتــووری هــەرێمی و ئــەو زهنییەتــە فەلســەفی و کۆمەڵایەتی و هەڵسوکەوتانە بەجێبێڵن کەنەخلاق دەدەنەپێش.

ئەوجیهانەی سیستەمی سەرمایەداری تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم بەئیرادەیەکی یەکلایەنە بەڕێوەیبرد، سەدەی بیستەم بەشەڕی گەورەدا تێپەڕبوو. یەکێك لەئەنجامە هەرەگرنگەکانی ئەم شەڕانەش ئەوەبوو کەناتوانرێ جیهان بەبێ گەلان بەڕێوەببردرێ. سەرباری ئەوەی گەلان سیستەمی تایبەتی خۆیان ئاوا نەکردبێت بەو شوێنگەو پێگەیە گەیشتوون بەرامبەر سیاسەت و دەسەڵاتی دەوڵەت دەتوانن ئیرادەی دیموکراتییان بسەپێنن. شیمانەیەکی بەهێزە کەچارەگ یان نیو سەدەی داهاتوو لەسەر راستەڕێی سیستەمی دیموکراسییانەی گەلان هەڵسوڕێ. هەروەها ئەگەرێکی دیکەش زیندووبوونەوەی ئەم کولتوورانەیە کە وەك گەنجینەی هەرە بەهادارن و لەدەستدرابوون و بۆژیانێکی تایبەت وەرچەرخێن. دابڕینی گەلان لەراستینە کولتووریەکانیان لەقرکردنی جەستەیی و ئابووری مالوێرانکەرتربووە.

گەر ئەم بابەتە کۆبکەینەوە، لەداهاتوویەکی نزیکدا شیمانەی سەردەمێك دەکرێت کە قۆناخی ئیرادەی یەکلایەنەی سیستەمی سەرمایەداری بەسەرچووە، گەلان میللیگەرایی بارگاوی بەشەڕو شۆفێنیزم بەلاوەدەنێن و ئاشتی و دیموکراسی دەسەپێنن، سەردەمێك دەبێت کەلەگەڵ راستینەی کولتووری و خۆجێیی ئاوێتەدەبێت. ئەمەش لەناو ئەو ئەگەرانەدایە کەبەتەنیا بەڕێوەی نابات، بەڵکو لەمیانەی رێککەوتنێکی بەپرەنسیپانە لەگەڵ پێکهاتە بچووککراوەکانی ناوەندی دەوڵەت بەشێوەیەکی هاوبەش بەڕێوەیان دەبات. لەجیاتی پێکهاتەی باڵادەستی چین، رەگەز، ئەتنیکی و کولتووری شارستانییەتەکەمان دەشێ وەك قۆناخێکی مێژوویی بۆ شارستانییەتێکی جیهانگیری دیموکراتی هاوچەرخ وەرچەرخێ کەدان بەبەها کولتووری و دیموکراتییەکانی گەلاندا دەنێ، بۆ ئازادی رەگەز کراوەیە، فشاری نەتەوەیی سەر ئەتنیکەکانی بەلاوەناوە، هاوکاری کولتووری بەبنەما دەگرێت.

١. سیستەمی دیموکراسی وەك دەرمانی رزگاربوون لەقەیران

ئەو هێزەکۆمەڵایەتییانەی جێگای خۆیان لەناو سیستەمی کۆمەڵگای جیهان گرتووەو لەدەرەوەی دەوڵەتدان و دەتوانین بەزاراوەی گەل بەناویان بکەین، دەشێ دەرکەوتنیان لەگێزاوی ئێستاشدا بەشێوەی کاتی (مرحلی) بێت. تاکە شێوەیەکی رزگاربوون لەئارادا نییە، بەڵکو بەگوێرەی توانای جموجوڵی ئەو هێزانەی جێگای خۆیان لەناو پرۆژەو پراکتیکدا گرتووە ئەگەری رێگەچارەی هەمەجۆر هەیەو چاوەڕوانی دەکرێت.

کاتێك گەلانی جیهان پێناسە دەکەین پێویستە زیاتر روونیبکەینەوە. چەندین توێژی جیاواز هەن کە لەدەرەوەی دەوڵەت ماون یان بەهۆی بەرژەوەندییەکانیان بەدەرنراون. جری و بەرفراوانییان لەدەوڵەتێك بۆ دەوڵەتێکی دیکە، قۆناخێك بۆ قۆناخێکی دیکە دەگۆڕێت. پێویستە گەل وەك زاراوەیەکی دینامیکی دەرکی پێبکرێت کە بەخێرایی دەگۆڕێت. ئەو توێژانەی وەك گروپی

بەرژەوەندیپەرستی ماددی و مەعنەوی (ئابووری و زانین) لەدەوروبەری دەوڵەت کۆبوونەتەوە، دەشێ لەمیانەی گوزارشتی کۆمەڵگای باڵا، نۆلیگارشی یان بەگوێرەی گووتەی رای گشتی بەتوێژی دەوڵەت ناوببرێن. بەرامبەر ئەمەش دەتوانین تەواوی گروپەکانی ـ چینە چەوساوەکان، ئەتنیکی ژێرفشار، گروپی کولتووری، ئایینی، رەگەزی ـ لەلایەکەی تری دوالیزمی دیالەکتیکیدان بە " گەل" بەناو بکرێن. چەندە رەوشی گۆڕانکارییەکانی ناوەوە بگۆڕێت، ئەوا گروپەکانی لەناو چوارچێوەی پێگەی گەلدان کەم و زۆر دەبن. دەشێ ناوەرۆکی ئەو فشارو بەکاربردنەشی بگۆڕێت کەدووچاری دێن. لەوانەیە بەشێوەی جیاوازی قڕکردن، دەستدرێژی، سەرکوتکردنی چینایەتی، نەتەوەیی، ئەتنیکی، کولتووری، نەژادی، ئایینی، هەزری، رەگەزی بگۆڕێت و خۆی نیشانبدات. بەکاربردنیش لایەنی هاوشێوەی فشاری هەیە. دەشێ چەندین شێوازی کۆلۆنی لەجۆری ماددی، مەعنەوی، تواندنەوەو وەك خۆلێکردن (ئاسیملاسیۆن)، نکولێکردن، تاڵان و تەڵەکەبازی و چەندین شێوازی دیکەی یاسایی یاخود نایاسایی، لەمیانەی توندوتیژی یاخود تەفرەدانەوە پەیڕەو بکرێت.

بەدرێژایی مێژوو ئەم توێژانە لەسیستەمێکەوە بۆ سیستەمێکی دیکە دەگۆڕێن و بەرەو گروپە ئاڵۆزەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتوون و چەندین پەرەسەندنیان بەخۆیانەوە بینیوە.

قەیرانی سیستەم کە بە بزووتنەوەی لاوانی جیهانی ساڵی ١٩٦٨ دەستیپێکرد، بەهەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت لەساڵی ١٩٨٩ خێرابوو، لەمیانەی هێرشی ١١ ی ئەیلول بۆ سەر جووت تاوەرەکە قووڵبۆوە، دەبینرێ کە گەلان کاریگەری توندوتیژیان کراوەتە سەر. لەئاکامی داگیرکردنی ئێراق لە ٢٠ ی ئاداری ٢٠٠٣ دەتوانین بڵێین شلەقاندنی جیهان بەئاستێك و رەهەندێکی مێژوویی گەیشتووە. هەڵکشانە کورتخایەنەکان لەمیانەی گۆڕینی خاسییەت و گۆڕەپان بەردەوام دەبێ. ئەو شلە گڕکانەی ناکۆکییەکانی ناو سیستەم بەسەر گەلانی دادەبارێنێ سووتێنەرە. ململانێکردن لەگەڵ بێکاری، برسێتی و گرفتە قورسەکانی تەندروستی و ژینگە و پەروەردە رۆژەڤی هەموو توێژە کۆمەڵایەتییەکانی داگرتووە. هەوڵماندا توانستی چارەسەری هێزە دەسەڵاتدارەکانی سیستەم پێناسەبکەین. هەوڵماندا روونیبکەینەوە کە لە ناوەڕۆکدا ئەو تواناکارییەی لەدەست داوە ـ بەگوێرەی سەدەی نۆزدەهەم ـ کە بە تەنها ببێتە چارەسەری، ئەوەی وەك چارەسەریش دەیسەپێنن تەنیا دۆخی گێژاو قووڵتر دەکەنەوە، دوورن لەبەرهەمهێنانی چارەسەری واتادار کەتواناکاری ژیانی تێدا بێت. واتە ئاماژەمان بەوەکرد کەسەرچاوەکانی قەیران بۆ سەرچاوەی چارەسەری ناگۆڕێن، تەنیا لەحاڵەتی گۆڕانکاریاندا دەشێ وەك لایەنێکی رێککەوتنی بەپرەنسیپانە رۆڵ ببینن.

هەروەکو چۆن لەمێژوودا هاتووە بەمجۆرە گەلان چارەسەری خۆیان پێشدەخەن. هەر گروپگەلێك مێژووی تایبەتی خۆی هەیە، ئینجا ئەمە نەریتی پێبگووترێت یاخود کولتوور. لەسەردەمی کۆمەڵگای تیرە سەرەتاییەکانەوە، کۆمەڵەی ئەو گەلانەی پێکهاتوون بەدرێژایی مێژوو بەرامبەر جوگرافی ـ کولتوور (هەلومەرجی شوێن) و پێکهاتە سیاسییەکان لەمیانەی پەرچەکرداری هەبوونیان هەوڵی شێوەگرتن دەدەن. ئەم رەوەستەیەی لەبەشی پێشتردا هەوڵمدا بەشێوەیەکی کورت باسیبکەم خاوەن

چۆنییەتی و خاسییەتی کۆمەڵکاری و دیموکراتییە. ناشێ سەیری ئەو تاکە بکەین کەسەرمایەداری ناوەرۆکەکەی پووچکردووەو کردوویەتی بەپریمات و راوەستەی دیموکراتی و کۆمەڵکاری لەبیربکەین. تەنانەت ئەگەر بەسەرەتاییترین شێوەش بێت ئاستی کۆمەڵکاری کۆمەڵگا نەبێت تاك ناتوانێ بۆ تاکە رۆژێکیش بەتەنیا بژی. هەرچەندە هەموو جۆرە پاکتاوکارییەکانی هزر کەپشت بەنکوڵیکردنی کۆمەڵگا دەبەستن بایەخی ئەم راستینەش ونبکات، ئەمە دیاردەی سەرەکی کۆمەڵگایە، هیچ تاکرەوێتییەك پەیوەندی لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایە نەبێت کەپێیەوە گرێدراوە شانسی ژیانی نابێت. تاوەکو بەتەواوی رەهەندەکانییەوە راستینەی گەلان پێناسە نەکرێت، ئەوا لێکدانەوەکانی دەرکەوتن لەگێژاوی هەنووکەی سەرناگرێت. بەگرنگییەوە ئاماژەی پێدەکەم: لەسەدەی بیستەمدا پێکهاتەی سیستەمی سەرمایەداری ــ بەتایبەتی پێکهاتەی دەوڵەت ــ پشتی بەنافراندنی سێ مەزهەب نەبەستبووایە ـ سۆسیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی، سۆسیال دیموکرات ــ دەشیا رووبەرووی قەیرانی ئەمرۆ نەبووایەوە. تایبەتمەندێتی سەرەکی هەرسێ سیستەمیش، لەمیانەی ئومێدبەخشی بەجەماوەر دەسەڵاتیان گرتەدەست. تەواو ١٥٠ساڵ دەبێ ـ لەشۆڕشی ساڵانی ١٨٤٨ ـ دەیانگووت سەرەتا دەوڵەت دەخەینە ژێررکێفی خۆمان دواتر هەرکەس مافی خۆی وەردەگرێ، هەروەکو بڵێی چینەکانی دەوڵەت پڕە لەو توانستانەی ژیان کە کۆتایی پێنایەت ـ بەهەشت دێنێتەوە بیری مرۆڤ ــ دەکرێت بەبەرنامەی هیواو ئومێد. پارتەکان دادەمەزرێن، شەڕ بەڕێوەدەبردرێ. دواتر کە سەردەکەوێ ئەو توانستانەی لەلای کۆمەڵگا وەك تواناکاریەکانی دەوڵەت دەناسرێ، بەسەر لایەنگرانی خۆیدا بڵاودەکاتەوە. کاتێك نۆرەی جەماوەرە بەرفراوانەکەی کۆمەڵگا دێت شتێك نەماوە. هەمان تاس و حەمامی جارانە. ئەگەر سەرکەوتن بەدەستنەهێنێ درێژە بەشەڕ دەدات.

تەنانەت ئەم مەزهەبە هاوچەرخانەش نەیانتوانی هەنگاوێك بهاوێژن تاوەکو بەناوی گەل پیرۆزیان نەکردبووایە. بەدرێژایی سەدەی بیستەم گەل لەمەیدانەکان بوو. بەڵام لەبەرئەوەی تیۆرو چەمکی سیستەمی باڵادەست دەرباز نەکرا، سەرباری قارەمانێتی و فیداکارییەکانیان لەمیانەی ئێش و دڵخۆشییەوە لەچوونەریزی سیستەمەوە رزگاریان نەبووە. کاتێك بۆهەرە قووڵایی مێژووش شۆڕبووینەوە بینیمان کە رەوشی هاوشێوە روویداوە.

لەم چوارچێوەیەدا ئەگەر لەواتایەکدا مێژوو وانەوەرگرتن بێ لەرووداوەکانی رابردوو، ئەوا پێویستە لەرەوشی قەیران ـ گێژاوی لەئارادایە، چارەسەرییەکی هەمیشەیی، ریشەیی و بەپرەنسیپ لەبەرژەوەندی گەلان بەرهەمبێنین. هیچ ئەرکێك لەمە واتادارتر نییە، هیچ هەوڵێك لەمە پیرۆزتر نابێت. لەو بڕوایەدام کە خاڵی سەرەکی دۆران سەرچاوەی خۆی لەبنەمانەگرتنی راوەستەی دیموکراتی و کۆمەڵکاری گەلان وەردەگرێت.

چەندە شرۆڤەی کۆمەڵگا بکرێت، ستراتیژی و تەکتیك دەستنیشان بکرێت و رێکخستن ئاوا بکرێت، تەنانەت سەرکەوتنیش بەدەستبهێنرێ، ئەوا ئەو ئەنجام و خاڵەی پێیبگەن خراپترین پێگەیشتن و ئاوێتەبوونە لەگەڵ سیستەمدا. کاتێك شۆڕشگێڕە بلیمەتەکەی سەدەی بیستەم لینین دەیگووت: " جگە

لەدیموکراسی ڕێگایەکی دیکە نییە بەرەو سۆسیالیزم بچێت " ڕاستییە سەرەکییەکەی درکاند، بەڵام تەنانەت ئەو بەخۆشی کاتێك هەر لەسەرەتاوە تووشی نەخۆشی دەسەڵات هات، لەو بڕوایەدا بوو لەمیانەی کورتەڕێ ــ بەبێ هیچ ئەزموونێکی دیموکراسی ــ دەتوانن بەرەو سۆسیالیزم بچن. هەرچۆنێك بێت بیری لەوەنەدەکردەوە کە ئەو دەوسەڵاتەی پشتی پێدەبەستێ ٧٠ ساڵ دواتریش بێت بەرەو تاڵانکارترین سەرمایەداری دەبات. توانستە زەبەلاحەکانی سۆڤییەت ـ فیداکاری و شەهادەتی ملیۆنان مرۆڤ لەم پێناوەدا، قوربانیکردنی بەهەزاران ڕۆشنبیری کارامە ـ لەپێناو نەخۆشییەکی دەسەڵات، جگە لە ئاوکێشان بۆ ئاشی ئەو سیستەمەی گوایە دەیانخواست بیڕووخێنن هیچ واتایەکی دیکەی نەبوو. ئەو پەندو وانەیەی لەم ئەزموونە گەورەیەی سەدەی بیستەم ـ شۆڕشی ئۆکتۆبەر ـ هەڵدەهێنجرێ، ئەوەیە کە بەرامبەر بەسەرمایەداری تەنیا لەمیانەی چارەسەری هەمیشەیی، ڕیشەیی و بەپەرەنسیپانە دەتوانرێ ڕاوەستەی دیموکراتی گەلان بۆ سیستەمی دیموکراتی بەرفراوان وەرچەرخێنرێ. تاوەکو دیموکراسی و دیموکراتیزەبوون لەنەخۆشی بەدەوڵەتبوون ڕزگار نەکرێ بەسیستەمی دیموکراسی ناگات.

بۆ ئەوەی لەنزیکەوە ئاشنای شێوازی چارەسەری بین دیسان پێویستە تەماشای مێژوو بکەین. با لەهەرە کۆنەکەیان دەستپێبکەین. ئەوەی دوا ئیمپراتۆریەتی کۆیلەداری ڕۆمانی شرۆڤەکرد، ئەو گەلانەبوون کە دەوڵەتیان نەدەناسی و لەدەرەوە بەبەربەر ناودەبران. لەناوەوەش سیستەمی کۆمەڵگاری مانستەر(دێر) ڕۆمای کون کردبوو. ئەم هێزانە ئامێرە سامناکەکەی کۆیلەدارییان هەڵوەشاندەوە. ئەمانە تادواڕادە هێزی کۆمەڵگاری و دیموکراتی بوون. بەڵام سەرپەرشتەکەیان لەمیانەی پاشماوەکانی دەسەڵات تەفرەیانی دا. لەجیاتی ئەورووپایەکی دیموکراتی کەتوانای پەرەسەرندنی هەبێ، بەرەو ئەورووپایەکیان برد کەلەسەربنەمای دەوڵەت و دەوڵەتۆکەی دەسپۆتیزمی دەرەبەگایەتی بوو. جموجۆڵی هاوشێوە لەتەواوی ئەو گۆڕەپانانە سەرییەهەڵدا کەکۆیلەداری تێدا بەلاوەنرا. لەکاتێکدا لەڕێگای ڕێنیسانس لەدەرەبەگایەتی چاخی ناوین ڕزگاریان دەبوو، لەهەموو لایەکەوە شارەکانی نیمچە دوورگەی دیموکراسی هەڵدەکشان، دیموکراسی شارەکان پێشدەکەوت. ئیتر ئەورووپای دیموکراتی لەرۆژەڤی جیهاندا بوو. شۆڕشی گەورەی فەرەنسا (١٧٨٩) پێشتریش شۆڕشی ئینگلیز (١٦٤٠) ئەمریکا (١٧٧٦). لەئیسپانیاو چەندین دەڵەتی دیکەی ئەورووپا لەسەدەی شانزدەهەمەوە لەکۆمۆنەکان دەنگی بەگوڕی دیموکراسی بوون. بەڵام ئامرازی توندوتیژی و هاری کە بەدرێژایی مێژوو تەڵەکەبازی پەیرەوکردووە، واتە هێزی دەسەڵات ـ شەڕ ئینجا نوێیەکان بن یان کۆنەکان لەخزمەتی سیستەمی سەرکوتکردن هەڵدەسوڕان. هەندێکی بۆلایەنی خۆی کێشا، هەندێکیشی سەرکوتکرد. هێزە بێگەردەکانی دیموکراسیَ لەناو گێژاوی مێژوویی خۆی قوت دا. دوای ئەوەی هێزی دەسەڵات ـ شەڕ لەمیانەی شەڕەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم خۆی تێرخۆراك کردو وەکو تەنە نەخۆشی شێرپەنجە گەورەبوو، ڕژێمە فاشیست و تۆتالیتارییەکانی دەرەوەی مرۆڤایەتی کرد بەبەلایەکی مەزن، بوو بەگەورەترین گێژاو(کائیوس)ی مێژوو و ڕۆژگاری ئەمڕۆمان و لەناوچوو.

نەریتە دیموکراتییەکان گەردوونیین. ئەوانیش وەك ئەڵقەکانی زنجیرەن. بەکۆنترین کاتەکانی زەمەنی رابردوو و شوێنەکانی تەنیایی و پەناگەمان دەبەستێتەوە. بەتەنیانین. مێژوو و گۆڕەپانەکان لە هەموو سیستەمێك زیاتر لەگەڵ ئەو دیموکراسییەدان کە لەهەرکەسێك زیاتر پێویستە هی ئێمە بێت. ئەرکی لەپێشینەی ئێمەش، رێگرتنە لەزیانەکانی قۆناخی زانین و هۆشیار بوونەوە، بەراستی هەڵبژاردنی ئامرازی سیاسی راست و گەڕانەوەیە بۆ ئەخلاقی کۆمەڵگا. تەواوی ئەم باسانە سەبارەت بەزانینە. ئامرازی سیاسی بابەتێکە هەرە زێدە پێویستە تاوتوێی بکەین. بەکورتی بەو دیموکراسییەی ناودەبەین کە نەبۆتە دەوڵەت. واتە ناکەوینە نێو هەڵەو غەفڵەتی دیموکراسی دەوڵەت یان دیموکراسی دیکتاتۆرییەت کە تەنانەت لینینی بلیمەتیش تێیکەوتبوو. ئەم هەڵوێستە بەواتای بێ سیستەمی و بێ دەستڕۆییەکەی ئەنارشیزم نایێت. دەستڕۆیی ئەو سیستەمەی گەلە کەواتادارە، لەدڵەوە پەسندکراوەو رۆشنکراوەتەوە. ئەو دیموکراسییەی گەلانە کەساڵانە فەرمانبەرانی بەڕێوەبەرایەتی هەڵدەبژێرێ، وەك چۆن هەڵیاندەبژێرێ بەهەمان شێوەش بەلایانەوە دەنێ.

تاوەکو دیموکراسی ئەسینای بەناوبانگ بەبیر خۆمان نەهێنینەوە تێپەڕنابین. ئەسپارتای خاوەن رژێمی پادشایەتی و ئەسینای خاوەن رژێمی دیموکراتی، بۆ باڵادەستبوون لەنیمچە دوورگەی گریك لەناو پێکدادان دابوون. لەلایەکی دیکەوە دەیانخواست ئیمپراتۆریای داگیرکاری پارس ـ رۆمای ئەم قۆناخە بوەستێنن. شاری بچووکی ئەسینا لەرێگای چەکی دیموکراسی خۆی توانی بەسەر ئەم دوو دوژمنە بەناوبانگەی سەربکەوێ. بەبێ ئەوەی پەنابباتە بەر سوپاو دەوڵەتی رێکخراو و جێگیر، لەمیانەی هێزە خۆبەخشەکانی جەماوەرو ئەو فەرماندانە سەرکەوتنی بەدەستهێنا کە ساڵانە هەڵدەبژێردران. ئەو دیموکراسییەتەی پەیڕەویش کراوە، دیموکراسی چینی کۆیلەدار بووە نەك هی گەل. دیسان لەساڵانی ٥٠٠ ی پ.ز سەردەمی ئەسینا مۆرکی خۆی لەیەکێك لەقۆناخە واتادارەکانی مێژوو دا. گەلان لەرێگای دیموکراسییەتەکیانەوە گورزیان لەگەورەترین دوژمن و تەواوی سیستەمەکانی ستەمکاری وەشاندووە. لەمیانەی دیموکراسییەتەوە خۆشترین قۆناخەکانی خۆشگوزەرانییان ئافراندووە. ئەگەر ئەمریکییەکان خاوەن دیموکراسی نەبوونایە نەیاندەتوانی ئەو وڵاتە (بریتانیا) بێننە سەرڕێ کە خۆری تێدا ئاواندەبوو. ئەگەر ئینگلیزەکان خاوەن دیموکراسی گەل نەبوونایە، ئەوا نەیاندەتوانی بنەماڵەی پادشای هار نۆرمان بڕووخێنن، ئەو دیموکراسییەی ئینگلتەراش ئاوا نەدەکرا کە لەرۆژگاری ئەمڕۆشمان نموونەیە. ئەگەر دیموکراسییەتی Demos ی فەرەنسا نەبووایە ئەوا ئەو شۆڕشە مەزن و رژێمە کۆمارییە ناودارانەی جیهان ئاوانەدەکران. کەواتە دیموکراسی بەرهەمدارترین رژێمە. رژێمی سیاسی چەندە دیموکراسی بێت، ئەوا ئاشتی کۆمەڵایەتی بەشی تەواوکەری هەمان راستینەیە. زۆر باش دەزانرێ. کاتێك دیموکراسی ناوەڕۆکی خۆی ونبکات، لەدەستی دیماگۆگەکان ببێتە ئامرازی نێچیرگرتن سەرەتا رژێم دەڕووخێ، دواتر خۆشگوزەرانی کۆتایی پێدێت. موحافەزەکاری و فاشیزم، شەڕو داڕووخان لەدوای خۆیان دێنن. ئەگەر کۆمەڵناسی تۆزێك

هەڵوێستێکی دروست و دڵسۆزانەی نیشان دابووایە، ئەوا دەبینرا کەمێژوو و کۆمەڵگا بەشێوەیەکی زۆرینە لەمیانەی راوەستەی دیموکراسییەوە ئافرێنراوە.

با سەرنج بۆ خاڵێکی دیکەی گرنگ رابکێشین کە سەبارەت بەبابەتەکەمان پێویستی بەروونکردنەوە هەیە. ئەویش دەرهەق بەوەیە کە دیموکراسیگەرایی چینایەتی واتادارو بەگوێرەی پێویست نییە. بەگوێرەی چەمکی باڵادەستی کۆمەڵناسی سەرەتا کۆیلە، دواتر رەنجبەر، هەرە دواییش بوون بەکارکەرو پرۆلیتاریا ئەنجامی ناچاری و پێویستی لێشاوی مێژوون کە ناتوانرێ رێگری لێبکرێت. تاوەکو ئەم دیاردانە لەژیاندانەبن ناتوانین بەسۆسیالیزم، ئازادی و یەکسانی بگەین. لەدۆخێکی وەهادا: دروشمی بژی کۆیلە، بژی رەنجبەری گوندی، بژی کارکەر بەواتای شۆڕشگێڕی چینایەتی و دیموکراسی چینایەتی دێت، دواتریش بەواتای دیکتاتۆریەت دێت. ئیتر باش دەرك بەوەکراوە کە ئەم فۆرمیلەیە لەسەرەتاوە تاکۆتایی تیۆری خزمەتکردنی کۆیلایەتییە. لەدیموکراسی گەلاندا جێگای کۆیلە، رەنجبەرو کارکەران نییە. دیموکراسی راستەقینەی گەل کۆیلە، رەنجبەرو کارکەری سیستەمەکانی کۆیلەداری، دەرەبەگایەتی و سەرمایەداری پەسند ناکات، رەتیاندەکاتەوە. پیرۆزکردنی گروپ و گەلە چەوساوەکان نەخۆشییەکی کۆنە. دیموکراسی ئەم نەخۆشیە هەڵناگرێ. ناوی خۆی لەسەرە، لەشوێنێکدا دیموکراسی هەبێت ژێردەستی و چەوسانەوە نابێت. بەڕێوەبردنێکی هاوشێوەی ڕانەمەڕیش نابێت. لەدیموکراسیدا بەڕێوەبردن بوونی نییە، بەڵکو خۆبەڕێوەبردن لەئارادایە. ژێردەستی بوونی نییە، بەڵکو زاڵبوون بەسەرخود لەئارادایە. دەشێ سیستەمە زۆردارەکان، کۆیلە دروستبکەن و رەنجبەری و کارکەریش بکەن بەدەزگا. بەڵام کاتێك دیموکراسی پێشبکەوێت کۆیلە، رەنجبەرو کارکەریش نامێنێ. دیسانیش کار دەکات، بەڵام وەك خاوەن کاری خۆی، وەك ئەندامی کاری هەرەوەزی کاردەکات. هەرەوەزی و دیموکراسی وەك گۆشت و نینۆك بەیەکەوە گرێدراون. پێناسەو کۆڵەکە مێژوویەکانی ئەو دیموکراسییەی کردوومانەتە نامانج بەمجۆرەیە. هەرچی دیموکراسییەتی چینایەتییە پێویستی بەدەسەڵاتێك هەیە. هەر دەسەڵاتێك پێویستی بەدەوڵەتێکە، هەر دەوڵەتێکیش پێویستی بەنکوڵیکردنی دیموکراسییە. دیموکراسییەتی چینایەتی لەناوەڕۆکدا دیموکراسی نییە، بەڵکو دەسەڵاتی دەوڵەتە. ئەزموونی سۆڤییەت، چین و کوبا بەشێوەیەکی ئاشکرا ئەمە دەسەلێنن. پێویستە " چەندە دەوڵەت بەهێزبێت دیموکراسی لاوازدەبێت، چەندە دیموکراسی بەهێزبێت دەوڵەت لاوازدەبێت" وەك رێسایەکی زێڕین بنووسرێ.

پەیوەندی دیموکراسی لەگەڵ ئازادی و یەکسانی تادواڕادە دەرکی پێدەکرێت. ئەمانە ئەڵتەرناتیڤی یەکترنین. چەندە دیموکراسی گەشە بکات، ئازادیش پێشدەکەوێت، چەندە ئازادییەکان گەشە بکەن یەکسانی دێتەئاراوە. دیموکراسی ئەو مێرگە راستەقینەیە کە ئازادی و یەکسانی تێدا گەشە دەکات. ئەو دیموکراسییەی پشت بەئازادی و یەکسانی نەبەستێ، تەنیا دەشێ دیموکراسی چینایەتی بێت. لەدۆخێکی وەهادا دەشێ تەنیا چینێك، دەستەیەك، یاخود گروپێکی بژاردە ئازادو یەکسان بن. تەنیا بەڕێوەبراوی و کۆیلایەتی بۆ ئەوانیتر دەمێنێتەوە. لەبەرئەوەی لەدیموکراسی گەلاندا بەڕێوەبەرایەتی

خۆیی و خۆبەڕێوەبردن بنچینەییە، یەکسانی و ئازادیش گشتی دەبێت. کەواتە بەرفراوانترین یەکسانی و ئـازادی لەدیموکراسـی گـەل و ئـەو دیموکراسـیيانە بەدیـدێت کـە نەبوونەتـە دەوڵـەت و دەسـەڵات. دیموکراسـی نکـوڵیکردنی دەوڵـەت نییـە، بـەڵام پـەردەی رازانـەوەی دەوڵـەتیش نییـە. داخـوازیکردنی دیموکراسی لەرێگای رووخاندنی دەوڵەت بەهەڵەداچوونە. راستتر ئەوەیە کە بەشێوەیەکی یەکپارچەیی و بەپرەنسیپانە دیموکراسی و دەوڵەت بەیەکەوە بەڕێوە ببردرێن.

لـەقۆناخی دیموکراسـییە بێسـنوورەکاندا نـاژین. لـەم رۆژگارەمانـدا کـە هێـزی دەوڵـەت باڵادەسـتە، دیموکراسییەتێکی شایستەی ژیـان بـێ پێویسـتی بـە رێککـەوتنێکی بەپرەنسیپانە هەیـە لەگـەڵ هێـزی دەوڵەتدا. هەرچەنـدە درەنگکەوتبێت و ناتەواویش بێ شارستانییەتی ئـەورووپا لەمیانـەی ئـەو وانەیـەی کـە بەشـێوەیەکی بـاش هەرسیکردووە، هەوڵـدەدات دیموکراسـی و دەوڵـەت لـەناو یـەکتردا بـەڕێوەببات. لەدوای شـەڕە گەورەکانـدا هێـزی چارەسـەری دیموکراتییانـەو کارەکتـەری جـەنگاوەری بـینی. فورسـایی خستنەسـەر دەسـەڵاتگەرایی لەوانەیـە بەرژەوەنـدی کەمینەیـەکی لێبکەوێتـەوەو بـەهێزببێت. بـەڵام لەئاکامدا کارەساتی گەورە بۆ وڵات، نەتەوەو گەلەکانی دێنێت. ئەورووپاییـەکان بەرلـەوەی ببنـە خـاوەن دەوڵەتی نەتەوەیی هێنده ئـارەزووی دیموکراسییان نـەبوو. بـەڵام ئـەزموونی فاشیزم نیشـانیدا تـاوەکو فورسایی نەدرێتە سەر دیموکراسی تەنانەت ناتوانرێ دەوڵەتی نەتەوەییش بپارێزرێ. چـەمکی سـەرەتا دەوڵەتی نەتەوەیی زامن بکەین دواتر نۆرەی دیموکراسی دێت هۆکاری تەواوی کارەساتەکانی فاشیزم و تۆتالیتاریزمە. وڵاتانی ئەورووپا کەلەرێگای یەکێتی ئەورووپاوە سەرەتا باسی دیموکراسی و مافی مرۆڤیـان کرد ئەوکاتە رێگای هەمیشـەیی خۆشگوزەرانی و ئاشـتی دەستنیشانکرا. مۆدێلی یـەکێتی ئـەورووپا بـەم شێوەیەیە. ئەمە ئەو هێـزە سـیحراوییە راسـتەقینەیە کـەجیهان بـەرەو ئـەورووپا پـەلکێش دەکات. بـەو ئەندازەیـەی ئـەورووپا ئـەم هێـزە سـیحراوییە لـەجیهان بڵاوبکاتـەوە لەتاوانـەکانی رابـردووی رزگـاری دەبێت. ئەوکاتە هەروەکو لەتەواوی شارستانییەتەکاندا روویداوە ناوەرۆکە ئەرێنییەکان دەبێتە بـەهای هاوبەشی تەواوی گەلان.

بـەڵام دیسـان نـابێ لەبیربکـەین کـە ئـەوەی لەریشـەی شارسـتانییەتی ئـەورووپا شاراوەیە چـینێکی بۆرژوازی بەئەزموونـە کەبـەردەوام بـەدوای بەرژەوەندییـەکانی رادەکات و لێکدانـەوە ساردو سـڕەکانی قازانج ئەنجامدەدات. وەك ئەرستۆکراتە هاوچـەرخەکان زووبـەزوو دەست لـەو ژیانـە لۆکسـەی خۆیـان بەرنادەن کە لەلوتکەی دیموکراسییەتەکاندا جێگیر ببن. بەڵام دیموکراسیش بەبێ ئەوەی خوێن بـڕژێن و سەربپەڕێنێ دەزانێ چۆن تەختەکانیان بێنێتە خوارەوە، واتە دەزانـێ چۆن وردە وردە دەوڵەتەکـەیان بپوکێنێتـەوە. بەتـەنیا نـاتوانێ ئەمـە ئەنجامبـدات. تـەنیا کاتێـك دیموکراسـی لـەجیهان پێشـبکەوێت لەبواری ئەرێنی ئەورووپا بەجیهانی دەبێت، جیهانیش کاتێك دیموکراتیزەبێت دەبێـت بەئـەورووپا. وەهـا دیاردەبێ لـەقۆناخی دەرکـەوتن لـەم گێـژاو هەنووکەییـەدا مێـژوو ئـەم ئەزموونـە بەخۆیـەوە دەبـینێ. تـاوەکو دیموکراتیزەبـوونێکی نـوێ لـەجیهان بەدینەیـەت ئاسـتەمە لەمیانـەی کۆمپانیاکـانی ئـەمریکاو یاساو مافپەرەوەری و دیموکراسی ئەورووپا لەقەیران و گێژاو رزگاریان بێت.

پێویستە بەبایەخەوە هەڵوەستە بەرامبەر ناوەڕۆکی کۆمەڵایەتی چەمکی دیموکراسی بکەین. لەناوخنی چەمکەکەدا جیاوازی وەکو چین، رەگەز، ئەتنیك، ئایین، رۆشنبیری و پیشەییدا ناکرێت. دیسان دەشێ تەفلیبوونی تاك و گروپ لەئارادابێت. هەروەکو چۆن بۆ دیموکراتیبوون هاووڵاتیبوونی تاك بەبنەما ناگیرێت، ئەوا رێگا لەجێگرتنی گروپە جەماوەرییەکانیش ناگیرێت. هێزی تاك و گروپ بەواتای توانستبوون نایەت. هەروەکو چۆن تاکەکان رکابەری یەکترن، بانگەشەی بەهێزبوونی گروپەکانیش هیچ واتایەك نابەخشێ. ئەو پرەنسیپەی رەچاو دەکرێت ئەوەیە کە خزمەتی گشتی و دەستپێشخەری تاك بەگژ یەکتردا نەچنەوە. بەدەستهێنانی خاڵی ئۆپتیماڵی ـ هەرە بەپیت ـ نێوان تاکێتی تاك و گشتیبوونە. لەگەوهەردا خوڵقاندنی ئەو تاکەیە کەهاوسەنگە، خاوەن دەستپێشخەری و خوڵقکارە، هێزی خۆی لەتایبەتمەندێتییە کۆمەڵکارییەکان و خۆراکی خۆی لەتاکێتی تاك (کەسێتی تاك) وەردەگرێ. ئەگەر تەنیا قورسایی بدرێتە سەر کۆمەڵگاری لەوانەیە دیموکراسی بەرەو تۆتالیتاریزم بچێ. بەپێچەوانەی ئەمەش هەموو شتێك بۆ تاك رەوا ببینرێ، ئەمەش لەلایەك رێگا لەپێش ئەنارشیزم دەکاتەوە، لەلایەکی دیکەشەوە دژ بەکۆمەڵگا تاکڕەوێتی زۆر بەهێزبکات، لەئاکامدا هەردوو مەیلیش رێگا لەپێش ئەوەدەکەنەوە دیکتاتۆریەت لەسەر کۆمەڵگا زاڵ بێت، گەندەڵی بێتە ئاراوە. دیموکراسی پێویستی بەو کەسایەتییانەیە کە بەشێوەیەکی هۆشیارانەو بەدڵ ئاشقی خزمەتی کۆمەڵگاو ئاسوودەیی تاك بێت. لەپارتەکان زیاتر تاوەکو ئەو کەسایەتییە دیموکراسییانە لەئارادانەبن کە کۆمەڵگا بەزیندوویی و دینامیکی دەهێڵنەوە، بەردەوام گەل لەبواری دیموکراسی پەروەردە دەکەن، هانی هۆشیاربوونیان دەدەن، ئەوا تەنیا لەمیانەی دەزگاو بنەماکان دیموکراسی بەڕێوە نابردرێت. دیموکراسی وەك دیاردەیەکی دینامیکی بەردەوام پێویستی بەئاودانە (پەروەردەیە). ئەگەر دیموکراسی لەلایەن ئەوە ئاشقەکانییەوە بەخێو نەکرێت، وشك دەبێ، گەندەڵ دەبێ و بەرلەهەموو شتێك دەبێتە ئامرازی گۆڕانکارییە دژە دیموکراسییەکان.

بەڵگەنەویستە کەدیموکراسی بەکاریگەرترین ئامرازی چارەسەرکردنی کێشەکانی ـ ئاشتی ـ کۆمەڵگایە. جگە لەبەرگری رەوا هێزی خۆی لەتوانای رازیکردن و بڕوا پێهێنان وەردەگرێت، نەك شەڕ. لەمیانەی بەراوردکردنی زیانەکانی شەڕو بەهاو دەسکەوتەکانی ئیقناعکردن، بەردەوام دەتوانێ ئەو رێگەچارانەیان پێشکەش بکات کە لەبەرژەوەندی گەلان دایە. گفتوگۆ بوێرو واقیعییەکانی گیروگرفتەکان رۆشندەکاتەوە. هەرچی کێشە رۆشنکراوەکانیشە، لەمیانەی تەفلیبوونێکی بەرفراوانی لایەنەکان، لەرێگای رێککەوتنی ریشەیی چارەسەردەکرێت. هیچ سیستەمێك بەئەندازەی دیموکراسی پڕ لەگفتوگۆ نییە، لەئاشکراکردنی راستییەکانیش تائەم رادەیە سەرکەوتوو نییە. مێرگی راستەقینەی پێشکەوتنی زانست و هونەرەجوانەکان دیموکراسییە. دیموکراسی ئەسیناش باشترین زەمینەی بۆ فەلسەفە رەخساند. ئەگەر دیموکراسییەتی ئەسینا نەبێت ناشێ بیر لە ئەرستۆ، ئەفلاتون و سوقرات بکرێتەوە. ئەگەر دیموکراسییەتی شارەکانی سەردەمی رێنیسانس نەبووایە، ئەوا شۆڕشە زانستی و هونەرییەکان روویاننەدەدا.

گەلان لەباشترین دیموکراسیدا دەتوانن دەوڵەمەندێتی نەریتی کولتووریان بژێننەوە. کولتوور تەنیا بەوە ناوەستێ کەرابردووی گەلێك بێت، بەڵکو شێوەی گەوهەری هەبوونەکەشیەتی. گەلێك لە کولتوورەکەی دابماڵی، تەنیا لە شێوەکەی خۆی دانابڕێنی، بەڵکو ئەو ڕۆحەشی لەناو دەبەرێت کەرێگای لەپێشکردۆتەوە. هەربۆیە دیموکراسی گونجاوترین سیستەمی سیاسییە، بۆ ئەوەی گەلێك لەسەربنەمای کولتوورەکەی بەئازادی بژێنێ. بەشێوەیەکی بنچینەیی ئەو کێشە نەتەوەیی، ئەتنیکی و ئایینیانەی سەرچاوەی خۆیان لەفشاری نەتەوەیی ومردەگرن، لەمیانەی ژیانێکی ئازادانەی هەلومەرجی دیموکراتیانەدا شانسی گەیشتن بەواتادارترین چارەسەریشیان هەیە. لەو وڵات و گۆڕەپانانەی دیموکراسییەتی راستەقینە پەیڕەو دەکرێت، پێویستی بەهیچ جۆرێکی فشار نابینرێت و دەرفەت بەوەش نادرێت کە وەك ئامرازی بەرژەوەندی بەکار بهێنرێت. لەجیاتی میلیگەرایی سەرکوتکەرو سەرکوتکراو یەکپارچەیی دیموکراسی بەبناخە دەگیرێت.

ناتوانرێ ڕۆڵ و کۆمەکی دیموکراسی بۆ ئابووری بچووکبکرێتەوە. ئەگەر سیستەمی دیموکراسی لەناو کۆمەڵگادا دەستبەکاربێت، ئەوا بەها ئابوورییەکان نەبۆ بەڕێوەبەرایەتی پاوانخوازی و تاڵانکاریەکەی، نەبۆ بێبەرهەمی تاکەکان، بۆ هیچ یەکێکیان بەجێ ناهێڵدرێت. دیموکراسی توورەیی و حەماسەتی ڤازانجی زیادەو تەمبەڵێتی و نەبوونی هەستی بەرپرسیارێتی تاك و دەزگاکان، هیچ یەکێکیان پەسند ناکات. لەم گۆڕەپانەشدا باشترین شێوەی هاوسەنگی ئۆپتیماڵ (بەبەرهەم) ئاوادەکرێت. هەرەدرەنگیش بێت، ئابووری گشتی و تایبەت بەخاڵی هاوسەنگی ئۆپتیماڵ دەگات. لەمیانەی چەندین لێکۆڵینەوە پەیوەندی دیموکراسی لەگەڵ بەرهەمداری ئابووری و گەشەکردنەکەی، سەلمێنراوە. بەئەندازەی بەرهەمی بەپێت دابەشکردنێکی عادیلانە، هێندەی سەرمایەی وەبەرهێنانی گونجاو لێکۆڵینەوەی پێویست لەباشترین دیموکراسیدا زەمینەکەی پێکدێ. جێبەجێکردن و وەڵامدانەوەی داواکاریە راستەقینەکانی گەل لەلایەن بەرهەمهێنانەوە، فاکتەرێکی بنچینەیی هاوسەنگی نێوان نمایش و داواکاری (عرض و طلب)ە. بەمجۆرە بازاڕی کۆمەڵگا شانسی ئاواکردنی دەبێت. پێشبڕکێ جێگای ڕۆحی لەناوبەرانەی کێبڕکێ دەگرێتەوە. لاسەنگی نێوان داواکاری و نمایش، یارییەکانی نرخ و کەمبوونەوەی نرخی دراو....هتد کە یارییەکانی فینانسن و هۆکارە بنچینەییەکانی قەیرانن، لەنزمترین ئاستدا دەهێڵدرێتەوە، لەپێناو دەرکەوتن و چارەسەرکردنی هێزەکانی خۆی دەخاتە گەڕ. بێکاری سیستەماتیك بەچارەسەری ریشەیی دەگات.

لەتێکۆشانی کۆمەڵگای دیموکراتیدا پێویستە بەشێوەیەکی تایبەت هەڵوێستە بەرامبەر توێژی لاوان بکرێت. کاتێك لاوان بەرەو بەکۆمەڵایەتیبوون دەچن ڕووبەڕووی تەڵەزگەی گەورە دەبنەوە. لەکاتێکدا لەلایەك لەژێر هەلومەرجی کۆمەڵگای نەریتی باوکسالاری، لەلایەکی دیکەوە لەژێر مەرجەکانی ئایدیۆلۆژی سیستەمی فەرمی پەلەکوتکێ دەکەن، لەرێگای دینامیکەکەیەوە پێکهاتەیەکی کراوەی بۆ نوێبونەوە هەیە. بەرامبەر بەرووداوەکان تادواڕادە بێ ئەزموونە. لەژێر کاریگەری کۆمەڵگای بەساڵاچوودا لەوە دووره ڕۆڵی خۆی بدۆزێتەوە. بەرامبەر بەهەزارو یەك تەڵەکەبازی تەفرەدەرانەی

کۆمەڵگای سەرمایەداری ناتوانێ هەناسەش بدات. تەواوی ئەم راستییانە پەروەردەیەکی کۆمەڵایەتی دەکات بەناچاری کەتاییەت بەلاوان بێ، لەتەڵەزگەکانیان دووربخاتەوەو بەگوێرەی ناوەڕۆکەکەی بێت. پەروەردەی لاوان کارێکە پێویستی بەئارامی و هەوڵێکی مەزن هەیە، بەرامبەر ئەمەش لاو خاوەن ئاکتیفبوون و تەوژمێکە لەمیانەی هێزە دینامیکییەکەی دەتوانێ داستان بنووسێ. کاتێك بەشێوەی پێویست لەئامانج و پێڕەو بکات هیچ کارێك نییە تێیدا سەرنەکەوێت. کاتێ ئامانج و ژیانی بەپێڕەو وەك دیسپلینێکی سەرەکی ژیان ببینێ و سەفەربەر بێت، ئارامی و پێداگری کەم نەکاتەوە، ئەوا واتادارترین بەشداری و کۆمەك پێشکەش بەدۆزە مێژووییەکان دەکات. هەڵمەتێك کەلەژێر رێبەرایەتی ئەمجۆرە کادیرانە هەنگاوی بۆ بنرێت، لەتێکۆشانی گشتی کۆمەڵگای دیموکراتیدا فاکتەری گەرەنتیکردنە. بزاڤێکی کۆمەڵگا کە لەدینامیزمی لاوان بێبەش بێت شانس و دەرفەتی سەرکەوتنی سنووردارە. ئەزموونی تەمەنداران و دینامیزمی لاوان دیاردەیەکە لەهەموو قۆناخەکانی مێژوو هەستپێکراوە. ئەوانەی توانیویانە بەشێوەیەکی تەندروستانە پەیوەندی نێوان هەردووکیان دروستبکەن بەردەوام شانسی سەرکەوتنی کاروانەکانیان بەرزبووە. خەیاڵە بەرزەکانی لاوانی رۆژگاری ئەمڕۆمان تەنیا ئەوکاتە واتادار دەبێ کەسەبارەت بەوە بێت چۆن لەم قەیرانە کۆمەڵایەتییە رزگارمان دەبێت. لاوێك کە لەخەیاڵ بێبەری بێت، تەنیا لەمیانەی گەڕانەوە بۆ خەیاڵە راستەقینەکان دەشێ لەگەمندەڵبوون و لەدەستدانی ژیان رزگاری بێت. دەرککردن بەرەوشی گێژاو (کائیوس ـ کائیوس) کە دوا قەیرانی سیستەمە، بۆلاوان مەرجی ئەنجامدانی پێهەڵگرتنە. شانبەشانی ئەمەش پەسندکردن و هەرسکردنی بەهاکانی کۆمەڵگای دیموکراتی، ژینگەپارێزی و ئازادیخوازی رەگەزی، دەرفەتی سەرکەوتنی مێژوویی پێشکەش دەکات، لەلایەك خۆی بونیاد دەنێتەوە، لەلایەکی دیکەش لەناواکردنەوەی ئەو کۆمەڵگایەی تامەزرۆیبوون رۆڵێکی گرنگ دەبینێ. هەموو شتێك لەمیانەی بەشداریکردنێکی راست و تۆکمەی لاوان بۆ هەڵمەتەکە دەستنیشاندەکرێت.

بەئەندازەی پێناسەکانی خودی دیموکراسی شێوەکانی رێکخستن و چالاکییەکانیش گرنگە. لەکاتێکدا پێناسەی ناوەڕۆك رێگا لەپێش رۆشنکردنەوەی ئامانجەکان دەکاتەوە، شێوەی رێکخستن و چالاکییەکان پێویستیان بەپێناسەیەکی راستی ئامرازەکان هەیەو بەبێ ئەو نابێت. تاوەکو هەمئاهەنگی نێوان ئامانج و ئامراز بەشێوەیەکی راست هاوسەنگی پێشوازیکردنی یەکتر شرۆڤە نەکەن زەحمەتە رێگاکانی دیموکراسی بگرنەبەر. ئەو دیموکراسییانەی تەنیا پشت بەئامراز یان ئامانج دەبەستن، کەمئەندامی بەیەك قاچمان دێنێتەوە یاد. بەیەك قاچ، دەتوانرێ بەکامە هێزو تاکوێ بەرێوەبروات؟.

دەشێ لەسەرەوە شێوەی کۆنگرەیەك، لەناو بنکەشدا شێوەی هەرەوەزییە خۆجێییەکان، کۆپەراتیفەکان، رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، مافەکانی مرۆڤ و رێکخستنەکانی شارەوانی وەك شێوە سەرەکییەکانی رێکخستنی دیموکراتی دەستنیشان بکرێت. پێویستی بەژمارەیەکی زۆری ئەو رێکخراوانە هەیە کەبەرفراوانن و وابەستەی مەسەلەکانی خۆیانن. دیموکراسییەکان پێویستییان

ـەریکخستەترین کۆمـەڵگا هەیـە. ڕێکخراوەکـان بـۆ دەربـڕینی داواکارییـەکانی کۆمـەڵگا ژیـانیین. ئـەو کۆمەڵگایـەی خـۆی ڕێکنەخسـتبێت دیمـوکراتیزە نابێـت. ئـاواکردنی تـەواوی ڕێکخـراوە تایبەتـەکانی ـوارەکانی کولتووری، سیاسی، ئابووری بنچینەییە. وەك ڕێکخستنە سیاسییە سەرەکییەکان (پارتـەکان) ـۆ دیموکراسی ژیانییە. ڕێکخستنەکانی کۆمـەڵگای مـەدەنی شێوەی سـەرەکی ڕێکخراوبـوونی گۆڕەپـانی کۆمەڵایەتییـە. لـەبواری مافپەروەریشـیدا، مافـەکانی مـرۆڤ کۆمەڵـەی پارێزگـاران و وەقفـەکان جێگـای ـیەخن. هەرچی ڕێکخستنی سەرەکی بواری ئابووریشە، دەشێ بەشێوەی هەرەوەزییـەکان و گروپـەکانی کر ین، یاخود بەئامانجی گشتی بەگوێرەی خاسییەت و چۆنایەتی بازرگانی، دارایی و پیشەسازی بێت. ـەندروستی و پەروەردە ئەو دەزگا گشتیانەن کە هەرە زێدە پێویستە گـەل شـرۆڤەی بکـات. ئـاواکردنی ـەمزراوەکانی وەرزش و هونەر لەپێناو پـەروەردەکردنی گـەل گۆڕەپـانی دەسـتلێبەرنەدراون. هـەروەها ـەئاسـتی گوندیشـدا ئـاواکردنی دەسـتەی تەمەنـداران و موختـارێتی لـەجیاتی ئـەوەی ببنـە ئـامرازی ـەوڵـەت، ڕێکخسـتنیان وەك ئـامرازی دیموکراسـی جێگـای بایەخـە. هـەر گونـدێك پێویسـتی بەخانـەی کولتووری گەل هەیە. پێویستە لەشاریش کۆمۆنەکان بەشـێوەیەکی جودا وەك ژێرتـرین ڕێکخستنەکان وەقـاداربکرێن. هـــەروەها ئەنجوومەنـــەکانی شـــاریش دەزگایـــەکی دەســـتلێبەرنەدراون. یـــەکێتی ـارەوانییەکانی نێوان شارەکان لەئاستی هەرێمیـدا واتـادارە. پێویسـتە تـەواوی ئـەم دەزگـاو ڕێکخراوانـە ـەیـەرزترین ئۆرگانـەکانی بڕیاردانـدا نوێنەرایـەتییان بکرێـت کـە کـۆنگرەی گشـتی گەلـە. کـۆنگرە گشتییەکانی گەل مـۆدێلێکی ڕێکخستنە، کەتایبەتـە بـۆ چارەسـەری کێشـەی تـەواوی گـەلان و ژیانییـە. کۆنگرەی گەل نەبێت، ناتوانرێ باس لەدیموکراسی گەل بکرێت.

نـابێ کۆنگرەکـانی گـەل وەك ئەلتـەرناتیفی دەوڵـەت یـاخود وەك دامـەزراوێکی دەوڵـەت ببینـرێ. هـەروەکو چـۆن دەوڵـەتی گـەل نییـە، لەهەمانکاتـدا ئامـانجی جێگرتنـەوەی ئـەو دەوڵەتـە نییـە کـە ـەئارادایە. هەروەکو زۆرجار باسکرا، دەوڵەت ڕێکخسـتنی کـۆن و سـەرەکی کۆمـەڵگای باڵایـە. بەشـێوازی دیموکراسی پێکنەهاتووە. نەریتییەو لەمیانەی دامەزرانـدن و خستنەسـەرکار بـەڕێوەدەبردرێت. دەشـێ کۆمەڵگای باڵا دیموکراسییەك لەناوخۆیـدا بـەڕێوەببات. دەشـێ ئەمـە بـە" دیموکراسـی چینی بـاڵا "ش بەناو بکرێت. ئەمەش ئەرکی پەردەپۆشکردنی دەوڵەت دەبینێ. ئەو دیموکراسییەتەی زیـاتر لـەمۆدێلی کۆماری ڕۆژئاوا دەبینـرێ دەوڵەت بەبنەما دەگرێ. دەڵێن سەرەتا دەوڵەت دواتـر دیموکراسـی بەدیـدێت؛ دەوڵەت نەبێ بیر لەدیموکراسی ناکەنەوە. هەرچی لە دیموکراسی گەلە دەوڵەت و دەسەڵات وەك ئامـانج بەبنـەما ناگیرێـت. ئـەو دیموکراسـییەتەی بـە دەوڵـەتبوونی کربێتـە ئامـانج بەدەسـتی خـۆی کۆتـایی بەهـەبوونی خـۆی دێـنێ. لەسـەردەمی دەوڵەتـە مۆدێرنـەکانی ئـەوروپادا، قۆناخـەکانی دامەزرانـدنی ئەمریکاو یەکێتی سۆڤییەت دیموکراسییە کورتخایەنەکان بوونیان هـەبوو. بـەڵام لەبەرئـەوەی یەکسـەر بـۆ دەوڵـەتبوون تێپـەڕبوون دیموکراسـییەکانی سـەردەمی دامەزرانـدن بەرلـەوەی بـبن بەسیستەم لێـك هەڵوەشانەوەو بێبەها کران. ئەمەیە ئـەو ڕەوشـەی بـەزۆری لەمێـژوودا ڕوویـداوە. بـەردەوام کۆمـەڵگای باڵا لەدیموکراسی ترساوە.

لەبەرئەوەی قەیرانی رۆژگاری ئەمرۆمان ئاستەمە بە پێچەوانەی ئیرادەی گەلەوە بەلاوە بنرێ، ئەوا تەڤلیبوونی (بەشداریکردنی) گەل دەکات بەناچاریەك. هەرچی تەڤلیبوونە بەواتای دیموکراسییەتی گەل دێت. ئەمەش لەئاستی کۆنگرەدا نەبێت بەڕێوەناچێ دەشێ دەوڵەتی سەرمایەداری سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم ناچارنەبووبن لەرێگای کۆنگرەی گەلەوە دەستڕۆیی و دەسەلاتی گەل دەستنیشان بکەن. بەلام دەوڵەتە قەیراناویەکانی رۆژگاری ئەمرۆمان ئەگەر گەل رووبەڕووی خۆیان بکەنەوەو دەستپێشخەری نەدەنە گەل، تەنانەت هەنگاوێکیش بۆ چارەسەری ناچنە پێشەوە. هەلومەرجە سەختەکانی قەیران تەڤلیبوونێکی بەرفراوان، هەمیشەیی و دەزگایی گەل دەکەن بەناچاریەك. هەربۆیە تەڤلیبوونەکانی گەل لەسەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم کە واتایەکی کەمی پێدەدرا، لەهەلومەرجەکانی ئەمرۆماندا تەنیا لەرێی کۆنگرەکانەوە دەشێ واتاداربێ. کۆنگرەکان لەمیانەی ئەم چۆنایەتی و خاسییەتانەی نە پارتێکە نە نیو ـ دەوڵەتێکیش، هەردووکیشیان نییە؛ ئەو دامەزراوە کارایانەی گەلن کە بەگوێرەی هەلومەرجە مێژووییەکان هاتوونەتەئاراوە. دوای مەزهەبەکانی سەرمایەداری (سۆسیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی، سۆسیال ـ دیموکرات) گەلان زیاتر لەدەوڵەت دوورکەوتنەوەو بەقۆناخەکانی کۆنگرە گەیشتن. هەروەکو چۆن دەوڵەت بەتەواوەتی رەتناکرێتەوە، وەك جارانیش پەسند ناکرێت. هەربۆیە دەشێ لەسەربنەمای هەندێ پرەنسیپی دیاریکراو هەردووکیان بەیەکەوە لەچارەسەرکردنی قەیرانە کۆمەڵایەتییەکاندا بەشداری بکەن. پێبەپێ بچووکبونەوەی دەوڵەتەکان و کەوتنەگەڕی مۆدێلی نوێی دەوڵەت، ئەوا پێویستی مودێلی کۆنگرەکان زیاتر دەکات.

دیسان لەو ولاتانەی بەدەست کێشە نەتەوەییە قورسەکان دەناڵێنن دەشێ مۆدێلەکانی کۆنگرە رۆڵی ئامرازەکانی (چارەسەرکردن ـ پڕکردنەوەی درزەکان) ببینێ. بۆ جەماعەت و گروپەکانی دیکەش لەئاستی ژێرتردا پێویستی بەکۆنگرە هەیە. تایبەتمەندێتی پارتەکان لە بەیەکگەیاندنی ئەو تەڤلیبوونە خۆبەخشیانەی بەبیروباوەڕو بۆچوون ئەنجامدەدرێت، نیشاندەدەن کە ئەمانە نەبن ناتوانرێ دیموکراسییەتەکان بەڕێوە ببردرێن. وەك ئەنجام نابێ مۆدێلی کۆنگرە وەك ئەلتەرناتیفی دەوڵەت ببینرێ، بەپێچەوانەوە لەقۆناخی ئەو کێشە قورسانەی کەدەوڵەت بەتەنیا لەژێر باری دەرناکەوێت، لەرکابەرایەتی زیاتر، پێویستە وەك مۆدێلێکی چارەسەری ببینرێن کە هاوتەریبی یەکترن.

بەئەندازەی زۆرینەی رێکخستنەکان دیموکراسییەتی ناو رێکخستنیش بەلانی کەم هێندەی پێوانە دیموکراتییە گشتییەکان دەستلێبەرنەدراوە. پێکهاتەو بەڕێوەبەرایەتی دیموکراسییانەی رێکخستنەکان مەرجە. ئەو گەلانەی رێکخستنەکانیان دیموکراتییانە نەبێ، نابنە خاوەن دیموکراسیش. هەربۆیە ئەو دیموکراسییانەی رێکخستن کە لەمیانەی هەڵبژاردن ـ ساڵی جارێك ـ نوێدەبنەوەو بەردەوام لەژێر کۆنترۆلی گەلدایە تەندروستترین دیموکراسییەتە.

تـاوەکو شـێوازی چـالاکی دیموکراسـی دەرکـی پێنـەکرێت، زەحمەتـە بزێویەکـەی بخرێتەگـەر. دیموکراسی بێچالاکی وەك مرۆڤی بێدەنگ وایە. چالاکی زمانی دیموکراسییە. هەرجموجۆڵێکی گـەل و هەرجوولـەو کردارێکـی رێکخسـتن چالاکییە. تـاوەکو بـەگوێرەی هەلومەرجـەکان ریـزە چـالاکییەکانی ســەجۆری خۆپیشــاندان، کۆبوونـــەوە، رێپێـــوان، هەڵبـــژاردن، نـــارەزایی، بـــایکۆت، مـــانگرتن، ئەگـــەر هەلومەرجـەکانیش رێبـدات تـا دەگاتـە بـەرخودانی یاسـایی و راپـەرین، لـەکات و شـوێنی خـۆی بیخانەمدرێت دیموکراسی بەرێوە ناچێت. بەتایبەتیش کاتێـك داواکاریـە سـەرەکییەکانی گـەل پشتگوێ خرێت، چەندین دەزگاو رێساو ئامانجی دیموکراسییانە تێکبـدرێت، ئـەوا چالاکی ئـامرازی پێویسـت و ناچاری چارەسەرین. ئەو گـەل و رێکخستنەی نـەتوانێ چالاکی ئەنجامبـدات دیمـوکراتیزە نابێـت. ئـەو گەل و رێکخستنەی توانستی رێکخستنی چالاکی نیشاننەدات لەراستیدا مـردووە. ئاشکرایە کەچالاکی بەرێگای رێکخسـتنەکانەوە ئەنجامـدەدرێت، چـالاکییەك بـێ رێکخسـتن بێـت ئاشـکرایە کـە پووچـەڵ دەبێتـەوەو سـەرناکەوێت. گـەلان چـەندە بەرێکخسـتەبن هێنـدەش خـاوەن چـالاکی دەبـن. پێویسـتە بەردەوام چالاکی وەك نـارەزایی و بـەرخودان نـەبینرێت. زۆربـەی چـالاکییەکانی کۆمـەڵگای مـەدەنی بونیادنەرە، چەمکی چالاکی ئەرێنی مەرجە.

چ کاتێك راپەرین و شەری گەلان دەکەوێتە رۆژەڤ؟ بەشێوەیەکی راست وەڵامدانـەوەی هەلومـەرج و شێوازی ئـەم چالاکییە سـەرەکیانە کـە بـەخراپی دژ بەگـەلان بـەکاردەهێنرێن، لەمیانـەی تێپـەرکردنی سەرکەوتوانەی قۆناخـە گرنگـەکانی وەرچـەرخان لـە مێـژووی گەلانـدا فەراهـەم دەبێـت. تـەنیا کاتێـك شێوەکانی دیکەی چالاکی ئـەنجامێکی لێ نەکەوتـەوە و کێشـەکان لـەناو بێچارەییەکی ریشـەییدا بـوون ئەوا راپەرین و شەرەکان واتادار دەبن. بەتایبەتی کاتێك هێزەکانی شەر ـ دەسەڵات جگە لەتوندوتیـژی دەرفـەتی هـیچ بـژارێکی دیکـەی رێگـە چـارەیان نـەدا، لـەجیاتی ئـەوەی گـەلان لـەژێر سـووکایەتی کۆیلایەتیدا بژین بۆ بەرژەوەندییە ژیانییـەکانی خۆیـان دەبـێ هێـزی بـەرۆژەڤکردنی راپـەرین و شـەر نیشـانبدەن. کاتێـك یاسـاکان بەشـێوەیەکی یەکسـان پەیرەونـەکران، پەیوەنـدی بـەرۆڵی چارەسـەری دیموکراتییانـــە نیشـــاننەدرێ، تـــەواوی چـــالاکییە ئاشـــتیخوازیەکان پووچـــەڵکرانەوە، ئـــەوا دەشـــێ بەشێوەیەکی جددی بەرۆژەڤکردنی راپەرین و شـەری گـەل ببێـت بەبـژارێکی ناچاری. دەشـێ ئـەم دوو سنووره وەڵامی پێویست بداتەوە: ئەگەر دەوڵەت بەشێوەیەکی واتادارو هەستیار دەرفەت بەچارەسـەری دیموکراتی نـەدات، فاکتـەرێکی دیکـەی فشاریش لەدەست گەلدا نـەمێنێ، هـەروەکو لەزۆربـەی گەلانـدا بینراوە، کەم تا زۆر راپەرینی خوێناوی یان کەم تا زۆر بەردەوام شەری گەل دەکەوێتە رۆژەڤ.

ئامانجی هەر راپەرین و شەرێك جودابوونەوە نییە؛ بە پێچەوانەوە زیاتر رێگەکردنەوەیە لـەپێش یەکێتییـەکی دیموکراتییانـە. ئـیتر سـەردەمی ئـەو راپـەرین و شـەرانەی گـەل بەسەرچـووە کـەجاران ئامانجیان ئاواکردنی دەوڵەت بـوو. راپـەرینێك و شـەرێکی رزگـاری نیشـتمانی کـە ئامـانجی دەوڵەت بـێ لەئەنجامـدا دەبێتـە زیادەیـەك و دەخرێتـە سـەر دەوڵـەتی سـەرمایەداری. هـەروەکو چـۆن ئەمـە هـیچ چارەیەك بۆ کێشەی گەلان ناهێنێ، تەواو بە پێچەوانەوە قورسـتری دەکات. بەهەرحاڵ کێشەکانی گـەلی

عەرەبی خاوەن ٢٢ دەوڵەت چارەسەرنەبووە، کەمنەبووە، بەڵکو قورستریش بووە. هەربۆیە دەشێ راپەڕین و شەڕی گەل لەم قۆناخەدا وەها پێناسە بکرێت کەئامانجی ئاواکردنی دەوڵەت نییە، بەڵکو ئامانجی خستنەگەڕی دیموکراسییە لەبواری ناوەرۆك و شێوەوە. دەشێ بەمجۆرە رۆڵە سەرەکییەکانیان دیاربکرێت. تەنیا کاتێك ناچاری و دەستلێبەرنەدراو بێت جودابوونەوە واتادار دەبێت. بژاری گەلان بەردەوام پێویستی بەلایەنگیریکردنی یەکێتی دیموکراتییانە هەیە. هەرچەندە مەیلی میللیگەرایی ئەوپەرگەری هەردوولا جودابوونەوە بسەپێنن، بەڵام لەم هەلومەرجانەدا پێویستە بژاری گەلان کەمترین توندوتیژی و یەکێتی دیموکراتییانە بێت. چەندە بەبێ پێگەیشتنی هەلومەرجەکان پەنابردنە بەر راپەڕین و شەڕ مەترسیدارە، ئەوا کاتێ هیچ بژارێکی دیکەش نەمێنێ و پەیڕەو نەکرێ سووکایەتی و نارەسەنییە.

گرفتێکی دیکەی چالاکی بۆ دیموکراسی سەبارەت بەوەیە کە لەرەوشی بەرگری رەوادا چۆن هەڵسوکەوت دەکەن. تەنیا لەهەلومەرجەکانی داگیرکاریدا بەرگری رەوا واتاداردەبێت. کاتێك سیستەمێکی داگیرکاری و کۆلۆنیالی، یاخود جۆرەکانی دیکەی فشار لەسەر گەلێك پەیڕەوکرا کەواتە داگیرکاری لەئارادایە. هەروەکو چۆن هێزێکی بیانی بەتەنیا دەتوانێ داگیرکاری پەیڕەوبکات، هەندێ جاریش بەشێوەیەکی هاوبەش لەگەڵ بەکرێگیراوە خۆجێییەکان ئەنجامی دەدات، لەرەوشێکی وەهادا ئەرکی خۆپاراستن (بەرگری) دێتەئاراوە. ئامانج بەلاوەنانی داگیرکاری و ئاواکردنی دیموکراسییە. بەڵام کاتێك دیاردەی بیانی لەئارادابوو ئەوا بەناوکردنی بەرگری بە رەوا، نەتەوەیی بە دیموکراتی هەڵوێستێکی راسترە. لەم هەلومەرجانەدا دیسان زەمینەی راپەڕین و شەڕ هاتۆتەئاراوە، بەڵام دیسان ناشێ شەڕی رزگاری نیشتمانی کلاسیك بەبنەما بگیرێت. تەنانەت رەهەندی نەتەوەییشی هەبێت، بەگوێرەی پێویستییەکانی تایبەتمەندێتی سەردەم، بەناوکردنی بە شەڕی بەرگری لەپێناو یەکێتییە دیموکراتییە بەرفراوانەکان گونجاوترە. دەشێ ئەمجۆرە راپەڕین و شەڕانە بەیەکەوە یان بەتەنیا لەشارو ناوچە پێدەشتەکاندا پەیڕەو بکرێت. لەچەندین وڵاتانی ئاسیا، ئەفریقیاو ئەمریکا هەموو شێوەکان تاقیکراونەتەوە. لەجیاتی ئەوەی ئامانجی دەوڵەت بێت، دیموکراسی بکاتە ئامانجی خۆی، بەگوێرەی ئەو چارەسەرییانەی لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا پێشبینی دەکرێت زیاتر گونجاو دەبێت. تەنانەت خاوەن چۆنایەتییەکی نەتەوەییش بێت، ئەوا رێککەوتنی گەلان و جوڵەی هاوبەشیان بەرامبەر بەرێککەوتنی هاوبەشی داگیرکاران و نۆکەرەکانیان، راسترین هەنگاوە لەپێناو یەکێتی دیموکراتییانەدا. لەدۆخێکی وەهادا پێویستە جۆرەکانی دیکەی چالاکی ئاشتیخوازانە تا دوایی پەیڕەوبکرێت. پێویستە بەرگری رەوا زیاتر لەپێناو پشتگیریکردن و پێشخستن و بەرگری لەدیموکراتیزەکردنی گەل رێکبخرێت و بەڕێوە ببرێت. لەکاتێکدا هێزەکانی فشارو شەڕ بە ئامانج دەگرێت، ئەوا پێویستە هەبوونی موخاتیبەکانی چارەسەری دیموکراتییانە لەبیرنەکات. رووبەڕووبوونەوەی تەواوی دەوڵەت و نەتەوەی پەیوەستدار ستراتیژیەتێکی راست نییە. وەك تەکتیکیش بەئامانجگرتنی هەموو دەزگا و تاکەکانی هەر هێزێکی بیانی و نەتەوەیەکی داگیرکار راست

نییە. پێویستە ئامانجەکان بەرتەسك و ئەنجامگیربێت، تواناکاریەکانی چارەسەری دیموکراتییانەی گەل فراوانبکات و هەبوونەکەی بپارێزێ. تاوەکو بزووتنەوەی بەرگری رەوا و رێکخستنەکەی هێزەکانی بەرپرسیار لەداگیرکاری و بێچارەیی دەهێننە سەر ئەو بڕوایەی کە ئیتر ناتوانرێ شەڕی ناعادیلانە پەیڕەوبکرێ، بەرەو رێگای چارەسەری دیموکراتییانەیان پەلکێش دەکەن، بەچڕبوونەوە بەرێوەبردنی دەشێ ئامرازی سەرەکی رزگاربوون بێ لەو قەیرانەی لەئارادایە, جگە لەرەوشە نائاساییەکان، لەرەوشە ئاساییەکاندا نابێ کێشەی پاراستنی خۆیی گەل پشتگوێ بخرێت. لەهەلومەرجەکانی قەیراندا، لەدەرەوەی ئاسایشی خۆیی، ئاسایشی خۆی بایەخدارتر دەبێت. پێودانگە کلاسیکییەکانی ئاسایشی دەوڵەت لەزۆر لایەنەوە ناتوانێ وەڵامی پێداویستییەکانی ئاسایشی گەل بداتەوە. کاتێك دەسەڵاتی دەوڵەت دەکەوێتە ژێرکێفی هێزە دیکتاتۆری و ئۆلیگارشییەکان گەرەنتی مافە سنووردارەکانیش لەئارادا ناهێڵێ. هەروەکو بڵێی دەوڵەت دابەشدەکرێت. لایەکی گرێدراوی ناوەندەکانی دەوڵەتگەراییەو مافیا وچەتەی لێدەکەوێتەوە. تەواو تیرۆر لەسەر گەل پەیڕەو دەکەن. تەقینەوەی ژمارەی زۆری تاوانەکان روودەدات. لەگەڕان بەدوای ماف لەجیاتی رێگای مافپەروەری، دەسکەلا (کەس یان لایەنی سێیەم وەك ئامراز) بەکاردەهێنرێ، وەك بڵێی مافپەروەری دەکرێت بەکالا. هێزەکانی ئاسایشی دەوڵەت خۆشیان دەبن بەکێشەی ئاسایشی. بەرامبەر بەکێشەی ئاسایشی زۆر لەو وڵاتانەی لەرەوشی قەیراندان، پاراستنی خۆیی (گەوهەری) بووە بەپێویستییەکی دەستلێبەرنەدراو. پێویستە هێزەکانی پاراستنی گەل دامەزرێنرێ.

لەوەزیاتر کەهێزەکانی پاراستنی گەل وەك هێزێکی دژ بەدەوڵەت یان ئەلتەرناتیف بێت، ئەوا هەڵسەنگاندنی وەك هێزی سەرەکی سەقامگیرکردنی ئاسایشی گشتی کەدەوڵەت بەدینەهێناوە، تەنانەت بەرامبەری تێری نەکردووە و بۆتە هۆکاری، هەڵسەنگاندنێکی راستترە. یەکینەکانی پاراستنی گەل هێزی کلاسیکی گەریلا یاخود رزگاری نیشتمانی نییە. گەریلای رزگاری گەل یاخودی رزگاری نیشتمانی ئامانجیان دەسەڵات و دەوڵەتە. دەخوازن کێشەی دەسەڵات چارەسەر بکەن. یەکینەکانی پاراستنی گەل ـ لەدەرەوەی رەوشی ناچاری و بابەتی ـ ئامانجی دەسەڵات و دەوڵەتیان نابێت. دەشێ ئەرکە سەرەکییەکانیان بەمشێوەیە کورتبکرێتەوە، کاتێك مافە یاسایی و دەستوورییەکانی گەل پێشێل بکرێت، دادوەری ئەرکی خۆی جێبەجێنەکات هەوڵی پاراستنی دەدات، دەبێتە گەرەنتی هەوڵەکانی دیموکراتیزەبوون، لەبەرخودان بەرامبەر هێرشەکاندا پێشەنگایەتی دەکات، هەبوونی کولتووری و ژینگەیی دەپارێزێ.

دەشێ یەکینەکانی پاراستنی گەل بەشێوەی گروپی جیاواز لەشارو ناوچە شاخاوی و پێدەشتەکاندا رێکبخرێت. دەشێ بەهێزی پارمەتی و پاراستنی گەلیش بەناوبکرێت. دەشێ لەو ئەرکانەدا رۆڵ ببینێ کەهێزەکانی ئاسایشی خۆجێیی جێبەجێیان نەکردووە. لەبەرئەوەی هەلومەرجەکانی قەیران بەردەوام پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان شیتەڵ دەکاتەوە، زەمینەی ئاڵۆزی کە لەزیادبووندایە، پاراستنی گەوهەری سەبارەت بەهەبوونی گەلان و بەرێوەبەرایەتی خۆی دەکات بە بابەتێکی ژیانیی. لەکاتێکدا لەمیانەی

ڕێگاکـانی چارەسـەری دیموکراتییانـە لێگـەڕینی ڕزگـاربوون لەقەیرانـدا هەیـە، لـەناو یەکێتییـەکی دانەبڕاوە لەگەڵ ئەم قۆناخە، ئەوا لەڕەوشی بێباوەڕی زیادیشدا دەتوانرێ لـەڕێگای هێزەکانی پاراستن هەنگاو بهاوێژرێ.

٢. ئازادکردنی ڕەگەزگەرایی کۆمەڵایەتی

شانبەشانی ئەوەی نوێنەرایەتی گەوهەری دیموکراتیزەبوون دەکات، ژن و سیستەمی پەیوەندی و ناکۆکییەکانی دەوروبەری لەسەرووی ئەو دیاردانەوە دێن کەپێویستە بەشێوەیەکی سەربەخۆ تاوتوێ بکرێ. چەندە هاوسەنگییەکانی ڕاوەستەی دیموکراتی و کۆمەڵگاری بەدرەنگ وەختی و ناتەواو جێگای خۆی لەبواری کۆمەڵناسییەوە گرتبێت، ئەوا ڕەوشێکی لەوەخراپتر لەهەڵوێستی سەبارەت بەدیاردەی ژن دەبینین. هەروەك بڵێی ئەو ڕەوشەی ژن تێیدا دەژی پێویستییەکی ئاسایی و سروشتیبوونە، ئەم چەمکە لەتەواوی هەڵوێستە زانستییەکاندا، هەڵوەستەی سیاسی و ئەخلاقی وەك ئەگەرو گریمانەیەکی لەپێشینە پەسنددەکرێ. ئەوەی جێگای خەم و پەژارەیە خودی ژنیش هۆگری ئەوەبووە کە ئەم چەمك و تیۆریە بەئاسایی و سروشتی ببینێ پەسند بکات. پیرۆزی و سروشتیبوونی ئەو ستاتۆیەی بەهەزاران ساڵ بەسەر گەلاندا سەپێنرا، چەندین جار لەوەزیاتر هەروەکو بڵێی لەتەواوی زهنییەت و هەڵسوکەوتی ژنان هەڵکەندراوە. بەو ڕادەیەی گەلان کراونەتە ژن، ژنانیش وەکو گەلانیان لێکراوە. کاتێك هیتلەر دەڵێ " گەلان وەك ژنن" گوزارشت لەم ڕاستییە دەکات. کاتێك بەشێوەیەکی قووڵتر دیاردەی ژن هەڵسەنگێنرێ و تاوتوێ بکرێت دەبینرێ لەوە زیاتر کەوەك ڕەگەزێکی جەستەیی، بەڵکو وەك چین و ڕەچەڵەکێك مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت. بەڵام وەك چین، ڕەچەڵەك و نەتەوەیەك کە هەرمزێدە دەچەوسێنرێتەوە. دەبێ باش بزانین کەهیچ چینێك، ڕەچەڵەك و نەتەوەیەك بەئەندازەی ژنێتی نەخراونەتە ژێر کۆیلایەتییەکی سیستەماتیك.

هێشتا مێژووی کۆیلایەتی ژنانە نەنووسراوە. هەرچی مێژووی ئازادیخوازییە لەچاوەڕوانی نووسینەوەدایە. بەئەندازەی قووڵیی کۆیلایەتی ژنان، هێشتنەوەی لەناو تاریکیدا لەنزیکەوە گرێدراوی دەسەڵاتی پلەداری و دەوڵەتگەرایییە. لەمیانەی ڕاهێنانی ژن لەبارەی کۆیلایەتییەوە ـ بەڕێوەبەرایەتییە جیاکاری و پیرۆزەکان ـ پلەداری ئاواکراوە، ڕێگای کۆیلایەتی توێژەکانی دیکەی کۆمەڵگا کراوەتەوە. بەکۆیلەکردنی پیاوان دوای کۆیلایەتی ژنان دەردەکەوێت. کۆیلایەتی ڕەگەزی لایەنی جیاوازی لەگەڵ کۆیلایەتی چینایەتی و نەتەوەیی هەیە. لەمیانەی فشارە وردو چڕو تەڵەکەبازییە پڕ لەهەستەکانەوە ڕەوابوونی مەیسەردەکرێت. هەروەك بڵێی جیاوازی جەستەیی بیانوویەکی کۆیلایەتییەو بەکاریدێنێ. تەواوی ئیش و کارەکانی ئەنجامیدەدات، بەئیشی ژنانەی بێبەها بەناو دەکرێت، بەهەمەند نابینرێ و سووکایەتی پێدەکرێ. بەشداریکردنی لەگۆڕەپانە گشتییەکاندا، لەلایەنی ئایینیەوە قەدەخە دەکرێ، لەبواری ئەخلاقیشەوە بەعەیبداری لەقەڵەمدەدرێ. پێبەپێ لەتەواوی چالاکییە کۆمەڵایەتییەکان دووردەخرێتەوە. کاتێك هێزی حوکمڕانی چالاکییە

سیاسی، کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دەکەوێتە ژێررکێفی پیاو لاوازی ژن زیاتر بەدەزگا دەبێت. وەك باوەڕییەك لەسەر رەگەزی لاواز (ژن) هاوفیکرن.

دوای ئەوەی تەواوی توانستی هێزە ماددی و مەعنەویەکان لەدەستی پیاو کۆدەبێتەوە، ئیتر ژن دەبێتە بوونەوەرێك کە گیرۆدەی خنکانێکی بێدەنگە و بەردەوام زیزدەبێت، چاوەڕوانی دەستی پیاوە، هەندێ جار دەپارێتەوە، هەندێ جاریش تەواوی کەرامەتی خۆی پێشێل دەکات و بەچارەنووسی خۆی رازییە. بەواتایەکی دیکەش دەتوانرێ بەمردووی زیندوو بەناو بکرێت. لەمیانەی چەند نموونەو لێکچواندنێکەوە دەتوانین دیاردەکە روونتر بکەینەوە. نموونەی یەکەم، چۆلەکەی ناو قەفەسە. هەندێ جار وەك چۆلەکەی کەناری دەرازێنرێتەوە، هەندێ جاریش وەك بولبول دەنگی خۆش دەکرێ و بەکاردەهێنرێ. هەرکەسەو لەلای خۆیەوە بەچۆلەکەیەکی دەچوێنێ. زیاتر بەچۆلەکە بەناو دەکرێت. نموونەیەکی دیکە، رەوشی ئەو پشیلەیە کە فرێدراوەتە بیرێکی قووڵی بێبن و بەردەوام میاوەمیاوێتی. پاشماوەی خواردنەکانی دەدرێتێ و بۆ خاوەنەکەی مالیدەکرێت. لەوانەیە ئەم نموونانە کەمێك قەبا ببینرێن، بەڵام بۆ تێگەیشتنی قووڵایی کۆیلایەتی ئاشکرایە کە پێویستی بەهەوڵدانێکی هەمەلایەنی زانستی و ئەدەبی هەیە. کۆمەڵگایەکی رەگەزگەرایی زەبەلاح پێکهێنراوە. قەبایی راستەقینە لێرەدایە کاتێك پیاو یەکلایەنە دەستدرێژی دەکاتە سەر ژن بۆ پیاو قارەمانێتییەو تادواڕادە پیاو زەوقی لێوەردەگرێ و شانازی پێدەکات، ژن رووبەڕووی هەموو جۆرە سزایەکی بێڕەحمانەی لەجۆری رەجمکردن تامردن، فرێدانە سۆزانیخانەکان و تا دەگاتە لاتەریککردنی لەکۆمەڵگا دەبێتەوە. دیسان یەکێك لە قەباترینیان ئەوەیە، کاتێك پیاو شانازی بە ئۆرگانی زایەندی و نێرینەیی خۆی دەکات، ئۆرگانی زایەندی و مێینەیی بۆ ژنان وەك سەرچاوەی عەیب و خەجاڵەتی دەبینرێ. تەنانەت لەبەکارهێنانی سادەترین جیاوازی جەستەیی دژ بەژن دوودڵی نەکراوە. خودی ژنێتی کراوە بەسەرچاوەی عەیب و شەرمەزاری. تەنانەت ئەشق کە سۆزو هەستێکی پیرۆزە ئەوەی ژنی دووچاری دێت داسەپاندنێکی کوێرانەی پیاوە. کیژۆڵەکان بەبەردەوامی بچووك دەبینرێن.

ئەو پرسیارەی پێویستە بپرسین بۆچی کۆیلایەتییەکی هێندە قووڵ؟ مسۆگەر وەڵامەکەی پەیوەندی بەدیاردەی دەسەڵاتەوە هەیە. سروشتی دەسەڵات پێویستی بەکۆیلایەتییە. ئەگەر سیستەمی دەسەڵات لەدەستی پیاودابێت ئەوا تەنیا بەشێکی مرۆڤ نا بەڵکو دەبێ تەواوی رەگەزێکیش بەگوێرەی ئەم دەسەڵاتە شێوە بگرێت. هەروەکو چۆن خاوەنەکانی دەسەڵات سنوورەکانی دەوڵەت وەك سنوورەکانی خانە (ماڵ)ی خۆیان دەبینن و هەموو کردەوەیەك لەم سنووڕەدا وەك مافێك دەبینن، لەو خێزانەدا کە میکرۆ مۆدێلێکی دەوڵەتە پیاو وەك خاوەنی دەسەڵاتی پیاوسالاری خۆی بەخاوەن ماف هەمووجۆرە رەفتارو کردەوەیەك ــ پێویست ببینێ کوشتنیشی تێدا ــ دەبینێ ژنی ماڵەوە موڵکێکی هێندە قووڵ و کۆنە لەمیانەی هەست و سۆزێکی موڵکایەتی سنوورنەناس پیاو ژن بەموڵکی خۆی دادەنێ. بەرامبەر بەپیاو ژن ناتوانێ بانگەشەی بچووکترین مافی موڵکایەتی بکات ـ لەگەڵ ئەو پیاوەی کە پەیوەندی هاوسەرێتییان پێکهێناوە ــ بەڵام خاوەندارێتی پیاو لەسەر ژن و منداڵان بێسنوورە.

دیسان پێویستە دەرهەق بەخێزان و رەفتارەکانی کۆیلایەتی سەر ژن بۆ سەرچاوەی موڵکایەتی بگەڕێینەوە. ژنی بەکۆیلەکراو سەرچاوەی موڵکایەتی پێکدێنێ. ئەو کۆیلایەتی و موڵکایەتییەی لەسەر ژن بڵاوکراوەتەوە شەپۆل شەپۆل سەرجەم ئاستەکانی کۆمەڵگا دەگرێتەوە. بەمشێوەیە هەموو جۆرە هەرزو سۆزێکی موڵکایەتی و کۆیلایەتی لە پێکهاتەی رەفتارو هزری تاك و کۆمەڵگا بەجێدەکات. کۆمەڵگا بەگوێرەی پێکهاتەی هەمووجۆرە پلەداری و دەوڵەتگەراییەکان دەگونجێندرێ. ئەمەش بەواتای بەردەوامکردنی ئاساییانەی هەموو جۆرە پێکهاتەیەکی شارستانییەت دێ کە بەچینایەتی دەناسرێت و رەوابوونی بەدەستهێناوە. بەمجۆرە ئەوەی دەدۆڕێنێ و زیانی بەردەکەوێ تەنیا ژن نییە، بەدەر لەهێزێکی سنوورداری پلەداری و دەوڵەتگەرایی، تەواوی کۆمەڵگایە.

قۆناخەکانی تایبەتی گێژاو هێندە بۆ ژن گرنگ نییە، چونکە بەردەوام لەناو قەیراندا دەژی. ژن بەواتای ئاسنامەیەکی قەیراناوی دێت. لەقەیرانی هەنووکەی سیستەمی سەرمایەداریدا، تاکە ئومێدی ئەوەیە کەدیاردەی ژن تارادەیەك رۆشنکراوەتەوە. هەرچەندە بەشێوەیەکی ناتەواویش بێت لەدواچارەگی سەدەی رابردوو فێمینیزم (ژنناسی) راستینەی ژنی زەقکردۆتەوە. لەبەر ئەوەی لەمیانەی رۆشنکردنەوەیەکی بەهێز لەقۆناخی گێژاودا شانسی گۆڕینی هەر دیاردەیەك زیاد بووە، دەشێ ئەو هەنگاوانەی لەبواری ئازادی بهاوێژرێن رێگا لەپێش پێهەڵگرتنی چۆنایەتی بکاتەوە. دەشێ ئازادی ژن لەقەیرانی هەنووکەدا دەسکەوتی گەورە بەدەستبێنێ و لێی رزگار بێ.

دەبێ ئازادی ژن بەگوێرەی پێناسەی دیاردەکە گشتگیربێ. لەوانەیە ئازادی و یەکسانی گشتی کۆمەڵگا راستەوخۆ بۆ ژنانیش بەواتای ئازادی و یەکسانی نەیە. هەوڵی سەربەخۆو رێکخستن مەرجە. دیسان دەشێ بزووتنەوەی گشتی دیموکراتیزەبوون دەرفەت و تواناکاری بۆ ژنان بخوڵقێنێ. بەڵام لەخۆیەوە دیموکراسی ناهێنێ. بەتایبەتی پێویستە ژنان ئامانج و رێکخستن و هەوڵی دیموکراتییانەی خۆیان نیشانبدەن. بەرلەهەمووشتێك پێویستی بەپێناسەیەکی ئازادی هەیە رووبەرووی ئەو کۆیلایەتییە ببێتەوە کە ژن تێیدا دەژی. هێزی سیستەمی سەرمایەداری لەبواری نیشاندان و دانانی سەراب لەجێگای راستی هێندە پێشکەوتووە، تەنانەت کردەوەیەکی کە هەرمزێدە سووکایەتی بەژن دەکات و بچووکی دەکاتەوە (بۆ نموونە پۆرنۆگرافی ـ سێکسی کراوە) هاوشێوەی ئازادی دەبینرێ.

سەرباری ئەوەی هەوڵەکانی فێمینیزم چەندین فاکتەری گرنگ لەخۆوە بگرێت، بەڵام هێشتا لە تێپەڕکردنی ئاسۆی دیموکراسیەتی سەنتەری ئەوروپا دوورە. نەك تەنیا شێوە ژیانی سەرمایەداری تێپەڕنەکردووە، بەڵکو ناتوانرێ بگووترێ کەدەرکیشی پێکردووە. رەوش بانگەوازی بۆ چەمکی شۆڕشی سۆسیالیزمی لینینی دەکات. سەرەڕای ئەو هەموو هەوڵ و کۆششە مەزنەو بەدەستهێنانی چەندین پێگەی گرنگ، لەئاکامدا لینینیزم لەوە رزگاری نەبوو کە لەلایەنی چەپەوە بەهادارترین کۆمەك بەسەرمایەداری نەکات. لەوانەیە فێمینیزمیش دووچاری هەمان ئەنجام ببێت. نەبوونی بناخەیەکی بەهێزی رێکخستنی، پێشنەخستنی فەلسەفەکەی بەشێوەیەکی تەواو، ئاستەمییەکانی سەبارەت بەمیلیتانێتی ژنان بانگەشەکەی لاواز دەکات. لەوانەیە بەئاستی بەرەی ژنانی تایبەت بەسۆسیالیزمی

بونیـادنراویش نـەگات. بـەڵام سـەبارەت بەسەرنجراکێشـان بـۆ سـەر بابەتەکـە، هەڵسـەنگاندنی وەك هەنگاوێکی ڕشت و بەرچاو لەجێی خۆیەتی.

بێگومـان وەك تـەواوی جۆرەکـانی بوونـەوەر ژنـیش خـاوەن سروشـتێکە. ڕۆژ لـەدوای ڕۆژ زانسـتی بیۆلۆژی لەمیانەی بەڵگەکانەوە زیاتر دەسەلێنێ کـە ژن لـەودیو کۆمەڵایـەتی بوونـەوە وەك ڕەگـەزێکی بیۆلـۆژی ئەنـدامێکی سـەرەکی و ناوەندییـە. بـەکورتی لەگـەڵ ئـەوەی جەسـتەی ژن پیـاویش لەخۆوەدەگرێت، جەستەی پیاو ژن لەخۆوە ناگرێت. بـە پێچەوانەی پەرتووکـە پیرۆزەکـان دەرك بـەوە دەکرێ کە ژن لەپیاو دروستنەکراوە، بەڵکو پیاو لەژن بەرهـەمهاتووە. کرۆمۆسـۆمەکانی ژن لـەهی پیـاو زیاترە. تەنانەت خوێنبەربوونی مانگانە کە وەك لایەنی نێگەتیڤی ژنـان نیشاندەدرێت، پێویستە وەك نیشانەی پەیوەندی ناسکی ژن لەگەڵ سروشت بـیری لێبکرێتـەوە. پێویسـتە خوێنبـەربوونی منداڵـدان وەك لێشـاوێکی بـەردەوامی ژیـانێکی سروشـتی ببینـرێ. پێویسـتە وەك ئـیرادەی کۆتـایی نـەهاتن و بەردەوامبوونی ڕەگی سەرەکی ژیان ببینرێ. ئەو مەسەلانەی بەنەخۆشی ژنان بەناو دەکرێ لەراسـتیدا دیاردەکانی ژیانن. سەرچاوەی خۆی لەوە دەگرێت کە ژن نوێنەرایـەتی سەرچاوەی ژیـان دەکات. کێشـە ئاڵۆزەکـانی ژیـان لـەناو سـك و منداڵـدانی ژن دەسـتپێدەکات. ئـەو منداڵـەی لـەدایك دەبێـت و ناوکـە پەتکەگـەی وەك دوا ئەڵقـەی پەیوەنـدی ژیانـە. بەرامبـەر بـەم ڕاسـتیانە پیـاو وەك پاشـکۆ یـاخود بـەردەوامی ژن دەبینـرێ. بابـەتێکی دیکـەی ئـەم دیاردەیـە دەسـەلێنێ و پشتڕاسـتی دەکاتـەوە هەسـت و سۆزی زێدەڕۆ و بێ واتای ئیرەیی پیـاوە. لەکاتێکدا سروشـتی ژن بەشـێوەیەکی باوەڕەمەنـدتر بەرامبـەر خـۆی دەوەسـتێ، پیـاو نـاتوانێ خـۆی لەسـەر پێیـان بگـرێ و ئـارامی نییـە، وەك بڵێـی بەلایەکـەوە لەدەوروبەری ژن دەسووڕێتەوە. تەواوی ئەم تێڕوانینانە دەسەلێنن کە جەستەی ژن بـەلاوازی بارگـاوی نەکراوە، بەڵکو ناوەندێکە. هەربۆیە بەر لەهـەموو شـتێك پێویسـتە ژن بەپەلـە و ڕاسـتەوخۆ پێناسـەی ناتـەواو و نـەخۆش ڕەتبکاتـەوە کـە کولتـووری باوکسـالاری دەیسـەپێنێ. پێویستە وەها بکـات کـە پیـاو هەسـت بەراسـتی پێچـەوانەی بانگەشـەکەی بکـات. کاتێـك دەڵێین پێویسـتە ژن لـەبواری جەسـتەییەوە بڕوای بەخۆی هەبێت مەبەستمان ئەم ڕاستینەیەیە.

ئاکامی سروشتی ئەو پێکهاتە جەستەییە بەهێزبوونی ژیری سـۆزدارییە لای ژنـان. ژیـری سـۆزداری ئەو ژیرییەیە کە لـەژیان دانـەبڕاوە. ئـەو ژیرییەیـە کـە بەشـێوەیەکی بـەهێز خوێن شـیرینی و خـوێن ساردی لەخۆوە دەگرێت. تەنانەت کاتێك ژیری ئەنالیتیك لای ژن پێشدەکەوێت بەهۆی بـەهێزی ژیـری سۆزداری توانستی ئەوەی زیاترە کـە هاوسـەنگ بـێ و گرێـدراوی ژیـان بێـت و دوور لـەڕۆڵی تێکدەرانـە دەوەسـتێ. پیـاو هێنـدەی ژن لـەواتای ژیـان تێناگـات. ژن کـە خـودی ژیانـە ــ بـەزمانی کوردی گرووپـی ئاریانی Jin واتە ژین Jîn، لەهەمانکاتدا بەواتای Jin ژنیش دێت ــ توانستی بینـینی ژیانـە لەمیانـەی ڕاستینەی خۆی و دوور لەڕیاکاری. ئەم توانستەی بـەهێزە. لـەژیانی کەسـێتی خۆشمانـدا ئـەم ڕاسـتییە باش دەزانین. پیاو بەرپرسیاری بێ بەزەییانەی سیفەتەکانی لەجۆری فێڵبازی، نارەسـەنی، خراپـەکاری و سـۆزانی و ... هتـد کـە دراونەتـە پـاڵ ژنـان. هـەر ژنێـك، کـە لـەدۆخی سروشـتی خۆیـدا مابێتـەوە،

پێویستی بەتەڵەکەبازی و سۆزانێتی نابینێ. لەبواری جەستەیی و بیۆلۆژیشەوە بۆ ئەمە لەبارنییە. خوڵقێنەری راستەقینەی تەڵەکەبازی و سۆزانێتی پیاوە. هەروەکو دەزانین یەکەمین سۆزانیخانەی لەساڵانی ٢٥٠٠ ی پ. ز لەسەردەمی سۆمەریەکان لەشاری نیپوری پیرۆز بەناوی موساقەتدیم کردەوە دەسەڵاتی پیاو بوو. سەرباری ئەمەش بەشێوەیەکی هێ شەرمانە هەروەکو بڵێی سۆزانێتی داهێنانێکی ژنە بەردەوام بەزیندوویی دەیهێڵێتەوە. بەرهەمی خۆی، واتە ئەو تاوانبارییەی ئافراندوویەتی دەیکاتە مولکی ژن و لەمیانەی پێشخستنی چەمکێکی ساختەو دروستکراوی نامووس، لێدان و نەفرەت و قڕکردن لەسەر ژن کەمناکاتەوە. ئەو ئەنجامەی دەتوانین لەو پێناسە زیادەدا بەدەستی بێنین، بەر لەهەمو شتێك رووبەڕووبوونەوەیەکی تۆکمەیە بەرامبەر هێرشی ئایدیۆلۆژی پیاو. پێویستە بەرامبەر ئایدیۆلۆژیای پیاوسالاری، لەمیانەی ئایدیۆلۆژیای رزگاری ژندا فێمینیزم و سەرچاوەکەی (سەرمایەداری) تێپەڕبکرێت و لەرێگای خۆپڕچەککردن (لەبواری هزری، رێکخستنی) تێکۆشان بەڕێوەببرێت. پێویستە بەرامبەر زهنییەتی دەسەڵاتی باوکسالاری پیاو زهنییەتی رێکخستنی و سروشتی ژن تۆکمە بکرێت و بەرلەهەموو شتێك لەبواری ئایدیۆلۆژیدا سەرکەوتن بەدەستبهێنرێ. نابێ لەبیربکرێ کەنەریتی باوی ملکەچکردن (تەسلیمییەت)ی ژن جەستەیی نییە، بەڵکو کۆمەڵایەتییە. لەو کۆیلایەتییەوە دێت کە لەناواخندا بەجێکراوە. لە دۆخێکی وەهادا بەرلەهەموو شتێك پێویستە لەبواری ئایدیۆلۆژی هزرو سۆزی تەسلیمکاری لەناو ببرێت.

کاتێك ئازادی ژن روو لەگۆڕەپانی سیاسەت دەکات دەبێ باش بزانێ کە رووبەڕووی دژوارترین لایەنی شەڕ دەبێتەوە. لەگۆڕەپانی سیاسەتدا سەرکەوتن بەدەست نەهێنێ، هیچ سەرکەوتن و دەسکەوتێك هەمیشەیی نابێت. سەرکەوتن لەبواری سیاسیدا بەواتای بزووتنەوەی دەوڵەتگەرایی ژنان نایێت. بەپێچەوانەوە تێکۆشان بەرامبەر پێکهاتە دەوڵەتگەراو پلەدارییەکان، بەواتای ئافراندنی ئەو فەوارانە دێت کە ناوەندەکەی دەوڵەت نییە، ئامانجی گەیشتنە بەکۆمەڵگای دیموکراسی، ژینگەیی و ئازادی رەگەزی. هەرە زێدە پلەداری و دەوڵەتگەرایی لەگەڵ سروشتی ژندا ناگونجێ و ناکۆکە. هەربۆیە لەپێناو گەیشتن بەفەوارەی سیاسی دیموکراتی و دژە پلەداری و دەوڵەتگەرایی پێویستە بزووتنەوەی ئازادی ژن رۆڵی پێشەنگایەتی ببینێ. رووخاندنی کۆیلایەتی لەبواری سیاسیدا لەناوەرۆکدا لەمیانەی سەرکەوتنی تێکۆشانی ئەم گۆڕەپانە فەراهەم دەبێت. تێکۆشانی ئەم گۆڕەپانە پێویستی بەرێکخستنێکی بەرفراوانی ئازادی ژن و تێکۆشانەکەی هەیە. هەمووجۆرە رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، مافی مرۆڤ و بەڕێوەبەرایەتییە خۆجێییەکان ئەو گۆڕەپانانەن کەتێکۆشانی دیموکراتییانەی تێدا رێکدەخرێت و پێشدەخرێت. هەروەك سۆسیالیزم ئەو رێگایەی بەرەو ئازادی و یەکسانی ژنان دەچێت، بە بەرفراوانترین و سەرکەوتووترین تێکۆشانی دیموکراتییانە تێپەڕدەبێت. بزووتنەوەی ژنان دیموکراسی بەدەست نەهێنێ ناتوانێ یەکسانی و ئازادیش بەدەست بێنێ.

گرنگترین کێشەی ئازادی لەبواری کۆمەڵایەتی کێشەی هاوسەرێتی و راستینەی خێزانە. ئەمانە وەك بیرێکی قووڵ و بێبنن. ئەو دەزگایانەی بۆ ژن وەکو رزگاربوون دیارە، لەمیانەی زهنییەتی

ئێستای کۆمەڵگا لەجێگۆڕکێ لەفەلسەفەسێکەوە بۆ فەلسەفەسێکی دیکە بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. بەتایبەتیش ناچار دەبێ زیندوویی لاوێتیش لەژێر رەحمی زهنییەتی فەسابگەرایی بەجێ بێڵێت. پێویستە خێزان (عائلة) وەك رەنگدانەوەی کۆمەڵگای باڵا (کۆمەڵگای دەسەڵات) لەناو گەل و دەزگا سیخوڕیەکەی ببینرێ. پیاو نوێنەری دەسەڵاتە لەناو خێزان و گوزارشتە چڕکراوەکەیەتی. کاتێك ژن شوودەکات لەراستیدا دەبێتە کۆیلە. زەحمەتە دەزگایەکی دیکەمان بەخەیاڵدا بێت هێندەی هاوسەرێتی کۆیلایەتی بەرهەمبێنێت. لەواتای راستەقینەدا گشتگیرترین کۆیلایەتی لەمیانەی ئەم دەزگایە ئاوادەکرێ و لەرێگای خێزانیشەوە ریشەدادەکوتێ و بەردەوام دەبێت. بەشێوەیەکی گشتی باس لەبەیەکەوەبوون و ژیانی هاوبەش ناکەین. ئەمە بابەتێکە بەگوێرەی چەمکی ئازادی و یەکسانی هەرکەسێك واتادار دەبێ. بەڵکو باس لەو خێزان و هاوسەرێتییە کلاسیکییە دەکەین کە جێگیربووە. بەواتای ئەوە دێت کە موڵکایەتییەکی مسۆگەر دژ بەژن پێشدەکەوێت. لەبوارەکانی هزری، کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی دووردەخرێتەوەو جارێکی دیکە بەسانایی نایێتە هۆش خۆیەوە. تاوەکو بەلێپرسینەوەیەکی رادیکاڵانە تێپەڕ نەکرێت، بنەماکانی ژیانێکی هاوبەش فەراهەم نەکرێت کە ئامانجی دیموکراتی و ئازادی و یەکسانی رەگەزی بێت، ئەوا ئەو پەیوەندی و هاوسەرێتیانەی سەرچاوەی خۆی لەتەنگەتاوی تاك و ئارەزووومەندی و چەمکی باوی خێزان دەگرێت وەك مەترسیدارترین چەواشەکاریەکانی پێش ژیانی ئازاد رۆڵ دەبینین. پێویستی بەمجۆرە بەیەکەوەبوونانە نییە، بەڵکو پێویستە بە شیتەڵکردنی زهنییەت گۆڕەپانی دیموکراتی و سیاسی، ئازادی رەگەزی بەدی بهێنرێ و ئیرادەی ژیانی هاوبەش جێگیربکرێ.

بابەتی ئەشق کە لەجیهانی ئەمڕۆماندا وەك بنێشت لەهەموو زارێکدایە لەهیچ قۆناخێکی مێژوودا بەمڕادەیە ژێرپێ نەخراوە. لەئەشقی کوێرانەی لەناکاوو ساتەوەختیەوە تادەگاتە هەڵوێستە ئاشکراکانی تاوانباری، تەنانەت مەترسیدارترین و وشکترین و کوێرانەترین شێوازی پەیوەندیش بەئەشق لەقەڵەم دەدرێت. ناتوانرێ بیر لەپەیوەندییەك بکرێتەوە کە لەمە روون و ئاشکراترچەمکی ژیانی سیستەمی سەرمایەداری نیشانبدات. تەنانەت ئەشقی ئەم رۆژگارەشمان ئاشکراترین دانپیانانە بەوەی سەپاندنی زهنیەتی سیستەمی باڵادەست بەسەر مرۆڤ و کۆمەڵگادا لەپیرۆزترین بواریشدا چی لێدەکەوێتەوە. زیندووکردنەوەی ئەشق یەکێکە لەزەحمەتترین ئەرکە شۆڕشگێڕییەکان. پێویستی بەرەنجێکی گەورە، رۆشنگەری زهنییەت و خۆشەویستی مرۆڤ هەیە. یەکێك لەسەرەکیترین مەرجەکانی ئەشق ئەوەیە بەئاراستەی بلیمەتی سەردەم و لەچوارچێوەی سنوورەکانیدا بەرێوەبچێ. دووەمیان بەرامبەر هاربوونی سیستەم راوەستەیەکی مەزن و شکۆدار دەسەپێنێ. سێیەمیان، پێویستە ئەمە وەکو راوەستەیەکی ئەخلاقی پەسند بکات کە بەبێ رزگاری و ئازادی ناتوانن تەماشای یەکتریش بکەن. چوارەمیان، پێویستە ئارەزووی زایەندی بکاتە دیلی ئەم سێ خاڵەی سەرەوە. واتە پێویستە ئەوە بزانرێ کە تاوەکو ئارەزووی زایەندی بە بلیمەتی، ئەخلاقی ئازادی و راستینەی تێکۆشانی سیاسی و سەربازی نەبەسترێتەوە، هەر هەنگاوێکی بهاوێژرێ بەواتای نکۆڵیکردنی ئەشق دێت. ئەوانەی هێندەی

چۆلەکەیەك دەرفەتی ئاواکردنی هێلانەیان نییە، کاتێك باس لەئەشق و پەیوەندی و هاوسەرێتی دەکەن، واتە بەهای ڕەسەنێتی تێکۆشانی ئازادی نازانن و تەسلیم بەکۆیلایەتی سیستەمی کۆمەڵایەتی دەبن.

ئەگەر باس لەراستینەی ئەشقی ئەم ڕۆژگارەمان بکرێت بەهەرحاڵ ئەمە پێویستی بەکەسایەتییەکە کە لەیلاو مەجنون و هاوڕێکانیان دەرباز دەکات، چەندین سۆق تێپەڕدەکات، پێویستی بەپاکی و وردکاری زاناکانە، لەگێژاو (کائیوس)ی ئێستا ڕێگا لەپێش ئازادی کۆمەڵایەتی بکاتەوە، ئازایەتی و فیداکاری و سەرکەوتنی بەدەستهێنابێ و خۆی سەلماندبێت.

کێشەکانی یەکسانی کۆمەڵایەتی و ئابووری ژنانیش، بەرلەهەمووشتێك لەمیانەی شێکاری دەسەڵاتی سیاسی، دەتوانێ لەدیموکراتیزەبووندا وەڵامی سەرکەوتوانە بدۆزێتەوە. ئاشکرایە تاوەکو سیاسەتێکی دیموکراتییانە پەیڕەو نەکرێت، پێشکەوتن لەبواری ئازادی بەدەستنەهێنرێ، ئەوا یەکسانییەکی وشکی یاسایی واتایەکی ئەوتۆی نابێت.

هەڵوێستی هەرمراست بەرامبەر بەژن ئەوەیە کە وەك شۆڕشێکی کولتووری تاوتوێ بکرێت. لەناو کولتووری هەنووکەدا چەندە نیاز پاك بیت و هەوڵیش بدرێت بەهۆی کێشەی خودی دیاردەکە و پێکهاتەی پەیوەندییەکانیەوە چارەسەرییەکی واتادارو ئازادیخوازانە بەدینایەت. رادیکاڵترین و ئازادیخوازترین ناسنامە لەمیانەی نزیکبوونەوە لەژن یاخود دەرککردنی تەواو بە سیستەمی پەیوەندی نێوان ژن ـ پیاو فەراهەم دەبێت. دەبێ باش بزانرێ کە لەمیانەی تێکەڵکردنی سەرپۆشی (حیجاب) لەگەڵ نەریت، پۆرنۆ (سێکسی کراوە) لەگەڵ هاوچەرخێتی، تۆزقاڵێك ڕێ نابڕدرێت. بەئەندازەی قووڵایی کۆیلایەتی ئەم بوارە، ئەوا قووڵکردنەوەی تێگەیشتن لە ئازادی و کردنی بەئیرادەیەك پێویستییەکە. ئەوانەی لەبواری ئازادی ژن و خۆئازادکردندا مەودایان نەبڕیوە دەبێ باش بزانن کە لەهیچ گۆڕەپانێکی ئازادی سیاسی و کۆمەڵایەتیدا ناتوانن ببنە هێزی چارەسەری و گۆڕانکاری. دەبێ ئەمە وەك سەرەکیترین پێوانەکانی ئازادی بەبنەما بگیردرێت هەر هەوڵ و کۆششێکی ئازادی دووالیزمی پیاوی باڵادەست ـ ژنی کۆیلەی تێپەڕ نەکردبێت، ناتوانێ ناسنامەیەکی راستەقینەی ئازادی بەدەستبێنێ. تاوەکو پەیوەندی موڵکایەتی ـ دەسەڵاتی سەر ژن کۆتایی پێنەیەت پەیوەندی ئازادانەی نێوان ژن ـ پیاو پێشناکەوێت.

بینینی ئەم سەدەیەشمان وەك ڕۆژگاری هەڵکشانی کۆمەڵایەتی ئیرادەی ژنی ئازاد هەڵوێستێکی واقیعییە. بەڵکو بۆ ژنان پێویستی بیرکردنەوەی ئاواکردنی ئەو دامەزراوە هەمیشەییانە بێت کە لەوانەیە سەدەیەك بخایەنێ. دەشێ پێویستی بەپارتی ئازادی ژنان هەبێت. پێویستە جێگیرکردنی ئازادی و پرەنسیپە سەرەکییە ئایدیۆلۆژی و سیاسییەکانی و پراکتیزەکردنی و چاودێریکردنی هەم بەهانە، هەم ئەرکە سەرەکییەکانی ئەم پارتیانە بێت.

بەتایبەتی لەشارەکاندا لەجیاتی خانەی حەوانەوە کە تائێستا بیری لێکراوەتەوە، پێویستە گۆڕەپانی ئازادی ژنان ئاوا بکرێت. بەگونجاوترین شێوە دەشێ پارکی کولتووری ژنی ئازاد بێ. کاتێك

خێزانەکان ناتوانن کچانیان بنێرنە بەرخوێندن، هەروەها بەهۆی بونیادە ناسراوەکانی خوێندگاکانی سیستەمیش، دەشێ پارکە کولتوورییەکانی ژنی ئازاد بۆ ئەو ژنان و کچانەی پێویستیان پێی هەیە، وەك ئەو گۆڕەپانانەی پەروەردە، بەرهەمهێنان و خزمەت لەخۆوەدەگرێت رۆڵی پەرستگا هاوچەرخەکانی ژنانیش ببینن.

دەڵێن ژیان بەبێ ژن نابێ. بەڵام ژیان لەگەڵ ژنی هەنووکەیشدا مەحاڵە. بەهەرحاڵ پەیوەندییەکی ژن ـ پیاو کە تاقورگ نقوومی ناو کۆیلایەتی بووە، پەیوەندییەکە مرۆڤ دەخاتە ناو زەلکاوەوە. لەدۆخێکی وەهادا ئەوەی لەئەشقی راستەقینە چاوەڕواندەکرێ هێزی مەزن لەدەوروبەری ژنی ئازاد بخوڵقێنی و لەدوا گێژاوی سیستەمی سەرمایەداری رزگارمان بکات. پێویستە ئەمەش رەسەنترین و پیرۆزترین کارەکانی ئەو قارەمانە راستەقینانە بێ کەخولیای ئەشقن و سەریان لەپێناودا دادەنێن:

٢. گەڕانەوە بۆ کۆمەڵگای ژینگەپارێزی

ئەگەر لەسەرەتاکانی شارستانییەت لەریشەکانی قەیرانی ژینگە بگەڕێین کە شانبەشانی قەیرانی سیستەمی کۆمەڵگا پێبەپێ قووڵبۆتەوە، واقیعیترین رێگایە. دەبێ بزانرێ کەچەندە لەئەنجامی زۆرداری ناو کۆمەڵگا نامۆبوون بەرامبەر بەمرۆڤ پێشبکەوێت، ئەوا نامۆبوون بەرامبەر بەسروشتیشی لەگەڵ خۆیدا هێنا، هەردووکیشیان بەناویەکداچوونە. لەناوەڕۆکدا کۆمەڵگا دیاردەیەکی ژینگەییە، ئەوەی لەگووتەی ژینگەیی مەبەستمانە سروشتی جەستەیی و بیۆلۆژییە کە پێکهاتنی کۆمەڵگا پشتی پێدەبەستێ. رۆژبەرۆژ زیاتر پەیوەندی نێوان پێکهاتەی جەستەیی و بیۆلۆژی هەسارەی دونیا رۆشندەبێتەوە. ئەمە یەکێك لەو گوڕەپانانەیە کە زانست تێیدا سەرکەوتووە. ئەوەی لەبواری زانستیدا شیکراوەتەوە کەژیان لەئاوەوە دەستیپێکردووە، لەوێشەوە بۆ وشکایی تەشەنەیکردووە، لەجۆرەکانی رووەك و ئاژەڵە سەرەتاییەکاندا هەمەڕەنگییەك پێکهاتووە کەناتوانرێ سنووری بۆدابنرێ. گرێدراوی ئەم پێشکەوتنانە ئەو دەوروبەرە جەستەیی و بیۆلۆژییە دەخرێتەڕوو کەمرۆڤ بەرگەی گرتووە. یەکێك لەئەگەرو گریمانەکانی گرێدان لەوبارەیەوە ئەوەیە کەجۆری مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی دوا ئەڵقەی زنجیرەی دونیای زیندەوەرانە بەتایبەتیش جیهانی گیانلەبەران.

بەراییترین ئەنجامی لەوە بەدەستدەهێنرێ ئەوەیە کەجۆری مرۆڤ ناتوانێ بەشێوەیەکی هەڕەمەکی بژی و تاوەکو گرێدراو بە پێویستی ئەڵقەکانی زنجیرەی پەرەسەندن بمێنێتەوە، دەتوانێ درێژە بەهەبوونی خۆی بدات. لەرەوشێکدا ئەو مافانەی پەرەسەندن بشێوێنێ کە پشتی پێدەبەستێ، یەکپارچەیی بیۆلۆژی لەئارادا نامێنێ، هەربۆیە جۆر رووبەڕووی مەترسی لەناوچوونی هەبوونەکەی دەبێتەوەو ناتوانێ لەم هەڕەشەیە رزگاری ببێت. بەشێوەیەکی کارامە لەلایەن زانستەوە دەستنیشانکراوە لەوە زیاترکەمەزنەدە دەکرێ یەکپارچەیی پەرەسەندنی سروشت پشت بە وابەستەیی دوو لایەنەی جۆرەکان دەبەستێ. کاتێك گرێدانی بەرامبەر بەیەکتری لەدەست بدرێت، دابڕانی مەزن

لەئەڵقەکانی پەرەسەندن روودەدات، لەئاکامی ئەمەشدا کێشەی بەردەوامی ژمارەیەکی زۆری جۆرەکانی سەرهەڵدەدات.

بەرامبەر ئەم راستینە زانستییە کاتێك تەگبیر بەرامبەر ئەو کێشەیە ئەگیرێت کە شارستانییەت خوڵقاندوویەتی ئەوا بەو واتایە دێت کە لەمێژە لەدەرگای دۆزەخی داوە. ئەو راستینەیەی زۆرداری و ئەزانی ــ راستتر درۆکردنی ناچاری ــ یە کە شارستانییەتی کردۆتە سەرچاوەی کێشەکان. کاتێك پلەداری و دەوڵەت دادەمەزرێن تەنیا لەمیانەی فشارو زۆرداریی‌یەوە ناتوانن درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن. بۆئەوەی راستینەی رووداوو مەسەلەکان بشارێتەوە تەڵەکەبازی و ریاکاری دەبێتە پێویستییەکی دەستلێبەرنەدراو. حاکمییەتی دەسەڵات پێویستی بەحوکمڕانی زهنی هەیە. هەرچی زهنییەتە چەندە بتوانێ ساختەکاری و تەڵەکەبازی بکات بەراستی دەسەڵات دەخاتە ژێرگەرەنتییەوە. بەردەوام زهنییەت لایەنی هێزی قەبای دەسەڵات وەك لایەنی هێزی ناسك زیندوو و باڵادەست دەکات. ئەم شێوازەی پێکهاتنی زهنییەت بناخەی نامۆبوون بەرامبەر بەسروشت پێکدێنێت. تاوەکو نکوڵی لەپەیوەندی کۆمەڵکاری بکات کە کۆمەڵگای ئافراند و هێزەکانی پلەداری و دەسەڵات بەبنەما بگرێت کەوەك چەواشەکاری لەجێگای ئەو سەریانهەڵدا، ئەوا رەوشی زهنییەت کراوەدەبێت بۆ لەبیرکردنی پەیوەندی نێوان ژیان و سروشت و بێواتابوونیان. هەرهەڵکشانێك لەم زەمینەیەدا کە شارستانییەت پشتی پێبەستووە، ئەوا زیاتر لە سروشت دادەبڕێ و وەك تێکدانی ژینگە رەنگدەداتەوە. ئیتر چاوی هێزەکانی شارستانییەت ناچارییە سروشتییەکان نابینێ. هەرچۆنێك بێت چینی ژێر کە تێر خۆراکیان دەکات هەموو شتێکیان بەئامادەیی پێشکەش دەکات.

نوتۆپیاکانی بەهەشت و خوداییبوونی پەرتووکە پیرۆزەکان لەسەر راستینەی میتۆلۆژیای سۆمەرییەکان چنراوە کە یەکەمین هێزی شارستانییەتن. وەك قالبە سەرەکییەکانی زهنییەت لەزهنییەتی مرۆڤی سەردەمی منداڵێتیدا هەڵکەندراوە. خوداو بەهەشت هەبوونی داتاشراوی (واتایی) سروشتن. راستتر ئەوەیە لەجیاتی سروشتی راستەقینە خەیاڵی ئەو دونیا ساختەیەیە کە هێزە هەڵکشاوەکانی دەسەڵات وێنایان کردووە. ناوەرۆکەکەشی ئەوەیە: "ئێمە کەبووین بەئیلاهی لەبەهەشت دەژین". دووەمین شەپۆل " سوڵتانەکانی سێبەری خودا لەرەوشێکی وەك بەهەشت دەژین". سێیەمین شەپۆل" مرۆڤی چەوسێنەر وەك ئەو وایە کە لەبەهەشتدا دەژی". ئەو چەمکانەی وەك قالبەزهنییە زاڵەکانی سەرکۆمەڵگاو بەشێوەی راستییە شکۆمەندییە ئیلاهییەکانن پێشکەشدەکرێت. ئیتر دایکە سروشت لەبیردەکەن. لەوەش زیاتر دەڕۆن و لەمیانەی هەڵبەستنی شیمانەو ئەگەری چەمکەکانی سروشتی هۆڤ کوێر، ئەو سروشتەی پێویستە ملکەچ بکات، پەیوەندییەکانی لەگەڵ سروشت بەرەو نامۆییەکی مەزن دەبن.

لەمیانەی ئەو توانستانەی کەبەرهەمی تەڵەکەبازی و زۆردارییە، سەپاندنی ژیانێکی دژە سروشت بناخەی کێشەکانی ژینگەیە. چەندە لەناو ژیاندا نکوڵی لەرۆڵی سروشت بکات، لەجیاتی ئەوەش خوڵقێنەرەکانی شێوە ساختەکانی ئایین جێگیربکات، ئەوا سروشت بەهێزێکی کوێر بەناو دەکرێت.

بەتایبەتیش کاریگەری ئەم زهنییەتە تارۆژگاری ئەمڕۆمان هۆکاری سەرەکی پێشنەکەوتنی هزری زانستیشە. تەنیا لەمیانەی پێناسەیەکی ڕاست و بابەتی هێزەکانی سروشت زهنییەتی زانستی گەشەدەکات. سیستەمێکی باوەڕی کەهەموو شتێك حەوالەی خودا دەکات، هەرگیز واتا بەبەرگێکی دڵڕفێنی وەك سروشت نادات. کاتێك بەسووربوونەوە بیرۆکەی خودای داتاشراو وەك خولقێنەری تەواوی سروشتی جەستەیی و بیۆلۆژی بسەپێنن، لەزانستیبوون دادەماڵرێ.

زۆرباش بۆمان روونبۆتەوە کە ئەم خودا داتاشراوە داهێنانێکی خەیاڵی زهنییەتی یەکەمین چینی هەڵکشاوی چەوسێنەرە کە هەوڵدەدات رەوابوون بۆخۆی بەدەستبێنێ. هەرچەشەو سامناکییەکەی ئەوەیە کەتەنیا بەوە ناوەستێ بەندە کۆیلەکان بەخۆیەوە گرێبدات، بەڵکو لەڕاستیشیان دادەبڕێ. پەیوەندی ڕاستی زهنی مرۆڤ لەگەڵ سروشت دەبڕێ و نامۆی دەکات. دایکە سروشتی جاران جێگای خۆی بۆ سروشتی زۆردار بەجێدێڵێ. بەتایبەتیش ئەمە لەلایەن ستەمکارە ڕاستەقینەکانەوە ئەنجام دەدرێت. کاتێك لەوێستگە مێژووییەکانی ئەم زهنییەتە وردبینەوە بەدەست خۆمان نییە نەترسین. تێکبەردانی مرۆڤ و ئاژەڵە دڕندەکان لەئیمپراتۆریەتی رۆما بەرهەمێکی ئەم ڕاستینەیەیە. رەفتارو کردەوەکانی هێزی ستەمکاری دەسەڵات پەیوەندی بەو ئاراستەیە هەیە کە پێبەپێ پەیوەندی لەگەڵ جیهانی تەواوی رووەك و گیانلەبەرەکان لەدەستبدات و بەرەو تاریکایی بچێت. لەڕاستیدا بەمجۆرە تێکبەردانی مرۆڤ و ئاژەڵ لەناوەڕۆکدا رەمزی نامۆبوونە بەسروشت. لەدەرەبەگایەتی چاخی ناوینیشدا شوێن خانەیەکە پێویستە ساتێك زووتر دەستی لێبەربدرێت. تەنانەت شوێنێکی فێزەوەنە کە مرۆڤ بەخۆیەوە دەبەستێتەوەو پەلکێشی گوناهباری دەکات. بەرامبەر گەورەیی و شکۆمەندی خوداوەند دەشێ سروشت چیبێ. ساتێك زووتر وازهێنان لەسروشت و بەجێهێشتنی دونیا بووە بەئامانجێکی باوەڕمەندەکان. بەلام لەلای چینی باڵا ژیانی بەهەشتیانە بەهەزارو یەك جۆری کەیف وسەفا و خۆشییەوە بەردەوامە. کاتێك باس لەشێواندن و چەواشەکاری مەزن دەکەین مەبەستمان ئەم لادانەیە. ئەم چەواشەکاریە هەزاران ساڵییەی زهنییەت لەژێر ڕاستینەی پاشەڕۆیی رۆژهەلاتی ناویندا شاراوەیە.

لەناوەڕۆکی خۆیدا رێنیسانس سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی ئەو پەیوەندییەیە کە لەگەڵ سروشت دابڕابوو. لەسەربنەمای زیندوویی سروشت و بەرهەمداری و پیرۆزیەکەی رێنیسانس شۆڕشی هزری پێشخست. ئەو بڕوایەی بەبنەماگرت کە دەڵێ، هەرچی هەبێت لەسروشتدا بوونی هەیە. لەرێگای هونەرەوە بەشێوەیەکی باشتر جوانییەکانی سروشتی نیشاندا.

لەرێگای هەڵویستی زانستییەوە لەدەرگای سروشتیدا. مرۆڤی بەبنەماگرت و ناسینی گشت ڕاستییەکانی بەئەرکی هونەرو زانست لەقەڵەمدا. ئەم گۆڕانکارییەی هزر سەردەمی نوێی ئافراند. بەپێچەوانەی شیمانەکان کۆمەڵگای سەرمایەداری ئەنجامی سروشتی ئەم قۆناخە نییەو رۆڵێکی چەواشەکاری و پاشەڕۆیانەی بینی. شانبەشانی خراپ بەکارهێنانی سروشت پێرەوە پێشخراوەکانی چەوساندنەوەی مرۆڤیشی پەیرەوکرد. زاڵبوون لەسەر مرۆڤ لەگەڵ زاڵبوون بەسەر سروشت بوون

بەیەك. بەبێ ئەوەی بیر لە پیرۆزی و زیندوویی و هاوسەنگی سروشت بکاتەوە بەکاربردن (استثمار)ی وەك رۆڵێکی شۆڕشگێڕانە لەقەڵەمدا. ئەو پیرۆزییەی بەدەرکرد کە بەشێوەیەکی شێوێنراویش بێت لە زهنییەتەکانی پێشووتر خاوەن پێگەبوو. بەبێ هیچ ترس و ئەندێشەیەکەوە تەسەڕوفکردنی لەسەر سروشت بە مافێکی خۆی زانی.

لەئەنجامدا هەردوو قەیرانی ژینگەیی و کۆمەڵایەتی بوون بەیەك. هەروەکو چۆن ناوەرۆکی سیستەم قەیرانی کۆمەڵایەتی بۆ نێوەندی گێژاو گواستەوە، کارەساتەکانی ژینگەش دووچاری دەهات مەترسی و هاواری فریاگوزاری لێبەرزدەبێتەوە. شارەکانی وەك شێرپەنجە گەورەدەبن، پیسبوونی هەوا، کونبوونی چینی ئۆزۆن، کەمبوونەوەی خێرای جۆرەکانی رووەك و ئاژەڵ، بنبڕکردنی دارستانەکان، پیسبوونی ئاوەڕۆکان، زیادبوونی نائاسایی ژمارەی دانیشتوان، کۆبوونەوەی تەپۆڵکەی زبڵ لەهەموو لایەك و نەمانی ئاوی پاك، ئیتر لەدەرئەنجامی قەیران سروشتیشی بەرەو یاخیبوون برد. بەبێ ئەوەی لێکدانەوە بکرێت کە هەسارەکەمان تا چ رادەیەك بەرگەی شار، مرۆڤ، کارگە، ئامرازی گەیاندن، ماددە دەستکردەکان، هەوای پیس و ئاو دەگرێت ئاراستەیەکی کوێرانەی بەدەستهێنانی قازانجی زۆر لەئارادایە. ئەم گۆڕانکارییە نێگەتیڤانە قەدەرێك نییە. ئەنجامی بەکارهێنانی لاسەنگانەی زانست و تەکنۆلۆژیایە لەلایەن دەسەڵاتەوە. هەڵەیە ئەگەر زانست و تەکنۆلۆژیا بەرامبەر بەقۆناخ بەرپرسیار ببینرێ. زانست و تەکنۆلۆژیا تەنیا سەربەخۆ ناتوانێ رۆڵ ببینێ. بەگوێرەی هێزەکانی سیستەمی کۆمەڵگا رۆڵ دەبینن. هەروەکو چۆن سروشتییان سەراوبن کردووە دەتوانن باشتریشی بکەن. کێشەکە تەواو کۆمەڵایەتییە. ناکۆکییەکی گەورە لەنێوان ئاستی زانست و تەکنۆلۆژیاو پێوانەکانی ژیانی بەشی زۆرینەی مرۆڤەکاندا لەئارادایە. بەهۆی بەرژەوەندی توێژێکی کەمینە ئەم رەوشە سەرهەڵدەدات کە بەسەر زانست و تەکنۆلۆژیادا زاڵن. ئەو رۆڵەی زانست و تەکنۆلۆژیا لەکۆمەڵگای دیموکراتی و ئازادیخوازیدا بیبینێ ژینگە پارێزییە.

خودی ژینگە پارێزیش زانستێکە. زانستێکە لەپەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو ژینگە دەکۆڵێتەوە. سەرباری ئەوەی نوێیە، بەڵام بەشێوەیەکی بەناویەکداچوو لەگەڵ زانستەکانی دیکە، لەبەلاوەنانی ناکۆکی نێوان کۆمەڵگاو ژینگە رۆڵی پێشەنگایەتی دەبینێ. ئەو هۆشیارییە سنووردارەی لەبارەی ژینگەوە گەشەیکردووە، لەرێگای ژینگەناسییەوە پێهەڵگرتنێکی شۆڕش ئاسا ئەنجامدەدات. لەکۆمەڵگای کۆمۆنەی سەرەتاییدا پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو سروشت وەك ناوکەپەتکی نێوان منداڵ و دایکەکەی بوو. وەك هەبوونێکی زیندوو تەماشای سروشت دەکات. رووبەڕووبوونەوەی خۆی و سزاکانی دەکرێتە رێسای سەرەکی ئایین. ئایینی سروشت ئایینی کۆمەڵگای کۆمۆنەی سەرەتاییە. لەپێکهاتنی کۆمەڵگادا رەوشێکی نائاسایی سروشت و ناکۆکی بوونی نییە. خودی فەلسەفەش مرۆڤ وەك ئەو سروشتە پێناسە دەکات کە هەستی بەجیاوازی خۆی کردووە. مرۆڤ لەناوەرۆکی خۆیدا پێشکەوتووترین پارچەی سروشتە.

بەمجۆرە ڕەوشی نائاسایی و دژە ـ سروشتی ئەو سیستەمەی کۆمەڵگا ئاشکرا دەبێت کە ئەو پارچەیەی (مرۆڤ) لەگەڵ سروشت ناکۆک کردووە. بەهەرحاڵ ئەو مرۆڤەی بەجۆشوخرۆشی جەژن ـ جەژن ڕەنگدانەوەی جۆشی بەیەکەوەبوونە لەگەڵ سروشت ـ لەگەڵ سروشتدا دەژی، کاتێ دەیکات بە بەلایەکی سەر سروشتیش دەسەلمێنێ ئەم سیستەمەی کۆمەڵگا چۆن بەلایەکە.

ئاوێتەبوون لەگەڵ ژینگەی سروشتی تەنیا گەوهەرێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی نییە. لەبواری فەلسەفیشەوە سروشت حەسرەت و ئامەزرۆییەکە ناتوانرێ دەرکی پێنەکرێت. لەراستیدا ئەمە دوولایەنەیە. لەکاتێکدا سروشت دەبێ بەمرۆڤ و گەورەیی حەسرەت و هێزی داهێنانی خۆی دەخولقێنێ، مرۆڤیش دەرك بەسروشت ـ جێگای تێفکرینە کە سۆمەریەکان گەڕانەوە بۆ ئازادی (ئەمارگی) وەك گەڕانەوە بۆ دایك (سروشت) تێدەگەن ـ دەکات و هەست بەبوون و جیاوازی خۆی دەکات. پەیوەندی ئاشق ـ مەعشوق لەنێوان هەردووکیاندا هەیە. ڕووداوو بەسەرهاتێکی گەورەی ئەشقە. بەهەرحاڵ تێکدان و لێکدابڕاندنیان بەگوێرەی گوزارشتی ئایین گەورەترین گوناهە. چونکە ناتوانرێ هێزی لەوەگەورەتری تایبەت بەواتاداری بخولقێندرێ. پەیوەست بەم بابەتەوە جارێکی دیکە هەڵسەنگاندنەکەمان سەبارەت بەخوێنبەربوونی مانگانەی ژنان بەشێوەیەکی زەق دەردەکەوێت کەنیشانەیەکی لێکەوتنەوەو جودابوونەوەیە لەسروشت. سروشتیبوونی ژنان بۆئەوە دەگەڕێتەوە کە لەسروشت نزیکە. پەنهانی و نهێنی سەرنجڕاکێشیەکەشی بۆ ئەم ڕاستینەیە دەگەڕێتەوە.

هەرجۆرە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی کە لەگەڵ سروشتدا نەبێت بەیەك، ناتوانرێ باس لە ئەخلاقیبوون و واقیعیبوونەکەی بکرێت. هەربۆیە ئەم سیستەمە کە ناکۆکی هەرمزێدە لەگەڵ سروشت دروست دەکات، لەبواری ئەخلاقی و واقیعیەوە بەلاوە دەنرێت. هەروەکو لەم پێناسە کورتەدا دەرکی پێدەکرێت پەیوەندی نێوان ئەو گێژاوەی سیستەمی سەرمایەداری تێیدا دەژی لەگەڵ کارەساتەکانی ژینگە پەیوەندییەکی دیالەکتیکییە. تەنیا لە ڕێگای ڕزگاربوون لەسیستەم دەشێ ناکۆکییە ریشەییەکانی لەگەڵ سروشت بەلاوەبنێ. بەهۆی تایبەتمەندێتی و کارەکتەری ناکۆکییەکان ناتوانرێ تەنیا لەرێگای بزووتنەوەی ژینگەپارێزی چارەسەری بەدیبێت. لەلایەکی دیکەشەوە کۆمەڵگایەکی ژینگەپارێز پێویستی بەوەرچەرخانێکی ئەخلاقیش هەیە. تەنیا لەمیانەی هەڵوێستێکی ژینگە پارێزییەوە دەشێ دژە ـ ئاکاری سەرمایەداری بەلاوە بنرێت. پەیوەندی ئەخلاق ـ ویژدان پێویستی بەدەروونێکی خوێنگەرم و ئارام هەیە. ئەمەش کاتێك لەمیانەی خۆتەیارکردن بەژینگەپارێزی واتادار بەهادار دەبێ. ژینگەپارێزی دۆستایەتیکردنی سروشت و بڕواکردنە بەئایینی سروشتی. لەم لایەنەوە لەمیانەی هۆشمەندی تازە زیندوودا گوزارە لەیەکبوون لەگەڵ کۆمەڵگای ئۆرگانی سروشتیدا دەکات.

گرفتە کرداریەکانی ژیانی ژینگە پارێزیش هەنووکەییە. قووڵکردنەوەی ئەو ڕێکخستنانەی لەپێناو وەستاندنی کارەساتەکانی ژینگەی سروشتی ئاواکراون، کردنی بەپارچەیەکی جیانەکراوەی کۆمەڵگای دیموکراتیك، هەروەها هاوکاریکردنی بزووتنەوەی ئازادیخوازی ژنان و فێمینیزم، ئەرکەکانی چالاکییە.

چـــرکردنەوەی هۆشـــیاری و ڕێکخســـتن ســـەبارەت بەژینگـــە، یەکێکـــە لـــەکارە ســـەرەکییەکانی دیموکراتیزەبوون. هەروەکو کامپانیای سەردەمێك کەتایبەت بەچین و نەتەوە بەڕێوەدەبردرا، پێویستە کامپانیای تایبەت سەبارەت بەهۆشیاری دیموکراتیانەو ژینگەپارێزی ڕێکبخەین. پێویستە لەمافەکانی ئاژەڵەوە تادەگاتە پاراستنی دارستانەکان و سەرلەنوێ بە دارستانکردنەوەی سروشت وەك چالاکییەکی ڕاست ببێتە پارچەیەکی دەستلێبەرنەدراوی چالاکییەکانی کۆمەڵگا. ئەوەی هەستیاری بایۆلۆژی (ژیانزانی) نەبێت، هەستیاری کۆمەڵایەتی ناتەواوە. هەستیاری واتادارو ڕاست پابەندی بینینی پەیوەندی نێوان هەردووکیانە. بۆئەوەی سروشتی دامالڕاوو ڕووتکراوە بەدارستانێکی مەزن و بەرگی سەوزی جۆرەکانی ڕووەك بگات فۆناخی داهاتوومان تێکۆشانی گەورە بەخۆیەوە دەبینێ و تەنانەت پێویستیشە. بەهەرحاڵ پێویستە شانس و دەرفەتی بەدارستانبوونی پێبدرێت. دەشێ دروشمی " وڵاتپارێزی بەچاندنی نەمام و ڕواندنی دارستان تێپەڕدەبێت " ببێتە یەکێك لەدروشمە بەهادارەکان. باشتر دەرك بەوەدەکرێ کەئەوانەی ئاژەڵیان خۆشناوێ و ناپارێزن، مرۆڤیشیان خۆشناوێ و ناپارێزن. کاتێك دەرك بەوەبکرێ کەرووەك و گیانلەبەر ئەمانەتێکەو لەئەستۆی مرۆڤدایە، ئەوا هێندەی دیکە بەهای مرۆڤ زیاد دەکات.

هەروەکو لەدیاردەی سۆسیالیزمی بونیادنراودا بینرا هۆشمەندییەکی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگا) کە لەهۆشیاری ژینگەیی بێبەش بێت ئەوا لەهەڵوەشانەوەو کەندەڵبوون ڕزگاری نابێت. هۆشیاری ژینگەیی هۆشمەندییەکی سەرەکی نایدیۆلۆژییە. وەکو ئەو پردەیە کەدەکەوێتە نێوان سنوورەکانی فەلسەفەو ئەخلاق. لەناو ڕەوشی قەیرانی هاوچەرخدا تەنیا کاتێك سیاسەتی ڕزگاری (فریادڕەس) ژینگەیی بێت دەشێ بەرەو سیستەماتیکێکی کۆمەڵگا ئاراستە بگرێت. هەروەکو لەپرسی ئازادی ژندا بینرا، ئەوا دیسان چەمکی دەسەڵاتی باوکسالاری ـ دەوڵەتگەرایی سەرچاوەی ئەم ژیانە پڕ لەهەڵەو کەموکورتیانە پێکدێنێ و هۆکاری دەرنەکەوتنی چارەسەرییە. کاتێك فێمینیزم و ژینگەپارێزی پێشبخرێت تەواوی هاوسەنگییەکانی سیستەمی دەوڵەتگەرایی ــ باوکسالاری تێکدەچێت. تەنیا کاتێك تێکۆشانی ڕاستەقینەی دیموکراسی و سۆسیالیزم ئازادی ژن و ڕزگاری ژینگە بەئامانج بگرێت گشتگیردەبێت. تەنیا تێکۆشانی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی نوێی بەمجۆرە کەگشتگیر بووبێت دەتوانێ ببێتە واتادارترین شێوەی ڕزگاربوون لەگێژاو(کائیوس)ە هەنووکەییەکە.

لەگەڵ هەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو لەساڵی ١٩٨٩ بەهۆی فاکتەری ناوەخۆوە جیهانگیری سیستەمی سەرمایەداری کەوتە ناو فۆناخی سێیەمین قەیران ــ گێژاوی گەورەوە. بەسەرکێشی ئەمریکا سیستەم هەوڵدەدات درێژە بەدەسەڵاتی " ئیمپراتۆریەتی گێژاو (کائیوس) " بدات. ئیمپراتۆریەتی گێژاوی ئەمریکا لەناو ڕەوشێکی هاوشێوەی فۆناخی هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمادا دەژی. بێگومان دەبێ بەرامبەر بەم ڕەوشەش تەواوی تایبەتمەندێتییە جیاوازەکانی سیستەمی سەرمایەداری بزانرێ. وڵاتانی یەکێتی ئەوروپا کەدەخوازن خۆیان لەهەژموونی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بەدوور بگرن، لەمیانەی داخوازییەکانی دیموکراسی و مافی مرۆڤ ـ بەسنورداری ــ هەوڵی

بەرخودان و پاراستنی سیستەمی باوی کۆماری و دیموکراسی و دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیان دەدەن. شوێنگەی کۆسپ و ڕێگری دەوڵەتی ـ نەتەوەیی بەرامبەر بەجیهانگیری سەرمایەداری یەکێتی ئەوروپا ناچاری ئەوە دەکات وەك یەکینەیەکی سیاسی لاوازی سەرووی نەتەوە بمێنێتەوە. ئەوە وەك ئەگەرو شیمانەیەکی نزیك نابینرێ کەبەرێبەرایەتی چین و ژاپۆن لە پاسیفیك سێیەمین ناوەندی جیهانگیری جێگیر بێت. وڵاتانی وەك روسیاو بەرازیل ... هتدیش بەشدارییان دەکەن و زیاتر پاراستنی دەوڵەتە نەتەوەییەکان بەبنەما دەگرن. هەروەها چەندین وڵات، دەوڵەت و گروپ ـ دەوڵەتەکانی دیکەی جیهان لەکاتێکدا زەحمەتی گەورە دەبینن لەدرێژەدان بەمۆدێلی دەوڵەتی ساڵانی ١٩٤٥ کە پشتییان بەهاوسەنگی نێوان ئەمریکا ـــ سۆڤییەت دەبەست، ئەوا زیاتر رووبەرووی ئەوە دەبنەوە کە لەچوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی گێژاوی ئەمریکا بچووك و بەرتەسك ببنەوە، بەشێوەیەکی ڕێژەیی یان تەواوەتی پارچە ببن و سەرلەنوێ ئاوا بکرێنەوە. رۆژهەڵاتی ناوین، بەڵقان و قەفقاسیا و چەندین ناوچەی دیکە بەشێوەیەکی چڕو بەرفراوان لەناو ئەم قۆناخەدا دەژین.

ئیمپراتۆریای کائیوس(گێژاو) کە دەتوانین بەسێیەمین شەڕی جیهانگیریش بەناوی بکەین تەنیا لەمیانەی پێڕەوی سیاسی و سەربازی بەڕێوە نابردرێت. بەشێوەیەکی چڕو دیاریکراوتر لەرێگای کۆمپانیا ئابوورییە جیهانگیری و دامەزراوەکانی میدیا (راگەیاندن) بەڕێوەدەبردرێت. کۆمپانیا ئابووری و ئامرازە جیهانییەکانی میدیا کۆمەڵگاکان لەناو برسێتییەکی راگەیاندنی و زهنی دەهێڵنەوەو لەئاراستەکردن و بەکارهێنانیاندا زەحمەتی نابینن. باڵادەستی زانستی ـــ تەکنۆلۆژی خۆشیان دەخەنەگەڕ، یان ئەوەتا لەناو گێژاودا هەوڵی زیاتر بەهێزکردنی سیستەمی کۆمەڵگای سەرمایەداری دەدەن، ئەگەر ئەمەش نەبێت بەزیانێکی کەم لەمیانەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە هەوڵی رزگاربوون لەوگێژاوە دەدەن. لەسەردەمی گێژاودا ئاراستەکردن و پاراستنی سیستەم یان بەردەوامکردنی لەرێگای گۆڕانکاری ڕێژەییەوە، ناشێ لەمیانەی هەڵوێست و پێڕەوەکانی قۆناخی کۆن ئەنجام بدرێت. ئەو ستراتیژە نوێ و هەڵوێستە تەکتیکی و کردەوەکانی ئەمریکا پەنای بردۆتەبەر، هەڵسەنگاندنی لەمیانەی تایبەتمەندێتییەکانی قۆناخی گێژاو واقیعیتر دەبێت.

بەرامبەر بەمەش پێویستە گەلان ئەو شێوازەی هەڵوێستی دیموکراتی و کۆمەڵکارییانەی بەدرێژایی مێژوو نیشانیانداوە، لەمیانەی ئەو تیۆری و تەکتیکانەوە خۆی نوێبکاتەوە کەدەتوانێ گێژاو تێپەڕبکات. بزووتنەوەکانی" چەپڕەوی نوێ، ژینگەپارێزی، فێمینستی " و کۆبوونەوەکانی پۆرتۆئالاگرای قۆناخە نزیکەکان کە لەئەنجامی چەمکی "چەپڕەوێتی" سۆسیالیزمی بونیادنراوی قۆناخی جاران هاتوونەتە ئاراوە لەو توانستە دوورن دەرك بەگێژاو بکەن و تێپەڕی بکەن. بەبێ نکوڵیکردن لەم بزووتنەوانە، لەمیانەی ڕێنمایی گشتییەوە لەپێناو " کۆمەڵگایەکی دیموکراتی و ژینگەپارێزی و ئازادی ڕەگەزی" جیهانگیری پێویستییەکی گفتوگۆی چڕو زۆری سەبارەت بەتەکتیکی خۆجێیی تایبەت و شێوازەکانی چارەسەری هەیە. کاتێك ئەمە ئەنجامدەدەین ئەوا "ماڵئاوایی" لەو هەڵوێست و تەکتیك و تیۆرییانەی چارەسەری و دەسەڵات دەکەین کە لەمیانەی " رووخاندنی دەوڵەت،

یــان دەستبەســەرداگرتنی دەوڵــەت" بەدیــدێن، لەســەرووی تــەواوی مەرجەکانــەوە دێــن. هــەروەکو لەمەسەلەی سۆسیالیزمی بونیادنراودا بینـرا، تـاوەکو دەسـت لـەو پێڕەوانـە بەرنـەدرێت کـە زهنییـەتی دەوڵـەت ناوەندەکەیــەتی، ئــەوا لــەوە رزگاریــان نابێــت کەبــەخراپترین شــێوە خزمــەتی سیســتەمی ســەرمایەداری نەکــەن. دیسان لەســەربنەمای ئــەو چــەمکە کۆنانــەی بەشــێوەی وڵات، نەتــەوە، چــین و ئایینن، "داتاشراون" و لایـەنی ئایـدیۆلۆژییان لـە پێشـە، لەمیانـەی دروشـم و پرۆپاگەنـدەی لەشێوەی رزگاری ئایین، وڵات، نەتەوە، سۆسیالیزم و دەوڵەت جەماوەر بخرێتـە نـاو سەرهەڵدان و راپەڕین، شەڕ رێکبخرێت، وەڵامی داواکاری راستەقینەی یەکسانی و ئازادی گەلان ناداتەوە. تەنانەت ئەگەر وەڵامیش بداتەوە لەئەنجامدا لەتوانەوە لەناو سیستەمی سەرمایەداری و بەهێزکردنی بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکە نابینێ.

لەسەردەمی نوێی سەرمایەداری جیهانگیریدا هەموو شتێك بەوەدا تێپەڕدەبێت کە گەلان و تـەواوی ئەو گروپانەی بونیادەکەی پێکدێنن، لەسەربنەمای ناسنامەو کولتووری خۆیان، ئیرادەیان دەردەکەوێت، لێکۆڵینەوە لەسەر چارەسەرییە خۆجێیی و سەروو(ئولترا) نەتەوەییەکان دەکرێت رێکبخرێت و بـەرەو ئەنجامــدانی چــالاکی پراکتیزەدەکرێــت. وەك نۆرگانــە ســـەرەکییەکانی بەڕێوەبەرایــەتی خــۆجێیی لەبزووتنەوەی دیموکراتییانەی شارەوانی و هەرەوەزو کۆمۆنەی گوندو گەڕەکەکان، لەشوراکان تادەگاتـە رێکخستنە بەرفراوانەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، لەمافەکانی مرۆڤ تادەگاتە مافـەکانی منـداڵان و ئـاژەڵان، لەرێکخســتنەکانی ئــازادی ژن تــاوەکو دەگاتــە رێکخســتنەکانی ژینگــەپارێزی و پێشــەنگایەتی لاوان، پێشخستنی ئەم رێکخستنانەی کۆمەڵگای دیموکراتیك دەستلێبەرنەدراوو ژیانییـە کـە لـەدۆخی تـۆڕێکی کۆمەڵایەتی بەرفراواندایە. وەك کارگێڕیی پێڕەوو تیۆری و ئایدیۆلۆژی ئەمجۆرە کۆمەڵگا دیموکراتییـە دامەزرانــدنی ئــەو پارتــە سیاســیانە ژیانییــە کــە سیاســەتی دیموکراتییانــە بەبنــەمادەگرێت. پـارت و هاوپــەیمانێتی دیموکراتییانــە پێشــنەخرێت پێکهێنــانی کۆمــەڵگای دیموکراتییانــە بێهودەیــە. وەك بەرزترین گوزارەی ناوەنـدەکانی سیاسـەت و کۆمـەڵگای دیموکراتیـك گەیشـتن بـە "کۆنگرەی گـەل" بـۆ ســەرجەم گروپگەلــەکان ئــەرکێکی ســەرەکی دەســتلێبەرنەدراوە. کاتێــك هــەوڵی بــەلاوەنانی گێــژاوە هەنووکەییەکـە دەدرێـت ئـەوا " کـۆنگرەی گـەل" لەسـەرووی ئـەو ئۆرگانـە دیموکراتیانـە دێـت کـە ئەلتەرناتیفی دەوڵەت نییە، بەڵام ملکەچکرن بۆ دەوڵەتیش رەتدەکاتـەوە، کاتێك پێویسـتیش بێـت بـۆ رێککـەوتنێکی بەپرەنسـیب و بەبنــەما ئامادەیــە. لەبنەڕەتــدا دەتــوانرێ کۆنگرەکــانی گــەل لــەپێناو جێبــەجێکردنی ئــەرکی دەزگــا، رێســاو چــاودێریکردنی پێداویســتیی سیاســی، بــەرگری، یاســایی، کۆمەڵایەتی، ئەخلاقی، ئابووری، زانستی و هونەرییەکان ئەرکداربکرێت.

دەشێ دروشمە سەرەکییەکانی گەلان بەشێوەی کۆنگرە دیموکراتییەکان ریزبەند بکرێت کەدەوڵـەت نییە، نەتەوەو وڵاتی ئازاد لەخۆوە دەگرێـت، بەبـەرفراوانترین شێوە دیموکراسییەت پـەیڕەو دەکرێـت، ئازادی باوەڕی ئایینی مسۆگەر دەکات.

بەرەچاوکردنی ئەو تواناکارییە زانستی، سەربازی و ئابوورییە زەبەلاحەی لەدەست سەرمایەداری جیهانگیریدا هەیە، کاتێك رێگا بەچالاکییە یاساییەکان نەدرا، یاساکان بەشێوەیەکی یەکسان پەیڕەو نەکراو رژێمی ستەمکاری پەیڕەوکرا، ئەوا راپەڕینی رێکخراوو شەڕی گەریلایی پشتبەستوو بەخۆپاراستن دەشێ وەك پێڕەوەکانی بەرپەرچدانەوە هەڵسەنگێنرێت.

کاتێك لەسەربنەمای رەتکردنەوەی ئەخلاقی کۆمەڵگای سەرمایەداری، کۆمەڵگای دیموکراتی و ئازادی رەگەزی و ژینگەپارێزی ئاوا دەکرێت ئەوا جوڵانەوە بەشێوەی تیۆری ـ ئەخلاق و کرداری ـ ئاگاری پرەنسیپ و هەڵوێستێکی دەستلێبەرنەدراوە.

کاتێك کۆمەڵگای گێژاو (کائیوس) بەلاوە دەنێین زانست و هونەر ئەو بنەما هزرییە سەرەکییانەن کە هەرەزێدە پشتی پێدەبەستین. ئەو پەروەردە فەرمیانەی لەزانکۆکانەوە تاوەکو قوتابخانە سەرەتاییەکان دەسەپێنرێن، کاتێ لەبواری ناوەرۆك و شێوەدا ئاواکردنی ئەو مرۆڤە بەبنەما دەگرێت کە لەمتاك، کۆمەڵگاو ژینگە نامۆیەو پاشکۆی دەوڵەت و پلەدارییە، ئەوا پێویستە تەڵەزگەو خەڵەتاندنەکانی ئەم پەروەردەو فێرکردنە دەربازبکرێ، لەچوارچێوەی شۆڕشی زهنیدا چەمکێکی نوێی هونەرو زانست بەرجەستە بکرێ کە مرۆڤ و کۆمەڵگا بەراستینە مێژووییەکانی ئاشنابکات، سات ئازاد بکات. پێویستە بەگوێرەی پێداویستییەکان ئەکادیمیا نوێکانی کۆمەڵناسی و خوێندنگاکانی بکرێتەوە.

بەرامبەر بەئیمپراتۆریای گێژاوی جیهانگیری سەرمایەداری لەسەر ئەم بنەمایە ئاراستەی شارستانییەتی دیموکراسی جیهانگیری گەلان، بگیردرێت، بەئەندازەی رێزگرتن بەرامبەر نەریتی بەرخودانی رابردوو، دەشێ بەرەو جیهانێکی ئازاد و دیموکرات و یەکسانترمان ببات.

بەشی سێیەم

گێژاوی شارستانییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین و
ئەگەرەکانی چارەسەری

دەروازە:

ئەوە ڕاستینەیەکە کەشەڕی سێیەمی جیهانی بەشێوازێکی تایبەت بەخۆی لەڕۆژهەڵاتی ناوین لەئارادایە. بەڵام ئەم شەڕە بەبەراورد لەگەڵ ڕەهەندەکانی شەڕی سەربازی ـ سیاسی کلاسیك تایبەتمەندێتییەکی جیاوازتری هەیە. لەگەڵ ئەوەی پێناسەی شەڕی شارستانییەتەکان ڕاست و بەجێیە، بەڵام هێشتا گەوهەرەکەی بەشێوەیەکی ڕاست شرۆڤە نەکراوە. ڕەهەندە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکانی هێندە ڕوونەکراوەتەوە. لایەنەکان و شێوازەکانی شەڕو ئامانجەکان یەکلانەبوونەتەوە. سەرباری ئەوەی باس لەگەڵێك پلان و پرۆژە دەکەن، بەڵام شەڕێکی بێپلان جێگای باسە، تەنانەت لەخۆیەوە بەڕێوەدەچێت. هەروەکو بڵێی ڕووبەڕووی شەڕێکین کەئامانجی خولقاندنی گێژاو(کائیوس)یە.

کۆمەڵگاو دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین شوێنی کەڵەکەبوونی کێشەکانە. ئەو کێشە هەمەجۆرانەی لەسەردەمەکانی مێژووی دێرینەوە کەڵەکەبوون و سەرکوتکراون، هەناسەی لەبەر کۆمەڵگا بڕیوە. ئەو ڕژێمانەی لەلایەن سیستەمی سەرمایەداری گوایە بەئامانجی دۆزینەوەی چارەسەری سەپێنراوە، خۆیان بوونەتە سەرچاوەی کێشەکان. نەخۆیان دەتوانن ببنەهێزی چارەسەری، نەرێگاو دەرفەتیش بەو هێزە ناوخۆو دەرەکییانە دەدەن کەهێزی چارەسەرین. تەنیا بەناوکردنی کێشەکە وەکو قەیرانی ئیسلامگەرایی کەموکورییەکی گەورەیە. هەندێ زهنییەت هەن کەئایینە تاکخوداییەکان تێپەڕ دەکات و ڕشەکەیان بۆ سەردەمی نیئۆلیتیك (چاخی بەردینی نوێ) درێژدەبێتەوە. چەندین شانەو سیستەمی کۆمەڵگا پێهکاتووە کەناتوانرێ لەمیانەی دیاردەی نەتەوە پێناسە بکرێن. نەك هەرتەنیا خێڵێك، تەنانەت هەر بنەماڵەو خێزانێك بەئەندازەی کێشەی دەوڵەتێك ئاڵۆزی و گێچەڵی لەخۆوە گرتووە. هەڵدێرو کەلێنی نێوان ژن و پیاو، بەئەندازەی هەڵدێرو کەلێنی نێوان دەوڵەت و کۆمەڵگا لەنێو نامۆییدا دەژیت. هەروەکو بڵێی گێژاوێکی هاوشێوەی گێژاوی لێکتێنەگەیشتنی کوێر و کەڕولاڵەکانی ژێر منارەی (تاوەر) بابل لە ئارادایە کە لە ئەفسانەدا باسی دەکرێ. دەڵێی دیسان ئەفسانە لەهەمان شوێندا زیندوو بۆتەوە. هێزی نزیکەی حەفتا نەتەوە لەنێو هەوڵ و کۆششدایە، بەڵام ڕۆژ بەدوای ڕۆژ

گێژاو و ئاڵۆزی زیاتر دەبێ. شەڕی یەهودی ـ عەرەب کە پاشماوەی سەردەمی فیرعەونەکانە هیچی لەخێرابیەکەی خۆی وننەکردووە. ئەو شاڵاوە پاکتاوکاریانەی لەسەردەمی پادشاکانی سۆمەدا دەکرایە سەرگۆتییەکان (کوردەکان)، بەهەمان خێرایی جاران بەردەوامە.

لەرەوشێکی وەهادا پێویستە لەوەڵامی روونتری ئەم پرسیارە بگەرێین؛ چۆن کێشەکان لەرۆژهەلاتی ناوین بەم حاڵەتە گەیشتوون؟

کۆمەلگای رۆژهەلاتی ناوین خانەی بنچینەیی هەموو کۆمەلگاکانە. هێزی خۆی لەم کارەکتەرو ناوەرۆکەی وەردەگرێت. تیۆری خانەی بنچینەیی بۆ کۆمەلگاکانیش راست و بەجێیە. سیستەمی سەرمایەداری توانستی ئەوەی نیشانداوە کە لەنێو کولتووری کیشوەری ئەمریکاوە تادەگاتە کولتووری ئوستورالیا ـ باسیفیك، لەوێشەوە تادەگاتە کولتووری هیندستان، چین و ژاپۆن، لەئەفریقیاوە تادەگاتە کولتووری روسیا و سیبیریای باشوور لەناو تەواوی کولتوورەکاندا بڵاوبێتەوەو پەلبهاوێژێ. واتە لەشەڕی کولتوورو شارستانییەتەکاندا سەرکەوتنی بەدەستهێناوە. بەڵام لەرۆژهەلاتی ناویندا سەرباری ئەو هەنگاوانەی لەساڵانی..١٨ وە دە ستیپێکردووە، تائێستا نەیتوانیوە سیستەمەکەی فەتح بکات. لەوانەیە رەوشێك لەئارادابێت کەمزۆر لەشەڕە جیهانییەکان بەکێشەکێشتره. هەندێ لایەن و تایبەتمەندێتی وەها لەخۆوەدەگرێت کەشەڕە لاسەنگەکان تێپەڕدەکات. ئاشکرایە کە سەرەکیترین هۆکاری تەنگەتاویەکان سەرچاوەی خۆی لەکارەکتەرو پێکهاتەی کۆمەلگا وەردەگرێت. ئەو پادشایەتی و دەرەبەگایەتییەی شۆڕشی فەرەنسا هەڵیوەشاندەوە، هەروەها ئەو دەرەبەگایەتی و سیستەمەی قەیسەر کەشۆڕشی روسیا هەڵیوەشاندەوە، هەردووکیان لێکدەچوون و خەریکی سەرخانێك بوون کەبۆخانەکان قووڵنەببۆوە. بێگومان شیکردنەوەی ئەم بونیادانەو هەڵوەشاندنەوەیان، دیسان زەحمەتی زۆری لەخۆوەگرتووە. تەنانەت ئەم شۆڕشانەش کە لەپێکهاتەی سەرخان دەستیانپێکرد، نەیانتوانی خۆیان لەوە رزگاربکەن و خۆیان لەناوێتەبوونی سیستەمی سەرمایەداری بەدووربگرن. لەمیانەی سەپاندنی ئەم مۆدێلانە بەسەرکۆمەلگای رۆژهەلاتی ناوین و پێکهاتە سەرخانییەکەی، نەك هەرنەتوانرا کێشەکان چارەسەربکرێت، بەڵکو بەزیاتر قووڵکردنەوەی کێشەکان ئەنجامگیربوو. ئەوەی دەمێنێتەوە پێویستی باش دەرککردنە بەسروشتی شەڕی شارستانییەتەکان. راستتر ئەوەیە بپرسین، چییە ئەوەی وایکردووە شارستانییەتی رۆژهەلاتی ناوین تائەم رادەیە بەرخودان بکات و بێچارە بمێنێ؟ بۆچی ئەنجام لەتەواوی ئەو دەستێوەردانانە بەدەستدێ کە بۆ شارستانییەتە ناسراوەکانی جیهان دەکرێت، بەڵام هەمان چارەسەری بۆ شارستانییەتی رۆژهەلاتی ناوین سەرکەوتوو نابێ؟

وەڵامی ئەم پرسیارە لەو راستینەیەدا شاراوەیە کە دایکی شارستانییەتەکانە. هەروەکو چۆن نابێ دایك لەمنداڵ بچێ، بەڵکو دەبێ منداڵ لەدایك بچێ، بەهەمان شێوەش شارستانییەتەکانی دیکە ناتوانن شارستانییەتی دایك لەخۆیان بچوێنن. بەڵکو خۆیان ناچارن بەلایەنی کەم لەهەندێ لایەنەوە بەشارستانییەتی دایك بچن. ئەگەردیسان بگەڕێینەوە سەر نموونەی خانەی ریشەیی، دەشێ پێکهاتەی بوهێلی (جینات) تەواوی ئەو خانانەدا بدۆزینەوە کە لەخانەی سەرەکی (بنچینەیی)

کەوتوونەتەوە. بەڵام ناشێ هەمموو بوهێلەکانی (جینەکان) خانەی دایك لەو خانانە بدۆزینەوە کەلێی بەرهەمهاتوون. بێگومان بەشێوەیەکی زێدەڕۆیی بەراوردکردن و پێوانی دیاردەی کۆمەڵگا لەگەڵ دیاردەی بایۆلۆژی (زیندەوەرزانی) ڕێگا لەپێش هەڵەی گەورە دەکاتەوە، بەڵام دیسانیش بۆ تێگەیشتنێکی ڕاست سەبارەت بەهێلکاریەکان ناسانکاری زۆرگرنگ دەرەخسێنێ. ئاشکرایە کەپێویست دەکات شارستانییەتی سیستەمی سەرمایەداری بەشێوەیەکی قووڵ و تایبەت هەڵوەستە بەرامبەر شارستانییەتی ڕۆژهەلاتی ناوین بکات.

کاتێك دەست بەشیکردنەوەی شارستانییەتی ڕۆژهەلاتی ناوین دەکەین، بەر لەهەمموو شتێك پێویستە تەماشای پێکهاتەو بونیادی زهنییەتەکەی بکرێت. لەدایکبوون و بەرپەشەییبوونی پێکهاتەی زهنییەتی هەرسێ ئایینە تاکخوداییەکە یەکێکە لەراستییەکانی ناوچەکە. لەم بوارەدا چەندین بابەتی سەرەکی هەیە کەپێویستە کۆمەڵناسی ئایین شی بکاتەوە. هەروەها پێویستە ئەم هەوڵە بە بوارەکانی ئەدەبیات و هەڵوێستە هونەرەکانی دیکە بەرجەستەبکرێت. بەبێ ئەوەی بەهاکانی کۆمەڵگای نێئۆلیتیك جیابکرێتەوە کە تائێستا لەناوچەکە بەکاریگەرە، دیاریکردنی هێلکاری نەخشەی زهنییەت، کەموکورتییەکی مەزن لەخۆوەدەگرێت. لەلایەکی دیکەشەوە ئەمە ڕاستینەیەکە پێکهاتەی خێزان و هۆز و ئاییـنزایەك کە نزمترین یەکینەی دیاردەکانی ئایین و قەومە ئاوێتەبووەکانن لەگەڵ دەسەلات تائێستاش بەشێوەیەکی بەربلاو لەئارادان. بۆیە ئەو پێکهاتانەی زهنییەت کەسەرمایەداری ڕێگای لەپێشکردەوە، هەروەکو بلێی لەواتایەکی شکست خواردوودا جێیان گرتووە وایە. بەدەستەوەگرتنی ڕیشەی قالبەکانی زهنییەت لەسەرەتای مێژووەوە، تەنانەت گەڕانەوە بۆ پێشتر و بەدەستگرتنی لەسەردەمی فرەخودایی و جیهانی میتۆلۆژیەوە، بەتایبەتیش تاوتوێکردنی پەیوەندییەکانی لەگەڵ میتۆلۆژیا (ئەفسانە)ی سۆمەریدا، ڕۆڵێکی بەرچاوی لەدەرككردن بە ئەڵقە یەك بەنێو یەکداچووەکانی زهنییەتدا دەبێت. ئێستا لەڕۆژهەلاتی ناوەڕاست ئاڵۆزی و تێکچڕژان و خراپبوون و داتاشراوی لەنێوان قسەو کردار، چەمك و دیاردە، خەیاڵ و ڕاستی، ئایین و ژیان، زانست و ئایدیۆلۆژیا، فەلسەفەو ئایین، ئەخلاق و یاساکان لەئارادایە. هەروەك کەڵەکەبوونی کێشە و قێزەونییەکانی هەمموو ئەو چینە زهنییەتانەی مرۆڤایەتی ناسیبوونی قورسی کردبێ لە جێی خۆی ڕاوەستاوە. پێکهاتەکانی زمانیش، چ پێکهاتەکۆنەکان بن یاخود نوێکان، لەوە دەرنەگ نەماون کەرەوشی زهنییان لەنێو موحافەزەکاریەکی مەزندا نیشانبدەن. نەزانییەکی بەربلاوو تێڕوانینێکی بەرتەسك سەبارەت بەچەمکەکانی مەملەکەت، وڵات، نەتەوەو دەوڵەت لەئارادایە، کە لەسەدەکانی دوایی دۆزرانەوەو سنوورەکانیان دیاریکرا. هاوسەرێتییەکی ناتەواوو سەقەت لەنێوان فاکتەرەکانی زهنییەتی هاوچەرخ و فاکتەرەکانی زهنییەتی چەرخەکانی ناوین و کلاسیك لەئارادایە. تاوەکو پێکهاتەی زهنییەتی ڕۆژهەلاتی ناوین بۆردومان نەکرێت، ئەوا ئەو بۆردومانە فسیۆلۆژی، سیاسی، کۆمەلایەتی، مافپەروەری و ئابووریەی دەکرێت، هەروەکو ئێستا دەیبینین لەکردەوەی ئەشکەنجەدان و ژینۆساید و تیرۆری فەرمی و نافەرمی بەولاوە ڕێگا لەپێش ئەنجامێکی دیکە ناکاتەوە کە لەگەوهەری خۆیدا لایەنی زهنییان دەردەکەوێتەپێش.

پێکهاتەکانی دەسەلات لەرۆژهەلاتی ناوین جیاوازییەکی مەزنی لەگەل پێکهاتەی دەسەلاتی گۆڕەپانەکانی دیکەی جیهاندا هەیە. ئالۆزی دیاردەکانی شەڕو دەسەلات لەئالۆزی تۆڕی زهنییەت کەمترنییە. سەرباری ئەوەی لەکۆنترین دەزگاکانی ناوچەن، بەلام دابڕان و بێچەوانەبوونێکی سەیر لەنێوان ژیانی ئابووری و کۆمەلایەتی و نێوان شەڕو دەسەلات بەجێکراوە. پەیوەندییە دوولایەنەکان لەقەباترینیان تادەگاتە وردەکارترینیان رێگا بۆ هەمووجۆرە دیماگۆژییەت و فشارێك کراوەیە. عەقلانییەت لەنزمترین ئاستدا بایەخی پێدەدرێت. کۆمەلناسیش وەکو دیاردەیەك کە شینەکراوەتەوە هەروەکو بلێی بەند و داوە پەیوەستەکانی دەسەلات و شەڕ، ئایین، ئابووری، چینایەتی و سیاسی لەناوخۆیدا شاردۆتەوە. لەبیرۆکەیەکی داتاشراوی خودایی تادەگاتە قەباترین گورزی قامچی تاوەکو شیکردنەوەیەکی راست بۆ دەسەلات و شەڕ نەکرێت، زۆر زەحمەتە رووخساری راستینەی رۆژهەلاتی ناوین بکەوێتەڕوو.

دەزگاکانی پێکهاتەی کۆمەلایەتی بەتایبەتیش دیاردەی خێزان بەلانی کەم هێندەی دەسەلات ئالۆزی لەخۆوەگرتووە. پیاوو ژنانی رۆژهەلاتی ناوین هێندە ئالۆزی و پەرتەوازەیی لەخۆوەدەگرن پێویستیان بەشیکردنەوەی تایبەت هەیە. شیکردنەوەیەکی لەچوارچێوەی قالبە گشتییەکانی سۆسیۆلۆژی سەبارەت بەخێزان، ژن و پیاوی دەسەلاتدار ئەنجامبدرێت، کەموکورتی بەرچاو لەخۆوەدەگریت. وشکترین و تاریکترین لایەنەکانی راستینەی سیاسی، ئایدیۆلۆژی و ئەخلاقی لەپیاوو ژندا رەنگدەداتەوە. ناکۆکییەکانی ناودەزگای خێزان لەناکۆکییەکانی ناودەزگای دەولەت کەمترنییە. خێزان واتاکەی لەوە زیاترە کەدەزگایەکی کۆمەلایەتی بێت، هەروەکو بلێی " کونی رەش" ی کۆمەلگاکانە. کاتێك ژن بخەینە ژێر زەرەبینەوە، لەوانەیە بتوانین ئێش و ئازارو دراماى تەواوی مرۆڤایەتی بخوێنینەوە.

هەم بەکۆمەلگابوونی مێژوویی، هەم بەکۆمەلگابوونی جوگرافی، پێویستە لەمیانەی پەیوەندییەکی چڕی دیالەکتیکی نێوانیان هەلوەستە بەرامبەر ناوچەکە بکەن. تاوەکو هەر قۆناخ و پارچەیەکی کاتەکانی مێژوو و شوێنەکانی جوگرافیا شینەکرێنەوە، ناشێ لەرۆژگاری ئەمڕۆمان و تەواوی سیستەمەکانی شارستانییەت تێبگەین. مێژووی ئەنووسراو لەمێژووی نووسراو گرنگ و بەبایەختره. دیسان زیاتر لەو شوێنانەی بەردەوام ناویان دەهێنێرێ، چیرۆکی ئەو شوێنانە گرنگە کەباس نەکراون.

روون و ئاشکرایە تاوەکو دواکەوتوویی ئابووری لەناو تەواوی ئەم پەیوەندییە کۆمەلایەتییانەدا تاوتوێ نەکرێت ناتوانرێ ئەم دواکەوتووییە لەمیانەی پرەنسیپە وشکەکانی تیۆری ئابووری شیبکرێتەوەو چارەسەربکرێت.

شیکردنەوەی گشت لەسەر بنەمای جیاکردنەوە و پارچەپارچەکردن ئەخۆشییەکی گشتی کۆمەلناسییە، هەرمزێدە ئەنجامەهەلەکانی لەو خەباتەدا بەدی دەکرێت کەسەبارەت بەشارستانییەتی رۆژهەلاتی ناوین ئەنجامدەدرێت. ئابووریش لەسەرووی ئەم خەباتەوە دێت. تاوەکو لەنێو

بەیەکداچوونی شەڕ ـ دەسەڵات، زهنییەت ـ بەکۆمەڵگابووندا نەبێت ئەوا شیکردنەوەکانی ئابووری تەنیا نەزانی و بێئاگایی قووڵتر دەکاتەوە. ئاشکرایە کەقالبی شیکردنەوەکانی شارستانییەتی رۆژئاواو لێکۆڵینەوەکانی رۆژهەڵاتی ناوین هەڵەی تیۆری و پراتیکی بەرچاو لەخۆوەدەگرێت. ئەو گێژاوەی ئێستا رۆژانە لەئارادایە تاڕادەیەکیش بەرهەمی ئەم هەڵوێستانەیە.

ئەو ئاڵۆزی و گێژاوەی لەرۆژهەڵاتی ناوین لەئارادایەو ئەمڕۆ بابەتێکە بەردەوام تاوتوێدەکرێ، ئیتر کەس ناتوانێ نکوڵی لێبکات. تراژیدیا ئەوەیە، نە ئەوانەی بانگەشەی خاوەندارێتی رەسەنی ناوچەکە دەکەن، نە ئەوانەی تازە بەدوای بانگەشەی خاوەندارێتی کەوتوون، هیچ یەکێکیان نزیکی شیکردنەوەیەکی بەواتاو بایەخدار نەکەوتوون، چونکە دەترسن. هەڵوێستێکی واقیعیانە سەبارەت بەناوچەکە تەنیا بەواتای کردنەوەی قووتووی پاندۆرا نایێت؛ بەڵکو بەواتای سەرلەنوێ گێرسانەوەی " کەشتی نوح " دێت لەسەر چیایەکی نوێ. تەنیا ئەوکاتە لەبواری ژیانی ئەوەیەکی نوێ (بەمرۆڤبوون و ژینگەپارێزی) چەکەرە دەکات. ئەوژیانەی لەئارادایە لەتەوقی سەر تادەگاتە سەرپەنجەکانی پێ لەنێو رەوشێکی تایبەتی درۆو ستەمکاریدایە. هەروەکو چۆن پڕە لەپاشخانەکانی هەڵوێستی بەکاربردن و دەستڕۆیی هەزاران ساڵە، دەمیلە کۆمەڵایەتییەکانیشی پڕە لە سۆزانێتی هەمەجۆری پێنج هەزارساڵە کە ریشەکەی بۆ دەوڵەتی راهیبی سۆمەر دەگەڕێتەوە، ئەگەر بەتەواوەتی بەمردووش بەناونەکرێت، زۆر لەدووری ژیانەو لەناو پەلەقاژەدایە.

ئایا ئیمپراتۆرەکانی ئەمریکا وەکو ئەسکەندەرە هاوچەرخەکان لەمیانەی دوا پرۆژەکانیان سەبارەت بەرۆژهەڵاتی ناوین دەتوانن رێگا لەبەردەم پێشکەوتن و گۆڕانکارییەك بکەنەوە کە هێلینیزمەمان بێنێتەوەیاد؟ وەك چۆن ئەسکەندەر لەرێگای رێککەوتن لەگەڵ ئەرستۆکراتە کوردەکانی پێکهاتەی تایبەتی ئیمپراتۆریەتی پارس جوڵانەوەی هێلینیزمی بەهێزکرد، ئەمڕۆ ئەمریکا هاوشێوەی ئەسکەندەر دەتوانێ ئەمە لەگەڵ بەڕێوەبەرێتی ئەیالەتەکانی ئێراق و ئەرستۆکراتە کوردەکان ئەنجام بدات؟ گرنگتریش ئەوەیە، ئایا دەشێ رۆڵی بوونە لانکەی شارستانییەت دووبارە ببێتەوە کە هۆزە کوردە ئارییەکان بە دەستپێکردنی سەردەمی بەرەبەیانی مێژوو رێیان بۆ خۆشکرد؟ واتە ئایا دەتوانن لەهەنگاونانی رۆژهەڵاتی ناوین بۆ سەردەمی شارستانییەتی دیموکراتیانە رۆڵێکی هاوشێوەی ئەمە ببینن؟. لە مێژوودا رۆڵی هۆزە کوردەکان بەرامبەر ئەو شارستانییەتانەی لەدەوروبەریان ئاواکراوە زیاتر لەدەرەوە بەشێوازی کارلێکردن و کاردانەوە بووە. لەجوگرافیای خۆیاندا ژمارەیەکی سنوورداری پێشکەوتنی شارستانییانەیان بەخۆیانەوە دیوە. بەرامبەر بەو دەستدرێژی و داگیرکارییەی لەدەرەوە دەهات زیاتر لەسەربنەمای ئەتنیك (خێڵ و تیرە و هۆزەکان) لەپێناو پاراستنی هەبوونی خۆیان بەرخودانیان کردووەو ئەو رێکەوتنانەیان ئەنجامداوە کەدەرفەتی خۆپاراستن و لەسەرپێ مانەوەی پێداون. لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا ئەم گەوهەرەی خۆیان دەپارێزن.

لەلایەکی دیکەوە بەرامبەر بەسەرمایەداری جیهانگیری کەهەڵمەتێکی نوێی دەستپێکردووە، وابەسانایی ناتوانرێ بەهەمان رەوتی کۆن پارێزگاری لەهەبوون بکرێت و رێککەوتن پێشبخرێت.

ئەگەر بنەماڵە ئەرستۆکراتە خەرەکی و بەکرێگیراوەکانیش بخوازن بەردەوامی بەم سیاسەتە بدەن، وەك گەلێك کەچوارچێوەی ئەتنیکی تێپەڕکردووەو گەیشتۆتە ئاستی گەلێکی دیموکراتیك (گەلی سەرکەوتن)، ئیتر لەسایەی ڕەوتی کۆن ئەخۆیان تێردەبن، ئەئەم یان ئەو هێز دەتوانێ کۆنترۆڵیان بکات. لەجیاتی ئەوەی وەك گەل ئاوانەکردنی دەوڵەتێکی کلاسیك وەکو زیان و ژێرکەوتن هەڵسەنگێنرێ، ئەوا هەڵسەنگاندنی ئاوانەکردنی دەوڵەت وەك شانسێك سەبارەت بەئازادیخوازەکانی کۆمەڵگا ڕاستترە. چەند بەهای ئازادی کۆمەڵگا و ئازادیخوازانی کۆمەڵگا هەیە کەئاوەندەکەی دەوڵەت بێت و توانیبێتی گەلانی خۆی ڕازیبکات؟ تەواوی گەلانی ئەمریکای لاتین، ئەفریقیا و ئاسیا بوونە خاوەن دەوڵەت، بەڵام ئایا توانیان پرس و کێشەکانیان چارەسەر بکەن؟ بەپێچەوانەوە ئەی لەجاران قورسترنەبوون؟.

ئەوەی گرنگە ئاسنامەی دیموکراتی و کۆمەڵگاری گەلان کە شێوازی سەرەکی بەرخورد و هەڵوەستەی گەلانە لەمێژوودا، لەگەڵ زانستی هاوچەرخ و تواناکارییە تەکنۆلۆژییەکان بکرێت بەیەك و بەدەزگا بکرێت. لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەوەی بەئەندازەی نان و ئاوو هەوا بۆگەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین پێویستە دیموکراسییە. لەدەرەوەی دیموکراسی هیچ بژارێکی دیکە ـ بژارەکانی دیکە هەمووی تاقیکراوەتەوە ـ ئەو توانستەی نییە بەختەوەری بۆ گەلان بێنێ. گەلی کورد کە لەسەرووی ئەم گەلانەوە دێت، ئەگەر ڕۆڵی ستراتیژی جوگرافیاکەیان و سەردەمی مێژوویی و تایبەتمەندێتییە کۆمەڵایەتییەکانی خۆی لەڕۆژهەڵاتی ناوین لەپێناو شارستانییەتی دیموکراتییانە سەفەربەر بکات و سەربکەوێت، سەرباری خۆی ئەوا باشترین چاکە لەگەڵ مرۆڤایەتی و دراوسێکانی دەکات.

أ. بەشێوەیەکی ڕاست دەرککردن بەڕۆژهەڵاتی ناوین، کێشە چییە و چۆن پێشکەوت؟

١ ـ بەرلەشیکردنەوەی دەزگاکان، سەرەتا بەگوێری پێویست ڕۆشنکردنەوەی شیتەڵکاری بیرۆکەکان گرنگە. ئەگەر ئەم بیرۆکانە بەشێوەیەکی ڕاست پێناسە نەکەین کە بەدرێژایی مێژوو و لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بۆتە پارچەیەکی ژیانی کۆمەڵگاکان، ئەوا ئەو شیمانەو ئەگەرانەی دادەنرێت بەهایەکی ڕۆشنکارانەی ئەوتۆیان نابێت. بۆنموونە تاوەکو ئەنالیزەکردنێکی کۆمەڵناسی بۆ بیرۆکەی خودا (ئەڵڵا) ئەنجامنەدرێ، دەتوانین کامە قۆناخی مێژوویی و کۆمەڵگا پێناسەبکەین؟. ئەورووپاییەکان کاتێك لەدەربەگایەتی چەرخی ناوین ڕزگاریان بوو، لەخۆڕانەبوو لەئاستی زهنییەتدا هەرمزۆر گفتوگۆیان سەبارەت بەزانستی خوداناسی (ئیلاهیات) و بیرۆکەی (ئاله) کردووە. هێندە the,oy یان تاوتوێکردووە، واتە هێندە گفتوگۆیان لەسەر " ئەڵڵا " کردووە تا لەرێگایەوە بەسەرەداوی زانست و فەلسەفە گەیشتوون. بەشێوەیەکی بەربڵاو باوەڕهێنان بە theo و پیرۆزی لەئارادابووە. توانیویانە بڵێن ئەگەر هێندە باوەڕیمان پێی هەیەو بەپیرۆزی دەبینین مافی خۆمانە و هەڵوێستی ڕاستیش ئەوەیە ماناکەی بزانین. بوێری ئەوەیان نیشانداوە ئەو بیروبۆچوونانە گفتوگۆ بکەن کەدۆگماتیزم

دەھەژێنێ و نوێکاری ئەنجامبدەن. لەسەردەمی دەرکەوتن لەچاخی ناوین خوداناسی (تیۆلۆژی) بنەمای گفتوگۆ ھزرییەکان پێکدێنێ. ئەوھزرانەی بەناوی زانست و فەلسەفەش ھاتوونەتە ئاراوە بەشێوەیەکی بەربلاو پەیوەندی بەئیلاھیات (خواناسی)یەوە ھەیە. ئەوەی گرنگە لەم گفتوگۆیانەدا ھەندێ ئەنجامی پێویستی بۆ فەلسەفەی عەقلانی و زانست بەدەستھێناوە. ھەرچی خوداناساکانی (تیۆلۆگەکانی) ئیسلامن لەجیاتی بەئەنجام گەیشتن، دۆگمایان پیرۆزکردو ھزریان سڕکردو دووچاری بەستەڵەکیان کرد. ھەر لەسەرەتاکانی سەدەی دوانزەھەمدا " ئیمام غەزالی" فەلسەفەی مەحکومکردو ڕێگای لەپێش تەسککردنەوەی دەرگای ئیجتیھاد کردوە، بەمەش وایکرد لەنێو تاریکایی چاخەکانی ناوین ونببێت. تەنانەت ئەمڕۆش کەس ناوێرێ گفتوگۆیەکی بەمشێوەیە بکات. ڕاستتر بڵێین ئەم توانستە نیشاننەدراوە.

قووڵایی ھزری لەنێو کۆمەڵگاکانی ڕۆژھەڵاتی ناوین بۆچاخی میتۆلۆژیا (ئەفسانە) درێژدەبێتەوە. بەرھەمەکانی ئەدیب و ڕاھیبەکانی سۆمەر کەکارامەترین داھێنەرەکانی مێتۆلۆژیان، لەلایەن ھەرسێ ئایینی تاکخوداییەوە وەکو نموونەی گەشەپێدراو بەکارھێنراوە. ئێمە حەزرەتی ئیبراھیم وەك دامەزرێنەری ئایینی تاکخودایی (تەوحیدی) دەناسین. تەنانەت خودی حەزرەتی ئیبراھیم لەناو پادشایەتی خانەدانی بابلی گەورەبووە. تائێستاکەش یادەوەرییەکەی بەزیندوویی لەئورفا ماوەتەوە، باوکی حەزرەتی ئیبراھیم وەکو فەرمانبەرێك لای نەمروود لەپەنتائۆن ـ کۆی پەیکەرەکانی خودا ـ پاسەوانێتی کردووە، ھەروەکو دەزانرێ لەئەنجامی کاریگەری ـ کاردانەوەدا وەرچەرخانی زھنی بەخۆیەوە دیوە. لەڕەوشێکی وەھادا تاوەکو دەرك بە"پەنتائۆن" ی نەمروود نەکەین و نەیناسین، چۆن دەتوانین لەئایینی حەزرتی ئیبراھیم تێبگەین؟ گووتەی لێھاتووترین پرۆفیسۆری خوداناسی سەبارەت بەم بابەتە، حەزرەتی ئیبراھیم بەتەور بتەکانی شکاندووە، نەمروود تووڕەبووە، پرسیاری کردووە، کێ شکاندوویەتی، ئەویش گووتویەتی بتەگەورەکە شکاندی، نەمروود گووتویەتی چۆن ئەم بتەبێگیانە دەتوانێ بیانشکێنێ؟ ئەویش گووتویەتی ئەی خودانییە. چیرۆکەکە بەمشێوەیە بەردەوام دەبێت. ئەم گووتانە لەگێڕانەوەی چیرۆکێك بەولاوە ھیچ بەھایەکی دیکەی نییە. تاوەکو شیکردنەوەیەکی کۆمەڵناسی (سۆسیۆلۆژی) میتۆلۆژیای سۆمەر نەکرێت کەکۆڵەکەکانی پانتائۆنی نەمرووده، ئەوا ناشێ شۆڕشی ئایینی حەزرەتی ئیبراھیم پێناسە بکەین، تاوەکو ئەمەش پێناسە نەکەین ناتوانین لەشۆڕشی ئایینی حەزرەتی موسا، حەزرەتی عیسا و حەزرەتی محەمەد تێبگەین. سەرباری ئەوەی ھێندە زانکۆو پەیمانگای ئیلاھیات و فوتابخانەکانی ئیمام ـ خەتیب و دەزگاکانی ئایین و تەریقەت لەرۆژھەڵاتی ناویندا ھەن، ھیچ یەکێکیان ئیلاھیاتگەرایییەکی کۆمەڵناسی بەرێوەنابات. ئەگەر ئەنجامی بدات سحر بەتاڵدەبێتەوە، کڵاوەکە دەکەوێ و کەچەڵ ئاشکرادەبێت. ئەوکاتە دەبینرێ کە دوودیاردە بنەماکانی ھزری تاکخودایی پێکدێنن. ئەوانیش یەکێتی ھێزەکانی سروشت و پادشاو سەرپەرشتیاری پلەدارین کە لەناو کۆمەڵگادا بەرزدەبنەوە. واتە چەمکی کۆمەڵگای باڵادەست، گرێدراوی ئەمەش چەمکی سروشتی زاڵ، وەکو شکۆمەندترین گوزارشت ھەنگاو بەھەنگاو

پێشدەخرێت ئادەگەیەنرێتە ئەو خودایە (ئەللا)یەی ۹۹ تایبەتمەندێتی هەیە. هەروەکو چۆن گفتوگۆیەکی بەمشێوەیە ئەنجامدراوە، لەرۆژگاری ئەمرۆماندا بەناوی حزبوللا (پارتی خودا) بەشێوەیەکی راستەوخۆ خودا پۆلەتیزەکراوە، تەنانەت سەرباری ئەوەی تێکەلّ بەسەربازیش کراوە، تاوەکو ئێستاش ئەوخەلّەتاندنە بەردەوامە کەوەکو هەبوونێك لەئاسمان لێیدەگەرێن.

دەزگای پێغەمبەرایەتیش بەشێوازێکی دۆگماتیك لەئیلاهیاتدا تاوتوێ دەکرێت. بەشێوەیەکی داتاشراو باس دەکرێت، هەروەکو بلێی هیچ پەیوەندییەکی بەپێشکەوتنەکانی کۆمەلگاوە نییە. وەکو دیارە لەلایەك نەریتی شامان ـ شێخ، لەلایەکی دیکەش دەزگای وەزیرێتی کەگرێدراو بەدەسەلاتی پادشا بەرزدەبێتەوە، کاریگەرییان لەسەر ئەم پێکهاتەیە هەیە. پێغەمبەرایەتی وەك چارەسەرییەك بۆ ئەو گرفت و کێشانە دەردەکەوێت، کە لەئەنجامی گەشەکردنی دەولّەت و دەسەلات لەنێوانیاندا سەرهەلّدەدات. پێشکەوتنێکە پەیوەندی بەسیاسەتەوە هەیە. ریشەیەکی جەماوەری و چالاکی هەیە. لەپێشکەوتنەکانی نێوان بلیمەتی و رێبەری سیاسیشدا خاوەن رۆلّە. هەرچەندە جێگای پەرۆزیش بێت، بەلام ئەوەی گرنگە ئەنجامدانی لێکۆلّینەوەیە تاوەکو شوێنگەی لەناو راستینەی کۆمەلگا دیاربکرێت.

ئەگەر ئەوە ئەنجامبدرێت ئەوکاتە دەتوانرێ بەراستی دەرك بەکەسایەتی مێژوویی هەندێ کەس بکرێ. بەمشێوەیە خودی مێژووش رۆشندەکرێتەوە. باسکردنی دۆگماتیکیانە هەردوو لایەنیش لەناو تاریکیدا دەهێلّێتەوە. چەندین چەمکی تیۆلۆژی هاوشێوەی ئەمە کە بەواتای پیرۆزییە بەهەمان شێوە خزمەتی تاریکی دەکات. بیرۆکەکانی بەهەشت و دۆزەخ لەم بوارەدا زەق و بەرچاوترە. ریشەکەیان بۆ سەردەمی میتۆلوژیای سۆمەرییەکان دەگەرێتەوە. پەیوەندییەکەی لەگەلّ هەلّکشانی کۆمەلگای چینایەتیدا ئاشکرایە. سیستەمی چینە خەباتکارەکان (کارکەرەکان) لەزۆربەی بارودۆخەکاندا لەشێوەی دۆزەخ بوو، جەهەننەم وەکو وشە شوێنەکەی هینۆیمە کە لەلوبنانی ئەمرۆیە؛ شوێنێکی پیسە، خراپە، وەکو دۆلّی لاشەی مردوو وایە. هەرچی شوێنی ئەوانەیە کەزێدە ــ بەرهەمەکان زەوتدەکەن هەنگاو بەهەنگاو وەکو بەهەشتی لێدێت. لەجیاتی زیادکردنی ئەم نموونانە، گرنگ ئەوەیە لەمیانەی شرۆڤەکانی کۆمەلّناسییەوە رۆشنبکرێتەوە.

تاوەکو ئێستا لەهزری رۆژهەلاتی ناویندا جیابوونەوەی نێوان میتۆلۆژیا و ئاین گفتوگۆی لەسەرنەکراوە. تەنانەت خودی میتۆلۆژیاش شرۆڤە ناکرێت. دەلّێن چیرۆکەو لەکەناریکی بەجێدێلّن. ئەمشێوازەی هزر بەهەزاران سالّ، تەنانەت ئێستاش بیرەوەری کۆمەلّگاکان داگیردەکات. بەهەزاران سالّ بوو بەفۆرمی سەرەکی هزر. وەکو باسکردنێکی شیعرئامێزانەی گوزارە سەمبۆلییەکانی ژیانی ماددی کۆمەلّگاکان، کاریگەری لەسەر تەواوی ئایین و شێوەکانی ئەدەبیات کرد کەدوای خۆی هاتنەئاراوە. هیچ ئایین و ئەدەبیاتێك لەئارادا نییە بیرۆکەکانی خۆی لەمیتۆلۆژیا وەرنەگرتبێت. ئەگەر میتۆلۆژییەکان وەکو دروستکراوی ئەفسانە فرێبدرێنە لایەکەوە، ئەوا بەواتای خۆ بێبەشکردن دێت لەدەولّەمەندترین سەرچاوەی کولتووری. تاوەکو بەهایەکی واتادار بەو میتۆلۆژیایانە نەدرێ کەهزری سەردەمی مندالّێتی

مرۆڤایەتییە، ناتوانرێ شیکردنەوەی راست سەبارەت بەئایین و ئەدەبیات ـ هونەر ئەنجامبدرێت. لەجیاتی نکولێکردن لەمیتۆلۆژیا پێویستیمان بەزیندووکردنەوەی هەیە.

هەرئەمەش سەربەخۆ بابەتێکی گفتوگۆیە. داخوا میتۆلوژیا لەکامە قۆناخ و لەژێر کامە فۆرمدا بۆتە سەرچاوەی ئایین. هەروەکو دەگووترێ کاتێك میتۆلۆژیا دەبێت بەرێسای مسۆگەری باوەڕی ئەوکاتە دەبێ بەئایین. لەم چوارچێوەیەدا بەئایینبوون وەکو راستییەکی بێگومان و مسۆگەر پەیوەندە بەپەسندکردنی میتۆلۆژیاوە. بەئایینبوون بەهایەکی دوولایەنەی هەیە. لەلۆژیکدا رێگا لەپێش چەمکی " هزری مسۆگەر " دەکاتەوە. بەمجۆرە بیری یاسایی پێشدەکەوێت پێبەپێ یاسای خودایی لەگەڵ یاسای سروشت دەبن بەیەك. لەلایەکی دیکەشەوە بەر لە لەدایکبوونی رێگا لەهزری جوڵەی دیالەکتیکی کۆمەڵگاو سروشت دەگیرێت. بەمجۆرە رێگا لەپێش بیرکردنەوەی ئایدیالیستیانە دەگرێتەوە. هێندەی بڵێی هزر لەدیاردەکان دادەبڕێ و سەربەخۆ دووچاری گەشەکردنێکی بێ کۆنترۆڵ دەبێت. هزری ئایدیالیستی کە لەناوخۆیدا کەوتۆتە نێو ماجەرایەك، هێندەی دیکە زهنییەتی کۆمەڵگا لەجیهانی راستییەکان دووردەخاتەوە. ئیتر پێشکەوتنی هزری ئایینی لەبوارە سەرەکییەکانی، مافپەروەری، سیاسەت، ئابووری، ئەخلاق و هونەرو بوارەکانی دیکە وەکو دۆگمای وشك و برینگ شێوە دەگرێت، وەکو یاسای لێدێت. لەراستیدا ئاسانکاریەکی مەزنی بەرێوەبەرایەتی بۆ دەوڵەتی چینایەتی هەڵکشاو دابیندەکات. لەگەڵ ئەوەی بەهای یاسا بەهەر رێسایەکی ئایینی دەدات، لەهەمانکاتدا مەسەلەی یاساییبوون و رەوابوون چارەسەردەکرێت. هێندە شکۆدارکردنی ئایین لەچاخەکانی یەکەم و ناوین بۆ ئەو ئاسانکاریە دەگەڕێتەوە کە بۆ بەرێوەبەرایەتی دابینیکردووە.

ئایین ئایدیۆلۆژیای بەرێوەبەرایەتییە کە بەتایبەت کاری لەسەرکراوە. چینی دەسەڵاتدار بەردەوام هەست بەگەوهەری داتاشراوی ئایین دەکات. هەرچی چینەکانی ژێرەوەی کۆمەڵگایە وەها باوەڕیان پێهێنراوە کەراستییە. هێندە لێکدانەوە لەسەر ئایین دەکرێ و مەراسیمی تایبەتی بۆ پێشدەخرێ، بەخۆشەویستی نوێنەرایەتی دەکرێ، هەرهەمووی لەنزیکەوە وابەستەی هێزی بەرێوەبەرایەتی دەوڵەتە. هەربۆئەوەی رووی ناوەوەی نەناسرێ گفتوگۆی لەبارەوە قەدەخەکراوە، گفتوگۆی لەبارەوە بکرێت دوو ئەنجامی لێدەکەوێتەوە: هەڵکشانی پادشایەتی و بەیاساییبوونی سروشتی، هەردووکیان زۆر گرنگن. ئەوکاتە ڕووندەبێتەوە کەپادشا ـــ خوداوەند و سوڵتان ـــ سێبەری خوداوەند چۆن سەریانهەڵداوە. لەرەوشێکی وەهاشدا لەچەمکی خوداوەندێکی توفێنەری کۆمەڵگا و سزادەر رزگاری دەبێت. هەروەها هەرچی بەشی پەیوەندیدار بەسروشتیشە بەدوای دەرگای زانستیبووندا دەگەڕێت. ئەو پرەنسیپە زانستیانەی حوکمی جیهان دەکەن تاوەکو دەگاتە فیزیای کوانتۆم و کۆزمۆس هەمووی دەرکی پێدەکرێت. هەڵکشان و بڵاوبوونی ئەوروپا بۆئەوە دەگەڕێتەوە لەکاتی دەرکەوتن لەچاخی ناوین بەشێوەیەکی چڕو بەردەوام شیکردنەوەی سەبارەت بەم تیۆلۆژییە(ئیلاهیات) ئەنجامداوە. بێگومان ناتوانرێ پێشکەوتنی هزری تەنیا بەگفتوگۆکردنی تیۆلۆژیا ببەسترێتەوە. بەڵام ئەگەر ئەم گفتوگۆیەش نەبێت ناتوانرێ لەدەرگای هزری هاوچەرخ بدرێت. هەروەکو دەزانین ئەگەر گفتوگۆکانی

سەدەکانی ١٢، ١٣ و ١٤ ی سەبارەت بەمەزهەبەکانی دۆمینیکان و فرانسسکان نەبووایە وابەسانایی رێنیسانس پێشنەدەکەوت. تەواو لەسەدەکانی ١٢، ١٣، ١٤ دا چینی زانایانی رۆژهەڵاتی ناوین خۆیان بەڕووی گفتوگۆدا داخست. خەڵکیان بەلادان لەئایین تاوانبارکردو دۆگماتیزمێکی وشکیان بەسەر کۆمەڵگادا سەپاند ـ ئەم مەیلەی نەریتی دەسەڵات تاڕادەیەکی زۆر بەخێویکرد، لەئەنجامدا رێگای لەپێش ئەوەگردەوە بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا رۆژهەڵاتی ناوین پێشەنگایەتی بداتە دەست رۆژئاوا. سەدەی پانزدەهەم سەدەی مەزنترین جودابوونەوەیە. ئەوجودابوونەوەیەی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا کە پێبەپێ قووڵتربۆوە، جیاوازی هەڵوێست بەرامبەر بەتیۆلۆژیا بنەماکەی پێکدێنێ. لەراستیدا لەسەدەکانی ٩، ١٠، ١١، ١٢ هەزری فەلسەفی پێشکەوتنێکی مەزنی بەخۆیەوە دیوە. رۆژئاوا تەنیا لەمیانەی ئەنجامدانی وەرگێڕان پێشکەوتنەکان لەناوخۆیدا بلاودەکاتەوە. بالابوونی هەزری بەتەواوی لەدەست رۆژهەڵاتی ناویندایە. مەزهەبی " موعتەزیلە" لەمیانەی بەبنەماگرتنی عەقلانییەت شەڕی بەرامبەر دۆگماتیزم دەستپێکردووە. ئیبن روشد گەورەترین فەیلەسوفی سەدەی دوانزدەهەمە. پێشەنگەکانی فەلسەفەی تەسەوف وەکو مەنسووری حەلاج و سەهرەوەردی تامردن پارێزگاریان لەفەلسەفەی خۆیان کردووە. ئەو فشارانەی زیادی کردووە لەکۆتاییەکانی سەدەی دوانزدەهەم ئەو رەنگەی رۆژهەڵاتی ناوین دیاری دەکات کە تارۆژگاری ئەمرۆمان بەردەوامە.

ناتوانرێ رۆڵی دۆگماتیزمی ئایینی لە بەلاوازی مانەوەی ئەدەبیات بچووك بکرێتەوە. لەکاتێکدا ئەدەبیات دەیتوانی گرێدراو بەسەرچاوەی میتۆلۆژیا پێشکەوتنی مەزن بەدەستبێنێ، بەلام هەمان قەدەخەنامەکان ئەم بوارەشی وشککردووە. گوناه و قەدەخەنامەکان مرۆڤایەتی لەدەوڵەمەندترین سەرچاوەکان بێبەشکردووە. هەرچی ئەوروپایە لەو سالانە هەنگاوی دەرخستنی یەکەمین کلاسیکەکانی خۆی هاوێشت. ئەدەبیات هێنراوەتە ئەو ئاستەی هۆنراوە تەنیا لەسەر سوڵتانەکان رێکبخرێت، لەمیانەی پیاهەڵدانەوە باس لەچیرۆکی ژیانیان بکرێت. لایەنی هەرە بەئێشی ئەم مەسەلەیە ئەوەیە کەئەمرۆ رۆژئاواییەکان دەستیان هاوێشتۆتە بەئەدەبیاتکردنی راستینەی میتۆلۆژی و ئایینی رۆژهەڵاتی ناوین. ئەمەش کێشەیەکی جددییە، داخوا ئەدەبیات چۆن ئەنجامدەرێت. ئەو وەرچەرخان و شۆڕشە هزرییەی ئەوروپا لەرێگای ئەنجامدانی رێنیسانس و ریفۆرم و رۆشنگەری ئەنجامیدا، لەناو کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین تائێستا نەخراوەتە رۆژەڤیشەوە. گواستنەوەی پارچە پارچە بەواتای رێنیسانس و ریفۆرم و رۆشنگەری نایێت. تەنانەت دەتوانین باس لەئاراستەیەکی پێچەوانەش بکەین. لەراستیدا ئیسلامی رادیکال نەك نوێبوونەوە، بەڵکو گوزارشت لەزیندووکردنەوەی موحافەزەکاری دەکات. بیرۆکەی ئیسلامی سیاسی لەبەکارهێنانی ئایینی باو لەلایەن دەسەڵات بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. لەمیانەی بازدان بەسەر قۆناخەکانی زهنییەت کەرۆژئاوا بەخۆیەوەبینی، ئەگەری ئەوە لەئارادا نییە رۆژهەڵاتی ناوین بکەوێتە سەرراستەڕێی پێشکەوتنی هەزری. تەنیا لەرێگای ئامێزکردنی ئایین یاخود زانستگەرایی وشك و هەڵوێستی فەلسەفی پۆزەتیفستی(الفلسفة الوضعية) ناتوانرێ وەرچەرخانی هەزری ئەنجامبدرێ. هەڵوێستی مەزهەبگەرایی "سۆسیالیزمی

بونیادنراو" کەپشت بەفۆناخەکانی هزری رۆژئاوا نابەستێ، کاریگەریەکی دیاریکراوی هەیەو بنەمای دواکەوتوویی روسیا و چینی ئێستا پێکدێنێت.

بۆتێپەڕکردنی ئەو دامودەزگایانەی کۆمەڵگا کەبوونەتە گرێکوێرە، سەرلەنوێ بونیادنانەوە یان شۆڕشی هزری مەرجە. شۆڕشی هزری تەنیا هەرسکردن و گواستنەوەی هزری رۆژئاوا نییە. لەم بوارەشدا کاتێك پێشکەوتنە سنووردارەکان گەوهەرێکی پارچە پارچەیی هەبێت، لەپینەکردن بەولاوە رۆڵێکی دیکە نابینێ. ئەزبەرەکردنی هزری رۆژئاوا هیچ خوڵقکاریەکی نابێت. هەروەکو چۆن بێبەرهەمی دەکات، هەر شۆڕشێکی هزری شیمانەکراویش ئاستەنگ دەکات. سەرباری ئەوەی رۆشنبیرگەلێکی زۆری ئەزبەرەکردن هەیە، بەڵام زانایەکی راستەقینەی کۆمەڵناسی نییە. ئەوانەی لەگۆڕێدان دەکرێ بە مەلا هاوچەرخەکان بەناویان بکەین کە فەقێ وشك باوەڕەکانی زانکۆ تێپەڕناکەن. راستینەی سۆفیگەراییەك لەنارادایە کەمزۆر لەسۆفیەئاکانی چەرخی دێرین پاشکەوتووترن. ناشێ فەیلەسوفێکی زانستی خۆبەخشانە (طوعي) لەنێو مەلا رۆشنبیرەکاندا بدۆزرێتەوە، باوەڕی بەپێویستییەکی وەهانییە. کەرەستە ئایدیۆلۆژییەکانی رۆژئاوا زۆرخراپتر گواستراوەتەوە. ئەگەر میللیگەرایی بێت یاخود لیبرالیزم و سۆسیالیزم، فۆرمە ئایدیۆلۆژییە هاوچەرخەکان، لەبینینی رۆڵێکی خراپ لەسەر هزری رۆشنبیرانی رۆژهەڵاتی ناوین بەولاوە تێپەڕی نەکردووە. ناتوانرێ راستینەی رۆژهەڵاتی ناوین لەمیانەی ئەمجۆرە قالبە ئامادانە روونبکرێتەوە، لەو کردەوەو پراکتیکانەی لەنارادایە دیارە کەدووچاری تێکچوونی رەنگ هاتووە.

شانبەشانی بەکارهێنانی فۆرمەکانی رۆژئاوا شۆڕشی هزری ناچارە لەمیانەی راستییەکان گەوهەری خۆی پڕبکاتەوە، تاوەکو ئەو زەمینەی واتایە کە تەواوی بونیادە کۆمەڵایەتی و مێژووییەکان پشتی پێدەبەستێ لەمیانەی بۆردوومانێکی هزری تێپەڕنەکرێت، ئەوا ناتوانرێ هێزی ئەو واتایە ئاوا بکرێت کە بونیادە نوێیەکان پشتی پێببەستێت. ئەو پێکهاتانەی واتایان نییە، جێگاو بەهای کۆمەڵایەتی نابێت. تاوەکو راستینەی کۆمەڵگا لەهزردا چارەسەرنەکرێت، دیاردە نەتەوەیی، ئەتنیکی و ئاینییەکان رۆشننەکرێتەوە، ئەوا زۆر زەحمەتە دەزگا سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان رۆشنبکرێنەوە. ئەو پێشکەوتنانەی سەبارەت بەلێشاوەکانی لەجۆری ئایین، نەتەوەگەرایی و نەژادگەرایی لەهزری رۆژئاوا هاتنەئاراوە پێویستی بەهەوڵ و کۆششی مەزن هەبووە. تەنیا لەمیانەی لایەنی پۆزەتیڤی ئەمجۆرە هەوڵ و کۆششە مەزنانە توانراوە جیهانبینی (پارادیگما)ی ژیانی نوێ و بالا بەجێبکرێ.

رۆشنبیرو سیاسەتمەدارانی رۆژهەڵاتی ناوین لەنێو هەڵوێستێکی وەهادان هەروەکو بڵێی لەکەسایەتی خۆیاندا وەها نیشاندەدەن پێویستی بەتێکۆشانێك نییە کەهاوتای ئەم کۆششانە بێت، وادەزانێ لەرێگای ئەزبەرەکردن و گواستنەوەی تەکنۆلۆژیا پێیدەگات. ئاکامیش، بێجورئەتی سەبارەت بەئەنجامدانی شۆڕشی هزری خۆی، وابەستەیی هزری و بێچارەییە بەرامبەر بەسەرمایەداری جیهانگیری. تاوەکو رۆژهەڵاتی ناوین رێنیسانس و ریفۆرم و رۆشنگەری خۆی نەنجامنەدات ئەوا ئەو

گێـژاو(کـائیۆس)ەی لەئارادایـە لەبەرژەوەنـدی گـەلان تێپـەڕناکرێت. نـاتوانێ لـەرێگای بـەکارهێنانی ماکیاژی شێوەکانی ئەم دووسەد ساڵەی دوایی رۆژئاوا لەدەستڕۆیی هەزاران ساڵ رزگاری ببێت.

٢ ـ بەدەزگابوونەکانی دەسەلات و دەوڵەت ئەو دیاردە کۆمەلایەتییانەن کەشیکردنەوەیان سەختە. کاریگەری کردنـە سەر کولتـووری رۆژهـەلاتی ناوین، دەشـێ لـەرێگای شیکردنەوەی زمـانی کولتـووری سیاسـی بـەدیبێت. لەگـەڵ هەلکشـانی دەسـەلات و دەوڵـەت، ئـەو تـۆڕەی لەپەیوەندییـەکانی نێـوان جیاوازی چینایەتی، ئایینگەرایی، خانەدان، بنەماڵەو خێـڵ چنرا، هـەروەکو بلێـی سیسـتەمی کۆمـەلگا دەباتــە دەرەوەی کـات و شــوێن. گووتــە میتۆلــۆژی و ئایینییــەکان لەگــەڵ گووتــە ئــەتنیکی و چینایەتییەکان راستینەی سەرچاوەی دیاردەکان بەهەمەڕەنگی ئالۆزدەکات.

ئەو ناوچەیەی بۆتـە ناوەنـدی قۆنـاخی نئـۆلیتیکی کۆمـەلگای کۆمۆنـەی سـەرەتایی، بەشێوەیەکی قووڵ کولتووری ئـەم قۆناخـە لـەناو بیروەریەکەیـدا دەژی. لـەبواری مـاددیش تـاوەکو ئێستا هـەبوونی پێکهاتەکانی نئۆلیتیك بەربلاوە. گوندێتی (جووتیـاری) تـاوەکو دوێنـێ لـەبوون بەناوەنـدی نئۆلیتیـك بــەولاوە، گۆڕانکارییــەکی ئــەوتۆی بەســەردا نــەهاتبوو. سیســتەمەکانی کۆمــەلگای کۆیلــەداری و دەرەبەگایەتی بەهای کولتووری بنچینەیی ناوچەکەن. ئەو کولتوورەی رۆژئاوا کەخرایە سەر کۆی ئـەم کولتوورانـە، لـەبۆیاخکردن بـەولاوە هـیچ واتایـەکی دیکـەی نییـە. هەربۆیـە ئەگـەر تەماشـای رەنگـی بۆیـەکان بکـرێ و بـەگوێرەی ئـەوە شـیکردنەوەو چارەسـەری بـۆ کۆمـەلگا پێشـبخرێت، خەڵەتێنـەرەو بەلاڕێماندا دەبات.

ناوەکەی دیکەی دەسەلات باوکسالاری، هیـچ خانـەو ئاستێکی کۆمـەلگا نـەماوە دزەی بـۆ نـەکردبێ. لەوانەیە هەزاران ساڵ بەر لەدەزگای دەوڵەت دابونـەریتی باوکسـالاری کۆمـەلگای بـەڕێوەبردبێ. هێـزی باوکســالاری لەوانەیــە لــەهیچ شــوێنێك بەئەنــدازەی رۆژهــەلاتی نــاوین هێزەکــەی ئابلۆقــەدەرو خنکێنەرنەبێت. ئێستاش وەك ئەو بەهایانەی لەئارادان کاریگەری هێزی باوکسالاری لەسـەر کەسایەتی ژن و پیاو، کولتووری ئـەتنیکی، خێـزان و چـەمکی نـامووس زۆر دیارو بەرچاوە. پێویستبوو شارەکان کولتووری بەرامبەر پێشبخەن، بەلام بـەهۆی ناوچـە لادێییـەکان بـەقووڵی شوێنپەنجەی باوکسالارییان پێوەیە. لەنێو ئۆقیانوسی ناوچە لادێییەکاندا شارەکان وەکو دوورگەیەك دەمێننەوە.

دەوڵەت لەسەربنەمای کولتووری باوکسالاری هەزاران ساڵە هەڵدەکشێ. لەپێکهاتنیدا لەفاکتـەرەکانی چینایەتی زیاتر ئەوگروپە باوکسالارییانە رۆڵ دەبینن کەزۆر بەهێزبوونە. لەناو ئـەم گروپـەدا ئـەوەی لەبەرچاوترە شێوەی یەختیاری بلیمەتە. وەك یەختیارو خاوەن ئەزموونی تیرە لەوانەیە ئـەم بلیمەتـە کۆنـترین دەستڕۆبێت. شیمانە دەکرێ دوای شۆڕشی کشتوکاڵ کەدایك رۆڵی تێدابینی، ئەو زانا یەختیارە بەئەزموونــەی هــەنگاو بەهــەنگاو پێشـکەوت وەك شـامان ـــ شـێخ ـــ پێخەمبـەر، پێبـەپێ شـوێنگە کۆمەلایەتییەکـەی زیادیکردووە. جیـاوازی چـینایەتی لـەناو کۆمـەلگا پێشکەوتووە، کاتێـك لـەدەزگای باوکسالاری گۆڕانکارییەك بەرەو دەوڵەت هاتۆتەئاراوە، یەختیارە بلیمەتەکە لەگەڵ هاوپەیمانـەکانی بـۆ خانەدانی گۆڕاوە، بەپشتبەستن بەخانەدانیش دەگات بەپادشایەتی.

شیمانە دەکرێ لەشامانەوە بۆ راهیب، مەفرەزەی سەربازیش لەجەنگاوەرە لاوەکان پێکهێنراوە، تابەرەو ئاستێکی بڵندتر بەرزبوونەتەوە. کاتێك راهیب هۆنینەوەی ئایدیۆلۆژی شوێنگەی نوێ پێشدەخات، مەفرەزەی سەربازیش هەنگاو بەهەنگاو بەرەو بەسوپابوون دەچێ. ئەم مۆدێلەی بەدەوڵەتبوون ئێستاش لەناوچەکەدا واقیعییە. هیچ سەرەداوێك لەئارادا نییە بسەلمێنێ کەپێشتر سوپایەکی ئامادەی لەکۆیلە دروستکراو هەبووبێت. تەنیا ئەوکاتەی دەزگای دەوڵەت بەهێز دەبێت دواتر بەکۆیلەکردن پێشدەکەوێت. لەنموونەکانی میسر و سۆمەردا سەرەتا بۆ ماوەیەکی درێژ هێزی بەکاریگەری راهیب و هۆزەکان دەبینین. بەکۆیلەکردن وەها بەسانایی رووینەداوە، لەنێو خەبات و تێکۆشانێکی زۆرتوندو دژواردا بەرێوەبراوە. قۆناخی راهێنانی کۆمەڵگا بۆ کۆیلایەتی، قۆناخێکە بەشێوەیەکی درێژخایەن لەناو کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین پەیڕەوکراوەو پێویستی بەشیکردنەوەیەکی باش هەیە. میتۆلۆژیا کەئایدیۆلۆژیای راهیبی سۆمەرو میسرە، بایەخە مەزنەکەی بۆ ئەو رۆڵەی دەگەڕێتەوە کە لەدەوڵەتبووندا بینیویەتی. هەروەکو چۆن سەرمایەداری ئەو تێکۆشانەی لەپێناو ئایدیۆلۆژیای وەکو میللیگەرایی و لیبرالیزم بەرێوەی برد فۆرمی دەوڵەتی سەرمایەداری هێنایە کایەوە، هێزی چیرۆکە میتۆلۆژییەکانیش فۆرمی کۆیلایەتی چاخی یەکەمینی خوڵقاندووە. ئەگەر کاریگەری هێزی چیرۆکە میتۆلۆژییەکان لەسەر کۆمەڵگا نەبووایە بۆ رەواکردن، بەهەرحاڵ خانەدانە سەیرەکانی پادشای ـ خوداوەند دروست نەدەبوون. دروستیش بونایە، هێندە ریشەیی و هەمیشەیی نەدەبوون.

چیرۆکەکانی ئەمروودو فیرعەون لەکولتووری رۆژهەڵاتی ناوین تەواو گوزارە لەپادشا خوداوەندەکان دەکات. پادشای ـــ خوداوەند داهێنانێکی رۆژهەڵاتی ناوینە. لەکەسێك بەولاوە کولتوورێکە تەنانەت دەزگایەکە. سەرجەم ئەندامانی کۆمەڵگە شوێنگەیان بەرامبەر پادشای ـــ خوداوەند نموونەی ئەو مێروولانەیە کە گەنم دەگوازنەوە. جیاوازی نێوان پادشای ـ خوداوەندو ئەو کۆمەڵگایەی بووە بە ئەوانەیتر هێندە ئەوپەڕگەری و پێچەوانەکراوە، لەکۆتاییدا دوو بنەمای دەستنیشانکردووە، پادشای ـــ خوداوەند نەمرەکانن، مرۆڤەکانیش ئەوانەن کەدەمرن. فێڵبازی میتۆلۆژی یاخود بڵێین لێهاتووییەکەی، گرنگی بەوەداوە کە ئەو چینەی بەدەوڵەتبووە وەکو مرۆڤ لەقەڵەمی نەدات. شیمانە دەکەم پێویستی ژیانی بەردەوامی حاکمەکانی دەوڵەت وەکو دەزگایەك، رۆڵێکی دیاریکراوی بینیوە لەدەرکەوتنی تایبەتمەندێتی "نەمرەکان". پەیوەندی نێوان چەمکی "نەمری" بیری خوداوەندو بەردەوامی دەزگای دەوڵەت زۆر ئاشکرایە. بەر لەدەوڵەتبوون بیر لەمردنی خوداوەندەکان دەکرایەوە. لەخوداوەندەکانی قۆناخی نئۆلیتیك و ئەو گوزارشتانەی نوێنەرایەتی دەکەن، هەموو ساڵێك رۆژی تایبەت بەمردن و لەدایکبوونی خوداوەند هەیە. لەرێگای گووتەو عیبادەتە بەربلاوەکان مەراسیمەکانی پیرۆزبایی و پرسەدانان رێکدەخرا. ئەوکاتەی کەگووترا دەزگای دەوڵەت هەمیشەییەو کەسەکانیش کاتین، لەئەنجامدا هەمیشەییبوونی دەوڵەت سەرکەوت، ئەوکاتە خوداوەندەکانیش بەنەمر دانران. لێرەدا رۆڵی دیاریکردنی جیاکاری خانەدانەکان و بنەچەی پادشا ـ خوداوەندەکان گرنگ و بایەخدارە. نەمری و بینینی لەدەرەوەی مرۆڤەکان جیاوازی و مەزنایەتییەکی

نائاسایی بەدیدێنێت. کاتێك خاوەنەکانی دەوڵەت بەمشێوەیە چین (طبقة)یان کرد بە خوداوەندو کردیان بەبنەچەیەکی ئەمر، ئەوەی کەوتەسەر مرۆڤەکان ـ تەواوی مرۆڤەکانی کۆمەڵگا ـ بەندایەتی بوو بۆ ئەم خوداوەندە.

ئەم بەندایەتییە لەوجۆرە وابەستەییەی کۆیلایەتی جیاوازترە کەدواتر لەگریك و ڕۆمادا بینرا. وەکو جیاوازی نێوان وابەستەبوون بەخوداوەندو وابەستەبوون بەخاوەنەکەی. لەپەیوەستبوونی خودایی یەکبوونێکی بەهێزی نێوان باوەڕی و عیبادەت لەئارادایە. لەئەمریتی ڕاهیبیشدا پەیوەستبوون بەدەوڵەت واتە بەپادشای خوداوەند، بەزانابوونێکی وەها کاری لەسەرکراوە، سوپای کۆیلە ـ بەندەکان کراوە بەمێروولە، بۆبارهەڵگرتن هێندە بچووککراوەتەوە، کراوە بەخزمەتکار. لەمیتۆلۆژیای سۆمەریەکاندا وەها نیشاندەدرێت کە مرۆڤ لەپیسایی خوداوەندەکان دروستکراوە، یانیش وەکو هەنگاوێکی پێشکەوتوتر دەڵێن لەخۆڵ (قوڕ) خوڵقێنراوە. خوڵقاندنی مرۆڤ بەشێوازی سووکایەتیپێکردنی لەلایەن خوداوەندەکان باریك و ڕوونتر بووەو تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ژن تائەو ڕادەیە لەبیرکراوە کە لەخوداوەند دروست ناکرێت. ئەو بەشەی بەودراوە، دروستکردنێتی لەئێسکی پەراسووی پیاوەوە. ئەم باسانە سەبارەت بەوە گرنگە چونکە سیستەمی مەزنی یەکەمین ئایدیۆلۆژیای لەدایکبوونی چینی دەوڵەت نیشاندەدات. پارچەکردنی مرۆڤایەتی هێندە کاری لەسەرکراوە، زۆربەی زۆری کۆمەڵگا بەدرێژایی ئەوەکان هەرتەنیا خوداوەندیبوونی چینی دەوڵەتی پەسندنەکردووە، بەڵکو عیبادەت دەکات و ئەنجامدانی قورسترین کار وەکو فەرمانی خودایی دەبینێ، قووڵایی ئایدیۆلۆژی بەو ئەندازەیە پێشدەکەوێت. تایبەتمەندێتییەکی دەزگاگەرایی کە لەراستیدا بنەماکەی زۆرداری و درۆیە، دەکرێت بەشتێکی هەرە شکۆمەندی میتافیزیك و داتاشراو کەدەپەرسترێ و لەپێناویدا هەموو هەوڵ و کۆششێك دەدرێت.

ئەو تایبەتمەندێتییە سەرەکییانەی شارستانییەت کە لەرۆژهەڵاتی ناوین سەرچاوەی گرتووە، شەپۆل بەشەپۆل لەتەواوی جیهان بڵاودەبێتەوە. بەتایبەتیش تایبەتمەندێتییەکانی نیۆلیتیك سەرکوتدەکات کەکولتوورێکی بەهاداروو دەوڵەمەندی ناوچەکەیە، میتۆلۆژیایەك دەخوڵقێنرێ کەدەبێتە زەمین بۆ دواکەوتووترین هزرو باوەڕی و ئەویش بەهەمان ڕێچکە سەرەتا لەنێو کۆمەڵگاکانی ناوچەکە دواتریش لەنێو بەشی هەرەزۆری کۆمەڵگا پێشکەوتووەکان بڵاودەبێتەوە. ئەمەش کاریگەرییەکەی هێندە بەهێزە تەنانەت دوا نوێنەرە گەورەکەی فەلسەفەی ئایدیالیزم (هیگل) وەها لێدەکات بڵێ "دەوڵەت شێوەی بەرجەرستەبووی خودایە". تائێستاش گووتەکانی جاویدانی، شکۆمەندی و پیرۆزی کەسەبارەت بەدەوڵەت دەکرێت سەرچاوەی خۆی لەم سیستەمە کۆنەی بەندایەتی وەردەگرێت.

کاتێك لەئایدیۆلۆژیای دەوڵەت کە سەرچاوەکەی میتۆلۆژیایە، بەرەو چەمکی دەوڵەت هەنگاو دەهاوێشترێ کەسەرچاوەکەی ئایدیۆلۆژیای ئایینی تاکخوداییە گۆڕانکارییەکی بایەخدار جێگای باسە. ناکۆکی سەرەکی سەمبۆلی ئایینی مەسیحی لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ڕۆما، ئەوەیە کەدەڵێ " ئیمپراتۆر

نابێ بەخوداوەند"و حەزرەتی عیسای فریادرەسیش وەك کوڕی خودا پەسنددەکات. لەگەوهەری خۆیدا ئەم گووتە بۆ هەموو ئایینە تاکخوداییەکان لەجێگای خۆیدایە. هۆکاری هەبوونی پێغەمبەرایەتی قەبوڵنەکردن و رەتکردنەوەی پادشا خوداوەندەکان و پەسەندکردنی پێغەمبەرەکان وەك نێردراوی خودا دابڕانێکی ریشەیی لەئایدیۆلۆژیای پادشا ـ خوداوەند دێتەئاراوە. کاتێك ئەو تێڕوانینە خوداییە بۆجیهان بێنینە بەرچاوان کە لەچاخەکانی یەکەمین و ناوین بەسەر زهنییەتی کۆمەڵگادا زاڵبوو، دەبینین کەشۆڕشێکی زهنی کۆمەڵایەتی ئەنجامدەدرێت بەشێوەیەکی بەرجەستە ئەم دیاردە بەواتای راکردنە لەکولتووری فیرعەون و نەمروود، هەربۆیە راکردنە لەدەوڵەتەکەیان. بەواتایەکی دیکە کۆچبەرییە. لەسەرووی هەموویانەوە حەزرەتی ئیبراهیم، موسا، عیسا و حەزرەتی محەمەد، لەپراکتیکی پێغەمبەرەکاندا هەمان مەیل و چالاکی دەبینین. ئەو چالاکییانەی بەئەندازەی لایەنە کۆمەڵایەتییەکەی لایەنە سیاسییەکەشیان روون و ئاشکرایە، دەبێ وەکو شۆڕشی جددی سەردەمی خۆیان ببینرێن. دروشمی سەرەکییان بەشێوەی مرۆڤەکان نابن بەخوداوەند، تەنیا دەتوانن ببنە نێردراوی خودا. ئەگەر بەشێوەیەکی بەرجەستە و روونتر ئاماژەی پێبکەین، نەرمکردنەوەی پادشای ـ خوداوەند، بەلانی کەم رێککەوتن لەگەڵ بەشێکی کۆمەڵگای بەسەردا دەسەپێنێ. دەخوازرێ سنوورێك بۆئەو پادشا ـ خوداوەندانە دابنرێ کە دەستڕۆن و چی بخوازن ئەنجامی دەدەن.

دەسپۆتێك کەپێداگری لەسەر پادشا ـ خوداوەندێتی خۆی بکات، نەك تەنیا رێککەوتن ئەنجام نادات، بەڵکو ناخوازێ دەنگی بەندەکانیشی ببیستێ. چیرۆکی حەزرەتی ئەیوب لەم بوارەدا زۆر سەیرەو پەندێکی مەزنە. ئەوانەی شرۆڤەی قووڵ سەبارەت بەبابەتی حەزرەتی ئەیوب دەکەن کە لەپەرتووکی پیرۆزدا هاتووە، یاخود ئەگەر بمانەوێ شرۆڤەی بکەین، ئەوا پێویستە ئەنجامدانی ئەم دەستنیشانکردنە وەکو گوزارشتی گەوهەری مەسەلەکە دەرکی پێبکرێت: هەروەکو دەزانرێ حەزرەتی ئەیوب هەموو شتێکی خۆی لەدەستداوە، لەنێو ئازارێکی مەزندایە، کرم کەوتۆتە نێو برینەکانی و لەلایەك لە" زیندان" کەوتووەو هێدی هێدی گۆشتەکەی دەخورێت. پادشای ـ خوداوەند (واتە نەمروودی شای ئورفا) هیچ واتا بەوەنادات کەبەندەکانیش ئێش و ئازاریان پێدەگات. لای پادشا ـ خوداوەندەکان بەندە بێدەنگە، هەست بەئێش و ئازار ناکات، ئەرکی تەنیا خزمەتکردنی پادشایە. تەنانەت هەستکردن بەئێش و ئازاریش تاوانە. لەرەوشێکی وەهادا گەورەترین چالاکی حەزرەتی ئەیوب ئەوەیە کەوەها لەپادشای ـ خوداوەند (واتەدەوڵەت) بکات و بزانێ کەبەندەش هەست بەئێش و ئازار دەکات. واتە بۆیەکەمین جار پاشا ـ خوداوەند تێدەگات کەبەندە هەست بەئێش دەکات. مەسەلەی ئەم"دەرکپێکردنە" شۆڕشێکە. لەراستیدا لەکەسێتی حەزرەتی ئەیوبدا ئەوە دەکرێت بەسەمبۆل کەگەل لەنێو هەزاری و ئێش و ئازاردا دەژی.

کاتێك گۆڕی پادشا ـ خوداوەندەکانی سۆمەرو میسر هەڵدەدرێتەوە دەبینرێ کەپاشماوەی هەزاران مردووی لەدەوروبەرە، زۆربەشیان ژنن. وەکو دیاردەبێ کاتێك پادشا مردووە، داروودەستەکانی بەزیندوویی لەگەڵیدا خراونەتە گۆڕەوە. بەگوێری چەمکی پادشایەتی ئەوکاتە، داروودەستەکانی

گیانێکی لەهی پادشا جیاوازتریان نییە. چۆن دەستوپێ لەگەڵ پادشا مردوون، ئەوا داروودەستەکانیش هاوشێوەی دەستوپێ بەمردوو دادەنرێن. بەشێوەکی گشتی لەرژێمە شمولی و تۆتالیتاریەکانی هاوشێودیان پادشای هەرەسەروو لەگەڵ هاولاتییەکانیان وەکو گۆشت و نینۆك ـ راستتر وەکو مووەکانی لەش ـ لەجەستەدا وەك یەك لەقەڵەمدەدرێت. ژیانێکی جیاوازیان بۆ پەسندناکرێت. هەرچەندە ئەم رێسایە ئەرمیش بوویێت، ئەوەی تەواوی دەوڵەتەکان لەهاولاتییەکانیان چاوەڕواندەکەن "ئێسای زێرین"ە. چەمکی خودا ــ پادشایەتی ــ بەندە بەبێ ئەوەی لەگەوهەردا بگۆڕێ تاوەکو رۆژگاری ئەمرۆمان هاتووە. بەڵام لەشارستانییەتی رۆژئاوادا گۆڕانکارییەکی سنووورداری بەسەرداهاتووە.

شۆڕشی حەزرەتی ئەیوب گوزارشت لەقۆناخی ئەوسەرهەڵدانە لاوازەی خەڵك دەکات کە بۆیەکەمین جار مرۆڤەکان ئێش و نارەزایی خۆیان دەدرکێنن. پیرۆزییەکەشی لێرەوە سەرچاوە دەگرێت، بۆیە نابێ بچووك بکرێتەوە. لەوانەیە یەکەم شۆڕش بێت لەمێژوودا کەمرۆڤ بەرامبەر بەدەوڵەت نارەزایی خۆی دەربڕێ. هەرچەندە نەزانین کە تا چ رادەیەك دەوڵەت ئەرمبووە، کولتووری پێغەمبەرایەتی کە هەرەس ئاسا مەزن دەبێ، لەساڵانی ۱۰۰۰ ی پ.ز لەکەسایەتی حەزرەتی داودو سلێمان یەکەم دەوڵەتی خۆیان دادەمەزرێنن. دامەزراندنی دەوڵەت لای داودی پێغەمبەر زۆرسەیرە. شتێکی چەندە غەریبە، کاتێك داود دەوڵەتی دامەزراند رۆڵی هاوشێوەی رۆڵی فەلەستینییەکانی رۆژگاری ئەمرۆبوو. بەرامبەر میرنشینە خۆجێییەکان شەڕدەکات و میرنشینی خۆی دادەمەزرێنێ. لەقۆناخێکدا کەمزۆر لەرۆژگاری ئەمڕۆمان دەچێ، ئیتر خوداو پادشا لێك جیابوونەتەوە. هەبوونی لەیەکتر جیاوازن. هەرچەندە پادشا بەسێبەری خودا بەناوبکرێت، لەراستیدا خودا داتاشراوی ئەو پادشایەتییە نوێیەیە کە هەڵدەکشێ، گوزارشتە زاراوەییەکەیەتی.

پێویستە زۆر بەباشی دەرك بە" ظل الله" سێبەری خودای ئایینە تاکخوداییەکان بکرێ. ئەو گۆڕانکارییە گرنگە کە لەهێزی دەوڵەت روویداوە، بەڵام دەبێ ئەوە ببینرێ کە گەوهەرەکە نەگۆڕاوە. ئەو پادشایەتییەی کە بۆ ئاسمان بەرزکراوەتەوە، لەوانەیە فەرمانی مەترسیدار بیارێنێ. وەك کارەکتەرێکی نادیار، کەبەتەواوەتی لەبەرچاوی بەندەکان ونبووە، دەتوانێ بەشێوەیەکی فێڵبازانە داخوازیەکانی خۆی بەدیبێنێت. سوڵتانەکان کەسێبەری خودان، دەڵێن "تەنیا بەرامبەرخودا بەرپرسیارین" و بەمجۆرەش بەرپرسیارێتییەکەی کەمتر دەبێتەوە. مەسەلەیەك کەپێویستە ئاگاداری بین زیادبوونی ئەو پەیوەندییەیە کەلەنێوان هەڵکشانی خوداوەند بۆئاسمان و بەدەزگابوونی داتاشراوی دەوڵەتدا هەیە. چەندە دەوڵەت دەبێتە دەزگایەکی داتاشراو ـ بەجودا و سەربەخۆ لەخەڵك ـ چەمکی خوداوەند کەرەنگدانەوە ئایدیۆلۆژیەکەیەتی زیاتر بەرەو داتاشراوی (مجرد) دەچێت.

ئەو چەمکەی لەگەڵ حەزرەتی ئیبراهیم و موسا بوو بەشتێکی باو، لای حەزرەتی محەمەدیش لەقورئان ئەگەری تیۆری هەرەزاڵە. بەشداری هەرە مەزنی حەزرەتی محەمەد بۆ "بیرۆکە"ی خوداوەند، پڕچەککردنێتی بە" ۹۹ "تایبەتمەندێتی وەکو تاقانەیی، نەبینراوی، هەمووشوێنێك دەبینێ، کەس پێی ناگات، هەم بەخشندە، هەم سزادەرە، هەرگیز هاوبەشی (شریك) پەسند ناکات.

ئەوەی لێرەشدا رووبەڕوومان دەبێتەوە، قووڵایی داتاشراوبوونی دەزگای دەوڵەتە. چەندە بەدەزگابوون پێشدەکەوێت، بەرامبەر ئەمەش هێندە داتاشراوی خوداییبوون لەئارادایە. هەرچەندە پێغەمبەرەکانی بەرلەحەزرەتی محەممەدو حەزرەتی عیسا زیاتر لەنێو هەلومەرجی کۆمەڵگای کۆیلەداری رکابەرایەتییان بەڕێوەبردووە بەشێوەیەکی سنووردار سیستەمی سیاسی خۆیان ئاواکردبێت ـ بەشێوەی بەڕێوەبەرایەتی تیرەو دەوڵەتۆکەی کورتخایەن ـ لەراستیدا هەردوو پێغەمبەری دوایی زەمینەیان بۆدەرکەتنی دەوڵەتی دەرەبەگایەتی ئامادەکردووە. راستتر هەرچەندە تێکۆشانە مەزنەکانیان تەواو بەگوێرەی ئامانجەکانیان گونجاویش نەبێت، وەکو تەبایی و رێککەوتنێکی فراوانتر لەبناخەی دەزگای دەوڵەتی دەرەبەگایەتی بەجێکراوە. ئایینە تاکخوداییەکان، لەگەڵ راستینەی چینی ناوینی بەرفراوان گونجاوە. لەکاتێکدا ئایینەکانی پادشا خوداوەندەکان هاوکاتی قۆناخی لەدایکبوونی دەوڵەتی باوکسالاری و کۆیلەدارین، بەڵام لەهەلومەرجی نیئۆلیتیك کە لەشێوەی تیرەیە، هەروەها لەهەلومەرجی هەبوونی چینەکانی ژێرەوە، خوداوەندی تاکەکەس و فرەخودایی لەئارادایە.

کاتێك ئەوە لەمێشکی خۆمان دەرنەخەین کەخوداییبوون گوزارشتی داتاشراوی کۆمەڵکاری ئیرادەو ناسنامەی ئەو کۆمەڵگایەیە کەپێشکەوتووە، ئەوکاتە زۆر باشتر دەتوانین دەرك بەو پەیوەندییە بکەین کە لەنێوان ئیلاهیات و کۆمەڵگاو سیاسەت لەئارادایە. لەکاتێکدا دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوینی چاخەکانی ناوین چینی ناوینیش لەخۆوەگرت، بەڵام دیسان گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ لەکارەکتەری دەسپۆتیزمدا نابینرێت. ئەدرەسی تازەی پادشا سوڵتانە، ئەویش نوێنەری دەسەڵاتە، تاکەکەس نوێنەری دەسەڵاتە. جگە لەخودا ئیرادەیەك نییە سوڵتان ببەستێتەوە. چینی ئیماندار (زانا) کەفەرمانی خودا شرۆڤە دەکات جۆرێکی بەندەکانی بەردەرگایە. ئەوان لەئیرادەی سوڵتان بەولاوە نوێنەرایەتی هیچ شتێکی دیکە ناکەن. کۆمەڵگای(چینی) سەرەوەی دەوڵەت بەشێوەیەکی زاڵ خۆی وەکو چەمك و ئەخلاق بەسەرکۆمەڵگادا سەپاندووە. دەوڵەت کەبەشێوەیەکی بەهێز لەشار درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات، ئیتر لەناوچە لادێییەکانیش بڵاودەبێتەوە، هەم لەئیسلامییەت، هەم لەمەسیحییەت.دەوڵەتی چاخەکانی ناوین لەبەهێزترین قۆناخەکانی خۆیدا دەژی. لەئیمپراتۆریەتی ساسانی و بێزەنتی کەدواترین شێوەی خراپبوونی کۆیلەداری چاخەکانی یەکەمینە، لەسەدەکانی شەشەم وحەوتەمی زایینیدا قۆناخی پەڕینەوە بەرەو دەرەبەگایەتی لەئارادایە. لەوانەیە دەوڵەتی ئیسلام لەسەرووی ئەو دەوڵەتانەوە بێت کەبەشێوەیەکی توندو رادیکاڵ بەرەو دەرەبەگایەتی (فیودالیزم) هەنگاوی هاوێشتبێ. دەتوانرێ وەکو قۆناخێکی نوێی کولتووری رۆژهەڵاتی ناوینیش هەڵسەنگێنرێ. دەوڵەتی عەرەبی ـ ئیسلامی کە لەسەردەمی ئەمەوی، عەباسی و سەلجوقییەکان بەشێوەیەکی بەهێز نوێنەرایەتی دەکرا، بەهۆی هێرشی مەغۆلەکان لەرۆژهەڵات، کرستیانەکان (دیانەکان) لەرۆژئاوا، ئارادەیەکی مەزن هێزی خۆی لەدەستدا. لەگەڵ پەرتەوازەبوونی خانەدانی ئەیوبییەکان لەساڵانی ١٢٥٠ کەوتۆتە نێو قوناخی راوەستانەوە. بینینی عوسمانییەکان وەکو دەوڵەتێکی نیو ـ بێزەنتی، نیو ـ ئیسلامی واقیعیترە. تایبەتمەندێتییە فیوداڵییەکانی هەردوو دەوڵەت لەعوسمانییەکاندا کراوەیەك. هەردوو دەوڵەت کە

وشکترین و توندترین شێوەی دەسرۆییان پەیڕەودەکرد، لەگەڵ ئەوەی هەوڵێکی زۆریاندا بۆئەوەی داڕووخانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی بوەستێنن، بەڵام عوسمانییەکان کەهێزێکی نوێبوون لەرێگای سازشکاری و رێککەوتنی بەرفراوان، تەمەنی خۆیان زۆر درێژکرد و بوون بەدواترین دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین.

دەوڵەتی دەرەبەگایەتی کە لەچین، هیندستان و ئەوروپا بەهەمان قۆناخ تێپەڕیوە، لەدیموکراسی نامۆیە. دروشمی ئەو قۆناخەی گەلان گەورەترین بەختەوەری لەم جیهانەدا، ژیانێکی دوور لەدەوڵەتە. سەرباری هەموو هەوڵەکانی ئایین بۆ سازشکاری، بەڵام نامۆیی نێوان دەوڵەت ـ کۆمەڵگا هەر بەردەوام بووە. ئەتنیك و مەزهەبە لادەرەکان ــ بەرامبەر سیستەم ــ لەمیانەی زۆری و زەحمەتییەکی زۆرەوە توانیویانە لەشاخ، چۆلایی، مانستەر (دێر) و تەکیەکان درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن، کەوەکو دواترین پەناگەی هەڵوەستەی دیموکراتی و کۆمەڵکارییان دەبینی. یاخیبوون بەرامبەر بەدەوڵەت زیاتر تایبەت بەم کۆمەڵگایانە بووە، بەرخودانێکی وەکو شێوازێکی ژیان جێگیربووە.

کاتێك لەناو شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا هەوڵدەدەین دەوڵەت پێناسەبکەین، ئامانجمان روونکردنەوەی ئەمڕۆیە. سەرباری ئەوەی دامەزراندنی دەوڵەت لەشارستانییەتی رۆژئاوا بەریشە گرێدراوی رۆژهەڵاتی ناوینە، بەڵام لەگەڵ تێپەڕبوونی قۆناخە جیاوارەکان خۆی جوداکردۆتەوە. ئەم جیابوونەوەیەی بەدەوڵەتی قۆناخەکانی ئەسیناو ئاسپارتە دەستپێکرد، لەرێگای هێلینیزمەوە بۆ رۆما گواستراوەتەوە. بانگەشەی پادشای ــ خوداوەند بەشێوەیەکی زۆر لاواز بەردەوامبووە. لەگەڵ پەسەندکردنی ئایینی مەسیحی لەلایەن قوستەنتینەوە جیابوونەوەکە تەواوبووە. بانگەشەی دەوڵەتی خوداوەند کەهەزاران ساڵ بەردەوامبوو، بەردەوامی چیرۆکێکی کۆنی بەناوبانگی رۆژهەڵاتی ناوینە. بەگوێرەی فۆرمەکەی رۆژهەڵاتی ناوین، دونیاییترە. پیرۆزی دەوڵەت قووڵتر نەکراوەتەوە. کاتێك ئیمپراتۆرییەتی رۆما لەئەنجامی گورزە توندەکانی هێزی قەومە رکابەرەکانی دەوڵەت رووخا، ئەوا ئەورێزەی کەهەیبوو ئەویشی لەدەستدا. هۆزە جەرمەنەکان (ئەڵمانەکان) کەکەمتر دەوڵەتیان ناسیبوو، رۆڵێکی گرنگیان بینیوە لەئاشکراکردنی رووی دونیایی دەوڵەت. هەرچەندە چاخی ناوین خواستوویانە لەژێر ناوی ئیمپراتۆریەتی رۆما ــ جەرمەنی پیرۆز درێژە بەو دەوڵەتە بدەن کە لەئیمپراتۆریەتی رۆما بۆیان مایەوە، بەڵام دەوڵەتشارو میرنشینەکان تاڕادەیەکی باش لەدەمامکی خودایی پاککرابوونەوە. چەندە دەرککردن بەگەوهەری دەوڵەت هەنگاوی بۆنراوە ئەو پێکهاتە سیاسییانەی گەل و نەتەوەکان کەوتۆتەگەڕ کەگەوهەری نەتەوەیی و دیموکراتی لەخۆوەدەگرن. شۆڕشەکانی ئینگلیز، ئەمریکا و فەرەنسا لەمزاڵکردنی گەوهەری عەلمانی دەوڵەتدا زیاتر بەرەوپێشچوون. ئیتر سنووردارکردن لەرێگای دەستوورەوە دەوڵەتی دەسترۆی لەمێژوودا ژێرخاك کرد. لەرۆژهەڵاتی ناوینیش هەروەکو چۆن چەندین گۆڕانکاری لەنەریتی دەوڵەت هاتۆتەناراوە، بەڵام زیاتر کەوتۆتە نێو قۆناخی موحافەزەکاری و دواکەوتنەوە. ئەوەی هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی ئەنجامیانداوە، بەرامبەر دەوڵەتە هەڵکشاوەکانی رۆژئاوا دواپاراستنی خۆیان کردووە، تاوەکو

بۆماوەیەکی دیکەش درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن. کاتێك دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین پەرتەوازە دەبێ، هێشتا داگیرکاری دەوڵەتی رۆژئاوا لەجێگیربوون دوورە. سەدەی نۆزدەهەم و بیستەم بۆ رۆژهەڵاتی ناوین بەواتای قۆناخی قەیران دێت. پێکهاتە سیاسییەکانی ئەم سەدانە کەوەکو نێو داگیرکاری و داگیرکاری نوێ هەڵدەسەنگێرێت، هەندێ لایەنی جیاوازی لەگەڵ شوێنەکانی دیکەی جیهان هەیە. پێناسەیەکی کورتی مێژوویی ئەم جیاوازیانە ئاشکرا دەکات. بەتایبەتیش تادوارادە بەرخودانی پەیوەندی نێوان کۆمەڵگاو دەوڵەت بەرامبەر بەگۆڕانکاری، دەرفەتی ئەوە نادات بۆماوەیەکی کورت لەقەیران رزگاری ببێت. نە ئەو هەلومەرجانە لەئارادایە کە بەخێرایی فۆرمەکانی دەوڵەتی سەرمایەداری هەرس بکات، نە بەخێراییش پەرتەوازەبوونی دابونەریتی خۆی جێگای باسە. نەریتی کۆمەڵگاش دینامیکی خولقکارانەی وەها لەخۆوە ناگرێت کە بتوانێ وەڵامی هەردوو جۆر پێشکەوتن بداتەوە. هەروەکو بڵێی هێزی نەریت هەر لەقۆناخی نئۆلیتیکەوە لەبنکەی کۆمەڵگادا چەقیوە و زوو نایێتەوە سەرەخۆ. هەوڵەکانی چینی سەرووش کە بەکرێگیراوێتی تێپەڕ نەکردووە زۆر لەوە دوورە کەبتوانرێ بکرێتە موڵکی کۆمەڵگا و چارەسەری بکات. بۆئەوەی بکەونە سەر رێچەکەی پێشکەوتنی شێوازی رۆژئاوا، ناتوانرێ بەجۆری ئەمریکا یاخود لەجۆری ژاپۆنی پاسیفیك ئەنجام بدرێت.

لێرەدا تەنیا قالبە ئیسلامییەکان کۆسپ نین. تەواوی بەهاکانی شارستانییەت بەرخودان دەکات. لەبەهاکانی کۆمەڵگای نئۆلیتیك تابەهاکانی کۆیلەداری سۆمەر و میسر، لەبەهاا ئیسلامییەکان تادەگاتە بەها ئەتنیکییە زۆر دەوڵەمەندەکان، تەقلیهەقی و ئاڵۆزیەك زاڵ و بەردەوامە. شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین بۆ ئەنجامدانی وەرچەرخان وەها بەسانایی موتوربەی بیانی پەسەندناکات؛ تارادەیەکیش وەك ئەو پەرەدارەیە کە توانای پەسەندکردنی موتوربەی نییە؛ بۆ هەنگاوێکی نوێ یان ئەوەتا بەتەواوەتی دارەکۆنەکە دەخەیت، یاخود جۆرێکی موتوربە دەدۆزیتەوە. هەردووکیشیان نابێت. لەساڵانی ١٩٠٠ رێکخراوەکانی تورکیای گەنج و تورکیای کەمالیست خواستیان یەکەم تاقیکردنەوەی موتوربە ئەنجامبدەن. هەروەکو چۆن ئەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو سەرینەگرت، ئەوا رەوشی موتوربەی رۆژئاواش، کە لەکەتیرەی میللیگەرایی نقومکراوە، سەرباری ئەوەی هەشتا ساڵی بەسەردا تێپەڕیوە، بەڵام دوورە لەوەی سەربگرتبێت. کاتێك رژێمەکانی شای ئێران و ئەفغانستان خواستیان شێوەیەکی هاوچەرخ قایم بکەن، بەخێرایی لەرووخان رزگاریان نەبوو. هەرچی میللیگەرایی عەرەبە لەپەلەقاژەی مەرگ دایە. ئەو رەوشەی لەئێراق تێیدایە نیشاندەدات و دەسەلێنێ کەهەڵگرتنەوەی لاشەکەشی چەندە سەختە. میللیگەرایی ئیسرائیلی زایۆنیزمیش لەرەوشێکی هاوشێوە دایە، کێشەی فەلەستین ــ ئیسرائیلی کردووە بەهۆقێتییەك. هەرچی سەرلەنوێ لەئامێزگرتنەوەی ئیسلام و رادیکالیزمە، وەك ئەنجامێکی بێ ئومێدی بەرامبەر گەورەترین هەڵمەتی جیهانگیری سەرمایەداری لە مەیلی خۆکوژی و پەلەقاژەی مەرگ زیاتر هیچ واتایەکی دیکەی نییە. دەرخستنی هێزێکی جیاواز یاخود پێشخستنی چارەسەری جێگای باس نییە.

تەنانەت پووختەیەکی مێژوویی بیرۆکە سەرەکییەکان نیشاندەدات کەدیاردەی دەوڵەت لەژێر کێشەکانی رۆژهەلاتی ناویندا شاراوەیە و بنەماکانی پێکدێنێ. شارستانییەتی رۆژئاوا تێکۆشانێکی مەزنیکرد تاوەکو لوغزی ئەو دەولەتە چارەسەر بکات کە ریشەکەی لەدەوڵەتی رۆژهەلاتی ناویندایە. لەلایەکەوە رێنیسانس دەمامکە ئایدیۆلۆژیەکەی سەر دەوڵەتی هەڵدایەوە. لەلایەکی دیکەشەوە لەمیانەی شۆڕشی زهنییەوە لەمپەرە میتۆلۆژی و ئاینییەکانی پارچەپارچە کرد. وەهای کرد راستی بەروونی دەربکەوێت. ریفۆرمیش ئایدیۆلۆژیای دەوڵەتی ــ خودا و دەستلێنەدراو (حصانة)ي بیرۆکراسی و یەکێتییەکەی پارچەکرد، کەلەلایەن کلێساوە دەپارێزران. کاریگەری ترسی لەسەر کۆمەلگا بەلاوەنا. رێگای لەپێش ئەوە کردەوە هەرکەس بتوانێ شێوازی باوەڕی خۆی پێناسە بکات. لەرۆژهەلاتی ناوینیش بەپێچەوانەوە چەمکی موعتەزیلە و هاوشێوەکانی بەلاوەنران. رووخانی حاکمییەتی ئایینی ئازادی هزرو باوەڕی خێراکرد. قۆناخی رۆشنگەری رەهەندی پێشکەوتنەکانی فراوانترکردو بۆ ناو جەماوەری گواستەوە. لەکاتێکدا بەشێوەیەکی بابەتی هەرسێ مەیل لەمپەرەکانی دەستلێنەدراو (حصانة)ەکانی چواردەوری دەوڵەتی پارچەکرد، رێگای لەپێش هێزی دیموکراسی کومەلگا کردەوە. شۆڕشەکانی ئینگلیز، ئەمریکا و فەرەنسا دەوڵەتی کلاسیکیان پارچەکرد، لەبواری ئایدیۆلۆژی و بیروکراسی رێگای لەپێش نوێبوونەوە کردەوە. لەرێگای دەستوورو مافەکانی مرۆڤ سنوورەکانی تەسککردەوەو ئینسیاتیفی هێزە کۆمەلایەتییەکانی خێراکرد. بەمجۆرە پێشکەوتنە مەزنەکانی شارستانییەتی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم هاتەئاراوە.

هەرچی لەرۆژهەلاتی ناوینە لەم سەردەمەدا گۆڕانکاریەکان بەپێچەوانە بەڕێوەچوون. ئەو هێزانەی هەر لەسەرەتاوە پێویست بوونی دەوڵەتیان بۆ بەرژەوەندی و ئاسایشی گشتی کۆمەلگا بەخراپی بەکارهێناو وەك دەمامكی دەسەلاتێکی ــ شەڕکەری زەوتکار خۆیان رێکخست، لەرێگای هەولێکی مەترسیدارەوە بەتەواوەتی خۆیان زاڵکرد. دەوڵەت کە بەتەواوی بوو بەدەسپۆت، وەکو گەنە بەپشتی کۆمەلگاوە نووسا. قۆناخەکانی دوای سەدەی پازدەهەم چیرۆکی تراژیدیای ئەم سەردەمەیە. لەکاتێکدا رۆژئاوا لەمەگناکارتا بەرەو دەستووری هاوچەرخ هەڵدەکشا، سەرجەم دەسترۆیی رۆژهەلات و رۆژهەلاتی ناوین جۆرە جیاوازەکانی دەسپۆتیزمیان پێشدەخست. ئەو پەندە گەلەرییەی دەڵێ " یاری لای عوسمانییەکان زۆرە " لەم قۆناخەوە ماوەتەوە. گووتەی " گەورەترین بەختەوەری لەم جیهانەدا، ژیانێکی دوور لەدەوڵەتە" ئەم راستییە نیشاندەدات. کۆمەلگای رۆژهەلاتی ناوین وەك نێچیرێك بەتووندی بەدەستی دەوڵەت گرێدراوە. تەنانەت بچووکترین هێما (ئیشارەت)ی پەردەرکردن ئاوەڕووت کردنی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لەجیاتی سنووردانان بۆ دەوڵەت. ئەو سنووردارکردنەی بۆ یاساو دەستوور دادەنرێت بەدیناسۆربوونی دەوڵەت پێشدەخات. دەوڵەتی رۆژهەلاتی ناوین لەناوخۆ بەرامبەر کۆمەلگا لەدەرەوەش بەرامبەر رۆژئاوا خۆی داخست و موحافەزەکارتربوو، کاتێك لەمیانەی پەردەی میلیگەرایی سەدەی بیستەم خۆی داپۆشی، رێگای لەپێش زیاتر سەختبوونی کێشەکان کردەوە. لەکاتێکدا کەمایەتییەکی بچووك لەمیانەی یارمەتی دەوڵەت، لەرێگای میلیگەراییەوە هەندێ ریفۆرمی

سنووورداری ئەنجامداو هاوچەرخ بوو، بەڵام دواکەوتوویی و دەمارگیری ناو کۆمەڵگا زهنییەتێکی گەوج و سیس و نەخۆش و دەرەوەی سەردەمی خوڵقاند. لەکاتێکدا خەرمکیبوون و نەریتی باو هەموو پیرۆزی خۆی لەدەستدەدا، هاوچەرخبوونیش تەنیا لەچواردەوری دەوڵەت چینێکی سیخوڕی بابەتی پێکهێنا. دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین بەتەواوەتی هەڵئەوەشایەوە. هەروەکو لەتایبەتمەندێتی و کەسایەتییەکەی چاوەڕواندەکرا وەڵامی دەزگای سیخوڕی دایەوە. لەبەرئەوەی رۆژئاوا ئەمەی بەگوێرەی بەرژەوەندییە کورتخایەنەکانی خۆیبینی نەیخواست بیرووخێنێ. ئەگەر لێیان بگەڕابووانایە ئەوا هەردوو پادشایەتی عوسمانی و ئێرانی خۆیان دەڕووخاند. بەڵام لەرێگای هاوسەنگی تایبەت بەدرێژایی دووسەد ساڵ لەسەرپێیان هێشترانەوە. ئەو "سەرمایەداری کۆمپرادۆری" یەی سیستەمی سەرمایەداری باڵادەستی رۆژئاوا لەهەرچوار لای جیهان پێشیخست بۆ بناخەی ئابووری ئەم بەسیخوڕبوونە گونجاوو نموونەیی بوو. نەك هەر تەنیا هیچ کێشە و گرفتێکی کۆمەڵگا چارەسەرنەکرا، بەڵکو نەخوازرا ببینرێ. هەروەکو بڵێی نموونەیەکی هاوچەرخی دەوڵەتی پادشای ـ خوداوەند لەئارادایە. ئەوهێزە تەکنۆلۆژییە سەربازییەی لەرۆژئاوا بەدەستهێنرا بۆ دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین وەك فریادڕەسی گیان بوو. لەرێگایەوە زۆر بەسانایی دەیتوانی لەبەرامبەر کۆمەڵگا خۆی لەسەر پێیان رابگرێت. کاتێك ئەربابەکانیشی پاڵپشتی بن، ئەوا درێژکردنی تەمەنی دەمامکی دەسەڵاتی ـ جەنگاوەری هێندە سەخت نەبوو. چەندە لەمیانەی مەزهەبەکانی وەك سۆسیالیزمی بونیادنراو و سۆسیال دیموکرات و رزگاری نیشتمانی ـ کە ئامرازی یەدەگی سیستەمی سەرمایەداری بوون ـ خۆی ماکیاژ کرد، ئەوا زیاتر تۆکمە و قایم بوو.

ئەو قۆناخەی گوایە وەکو ریفۆرم لەقەڵەمدەدرێت، بەرامبەر بەو ئاڵۆزی (قەیران) گشتییەی سیستەمی سەرمایەداری ـ ئیمپریالیستی جیهانگیری کە لەساڵانی ١٩٩٠ لەگەڵ هەڵوەشانەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراو خێرابوو، دانەدانە هەڵوەشایەوە. ئەو ئیمپراتۆریەتە قەیراناوییەی ئەمریکا رێبەرایەتی دەکات ناتوانێ لەگەڵ ئەم پێکهاتانە بەڕێوەبچێت. چونکە لەگەڵ لۆژیکی سیستەمەکە ناگونجێ و پێچەوانەیە. لەکاتێکدا سیستەم قازانج و ئارامی بەبنەما دەگرێت، لەرەوشی نوێدا دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین کەوتە قۆناخێك هەروەکو بڵێی تی ئێن تی دەخاتە ژێر هەردوو بوارەوە. کەدەڵێین دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین واتە بێ متمانەیی و خەرجی لەخۆڕا. دابڕانی لەئاپۆڕای جەماوەری، بێ متمانەیی و خەرجکاری گەیاندۆتە ئاستێك کە بەرگەگرتنی ئاستەمە. بەرامبەر بەداواکاری ئەو گەلەی لەسەرەوە لەگەڵ کەڵەکەبوونی کێشەکانی سەرمایەداری جیهانگیری و، لە ژێرەوە لەگەڵ کەڵەکەبوونی گرفتەکان لەسەردەمی ئنۆلیتیکەوە لە زۆرانبازیدایە، زۆر ئاستەمە دەسپۆتیزم بەمشێوە بۆیەکراوییەی بتوانێ وەڵام بداتەوە.

٣ ـ کێشەیەکی دیکەی بەلانی کەم هێندەی کێشەی دەوڵەت قورسبووە ئەو هەڵسوکەوت و زهنییەتەی کۆمەڵگایە کە لەدەوروبەری خێزان و ژن شێوەی گرتووە. لەسەرەوەدا دەوڵەت، لەخوارەوەش خێزان، وەکو دووالیزمی بەهەشت و دۆزەخ یەکێتییەکی دیالەکتیکی پێکدێنن. لەکاتێکدا

دەولـەت میکرۆمـۆدیلی خـۆی لـەخێزان وەردەگرێـت و پێکـدێنێت، داواکاریـەکانی خێـزانیش کـە لەگەورەبوون دایە ماکرۆمۆدێلی خۆی وەکو دەولـەت وێنادەکات. هەرخێزانێك چارەسـەری نموونـەیی خۆی لەبەدەولەتبووندا دەدۆزێتەوە. رەنگدانەوەی دەسپۆتیزمی دەولەت لەخێزاندا "سەرۆکی خێـزان" پیاوە، کەوەك" دەسپۆتێکی بچووکە" چەندە دەسـترۆییە گەورەکەی دەولەت هەولبدات لەمیانـەی هەلۆیستە بەکاریگەرو دەستڕۆو نارەزوومەندانەکەی خۆی خەلك رێکبخات، سەرۆکە بچووکەکەش بەوە خەریك دەبێت هەمان سیستەمی رەهاگەرایی بەسەر چەند ژنێك و مندالەکاندا پەیرەوبکات.

تـاوەکو لەشارسـتانییەتی رۆژهـەلاتی ناوینـدا خێـزان وەکـو میکرۆمـۆدێلی (نموونـەی بچـووکی) دەولـەت شـینەکرێتەوە، ئـەوا ئەنجامـدانی شـیکردنەوەیەکی تۆکمـە بـۆ کۆمـەلگا زۆر بەناتـەواوی دەمێنێتەوە. ئەگەر ئەمرۆ لەکۆمەلگاکانی رۆژهەلاتی ناوین کێشەی ژن بەلانی کـەم هێنـدەی کێشەی دەولـەت قـورس بووبێـت، ئـەوا دیسـان مێـژووی کۆیلایـەتی ژن لەژێرئەمـەدا شـاراوەیە. کەئـەویش بەئەندازەی مێژووی دەولەت نالۆزو درێژخایەنە. تاوەکو بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا سێکوچکەی بەرمۆدای ژن ـ خێزان ـ پیاو لەنەخشە نیشاننەدرێت، ئەوا نقوومکردنی هەرکەشتییەکی چارەسەری کۆمـەلگا کـە بەتەنیشـتی تێپـەردەبێت زۆرسـانایە. سێکوچـکەی بـەرمۆدا لەئۆقیانووسـی کۆمـەلگادا لەرۆژهەلاتی ناوین خێزانە. کە لەهەمانکاتـدا میکرۆمـۆدێلی دەولەتـە. لەکاتێکـدا دەسـەلات و دەولـەت هەلدەکشێن، مسۆگەر تـاوەکو شوێنکەوتەی خۆیـان لـەدەزگای خێزانـدا نیشاننەدەن نـاتوانن ئـەوەی دەیانەوێ ئەنجامی بدەن. دەسەلات و دەولەتێك کە لەناوخێزاندا رەنگنەداتـەوە، نـاتوانن شانسـی ژیـانی خۆیـان بەهێزبکـەن و بـەردەوامی پێبـدەن. ئـەم دووالیزمـە دیالەکتیکییـە بەشـێوەیەکی تایبـەت و هەستیار لەشارستانییەتی رۆژهەلاتی ناویندا دەستی بۆدەبردرێت و هیچ کاتێك پشتگوێ ناخرێت.

ژن وەکو چین، بنەچەو رەگەز خراوەتە نێو کۆنترین زنجیرەی دیلێتییەوە، تاوەکو تـاوتوێ نـەکرێت و بەشێوەیەکی سنوورداریش بێت نەخرێتە ژێر شیتەلکردنێکی سۆسـیۆلۆژی، ئـەوا کـەموکورتی مـەزن دەبێت لەدەرککردن بەخێزان و پیاو، بەواتایەکی دیکە دەولەت و کۆمەلگا. بەکورتی پێویستە مێـژووی کۆیلایەتی ژن بنووسرێتەوە. لەبەرئەوەی لەبەشەکەی پێشووتر هەولـمدا ئامـاژە بەپێناسـەی ژن بکـەم لێرە دووبارەی ناکەمەوە. بـەلام دیسـان لـەکاتی هـەنگاونان بـەرەو بەکۆمـەلگابوون لـەبواری بایۆلۆژیـدا نیشـاندانی ژنـان وەك رەگـەزێکی ناتـەواوو بەکـەموکورتی تـەواو هەلۆیسـتێکی ئایدیۆلۆژییـە ــ تێروانینێکی زهنییەتی پیاوسـالارییە ــ هەربۆیـە نـابێ پشتگوێ بخرێت. بەپێچەوانەوە هـیچ کاتێـك نابێ ئەوە لەبیربکرێ کە لـەبواری زانسـتی سـەلێزاوە ژن وەکـو هـەبوونێکی کۆمەلایـەتی و بـایۆلۆژی تۆکمەترە.

ناوەندی کولتووری دایك ــ مـالیکردن رۆژهـەلاتی ناوینـە. ئـەو بەلگانـەی لەدەسـتدان نیشـاندەدەن کەئەم کولتوورە لەسالانی ۱۵۰۰۰ ی پ.ز لەنێو پێشکەوتندا بـووە. هـەبوونی ئـاژەل و دانەوێلـە لـەبناری ئـاوەوەی زنجیـرە چـیاکانی زاگـرۆس ــ تـۆرۆس تواناکاریـە سـەرەکییەکان بـۆ مـالیکردن دەرەخسێنێ.

لەباری پێکهاتەی خاك و کەش و هەوا بۆ رووەك و بەخێوکردنی ئاژەڵی بچووکی وەکو مەڕو بزن رۆڵێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ.

پێویستیەکانی ژن لەمنداڵبوون و بەخێوکردن تەنیا لەهەلومەرجی شوێنی جێگیردا بەئاسانی بەدیدێت. کاتێك کەشێکی گونجاو، هەبوونی ئاژەڵ و رووەك لەگەڵ ئەم پێویستییە دەبن بەیەك، هەلومەرجە بنچینەییەکانیماڵیکردنی دێتەئاراوە. هونەری کۆکردنەوە، هەبوونی چەندین جۆری رووەك و میوە دەتوانێ پێویستییەکانی خواردن دابین بکات. ماڵیکردنی مەڕو بزنی شاخ، دابینکردنی پێداویستییەکان لەرێگای خوری، شیرو گۆشت دەوڵەمەندتردەکات. لەرێگای ئەزموون و تاقیکردنەوەکان بینراوە کەپێگەیاندنی دانەوێڵەو دارەبەپیتەکان لەوشوێنەی وەکو کێڵگەیە رێگا لەپێش چەندین جار زیادبوونی بەرهەم دەکاتەوە. لەجیاتی ئەوەی یەکسەر ئاژەڵ بکوژن، بەخێوکردنی زۆر گونجاوتربووە بۆئەوەی لەسەرماو نەبوونیدا برسی نەمێنێ و سوود لەبەرهەمەکانی شیرو خورییەکەی ببینێ. ژن ـ دایك لەگەڵ ئەو منداڵانەی لەدەوروبەری خۆی گەورەی دەکات. بۆ پێشخستنی سیستەمی ماڵیکردن لەهەردوو بواریشدا خاوەنی ئەزموونی بەهێزە. لەوانەیە دەرکەوتن لەئەشکەوت و پێگەیاندنی بەرهەمی گونجاوو ئاواکردنی ماڵ لەوشوێنانەی ئاژەڵی لێ بەخێودەکرێت کارێکی سادەو سانایی دیاربێ، بەڵام هەروەکو چوونە سەرمانگ رۆڵێکی مەزن لەمێژوودا دەبینێ. دروستکردنی گوند لەکوخە بچووکەکان هێندە زەحمەت نابێت. ئەو مێژووەی بۆ ساڵانی ١١٠٠٠ ی پ.ز درێژ دەبێتەوە ئەمڕۆ لەزۆر شوێنەکانی کوردستان وەکو، دیاربەکر، ئەرگانی، چیای ئۆنو: باتمان، چەمێ خەلان: ئورفا، نەڤالاچۆڵێ و گۆبەکلی تەپە، برادۆست، ماغ ـ پاشماوەکانی ئەم کولتوورە دەبینرێ. لەهیچ شوێنێکی جیهان شوێنگەی کولتووری نیشتەجێبوون نابینرێ، کە لەوە کۆنتربێت. سەرەکیترین بەڵگەکانی بڵاوبوونەوەی کولتووری دایك ـ ماڵیکردن لەم ناوچانە نیشاندەدات ئەو پەیکەرانەن کەهەموویان لەوێنەی ژنن. هەروەها دەتوانرێ مۆرکی ژنان لەپێکهاتەی زمانی ناوچەکان وەك نموونە نیشانبدات. لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا کاتێك هەمان کولتوور بواری کارامەیی ژنانە ئەوا ئەم راستینەیە پشتڕاست دەکاتەوە.

سەرچاوە سۆمەریەکان ئەوە نیشاندەدەن لەکاتی دامەزراندنی دەوڵەتشاردا بۆیەکەمین جار ئەم کولتوورە بەکاریگەربووەو بەشێوەیەکی بەهێز درێژەی بەهەبوونی خۆیداوە. ئەو پەردە میتۆلۆژییە چنراوەی لەدەوروبەری ژنەخوداوەند ئینانا ـ خوداوەندە ژنی ئورگ ـ ئەزموونبەخشە. بەتایبەتی بەرخودانی لەبەرامبەر هەڵکشانی باڵادەستی پیاو گەوهەرێکی وەهای هەیە کەتۆکمەترین بزووتنەوەکانی فێمێنزمیش پێینەگەیشتوون. بەرامبەربەخوداوەند ئەنکی بەشێوەیەکی بەهێز پارێزگاری لەوەدەکات کەژن خاوەنی کامە شارستانییەتە. بەزمانێکی شیعرئامێزانە باس لەوەدەکات کەخۆی خاوەنی ١٠٤ "ما"کانە، ئەنکی بەفێڵبازی لێیدزیوە، بۆیە پێویستە بیداتەوە. ئەم باسە میتۆلۆژییە کەبۆ٣٠٠٠ ی پ.ز دەگەڕێتەوە، لەراستیدا بەشێوەیەکی بەرچاو رۆڵی ژنان لەدوای شارستانییەتی سۆمەری نیشاندەدات، هەروەها ئینانا لەڕیشەوە بەکۆنە ژنەخوداوەندی شاخ

"نینهورساك" گرێدەدرێت. لەبواری ئەتیمۆلۆژی (زماننناسی) نین= ژنەخوداوەند، کور= شاخ، ساك = ناوچە، ئەمەش بەواتای ژنە خوداوەندی ناوچەی شاخاوی دێت. بەگوێرەی ئەوەی کە لەخوارووی میزۆپۆتامیا باس لەشاخ بکەیت زنجیرەی زاگرۆس و بەردەوامییەکەی بەئەقڵدادێت، ئەوا ئەوەرووندەکاتەوە کەکولتووری ژنەخوداوەند لەناوچە شاخاویەکانەوە بۆ خوارەوە گواستراوەتەوە.

لەماوەی نێوان ٤٠٠٠ ـ ٢٠٠٠ ی پ.ز لەناوەندی شارستانییەتی جیهان واتە لای سۆمەریەکان هێشتا کولتووری ژن ـ دایك بەکاریگەرە شانبەشانی پیاو خاوەن قورساییە. لەتەواوی بەڵگە میتۆلۆژیەکانی پەیوەست بەم قۆناخە بەقورسایی رەنگیداوەتەوە. پەرستگاکانی ژنەخوداوەندە بەربڵاون. هێشتا لەدەوروبەری ژن کولتووری عەیبداری پێشنەکەوتووە. بەتایبەتیش کرداری زایەندی وەکو چالاکییەکی خودایی باسدەکرێت. عەیبداری لەولاوە بمێنێت، چیرۆکی ئەدەبی وەها جێگای باسە تەنانەت لەرۆمانەئەرۆتیکە بێزاردەکانیش نابینرێ. هەرچالاکی و هەڵسوکەوتێکی پەیوەندی بەزایەندەوە هەبێت، وەکو بەهادارکردن و جوانی ژیان واتای پێدەدرێت. هێشتا هیچ عەیبداریەك سەبارەت بەژن لەئارادانییە کەدواتر لەمیانەی شێوازی ژیانی دژەشۆڕشگێری پێشدەخرێت. جەستەی ژن بەردەوام بابەتی پیاهەڵدانە. هەرچەندە مەراسیمی هاوسەرێتی پیرۆز چەواشەکرابێت ــ بووبێتە چالاکی پیسکردن ـ بەڵام پاشماوەی ئەم قۆناخەیە. داستانی "مەمی ئالان"، "مەم وزین" و "دەروێشی عەبدی" کە تائێستا لەکوردستاندا باسدەکرێن چەندین لایەنی پەیوەست بەپەیام و بابەتەکەی شوێنگەی بەهێزی ژن نیشاندەدات. ئاماژە بەوەدەکرێ کەیەکەمین نموونە رەسەنەکەی ئەم داستانانە بۆسالآنی ٤٠٠٠ ی پ.ز دەگەرێتەوە.

لەهۆنینەوەی میتۆلۆژیای "ئینانا" هەم پیاوی ـ شوانکار، هەم پیاوی ـ جووتیار وەکو یارمەتیدەر نیشاندەدرێن. دوموزی شوانکارو ئەنکۆمدی جووتیار بۆنیشاندانی رێزو گرێدانیان بەرامبەر ئینانا لەپێشبڕکێدان. بۆبوون بەیارمەتیدەری سەرەکی هیچ کارێك نامێنێ نەیکەن. هێشتا ئینانا لەرەوشی پێشەنگێکی بەرچاودایە. وەك جووتیارو شوانکار پیاو زۆر لەوەدوورە ببێ بەبالادەست. لەداستانی بابلی "ئەنومائەلیش" کەداستانێکی دیکەی بەناوبانگی سۆمەریەکانە، دەبینین رەوشی پێچەوانە بۆتەوە. دووالیزمی خوداوەند ماردۆك کەنوێنەرایەتی پیاوی خاوەن هێزی نائاسایی دەکات لەگەڵ تیامات کەنوێنەرایەتی ئەودایکە دەکات کەهێزی لەبەربراوە، دووالیزمێکی ئەزموونبەخشە. سەبارەت بەژنەخوداوەندو ژن ــ دایك هەڵمەتێکی رەشکردن و کولتووری عەیبدارکردن بەرێوەدەچێت. بۆئەوەی ژن وەك بێرەوشت، بێسوود، زیانبەخش و مەترسیدار نیشانبدەن هێندەی بکرێ قاڵبە میتۆلۆژیەکان تەنگەتاودەکرێن. دەبینین لەسالآنی ٢٠٠٠ ی پ.ز بەدواوە ئەم کولتوورە بلاودەبێتەوە. لەسیستەمی کۆمەڵگا گۆڕانکاریەکی مەزن دژی ژن هاتۆتەئاراوە. کۆمەڵگای باوکسالاری لەو هێزەدایە بالادەستی خۆی بکاتە داستان. لەکاتێکدا هەرشتێکی پەیوەندی بەپیاوەوە هەیە بەشکۆمەندی و قارەمانی نیشاندەدرێن، هەرشتێکی پەیوەندی بەژنەوە هەبێت بچووك دەکرێنەوە، وەك عەیبداری و بێنرخ نیشاندەدرێت.

شکاندنەوەیەکی رەگەزی وەها دێتەئاراوە کە لەمێژوودا رێگا لەپێش گەورەترین گۆڕانکاری ژیانی کۆمەڵگا دەکاتەوە. دەتوانین ئەم یەکەمین گۆڕانکارییەی لەرۆژهەڵاتی ناوین پەیوەست بەمەزن دێتەئاراوە بە"یەکەمین شکاندنەوەی رەگەزی مەزن" ی بەناوبکەین کەشۆڕشی چەواشەیە. دەڵێین شۆڕشی چەواشە (دژەشۆڕش) هەربۆیە کاریگەری ئەرێنی لەسەرگۆڕانکاری کۆمەڵگا نییە. بەپێچەوانەوە باڵادەستی وشك و توندی کۆمەڵگای باوکسالاری هێناو لەمیانەی لاتەریککردنی ژنان رێگای لەپێش جیاوازییەکی مەزنی ژیان کردەوە. لەجیاتی کۆمەڵگایەکی دوودەنگی، رێگای لەپێش کۆمەڵگای یەکدەنگی پیاو کردەوە. لەوانەیە ئەم شکاندنەوەی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین یەکەم هەنگاوی سەراوژێربوون بووبێت. لەگەڵ تێپەڕبوونی قۆناخە جیاوازەکان ئەنجامەکانی تاریکتر بووە. هەنگاو بۆنێو کولتووری کۆمەڵگای پیاوسالاری بەزێدەڕۆیی و یەکلایەنە نراوە. لەکاتێکدا ژیری سۆزداری و زیندووی ژن ونبوو کە لەقۆناخێکدا سەیروسەمەرە (عجائب)ی خوڵقاندو تادوارادە مرۆ ڤپەروەرانەبوو؛ لە ژیری وشك ـ ئەنالیتیك ـ کولتوورێکی ستەمکار لەدایکبوو کەتەسلیمی دۆگماتیزم بووە، لەسروشت دابڕاوە، شەڕ بەگەورەترین مەردایەتی لەقەڵەمدەدات، چێژ لەرشتنی خوێنی مرۆڤ وەردەگرێت، هەمووجۆرە هەڵسوکەوتێکی ئارەزوومەندانە لەگەڵ ژن و پیاوی بەکۆیلەکراو بەماف دادەنێ. ئەم ژیرییە یاخود ئەمجۆرە هزرکردنە پێکهاتەیەکی پێچەوانەی ژیری ژنی هەیە کەیەکسانیخوازەو وابەستەی سروشتی زیندووو بەرهەمی مرۆڤدۆستانەیە.

لەدوای هەڵکشانی پێکهاتەی پیاوسالاری دەبینرێ کەخوڵقکاری کۆمەڵگا دووچاری بەستەڵەکیی و بنبەستبوونێکی جددی هاتووە. لەکاتێکدا لەقۆناخی نێوان ٦٠٠٠ ــ ٤٠٠٠ ی پ.ز (قۆناخی دایك) بەهەزاران داهێنان ئەنجامدران، لەدوای سالانی ٢٠٠٠ ی پ.ز دەبینرێ کەژمارەیەکی زۆر سنووورداری داهێنان هەن کەجددی و بایەخدار ببینرێن. لەتەنیشت ئەمەش پێکهاتەیەك هاتەئاراوە کەکولتووری دەسەڵات ـ جەنگاوەری تێدابلاوبۆوە، فەتحکاری بەشکۆدارترین پیشە لەقەڵەمدرا ــ پیشەی پادشاکان ـ و ئامانجی سەرەکی دەوڵەتەکان بوو بەفەتح. بەپووختی بەلاوەنانی ژن و بەهاو نرخدانێکی مەزن بەدەسەڵاتەکانی پێکهاتەی پیاوی فەتحکار ــ جەنگاوەر لەناویەکدا بەرێوەچووە. لەکاتێکدا دەزگای دەوڵەت بەتەواوی وەکو دۆزینەوەیەکی پیاو واتاداربووە، شەڕەکانی بەئامانجی تالان و دەسکەوت ئەنجامدراون، بووە بەشێوازێکی بەرهەمهێنان. لەجیاتی چالاکی کۆمەڵایەتی ژنان کەپشت بەبەرهەمهێنان دەبەستێ، هەنگاو بۆ ئەو چالاکییە کۆمەڵایەتیانەی پیاونراوە کەپشت بەشەڕو دەسکەوت (غەنیمەت) دەبەستێ. پەیوەندییەکی نزیك لەنێوان دیلێتی ژن و کولتووری کۆمەڵگای جەنگاوەری هەیە. شەڕ بەرهەم ناهێنێ، قۆرخ دەکات، تالان دەکات. هەرچەندە رۆڵی توندوتیژی لەهەندێ هەلومەرجی تایبەتدا ــ کردنەوەی رێگای ئازادی، بەرەنگاربوونەوەی داگیرکاری و دەستدرێژێ و چەوسانەوە ــ لەپێشکەوتنی کۆمەڵگادا رۆڵی دیاریکراوی هەبێت، بەڵام بەزۆری رووخێنەرو نەرێنییە. کولتووری توندوتیژی کە لەناواخنی کۆمەڵگا جێگیربووە، لەرێگای شەڕەکانەوە تێرخۆراك دەکرێت. لەنێو دەوڵەتاندا شمشێری شەڕ، لەناو خێزانیشدا دەستی پیاو پەیکەری

بالادەستین. هەم کۆمەلگای ژێر هەم ئەوەی ژوور لەنێو بەرداشی شمشێر و دەست دان. بەردەوام بەشانوبالی کولتووری زالبووندا هەلدەدرێت. گەورەترین کەسایەتییەکان ئەو شانازیکردن و پیاهەلدانەی لەئەنجامی خوێنرشتنێکی بەناهەق بەرامبەریان نیشاندەدرێت، بەگەورەترین و بەهێزترین مەردایەتی و رەوشت بەرزی لەقەلەم دەدەن. بەتایبەتیش پادشاکانی ئاشوورو بابل دروستکردنی کۆشك و قەلاو شورا لەکەللەسەری مرۆڤ و نموونەکانی دیکە بەگەورەترین شان و شەوکەت و شەرەف لەقەلەمدەدەن. کولتووری توندوتیژی ناوکۆمەلگاو تیرۆری دەولەت کەنەمرۆش بەربلاو سەرچاوەی خۆی لەم کولتووره وەردەگرێت.

لەمێژووی ئایینە تاکخوداییەکاندا لەدەوروبەری ژن کولتووری "دووەمین شکاندنەوەی مەزنی رەگەزی" دێتەئاراوە. کولتووری شکاندنەوە لەقۆناخی میتۆلۆژی، ئەمجارە وەك فەرمانی خودا دەبێتە یاسا. شێوەی پەیوەندی حەزرەتی ئیبراهیم لەگەل ساراو هاجەر نیشاندەدات کەئایینی نوێ بالابوونی پیاو ئەرێ دەکات. باوکسالارێتی بەتەواوی جێگربووە. دەزگای کەنیزەك (جاریە)ی پێکهاتووە. هاوسەرێتی لەگەل چەندین ژن، واتە ـ فرەژنی ئەرێ دەکرێ. پەیوەندی توندی حەزرەتی موسا لەگەل خوشکەکەی مەریەم، نیشاندەدات کەبەشی ژن لەمیراس وەرگرتن هەلگیراوە، نەماوە. کۆمەلگای حەزرەتی موسا تەواو کۆمەلگایەکی پیاوانە.

هیچ ئەرکێك بەژنان ناسپێردرێ. هۆی کێشمەکێش لەگەل مەریەم بۆ ئەمە دەگەرێتەوە. گووتەی " نابێ زبی دەست بەهەوێر خۆی تێکەلی کاری پیاوان بکات"، لەو رۆژگارەوە بۆمان ماوەتەوە.

لەپادشایەتی عیبرانییەکاندا کەپێش سالانی ۱۰۰۰ ی پ.ز و دواتریش هەلکشا، دەبینین کەلەگەل هاتنی داودو سلێمان هەنگاونراوەتە نێو کولتووری حەرەمسەرای فراوان. ژنان دەکرێن بەدیاری. هەنگاو بۆ قۆناخێکی نوێ نراوە کەدەنگی ژن کپکراوەو بۆری هەناسەدانی بردراوە. تەسەروفکردن لەسەر ژن هاوشێوەی تەسەروفکردن ـ خەرجکردنی هەر مولکێکی دیکەیەو هیچ جیاوازییەکی نییە. ئەم رەوشەی لەدەولەتی ئایینی تازە لەئارادایە، کاریگەری و رەنگدانەوەی لەسەر خێزانیش دەبێت، ناشێ لەژێر بالادەستی جووتەی کولتووری باوکسالاری و کولتووری دەولەتی ئایینی باس لەرۆلی ژن بکرێت. باشترین ژن ئەوەیە کە بەباشترین شێوە گوێرایەلی پیاوەکەی و باوکسالارێتی بکات. ئایینیش کراوەتە ئامرازی رەشکردنی ژن و چەواشەکردنی راستینەکەی. بەرلەهەموو شتێك "حەوا" یەکەمین ژنی گوناهبارە کە "ئادەم"ی تەفرەداو بووە هۆکاری دەرکردنی لەبەهەشت. لیلیت کەکرنۆشی بۆخوداوەندی ئادەم ـ شێوەی باوکسالارێتی ـ نەبرد، شەیتان بەبنەمادەگرێت شێوەی ئەو مرۆڤەی کرنۆشی بۆ ئادەم نەبردو بەندایەتی پەسندنەکرد ـ هاورێی شەیتانە. رەشکردنی میتۆلۆژی وەك نموونە دەبینرێ و بۆرەشکردنی ئایینی وەردەچەرخێنرێ. بانگەشەی سۆمەرییەکان سەبارەت بەوەی گوایە ژن لەپەراسووی پیاو دروستکراوە لەپەرتووکی پیرۆزیشدا بەجێکراوە. ئەو پێغەمبەرانەی ژمارەیان بەهەزاران گەیشتووە تاکە ژنێکیشی تێدانییە. زایەندی ژن بەگوناهێکی گەورە لەقەلەمدەدرێ، بەردەوام دووچاری رەشکردن و ناوزراندن دێت، بەسووك و نزم دەبینرێ و دەکرێت

بەپرەنسیپێکی نەریتی. ئەو ژنەی لەکۆمەڵگاکانی میسرو سۆمەر خاوەن شوێنگەیەکی شکۆداربوو ئیتر بابەتی عەیبداری و گوناهباری و تەفرەدانە.

کاتێك دەگەینە سەردەمی حەزرەتی عیسا، شێوەی مەریەم کەرووبەڕوومان دەبێتەوە سەرباری ئەوەی دایکی کوڕی خوداوەندە، بەڵام بەخۆی هیچ پەیوەندییەکی بەخوداییبوونەوە نەماوە، کەوتن بەردەوامە. ژنێکی بێ دەنگی چاوبەفرمێسك جێی ناونیشانی دایکە خوداوەندی گرتۆتەوە. دووگیانبوونی لەئەنجامی فووتێکردنی خوداوەند ــ پیاوی باڵادەستی سەرژن ــ بیرۆکەیەکی پڕلەناکۆکییە. سێکوچکەی باوك ــ کوڕ ــ رۆحی پیرۆزی ئایینی مەسیحی لەبنەڕەتدا گوزارە لەسەنتێزێکی ئایینی فرەخودایی و تاکخودایی دەکات. لەم قۆناخەدا باوەڕی بتپەرستی و رۆحگەرایی کەپەیوەندییەکی چڕی لەگەڵ ئایینی مەسیحی هەبوو لەگەڵ باوەڕی وشکی تاکخودایی عیبرانییەکان ململانێییەکی بەرفراوانیان لەنێوانداهەبوو، لەئەنجامدا ئەم سێ مەیلە رێککەوتن، بوون بەخوداوەندی سێیانە، واتە ژمارەیان ئێجگار کەمبۆوە. لەسەردەمی حەزرەتی محەمەدیش سێکوچکەیەکی بەمشێوەیە بوونی هەبوو. بەجۆری ئایینێك شێوەی گرتووە. ئەوەی سەیرە، لەکاتێکدا بەلانی کەم پێویستە "مەریەم" یش خوداوەند بێت، وەك ئامرازێکی رۆحی پیرۆز دەبینرێ. ئەم دیاردەیە نیشاندەدات کەخوداوەند خاوەن مێشکێکی پیاوانەیە، بووە بەپیاو. لای سۆمەری و میسرییەکان خوداوەندە ژن و پیاوەکان تارادەیەك ژمارەیان وەك یەکە، یەکسانن. تەنانەت لەسەردەمی بابلیشدا هێشتا دەنگی دایکەخوداوەند بەهێزە.

ئەوەی لەرێگای حەزرەتی عیسا و مەریەم بەدیهاتووەو دەکەوێتە سەر ئەستۆی ژن، بوون بەدایکێکی هێمن و چاو بەفرمێسکە. ئەو هیچ کاتێك بۆنی خوداوەندێتی ناکات. زۆر بەباشی کوڕەکانی(کوڕی خوداوەند) بەخێو دەکات کە لەماڵن بەهادارن. لەبوون بەژنی ماڵ بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکەی کۆمەڵایەتی نییە. گۆڕەپانی گشتی بەتەواوی بەرووی ژناندا دادەخرێت. پراکتیکی عەزیزەکان (ژنی پاکیزە)ی ئایینی مەسیحی دۆخی گۆشەگیری ژنە لەپێناو رزگاربوون لەتاوانە گەورەکانی. ئەگەر شێوەیەکی سنوورداریش بێت دەتوانرێ بگووترێ رێگای لەپێش گۆڕانکارییەکی ئەرێنی کردەوە. بەلانی کەم عەزیزە گوزارەی رزگاربوونە لەعەیبداری و چەمکی زایەندی. هۆکارە ماددی و مەعنەوییەکانی بەهێزە بۆ پەسندنەکردنی ژیانی دۆزەخ ئاسای ماڵەوە. گومان لەوەدا نییە کەپراکتیکێکی مێژووییە. بەواتایەکی دیکە دەتوانرێ بەیەکەمین پارتی ژنە هەژارەکان بەناوبکرێت. بەشێوەیەکی زۆر دامالراوو سەراوەش بێت کولتووری ژنانی مانستەر (دێر) گوزارشت لەزیندووکردنەوەی کولتووری پەرستگای ژن دەکات. شوێنگەی پراکتیکی عەزیزە (راهیبەژنەکان) لەمێژووی ئەورووپادا گرنگە. تارادەیەکی مەزن شیمانە دەکرێت هاوسەرێتی (خێزانی)یەك ژنی لەپراکتیکی عەزیزەکان ئیلهامی لێوەرگیرابێت. دەتوانین بڵێین سەرباری ئەوەی ژن لەژێر هەلومەرجێکی سەختدایە و (پاراستنی پەردەی کچێنی) پاکیزەیی وەك بینینی زایەندەکەیەتی بە سەرچاوەی هەڕەشە و مەترسی، دیسان رۆڵی هەبووە لەبەرزبوونەوەی ژندا. هەرچی لایەنی

خراپەیەتی، شێوەی هاوسەرێتی کاسۆلیکی شارستانییەتی ئەوروپایە ـ کەنابێ تەڵاقی بدات ـ وەك پەرچەکردارێکەو ژن وەك کاڵایەکی زایەنـدی دەبینـێ. بێگومـان ئەمـەش لەسـایەی سـەرمایەداری هەڵکشاوە.

سەرباری ئەوەی ئەو ستاتۆ نوێیەی ژن لەسایەی ئیسلامییەت و حەزرەتی محەمەد بەدەستیهێناوە بەگوێرەی فاکتەری کولتووری باوکسالاری هۆزەکانی بیابان هەندێ لایەنی ئەرێنی لەخۆوەبگرێت، بەڵام لەناوەرۆکدا کولتووری عیبرانی بەبنەماگرتووە. ئەو ستاتۆیەی لەلایەن حەزرەتی داودو سلێمان سەبارەت بەژن شێوەی گرتووە چۆنە، لای حەزرەتی محەمەدیش هەمان شتە. دیسان فرەژنـی ئامانجی سیاسی و ژیانی پڕ لەکەنیزەك (جاریە) بەرەوا لەقەڵەمـدەدرێت. هەرچەندە بە هاوسەرێتی لەگەڵ چوارژن سنووردارکرابێت، بەڵام لەناوەرۆکدا هەمان شتە. چەمکی " ژن کێڵگەتانە، چۆن دەخوازن وەها بەکاریبێنن" ژنی بەموڵککراو وەك پێدراو تاوتوێ دەکات. چەمکی حەزرەتی محەمەد سەبارەت بەئەشقیش سەرسوڕهێنەرە. لەپەنجا ساڵیدا ئەڤینداریەکەی لەگەڵ عائیشەی نۆساڵی، ئاستی بەرزی پەیوەنداربوونی حەزرەتی محەمەد بەرامبەر ژن نیشاندەدات. بەردەوام پەسنـدانی خەدیجەی ژنی یەکەمی ئەو گرنگییەیە کەبەژنی دەدات. بەگشتی بەرامبەرژن هەستیارە. بەڵام هێشتنەوەی حەرەم و کەنیزەکی وەك دەزگایەك دواتر لەناو چینی دەوڵەتدا زۆر خراپ بەکاردەهێنرێت.

لەدوای مردنی حەزرەتی محەمەد کاتێك حەزرەتی عائیشە خۆی خستە نێو شەڕی دەسەڵاتی نێوان خەلیفەکان دۆڕاندی. لەمیانەی ئێش و ئازارێکی مەزن دەرك بەبەهای ژنێتی دەکات، هەربۆیە دەڵێ " ئەی خودایە، لەجیاتی ئەوەی مـن وەکو ژن بهێنییە دونیا، خۆزگە بتکردبام بەتاتەبەرد"، هەر لەپەیوەندی نێوان موسا ـ مەریەم دیاریکراوە کەجێگای ژن لەدەسەڵاتدا نییە. لەرۆژهەڵاتی ناوینی دەرەبەگایەتی چاخەکانی ناویندا گۆڕانکاریەکی ئەرێنی سەبارەت بەشوێنگەی ژن رووی نەداوە. دیسان قاڵبـە مێژووییـەکان بەرێوەدەچـن. لەپەیوەنـدی ئەڤینـداری کـە لـەنێوان لـەیلاو مـەجنون کـراوە بەسەمبۆل ئەنجامێکی ئەرێنی دەرناکەوێت. لەدەرەبەگایەتیدا جێگای ئەشق نییە. لەناو ئەو خێزانـەی لەژێر پێشبڕکێتی باوکسالارێتی و دەوڵەت دایە، ژن لەنێو قۆناخێکدا دەژی کە لەبەرزترین ئاستی نەبوونی کەسایەتی دایە. دیلی رەهای ئارەزووی خاوەن دەسەڵاتەکانە. بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتەکانیان بەتـەواوی رۆڵی ئـامراز دەبینێت. بەشێوەیەکی گشتی بەداتاشراوی لەکۆمەڵگا جیاکراوەتەوە. لەو کۆمەڵانەی هێشتا لەنێو هەلومەرجی رەوەندیدا دەژین، ئەو ئاسەوارانەی لەسیستەمی کۆمۆنەی سەرەتاییدا ماوەتەوە رێزگرتنی ژن لەخۆوە دەگرێت، بەڵام قووڵترین کۆیلایەتی ژن لەناو ژنانی شارەکاندا لەئارادایە.

پێبەپێ پێناسەکردنی شوێنگەی ژن لەژێر سیستەمی موڵکایەتی و باڵادەستی ئاستەم دەبێت. وەك پێدراوێکی پەیڕەوی هەزاران ساڵە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ژن لەنێو رەوشی وێرانەو رووخاویدا دەژیت. تەنانەت کاریگەی لەخشتەبردنی سیستەمی سەرمایەداری دوورە لەوەی بەتەواوی رەنگیدابێتەوە. تـوخمی سـەرەکی ناوەنـدی پاشـڤەرۆیی کۆمـەڵگای رۆژهـەڵاتی ناوینـە. پیـاوی رۆژهـەڵاتی نـاوین کـە

لەهەموو بوارێکدا دۆڕاوە، کاریگەری و تۆڵەی ئەم دۆڕاندنانە لەژن دەسێنێتەوە. لەدەرەوە چەندە دووچاری سووکایەتی ببێت، باجەکەی لەژن دەسێنێت، ئینجا ئەمە بەئەنقەست بێت یاخود لەخۆیەوە پێشبکەوێت. ئەو پیاوەی لەئەنجامی نەتوانینی پاراستنی کۆمەلگاو نەدۆزینەوەی ڕێگای ئازادبوون پڕدەبێت، لەناو خێزاندا وەکو هێرشی بەسەر منداڵ و ژندا دەکات، توندوتیژی خۆی بەسەریاندا دەڕێژێ. لەڕاستیدا دیاردەی " تاوانەکانی نامووس" بەپێچەوانەوە چالاکی دەرخستنی ڕق و کینەی پیاوە بەسەر ژندا، ئەو پیاوەی کە لەهەمووبوارەکانی کۆمەلگادا نامووسی خۆی ژێرپێخستووە. بەشێوەیەکی سەمبۆلیانە، بەڵام لەمیانەی نمایشیکی زۆر هەرزان و لەناوبەر وابیر دەکاتەوە کەدۆزی نامووسی چارەسەرکردووە. جۆرێکی تیمارکردنی دەروونی پەیرەو دەکات. مێژووو دۆزێکی کۆمەلایەتی لەدەستدراو لەژێر ئەم کێشەیەدا شاراوەیە. یەکێك لەکێشە هەرە سەرەکییەکان ئەوەیە کەئەم پیاوە ڕووبەڕووی ئەم کێشە کۆمەلایەتی و مێژووییە بکەیتەوە تێبیگەیەنی و پێی پەسندبکەی کەتاوەکو بیری لێنەکاتەوەو لەبارەیەوە هزر پێشنەخات، هەرگیز لەپیسبوونی (خراپبوونی) نامووس ڕزگاری نابێت. دەبێ ئەوە فێربین و پەیڕەو بکەین کەنامووسی ڕاستەقینە لەپاکیزەیی ئۆرگانی زایەندی ژندا نییە، بەلکو لەبەدەستهێنانی پاکیزەیی مێژوویی و کۆمەلایەتیدا تێپەڕدەبێت.

لەو باوەڕەدام لەمیانەی ئەم پووختە مێژووییەی ئاماژەمان پێیکرد باشتر ڕوونبوۆوە کەئەو کێشانەی لەناو خێزانی ڕۆژهەلاتی ناوینی ئەمڕۆ لەئارادایە بەئەندازەی کێشەکانی دەوڵەت گرنگ و بایەخدارن. فشاری دوولایەنە گرفتەکە دژوارتر دەکات. کاریگەریەکانی کۆمەلگای دەوڵەت و باوکسالارێتی کە لەمێژووەوە هاتوون لەگەڵ کاریگەریەکانی قالبە هاوچەرخەکانی شارستانییەتی ڕۆژئاوا، لەجیاتی خولقاندنی سەنتێز، گرێکوێرە دروستدەکەن. ئەو بنبەستبوونەی لەدەوڵەت هاتۆتەئاراوە، لەخێزاندا دەبێت بەگرێ. پەیوەندیەکانی فرەژنی و زۆری منداڵ لەبواری ئابووریدا ڕێگانادات خێزان لەنێو ڕەوشێکی بەردەوامبووندا بێت. لەگەڵ گەورەبوونی منداڵەکان، گەنجان ناتوانن ئیش بدۆزنەوە، ئەمەش خێزان لەپەلوپۆ دەخات. خێزان کەبەگوێرەی پێوانەکانی ئابووری و دەوڵەت ئامادەکراوە، لەهەردوو لایەنەوە، ئیتر لەمیانەی شێوازی کۆنی پەیوەندیەکان بەڕێوەناچێت و لەنێو چەقبەستندایە. نەخێزانێکی شێوازی ڕۆژئاوا، نەخێزانی شێوازی ڕۆژهەلات، هیچ یەکێکیان لەئاراد نییە. داڕووخانی خێزان لەنێو ئەم هەلومەرجانەدا دێتەئاراوە. بەبەراورد لەگەڵ ئەو پەیوەندییە کۆمەلایەتیانەی خێراتر هەلۆەشانەوە، تائێستا لەسەر پێمانەوەی خێزان و پاراستنی هێزەکەی، بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەتاکە پەناگەی کۆمەلگایە. مسۆگەرنابێ خێزان بچووکبکرێتەوە. ئەو ڕەخنانەی پێشمانخست بەو واتایە نایێت کەلەڕیشەوە ڕەتبکرێتەوە. بەلکو پێویستی سەرلەنوێ تێگەیشتن و ئاواکردنەوە دیاری دەکات.

لەژن زیاتر، بەرۆژە ڤکردنی کێشەی پیاو بەشێوەیەکی ڤورس زۆر گرنگ و بایەخدارە. باڵادەستی پیاو، شیکردنەوەی زاراوەی دەسەلات، لەکۆیلایەتی ژن کەم بایەختر نییە. لەوانەیە ڤورستریش بێت. ئەوەی بەلای وەرچەرخاندا نایێت و ڕێگای لەپێش ناکاتەوە لەژن زیاتر پیاوە. کاتێك دەست لەشێوەی

پیاوی باڵادەست بەربدات، هەروەکو ئەو حوکمدارەی دەوڵەتی خۆی لەدەستداوە هەست بەوەدەکات کەفەوتاوە. دەبێ ئاماژە بەوەش بکرێ کەئەمشێوە پووچەی باڵادەستی لەئازادی بێبەشیکردووەو کردوویەتی بەموحافەزەکارێکی تەواو. گووتنی سەرەتا دەوڵەت کێشەیە، دواترخێزان، هەڵوێستێکی راست نییە. ئەم دوو دیاردەیە لەنێو پەیوەندییەکی دیالەکتیکیدان، پێویستە بەیەکەوە تاوتوێ و شیبکرێنەوە. ئەو ئەنجامانەی سۆسیالیزمی بونیادنراو بەگووتەی "سەرەتا دەوڵەت چارەسەربکەین دواتر نۆرەی کۆمەڵگادێت" رێگای لەپێشکردەوە لەبەرچاوانە. هیچ کێشەیەکی جددی کۆمەڵگا وەهاچارەسەرنابێت کەیەکێکیان بخەیتە پێشەوەوگرنگی پێبدەیت. لەنێو یەکپارچەیی تەماشاکردنی کێشەکان، واتادان بەهەر کێشەیەك لەمیانەی پەیوەندییەکەی لەگەڵ کێشەی دیکە، کاتێك بەرەو چارەسەریش دەچێت نیشاندانی هەمان نزیکبوون و هەڵوێست، رێچکەیەکی راستترە. چۆن بەبێ چارەسەرکردن و شیکردنەوەی زهنییەت ناتوانێ دەوڵەت شیبکەیتەوە، بەبێ شیکردنەوەی دەوڵەت ناتوانی خێزان شیبکەیتەوە، ژن شینەکەیتەوە ناتوانی پیاو شیبکەیتەوەو پرلەکەموکورتی دەبێت، لەهەمانکاتدا بەبێ ئەنجامدانی پێچەوانەکەی گەڕان بەدوای چارەسەری بەو ئەندازەیە بەناتەواوی دەمێنێتەوە.

٤ ـــ هەندێ دیاردەی دیکەی سەرەکی لەناو کێشەکانی رۆژهەڵاتی ناویندا هەن کەپێویستیان بەپێناسەکردن هەیە. دیاردەکانی لەشێوەی ئەتنیك، نەتەوە، وڵات، توندوتیژی، چین، موڵکایەتی و ئابووری و ... هتد دوورن لەوەی لەئاستی چەمکدا پێناسەکرابن. بەچەمك بوون وەك ئاستێ کە پێناسەی دیاردەکان پێی دەگات، بە داماڵینی لە ئایدیۆلۆژیا شۆڤینیستەکان پێك نەهێنراوە. لەکولتووری رۆژهەڵاتی ناویندا بەشێوەیەکی زانستیانە بەهای راستەقینەی ئەم دیاردانە نەخراوەتەڕوو. یان لەمیانەی چاویلکەی ئایدیۆلۆژیای ئایینی یاخود چاویلکەی میللیگەرایی شۆڤێنیزم تەماشایانکراوە، بەگوێرەی خۆیان ئەنجامی پڕ لەفباری بێچارەیی بەدەستدێنن. پرسیاری لەوجۆرە ناکرێت ئایا بەهاو جێگا و قورسایی ئەتنیك، نەتەوە، وڵات، توندوتیژی و موڵکایەتی ـــ ئابووری لەراستی بەکۆمەڵگابووندا چییە، پەیوەندییەکانی نێوانیان گوزارشت لەچیدەکات. راستینە دەکرێتە قوربانی رێنمایی ئایدیۆلۆژی. سیاسەتیش بەرێنماییەکی لەوەخراپتر بەشێوەیەکی هێرشبەرو تاکڕەوانە هەڵسوکەوت دەکات. دەرفەت و شانس بەهەڵوێستی ناقڵمەندانە، دادوەرو دیموکراتییانە نادات. کەوتوونەتە نێو هەستێکی وەها هەروەکو بڵێی رۆشنکردنەوەی دیاردەکان لەمیانەی هەڵوێستی زانستی دوور لەهەڵوێستی ئایدیۆلۆژی ـ سیاسی تەواوی گەمەکانیان تێکدەدات. لەرۆژهەڵاتی ناویندا ئاشکرانەکردنی راستییەکان و لەتاریکی هێشتنەوەیان ئەرکێکی گرنگی پەروەردەو سیاسەتە. تاسەرکەوتن بەدەستنەیەت هونەری دەسەڵات ئەنجامنادرێت. بەتاڵکردنی سیحر بەشەفافبووندا تێپەڕدەبێت.

لەهەڵوێستەکانمان چەندەی بڵێی قورساییمان خستەسەر ئەتنیك ـــ تیرەی بەرایی، تیرە، خێڵ و قەوم. ئەگەر بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆش بێت هەوڵماندا لەدایکبوون، گەشەکردن و وەرچەرخانەکەی

نیشانبدەین. ئەگەر وەکو جارانیش نەبێت، بەڵام ئەمە راستینەیەکە هێشتا لەرۆژهەڵاتی ناویندا قورسایی خۆی پاراستووە. لەناوچە لادێیەکاندا بەهێزترە. لەشارەکاندا جێگای خۆی بۆگروپی لەشێوەی تەریقەت و هاوتاکانی بەجێهێشتووە. لەبەرئەوەی هاوڵاتێتی و دیموکراسی تەواو لەئارادا نییە، هەرکەسە و سەر بەئەتنیك و گروپێکە. دەوڵەتەکانیش بەئەندازەی خێزانەکان چاودێری هەبوونەکانی دیکەی ئەتنیك دەکەن. بەبێ لەبەرچاوگرتنی هێزی عەشیرەتەکان، ئاستەمە سیاسەت سەرکەوتووبێت. لەبەرئەوەی لەنێو جیاوازی چینایەتی و نەتەوەبووندا بەتەواوی نەتواوەتەوە، پشێوی و پاشاگەردانی کۆمەڵگای زیاترکردووە. بەڵام وەك ئەندامێکی بەرخودانی مێژوویی لەبەر ئەوەی گرنگن کە هەڵگری کولتووری رەچەڵەکن. حاشالێکردن یاخود رەتکردنەوەیەکی وشك واقیعی و سوودبەخش نییە. گرنگە بایەخدان بە پەیوەندییەکانی ئەتنیك و پێویستی راست شیکردنەوەی لەگەڵ کەوتنە نێو مەیلی سیاسەتکەرایی تەسك و میکرۆمیللیگەرایی کەئەتنیك بەبنەمادەگرێت، جیابکرێتەوە. ئەوەی یەکەمیان چەندە بەرەو ئەنجامی راست دەچێت، لەوانەیە ئەوەی دووەم بەو ئەندازەیە بەرەو ئەنجامی چەوتمان ببات.

نەتەوەو نەتەوەگەرایی، ئەوچەمکانەن کەلەکۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناویندا لەجیاتی بوون بەهێزی چارەسەری لایەنی بوون بەکێشەیان قورسترە. لەقۆناخی مارکانتیلیزم (سەرمایەداری بازرگانی) کەسەردەمی لەدایکبوونی سەرمایەدارییە، بەهۆی پێویستی بازاڕی نەتەوەیی و لەمیانەی سنوورە کۆنەکانی زمان، سەرەتا وشەی نەتەوە دواتریش نەتەوەگەرایی دروستکراو خواستیان شیبکەنەوە. چەمکی نەتەوە، گوزارشت لەو واتایەی ئوممەت ـ کۆمەڵەیەکی گرێدراوی یەك ئایین ـ دەکات کەبەگوێرەی سنوورەکانی زمان دیاریکراوە. لەگەوهەری خۆیدا لەچەمکێکی کۆمەڵناسی (سۆسیۆلۆژی) زیاتر چەمکێکی سیاسییە. بەئامانجی سیاسی لێی نزیکدەبنەوە. لەژێر سنووری قایمتر داواکاری بەدەوڵەتبوون جێبەجێدەکەن. گرنگی نەتەوە بۆ دەوڵەت، لەبنەما ئەتنیکییەکەی زیاتر، بەهۆی بنەما سیاسییەکەیەتی. تەنانەت لەلێکەرینی نەتەوەی پاکژ (نقي)، بیانووە سیاسییەکان رۆڵی دیاریکراو دەبینن. هەڵبەتە لەم سیاسەتەشدا کێشەی بازاڕ رۆڵی دیاریکراو دەبینێ و بنەماکەی پێکدێنێ. بازاڕو سیاسەت منداڵدانی نەتەوەیە. لەبواری کۆمەڵناسی بەهاکەی بەئەندازەی ئەتنیك بەهێزنییە. ئەتنیك یەکێك لەبەهێزترین دیاردە کۆمەڵناسییەکانە. وەك قەوم، ئەتنیك وەکو نەتەوەیە. جیاوازی قەوم لەگەڵ نەتەوە بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەهێشتا بەهای سیاسەت و بازاڕ پێشنەکەوتووە. لەرۆژهەڵاتی ناوین لەنەتەوە زیاتر، لەدەوروبەری نەتەوەگەرایی کۆدەبنەوە. نەتەوەگەرایی یاخود میللیگەرایی جێگای ئەو پەیوەندییە ئایینە دەگرێتەوە کەلاوازبووە. جۆرێك لەئایینی دونیاییە. سەرەکیترین ئامرازی رەواییدانە بەدەوڵەت. بەبێ پشتبەستن بەئایین و میللیگەرایی بەڕێوەبردنی دەوڵەت ئاستەمە. لەبنەڕەتدا ئایین بوهێلی (جین)ی دەوڵەتە. میللیگەراییش شێوە هاوچەرخەکەیەتی.

سەبارەت بەرۆژگاری ئەمرۆمان نەتەوە و نەتەوەگەرایی بەهای چارەسەری کۆمەڵگای پێ نییە. بەپێچەوانەوە لەژێر پەردەی نەتەوەو میللیگەرایی کێشەکان دەشارنەوەو چارەسەری ئاستەم دەکەن.

پێناسەکردن و هەڵسەنگاندنی ئەم دیاردەو بیرۆکەیە کەرابردووەکەی نەبووە بەسەدەیەك لەناو راستینەی خۆیدا زۆرگرنگە. ئەوهەڵوێستە ئایدیۆلۆژی و سیاسییەی تەنیا پشت بەنەتەوەو نەتەوەگەرایی ببەستێ لەوانەیە بەرەو چەندین هەڵەمان ببات. ئەو نەتەوەگەرایانەی گەیشتنە ئاستی شۆفێنیزم، ئەو رۆڵەی لەشەڕەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەمدا بینییان لەبەرچاوانە. لەتەواوی میللیگەرایی رۆژهەڵاتی ناویندا، بەتایبەتیش لەمیللیگەرایی عەرەب ـ ئیسرائیل لەبەرچاوانە کەبەکارهێنانی میللیگەرایی لەسیاسەتدا چ جۆرە چەقبەستن و چالاکی خوێناوی و ئێش و ئازاری مەزنی لەگەڵ خۆیداهێناوە. بەهەموو جۆرێك بەکارنەهێنانی میللیگەرایی لەکردەوە ئایدیۆلۆژی و سیاسییەکاندا گرنگە، هەرچی دیاردەو راستی نەتەوەیە بەو ئەندازەیەی رۆڵی لەچارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگادا هەبێت بەبنەماگرتنی بایەخدارە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا هەروەکو لەئەوروپادا روویدا، ئەوا بەهۆی ئەو حۆ پێوانەکردنە ئایدیۆلۆژییەی هەیە خۆی لەخۆیدا بنەماکانی لەرۆژهەڵاتی ناوین بەهێزە، لەقووڵترکردنەوەی ئاڵۆزی و ئاژاوە، هیچ ئەنجامێکی دیکەی نابێت.

لەگەڵ ئەوەی بیرۆکەی نیشتمان (وڵات) وەك جێگای نیشتەجێبوون بۆ سەردەمانێکی دێرین دەگەڕێتەوە، بەڵام وەك ئەو جوگرافیایەی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی بەبنەمای دەگرێت نوێیە. لەسنووری ئەتنیکی زیاتر، سنووری سیاسی بەبنچینە وەردەگرێت. ئەوەی لەرۆژهەڵاتی ناویندا دەستنیشانکراوە جیاوازیەکەی لەگەڵ ئەوەی ئەوروپا، سنوورەکانی نەتەوە سنوورەکانی زمان نییە، بەڵکو ئەو سنوورانە دیاری دەکات کەدەوڵەت پشتی پێدەبەستێ و بەبنەمای دەگرێ. لەرەوشێکی وەهادا نیشتمان دەبێتە دیاردەیەکی سیاسی. بەواتای هاوچەرخ هەردەوڵەتێك مانای نیشتمان (وڵات)ێك دەبەخشێت. ناتوانین لەمیانەی هەڵوێستێکی ئایدیۆلۆژی و سیاسی پێناسەیەکی راست بۆ نیشتمان (وڵات) بکەین. هەروەها تەنیا سنوورەکانی زمانیش بۆ پێکهێنانی وڵات بەشناکات، هەڵسەنگاندنی وەك چەمکێکی کولتووری نەختێکی تر نزیکی راستییە. ئەو شوێنە جوگرافیانەی نەتەوەگەرایی سیاسی تێپەڕکردووە، واتە زۆر لەوە پێشتر گەلان بەدرێژایی مێژوویان تێیدا نیشتەجێبوونە بەنیشتمان (وڵات) ناودەبرێت. هەروەکو چۆن دەبێ تاکەگەلێك خاوەن وڵاتێك بێت، بەهەمان شێوە ئەو گەلانەی بەناویەکدا چوونە دەشێ وڵاتێکی هاوبەشیان هەبێت.

کاتێك رۆژهەڵاتی ناوین بەیەکپارچەیی تاوتوێ دەکەین، ئەوا پارچەکردنی بەشێوازی ئەوروپا زەحمەتی مەزن دێنێتەئاراوە. یەکپارچەیی و تایبەتبوون تابلێی جێگیربووە. پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابووریەکان دیاریانکردووە کەکامە شوێن کامە مەملەکەتی پێدەڵێن. دابەشکردنی سیاسی زۆرەملێ، بەئەندازەی ئەو بەهایانەی لەمێژوودا خوڵقێنراون بەهێز نییە. ئەو سنوورە سیاسییانەی لەکۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانیدا کێشران، رێگای لەپێش شێواندنی چەمکی وڵات کردەوە، راستتر بڵێین رێگای لەپێش سەرهەڵدانی کێشەی راستەقینەی وڵات کردەوە. راستینەی یەکپارچەیی سیاسی رۆژهەڵاتی ناوین، نەخشەی سیاسی ئەمرۆ بەواقیعی نابینێ. دینامیزمی سیاسییانەی پێویستی بەیەکپارچەیی گۆڕەپانی جوگرافی جیاواز هەیە. رەوشی لەئارادایە پێویستی بەکێشەکێش و پێکدادانی

نێودەوڵەتییەو میللیگەرایی هاندەدات. نموونەی ئەمەش فەلەستین ـ ئیسرائیل و کوردستانی ئێراق (باشووری کوردستان)ە. نەریتی ئیمپراتۆریەتی رۆژهەڵاتی ناوین زیاتر نزیکی فیدرالیزمە. لەیەکەمین ئیمپراتۆریەتەکان تاوەکو دەگاتە دوا ئیمپراتۆریەتی عوسمانی پێکهاتەی ئابووری، سیاسی و ئیداری ناوچەکە فیدرالیزمە. ئەو فیدراسیۆنەی لەسەربنەمای ناوچە ئۆتۆنۆمییە فراوانەکانە، لەفیدراسیۆنی وڵاتە یەکگرتووەکانی رۆژگاری ئەمرۆمان دەچێت. گرفت و کێشەی سەرەکی رۆژهەڵاتی ناوین سەبارەت بەمەسەلەی وڵات لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کەناگەرێتەوە نێو رەوشی نەریتە فیدرالییە باوەکەی و تووشی پارچەبوونێکی ناواقیعیانەی چەندین دەوڵەتی ـ نەتەوەیی بووە. تاوەکو ئەم پێگەیە تێپەرنەکرێت زۆر ئاستەمە بەچەمکی واقیعیانەتری وڵات و هاووڵاتیبوون بگەین.

دیاردەی چین کەمتر لەوەی شیمانە دەکرێت لەسیستەمەکانی کۆمەڵگادا واتای سۆسیۆلۆژی لەخۆوە دەگرێت. ئەو پەیوەندییانەی بەقووڵایی کاریگەرییان لەسەرکۆمەڵگا هەیە، ئەوانەن کەگەوهەری ئایدیۆلۆژی، سیاسی و ئەتنیکی و کۆمەڵەی دیکەیان هەیە. جموجۆڵی هۆشمەندانەی چین سنووردارە. لەکۆمەڵگاکانی دەسەڵات و دەوڵەتگەرایی جیابوونەوەی چینایەتی ناچارییە. تاوەکو دیاردەی چین پێکنەیەت، دەسەڵات و دەوڵەت گەشەناکەن، بەڵام هیچ پێکهاتەو بونیادێکی دەوڵەت و دەسەڵات لەلایەن ئەو چینە کۆمەڵایەتییەوە لەناو نابردرێت کەلەمژێرەوە بۆخۆی کردووە بەپاڵپشت. جیابوونەوەی چینایەتی و بەدەوڵەتبوون یەکتری دەکەن بەهەبونی ناچاری. لەوانەیە تێکۆشانێکی دژوار لەنێوانیاندا هەبێت. لەئەنجامدا سازشکردنیان بێگومانە. چینی باڵادەستی دەوڵەت و چینی ژێردەست دووالیزمێکی دیالەکتیکی لەخۆوە دەگرن. دەوڵەت ئەو ستاتۆو راوەستەیەیە کەلەنێوان ئەم دووالیزمەدا هەیە. ئەگەر یەکێکیان نەبێت ئەویتر ناتوانێ لەسەرپێیان بوەستێ. ئەگەرچین نەبێ دەوڵەتیش نابێ. سووربوون لەسەرچینایەتی سووربوونە لەسەردەوڵەت. پەسندانی چینی چەوساوە لەئەنجامدا بۆ پەسندانی ئەو دەوڵەتە دەگۆرێت کەبەشێوەیەك لەشێوەکان پەسندی کردووە. وەك چەمك گووتەی دەوڵەتی چینی کارکەر(کرێکار) هەڵەیە. گووتنی دەوڵەتی چینی کارکەر، واتە خۆم بۆرژوازی دەخولقێنم. ئەزموونی سۆڤێت، بەڵگەی سەلمێنەرو بەرچاوی ئەمەن. راسترین شێوەی تێکوشانی چینایەتی ژیانەکردنی چینایەتییە لەبواری ئایدیۆلۆژی و پراکتیکیدا. ناوی ئەمەش ژیانێکە لەشێوەی تاکی ئازاد، گروپی ئەتنیکی یاخود وەکو هەر جەماعەتێکی دیکەیە. ئەوەی لەدەوڵەت دەمێنێتەوە دەزگایەکە (ئاسایشی گشتی و سوودی رای گشتی) پێدەڵین، کۆردیناسیۆن (کارگێری)یەکە کەبەئیرادەی هاوبەشی کۆمەڵگا دەستنیشاندەکرێت.

لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا جیابوونەوەی چینایەتی پووخت لەسەردەمی لەدایکبوونی شارستانییەتی سۆمەرو میسردا بەرەسمترین باری خۆی لەئارادابووە. لەمیتۆلۆژیادا وەك خولقێنراوە بەشێوەی ئیلاهی و لەفور دروستکراوەکان واتاداردەبێت. ئەمە جیابوونەوەیەکی ریشەییە. لەئاینە تاکخودابیەکانیشدا ئەم جیابوونەوەیە بەشێوەی ئەهلی پێخەمبەر(ئەهلی بەیت) و ئوممەت گۆراوە. حەزرەتی موسا لەنێو تیرە عیبرانییەکان دەسەڵاتی "کاهینێتی" دەداتە ئەو تیرەیەی کەلەخۆی نزیکە،

بەمجۆرە جیابوونەوەیەکی چینایەتی تایبەت بەخۆی دەستپێکردووە. حەزرەتی عیسا خاوەن پێگەیەکی وەهایە لەبەرامبەر چینی کاهین سەرهەڵدانی هەزاران دەستپێدەکات. ئایینی مەسیحیش دواتر لەسەر بنەمای شوێنپەنجەی ئیمپراتۆریەتی ڕۆما جیابوونەوەی چینایەتی بەخۆوەدیوە. لەکاتێکدا بەرزترین ئاستی کڵێسا دەوڵەتی ئایینی دادەمەزرێنێ، لەژێرەوە لەنێو گەلدا توانیویەتی جیابوونەوەیەکی چینایەتی تایبەت بەخۆی لەژێرپەردەی ئایین پێشبخات. کاتێک بەبێ هەبوونی قووڵایی ئایدیۆلۆژی، زیاتریش لەمیانەی پاشماوەکانی دەوڵەتی بێزەنتی و ساسانی لەڕێگای خەلیفەکان دەوڵەتی ئیسلامی ئاواکرا. وەك گروپێکی بەرفراوانی باوەڕهێنەکان نوممەتیشی کردووە بەکۆڵەکە سەرەکییەکانی ئەم دەوڵەتە. نوممەت گوزارە لەو بەشەی کۆمەڵگای دەوڵەتی ئیسلامی دەکات کەبەباشی باوەڕپهێناوەو فێرە گوێڕایەڵیکردن کراوە. پەردەی نوممەت جیاوازی چینایەتی ڕاستەقینە دادەپۆشێ، ڕێککەوتن و سازشکاریان لەنێودا ئەنجامدەدات.

ناسنامەی سۆسیال دیموکراتی ئایینە تاکخوداییەکان لێرەدا بەرامبەرمان دەردەکەوێت: ئەویش سازشکاری(تەبایی) نێوان چینەکانە. لەراستیدا حەزرەتی عیسا شۆڕشگێڕێکی ڕادیکاڵی چینایەتییە. لەئایینی مەسیحیدا، بەتایبەتی لەقۆناخی بەدەوڵەتبووندا، ئاریوسگەرایی نوێنەرایەتی بەرخودانی سەرسوڕهێنەری چینایەتی دەکات. هەمان مەیل، لەکاتێکدا مەزهەبی سوننی لەئایینی ئیسلامدا بەدەوڵەت دەبێ (دەبێتە خاوەن دەوڵەت) ئەوا لەدیاردەو مەزهەبگەرایی عەلەویدا نوێنەرایەتی گروپە هەژارو چەوساوەکانی گەل دەکات. لەرۆژهەڵاتی ناویندا چینەکان لەمیانەی پێکهاتە ڕووت و ئاشکراکانیان دەرناکەونەروو. بەردەوام لەمیانەی پۆشتنی پەردەو دەمامکی ئەتنیکی، ئایینی و مەزهەبی دێنە بەرامبەرمان. پێویستە جیاوازی چینایەتی لەناو دەمامك و پەردە ئەتنیکی و ئایدیۆلۆژییە قووڵەکان بدۆزینەوە. تێکۆشانەکانیشیان هەمان تایبەتمەندێتی نیشاندەدات. لەهەر تێکوشانێکی ئەتنیکی، ئایینی، مەزهەبی و هەزری و گروپی دیکە، بەردەوام گەوهەرێکی چینایەتی هەیە. کاتێك هەڵوەستەو نزیکبوونەوە بۆ شیکردنەوەی دیاردەی کۆمەڵگا دەکرێت، پێویستە بەردەوام ئەم ڕاستییە لەبەرچاوان بگێردرێت. لەرۆژهەڵاتی ناوینی ڕۆژگاری ئەمرۆماندا کاتێك چینەکان لەسەردەوڵەت ململانێ دەکەن ـ بۆنموونە لەئێراق ـ لەو پەیوەندی و ناکۆکییە دەبینرێ کەلەنێوان عەرەبەکانی هەردوو مەزهەبی شیعەو سوننی و ئەتنیکی کورد و کەمایەتییەکانی دیکە لەئارادایە. جیاوازی چینایەتی وەك لەقووڵایی پێکهاتەی ئەتنیکی، ئایینی و ئایدیۆلۆژی گەل و دەوڵەت دەژێندرێ. هەربۆیە بەشێوازی ڕۆژئاوا پارتەکانی چینی ئاشکرا واتایەکی ئەوتۆی نییە. نابێ بەهیچ شێوەیەك جیاوازی چینایەتی پشتگوێ بخرێت، بەڵام بەشێوەیەکی واقیعی ڕەچاوکردنی ڕەوشی بەرجەستەی تایبەت بەخۆی و بەبێ ئەوەی بکەوێتە نێوچەمکی ڕەهای چینایەتی ـ وەکو چینی کارکەر، جووتیار ـ، ئەوا پێشخستنی شیکردنەوەو پراکتیك ئەنجامگیرترە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا هەروەکو لەرۆژگاری ئەمرۆماندا لەئارادایە، ئەوا دیاردەی جیاوازی چینایەتی لەقووڵکردنەوەی بێچارەیی ڕۆڵی ئامراز دەبینێ.

پارتـە کۆمۆنیسـتە کلاسیکەکان، سۆسـیال دیموکراتـەکان و پارتـەکانی رزگـاری نیشـتمانی بـەهۆی هەڵوێستیان بەرامبـەر بەچـینی هاوچـەرخ، لەژێرکـەوتن رزگاریـان نـابێ. هـۆی سـەرنەکەوتی پارتـە کۆمۆنیسـت، سۆسـیال دیمـوکرات و میللیگـەرا رادیکالـەکانی ئـێران، ئێـراق، تورکیـا، میسـرو سـوریا، بەپێچەوانەوە سەرباری هەوڵە گرنگەکانیان لەتێکوشانی دەسەڵاتدا ژێرکەوتنیان بەرامبـەر لێشاوەکانی ــ شیعە، ئیخوانی موسلمین، حـەماس، حزبـوڵڵاو هاوشـێوەکانیان ــ کەبەشـێوەیەکی کارامـە پـەردەو دەمامکی ئاینی بەکاردێنن، رۆڵێکی دیارو بەرچاوی ئەم هەڵوێستە قەباو وشکەیان هەیە.

لەگـەڵ ئـەوەی دیـاردەو چـەمکی موڵکایـەتی لـەقۆناخی جیابوونـەوەی چـینایەتی گەشـەکردنی کۆمەڵگادا بەرچاوتر دەبێت، ئەوا ئینتیمای کۆمەڵایـەتی و هەسـتی ناسـنامە لەقوڵاییەکانیـدا پێکـدێت. جیاکردنەوەی دووجۆر موڵکایەتی سوودبەخش دەبێت. موڵکایەتی بەکۆمـەڵ (هاوبـەش) دەتـوانرێ بـە ئیرادەی تەسەروفکردن لەسـەر هـەر شتێ پێناسـە بکرێ کـە مـەرجی هاوبەشێتی ژیـانی کۆمەڵگایـەکی رێکخستوو بە پێویستی بینیوە. هەرتاکێکی ئەم کۆمەڵەیە سەبارەت بەو موڵکە خـاوەنی هـەمان مـاف و تەسەڕوفە ـ واتە خاوەنی ئیرادەی بەکارهێنانە ــ لەراستیدا بەهۆی ئەم گەوهەرەی نـاتوانرێ بەتـەواوی بەموڵکایەتیش ناوببرێت. کۆلەکتیفیزم (کۆمەڵکاری) بەواتای نکوڵیکردنی موڵکایەتی تایبەتە. هەرچی موڵکایەتی تایبەتە زێدەرۆیی تەسەڕوفکردن و بەکارهێنانـە لایـەن، تـاك و تاکـە مۆڵبووەکانـەوە دژ بـە بەرژەوەنـدی موڵکایـەتی گشـتی ـــ بـە کۆمـەڵ. شارسـتانییەتی رۆژهـەڵاتی نـاوین، بـەهۆی ئـەو تایبەتمەندێتییەی کە لەهـەمووان کۆنترە لـەبواری تێپـەڕبوون بەجیابوونـەی چینایەتی نوێنەرایـەتی نەوکۆمەڵگایـە دەکـات کـە لەکۆنـەوە موڵکایـەتی ناسـیوە. دەوڵـەتبوون لەگـەڵ پێکهـاتنی خۆیـدا موڵکایەتییەکی پێشخستووە کەتایبەتمەنـدێتی کۆمـەڵکاری و تایبـەت بەتێکـەڵی لـەخۆوەدەگرێت. واتـە مۆدێلێکی وەهاییە کەسەرەتا خاوەنی موڵکە تایبەتەکان دواتر دەوڵەتیان خستبێتە دەستەوە، لەگەڵ بەدەوڵەتبووندا سیستەمێکی بەناویەکداچووی موڵکایەتی تایبەت ـ بەکۆمەڵ پێکهاتووە. چینی سەروو چەندە بەدەوڵەتبوونی ئەنجامدابێت (بەدەوڵەتبوو بێت) بەو ئەندازەیە بۆتـە خـاوەنی موڵك. کـەدەڵێ دەوڵەت، بـەواتای راگەیانـدن و لەقەڵەمـدانی هـەموو سـنوورەکانی دەوڵەتـە وەك مـوڵکی خـۆی. خـودی دەوڵـەت گەورەترین هاوبەشـی (شـریك) موڵکـە. یەکێنـەی موڵکایـەتی تایبەتـە. لـەژێرەوەمو توێـژەکانی نـاوینیش مۆڵـەت بەهـەبوونی موڵکایەتییـەکی تایبـەتی سـنووردار‌دەدات. ئـەویش لـەوە رزگـاری نابێـت کەزووزوو دەستی بەسەردانەگرن. هەربۆیـە موڵکایـەتی تایبـەت هێنـدە گەشـەناکات. ئـەو موڵکایەتییـە تایبەتەی لەدەرەوەی دەوڵەتە هێندە جێگای ناسایش و نارامی نییە. ئەم رەوشەش ئـەوە روونـدەکاتـەوە کەبۆچـی هاوشـێوەی رۆژئـاوا موڵکایـەتی تایبـەت گەشـەی نـەکردووە. شـێوازی پێکهـاتنی دەوڵـەت فاکتەرێکی سەرەکی دیارکردنی چۆنییەتی موڵکایەتییە.

هـەر لەسـەرەتاوە سـنووردارکردنی دەوڵـەتی رۆژئـاوا لەلایـەن چـینی بـۆرژوا ئەرسـتۆکراتەکان کەپێگەی مۆڵکایەتی تایبەتیان بەهێزبوو، دەرفەتی بۆ ئەوە رەخساندووە کەدەزگای موڵکایەتی تایبـەت

بەشێوەیەکی بەهێز پێکبێت. لەئەزموونی شارستانییەتی ڕۆژئاوادا سەلێنرا کەموڵکایەتی تایبەت زۆرلەموڵکایەتی دەوڵەت خوڵقکارترە.

هەرچی موڵکایەتی بەکۆمەڵە لەقووڵاییەکانی کۆمەڵگادا زیاتر لەناوخێزان، تیرە، مەزهەب و کۆمەڵەو گروپەکانی هاوشێوەی ئەمانە بەردەوامبووە. تێکەڵنەکردنی ئەم چەمکەی موڵکایەتی گشتی لەگەڵ چەمکی موڵکایەتی تایبەت ـ بەکۆمەڵی دەوڵەت گرنگی و بایەخێکی مەزن لەخۆوەدەگرێت. موڵکایەتی دەوڵەت پاشەڕۆترین، مشەخۆرترین جۆری موڵکایەتییەو تابلێی لە خوڵقکاری دوورە. پێویستە یەکێك لەهۆکارە سەرەکییەکانی دواکەوتوویی ئابووری ڕۆژهەڵاتی ناوین لەو زێدەڕۆییە ببینین کە لەموڵکایەتی دەوڵەتدا هەیە. سیستەمی دەوڵەت و موڵکایەتی دەوڵەت کەبەشێوەی تەنێکی نەخۆشی کۆمەڵگا گەورەدەبێت، هەناسەی لەبەر کۆمەڵگا بڕیوە. لەبنەڕەتدا بەزۆری واتای دەوڵەت و موڵکایەتی هەمان شتە، هاوواتایە. بەناویەکداچوونی موڵك ـ مەلیك ـ موڵکداری ئەم دیاردەو چەمکە نیشاندەدات. ئەگەر گشتگیرییەکی بەکۆمەڵ ئەنجام بدەین دەبینین، خودا = خاوەنی هەموو شتێکە، دەوڵەتی پادشای ــ خوداوەند = پادشای ــ خوداوەند، خاوەنی هەمووشتێکە، پادشای ــ خوداوەند = دەزگای دەوڵەت، دەزگای دەوڵەت = خاوەنی هەموو شتێکە. ئەگەر ئەم پەیوەندییەی نێوان دەوڵەت و موڵکایەتی لەئاستێکی ئۆپتیماڵدا شینەکرێتەوە، ئەوا گەشەکردنی کۆمەڵگا زۆر ئاستەم دەبێت. ئەوەی پەیوەندی تەندروستی نێوان تاك و کۆمەڵگا لەڕیشە دێنێ دەوڵەت ـ وەك کۆی هەموو ئەوانەی دەستی بەسەردا گرتووە ـ و موڵکایەتییە.

چەمکی ئابووری (ئۆکۆنۆمی) گەردوونییە. دەتوانرێ وەك ڕێکخستنی ئاڵوگۆڕی ماددە لەڕووداوی زیندەچالاکی جیهانی تەواوی زیندەوەرەکاندا پێناسەیەکی گشتی پێ بدرێت. بەدەستهێنانی ماددەی زیندووکەرەوە لەماددەی بێگیان و بەکاربردنی و دیسان دووبارە گەڕاندنەوەی بۆماددەی بێگیان گەوهەری چالاکی ئابوورییە. ئاشکرایە کەکۆمەڵگاش لەبەردەوامکردنی هەبوون و پێکهاتەی خۆی لەم چالاکییە بێبەش نامێنێ. بەڵام ڕاستییەکی دیکەی پەیوەستدار ئەوەیە، زیندوویی نەبێت ــ وەك زهنییەت و ڕۆح ــ ئابووری نابێت. هەربۆیە قورسایی خستنەسەر تاکە فاکتەرێك و ئەنجامدانی شیکردنەوە بەرەو ئەنجامی هەڵەدەچێت. شیکردنەوەی زهنییەت و ئابووری لەناویەکدا ڕاسترین شێوازو ڕێچکەیە. بەتەنیا ئەنالیزەکردن (شرۆڤەکردن)ی ئابووری یاخود زهنییەت (هزر) بەرەو هەمان هەڵەدەچێت کەفیل بەتاڵەمووێکی پێناسە بکرێت. ئاشکرایە زهنییەت چەندە خوڵقکارو بەبەرهەم بێت، کاریگەری ئابووریش بەو ئەندازەیە بەرهەمدار دەبێ. لەنموونەی مێژوویی بنارەکانی ناوەوەی چیاکانی ئامانۆس ـ تۆرۆس ـ زاگرۆس ئاشکرایە کەزهنییەتی مرۆڤ لەساڵانی ٦٠٠٠–––٤٠٠٠ ی پ.ز کەشۆڕشی ئابووری هاتەئاراوە لەیەکێك لەبەرهەمدارترین قۆناخەکانی خۆیدابوو. بەپیتی و بەهەمداری ئابووری کەنارەکانی ئیجە شارستانییەتی گریت، گریك و ڕۆمای خوڵقاندووە. ئەم وابەستەی شۆڕشە هزری، فەلسەفی و زانستییەکانە. زهنییەتی ڕێنیسانس ئابووری ئەورووپای مەزنی خوڵقاندووە. کاریگەرییەکان دوولایەنەیەو یەکتری تێردەکەن.

ئەو چاخە ئابوورییانەی گەشەکردنی زهنییەتی شارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین رێگای لەپێشکردەوە دیارن. بەرامبەر ئەمە دابڕانی زهنییەت لەجیهانی دیاردەکان و کەوتنە ناو میتافیزیك و دابڕان لەفیزیك و نقوومبوونە ناو جیهانی خەیاڵ و وێناکان، سەرەکیترین فاکتەری خستنی بەرهەمە لەبواری ئابووریدا. میتافیزیقیای رۆژهەڵاتی ناوین چەندە خەریکی نەوبیرۆکە داتاشراوانە بووبێت کە لەجیهانی دیاردەکاندا دابڕاون، بەو ئەندازەیە رێگای لەپێش دواکەوتوویی ئابووری کردۆتەوە. قاڵبوونەوە لەئیلاهیات، بەتایبەتیش مەیلی دوژمنایەتی بەرامبەر فەلسەفە کە وای لێدەکات بەرەو پێناسەیەکی راستی جیهان نەچێت، بۆتە هۆکاری پێشنەخستنی هزری فەلسەفی و زانستی و رێگای لەپێش نەوەکردۆتەوە لەبواری ئابووریشدا بکەوێتە نێو بێچارەییەکی قووڵ و گەشەنەکات، تەنانەت لەناو شێوازو رێچکەکانی چاخی نیئۆلیتیکی هەزاران ساڵ پێش ئێستا بچەقێت. تاوەکو پێشکەوتنێکی هزری لەجۆری رێنیسانس، ریفۆرم و رۆشنگەری لەرۆژهەڵاتی ناوین نەیەتەئاراوە، پێشکەوتنێکی هەمیشەیی ئابووری لەبواری دەزگابوونەوە بەدی نایەت. راستینەی سەرنەخستنی گەشەپێدان جا چ بەدەستی دەوڵەت بێت یاخود لەرێگای تاکەکان، بنەمای بێکاری و نەداری جەماوەر پێکدێنێت. ناوچەکە لەبواری سەرچاوەوە زۆر دەوڵەمەندە، تاوەکو شۆڕشێکی زهنی ریشەیی بەخۆیەوە نەبێنێ، ناتوانێ شۆڕشی ئابووری ئەنجامبدات. هەربۆیە ناتوانن لەدەرهەق کێشە مەزنەکانی بێکاری و هەژاری دەربکەون. تاوەکو شۆڕشی هزری و دیموکراسی نەخرێتە ناوەندی شۆڕشی ئابووری، ئەوا گەڕان بەدوای چارەسەری بێ ئەنجام دەبێت. ئەو پێشکەوتنانەی بێتەئاراوە لەبینینی رۆڵی تیمارکردنی برین زیاتر تێپەڕنابێ. بەبنچینەوەرگرتنی پەیوەندییە دیالەکتیکییەکانی نێوان ئابووری و هزری و دیموکراسی، بەم شێوەیەش هەنگاونان بەرەو چارسەری هەمیشەیی راستترین رێچکەیە.

کاتێك هەندێ چەمك رۆشندەکرێنەوە، ئەوا رۆشنکردنەوەی دیاردەکانی تەریقەت و خانەدان جێگای بایەخن کەپەیوەندییان بەدەوڵەت و ئایینەوە هەیە. تاوەکو رۆڵی خانەدان و تەریقەتەکان لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناوین روونەکرێتەوە، ئەوا بە ئەنجام گەیاندنی پێناسەیەکی تەواوکەر کەموکورتی لەخۆوەدەگرێت.

خانەدانێتی دیاردەیەکی سەرنجڕاکێش و بەرچاوە کەلەناو خێزان و دەوڵەت هەڵدەکشێ و لە ناوەرۆکدا هەڵگری لایەنی ئایینی و میتۆلۆژی و ئەتنیکە. بەردەوام خانەدان رۆڵی گرنگی لەهەڵکشان و داڕووخانی خێزان و دەوڵەتەکاندا بینیوە. دەگمەنە بیر لەدەوڵەتێکی بێ خانەدان بکرێتەوە. لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا تاڕادەیەکی مەزن ئەم رێسایە بەکاریگەرە. وەك هۆکاریش دەتوانرێ هێزی پێکهاتەی خێزانی باوکسالاری نیشانبدرێت. باوکسالارێتی بوهێل (جین)ی دەوڵەتە. هەربۆیە دەشێ بەهێزترین خێزانی باوکسالاری بۆدەوڵەتی خانەدان بەرزببێتەوە. خودی خانەدان دەبێتە دەوڵەت. خانەدانێتی دەزگایەکی وەهایە دەتوانرێ بۆهەزاران ساڵ پێش ئێستا بگەڕێندرێتەوە. شوێنپەنجەیەکی قووڵی بەسەر دەوڵەت و کۆمەڵگاوە هەیە. هەروەکو بڵێی ناوێتەیەکی چینی باڵادەست باوەڕی ئایینی و گروپی ئەتنیکییە. لایەنێکی دیکەی کە دەست دەدات بۆ ئەمە لەڕێی پشتاوپشتیەوە ناوێتەیەکی بۆ

ماوەیەکی درێژ بەکاریگەربوونێتی. دیسان لەرێگای ژنخوازی نێوان خانەدانەکان بۆ پەلهاوێشتن و بلاوبوونەوە لەشوێنە جیاوازەکاندا گونجاوو لەبارە. ئەم گەوهەرو تایبەتمەندێتییانە ئەوە رۆشندەکەنەوە کەبۆچی یەکەمین جار دەولەت لەناو خانەدانەکاندا ئاواکراوە. لەبەرژەوەندی دەزگای خانەدانێتی هێندەی رۆلی لەپێشکەوتنە کۆمەلایەتییەکانی کۆمەلگادا، لەگەشەکردنی دەولەتیشدا بۆتە بەناوەندێکی بەهێز، ئەوا پێویست دەکات پشتگوێ نەخرێت. شارستانییەتی رۆژهەلاتی ناوین لەواتایەکدا لەرێگای خانەدانەکان دەگوازرێتەوە. بەتایبەتیش خانەدانەکانی دەولەت ئەو نموونانەن کەشوێنپەنجەی خۆیان لەمێژوو بەجێهێشتووە. لەکاتێکدا لەشارستانییەتی رۆژئاوادا زیاتر ئەو خانەدانانە خاوەن فورساییبوون کەلەدەرەوەی دەولەتبوون، بەلام لەرۆژهەلاتدا رەوشی دەرەوشاوەیی ئەوخانەدانانە جێگای باسە کەپەیوەندییان بەدەولەتەوە هەیە. خانەدانێتی لەهەمانکاتدا فوتابخانەیەکە، مۆدێلی کۆمەلگایە. گەشەسەندنە گرنگەکان دوای ئەوەی بەمۆدێل و فوتابخانەی خانەدان تێپەربوو، ئینجا بۆ کۆمەلگا دەگوازرێتەوە. گروپە ئەتنیکییەکان تەنانەت نەتەوەکانیش جێبەجێ بەناوی خانەدانەکان دەناسرێن. بینینی رۆلی دەستپێکردن رووداوێك نییە کەم بەرچاو بکەوێت. بەهێزترین ئەتنیك و نەتەوەکان، لەمیانەی هێزو ناوی ئەوخانەدانانە بەبیردەهێنرێنەوە کەلەناویاندا دەرکەوتوون. ئەمەوییەکان، عەباسییەکان، ئەیوبییەکان، سەلجوقییەکان، عوسمانییەکان و بەرمەکییەکان، لەهەمانکاتدا بەواتای نەتەوەکانی عەرەب، تورك، کورد و فارس دێت.

نابێ هەلوێستمان لەبەرامبەر راستینەی خانەدان نکولیکارانە یاخود بەشکۆمەندبینینی بێت کەتارۆژگاری ئەمرۆمان لەنێو هەلومەرجی هزری و ماددیدا بەردەوامە. واقیعیترین هەلوێست ئەوەیە وەك دیاردەیەکی کۆمەلایەتی ببینرێ و بەرەو زەمینەی کۆمەلگایەکی دیموکراتی ئاسایی رابکێشرێت. بەئەندازەی ئەکەوتنە نێوخۆشەویستی کوێرانەی خانەدان، دەبێ بزانرێ کەواقیعێکی کۆمەلایەتییە، لەسەرئەم بنەمایەش پێشخستنی هەلوێستی چارەسەرکارانە گرنگە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا رێگا لەپێش کێشەی سیاسی و کۆمەلایەتی رشتدەکاتەوە، لەوانەیە قەیرانەکان فوولتربکات. ئەگەر نموونەی هەرەدوایی ئێراق نیشانبدەین کەئەخۆشی خانەدانێتی (بنەمالە)ی سەددام رێگای لەپێش تراژیدیایەکی چەندە ترسناککردەوە، ئەوا باشتر دەرك بەگرنگی بابەتەکە دەکرێت.

تەریقەتگەراییش وەکو خانەدانێتییە، زیاتر لەبواری ئایینی ـــ مەزهەبی لەئارادایە. پشت بەپراکتیزەکردنی پرەنسیپە گشتییەکانی ئایین دەبەستێ، بەگوێرەی قوناخە بەرجەستەکانی شوێن و رۆژگار. لاوازی گشتی رێکخستنی ئایین لەرێگای رێکخستنەکانی تەریقەتگەرایی بەلاوە دەنرێت. ئایینەکان زیاتر لەمیانەی تەریقەت و مەزهەبەکان دەبن بەهێزێکی رێکخستنی بەرجەستە. لەهەرشوێنێکدا ئایینی تێدابێت هەبوونی مەزهەب و تەریقەتەکانیش سروشتییە. تەریقەت بوویەری لەئارادابوونی ئایینە بەشێوەیەکی چرو رێکخراوتر. لەرەوشێکی وەهادا کەسایەتی سەرۆك تەریقەت و هەلسورێنەرەکانی رۆلێکی گرنگ دەبینن. لەکوێ بۆشاییەك هەبێت لەوێ تەریقەتێك لەدایك دەبێ. بەتایبەتیش ئەو توێژە جەماوەرییانەی دەولەت ناتوانێ تێریان بکات، بۆ رێکخستنەکانی لەشێوەی

تەریقــەت رادەکــەن. لەوهەلومەرجانــەی خێــزان تەنگــە، دەوڵــەتیش کــەس پێبناگــات، رێکخســتنی کۆمەڵایـەتی بـەهێزیش لـەئارادا نـەبێ، ئـەوا رێکخسـتنی تەریقـەتێك ئەگـەرێکی بـەهێزە. رێکخستنی مەزهەبی باری فراوانـی و بـاوبوونی تەریقەتـە. چـەندین تەریقـەت هـەن بۆئـەوەی خۆیـان لەدەوڵەت بپارێزن و سنوورە تەسکەکانی خێزان تێپەڕبکەن پێویستی دەبینن کەبەشێوەی نیو ـ نهێنی بمێننەوە. لەکاتێکدا هەندێکیان وابەستەی دەوڵەتن، هەندێکیشیان بەدژواری لەبەرامبەری دەردەکەون. هـەروەکو بڵێی رۆژهەڵاتی ناوین کۆمەڵگای تەریقەتەکانە. لەو قۆناخـە مێژووییانـەی کە ئەتنیسیتە (ئـەتنیك)، بەتایبــەتی لەشـارەکاندا، نـاتوانێ ببێتــە وەڵام، خێــزان (عائلـة) تــەنگ دەمێــنن، لەلایـەکی دیکـەش کەدەوڵەت بەتەنیا خـۆی بەهـەموو شـتێك دەزانـێ، تەریقـەت دەکەوێتەگـەڕو رۆڵێکی گـرنگ دەبینـێ. لەچاخەکانی ناویندا باتنییەکان، لەراستیدا ئەو تەریقەتانـەی دەڵێن نهێنین پارتی چینی هـەژارانن. تەریقەتی باتینی "حەسـەن سـەباح" کەبەناوبانگترینیانـە ـ١١٠٠ تـاوەکو ١٢٥٠ ـ سوڵتان و وەزیرکـانی مەزهــەب و خانــەدانی ســەلجوقی باڵادەســتییان تەنگــەتاوکردووە. خەواریجــەکان، فاتیمییــەکان و عەلەویەکانیش نوێنەرایەتی هەمان نەریت دەکەن. تەریقـەت و جەماعەتـە هاوشێوەکانی بـەجۆرێك لەجۆرەکان دەزگاکانی کۆمەڵگای مەدەنی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوینن.

لەبەرئەوەی دیاردەی تەریقەت سەرچاوەی خۆی لەبۆشاییەکی کۆمەڵایـەتی وەردەگرێت پێویستی بەهەڵسەنگاندنێکی بابـەتی هەیـە. لەبەرئـەوەی دەزگـاو پێکهاتـەی نیوەکۆمەڵایـەتی و نیوەسیاسـیین، ســەبارەت بەدەســەڵات و ئۆپۆزسـیۆن رۆڵیــان گرنگــە. لــەوقۆناخ و شــوێنانەی پێشـکەوتنی زانســتی ســنووردارەو چــەمکی دیموکراســی گەشــەی نەســەندووە، ئــەمجۆرە رێکخسـتنانە ناچـارییە. رێگـای تێپــەڕکردنی ئەمانــە پەرەپێــدانی زانســتی کۆمەڵایــەتی و تێکۆشــانی دیموکراتییــە. لــەرۆژگاری ئەمرۆمانـدا رێگـای راسـتی پەیوەندیـداربوون لەگـەڵ ئـەو تەریقەتانـەی تـابڵێی گەندەڵبوونـەو وەکـو کۆمپانیا ئـامرازی چەندین پەیوەنـدی بەرژەوەندیپەرستین، هێنـانی زانست و دیموکراسییە بۆگەل. هەربۆیە بەلانی کەم هێندەی باوەڕی تەریقەتگەراییەکان، لەپێناو گەیشتن بەدیموکراسی باوەڕهێنـان بەزانست و نرخپێدانی و نیشاندانی راوەستەیەکی بەعەزیمەت، بەبڕیارو هەمیشەیی پێویستە. بـەبێ نکوڵیکردن لەوکۆمەڵانەی ریشـەکەیان بۆسـەدان ساڵ پێش ئێستا دەگەڕێتـەوە، لەمیانـەی دەرککردن بەوەی لەدیموکراسیدا جێگـای ئـەوانیش دەبێتـەوە، نیشاندانی هەڵوێستێکی دیموکراتییانـە رێگایـەکی بەکاریگەرە بۆهەڵوەشاندنەوەی موحافەزەکاری.

سەبارەت بەهەنـدێ پـارتی سیاسـی و رێکخراوەکـانی کۆمـەڵگای مـەدەنی کەبـەواتا بەرفراوانەکـەی دەشــێ بەتەریقەتــە هاوچەرخەکانیشـیان ناوببــەین. دەتــوانین هــەمان هەڵوێست پێشـبخەین. لــەو هەلومەرجانەی پەیوەندییەکانی خێزان، تـیرەو بـاوەڕی لەگـەڵ پەیوەندییـە ئایدیۆلۆژیـە فراوانـەکان بەناویەکـدا دەچـن، ئـەوا لـەرۆژگاری ئەمرۆمانـدا لەروانگەیــەکی فراوانــەوە تەماشـاکردنی دیـاردەی کۆمــەڵی مــەدەنی جێگـای بایەخــە. یەکخســتنی فاکتــەرەکانی کۆمــەڵگای مــەدەنی کـۆن و فاکتــەرە هاوچەرخەکانی دەشێ ئەنجامی باشتری لێبکەوێتـەوە. ئەودامودەزگایانـەی کۆمـەڵگای مـەدەنی کەپشت

بەرابەردووو نەریتەکان نابەستن لەوانەیە دووچاری چەندین کێشەوگرفت ببن. هەربۆیە بەخێرایی هەرەشەی وشکبوونی هەیە. هەر بزووتنەوەیەکی ئایدیۆلۆژی، سیاسی، کۆمەڵایەتی و هونەری پەیوەندی لەگەڵ نەریتەکان نەبەستێ شانسی سەرکەوتنی هەمیشەیی و بەردەوام نابێت؛ وەکو مۆدە لەوە رزگاری نابێت کەکاتیی و راگوزارەیی بێت. بەتایبەتیش لەرێگای ئەزموون وەرگرتن لەرەوشی چەپ کەدابونەریتی بچووککردەوە، پێوستە بزووتنەوەیەکی سیاسی ــ دیموکراتی و کۆمەڵگایەکی مەدەنی پێشبخرێت کەسەرلەنوێ پەیوەندی لەگەڵ دابونەریت ببەستێ، ئەمەش رۆڵێکی چارەنووسسازانە دەبینێ بۆ دەرکەوتن و رزگاربوون لەقەیران و دەشێ سەرکەوتووبێ.

٥ ــ دیکتاتۆریەت و توندوتیژی لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا: سەرباری ئەوەی لەلایەن دەوڵەتەوە پەیرەوکراوە، بەڵام بۆ شیکردنەوەی دەوڵەت سەبارەت بەشێوەگرتنی دەسەڵات و توندوتیژی پێویستی بەپێناسەیەکی قووڵترهەیە. بەشێوەیەکی گشتی ناوەرۆکی دەوڵەت لەهەموو شوێنێك هەمان شتە. نوێنەرایەتی ئەونەریتە دەکات کە لەسەربنەمای زێدە ــ بەرهەم و زێدە ــ بەها دامەزراوە. کاتێك شێوەگرتنەکانی جێگای باس بێ، ئەوا دەبینین کەگۆرانکاریەکی مەزنی نیشانداوە. لێرەدا هەلومەرجەکانی کات و شوێن رۆڵ دەبینن. لەهەلومەرج و قۆناخە جیاوازەکاندا چەندین شێوەی جیاوازی دەوڵەت لەدایك دەبێ. بەڵام لەدووریانی رۆژهەڵات ــ رۆژئاوادا دیسان دووەمیلی گشتی بەرچاوان دەکەوێت. لەکاتێکدا لەرۆژئاوا زیاتر شێوەکانی دەوڵەتی کۆماری و دیموکراتی دەبینرێ، ئەوا شێوەی سەرەکی رۆژهەڵات دەسپۆتیزمە.

رژێمی کۆماری هەم لەسیستەمی کۆیلەداری دێرین، هەم لەهەندێ دەوڵەتشاری چاخەکانی ناوین، هەم لەئەوروپای هاوچەرخ دەبینرێ. بنچینەییترین جیاوازی نێوان کۆمارو دەسپۆتیزم لەبواری مافەرووەری (حقوق) دایە. هەرچەندە لەهەردوو شێوەشدا چینەکۆیلەدارە باڵادەستەکان رۆڵ ببینن، لەرژێمی کۆمارگەراییدا ئەو رێسایانە پەیرەودەکرێت کەلەئەنجامی تێکۆشانێکی کۆمەڵایەتی بەردەوام دەستنیشانکراون. پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی دینامیك هەبوونی هەیە، دەزانن مافەکانیان چیین. کاتێك پێویست بکات لەرێگای توندوتیژی پارێزگاری لەمافەکانیان دەکەن. کۆمار نوێنەرایەتی کۆمەڵگای دینامیك دەکات. هەرچی لەرژێمی دەسپۆتیزمدا پێچەوانەکەی راستە. کەسێك یەکلایەنە چالاکییە نارەزوومەندانەکەی خۆی بەشێوەی رێسا بەسەرکۆمەڵگادا دەسەپێنێ. لەراستیدا جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ رژێمی مۆنارشی (پادشایەتیدا) نییە. جیاوازی ئەوەیە کەرژێمی پادشایەتی بەپشتبەستن بەخانەدان (بنەماڵە)یەکی دیاریکراو، لەرێگای هەندێ رێسای دیاریکراو لەناوخۆیاندا دەستنیشانیانکردووە کەکێ دەکەن بەپادشا، ئەمەش بەگوزارشتێکی نەریتی گەیشتووە. رێساکانی بەرێوەبەرایەتی، رێساباوو خەرەکییەکانە. جاربەجار لەرەوشی قەیران و ئالۆزی باری ئاوارتەیی(نائاسایی)بوون دەردەکەوێت. لەحاڵەتێکی وەهادا یان خانەدانێکی نوێ دەسەڵات وەردەگرێت، یاخود پادشا کۆنەکە رێساکە دەگۆرێت و درێژە بەدەسەڵاتی خۆی دەدات. هەرچی رێساکانی دەسپۆتیزمە لەخۆیەوە دەیگوازێتەوە. بەشێوەیەکی بەردەوام رێسای نارەزوومەندانە

دادەنێت و دەیانگۆڕێت. رژێمی پادشایەتی رۆژهەلاتی ناوین زیاتر لەدەسپۆتیزم نزیکە. لەراستیدا فەرمانانامەکان لەناوەرۆکی خۆیاندا فەرموودەکانی دەسپۆتیزمن. هەرچەندە بەنرخ و شێوەی یاسا هەلسوکەوتیان لەگەلدا بکرێت، وەك بەرهەمێکی تێکۆشانی کۆمەلایەتی، پەیوەندی بەمافپەروەری (حقوق) وە نییە.

دیکتاتۆریەت شێوەو بچمێکی جیاوازترە. هەلومەرجی پێشینەی ئیمپراتۆرەکانە، یاخود نموونەی سەرەتاییە. چینی سیاسی هەلبژاردە (نوخبە) لەلایەن کەسێك یاخود چەندکەسێك پێکدەهێنرێت، کەلەمیانەی دەستڕۆیی نائاسایی پڕچەککراون. بەردەوام دەوروبەرێك هەیە کەدیکتاتۆر بەرامبەریان بەرپرسیارەو حیسابیان دەداتێ، سەرباری ئەوەی ئیمپراتۆریەت رژێمێکی هەمیشەییە، بەلام دیکتاتۆریەت کاتییە. لەرەوشە نائاساییەکاندا پەنای بۆ دەبردرێت. سەرباری ئەوەی شێوەگرتنی دەولەت لەرۆژهەلاتی ناویندا زۆرنزیکی دەسپۆتیزمە، لەهەمانکاتدا زۆرنزیکی ئیمپراتۆریەت و دیکتاتۆریەتە. دەتوانرێ بگووترێ کەدەسپۆتیزم و ئیمپراتۆریەت و دیکتاتۆرێتی لەکەسایەتی سەرۆك دەولەتەکانی رۆژهەلاتی ناوین بوونەتەیەك. ئەم راستینەیەش ئەوە نیشاندەدات کمئەو سەرۆکەی خۆی هاوتای دەولەت لەقەلەمدەدات تاج رادەیەك بەکاریگەرە. لەوانەیە نوێنەرایەتی بەرفراوانترین ئیرادەو کاریگەری لەکەسایەتی سەرۆکی دەولەتەکانی رۆژهەلاتی ناوین لەئارادابێت. ئەمە پەیوەندی بەناوەرۆکی دەولەتیشەوە هەیە. نەریتی باوکسالارێتی بەهێز، شێخایەتی، میرێتی و ئەربابی لەسەرۆك دەولەتدا دەبن بەیەك، بەشێوەی هێزێکی بالا سەرلەنوێ بەدیدێتەوە. هەربۆیە لەرۆژهەلاتی ناویندا گەڕان بەدوای شێوەی دەولەتی کۆماری و دیموکراتی، بەشێوەی شازبوونیش بێت دۆزینەوەی زۆر ناستەمە. هەروەکو بلێی دەولەت لەرێگای ناوەڕۆکەکەی دەجولێتەوە. شێوەکەی (بچمەکەی) دەکات بەیەك و دەخوازێ هێزەکەی خۆی بسەلمێنێ. هەروەها مۆرکی دەولەتی نەگۆڕ، واتە نەگۆڕینی شێوەی دەولەت و درێژەپێدانی بەلێهاتوویی سیاسی و مەردایەتی لەقەلەمدەدات.

بەدرێژایی سەدان سال هەلکۆلینی شوێنی چەمکی پادشای ـ خودایی و دەولەت لەبیرەوەری کۆمەلگادا، رۆلێکی ئاکتیفی لەپێشنەکەوتنی رژێمی کۆمارگەراییدا بینیوە. دەستێوەردانی مرۆڤە ـ کۆیلەکان لەکاروباری دەولەتی خودایی لەگەل نەریتەکان ناکۆکەو گونجاونییە. دەستێوەردان لەکاروباری خودا ـ دەولەت گەورەترین گوناهە. گووتەی" دەست لەکاروباری خودا وەرمەدەن، حیساب لەخودا ناخوازرێ، لەشەریکی خودا مەگەرێن" کە بەبەرفراوانی لەپەرتووکە پیرۆزەکاندا باسی لێوەدەکرێت، لەراستیدا گوزارە و دەربڕینی ئایینی گوتەی" دەست لەکاروباری سەرۆك دەولەت وەرمەدەن، حیسابی لێمەخوازن، مەبنە هاوبەشی دەسەلاتەکانی"یە. بانگەشەی ئەوە دەکرێت کەپەرتووکی پیرۆزلەگەوهەری خۆیدا لەپێناو دیاریکردنی حوکمدارێك بۆ تیرەی عیبرانی پێشخراوە. ئەمەش بۆچوونێکە لایەنی راستی خۆی هەیە. تەنانەت باسێکی وەهاش هەیە کەحەزرەتی موسا لەبنەچەی میرەکانی میسرەوە هاتووە. بەیانکردنی نەخشەی حوکمرانی خۆی لەرێگای تەورات شتێکە دەرکی پێدەکرێت. هەروەها حەزرەتی عیساش کاتێك هەولیدەدا حوکمرانی شاری قودس خۆی

گووتەنی"کچی سەهیۆن" بخاتەدەست، ئاشکرابووو دەسگیرکرا. باسی روون و ئاشکراتر لەقورئاندا دەبینرێ. ئەوەی بەشێوەیەکی بەردەوام حەزرەتی محەمەد باسی کردووە" شەریك بۆخودا دروست مەکەن، دەستکاری ئیش و کاروباری خودامەکەن، خودا حیساب لەهەمووومان دەخوازێ، حیساب ناداتەکەس" لەرێگای واتای سوننەت و ئایەتەکان، بەزانینەوەبێت یان نەزانینەوە وەك سوڵتان، پادشا، میرەکانی رۆژهەڵاتی ناوین دەروازەی لەپێش سەرۆکایەتی دەوڵەت کردەوە. لەم لایەنەوە قورئان جارنامەی دەوڵەتە. لەمیانەی پێشبینییەکی نائاسایی هەروەکو بڵێی سەدان ساڵی داهاتوو بەرێوەدەبات ئەخشەی بەرێوەبەرایەتی دیاری دەکات و رایدەگەیەنێت. شیکردنەوەی قورئان لەسەربنەمای تیۆری سیاسی دەشێ ئەنجامی فێرکەرو ئەزموونبەخشی لێبکەوێتەوە. بێگومان پێگەو شوێنگەی ئوممەت لەوابەستەیی نێوان خوداو دەوڵەت زۆرروون و ئەزموونبەخشترە. تەواوی جارنامە ئایینییەکانی چەرخەکانی ناوین هی ئیسلامییەت و مەسیحییەت و ئایینەکانی چین و هیندستانی رۆژهەڵاتی دوور، وەکو پێشینەرروونکردنەوەو راگەیاندنی ئەو دەوڵەتە نوێیەیە کەلەدایك دەبێ. ئەوەی بەناوی خودا مژدە دەدرێت، چیرۆکی لەدایکبوون و گەشەکردنی ئەو دەوڵەتەی چاخی ناوینە کەهەواڵەکەی راگەیەنراوە.

لەرۆژهەڵاتی ناوینی رۆژگاری ئەمرۆماندا دوورخستنەوەی دەوڵەت لەکارەکتەرە دەستڕۆییەکەی، ئەرکێکی زۆرقورسە کەپێویستە سەربخرێت. هەندێك دەوڵەت بەناوی کۆمار لەئاراشدابن، ئاستەمە بگووترێ ئەمانە ناوەرۆکی دەسپۆتیزمیان تێپەرکردووە. کۆمارگەرایی پێویستی بەتەبایی و رێککەوتنی نێوان چینەکان هەیە. لەمێژوودا لەهیچ یەکێك لەولاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین دەوڵەتێك یاخود کۆمارێکی دەستووری بوونی نەبووە کەلەرێگای تەبایی و رێککەوتنی بیروبۆچوونە جیاوازەکانی کۆمەڵگا دیاری کرابێت. بەبێ تەماشاکردنە شوێنگەی پێشکەوتووخوازی یان پاشڤەرۆیی، لەبەرئەوەی رژێمێکن پشت بەئیرادەی تاکەکەسێك دەبەستن لەگەڵ کۆمارناگونجێن. لەسیستەمی کۆماردا لەجیاتی ئیرادەی تاکەکەسێك، تەبایی و رێککەوتن و گونجانی ئیرادەی چەندین کەسی خاوەن هێزی هاوسەنگ بنچینەییە. لاوازی چینە کۆمەڵایەتییەکان، نەتوانینی پێشخستنی ئیرادەی سیاسی، کۆیلایەتی باو بۆدەوڵەت و نەبوونی نەریتی کۆمارگەرایی ئەمانە هەموویان جێگای خۆیان لەمەدا گرتووەو رۆڵیان بینیوە. ناویان هەرچییەك بێت، لەتەواوی دەوڵەتانی رۆژهەڵاتی ناویندا ئەگەر جیاوازی چەند نەرەیەکیش لەنێوانیاندا هەبێت، بەڵام دیاریکردن و دەرککردن بەوەی ناوەرۆکی دەسپۆتیزمی خۆی بەلاوە ئەناوە، سەبارەت بەبەرێوەبردنی تێکۆشانی سیاسەتی دیموکراتی و کۆمارگەرایی گرنگی و بایەخێکی مەزنی هەیە.

هەڵسەنگاندن و شرۆڤەکردنی کولتووری توندوتیژی لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا زۆرگرنگ و بایەخدارە. دەتوانرێ بگووترێ کەهیچ خانەو دەزگایەکی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین نەماوە توندوتیژی تێنەکەوتبێت و دیاری نەکردبێت. بەشێوەیەکی گشتی تێروانینێکی وەها پێشدەخرێ کەتوندوتیژی رۆڵێکی دیاریکراوی بینیوە لەبونیادی سیاسی، کۆمەڵایەتی، تەنانەت بونیادی

ئابووریشدا. هەروەها دەستنیشانکردنێکی وەهاش هەیە، گوایە دەسەڵات و توندتیژی دووبرای جمکن(دووانە)ن. بەڵام لەهیچ شوێنێك بەئەندازەی ئەو رۆڵەی لەسەرخان و ژێرخانی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین بینیویەتی بەرچاوو زەق نییە. ئاستەمە راستی دەزگایەك هەبێت، بەبێ کەوتنە ژێرکاریگەری توندوتیژی شێوەی گرتبێت.

کاتێك توندوتیژی پێناسەدەکەین پەنابردنە بەرتوێژینەوەی بیۆلۆژی تەنانەت توێژینەوەی سروشتیش بێواتا دەبینم. ریشەی کۆمەڵایەتی توندوتیژی ئاشکرایە. پەیوەندی لەگەڵ دەسەڵاتی دەوڵەت و جیاوازی چینایەتی پشتبەستوو بەزێدە ـ بەرهەم و زێدە ـ بەها هەیە. دەتوانرێ ئەم تایبەتمەندییانە وەك ئەو تێروانینانە باسیکرێ کە لە لایەن زانستی ـ کۆمەڵایەتییەوە هاوفکری بەدەست هێناوە.

ئەوەی سەبارەت بەتوندوتیژی جێگای بایەخە ئەوەیە دەستنیشانکردن دەرهەق بەم بابەتە زۆر کەمە. لەو کۆمەڵگایانەی بەدەسەڵات ئاشنابوونە سەرباری ئەوەی بەش و رۆڵی توندوتیژی بەرچاوە، بەڵام وەها تاوتوێدەکرێ هەروەکو بڵێی دیاردەیەکی بێبایەخ و ئەوازەیە. سەرباری ئەوەی شەڕ گوزارەی چڕبوونەوەی توندوتیژییە، بەڵام ئاماژە بەوە ناکرێت کەهۆکێتییەکە تەنانەت لەهیچ کۆمەڵەیەکی ئاژەڵدا نابینرێ. بەردەوام بیانوو بۆئەوە دەدۆزرێتەوە کەبۆچی پێویستییەکە. تاکەبیانووی شەڕ ئەوەیە کەلەپێناو ئازادی و پاراستنی هەبوون و خودی خۆت بێت کەئەمە شەڕێکی ناچارییە، جگەلەمە هەمووی لەپێناو دەستبەسەرداگرتنی بەها کەڵەکەبووەکانی کۆمەڵگا، تاڵانکردنی، بالادەستبوون، بەردەوام حوکمکردنی کۆمەڵگا لەرێگای بوون بەدەسەڵاتی دەوڵەت و شێوەپێدانێتی بە گوێرەی بەرژەوەندییەکانی. سەرباری ئەوەی وەڵام هێندە سادەیەو دەرکی پێدەکرێت، بەڵام دیسان هەزارویەك بیانوو دەدۆزرێتەوەو لەرێگای هەڵوێستەکانی پەردەپۆشکردن و پێناسەوە هەوڵی شاردنەوەی هەڵە و ناتەواوییەکان دەدرێت. هیچ دیاردەیەك بەئەندازەی سەرچاوە راستەکانی دەسەڵات و توندوتیژی بەچەوتی نیشانەدراوەو نەشاردراوەتەوە. ئەودیاردەیەی لەلایەن میتۆلۆژیا، ئایین، فەلسەفە، تەنانەت هەرمزێدە لەلایەن گوایە زانستی ـ کۆمەڵگا شێوێندراوەو شاردراوەتەوە توندوتیژییە، کەچالاکییەکی دەرەوەی مرۆڤایەتییە، بەڵام بەدەسەڵاتەو هۆڤترین چالاکی مشەخۆرو چەوسێنەرەکانی کۆمەڵگایە.

ئەم پێناسەیەی بۆگشتی راستە، بۆراستینەی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوینیش راستترو بەجێترە. گووتەکانی لەشێوەی " کوتەك لەبەهەشتەوە ـ کە دورگەی بالادەستەکانە ـ هاتووە" و" توندوتیژی لەهەنگوین شیرینترە" زۆر بەباشی سەرچاوەکەی ووندەکاتەوە. رۆڵی توندوتیژی یەکلاییکەرەوەیە لەهێشتنەوەی کۆمەڵگا لەنێو رەوشی چەواشەیی و بێهەناسەییدا. لەتەواوی سیستەمەکانی پلەداری و کۆمەڵگای دەوڵەتیدا لەمیانەی پشتبەستن بەتوندتیژی ستاتۆکان ئاواکراون و لەرێگای قەڵغانەکانەوە دەزگاکان پارێزراون. هەردەزگایەك لەلایەن توندوتیژیەوە نەپێچرابێتەوە شانسی ژیانی نییە.

ئاشکرایە لەرەوشێکی وەهادا کۆمەڵگای ئازاد یاخود سڤیلبوون پێشناکەوێت. تەنانەت فیکرەکانیش دوای ئەوەی بەپارزنگی توندوتیژیدا تێپەڕدەبن پەسند دەکرێن. لەزەمینەیەکی وەهادا هێزی داهێنەرانە ناخولقێت. کاروباری دونیا لەمیانەی ئەوگووتانەوە بەڕێوەدەبردرێت کەبەشێوەی قاڵبی گیراوە پەسندکراوە. لەسەرووی هەموویانەوە دەوڵەت و خێزان، سەرۆکەکانیان زۆرباش دەزانن هێزەکانیان وابەستەی دەسترۆیی و توندوتیژییەکەیانە. کاتێک دەڵێن" باخەڵك بخەینە ناو سیستەمەوە" ئەو ئامرازەی مەبەستیانە توندوتیژییە. ئەو توندوتیژییەی کاریگەرییەکانی دزەی کردۆتە ناو هەموو کون و کەلەبەرەکانی کۆمەڵگاوە جێگایەکی ئەوتۆ بۆهێزی "واتا" و تێگەیشتن ناهێڵێتەوە. هەربۆیە دەزگاکانی کۆمەڵگا تەنیا لەبواری شێوەدا بوونیان دەبێت. ئاشکرایە بەهۆی جێگانەدان بە"واتا" ئەو کۆمەڵگایەی لەداهێنان دوورە، کۆمەڵگایەکە لەو دامو دەزگایانە پێکهاتووە کەلەرێگای ئەقیزە ــ نقورچەی دەرەوە دەکەوێتە جوڵە و ناتوانرێ چاوەڕوانی گەشەکردنێکی ئازادانەی لێبکرێ.

ئەریتی بەخێوکردنی کۆمەڵگا بەتوندوتیژی، لە یەکێنەی هەرەژێریندا کەخێزانە لەئاستی هەناسەبڕیندایە. بەتایبەتیش لەسەر ژنان بەشێوەی شەڕێکی شاراوەو نادیارە، تەنانەت یەك خانەی ژنان نەماوە بەهۆی توندوتیژی نەلەرزێ. رەوشی منداڵانیش هاوشێوەیە. رێگای بنچینەیی پەروەردە توندوتیژییە. ئاشکرایە ئەو منداڵەی بەتوندوتیژی پەروەردەکرابێ، کەگەورەبوو هەمان شتی لێچاوەڕوان دەکرێت. شانازی بەو باڵادەستییە دەکرێ کەتوندوتیژی بنەماکەی پێکدێنێ، خۆشی و چێژی لێ بەدیدەکرێ. لەکاتێکدا پێویستبوو هەستی بەهێزبوون پاڵپشت بەدەسەڵات و توندوتیژی وەکو مەترسیدارترین نەخۆشی کۆمەڵگا هەڵسەنگێنرێت، بەڵام وەکو خۆشترین و شکۆدارترین هەست و سۆز راگەیەنراوە. دیاردەیەك کەپێویستی بەنەفرەتلێکردنە، شکۆدارکراوەو وەك فەزیلەتێك پێشکەشکراوە.

لەرۆژگاری ئەمڕۆشمان بەبێ دەرهاوێشتە (إستثناء) تەواوی دەزگاکانی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین ناتوانرێ بەبێ توندوتیژی بیریان لێ بکرێتەوە. لەتوندوتیژی دەوڵەت تاتوندوتیژی ناوخێزان، لەتوندوتیژی رێکخستنی شۆڕشگێری تادەگاتە توندوتیژی فاشیستی، ئایینی و میلیگەرایی وەکو ئامرازی چارەسەرکردنی هەمووجۆرە کێشە سەرەکییەکان کەوتۆتەگەڕ. دیالۆگ وەك مامانێتی کردنی قسە دەناسرێت. هێندە واتا بەهێزی قسەو گووتەنادرێت. ئەمە لەکاتێکدا کە بارێکی پێچەوانەی ئەمە باڵابوونی شارستانییەتی رۆژئاوای بەدیهێناوە. لەبەرئەوەی یەکەمجار رۆڵی قسە لەئارادابوو، تاوەکو دوایی دیالۆگی واتادار پەیڕەوکرا، کاتێك چارەنەما ئەوکاتە توندوتیژی بووە شێوازو رێچکەیەك، هەربۆیە شانسی سەرکەوتنیان بەرزبۆوە. بەگوێرەی رۆژهەڵات رۆژئاوا توندوتیژی ناوخۆی شرۆڤەکردووەو ئەزموونی لێوەرگرتووە. سەبارەت بەم بابەتە یەکێتی ئەورووپا بەوریایی و رەخنەدانەوە هەڵوێستەی کرد. تەنانەت کاتێك وڵاتە یەکگرتووەکان توندوتیژی بەکاردێنێ تادواڕادە شیتەڵکارە، بەشێوەیەکی هەڕەمەکی بەکاری ناهێنێ. هەروەکو چۆن لەسەرکەوتنەکاندا قەرزاری هێزی

شیتەلکارییە، لەهەمانکاتدا باشدەزانێ سەرنەکەوتنەکانی لەشیکردنەوەی هەڵەوە سەرچاوە دەگرێت. زۆر چاك پەندو وانەی خۆی وەرگرتووە.

پاککردنـەوەی رۆژهـەڵاتی نـاوین لەتوندوتیـژی کێشـەیەکی بەرفراوانـەو تـادوارادە گرێـدراوی پەروەردەیە. متمانەکردن بەهێزی واتا، بۆنەوە بنچینەییە کەتوندوتیژی تەنیا لەهەلومەرجی ناچاری و بۆگەیشتن بەسـەرکەوتن پـەیرەو بکرێـت. نـەك تـەنیا شـەڕ، توندوتیـژی شـۆڕش و دژە شۆڕشـیش، بەشـێوەیەکی راسـت هەڵسـەنگاندنی چوارچـێوەی توندوتیـژی لەهـەموو گۆڕەپانـەکان، کاتێـك بەرپەرچیش دەدرێتەوە ئامادەکردنی دژە توندوتیژی راست و ئـەنجامگیر و پراکتیزەکردنـی پێویستی بەوەسـتایی و کارامەییـەکی مـەزن هەیـە. کۆمەڵگایـەك کـە بەنـەریتی توندوتیـژی هـەزاران سـاڵ گۆشـکرابێت، کاتێـك سـەرلەنوێ دەژێندرێتـەوە لـەرۆڵی مامـانێتی بـەولاوە نـابێ متمانـە بەتوندوتیـژی بکرێت، زیاترجێگادان بەواتاو دیـالۆگ و هێـزی رێکخسـتن، پێوسـتە وەکـو رێچکەیەکی چارەنووسسازی رزگاربوون لەئالۆزی ببینرێ و پراکتیزەبکرێت.

ب ـ رەوشی هەنووکەیی رۆژهەڵاتی ناوین و پێشکەوتنە شیمانە بۆکراوەکان:

بەشێوەیەکی دروست پێناسەکردنی پەیوەنـدی نێوان نـەریتی کۆمـەڵگاو رەوشـی هەنووکـەیی تـاکو ئێستاش گرفتێکی جددی زانستی کۆمەڵایەتی ـ کۆمەڵناسییە. ئەگـەر رووداوو قۆناخـەکان بەنەریتـەوە گرێنـەدرێن، چـۆن و تـا چ رادەیـەك دەتـوانین دیـاردە هەنووکەییـەکان پێناسـە بکـەین؟ تـاچ رادەیـەك نـەریت لەسەرڕەوشـی ئـەمڕۆ بەکاریگـەرە؟ خـودی کۆمـەڵگا لـەناو کامـە پێوانـدا دەتـوانێ نـەریت و هەنووکـەییبوون کۆبکاتـەوەو لەناویانـدا بـژی؟ تـاوەکو وەڵامـی ئـەم پرسـیارانە نەدرێتـەوە، ئـەوا ئەنجامدانی هەڵسەنگاندنێکی واقیعی سەبارەت بەرەوشی هەنووکـەیی و پێشکەوتنە چاوەڕوانکراوەکان ناسـتەمە. ئـەو هەڵسـەنگاندنانەی ئەنجامیشـبدرێن ناتـەواوو پڕلەکـەموکورتی دەبـن. وەك پێڕەوێـك، بـەردەوام هەوڵـدانمان بـۆ بەیـەکتری بەسـتنەوەی مێـژووو هەنووکـە بـۆ ئـەم هۆیـە دەگەڕێتـەوە. ئەگەرجارێکیتر ئاماژە بەقەناعەتی خۆم بکەم، تاڕادەیەکی مەزن ئەگەر بەشێوەیەکی "جفرەکراو"یـش بێـت نـەریت لەئـەمڕۆدا شـاراوەیە. سـاتی "هەنووکـە" و هەلومـەرج کەمتزلـەوەی شـیمانەی بـۆدەکرێ پێـدراوەکانی نـەریت دووچـاری گۆڕانکـاری دەکـات. بـەڵام لـەجیهانی دیاردەکانـدا بۆتێگەیشـتنی ئەمـە پێویستی بەکردنەوەی کۆدی هەندێ جفرەی داخراو هەیە. هۆکاری ئەنجامدانی پێناسـە مێژووییـەکان بەشێوەیەکی بەردەوام، لەپێناو کردنەوەو لابردنی ئەم جفرەداخراوو پۆشراوەییە کەلەئارادایە.

لـەرێگای نموونەیەکـەوە دەتـوانم زیـاتر روونیبکەمـەوە. بەهـەرحاڵ گومـان لەدروسـتی و دڵسـۆزی شۆڕشـگێڕێتی لیـنین ناکرێـت و هـەموو کەسـێکیش دەیناسـێ. گریمـانی ئـەوە ناکـەم کاتێـك لیـنین بەدەسەڵاتی تیۆری و کرداری پەیوەندیداربووە توانیبێتی جفرەکەی هەڵبێنێ و بیکاتەوە. لەبەرئەوەی نەیتوانی بیکاتەوە، لەرێگای ئەوسیستەمەی ئاوایکرد، لەئاستێکی بەرزدا ئامانجەکانی خۆی پاکتـاوکردو پووچـەڵی کـردەوە. گرنگـی شـیتەڵنەکردن و نەکردنـەوەی جفرەکـان بەشـێوەیەکی راسـت لێرەدایـە.

لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بێ شومار بیریار هەن، کەدەتوانن لەشۆڕشگێڕەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان زیاترو باشتر پێناسە سەبارەت بەدەسەڵات پێشکەش بکەن. ڕاستە هیچ دەسەڵاتێکیان نەڕووخاندووە، بەڵام لەهەمانکاتدا خۆشیان پیس و قێزەون نەکردووە. ئایا دەتوانین ئەمانە بەبێبایەخ لەقەڵەمبدەین؟ ئەو یەکێتی سۆڤییەتەی لەوجەمسەرانەی دەسەڵات ـ پاشماوەکانی ڕوسیای قەیسەری ـ دامەزرێنرا کەلینین بەکاریهێناوە، توانی حەفتا ساڵ خۆی لەسەرپێیان ڕابگرێت. ئەویش دوای ئەوەی خزمەتێکی باشی مێژوویی پێشکەش بەسیستەمە بەرامبەرو ڕکابەرەکەی خۆیکرد، بەبێ بەرخودان هەڵوەشایەوە. بەبێ ئەوی ئەوجیهانە ئاگاداربکاتەوە کەلەگەڵیدا لەنێو یەکێتی پەیمان و ئامانجدایە خیانەتی لێکرد. بەڕای من لەجیاتی ئەوەی سیستەمی لینینستی لەناو ئەو ڕەخنانەدا نقووم بکەین کەسەروبنیان دیارنییە، تەنیا ئەوە دەستنیشانبکرێت کەجفرە فرەکۆدەکانی "دەسەڵات" ی نەکردۆتەوە، هەڵسەنگاندنێکی ڕاستترە.

تاوەکو سەرجەم قۆناخ و ڕووداو و دیاردە شۆڕشگێڕییەکان کە ئەمڕۆ کاری لەسەر دەکەین و بە تایبەتی وەك قۆناخەکانی قەڵەمبازی چۆنایەتی پێناسە دەکرێن، جفرە چەند فاتەکانیان کە لە نەریتەوە سەرچاوەی خۆی دەگرێ نەکرێنەوە؛ ئەوا باوەڕی بەدەستهێنانی پەرەسەندن و گەشەکردنی ڕاست بەگوێرەی ئامانج و ئومێدو چاوەڕوانییەکان، تابلێی خەڵەتێنەرە. هەموو خەم و بیرکردنەوەیەکم ئەوەیە بێ ئەو پێناسە مێژوویی و کۆمەڵایەتییانە کەپێشکەشم کردوون، گەر پڕ لەکەموکوڕی و هەڵەش بن، ئەوا ناتوانرێ ڕۆژگاری ئەمڕۆمان پێناسە بکرێت. ئەو ژیانە نەهامەتی و پڕلەسامەی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەرابردوودا، بەتایبەتیش لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا تێیدا دەژین، نیشاندەدا کەئەم بابەتە چەندە گرنگ و بایەخدارە. هەمووان لەسەر ئەو ڕاستییە هاوبیرین، کەسەرەڕای ئەوەی دواترین جۆرەکانی تەکنۆلۆژیا لەم ژیانەدا بەکاردەهێزێت، بەئەندازەی چارەسەر نەبوونی لەڕێگای بەکارهێنانی هەمووجۆرە پێڕەوەکانی توندوتیژی، لەهەمانکاتدا لەمیانەی هەوڵە ئابووری، دارایی، سیاسی و پەروەردەییەکانیش لەم ڕەوشە ڕزگاری نەبوو کەلەهۆڤێتی خراپترە. بەڵام ئەوەش ڕوون و ئاشکرایە کەمسۆگەر پێویستە هەندێ هەوڵی لەپێشینەی خێرا نیشانبدرێت. لەبەر ئەم هۆکارانە، هەرچەندە نەریت لەچوارچێوەی زاراوە سەرەکییەکاندا بەرووی ڕەخنەدا کراوەبێت، هەوڵی شیتەڵ و چارەسەرکردنم گرنگ و بایەخدارە. باوەڕییەکی قووڵی وەهام هەیە، کەبەبێ ئەو (هەوڵی شیتەڵ و چارەسەرکردن) هەوڵ و کۆششەکان بێ واتایە و ئەنجامی سەرکەوتووانەی لێناکەوێتەوە.

تەواو سەبارەت بەم خاڵە، کاتێك ڕۆژهەڵاتی ناوین و تەواوی پایتەختەکانی دێنمە بەرچاوان، نەفرەتکردنی شاری بابل تەوراتم بەئەقڵدا دێت. دیسان نەفرەتی مەسیحییەکان لەڕۆما، نەفرەت کردنی شاری ئەگادا (ئەکادا) لەلایەن گۆرانیبێژە سۆمەریەکانەوە دێنەوەیاد. ئایا بەغداد، قودس، مەککە، ئەنقەرە، ئەستەنبۆل، کابول، تەهران، قاهیرەو ئیسلامئاباد دەتوانن بانگەشەی ئەوە بکەن کەبابلی هاوچەرخ نین؟ کامە گەل سەرباری ئەو کولتوورە مەزنەی لەپشتییەوەیە، دەتوانێ لەنێو ڕەوشی بێچارەیی و ژێرپێیی و سووکایەتیدا بژی؟ چۆن دەتوانرێ لەمیانەی ئەوجەمك و پێڕەوانەی

لەناو هیچ پەرتووکێکی شەڕو هونەری دەسەڵاتبووندا بوونیان نییە گەلان بخرێنە ناو ئەم رەوشەوە؟ دەشێ بۆ شێوازەکانی مرۆڤخۆرە هۆڤە ئەفریقییەکان واتایەك ببینرێتەوە، بەڵام ناتوانین هەمان واتا لای ئەژدەها دەسپۆتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین ببینین کەگەلانیان دووچاری فڕکردنی جەستەیی و گەوهەری کردووە. ئاستەمە لەتەواوی جیهاندا بتوانرێ جوگرافیایەکی وەکو رۆژهەڵاتی ناوین بدۆزرێتەوە کەتێیدا کوشتن بەوشێوەیە کەوتوو، خائینانەو بێ پێوانە بێت ــ بەگوێرەی خۆیان کارامەییە ــ.

پێویستە باس لەکێشەیەکی دیکەی پێڕەو بکەم. راهیبە هاوچەرخەکانی رۆژئاوا ــ ئەوانەی لەبوارەکانی ئەدەبیات، فەلسەفە، زانست، لقەجیاوازەکانی هونەر کاردەکەن ــ یەکپارچەیی دیاردە، رووداوو قۆناخێك پارچەدەکەن، ئینجا لێیدەکۆڵنەوە. لەو باوەڕەدان تاوەکو لاشەی پارچە نەکەن ناشێ لێکۆڵینەوەو لێتۆژینەوەی لەبارەوە بکەن. ئەمەش بەردەوام ئەو پێڕەوانەی راهیبی سۆمەریم دێنێتەوەیاد کەلەرێگای جموجۆڵی ئەستێرەکانی ئاسمان چارەنووسی مرۆڤیان دیاردەکرد. هەرچەندە یەکێکیان زانستییە، ئەوەی دیکەشیان چەندە میتۆلۆژی (ئەفسانەیی) بێت، بەتێڕوانینی من ئەنجام هەمان شتە. تەنانەت لەو باوەڕەدام کەراهیبە هاوچەرخەکانمان سووك و نزمترن. مادام دەتوانی تاڵەموویێك بۆ چل پارچە بەشبکەیت، بۆچی واتایەکی راست بەوفڕکردنە جەستەیی و گەوهەرییەی سەدەی بیستەم نادەیت کەچەندین جار سەدەکانی دیکەی تێپەڕکردووە؟ بۆچی چارەسەرییەکی ئەنجامگیر، پێشکەش ناکەیت؟ هەر دیاردە، رووداوو قۆناخێك کەلەناو گشتگیری و یەکپارچەییەکەی خۆی تەماشای نەکرێت، بەشێوەیەکی راست پێناسە ناکرێت. راستینەی شیتەڵکردنی پارچە یەکجاروردو بێ سنوورەکان، تارادەیەکی مەزن راستییەکان لەبەرچاوان ونەدەکات، فێرکەرو ئەزموونبەخش نابێ، فێربوونی تەندروستانە ئاستەنگ دەکات. شێوازی پێکهاتنی مرۆڤایەتی، بەبێ گۆڕینی ناوەڕۆکەکەی لەرەشێکی بەردەوامیدایە.

سیستەمی سەرمایەداری رۆژئاوا لەرێگای پێڕەوی پارچەکردن و گۆڕینی لەرادەبەدەر، شێوازی پێکهاتنەکەی تێکداوە. لەبەر ئەم فاکتەرو هۆکارانەیە کەسیستەم بۆتە کۆمەڵگایەکی قەیراناوی. هونەر، فەلسەفە و زانست رەوشی زهنییەتی مرۆڤ دیاری دەکەن. زهنییەت یاخود رۆحگەرایی پارچە نابێت. پارچەکردن دەیکوژێ. لەرۆژئاوادا؛ بەم شێوازە کوشتنی مرۆڤ زاڵە. تەنانەت دەرخواردی تەواوی جیهانی دەدات و بڵاویدەکاتەوە. گرنگترین لایەنی زانینی مرۆڤ نوێنەرایەتیکردنی ئەم یەکپارچەییەیە. پێخەمبەرایەتی ئەو زانا پێشەنگەیە کەپیرۆزکراوە. سەختی و زەحمەتییەکانی لەوهێزانەوە دێت کەهەڵوێستی یەکپارچەیی بەبنەمادەگرن. هەرنوێنەرو دەزگایەکی کۆمەڵگا زانست، فەلسەفەو هونەری هەرس نەکردبێت، راستی پێکهاتەکە دەشێوێنێ و تێیکدەدات. وەك ئەنجام هەمووجۆرێکی لادان سەرچاوەی خۆی لەپێنەدانی چەمکی یەکپارچەیی دێت. سامناکترین نەزانی، تەماشاکردنی دیاردەو رووداوو قۆناخەکانە لەمیانەی زهنییەتی یەکلایەنە ــ راستتر زهنییەتی پارچەکراو ــ چونکە راستی دەکوژێ. ئەمەیە نەخۆشی سیستەم و سەردەم. بۆ نموونە: تێڕوانینێك

کەهەرمزێدە بەگوێرەی ناوەڕۆکی زانستە، پێویستە بەشێوەیەکی هەرە ساختەکارانەی نەزانی ببینرێ. زانستگەراییەك لایەنی ڕۆحگەرایی نەبێ، ژێری سۆزداری ونکردبێت ـ زانستگەرایی لەهەمانکاتدا ژێریەکی ئانالیتیکی بێکۆنترۆڵە ـ بۆهەموو مەترسییەك کراوەیە. جۆرێك لەشێرپەنجەی گووتەو گێرانەوەیە.

گرفت زۆرزانی نییە؛ بەڵکو چۆنییەتی ژیانێکە بەگوێرەی زانین. لەمیانەی یەکپارچەیی تەواوی ڕەهەندەکانی زانین ـ زانست، فەلسەفە، هونەر ـ درێژەدان بە دۆخی زهنییەتی کۆمەڵگا، گەوهەری هەبوونی کۆمەڵگایە. ئەوەیە ئەو ڕاستینەیەی چاخەکەمان رووخاندوویەتی. هەربۆیە زانست بۆتە رووخێنەرێکی زەبەلاح. بۆنموونە دارووخانی ئەتۆمی یان هێزی دارووخاندنی ئەتۆمی گوزارەی سەمبۆلی (رەمزی) ڕاستییەکە. دروستکردن و بەکارهێنانی بۆمبای ئاووکی دژبەخودی مرۆڤە، چالاکییەکە لەوەی مرۆڤخۆرەکان هۆفانەترە. خودی زانستی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵناسی) کەپێویستبوو ئەرکی ڕێگرتن لەپارچەکردن و بەدەستهێنانی یەکپارچەیی بێت، خۆشی پارچەبووەو بووە بەسەرچاوەی سەرەکی مەترسییەکە. ئەنجام لەسەرتاپای جیهاندا، شەڕە هەرێمی و خۆجێیە بێ ژمارەکان، میلیگەرایی، فاشیزم و هەموو جۆرێکی توندوتیژییە. لەبەرئەم هۆیە لەبەرگرینامەکەمدا، ئایین، میتۆلۆژی، فەلسەفە، زانست و ئەدەبیات و زهنییەتی گونجاوو هەمناهەنگم لەناویەکدا بەبنەماگرتووە. بەرگرینامەیەك کەدەرهەق بەناوەڕۆکی مرۆڤ و گەلان بێت، تەنیا لەسەرئەم بنەمایە پێشدەخرێت. هێزی بەرگرینامەیەك، وابەستەی هێزی بەرخودان و شیتەڵکارییە بەرامبەر ئەو تیۆرەی شارستانی کەخراوەتە ئەستۆی.

١ـ رەوشی کائیوس (گێژاو)ی ئێستای ڕۆژهەڵاتی ناوین کە ڕیشەکەی بۆ رابردوو دەگەرێتەوە ڕاستینەیەکە. لەنێوان ئەو دوو لایەنی و دووالیزمەی کە لەنێوان ڕیشەی هەزاران ساڵی شارستانییەت و شارستانییەتی ئەم دووسەد ساڵەی دواییدا هاتۆتەئاراوە لەجیاتی چارەسەری گرێکوێرەی بەرهەمهێناوە. لەکاتێکدا شارستانییەتی ڕۆژئاوا لەتەواوی ژیۆ ـ کولتوورەیەکاندا سیستەمی وەهای پێشخستووە کەدەرفەتی ژیانی تێداهەیە، بەڵام لەناواکردنی سیستەمی خۆی بەگوێرەی ڕۆژهەڵاتی ناوین سەرکەوتوونەبووە. کێشەکان دوورن لەوەی کەهەرێمی بن. سەرباری ئەوەی رەخنەیەکی زۆری ئاراستە دەکرێ، گووتەی "پێکدادانی شارستانییەتەکان" ی هونتینگتۆن لەهەندێ لایەنەوە ڕاستە. پێکدادانی شارستانییەت بوونی هەیە. بەڵام ئەمە پێکدادانی نێوان ئیسلام و شارستانییەتی ڕۆژئاوا نییە. بوویەرێکی قووڵ و گشتگیرترە. تەنانەت ئیسلامییەت لەنێو ببرێت و نەشمێنێت، دیسان بنەماکانی پێکدادان بەردەوام دەبێت. بەتایبەتی لەئێراقدا لەئەنجامی دەرکەوتنی هەموو خراپییەکان قوتووی پاندرا ـ چیرۆکێکی یۆنانییە، گوایە ژنێکی بەناو پاندرا، هەموو باشی و خراپییەکانی لەناو قوتوویەکدا کۆدەکاتەوە، سەری قوتووەکە هەڵدەگرێ و ئەوەی تێیدایە بڵاودەبێتەوە، کاتێك خوداوەندەکان هەست پێدەکەن دەخوازن ڕێگری بکەن، کەسەری قوتووەکەی پێ دادەخەنەوە، تەنیا ئومێدی تێداماوەتەوە، بۆیە بەردەوام دەڵێن ئومێد شاراوەیە ـ ئەوە دیار دەبێت کەلەقوولاییدا شتێك

خۆی مەڵاسداوە. شیتەڵکارێکی وریا ئەگەر تەماشایەکی ئەو زەڵکاوەی ئێراق بکات ئەوا زەحمەتی لەوە نابینێت و تێدەگات کەلەژێرناوی چارەسەری، هەموو شێوە هاوچەرخ و مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان دەرکەوتوونەتــە سەرشــانۆ، هەمووشــیان ئــەنجامیان لێنەکەوتۆتــەوە. لایەنــەکانی شــەڕ کــە کاریکاتۆریزەکراون سەددام و بۆش نین، بەڵکو ئەو سیستەمە بێ ژمارانەن کەتێکەڵاوی یەکتری بوونە. سیستەمە یەك لەدوایەکەکانی لەسەردەمی نیئۆلیتیکەوە هاتوون، لەمیانەی هەمەرەنگی ئەتنیکی، ئایینی، رەگەزییانەوە لەناو ئیمپراتۆریەتی قەیرانــدا کەئەمریکا رێبەرایەتی دەکات، هەوڵدەدەن جێگای خۆیان بکەنەوە یاخود پێهەڵگرتنێك ئەنجام بدەن.

ئــاواکردنی هاوســەنگی لەشــەرە ســەربازیەکاندا شــتێکە دەرکــی پێــدەکرێت. بــەڵام لەشــەڕی شارســتانییەتەکاندا دەستنیشـانکردنی هاوسـەنگی ئاسـتەمە. چـونکە نـاوەڕۆکی پێکدادانەکـە ئـاڵۆزە. بەکارهێنانی چەکە سەربازیەکان سنووردارە. فاکتـەرە کاریگـەرەکان لەپێکهاتـە کۆمەڵایـەتی، سیاسـی و هزریەکانیـدا شـاراوەیە. دەشـێ بـۆ ئـەنجامگیربوون چـەندین سـەدە بخایـەنێ. لەوانەیـە رێگەچـارەکانی جیاوازبێ، لەسەر لەنوێ ئاواکردنەوە تادەگاتە گۆڕانکاری رادیکاڵ هـەموویان لـەخۆوە بگـرێ. پێویسـتە فاکتـەری کـات (زەمـان)ی ڕووبەرووبوونـەی هـەردوو سیسـتەم رەچـاو بکرێـت. هەرچـەندە رۆژهـەڵاتی ناوین لـەرێگای دواتـرین شارسـتانییەتەکەی کەئیسـلامییەتە بـەرخودان بکـات، بەڵام ئەمـە لەسـەمبۆل بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. ئیسلام مەزنترین بەرهەمەکانی خۆی لەسەدەکانی ٨ ــ ١٢ ی زایـین پێشکەشـکردووە. ئـەوەی قۆناخـەکانی دواتـر تـەنیا توێکڵـە. رابـردوو لەبـەهای ناوێـك بـەولاوە زیـاتر کاریگەری نابێت. هێندە دووری سەردەمە، تەنانـەت نـاتوانرێ ریفۆرمیزمش بکرێـت. بـەرخودانی ئـەم سی ساڵەی دوایی شتێکی دروسـتکراوە. ئـەم بەرخودانـەی لـەنێو زەمینـەو هەلومـەرجی شارستانییەتی رۆژئـاوادا بەرێوەدەچـێت، لەسـایەی خـودی رۆژئاوایـە. هـیچ تایبەتمەندییـەکی جیاکـاری نییـە. بەرپەرچدانەوەی بەناوی ئیسلامییەت، لەسەرمتاوە بەواتای پەسندکردنی دۆڕان دێت. ئەوداهێنانانـەی شارســتانییەتی رۆژئــاوا بەتایبەتمەنــدێتی خــۆی ئافراندوویــەتی، لەشــتێکی دروســتکراو بــەولاوە هیچـیترنییە. بەشــداربوون و کاریگەرییــە سیاســی، کۆمەڵایــەتی و ئابووریــەکان لــەجیاتی رۆڵــی چارەسـەرکردن، بنبەسـتبوون زیاددەکەن. شـوێنێك نییـە پێهـەڵگرتنێکی لەشێوازی ئیسـرائیل ئـەنجام بدات. بەشێوازی ئەفریقیاش نابێت. کولتـووری ئـەفریقیا دەتـوانێ لەناوەخۆیـدا ململانـێ بکـات، بـەڵام دەشـێ تـەنیا بـۆ پەسـندو هەرسـکردنی ئـەوروپا هەوڵبـدات. لایـەنێکی واتـاداری پێکـدادان یـاخود سەرکەوتنی زۆرسنووردارە. وڵاتەکانی وەکو چین، هیندستان و ژاپۆن لەرێگای گواستنەوەی سیستەم بـۆ ناوچـەی پاسـیفیك بەشـێوەیەکی کارامــە لەوانەیــە ئــەنجام بەدەســتبێنن. کولتوورەکـەیان لــەجیاتی بەرخودان، تەبایی واتادار دەکات و سـەریدەخات. بـەهۆی ئـەوەی پێـنج سەدسـاڵە بونیـادی کولتـووری ئـەمریکای لاتـین لەگـەڵ سیسـتەمدا دەژی، بەزەحمەتیشـەوە بێـت دەتـوانێ لـەرێگای خوڵقکـارکردنی ئەوژیانەی شایەنی درێژەپێدانە سەرکەوتن بەدەستبێنێ. کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین لەهیچ یـەکێکیان

ناچێت. لــەرژێمەکانیانەوە تادەگاتــە تاکــەکانیان، لەزهنییەتــەکانیان تادەگاتــە پێکهاتــە (بونیــاد)ی ئابوورییان، قەیرانێک، گێژاوێک(کائیوس) لەئارادایە، کەئیتر ناتوانرێ درێژەی پێبدرێ.

لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا زهنییەتی ڕۆژهەڵاتی ناوین تەواو لەنێو ئاڵۆزی و کێشمەکێشدا دەژی. زۆر لەشۆڕشی زهنی شێوازی ڕۆژئاواوە دوورە. هیچ پێویست نابینێ لەنێو هەلومەرجی تایبەتی خۆیدا بەرێنیسانس، ریفۆرم و رۆشنگەریدا تێپەڕببێ. بەڵام دوودڵ نییە لەبەکارهێنانی دوا مۆدێلەکانی بەرهەمی کردارییان. هیچ شتێك سەبارەت بەریشەی مێژوویی و گەشەکردنی ئەو زهنییەتە نازانێ کەگوایە بەهی خۆی دادەنێ. شرۆڤەکردنی مێژوو، لەپیاهەڵدان و پەسندانێکی وشکی گروپەکان بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. بۆ زهنییەتی جەماعەتەکان (گروپەکان) مێژوو بەواتای پیاهەڵدانی خۆیان و بەدوژمن لەقەڵەمدانی بەرامبەرەکەیانە. لایەنی دیکە، واتە لایەنی سێیەم بوونی نییە. تەنانەت ئەمەش بەبیری خۆیدا ناهێنێت کەچەندە بابەتییە و تاچ رادەیەکیش راڤەکردنێکی خودیی (ذاتي)یە. هەروەکو چۆن سەنتێز(کۆتێز) لەنێوان قاڵبەکانی زهنییەتدا نییە، فێربوونێکی وەهاشی نییە بیر لەدوولایەنی یان دووالیزمی تێز، دژەتێزبکاتەوە، خووێکی وەهای لاپێشنەکەوتووە. جیهانبینیەکی نزیکی چەمکی "رەش ـ سپی"یە. لەجیاتی رێنیسانس و سروشتی بەجۆش و زیندووی چاخی نیئۆلیتیك، بۆچوونێکی رەشبین و بێئومێدی سەبارەت بەسروشت هەیە. لەتێڕوانینی سەبارەت بەکۆمەڵگا بەئەندازەی بێبەشی لەئۆتۆپیا، فاکتەرە جوانەکانی ئەریتی میتۆلۆژیاو ئایینیشی لەدەستداوە. بەو ئومێدو جۆشوخرۆشەوە، نزیکی ئەوانەی پێش و دوای خۆشی نابێتەوە. کاتێك ئەمانە نەبن داهێنان و خوڵقکاریش بوونی نییە. بەرهەمە زانستی، فەلسەفی و هونەرییەکانی زهنییەت وشکبووە. بانگەشەیەکی ئەوتۆشی نەماوە. هیچ کاتێك رەوش و هەلومەرجی رۆحی کەلەشەیدایی (شێتایەتی) خراپترە کەم نەبۆتەوە. شانازیکردن بەرابردوو، ئومێد بەئایندە، لەمێژە ونبووەو نەماوە. دوورە لەوەی مانا بەژیان ببەخشێ، لەهیچ چالاکی و تواناکارییەکانی ژیان خاوەن بانگەشەنییە. داخوازی تێگەیشتن و دەرکپێکردنی کزبووە. ئەوەی بەهەموو هێزو توانای خۆیەوە پێداگری لەسەردەکات، تەواوکردن و بەسەربردنی ڕۆژە. تەنانەت لەگۆڕەپانی فراوان و سەرتاپاگیری کۆمەڵگاشدا، لەپیرپیرێتی هەرزان بەولاوە توانستی خۆی پێشنەخستووە. تەواوی کاری رێکخستنی و پارتایەتییەکەی، پشت بەخۆسەنتەربینین دەبەستێ. هەربۆیە زۆرساختەکارە و بە کۆمەڵکوژی بەهاکانە. خێزانگەراییەکی سەمبۆلی (رەمزی) وەها پەناگەیەتی. خێزانگەراییەك کەلەمێژە کۆتایی بەواتاکەی هاتووە لەوانەیە لەسەرووی گۆڕەپانەکانی ژیانی پاشڤەرۆیانەوە بێت. خۆشەویستییەکی قووڵی مرۆڤ، مرۆڤدۆستی و مرۆڤپەروەری بوونی نییە. پێناسەی مرۆڤ بوونی نییە، تاوەکو خۆشیبوێت. تەنانەت لەگەورەترین نەتەوەگەراییەکەیدا (میللیگەراییەکەدا) بازرگانییەك جێگای باسە، کەلەرێگای بەرژەوەندیپەرستییەوە بەچڕی چنراوە. بەپووختی لەدوای جیهانی زهنییەتی مێژوویی ڕۆژهەڵاتی ناوین ماوەتەوە، لەبیرچوونەوەیەکی مەزن، خاوەندارێتیکردنی نەزان و کوێران، بەتەواوی بێبەشی لەداهێنان و سیحرێك ماوەتەوە کەناتوانین وەکو خەیاڵیش بەناوی بکەین. فێرو

نەفەسبەرزیەكەشی بەدەستهێنانی زهنییەتی رۆژئاواو رۆژهەلاتی دوور پەسندناكات. هێزەكەشی تێری ئەمە ناكات.

لەم پێناسانەی زهنییەتدا، كەدەتوانین زیاتر پێشیانبخەین، لەسەر كامەدیاردەو رووداو یاخود قۆناغ رەنگبداتەوە، ئەنجامێكی رۆشنكەرەوەو چارەسەرنامێزانە دەرناكەوێتەڕوو. بنبەستبوون لەزهنییەتدایە. كاتێك قالبەكانی زهنییەتی ئایین، میللیگەرایی و سۆسیالیزم لەگەڵ ئەم زهنییەتە بوون بەیەك، ناوەرۆكی راستەقینەی خۆی وندەكات و بۆ بێچارەترین ئامرازدەگۆڕێن. ئەم رەوشەی لەزهنییەتدا هەیە، سەبارەت بەهیچ كێشەیەك ناتوانێ چارەسەری پێشبخات. وەك تایبەتمەندێتی سروشتەكەی كاتێك لەگەڵ زهنییەتەكانی دیكە توانستی پێكهێنانی سەنتێزی نییە، تەواوی نەخشەكانی چارەسەری بەر لەراگەیاندنیان واتای خۆی لەدەستدەدات. بەشێوەیەكی واتادار، نەكرداری وەرگرتن نەكرداری بەخشین ئەنجامنادات. زهنییەتێكی هاوشێوەی (پیاهەڵدانی شێتایەتی)یش لەئارادانییە كە سەردەمێك لەئەوروپا لەئارادابوو. هەرهیچ نەبێ ئەشقێكی كوێرانە لەزهنییەتی لەیلاو مەجنوندا هەبوو. تەنانەت لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەگەر كوێرانەش بێت هیچ پاشماوەو شوێنپەنجەیەكی خۆشەویستی لەئارادا نەماوە. ئەنجام پووچییە (نەهێلیزمە)، خۆكوژییە. دوا وێستگەی ونبوونی واتای هەبوونی مرۆڤە. كەلەوە تێپەڕی نیتر هەرجۆرێكی شێتایەتییە. ئەو شێتایەتییانەی لەجوگرافیای ئەفغانستانەوە تا ولاتی مەغریب لەئارادایە، لەكامە شوێنی دیكەی جیهان و لە چ زەمەنێكدا دەبینرێ؟. تەنیا روونكردنەوەی ئەم رەوشەی لەئارادایە، لەمیانەی زاراوەی تەسكی ئابووری، سیاسی و سەربازی، بەناتەواوی دەمێنێتەوە، نەخۆشی لەزهنییەت دایە. بەلام پێویستە شەڕێكی واتاداری بەهێز پەیڕەوبكرێت. پێویستی بەمەولاناگەرایی، مانیگەرایی و رووناكگەرایی هاوچەرخ هەیە، كەلەمێژووی رۆژهەلاتی ناویندا بەچڕی نموونەیان بینراوە. تەنانەت لێرەشدا تەریقەتگەرایی ساختە هێندە نەخۆشی زهنییەتە، تاوەكو تێپەڕنەكرێت، ئەوا هیچ یەكێك لەبەها سەنگین و بەرێزەكانی مێژوو لەرەوشێكی وەهادا نییە هێزبەخشبێ. هەرچی زهنییەتەكانی دیكەی چاخە، لەدۆخێكی وەها كەخۆیان لەنێو قەیراندان تاچ رادەیەك دەتوانن رۆڵی چارەسەری و ئیجابی ببینن؟. تەواو لەبەر ئەم هۆكارانە پێویستە واتاو گرنگی و بایەخی شەڕی زهنییەت بزانرێ، دەبێ هەوڵدان لەم پێناوەدا ببێتە ئەركی سەرەكی و هەنووكەیی.

ئاشكرایە بۆ سەرخستنی رۆشنگەری زهنی بەئەندازەی دەرككردنێكی گشتی و گەوهەری مێژوو، ئەوا گەیشتن بەئاسۆی فەلسەفە و زانستی هاوچەرخ، مەرجی لەپێشینەن. تاوەكو فەلسەفە و زانستی رۆژئاوا هەرسنەكرێت، دەرفەتی ئەوەنییە لەگەڵ مێژوو ئاوێتەبێت و سەنتێز پێكبهێنرێ، ئەمە كاروبارێكی وەهانییە لەرێگای ئیسلامگەرایی، بوداگەرایی بەڕێوەبچێت. لەبەرگرینامەكەمدا ئەگەر لەناوەرۆكی گەلالەنامەیەكیش دابێت، ململانێیەك لەگەڵ زهنییەتی رۆژئاوادا دەبینرێ، بەلام بەشێوازێكی كوێرانە نییە. بەشێوەیەكی زۆر دروست و گەوهەری هەولی پێگەیشتنی دەدەم. ناشێ من لەرێگای زهنییەتی رۆژئاواوە ئاسوودەببم. لاوازیەكی مەزنی لایەنی مۆراڵ (مەعنەویات)یان هەیە.

بەلام لەهەمانکاتدا خاوەنی قووڵاییەکی نائاسایی زانیاری زانستیانەن. ئەولایەنەی ئێرمیی پێوەدەبەم، توانستی سەرخستنی ئەم هەوڵەیە. هەربۆیە ڕێزی لێدەگرم. شانبەشانی ئەمەش باوەڕی مسۆگەرم بەوەهەیە کەنەخۆشییەکی مەزن یاخود ناتەواوی لەم بوارەوە سەرچاوەی خۆی دەگرێت. لەوبڕوایەدام وەکو مەعنەویات و ئاکار لەبوون بەڕاهیبێکی هاوچەرخ بەولاتر، بەهایەکی دیکەیان نییە. لەو قەناعەتەدا نیم بتوانن ئەم لاوازیانە تێپەڕبکەن. ئارادەی لووشدان هێندە بەبێ ئامانی هەڵوەستەکردن بەرامبەر بەکۆمەلگاو سروشت، مرۆڤ دەترسێنێ. بەمەنــدازەی زانینەکەیان پێویستبوو بەهایەکی ئاکاریش بخوڵقێنن. بێبەشکردنی سیستەم لەئەخلاق چۆن جێگای لەناو ویژدان و زهنییەتە رۆشنبیرییەکەیان بۆتەوە؟ کێ و چی ئەوانی بێگاریگەرکرد؟ لەوانەیە لەمێژبێت دەسەلات ئەوانی کڕیبێت. چینی زانست (زاناکان) لەکارکەران زیاتر وابەستەی خاوەن کارەکانیانن. ئەمەیە هۆکاری بێ ئومێدییەکەم. هەروەکو دەزانرێ لەسەردەمی ڕێنیسانسدا بەرخودانی بێهاوتا هەبوون. تاچ رادەیەك دەتوانین" گیۆردانۆ برۆنۆ" بکەینە مولکی هەنووکە؟ دیسان دەتوانین ببینە دەنگی سوقرات؟ هیچ کەسێك ناتوانێ بانگەشەی لەناوچوون و ونبوونی ئەم زهنییەتە گەورانە بکات. نابێ بەلاوەبنرێن، بەڵکو پێویستە زیندووبکرێنەوە. هەروەها پێویستە ئەوانەی وەکو مەولانا، مەنسووری حەللاج، مانی و سەهرەوەردیش زیندووبکرێنەوە. وەکوتر پێویستی بەهاوچەرخکردنەوەی گەوهەرو رۆحی پێخەمبەرایەتی هەیە. دەبێ وەها تێبگەین، بەواتایەك لەواتاکان، ئەوان نەمردوون و لەمیانەی نوێنەرایەتیکردنێکی راستەقینەیاندا بژین، ئەم ئەڵقانە دەتوانن ئێمە لەزهنییەتە هەنووکەیی و پێویستەکان نزیك بکەنەوە. دەتوانن بەهاکانی ڕەچەڵەکی ئەم چاخەمان جیابکەنەوە. بەلام زیندوو کردنەوەی ئەوانەی زۆر بەخراپی دۆڕاندوویانە، کاریگەرییەکی خوڵقکارانەیان نابێت.

کاتێك پێویست دەکات گەلێك، گەلی کورد، لەکەسایەتی ئەویشدا بەرگری لەتەواوی گەلانی رۆژهەلاتی ناوین بکەی. پەی بەوە دەبەم کە ئەمە گەورەترین هێزە یاخود هێزی وەرچەرخانە. زۆر باش دەرك بەوەدەکەم کەپەنابردنە بەر ئەم هێز یان ئەو هێزە سیاسییە، واتای درێژەپێدان و بەردەوامکردنی بێچارەیی جارانە. لەم چوارچێوەیەشدا دەبینم کەهەر هاوکارییەك لەوانەیە لاوازییەکە بەخێوبکات ڕ هێزی پێنابەخشێ. ئەگەر هەر فریادڕەسێك پەنا نەباتە بەرفریشتە، ئەوا لەوانەیە زهن پێشبخات. ئەگەر بتوانێ لەدەرهەق تەنیایی دەربکەوێت و بەرگەی بگرێت، لەوانەیە بۆ ئەو زهنییەتەی ببات کەچاخ پێویستی پێیەتی. تەواوی سیستەمی جیهان لەزەمینەی رۆژهەلاتی ناویندا فشاری بۆهێنام. گرنگ نییە ئایا بەزانین بوو یان لەخۆیەوەو بەنەزانین. بەلام ئەگەر "ناتۆ" گەورەترین هێزی سەربازی سیستەم بێت، ئەمریکا، ئینگلتەراو ئیسرائیل لەگەڵ یۆنانی تەڵەکەباز تەنیا بۆ ئەوەی من بکەن بەگەورەترین مەترسی، بەمەنقەست منیان خستبێتە ناو تەنیاییەك کەهۆکاری جیاوازی هەیە، گەورەترین کاری پەیڕەوی بکەم شەڕی هزری و مۆراڵە(مەعنەویاتە). شەڕێك کەدەتوانێ ئەوانیش بێنێتەوە هۆش خۆیان، دەتوانێ ئەوشەڕە گەورەو راستەقینەیەش بەسەرکەوتن بگەیەنێ کەلەرۆژهەلاتی ناویندا بەرپاکراوە.

لەرۆژهەڵاتی ناویندا دەسەڵاتی دەوڵەت ڕێگای زهنییەتی داخستووە، هەروەها بەوکارەکتەرەی کەلەڤەبوونی کۆمەڵگادا دەستپێشخەری شفیل ناناسێ، تەواو بووە بەکۆسپێك. پێناسە مێژووییەکەی ئەمرۆش ڕوونـاك دەکاتەوە. هەرچەندە هەوڵ بدات کارەکتەرە دەسپۆتەکەی لەڕێگای دەمامکە هاوچەرخەکانی میلیگەرایی، کۆمارگەرایی و سۆسیالیستی پەردەپۆش بکات، بەڵام دیسان نەگۆڕاوە. ڕاوەستەی ئەم دووسەد ساڵەی دوایی بۆ هێزی خۆی ناگەڕێتەوە. کێشمەکێشەکانی ناوخودی ڕۆژئاوا ڕۆڵێکی سەرەکی لەمەدادەبینێ. لەسەدەی بیستەمیشدا لەئەنجامی لێکدانەوەو هاوسەنگییەکانی بەهۆی هەبوونی سۆڤییەت و فاشیزم لەئارادابوون، توانیویەتی درێژەبەهەبوونی خۆی بدات. لەڕاستیدا لەگەڵ جەمسەرە سەرەکییەکانی دەسەڵاتی جیهان لەناو هاوسەنگییەکی زۆر ناسکدایە. گوزارەی دەوڵەتی چەتە یان سەرسەری بۆئەم پێگەو شوێنگەیەی دەگەڕێتەوە. لەدوای هەڵوەشاندنەوەی سۆڤییەت ناسکبوون (مەبەست هاوسەنگی ناسکە) جێگای خۆی بۆ دەسەڵاتی حکومەتە جەمسەرگەرەکان بەجێهێشت کەلەپارچە سەهۆڵەکانی ناو ئۆقیانۆس دەچن. بەهۆی ئەو پێگەیەیان مەترسیدارن. لەوانەیە لایەنی سەرکەوتوو و زیرکەوتووی شەڕەکان چارەسەری لەهاوسەنگییەکی نوێدا بدۆزنەوە. دەسەڵاتی ڕۆژهەڵاتی ناوین، هەڵوێستی داخراوبوون بەرامبەر بەچارەسەری بەهونەرێکی سەرەکی دەسەڵات لەقەڵەمدەدات. لەوانەیە ئەمە بەناوی بەرژوەندی دەسپۆتیزم ئەنجامبدات. بەڵام بەناوی بەرژەوەندی نەتەوەی شکۆمەند، یەکێتی و یەکپارچەیی دەوڵەت و وڵات، شاردنەوەی بەختەوەری کۆمەڵگاو پەردەپۆشکردنێکی بەکاریگەر ئەنجام دەدرێ. گەل بێچارەیە، وڵات بووە بەوێرانە، نەتەوەو کۆمەڵگا زۆر لەناسوودەیی و بەختەوەری دوورن، بەڵام بەخەیاڵیشیاندا نایەت. بەکاریگەرترین پێڕەوی سیاسەت دیماگۆژیەتە. بەناوی دیموکراسی وردترین پێڕەوەکانی ڕێکلام و خۆناودارکردن پێشخراوە. لەمیانەی درۆو فێڵبازییەوە داپۆشین و شاردنەوەی ئەو بابەتانەی دەوڵەت پێیەوە خەریك دەبێ، بەوەستایی و کارامەیی سیاسەت لەقەڵەمدەدرێت. هەروەکو تۆپیپێ فرێدانی گەل لەولاوە بۆلایەکەیتر وەکو پێڕەوێکی بەکاریگەر دیاریکراوە.

سەرەڕای ئەوەی سیاسەت هونەری چارەسەرکردنی کێشە ژیانییەکانی کۆمەڵگایە، بەڵام لەواقیعی ڕۆژهەڵاتی ناوینی ئێستاماندا بۆ ڕاستینەی سەرگرتن و داخستنێکی کارامە گۆڕاوە. تەنانەت بەهای سیاسەتی موحافەزەکاریشی نییە. لەهەلومەرجی خوێدا فاشیزم وەك چارەسەریەك دێت. لەرۆژهەڵاتی ناویندا لەجیاتی فاشیزم، هێشتا شێوەکانی چاخی دێرین جێگای باسە. بێ شانسی لێرەدایە، کاتێك لەکەناری ڕووخانبوو، تەنانەت پێویستبوو بڕووخێ، حیساب و لێکدانەوەکانی هاوسەنگی لەخۆڕا دووسەد ساڵی دیکە تەمەنی درێژکرد. کاتێك لەمیانەی تەکنۆلۆژییە سەربازییە هاوچەرخەکانیش پڕچەککردنی هاتەسەر ئەمە بووبە "لێڤی ناتهان" ـ لەتەوراتدا ناوی درندەیەکە لەناودەریا دەژی، بۆبنەبڕکردنی هەمووجۆرە خراپەکاریەکان مەرجە بکوژرێ و لەناوببرێت ـ.

تیۆکراتی لەبناخەی دەوڵەتدا هەیە. لەهیچ قۆناخێکدا دەستی لێبەرنەدراوە. دەوڵەتی تیۆکراتی لەجیاتی بچم پێویستە لەناوەڕۆکدا ببینرێ. بینینی ناوەڕۆکی ئایدیۆلۆژی هەوێنی (خەمیرەی) ئەو

دەزگایـە گرنگەیـە کەلەدەوروبـەری پەرستگای راهیبـەکانی رۆژهـەڵاتی ناوینـدا بـەرزبۆوە. پەیوەنـدی بـاوەڕبوون لەزهنییەتـدا نـەبێ، زۆرناسـتەمە لـەرێگای توندوتیـژی رووتـدا بۆماوەیـەکی درێژخایـەن هەزاران کەس لەخزمەتی پەرستگا بهێڵێتەوە. ناوەڕۆکی پیرۆزی و ئیلاهی دەوڵەت، لـەم پێویستییەوە سەرچاوە دەگرێت، ئەگەر پشت بەمیتۆلۆژی یاخود باوەڕی ئایینی ببەستێ، تـاوەکو پشت بەزهنییـەتی باڵادەست نەبەستێ و رەوابوون بەدەستنەهێنێ، تەلاری دەوڵەت قایم نابێت، تەمەندرێژنابێ، داخوازی دەسەڵات لای ئەو تیرە عیبرانیانەی رۆڵێکی گەورەیان لـەپێکهێنانی ئـایینی تـاکخودایی بینی، بەرامبـەر بەهـەبوونی دوو دەوڵـەتی شـکۆمەندی میسـرو سـۆمەر، پێویسـتی ئـاواکردنی دەوڵـەتێکی جیـاوازی پێشخسـت، ئەمـەش خـەم و پـەژارەی سـەرەکی کتێبـی پیرۆزبـوو. بـەجۆرێك لـەجۆرەکان بناخـەی ئایدیۆلۆژی پادشایەتی عیبرانییە. بەتایبەتیش بەشەکانی "سامۆئیل ١ "و "سامۆئیل ٢ "هـەروەکو بڵێی مانیفێستۆی دامەزراندنی دەوڵەتی یەهودا (دەوڵەتی خودا)یە. لەبناخەی ئیمپراتۆریەتی پارس ـ ماددا زەردەشتی فاکتـەرێکی ئـایینی دیاریکەرە. لـەدوای رۆمـا ئـایینی مەسیحی بوهێڵ(جینـات)ی هاوبەشـی تەواوی دەوڵەتەکانی ئەوروپایە. دەوڵـەتی ئیسلامی هـەر لەسـەرەتای سـەرهەڵدانییەوە خـودی ئایینـە. تەواوی دەوڵەتە ئیسلامییەکانی چـاخی نـاوین، بەشـێوەیەك خۆیـان بەدەوڵەتی ئـایین لەقەڵەمـدەدەن هەروەکو بڵێی ئەگەر ئەوان نەبن نابێت. ئیسلامی شیعە کـەجێگای زەردەشـتایەتی گرتـەوە، تائێسـتاش ئایدیۆلۆژیای فەرمی دەوڵەتە. لەتەواوی وڵاتـە عەرەبییەکانـدا، ئـایینی دەوڵـەت، بەشـێوەیەکی فـەرمی ئیسلامە. کۆماری تورکیا کەخۆی وەك دەوڵەتێکی عەلمانی راگەیاندووە، خاوەنی بەرفراوانترین کادیری ئایینییـە، ئایدیۆلۆژیاکـەی ئیسـلامی سـوننی فەرمییـە، ئیسـلام ئـایینی فـەرمی دەوڵەتـە. پاکسـتان و هیندستان بەفەرمی دەوڵەتی ئیسلامیین. ئیسرائیل دەوڵەتی ئایینییە.

بانگەشەی دەوڵەتی عەلمانی، تـاوەکو بەشۆڕشـێکی ریشـەیی تێپەڕنـەبێت، بانگەشـەیەکی خەیاڵییـە. هەروەها دەتوانرێ باس لەدەوڵەتی ئایینی ئاشکرا یاخود دەمامك کراو بکرێت. چ کاتێك دەوڵەت گۆڕاو بـوو بەدەزگایـەکی شـەفاف کەئاسایشـی گشـتی و خزمەتگوزارییـەکانی گـەل بەبنـەمابگرێ، ئەوکاتـە دەتـوانێ لەپـەردەو دەمامکـە ئایینییـەکان رزگـاری بێـت و ببێتـە خـاوەن گەوهـەرێکی راسـتەقینەی عەلمانییەت.

بـەجۆرێك بەدەوڵـەتکردنی کۆمـەڵگا جێگـای باسـە کەلـەهیچ رژێمێکـی هاوچـەرخدا نـەبینراوە. بەرامبەر بەکۆمـەڵگا دەوڵـەت چـەندە مـەزن بکرێـت، بـەو ئەندازەیـە خـۆی بـەهێز دادەنێت. تەنانـەو هێـزی خـۆی لەدەوڵـەتی تۆتالیتـاردا دەبینـێ. بـەردەوام تایبەتمەندێتییـەکانی دەوڵـەتی دایـك، بـاوك، پیرۆزی بـەکاردێنێ و لـەخۆی دوورناخاتـەوە. خـواردنی مـاڵی دەوڵـەت کـراوە بـەدەربڕینێکی کلاسیك. سـەرەتا دەوڵـەت لەمیللـەت دەدزێ. دواتـر هـەروەکو خێـر بەسـواڵکەر بکـات، وەك چاکەخوازو نەمەکدار خۆی پێشکەش دەکات. لەبژاردەترین دزیش مەترسیدارتردەبێ. لەمیانەی پشتبەسـتن بەدەوڵەت هـیچ خراپەکارییەك نییە نەکرێت. کاتێك دەڵێین "لێڤی ئاتهان" ی راسـتەقینە دەوڵەتـە، بیانوومـان زۆرە. لایەنی بەئێشی ئەم مەسەلە ئەوەیە کە ئەم دەوڵەتە لەلایەنی گـەل وەکو دەزگای بەدەسـتهێنانی کـارو

خواردن دەبینرێ. ئەو دەوڵەتەی هەمووشتێکی وشککردووە، خزمەتێکی وەهای لێ چاوەڕوان دەکەن هەروەکو بڵێی دەتوانێ هەمووشتێك بخوڵقێنێ.

تاوەکو دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین شینەکرێتەوە، ناتوانرێ لەدەرهەق هیچ یەکێك لەکێشە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان دەربکەوێ. ئەم دەوڵەتەی ئێستا کەنەدەتوانێ وەکو ئەو دەوڵەتەی رۆژئاوابێ، کەلەبواری دیموکراسیدا زۆر وریایە، نەدەتوانێ وەکو ئەو دەوڵەتە فاشیستانە بێ، کەبێ پەردەن و ئاشکران. ئەم دەوڵەتە سەرچاوەی هەمووکێشەکانە، بۆیە سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی مەرجە. هەروەکو زۆرجار ئاماژەی پێدەکرێ کێشەکە بەجیاوازییەکانی لەشێوەی یونیتاری (مرکزي)، خۆجێیی، فیدراڵ "چارەسەری نین". دەوڵەتێك پێویستە کە بەرامبەر چارەسەرکردنی هەستیار بێ. بەلانی کەم دەبێ لەرەوشی کۆسپانانەوە لەبەردەم ئازادی تاك و دیموکراتیزەبوونی کۆمەڵگا بەلاوە بنرێت. تەنیا پێویستی بەبچووککردنەوە نییە، بەڵکو دەبێ چالاکیش بکرێت. جگەلەو دەزگا ماقووڵانەی ئاسایشی گشتی و خزمەتگوزاری گەل بەبنەمادەگرن، پێویستە تەواوی دامودەزگا زیادەکانی دیکە دەستیان لێبەربدرێت. تاوەکو ریفۆرمی دەوڵەت لەسەرئەم بنەمایانە پێشنەخرێت، بەهۆی ئەو دەوڵەتە گران و تەمبەڵە، هەرکێشەیەکی دەستی بۆ ببرێت لەکەوتنەنێو بێچارەیی رزگاری نابێت.

لەهەر قۆناخێکدا رووبەڕووی کێشەی سووتێنەرو بەکاریگەرتری دەسەڵاتی دەوڵەتین. بەبێ کەوتنەنێو نەخۆشی دەوڵەتی رابردووی نزیك بە سۆسیال دیموکرات، رزگاری نەتەوەیی و سۆسیالیزمی بونیادنراو، هەروەها بەبێ ئەوەی بکەوینە ناو خەڵەتاندنەکانی لەجۆری "دەوڵەت بڕوخێنین، یەکێکی نوێی لەجێگادا ئاوابکەین"، نەلەرێگای سازشکاری خۆی بداتە دەست، ئەوا پێشخستنی رێککەوتنێکی دیموکراتی بەپرەنسیپانە سەبارەت بەدەوڵەت یاخود خوڵقاندنی تواناکارییەکانی چارەسەری ئەرکی سەرەکییە. پێویستە ئەم ئەرکەجێگای خۆی لەسەرووی ئامانجی سەرجەم چالاکییە سیاسییەکان بگرێت.

لەرۆژهەڵاتی ناویندا شانەکانی کۆمەڵگا ئەوبوارو گۆڕەپانەن کەبەشێوەیەکی چڕو بەرفراوان لەقەیراندا دەژین. دەزگا کۆمەڵایەتییەکان، لەسەرووی هەمووشیانەوە خێزان، عەشیرەت، شار، گوندێتی، بێکاری، گروپی ئایینی، رۆشنبیران، تەندروستی و پەروەردەی گەل لەنێو پووچی و قەیراناویترین قۆناخیاندا دەژین. لاشەی کۆمەڵگا کەلەسەرەوە لەلایەن دەسەڵات و ئایدیۆلۆژیای زاڵ گەمارۆدراوە، لەژێرەوەش لەلایەن ئابوورییەکەوە تەنگەتاو دەکرێت کەتێرناکات، ئەم لاشەیە نەخۆشی قەڵەوی دێنێتەوە بیری مرۆڤ. هەڵبەتە ئەم قەڵەوییە ئەو قەڵەوییە راستەقینەی ئەمریکاو ئەوروپانییە. لەنەخۆشی قەڵەوی ئەو منداڵە ئەفریقییە دەچێت کەلەبرسان ورگی ئاوساوە. وەك شانەکانی کۆمەڵگا لەم دەزگایانەدا تاڕادەیەکی مەزن مرۆڤ چالاکبوونی خۆی لەدەستداوە. رۆڵێکی واتاداری دەزگاکان نەماوە. تەنیا بەسەربەخۆ دەتوانێ چاپخانەکان باس بکات کە راستی چییە. راستینەی دامەزراوو دەزگاکان کەدەبوایە بۆتاك ئامرازێکی کۆمەڵایەتیبوون بێت، بووە بەتەڵەزگەیەك کە ڕاوی مرۆڤ دەکات. ئەو تەندروستی و کۆمەڵایەتییەی لەخوێندا نییە، زیاتر بەرەو گەندەڵبوون و

قەیرانەکانی دەبات. ئارابێسک ـ جۆرێکی هونەری تایبەت بەئەشق و ئەفیندارییە ـ رەنگدانەوەی هونەری نەخۆشی ئەم راستییەیە. ئەو شانە کۆمەڵایەتییەی لەدەرەوە هاتووە دەوڵەمەندو گەوهەری نییە، بەرامبەر پەلامارەکانیش هیچ میکانیزمێکی پاراستنی پێشنەخستووە. هەربۆیە زهنییەت و خۆ پرچەککردنی مۆراڵ و مەعنەوییاتی نییە. لەبەرئەوەی پێکهاتەی کۆمەڵایەتی لەلایەن بونیادی سیاسییەوە دیاریکراوە، ئارادەیەکی مەزن کاردانەوەکانی شۆرشی کۆمەڵایەتی پووکاوەتەوەو بێنرخ بووە. جولانەوەیەکی کۆمەڵایەتی سەرچاوەی خۆی لەدەوڵەت و سیاسەتی دیماگۆژیانە وەرنەگرتبێت و لەخۆیەوە سەریهەڵدابێت زۆردەگمەنە. بەسیاسیبوونی چینی بژاردەی کۆمەڵگا، لەسەفەربەری (نفیر)ی دەوڵەت بەولاوە رۆڵێکی دیکەی ئاستەمە، چونکە وەها فێرکراوە. پرەنسیپ بەمجۆرە بەرێوەدەچێت؛ ئابووری تەنگەتاوی دەکات (برسی دەکات)، دەوڵەت دەیخاتە قسەوە. کۆمەڵگاش لەسەربنەمای بەرژەوەندییەکانی خۆی وەك کۆمەڵگای مەدەنی هەوڵەکانی لێگەڕین و چارەسەری زۆر سنووردارە.

ئەو ترازیدیا کۆمەڵایەتییەی بێرەحمی و بێچارەیی سیاسی دیاری دەکات، هەرە زێدە دەشێ لەراستینەی ژندا ببینرێ. وەك دیلی دەستی نەریتی پلەداری و دەوڵەتی پێنج هەزارساڵە، لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا جگە لەژنێتی ژیانێکی سەخت بەبیری کەسدا نایەت. زەحمەتی تەنیا سەرچاوەی خۆی لەنەریتەوە ناگرێت. ئەو بەها ژنانییەی شارستانییەتی ئەورووپاش خولقاندوویەتی بەلانی کەم هێندەی نەریتە دۆگماکان تێکدەرانەیە. ئەو ژنەی لەنێوان کولتووری بەناستی "پۆرنۆ" ـ بینینی ژن وەکو ئامرازی وروژاندنی زایەندی ـ گەیشتووەو ئەو کولتوورەی ژنی خستۆتە نێو پەردەیەکی رەش، ژن کەوتۆتە نێو ترس و لەرەوشێکی هەرەپەشۆکاو دایە.

ژنانی رۆژهەڵاتی ناوین شێوەیەکی دروستکراون کە لەدەوڵەت کۆنترە. تەواوی داخوازییەکانی شانازیکردن بە"ژنبوون" پێچەوانە کراوەتەوە. هەرچییەکی هەبێ شانازی پێوە بکات و پێشکەشی بکات، لەژێرحوکمی یاسای ئەخلاقی دایە. ئەو ژنەی نەریتی ئایینی خاوەندارێتی خۆی لێزەوتکردووە کردوویەتی بەنرخترین موڵکی پیاو، تاکە چالاکی و تواناکاری گوێڕایەڵی و ملکەچکردنی رەهایە بۆ داواکارییەکانی پیاوەکەی. ئیمپراتۆر بۆ دەوڵەت چیبێ، بەگشتی پیاو بەتایبەتیش مێرد بۆژن هەمان شتە. رێککەوتن و بڕیاری هاوبەش لەگەڵ ژنان، لەفەرهەنگی پیاوێتیدا بەعەیبە ناودەبرێت. گرێدانێکی هەرەزێدە و پرەنسیپ نەناس وەکو شکۆدارترین شانازی لەئەخلاقدا جێگای خۆی دەگرێت. لەو پێگەیە دوورە کەئازادانە بتوانێ پاراستنی ئەوە بکات کەخاوەنی جەستەو رۆحی خۆیەتی. لەبواری شانەی کۆمەڵایەتی، ئابووری و سیاسی هێندە لاواز و بەرکەنارکراوە، بەچوارچاوەوە لەو پیاوە دەگەرێت کەوەکو کۆیلە وابەستەی دەبێت. بەڵام ئەمە لەمردن خراپتری لێکراوە. لەبەرئەوەی هاوڕەگەزەکانیشی وەك خۆیەتی، هەروەکو بلێی یەکێك نییە لێیان تێبگات، بۆژیانێکی مرۆڤانەی راستەقینە ئومێدبەخش بێت. ئەم راستینەیەی گەمارۆدانی کولتووری، بەردەوام ژنان ناچاری تەسلیمییەت دەکات. چەندە بەرخودانیش بکات، ئەگەر بیرلەخۆکوشتن نەکاتەوە، ئەوا مسۆگەرە تێکدەشکێ. لەدوای ئەمە هەمووجۆرە تایبەتمەندێتییەکی زایەندی ژنێتی بەشێوازێکی سووك و

داڕووخاوانە وەردەگیرێت. لەهەرگۆشەیەکەوە هێمایەکی ئەم هاوکێشەیە دەچەقێنێ. لەراستیدا ژنێتی پیشەیەکی هەرە ناستەم و سەختە. لەکاتێکدا قۆناخی پاکیزەیی لەسەر مێزی گورگەبرسیەکان وەکو مەزە وایە، قۆناخی دایکایەتیش بەئێش و ئازاری نەبڕاوەی منداڵبوونە یەك لەدوای یەکەکان تێپەڕدەبێت. گەورەکردن و بەخێوکردنی منداڵ بۆ ئەشکەنجەیەکی راستەقینە دەگۆڕێ. هەروەها جیهانێك کەهیچ ئومێدێکی بۆ منداڵەکەی تێدانییە، بەردەوام خەیاڵەکانی تێکدەشکێنێ. ئێش و ئازار بەسەرئێش و ئازاردا کەڵەکەدەبێ. ستاتۆی کۆمەڵایەتی ژن لەرۆژهەڵاتی ناویندا لەسەرووی ستەمکارترین کردەوەکان دێت. شێوەی کۆیلایەتی گەلان، سەرەتا لەژندا بەدیدەهێنرێت.

ئەمە پێشبینییەکی راستە کەراستینەی ژن تارادەیەکی مەزن راستینەی کۆمەڵگا دیاردەکات. ئەوپەرگەری پیاوێتی و ژنێتی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین دووالیزمێکی دیالەکتیکییە. لەئەنجامی ئەم شێوازەی پەیوەندی ئەو پەیوەندییە پێچەوانانەی بۆ پیاو گەڕاوەتەوە پیاوێتی باڵادەستی پووچە. ئەو باڵادەستییەی دەسەڵات لەسەرپیاو پەیڕەوی دەکات، پیاویش لەسەرژن بەرێوەی دەبات، ژنیش بەرامبەر منداڵان نیشانی دەدات. بەمشێوەیە لەلوتکە تاخوارەوە گواستنەوەی باڵادەستی تەواودەبێت. ئاستی کۆیلایەتی ژن لەسایەی ئەم میکانیزمە بەردەوام خراپترین هەلومەرج دەرەخسێنێ، واتە ئاستی کۆیلایەتی کۆمەڵگا بەرەوپێش دەبات. بەمجۆرە لەدایکبوون قامچی دەسەڵات زۆر بەسانایی دەتوانێ ئەو کۆمەڵگا ژنانییە بەرێوە ببات کە لە دایك بووە. ژن سەرباری ئەوەی لەدەرەوەی ئیرادەی خۆی دووچاری گەورەترین ستەمکاری هاتووە، لەهەمانکاتدا دەکرێتە ئامرازی ستەمکارییەکی لەوەزیاتر بۆسەر کۆمەڵگا. بەئەندازەی ئەوپەیوەندییانەی لەدەرەوە رۆژهەڵاتی ناوین بۆ تەسلیمییەت تەنگەتاو دەکەن، لەناوەوەش لەرێگای ئەو پەیوەندییانەوە تەنگەتاو دەبێ کەبەسەر ژناندا دەسەپێنرێ. ئەبەر ئەم هۆکارانەیە هەر بزووتنەوەیەك پشت بەچالاکی ئازادی ژن نەبەستێ لەسەرخستنی و گەیشتن بەکۆمەڵگایەکی ئازادو هەمیشەیی و گەوهەری شانسی زۆر سنووردار دەبێ. بەدینەهاتنی هیواو ئومێدەکان لەلایەن هەڵوێستەکانی دەسەڵاتی سۆسیالیزم و رزگاری نیشتمانی گرێدراوی ئەم راستینەیەیە. تێکۆشانی ئازادی ژنان، تاڕادەیەکی زۆر یەکسانی رەگەزی تێپەڕدەکات، گەوهەری دیموکراسی گشتی، مافەکانی مرۆڤ، ژینگە و یەکسانی کۆمەڵایەتی پێکدێنێت.

یەکەم هەنگاو کەپێویستە بۆئازادی ژن ئەنجامبدرێ، ئەوەیە ژنان بکرێن بەهێزی چالاکی خۆیی؛ دوورکەوتنەوەیە لەو هەڵوێستەی موڵکایەتی کەلەسەر ژن هەیە. مۆدێلی ئەشقی پڕ لەتایبەتمەندێتییەکانی هەستی موڵکایەتی، چەندین مەترسی لەناواخنی خۆیەوە دەگرێت. لەکۆمەڵگاکانی پلەداری(یارارشی) و نەریتی دەوڵەتدا، ئەشق گەورەترین خەڵەتێنەرو تەفرەدەرە؛ فاکتەری پەردەپۆشکردنی ئەو تاوانەیە کەئەنجامدراوە. رێزگرتن لەژن و یارمەتیدانی بۆ ئازادی، بەوەدا تێپەڕدەبێ کەپێش هەموو شتێك دان بەو راستینەیە بنرێت کەلەئارادایەو لەپێناو بەلاوەنانی و بەدەستێهنانی ئازادی بەشێوەیەکی راستگۆو دڵسۆزانە هەڵوەستەبکەی. پیاوێك کە پیاوێتی و پیاوسالاری خۆی ـ جا لە ژێر هەر ناوێك بێت ـ لە ژندا بژێنێت، هیچ بەهایەکی تەندروستی بۆ

ئازادی نابێت. بەهێزکردنی ژن لەبواری جەستەیی، رۆحی و هزری لەوانەیە بەهادارترین هەوڵەکانی شۆڕشگێڕی بێت. لەکولتووری رۆژهەڵاتی ناویندا کەلەقۆناخێکدا سەنتەری کولتووری خوداوەندی دایکبوو، جارێکی دیکە لەگەڵ بەهاپێشکەوتووەکانی کۆمەڵگا گەڕاندنەوەی ژن بۆ ئەوهێزەی بتوانێ سەربەخۆ بڕیاربدات، بڕاری خۆی دیاربکات، رۆڵ بینین لەمەدا پێویستی بەلەهەنگی راستەقینەی ئازادی هەیە.

جێگای دیاردەی ئابووری لەناو ستاتۆی کۆمەڵایەتی و دەسەڵات و زهنییەتی گشتیدا تەواوکردنی یەکپارچەیی کۆمەڵگایە. ئابووری لیبراڵ جێگای لەناو نەریت و هەنووکەییدا (رۆژانەییدا)نییە. گەورەترین پاوانخواز دەوڵەتە، ئەمەش دەرفەتی پێدەدات ئابووری و دەسەڵاتی سیاسی بەیەکەوە بەڕێوەببات. لەکاتێکدا لەشارستانییەتی رۆژئاوا بەشێوەیەکی رێژەیی ئابووری دەسەڵات دیاردەکات، لەئابووری رۆژهەڵاتی ناوینیشدا ئەوەی رۆڵی راستەقینەی دیارکردن دەبینێ دەسەڵاتە. یاساکانی ئابووری کەتایبەت بەهی خۆی لەقەڵەمدەدرێت لەمێژوو ـ کولتووری ناوچەکەدا پەسندو پەیڕەوناکرێت. لەلایەك ئابووری خێزان کە بۆ ماڵە بچووکەکانی قۆناخی نیئۆلیتیك دەگەڕێتەوە، لەلایەکی دیکەشەوە ئابووری دەوڵەت. ئەوەی ناوەڕاستیش دوکاندارو بازرگانەکانی وابەستەی دەوڵەتن. شانسی چینی ناوین سنووردارە کەلەرێگای هێزە ئابوورییەکەیەوە کاریگەری لەسەر دەوڵەت و سیاسەتەکانی بکات. چونکە ئابووری سەرچاوەی دەستلێبەرنەدراوی بەڕێوەبەرە، دەوڵەت بەبێی ئەو بەڕێوەنابردرێت. تەنیا کاتێك لەسەر شێوازی دەوڵەتی رۆژئاوا سەرلەنوێ دەوڵەتی رۆژهەڵاتی ناوین ئاوابکرێتەوە، کاریگەرییەکەی لەسەر ئابووری کەمدەبێتەوە. ئەم راستینەی ئابووری بەدرێژایی مێژوو زاراوەی دەوڵەتی بازرگان روونەکاتەوە. بەرپابوونی چەندین شەڕ بەهۆی رێگاکانی بازرگانی، رووخانی دەوڵەت لەئەنجامی داخستنی رێگای بازرگانی، پەیوەندی بەکارەکتەرە ئابوورییەکەیەوە هەیە. لەکاتێکدا دەوڵەتی رۆژئاوا پێشکەوتنی راستەقینەی خۆی لەسایەی پشتبەستن بەکۆکردنەوەی سەرمایەو پیشەسازی بەدەستهێنا، دەوڵەتی رۆژهەڵات بازرگانی و دەستبەسەرداگرتن (تاڵان) پەیڕەودەکات، لەرێگای بازرگانی شەڕەوە بەدیدێنێ. لەجیاتی پشتبەستن بەتوانست و پیشەسازی، ئەو نرخ و بەهایانەی کۆیکردۆتەوە بۆ بەڕێوەبردنی دەوڵەت خەرجیدەکات. تەنانەت هەرشتێکی موڵکی کۆمەڵگاو وڵاتەکەی بێت، تەواوی سەرچاوەکانی ژێرخان و سەرخان، مرۆڤ وەکو موڵکی خۆی دەبینێ و هەوڵەکانی سەوداکردنی کۆنترین فێڵبازی سیاسییە. زۆر بەشێوازی دابەشکردنی نێوان دزەکان دەچێ. لەژێررۆشنایی ئەم پێناسانە گەشەسەندنی ئابووری لەرۆژهەڵاتی ناویندا تەنیا لەگەڵ هەڵوەشانەوەی ئەو ستاتۆیە بەدیدێت کە لەناو کۆمەڵگاداهەیە. لەژێرسایەی پێکهاتەی دەوڵەتی ئێستادا زۆر زەحمەتە لەگەڵ ئابووری جیهانگیری ئاوێتە بێ. بونیادی ئابووری سیستەم کەتەواو لەناودۆخی قەیران "ئاژاوە"دایە ئیتر بەو رەوشەی تێیدایە زۆر ئاستەمە بتوانێ ئەم هەڵوەشانەوەیەی کۆمەڵگا بوەستێنێ کەبەخێرایی بەڕێوەدەچێ. هەستکردن بەپێویستی پێڕەوکردنی وشکترین دەسپۆتیزم، سەرچاوەی خۆی لەچۆنییەتی رێگرتن لەم هەڵوەشانەوەیە وەردەگرێت.

دیسان سیستەمی رۆژئاواش لەبەرهەمەمان هۆکار بۆماوەیەکی درێژ پشتگیری لەدەسپۆتیزم کرد. بەتایبەتیش بۆنەوەی بەشێکی مەزن لەدەوڵەمەندێتی پەترۆڵ(نەوت) وەربگرێت و رێگری لەو بزووتنەوانە بکات کەسیستەم تەنگەتاو دەکەن. بەڵام لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەم رێگایە لەسوودزیاتر زیان لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لەکاتێکدا زێدە هەژارکردنی گەل، هێزی داواکاری بازاڕ دەخات، لەهەمانکاتدا هەبوونی خۆشی بێ واتا دەکات. ئەوەی لەدەوروبەری رژێمی ئێراقدا روودەدات زۆر باش ئەم میکانیزمە روونەدەکاتەوە. کاتێك کۆنترۆڵکردنی ئەو جەماوەرە زەحمەت دەبێ کەداواکاری بازاڕیان نزمبووە، پێکهاتەی دەوڵەتی دەسپۆتیك دەکەوێتە دۆخێك کەرێگرە لەپێش سیستەمی جیهانگیری تەنگاتاوکراو لەهەردوولا، ئەمەش زەمینەی ماددی پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورەیە کەبووە رۆژمڤ.

بەکورتی لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ستاتۆی رۆژهەڵاتی ناوین لەرەوشێك دایە ئیتر ناتوانێ بەردەوام بێت. پێشتر سوودی لەو هاوسەنگییە سیاسییە بینی کەئەڵمانیای نازی و روسیای سۆڤییەت خولقاندیان، بۆسەدەیەکی دیکەش تەمەنی خۆیان درێژکرد. هەڵوەشاندنەوەی هەردوو سیستەمیش سیاسەتی هاوسەنگی نوێی زۆر سنووردارکردووە. دوولایەنەی لەجۆری ئەمریکا ــ یەکێتی ئەوروپا، ئەمریکا ــ چین، خاوەن ناوەڕۆکێکی وەهان دەرفەت بەگەمەی هاوسەنگییەکی نوێ نادەن. ئەو هاوکاری و دانوستاندنەی ئەم دواییەی تورکیا خواستی رێبەرایەتی بکات، لەبەرهەمەمان هۆ تواناکاری گەشەکردنی نییە. لەراستیدا ئەوجەمسەرانەی دەسەڵات کەبەهۆی ئەنجامنەدانی گۆڕانکاری لەلایەن سیستەم پەسندناکرێت، بەئەندازەی ئەوەی لەجیهانی ئەمڕۆماندا دینامیکە، مەترسیدارترین ناوچەی دەرخستۆتەڕوو. ئەوجەمسەرانەی دەسەڵات کەدەرفەت بەئازادی تاك و دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگانادەن، بەسنوورێك گەیشتوون ئیتر لەلایەن سیستەمی جیهانگیری باڵادەست پەسندناکرێن. ئەوجەمسەرو ئیمپراتۆریەتەی گێژاو کەئەمریکا رێبەرایەتی دەکات، هەروەکو بڵێی کەوتۆتە ناو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی، لەمیانەی داگیرکردنی ئەفغانستان و ئێراق بەجۆرێك لەجۆرەکان لەناو سێیەمین شەڕی جیهانیدا دەژی. کاتێك "ناتۆ" بۆ ناوچەکە ئاراستەدەکرێ، هێزە گرنگەکانی وەکو روسیا، چین و هیندستان بێکاریگەردەکرێن. لەرێگای پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورەوە هەوڵ دەدەن لەگێژاو رزگاریان بێت و چارەسەری ئەنجامبدەن. بەرامبەر ئەمەش گەلان دەتوانن بژاری خۆیان دیاربکەن، هەربۆیە بەرۆژە ڤکردنی چارەسەرییەکی دیموکراتی و ئازادو یەکسان جێگای باسە.

ئاشکرایە کەبەقۆناخێکی گێژاو تێپەڕ دەبن. لەشەڕەکانی یەکەم و دووەمی جیهانیشدا هەمان قۆناخ سەریانهەڵدابوو. لەیەکەمیاندا یەکێتی سۆڤیەت، لەدووەمیاندا ئەڵمانیای فاشیست لەکاتی دەرکەوتن لەقەیران رێگایان لەپێش پێکهاتنی جەمسەرە لاسەنگەکانی دەسەڵات کردەوە. تەواوی ئەو دەوڵەتانەی لەدەرئەنجامی پاشماوەکانی هەردوو ئیمپراتۆریەتە گەورەکە ــ عوسمانی و ئێرانی ــ سەریانهەڵدا لەرەوشێکی وەهادانەبوون ئەسیستەمی یەکێتی سۆڤییەت، ئەسیستەمی کلاسیکی رۆژئاوا هەرسبکەن. سوودیان لەهاوسەنگی هێزەکانی نێوان سیستەمەکان وەرگرت و تاوەکو ساڵانی ١٩٩٠ کان هاتن. ئەو هاوسەنگییەی لەگەڵ هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت تێکچوو بەشەکانی دەسەڵاتی زیاتر

بەرەلاکرد. لەرێگای سیستەمی نوێی جیهانگیری بالادەست بەمشێوەیە رووینەدا. لەمیانەی هاوپەیمانێتێکەوە هاتنی ئەمریکا بۆ ناوچەکە بۆ ئەم هۆیەدەگەرێتەوە. رەوشی پارچە پارچەیی قەیراناوی سیستەم لەناوچەکەدا تەواو وەکو گێژاوێکە، دەستنیشانکردنی ناوی شەری سێیەمی جیهانی لەژێر هەلومەرجی تایبەتی خۆیدا لەخۆرا وەك قسەیەك ناگوترێت. لەراستیدا یەکلاکردنەوەی ئەو حیسابات و پێداچوونەوانە جێگای باسە کەلەدوای شەرەکانی یەکەم و دووەمی جیهانی تەواو نەببوون. بەرۆژەفکردنی رژێمی دەسپۆتیزمی نوێ، لەگەلٚ لۆژیکی جیهانگیری ناگونجێ. سیستەم لەجیاتی جەمسەرەکانی دەولەت ناچارە بەرووی ئاپۆرای ئەوجەماوەرە بکرێتەوە کەداخوازی دەکات. ئەمەش پێویستی بەدیموکراسی و هاوبەشێتیکردنی دەولەمەندێتییە.

ئایا لەقۆناخی ئیمپریالیزمدا دەشێ قۆناخێکی نوێ جێگای باس بێت؟ دروشمی ئیمپریالیزمی دیموکراتی ـ بەگوێرەی پێوانەکانی سیستەم ـ تاچ رادەیەك واقیعییە؟ ئایادەرفەتی بژاری دیکە هەیە؟ ئایا چ لەئیسلامی میانرەوی مۆدێلی تورکیا تێدەگەین؟ چەندە دەتوانرێ مۆدێلەکانی دیموکراسی رۆژئاوا بگونجێندرێ؟.

ئەگەر بەشێوەیەکی لاوازیش بێت ئەو جیهانگیرییە سۆسیال دیموکراتییەی لەشاری پۆرتۆ ئەلەگرای بەرازیل دەنگی دایەوە، بۆناوچەکە چ واتایەك دەبەخشێ؟ ئایادەشێ فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی رۆژهەلاتی ناوین وەك ئۆتۆپیایەکی واقیعی نەخشەی بۆ بکێشرێت؟ ئایادەشێ فیدراسیۆنی دیموکراسیانەی ئێراق ببێتە نموونەی سەرەتایی ئەمە؟ هەربۆیە لەم قۆناخەی مێژوودا گەلێك ئیش و کار دەکەوێتە ئەستۆی ئەخلاق و کۆمەلناسی. کۆمەلناسییەك کەلەژێر پاوانخوازی و هەژموونی دەسەلات ـ زانین دەرکەوتووە، جورئەتی ئاواکردنی زانستی خۆی کردووە، بۆ دەرکەوتن لە گێژاو و گەیشتن بەچارەسەری بایەخدار ژیانییە. بۆئاواکردنی کۆمەلگایەکی ژینگەیی(ئیکۆلۆژی) و ئازادیخوازی رەگەزی و دیموکراتییانەتر، لەپێش هەمووشتێك پێویستی بەئاواکردنەوەی کۆمەلناسییەکی نوێ هەیە. ئەوەی هەولی ئەنجامدانی دەدەین، چوارچێوەی ئەم کارە رەسەن و بەجۆشوخرۆشەیە.

٢ـ بەراستی ئەگەر ١١ ی ئەیلولی ٢٠٠١ وەك خالی دەستپێکردنی قۆناخێك هەلبسەنگێنرێ، ئەمە نەك بەشێوەی خالی دەستپێکردنی شەری سێیەمی جیهان، پێویستە وەك قۆناخێکی ستراتیژی ئەم شەرە ـ بابلێین شەری پۆست مۆدێرن ـ هەلبسەنگێنرێ کەدوای شەری سارد دەستیپێکرد، تاچ رادەیەك پیلانگێری رۆلی لەمەدا بینی؟ ئاخۆ ئاژاوەیەکی سیستەمی جیهانگیری بوو؟ بەرامبەر بەم پێشکەوتنە بابەتیانە وەلامی تەواوی ئەو پرسانەی گراون وەکو وردەکاری دەمێنن. چەندین بیرمەند، دەوروبەرو هێزی سیاسی پێهەلگرتنی ئەمریکا لەگەل یاساکانی نێودەولەتی و ئەخلاق ناکۆك و بێواتادەبینن. تەنانەت نارەزایی و کاردانەوەی خۆیان نیشاندا. سەرباری هەموو کۆسپ و رێگرییەکان هێزی فەرماندەری سیستەم لەئاستی ستراتیژی هەلمەتی خۆی ئەنجامدا.

ئەو شیکردنەوە مێژوویی و کۆمەڵایەتییانەی تائێستا ئەنجاممانداوە ئەمە واقیعی دەبینێ کە لەناو گێژاودا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وەکو ئیمپراتۆرییەت جموجوڵ دەکات. تەماشا کردنی بە بێ یاسایی و بێ ئەخلاقی نابێتە رێگر لەپێش واقیعیبوونی. لەسەرووی هەموویانەوە دەوڵەتە کۆمارییەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی یەکێتی ئەوروپا لەم قۆناخەدا چەندین دەوڵەتی نەتەوەیی لە ناو ترسی قوڵدان. لەوانەیە لەم ترسەیاندا مافداریش بن، بەڵام واقیعی نین. جیهانگیری و بەنیمپراتۆربوونی سیستەمەکان لەدەوڵەتی "سەرجۆنی ئەکەدی"یەوە تاکو ئێستا بەردەوامە. سەدان ئەڵقەی هاتەسەر، هەرەدوایی لەلایەن ئینگلتەرا و سۆڤییەت ئیمپراتۆریەتی جیهان بەبێ شەڕ پێشکەشکرا، ئایا شەرمە ئەگەر ئەمریکا وەریگرێ و بەتەنیا بۆخۆی پاوانی بکات و بەردەوامی پێبدات؟ دەتوانرێ گفتوگۆ لەسەر قووڵایی قەیرانی سێیەمین هەڵمەتی گەورەی سەرمایەداری بکەین؟ دەتوانرێ تایبەتمەندێتییەکانی گێژاو(کائیوس) ریزبکرێت. تەواوی ئەمانە ئەوە پشتڕاست دەکەنەوە کەقۆناخ پێویستی بەبەڕێوەبەرایەتییەکی شێوازی ئیمپراتۆرییەت هەیە. لەهەرشوێنێك شارستانیبوونی لێبێت دەوڵەتەکان بۆشایی ناناسن، بەردەوام جەخت لەسەرئەوە دەکرێتەوە کەسیاسەت خۆشی لەبۆشایی نایێ. لەدۆخێکی وەهادا ئەمریکا شۆڕشی هەرەدوایی زانست و تەکنۆلۆژیاشی بۆخۆی کردووە بەپاڵپشت، لەم بوارو گۆڕەپانەدا رۆڵی پێشەنگایەتی خۆی لەسەرهەموو لایەك کردووە بەواقیع، هێزێکی دیۆناسای سیاسی و سەربازی پێکهێناوە، وەك پێویستییەکی سیستەمیش درێژەپێدانی پەلهاوێشتن راستییەکی دەستلێبەرنەدراوە. ئەمەش بەگوێرەی سروشتی سیاسەت و دەوڵەتە. ئاماژەکردن بەمە، بەو واتایە نایەت کەراست و مافدارە.

کاتێك بڵێین قۆناخی دەوڵەتی ــ نەتەوەیی سەردەمی بەسەرچوو، بەواتای ئەرێکردنی ئیمپریالیزمی جیهانگیری نییە. راستینەی سیاسی، سەربازی و ئابووری جیهانگیری ئەم مۆدێلە بەرهەمدارو بەپیت نابینێ، وەك کۆت و بەندەکانی دەست و پێ هەڵیدەسەنگێنێ. تەواو پێچەوانەی گووتەی میللیگەرایی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی ئەو دەوڵەتە نییە کەسەربەخۆیی تەواوی تێدا بەدەستهاتبێ. تەنانەت لەهیچ یەکێك لەجیهانی دیاردەکانەدا زاراوەیەك نییە بەناوی سەربەخۆیی تەواو. جێگرتن لەنێو وابەستەبووندا پۆلینکردنێکی گەردوونییە. هیچ بابەت (تەواوکەر) و بکەر(نیهاد)ێك نییە کەلەگەڵ یەکتری لەنێو پەیوەندیدا نەبن. پەرستن و بەبتکردنی سەربەخۆیی دەوڵەتی ــ نەتەوەیی ئۆتۆپیایەکی بۆرژوازی بچووکە. ئەسەربەخۆیی دەوڵەتەکان، ئەسەربەخۆیی نەتەوەکان، دیاردەیەك نییە بەدیهاتبێت. هەریەکەیان لەژێر تایبەتمەندێتی جیاوازدا گرێدانی بەئەوەیدیکەوە هەیە. ئەو مەیلەی ئیمپراتۆرییەت کەئەمریکا دەیسەپێنی، ئەرمترین جۆری وابەستەییە. پێڕەوەکانی لەجۆری داگیرکاری وشك، پاکتاوی ئەتنیکی و تەڵەکەبازی ئایینی بەبنەما ناگرێت کەمۆدێلیان بەسەرچووە. لەجیاتی داگیرکاری نوێ زیاتر شێوەکانی وابەستەیی پۆست مۆدێرن تاقیدەکاتەوە. هەروەکو دەزانرێ زۆر لەدەوڵەتە ــ نەتەوەییەکان، وەك پێویستییەکی پێکهاتەی بەڕێوەبەرایەتییان، وابەستەبوون بەئەمریکا وەکو خەڵاتێك دەبینن. دەوڵەتی ـ نەتەوەیی لەنێو نابردرێت، بەڵام ئیتر وەکوجاران رێگا

بەجموجۆڵە بەرەڵاییەکانی نادرێت. لەقۆناخی نوێی جیهانگیریدا سەرلەنوێ پێکەگرتنی دەوڵەتە ـ نەتەوەییەکان ناچارییە. لەیەکێتی ئەوروپاوە تاوەکو چین ئەم قۆناخە بەردەوام دەبێت. ئەمە لەپێناو شەڕێکی نوێدا نییە، بەڵکو بۆئەوەیە کەشەڕی لەئارادایە ئەنجامگیربێت یاخود بۆئەوەی سیستەم بکەوێتە سەرئاراستەی سوودبەخش و بەقازانج. پێویست بکات بەرێچکە ئابوورییەکان، ئەگەر پێویست بکات بەپێرەوە سەربازییەکان بەرێوەبەرایەتی قەیراناوی سیستەم، یان رەوشی ئێستای دەپارێزێ، بەرەودواوە گەڕانەوەی دەوەستێنێ، یان بەرەو پێکهاتەی نوێ و بەرهەمدارتری دەبات و بەم شێوەیە بەرێوەیدەبات. هەوڵدەدات پلانە ئەلتەرناتیفەکانی خۆی لەمیانەی ئەوچارەسەریە بەهێزانە ریالیزە (واقیعی)بکات کەلەدەرئەنجامی قەیران دەرکەوتوون، کاتێك لەم چوارچێوەیەدا هەڵوەستەمان بەرامبەر راستینەی رۆژهەڵاتی ناوین کرد، دەشێ چۆن پێشبینی ئەگەری گۆڕانکارییەکان بکەین؟.

دەبێ زۆرباش بزانرێ کەئەمریکا تێڕوانینی خۆی سەبارەت بەجیهانی دیاردەکان، بۆ ئەو شێوازە شرۆڤەکردنەی خۆی دەگەڕێنێتەوە کەسەبارەت بەراستینەی فەلسەفی، ئایینی و شۆڕشی زانستی دەیکات و پشتی پێدەبەستی. بەهەزاران دامەزراوەی هزری تینک تانگ(سەنتەری لێکۆڵینەوە ستراتیژییەکان) دەخاتەگەڕ، بەردەوام پێدراوەکان کۆنترۆڵ دەکات، بەبێ ئەوەی تۆزقاڵێك بکەوێتە ناو دۆگماتیزم، لەکاتی خۆیدا راستکردنەوەکان ئەنجامدەدات، مۆدێل و پرۆژەو پلانەکانی خۆی پێشدەخات. دیسان بەبێ ئەوەی پێشکەوتنی مێژوویی پشتگوێ بخەن، کۆڵەکە مێژووییەکانی مۆدێلی خۆیان دەدۆزنەوەو هەوڵدەدەن واتای پێبدەن. تەواوی ئەمانەش دەرفەتی بۆ پرۆژەیەکی نەرمی فرەبژارو چەمکی پلان دەڕەخسێنێ.

بەگوتەی ئێستا پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە؛ ئیمپریالیزمی قۆناخی نزیکی شرۆڤەکردووە، هەوڵی چارەسەرکردنی کێشە هەنووکەییەکانی دەدات و هەلومەرجەکانی دوای ١٩٩٠ بەبنەما دەگرێت. ئەو سیستەمە بەناتەواو هەڵەدەبینێ کەفەرەنسا و بریتانیا لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانی ئاوایانکرد. لەبەرئەوەی لەدوای شەڕی دووەمی جیهانی بەناوی ئاسایش و ئارامی دەسپۆتیزمی بەهێزکردووە، لەمیانەی هەڵوێستێکی رەخنەدانەوە بەهەڵەی دەبینێ. هەژاربوونی لەرادەبەدەری گەلانی ناوچەکە بۆ سیستەم زیانبەخش و مەترسیداردەبینێ. هەربۆیە دەخوازرێ گەشەسەندنی ئابووری، ئازادییەکانی تاك، دیموکراتیزەکردن و ئاسایش هەمووی لەناویەکدا پێشبخرێت. لەرێگای ئەم مۆدێلەوە هەم کێشە درێژخایەنەکانی عەرەب ـ ئیسرائیل، کورد ـ عەرەب ـ، کورد ـ تورك و کورد ـ ئێران چارەسەردەبێت، هەم کێشەکانی ئەو کۆمەڵگایە چارەسەردەبێت کەدەسپۆتیزم خنکاندوونی، بەمجۆرەش دەخوازێ رێ لەتەقینەوەی نوێ بگرێ. بەجۆرێك لەجۆرەکان دەخوازرێ پلانێکی نوێی مارشاڵ لەناوچەکە بگونجێندرێ کەدوای شەڕی دووەمی جیهانی لەئەوروپاو ژاپۆن پەیڕەوکرا. ئەگەر ناوچەکە بۆ سیستەم زۆرگرنگ بێت ــ کەوەهایە ــ و بەقۆناخێکی وەکو گێژاو تێپەڕبێ، ئەوا بەپشتبەستن بەو ئامانجە پێشخستنی فیکری پرۆژەیەك پێویست و واقیعییە. تەنانەت درەنگیش کەوتووەو تەواوی ئەو

هەنگاوانـەی لەلایـەن سیسـتەمەوەنراوە پێبـەپێ لەچوارچـێوەی پلانێکـدا وەردەچـەرخێ. هـەوڵ و خەباتەکانی پرۆژە ـ پلان چڕدەبێتەوە.

بـەڵام گـەورەترین کۆسـپی بـەردەم پرۆژەکـە بۆئـەوە دەگەڕێتـەوە، جیـاوازی پێگەوشـوێنگەی ڕۆژهـەڵاتی ناوینـە لەگـەڵ ئـەوروپاو ژاپـۆنی دوای شـەڕی دووەمـی جیهـانی. شۆڕشـی پیشەسـازی و ڕۆشـنگەری لەڕۆژهـەڵاتی نـاوین ڕووینـەداوە. دیموکراتیزەبـوون نەخراوەتـە ڕۆژەڤـەوە. تـاوەکو ئـەو سیستەمە دەسپۆتە سیاسییانە نەڕووخێن کەلەفاشـیزم زیـاتر میللیگـەراییی، مەزهەبگەرایین و شـانەی ئـەتنیکیان زینـدووە، ئـەوا نوێبوونـەوە لەسـەر شـێوازی ئـەوروپاو ژاپـۆن ئاسـتەمە. ئـەو ڕژێمانـەی لـەئاراداران بـەردەوام قـەیران بەرهەمـدێنن. بلـۆکی دەوڵەتـە خـۆجێی (هـەرێمی)یـەکان زۆر فێڵبـازن و سـەبارەت بەپاراسـتنی هـەبوونی خۆیـان بەهـەر بەهانەیـەك بێـت بوونەتـە پسـپۆڕو شـارەزا. ئەوانـەی لـەژێرناوی ڕکابـەرێتی سیسـتەمیش دێنەمەیـدان، تایـەی یـەدەگ (سـپێر)ی هـەمان دەسـپۆتیزمن. ژێرەڤـانی دەوڵـەت نامـانجی سـەرەکییە. پاشماوەکـانی چـەمکی دەوڵـەتی ـــ خـودایی لـەوە بـەهێزترە کەشیمانە دەکرێت. ئەو دەوڵەتەی لەئارادایە ناوەوەی بۆشـە. هـیچ ڕۆڵێکـی مێـژوویی نییـە. بـەجۆرێك لەجۆرەکان، لەناو گروپەکان (جەماعەتەکان) هەرەبەهێزە. تاکەکان ئەو دەخـولقێنن، ئـەویش تاکـەکان بەرهەمدێنێ. ئەو ئۆپۆزسیۆنەی خۆی بەشۆڕشگێڕ لەقەڵەمدەدات، ئامـانجی لـەوە تێپـەڕناکات کەچۆن ئـەو دەوڵەتـە بەباشـی بـەڕێوە ببـات. لەلایـەکی دیکـەوە ناوچـەکە لـەبواری مێژوویـیـەوە کارەکتـەرێکی فیدراڵیانە نیشاندەدات. بەرگەی دەیان دەوڵەتی نەتەوەیی ناگرێـت. تەنانـەت ژمـارەی ئـەو دەوڵەتانـەی ئێستا لەئاراداران بێچارەیی بەرهەمدێنن. گروپەکانی لـەجۆری مەزهـەبی، پێکهاتـەی ئـەتنیك، تەریقـەت و جەماعەتـەکانی دیکـە دەوڵـەت بەخۆیانـەوە دەبەسـتنەوەو دەکەونـە قۆنـاخی یەکـدی تێرکـردن. بنبەستبوون لەم پێکهاتە(بونیادە)دایە. ئەوەی بـەردەوام دەوڵەتـەکانی ڕۆژئـاوا پشتگیری لێدەکـەن ئـەم پێکهاتانەیـە. ئەگـەر پرۆژەکـە بخـوازێ ئەنجامـە پێشـبینیکراوەکان بەدەسـتبێنێ، بەرلەهەمووشـتێك پێویستە ئەم ڕژێمانە لەچاو دەربخات.

بـەواتای وشـە ئـەمریکا تـەواو ڕووبـەڕووی هەڵدێرێکە. لـەدوای ١١ ی ئـەیلول هـەنگاوێکی وەهـای هاوێشـت. لەوانەیـە ئـەو ئاکامـەی لێیدەکەوێتـەوە زۆر لەئەنجامـەکانی کەوتنـە نـاو شـەڕی یەکـەم و دووەمی جیهانی قورسترببێت. ئەو دەرئەنجامانەی دوای یەکەمین شەڕی جیهانی هاتنـەئاراوە زۆرقـووڵ نەبووو ئەگەیشتە ئەو ئاستەی کاریگەری لەچارەنووسی سیسـتەم بکـات. گرنگـی وڵاتـە یـەکگرتووەکانی ئـەمریکای خستبووەڕوو. تەنانـەت ئەگـەر لەشەڕیشـدا ژێرکـەوتوو بووایـە، ئـەوا بـۆ کیشـوەری خـۆی دەکشـایەوەو بەسـانایی بـەردەوامی بەهـەبوونی خـۆی دەدات. تـوانی یـەکێتی سـۆڤییەت گەمارۆبـدات کـەدوای دووەمـین شـەڕی جیهـانی لەبەرامبـەری قووتبـۆوە. سـەرباری ئـەوەی هەنـدێ شـەڕی پێگەشـی لەدەسـتا، هێـزی خـۆی پاراسـت و پەرەیپێـدا. لەهـەردوو دۆخیشـدا خـەریکی پێکهاتـەی دەوڵـەتی هاوچەرخترببوو. لەهەمان کولتووری مەسیحی هاوبەشبوون. ئەو فاکتەرانە سنووردار‌بوون کەپێکدادانی شارستانییەتەکان قووڵدەکاتـەوە. فاکتـەرەکانی قـەیران کەمیشـتبووانایە لوتکـەش، لەوئاسـتەدا نـەبوون

هەرەشە لەسیستەم بکەن. فاکتەری بەمجۆرە لەرۆژهەلاتی ناویندا نابینین کەهەمان ئەو ئەنجامانە پێرەوبکەن. سیستەمێکە لەسالی ۱۲۵۰ وە کەوتۆتە ناو موحافەزەکاری و دەسپۆتە، یان ئەوەتا شەر لەبەرچاوان دەگرێت یاخود پاشەکشێ دەکات. شەرەکانی لەجۆری ئەفغانستان و ئێراق بەس نییە و تێرناکات. تاوەکو بلۆکی دەسەلات لەناوچەکە تێکنەشکێندرێ، هەرهەنگاوێکی بهاوێژرێ بەواتای ژێرکەوتنێکی گران دێت. تەکنیکی پشتبەستن بەدەولەتێکی دەسپۆت بۆچارەسەرکردنی ئەویدیکە، دوورە لەئەنجامگیری و بەرهەمداری. لەرەوشی وەهادا کولتووری رۆژهەلاتی ناوین لەبەرهەمهێنان و خولقاندنی دەسپۆتیزم بەتوانستە. ئەگەر رووخاندنی هەمووشیان بەمانامانج دابنێ، کێشەی کۆنترۆلکردنی جەماوەری گەل دەردەکەوێت. لەراستیدا ئەو رووداوانەی لەگێژاوی ئێراق دێنەئاراوە پرە لەو پەندو ئەزموونانەی کەرووداوو ئەگەرە شیمانە بۆکراوەکانمان نیشاندەدات. بۆماوەیەکی درێژ پشتگیری لەرژێم کرا، ناکامیش کێشەی قورس و گرانتربوو. ئەم رژێمەی رووخاند، بەلام ئەو زەمینە کولتووری و بلۆکانەی دەسەلات کە لەئارادان هاوشێوەکانیان لەسەرپێ رادەگرن و تێرخۆراکی دەکەن. بەلاوەنانی ئەم زەمینە کولتوورییە لەرێگای تاکرەوێتی رۆژئاوا ئەگەرێکی زۆر سەخت و ناستەمە. پارچەکردنی بلۆکەکانی دەسەلاتیش بەواتای هەلمەتێکی راستەقینەی شۆرشگێری دێت. دیالەکتیکی بنبەستبوون بەمجۆرەیە.

هەربۆیە کەوتنەگەرێ نەتەوەیەکگرتووەکان و ناتۆ ناچارییەکە. بەلام ئەم دەستێوەردان و چوونەژوورەوە وەکو ئەوەی سۆمال و ئەفغانستان نابێت. هەمیشەیی و فراوانییەکەی پێویستییەکی هەلومەرجەکانە. شیتەلکردنی رۆژهەلاتی ناوین تازەبەتازە گرنگی و بایەخەکەی دیاردەبێت. رووبەرووی ئەو گرفت و تەنگەتاوییانەی هەلوەشانەوە دەبینەوە کەچەندین جار لەوەی سیستەمی سۆفییەت قورسترە. ئەو ناکامەی لەئەنجامی شکاندنی قالبەکانی دەسەلات و هزر دێنەئاراوە کەبەدرێژایی هەشت هەزارساله بەردەوام بەرەو موحافەزەکاری زیاتر دەچێ، بەئەنجامی هیچ یەکێك لەناوچەکانی جیهان ناچێت. ئەو تاك، تیرەو گروپە کۆمەلایەتییانەی سەربەست دەمێنن، وەکو مینی سەرسەری لەم نێوەندەدا دەمێننەوە. لەمیانەی کامە شۆرشی ئابووری و زهنی ئەم بلۆکە(جەمسەرە) بچووکانەی دەسپۆتیزم پارچەدەکرێت، لەجێگای ئەوە پێکهاتەی نوێی ئابووری و زهنی ئاوادەکرێت؟. چۆن و بەچی دەتوانرێ ئەم جیاوازیە ریشەییانەی نێوان تاکی پێناسەکراوی رۆژهەلاتی ناوین و ئەو تاکەی ئەورووپا بەلاوەبنرێت کەپشت بەنەریتی ریشەیی رۆشنگەری و ریفۆرم و رێنیسانس دەبەستێت؟ سەرباری ئەوەی کولتووری ئەورووپای رۆژهەلات هێندە لەپێکهاتەی کولتووری گشتی ئەورووپا دوورنەبوو، توانی لەماوەی چارەگە سەدەیەك لەسیستەمێکی هاوچەرخی وەك سۆسیالیزمی بونیادنراو بەرەو سیستەمی لیبرالی هەنگاو بهاوێژێ و تازەبەتازە لەمەدا سەردەکەوێ. چارەسەرییەکی ناو سیستەم جێگای باسە. لەناو سیستەمە شیتەلکراوەکەی رۆژهەلاتی ناویندا گەیشتن بەچارەسەری بانگەشەیەکە گفتوگۆیەکی زۆری لەسەردەکرێت. ئاشکرایە ئایندەیەکی پرلەکێشە چاوەروانە.

هەرچی ژێرکەوتنی ئەو هاوپەیمانێتییەیە کەئەمریکا ڕێبەرایەتی دەکات، کێشەی ستراتیژی دەخولقێنێ. لەئاستی جیهانگیریدا بۆ ئەمریکا دەبێتە کودەتایەك، قۆناخی بۆدواوە گەڕانەوەی ئیمپراتوریەت خێرادەبێت. ئەو ئەمریکایەی لەرۆژهەلاتی ناوین بەرۆڕێنێ، لەتەواوی ئاسیا، ئەوروپاو ئەفریقیا دەکەوێتە نێو قۆناخی دۆڕاندن و ژێرکەوتنەوە. وەکوجاران ناتوانێ ئەمریکای باشوور، مەکسیك و کەنەدا لەژێرکۆنترۆڵی خۆی بگرێت، دەکەوێتە نێورەوشی روسیای دووەم. لەناو ئەو هاوسەنگییەی هێز کەلەئارادایە، پەسەندکردنی ئەمریکا بۆ کەوتنەنێو رەوشێکی بەمجۆرە، لەگەڵ ڕاستینەی دەسەلات ناکۆکە. هەربۆیە هەڵوەستەیەکی ستراتیژی ناچارییە. چەندە خەرجییەکەی زۆربێت، لەئاستی جیهان رووبەڕووی ئارەزایی ببێتەوە، ناچارە بمێنێتەوەو هەندێ ئەنجامی چارەنووسسازانە بەدەستبێنێ.

ئەو کێشانەی سیستەمی سەرمایەداری رۆژئاوا خۆی ناچاری چارەسەرکردنیان دەبینێ، ئەگەر بەشێوەی کێشە درێژخایەن، مامناوەندی و کورتخایەنەکان ریزبەندییان بکەین، ئەفغانستان و ئێراق لەریزی کورتخایەنەکاندان. بانگەشەی فیدراسیۆنی دیموکراتییانە دەکرێت. وەك وڵاتە مۆدێل نوێکانی ناوچەکە بیریان لێدەکرێتەوە. ئەو گەڵاڵەنامە دەستووریانەی ئامادەکراون، لەسەرکاغەز سیستەمی فیدراسیۆنی دیموکراتییانە بەبنەمادەگرێت. ئاشکرایە هەڵوێستێك جێگای باسە کەخاوەن بانگەشەیەو نوێبوون لەخۆدەگرێت، بەمەراقەوە چاوەڕوانی دەکرێت ئاخۆ پراکتیزەکردنی بەکامە ئاقاردا دەچێت. ئەو کولتوورانەی ژمارەیەکی زۆری ئەتنیك، گروپی ئایینی لەخۆوە دەگرن، ئاشنابوونیان بەفیدراسیۆنی دیموکراتییانە وەرچەرخانێکی مەزنی شارستانییەتە. ئەمەش بەجۆرێك لەجۆرەکان وەك شێوەی شۆڕشەکانی فەرەنساو روسیای رۆژهەلاتی ناوین کاریگەرییان دەبێت. سەرلەنوێ بونیادنانەوەی رژێمە دەسپۆتەکۆنەکان ئەگەرێکی زۆر لاوازە. لەهەلومەرجەکانی ئیمپراتۆریای گێژاو و قەیراندا فیدراسیۆنی دیموکراتییانە پێکهاتەیەکە زۆربەزەحمەتییەوە بەرێوەدەبردرێت. ئەو هێزانەی پێشەنگایەتی بۆ بکەن لەکوێ دەدۆزرێتەوە؟ هێزە داواکارەکانی دەسەلات کەبەلانی کەم هێندەی رژێمەکانی رابردوو ناوەرۆکی دەسپۆتیك لەخۆوە دەگرن، لەپێگەیشتنێکی هزری و سیاسی وەهادوورن کەکارەکتەرە ئەتنیکی و مەزهەبییەکان بەسەنتێزێکی ئەرێنی بگەیەنن. هێشتا تاکی ئازادو لیبرال لەناو گەشەکردنێکی زۆرسنووردار دایە. ئایدیالیستە سۆسیالیست و دیموکراتەکان هێندەکەمن تارادەی نەبوون چوون. هەرچی ئەوانەی رابردوون هێندە لاوازبوون کەنەیاندەتوانی باری خۆیان هەلگرن. زیاتر باوەڕییان بەنەتەوە یەکگرتووەکان(UN)، ناتۆ و یەکێتی ئەوروپادێت. پێکهاتەیەك بەردەوام وابەستەی دەرەوەبێت، فیدرالیزمە دیموکراتییەکەی دەبێتە جێگای گفتوگۆ.

کێشە گرنگەکانی قۆناخی ناوین، کێشەی عەرەب ــ ئیسرائیل و پەیوەندییەکانی کورد ــ عەرەب، کورد ــ ئێران و کورد ــ تورکیایە. بێگومان لەچارەسەرکردنی ئەو کێشانەی لەسەر بنەمایەکی مێژوویی پەرەیانسەندووە هەوڵەنوێ و تایبەتییەکانی نەتەوەیەکگرتووەکان، ناتۆ، هاوپەیمانان و ئەوروپا کاریگەرییەکی خێراکردنیان دەبێت. بەلام هەردووکیشیان کێشەی قورس و دژوارن. بەو

ئەندازەیەی بۆ قووڵاییەکانی شارستانییەت شۆڕبوونەتەوە، پەیوەندییەکانیشیان لەگەڵ هاوچەرخبوون پڕە لەناکۆکی و گرژی. چارەسەرکردنی کێشەی فەلەستین ـ ئیسرائیل تارادەیەکی مەزن گرێدراوی بەهێزبوونی ئاشتی و دیموکراتیزەبوونی ناوچەکەیە. بەپێچەوانەی شیمانەکان، گووتەی "سەرەتا کێشەی فەلەستین ـ ئیسرائیل چارەسەربکرێت" مەترسی درەنگخستنی پەنجا ساڵی دیکە لەخۆوە دەگرێت. کۆمەڵگای عەرەبی دیموکراتیزەنەبووو دەوڵەتەکانیان بناخەی ئەم کێشانە پێکدێنن. دیموکراتیزەکردنی هەردووکیان زەمینەی ئاشتی فەلەستین ـ ئیسرائیل ئامادەدەکات. لەدۆخێکی پێچەوانەدا پێکدادانی فەلەستین ـ ئیسرائیل پێکهاتەو زهنییەتە موحافەزەکارەکانی کۆمەڵگای عەرەبی و دەوڵەتەکانیان بەهێزتردەکات. هەروەکوچۆن تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان بەهێزیکردووە.

هەرچی دۆزی کوردە، زۆرئالۆزو فرەلایەنە. کێشەی قووڵی لەگەڵ دەوڵەت و پێکهاتەی کۆمەڵگای تورکیا، ئێران و عەرەبیدا هەیە. ناهێڵن تەنانەت سوود لەمافە مەدەنییەکانیش ببینێت. مافە سیاسی و ئابوورییەکانیش بەهیچ شێوەیەك نەخراوەتە رۆژڤەوە. قڕکردنێکی کولتووری بەڕێوەدەچێت. ئەگەری ئەوە هەیە دواسەپاندنەکانی ئەمریکا هەندێ جموجۆڵ لەگەڵ خۆیدا بێنێ. دەشێ هەندێ گرانەوەی سنووردار بێنێتەئاراوە. بەتایبەتیش فیدرالیزمی کوردستانی(ئێراق) بۆ ورووژاندن و لەخشتەبردن کراوەیە. لەژێرکاریگەری un و ناتۆو هاوپەیمانان چاوڕوانی کڵپەگرتنی ئاگری دیکەدەکرێت. ستاتۆی ئێستای کوردان لەگەڵ ناچارکردن و سەپاندنی یاخیبوون یەکسان و هاوواتایە. ئەگەر لەسەر بنەمای شێوازی چارەسەرییەکی دیموکراتی واتادارو شایستەی ژیان هەنگاوێك نیشاننەدرێت، چاوەڕوانی جوگرافیایەکی خوێناوی وەهادەکرێت کەپێکدادانەکانی ئیسرائیل ـ فەلەستین تێپەڕ دەکات. ئەو شەڕو پێکدادانانەی لەجوگرافیا سەخت و سەرکەشەکانی جەماوەرێکی چل ملیۆنی کورد دەستپێبکات، کێشەکانی ناوچەکە قورس و سەختتردەکات. دەرگاکانی ناوچەکە بەڕووی هەموو جۆرە گۆڕانکارییەك دەکاتەوەو دەخاتە سەرپشت.

دەشێ چارەسەری درێژخایەنی کێشەکانی دەوڵەت و کۆمەڵگا عەرەبییەکان، کۆمارە تورکەکان، پاکستان و ئێران لەرێگای پێشخستنی مافەکانی مرۆڤ دیموکراتیزەبوون و پەرەسەندنی ئابووری بەدیبێت. ئەو موحافەزەکاری و بلۆکە بەهێزانەی بەرژەوەندیپەرستن کەلەپێکهاتەی کۆمەڵگاو دەوڵەتدا هەیە هێندەی بۆیان بلوێ بەرخودان دەکەن. بەڵام کاتێك ئەلتەرناتیفی چارەسەری وەهاپێشکەشبکرێت کەبەگەل بگات و چینی دەسەڵاتداریش لەفشارەکانی کەم نەکاتەوە، ئەگەری ئەوەهەیە بەشێوەیەکی سنووردار وەرچەرخان لەناو سیستەمدا روویدات. لەهەرسێ ماوە ـ مەودای چارەسەریدا پێویستی بەهێزێکی ئابووری و سەربازی بێپایان هەیە. بۆ بەڕێوەچوون و پراکتیزەکردنی پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوین بەردەوام هەڵمەتی ئابووری و سەربازی دەکاتە پێویستییەك. شانبەشانی ئەمەش پێگەیاندنی تاکی لیبرال و پێشخستنی ئازادی ژن کەمزۆر ئاماژەی پێدەکرێت، گرنگی و بایەخێکی ژیانی و دەستلێبەرنەدراویان هەیە. تاوەکو ژن هوشیارنەبێتەوە، نەیەتەوە هۆش خۆی و بەبچووکترین ئازادی نەگات، ئەوا تەواوی هەوڵ و کۆششەکانی دیکە مەحکومی

بێئەنجامی و پووچەڵبوونەوەن. بەبێ جیاوازی خستنە نێوان ژن ـ پیاو تاوەکو ئازادی تاك لەناو گشتی کۆمەڵگادا بەدینەیەت، لەسەرووی هەموویانەوە ژن ئازادی هیچ یەکێك لەتوێژەکانی کۆمەڵگا بەدینایەت.

وەك ئەنجام بۆ دەرکەوتن لە گێژاوی رۆژهەڵاتی ناوین دەتوانرێ سێ سیناریۆ دابنرێ:

یەکەمیان: ئەوانەی دەخوازن پارێزگاری لەسیستەمی (ستاتۆ)ی جاران بکەن. وڵاتانی ناوچەکە کەدوای هەردوو شەڕی یەکەم و دووەمی جیهانی ناواکران، لەبواری سیاسی و ئابووری دەخوازن داکۆکی لەسەر مۆدێلی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی بکەن. بەهۆی تێکچوونی هاوسەنگی سۆفییەت ـ ئەمریکاو رووتێکردنی ئەمریکا بۆ ناوچەکە بەشێوازی ئیمپراتۆریەت، مۆدێلی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی زەحمەتە بەدۆخی جارانی بەردەوام بێت و بەڕێوەبچێت. وەرچەرخانی کولتووری، ئابووری و سیاسی ناچارییەو رزگاربوونی لێ نییە. پێکهاتە ئابووری و سیاسییەکانی هزری دەوڵەتگەرایی، میللیگەرایی و ئایینی، کەلەکۆنەوە ماونەتەوە، لەهەموو لایەنێکەوە (بوارێکەوە) کۆسپن لەپێش هەڵمەتی نوێی جیهانگیری. لەبەرئەوەی لەمێژە چاخی سەرمایەداری میللی (نەتەوەیی) تێپەڕیوەو تواناکارییەکانی سیاسەتی هاوسەنگی سەدەی بیستەم ئێجگار سنووردداربووە، چاوەڕوانی دەکرێت ئەوانیش تەفلی سیستەم ببن. ئەوەی دەخوازن ئەنجامی بدەن بەخۆگرانکردنەوە تەفلیبوون و لکاندنە بە سیستەمە. لەمیانەی ناوەکانی میللیگەرایی، موحافەزەکاری و کۆمەڵایەتی بۆئەوەی خۆش بێتە بەرگوێی جەماوەر هەوڵدەدەن لەرێگای پەیرەوەکانی راگەیاندن (میدیا) شێوەیەکی گونجاوی بدەنێ. ئەم هەوڵە لاوازو نەزۆکانەی بەشێوەیەکی بەرفراوان لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا لەئارادایە ـ کەناتوانرێ بەگۆڕانکاریش بەناوبرێت ـ ئەگەرلەبواری سیاسیش رەنگبداتەوە، تەواو رێچکەو پێڕەوێکی دیماگۆژیانەی فریودانە. ئەوەی گروپە بەرژەوەندیپەرستە دەوڵەتگەرایی و ئایینی و مەزهەبگەراییەکان دەخوازن رزگاری بکەن، بەرژەوەندی ئابووری و سیاسییە. ئەو ناوەندە سەرمایەدارییە بەرچاوانەی دەخوازن بەگوێرەی پێوانەو نۆرمەکانی چاخی زانیاری سەرلەنوێ سیستەم ئاوابکەنەوەو لەم بوارەدا خاوەن بانگەشەن"ئەمریکا، یەکێتی ئەوروپا، ژاپۆن، تەنانەت چینیش" چاوەڕوانی ناکرێت لەگەڵ پێکهاتە سیاسی و ئابوورییە بەرژەوەندیپەرستەکان بەڕێوەبچن. پێویستە لەوە تێبگەن کەسەرمایەداری کۆمپرادۆری کلاسیك تێپەڕکراوەو سەردەمی بەسەرچووە. بەتایبەتی ئەو ستاتۆیەی تورکیا، میسر، پاکستان و ئێران دەخوازن لەسەر پێیانی رابگرن، خۆڕاگری و لەسەرپێ راوەستانیان بەرامبەر فشارە بەردەوامەکانی سیستەم بۆ سەرناوچەکە رۆژبەدوای رۆژ ئاستەم دەبێت. نەلەناوخۆیان، نەلەدەرەوە، وەکو جاران تواناکاری نەماوە لەرێگای رێککەوتنی نوێ بەردەوامی بەهەبوونی خۆیان بدەن. بەنازو خۆگرانکردنیشەوە بێت، لەژێررێبەرایەتی ئەمریکاو لەچوارچێوەی پرۆژەی مەزندا جگە لەسەرلەنوێ تەفلیبوونی سیستەم بژاری دیکە مافوول نییە.

سیناریۆی دووەم : سەرلەنوێ ئاواکردنەوەیە لەژێر فورسایی ئەمریکا. پراکتیزەکردنی پیلانێکی هاوشێوەی ئەو پرۆژەی ئینگلتەراو فەرەنسایە کەدوای یەکەمین شەڕی جیهانی پەیڕەویان کرد. دەشێ

بیر لەستاتۆیەکی نێوان دەوڵەتی ـ نەتەوەیی و داگیرکاری بکرێتەوە. سووربوونی ئەمریکا لەناوچەکە بەردەوام بێت و بەرفراوانتر بێت، ستاتۆی ناوچەکە وەکو ئامانج نیشانی ئەو ناتۆیە بدات کەزیاتر بەخۆیەوە گرێداوە، UN یش بخاتەناو ئەم مەسەلەیەوە، ئەو سیناریۆیەی زیاتر داخوازی ریالیزەکردن ــ پراکتینەرەکردنی واقیعی ــ دەبێت سیناریۆی دووەمە. ئەگەر بخوازین نموونەی بۆ بێنینەوە، سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی ئەورووپاو ژاپۆنە لەدوای دووەمین شەڕی جیهانی لەچوارچێوەی پرۆژەی مارشاڵدا. دەتوانین دراوسێکانیان مەکسیك و کەنەداش لەسەرئەم نموونەیە زیادبکەین. بەڵام ئەوەش ئاشکرایە کەپێویستە پێکهاتەو بونیادی رۆژهەڵاتی ناوین زۆر لەنموونەکانی رابردوو جیاوازتر پێشبخرێت. ئیتر بەگوێرەی ئەوەی میسرو تەواوی دەوڵەتە عەرەبییەکان، ئێران، ئەفغانستان، پاکستان و تورکیاشی لەناودا تەواوی دەوڵەتەکانی تورك زمان، ناتوانن بەشێوازی کۆن بەردەوام بن، ئەوا ناچارن زۆرباش وانەکانی سەرلەنوێ بونیادنانەوە بخوێنن. لیبرالبوون لەئابووری، ئازادبوون ـ بەتایبەتی ژن ــ لەبواری کۆمەڵایەتی، لەسیاسەتیشدا دیموکراتیزەبوون ـ دیموکراسی بۆرژوا ــ لەچوارچێوەی سیستەم، لۆژیکی سەرەکی ئەم سەرلەنوێ بونیادنانەوەیە. ئەمریکا، ئەورووپاو ژاپۆن دەکاتە پاڵپشتی خۆی، هەروەها لەرێگای UN رەوابوون (مەشروعییەت) مسۆگەردەکات، پێویست بکات قامچییە نوێکەی ناتۆش نیشاندەدات، سووردەبێ لەسەر وەرچەرخانی ئەم وڵاتانە لەماوە کورتخایەن، ناوین و درێژخایەنەکاندا. ئەوەی بخوازێ رێگری بکات و کۆسپ دروستبکات، هەموو ئەو بزارە سەربازی، سیاسی، ئابووری (بانکی جیهان، IMF ـ سەندوقی دراوی نێودەوڵەتی)یانەی لەدەستیدایە بەکاریدێنێ و دەیهێنێتەوە سەرڕێ. لەم سیناریۆیەدا سەرباری ئەوەی سنوورە سیاسییەکان هێندە ناگۆڕێن، هەروەکو لەئەفغانستان، ئێراق، تەنانەت لەجۆرجیاو بەڵقانیش بینرا، لەجیاتی پێکهاتەیەکی وشکی مەرکەزگەرایی ــ بیروکراتیك، پێکهاتەیەکی سیاسی وەها بزارو بونیاد دەگرێت کەنەرمە، بەرێوەبەرایەتییە خۆجێییەکانی بەهێزکردووە، دەتوانێ تاوەکو سیستەمی فیدراسیۆن بچێت و دیموکراتییانەترە. لەبواری ئابووریدا ئابووری دەوڵەتگەرایی هەڵدەوەشێنرێتەوە، لەجیاتی ئەوە قورسایی دەخرێتە سەر پێکهاتەیەکی ئابووری پشتبەستوو بەکۆمپانیا فرەرەگەزەکان و کۆمپانیا دەرەکییەکان و تایبەتبوون (خصخصة)ی ئابووری. لەکاتێکدا لە میانەی پشتبەستن بەئازادی ژن و تاکێتی تاك (کەسێتی تاك) پرۆژە سەبارەت بەخەباتی کولتوورو هونەر پێشدەخرێت، هێزی راگەیاندن (میدیا)ش بەشێوەیەك بونیاددەنرێتەوە کەلەخزمەتی ئەم سەرلەنوێ ئاواکردنەوەدا بێت. دەشێ ئێراق و ئەفغانستان نموونەی سەرەتایی ئەم سیناریۆیەبن.

بەڵام لاوازترین لایەنی ئەم سیناریۆیە ئەوەیە کەزۆر بەزەحمەتە لەمیانەی ئیرادەی یەکلایەنەی سیستەم بەرێوەبچێت. لەلایەك دەوڵەتە ـ نەتەوەییە ستاتۆگەراییەکان، لەلایەکەی دیکەوە لەبەرامبەر زیادبوونی داواکاری رکابەر (ئۆپۆزسیۆن)ی کۆمەڵایەتی، ناچاری هەندێ تەنازول دەبێ. ئەنجامنەدانی پێوەلکانێك لەمیانەی ئیرادەی یەکلایەنەی سیستەم، وادەکات بۆ پێکهاتەو بونیادی تێکەڵەتر کراوەبێت.

سیناریۆی سێیەم: وەك وەڵامێكی ئەم پێویستییە پێشدەخرێت. بەومەرجەی هێـزی دەستپێكەرو بەهـەزموون خـۆی بێـت، رێككـەوتن لەسـەر هـەردوو لایـەن دەسـەپێنێ. ئەوشـتەی لـەرابردوودا بەملكەچكردن ناومان دەبرد، لەهەلومەرجەكانی رۆژگاری ئەمڕۆمان بۆ تـەبایی و رێككەوتن دەگۆڕێ. هەروەكوچـۆن دیسـان دەرفـەت بەدەوڵەتـە ـــ نەتەوەییـە سـەرفرازەكان و ئابوریـە بێپیـت و بەخەرجییـەكان نـادات، هـەروەها دەرفـەت بـەو راپەڕینـە سـەرهەڵدانە بـەرفراوان و درێژخایەنانـەی رزگاریش نادات كەلەلایەن گەلەوە ئەنجامدەدرێن. ئـەو بژارانـەی دەیسەپێنێ یـان رێككەوتنێكی خێـرا یاخود پلیشانەوەیە. گوزارەی بەرجەستەی ئەم سیناریۆیە دەشێ جۆرێكی هاوشێوەی وڵاتانی ئەورووپای رۆژهەڵات بێت یان هاوشێوەی ئەو ستاتۆیەی رۆژگاری ئەمڕۆی وڵاتانی ئەورووپای رۆژئـاوای كـۆن بێـت. واتـە وەكـو مەكسـیك و كەنـەدایان لێنایـەت، بـەڵام وەكـو توركیـا، میسـرو پاكسـتانیش نامێننـەوە. تێپەڕبوون زیاتر بەرەو دیموكراسی بۆرژوازی پەرەپێدراو دەبێت. لەوانەیە گەل چاوەڕوانی كارابوونی چالاكی و هێزەكانی خـۆی و پێبـەپێ بێكاریگـەربوونی هێزەكـانی دەوڵـەتی ـ نەتـەوەیی سـتاتۆگەرابن. لەنێوان دیموكراسی گەل و دیموكراسی دەوڵەتی بـۆرژوا دەشـێ ئـەزموونێكی سـەیر بێتـەئاراوە. لـەكاتی دەركەوتن لەقەیران پێویستە هێزە پەیوەندیدارەكان رەوشی هاوسەنگی ئـەمجۆرە بژارانـە رەچاوبكەن. فاكتەری سەرەكی كەپێویستی بەئاگاداربوون هەیە ئەوەیە چۆن نابێ بەرخودانێكی كوێرانـە بەرامبـەر تـەواوی سـەرلەنوێ بونیادنانـەوەی سیسـتەم بكرێـت، لەهەمانكاتـدا نـابێ بكەویتـە نێـو سـازش و رێككەوتنێكی بـێ پرەنسیپانە. هـەروەكو لەچـەندین ئەزموونـدا بینـراوە كاتێـك دەڵێن "بەتـەواوەتی سەركەوتووبم" بەتەواوەتی ژێردەكەوێ.

شیمانە دەكرێت لەچارەگە سەدەی داهاتوودا ئەم سیناریۆیانە بەشێوەیەكی تێكەڵاو لەگەڵ یەكدی و لەمیانەی ئـەو بژارانـەی ئەگـەری زیادبوونیـان هەیـە، هەوڵدەدرێت لـەم گێـژاوەی رۆژهـەڵاتی نـاوین رزگاری بـەدیبێت و چارەسـەری پێشبخرێت. بـەڵام ئـەوەی لەهـەمووان گـرنگترە، ئەوەیـە كەسـیناریۆی هێزەكانی بنكەی كۆمەڵایەتی گەل ـ زەحمەتكێشـان چـی دەبێـت كەلـەرێگای كۆبوونـەوەكانی پرۆتـۆ ـ ئالاگرا خۆی راگەیاندو ئۆتۆپیاكەی چۆن پەرەی پێبدرێت. هیـچ كاتێـك مێـژوو بـەئیرادەی یەكلایەنـەی هێـزە زۆردارەكـان دیـاری نـەكراوە. دەستنیشـانكردنی هەمیشـەیی لەلایـەن هەڵوەسـتەو راوەسـتەی دیموكراتییانەو كۆمەڵكاری كۆمەڵگاكانەوە بووە.

٣ ـ دەتوانین رۆژهەڵاتی ناوینی ئەمڕۆ لەرەوشی ئیمپراتۆریەتی رۆمای سـەدەی چوارەم بچوێنین. جگەلەرۆژهەڵاتی رووباری دیجلە ناوچەكە ئەیالەتی (ویلایەتی)ێكی سەر بەرۆما بوو. لەكاتێكدا ئایینی مەسـیحی بـەخێرایی بڵاودەبـۆوەو لـەناوەوە فـەتحی دەكـرد، لێشـاوی هۆزەبەربـەرەكانیش ـــ بزووتنەوەكانی رزگاری نەتـەوەیی ئەمڕۆ ـ لەدەرەوە هەنگاوی فەتحكارییان دەسـتپێكرد. ئـەو وەڵامـەی سیستەمی ئیمپراتۆریەت دایەوە، بەشێوەی تواندنـەوەی هـەردوو بزوتنەوەكـە بـوو لـەبونیادی خۆیـدا. ئـەو بزووتنـەوە ئـەتنیكی و كۆمەڵایەتییانـەی سـەردەمێكی درێـژ لەسـەدەكانی دوو و سـێ لەمیانـەی پەلاماری بێڕەحمانـەوە هـەوڵی سەركوتكردنی دا، لـەرێگای سیاسـەتی قـەرەبوودان چینی سەرەوەیانی

تەفلی (بەشداری) سیستەم کرد. تامەزرۆیی و بەڵام ئەم موتوربەکردنە هێندە بەخێرنەبوو، زیاتر رێگای لەپێش پووکانەوەو نیشاندانی نیشانەکانی پەرتەوازەبوون کردەوە. خولیای ئیمپراتۆر جۆلیان بۆ بوون بەئەسکەندەری دووەم و زیندووکردنەوەی پاکانیزم ـ بیروباوەڕی ئایینی سروشتی پێش زایین ـ لەکەنارەکانی رووباری دیجلە شاڵاوە ئەسکەندەرئاساکەی بەدۆڕاندن ئەنجامگیربوو. نابێ گومان لەوەبکرێت کەجۆرج دەبلیو بۆشی سەرۆکی ئەمریکا لەژێرهەمان باوەڕی مێژوویی هەنگاوی بۆ سێیەمین هەڵمەتی ئەسکەندەر هاوێشت. ئەگەرخاوەن پاکانیزمیش نەبێت ئەمە راستییەکی زانراوە کەدەخوازێ ئەفانگەلیزم ـ موساگەرایی، مەسیحگەرایی، تەنانەت لەهەندێ لایەنەوە موسڵمانێتی ـ بڵاوبکاتەوە. ئەفانگەلیزم جۆرێکی ئایینی رۆژگاری ئەمرۆمانەو لەبەرامبەر زانستگەرایی رۆڵی پاکانیزم دەبینێ. لێکچوونەکەی لەمەدایە دژی حاکمەکانی رابردووە. لەدوای جۆلیانا ئیمپراتۆریەتی رۆما بەخێرایی بۆدواوە گەڕایەوە. دوای ماوەیەکی کورتیش بۆ دووپارچە دابەشبوو. مردنی جۆلیانا دەوروبەری ساڵی ٣٦٥ بوو، پارچەبوونی رۆماش ساڵی ٣٩٥ ی زایینی بوو.

لێکچوون لەکۆمەڵەی دیکەشدا بەکاریگەرو سەرنجڕاکێشە. ئایینی مەسیحی ئەو قۆناخە لەراستیدا چەندین جار لەسۆسیالیزمی بونیادنراو زیاتر بزووتنەوەی هەژاران بوو. بەشێوەیەکی زۆر هەستیار سیستەمێکی کۆمەڵکاری بەڕێوەبرد.

مانستەرەکان دامەزراوی راستەقینەی کۆمۆنیستی بوون. بەدرێژایی سێ سەدساڵ بەرامبەر رۆما بەرخودانیان کرد. لەساڵی٣١٢ ی زایینی لەرێگای قوستەنتینی مەزن لەناوخۆدا رێککەوتن و بوون بەپارچەیەکی. هەرچی بنکە ئەدارەکەیە، لەسەرووی هەمووشیانەوە ئاریوسگەرایی درێژەی بەبەرخودان دا. بەربەرە رەوەندەکانی لەبزووتنەوەکانی رزگاری نیشتمانی رۆژانی ئەمرۆمان دەچوون، بەتایبەتیش ئەتنیکە بەریشە جەرمەن و هونەکان لەمیانەی ئەو بەرخوادن و هێرشانەی سەدان ساڵ بەردەوامبوو چینی سەروو (باڵا) رۆمابوونیان بەخۆیانەوە بینی، لەئاکامی ئەمەشدا تەفلیبوون خێرابوو. بەمجۆرە ئیمپراتۆریەتی رۆما گەورەدەبێ، کاتێك وادیاردەبێ کە لەگەڵ هاوپەیمانە نوێکەی بەهێزدەبێ، لەراستیدا ــ لەناوەڕۆکدا ــ بچووك دەبێتەوەو پەرتەوازەدەبێ. لەگەڵ بەرەو پێشەوەچوونی گۆڕانکارییەکان ئەم قۆناخە ئاشکرادەبوو. کاتێك رۆما ئەو بەهایانەی ونکرد کەکردبووی بەرۆما، هەروەها لەبەرئەوەی بۆ داواکارییەکانی گەلان نەبووە وەڵام هەڵوەشاوەتەوە، بۆ دواوە گەڕاوەتەوە و دواتریش پارچەبووە.

ئیمپراتۆریەتی ئەمریکای رۆژگاری ئەمرۆشمان لەزۆر لایەنەوە لەرۆما دەچێت. ئەویش بەرەوشی ئیمپراتۆریەتی جیهان گەیشتووە. گەیشتۆتە لوتکە. سێیەمین هەڵمەتی مەزنی جیهانگیری، گەیشتنە بەئیمپراتۆریەتی جیهان. کاتێك رۆما لەلوتکەدابوو، کەوتە ناو قۆناخی پووکانەوە، پەرتەوازەبوون و پارچەبوون.

ئەمریکاش کەوەك ئیمپراتۆریەتی گێژاو بەردەوامی بەهەبوونی خۆی دەدات چەندین نیشانەی پەرتەوازەبوونی پێوە دیارە. بەشێوەیەکی زێدەڕۆ بڵاوکردنەوەی هێزەکەی، پەرتەوازەبوونیشی لەگەڵ

خۆیدا دێنێ. پارچەبوونیش بەهەمان شێوە لەگەڵ یەکێتی ئەوروپا لەئارادایە. لێکچوونێکی دیکەی قووڵتری، تواندنەوەی سۆسیالیزمی بونیادنراوە (مەسیحییەتی قۆناخ) لەناو سیستەمی سەرمایەداریدا. لێکچوونی نێوان سالآنی ۱۹۹۰ ـــ ۳۱۲ زۆر سەرنجڕاکێشە. مەسیحییەتی هاوچەرخ کەسۆفییەتی سۆسیالیزمی بونیادنراو سەرکێشی دەکرد، لەدوای بەرخودانێکی درێژخایەن لەگەڵ سیستەمی دایك سازشکاری کردو ڕێککەوت ـ لەگەڵ توێژی بیروکراتی سەروو ـ خیانەتی لەهەژارو نەدارانی کرد. لێکچوونێکی دیکەی سەرنجڕاکیش، سازشکاری و ڕێککەوتنی ڕژێمەکانی ڕزگاری نیشتمانییە لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ئەمریکا. "جەرمەن، هون" کانی دوێنێ موختارەکانی ڕزگاری نیشتمانی ئەمڕۆ، هەریەکەو بوونەتە والی ئەیالەتێکی ئەمریکی.

سەرجەم قۆناخەکانی توانەوەو پارچەبوونی لەگەڵ گەیشتنمان بۆ سالآنی ۲۰۰۰ گەیشتۆتە لوتکە. هەڵمەتی دوای ۱۱ ی ئەیلول، لەکامەلاوە سەیربکرێ دەبینرێ، نەك هەڵمەتی پەلهاوێشتنی سیستەم، بەڵکو هەڵمەتی ڕێگرتن و وەستاندنی پەرتەوازەبوون، پارچەبوون و دواکەوتنە. دەبێ زۆر بەباشی جیاوازی نێوان هەردووکیان ببینرێ. هەڵبەتە ئەم لێکچوونانە بەو واتایەنایەت کەهەمان جۆرە گۆڕانکاری و پێشهات دووبارەدەبنەوە. ئەمریکا تادوارادە براگماتیستە ـ ڕۆژانەیی و بەرژەوەندیخوازە ـ و لەجیاتی ئەوەی لەهەرەدواییدا وەکو ئیمپراتۆریەتەکان سیستەم بەرەو رووخاندن ببات، لەرێگای سیاسەتی قەرەبووە بەرفراوانەکان دەتوانرێ بۆ گوزەرێکی نەرم وەرچەرخێنرێ. پێویستە بەشێوەیەکی رشت ئەم ئەگەرە رەچاوبکرێت. هەڵبەتە گەورەبوونەکەی تاوەکو ڕۆژی ئەمڕۆ لەنزیکەوە گرێدراوی هەڵوێستی براگماتیکی و سازشکاری (ڕێککەوتن)یەکانێتی. بەڕێوەبردنی هەردوو پێڕەوی ڕێککەوتن و فشار لەرێگای هێزە سەربازی، هەوالگری، ئابووری، کولتوری ـ ڕاگەیاندن، هونەر، ڕێکلام و هێزی زانستی ـ تەکنۆلۆژی لەلایەن سیستەمی سەرمایەداری ئەنجامی سەرکەوتووانەی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. بۆئەوەی گەلان و زەحمەتکێشان دیسان لەئەنجامی دووەمین ڕێککەوتنی نێوان مەسیحییەتی و بەربەرەکان لەناو سیستەمی بالآدەستدا نەتوێنەوە، بەرلەهەموو شتێك پێویستە لەرێگای هێزی زهنییەتەوە هەڵوێستی کۆمەڵکاری دیموکراتییانە بکەن بەیەك، بەبێ پشتگوێخستنی ڕێککەوتنی بەپرەنسیپانە، دەشێ ئەمە لەرێگای نوێکردنەوەی هەڵمەتی شارستانییەتی دیموکراتییانەو سەپاندنی بەسەر سیستەمدا بەدیبێت.

چۆن مێژووی گەشەسەندنی هێزە زۆردارەکان وەك ئەڵقەکانی زنجیرەیەك لەنێو یەکپارچەیی دایە، بزووتنەوەی هێزەکانی ئازادیش لەناو گەشەکردنێکی دیالەکتیکی هاوشێوەدان. هەرچەندە شێوەی هەر ئەڵقەیەك جیاوازیش بێت، هەمان داخوازی ئازادی بەئەڵقەکانی چاخە یەك لەدوای یەکەکانەوە دەگات و تاوەکو ئەمڕۆ دێت. لێرەدا جارێکی دیکە دەردەکەوێت کەرۆڵەکەی شێوە پاراستن و گواستنەوەیە. هەرچی ناوەڕۆکە، تایبەتمەندێتییەکی وەهای هەیە کەدەوڵەمەندێتی و قووڵایی بەدەستدێنێ. لەخۆوەگرتنی دەوڵەمەندێتییەکی کەم یاخود زۆری ئەڵقەکان، گرێدراوی شێوازەکانی بچەمیان (شێوەیان) بەدیدێت. بەزمانی کۆمەڵگا ئەم ئەڵقانە بەپێکهاتەو ڕێکخستنیش بەناو دەکرێن. بەهۆی

زۆرداری پێویستی ئازادی گشتییە. پێویستی و شێوازی ئازادی هەرگەلێك، وابەستەی رەوشی ئەو زۆردارییەیە کەبەسەریدا زاڵە. ئەگەر لەبوارو ئاستی کۆمەڵگابێت یاخود تاك، تاوەکو زۆرداری زاڵ بێت، پێویستی ئازادی و تێکۆشانەکەی بەردەوام دەبێت. پێویستی ئازادی بۆ گەشەکردن مەرجە. فرکردن تەنیا لەرێگای کۆمەڵگوزی ئازادی بەدیدێت. لە حاڵەتێکدا لەنێوچوون ئەنجامگیرنەبێ، ئەوا هاوشێوەی ئەو رووەکانەی بەرد دەقڵەشێنن و لە ناویدا دەروێن، ئەوا کاتێ پێویست بکات ئازادی هەموو دیوارێکی فشاری سەری کون دەکات و هیچ شتێك ناتوانێ ئیرادەی لێشاوەکەی بوەستێنێ و بەرێرەوی خۆیدا دەروات.

هەڵسەنگاندنی کێشەی ئازادی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین لەگەڵ نەریتی مێژوویی، سەبارەت بەسەرتاپاگیری و بەزنجیربوون گرنگ و بایەخداره. هەموو کاتێك تێکۆشانی ئازادی مێژوویکی زەمەنی هەیە. گرنگ دەستنیشانکردنی ئەم کاتەی مێژووە لەناو تایبەتمەندێتی خۆیدا.

رۆڵێکی دیکەی هێزە ستەمکارەکان تێیدا سەرکەوتن، نکوڵیکردنیانە لەکێشەی ئازادی گەلان و کۆمەڵگاکاندا، بڕواپێهێنانی گەلان و تاکەکانە کەکێشەیەکی بەمجۆرەیان نییە. ئەوەی یاسایی و پەسندکراوە تاکە مێژووە گەردوونی و رەهاکەیانە کەپڕە لەپیرۆزی، قارەمانێتی و شکۆداری و ئیلاهی. کارامەییەکی وەهایە مێژووی نائاسایی و دەوڵەمەندی کۆمەڵگا، لەمیانەی بەهای رووکەشی داتاشراوو بێواتادا نکوڵی لێدەکەن، مێژوویکی نەبوو، یاخود ئەو مێژووە خوێناوییەی لەهۆفێتی خراپترەوە لەلوتکەی بەکاربردندایە، هەریەکەی وەکو کاروانی خودایی (ئیلاهی) پێشکەش دەکەن.

یەکێك لەهۆکارەکانی ونکردنی (ژێرکەوتنی) ئازادیخوازەکانی کۆمەڵگا ژێرکەوتنیانە لەبەرامبەر ئەمجۆرە چیرۆکانەی مێژووی زۆردارەکان. ئەوەی بەرلەهەموو شتێك بۆ سەرکەوتنیان پێویستە نیشاندانی هێزی ئەو توانستەیە کەبتوانن لەناوخودی مێژووی خۆیاندا بژین. پێویستە مێژووی ئازادی خۆی ـ تەنانەت ئەگەر ئەمەش نەبێ نەریتی خۆی ـ وەك هەڵوێستێکی ئەخلاقی نیشانبدات. ئەگەر فشاریش هەبێت، هەرگیز دۆخێکی لەشێوەی داوانەکردنی ئازادی نابێتە جێگای باس. ئەم هەڵسەنگاندنە ولتاییانە ـ (مجرد) بۆئەوە ئەنجامدەدەین تاوەکو واتایەك بەو راستینەیەی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین بدەین کەبێ دەنگ و ئارام دیارە. مێژووی ئازادی کۆمەڵگا لەرۆژهەڵاتی ناویندا بوونی هەیە، تەنانەت زۆر قووڵ و چڕیشە. جیاکردنەوەی لەمێژوو و دەرخستنە بەرتیشکی خۆر ئەرکی لەپێشینەی تێکۆشەرانی ئازادییە. گیا لەسەر پنجی خۆی شین دەبێتەوە. تێکۆشانی ئازادی ئەمرۆشمان تەنیا دەتوانێ لەسەر ریشەکانی ئازادی و نەریتەکانی بژیت. لەبەرئەوەی لەسەرەتای ئەم نووسینەدا لەچوارچێوەی گەڵاڵەنامەیەك ئاماژەمان پێکرد دووبارەی ناکەینەوە.

لەناو سنووری ئیمپراتۆریەتی رۆمای هاوچەرخدا لەژێر ئابلۆقەی هێزەکانی ئەیالەتە جیاوازەکاندا دەژین. هەروەکو زۆر نموونەی لەمێژوودا بینراوە والی ئەیالەتەکان ـــ دەوڵەتەکانی ئەمرۆمان لەناوچەکە ـــ زۆردارن. والی ئەیالەتی یەهودییەکان پیلاتۆس عیسای لەخاچدا. لەراستیدا حەزرەتی عیسا سەمبۆڵە، رەمزە. مەسیحێتی گواستنەوەی بەلافاوبوونی هەزاران دیاردەو رووداوی بەم

شێوەیەیە. هەروەها لەمێژوودا دەبینرێ کە والی ئەیالەتەکان زووبەزوو سەرهەڵدانیان کردووە. هەندێکجار دەشێ سەرکەوتن بەدەستبێنن، دوای ماوەیەك یان خۆیان دەبن بەئەمپراتۆر، یان چاکدەبنەوە، یاخود لەناو یاخیبوونەکاندا دەخنکێن. ئەمە ڕووداوێکی ناوخودی سیستەمە. لەبواری کۆمەڵگاو ئازادیدا هیچ بەهایەکی نییە. ئەگەر هەبێت ناڕاستەوخۆیە. پێویستە ئەمجۆرە بەرخودانەی ئەیالەتەکان لەگەڵ بزووتنەوەکانی ئازادی کۆمەڵگا تێکەڵ نەکرێت. تاوەکو لەتێگەیشتن و دەرکپێکردن ڕاستینەی ئیمپرتۆریەتی هاوچەرخ تێپەڕنەکەین، شەڕکردن لەبەرامبەری یان هیچ شانسی سەرکەوتنی نییە، یاخود لەئەنجامی ڕێکەوت دەبێ، ئەمەش بەهایەکی ئەوتۆی نییە. سەرلەنوێ ناواکردنەوەی ئەیالەتەکانی (دەوڵەتەکانی) ناوچەکە بەهۆی ئەو ئاژاوەیەیە کەلەئارادایە. بەردەوام باس لەواقیعی تایبەتی ڕەوشی گێژاو (کائیوس) دەکەین. چونکە قەیران ئەو ماوە کورتخایەنەیە کەشانسی ئازادی و داهێنان تێیدا زۆربەرزە. ئەوەی لەم ماوە کورتەدا پێویستە ـ سەبارەت بەبەرەی ئازادی ـ هێزی واتایە، زانینە، زانینی مێژووو چاخی خۆتە. لەدوای قۆناخەکانی هەژموونگەرایی کەبەگشتی ٥٠٠٠ ساڵ بوو، لەقۆناخە نزیکەکانیش ٢٠٠ و دواتریش ٦٠ ساڵ بوو، تەقینەوەی سیستەم لەماوەی ڕاگوزارەی قەیراندا دیاردەیەکە. پێویستی بەهەڵسەنگاندنی وردەیە. هەوڵماندا لەڕێگای چەند سیناریۆیەکی سەرەکی وەلامی ڕێبەری ئیمپراتۆریەتی هاوچەرخ "ئەمریکا" بۆ گێژاو (کائیوس) نیشانبدەین. ئەمەشم لەم پێناوەدا ئەنجامدا تاوەکو بەشێوەیەکی واقیعی سیناریۆی هێزەکانی ئازادیخوازی گەلان و کۆمەڵگا دەستنیشان بکرێن. وەلامی هێزەکانی کۆمەڵگا نەبەشێوەی مەسیحییەکانی ناو ڕۆما، نەبەوشێوەیەی بەربەرەکان دەبێ، کەلەدەرەوە ئەنجامیاندا. دەتوانرێ پەندو ئەزموون لەم نموونانە وەربگیرێت، بەلام لاسایی ناکرێتەوە. لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا وەلامێکی هاوشێوازی سۆسیالیزمی بونیادنراوو ڕزگاری نیشتمانیان نابێت. چونکە ئەم وەلامانە لەڕەوشێکدا کەسەرکەوتنیش بەدەستبێنن، بەهۆی هەڵە ڕیشەدارەکانیان بوون بەپارچەیەکی سیستەم یاخود هێندە لەدواوەی سیستەم نەماون. وەلامەمان بەوشێوازەیە کەخۆمان دەیزانین.

مەبەست لەشۆڕشی زهنی باوەڕی و هوشیاری کۆمەڵگای ئازادە. زانین تەنیا زانینی ڕووداوەکان نییە. بەڵکو زانینی ئەوەشە کەدەبێ چی و چۆن بکرێت. هەرچی باوەڕییە، بڕوابوون بەفیکرەکەیەو جێبەجێکردنی پێویستییەکانێتی. واتە گوزارشت لەئاستی بڕیاربوون و هێزی پێکهێنان دەکات. تاوەکو ئەو پێکهاتانەی زهنییەت بەباشی نەناسین کەبەسەر کۆمەڵگای ڕۆژهەلاتی ناویندا زاڵکراوە، تاوەکو ئەو لایەنانەی پێویستە تێپەڕبکرێن لەگەڵ ئەولایەنانە لێك جیانەکرێنەوە کەپێویستە وەك میراس ببینرێن، هەروەها تاوەکو ئەو قاڵبانەی زهنییەت نەناسرێن کەپێویستە تێکۆشانیان لەبەرامبەردا بکرێ، ئەوا ناتوانرێ تێکۆشانێکی ئایدیۆلۆژی تۆکمە بەڕێوەببرێت. بوون بەخاوەن زهنییەت، بەوواتایەدێت کەلەمیانەی هەڵوێستەیەکی ڕەنج و ئەخلاقی مەزن ئەو باوەڕی و هۆشمەندییە کۆمەلایەتییەمان بەدەستهێناوە، کەپێویستە خۆمانی پێ پڕچەك بکەین. ئەوەی جیهانی هزری خۆی مەزن نەکات، ناتوانێ بۆماوەیەکی درێژخایەن تێکۆشانی ئازادی بەڕێوەببات. ئەو شوێن و ساتەی

گەندەڵبوونی تێدا دەستپێدەکات، ئەو شوێن و ساتەیە کە زەین فالادەبێ (بۆش دەبێ) و کۆتایی پێدێت. ئەوەی تەواوی زاناو پێغەمبەرەکانی رۆژهەڵاتی ناوین ئەنجامیانداوە لەگەوهەری خۆیدا شەڕی زەنیە. تاوەکو پەیوەندی زەین بەئەخلاقەوە دروستنەکرێت، بێبەهایە. سەرباری تەواوی کۆسپ و کەموکوڕیەکان ئەخلاق لەسەر ئەو ئاراستەیەی هۆشمەندی رووناکی کردۆتەوە هێزی بەڕێوەچوونە. داکۆکیکردنە لەسەر ئەو بەها ویژدانییانەی کۆمەڵگا کەبەبێی ئەو نابێت. پچڕانی پەیوەندی نێوان هۆش (زانیاری) و ئەخلاق، واتای وێڵی و بەرەڵایی دەگەیەنێ. پێویستە زەنمان بەئاستی زەنی لایەنی بەرامبەر بگات و بەپێی پێویست لێی وەربگرێ. هەمووکاتێك زەنییەتی هێزەکانی دەوڵەت بەشێوەیەکی بەهێز رێکخراوە. ناتوانرێ بچووك ببینرێ. تاوەکو ئەم هێزە گەمارۆنەدرێ، قەڵەمبازێکی سەرکەوتووانەو چارەسەری پێشناکەوێت. سیاسەت و چالاکییەکی دابڕاو لەهێزو ئەخلاق، هەموو کاتێك ئەگەری ئەوە هەیە وەك مینێك لەژێرماندا بتەقێتەوە. سیاسەت و چالاکییەکانمان پێویستە بەردەوام لەژێر رۆشنایی هزرمان و مسۆگەری هەڵوێستی ئەخلاقیمان رێڕەوبگرێت. لەرەوشێکی پێچەوانەدا، لەبوون بەئامرازی هەڵمەتی سیاسی زەنیەتی بەرامبەر رزگارمان نابێت. تاوەکو لەژێر سایەی ئەم سەرەداوە سەرەکییانە شەڕی هێزی بەڕێوەنەبردێت، ئەوە دیار دەکەین کەدەستپێکردنی هەڵمەتە سیاسییەکان بەردەوام مەترسیدار دەبێت. خەڵوەتگەرە مێژووییە گەورەکان بۆئەوەی کەمێك وانەو ئەزموون بدەنە مرۆڤایەتی، بۆئەوەی ئەم مەترسیانە ئاستەنگ بکەن، کەوتنە نێو خەڵوەت و هەوڵیاندا هێزی زەنی پێویست بەدەستبێنن.

سەرباری ئەوەی ئەمریکا هێزێکی ئیمپراتۆرە لەخۆڕانییە لەرێگای سەدان دەزگای تینگ ـ تانگ ـ دامەزراوەکانی زەنییەت و فیکر ـ کاردەکات. لەئەزموونی مێژووییەوە زۆرباش دەزانرێ، سەبارەت بەو ناوچانەی پێیدا دەڕۆیت چەندە خاوەن زانیاری بیت، بەو ئەندازەیە بەگوێرەی خۆی بەشێوەیەکی راست کارەکەی ئەنجام دەدات. ئیسلام و تەریقەتەکان کەسەرلەنوێ لەناوچەکە زیندووبوونەتەوە، دیسان سەرچاوەی خۆی لەداخوازی هەندێ توێژی کۆمەڵایەتی دەگرێت کەبەگوێرەی خۆیان بەدوای زەنییەتێکی پێویستدا دەگەڕێن.

تاوەکو تەریقەتەکان شیکرێنەوە، بەشێوەیەکی گشتیش ئەوکاریگەرییەی ئیسلامگەرایی تازەزیندووبۆوە دەیکاتە سەر کۆمەڵگا لێکۆڵینەوەی لەسەرنەکرێت، ناتوانرێ تێکۆشانێکی زەنی راست بەڕێوەببرێت. هەمان شت بۆ میللیگەراییەکانیش لەجێگای خۆیدایە. میللیگەرایی کەبەجۆرێك ئەتنیکگەرایی هاوچەرخە، تاوەکو رۆڵی هزری میللیگەرایی لەسەر کۆمەڵگاو چۆنێتی رێکخستن و لەدایکبوونی دەرکی پێنەکرێت، ناتوانرێ تێکۆشانێکی پێگەیشتووی ئایدیۆلۆژی کرداری بەڕێوەببردێت. ئەو هێزە ئەتنیکییانەی تارۆژگاری ئەمڕۆمان بەجۆری خێزانگەرایی و تیرەگەرایی درێژەیان بەهەبوونی خۆیان داوە، پێویستە باش دەرکیان پێبکرێت و وەڵامبدرێنەوە. دەرککردن بەتەواوی ئەم زەنیەتانەوە گەمارۆدانیان، بەخشینی بەهای راستەقینەی هزری بەوانەی کەبۆ مەبەستەکانیان پێویستیان پێیەتی، چەندین جار لەشەڕی کرداری سەختترە، بەڵام دەبێ وەکو ئەرکە پێویستەکانی

پێشەنگایەتی بناسرێت. کاتێك لەرۆژهەڵاتی ناویندا شەڕی هزری بەرپێوەدەبەیت، دەبێ وەکو حەزرەتی موسا تیرەی عیبرانی بەرپێوەببەیت، وەکو داود لەگەڵ "گۆلیات"دا بجەنگی، وەکو حەزرەتی عیسا حەواریەکانت سەفەربەر بکەیت، وەك حەزرەتی محەمەدیش موئمینەکان بخەیتە ناو ئیشوکارەوە. هەروەها دەبێ بەجۆشوخرۆشی سوقرات گووتەی "خۆت بناسە"بزانی، بەجۆشی پریکلەس" بەها بەدیموکراسی بدە" تێبگەی و بەزانستی ئەرستۆ بزانی بڵێی" ڕێگابۆ ئەسکەندەر بکەرەوە". لەرۆژهەڵاتی ناوین بوون بەخاوەنی زهنیەت واتە، بەجۆشی ڕێنیسانس راگردن بەرەو سروشت، خۆشویستنی مرۆڤ تێنوێتی زانست، کونکردنی دۆگما ئاینییەکان و تێپەڕبوون لەرێگای ریفۆرم، بەدەستهێنانی باوەڕی گەوهەری پێویست، لەرێگای رۆشنگەری واتای گواستنەوەی زانست، فەلسەفەو هونەرە بۆگەل، واتە سەفەربەرکردنی گروپە یەك لەدوای یەکەکانی رۆشنبیرانە لەپێناو ئازادی.

تەنیا کاتێك لە میانەی ئەو زهنییەتە بێت کەپێناسەمان کرد ئەو کاتە لەکاتی بەرپێوەچوون بیرکردنەوە، لەکاتی بیرکردنەوەش بەرپێوەچوون لە رۆژهەڵاتی ناوین واتادار دەبێ. لەدۆخێکی وەهادا زیندوویی سروشتی نیئۆلیتیك و هێزی ئەوهەڵوێستە بەجۆشە سەردەکەوێت کەهەمووشتێك پیرۆزدەبینێ. ئەوکاتە یەکەبەیەکەی پەرتووکەکانی داناکان و هەزرە میتۆلۆژییە پڕلەئەزموونەکانی چاخەکانی شارستانییەت لەپێشماندا دەکرێتەوە. ئەومێژووە سامناك و پیرۆزەی بەمرۆڤبوون و شارستانییبوون دەخوێندرێتەوە کەلەلایەك مرۆڤ دووچاری بەستەڵەکی دەکات لەلایەکیش دەیخاتە نێوجۆشەوە، هەروەها لەهەمانکاتدا ژیانی شکۆدارو سووکیش کرد. مانای راستی ئەزموونی پێغەمبەرە گەورەکانی پەرتووکە پیرۆزەکان زیندوودەبێتەوە. یەکبەیەك زیندووبوونەوەی کانییە وشکبووەکانی شارستانییەت، بەشاربوونەوەی وێرانەکان و زیندووبوونەوەی تەپۆلکەکان لادێییەکی بێگەرد دیاردەکات. لەساکارترینیان تاوەکو دەوڵەمەندترین، لەنەمروود تاوەکو قاروون، لەئەیوب تاوەکو مەزلوم و فەرهادو کەمال، تەواوی نرخ و بەها رەش و سپییەکان دەرژێتە مەیدان. شەڕی زهنی درکاندنی تەواوی ئەم بەهایانەیە. بەنەمری هێشتنەوەیانە لەمێشك و دڵماندا. ئەوکاتە هیچ هێزو پێویستییەکی بێواتای ژیان، نابێتە بیانووی خەڵەتاندن و تەفرەدان. لەرێگای هۆشمەندی دەریا ئاسا قووڵ و ئەو ئیرادەیە لافاوئاسا بەجۆشە هەرهەمووی چارەسەرو تێپەڕدەکەین. ئەوکاتە بلیمەتانە لەسەر مەسەلە سیاسییەکان، سەربازییەکان دەوەستین و بەشێوەی داستان وەڵامی دەدەینەوە.

لەکات و زەمینەی ئێستای رۆژهەڵاتی ناویندا ناتوانی لەمیانەی هەڵوێستی کلاسیکی راست و چەپ، ئایینی و میللیگەرایی بەشوێنگەیەك بگەیت، بەگووتەی پێغەمبەرانە لەکوفر رزگارنابیت. لەهەمانکاتدا لەرێگای چەپی نوێ، کۆمەڵە مەدەنییە لەراستی دابڕاوو پێ لەهەواکان، هەروەها لەمیانەی ئەو بزووتنەوانەی ژنانیش بەهیچ ناگەیت کەلەمێژوو و رەنج بێ ئاگان. لەگەڵ بۆرژوازی بچووکە تەنگەتاوو ئیفلاسبووەکانی شار لەمیانەی ئەمجۆرە کاروانە بێباوەڕو بێبەرزە تەنیا دەتوانرێ بۆ سەیران بچی. بەتایبەتیش لەگەڵ ئەو سەیروسەمەرانەی لەنێو بازرگانێتی شەڕخنکاون و دووچاری نەخۆشی کورسی دەسەڵات هاتوون ناتوانرێ پاراستنی هیچ فیکرو باوەڕییەك بکرێت. بەهیچ جۆرێك

نابێتە وەڵام بۆمرۆڤ و گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین کەهەمووجۆرە رۆژێکی بینیوەو لەهەزاران شوێن لێیدراوە.

کاتێك لەرێگای راستینەی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین جموجۆڵ دەستپێدەکات، پڕکردنەوەی ناوەرۆکی ئەو زهنییەتەی توانرا بەمشێوەیە پێناسەبکرێت، بەرێوەچوونێکی بەمجۆرە بەرەو مێژووە بن خاککراوەکەمان دەبات، بەدڵە کۆن بووەکە دەگمەنرێتەوە، بەراستینەی لێگەڕی رووناکی دەگەیتەوە. ئینجا ئەوکاتە دەکەونە ناو ئەو تێکۆشانە رەسەنەی کە شایستەی مێژووی راستی و ئاشقانی ئازادی بێت. بەهیچ شێوەیەك ناستەنگ ناکرێت، ئەگەرچەواشە بکرێ و دووچاری خیانەتیش بێت، تەنانەت بکوژرێت، دیسان لەشوێنێکدا سەرهەڵدەدات و بەرەو ئامانجەکەی دەچێت. ئەوکاتە مێژوو دەبێتە هی ئێمە، دڵ لەگەڵ ئێمە لێدەدات. راستینەی کۆمەڵایەتیمان بۆئەو ئیلاهیبوونەمان وەردەچەرخێ کەدروستیکردووە. گەلان دەبنە خاوەنی ئەو ئازادیەی کەبەهەزاران ساڵە تامەزرۆی بوون و مافی خۆیانە.

بژاری سیاسی رۆژهەڵاتی ناوین کاتی دەرکەوتن لە گێژاو نەك تەنیا بۆناوچەکە، بەڵکو پێویستە ئەوگەوهەرە لەخۆوەبگرێت کەلەئاستی گەردوونیدا بۆکێشەکانی ئازادی ببێتە وەڵام. چارەنووسی هەڵمەتی جیهانگیری لەناوچەکەدا نەخشەی بۆکێشراوە. ئەمەش بۆیە بەمشێوەیە چونکە سەرکەوتنی ئەو سیستەمەی کە ئەمریکا رێبەرایەتی دەکات ئایندەی تەواوی جیهان دیاریدەکات. تاوەکو ئەم جەمسەرانەی دەسەڵات نەگۆڕدرێن و وەرنەچەرخێنرێن کەلەسەدەی بیستەمدا لەهێزە فێوداڵییەکان کۆکرانەوە، لەکاتێکدا ئەنجامدانی بەردەوامییەکەی شیمانەیەکی بەزەحمەتە، بەشێوەیەك لەشێوەکان ئەو بنکە بەرفراوانەی کۆمەڵگا دەکەوێتەگەڕ کەبەشێوازی باو لەژێر ستەمکاریدا دەژی. لەبەرئەوەی هێزە سەرمایەدارییەکانی جیهانگیری سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەخوازن، بۆیە بەمشێوەیە. بەڵام ئەوەش جێی گومانە کەئەو جەماوەرەی هوشیار بووبێتەوە بەو سیستەمانە سنووورداربکرێن. دیارنییە کەچی لەناو قووتوەگەی پاندۆرادا دەردەکەوێ. ئەوەی دەتوانێ دۆخی نادیاری بەلاوە بنێت، خودی ئەو هەوڵە داهێنەرو ئازادیخوازانەیە کەلەماوەی راگوزارەی گێژاو لەئارادایە. قۆناخێکی گۆڕانکاری وەهادێتەئاراوە کەناتوانرێ لەگەڵ هیچ قۆناخێکی مێژوو بەراوردبکرێ. هەروەکو ئاواکردنی شارەنوێکان سەرلەنوێ بونیادنانەوەی کۆمەڵگا لەرۆژەڤی مێژوودایە. ئەم راستینەیە لەژێر تەنگەتاویەکانی رۆژهەڵاتی ناویندا شاراوەیە. سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی سیستەمی زاڵ و تێکۆشانی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی هێزە ئازادیخوازەکانی کۆمەڵگاو گەلان لەناو زەمینەو هەلومەرجی ناکۆکی و پەیوەندییەکی مەزن بەرێوەدەبردرێت. بەرلەوەی باسی ئەو جەمسەرانە بکەین کەسەرلەنوێ ئاوادەکرێنەوە سەرەتا پێویستە بەگوێرەی تایبەتمەندێتی ناوچەکە سەرلەنوێ پێناسەی سیاسی ئەنجام بدەین. وەك بەرێوەبەرایەتی کرداری کۆمەڵگاکان دەشێ سیاسەت پێناسەی هەنووکەیی یاخود قۆناخ بەقۆناخ لەخۆوە بگرێ. ئەگەر سیاسەتی موحافەزەکاری جێگای باس بێت، ئەوا بەواتای لەجێی خۆڕاگرتن (پەلەکوتکێ)ی کۆمەڵگایە، ئەگەر پێهەڵگرتن ئەنجامبدات بەسیاسەتی ئەنجامدانی قەڵەمباز

پێناسەدەکرێت. دەشێ ڕەهەندی پێناسەیەکی سێیەمین بەناوەڕۆکەوە پەیوەندیدار بێت. ئەگەر جەمسەری دەوڵەت پەیوەندیدار بکات سیاسەتی دەوڵەتگەرییە، ئەگەر جەماوەری دەرەوەی دەوڵەت پەیوەندیداربکات دەشێ وەکو سیاسەتی دیموکراتییانەش پێناسە بکرێ. دەشێ پێناسەی سەبارەت بەرەهەندەکانی بواری ئابووری، سیاسەت، کولتوور، کۆمەڵایەتی و هونەر پێشبخرێت. ئەو گۆڕانکاریانەی لەناستی سەرەوە پەیوەست بەکۆمەڵگاوە ئەنجامدەدرێن دەشێ سیاسەتی باڵای پێ بگووترێت، ئەوانەی پەیوەست بەگۆڕەپانێکی تەسك و سنووردار ئەنجامدەدرێن بەسیاسەتی لاواز، یان سیاسەتی بنکەناوببرێت. خاڵی هاوبەشی تەواوی ئەم پێناسانە؛ ئەوەیە کەهونەری وەرچەرخان و گۆڕانکاری و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگا بەسیاسەت ناودەبرێت. چالاکی سیاسی کاری دروستکردنی کۆمەڵگایە. لەکاتێکدا هەوڵی فیکری خەباتی ئۆتۆپیا، پرۆژە، پلان و پرۆگرام ئەنجام دەدات، هەوڵی سیاسیش خەباتەکانی پەروەردە، ڕێکخستن و چالاکییە. بەئەندازەی تێکەڵنەکردنی کاری هزری لەگەڵ خەباتی سیاسی، ئەوا تێکەڵنەکردنێکی بەپێچەوانەش بایەخەکی گەورەی هەیە. ئەو گرنگی و تایبەتمەندێتییەی بونیادنەرو وەستاو کرێکارەکانی بواری کۆمەڵگا نیشانی دەدەن دەشێ بەهونەری سیاسەت بەناوبکرێت. کەواتە سیاسەتکردن لەبواری هزریدا پێویستی بەخۆئامادەکردن هەیە، لەبواری کرداریشدا بۆ بەڕێوەبردنی کۆمەڵگاو گۆڕاندن و وەرچەرخاندنی پێویستی بەخۆ پڕچەككردنێکی بەهێزە، واتە پێویستی بەتوانستی پەروەردە، ڕێکخستن و چالاکی هەیە. لەخۆڕا نییە سیاسەت بەهونەری ئیلاهی بەناودەکرێت. کاتێك دەڵێین پادشای ـ خوداوەند، سوڵتانی سێبەری خودا، وەك شێوەگرتنی خودا دەڵێین "دەوڵەت" لەڕاستیدا جەخت لەسەر هونەری خودایی دەکرێتەوە. کاتێك ئایین یاخود میتۆلۆژیا شیدەکەینەوە، پێویستە بەشێوەیەکی لێهاتووانە کۆمەڵناسی بخوێندرێتەوە.

لەپێناو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو هاوبەشە هەڵبژاردەکانی بونیادنانەوەی سیاسی ـ سەربازی بەشێوەیەکی بەرفراوان لەرۆژهەڵاتی ناوین بەڕێوەدەچێت. بەڵام پێویستە پراکتیکی سەربازی لەسیاسەت جیانەکرێتەوە. لەزەمینەیەکی گەرمدا کەتێکۆشانی چەکداری تێدا بەڕێوەبچێت ناوی سیاسەت شەڕ و سەربازبوونە. ئەوەی لەهەلومەرجی بەمجۆرەدا ڕۆڵی دیاریکەر دەبینێ شەڕە. لەو زەمینەیەی کەچەکەکان بێدەنگ دەبن سیاسەت وەك خەباتێکی درێژکراوەی پەیوەست بەسوپا ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. واتە پێچەوانەکەی فۆرمیلەی کلاوس فیتز لەجێگای خۆیدایە. ئەوەی شەڕ دیاردەکات سیاسەت نییە، بەڵکو ئەوەی سیاسەت دیاردەکات شەڕە. ئەم ڕاستییە لەئێراقدا زۆر ڕوون و ئاشکرایە. ئەوەی لەئێراقدا ڕێگای سیاسەتی (سیاسەتی نوێ)ی کردەوە شەڕی تەکنۆلۆژیای هاوچەرخی ئەمریکایە. هەروەکو دەزانرێ لەتەواوی مێژووی میزۆپۆتامیادا شەڕلەسەرووی ڕێگای سیاسەتەوە بووە. ڕاستینەی مێژوویی شەڕی دوایی ڕاستگۆیانە دیارەو لەبەرچاوانە. کاتێك شەڕ لەئاستێکی نزمدا بێت یاخود بەتەواوی ڕابوەستێ، وەك بەردەوامی شەڕ کاری سیاسی خێرا دەبێت. کەواتە سیاسەت بەشە بێ چەکەکەی شەڕە. دەبێ بەو بەشەی کەبەبێ پەنابردنە بەرچەك چالاکی، ڕێکخستن و پەروەردە بەڕێوەدەبات و پشت بەهێزەکەیان دەبەستێ. کەواتە لەم چوارچێوەیەدا ئەمریکاو

هاوپەیمانەکانی لەژێر پشتگیرییەکی بەرفراوانی سەربازی لەتەواوی رۆژهەڵاتی ناویندا لەسەرووی هەمووشیانەوە ئێراق و ئەفغانستان، لەسەربنەمای هێزی" پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە" سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی سیاسی بەڕێوەدەبات، دەیگۆڕێت و بەردەوامی پێدەدات. لەبەشی رابردوودا ئەم خەباتەمان لەچوارچێوەی سێ سیناریۆ کورتکردەوە.

لەرەوشێکی وەهادا گرنگ و جێی بایەخە ئەو جۆرە تێکۆشانە سیاسییە روونبکرێتەوە کەوەك ئەرك دەکەوێتە سەرشانی هێزە ئازادیخوازەکان تاوەکو لەبەرامبەر ستەمکاریدا، گەل و کۆمەڵگا بپارێزێ. هەرلەم پێناوەشدا لەسەرەتا پێناسەی پێویستی تایبەت بەزهنییەتمان ئەنجامدا. هەروەها پێناسەی سیاسەتیشمان کرد.

ئەگەرباسی خودی سیاسەتی بەرجەستە بکەین، یەکەم ئەرکی ئەخشە بۆکێشراوی، لەمیانەی هەڵوەستەی دیموکراتییانەو کۆمەڵگای کۆمەڵکاری گەلان کەناوەندەکەی دەوڵەت نییە بەڕێوەبردنی دیموکراتیزەکردن و پەرەپێدان و دەوڵەمەندکردنی گەوهەرەکەیەتی. نەبوون بەپاشکۆی دەوڵەت پێویستە وەك پرنسیب وەربگیردرێت. ئازادی کۆمەڵگا لەگەڵ خەباتێکدا ناکۆکە کەناوەندەکەی دەوڵەت بێت. تێکۆشانێکی وابەستەی دەوڵەت تەنیا بەناوی هێزە ستەمکارەکان بەڕێوەدەبردرێت. روون و ئاشکرایە ئەو هێزە کۆمەڵایەتییانەی ئازادی بەبنەمادەگرن نابێ پەیوەندییان لەگەڵ زۆردارەکان هەبێت، بەڵکو ئەرکی سەرەکی رکابەرایەتی کردنیانەو وەك سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەتیش پشت بەناوەندەکانی دیموکراتیزەبوون دەبەستن. لەپێناسەکردنمان بۆ دیموکراسی، ئەو دیموکراسییەتەی وەکو پەردەیەکی بۆرژوازی دەوڵەتە، لەگەڵ دیموکراسی لێکیان جیادەکەینەوە. پێویستە لەدیموکراسییەکانی سەردەمی ئەسیناو تەنانەت دەوڵەتشاری سۆمەرییەکان ئەمانە زۆر بەباشی لەیەکتر جیابکرێتەوە کەدیموکراسی راستەقینەو دیموکراسی دەوڵەت نابن بەبەردەوامی یەکتر، یەکێکان لەزیادبووندایەو ئەویدیکەشیان لەکەمبوون، یەکێکیان کۆتایی پێدێت و ئەومیدیکەش سەرکەوتنی تەواو. ئەو دیموکراسییەی ئەمریکاو هاوبەشەکانی (هاوپەیمانانی) دەیسەپێنن، دیموکراسی دەوروبەرێکی سنووورداری بۆرژوا ـ فیوداڵە کەپشت بەئامێری سەربازی ـ دەسەڵات دەبەستێ. هەرچی هێزە ئازادیخوازەکانی کۆمەڵگان ئەگەر بۆ پاراستنی کۆمەڵگا پشت بەهێزێکی بچووکیش ببەستن، بەڵام زیاتر سیاسەتی دیموکراتییانە بەخەباتی بنچینەیی دادەنێن. هەرچی سیاسەتی دیموکراتییانەیە، تەواوی خەباتی پەروەردە، رێکخستن و چالاکی ـ سیاسەت، ماف، خۆپیشاندان بەئامانجی ئابووری، کۆبوونەوە، نارەزایی، راپەرین و شەڕ ـ ئەگەر مەرجەکان بیکات بەناچاری ـ ئەو گروپ و تاکانە دەگرێتەوە کەلەژێردەستی ستەمکاریدان. ئەم خەبات و چالاکییانەش یان خەباتی بەڕێوەبردنی رۆژانەن، یان خەباتی ریفۆرمی ئاسایی و گۆڕانکارین. ئەگەر گۆڕانکاری گەوهەری لەخۆوە بگرێت خەباتی شۆڕشە. چەندە هەوڵ و کۆششەکانی سیستەمی زاڵ بۆدەسەڵات و دیموکراسی چڕبێتەوە، خەباتی دیموکراسی هێزە ئازادیخوازەکانیش بەوئەندازەیە لەناویەکدا هەندێ جاریش بەرامبەریەکتر دەمێنن و بەڕێوەدەچن.

دووبارەنەکردنــەوەی ئــەو هەڵانــەی شۆڕشــەکانی ئینگلتــەرا، فەرەنســاو روســیا لەمێــژوودا ئەنجامیانــداوە زۆرگرنگــە. ئــەویش ئەوەیــە هــەردوو لایــەن گرنگــی بــەوە بــدەن کەلەتێکۆشــانی دیموکراتییانەدا نکوڵی لەیەکتری نەکەن و یەکتری لەنێوبردن یاخود تواندنــەوەی یــەکتر پەیڕەونەکــەن و نەکەونە نێو هەڵەیەکی مەزنی مێژوویی ـ دەتوانێ لـەدایکبوونی ناچاریشی پێبگووترێ ـ. لـەنێوان هــەردووجۆرە دیموکراســیدا دەشــێ پەیوەنــدی و نــاکۆکیش هــەبێت. دیســان هــەروەکو چــۆن دەشــێ بەشێوەیەك تێکەڵ بە یەکدی بن، لەهەمانکاتدا دەبێ لەبەرامبەر یەکتریشدا بن. خاڵی بنچینەیی ئەوەیە نەکەونە نێو هەڵوێستە مەترسیدارەکانی نکوڵیکردن و لەنێوبردنی یەکدی یاخود مەیلی یەکتر تواندنەوەو پاوانکردن. پێویستە زۆربەباشی ڕێساو هەلومەرج و پرەنسیپ و بنــەماکانی بەیەکەوەبوون و رکابەرایەتیکردن دەستنیشان بکرێت. تاکرەوێتیبوون لەدیموکراسیدا بەردەوام مەترسیدارە، چونکە نکـوڵیکردن لـە دیموکراســی لەگــەڵ خــۆیدا دێنــێ. ڕێزگــرتن و بایەخــدان بەبــژاری تایبەتییانــەی دیموکراسی هەرگروپێك لەدەرەوە یان لەناوەوە، لایەنی باڵای کارامەیی دیموکراسییە. پێچەوانەکەی سیاسەتی پادشا فەیلەسوفەکەی ئەفلاتوونگەرایی و پادشای ـ خودایی میتۆلۆژیایە ـ واتە سیاسەتی فاشیزم، تۆتالیتاریزم، پلەداری و دەسپۆتیزم و، هەمووجۆرە دیکتاتۆریەتێکە. لەئەنجامدا هەموو سیستەمە ستەمکارەکان دژە دیموکراسین.

ئەگەرو شیمانەیەکی بەهێزە ئەو دیموکراسییەتەی لەرۆژهەڵاتی ناویندا گەشەدەکات ناوەرۆکێکی تێکەڵەیی هەبێت. لەناویەکتردا لەخۆوەگرتنی داواکاریەکانی گروپ و چینە رەنجدەرەکانی کۆمەڵگاو بۆرژوا ـ فیوداڵەکان جێگای باسە. ئەو فۆناخە بەسەرچوو کەدیموکراسی بۆرژوا بەتەنیابێت. لەرابردووش هیچ کاتێك بەشێوەیەکی ساف (بێگەرد) پەیرەونەکراوە. دیموکراسی هێزە گەلەریەکانی کۆمەڵگاش سەربەخۆ بەتەنیا پەیڕەونەکراوە. هەڵبەتە ئەم پێناسانە بەو واتایە نایێت دیموکراسی گەلەری کۆمەڵگاو دیموکراسی بۆرژوا جیاجیا نابێت. هەرگروپ گەلێك بەچڕی لەنێو دیموکراسی خۆیدا دەژی، پێویستیشە لەناویدا بژی. چەندە دیموکراسییەتەکەی لەناواخنی خۆی بەجێ بکات، بەو ئەندازەیە بەشێوەیەکی پرەنسیپانەو خاوەن ئەزموون لەگەڵ گروپ و چینەکانی دیکەدا دیموکراسییەتێکی هاوبەش بەرێوەدەبات، دەیگۆڕێ و وەریدەچەرخێنێ.

با لەژێررۆشنایی ئەم شیکردنەوەو شیتەڵکردنانەدا لەنزیکەوە پەیوەندی نێوان دیموکراسی و دیاردەکانی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین ببینین. لەئەنجامدا بینیمان گەزاراوەی دیموکراتیزەکردنی دەوڵەت زاراوەیەکی راست نییە. راست ئەوەیە دەوڵەت بەرامبەر بە دیموکراسی هەستیاربێ. هەستیاربوون واتای پەسندکردنی زهنییەت، پێکهاتەو کردارەکانی دیموکراسییە. ئەگەر بڵێین ئەم رەوشە هێزو گەورەیی دەوڵەت سنووردارەدکات راستە. هەڵبەتە هەبوونی دیموکراسی واتای سنووردارکردن و بچووککردنەوەی دەوڵەتە. لەو وڵاتانەی دیموکراسی بەشێوەیەکی کاریگەر بەرێوەدەبردرێت، دەتوانرێ سەرلەنوێ دەوڵەت بەشێوەی ڕێکخەری "ئاسایش و خزمەتگوزارییە گشتییە جەماوەریەکان و بەدەزگاکردنیان" پێناسە بکرێت. لەدیموکراسیدا جێگای دەوڵەتی ستەمکاری

کلاسیك نابێت. تەنیا لەم چوارچێوە سەرەکییەدا دەوڵەت و دیموکراسی دەتوانن لەگەڵ یەکتری بن. لەهەلومەرجی ئەم سەردەمەماندا تواناکاری دەوڵەتێکی کلاسیکی تەواو یاخود بەڕێوەبەرایەتییەکی دیموکراتییانەی تەواو لەئارادانییە. بەم واتایە دەڵێین چاخەکەمان سەردەمی لەدەوڵەتەوە پەڕینەوەیە بۆ دیموکراسی. لەچاخەکانی پەڕینەوەدا بەشێوەیەکی گشتی دەزگا سەرەکییەکانی رابردووو ئایندە بەیەکەوە لەئارادا دەبن. هەروەکو ئەو قۆناخەی دەرەبەگەیاتی و سەرمایەداری بەیەکەوە دەژیان.

لەکەسایەتی رۆژهەڵاتی ناویندا گەشەکردنی دیموکراسی هێندەی بڵێی سنووردارە. فیکرو کاردانەوەکانی هێشتا بەتەواوی نەهاتۆتەوە هۆش خۆی. لەگەڵ ئەوەی گروپەکان حەسرەتی قووڵیان هەیە، بەڵام دەوڵەتی بێ مەرهەمەت و زۆرداری هەزاران ساڵە لەرێگای سەرکوتکردنی زۆردژوارەوە ئەو تامەزرۆییەی خستۆتە خەوێکی قووڵەوە. هەرچەندە جاربەجار بەشێوەی راپەرین و یاخیبوون بتەقێتەوەودەربکەوێت و، بەڵام کارەکتەری بێڕەحمی دەسپۆتیزمی دەوڵەت دیسان چەندبارە ئەم حەسرەتانە ژێرخاك دەکات. کاتێك راستینەی چاخەکەمان لەگەڵ ئەم پێکهاتەیەی دەوڵەت دەکەوێتە نێو ناکۆکییەکی ریشەییەوە، ئەوا حەسرەتەکانی دیموکراسی، ئازادی و یەکسانی دەژیێنێتەوەو دێنێتەوە هۆش خۆی. سەدەی بیستەم بە پڕلەهێماو نیشانەکانی ئەمجۆرە پێشکەوتن و گۆڕانکاریانە تێپەڕبوو. هەرچی سەدەی بیست و یەکەمە، شیمانەو ئەگەرێکی بەهێزی ئەوپێشکەوتنانە دیارە کەبەرەو بەدیهاتنی حەسرەتەکان بەڕێوەیە. ئەوجوگرافیایەی لەدوای هەمووانەوەیە ولآتانی عەرەبن. گرێدانی پێکهاتەی ئەتنیکی و ئایینی بەدەوڵەتەوەو بەستنەوەی کارەکتەری دەوڵەتگەرایی چینی سەرەوە لەسەربنەمای بەرژەوەندی و گرێدانی بەپەیوەندی بەهێزەوە، هاتنەوە هۆش خۆیان کاردانەوەی دیموکراسی و کەوتنە جوڵەی ئاستەم دەکات. پێویستی بەدەستێوەردانی دەرەوەیە.

ئەگەر تاوەکو ئێستا گەشەکردنی ئیسرائیل لەناوجەرگەی عەرەبەکان میللیگەرایی عەرەب و ئایینگەرایی بەهێزکردبێت، ئیتر گەیشتۆتە ئەو دەروازەیەی کەرێگا لەپێش کاریگەرییەکی پێچەوانە بکاتەوە. لای تەواوی جیهان روونبۆتەوەو دەرك بەوەکراوە کەمیللیگەرایی و ئایینگەرایی ناتوانن کێشەی درێژخایەنی عەرەب ـ ئیسرائیل چارەسەربکەن. تەنیا بەلاوەنانی رێبەرایەتی میللیگەرایی و ئایینی و دەرکەوتنی گروپی رێبەرایەتی دیموکراتییانە دەتوانێ بینەستبوونی ئێستابکاتەوە. هەروەکو لەنموونەی قوبرسدا بینرا، هەم هەلومەرجی ناوخۆ هەم دەرەوە تواناکاری پڕبەبایەخ بۆ مەیلی لایەنگری چارەسەری دەرەخسێنن، هەربۆیە پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە بەپلانی بەرجەستەوە پەیڕەودەکرێت. بەتایبەتیش دیموکراتیزەکردنی عەرەبستانی سعودیاو میسر گرنگ دەبینرێ. دەوڵەتە بچووکەکانی دیکەی عەرەبیش بەو وانەو ئەزموونەی لەرەوشی ئێراق وەریانگرت ناچاربوون پەیوەندی بەرامبەر بەدیموکراسی نیشانبدەن. لەدەرەوە رای گشتی جیهان، لەناوەوەش حەسرەتەکانی هەڵوێستی دیموکراتییانەو کۆمەڵگای کۆمەڵکاری کەهەزاران ساڵە سەرکوت و چەواشەدەکرێ، خەریکە لەخەو هەڵدەستێتەوە. چاوەڕوانی ناکرێت دەوڵەتە دەسپۆتە عەرەبییەکان بۆماوەیەکی درێژ بەرامبەر ئەم دوو دیاردەیە (چەمکە) بەرخودان بکەن و جێگا بەدیموکراسی نەدەن. هەڵگرتنی

ناوەکانی پادشایەتی یاخود کۆماری سەبارەت بەدیموکراسیەت گرنگییەکی نییە. هەردووکیشیان مەیلیان دەسپۆتیزمە. ئەوەی گرنگە بەرامبەر بەدیموکراسی هەستیاربن و بۆ سنووردارکردن و بچووککردنەوەی دەوڵەت کراوەبن.

ئەو دەوڵەتانەی کەگرێدراوی سیستەمە باوەکانی هاوسەنگی بوون لەدوای ساڵی ١٩٩٠ مانەوەیان ناستەمبوو. هەبوونی هەژموونی ئەمریکا لەناوچەکەدا زیاتر ناچاری ستاتۆی ئەیالەتییان دەکات. ئەگەرێکی بەهێزە بۆئەوەی وەکو دەوڵەت لەسەرپێیان بمێنن و بژین پێویستە بەرەو دیموکراسییەتێک بچن کەبەگوێرەی پێوانەکانی ئەمریکایە. رۆژبەدوای رۆژ ئاستەمتر دەبێت کەلەقۆناخی داهاتوودا بەپشتبەستن بەجەمسەرەکانی دەسەڵاتی ئەمریکا، پێشتریش ئینگلتەراو فەرەنسا، تەنانەت عوسمانییەکانیش درێژە بەدەسەڵات و ستاتۆی خۆیان بدەن. جێگای وەبیرهێنانەوەیە کەپرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە لەم زەحمەتییەوە سەرچاوە دەگرێت. هەرچەندە پێکهاتە دیموکراتییەکان لەناو سنووری وڵاتە جیاوازەکاندا جیاوازی نیشانبدەن، بەڵام لایەنی هاوشێوەشیان دەبێت. وەك پێشکەوتنی هاوبەش تادەچێ مافەکانی مرۆڤ، رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، هەڵبژاردنەکان، فرەلایەنی، جیاوازی لەراگەیاندن، بەهێزبوونی پەرلەمانەکان، گەشەکردنی تاکێتی تاك رۆژەڤ داگیردەکەن. لەچالاکییەکانی دەستوورو یاساییشدا چاوەڕوانی پێشکەوتن دەکرێت. ئەو دیموکراسییەتەی گەشەدەسەنێ ئەبەشێوەی دیموکراسی بۆرژوا ــ فیودال دەبێ، ئەبەشێوەی دیموکراسی گەل. لەبەرامبەر دەوڵەت سنووردارە، بەڵام هێندەی دەچێ کۆمەڵگا دەگرێتەوەو دەشێ بەشێوەی چالاکی ڤەبوون (کرانەوە) نیشانبدات.

دەبێ دیاردەی ئایین و ئەتنیك (ئەتنیسیتە) لەقۆناخی دیموکراتیزەبووندا گۆڕانکاری نیشانبدەن. نیتر دەشێ ئایین و ئەتنیك بەشێوەی رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و رێکخراوی سیاسی تۆزێك هاوچەرختر نوێنەرایەتییان بکرێت. بەواتای کلاسیك ئایین و عەشیرەتەکان دەتوانن جێگای خۆیان بۆ ناو پێکهاتە سیاسی و دیموکراتییەکان بگوازنەوە. ئەدەوڵەت و دیموکراسی پشت ئەستوور بەئایین و ئەتنیك دەبێت ئەئەو پێکهاتانە شانسی سەرکەوتنیان هەیە کەنکوڵی لەم دیاردانە دەکەن. بەتایبەتیش گرنگترین هۆکاری بەجێنەبوونی مەیلی چەپ و لیبرالی شێوازی ئەوروپا لەناو جەماوەردا یاخود نەبوونیان بەخاوەن جەماوەر، بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەبەشێوەیەکی راست ئەم دوودیاردەیان شینەکردۆتەوەو پەیوەندییان لەگەڵ نەبەستوون. لەکاتێکدا تۆڕی چنراوی کۆمەڵگا تاڕادەیەکی مەزن پشت بەم دوو دیاردەیە دەبەستێ. تاوەکو سەبارەت بەئایین و ئەتنیك هەڵوێستێکی ریشەیی و پێکهاتەکان پێشنەخرێت ئەگەرێکی لاوازە بتوانرێ بەشێوەیەکی گشتی، بەتایبەتیش سیاسەتی دیموکراتییانە، سەربخرێت. مەگەرتەنیا لەسەرەوە لەرێگای دیکتاتۆریەتێکی دژواری دژەشۆڕشگێڕی یان شۆڕشگێڕی بەدیبێت. بەڵام بەردەوامبوونی تابلێی جێی گومان دەبێ. پێویستە لەم چوارچێوەیەدا هەڵوێست بەرامبەر تەریقەت و مەزهەبەکان نیشانبدرێت. لەهەردوو دیاردەشدا دەتوانین جۆرێك لەسیستەمی مانستەری چاخەکانی ناوین ببینین. وەکو شێوەی کۆمەڵگای مەدەنی چاخی ناوینە. ئەم

دەزگاو دامەزراوانەی ئەمڕۆش درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن، گۆڕینیان بۆدیموکراسی پێویستی بەهەوڵی تایبەت هەیە. لەجیاتی نکوڵی و سەرکوتکردن، هەڵوێستی هەرمەڕاست ئەوەیە وەکو دیاردەیەکی سۆسیۆلۆژی ببینی و بەمەیلی ئازادیەوە گرێی بدەی. مافەکانی ژن و ئازادییەکەی وەك گەشەسەندنێك کەبەبێی ئەو نابێت، لەقۆناخی دیموکراتییانەدا ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێ. ئەم بابەتە بەشێوەیەکی جیاوازتر هەڵدەسەنگێنن.

لەگۆڕەپانی عەرەبیدا ئیسرائیل و سوریا وەك دوو فاکتەری ستراتیژی سەبارەت بەدیموکراتیزەبوون گرنگترن. ئیسرائیل دیموکراسییەتێکی سەقامگیرو جێگیری هەیە. ئەمەش بۆ ئیسرائیل لاوازی نییە، بەڵکو فاکتەرێکی گرنگی بەهێزبوونە. زەحمەتە هەمان شت بۆ سوریا بگووترێت. سوریا لەدەروازەی ڕێگایەکی جددی دایە. ئەگەرلەرێگای ریفۆرمی ڕشت و جددی هەنگاوی خێرا بەرەو دیموکراتیزەبوون نەهاوێژێت و کێشەکانی لەگەڵ ئیسرائیل چارەسەرنەکات، دەشێ بکەوێتە نێو رەوشی ئێراقی دووەم. دیموکراتیزەبوون و ئاشتی لەگەڵ ئیسرائیل، بەبێ ئەوەی رژێمی سوریا پەنابباتە بەر توندوتیژی دەتوانێ گۆڕان و وەرچەرخان ئەنجامبدات. هەبوونی رۆشنبیری بەتوانا، پێکهاتەی هەمەڕەنگی ئەتنیکی و مەزهەبی، لەدیموکراسییەتێکی هاوبەشی چینەکانی ناوین و هەژارەکان دەتوانێ قۆناخێکی بەرهەمدارتری گەشەسەندن ئەنجامبدات. رۆڵی کوردەکانی(سوریا) نەك وەکو کوردەکانی (ئێراق)، رەوشیان زیاتربۆ بوون بەتوانستی وەرچەرخانێکی دیموکراتییانەی لیبرال لەبارترە. هەڵوێستی هەستیارانەی دەوڵەت ئەمەدیاردەکات. لەباکووری ئەفریقیاش بەربەرەکان دەتوانن رۆڵێکی هاوشێوەی ئەمەببینن.

ئێراقیش زیاتر بۆئەوە هەڵبژێردراوە ببێتە تاقیگەی (مختبر) دیموکراسییەتی عەرەبەکان و تەنانەت رۆژهەڵاتی ناوینیش. کۆکردنەوەی تەواوی دیاردە ئەتینکی، ئایینی، مەزهەبی، سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی رۆژهەڵاتی ناوین لەناواخنی خۆیدا تایبەتمەندێتی بوون بەتاقیگەی تۆکمەترکردووە. لەئەنجامی قووڵبونەوەی هەوڵەکانی ئەمریکاو هاوپەیمانەکانی، دەستپێشخەری دیموکراتیزەبوونی گروپە ئەتنیکی، مەزهەبی و کۆمەڵایەتییەکان لەژێرەوە زیاددەکات، لەبواری دیموکراسییەوە ئەم وڵاتە دەکەنە خاوەن شوێنگەیەکی ستراتیژی. ئەگەربەشێوەیەکی راست دەوڵەمەندێتی مێژوویی و نەوت بەکاربهێنرێت، دەشێ بۆدیموکراسی ببێ بەدەرفەتێك. چەسپاندنی فیدرالیزمی دیموکراتییانە لەلایەن کوردانەوە جگە لەچەسپاندنی هەبون و مافی خۆیان لەتەواوی ناوچەکە رێگا لەپێش ئەنجامی گرنگ و بایەخدارەکاتەوە. فیدراسیۆنی ئێراقی دیموکراتیك دەشێ ببێتە نموونەی سەرەتایی فیدراسیۆنی رۆژهەڵاتی ناوینی دیموکراتیك، کە لەداهاتوودا خۆی رادەگەیەنێ. هەربۆیە گۆڕانکارییەکان زۆرگرنگ و بایەخدارن. چارەسەرییەکانی ئێراق دەشێ لەتەواوی رۆژهەڵاتی ناویندا بڵاوببێتەوە.

لەئێران هەنگاوبەهەنگاو دیموکراتیزەبوون دەبێ بەرۆژەڤی هەنووکەیی. تادێت ئیتر ئەریتی بەهێزی دەوڵەتی کلاسیکی لەخۆگونجاندن لەگەڵ چاخ زەحمەتی دەبینێ. تامەزرۆیی و جۆشوخرۆشی

دیموکراتی لای گەلانی ئێران چڕدەبێتەوە. لەدوای ئێراق، فیدراسیۆنی دیموکراتییانە لەئێرانیش دەبێ بەرۆژەڤ. لەپارچەبوون زیاتر لەباربوونی بۆفیدرالیزم بەهێزترە. لەنەریتی ٢٥٠٠ ساڵی نەریتی دەوڵەتیشدا ئەو فاکتەرانە زاڵن کەنزیکی فیدرالیزمن. ئەگەرحەسرەتە چڕبووەکانی گەل و فیدرالیزمێکی هاوچەرخ بین بەیەك، دەشێ ئێران ببێ بەبەهێزترین فیدراسیۆنی دیموکراتییانەی ناوچەکە. بەجۆرێك لەجۆرەکانی وەکو روسیای دووەمی لێدێت. لەجیاتی بەرخودانێکی سەددامیانە بەرامبەر بەفشارە زیادبووەکانی ئەمریکا، هەنگاونان بەرەو فیدرالیزمێکی دیموکراتییانە دەشێ بۆ ئێران ببێ بەبژارێکی هەمیشەیی و ڕاست. بەسیاسیبوونی ئەوپەڕگەرایی ئایین نێگەتیڤانە کاریگەری لەسەر دیموکراتیزەبوون دەکات. چالاکی و کاریگەرییەکانی ئایدیۆلۆژی ئایینی چەندەی دەچێ پێچەوانە دەبێتەوە. کولتوری ئێران زیاتر نزیکی دیمکراتیزەبوونە. نەریتەکانی بەرخودانی مێژوویی، چەندین کەسایەتی مێژوویی لەجۆری زەردەشت تاوەکو مەزدەك، لەبابەکەوە تاحەسەن سەباح، زیاتر ژێرخانی کولتووری دیموکراسی پێکدێنن.

ئەزموونی نۆپۆزسیۆنی فەرمەنگی لەقۆناخێکی نزیکدا خۆی لەنەخۆشییەکانی پاکدەکاتەوەو دەتوانێ دیموکراسییەتێکی بەپەرەنیسپانە پێشبخات. تەکنۆلۆژیای گەیاندن دەتوانێ قۆناخ خێرابکات. ئەگەربەرێوەبەرایەتی میانڕۆیی پێویست نیشانبدات، دەشێ دیموکراسییەتێکی هاوشێوەی ئیسپانیا لەئێران بەرجەستە ببێت.

رۆڵی ئایین لەپاکستان زۆرنێگەتیڤ و خراپترە. ئەو ئایینگەراییەی لەلایەن دژە هیندێتی و عەشیرەتگەرایی بەخێوی کردووە، هەروەك بڵێی دەوڵەت و کۆمەڵگای بە دیلی گرتووە. بەلام کشاندنەوەی دەستی یارمەتی ئەمریکا بۆ ئایین، هەروەها ئەزموونی ئەفغانستان تۆڕی ئایینی لاواز دەکات و دەتوانێ دیموکراسییەتێکی عەلمانی پێشبخات. بەجۆرێکی دیکە ناتوانێ لەدەرهەقی هیندستان، ئێران و ئەفغانستان دەربکەوێ. مۆدێلی پاکستان مۆدێلێکە بەپەلە پێویستی بەوەرچەرخان هەیە. ئەزموونی ئەفغانستان هاوشێوەی ئێراق دەتوانێ ببێتە نموونەیەکی سەرەتایی تەواوی ئاسیای ناوین. ئەو فاکتەرەی هەرەزێدە ئاسیای ناوین ناچاری گۆڕانکاری دەکات ئەزموونی دیموکراتیزەبوونی ئەفغانستانە. دیموکراتیزەبوونی کۆمارە تورکییەکان زیاتر نزیکی روسیایە. بەلام دەشێ دەوروبەرەکەی رێگا لەپێش گەشەکردنی جیاو تایبەت بکاتەوە. بەهۆی ئەو دەوڵەت و هێزەی پێکهاتە سیاسییەکەی پارچەکراوە ئەگەر رۆژهەلاتی ناوین بەسانایی نەتوانێ هەنگاو بۆ گەشەسەندنێکی لەشێوەی ئەوروپا بهاوێژێ، ئەوا زەمینەی مێژوویی هاوبەشێتی ماقوولتردەبینێ. کۆنگرەی ولاتانی ئیسلامی هێندە خاوەن رۆڵ نییە. دەشێ فیدراسیۆنی دیموکراسییانەی رۆژهەلاتی ناوین ئایدیالیزە بکرێ. کاتێك ئەمریکا و هاوپەیمانەکانی دیمکراتیزەبوون بەگوێرەی بەرژوەندی خۆیان گونجاو دەبینن، شانسی پێشکەوتنی بەمجۆرە زیاتردەکات. لەکاتێکدا ئەوهێزانەی بەرلەساڵی ١٩٩٠ پشتگیری و یارمەتیاندەدرا هێزە دەسپۆتیك و دژە دیموکراسییەکان بوون، قۆناخی نوێ پێچەوانەکەی بەرۆژەڤکردووە. کاتێك چاخ تاودانێك بەدیموکراسی دەدات، ئەوە ناوچەکە بەرگەی ئەوە ناگرێت بۆ ماوەیەکی درێژخایەن

لەلایەن پێکهاتەکانی دەرەوەی سەردەم بەرێوەببردرێت. دیاردەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی کەبەدرێژایی ٥٠ ـ ٦٠ ساڵی دوایی پشتیان بەهاوسەنگی نێوان سۆڤییەت ـ ئەمریکا دەبەست، ئیتر مۆدێلێکی بێچارەو بێبەرهەمن و جیهانگیریش ناتوانێ هەرسیان بکات و باریان هەڵگرێت. راستینەی دەوڵەتێك جێگای شیمانەکردنە کەبە ئەندازەی سیستەم بتوانێ گوێ لەگروپەکانی گەل بگرێ، بەگوێرەی ئەمەش بەرامبەر بە دیموکراسی هەستیاربێت و بچووك و سنووردارکرابێت. تێپەربوونی رۆژهەڵاتی ناوین بۆچاخی شارستانییەتی دیموکراتییانە، بەهۆی ئەم فاکتەرانە دەشێ رۆڵی گرنگ لەوەرچەرخانی جیهاندا ببینێ.

ئەم پێشبینیانە وەك رەوشی بەرجەستەی قۆناخی نزیکی رۆژهەڵاتی ناوین، ئاشکرایە سەبارەت بەسیستەمی دیموکراتی و کۆمەڵگاری گەل شێوە نموونەییەکەی پێشکەش ناکات؛ وەکو ئۆتۆپیای سۆسیالیستی قۆناخێك نموونەیی دەمێنێ. بەڵام نموونەیەکی واقیعیترە. گرنگ ئەوەیە، ئەوانەی لەناو دۆزی ئازادی و یەکسانی کۆمەڵگادان هەڵوێستی بەپرەنسیپانەی خۆیان نەکەنە قوربانی ئەو چارەسەرییانەی ـ لەراستیدا بێچارەییە ـ لەناوەندی دەوڵەتەوە دەردەکەوێت. پێویستە وەکو سۆسیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی و سۆسیال دیموکراتەکان بەرامبەر بەهەندێك قەرەبوو دەست لەم هەڵوێستە بەپرەنسیپانەیان هەڵنەگرن. سووربوون لەسەر دیموکراسی، ئارامترین رێگای ئازادی و یەکسانی و قووڵبوونە. لینین گووتەنی، ئەگەردرەنگیش بێت، تەنیا لەمیانەی ئەم هەڵوەستەیە، واتە لەرێگای فراوانترین و پشوودرێژترین دیموکراتیزەبوونەوە بەدیدێت.

لەشارستانییەتی رۆژهەڵاتی ناویندا دیاردەی ژن سەنتەری چارەسەرکردنی تەواوی کێشە کۆمەڵایەتییەکانە. بەبێ دووبارەکردنەوەی پووختە مێژووی گەشەکردنی دروشمی سەرەکی قۆناخی داهاتووەمان، ئەمجارە پێویستە "سێیەمین شکاندنەوەی مەزنی رەگەزی" دژی پیاوبێت. تاوەکو یەکسانی رەگەزی کۆمەڵگا بەدینەیەت، هیچ داواکارییەکی ئازادی و یەکسانی واتادارنابێ و دەستەبەرناکرێت. بەرفراوانترین و هەمیشەییترین فاکتەری دیموکراتیزەبوون دیسان ئازادی ژنە. ئەو سیستەمەی سەرەتا ژنی کرد بەموڵك، لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا بەهەمووشتێکیەوە کردوویە بەکاڵا، لاوازترین لایەنی دیسان کێشەی ژنە. رۆڵی ئەودیاردەیەی لەقۆناخێکدا چینی کارکەری پێدەگووترا، بەباشترین شێوە رەچەڵەکی ژن ئەنجامیدەدات. بەرلەچینایەتی پێویستە شیتەڵکاری رەسەنێتی ژن بکرێت، تاوەکو باشتردەرك بەچینایەتی نەتەوایەتی بکرێت. ئازادییەکی راستەقینەی ژن بەلابردنی هەست و سۆزو ئیرادەی مێرد، باوك، برا، دۆست.. هتد بەدیدێت. باشترین ئەشق (ئەڤینداری) مەترسیدارترین موڵکایەتییە. تاوەکو تەواوی قاڵبە ئایینی و زانستی و هونەری و فیکرییەکانی جیهانی پیاوسالاری سەبارەت بەژن خوڵقاندوویەتی بەرەخنەیەکی چڕوپڕدا تێپەرنەکرێت، ناسنامەی ژنی ئازاد دەرناکەوێتەروو. بەرلەهەمووشتێك پێویستە ژن ببێتە هی خودی خۆی، تاوەکو لەموڵکبوون رزگاری بێت. ئەوژنەی کەوتبێتە رەوشی موڵك و کرابێتە موڵك، دەبێتە رێگرلەپێش

پیاوی مەردو رەوشتبەرزیش. هەستان و دانیشتن لەگەڵ ئەمجۆرە ژنە کۆسپە لەپێش پیاوی ئازادیش. ژنێکی خراوو داڕووخێنراوی بەمشێوەیە، ئەگەر بەپێچەوانە تاوتوێی بکەین، واتە پیاوی رووخێنراوە.

گرێدانی ئاستی ئازادی کۆمەڵگاکان بەئاستی ئازادی ژنەوە دەستنیشاکردنێکی راستە. کاتێك لەلایەنی ئیستاتیکاوە تەماشای بابەتەکە بکەین، دەبینین ئەوەی ئازادنەبێت ئیستاتیکای (جوان) نابێت. هەربۆیە ژیانێکی جوان نەبێت لەسنوورەکانی ناکامیدا بەدیدێت. وەك دیاردەیەکی هونەری تەماشاکردنی دیاردەی ژن زیاتر واقیعی و ژیانییە، نەك وەك موڵك ــ موڵکایەتی یاخود کارکەر ــ گوندی. بینینی ژن وەکو پارچەی هەرەبزۆك و هەستیاری سروشت، هەستکردن بەوەی پیرۆزییەکی دیاریکراو لەخۆیەوە دەگرێت، موخاتەبەنەکردنی بەزمانی پیاوسالاری، دەرککردن بە زمانی پڕلەنهێنی ژیان، سەبارەت بەژیانێکی جوان زۆرگرنگە. خراپترین کرداری کۆمەڵایەتی کەبەسەر ژندا دەسەپێنرێ پیاوسالارێتی و خۆپەرستی پیاوە. هیچ شتێك وەکو هەڵوێستی ئەو پیاوە ناقۆڵایە قەدەرگەرا نابێت کەبەسەر ژنی بێچارەدا داسەپێنراوە. بەگوێرەی من بەهێزترین و دیموکراتترین پیاو ئەوەیە کەوا پێگەیشتووە، هەستیارە، لەئازادی و یەکسانی تێدەگات، گرێدراوی ئەو پێوانانەیە کەپێناسەمان کردو دەزانێ پێداویستییەکانی بخولقێنێ. ئەو کۆمەڵگایەی بێ‌ڕادە ژن بچووکدەکاتەوە ئەوکۆمەڵگایەیە کەلەناو کۆیلایەتیدا قووڵبۆتەوە. ئەو کۆمەڵگایەی ژیانێکی هاکەزایی لەگەڵ ژن پەسندبکات هیچ لەواتای ژیان تێناگات. دیسان خراپترین و بێ هەستیارترین ژیان دوور لەجۆش و تێگەیشتن ئەو ژیانەیە کەلەگەڵ ژنێکی کۆیلەدا پێکەوەی بنێت.

کاتێك لەژێرڕۆشنایی تەواوی ئەم پێناسانەدا تەماشای کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین بکەین، باشتردەرك بەوەدەکەین کەبۆچی ژیانێکی پاشکەوتوو، بێواتا، زۆردار، قێزەون و بێ چەمك زاڵە. زۆر ئاشکرایە کۆمەڵگایەکی پیاوان کەبەرامبەر ژنان خاوەن هەڵوێستێکی سووك، لەجوانی بێبەش، بێنرخە و وەك ماڵ و موڵك تەنانەت وەك دەردێکی دەبینی، کەپێویستە لەکۆڵەخۆی بکاتەوە، ئەم کۆمەڵگایە ئیفلاح نابێ (چاك نابێ)و لەئاشتی بێبەش دەبێ و بەقێزەونی دەژی. کۆمەڵگاکانی پیاوی بەم چەشنە ناتوانن هەڵوێستێکی پیرۆزی ژیان، شکۆداری نیشتمان، رەوشتبەرزی و مەردایەتی راستەقینە و هەڵوێستێکی واتادار بەرامبەر بەسروشتی زیندوو بخولقێنن. کاتێك ناتوانن بیخولقێنن بەردەوامی"ژنی شەیتان" وەك بیانوو نیشاندەدەن. ئەو ژنەی بەشەیتان و ناتەواو بەناودەکرێ، لەراستیدا درۆیەکی پووچ و ساختەکارانەی کۆمەڵگای پیاوی دۆڕاوە. تاوەکو شەڕێکی بەهێز بەرامبەر بەئایدیۆلۆژیای پیاوسالاری و ئەخلاق و هێزی کۆمەڵایەتی و تاکەکان بەڕێوەنەبردرێت ژیانی ئازاد بەدەستناهێنرێ، کۆمەڵگایەکی دیموکراتییانەی راستەقینە ناخولقێنرێ. هەربۆیە وەك یەکسانی سۆسیالیزمیش بەدینایەت. بڕاری سیاسی گەلان تەنیا کۆمەڵگایەکی دیموکراتیك نییە، بەڵکو کۆمەڵگای دیموکراتی و ئازادی رەگەزە.

بەشێوەیەکی بەرجەستە تێکۆشانی ئازادی ژن لەناواکردنی پارتی تایبەت بەخۆیەوە تاوەکو بزافی گەلەری ژنان و تەواوی رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و پێکهاتەکانی سیاسەتی دیموکراتییانە، دەبێ

هەموویان لەناویەکتریدا بەرێوەببات. چەندە بتوانێ لەدەست باڵادەستی پیاوو کۆمەڵگاکەی رزگاری ببێت و لەمیانەی دەستپێشخەرییەکی سەربەخۆ بجولێتەوەو بەهێزبێ، بەو ئەندازەیە ژن دەتوانێ ببێتە خاوەن کەسایەتی و ناسنامەیەکی ئازاد. هەرلەمێژووەوە، پێشوەخت سەرگرێدان کۆیلایەتییەکی هەرە زۆردارانەیە. رەسەنترین هەڵوێست و رەفتار ئەوەیە بە هیچ شێوەیەك سەری (مێشکی) گرێنەدرێت. لەعەباوە تادەگاتە لچکەو بەکارهێنانی وەك ئامرازێکی زایەندی (سێکسی)، ئەو کردارانەی بەدەستی پیاو بەسەرژندا سەپێنراوە، ئەم سووکایەتییە بەئەندازەی خراپی هیچ چین و نەتەوەیەك نابێ. هەربۆیە هاوکاریکردنی جموجوڵ و هوشیاری ئازادی و تووڕەیی ژن شکۆدارترین بەهای هەڤاڵێتی و مرۆڤێتییە. رۆژهەلاتی ناوین ئەو ناوچەیە کەبەهێزترین کولتووری خوداوەندی ژن و قووڵترین کۆلایەتی ژنی تێدا ژیاوە، ناوچەیەکی بەشارستانییەت ئاشنایە. **"سێیەمین شکاندنەوەی گەورەی رەگەزی"** ئەنجامدەدات و بەشێوەیەك جێگا بەکاروانێکی مەزنی ژنان دەدات کەشایستەی مێژووەکەی بێت. هەڵسانەوەی کەوتنە گەورەکانیش مەزن دەبێت. لەم چوارچێوەیەشدا ئەگەروەك باوەرهێنەکانی ئایینێکی نوێی ژنەخوداوەند هەڵوەستەبکەین، بەو پیرۆزییەی دایك و ژنێتی ئەشق دەگەین کە شایستەیەتی.

هێندە واتاداری نابینم کەپێویستە ئابووری، چین و کۆمەلایەتیبوونی کۆمەڵگای ئەلتەرناتیقی رۆژهەڵاتی ناوین چۆن بێت. زیاتر ئەوانەی پێویستە شیبکرێنەوە ئەو بابەتانەن کە تاوتوێکران. نەك دانان بەکارکەرێتی و بێکاری و گوندێتی، بەڵکو نەناسین و دانپێنەنانیان شۆرشگێرێتی راستەقینەیە. بینینی ئەم چینانە وەك کۆیلەی ئاغاو سەرمایەدارەکان باشترنزیك بە راستیمان دەکاتەوە. ئەگەرلەلایەنی ئابووریش نەبێت بەو ئەندازەیەی کارکەرو گوندێتی بەهزرو سیاسەتی دیموکراتییانە تێپەربکەین هێندە ئازادی بەدیدێت. لەناچاریەوە خەڵك دەبێ بەکارکەرو گوندی. ئەگەر ئازادیش تێپەرکردنی ناچاری بێت، ئەوکاتە دەبێ بوون بەکارکەرو گوندی تێپەربکەین. کاتێك تێکۆشانی چینایەتی راستەقینە بەم هزرەو بەشێوازی دیموکراتییانە بەرێوەببرێت، ئەوکاتە وەك یەکسانی سۆسیالیزمیش بەواتای راستەقینەی خۆی دەگات. بێکاری بەرهەمی نەبوونی دیموکراسییەتە. ئەو کۆمەڵگایەی بزانێ ببێ بەدیموکرات بێکاران بەرهەم ناهێنێ. لەکوێ بێکارییەکی زۆرهەبێت، بەو واتایەدێت کەلەوێ بەو ئەندازەیە دیموکراسییەت بوونی نییە. دیاردەی بێکاری بەگشتی دەردو ئەخۆشی شارستانییەتی چینایەتییە. ئەو مرۆڤ و کۆمەڵانەی بزانن چۆن بەرپەرچی بدەنەوە هیچ کاتێك بێکارنامێنن. تەنانەت هیچ ئیش و کارێك ئەدۆزرێتەوە، بەگوێرەی ئەوەی شکۆدارترین کار، کاری دیموکراسییە، کەواتە شکۆدارترین ئیش لەئارادایە. ببە بەدیموکراتێکی باش و لەپێناو ئازادی بجەنگی، دەبینی کەبەدرێژایی تەمەنی خۆت یەك تاکەکاتژمێریش بێ ئیش نابیت. ئەو گەل و کۆمەلانەی شەری دیموکراسی بەرێوەنابەن، هەمووکاتێك بەرەنجبەری و وێڵی و بێکاری دەمێننەوە.

لـەدۆخێکی وەهـادا چـەندە کۆمەڵگایـەك، تاکێـك لـەپێناو تێکوشـانی ئـازادی پەروەردەبکـەین، ڕێکبخەین و بیخەینە ناو چالاکییەوە، بەو ئەندازەیە لەتێکوشانی بەرامبەر بەبێکاری، وێڵی، مـەیخۆری و تەمبەڵی سەرکەوتن بەدەستدێنین.

تاوەکو گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین لەپێناو دیموکراسی هەڵنەستنە سەرپێیان، لەعـەوداڵی سـەردەم و تەمبەڵێتی و بێکاری رزگاریـان نابێـت. ئـەو کۆمەڵگایانـەی دەزانـن بـبن بـەدیموکرات، دەبـن بـەخاوەنی وڵاتەکـەیان، هـەمووجۆرە سەرچـاوەیەك، رەنجـی خۆیـان و کولتوورەکـەیان، ئەوکاتـەش تـەنیا رەنجـی بەپیت و بەبەرهەمی مرۆڤ دەمێنێ. کاتێك ئەم رەنجە لەگەڵ چاخی زانست ـ تـەکنۆلۆژیا بووبەیـەك، بەهەرحاڵ هیچ شوێنەوارێکی برسێتی و بێکاری نامێنێ. دووبارە جەختی لەسـەردەکەمەوە، بێکـاری و تەمبەڵی بەرهەمێکی نەبوونی دیموکراسـی و فێرکردنـی کۆیلایەتییـە. ئەگـەر بخوازرێ لەبـەین بـبرێ، نەك بەپاڕانەوە لەدەوڵەت و سەرمایەداران ـ هەردووکیان سەرچـاوەی سـەرەکی بێکـاری و هـەمووجۆرە سـووکایەتییەکن ـــ، بـەڵکو لەمیانــەی سـەپاندنی رێکخسـتن و چـالاکی دیموکراتییانــەوە ئـەنجام بەدەستدێنێ. تێکۆشانی ئابووری راستەقینە گرێدراوی ئـەمجۆرە چـالاکییە دیموکراتییانەیـە. رێگاکـانی دیکـە گەمــەی رووزەردی سـەندیکاگەرایی و سـیخوڕێتی بەڕێوەبەرەکانــە (سـەرکارەکان)ە، لـەرێگای قـەرەبووی هەرزانــەوە بەدرێـژایی تەمــەن کۆیلایــەتی و کرێکـارو گونـدی دەمێنێتــەوە. ئـەو وڵات و کۆمەڵگایانەی دەزانن چۆن ببن بەدیموکرات، لەمێژوو ـ ئەسینا ـ لەڕۆژگاری ئەمڕۆشمانـدا "سویسـراو ئینگلتەرا" دەوڵەمەندترین و سەرکەوتووترین کۆمەڵگان.

مێژووی رۆژهەڵاتی ناوین دیرۆکی کوشتنی مێژووی ژینگەپارێزییە.

کاتێـك شارسـتانییەتی کۆمــەڵگای چـینایەتی لەسروشـت نـامۆبوو، تێکـدانی هەمیشـەیی ژینگـە رۆژبەرۆژ، مـانگ بـەمانگ، سەدە بەسـەدەو هـەزارە بەهـەزارە بـەردەوام بـوو و تائـەمڕۆ هـات. تـەواوی دارستان و خاکەکەی دەڵێـی بـووە بەچۆڵەوانی. ئـەو دارسـتان و خاکـەی کەبەرهەمـدارترین شـادەماری مرۆڤایەتی پێکدەهێنا. سەرەکیترین ناوچە و گۆڕەپان بوون کەلەرێگای ئاژەڵ و دانەوێڵەکەیەوە رێگـای شارسـتانییەتی کـردەوە. کاتێـك مـرۆڤ کۆیلایـەتی بەسـەرمرۆڤی دیکـەدا سـەپاند، تێکـدان و تـەورە بڕەحمەکەشـی بەسـەر ژینگـەدا سـەپاند. ئـەو ناوچـانەی کـرد بەچۆڵەوانی کەخەیاڵـەکانی بەهەشـتی خوڵقاندبوو. کەدارستان نەما، خاك نامێنێ، کەخاکیش نەما رووەك و ئاژەڵ و مرۆڤ نـامێنێ. بەبرسـی و تێنـوێتی مایـەوە، لەنێوچـوو. لەئەنجامـدا دەوڵەمەنـدترین خـاك، بـوو بەهـەژارترین و بێخێرتـرین خـاکی دەسـتلێبەردراو. ئـەو خاکـەی لەسـەردەمێك لەهەرچـوار لای جیهـان رووی تێـدەکرا، بۆئـەو چـوڵەوانییە گـۆڕا کەلـەوێوە بۆهـەر چـوار لای جیهـان رادەکـەن. لەرۆژهـەڵاتی ناوینـدا مێـژووی ژینگەپارێزیش وەکو مێژووی ژن نەنووسراوەتەوە. هەروەکو چۆن پێویستە لەپێناو ژنی ئازاد مێـژووی ژن بزانرێ، بۆ کۆمەڵگایـەکی ژینگەپارێزیش پێویستە مێـژووی ژینگـەپارێزی بزانـرێ. کۆمەڵگایـەکی دیمـوکراتی ئـازادیخوازی رەگـەزی پشـت بەهوشـیاری ژینگـە و چـالاکییەکەی نەبەسـتێ نابێتـە بـژاری راستەقینەی گەلان.

بزووتنەوەیەکی دیموکراسی و ئازادیخوازی رەگەزی پشت بەجولانەوەیەکی پەرەپێدانی دارستان و بەگژداچوونەوەی داخوران (بەبیابانبوون) و دامالینی خاك و ئاوەدانکردنەوەی نەبەستێ، لەگەل جیهانی دیکەی ستەمکاری پیاو جیاوازی نابێت. بزافی ژینگەپارێزی یەکێك لەو فاکتەرانەی کۆمەلگای نوێیە کە بە بێی ئەو نابێت. ژینگەپارێزی تەنیا ئابووری نییە. سەرلەنوێ گەرانەوەی چەمکی سروشتی پیرۆزو زیندووە کەهزر لەدەستیدابوو. تاوەکو هوشیارییەك سەبارەت بەوسروشتە نەبێ کە بەجریوەجریو و ئاواز ئاخافتنمان لەگەلدا دەکات، لەگەل ئێمە خولقاوەو ئێمەی خولقاندووە، ژیانێك کە لەخاکی رەشی بێگیان و ئەو سروشتەبێ کەپیرۆزی لەدەستداوە تارادەیەکی مەزن ژیانێکە بەهای خۆی لەدەستداوە. هوشیاری ژینگە تەنیا بۆ ئاوو هەوای پیس پێویست نییە، بەلکو سەرتاپاگیری ژیانە لەگەل سروشتدا، لەسروشتە پارچەکراوەکە گەرانەوەیە بۆ سروشتی یەکپارچەیی. ئەمەش واتای گەیشتنە بەکۆمەلگایەکی دیموکرات و سۆسیالیست. بەناویەکداچوونێکی بەمرادیە جێگای باسە. رێزگرتنە لەزنجیرەی ئەو قۆناخ و پەرەسەندنانەی مرۆڤی بەرهەمهێنا. ئەو کۆمەلگا سروشتییەی کۆمەلگای کۆمۆنەی سەرەتایی لەگەل خۆیدا بەدیهێنا، ئەمرۆ لەرێگای زانست و تەکنۆلۆژیاوە دەتوانین بەزانینەوە بیخولقێنین. بەرامبەر بەکێشە خۆیناویەکانی رۆژهەلاتی ناوین لەوانەیە کێشەکانی ژینگە وەکو فەنتازیا بێتەبەرچاوان. بەلام نابێ لەبیر بکرێ لەمیانەی خیانەتکردن لەژینگەوە بەوکێشە خوێناویی و برسێتی و بێکارییە گەیشتن. چۆن بەبێ پشتبەستن بەپزیشك ناتوانرێ باس لەتیمارکردن بکرێ، ئەوا ئەگەر پشت بەژینگەپارێزی نەبەستی ناتوانرێ باس لەکۆمەل و کۆمەلگایەکی تەندروست بکرێ. لەدۆخێکی وەهاشدا ناتوانرێ کۆمەلگایەکی دیموکرات و رەگەزی ئازاد ئاوابکرێ.

کۆمەلگاکانی رۆژهەلاتی ناوین بەهەموو گەلەکانییەوە گەیشتوونەتە سەری رێگا (دەروازە). مەیلی ئیمپراتۆریەتی هێزی بەهەژموون ئەمریکا، دوورە لەوەی چارەسەری بێنێتە ئاراوە. دەرکەوتنی ڤێتنامی نوێ لەبەرامبەری هەلوێستێکی واقیعی نییە. تورکیایەکی سالانی ۱۹۲۰یش جێگای باس نییە کە تازە دامەزرابێ. چونکە هێزی هاوسەنگی، سۆڤییەت نەماوە، گرنگتریش ئیمپریالیزمیش وەکوجاران نییە، هەربۆیە ئەمرۆ رزگاری نیشتمانی تورکیا و شۆرشی رزگاری نیشتمانی هاوشێوەی ڤێتنام لەئارادا نابێ. هەلومەرج و ئامانجەکانی هەرقۆناخێکی مێژوویی، تەنانەت شەرە رێکخراوەکانیش جیاوازتر دەبێت. واتادارترین هەلوێست بەرامبەر بەئەمریکا و هاوپەیمانەکانی، لەمیانەی پرۆگرامێکی ژینگەپارێزی و ئازادیخوازو دیموکراتەوە کەتوانای پراکتیزەکردنی هەبێ، تەواوی هێزە ئازادیخوازەکانی گەل و کۆمەلگا لەناو پەیوەندییە بەرفراوانەکانی رێکخستن بکەیتەیەك و بیانخەیتە ناوجولەوە. لەوانەیە کەمخوێن بێت بەلام شەری ئەنجامگیرو هوشیارانە بەمجۆرەدەبێت.

ئەگەرپێویست بکات لەمیانەی رێککەوتنی بەپرەنسیپانە، ئەگەرئەمە نەبوو، ئەوا بەپشتبەستن بەهێزەکانی پاراستنی خۆمان دەتوانین دیموکراتیزەبوون لەگوند، شارو شاخ و چۆلایی ئەنجامبدەین. ئەو گەلانەی خۆیان دیموکراتیزەنەکردبێت شانسی سەرکەوتنیان نابێت. کاتێك گەلان لەرێگای

کۆنگرەکاندا کەنوێنەرایەتی ئیرادەی گشتیان دەکات، لەمیانەی هەمووجۆرە ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی، کۆمەڵگاری و گروپەکانی خەباتی بەکۆمەڵ بکەونە جوڵەوە، ئەوا دەبینین هیچ دۆزێکی کۆمەڵگانییە نەتوانین تێیدا سەربکەوین. کاتێك هەستانەسەرپێی گەلان لەقۆناخی نوێی مێژوویی ڕۆژهەڵاتی ناوین بەمشێوەیە بێت، تەنیا بەپووچەڵکردنەوەی داسەپاندنە کۆنەکانی ئیمپریالیزم ناوەستن؛ ئەوا لەرێگای ڕێککەوتنی واتادارو بەپرەنسیپانە دەتوانن پێشەنگایەتی دیموکراتیزەبوونێکی ئاشتیانە بکەن. بەمجۆرە دەتوانن وەکو کۆڵەکەیەکی شارستانییەت بمێننەوەو شایستەی مێژووی شارستانییەتی خۆیان بن.

ئەگەر بگووترێت ئەی ڕۆڵی شۆڕشگێرەکان لەکوێ مایەوە؟ بەرلەهەمموو شتێك پێویستە بزانن بەوراستینەیەی کۆمەڵناسی بگەن کەهەولەمانـدا دیـاری بکـەین. وەرچەرخێنەری کۆمەڵگا یاخود شۆرشگێریتییەکی بێ زانیاری کۆمەڵناسی هەندێجار بەبێ ئەوەی ئاگاداربێت تێکەڵی تاوان و خیانەتکاری دەبێت. تاکەرێگای ڕێگرتن لەم رەوشە، رزگارکردنی کۆمەڵناسییە ـ لەدەستی دەسەڵات ـ لەدەستی هێزەکان و سەرلەنوێ ئاوەدانکردنەوەیانە، ئاواکردنی قوتابخانەکانی کۆمەڵناسی تایبەت بەخۆمانە. بەبناخەدانانی زهنییەتی پشتئەستور بەکۆمەڵناسییە لەسیاسەتەکانماندا. بەڵکو لەهەمووان گرنگتریش، زاڵکردنی ئەخلاقی کۆمەڵایەتییە. لەسیاسەتی ئەخلاقیدا تاوەکو دوایی بەسەبرو باوەڕی و بانگەشە بەرێوەچوونە لەسەر ئەورێبازەی دەستنیشانکراوە. بیانوونەگرتنە لەپێناو هەڵگەڕانەوەو خیانەتکردن. ئەخلاق، ساتبەسات گونجاوبوونە لەگەڵ ئەوجیهانەی هزرمان کەبەزانست شێلراوە. ژیانی بەردەوامە لەگەڵ زانستدا. لەدۆخێکی وەهادا کاتێك ئەخلاق و زانست و سیاسەت دەستبدەنە دەستی یەکتر، دەبینین بەگشتی بۆمرۆڤایەتی بەتایبەتیش گەلانی ناوچەکە کەپارچەیەکی جیانەکراوەیەتی، هیچ دۆزێکی کۆمەڵایەتی نییە کە لەخزمەتیاندا بێت تێیدا سەرنەکەوین و لەهەمقیان دەرنەکەوین. وەك ویژدانی مێژووو کۆمەڵگا، لەهەمووکاتێك زیاتر ئەخلاقەکەمان فەرمانی بەرێوەبردنی سیاسەتێکی هوشیارانەو گۆڕانکاری و وەرچەرخانی پێشبینیکراومان پێدەدات.

بەکورتی، لەقۆناخی راگوزاری بەرەو شارستانییەتی دیموکراتییانەدا گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین سێ بژاری سەرەکی دیاریکراویان هەیە. یەکەمیان، بەردەوامبوونی ستاتۆ (سیستەمی بونیادنراو)ی ئێستایە. ئەو رژێمەی سوودی لەسیستەمی هاوسەنگی سەدەی بیستەم وەرگرت و درێژەی بەهەبوونی خۆیدا، گەیشتۆتە کۆتاییەکەی. ئەو رەوشە قەیراناوییەی لەئارادایە کەلەئەنجامی هەڵوەشاندنەوەی سۆسیالیزمی بونیانراودا خێرابوو، هەم ڕێگای لەپێش تاکجەمسەری کردەوە، هەم لەژێرهەژموونی ئەمریکا و لەمیانەی ئیمپراتۆریەتی گێژاو (کائیوس) هەوڵی بەلاوەنانی دەدرێت. سێیەمین هەڵمەتی مەزنی جیهانگیری لەگەڵ ئەم قۆناخە راستهاتووە. زێدەیی نمایش (عـرض)ی کاڵا کەلەرێگای شۆڕشی زانستی و تەکنۆلۆژی هەرەس ئاساگەورەبوو، دووچاری کۆسپی جەماوەری هەژارو نەداردەبێتەوە. تاوەکو جیهانگیری ئەم ناکۆکییە چارەسەرنەکات، بەئامانجی خۆی ناگات. پێکهاتەی ستاتۆگەرایی دەوڵەتی نەتەوەیی وەکو سەرەکیترین کۆسپ دەبینرێ. تێپەڕکردنی ئەم پێکهاتانە لەسەربنەمای

تاکێتی تاك، لیبرالیزەبوون و دیموکراتیزەکردن و سەرلەنوێ بونیادنانەوەیان دەردەکەوێتەڕوو. ئەم پێشکەوتنە کەهەم کاریگەری ئەرێنی هەم نەرێنی لەسەرجەماوەر هەیە، پێویستە لەخێراکردنی هوشیاری دیموکراتییانە وجموجۆڵدا وەکو فاکتەرێکی بابەتی ببینرێ. هەربۆیە هەم هێزی باڵادەستی سیستەم، هەم زیادبوونی هوشیاربوونەوەو جموجۆڵی گەلان لەژێرەوە، تادەچێ ستاتۆ دەخەنە رەوشێك کەتوانای بەردەوامی نییە. ئەوستاتۆیەی هەوڵدەدات بێچارەیی بکات بەشێوازێکی ژیان، کاتێك فشاری دەکەوێتەسەر ماکیاژ دەگۆرێ و جارجار هەوڵدەدات لەرێگای ئاژاوەگێری تەمەنی خوێ درێژبکات، تادەچێ لاتەریك و گۆشەگیردەبێ. لەبەرئەوەی وەکو جاران یارمەتی لەو سیستەمە بەدەستناکەوێ کەپشت بەئەمریکاو روسیا دەبەستێ، بۆیە سیستەمی دردۆنگ بوو هەروەکو بڵێی لەجێگای خۆی پەلەکوتکێ دەکات و کات دەکوژێ.

شیمانەی ئەوەش ناکرێ لەرێگای بەکارهێنانی دیماگۆژیەتی راستڕەوو چەپڕەوە ساختەکانی جارانیش ئەنجام بەدەستبێنێ. کۆنترۆڵکردنی دەوڵەت وکۆمەڵگا نەلەرێگای فاشیزم، نەتۆتالیتاریزم وەکوجاران پاڵپشتی لێناکرێت. پێبەپێ هەڵوشانەوەی ستاتۆگەرایی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی کەرۆژلەدوای رۆژ زیاتر پشتگیری گەل لەدەستدەدات، هەروەها یەکبوونی چینی سەروو لەگەڵ پێکهاتەی نوێی باڵادەستی و لێگەرینی سیستەمی دیموکراتییانە لەلایەن چینی ژێرەوەی جەماوەری گەل، ئەم بژارە سەپێنراوە لاتەریك و لەکاردەخات. ئەو قۆناخەی کەبەشێوەیەکی چڕو رۆژانەیی لەرۆژهەڵاتی ناوین لەئارادایە ئەگەرئەو کێشانەی رۆژانە قورستردەبن بەرەو چارەسەری تەواویش نەبات، دەتوانێ لەرەوشی رێگری و بەربەستبوونی دەربخات. بەتایبەتیش تەواوی دەوڵەتە عەرەبییەکان لەسەرووی هەموویانەوە میسر، پاکستان، تورکیا و ئێران لەنێوان ستاتۆخوازی و گۆڕانکاری سەریان لێشێواوەو وەستاون. سەبارەت بەقۆناخی داهاتوو بریاری یەکلاکەرەوەی خۆیان نەداوە. بەڵام ئەگەرێکی بەهێزە لەسەرەوە لەرێز کاریگەری پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورەی ئەمریکا، لەژێرەوەش لەمیانەی قوڵبوونەوەی پرۆژەی کۆمەڵگایەکی دیموکرات و ژینگەپارێزو ئازادی رەگەزی گەلان دەکەونە ناوقۆناخی گۆرانکاری و وەرچەرخانەوە.

بژاری دووەم، بژاری سیستەمی دیموکراتی تێکەڵ و سنووردارە، کەلایەنی کرداری بەرچاوو لەپێشە. سەردەمی ئەو سیستەمە بەسەرچووە کە لەرابردوو لەمیانەی ئیرادەی یەکلایەنەی ئیمپریالیزم ئاوادەکرا. ئەگەر ئەمریکا وەك هێزی بەهەژموونی نوێ بەهەمان شێوە لەمیانەی ئیرادەی یەکلایەنەی خۆیەوە سیستەم ئاوابکات و درێژەی پێبدات، ئەمە شیمانەیەکی دوورو ئاستەمە. لەبەرامبەر رژێمەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی کەکۆمەڵەی نەتەوە جیاوازەکان لەقۆناخێکی نزیکدا ئاوایانکردووە، هەروەکو چۆن توانستی چارەسەرکردنی کێشەکانیان لەدەستداوە، ئەواهەم لەناوەوە هەم لەدەرەوە بوونەتە سەرچاوەی کێشەکان. هەڵوێستی سەربەخۆیی رەها، کەلەسەردەمی هاوسەنگی نێوان سیستەمەکاندا لەئارادابوو، تادەچێ زەحمەت و ئاستەم دەبێ.

چاخ پەیوەستبوونی بەرامبەر یەكدی دەردەخاتەپێش. سێیەمین هەڵمەتی مەزنی جیانگیری ئەم قۆناخەی خێراكردووە. قۆناخی نێودەوڵەتی جێگای خۆی بۆ قۆناخی نێوكۆمپانیاكان بەجێهێشتووە. دەوڵەتی ـ نەتەوەیی بۆ دەوڵەتی ـ كۆمپانیا دەگۆڕێت. سەرمایەی نەتەوەیی جێگای خۆی بۆسەرمایەی نێوكۆمپانیاكان بەجێدێڵێ. لەلایەكی دیكەوە كولتوورە خۆجێییەكان بزێویی و زیندووبوونێكی مەزن نیشاندەدەن. خۆجێیەتی بەهایەكە لەبەرزبوونەوەدایە. لەژێر سایەی ئەم فاكتەرانەدا دەتوانرێ قۆناخ وەك سەردەمی دەركەوتنەپێشی جیهانگیری و خۆجێیەتی پێناسە بكرێت. ئەو سیستەمە سیاسییەی لەگەڵ ئەم دیاردەیە گونجاوە، نەفاشیزم و دیموكراسی بۆرژوازیی شێوەی گەشەسەندووی كۆنی نەتەوە، نەسیستەمی تۆتالیتاری رزگاری نیشمانی و سۆسیالیزمی بونیادنراوی نەتەوە پاشكەوتووەكان، هیچ یەكێكیان نابێت، دەشێ ئەو دیموكراسییەتە تێكەڵەبێت. هەردوو سیستەم بەیەكەوە لەناواخنیدا بژین. رێككەوتنی دیموكراتییانەی نێوان گروپە خاوەن پێوانە نەتەوەیی و خۆجێییەكان گونجاوترین رێچكەیە. بەرێوبەرایەتییەكانی دەوڵەت و ناوخۆی تاكحزبی راستڕەوو چەپڕەوی كۆن جێگای خۆیان بۆ بەرێوەبەرایەتییە دیموكراتی و فرەلایەنەكان بەجێدێڵن. بەم چەشنە هەرگروپێك توانستی نوێنەرایەتی بەمرەنگەی هەبێت لەنزیكەوە دەتوانێ لەگەڵ سیستەمی جیهانگیری بكەوێتە پەیوەندییەوە، تەوژمەكەی زیاتردەبێت، زێدەكالاكان هەڵدەلووشرێ. ئەم قۆناخەی لەسەرتاپای جیهان لەئارادایە بۆ وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوینیش تادەچێ وەكو پێویستییەك زیاتر پێشدەكەوێت. پێویستی و ناچاری بەزاندن و تێپەركردنی كۆنترین پێكهاتەو ستاتۆگەراییەكان، ئەم بزاره دەكاتە هەنووكەیی. پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورەی ئەمریكا سەرچاوەی خۆی لەم پێداویستییە گرنگەوە دەگرێت. هەرچی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوینە لەبەرئەوەی لەئاستی هوشیاری رێكخستەبووندا نین و ناتوانن دیموكراسییەتی خۆیان پێشبخەن، دۆخی پارچەپارچەیی ئیرادەكەیان، رەوشی تازە هوشیاربوونەوەو كەوتنە جوڵەیان یەك لایەنە پێكهێنانی بژارێكی دیموكراتییانەیان زەحمەتتر دەكات. وەك نۆتۆپیایەك بۆناییندەی بەجێدێڵن. سەرباری ئەمەش بۆ رێككەوتنێكی بەپرەنسیپانە بەشێوەیەكی تایبەت و لێهاتووانە پێشخستنی دیموكراسی ناوخۆیان دەكاتە پێویستییەكی ژیانیی كەناتوانرێ دوابخرێ. تایبەتمەندییەكانی ئازادی و خوڵقكاری قۆناخی قەیران گرنگی چاخی راگوزارە زیاددەكات و دەرفەتی ئەوەدەدات لەدیموكراسییەتی تێكەڵەدا گەلان ببنە پێشەنگ.

سێیەمین بژارمان وەك نۆتۆپیایەكی زیاتر سەبارەت بەئاییندە، كومەڵگای دیموكرات و ئازادیخوازی رەگەزی و ژینگەپارێزی گەلانە كەوابەستەی دەوڵەت نییەو گرنگی سەرەكی بەئەخلاق دەدات. ***قورسبوونی لایەنی نۆتۆپیایی بەوواتایە نابێت لەرۆژگاری ئەمرۆماندا لەئارادا نابێت***. بەپێچەوانەوە لەمیانەی هەنگاوی ماقوولانەوە بەرێوەبردنی ئەم دۆزە رەسەنە هەمووكاتێك و لەهەر شوێنێكدا ئەركێكی هەنووكەیی و رۆژانەییە. لەهەندێ قۆناخ و شوێندا لەئاستێكی نزم یان بەرز لەئارادا دەبێت، یاخود بەرێوەدەبرێت. لەمیانەی گەشەپێدانی دیموكراسی ناوخۆی گەلان و كۆمەڵە ئازادە جیاوازەكان و بەدیهێنانی ئازادی رەگەزی كۆمەڵایەتی و جێبەجێكردنی پێداویستییەكانی كۆمەڵگای ژینگەپارێزی

و هێربوونیان بۆ ژیان، رۆژلەدوای رۆژ ئێمە زیاتر لەم کۆمەڵگایەو دیموکراسییەکەی نزیک دەکاتەوە. ئەو کۆمەڵانەی گەلان کەبەبێ پشتبەستن بەدەوڵەت ناتوانن خۆیان بەڕێوەببەن، هەرگیز ناتوانن ئەو ئازادی و یەکسانییە بەدەستبێنن کەئاواتخوازی بوون. ئەو دیموکراسی و سۆسیالیزمەی لەدەوڵەت چاوەڕوان دەکرێ لەراستیدا نکوڵیکردنی دیموکراتی و سۆسیالیزمە. ئەم پەیڕەوەی سەدان جار لەمێژوو تاقیکراوەتەوە بەردەوام رێگای لەپێش بەهێزبوونی هێزە خەڵەتێنەرو ستەمکارەکان کردۆتەوە. لەو دیموکراسییانەی گرێدراوی دەوڵەت نین کۆمەڵەکانی گەل خۆیان پاراستنی خۆیان ئەنجامدەدەن. میلیسەکانی پاراستنی گەل لەهەر شوێنێکی پێویست بێت ـ لەگوند، شار، شاخ، چۆلەوانی ـ لەسەرووی هەمووانەوە دەبێ بزانن دیموکراسی گەل و تەواوی بەهاکانی دیکە لەبەرامبەر پەلاماردەرو ستەمکاری و تالانکارییەکان بپارێزن.

لەبواری ئابووریشدا دەتوانرێ لەمیانەی کۆمۆنەو کۆمەڵکاری و گروپەکانی دیکەی خەبات ئابوورییەك پێشبخرێت، کەپشت بەکالاکردن نەبەستێ، لەگەڵ تەندروستی گەل گونجاوبێ و زیان بەژینگە نەگەیەنێ. بێکاری کەتایبەتمەندێتییەکی بونیادگەرایی سیستەمەکانی چەوسانەوەیە، لەکۆمەڵگای دیموکراتی و ژینگەپارێزی گەلدا نابێتە کێشە. ئەم کۆمەڵگایە کەلەجیاتی یاسا لەبنچینەدا ئەخلاق رۆڵی تێدادەبینێ، لەمیانەی پەروەردەیەکی خولقێنەرانە ئەشقی ژیان بەکاریگەرە، لەناوخۆیدا شەرناناسێ و پەیوەندی برایەتی و دۆستانە تێیدا زاڵە، راسترین رێگایە بۆ بەرینەوە بەرەو سۆسیالیزمی پڕلەیەکسانی. کۆمەڵگای کۆمۆنەو سیستەمەکانی ئەتنیکی کەلەیەکسانی نزیکن و بۆ ماوەیەکی درێژخایەن گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین لەناویدا ژیاون ئەگەر لەگەڵ توانکارییە زانستی و تەکنۆلۆژییەکانی رۆژگاری ئەمڕۆماندا بکرێت بەیەك، ئەوا ژیانکردنی کۆمەڵگایەکی ژینگەپارێزی و ئازادیخوازی رەگەزی و دیموکراسی پێشکەوتوو وەك رەسەنترین نرخ و بەها واتاداردەبێت.

بەشی چوارەم

دیاردەو کێشەی کورد لەگێژاوی ڕۆژهەڵاتی ناویندا

دەروازە :

لەهەموو کاتێك زیاتر هەڵوێستێکی واقیعی سەبارەت بەدیاردەی کورد بایەخدار بووە. ئەو گێژاوەیەی ئێراق سەرچاوەی خۆی لەکێشەی کوردەوە وەردەگرێت. نازانرێ وەك بابەت و ڕۆژەڤی سەرەکی جیهان چۆن تێپەڕدەکرێت. هێزی چارەسەری شارستانییەتی ڕۆژئاوا تێرناکات و ناتەواو ماوە. جارێکی دیکە دەخوازرێ لەرێگای پرۆژە گەورەو تایبەتەکانی دوای شەڕە جیهانییەکان دەرەتانێك بدۆزنەوە. گرژییەکی مەزن لەناوچەکەماندا لەئارادایە. هیچ یەکێك لەرژێمە بونیادنراوەکان لەخۆیان دڵنیا نین. دیارنییە سبەینێ (داهاتوو) چی لەگەڵ خۆیدا دێنێ. لەلایەکی دیکەشەوە بەپێچەوانەی بانگەشەکان زیادبوونی ئەو دیاردەیە جێگای باسە کەبەتیرۆر ناوزەد دەکرێت. ئەوەش ڕوونناکرێتەوە کەتیرۆری راستەقینە چییە. لەکەشی تەمومژاوی گێژاوەدا گۆڕانکارییە بێخێرەکان تەراتێن دەکەن. سەرباری هەموو شتێك ئومێد بەبەرەبەیانی ئازادی دەکرێت.

کەوتووینەتە قۆناخێك نیتر ناتوانرێ وەکو جاران کورد بەڕێوەببردرێت. ئەگەر کوردان خۆشیان خوازیاربن ئیتر مەحاڵە بەردەوامکردنی تەمبەڵی ژیانە کۆن و نەفرەت لێکراوەکەیان لەگەڵ سەردەم بگونجێنن. ئەو کاریگەرییانەی بەشێوەیەکی ڕۆژانە لەناوەوەو دەرەوە دێن هەڵوەشانەوەی دیاردەی کورد خێراتردەکات. ناوەرۆك و خێرایی هێزە دەستێوەردەرە کردارییەکان ئاراستەو چۆنییەتی چارەسەری دەستنیشاندەکات. هەروەکو بڵێی لەسەرتاسەری ڕۆژهەڵاتی ناویندا کوردەکان ئەو ڕۆڵە شلەژێنە دەبینن کەئیسرائیل لەناو عەرەبەکاندا دەیبینێ. سەپاندن و چەسپاندنی دەوڵەتی فیدراڵی کورد لەئێراق مۆدێلی ناوەندیگەرایی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی ناوچەکە بەلاوە دەنێت. لەدەرەوەی ئیرادەی خۆیان، دەشێ مەیلێکی فیدراسیۆنبوون ئامادەبکەن کەلەگەڵ مێژووی ڕۆژهەڵاتی ناوین گونجاو بێت. ئەم قۆناخە لەسەربنەمای ململانێ و پێکدادانی دوو میللیگەرایی یاخود لەرێگای ڕێککەوتنی دیموکراتییانە بەرەو چارەسەری دەچێت، وەکو دوو پرسیاری گەرم جێگای خۆیان لەڕۆژەڤدا گرتووە.

وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کەلەدوای ۱۹۹۰ وەك هێزێکی تاکجەمسەری ناوبانگی دەرکرد، لەڕۆژهەڵاتی ناویندا کەوتۆتە ناو ئەزموون (تاقیکردنەوە)ی هەرەگەورەی خۆی. بەشێوەیەکی ڕۆژانە لێپرسینەوە سەبارەت بە بەپرۆژەی ڕۆژهەڵاتی ناوینی گەورە دەکرێت. شوێنگەی کوردان لەپرۆژەکەدا

گرنگترین بابەتە. دەشێ پێبەپێ پەیوەندی کورد لەگەڵ ئەمریکاو ئیسرائیل بکەوێتە ڕەوشێکی ستراتیژییەوە. دەبێ کاریگەرییەکانی ئەم ڕەوشە لەسەر ناوچەکە باش لێکبدرێتەوە. ئەمە هێژای گفتوگۆکردنە ئایا قۆناخێکی پڕ لەخیانەت بۆ کوردان دەستپێدەکات یاخود لەناوچەکەدا دەبن بەئەستێرەیەکی هەڵکشاو. بۆ یەکەمین جارە پەیوەندییەکانی کوردان لەناوخۆیان و لەگەڵ قەوم و دەوڵەتە دراوسێکان گەیشتۆتە دۆخێك لەقووڵاییەوە پەیوەندی بەستراتیژییەتی ناوچەکەوە هەیە. پەیوەندییەکانی کورد ـ عەرەب، کورد ـ ئێران و کورد ـ تورك کەوتۆتە قۆناخێك پێویستە زیاتر مێشکی خۆمانی پێوە ماندوو بکەین.

لەلایەکی دیکەوە ئایا پارت و بزووتنەوەکانی کوردان کەبەرامبەر بەئافراندنی هزرو چالاکی و سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی دیاردەی کورد بەرپرسیارن بۆ وەڵامدانەوەی قۆناخ توانستی پێویست لەخۆیان شك دەبەن ؛ دەشێ هەڵوێستەکانی میلیگەرایی سەرمتایی، سۆسیالیزمی بونیادنراو و لیبرالییەکان وەڵامی ئەمڕۆ بدەنەوە ؛ چۆن دەتوانرێ نوێبوونەوەی ئایدیۆلۆژی و هێزی زهنییەت بەدەستبهێنرێ، ئەمانەش پرسیاری گرنگن. ئایا ڕێبەرەکانی باشوور (کوردستانی ئێراق) کاتێك ئەو هەنگاوانە دەهاوێژن کەتەواوی کوردان، تەنانەت گەلانی ناوچەکەو دەوڵەتەکانی پەیوەندیدار دەکات دەتوانن بەگوێرەی بەرپرسیارێتی پێویست ڕەفتاربکەن ؟ ئایا دەتوانن کارەکتەرە (کەسایەتییە) باوو بەرژەوەندیپەرستە تەسکەکەیان و بەکاربردنی کەسێتی خۆیان تێپەڕ بکەن؟ بۆئەوەی ڕێگا لەپێش کارەساتی دیکە نەگەنەوە پێویستە کامە تەگبیر پێشبخرێ، چۆن و کێ ئەنجامیدەدات؟ بێگومان ئەم پرسیارانەش گرنگی و بایەخی خۆیان پاراستووە، سەرلەنوێ کێشەکان و ڕێگەچارەی لەپارچەکانی کوردستان دەبێتە ڕۆژەڤ و پێویستی بەپێشخستنی ئەم ڕێگەچارانە هەیە کەشیاوی پراکتیزەکردنن. بۆ ئەوەی ئێش و ئازاری نابەجێ زیاد نەبێت، گرنگی تێکۆشانی جەماوەری دیموکراتییانە بایەخداردەبێ. لەمیانەی گفتارێکی سیاسی نوێ و بەبێ هەڕەشەکردنە سەر سنووورە سیاسییەکان، ئەگەری ڕێگەچارە متمانە بەخشەکان ڕۆژبەدوای ڕۆژ گرنگییەکەی زیاتر دەبێت. لەهەر پارچەیەکی کوردستان بەشێوەیەك لێگەڕینەکانی چارەسەری لەڕۆژەڤدایە ناتوانرێ دوابخرێت.

ئەو گۆڕانکارییانەی هێزی پێشەنگی ئەم سی ساڵەی دوایی "PKK" بەخۆیەوە بینی، تائێستاش گرنگی خۆی پاراستووە. ئەو کێشانەی بزووتنەوە چەپڕەوەکانی جیهان لەساڵانی ١٩٦٨ و دوای ١٩٩٠ دووچاری هاتن، ڕەنگدانەوەی لەسەر"PKK" ش هەبوو. ڕێبازی پارت کەناوێتەبوونێکی سۆسیالیزمی بونیادنراو و ڕزگاری نیشتمانی بوو، لەناکامی فشارە قورسەکانی دەرەوەو بەو ئەندازەیەش کەموکورتییەکانی ناوەوە، چەندەی هەوڵدرا نەیتوانی توانستی ڕاستەقینەی خۆی بخاتەگەڕ و خۆی ڕێکبخات. لەئەنجامی پراکتیکێکی نیو گەریلایی ـــ نیو سەرهەڵدان ڕێگای لەپێش زیانی زۆر بێواتاکردەوە. بەپێی تێپەڕبوونی کات پراکتیکی گروپە چەتەو وێڵ و یاخییەکان ئەو بەهایانەیان لەناودەبرد کەبەرەنجێکی مەزن ئاواکرابوون، ئەمانە بەکرداری پاکتاوکارییان دەسەپاند. سەرباری تێکڕای هەوڵ و کۆششەکان لەدوای ١٩٩٥ "PKK" لەناوەڕۆکی ڕاستەقینەی خۆی دابڕابوو.

ئەزموونەکانی کادەك و کۆنگرەی گەل شانبەشانی گۆڕانکارییە تەکتیکی و ستراتیژیی و تیۆرییەکان بەواتای سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەهات. پێکهاتەی کادیرانی کۆن نەیانتوانی ئەم بارە هەڵگرن. لەمیانەی پارچەبوونێکی کردارییەوە چۆنییەتی بێکاری و ئاوارەیی خۆیان نیشاندا. لەچوارچێوەی خاوەنداریکردن لەمیراسی ئەرێنی "PKK" وەك هەنگاوێك بەرامبەر پاکتاوکاری راستڕەوی و چەپڕەوی بیر لەسەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" کرایەوە. لەکاتێکدا لەهەموو بوارێکدا کوردستان هەنگاو بۆ قۆناخێکی نوێ دەهاوێژێ، پێویستی بەئەنالیزێکی گشتی ئەم گۆڕانکاریانەو پێشخستنی رەخنە ـ رەخنەدان و سەرلەنوێ دەستنیشانکردنی ئەرکەکان هەیە.

هەندێ رێبازی جیاکاری لەکۆمەڵگای کوردستاندا

١. چوارچێوەیەکی کورت سەبارەت مێژوو و بابەتەکانی کوردو کوردستان: پێناسەکردنی کوردستان وەك وڵاتێك و کوردان و گروپە کەمایەتییەکان وەك کۆمەڵگا سانایی نییە. بابەتەکانی وڵات لەجوگرافیای رۆژهەڵاتی ناویندا پێناسەی جیاواز لەخۆوە دەگرن. ئەگەر لەچاخەکانی ناوین دەستپێبکەین دەبینین پێناسەکانی وڵات لەسەربنەمای ئایینی لەپێشە؛ بەشێوەی وڵاتی موسڵمانان، وڵاتی کافران پۆلێن کراوە، لەگەڵ ئەوەی جیاوازی قەوم و خێل بوونی هەیە، بەڵام جیاکارییەکی یەکلابۆوەی سنوور بوونی نییە. کاتێك پرسیار بکرێ سنووری گروپە ئەتنی و قەومەکان کوێیە، ئەو وەڵامانەی دەدرێتەوە مسۆگەر نییە. بەشێوەیەکی گشتی شوێنی جێنشینی کۆمەڵەکانی قەوم و خێڵ دیاردەکرێت. لەگەڵ پێکهاتەیەکی سیاسی دیاریکراودا ناگونجێن. پێکهاتە سیاسییەکان زیاتر لەسەر بنەمای شارن. جوگرافیاکەشی ناوچەی چالاکییەکانی شارە. دەشێ وەرزەکانی هاوین و زستان سنووری ناوچەکانی بڵاوبوونەوەی خێڵ بگۆڕن. هەرچی سنووری زەوییەکانی خانەدانە بەهێزەکانە دوورە لەوەی واتایەکی سیاسی پێبدرێت. بەڵام بەشێوەیەکی گشتی سنوورەکانی عەرەب، تورك، کورد، فارس و قەومەکانی ئاستی ژێرتر لەمیانەی زمان و کولتوورەکەیان هێڵە پانەکەی دەستنیشاندەکرێت.

وشەی "کور" لەژێر وشەی کوردستاندا شاراوەیە و ریشەکەی بۆ سۆمەرییەکان دەگەڕێتەوە. بەزمانی سۆمەری کور واتە شاخ. پاشگری دی گوزارشت لەئینتیما دەکات. بەمجۆرە وشەی "کوردی" واتای شاخییەکان، گەلی شاخی دەبەخشێت. دەتوانین ئەمەش بۆ دواوە، بۆ ساڵانی ٢٠٠٠ ی پ.ز بگەڕێنینەوە. لەم دۆخەدا دەبینین هەندێ ناولێنانی دیکەش لەئارادا بووە. لەساڵانی ١٠٠٠ی پێش زایین (لۆییەکانی) دراوسێکانی رۆژئاوایان کەخاوەن کیانێکی بەهێز بوون وشەی "گوندوانا"یان سەبارەت بەکوردستان بەکاردەهێنا کەبەواتای "مەملەکەتی گوندەکان" دێت. گوند : واتە لادێ تائێستاش لەزمانی کوردیدا بەکاردەهێنرێ. لەقۆناخی حوکمرانی ئاشوورییەکانیشدا وشەی نایری بەکاردەهێنرێ کەبەواتای خەڵکی وڵاتی "نەهر" رووبارەکان دێت. تەنانەت هەروەکو دەزانرێ فیدراسیۆنی نایری لەنێوان دیجلە ــ زاب دامەزراوە. هەروەها دەبینین بەشێکی بەرفراوانی بەهۆی بوونی کانزاکان (مەعدەن) بەمەدائین : ماد : وڵاتی مەعدەنەکان بەناوکراوە. ئەم ناوانە لەقۆناخی

سالانی نێوان ١٣٠٠ ـ ٥٠٠ ی پێش زایینـدا کەسەردەمی حوکمڕانی ئاشوورییەکانە بەکارهێنراوە. لەرێگای شیکارێکی هاوشێوە دەتوانرێ بگووترێ وشەی ئورارتوو ریشەکەی بۆ سۆمەرییەکان دەگەڕێتەوە. ئور بەواتای لوتکە (تەپگرد)ی بەرز دێت. ئورارتوو بەواتای مەملەکەتی زەوییە بەرزاییەکان دێت. لەبەرئەوەی سۆمەرییەکان لەمیزۆپۆتامیای خواروو ژیاون، بەرامبەر هەوارە بەرزەکانی سەرووی خۆیان، بەردەوام ئەو زاراوانەیان بەکارهێناوە کەگوزارشت لەبەرزایی دەکەن. شیمانەی هەرە لەپێشە کەوشەی "هۆری" یش لەهەمان سەرچاوەوە دێت. بەواتای گەلی خاوەن ولاتی بەرزایی دێت. واتە دیسان بەواتای گەلی شاخی دێت. "کۆماگەنەس"ناولێنانێکە ریشەکەی بۆ هێلینیەکان دەگەڕێتەوە. لەنزیکەی سالانی ٢٥٠ ی پێش زایین تاوەکو ١٠٠ی زایینی پادشایەتی کۆماگەنا لەئارادا بووەو ناوەندەکەشی لەشاری ئادیەمانی رۆژگاری ئەمڕۆمان بووە. "کۆم" ئەو ناوەیە کەبە کۆمەڵە رەوەنـدەکان و شوێنی نیشتەجێبوونیان دەگووترا، ئەمڕۆش بەواتای زۆم (رەشماڵ) دێت. هەرچی " گەنە"یە بەواتای بنەچە، هۆزو خێڵ دێت.

لەچەرخەکانی ناوینیشدا لەسەردەمی حوکمڕانی سولتانە عەرەبەکان ـ بلد الأکراد ـ ناوچەی کوردەکان وەك ناوێك بەکارهاتووە. هەرچی سولتانە سەلجوقییەکانن کەزمانی فارسییان بەکاردەهێنا، یەکەم خاوەن دەوڵەت بوون کەبەفەرمی وشەی کوردستانیان بەکارهێناو بەواتای ولاتی کوردان دێت. دواتر دەبینین سولتانە عوسمانییەکان، بەتایبەتیش لەلایەن سولتان یاووز سەلیم لەمیانەی بەکارهێنانی دەستەواژەکانی حوکمەت و ئەیالەتەکانی کوردستان بەشێوەیەکی چڕ وشەی کوردستان بەکاردێنن. لەیاسانامەی ١٨٤٨ و ١٨٦٧ زەوی و زاردا بەشێوەیەکی فەرمی ئەیالەتەکانی کوردستان ئاواکراوە. لەقۆناخەکانی مەشروتیەتدا نوێنەرایەتی کوردستان لەئەنجوومەن دادەنرێ. لەسالانی ١٩٢٠ کان چەندین رێنمایی، فەرمان و بۆچوونی راگەیاندووە کەوشەکانی کوردو کوردستانی تێدا بەکارهێنراوە. هەرچی نکوڵیکردنی فەرمییە، زیاتر دوای سەرکوتکردنەوەی یاخیبوونەکان شانبەشانی سیاسەتی تواندنەوە پێشخراوە. کوردو کوردستان کەبەواتای ولاتی کوردان دێت، خاوەن تایبەتمەندێتی و جیاکارییەکی وەهایە کەکۆنترین گەل و ولاتی مێژووومان دێنێتەوە یاد. بەلام لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا لەواتای سیاسی زیاتر بەواتای کولتوورێکی ـ جوگرافی بەکاردەهێنرێت. لەگەڵ بڕیاری دەوڵەتی فیدراڵی کوردی لەباشوور (کوردستانی ئێراق)، ئیتر بەو واتایە دێت کەوشەی کوردستان بەواتا سیاسییەکەی دەردەکەوێتە بەروو. گرنگتریش ئەوەیە لەمیانەی ئەو گۆڕانکاری و پێشکەوتنە سیاسییانەی "PKK" رێگای لەپێشکردەوە ئەمە لەولاوە بمێنێت کوردستان وەك وشە، بەڵکو وەك بابەتێکی سیاسی ـ کۆمەلایەتی لەگۆڕەپانی نێودەوڵەتی و ناوچەکە بەشێوەیەکی بەرفراوان بناسرێت.

بەشێوەیەکی ستراتیژی ناوچەیەکی ٤٥٠ هەزار کیلۆمەتر چوارگۆشە دەگرێتەوە کەکەوتۆتە نێوان فارس، ئازەری، عەرەب و تورکەکانی ئەنادۆڵ. شاخەبەرزو دارستان و رووبارە بەپیتەکانی جوگرافیای رۆژهەلاتی ناوین پێکدێنێ. زەوییە سەوز داپۆشراوەکەی بۆ ئاژەڵداری لەبارە. خاکەکەی بۆ بەرهەمهێنانی هەمووجۆرە میوە، سەوزەو رووەکێك گونجاوە. ناوەندی سەرەکی گەورەترین شۆڕشی

مێژوو، شۆڕشی کشتوکاڵی نیئۆلیتیکە (۱۱۰۰۰ی پ.ز تاوەکو ٤٠٠٠ ی پ.ز). سەرچاوەی شارستانییەتەکان و ناوچەی پەرینەوەیانە. لەکاتێکدا ئەم شوێنگە ستراتیژییە دەرفەت بەکوردان دەدات وەك قەوم خۆیان بپارێزن، رێگا لەپێش ئەوەدەکاتەوە لەگۆڕەپانی شارستانییەتدا بەدواکەوتوویی بمێنێتەوە ــ بەهۆی تێپەڕبوون و داگیرکارییە بەردەوامەکان.

پێناسەکردنی کۆمەڵگای کورد سانایترە. شاخ و کشتوکاڵ و ئاژەڵداری هاوواتای گەلی کوردە. لەکاتێکدا شاریبوون (بوون بەخەڵکی شار) بابەتێکی دوورە، لەوانەیە گوندێتی (لادێتی)یەکەمین دیاردەی کۆمەڵایەتی بێت لەمێژوو کەباپیرەی کوردان ئەنجامیانداوە. کوردان چەندە گوندی و رەوەند بن بەو ئەندازەیە دوور بەشاری (شارستانی) بوونن. هەروەکو کۆماگەنە زۆر باش روونیکردۆتەوە، رەوەندی و نیوگوندێتی بەهەزاران ساڵ سیستەمی جوڵانەوەو نیشتەجێبوونی کوردان بووە. هەرچی شارەکانە زیاتر داگیرکەران ئاوایانکردووە یان پڕیان کردۆتەوە. هەڵبەتە ئەمە بەو مانایە نایەت کەکوردان شاریان ئاوا نەکردووەو نەبوونەتە خاوەنی شارستانی. هەروەکو دەزانرێ خاوەنی چەندین شارستانییەتی شار بوونە، لەسەرووی هەمووشیانەوە دەوڵەتەکانی ئورارتوو، ماد و میتانی. لەچاخەکانی ناوینیشدا بەشێوەیەکی بەربڵاو حکومەتی شارو ئەیالەتەکانیان ئاواکردووە. بەڵام لەبەرئەوەی دەوڵەت و حکومەتەکانی دایانمەزراندووە درێژخایەن نەبوون، شارەکان زیاتر بڕیارگەو کۆمەڵگاکانی نزیك بەداگیرکەرانی لەخۆوەگرتووە. لەکاتێکدا لەچاخە سەرەتاییەکاندا مۆرکی خۆی لەشارو شاکارە هونەرییەکانی سۆمەر، ئاشوور، ئارامی، پارس و هێلینییەکان داوە، ئەوا لەچاخەکانی ناوینیشدا شوێنپەنجەی خۆی لەسەر کولتوورو زمانی عەرەبی و فارسی بەجێهێشتووە. چەندین رۆشنبیر، فەرماندەو کاربەدەستانی دەوڵەت لەناو ئەم زمان و کولتوورە دراوسێیانەدا خاوەن رۆڵ بوون. سەرباری ئەوەی زمانی کوردی ریشەیەکی کۆن و بناخەیەکی کولتووری هەیە، بەشێوەیەکی سنووردار بوونی بەزمانی نووسین و نەبوونی بەزمانی دەوڵەت، رێگر بووە لەبەجێهێشتنی بەڵگەو ئەنجامدانی پێشکەوتن. سەرباری ئەمەش کولتووری کوردان توانیویەتی لەرێگا ناراستەوخۆکانەوە، لەمیانەی هەبوونی خێڵایەتی خۆی و پاشماوە مێژووییەکان تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوامی بەهەبوونی خۆی بدات.

ئەگەرێکی زۆر بەهێزە کەزمان و کولتووری کوردان وەك یەکەمین دەستپێکەری شۆڕشی نیئۆلیتیکی بنارەکانی زاگرۆس ــ تۆڕۆس ــ چەندین شوێنەوارناس لەوەدا هاو فیکرن ــ بەپێی تێپەڕبوونی کات بناخەی هەموو کولتوورو زمانەکانی هیندۆ ئەوروپی پێکهێناوە. مەزەندە دەکرێ لەساڵانی ۹۰۰۰ ی پێش زایین بەدواوە، لەشێوەیەکی جەستەیی زیاتر لەبواری کولتوورییەوە بەرەو جوگرافیای هیند ـ ئەوروپا پەلیهاوێشتووەو بڵاوبۆتەوە. دەتوانین پێکهاتنی خۆشی بۆ ساڵانی ۱۵۰۰۰ ــ ۱۰۰۰۰ی پێش زایین بگەڕێنینەوە ـ لەگەڵ دەرکەوتن لەقۆناخی سەهۆڵبەندی چوارەم (۲۰۰۰۰ ــ ۱۵۰۰۰ی پ.ز) شیمانەیەکی لەپێشە کەوەك زمان و کولتووریی خۆجێیی (ئۆتۆکتون)ی ناوچەکە شێوەیان گرتووە. لەساڵانی ٦٠٠٠ی پێش زایین زۆر بەباشی خێڵە (ئەتنیکە) کوردەکان جیادەکرێنەوە. (لەساڵانی

٣٠٠٠ ــ ٢٠٠٠ی پ. ز) دەبینین بۆ یەکەمجار لەژێر ناوی هۆرییەکان دێنە سەر شانۆی مێژوو. سۆمەرییەکان بەهۆی دارستان و کانزاکان، هۆزە هۆرییەکانیش بەهۆی دەوڵەمەندی شارستانی بەهەزاران ساڵ بەرامبەر یەکدی لەناو تێکۆشانێکی هێرش ـ بەرگریکردندا بوون. ئەم دیالەکتیکە مێژووییە بەرامبەر بابلی، ئاشووری، هیتیت، ئیسکیتەکان، پارس و هێلینییەکان بەردەوام بووە. لەوانەیە کوردان لەسەرووی ئەو قەوم و هۆزانەوە بێن کەبەشێوەیەکی بەرامبەر لەناو ڕەوتە ڕەوەند و جێنشینەکاندا ژیاون. ڕۆڵی کولتووری میدی و هۆری یەکلاکەرەوەیە لەگواستنەوەی شارستانییەتی سۆمەر بۆ هیتیت، لوویی، ئیۆن و پارسەکان. جێگرتنی ئەم گەلانە لەگرووپی زمان و کولتووری هیندۆ ـ ئەورووپی لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم ڕاستینەیەیە.

لەمێژووی "هێرۆدۆت"دا بەئاشکرایی دەبینرێ کەزمان و کولتووری کاریگەر لەسەر هێلینییەکان ریشەکەی بۆ میدییەکان دەگەڕێتەوە. تاوەکو ساڵانی ٩٠٠ ــ ٤٠٠ ی پ. ز هێلینییەکان لەژێر کاریگەری بەرفراوانی میدییەکاندا دەژین. لەم قۆناخەدا چەندین فاکتەری ماددی و مەعنەوی لەسەرچاوەکانی ئورارتوو ــ ماد ــ پارس وەرگرتووەو لەمیانەی سەنتێزی خۆیان دەوڵەمەندیان کردووە. مەزەندەدەکرێ باپیرەی کوردان هۆرییەکان لەقۆناخەکانی (٢٥٠٠ ــ ١٥٠٠ پ.ز)، هەروەها میتانییەکانی بەرپشە هۆری (١٥٠٠ ــ ١٢٥٠ پ.ز)، نایبرییەکان (١٢٠٠ ــ ٩٠٠ پ. ز)، ئورارتوویەکان (٩٠٠ ــ ٦٠٠ پ.ز)، میدییەکان (مادەکان) (٧٠٠ ــ ٥٥٠ پ.ز)، بەشێوەی پادشایەتی و فیدراسیۆنی خێڵە (عەشیرەت) کان ژیاون. کۆمەڵگای کورد لەم قۆناخەدا بەرەو پلەداری و دەوڵەت دەچێ. باوکسالارێتییەکی بەهێزیان پێشخستووە. لەبەرئەوەی لەسەردەمی کشتوکاڵی نیئۆلیتکدا ژن چالاکترە، قورسایی ژن لەکۆمەڵگای کوردەواریدا بەهێزە. شیمانەی لەپێش ئەوەیە، بۆماوەیەکی درێژ ئەم هێزەی خۆی بەکارهێناوەو بناخەکەشی شۆڕشی کشتوکاڵ بووە. فاکتەرە مێیینەکانی زمان، باوەڕی عەشتاری خوداوەندەژن بەڵگە سەلمێنەرەکانی ئەم ڕاستییەن.

لەقۆناخی ٧٠٠ ـ ٥٥٠ی پێش زایین زەردەشتی وەك شۆڕشێکی هزری کوردان پێشکەوتنی بەخۆوە بینیوە. هزری زەردەشتایەتی کولتوورێکە پشت بەکشتوکاڵ دەبەستێ، لە ئاستی ئاژەڵدا پڕ لەخۆشەویستییە، بنەماکەی یەکسانی ژن ـ پیاوەو ئەخلاقی ئازاد وەك فەلسەفەیەك دەگرێتەدەست، لەڕێگای پارسەکاندا بەرەو ڕۆژهەڵات، لەڕێگای هێلینییەکانیشەوە بۆ شارستانییەتی ڕۆژئاوا کاریگەرییە بەهێزەکانی گوێزراوەتەوە. جێگای خۆی لەسەر هێڵی جیابوونەوەی ڕۆژهەڵات ــ ڕۆژئاوادا گرتووە، لەشێوەگرتنی شارستانییەتدا کاریگەرییەکەی لەسەر هەردووکیان بەلانی کەم هێندەی ئایینی مەسیحی و موسەوی ڕۆڵی سەرچاوەی بینیوە. لەبنەڕەتدا شارستانییەتی پارس شارستانییەتێك بوو مادەکان ئاوایانکردبوو، ئەو شارستانییەتەی پارس ــ ماد بوو کەبەیەکەوە لەگەڵ هۆزە پارسەکاندا درێژەیان پێدا. ئەم ڕاستینەیە بەشێوەیەکی زۆر ڕوون و ئاشکرا لەمێژووی هێرۆدۆتدا دەبینرێ. دووەمین گرووپی ئەتنیکی (خێڵەکی)یە کەلەسەرەتاوە تاکۆتایی بەشداری لەئیمپراتۆریەتدا دەکات.

لەسەردەمی ساسانییەکانیشدا هەمان ڕەوش بەردەوام دەبێت. لەتەواوی شارستانییەتەکانی ئێراندا هەڵسەنگاندنی ڕۆڵی کوردان لەریزی دووەم هەڵوێستێکی واقیعییە.

باوو باپیری کوردان کەلەچاخە سەرەتاییەکاندا بەشێوەیەکی بەهێز لەناو باوکسالارێتیدا ژیاون، بەقووڵایی جیابوونەوەی چینایەتییان بەخۆیانەوە نەدیوە. بەرامبەر ئەوەی ڕەوشی پلەدارییان بەهێزبووە، بەڵام لاوازی جیابوونەوەی چینایەتی، سەرچاوەی خۆی لەتۆکمەیی ڕەوەندێتی هۆزە شاخاوییەکان وەردەگرێت، کۆمەڵەکانی خێڵ ـ تیرەکان کەلەنێو پەیوەندی خزمایەتیدان لەناو خۆیاندا دەرفەت بەپێشکەوتنی کۆیلایەتی نادەن. هەروەکو دەزانرێ کۆیلایەتی، زیاتر بەرهەمی شارستانییەتی شارە، فۆلکلۆری کۆمەڵگای کوردەواری زیاتر فاکتەرەکانی لایەنی داستانی لەپێشە. لەبەرئەوەی داستانەکان باس لەقارەمانێتی دەکەن، مەزەندەی لەپێش ئەوەیە لەقۆناخی پلەداری مابێتەوە. دەتوانین سەرچاوەی ئاوازی داستانەکانی وەك مەم و زین، مەمی ئالان و دەروێشی عەبدی بۆسەردەمی مۆسیقای سۆمەرییەکان بگەڕێنینەوە. دیسان شیمانەدەکرێت داهێنانێکی هۆزە هۆرییەکانی ساڵانی ۴۰۰۰ی پ.ز بێت کە لەرەوتی سۆمەرییان وەرگرتووە. سیستەمی مۆسیقاو یارییە کوردەوارییەکان کولتوورێکی بەهاداری هونەری و بەبەرەکەتی ڕۆژهەلاتی ناوینە. دەشێ بەڕادەی هەرمزێدە هەبوونی مێژوویی کوردان لەسیستەمەکانی مۆسیقاو یاریدا ببینرێ. دیسان دەتوانرێ هەمان تێبینی لەراوەستەی ژن، شێوازی جل پۆشینی و وردەکاری جوڵەکانیدا ببینرێت. بنەچەی ڕەسەنێتی کوردان سەرچاوەکەی بۆ چاخەکانی دێرین دەگەڕێتەوە. سروشتی سەختی شاخەکان، بەرخودان بەرامبەر داگیرکارییە هەمیشەیی و بێرەحمەکان و رابردووی مێژووی درێژخایەن، ڕۆڵی سەرەکییان لەپێکهێنانی ئەم ڕەسەنایەتییەدا بینیوە.

دەرك بەوەدەکرێت کە لەتێپەڕبوون بۆ چاخی ناوین شوێنپەنجەی قۆناخی هێلینییەکان دیارە. پادشایەتییەکانی ئەبگار لەناوەندی شاری ئورفا ۳۰۰ پ.ز، کۆماگەنای ناوەندەکەی لەئادیامان و سامسۆن بوو لەگەڵ پادشایەتی پالیمێرا (تەدمور)ی سوریا تایبەتمەندێتی هاوشێوەیان لەخۆوە دەگرت، کاریگەرییەکی بەهێزی هێلینییەکانیان لەسەربوو. ڕاستتر، نوێنەرایەتی نموونەی پڕشنگداری یەکەمین سەنتێزی ڕۆژهەلات ـ ڕۆژئاوا دەکەن لەمێژوودا. ئەم شارستانییەتانەی تاوەکو سەردەمی فەتحی ڕۆما بەردەوامبوو ـ هەرەدوایی ڕووخانی پالیمێرا لەساڵی ۲٦۹ی زایینی بوو، نوێنەرایەتی قۆناخێکی گرنگی پێشکەوتنی ناوچەکە دەکەن. ئەو شوێنەوارە مێژووییانەی لەئورفا، نەمروودو پالیمێرا ماونەتەوە هی ئەم قۆناخەن. ئەو شارستانییەتانەن کە لەگەڵ کوردان لەنێو هاتووچۆییەکی فراواندان. لەم قۆناخەدا هەردوو زمانی ئارامی و هێلینی وەکو دوو ڕکابەری یەکتری ناویان دەرکرد بوو. بەرامبەر ئەم شارستانییەتانە کەمزیاتر بەسەر ڕێگاکانی بازرگانی زاڵبوون، کوردان زیاتر لەرێگای کشتوکاڵ و ڕەوەندێتی دەوروبەرێك بۆخۆی پێکدێنێ. پاشماوەی ئەم سیستەمە کەتا ڕۆژگاری ئەمرۆمان ماوەتەوە، ئێستاش درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات. نامۆبوونی ناوەندەکانی شار و کوردایەتی ڕەوەندێتی و ناوەندەکانی گوند هەروەکو بڵێی دوالیزمێکی دیالەکتیکی پێکدێنێ.

لەئیمپراتۆریەتی ساسانی کە لەسەرەتاکانی سێیەمین سەدەی زایینی دامەزرا فورسایی کوردان گۆڕانکاری بەسەردا نەهات. زەردەشتی پاڵپشتی سەرەکی ئایدیۆلۆژییە. مانی پێغەمبەر نوێبوونەوە ئەنجامدەدات کە لەساڵانی ٢١٠ ــ ٢٧٦ی زایینی ژیاوە. سەنتێزنێك لەسەرجەم ئایینەکانی قۆناخ پێکدێنێ، دەکرێتە تۆڕی هێزی بنچینەیی ئیمپراتۆریەتەکانی ڕۆماو ساسانی و خولقاندنی ئاشتی و ڕێنیسانس بەئامانج دادەنێ. بەڵام دووچاری توورەیی راهیب (مووغ)ە توندڕەوەکانی ئایینی زەردەشتی دێ و دەکوژرێ. سەرباری ئەمەش وەك ڕێبازێکی بەهێزی هزر شوێنپەنجەکانی تاوەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆشمان ماوە. بڵاوبوونەوەی ئایینی مەسیحیش ڕێکەوتی ئەم قۆناخەیە. بەتایبەتیش ئورفاو نوسەیبین (نیزیب) وەك بەهێزترین ناوەندی مەسیحێتی لەو قۆناخەدا کاریگەری لەسەر کوردانیش دەکات. مەسیحیەتییەکی ڕێژەیی بەخۆیەوە دەبینێ. هەبوونی زەردەشتیزم لەناو ساسانییەکان دەبێتە ڕێگر لەبەردەم پێشکەوتنی تەواوەتی مەسیحییەکان.

مەزەندەی ئەوە دەکرێت لەقۆناخی ساسانییەکان (٢١٦ ــ ٦٥٢ی زایینی) پێکهاتەی دەرەبەگایەتی لەناو کوردان دەرکەوتووە. مانیگەرایی جۆرێك لەئیسلامی پێشوەختە. خودی مانیش لەدایکبوونێکی پێشوەختی حەزرەتی محەممەدە. بەڵام کاریگەری شەڕە وێرانکەرەکانی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەتی ڕۆماو ساسانی بەساڵان بەردەوام بووە. پێچەوانەی قۆناخی هێلینی کۆمەڵگا بەشێوەیەکی هێمنانە ڕووی پێشکەوتنی بەخۆوە نەدیوە. پێشبڕکێیەك لەنێوان مەسیحییەت و زەردەشتی لەئارادا بووە. نەستوریگەرایی ئەو ڕەوتە ڕکابەرە مەسیحییەیە کە لەژێر کاریگەری ساسانییەکان دایە. ئاشووریەکان کەناسنامەی مەسیحییەتیان وەرگرت و ناوی سوریانییان لەخۆیان نا لەو قۆناخەشدا زۆر بزۆك بوون. بەتایبەتی ئەو تێکۆشانەیان کردووە کەبەهای ئەرشیفێکی بایەخداری هەیە. لەپەلهاوێشتن و بڵاوبوونەوەی ئایینی عیسایی لەگریکەکان (یۆنانە کۆنەکان) زیاترخاوەن ڕۆڵ بوون. چەندین گەورە قەشەی مەزنیان پێگەیاندووە. مەزەندە دەکرێ ئەدەبیاتێکی بەرفراوانیان پێشخستبێت. لەئورفا، نوسەیبین و سێرت ئەکادیمیای پێشکەوتوویان ئاواکردووە. لەپێکهێنانی ناوەندی زانستی گوندی شاپووری ساسانییەکانیشدا ڕۆڵیان دیاریکراوە. زمانی ئارامی وەکو زمانی هاوبەش بەردەوامی بەکاریگەری خۆی دەدات. لەکاتێکدا زمانی گریکی (یۆنانی) بۆ ناوچەی بێزەنتییەکان دەگوازرێتەوە، ئەوا زمانی ئارامی لەرۆژهەڵات بووە بەزمانی زاڵی بازرگانی و ئەدەبیات ـ ئایین.

شیمانە دەکرێت لەم قۆناخەدا (٢٥٠ ـ ٦٥٠ی زایین) کوردەکان نەریتی دەرەبەگایەتییان پێشخستبێ و لەم بوارەدا بەوەرچەرخانێکی کۆمەڵایەتی تێپەڕبووبن. پێشکەوتنی فیۆدالیزم، جیابوونەوەکانی پێکهاتەی ئەتنیکیش نیشاندەدات. چەندەی دەچێ پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکان لەکۆمەڵگای کوردەواریدا پێشدەکەوێت. لەم سەردەمەی پێشکەوتنی شارستانییەتی دەرەبەگایەتیدا شۆڕشی ئیسلام دەتەقێتەوە. ئیسلامییەت پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی و شۆڕشی هزری کۆمەڵگای دەرەبەگایەتییە کە لەسەربنەمای بەشاربوون پەیوەندییەکانی کۆیلایەتی وشك و پەیوەندییە ئەتنیکییەکانی لەبەردەم پێشکەوتن کۆسپبوون دووچاری وەرچەرخان دەکات و سیستەمێکی پێشکەوتووترە. ئەو پێشکەوتنەی

لەچین و هیندستان لەمیانەی پەرەسەندنی پلەبەپلە (تدریجی) بەدیدێت، لەئەوروپا لەرێگای شۆڕشەوە ئەنجامدەدرێت. ئیسلامییەت دوا شۆڕشی گەورەی شارستانییەتی رۆژهەلاتی ناوینە. تاوەکو نزیکەی سەدەی دوانزدەهەم لەپێشکەوتنی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیدا رۆڵی پێکهاتەی ئایدیۆلۆژی و سیاسی بنەڕەتی دەبینێت.

ئەو ئیسلامییەتەی دوای رووخانی ساسانییەکان (٦٥٠ زایینی) لەناو کوردان پێشکەوتنێکی خێرای بەخۆیەوە بینی، ئەرستۆکراتییەتێکی دەرەبەگایەتی ئاواکردووە. هێزە دەوڵەتگەرایی و پلەدارییەکانی کوردان کە لەژێر عەرەباندنێکی بەهێز وەرچەرخانیان بەخۆیانەوە بینی لەم قۆناخەدا بوونەتە یەکێك لەبەهێزترین گروپە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان. لەرێگای خانەدانی کوردە ئەیوبییەکان (١١٧٥ ـ ١٢٥٠ ز) بەهێزترین خانەدانی سیاسی رۆژهەلاتی ناوینیان پێکهێناوە. لەناو کوردانیشدا زۆر بەکاریگەربوونە. لەلایەکی دیکەشەوە سوڵتانە سەلجوقییەکان کە لەساڵی ١٠٥٥ ئیمپراتۆریەتیان لەعەباسییەکان دەوروەرگرت بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ کورداندا ژیاون. هەروەکو تائێستا لەکەرکوك لەئارادایە ئەم بەناویەکداچوونە لەپێکدادان زیاتر بەشێوەی هاوبەشێتی تێپەڕکراوە. دەوڵەتی دەرەبەگی لەشێوەی شەدادی، بووەیهییەکان و مەروانییەکان پێشکەوتنیان بەخۆیانەوە بینیوە کە بەتایبەت ریشەکەیان کورد بووە. چەندین میرنشین و حکومەتی دیکەی کوردان ئاواکراون. ئەوەکانی شەرەفخان درێژخایەنترین میرنشینیان ئاواکردووە کەناوەندەکەی بەتلیس بووە. تاوەکو سەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی بەردەوام بووە. تایبەتمەندێتییەکانی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتی رێگای لەپێش وەرچەرخانێکی گرنگی هزری کۆمەلگای کوردەواری کردەوە. جگە لە"زەردەشتییەکان ـ ئێزیدییەکان" پاشماوەی زەردەشتی نەماوەو سڕاوەتەوە، شیمانەی ئەوە دەکرێت ئەم وەرچەرخانە لەپێشکەوتنی کوردە بەکرێگیراوەکان رۆڵی شۆڕشی چەواشە دەبینێ.

لەکاتێکدا زمانی عەرەبی لەشارەکان بەکاریگەر دەبوو، دواکەوتنێك لەزمان و کولتووری کوردی جێگای باس نییە، یەکەمین کۆکەرەوەی داستانە نووسراوەکانی وەك ئەحمەدی خانی لەم قۆناخەدا دەرکەوتن. هەروەکو لەهەموو کۆمەڵەیەکی ئەتنیکیدا دەبینرێ کولتووری بە موسڵمانێتی پەردەپۆشکراو لەناو کوردانیشدا تارادەیەك رەگی داکوتاوە. سەرباری ئەمەش لەباشووری کوردستاندا بەردەوام پێکدادان لەگەڵ هۆزە عەرەبە ـ بەتایبەت لەگەڵ شەمەرەکان ـ پەلهاوێژەکان لەئارادابووە. داستانی دەروێشی عەبدی داستانی ئەم شەڕانەیە. داستانێکە داکۆکی لەسەر ریشەی زەردەشتی دەکات و شوێنپەنجەی بەهێزی کولتووری کوردی لەخۆوە دەگرێت. شیمانە دەکرێ لەسەدەی هەژدەهەم روویدابێت. لەهەلومەرجی ئیسلامییەتدا زەردەشتی جۆرێك لەبەرخودانی کولتوورییە. بەرخودانێکی رەسەنە بەرامبەر بەبیانیکردن و نامۆکردنی کولتووری کوردەواری. دوای زەردەشتی عەلەویگەرایی کوردان کەلاوازەو پەردەیەکی پشتیوانانی ئیسلامی حەزرەتی ئیمام عەلییان لەخۆیان پێچاوە، بەهێزترین بەرخودانی کولتووری کوردانە؛ شیعەگەرایی ناو کوردانە. بەرامبەر ئەمەش ئەو ئیسلامییەتە سونیگەراییەی لەناو کوردەکانی باشوور بەتایبەتیش ئەوانەی نزیکی دەشت پێشکەوت

بەشێوەی کارەکتەرێکی بەکرێگیراوی و کۆنەپەرستی بووە. ئەم نوێنەرە بەکاریگەرانەی زهنییەتی بازرگانە ـ دەرەبەگەکان کەنکوڵی لەبنەچەی کولتووری خۆی دەکات، بەتایبەتیش لەشارەکانی ئورفا، ماردین، سێرت و دەوروبەرەکانی لەناو خیانەتێکی بێ هاووتادان. بەشێوەیەکی مەترسیدار بەکرێگیراوو بەرژەوەندیپەرستن. شکان وخراپبوون لەناو ئەو کوردانەی لەژێر کاریگەری ئێراندا بوون کەمتر بوو. لەمیانەی پێکهاتەی خۆجێیی خۆیان گەوهەری کولتووری نەتەوەیی دەپارێزن.

پەیوەندی نێوان دەوڵەت و هۆزە ئەتنیکییە کورد ـ تورکەکان کەپەیوەندییەکی گرنگی قۆناخ بوو لەوە زیاتر کە لەنێو پێکداداندا بێت، بەهۆی فاکتەری بێزمنتییەکان لەمیانەی هاوکاری و دۆستایەتی بەڕێوەچووە. مەسیحیبوونی ئەرمەنی و سوریانییەکانیش ڕۆڵێکی گرنگیان لەم هەڵوێستەدا بینیوە. شەڕی مەیدانی "مەلازگرت" ی ١٠٧١، لەگەوهەری خۆیدا شەڕێکە پشت بەڕێککەوتنی کورد ـ تورک دەبەستێ. ئەگەر سوڵتان ئەلپ ئەرسەلان کوردانی نەکردبووایە پاڵپشتی خۆی، مەحاڵ بوو ئەم سەرکەوتنە بەدەستبێنێ. خێڵە تورکمانەکانی لەم قۆناخەدا لەناو هۆزو کولتوورە بەهێزو جێگیرەکەی کوردان دەژیان بەتواندنەوەیەکی بەکاریگەردا تێپەڕبوون. ئەم قۆناخەی "پەیوەندی ـ ڕێککەوتن" تاوەکو کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم بەردەوام بوو، لەگەڵ قۆناخی دەستپێکردنی کۆماردا پێچەوانە کراوەتەوە.

کوردەکان کە بەشێوەیەکی سەرتاپاگیری لەژێر کاریگەری کولتووری دەرەبەگایەتی چاخی ناویندا بوون، بەو ئەندازەیەی جیابوونەوەی چینایەتی دەرەبەگایەتییان بەخۆوە دیوە لەبواری ژیانی ئازاد تووشی دواکەوتن هاتوون. کۆیلایەتی دەرەبەگایەتی بەردەوام لەسەر حیسابی ئازادی عەشیرەت پێشکەوتنی بەخۆیەوە دیوە. قۆناخێکی گرنگی نامۆبوونی هزری پێکهێناوە. سەرباری ئەوەی چەندین ڕۆشنبیری کوردی ـ ئیسلامی پێگەیشتوون، بەهۆی مەیلەکانی نۆکەرێتی بۆ دەوڵەت کاریگەرییەکی هەمیشەییان لەدوای خۆیان بەجێنەهێشتووە. ئیدریسی بەتلیسی لەسەرووی ئەمجۆرە سەیرو بەکرێگیراوانەی دەوڵەت دێت کەکاریان تەنیا پیاهەڵدانی سوڵتانە. ئەمە زۆر سەیربوو کە لەهەڵبژاردنە خۆجێییەکانی ئەم دواییەی ساڵی ٢٠٠٤ لەبینگۆل گروپێکی سەر بەتەریقەتی نەقشبەندی دروشمیان دەداو دەیانگووت "ئیدریسی بەتلیسی لێرەیە یاووز سەلیم لەکوێیە؟".
چاوەڕوانی ڕۆڵی یاووزی دووەم لەئەردۆغان دەکەن. تاوەکو خیانەتەکانی نەقشبەندییەکان لەکوردستان بەشێوەیەکی گشتی هەڵنەسەنگێنرێت، دەرفەتی ئەنجامدانی شۆڕشی ڕۆشنگەری لەئارادا نابێت. بەرامبەر بەئەمەش ڕۆشنبوونەوەی کوردە بەریشە عەلەوییەکان ئەرێنیتر بووە. لێکۆڵینەوەی کاریگەری سەرنجراکێشی دینامیزمە مێژووییەکان لەسەر ڕەوشی هەنووکەیی لەچوارچێوەی ئەم تەریقەت و مەزهەبانە دەشێ ئاکامی زۆر ئەزموونبەخشی لێبکەوێتەوە. ڕۆشنگەری کۆمار بە"کەمالیست" تاوانبار دەکەن و مەزەندە دەکەن دەتوانن ڕووخساری فێزمونیان دەمامك بدەن و لەگەڵی کوردی بشارنەوە. تاوەکو بەشێوەیەکی باش دواکەوتوویی و بەرژەوەندیپەرستی ڕووخساری

ژێرپـــەردەی چـــەندین تەریقـــەتی بەرپشـــە ســـوننی دەستنیشـــان و ریســـوا نەکـــەین، تـــاتوانرێ دیموکراسیخوازی و وڵاتپارێزییەکی بەپرەنیسپی کوردان پێشبخرێت.

شارسـتانییەتی ئیسـلام لەسـەدەی سـێنزدەهەم بـەدواوە لـەناوەوە بـەهۆی داخسـتنی دەرگاکـانی ئیجتیهـاد، لـەدەرەوەش لـەژێر هێـرش و پـەلامارەکانی مـەغۆل و کرسـتیانەکان (مەسـیحییەکان) بەشێوەیەك کەوتە ناو قۆناخی راوەستان و دواکـەوتن کـەجارێکی دیکـە نـەتوانێ بێتـەوە هۆش خۆی. دوای ئـەوەی بـەناوی شارستانییەتی رۆژهەڵات تـاوەکو سـەدەی سێنزدەم کۆمـەکی پێشکەش بەیەکەم هەنگاوەکانی پێشکەوتنی شارستانییەت کـرد، عوسمانییـەکان زۆر بەزەحمـەتی توانیـان بـەردەوامی بـەو راوەستان (١٢٠٠ ـ ١٥٠٠ی ز) و دواکەوتنەی (١٥٠٠ ـ ١٩١٨ی ز) بدەن. هەرچـەندە قۆنـاخی عوسمانییـەکان دواتـرین پاراسـتنی رۆژهـەڵات بـێ بەرامبـەر شارسـتانییەتی هەڵکشـاوی رۆژئـاوا، بـەڵام دواکـەوتوویی سیسـتەمی ئـابووری، سیاسـی و ئایـدیۆلۆژی کۆسـپ بـووە لەبـەردەم سـەرکەوتنی و نـەیتوانیوە رێگـری لـەرووخانی بکـات. لەگـەڵ قۆنـاخی یـاووزدا چینی دەسـەڵاتداری کـورد لـەناو ئۆتۆنۆمییـەکی فـراوان و تایبەت بەخۆیان نزیکترین پارەمتیدەری عوسمانییەکان بوون. ئەم رەوشە کـەتاوەکو سـەرەتای سـەدەی نۆزدەهـەم بـەردەوام بـوو، لەگـەڵ یەکـەم هـەنگاوەکانی داگیرکـەری رۆژئـاوا لەسـەدەی نۆزدەهـەم بـۆ ناوچەکە تێکچووە. سیاسەتی زێدەرۆیی باج وەرگرتن و سەرباز کۆکردنەوەی بەرێوەبەرایەتی ناوەنـدی لەپەلوپۆکەوتوو رۆڵێکی دیاریکراوی لەمەدا بینیوە.

لەگەڵ سـەدەی نۆزدەهەمـەوە مێـژووی کـوردو کۆمەڵگاکـەی دەکەوێتـە قۆنـاخێکی نـوێ. لەکاتێکـدا تێکچوونی پەیوەندییەکان لەگەڵ عوسمانییەکان رێگـا لـەپێش سـەرهەڵدان و یاخیبوونـەکان دەکاتـەوە، ئـەوا ئینگلیـزو فەرەنسـا کڵێسـاکانی ئەرمـەن و ئاشورییەکان هـانی جوداخـوازی دەدەن و لـەو بـوارەدا کاریگـەرییان دەخەنەسـەر و رێگـا لـەپێش رەوشـێکی ئـاڵۆز دەکەنـەوە. پەیوەنـدی نێـوان ئەرمـەنی و ئاشوورییەکان لەگەڵ کوردان تێکدەچێت. تێکچوونی پەیوەندی هەمووان هەم لەناوخۆیان هـەم لەگـەڵ بەرێوەبەرایـەتی عوسمانییـەکان، رێگـا لـەپێش ئـەوە دەکاتـەوە بکەونـە نـاو قۆنـاخی هـەرە بەئێشـی مێژووی خۆیان. ئەم قۆناخە لەکۆتاییەکانی شەڕی جیهانی یەکـەم لەمیانـەی پاکتاوکاری کولتـووری و جەستەیی ئەرمـەنی و سوریانییەکان ئـەنجامگیردەبێت کەهـەزاران ساڵ پشت و پـەنای کـوردان بـوون. سەرباری ئەوەی پەیوەندی فەومگەرایی کوردان و تورکان زیانی بەرکەوت، بەڵام سەبارەت بەمەسـەلەی ئەرمـەنی و ئاشوورسـیەکان رێگـای لـەپێش دابرانێـك نەکردۆتـەوە. هەربۆیـە بەشـێوەیەکی هاوبـەش لەسـاڵانی ١٩٢٠ لەگـەڵ تورکـەکان جێگـای خـۆی لەشـەڕی رزگـاری نیشـتمانی (تورکیـا)دا گرتـووە. ئـەو رێککەوتنە ستراتیژی و پێکهاتەیەی لەگەڵ ئەلپ ئەرسەلان و یاووز سەلیم ئەنجامـدرابوو کەوتۆتـە نـاو سێیەمین شێوەی گەورەی خۆی. مێژوو گەواهی ئەوەیـە هـەروەکو سـەرکەوتنی ئـەلپ ئەرسـەلانی ١٠٧١، ئەگەر لەسەرکەوتنەکانی ١٥١٤ بەرامبەر سەفەوییەکان، ١٥١٦ و ١٥١٧ بەرامبەر مەمالیکەکانی میسر رۆڵـی کوردان ئەرێنی نەبووایە، ئەوا فەتحکاری تیرە تورکـەکان بـۆ ئـەنادۆڵ و بڵاوبوونـەوەی ئیمپراتۆریـەتی عوسمانی لەرۆژهەڵات و رۆژئاوا بەدینەدەهات.

لەساڵانی ١٩٢٠ کاندا ئەم هێڵکارییە مێژووییە بەردەوام بووە. سێیەمین هاوبەشێتی ستراتیژی بۆتە رێگر لەپێش پەلهاوێشتنی ئیمپریالیستی و دەرفەتی سەرکەوتنی بۆ شۆڕشی کۆماری رەخساندووە. بەڵام هەڵسەنگاندنی چەوتی کۆمار لەلایەن چینی سەردەستی دەرەبەگایەتی بەکرێگیراوی باوی کوردان و خەڵەتاندنی لەلایەن نیازخراپەکانی ئیمپریالیزم و یاخیبوون، رێگای لەپێش ئەومکردۆتەوە دامەزرێنەرانی کۆمار سیاسەت بگۆڕن. بەیەکەوە دەستبەردانی کورد ـ تورك لەپرۆژەی ئازادی، بۆتە هۆکاری کەوتنە ناو خراپترین قۆناخەکانی مێژوویان. ئەم تێکچوونە ستراتیژییەی پەیوەندی نێوان کورد ــ تورك، نکوڵیکردنی کوردان و بەدواکەوتوویی مانەوە، تواندنەوەی زۆرەملێ و دواتریش بەرکەنارکردنی تەواوەتی لەسیستەمی لەگەڵ خۆیداهێناوە. پەسەندکردنیان بەئەندازەی ئەرێکردنی تورکاندنی خۆیان ئەم سیاسەتانەی قووڵترکردۆتەوە، بەرامبەر ئەو رۆشنگەرییە مەزنەی لەساڵانی ١٩٧٠ لەسەرتاسەری جیهان لەئارادا بوو ئەوا سیاسەتەکانی ناشرینکردن و نکوڵیکردنی دیاردەکانی کوردو کوردستان رێگای لەپێش بزووتنەوەیەکی نوێی رۆشنبیرانی کوردو دواتریش لەکەسایەتی "PKK"دا رێگای لەپێش قۆناخی بەرخودانی سیاسی و سەربازی کردەوە. پەیوەندییەکانی کورد ــ تورکیش کەوتۆتە ناو پێکدادان و ئازارێکی زۆر، بەڵام کەوتۆتە ناو قۆناخێکی شەرەفمەندانەوە.

٢. تێکۆشان لەسەر کوردستان، شەڕو تیرۆر

شوێنگەی ستراتیژی و ژیۆکولتووری کوردستان رێگای لەپێش ئەوە کردۆتەوە ببێتە وڵاتێك کە لەمێژوودا تێکۆشان، شەڕو تیرۆری هەرمزێدەی لەسەر پەیڕەوکراوە. شیمانە دەکرێت ئەو ناوچەیەی دوای چوارەمین قۆناخی سەهۆڵبەندی و پێش ٢٠ هەزار ساڵ قۆناخی مەزۆلیتیکی بەخۆیەوە بینی و دواتر کولتووری نیئۆلیتیکی (کشتوکاڵ وماڵیکردنی ئاژەڵ) تێدا پێشکەوت ــ نزیکەی ٢٠ هەزار ساڵ پێش ئێستا ـ ناوچەی کوردستانی رۆژگاری ئەمڕۆمان بووبێت. لەبابەتە جیاوازەکاندا هۆکارەکانمان روونکردەوە. لەبەرئەوەی ناوەندی پێشکەوتنی هەرمزێدەی مەزۆلیتیك و کولتووری نیئۆلیتیك بوو، لێشاوی کۆمەڵەی ئەو مرۆڤانەی لەگەڵ خۆی هێناوە کە لەقۆناخی کولتووری سەرەتایی (مرۆڤەکانی قۆناخی بەردینی کۆن) دابوون. لەبەر ئەوەی هەنگاونان لەکۆکردنەوە بۆ بەرهەمی کێڵگە رێگای لەپێش بەرهەمی زێدەتر کردەوە چاوەڕوانی چڕبوونەوەی ژمارەی دانیشتوان دەکرێت. بەڵگە مێژووییەکان نیشانیدەدەن کە لەم قۆناخەدا ژمارەی دانیشتوان زیادیکردووە. پێشکەوتنی ژیانی جێگیرو گوند، پەرەسەندنی کولتووری کێڵگە و رەزو باخی خێراترکردووە. ئەم دۆخەش وایکردووە خاکی بەپیت و ناوچەکانی پڕ لەرووەك و ئاژەڵ ناوەناوە ببنە فاکتەری شەڕو پێکدادان. شیمانەیەکی بەهێزە ئەو پێکدادانانەی بەئامانج ئابووری و ناوەرۆك کۆمەڵایەتی بوون بەم شێوازە پەرەیسەندووە. هەروەها پاشماوەکانی لەبەردەستدان شوێنەواری هەندێ گوند نیشاندەدەن کەلەم قۆناخەدا بۆمان ماوەتەوە.

دیسان سەرهەڵدانی یەکەمین تێکۆشانی ئابووری و کۆمەڵایەتی مێژوو لەکوردستاندا بەهۆی هەندێ فاکتەری دەرکی پێدەکرێت چەندەی بلێی جێگای تێفیکرینە. بەو ئەندازەیەی لەجموجۆڵی ژمارەی دانیشتوان دەرکی پێدەکرێت چڕبوونەوە لەئەنجامی هاتنی لێشاوی چەندین کۆمەڵەی باشوور لەعەرەبستانی ئەمڕۆو باکووری ئەفریقیا، لەرۆژهەلات لەئێران و رۆژهەلاتی دوورتر، لەباکوور قەفقاسیا و لەرۆژئاوا لەئەنادۆڵ بەدیدێت. هەروەکو لێشاوی مرۆڤەکان بۆ ئەورووپاو باکووری ئەمریکای ئەمرۆ، یەکەمین لافاوەکانی مرۆڤ لەمێژوو کەبەئامانجی ئابووری و گەوهەری کۆمەڵایەتی ئەنجامدرا، بەدرێژایی ١٥هەزار ساڵ بەرەو ئەو کوردستانەی ئەمڕۆ بووە کە ئەوکات رۆڵی "وڵاتی رۆژ"ی بینیوە. شتێکی سروشتییە ماوەیەکی هێندە درێژ رۆڵی وڵاتی رۆژ ببینێ، دەبێتە هۆکاری کێشمەکێش و پێکدادانی گەورە. نۆهەزار ساڵ پێش ئێستا دوای ئەوەی بەشێوەیەکی بەرفراوان کولتووری نیئۆلیتیکی هەرسکرد، ئەمجارە رێگای لەپێش جموجۆڵێکی پێچەوانەی دانیشتوان کردۆتەوە. پێدراوەکانی لەبەردەستدان نیشاندەدەن کە نزیکەی حەوت هەزار ساڵ پێش ئێستا کولتووری نیئۆلیتیك هەم لەبواری جەستەیی (لەگەڵ مرۆڤەکانی) هەم کولتووری ـ تەنیا کاریگەری ـ لەئۆقیانۆسی ئەتڵەسییەوە لەرۆژهەلات بەرەو کەنارەکانی پاسیفیك و چین، لەباکوور سیبریا، لەباشووریش تاباکووری ئەفریقیا بلاوبۆتەوە. بەمجۆرە چڕبوونەوەی سەر ناوەندی نیئۆلیتیك کەم بۆتەوە.

مەزەندە دەکرێ نزیکەی ٥ _ ٧ هەزار ساڵ پێش ئێستا (٥٠٠٠ ـــ ٢٠٠٠ پ.ز) گرووپی زمان و کولتووری ئاریان لەکوردستان شێوەی گرتووە، لەکۆمەلگای قلان و تیرەوە بەرەو کۆمەلگای خێلایەتی هەنگاو هاوێشتراوە. کۆمەلگای عەشیرەت رێکخستنێکی چڕو چالاکی کۆمەڵەیەکی گەورەتری مرۆڤەکانی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. لەکاتێکدا کۆمەلگاکانی قلان و هۆز لە ٢٠ ـــ ٢٥ کەس پێکدێت، کۆمەلگای خێلایەتی دەتوانێ بەسەدان کەس ئۆرگانیزە بکات. ئەم رەوشە ئەوە نیشاندەدات لەکاتێکدا گرفتە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دژواربێت ئەوا دەشێ تێکۆشانەکانی نێوان کۆمەڵەی عەشیرەتەکانیش گەورە بێت. ئەو پێدراوە شوێنەوارناسییانەی لەو قۆناخەدا بۆمان ماوەتەوە نیشانیدەدەن کەزیاتر بەهۆی فاکتەرە ناوخۆییەکانەوە ململانێیە کۆمەڵایەتییەکان دژواربووە ـــ هەندێ گوند بەتەواوی رووخاوە. زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لەم خاکە بەپیتە و شوێنی ناوەڕۆکان و چاوچنۆکی دراوسێیان، هۆکاری ئابووری پێکدادان و کێشمەکێشەکان پێکدێنێت. دەتوانین شیمانە بکەین لەئاکامی ئەم تێکۆشانانە سنووری تایبەت بەخێڵ و هۆزی جیاواز پێکهات. بۆیە ئەگەرێکەو دەتوانین ریشەی ناوچەی عەشیرەتەکان بۆ سالانی ٤٠٠٠ ی پ.ز بگەڕێنینەوە. ئیتر دەتوانرێ ناوچەی کوێستانی و موڵکی هاوبەشی خێڵەکان جیابکرێتەوە. هەروەها شیمانە دەکرێت گرووپی زمان و شێوە زمان و کولتووری تایبەت بەخێڵەکان پێشکەوتووە. یەکەمین مۆسیقاو بابەتی یارییەکان و باوەڕی پەرستن شێوەی گرتووە. چەندین پەیکەر هەیە لەخۆوەگرتنی شێوەی ژن قورسایی کولتووری دایك ـــ

کەویبوون نیشاندەدات. دەتوانین ئەم قۆناخە وەك تێکۆشانێکی بەناوەرۆك کۆمەڵایەتی و بەئامانج ئابووری پێناسە بکەین.

قۆناخی ٣٠٠٠ ی پێش زایین ـ ٢٣٢٠ی گوزارە لە لەدایکبوون و تەواوبوونی شارستانییەتی سۆمەری خوارووی میزۆپۆتامیا دەکات. تێکۆشانەکان گەیشتۆتە ئاستی شەڕ. بۆ یەکەمین جار لەمێژوودا نەریتی پیلاندانانی پێشوەختی تالانکردن و زەوتکردنی بەها ئابوورییەکان لەرێگای هێزی سەربازی لەدایك بووە. هێزی جەنگاوەری دەسەڵات لەناوەرۆکدا هێزی تالانە. تایبەتمەندێتییەکانی ئیلاهی، پیرۆزی و قارەمانی کەوەك دەمامکێك پۆشراوە زەوتکردن و تالانی لەپشتدا شاراوەیە.

کوردستان یەکێك لەسەرچاوە سەرەکییەکانی لەدایکبوونی ئەم شارستانییەتەیە. داستانی گلگامێش کەیەکەمین داستانی شارستانییەتی سۆمەری و تەواوی مرۆڤایەتییە باس لەگەشتێکی جەنگی تالانکردنی کوردستان دەکات. بابەتی سەرەکی داستان گەڕانی گلگامێشە کە لەیەکەمین پادشاکان و قارەمانی ئورگە بۆ کوردستان بەیارمەتی ئەو بەربەرەی ناوی ئەنکیدۆیەو لەرێگای ژنە سۆزانییەکانی رەمزی شارستانییەتی شار تەفرەدراوە. لەراستیدا ئەنکیدۆ نوێنەرایەتی یەکەمین نموونەی ئەو ناوچە شاخاویانە دەکات (کوردستان) کە لەشاخەوە بۆشار داکەوتوونەو نۆکەرێتی هێزە دەسەڵاتدارەکان دەکەن. سەرکێشی داگیرکردنی وڵاتەکەی خۆی دەکات. بەرامبەر ئەمەش لەسەر مێزی خوانی دەوڵەت ـ پادشا فێری ژیانی پڕ لەرابواردن وخواردن و خواردنەوە دەکرێت. گووتەی "کورد چی لەجەژن دەزانی، هەردەزانێ دۆ بخواتەوە" سەرچاوەی خۆی لەم قۆناخانە وەردەگرێت. دەشێ گلگامێش خۆشی خەڵکی وڵاتی شاخاوی بێت. چونکە گلگامێش بەواتای "گامێشی مەزن"، "پیاوێکی بەقەدەرگا" دێت. ڕێکەوت نییە کەمێژووی کوردستان پڕ لەمجۆرە خیانەتکارانەیە. لەبەرئەوەی سۆمەرییەکان پێویستییەکی زۆریان بە کەرەستەکانی دارستان، تەلسمی بەرد و کانزاکان هەیە، بەردەوام بەرەو باکوور پەلدەهاوێژن و شاڵاو دێنن. ئەو شەڕەی ئەمڕۆش لەدەرئەنجامی قەیرانی ئێراق دەیبینین، لەراستیدا پووختەی مێژووی رابردووە.

بۆ یەکەمین جار بەشداریکردنی هێزەکانی شارستانییەت لەقۆناخی داگیرکاری و دەستبەسەرداگرتن و تالانکردنی کوردستان پێشکەوتنێکی چۆنایەتییە. هێزە بەدەوڵەتبووەکان پەلامارەکانی تالان و بەکۆیلەکردن لەسەر کۆمەڵگا ئەتنیکییەکانی وەکو خێڵ، هۆز و تیرە ئەنجامدەدەن. لەکاتێکدا لەقۆناخەکانی پێشووتر تێکۆشان بەئامانجی خۆپاراستن، بەدەستهێنانی ئاوەڕۆکان و زەوییە بەپیتەکان بوو، لەقۆناخی شارستانییەتدا بەر لەهەمووشتێك بەئامانجی تالان و کۆیلەکردنە. بەشێوەیەکی نەخشەکێشراو لەسەر کوشتن یان برینداركردنی مرۆڤ چڕبۆتەوە. بەهەرحاڵ پێویستە ئەو جموجۆڵانەی لەقۆناخی پێشوودا ماونەتەوە بەردەوام بێت کەلەچوارلاوە بەرەو ناوچەکە دەهاتن و کولتوورەکەیان بۆ دەرەوە دەگواستەوە. ئەو دۆزینەوە شوێنەوارناسییانەی لەسەردەمی هۆرییەکان ماوەتەوە رۆشنایی دەخاتە سەر راستینەی شەڕو تێکۆشانی کۆمەڵایەتی ئەم قۆناخە. سیستەمەکانی پاراستن و چیرۆکەکانی قارەمانێتی بەڵگەی سەلمێنەری هەبوونی شەڕو

تێکۆشانەکانیانە. لەساڵانی ۲۰۰۰کانی پێش زایین بەردەوام لەئێران، قەفقاسیا، ئەنادۆڵ و عەرەبستان لێشاوی گروپەکانی داگیرکاری پەلامار دێنن. شورای شارە سۆمەرییەکان و قەڵای هۆرییەکان بەئامانجی خۆپاراستنە لەم پەلامارانە. پەنابردنە بەر شاخە بەرزەکان بێگومان لەبەرئەوەیە کەشاخەکان وەك قەڵای سروشتی دەرفەتی خۆپاراستن دەدات. ئەمەیە راستینەی: شاخ = بارەگای (مۆڵگەی) پاراستنی گیانی ئەتنیکی کوردان. باب و باپیرەی کوردان لوتکەی شاخەکانی کوردستانیان بۆ خۆیان کردووە بەشوێنگە کەسەرتاسەری وەکو قەڵایەو هەوڵیانداوە بەرامبەر خراپەکاری داگیرکاری و دەستبەسەرداگرتن و تاڵانکاری ئەو هێزانە خۆیان بپارێزن کەبەهەزاران ساڵ وەك لافاو لەهەموو لایەکەوە پەلاماریان دەدان. هۆی پێشنەخستنی شارستانییەتی شار لەناوچە دەشتاییەکانەوە لەنزیکەوە وابەستەی ئەم راستینە مێژووییەی کوردانە.

لەقۆناخەکانی ۲۰۰۰ ــ ۱۰۰۰ی پێش زایین دەبینین ئەندامی نوێ تەڤلی شەڕەکانی داگیرکردنی کوردستان بوونە. پادشایەتی هیتیتەکان کە لەئەنادۆڵی ناوین ئاواکراوە لەگەڵ کۆمەڵە بەربەرەکانی قەفقاسیا کەبەئیسکیت ناودەبرێن بەشداری قۆناخی داگیرکاری شارستانییەتی هۆری (میتانی) و شارە دەوڵەمەندەکانی ئاشوورو بابلی باشوور دەبن. دیسان ئەوانەی کەوتوونەتە ناو رەوشی هەرە زەحمەتەوە گروپەکانی باپیرەی کوردانن. چونکە لەکاتێکدا جاران تەنیا لەباشوور لەلایەن سۆمەری ــ بابلی ــ ئاشووری هێرشیان دەکرایەسەر، ئیتر لەباکوور دەوڵەتی هیتیت و تیرە جەنگاوەرەکانی "ئیسکیت" یش تەڤلی دەبن. لەئێران هۆزە پارسەکان لەرۆژئاواش گروپی ئەتنیکی لوویی تەڤلی ئەم ئابلۆقەدانە دەبن. هەم لەبەرئەوەی ناوچەیەکی دەوڵەمەندی بەرهەمهێنانە، هەم بەهۆی هەڵکەوتەکەی کەشوێنی تێپەڕبوونی شارستانییەتە تازە ئاواکراوەکان پێکدێنێ، بۆ کوردو کوردستان دووالیزمێکی تەواوە. لەپێناو لەسەرپێ مانەوەو ژیان هەم بەرخودان هەم نۆکەری هەردووکیان پێشدەکەون. لەکاتێکدا پلەدارەکان رۆڵی بەکرێگیراوێتی دەبینن، توێژەکانی دیکەی ژێرەوە بەردەوام لەناو بەرخوداندا بوون.

لەبەڵگە نووسراوەکانی ۱۶۰۰ پ.ز میرنشینێکی کورد وەها بۆ پادشای دامەزرێنەری هیتیتەکان"ئانیتا" دەنووسێ: "ئەی ساویلکە، تۆمان پێگەیاند، لەوێ تۆمانکرد بەمیر، بۆ ئەوە نەبوو لەرێگای مێگەڵە جەنگاوەرەکانی کۆتکردۆتەوە بێیت لەسنوور ئێمە نارەحەت بکەیت، هەوڵبدە شایستەی بەڵێنەکانت بیت"، ئەو نووسینانە بەم واتایە دێت کە ئەو پادشایەتییەی هیتیتەکان بەڤوولی بەهۆرییەکان کاریگەربووە، وردەوردە گەورە بووەو لەلایانەوە پێگەیشتووە، دوایی بۆتە مەترسییەك لەسەرمیرەکانی هۆری ــ میتانییەکان. هەروەها پادشای بەناوبانگی هیتیتەکان "شوپلیولیوما" وەها بۆ "ماتیوازا"ی پادشای میتانییەکان دەنووسێ (نزیکەی ساڵانی ۱۳۰۰ی پ.ز): "کچەکەمت پێشکەش دەکەم، ئیتر بەکورم دادەنرێی. جارێکی دیکە یاخی مەبە. ناخۆشی دروست مەکە. هەوڵبدە لەوڵاتە باشەکەت بەئاسوودەیی بژیت. من پاڵپشتتم." لێرەدا دەبینین سەرباری

شەڕەکانی نێوانیان چۆن لەرێگای هاوسەرێتی سیاسییەوە هەوڵدەدەن ئاشتی و خزمایەتی لەنێوان خۆیان دروستبکەن.

لەم قۆناخەدا کاتێك هێزە مەترسیدارەکەی ئاشوورییەکان سەریانهەڵدا، پێویستی بەرێککەوتنی نێوان هیتیت ـ میتانییەکان هەیە. ئەوەی سەیرترە ئەوەیە کەشاژنی بەناوبانگی میسرییەکان "نەفەرتیتی" لەلایەن میتانییەکانەوە پێشکەشیان کراوە. دەوروبەری ساڵانی ١٥٠٠ی پێش زایین کەقۆناخێکی مێژوویی بەجموجۆڵە بەئەندازەی ئەم رێککەوتنە سیاسی و دیپلۆماسیانە چەندین شەڕیشی بەخۆوە دیوە. لەساڵی ١٥٩٦ی پ.ز لەئەنجامی هاوبەشێتی و هاوکاری هیتیت و هۆرییەکان بابلی بەناوبانگ داگیرکراوە. شیمانە دەکرێت "شەڕو ئاشتی کادەش"ی بەناوبانگ لەساڵانی ١٢٨٠ پ.ز روویدابێت. مەزەندە دەکرێ راکردنی حەزرەتی ئیبراهیم لەبەردەستی نەمروودی ئورفە لەساڵی١٦٥٠ بێت، راکردنی موسا لەبەردەستی فیرعەونەکانی میسر لەسەرەتاکانی ١٣٠٠ی پ.ز بووبێت. حامورابی بەناوبانگ لەساڵانی ١٧٥٠ی پ.ز ژیاوە. لەم سەدانەی کەپڕ لەقۆناخی شەڕو ئاشتییە کوردستان ڕۆڵی شوێنێکی ناوەندی دەبینێت. وڵاتێکە شەڕی لەسەر کەم نەبۆتەوە.

لەقۆناخی نزیکەی ساڵانی ١٠٠٠ ـ ٣٣٠ی پێش زایین دوا قۆناخی ئەو شارستانییەتە گەورانەیە کەناوەندەکەیان میزۆپۆتامیایە. ئیتر ئیمپراتۆریەتی ئاشووری وەك هێزی دیاریکەری مێژوو لەسەرشانۆیە. لەپێشبڕکێی نێوان بابل ـ نەینەوادا پێشەنگایەتی کەوتۆتە دەست نەینەوا. بەبڵاوکردنەوەی ترس و سام بۆ دراوسێکانیان بەناوبانگبوونە. ناوونیشانی دیکەی ئیمپراتۆرە ئاشوورییەکان، بیرۆکەکانی دروستکردنی قەڵا، ئاواکردنی شوراو کۆکردنەوەی خەرمانی کەللەسەری مرۆڤ بوو. بێرەحمترین سەفەرەکانی شەڕیان بۆ ناوەوەی کوردستان و سوریاو میسر بووە. کاریگەرییەکانیان تاوەکو رۆژئاوای ئەنادۆڵ بڵاوبۆتەوە. لەم قۆناخەدا هیتیتەکان پەرتەوازە بوونە ـ لەساڵانی ١٢٠٠ پ.ز لەلایەن فریگەکانی تراکیا ـ لەجیاتی ئەو لە باشووری شاخەکانی تۆرۆس پادشایەتی شارە بچووکەکان ئاواکراوە. هەرچی لەکوردستان سەرەتا کۆنفیدراسیۆنی ئاییری لەهەرێمی "بۆتان" ی ئەمڕۆمان ئاواکرا ـ شیمانە دەکرێ ١٢٠٠ ـ ٩٠٠ ی پ.ز بووبێت ـ دوای پەرتەوازەبوونی ئەم کۆنفیدراسیۆنە دەوڵەتی ئورارتووی بەناوبانگ ئاواکراوە ـ ٨٧٥ ـ ٦٠٦ پ.ز ـ ە ئاشوورییەکان پەلاماری زۆر دژوارو بێرەحمانەیان بەرامبەر ئەو دەوڵەت و میرنشینانە ئەنجامداوە کەدوای هیتیتەکان ئاواکران. چەندین پاشماوە، لەسەرووشیانەوە رەوشی نائاسایی تاتەبەردەکان، رووداوەکانی شەڕ زیندوودەکاتەوە. هەڵگرتنی سەرە براوەکانی مرۆڤ دەبێتە پێرەوێك لێرادێن و هۆگری دەبن. دیسان گرنگترین هۆکاری شاڵاوەکان دەستبەسەرداگرتنی کەرەستەو کانزاو رێگاکانی بازرگانییە.

ئورارتوییەکان توانیویانە بەرامبەر ئەم هێرشانە ببنە لەمپەرو بیوەستێنن. دەرك بەوەدەکرێ کە لەبەرگریکردندا بەناوبانگ بوونە.

مادەکان (میدییەکان) لەم قۆناخە لەرۆژهەڵات (لەکوردستانی ئێرانی ئەمڕۆدا) سوود لەنموونەی ئورارتوییەکانیش دەبینن، قەوارەی خۆیان بەهێزدەکەن، دەرك بەپێویستی کیانی سیاسی دەکەن،

بەرپەرچی هێرشی ئاشوورییەکان بۆ رۆژهەلآت دەدەنەوەو هێز کۆدەکەنەوە. لەراستیدا ٢٠٠ ساڵە بەناوبانگەکەی بەرخودان و ئامادەکاری لەمێژوودا گوزارە لەقۆناخی ئورارتوو و بەهێزبوونەکەی دەکات. سەرکەوتن بەسەر ئاشوور، هاوشێوەی ئەوەیە کەئەمڕۆ ئێراق بەسەر ئەمریکادا سەربکەوێت. هەربۆیە پێویستی بەئامادەکارییەکی هەمەلایەن و نوێکردنەوەی تەکتیك هەیە. لەکۆتاییدا فەرماندەی بەناوبانگی میدیا کیاکسارو هاوپەیمانەکەی لە بابل نەبوخزنەسر بەیەکەوە نەینەوا دەڕوخێنن و دەیسووتێنن و کۆتایی بەهەبوونەکەی دێنن. لەساڵی ٦١٢ی پێش زایین ــ ساڵانی ٧١٥ ــ ٥٥٠ پ.ز ــ میدییەکان لەئاواکردنی فەوارەیەکی سیاسی سەردەکەون کەنزیك بەئیمپراتۆریەتەو ناوەندەکەی ئەکبەتان ـ هەمەدانی ئەمڕۆ ـ یە ناوەڕۆکی کورد بەهێزتر بووە. هێرشەکانی ئەسکیتەکان لەباکوور، تیرە پارسەکان لەرۆژهەلآت و باشوور رێینەداوە بەهێزببن. لەئەنجامی خیانەتی فەرماندەی بەناوبانگ هێرپاکۆس و نۆکەرایەتیکردنی بۆ پارسەکان رێگا لەپێش ئەوەدەگرێتەوە هێزی دەسەلآت بکەوێتە دەست کیرۆس ی خوشکەزای پادشای ماد، هەربۆیە کەوتۆتە دەست پلەدارانی تیرەکانی پارس.

ئیمپراتۆریەتی پارس بەردەوامی ئیمپراتۆریای میدییەکانە. بەجۆرێك لەجۆرەکان دەبێتە دەوڵەتێکی هاوبەش. دیسان گۆڕەپانی شەڕو پێکدادان زیاتر کوردستانی ژێر رکێفی ئیسکیتەکانە. تەنانەت مردنی کیرۆسیش لەئەنجامی ئەو شەڕانە بوو کە لەم ناوچەیەدا بەرامبەر ئیسکیتەکان ئەنجامیاندەدا. جێگۆڕینەوەی ئیمپراتۆریەت بۆ شوێنێکی ئارامترو بەجێبوونی لەباشووری رۆژئاوای میدیا کاریگەری ئەو ڕەوتە بەربەرانەی دەکرێتەسەر کەلەباکوورەوە دێن. پەلامارە گەورەکەی داریوش بۆسەر ئیسکیتەکان ــ دارای مەزن: ٥٢٠ ــ ٤٨٥ پ.ز ــ بەئامانجی چارەسەرکردنێکی ریشەیی ئەم بەلآیەیە. سەرتاسەری ئەنادۆڵ نزیکەی دووسەد ساڵ ـ ٥٣٠ ـ ٣٣٠ پ.ز ـ بەدەستی ئیمپراتۆریەتی ماد ـ پارس شێوە دەگرێت. بەرپزە یەکەبەیەکە کۆتایی بەهەبوونی سیاسی فریگیا، لیدیاو لیکیا دێت، تەواوی شارەکانی لەکەناری ئیجە ئاواکراون کۆنترۆڵ دەکرێن. دەتوانرێ بگووترێ لەم قۆناخەدا کوردستان ـ میدیا لەسەر رێگای شارستانیبوون بەژیانێکی ئارام و هێمن دەگات. بەهێزبوونی خێزانی باوکسالاری، پێکهاتەی خێڵەکی بەهێزی میدییەکان، وادەکات میدییەکان لەسوپای پارسەکان جیاوازتربن. لەگەڵ فەتحکردنی میسریش ــ ٥٢٥ پ.ز ــ ناوەندی شارستانییەت بۆ ناوچەکانی مادو پارس جێگۆڕکێیان کردووە. بابلیش لەنێو ستاتۆیەکی نیو گرێدراو هێشتا پایتەختی کولتووری شارستانییەتە.

لای ئەرستۆکراتەکانی مەکدۆنیاو هێلین، فەتحکردنی تەواوی ئەنادۆڵ، بەم شێوەیە هەم بەلاومانانی هەڕەشە گەورەکەی ماد ـ پارس، هەم دەستبەسەرداگرتنی ئەو دەوڵەمەندێتییەی هەرگیز نەیانبینیوە، بووە بەحەسرەتێك. شەوو رۆژ خەیاڵی ئەوە دادەنێن و گفتوگۆی سیاسی لەبارەوە دەکەن. باوەڕی هاوبەشیان سەرخستنی ئەم کارە بەئێشێکی خودایی دادەنێت. بیرمەندی مەزن ئەرستۆ (٣٨٥ ــ ٣٢٠ پ.ز) بەردەوام ئەم باوەڕی و زانیارییە لەسەر قوتابییەکەی خۆی ئەسکەندەری مەزن موتوربە دەکات کەکوڕی فیلیپی پادشای مەکدۆنییەکانە. شیمانەیەکی لەپێشە کەبۆچوونی بەئاژەڵ بینینی مرۆڤی

ڕۆژهەڵات و پلیشاندنەوەی وەکو مێرووله لەلایەن ئەرستۆوە لەسەر ئەسکەندەر تەلقین کراوە. دوای ئەوەی ئەسکەندەر لەناو ئەم هەلومەرجەو پەروەردەی چڕی مامۆستاکەی پێدەگات، دوای ئەوەی کەلەتەمەنێکی زۆر لاودایە باوکی دەکوژرێ سەرەتا یەکێتی هێلینییەکان، دواتریش تیرەکانی دەوروبەری مەکدۆنیا دەکاتەیەك، ئەو سەفەرەی ڕۆژهەڵات دەستپێدەکات کەئاراستەی مێژوو دەگۆڕێ. وەك ئەسکەندەری مەزن وەڵامی داریوشی گەورە دەداتەوە. هەروەکو دەزانرێ لەمیانەی ئەو شەڕانەی کە لەم قۆناخەدا "سەفەری برووسك"یان پێدەگووترا هەروەکو مێرووله مرۆڤیان لەژێرپێ دەپلیشاندەوەو تارووباری گانژی هیندستان ڕۆیشت. هیچ شوێنێك ئەما زەوتی نەکات. بەناوبانگترین شەڕی ـ ٣٣١ی پ.ز ـ لە گاڤگەمالای نزیك ئەربەئیلۆ ـ هەولێری ئەمڕۆمان ـ بووە. ئیمپراتۆریەتی پارس لەناو شەڕێکی مەزن و دژواردا تێکدەشکێ. کاتێك دووبارە گەڕایەوە شاری بابلی پایتەختی کولتووری ئەوکاتە، لەئەنجامدانی ئەو کارانە بەردەوام دەبێ کەشایستەی ناوو دەنگەکەیەتی. وەك سەمبۆلێکی سەنتێزی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا بەیەکجار دەهەزار پیاوی جەنگاوەری بەڵکان و دەهەزار کچی ئەسڵزادەی پارس و ماد دەکات بەهاوسەر. کچی سێیەمین داریوشیش بەرخۆی دەکەوێ. ئەمجارە لەکاتێکدا ئامادەکاری کاروانی کۆماری ڕۆمای تازە لەدایکبووی ڕۆژئاوا دەکرێ، لەئەنجامی تووشبوونی بەمیکرۆبی مێشوولەکانی زەلکاو لەتەمەنی لاویدا دەمرێ.

ئاسەواری ئەسکەندەر لەکوردستاندا زۆرە. بتلیس لەناوی فەرماندەیەکیان ماوەتەوە کە "بالیس"ی ناوە. دەتوانرێ بگووترێ هاوشێوەی گەریلا شاخەکانی زاگرۆسی تێپەڕکرد. دەگووترێ لەبواری سەربازیدا ئەسکەندەر نیو ـ خودا بووە. لەئەنجامی ئەم شەڕانەوە کوردستان دەکەوێتە ناو مەڤاشێکی دوو لایەنەوە.

دەبێتە ناوچەی ناوەندی پێکدادانە بەناوبانگەکەی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا. دیسان زیاتر ناوەندی شەڕەکانی نێوان ئیمپراتۆریەتی پارت ـ ٢٥٠ ـ ٢١٦ پ.ز ـ کە لەئێران لەجێگای ئیمپراتۆریای فارس ئاواکراوە لەگەڵ هێلینی دوای ئەسکەندەر ناوەندەکەی کوردستانە. پادشایەتی ئەرمەنییەکانیش کەوتۆتەگەڕ. مافەکانی فەتحکردن وەك بناخەیەکی سەرجەم گەلان ئەم دەست و ئەو دەست دەگۆڕێ. کەنارەکانی دیجلەو فورات پڕ لەقەڵا دەکرێ. تەواوی شارەکان لەڕێگای دروستکردنی شورا و ئاواکردنی قەڵا چەمەکەکانی بەرگریکردن پێشدەخەن. دیسان سەرباری ئەوەش لەقۆناخی پادشایەتی هێلینیەکاندا پادشایەتی کۆماگەنە (ناوەندەکەی سامسات ـ ئادیەمان)، ئەبگار (ناوەندەکەی ئورفا) و پالیمێرا (ناوەندەکەی تەدمور) بایەخێکی تایبەتیان دەبێت. بەرهەمە هەڵبژاردەکانی سەنتێزی ڕۆژهەڵات ـ ڕۆژئاوا دەخوڵقێنن. لەبواری زهنییەت هەم لەوانەی پێشووتر، هەم ئەوانەی دواترجیاوازترە. دەتوانرێ وەك قۆناخێکی پرشنگداری شارستانییەتیش هەڵسەنگێنرێ. کاریگەری بزۆکی ئێران ـ پارت ـ و هێلین لەناویەکدا بەرێوەدەچێت. گۆڕینەوەی کولتوور بەئەندازەی دانوستاندنە بازرگانییەکان زیندووە.

دیسان یەکەمین وێستگەی حەوارییەکان کە دوای لەخاچدانی حەزرەتی عیسا لەتیرۆری رۆما رادەکەن شارەکانی ئەنتاکیا، ئورفاو نوسەیبینە کەدەروازەی کوردستانن. دەتوانرێ بگووترێ قۆناخێك لەئارادایە کەتازە بەتازە تیرۆرتێیدا بالأدەکات. ئیمپراتۆریەتی رۆما هەرمەدرەنگ لەسالأنی ٥٠ی زایینی تەواوی ئەنادۆڵ، سوریا، ئیسرائیل و لوبنانی فەتحکردووە، کەنارەکانی رووباری فوراتیشی تێپەرکردووە. دوای لەخاچدانی حەزرەتی عیسا ئەو گروپە مەسیحییانەی تازە دەرکەوتوون بەرەو کونەکانی شاخ، ناوچە سەختەکان، ئەشکەوت و بیابان بلاوبوونەوە. قۆناخێکی نیو ـ نهێنی لەئارادایە. بۆیەکەمین جارە تیرۆری سیاسی پەیرەو دەکرێ، ئەویش لەسەر باوەرمەندە مەسیحییەکان بەرێوەدەبردرێ. هەربۆیە شاخەکانی کوردستان دەبێتە یەکەم پەناگەیان. ئیتر ئیمپراتۆریەتی رۆما کەتەواوی میرنشینەکانی هێلینی خستۆتە ژێردەست گەیشتۆتە سنوورەکانی ئیمپراتۆریەتی پارت. کاتێك لاشەی فەرماندەی بەناوبانگی رۆما کراسۆس دەکەوێتە دەست (سالأنی ٥٠ی زایینی) پارتەکان و ئەرمەنییەکان وەك جەژن پیرۆزی دەکەن. چەند رۆژێك سەری کراسۆس هەڵدەواسن و ریسوادەکرێت. گۆرەپانی رووداوەکە شاری "کتەسیفۆن"ی کوردستانە.

لەسەدەی سێیەمی زایینی بەدواوە ئیتر شەرەکانی نێوان ئیمپراتۆریەتەکانی رۆماو ساسانی دەستپێدەکات. دیسان دژوارترین شەرەکانی مێژوو لەسەرخاکی کوردستان روودەدات، دیجلەو فورات دەبنە سنووری شەرەکان. شارەکانی وەکو دیاربەکرو نوسەیبین چەندین جار داگیردەکرێن، ئەم دەست و ئەو دەست دەگۆرێ. بەردەوام کوردستان پارچە دەکرێت. چاوەروانیکردنی پێشکەوتن لەو ناوچەیەی بەردەوام دەبێتە شوێنی رشاندنەوەی بەردەوامی تالأنی و توندوتیژی شارستانییەت واقیعی نابێت. لەکاتێکدا بەشێوەی گروپ و کۆمەڵە ژیان لەشاخەکان بەردەوام دەبێت، ناوەندەکانی شار دەبێتە بریارگای داگیرکاری. جیاوازییەکی بەرچاوو ساف لەنێوان کۆمەلگای ئەتنیکی و کۆمەلگای سەربازی دێتەئاراوە. بازرگانەکانی ئەڵقەی نێوان داگیرکارو گروپە ئەتنیکییەکانن. لەسەدەکانی چوارەم و پێنجەمدا بەهۆی شەری بەردەوامی نێوان هەردوو ئیمپراتۆریەت قۆناخێکی تاریکی لەناوچە بەرێوەدەچێت. بەلأم چالاکییەکانی پروپاگەندەیی گروپە مەسیحی و مانیگەراکان کەلەژێر ترسی تیرۆرو تۆقاندن دان تاکە چالاکی گرنگی کۆمەلگایە. رووخانی پالیمێرا، ئەبگارو کۆماگەنە دەبێتە سەرەتای ئەم قۆناخە تاریکە. دواکاتەکانی کۆیلەداری کۆن لەئارادایە. مەسیحییەت موژدەهێنەری قۆناخی نوێیە. ئەو رۆشناییەی دوای تاریکی دێتەئاراوە، بەردەوام باوەری پادشای خودایی دەبەخشێ. ئایدیۆلۆژیای رزگاری پێشکەشکراوە. سوپای رزگاری کۆمەلأیەتی ئاواکراوە. هەردوو ئیمپراتۆریەتیش لەناوەخۆ خۆیان دەپووکێننەوە. هێرشە دژوارەکانی گروپە ئەتنیکییەکانی دەرەوە سەرەتا رۆما پارچەدەکات، دواتر رێگا لەپێش رووخانی بەشێکی دەکاتەوە. ئیتر ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی وەك دووەم ئیمپراتۆریەتی رۆما بەدوای میزۆپۆتامیاوەیە. کاتێك پێکدادانی نێوان مەزهەبەکانیشی هاتەسەر، هەروەکو سونیگەرایی و عەلەویگەرایی ئەمرۆمان، پارچەبوون روودەدات. پێکدادانە ئایینی ـ مەزهەبییەکانیش تەقلی پێکدادانە سیاسییەکان بووە. لەکاتێکدا تێکۆشانی کۆمەلأیەتی لەژێرناوی

پۆشاکی ئایینی بەڕێوەدەچوو، پێکدادانە نەتنیکییەکان رووخساری قەومیان پێدرابوو. پاپا سوریانییەکان، بەتایبەتیش نەستوریەکان تەواو وەکو جەنگاوەری زانیارین. پێکدادانە ئایینی ــ مەزهەبییەکان هاوتەریبی پێکدادانە سیاسی ــ سەربازییەکانن. قۆناخ لەمیانەی چاوەڕوانییەکانی گەڕانەوەی مەهدی و مەسیح و پێخەمبەرەکانی ئاخیر زەمان تێپەڕدەبێت.

حەزرەتی محەمەد لەبۆنکردن و هەستکردن بەزەمەن بەتوانستە. چەندەی دەچێ ئەم باوەڕییە زیاددەبێت کەدەشێ خوّی پێخەمبەری چاوەڕوانکراو بێت. توّزێ ماوە سەردەمی بەختەوەری سەرهەڵبدات. سەدەکانی شەشەم و حەوتەم قۆناخی لەدایکبوونی ئیسلامییەت و پەلهاوێشتنە مەزنەکەیەتی. هەق دێت، ناهەقی نامێنێ. ڕۆژهەڵدێ، تاریکی نامێنێ. فەتحکاری یەك بەدوای یەك ئەنجام دەدرێ، ئەمجارە لەباشوورەوە لەدەرگاکانی کوردستان دەدرێت. ئیتر لەجیاتی خانەدان و پادشایەتی، شەڕ لەپێناو ئایینی ئیسلام لەرۆژەڤدایە.

لەدوای سەرکەوتنی قادسیە ٦٤٧ فەتحکاری ئیسلام لەکوردستان چڕبۆتەوە. شار بەشار بەئیسلامکردنی ناوچەکە دەستپێدەکات. لەکاتێکدا ئێرانییەکان لەرێگای مەزهەبی شیعەگەرایی هەوڵی پاراستنی جیاوازییەکانی خۆیان دەدەن، کوردەکانیش لەمیانەی داکۆکیکردن لەسەر زەردەشتی و عەلەویگەرایی کەپەردەیەکی لاوازی ئیسلامییەتی بەسەردا کێشراوە هەوڵی درێژەدان بەهەبوونی قەوم و ئەتنیکی خۆیان دەدەن. کوردایەتی سوننی لەبنەڕەتدا ئەو کوردایەتییە کەژێرکەوتووە و خیانەتکارە. هەرچەندە ئیسلام وەك وشە بانگەوازی بۆ ئاشتی بکات، بەڵام ئایدیۆلۆژیایەکی بەهێزی شەڕی نەتەوەیی عەرەبە. هەروەکو جیهانگیری رۆژگاری ئەمڕۆمان دەخوازێ لەسەر ئاستی دونیا جیهانگیربێت. جیهاد گەورەترین عیبادەتە. هەرشتێك لەرێگای جیهاد (شەڕ) فەتح بکرێت هی تۆیە. ئەگەر خوازیاربی دەتوانی ژێرکەوتووەکان بکەیت بەکۆیلە. وەك خوّی دەتوانی دەست بەسەر ژناندا بگری. هەروەکو شێوازی دەسەڵاتی ئەم رۆژگارەمان تەنیا بەفەتحکاری سەربازی ناوەستێ. لەپەلامارەکانی فەتحکاریدا دەستبەسەر تەواوی نرخ و بەهاکانی باوەڕی، کۆمەڵایەتی و ئابووریدا دەگیرێت و کۆنترۆڵ دەکرێ. لەهەمووان زیاتر باڵادەستی زهنی لەئارادایە. ئیسلام وەك ئایدیۆلۆژیای دەرەبەگایەتی بانگەشەی سەرلەنوێ شێوەپێدانی تەواوی کۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتی ناوین دەکات. چەمکی تاکە ئوممەتی باوەڕمەند بناخەی کۆمەڵایەتی ئیمپراتۆریەتی ئیسلام ئامادەدەکات کەهەنگاو بەهەنگاو بەرزدەبێتەوە. لەبنەڕەتدا ئایدیۆلۆژیای تاکخودایی کەبەوەستاییەکی مەزن خوڵقێنراوە وەك تاکەدەسترۆیی کاربەدەست بناخەی ئایدیۆلۆژی سوڵتانێتییە.

ئیسلام کەبەشێوەیەکی کارامە بنکەی جەماوەری باوەڕمەندو لوتکەی سوڵتانی خوڵقاندووە، لەوانەیە لێهاتووترین تیۆری دەرەبەگایەتی ناوەندی جیهان بێت.

گروپە ئەتنیکییە عەرەبەکان کە لەسەردەمی سۆمەرییەکانەوە بەهیچ جۆرێك لەنیمچە دوورگەی عەرەبستان دەرنەکەوتبوون، لەرێگای ئیسلام یەکێك لەگەورەترین رابوونەکانی مێژوو ئەنجام دەدەن. بەرووخاندنی بیزەنتی و ساسانییەکان تینوێتی هەزاران ساڵەی خوّی بۆ دەسەڵات دەشکێنێ.

شارستانییەتێکی دەرەبەگایەتی مەزن ئاوادەکات. ئەمەوییەکان (٦٥٠ ــ ٧٥٠ی زایینی) و عەباسییەکان (٧٥٠ ــ ١٢٥٨) لوتکەی ئیمپراتۆریەتی عەرەب پێکدێنن. پەلهاوێشتنەکانیان بۆ کوردستان بەهێزە، تاوەکو بنارەکانی زاگرۆس و تۆرۆس بڵاودەبنەوە. کوشتاری گەورە روودەدات. کاروانێکی ئەسکەندەرناسای حەجاج لەئارادایە. تاوەکو دەروازەکانی ئەستەمبۆڵ، بیرنە، هینیکوش و قەفقاسیا هێزی پەلهاوێشتن نیشاندەدەن. لەگەڵ گەیشتن بەساڵی ١٠٠٠کان موسڵمانێتی گەیشتۆتە لوتکەی خۆی. ئەوەی ساڵانی ١٠٠٠ی پێش زایین تیرە یەهودییەکان ئەنجامیاندا. لەساڵی ١٠٠٠ی زایینی هۆزەکانی عەرەب ئەنجامیاندەدا. یەك بەدوای یەك سەلجوقی و عوسمانییەکانی تیرە تورك ــ ئۆغزەکان هاتن. دواترین سەفەرە گەورەکان سوڵتانە بەرپشە تورکەکان لەژێر ناوی ئیسلام و سوننیگەرایی بەرێوەیان دەبرد. پێکدادانە کلاسیکییەکانی سەردەمی عەباسی و سەلجوقییەکانیش دیسان بەکوردستاندا تێپەردەبێ، هێزەکانی بێزەنت و سوڵتانەکان بەشێکی هەرەزۆری شەرەکانیان بەشێوەی دەستبەسەرداگرتن و لەدەستدانی شارەکانی ناوچەی کوردستان بەسەردەبەن. بەئیسلامکردنی کوردستان تەواو دەبێ. لەئەنجامی شەری مەلازگرت ی ١٠٧١ سوڵتانی سەلجوقی ئەلپ ئەرسەلان هێزە بێزەنتییەکان لەکوردستان بەدەردەنێ. هەرچەندە لەسەردەمی میرنشینە تورکەکان شەر لەنێوان سوڵتانە ئەیوبییەکان و میرنشینەکان هەبووبێت، بەڵام دیسان شارستانییەتی ئیسلام پێشکەوتن بەخۆیەوە دەبینێ. لەشوێنەکانی وەکو ئورفا، ماردین، دیاربەکر، سێرت، مەلاتیا و ئەلازخ ئیسلام دەردەکەوێتەپێش. کولتووری ئیسلامییەت هەبوونی مەسیحییەکان، سوریانی و ئەرمەنی دەخاتە ریزی دووەم.

پەلامارەکانی کرستیان و مەغۆلەکانی سەدەکانی سێنزدەهەم و چواردەهەم لەناوچەکە رێگا لەپێش تێکشکانێکی بێوێنە دەکاتەوە. پاشەکشێکردن بۆ شاخەکان بەردەوام دەبێ. دووبارە ناوچەکە دەشلەژێ. ئەمجارە هێڵی شەرو پارچەبوونی باو لەنێوان سەفەوییەکانی ئێران و عوسمانییەکاندا دەکێشرێ کەناوەندەکەیان لەقەفقاسیاو ئەنادۆڵە. بەجۆرێك لەجۆرەکان دەبێتە نوێکردنەوەی دووالیزمی بێزەنتی ــ ساسانی. لەئەنجامی سەرکەوتنی یاووز سەلیم لەشەری چالدێرانی ساڵی ١٥١٤ ــ بەهاوپەیمانێتی کوردە سوننیگەراکان ــ سنووری رۆژهەڵاتی کۆن لەگەڵ رۆژهەڵاتی دوور دەکێشرێ. بناخەی ئەو پارچەبوونەی کوردستان دادەنرێت کە تائەمرۆ بەردەوامە. هەرچەندە لەسەرتاسەری سنوور پەلامار بەرەو ناوەوە ئەنجامبدرێ، لەئەنجامی پەیمانی قەسری شیرین ١٦٣٩ ئەو پارچەکردنەی کوردستان دێتەئاراوە کە تائەمرۆ بەردەوامە، بەشێوەیەکی فەرمی هێڵی سنووری نێوان هێزەکانی ئەنادۆڵ و ئێران دەکێشرێ و دانیپێدادەنرێت. زۆربەی زۆری کوردان و میزۆپۆتامیا لەناو سنووری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەمێنێتەوە. تاوەکو سەرەتاکانی ١٨٠٠ی زایینی لەئەنجامی ئەو هاوسەنگییەی لەنێوان میرنشینە کوردەکان و عوسمانییەکان ئاواکراوە تارادەیەك قۆناخێکی هێمنانە تێپەردەبێت. لەکاتێکدا شارستانییەتی ئیسلامی لەسەر رێبازی سوننیگەرایی پێشدەکەوت، کوردە زەردەشتی و عەلەوییەکانی بەرخودانیان (خۆراگریان) دەکرد لەدۆخێکی نیو یاخیدا ناچاربوون لەلوتکەی

شاخەکان و حەشارگە شاراوەکاندا بژین. بەهۆی ترسی یاووز سەلیم لەسەفەوییەکان موراد پادشا (کەنازناوی کراوە بە بیرلێدەر) لەسەردەمی سەدرولئەعزەمی خۆیدا ٤٠ هەزار عەلەوی بەزیندوویی دەخاتە بیرەکان و پیرسولتان عەوداڵ لەسێدارە دەدرێ، ئەمانەش نموونەی هەرە بێڕەحمی تیرۆرە کەشوێنپەنجەی خۆی بەجێدێڵێ. سەرهەڵدانی جەلالییەکان (خێڵێکی باکووری کوردستانن) لەئاکامی هەژاری و سەربازی زۆرەملێ و باج وەرگرتن، دواتریش سەرکوتکردنیان، نیشاندەدات کەچۆن چینی ئەرستۆکراتی ئیسلامی شەپۆلەکانی تیرۆریان بەرزکردۆتەوە. تیرۆری عوسمانییەکان بەلانی کەم هێندەی ئەم شەڕانە بێڕەحمە کەرەهەندی دەرەکی هەیە.

لەگەڵ ئەمەشدا بەشێوەیەکی فراوان چالاکییەکانی تیرۆری لەجۆری کوشتنی وەلی عەهدەکان و لەسێدارەدانی سەدرولئەعزەمەکان بەڕێوەدەچێ. زۆر ئاشکرایە لەسەردەمی عوسمانییەکاندا لەژێر سایەی ڕێبەرنامەی سوننیگەرایی؛ شرۆڤەی فەرمی ئیسلام بەشێوەیەکی سامناك و بەرفراوان تیرۆر پەیڕەوکراوە. بەرامبەر بە تیرە تورکمانەکانی شاخیش بەردەوام پەلامارەکانی تیرۆر ئەنجامدراوە.

لەسەرەتای سالآنی ١٨٠٠ ەوە تاوەکو رووخانی ئیمپراتۆریەت، کوردستان زۆربەی زۆری ئەم قۆناخە بەسەرهەڵدان و سەرکوتکردنەوە بەسەردەبات. سەرتاسەری سەدەی نۆزدەهەم سەردەمی یاخیبوون و سەرکوتکردنە. بەهۆی زیادبوونی کاریگەری ئینگلیزو فەڕەنسا پەلامارەکانی سەرکوتکردن لەم سەدەیە بۆسەر سوریانی و ئەرمەنییەکان زیاد دەبێت کە پەیوەندی خۆیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەت خراپکردووە. لەگەڵ تەواوبوونی ئەم سەدەیە، لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەم گەلە کۆنانەی مێژوو دەکەونە رەوشێك تەنانەت کەمێك ماوە بسڕدرێنەوە. ئەو میللیگەراییەی سەرمایەداری دەیوروژێنێ وردەوردە بەرهەمە ژەهراوییەکانی دەبەخشێ. دووچارنەبوونی کوردان بەهەمان چارەنووسی ئەرمەنی و ئاشوورییەکان بۆ جیاوازی ئایین و بەرفراوانی بەرخودانیان دەگەڕێتەوە.

پێکدادانە ئایینی و مەزهەبییەکانی چاخی ناوین بەلانی کەم هێندەی شەڕو پێکدادانەکانی چاخی کۆن کاریگەرییەکی تێکدەرانەی هەبووە. ئاشکرایە کەبەهۆی ئەم شەڕو پێکدادانانە شارستانییەت لەکوردستاندا پێشناکەوێت و گەشەناکات. پێکهاتەی ئەو گروپە ئەتنیکیانەی بەئامانجی خۆپاراستن پەنایان بردۆتە بەر لوتکەی شاخەکان، لەگەڵ ئەو شارانەی بوونەتە بڕیارگای داگیرکاری و تالآن لەرەوشێکی وەهادا نین پەیوەندییەکی دیالەکتیکی بەدەستبێنن. هەربەشێك لەناو دواکەوتوویی خۆی و رەوشی گۆشەگیریدا دەخنکێ. کاتێك ئیسلام کەمێك رووی ئاشتی بەخۆیەوە بینی، دەبینرێ کەهێزی هەزاران ساڵەی بەکاربردن و زۆرداری لەژێردا شاراوەیە. سوڵتان و بەندەکانی لەژێر دەمامکی هەمووجۆرە تایبەتمەندێتییەکی ئیلاهی لەرێگای ئایەت و فەرموودەکان رژێمێکی زۆرداری و چەوسانەوە بەڕێوەدەبەن. لەکاتێکدا رێگرەکانی شاخ قەباو ئاشکران، هەرچی ئەوانەی شارو دەسەلآتدارەکانن جوببە لەبەرن، رووزەردی دەم و چاو داپۆشراون، هەمان بەکاربردن و زۆرداری لەئاکامی ئەرێکردنی خوداوەند پەیڕەودەکەن. جیاوازی لەناوەڕۆکدا نییە، بەڵکو لەشێوەدایە.

ئەو تێکۆشانەی بەناوەرۆکی کۆمەڵایەتی قۆناخی چاخی بەردینی نوێ دەستیپێکرد و لەمیانەی شەڕەکانی کۆیلایەتی چاخە دێرینەکان زیادیکردو بەشەڕو تیرۆرەکانی دەرەبەگایەتی چاخی ناوین چڕکرایەوە، بەڵێ ئەو تێکۆشانەی لەکوردستان بەڕێوەچووە سەرباری هەلومەرجی شەڕو تیرۆر توانیویەتی هەبوونی گەلی کورد بپارێزێ، هەربۆیە چەندەی بڵێی بەهادارە. ئەگەر بەئەندازەی شارستانییەتە پێگەیشتووو بەهێزەکانیش نەبێت، بەڵام بەرخودانی ئەتنیکی سەرەڕای هەموو کەموکورتییەکانی فاکتەری سەرەکی لەسەرپێ مانەوەی هەبوونی کوردانە لەم قۆناخە مێژووییە بێئامانەدا.

دوای پەرتەوازەبوونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی زیاتر پارچەبوونی کوردستان و بوون بەزەمینەی توندوتیژی پێشکەوت. لەئاکامی ئەو نەخشەیەی فەرەنساو ئینگلتەرای هێزی چەوسێنەرو ئیمپریالیستی نوێ بۆ رۆژهەڵاتی ناوین کێشرا دەسەڵاتی کۆماری تورکیا، شاهنشایی ئێران، پادشایی ئێراق و بەڕێوەبەرایەتی سوریا ـ فەرەنسا لەسەر کوردستان باڵادەستکرا. راستتر سەپێنرا و چەسپێنرا. چینی سەردەستی کوردان کەلەژێر سایەی رژێمە نوێکان بەرژەوەندییەکانیان کەوتە ژێرفشار، ئەو یاخیبوونانەی کەسەرچاوەی خۆی لەئارەزووی ئۆتۆنۆمی کۆن وەردەگرت و زۆربەشیان پشتییان بەوروژاندن و هاندانەکانی دەرەوە دەبەست رێگای لەپێش چڕبوونەوەی تیرۆرکردەوە. سەرهەڵدانەکان لەپێشخستنی داواکارییە نەتەوەیی و دیموکراتییەکان دوورە. شەڕی داواکردنی بەشی چینی دەرەبەگی کوردبوو لەرژێمە نوێکاندا، چونکە لەجیاکارییەکانی (أمتیازات) سەردەمی پێشوو دەگەڕان. لەفەناتیزمی تاك، نەتەوە، تاك زمان و دەوڵەتی مەرکەزی رژێمە نوێکان کەکاریگەری ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی پشتئەستوور بەسەرمایەداری لەسەرە ئەوەی دەبێتە بەشی کوردان، نکوڵیکردنێکی لەجاران خراپتر، خستنە ژێرفشار، لەدۆخی یاخیبوونیشدا لەمیانەی کۆمەڵکوژی و تواندنەوەی زۆرەملێ لەناو تاریکییەکانی چاخی ناوین دەهێڵرێتەوە. بەتەواوی واتای وشە کەوتنە ناو فشارێکی بێکۆتایی جێگای باسە. دەتوانرێ بگووترێ کە لەئاستی جیهان دوای یەهودییەکان ئەو گەل و ئەتنیك و دیاردەیەی لەناوچە لەژێر بەرفراوانترین تیرۆری میللیگەرایی شۆڤێنی دەژیت کوردە. لەلایەن خودی چینی سەردەست و خیانەتکارەوە هێشتنەوەی کوردان لەناو دواکەوتوویی دەرەبەگایەتی، هەروەها ئەو رەوشەی لەئەنجامی واتانەدان بەبزووتنەوەی دیموکراتی نەتەوەیی هاوچەرخ، یەکێك لەرووە هەرە قێزەونەکانی سەدەی بیستەمە.

ئەو سیاسەتەی تورکیا لەسەر پارچەی کوردستانی ژێردەسەڵاتی خۆی پەیڕەویکردووە بەشێوەیەکی فەرمی بە "شاڵاوی لافاو" بەناوکراوە. پلیشاندنەوەو تێپەڕبوون بەهەر شوێنێك بە"باشە" ئەرێکراوە. ئێشی ئیمپراتۆریەتی لەدەستدراویش رۆڵی لەمەدا هەبوو. هیچ نەبێ دەبووایە ئەم پارچانە دووچاری تواندنەوەیەکی موتڵەق بێن کەلەژێر دەسەڵاتیدا مابۆوە. قەدەخەکردنی زمانی زگماکی کوردان لەرژێمی ١٢ی ئەیلول پراکتیزەکرا، ئەمەش نموونەکەی لەهیچ قۆناخ و رژێمێکی جیهاندا نەبینراوە. سەرباری تێکۆشانی کۆمەڵایەتی هەزاران ساڵ، جگە لەشەڕە بێئامانەکانی تاڵانکاری

و داگیرکردن، چارۆگەیەکی رەش بەسەر تەواوی ئەو بەهایانەی کۆمەڵگا پۆشرا کەکوردایەتییەکەیان نیشاندەدات. تەنیا لەمیانەی هەوڵ و کۆششێکی چڕو بەرفراوانی ئەدەبیات و کۆمەڵناسی سەبارەت بەژیانی کوردەکانی ژێر ستاتۆی کۆماری تورکیا دەشێ هەندێ راستی رۆشنبێتەوە.

شاهێتی پەهلەوییەکان کەوەك خانەدانێکی نوێی ئیمپراتۆریەت لەئێران بەرزبۆتەوە کردارو رەفتارەکانی لەهی کۆماری تورکیا جیاوازتر نییە. بزووتنەوەکانی کورد لەسەرهەڵدانی سمکۆی شکاك تادەگاتە ئەزموونی کۆماری کوردستان لەمەهاباد بەهۆی فاکتەرە ئایدیۆلۆژی و چینایەتییە هاوشێوەکان بەسانایی پاکتاوکران. دواتر لەناکامی رژێمێکی چڕی تیرۆر هەڵوێستەکانی میللیگەرایی شۆڤێنی زاڵکران کەتایبەت بەسەدەی بیستەمە. کردەوەکانی ئینگلتەراو فەرەنسا لەسەر کوردستانی ئێراق و سوریا، بەپشتبەستن بەخانەدانە عەرەبە بەکرێگیراوەکان بەشێوەی باڵادەستکردنی رژێمەکانی چەوسانەوەو سەرکوتکردن بوو.

ئەوەی لەسەدەی بیستەم بەسەر دیاردەی کورد پەیڕەوکرا سیاسەتی "خستنە قەفەس و کردن بەئاژەڵێکی ماڵی ـ کەوی" بوو کەلەدونیادا نموونەی نەبینراوە. هیچ نیشانەیەکی ئەوە لەئارادا نییە وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی کوردانیان بەمرۆڤ لەقەڵەمدابێت. تەنانەت ئەو سیاسەتەی لەئەفریقیا سەبارەت بەکۆلۆنییەکان پەیڕەوکراوە ئەویش بۆ کوردان زیاد بینراوە. تەنانەت سیاسەتە ئابووری، سیاسی، کۆمەڵایەتی، یاسایی و سەربازیش، شێوەکانی فشاری کۆلۆنیکردن و نەتەوەیی و ئەتنیکی هاوچەرخیش زێدە بینراوەو، پەیڕەونەکراوە. بەنەبوو لەقەڵەمدان (سەرۆك وەزیرانی نوێ رەجەب تەیب ئەردۆغان راستینەی دەوڵەتی قووڵی باش ئەزبەرە کردووەو دەڵێ "ئەگەر خۆت بەکورد لەقەڵەمنەدەی، ئەوا کێشەی کورد بوونی نییە") چەمکی "بەوراِدیەی سەر بەنەتەوەو مەزهەبی دەسەڵات بیت، خۆت بەنەبوو لەقەڵەمبدەیت پەسند دەکرێی" لەبنەڕەتدا یەکێك لەشێوە مەترسیدارەکانی فاشیزمە. ئەوەی سەر یەهودییەکان ئاشکراو بەرچاوە. لێرە جۆری نکوڵیکردن شاراوەو تاریکە. ناوزەدکرنی ئەو تیرۆرەی لەسەر کوردان پەیڕەو دەکرێ بە"تیرۆری رەش" یان تیرۆری شاراوە لەجێگای خۆیەتی. سیاسەتێکی ناکۆك و مەترسیدار لەکوردستان و ناوچەکە پەیڕەودەکرێت کەلەکۆتاییەکانی سەدەی بیستەم و سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکەم بۆ کردارەکانی ئەمریکا کراوەتەوە. هەرگیز بەبێ ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپا ناتوانرێ بیرلەفیدرالییەتی کوردانی پارچەیەك و تەسفیەکردنی "PKK" و کوردانی پارچەی هەرە گەورەی کوردستانی ژێردەسەڵاتی تورکیا بکرێتەوە. دەشێ گەمەیەکی زۆر خراپتر لەوەی فەلەستین ـ ئیسرائیل لەنێوان کوردستان و دراوسێکانی بنێنەوە. دەشێ تایبەتمەندێتی "سامناك"ی بۆ سیاسەتەکانی تێکۆشان، شەڕو تیرۆر زیادبکرێت. لەهیچ قۆناخێکی مێژووو شوێنێکدا، نموونەی سیاسەتی بەمجۆرە نەبینراوە کەگەیشتبێتە ئاستی سامناکی و لەسەر هیچ کۆمەڵەیەکی مرۆڤ پەیڕەونەکراوە، هەمووشتێکیش بەشێوەیەکی وردو تەڵەکەبازی و بەرنامەڕێژی بەگوێرەی ئەم سیاسەت و توندوتیژییە ئەخشە بۆکێشراوە پێوانەنەکراوە.

یەكسەر دەمەوێ ئاماژە بەو مەسەلەیە بكەم كەوەكوجاران هەوڵبدەین ئەم سیاسەتانەی شەرِ تـەنیا بەچەوسێنەری نەتەوەیی تورك، فارس، عەرەب و گووتەكانی نكوڵیكردن و فڕكردنـەوە روونبكەینـەوە تێرناكات و بـەرەو ئـەنجامی چەوتمان دەبـات. دیاردەكە زیـاتر پەیوەنـدی بەسیستەمی كۆمەڵایـەتی و مێـژوویی گشـتگیرتر هەیـە. بەهـەمان شـێوە گووتـەی بەتـەنیا دەوڵەتـەكانی عـەرەب، فـارس و تـورك بەرامبـەر كـردەوەو رووداوەكـانی كوردسـتان بەرپرسـیارن داتاشـراوەو بچووككردنەوەی بوویەرەكەیـە. دووره لەروونكردنەوەی پێكهاتـەی راسـتەقینەی دیاردەكە. هـەروەكو مەزنـدە دەكـرێ هـیچ سـوودێكی نەتـەوەو دەوڵـەتی تـورك، فـارس و عـەرەبی تێـدا نییـە. خـودی دەوڵـەتی نەتـەوەییش خاسـیەتێكە؛ پێناسەیەكی ئایدیۆلۆژییە، خودی راستی نییە. نەتەوەكان دەوڵەتیان نابێت. تەنانـەت بـەواتای تەسـك چینەكانیش دەوڵەتیان نابێت. دەوڵەت بەلانی كەم نەریتێكی پێنج هەزار ساڵییە وەكو تۆپـە بەفرینـە - تۆپی ئاگرین خولاوەتەوە سوڕاوەتەوە تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە، بۆچەندین پارچـە دابـەش بـووە، هەنـدێ ئـەتنیك زۆر هەنـدێكی دیكـە كـەم بـەكاریان هێنـاوە، ئەوانـەی بەكاریشـیان هێنـاوە تـەواوی ئەتنیكەكە نەبوون بەڵكو هەندێ گرووپی پلەدارو چینایەتی بوون.

لەوانەیە گرووپە ئەتنیكییەكانی تورك، عەرەب و فارس بەئەندازەی كوردان فشارو چەوسانەوەیان لەلایەن دیاردەی نەتەوەو دەوڵەت بینیوە. ئەگەر بڵێین ئەوەی توركمانەكان چەشتوویانە، بەدەوێـەكان تێیدا ژیاون و راستینەی خولامەكان لەهی كوردان كەمترە، خەڵەتاندنە. هەڵبەتە پرسیاری كامـە كـورد زۆرگرنگە. بەرپرسیاری گەورەی ئەم سیاسەتانەی شـەرِ فیـۆدالیزمی كوردە. ئـەو گرووپەیـە كەبـەگێتی، میرێتی، حاجییەتی و مەلایـەتی وێنـاكردووە. ئەگـەر سـەرهەڵدانە ئاژاوەگێرییـەكانی ئەمانـە نەبووایـە كـەدواتر زۆر بەسـووك و ریسـوایی تەسـلیم دەبـوون، هـیچ دەوڵەتگـەرایی و نەتەوەگەراییـەكی تـورك، عـەرەب و فـارس ئـەم كردەوانـەی دانـەدەهێنا كەلـەئارادان. هەربۆیـە ئەگـەر كـوردان بـەدوای فاكتـەری خراپەی سـتراتیژی دەگـەڕێن، پێویسـتە لـەناو خیانـەتكارەكانی خۆیـان لێیبگـەڕێن. تەنانـەت پێویسـتە بـەردەوام و لەهـەموو شوێنێك ئـەم لێگەڕینـە بكـەن. بەهـەر پێـڕەوو ئامانجێك بێـت. چونكە ئەمانـە لـەپێناو بەرژەوەندییـە فێزەونـەكانیان، لەمیانـەی ئـەو گەمانـەی تراژیـدیای فەلەسـتین ــ ئیسـرائیل تێپەڕدەكات گەلی كوردو دەسـەڵاتەكانی هێناوەتـە بەرامبەریـەكترو دواتـریش خۆیـان لـەناو مەسـەلەكە دەردەكـەون، بەرامبـەر بەخیانەتەكەشـیان مـاڵ و مـوڵكی خۆیـان دەپـارێزن. تەنانـەت لەمـەترەپۆل و هەوارگە و شوێنگەكانی رابواردن نیشتەجێدەبن و بـەبێ وەسـتان بەدرێـژایی هـەزاران سـاڵ درێـژە بـەم گەمە ئەفرینلێكراوە دەدەن.

هەرچەندە كەوتبێتە ناو قڵقی داستانەوە هەوڵمدا مێژووی ئەم سیاسـەتە روونبكەمـەوە كەبـەلانی كـەم پێـنج هـەزار سـاڵ دەبـێ ــ لەسـەردەمی گلگـامێش و ئەنكیـدۆوە ــ. لـەو بـاوەڕەدام كەلەسـەدا نـەوەدونۆی تـورك، عـەرەب و فارسـەكان وەك نەتـەوەو دەوڵـەت سـوودێكی راسـتەقینەیان لەسیاسـەتی پەیڕەوكراوی جەمسەری دەسەڵاتدا نییە. سوودیان لەولاوە بمێنێت، بەهۆی دواكەوتوویی، دوژمنكاری، كۆكردنەوەی كینی نابەجێ، توندوتیـژی دوولایەنـە، لـەخۆڕا خـەرجكردنی سەرچاوەكان و لەئەنجامـدا

ڕێکردنەوەیان لەپێش ژیانێك کەشایستەیان نییە، زیانێکی گەورە بەخۆیان دەگەیەنن. بۆئەوەی ئەم ڕەوشە نەزۆکییە ترسناکە و گەمە پڕ لەنهێنی و ئەفسووناوییە ڕۆشنبکرێتەوە ئەو ڕێگەچارەیەی پەنای بۆبردرێتە بەرخودی کۆمەڵناسییە. بەڵام باس لەکۆمەڵناسییەکی راستەقینە دەکەم؛ سۆسیۆلۆژییەك کەدەسەڵات و پاڵپشتەکانی ڕێگای لەپێشکردۆتەوە شەڕو پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکانی، سەرجەمیان شیکردبێتەوە. ئەگەرنا باس لە"زانستی لاشە (تشریح)" ناکەم کەیەکپارچەیی جەستەو ژیان نابینێ، ڕێزو خۆشەویستی لەلا نییە، تەنانەت ئەنجامەکانی لە"زانستی قەدەرگەرایی" راهیبە سۆمەرییەکانیش مەترسیدارترە کەپشت بەجوڵەی ئەستێرەکان دەبەستێ. گرنگترین کۆمەکی لەڕێگای ئەم بەرگرینامەیەوە پێشکەشم کردووە، دەمامکی ئەم زانستەم هەڵماڵیوەو کەمێکیتر بەرەو راستی نزیکم کردۆتەوە. ئایا میللیگەرایی زانستە؟ ئایینگەرایی زانستە؟ سۆسیالیزم زانستە؟ لیبرالیزم زانستە؟ موحافەزگەرایی زانستە؟ بەڵکو بتپەرستییەك بێت کەزۆر لەو بتپەرستییەی چاخی دێرین دواکەوتووتربێ کەسەردەمی بەسەرچووە. چونکە زیانی ئەو بتپەرستیانە زۆر سنووردار بوو. ئەی سنوورو حیسابی ئەم زیانانە دیارە کەبتگەرایی ئەم پیرۆزکانە خوڵقاندوویانە، کەراست و چەپیان دیارنییە؟ تەنانەت باوەڕمەندەکانی گرێدراوی کتێبی ئایینێکی پیرۆزیش ــ هەوڵمدا شرۆڤەی کۆمەڵناسی هەندێ لایەنی ئەم پەرتووکانە بکەم ــ بەرامبەر گرێدانیان بەو بەهایانەی کەمەزنەدەی زانینی دەکەن، تا چ رادەیەك دەتوانێ گرێدراوی دەستنیشانەکانی بابەت و لاشە بتناساکان بن، یاخود سوود لێ ببینن؟ لەبەشەکانی داهاتوودا سەبارەت بەم بابەتانە رەخنەدانی خۆم پێشدەخەم و دەگەڕێمەوە سەر بابەتەکە.

به جەختکردنەوە باس لەوە دەکەم ئەگەر بەشێوەیەکی راست دەسەڵاتی سەرکوردستان و ئەو شەڕەی پشتی پێد   نێ شیتەڵ نەکرێت، ئەوا زیانێکی گەورە بەهەرکەس و دەوڵەت و گروپی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەگەیەنێ کە بەکێشەی کوردەوە خەریك دەبێ یان تێیکەوتووە. بەهەرحاڵ ئەمە دەبێتە واتادارترین پێڕەوی هەڵوێستەکانی سەرلەنوێ رەچاوکردنەوەی خودی لایەنەکان و، دەستبەردان لەهەڵە و چەوتییە گەورەکان و لەسەرشێتی و گەیشتن بەچارەسەرییە مرۆییانە بێ ژمارەکان. هەرهەڵوێستێکی میللیگەرایی و ئایینگەرایی و چەپڕەوی پشت بەفەناتیزم ببەستێ ئینجا ئەمە چەوسێنەر بێ یان چەوساوە، یان سەرکوتکەرو سەرکوتکراو، لەمیانەی ئێشە دژوارو زیانە مەزنەکانی شەڕەکانی سەدەی بیستەم سەلمێنراوە کەرێگای چارەسەری نییە.

هەروەکو لەچوارچێوە گشتییە مێژووییەکەشمان دەرکی پێدەکرێت، پەیڕەوەکانی تیرۆر، شەڕ، پێکدادان و تێکۆشانی وەکو کوردستان جەمسەرێکی دەسەڵاتی تایبەت بەخۆی پێکدێنێ. ئەم جەمسەرانەی دەسەڵات کەلەتەواوی سیستەمە دیارو بەرچاوەکانی مێژوو هەبوونی خۆی چڕدەکاتەوەو بەردەوامی پێدەدات، لەمیانەی پشتبەستن بەشەڕو هێزی سەربازی هیچ خانەیەکی کۆمەڵگا نامێنێ وەك هەویر نەیشێلێ و شێوەی پێنەدات.

لەڕاستیشدا وایە ئەوەی لەسەردەمی حەزرەتی نوحەوە بەدەسەڵاتبووە، بووە بەگوزارشتی دەزگایی جەمسەرەکانی دەسەڵات، نەریتەکانی توندوتیژی دەستنیشانی دەکات. لەزەمەنێکدا وەك چیرۆك بووە بەمیتۆلۆژی، لەسەردەمێکی دیکەدا بەنایینی شکۆدار ناوبراوە، ئەم ئامرازانەی توندوتیژی کە لە چاخەکەمان بەناوی نەتەوەکەمان و چینەکەمان وەك میلیگەرایی و سۆسیالیزمگەرایی بەدوای مەشروعییەت و کارابوون دەگەڕێ، هیچ خانەیەکی کۆمەڵگا نەماوە کەدەستیان بۆ نەبردبردبێ، هەوڵی دەستنیشانکردنیان نەدابێ. لەبنەڕەتدا کێشەی کورد لەئەنجامی شێوازی پێکهاتنی ئەم دیاردانەی پێیدا تێپەڕیوە سەرهەڵدەدات. خودی دیاردەی کورد بەهۆی شێوازی پێکهاتنی تەواو بووە بەحەشارگەی گرفتەکان. لایەنی هەرە بەترس و پڕ لەئێشی مەسەلەکە، تاڕادەیەکی مەزن لەدەستدانی توانستی ئەم دیاردەیە بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکان. بەهۆی ئەو گرفتانەی بەدەستییەوە دەناڵێنێ دیاردە هەناسەی لەبەربڕاوە. پێویستە باس لەو خانانەی کۆمەڵگای کورد.بکرێ کەلەخانەکانی نەخۆشی شێرپەنجە دەچێ. پێشینان گوتوویانە"دار کرمی لەخۆی نەبێ تەمەنی هەزار ساڵە". بەمشێوەیە ناسنامەی کوردو کەسایەتییەکەی لەگەڵ جەماوەر لەناوەڕاستدا دەوەستێ. لەزمانی کوردییەوە تادەگاتە پارتییەکانی ئەگەر هەبێت، لەژنی کوردەوە تادەگاتە ئەو ڕێبەرانەی گوایە بەناوبانگن، لەلادێیی تاشارستانەکەی، لەڕووناکبیرەکەی تا مەلاکەی، لەئایینەوە تا دەگاتە میلیگەراییەکەی، لەوڵاتپارێزەکەی تا خیانەتکارەکە، لەدیپلۆمات تادەگاتە سیاسەتمەدارەکەی چەندین بێچارە، ساختەکار، فێڵبار، خیانەتکار، مەترسیدار، باش، جوان و دروست هەن کەتەنانەت ئەلفوبێیی کارەکانیشیان نازانن؟ پرسیارێکە خەملاندنی وەڵامەکەی قورسە. بەرپرسیارەکەی کێیە؟ پارچەکانی دەسەڵات کەلەرۆژگاری ئەمڕۆمان و مێژوودا شێوەیان وەرگرتووە ئەقڵ بڕ ناکات چەندەو تا چ رادەیەك بەڕاستی خزمەتیان بەکێ کردووە، بۆیە لەئەنجامدا ئەوەی لەسەر پێیان دەگرێ ئامرازەکانی توندوتیژی رابردووو رۆژگاری ئەمڕۆمانە، هەمووجۆرە شەڕو تیرۆرێکیانە. ئەمانەیە کەدیاردەی کۆمەڵگای کوردی دیارکردووە، لەدۆخی ئێستادا بەبەرپرسیارو بێچارەیی هێشتۆتەوە.

بەپێچەوانەوە کاتێك لەمیانەی ڕاپەڕین و پێڕەوەکانی لەشێوەی گەریلایی بەرخۆدان نیشانبدرێت، ئەوا ڕاستینەی دەردەکەوێتەڕوو، مۆدێلێکی پێکدادانی فەلەستین ـــ ئیسرائیلە کەهێشتا زۆر پێشنەکەوتووە، کاتێ پەرەبسەنێ ئەویش تێپەڕدەکات. لایەنەکانی ئەمە بەهەر چ بەرژەوەندییەك بەناو بکەن، ئایا دەتوانن لەرێگای مۆدێلی بەمجۆرە گرفتێکی کۆمەڵایەتی بەرەو باشترو جوانتر چارەسەر بکەن؟ ناشێ کوژاندنەوەی ئاگر بەئاگر واقیعی بێت. لەدۆخێکی وەهادا شتی هەرەڕاست ئەوەیە وەك حیزبە جەنگاوەرەکانی ـ دەسەڵات پێڕەوەکانی چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتییەکانی دەستی لێبەربدرێت. پێویستە ئامرازی هێزەکانی بەرخودانیش لەناو ئەمانە دابنرێت. دەبێ لەشوێنێکی دیکەو جۆرە پێڕەوو ڕێچکەیەکی دیکە بگەڕێن.

پێویستە چاوەڕوانی پێڕەوی شیکردنەوەی شێواندنە گەورەکانی دیاردەی کورد لەنامێرەکانی شەڕ نەکرێت ـ بەتایبەتیش هێزەکانی دەسەڵات کەتوندوتیژی زاڵیان بەدەستەوەیە. بەهەرحاڵ ئەوەی

پێویستە لەسەرەتاوە ئەنجام بدرێ، ئەگەر لایەنی بەرامبەر لەمیانەی توندوتیژی بانگەشەی سەپاندنی شتێك نەكات، شێوازی سیاسی ئاشتی و دیموكراتییانەی كێشەكان بەبناخەدابنێت و بەو هۆكارانەی ببەستێتەوە كەجێگای راستگۆیی و متمانە بێت، پێویستە هێزی حوكمڕانیش ئامێری سەربازی بەلاوە بنێت، لەسەرهەمان بنەما وەلامبداتەوە. بەجێهێشتنی گفتوگۆ و رێگاكانی چارەسەری بۆ ئامرازەكانی دیالۆگی مەدەنی و دیموكراتی، بەو رادەیەی شتێكی مرۆییانەیە ئەوا لەبەرژەوەندی بەشی زۆری كۆمەڵگاو ئابووری دایە.

لەساڵی ١٩٨٢ كتێبەكەی "رۆڵی توندوتیژی لەكوردستان"م كۆكردەوە. مەزەندەم كردبوو كەتوندوتیژیم شیكاركردووە. پراكتیكی دواتر نیشانیدا كەئەم باوەڕهێنان و متمانە بەخۆكردنەم پڕ لەكەموكورتی بووە. لەكاتێكدا ئەم دێڕانە وەك دەروازەیەك دەستنیشان دەكەم و سەرلەنوێ بۆ رۆڵی توندوتیژی لەكوردستان دەگەڕێمەوە، لەراستیدا ئەمجارە متمانەكەم واقیعییە. چونكە قووڵایی زانستی هەنووكەیی بەدەستهێناوە. هەوڵمدا لەمیانەی هەستكردن و دەرككردن بەوەی كەهەروەكو مەزەندە دەكرێ رێگای چارەسەری بە"توندوتیژی پیرۆز" تێپەڕنابێت، بەپێچەوانەوە زۆر پێویست و ناچاری نەبێت لەدەرەوەی "بەرگری رەوا"ئەوا پێویستە هەمووجۆرە توندوتیژییەكانی پراكتیكی مرۆڤ نەفرەتی لێبكرێت، هەروەها هەوڵمدا بەرپرسیارێتی شیكاركاری كێشەی كوردو دیاردەكەی نیشانبدەم.

٣. سیاسەتەكانی تواندنەوەی زۆرەملێیانە لەسەر كولتووری كوردستان

یەكێك لەسیاسەتە كۆمەڵایەتییەكانی هەرەزێدە لەلایەن جەمسەرەكانی دەسەڵات و شەڕ هانای بۆ بردراوە تواندنەوەو وەك خۆلێكردنە. بەدەستەواژەییەكی گشتی ئامانجی سەرەكی سیاسەتەكانی لەخۆچوواندن (Asimilasiyon) كەبەواتای تواندنەوەی كولتووری دێت، بۆئەوەی تەواوی توانستەكانی هێزی بەرخودانیان لەدەستدەربهێنرێ، بەرلەهەموو شتێك گوزارشت لەقەدەخەكردنی زمانی زگماكی دەكات كەئامرازی سەرەكی بەكارهێنانی هزرەو لەجێگای ئەو بەشێوەیەكی بەرفراوان بەجێكردن و بەكارهێنانی هێزە دەسەڵاتدارەكانە. لەرێگای زمانی فەرمییەوە زمان و كولتووری خۆجێیی بێ بەهادەكرێت و هێندە سنووردار دەكرێت ئیتر ناتوانێ لەهەڵسوڕاندا رۆڵ ببینێ. هەرچی زمان و كولتووری سەركوتكراوو ژێرفشارە زیان بەوانە دەگەیەنێ كەبەكاریدێنن. لەژێر ئەم دوولایەنەدا رۆژبەدوای رۆژ خۆڕاگرتنی زمانی خۆجێیی بەرامبەر زمانی فەرمی ئاستەم دەبێت. بەتایبەتیش كەنەبووبێتە زمانی نووسین و شێوە زمانێكی گشتی بۆخۆی دانەنابێت، ئەوا كۆتایی ئەم زمانەو زاراوەكانی نادیارو تاریك دەبێت. تواندنەوەو لەخۆچوواندن تەنیا لەبواری زمان بەرێوەنابردرێت، بەڵكو لەتەواوی ئەو دەزگایانە پەیرەو دەكرێت كەدەسەڵات شێوەی پێداوە. لەهەموو ئاستێكدا گونجاندنی گرووپ بەگوێرەی راستینەی دەزگای ئایینی و نەتەوەیی دەسەڵاتداران پەیرەو دەكرێت. كاتێك بوارەكانی سیاسی، كۆمەڵایەتی، ئابووری تەنانەت ئەو رامانانەی بەفەرمی ناسراوە لەلایەنی یاساوە پارێزرا، ئەوا دەزگای كەمایەتییەكانی دیكە یاخود دۆڕاوەكان بەگوێرەی دەزگا

باڵادەستەکان خۆیان دووچاری لێکچوواندنی زۆرەملێ یاخود خۆبەخشانە دەکەن و جێگای خۆیان لەناو فەرمیبووندا دەگرن. چەندە بەرژەوەندی سیاسی و ئابووری و فشار بکەوێتەگەڕ، بەو ئەندازەیە توانەوە رۆڵ دەبینێ.

بەلانی کەم هێندەی شەڕو تیرۆر تواندنەوەی زۆرەملێ (ئاسیمیلاسیۆن) رۆڵێکی تێکدەرانەی لەسەر هەبوونی کولتوری کوردستان هەیە. دەتوانین هەمان پێڕەوی مێژوویی پەیڕەو بکەین و تاوەکو چاخە سەرەتاییەکان بگەڕێینەوە. ئەگەر بڵێین زمانی سۆمەری یەکەمین و گەورەترین زمان و کولتووری تواندنەوەیە ئەوا بەزێدەڕۆیی لەقەڵەم نادرێت. لەرێکخستنی وشەو رستەدا دەرك بەم راستییە دەکەین. بەرێزە بەر لەزمانی هۆری، میتانی، ئورارتوو، مادو فارسی، زمانی سۆمەری، دواتر زمانەکانی بابلی و ئاشووری کەبەرێشە ئەکەدین، دواترینیشیان زمانی ئارامی گەورەترین زمانەکانی تواندنەوەبوون لەرۆژهەڵاتی ناوینی چاخە سەرەتاییەکاندا. دەتوانرێ ئەم راستینەیە لەنووسینە هەڵکۆڵراوەکانی هیتیت، ئورارتوو، میتانی، مادو پارسەکاندا ببینرێ. هەروەکو زمانی ئینگلیزی ئەمڕۆ زمانی ئارامیش کەزمانی "نێوان ئەتنیکەکان"ی قۆناخ بوو ئامرازی رێککەوتنامە هاوبەشەکانە. بەتایبەتیش نموونەیەکی زۆر بەرچاو دەکەوێت ئەوەیە زمانی بیرۆکراتی دەوڵەت و ئەرستۆکراتی ئارامییە. زمانی خۆجێیی و ئارامی هەردووکیان بەکاردەهێنرێ. هەروەکو چۆن لەرۆژگاری ئەمڕۆشمان زمانی باڵای دەسەڵاتداران لەپەیوەندی دەوڵەتاندا بنچینەییە، لەو قۆناخانەشدا زمانی ئارامی ــ پێشتریش سۆمەری و ئەکەدی ـ زمانی بنچینەییە، هەرچی زمانی خۆجێییە ئامرازی دانوستاندنی ئەو دەوروبەرانەیە کەخوێندن و نووسینیان نییە. شیمانەی لەپێش ئەوەیە توێژی ئەرستۆکرات بەزمانی ئەو دەوڵەتە قسەیان کردبێت کەبەکرێگیراوێتی بۆدەکەن. هەروەکو بەرێوەبەری دەوڵەتە پاشکۆکان کەبەئینگلیزی و فەرەنسی دەدوێن.

لەکۆتەڵەکانی پارسەکاندا جێگای زمانی ئارامی ئاشکرایە. وەك زمانی هاوبەشی دیپلۆماسی و بازرگانی قۆناخ لەتەواوی رۆژهەڵاتی ناوین بەکارهێنراوە. لەتەواوی بەڵگەکاندا دەبینرێ کەلەبوارەکانی بیناسازی، بەرێوەبەرایەتی دەوڵەت، ئەدەبیات و یاسادا بەشێوەیەکی بەرفراوان تواندنەوە رۆڵی بینیوە. مەزەندە دەکرێت کەحەزرەتی عیساش زمانی ئارامی زانیوە. زمانی سوریانیش کەشێوەی نەتەوەیی زمانی ئارامییە ئامرازێکی دیکەی بەربڵاوی تواندنەوەیە. لەبەرئەوەی زمانی عیبرانی سنوورێکی بەرتەسکی کاریگەری هەبوو، ئەوا زمانی هێلینی کەلەرەوشی پەلهاوێشتنی بەرامبەربوو پێبەپێ کاریگەری لەسەر رۆژهەڵاتی ناوین دەکات. هەروەکو ئینگلیزی و فەرەنسی ئەمرۆمان هەردوو زمانی هێلینی و سوریانیش لەناو پێشبڕکێدا بوون. هەردووکیشیان لەکوردستان، بەتایبەتی لەشارەکانی مەیدانی شەڕن کاریگەری دەکەن. ئورفا نموونەیەکی بەرچاوی ئەم دۆخەیە. خاوەنی رەهەند و قووڵایی کولتوورێکە کەزمانەکانی ئارامی، ئەرمەنی، سوریانی، عەرەبی و کوردی و تەنانەت هەرە دواییش لەناو زمانی تورکی ژیاوە. بەڵام تواندنەوەو لێکچوواندنی ئەوپەڕگەری رێگا لەپێش تێکەڵەیەکیش دەکاتەوە. دەشێ لەرەوشی ئورفای ئەمڕۆشماندا دەرك بەم راستییە بکرێت.

شوێنگەی زمانی سوریانی لەکولتووری کوردستاندا لەزمانی عەرەبی لەپێشترە کەدواتر دێتە گۆڕەپانەکەوە. دەتوانرێ بگووترێ وەك زمانی ڕۆشنگەری ڕۆڵی بینیوە. بەشێوەیەکی سەرەکی نیشتەجێبوونی سوریانییەکان لەشار ئەم ئەنجامە دەخولقێنێ. کوردان وەك گەلی کۆماگەنە زمانی قسەکردنی ڕەوەندو گوندییەکان، زاراوەکانی زمانی کوردی بەکاردێنن. سەرچاوەی نووسراویان سنووردارە. ئەمەش بەو واتایە نایەت کەنەیانتوانیوە. بەتایبەتی چەندین بەڵگەی نووسراوەی لەپایتەختی میتانییەکان واشوگانی دۆزراوەتەوە، ئەوە نیشانیدەدات کە لەساڵانی ١٥٠٠ی پێش زایین زمانی کوردی ـ سەرەتایی وەك زمانی نووسین بەکارهاتووە.

لەساڵانی ٣٠٠ ـــ ٢٥٠ی پ.ز لەکوردستان لەسەردەمی پادشایەتییەکانی هێلین، هەبوونی گەلی بەریشە هێلین بەتایبەتیش فورساییان لەشارەکان، ئەوە نیشاندەدات بۆ ماوەیەکی درێژ زمانی هێلینی بەکارهاتووە. بەجۆرێك لەجۆرەکان ڕۆڵی زمانی داگیرکەری دەبینێ. هەروەکو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان لەکاتێکدا شارەکانی کوردستان بەگوێرەی زمان و کولتووری بیانی دەژین، گەلی ناوچە شاخاوی و لادێییەکان لەناو زمان و کولتووری خۆجێیدا دەژین.

ئەو زمانەی لەگەڵ هاتنی ئیسلام دەردەکەوێتە پێش عەرەبییە. زمانی عەرەبی کەسەرەتا زمانی بەدەوییەکانە، لەگەڵ بەشاربوون و لەدایکبوونی ئیسلامییەت بوو بەزمانی زانست و بەنرخترین زمانی ڕۆژهەڵاتی ناوین. وەك زمانی فەرمی شەڕو دەسەڵات عەرەبی باڵابوونێکی مەزنی بەدەستهێنا. بەرامبەر زمانە لاوازەکانی ئەفریقیا لەتەواوی باکووری ئەفریقیا تاوەکو باشووری زنجیرە چیاکانی زاگرۆس ـ تۆرۆس بڵاوبۆوەو بووە زمانی باڵا. کولتوورو زانستیش ئیتر لەڕێگای زمانی عەرەبی ئەنجامدەدرێ و پەیڕەودەکرێت. جیاکاری هەیە، ئەوەی بەکاریبهێنێ دەتوانێ جێگای خۆی لەبیرۆکراسیدا بگرێ، دەتوانێ بچێتە ناوچینی زانست و بەزانستەوە خەریك بێ. هەربۆیە عەرەبی زمانی بەرزبونەوەو تۆکمەکردنی بەرژەوەندییەکانە. گرنگییەکەی تارۆژگاری ئەمڕۆ بۆ ئەم ڕاستییە بابەتیانە دەگەڕێتەوە. لەدوای عەرەبی ئیتر کاریگەرییەکانی زمانی فارسی سنووردارە. ئەویش لەبەرئەوەی بەتایبەتی لەدەسەڵاتی سەلجوقییەکاندا لەئێران زمانی فەرمی بوو هەربۆیە بڵاوبۆوە. کاتێك سەلجوقییەکان دەستیان بەسەر ئەنادۆڵدا گرت و لەناوەندی قۆنیا دەوڵەتێکیان دامەزراند دیسان زمانی فەرمییان فارسی بوو. مەولانا کتێبی مەسنەوی بەزمانی فارسی نووسیوە. زمانی تورکی هاوشێوەی زمانی کوردی لەو قۆناخەدا زیاتر زمانی قسەپێکردنی گەلی ناوچە لادێییەکانە.

زاڵبوونی زمانی عەرەبی لەکوردستان زۆر بەکاریگەرە. بەتایبەتیش کاتێك چینی "مەلا" کان بەکارهێنانی زمانی عەرەبی بۆ پەرستن دەکەن بەپێویستییەك، ڕۆڵێکی سەرەکی لەمەدا دەبینێ، هەروەها حەزکردن لەشێوازی ژیانی عەرەبەکان لەشارەکاندا زاڵ دەبێ. لەجلوبەرگەوە تادەگاتە دیاریکردنی ڕەچەڵەك، هاوشێوەبوونی عەرەبەکان دەبێتە مۆدێلێك. لەباسکردنی چیرۆکەکانی بنەماڵێتیدا خۆگرێدان بەقولپێکی (ڕەگێکی) عەرەبەکان دەبێتە ڕێورەسمێك. لەبوارەکانی پەروەردە، فێربوون، مۆدە، سیاسەت، دیپلۆماسی، هونەرو زانستیشدا بەسەر زمانێکی وەکو فارسیشدا کاریگەر

دەبێت کەخاوەن ئەزموونی دەوڵەتە. بەنیوەیی دووچاری داگیرکاری زمانی عەرەبی دێت. تەواوی خەڵکی رۆژهەڵاتی ناوین ناوو نازناوی عەرەبی لەخۆیان دەنێن. ئەم بڵاوبوونە تاوەکو پێشکەوتنی دەوڵەتی نەتەوەیی و هۆشیاری نەتەوە بەفراوانی بەردەوام دەبێت.

بڵاوبوونەوەی سیستەمی سەرمایەداری و شێوەگرتنی "دەوڵەتی نەتەوەیی"، قۆناخی تواندنەوەی سەرزمان و کولتووری کوردانی چڕترکردەوە. جگە لەفشاری هەردوو زمانی عەرەبی و فارسی، فشاری زمانی تورکیشی هاتەسەر کەتازە بەرزدەبۆوە. زمان و کولتووری کوردی کەلەچاخەکانی سەرەتاو ناویندا لەسایەی بونیادی ئەتنیکی هەبوونی خۆی پاراست، لەژێرکاریگەری سێ زمانی سەردەست کەوەك زمانی فەرمانی تواناکارییەکانی زانست و تەکنۆلۆژیایان بەکاردەهێنا، چەندەی بڵێی سەرکوتکراوەو دواخراوە. زمانی کوردی کەلەچاخەکانی ناوین چەندین بەرهەمی ئەدەبی لەجۆری ـــ مەم و زینی ئەحمەدی خانی ـــ بەرهەمهێنا، لەئاکامی کاریگەری فشاری سیاسی رۆژلەدوای رۆژ سنوورەکانی تەسککرایەوە. وەك زمان و کولتوور، کوردایەتی بۆرەوشێکی گوماناوی گۆڕا. بوو بەبابەتێکی تاوانباری. پێبەپێ کوردبوون بەتاوان دانرا. رووبەڕووی زێدەڕۆییترین شێوەی پراکتیکی تاوان ـــ زیندانی بۆرژوازی بوویەوە. دیاردەی کوردو گرفتەکانی پێیەوە گرێدراون، خرایەریزی مەترسیدارترین تاوانەکانەوە. لەهەرسێ دەوڵەتی نەتەوەیی ـ تورك، عەرەب و فارس ـ دا بەشێوەیەکی دژوار کامپانیای دوورخستنەوەو تواندنەوەی تەواوی هەبوونەکەی پەیڕەوکرا کەسنووری زمان و کولتوور تێپەڕدەکات و بەزمان و کولتووری باڵای دەبەستێتەوە. پەروەردەی زمانی زگماکی کوردیشی لەناودابێت، هەموو جۆرێکی فوتابخانەی کوردی قەدەخەکرا. تەنیا ئەوانەی تواناکارییان هەبوو دەیانتوانی لەخوێندنگاکانی نەتەوەی سەردەست فێرە مۆدێرنیزم بىن. لەهەموو بوارێکەوە کوردو زمانەکەی خرایە دەرەوەی چوارچێوەی مۆدێرنیزمەوە. تەنانەت سادەترین بەخشی مۆسیقا، رۆژنامەو پەرتووکی کوردی بە "کوردایەتی" لەقەڵەمدراو خرایەریزی تاوانە سیاسییەکانەوە. تەنانەت خۆشیان لەبواری زماندا میللیگەراییەکیان پەیڕەو دەکرد کە هیتلەری تێپەڕدەکرد و تەنانەت بەتیۆرییەکانی "شکۆدارترین نەتەوە" تێپەڕنەدەبوو."میللەتی نەجیب" ئەدرەسی عەرەبەکان بوو. تورکێتی بەڵگەی بەختەوەری بوو! فارسێتی (بەفارسبوون) گەورەترین رەسەنێتی مێژوویی بوو. هەست و سۆزەکانی میللیگەرایی کەسەرمایەداری هۆشیاری کردەوە کرا بەماددەیەکی بێهۆشکەر کەهەموو رەوشەکانی دواکەوتوویی پەردەپۆشی کردبوو.

تەنیا لەگەڵ سێیەمین هەڵمەتی گەورەی جیهانگیری سەرمایەداری و بوونی خۆجێیەتی بەبەهایەکی هەڵکشاو، بێواتابوونی قەدەخەنامەکانی زمان لەئەنجامی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا ـــ رادیۆو تەلەفیزیۆن ـ، دەرفەتەکانی چالاکی دەرەوە، رۆڵی بینی و کۆمەکی بەوە کرد کە کورد و زمانەکەی تۆزێك شوێن بدۆزێتەوەو بێتەوە هۆش خۆی. بێگومان راستینەی بەرخودانی هاوچەرخیش کاریگەرییەکی دیاریکراوی لەپێکهاتنی بنەماکانی ئەم رەوشەکرد. بەرخودانی نەتەوەیی دیموکراتیك لەگەڵ خۆیدا باوەڕی بۆ ناسنامەی کوردو زمان و کولتوورو خودی خۆشی گەڕاندەوە. بەرخودانی

خۆپاراستن کەبەرامبەر توندوتیژی و شەڕ ــ دەسەڵاتی خوڵقێنەری تواندنەوەی زۆرەملێ پێشخرا مامانێتی بۆ سەرلەنوێ لەدایکبوونەوەی زمان و کولتووری نەتەوەیی دەکرد.

٤. ئەتنیك، جیابوونەوەی چینایەتی و بەنەتەوەبوون لەکوردستاندا

لەشێوەی پەیدابوونی کۆمەڵگاکاندا، گەیشتن بەیەکپارچەیی پێناسەکردن سەبارەت بەناستەکانی ئەتنیکی، چینایەتی و نەتەوەییدا بایەخدارە. کۆمەڵگاکان لەناوەڕۆکدا یەکن. جیاوازی لەشێوەگرتندا دەردەکەوێت. تایبەتمەندێتییە ئەتنیکی، چینایەتی و نەتەوەییەکان لەسەرووی ئەمانەوە دێن. بەلاوەنانی پێکهاتەکانی شێوازی ئەتنیك، تیرەی سەرەتایی و تیرە، بەدەرکەوتنی جیاوازییەکانی رەچەڵەك، کاتێك وەك گروپەکانی بەرژەوەندی دەرکی پێبکرێت ئەوا دەبێت بەدیاردە. ژیان بەسەربردن لەدۆخی تیرەگەرێتی کەشێوەیەکی پێشکەوتووتری تیرە سەرەتاییەکانە (قلانە)، گەورەترین بەشی زەمەنی ژیانی جۆری مرۆڤی پێکهێناوە. لەپراکتیکی گروپە گەڕۆکەکانی زۆر لەیەکتر جیاوازنین هۆشیاری بنەچە لاوازە. هێشتا ئەم ناکۆکییانە پێشنەکەوتوون کەرێگای لەپێش دەکاتەوە. شیمانە دەکرێت لەسەردەمە درێژخایەنەکانی چاخی بەردینی کۆنی بەرلەقۆناخی نیئۆلیتیك شێوازی ژیانی تیرە بەراییەکانی تێپەڕ نەکردبێت. بۆ ئەوەی تیرەکان بگەن بەدۆخی پێکهاتەی ئەتنیکی، پێویستە گۆڕەپانێکی تایبەتی پەیوەندی و بەرژەوەندی هاوبەشیان هەبێت، لەم ناوچەیەشدا خۆیان رێکبخەن و ئینتیمایەکی دیاریکراو بەدەستبێنن. چەندەی دەچێ زمان و بەرهەمی هاوبەش گروپەکان بەیەکترەوە گرێدەدات. فاکتەرەکانی لەجۆری نەداری و هێرشەکانی دەرەوە، رۆژبەدوای رۆژ زیاتر گرنگی یەکێتییەکان ڕووندەکاتەوە. ئەمجۆرە پێشکەوتنانە پێویستییەکانی بەڕێوەبەرایەتی و پاراستن زیاتردەکات. پلەداری کۆمەڵگا حوکمڕانێتی ڕەگەزی و باوکسالارێتی دەئافرێنێ.

تەواوی ئەم پێشکەوتنانە ئەو شێوەیەی بنەچە یەکلادەکاتەوە کەئەتنیك (خێڵ)ی پێدەڵێین. خۆجێیی و زەمەنگەرایی، تەواوی ئەو توانستانەی کولتووری کۆمەڵایەتی پێدەڵێین لێکجیادەکاتەوەو ناچاری پاراستنی دوولایەنەو سەنتێزیان دەکات. دەرکەوتنەپێشی هەندێ ڕەچەڵەك رێگا لەپێش ئاواکردنی پلەداریش دەکاتەوە. ئیتر فیدراسیۆنی نەژاد یاخود خێڵەکان لەدایك دەبێ. قۆناخ خێرایی بەخۆیەوە دەبینێ و بەرەو کۆنفیدراسیۆن دەچێت، ئەگەر لەوێش هەلومەرج لەباربێت و هەڵوەشانەوە بەرەو دواوە نەبێ و بۆپێشەوە بچێ ئەوا بەدەوڵەتبوون و جیابوونەوەی چینایەتی پێشدەکەوێت. هەم رەچاوی ئەوە دەکرێ کە ئەم قۆناخانە بەشێوەی بەرهەمی نیئۆلیتیك ژیاون، هەم لەمیانەی ژیرییەکی دیاریکراوەوە دەتوانرێ مەزندە بکرێ، سەردەمی پێکهاتن و گەشەکردنی خێڵەکان و سەردەمی زێڕینی قۆناخی نیئۆلیتیکە. یەکەمین شۆڕشی کشتوکاڵی، ماڵیکردنی ئاژەڵەکان و تێپەڕبوون بۆ سیستەمی گوند لەگەڵ سیستەمی خێڵایەتی لەناویەکدان. لەناستە پێشکەوتووەکانی ئەم قۆناخەدا باوکسالارێتی پەرەدەسەنێ. پێدراوی بەرچاو لەبەردەستدان سەبارەت بەوەی لەسەرەتا سیستەمی ماڵی ــ دایك

لەپێشە. لەکاتێکدا سەردەم بەدایکایەتی ـ ماڵیکردن دەستپێدەکات، لەگەڵ زیادبوونی پلەداری لەمیانەی باوکسالاریێتی لەقۆناخی هەرە ئەبڵەقبوونی خۆیدا دەژی.

سەرباری ئەوەی دینامیزمی جیابوونەوەی چینایەتی گرێدراوی پلەدارییە، لەپێشەدا لەمیانەی جیاکاری ئەو گروپە دەستپێدەکات کەدەستەی سەربازی کۆیدەکاتەوە. لەناو ئەم گروپەدا لەپەیوەندی خزمایەتی زیاتر هونەری کەسێتی بەکاریگەرە. یەکبوونی ئەوانەی لەبواری تواناکاری پاراستن و نێچیروانی بەهێزن لەژێر ڕێبەرایەتی بەهێزترینیاندا، لەقۆناخەکانی سەرەتادا جیاکارییەك دەخولقێنێ کەنەبینراوە. دیاردەی حوکمڕانێتی بەهێز دێنێتەئاراوە. کۆبوونەوە لەژێر حوکمی سەرپەرشتیاری بەهێز، ڕێگا لەپێش ئەو پەیوەندییانە دەکاتەوە کەپەیوەندییەکانی عەشیرەت تێپەڕدەکات. ئەم پەیوەندییە نوێیانە چین. ئەوانەی لەخێڵەکان رایانکردووە، لەگەڵ گروپە بچووکەکانی کە هێشتا نەبوونەتە خێڵ و گروپەکانی پیشە، دەشێ چین پێکبێنن. هەرچی خێڵە بەهۆی پەیوەندی خزمایەتییەوە بەرامبەر بە جیابوونەوەی چینایەتی بەرخودان دەکات. زەحمەتە عەشیرەت دووچاری جیابوونەوەی چینایەتی بکرێت؛ وەك پێویستییەکی سروشتەکەی ناخوازێ پەیوەندی چینایەتی بناسێ. بەرامبەر بە جیابوونەوەی چینایەتی بەردەوام بەرخۆدان لەناوەڕۆکی عەشیرەتەکاندا هەیە. وەك "بەربەرەکان"ی سیستەمی کۆیلەداری بەهۆی ئەم پێکهاتەیان بەردەوام هەڕەشە لەسیستەم دەکەن. بڵاوبوونەوەی جیاوازی چینایەتی و بەرهەمهێنانی ئابووری شانبەشانی یەکتر دەڕۆن. چەندەی ڕەنجی کۆیلە بەرهەمداربێت، ئەوا جیابوونەوەی چینایەتی شێوازی کۆیلەداری چڕدەبێتەوە. لە ئاکامی بەدەوڵەتبووندا ئەم قۆناخە خێراتردەبێ. لەبنەڕەتدا دەوڵەت بەڕێوەبەرایەتی ڕێکخستەی سیستەمی کۆیلەدارییە. لەخۆڕایە ئەگەر لەفیکری ئیلاهی و بەرژەوەندی نەتەوەیی و ئاسایش لەناوەڕۆکەکەی بگەڕێی. لەم چوارچێوەیەدا پەیوەندی نێوان دەوڵەت و چینایەتی مسۆگەرە.

پارچەبوونی عەشیرەتی سەرەکی ڕێگا لەپێش شێوەگرتنی گروپەکانی زمان و کولتووری هاوبەش دەکاتەوە کە "قەوم"یان "نەژاد"ی پێدەڵێین. کاتێك دەڵێین قەوم یان نەژاد، مەبەستمان ئەو گروپە کۆمەڵایەتییانەیە کەکەم تازۆر پشت بەکولتوورو زمانی هاوبەش دەبەستن و پەیوەندییەکی سستیان لەنێواندا هەیە. لەم چوارچێوەیەدا گرێدانی پەیوەندی ئەتنیك "نەژاد" قەوم، راستە. یەکێك لەبیرۆکەکانی ریزبەندی کۆمەڵایەتی سەرەتای چاخی ناوین و قۆناخە پێشکەوتووەکانی چاخەکانی سەرەتایی پێکدێنێ. وەك یەکێتی گروپەکانی ڕەچەڵەك ڕۆڵێکی مەزن لەسەرهەڵدانی چاخی ناویندا دەبینن. دەستبەسەرداگرتنی جەرمەنەکان بەسەر ڕۆما، هۆزە عەرەبەکان بەسەر بێزەنت و ساسانییەکان، هەروەها هۆزە تورك و مەغۆلەکان بەسەر دونیای ئیسلام لەنزیکەوە گرێدراوی ناوەڕۆکی قەومگەراییانە. نیشتەجێبوون و جیابوونەوەی کولتووری لەقەومەکاندا زەقترە. چینی زاڵ ئەرستۆکراسی و گوندێتی ڕەنجبەرەکانە. سەرباری ئەوەی خەڵکی شار جێگای خۆی لەناو ئەم پۆلێنە گشتییەدا دەگرێت، نوێنەرایەتی تێکەڵەیی و سەربەخۆیی سنووردار دەکات. سەرەڕای ئەوەی

لەدەرەبەگایەتیدا چینی سەردەست و ژێردەست لەهەمان گروپی ئەتنیکیدان، بەلام نامۆبوونی نێوانیان چەندەی بڵێی پێشکەوتووە. لەسیستەمی کۆیلەداریدا زۆردەگمەنە دووانەی کۆیلەدار ــ کۆیلە لەهەمان عەشیرەت بن.

دیاردەی نەتەوەو بەنەتەوەبوون، لەئەنجامی زیاتر چڕبوونەوەو بەردەوامبوونی پەیوەندی قەومگەرایی دێتەئاراوە. هەڵوەشانەوەی ئەو پێکهاتە ئابوورییەی بەپەرژینەکانی دەرەبەگایەتی جیاکراوەتەوەو سەرهەڵدانی بازاڕێکی هاوبەشی پێشکەوتووتر، یەکێك لەشێوەکانی پەیدابوونی بەنەتەوەبوونە. هەرچەندە بازاڕی هاوبەش سەرمایەداری بێنێتەوە بیری مرۆڤ، بەلام دیاردەیەکی هاوواتای سەرمایەداری نییە. سیستەمەکانی پێشترو دواتری سەرمایەداری دەشێ بازاڕی هاوبەشیان هەبووبێ. بازاڕ پۆلێنێکی گشتی پێشکەوتنی کۆمەلایەتییە. بەردەوامبوونی لەسیستەمە سۆسیالیستییەکانیشدا سروشتی و سوودمەندە. زمان و کولتووری هاوبەشی بازاڕە پێشکەوتووەکان ڕێگا لەبەردەم پێشکەوتنی پەیوەندییەکانی نەتەوە دەکاتەوە. ڕاستتر کولتوورو زمانی هاوبەش زیاتر گەشە دەکات و دەبێتە سەرەکیترین پەیوەندی نەتەوە. سیستەمی سەرمایەداریشی لەسەر پێشدەکەوێت. دەشێ ئەو سیستەمانەش بێنە ئاراوە کەسەرمایەداری نین، بەڵکو کۆمەڵکاری و دیموکراتی و سۆسیالیستین. ئەگەر لەناو نەتەوەدا زۆرداری چینی سەرمایەدار بەکاریگەربێت، ئەوا ناوزەدکردنی بەچینی بۆرژوا یاخود سەرمایەدار واتادار دەبێت. بەلام لێرەدا هاوواتاکردنی سەرمایەداری و نەتەوە ڕاست نییە. ئەگەر پەیوەندییەکانی چەوسانەوە لاوازبێت، پەیوەندییە دیموکراتی و کۆمەڵکارییەکان سەرکێش بێت، ئەوکاتە ئەمجۆرە نەتەوانە بەنەتەوەی دیموکرات و سۆسیالیست بەناو دەکرێن.

لەناو نەتەوەکاندا ئاڵۆزی پەیوەندییەکانی ئەتنیك، ڕەگەزو چین زیاددەکات. لەگەڵ ئەوەی چینە سەرەکییەکان بۆرژوازی و کارکەرن، چەندین توێژوچینی گوندی نوێدەبێتەوە. دەشێ چەندین قەوم، چین و جەستەی چەوساوە لەبونیادی نەتەوەدا ببینرێ. ئەوکاتە بابەتەکانی چینی و ڕەگەزی نەتەوەی سەردەست زیاتر دیاردەبێت. زمانی فەرمی، جیاکاری نەتەوەیی، ئەتنیکی ستەملێکراو و گروپی کولتووری پێکدێن. هەرچەندە دەوڵەتی ـ نەتەوە گوزارشت لەو دەوڵەتە بکات کەلەناو دیاردەی نەتەوە دەرکەوتووە، بەلام زیاتر نیشانەی بابەتێکی میللیگەراییە. ئەگەر ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت میللیگەرایی بێت، بەهۆی نەتەوەی باڵادەست بەدەوڵەتی ـ نەتەوەیی ناوزەد دەکرێت. دەشێ دەوڵەت فرە نەتەوەش بێت. بەهەرحاڵ دەبێ ئەمجۆرە دەوڵەتانە لەجیاتی دەوڵەتی ــ نەتەوە بەشتێکی دیکە بەناو بکرێن. بەناوکردنی هەردەوڵەتێك بەنەتەوەیەك، یان هەر نەتەوەیەك بەدەوڵەتێك، یەکێك لەلایەنە هەرە ترسناکەکانی میللیگەراییە. هێندە تێکەڵنەکردنی پۆلێنەکانی دەوڵەت و نەتەوە، بەناوکردنی دەوڵەت وەك ڕێکخستنێکی هاوبەشی تەکنیکی، زیاتر خزمەتی یەکسانی ــ ئازادی و دیموکراسیبوونی نەتەوەکان دەکات.

لەولای نەتەوەوە، تێگەیشتنی سەنتێزی گروپە نەتەوەییەکانی نزیك و خاوەن بەرژەوەندی هاوبەش ڕاستترە. لەجیاتی نکوڵیکردن لەیەکتری قووڵبوونەوە لەسەر سەنتێزی دەوڵەمەندێتی

نەتەوەکان رێگا لەپێش ئەنجامی بەرهەمدارو چارەسەرئامێزانە دەکاتەوە. نەنەهیلیزم (نکوڵیکردن)ی نەتەوە، نەفەناتیزمی نەتەوە؛ بەپێچەوانەوە سەنتێزگەرایی بەهای نەتەوەکان، دەشێ باشترین رێگای رزگاربوون بێ لەئالۆزی میللیگەرایی رۆژگاری ئەمڕۆمان.

گرێدراو بەبیرۆکەو چەمکە بنچینەییەکانمان باشتر دەتوانین لەکوردستان چاو بەراستینەی ئەتنیك، چین و نەتەوەدا بخشێنینەوە. دەستنیشانکردنی کوردستان وەك شوێنی سەرەکی لەدایکبوونی ئەتنیك دەشێ هەڵوێستێکی واقیعی بێت. لەبەرئەوەی یەکێك لە گەشەسەندووترین و کۆنترین ناوەندی شۆڕشی نیئۆلیتیك بووە، ئەوا روونکردنەوەی ئەو پێکهاتە ئەتنیکیانە سانادەکات کە تائێستا بەکاریگەرن. لەوانەیە بەرفراوانترین و کۆنترین مۆزایکی کۆمەڵە ئەتنیکییەکانی مێژوو کۆمەڵگای کورد بێت. بەپێتی شۆڕشی کشتوکاڵی رۆڵێکی سەرەکی لەوەدا دەبینێت کەئەم ناوچەیە هەزاران ساڵ ببێتە ناوەندی لێشاوی باکوور ـ باشوور، رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا. لەکاتێکدا لەمیزۆپۆتامیای خوارووو میسر هەلومەرج بۆ شارستانییەتێکی خێراتری چینایەتی لەبارە، ئەوا میزۆپۆتامیای سەرووو دەوروبەری ژیان بەشێوەی کۆمەڵەی ئەتنیکی گونجاوتر دەکات. هەلومەرجی رەوەندێتی نیوەچڵ، مەرجەکانی خۆپاراستن، پەیوەندییەکانی شاخ و دەشت، هەلومەرجی وەرزی ئەم ناوچەیە بۆ گروپی ئەتنیکی دەکاتە شوێنێکی نموونەیی. هەروەکو دەزانرێ شۆڕشی نیئۆلیتیکیش ئەنجامێکی ئەم هەلومەرجانەیە. خێرایی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان هەرزوو رێگا لەپێش ئەو ململانێیانە دەکاتەوە کە لەسەر ناوچەکانی نیشتەجێبوون و بەرهەم ئەنجامدەدرێ. هەربۆیە رێکخستنی لەجۆری خێڵ (عەشیرەت) دەبێتە سەرەکیترین یەکینەی پاراستن و بەرهەمهێنان و نیشتەجێبوون. رێکخستنی شێوازی دەوڵەت بەهۆی هێرشی هەمەلایەنەوە هەرساتێك دەشێ برووخێ. هەلومەرجەکان بۆ دەوڵەتبوونێکی پێشوەخت لەبارو گونجاونییە. شانسی ژیانی عەشیرەت لەگوندە بچووکەکان و یەکینەکانی تیرە سنووردارە. سێ بژاریان لەپێشدایە، یان ئەوەتا تەڤلی عەشیرەتێکی بەهێزدەبن، یان کۆچ دەکەن، یاخود تاوەکو دوایی بەرخودان دەکەن. ئەوانەی دەخرێنە هەلومەرجی سەخت و تەنگەوە زۆربەیان بەرخودان دەکەن و لەگروپە سنووردارەکانن. هەرچی نیشتەجێبووانی دەشتن زۆربەیان ئەو توێژانەن کەبەسانایی دەکەونە ژێرکاریگەری و کۆنترۆڵی دەوڵەتێك. کاتێك تێبینی عەشیرەتەکانی شاخ و دەشت بکرێت، ئەوا دەبینین ئەوانەی لەناوچە شاخاوییەکاندا دەمێنن بێگەردن و تێکەڵ نین، بەڵام ئەوانەی لەشار دەژین دووچاری تواندنەوەیەکی چڕو بەرفراوان دێن، لەبەر ئەم هۆکارەیە جیاوازییەکی جددی لەنێوان کوردایەتی شاخ و شار دروستدەبێ.

مەزەندە دەکرێ نموونەی سەرەتایی گروپی زمانی کوردی بۆ ١٢٠٠٠ ساڵ پێش ئێستا بگەڕێتەوە. لەبەرئەوەی زمانی کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییە، ئەوا لەپێکهێنانی بناخەی زمانی ئەوانەشدا بەکاریگەردەبێت کەهەمان شێوازی ژیانیان هەیە. رۆڵێکی سەرەکیشیان لەوەدا بینیوە کەهۆزییەکان جیاوازترو دیاربن. بەهێزی گروپی زمانی هیندۆ ـ ئەورووپی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەو بناخەی پشتیان پێبەستووە هەزاران ساڵ شۆڕشی کشتوکاڵییان پێکهێناوە. ئەگەر سەرچاوەیەکی بەمجۆرەی

زمان نەبووایە، ئەوا نەدەشیا وشە سەرەکییەکانی ئەم جوگرافیا فراوانە شیبکرێتەوە. پێویستە ئەو پەلهاوێشتنەی لەکوردستانەوە ئەنجامدراوە کولتووری ببینرێ، نەك جەستەیی. نزیکەی ٦٠٠٠ساڵ پێش ئێستا ئیتر پێکهاتنی عەشیرەت تەواو بەدەرکەوتووە. لەعەشیرەتە کوردەکانی نیشتەجێی ناوچە شاخاوییەکاندا هەندێ وشەی بەکاری دێنن لەبەڵگەی هۆرییەکاندا دەبینرێ. تەنانەت ئەو وشانەی لەجۆری مۆرد = مردن، ژن = ژیان، را = ڕۆژ، ستار = ئەستێرە کەزۆر کۆنن و لەگروپی زمانی هیندۆ ـ ئەوروپی بەکاردەهێنرێن ئەم ڕاستییە نیشاندەدات. لێکچوونی نێوان سیستەمی خوداوەندو ئەفسانەکانیش سەرنجڕاکێشە.

پێگەی گوزارەی نێوان شارستانییەتەکانی سۆمەری ـ هیتیتی، فاکتەرێکی دیکەی بەهێزکردنی هەبوونی خێڵایەتی کوردە سەرەتاییەکانە. لەبەرئەوەی دەوڵەتبوونی پێشوەخت پاکتاوبوونیان ساناییتر دەکات، ئەوا ژیانێکی نیو ڕەوەندو شێوازێکی نیو گەریلایی بۆخۆیان وەك بژارێك پەسنددەکەن. چەندە دەوڵەت لەدەوروبەریان ئاوابکرێت، بەو ئەندازەیە بەهێزکردنی پێکهاتەی خێڵایەتییان بەپێویست دەبینن. لای کوردان خێڵ نیو گەریلایەکە. کاتێك لەناو ڕێکخستنی خێڵدا لەنزیکەوە تەماشای خێزان بکەین دەبینین کەمەبەستی سەرەکی ئازادی زەق دەبێتەوە. ژن زۆر کاراو ئازادە. ئەو ئەنجامەی دەرکەوتووە بۆ شێوازی بەرخودانی نیو گەریلایی خێڵ دەگەڕێتەوە. جارێکی دیکە دەبینین ئاستی ئازادی ژن ئاستی ئازادی کۆمەڵگا دیاریدەکات. مەردایەتی، هێزو کارایی باوی ژنی کورد سەرچاوەی خۆی لەنەریتێکی زۆرکۆنی مێژوویی وەردەگرێت. هەرچی لایەنی خراپی شێوازی ژیانی خێڵەکییە، دەرفەتی گۆڕان بۆ کۆمەڵگایەکی پێشکەوتووتر سنووردارە.

کۆمەڵگای چینایەتی شار دەئافرێنێ. لەگەڵ ئاواکردنی شار نووسین، هونەرو زانست خێراتر پێشدەکەوێت. ئاواکردنی دەوڵەت تادواڕادە توانستی هزرو چالاکی زیاددەکات. لەمیانەی بەرهەمی ئابوورییەوە، ژمارەی زۆری دانیشتوان دەتوانێ لەگەڵ یەکتریدا بژی. نەك لەبەرئەوەی کوردان بێتواناکارین، بەپێچەوانەوە لەبەرئەوەی زۆر بەتواناکارین و بەتایبەتیش داکۆکیکردنیان لەسەر ئازادی وڵاتەکەیان، ڕێگای پێنەداون شارستانییەتی کۆیلەداری پێشبخەن. بەڵام پاراستنی هەبوونیشیان لەسایەی ئەم بەرخودانانەی ئازادی بووە. لەڕاستیدا ئەگەر ئازادی وەکو فۆرمی پێشکەوتن دیاریبکرێت ئەوا لەوانەیە کوردان پێشکەوتووترین گەل و گروپی ئەتنیکی بن لەمێژوودا. تاوەکو ساڵانی ٣٣٠ی پ.ز لەو شارستانییەتانەدا کەناوەندەکەیان میزۆپۆتامیابوو ستاتۆی عەشیرەتی کوردان لەرەوشێکدایە ئەوتایبەتمەندییانە لەخۆوەدەگرێت کەهەرمزێدە لەناوچەکە حیسابی بۆبکرێت و پەیوەندی لەگەڵ ببەسترێت. باشترین سەرچاوەش بۆئەمە مێژووی هیرۆدیتە. هیرۆدیت کەجێبەجێ باسی مادەکان دەکات، هێما بۆ هەندێ مەیل دەکات کەکۆمەڵگای پێگەیشتووی گریك بەبەکرێگیراوی میدیاییەکان لەقەڵەم دەدات. وەك کوردانی ئەو قۆناخە مادەکان بۆ ئەم تایبەتمەندێتییانەیان قەرزباری ناسنامە ئازادەکەیانن.

ئایینی زەردەشتی ئایینێکە ئاوەڕۆکی ئەخلاقی ئازادی زۆر بەهێزە. لەپەیوەندییەکانی ژن ـ پیاودا خاوەن سیستەمێکی نزیك بەئازادییە. بوار بەسیستەمێکی زانیاری هاوسەرێتی نموونەیی دەدات. بوون بەژنێکی باش بەیەکێك لەرەوشت بەرزی هەڵبژێردراوی ئاکاری باش لەقەڵەمدەدات. گرنگی تایبەت بەبەخێوکردنی منداڵان دەدات و راستگۆیی یەکەمین پرەنسیپی پەروەردەیە. راستگۆیی بایەخێکی تایبەتی هەیە. ئایینێکە هەرمزێدە سەرنجی ئاژەڵ و ژینگە دەدات. لەبەهێزبوونی خێزان (عائلە)دا لەناو کوردان ئەم کاریگەرییانەی زەردەشتی زەق و بەرچاوە. تاکو ئێستاش ئەمجۆرە نەریتانە لەناو ئێزیدی و عەلەوییەکاندا بەهێزە.

چەندەی دەکەونە ژێرکاریگەری شارستانییەت ئەخلاق و سیستەمی خێڵایەتییان تێکدەچێت. دوای داگیرکاری هێلینیزم سەنتێزی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا لەسەر ڕێی شارستانیبوون قۆناخێکی نوێ دەئافرێنێ. نووسراوە هەڵکۆڵراوەکانی شوێنەواری نەمرووود کەپەیکەری یادگاری پادشایەتی کۆماگەنەیە زۆر بەباشی ئەم راستییە نیشاندەدات. تاوەکو لەدایکبوونی ئیسلامییەت شاخ شوێنگەی تایبەتی خۆی لەژیانی کۆمەڵایەتی کوردانـدا دەپارێزێ. لەگەڵ ئەمەشدا مەزەنـدە دەکرێ کەسەرەتا لەئیمپراتۆریەتی پارس پارت و دواتریش ساسانییەکان چینێکی ئەرستۆکراتی کوردان شوێنی خۆیان کردۆتەوە. ئەو ئەرستۆکراتییەتەی لەئەتنیك جیابۆتەوە دوورە لەوەی سەربەخۆ بێت. لەوانەیە بەر لەپارسەکان ئەم توانستەیان هەبێت. بەڵام دوای ئەوەی بوون بەبەکرێگیراوی ئیمپراتۆریەت ئیتر زیاتر چاوەڕوانی پەیوەندی بەندەو کۆیلایەتییان لێدەکرێت. ئەو پێدراوانەی لەبەر دەستدان زۆر بەباشی ئەم ئاوەڕۆکەی چینی ئەرستۆکرات نیشاندەدات. ئەتنیکی کورد چەندە ئازاد بێت، ئەرستۆکراتەکەشی هێندە داخوراوو بەکرێگیراوە. لەسەر ئەم بنەمایە جیابوونەوەی چینایەتی و شێواندن و نکوڵیکردن لەرەچەڵەك بەناوبەکداچووە. چینێکی ئەرستۆکراتی وەك گریك، رۆماو پارس لەناو کۆمەڵگای کوردی دەرناکەوێتەپێش. زیاتر لەناو ئەرسۆکراتی سەردەست بەلاسایی کردنـەوەیان شێوە دەگرن. دەشێ دەستەواژەی "لەپادشا پادشاتر" بۆ بەکرێگیراوێتی کورد بەکاربهێنرێ. ئەگەر ئەرستۆکارتییەتێکی هاوشێوەی رۆما تەنانەت چینێکی دەوڵەتی هاوشێوەی سۆمەرو میسر پەیدابووایە، بێگومان پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی کوردستان جیاوازتر دەبوو. شاری تایبەت بەخۆیان نییە. بەندەی شارە ئاواکراوەکانن. کاتێك تەماشای ئەو شارانە بکەین کەهێلێنییەکان ئاوایانکردووە ئەوا جیاوازییەکی گەورە دەبینین.

بەدرێژایی ئەم قۆناخانە جیابوونەوەیەکی قووڵی کۆمەڵایەتی لەگەڵ جیاوازی گوند ـ شار بەرێوەدەچێت. لەکاتێکدا لەسەردەمی باڵادەستی پارسەکانەوە شارەکان رۆڵی ناوەندی بیانییەکان دەبینن، ئەوا زۆم و رەوەندێتی رۆڵی گواستنەوە دەبینن بۆ کولتووری خۆجێیی. بۆ ماوەیەکی درێژ ئەم راستینەیە بەردەوام دەبێ. شارەکان سەرەتا مۆرکی سۆمەرییەکان دواتریش یەك بەدوای یەك مۆرکی بابلی، ئاشووری، پارسی، هێلینی، رۆمایی، بێزەنتی، عوسمانی و دەوڵەتە نەتەوەییەکان لەخۆوە دەگرێت. بەرامبەر ئەمەش گوند و کوێستانەکان کوردایەتی لەخۆوەدەگرێت و نوێنەرایەتیشی دەکات.

مانەوەی کوردان وەك کۆمەڵگای گوندو کوێستانەکان شتێکی نارەزوومەندی نییە، بەڵکو داگیرکاری بێڕەحم و تاڵان و بەشاربوونی بیانی ڕۆڵێکی دیاریکراویان لەمەدا بینیوە. نامۆبوونی شار بەواتای کۆیلایەتی و بەکرێگیراوێتی دێت.

کاریگەری ئیسلامییەت لەسەرئەتنیکی کوردو ئەرستۆکراتەکەی هەمەلایەن بووە. ئەتنیکە بەکرێگیراوەکان و ئەرستۆکراتەکانی شار یەکەمین توێژبوون کەبەیعەتیان کرد. تەسلیمکارییان ریشەییە. ڕۆڵیان لەجیابوونەوەی چینایەتی چاخی ناوین بناخەی ئەو خیانەتانەیە کەتارۆژگاری ئەمرۆمان بەردەوامە. خۆیان لەکوردایەتی پێدەشتەکانی شاخ و لادێ بەجیا لەقەڵەمدەدەن و لەناو گروپەکانی حوکمڕانیدا خۆیان ڕێکدەخەن. کاتێك بەشێوەیەکی بابەتیانەتر ئەم مەسەلەیە تاوتوێ بکەین ئەوا دەتوانین باشتر شیبکەینەوە. ئەم شوێنە هەزاران ساڵ پێشتر وەك ناوچەی شارستانییەت خۆی ڕێکخستووە. زۆر لەمێژە بەکرێگیراوەکان ڕێگایان کردۆتەوە. ئەوەی کەوتۆتە سەرشانی ئەوانەی دواتر درێژەپێدانی ئەم ڕێگایەیە. لەبەسۆمەربیوونەوە بگرە تابەهێلینیبوون، لەپارسبوونەوە تادەگاتە بەعەرەبیوون، لەتواندنەوە لەناو هیچ گروپێکی رەچەڵەکی حوکمڕان دوانەکەوتوون. گروپێکی ئەتنیکی کەبەمجۆرە پلەداری خۆی لەدەستدابێت یان لەناو ئەم ڕەوشەدا بێت بێگومان زمان و کولتووری خۆی پێشناخات. هەرچەندە لەچاخی ناویندا هەندێ خانەدانی کوردان پێکهاتبێت، بەڵام نەگەیشتوونەتە ئەو ئاستەی کاریگەرییەکانی زمانی فارسی و عەرەبی بەلاوە بنێن و ببنە خانەدانێکی میللی. بەناوبانگترینیان کەمەروانی و ئەیوبییەکانن (٩٩٠ ـــ ١٠٩٠، ١٢٥٠ ـــ ١٧٧٥) لەسەردەمی دەسەڵاتدارێتیاندا جیاوازییەکی ئەوتۆیان لەگەڵ خانەدانە عەرەبەکاندا نەبووە. هەوڵێکی ئەوتۆیان سەبارەت بەزمانی کوردی نیشاننەداوە. درێژەیان بەڕێبازی کۆن داوە. ژیانی گەل لەناو شێوە جیاوازەکانی مەزهەب و تەریقەتە ئیسلامییەکان، تاڕادەیەك بۆ پاراستنی ناوەڕۆکی خۆی سوودمەندبووە. سەرباری هەموو خراپەکارییەکانی ناوەڕۆکی قەومی کوردان بەڵام دەرەبەگایەتی چاخی ناوین نەیتوانیوە بیسڕێتەوە، بەپێچەوانەوە ئەگەر بەشێوەیەکی سنوورداریش بێت لەپێشکەوتنە سیاسی، ڕۆشنبیری و ئەدەبیەکاندا هەبوونی خۆیان نیشانداوە. دەشێ شەرەفنامە (١٥٩٦)، شاکاری مەم و زین (١٦٩٠) وەك نموونەی پێشکەوتنی زمانی کوردی و تایبەتمەندێتییەکانی قەومگەرایی نیشانبدرێت. دەبینین کەیەکەمین جارە جیابوونەوە لەگروپەکانی خێڵایەتی ڕوودەدات.

ئەوجیابوونەوەی بەکرمانج ناوی دەبەین گوزارشت لەو کۆمەڵە دەکات کەلەدەرەوەی عەشیرەتن. پەرتەوازەبوونی سیستەمی خێڵایەتی و دابڕان لێی بەردەوام ئەم کۆمەڵەیەی زیادکردووە. وەك گەل یەکەمین کەسانی شاریان ئاواکردووە کرمانجەکانن. لەدوای سەدەی نۆزدەهەمەوە دەبینرێ کەئەم قۆناخە خێرابووە. دەتوانرێ بەقۆناخی بەکرێکارکردنی سەرمایەداریش بچوێنرێ. کرمانج تەواو لەگەڵ کوردایەتی گونجاوە. جیاوازی لەنێوان کرمانج و "کورد"ی عەشیرەتگەرادا هەیە. ناشێ بێ پلەداری بیر لەخێڵ بکرێتەوە، هەرچی کرمانجە لەگەڵ خێزانی خۆیەتی. جۆرێك لەکارگەرە کوردەکانن، چینی کارکەرە. کارکەر ناوێکی ڕاستی ئەم گروپەیە.

کوردی خولام و ڕەنجبەر بەندەی ئاغایە. ئەو ئاغایەتییەی لەچاخی ناویندا پێشکەوت لەناو ئەرستۆکراتی کورد خاوەن جێگایەکی تایبەتە. توانیویەتی ڕەنجبەر لەناو عەشیرەتدا دروستبکات. بەتایبەتی لەقۆناخی عوسمانییەکاندا ئاغایەتی پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە. زیاتر لەو گوندانە پێشکەوتووە کەدەرفەتی تواناکاری کشتوکاڵی تێدا هەیە. ئەگەر ئەمتنیك لەگوندێکی کشتوکاڵی نیشتەجێ بووبێت، ئەوا پلەداری بەشێوەی ئاغایەتی گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. ئاغا بەتوندی خۆیەوە دەناسرێ. لەسەرۆك عەشیرەت جیاوازترە. مەیلی بەلای هێزی کوتکە. هەرچی سەرۆك عەشیرەتە لەمیانەی پەیوەندی خزمایەتییەوە بەڕێوەبەرایەتی دەکات. دەزگای شێخایەتیش زیاتر وەك نەریتێکی عەرەبەکان پەسندکراوە. دەزگایەکە کاریگەرییەکانی ئایین ئاوایکردووە. لەگەڵ ئەوەی بنەمایەکی ئابووریشی هەیە، زیاتر نوێنەرایەتی ڕۆشنبیری چاخی ناوین دەکات. لایەنی هاوشێوەی سەرمەشقی تەریقەتەکان لەخۆوەدەگرێت. دەتوانرێ سەرۆك عەشیرەت، ئاغای گوندو شێخایەتی تەریقەتی ـ ئایینی وەك چینی سەردەستی کوردانی چاخی ناوین بەناو بکرێت. پێشکەوتنێکی بەرچاو لەجیابوونەوەی چینایەتی سەریهەڵداوە.

ئەو چینە سەردەستەی لەرێکەوتنی عوسمانییەکان و شەرەفخانییەکان ـ ئەمیری بتلیس، ئیدریسی بەدلیسی ڕێبەری مەعنەوییانە ــ بەرژەوەندییان بەدەستهێنا، لەسەدەی نۆزدەهەمەوە کاتێك بەرژەوەندییەکانی خۆیان لەدەستدا هەنگاویان ناوەتە ناو قۆناخی یاخیبوونەوە. کاتێك داواکاری سەربازو قورسایی باج وەرگرتنی دەوڵەتی ناوەندی ستاتۆی کۆنی تێپەڕکردووە، ئەوا سەرتاپای سەدەی نۆزدەهەم لەمیانەی یاخیبوونەکان تەواوبووە. بەلام نەگەیشتوونەتە ئاستی میللیگەرایی کورد. نەگەیشتوونەتە ئاستی بۆرژوازی ڕۆژئاوا، تەنانەت نەگەیشتوونەتە میللیگەرایی ئەرمەنی و سوریانییەکانیش کەلە تەنیشتیانەوە بوون. شکستەکەیان کاریگەرییەکی خراپی کردۆتە سەرگەل. تەنانەت بۆتە هۆکاری دابەزینی ئاستی ئازادی. قەومی کوردیان بەبزووتنەوەیەکی نەتەوەیی نەگەیاندووە. ناتوانرێ باس لەتێپەڕاندنی ڕۆڵی باو بکرێت. دەتوانین قۆناخی سەراوژێربوونی کوردان بەم یاخیبوونانەی سەدەی نۆزدەهەم دەست پێبکەین. بۆیەکەمین جار لەمێژوودا ستاتۆی کوردان دەسرڕێتەوە، هیچ ڕۆڵێکی سیاسی تایبەتی نامێنێت. ڕووخانی سەڵتەنەتی عوسمانییەکان دوای شەڕی یەکەمی جیهانی بەکرێگیراوە کوردەکانیشی خستۆتە ناو ڕەوشێکی زەحمەتەوە. کاتێك تێدەگەن کەشەڕی ڕزگاری نیشتمانی لەپێناو ڕزگارکردنی خەلیفە نییە، بەڵکو لەپێناو کۆمارە، ئەوا هاوکارێتییەکەی سەرەتایان گۆڕیوەو کردوویانە بەیاخیبوون. ژێرکەوتنیان لەپێشکەوتنی ستاتۆیەکی بەکرێگیراوی و نکۆڵیکاریدا خاوەن ڕۆڵ بوو. کاتێك تاڕادەیەکی بەرچاو ناوەڕۆکی کوردایەتییان لەدەستدا، لەوە دوودڵ نەبوون کە وەك گروپێکی سیخوڕ لەناو دەوڵەتەکاندا بجووڵێنەوە. بۆئەوەی وەك کەمایەتی خۆیان بەدەوروبەر بناسێنن، بوون بەتوندترین میللیگەرایی نەتەوە سەردەستەکان. ئایینگەرایی و میللیگەراییەکەشیان بۆهەر گەل و نەتەوەیەك مەترسیدارە.

بەنەتەوەبوونی کوردان لەناو ئاراستەیەکی جیاوازو ناکۆك دایە. لەدەوری بازاڕێکی هاوبەشدا لەناو سنووری زمان و کولتووری خۆیدا تواناکاری پێشکەوتنی نەدۆزیوەتەوە. یاخیبوون و سەرکوتکردنە دژوارەکان ئەم دەرفەتەیان نەداوە. تێکشکانی بەرخودانەکان و نەفرانەدنی بزووتنەوەیەکی هاوچەرخی نەتەوەیی ڕێگای لەپێش بەنەتەوەبوونێکی زۆر دواکەوتوو کردۆتەوە. بۆ بزووتنەوەو پارتی نەتەوەیی هاوچەرخ وەرنەچەرخاون. کۆمەکێکی وەهاشیان بە ڕۆشنگەری کوردان نەکردووە کە شایەنی باسکردن بێت. سەرباری ئەوەی شانبەشانی تورکەکان کۆماری ئاواکردووە، بەڵام لێگەڕینیان بۆ سیستەمی کۆن و نەناسینی کۆمار بۆتە هۆکاری ئەوەی ئەم دەرفەتەش بەفیڕۆ بچێ و یاخیبوونە نوێیەکانیش بەدژی کوردان بشکێتەوە. دواتر پەسەندکردنی توانەوەو، بەشێوەیەکی بێ پرەنسیپ و خیانەتکارانە کەوتنە سەر ڕێی سیاسەتی نەتەوەی سەردەست، ڕۆڵێکی دیاریکراویان بینیوە کەسەدەی بیستەمی سەردەمی ڕزگاری نیشتمانی گەلان بەشێوەیەکی وەها خراپ بەدژی کوردان بشکێتەوە. بەو ئەندازەیەی میللیگەرایی خۆیان لەکەدارکردووە، ئەوا ئەو میللەت و میللیگەراییەشیان لەکەدارکردووە کەهەوڵیانداوە لەناویاندا کاربکەن.

نە لەدەوروبەری بازاڕی نەتەوەیی نەبەشێوەی بزووتنەوە نیشتمانییەکانی بۆرژوازی ئەگەری پێشکەوتنی نەتەوەییبوونی کوردان نابینرێ. ئەوە جێگای گفتوگۆیە ئایا لەهەلومەرجی نوێی ئەمریکادا بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین تا چ ڕادەیەك کۆمەکی بەکرێگیراوە کوردەکان و نەتەوەگەرایی بۆرژوازی دەکات. چونکە لەهاوپەیمانێکی بەپرەنسیپ زیاتر، تادواڕادە گرێدراوی بەرژەوەندییەکانی دەجوڵێتەوە.

ئەوەی ماوەتەوە ئەو پێشکەوتنانەیە کەدەشێ لەڕێگای پێکهاتەکانی شێوازی کرمانجی و چالاکییەکانی کۆمەڵگای دیموکراتی و کۆمەڵکاری بەدیبێت. دەشێ نەتەوەییبوونی کوردان لەدەوروبەری کۆمەڵگایەکی مەدەنی کۆمەڵکاری و دیموکراتییەك یەکێك لەتەندروسترین و هاوچەرخترین پێڕەوەکان بێت. جیاوازییەکەی لەگەڵ بزووتنەوە نەتەوەییە کلاسیکییەکانی ئامانجیان دەوڵەتبووە ئەوەیە لەجیاتی پشتبەستن بەپێڕەوی شەڕە درێژخایەنەکانی ڕزگاری نەتەوەیی، فورسایی خستنەسەر چالاکییە ئاکتیفەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و دیموکراتییانە دەشێ شێوەگرتنی نەتەوەیی فەراهەم بکات. بەتایبەتیش بەشداریکردنی ژنان لەسەربنەمای ئازادی گرنگییەکەی زیاتردەبێت. ئەمجۆرە بەنەتەوەییبوونە کەلەمیللیگەرایی پاککراوەتەوە، جێگا بەڕادیکالیزمی ئایینی نادات، پشت بەئازادی کولتووری و ئازادیخوازی ڕەگەزی کۆمەڵگا دەبەستێ و تێکۆشانی ژینگەپارێزی بەبنەمادەگرێت، ئەمەش لەمیانەی ئەو پێڕەوانەی دوورلە جوداخوازی و توندوتیژییە تەندروسترین ڕێگای بوون بەنەتەوەیەکی دیموکراتە. لەمیانەی ئەم پێڕەوە دەشێ بەنەتەوەبوونی کوردان لەناوچەیەکی وەکو ڕۆژهەڵاتی ناوین کەهەرمزێنە ململانێی ئەتنیکی، ئایینی، مەزهەبی و میللیگەرایی تێدا لەئارادایە، ببێتە نموونەیەك کەبەهای چارەسەرکارییەکەی بەرزبێت. بەتایبەتیش لەجیاتی ڕێچکەی میللیگەرایی کەلەنموونەی ئیسرائیل ـ فەلەستین کەوتۆتە ناو بنبەستبوونێکی مەزنەوە ئەوا پێڕەوی نوێ بۆتە ناچارییەك. ئێستا تەواو کاتی دەرککردنە بەوەی کەکێشەو گرفتەکان بەڕێچکەی

توندوتیژی و جوداخوازی چارەسەر نابێت و ئەم پێرەوانە واقیعی نین. هەروەها پێویستە دەرك بەوەش بكرێت ئیتر تواناكاری و دەرفەتی ئەوە نەماوە لەرێگای تیرۆری دەوڵەت راستینە نەتەوەییەكان لەناوببرێت. لەوەش گرنگتر دەبێ دەرك بەوەبكرێ كەنابێ ژیان لەگەڵ نەتەوەی جیاواز و كولتووورە ئەتنیكی و ئایینییەكان وەك فاكتەرێكی زیانبەخش و نیگەرانی ببینرێ، بەڵكو دەبێ وەكو رێگای ژیانێكی دەوڵەمەندو زیندوو ببینرێ. كاتێك دەرك بەوەبكەن كەجیاوازی كولتووری و نەتەوەیی پێویستی بەدەوڵەتی جیاواز نییە، بەڵكو دیموكراسییەتێكی تەواوی پێویستە، ئەوكاتە زۆرباش دەرك بەوەدەكرێت كەهیچ كێشەیەكی نەتەوەیی نییە چارەسەر نەكرێت.

لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا بەنەتەوەبوونی كوردان هەردوو پێرەو لەناو یەكتردا تاقیدەكاتەوە. یەكەمیان رێگای میللیگەرایی سەرەتایی چینی دەرەبەگ ـ بۆرژوای سەردەستی كوردانە كەسیستەمی سەرمایەداری رۆژئاوا پشتگیری دەكات و ئێستاكە پرۆگرامەكەی وەك دەوڵەتی فیدراڵی كورد بەرجەستەبووە؛ دووەمیان رێگای گەلی كوردی زەحمەتكێش و رەنجدەرە كەهێزی خۆیی بەبنەمادەگرێت و ئامانجی بوونە بەنەتەوەیەكی دیموكرات و ئازادیخواز. ئەوەی یەكەم پەیوەندییە دەرەبەگایەتی و ئایینی و عەشیرەتگەراییەكان بەكاردێنێ كەكۆنەپەرستن و پشت بەبەرژەوەندیپەرستی دەبەستن، هەرچی هی دووەمە پەیوەندییە دیموكرات و ئازادیخوازو یەكسانەكان بەبنەما دەگرێت و عەشیرەتگەرایی تەسكی تێپەڕكردووەو پشت بەمەیلە فیۆدالی و ئایینییەكان نابەستێ. ئەوەی یەكەم لەباشووری كوردستان (كوردستانی ئێراق) هەوڵی پێشەنگایەتی دەكرێ كەلەژێر هەلومەرجی داگیركاری ئەمریكادایە، ئەوەی دووەمیان لەسەر بنەمای هێزی خۆیی هەوڵدەدات لەدیموكراتیزەكردنی توركیادا كوردستان رۆڵی پێشەنگایەتی ببینێ نەك پاوان. لەقۆناخی داهاتوودا ئەم دوو رێگایە یاخود پێڕەوە رۆڵیان لەچارەسەركردنی كێشە نەتەوەییە دیموكراتییە قورسەكانی سەرتاسەری رۆژهەڵاتی ناوین و بایەخەكانیان زیاتر دەركیان پێدەكرێت. بەگوێرەی قورسبوونی ئەم پێڕەوانە دیاردەكرێ: ئایا كوردستان دەبێتە فەلەستین ـ ئیسرائیلێكی نوێ و بەرفراوانتر، یاخود دەبێتە وڵاتی رێگەچارەی ئاشتی و دیموكراتییانە. چەندە لەپێڕەوی ئەتنیكگەرایی تەسك و قەومگەرایی و ئایینی و میللیگەرایی دووربكەونەوەو گرنگی بەرێبازی سەربازی نەدەن، ئەوا چارەسەری كێشە كۆمەڵایەتییە ئاڵۆزەكانی كوردستانیش لەسەر بنەمای دیموكراسی و ئازادی و یەكسانی بەرێگای نەتەوەییبوونی دیموكراتییانە دەبێت.

٥. ئایدیۆلۆژیای فەرمی و شێوازی دەسەڵات لەكوردستاندا:

ئەگەر چیرۆكەكانی ئایدیۆلۆژیاو دەسەڵات بنووسرێ، ئەوا گرنگترین هەنگاوی تیۆری هاوچەرخی راستینەی كۆمەڵگا دەهاوێشترێ. پێویستە باش بزانرێ كەدیاردەكانی ئایدیۆلۆژیاو دەسەڵات لەسۆسیۆلۆژیادا شیتەڵنەكراوە. وەك بیركردنەوەی هاوبەش و شێوازی زاڵبوون تاوەكو بەڕێوەچوونی ئایدیۆلۆژیاو دەسەڵات و رۆڵیان لەسەر شێوەگرتنی فاكتەرە كۆمەڵایەتییەكانی دیكە دەستنیشاننەكرێت

ئەوا شیکردنەوە ئابووری، کۆمەلایەتی و سیاسییەکان لەشرۆڤەی دواییدا ڕێگا لەپێش مەترسیدارترین شێوەی نەزانی دەکاتەوە. تاوەکو جیاوازی نێوان پراکتیزەکردنی پێڕەوی زانستییانە لەسەر کۆمەلگاو جیهانی دەرەوەی کۆمەلگا نەبینرێ، ئەوا گرفتی زانین و جێبەجێکردن ئالۆزتر دەبێ. تەنانەت ناسینی خودی کۆمەلگاش بەجۆرێك لەو ڕاستینەیە لەقەلەم دەدرێت. لەوانەیە پێناسەکردنی خود سەرەکیترین گەوهەری کۆمەلگاکان بێت. زەحمەتە باس لەهەبوونی ئەو کۆمەلگایە بکرێت کەخۆی پێناسە نەکردووە. دەشێ ئەمە بەکەلاشبوونی کۆمەلگاش بەناوببرێت. ناوێکی دیکەی خۆ پێناسەکردن ئایدیۆلۆژیای کۆمەلگایە. دەشێ ئایدیۆلۆژیا وەك پلانێکی فیکری هاوبەش پێناسەبکرێت کەبوود بەئیرادە. ناوێکی دیکەی ئەمەش ئەخلاقی کۆمەلگایە. ئەرکی سەرەکی ئاکاری کۆمەلایەتی مسۆگەرکردنی هەبوونی کۆمەلگایە. هەبوونی کۆمەلگا تەنیا لەمیانەی خاوەندارێتیکردن لەخۆ واتە لەئەنجامی بوون بەهێزی ئایدیۆلۆژی بەدیدێت. بەمجۆرە ئەلقەکە تەواو دەبێت.

لەگەڵ ئەوەی دەسەلات پەیوەندییەکی زۆر توندی لەگەڵ ئایدیۆلۆژیادا هەیە، وەك دیاردەیەکی جیاواز بەتایبەتیش لەناو کۆمەلگاکانی بالادەستیدا ڕۆڵی دیاریکراو دەبینن. هەرچی خودی دەسەلاتە بەدەزگابوونی توندوتیژییە لەناو کۆمەلگادا. ئامرازی شاردنەوەی توندوتیژییە. هەربۆیە سەربەخۆ پێناسەکردنی دەسەلات ناکرێت. تەنیا ئەوکاتە دەتوانرێ دەمامکێك پێناسە بکرێ کەبزانێ چی پەردەپۆش کردووە. دەمامکەکان بەتەنیا پێناسەناکرێت. تەنیا کاتێك توندوتیژی بتەقێتەوە دەرکی پێدەکرێت. ئەو کاتە دەمامك دەکەوێ و ڕووندەبێتەوە کەبەتەنیا هیچ شتێك نییە. ئەوکاتە ئاشکراتر دەبینرێ مەگەر تەواوکەرێکی توندوتیژی یاخود دێوێکی تەفرەدەرێتی. کۆمەلگایەك توندوتیژی دەستنیشانی کردبێت ناشێ ڕەوشێکی ئاسایی هەبێت. دەشێ دۆخێکی تەقینەوەی هەبێت. هەروەکو سروشت ئەوا ڕەوشی تەقینەوەی بەردەوام لەکۆمەلگاشدا دەگمەنە. تەنانەت هەروەکو دەزانرێ دەرفەتی گەورەی هاوبەشێتی زیری ئەنالیتیك و سۆزداری توانای ڕێگرتنی تەقینەوە کۆمەلایەتیەکانی - شەڕ، شۆڕش، شۆڕشی چەواشە، ڕاپەڕین و پێکدادانی هەیە. کاتێك دۆخێکی بەگیروگرفتی بەخۆوە گرت مسۆگەر دەشێ چارەسەری بێتەقینەوە فەراهەم بکرێت. واتە واقیعی نییە ئەگەر بگووترێ جگە لەرێی سەربازی و توندوتیژی ڕێگە چارەیەکی دیکە نەبوو.

سەبارەت بەهەلسەنگاندنی دەسەلات و ئایدیۆلۆژیای فەرمی لەکوردستاندا پێویستی پێشخستنی ئەم کورتە پێناسانەم بینی. ئایدیۆلۆژیای فەرمی ئامرازی مەشروعییەت پێدان و پاراستنی ئەو ستاتۆیەیە کەدەسەلاتی دەولەت لەناو کۆمەلگادا بەجێی کردووە؛ ئافراندنی هێزی و پراکتیزەکردنییەتی بۆنەوەی دەسەلاتی دەولەت یەکلایەنە خۆی بسەپێنێ و درێژەی پێبدات. ئەگەر نموونە بێنینەوە ئەوا لای سۆمەرییەکان میتۆلۆژی، فەلسەفەش لەسەردەمی گریکەکان، لەئەوروپای هاوچەرخیشدا زانست، لەجیهانی چاخی ناوینیشدا ئایین وەك ئامرازی ئایدیۆلۆژی ئەرك دەبینن. پراکتیزەکردنەکانیان (عیبادەت و ڕێوڕەسمەکانی) ڕۆڵێکی لاوەکییە. لەبەرئەوەی قالبی سەرەکی زهنییەتن ڕۆڵی دیاریکراویان هەیە. بانگەشەی سەرەکی ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان لەکوردستان

بەوشێوەیە کەدیاردەیەك بەناوی کورد بوونی نییە، ئەگەر هەشبێت گرنگ نییە، گرنگیش بێت ئاشکراکردنی زۆر مەترسیدارە. لەم پێناوەشدا هەزارویەك بروبیانوو دەدۆزنەوە. هەندێکیان وەك سەهۆڵ، هەندێکیش وەك ئاوی کوڵاو بەسەریاندا دەڕێژن. تاوەکو دەسەڵاتی بەڕێوەبراو هەرشتێکی پێیەوە گرێدراوە ئەرێکردن و پەسندکردنی خۆی نیشاندەدات ئەم ئەرکە بەسووربوونەوە درێژەی پێدەدرێت. بیانووی سەرەکی لەژێر ئەمەدا شاراوەیە، ئەوەیە کەلەمێژە کوردستان فەتحکراوەو لەگەڵ ئەمەشدا کوردەکان خۆیان بەدەستەوەداوە. لایەنی سەیری مەسەلەکە ئەوەیە کە کوردان هەست بەم بانگەشانە ناکەن. تورکێك، فارسێك یاخود عەرەبێکی خاوەن دەسەڵات زۆر بەچاکی دەتوانێ باسی ئەوە بکات لەکامە شەڕی بەناوبانگدا چۆن توانیان ئەو پارچەیەی کوردستان فەتح بکەن کەلەژێر دەسەڵاتیان دایە، تەنانەت لەباسکردنی چیرۆکەکانی قارەمانێتی ئەم فەتحکاریانە زەوق وەردەگرێ. هەرچی کوردە ـ ئەگەر ئەو جەرگەی هەبێ بانگەشەی هەبوونی خۆی بکات ـ وەکو گەمژە گوێ لەم چیرۆکانە دەگرێ. توانستێکی کەم نیشاندەدات تاوەکو لێپرسینەوە بکات کێ بوو ئەوەی فەتحکاری ئەنجامدا. ئەم شوێنگەیە ئەو شوێنەیە کە زهنییەتی کۆمەڵگا و پەیوەندی ئەخلاقی کۆتاییان پێهاتووە.

سەدان ساڵە ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان بەردەوامن و تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتوون. بەشێوەی ئەڵقەکانی زنجیرە هاتوون و پچڕان ناناسن. ئەگەر نموونەیان بێنینەوە، عەرەبەکان بەردەوام فەتحەکانی ئیسلام وەك بەڵگەی ئیلاهی و سەرەکی پێشکەش دەکەن. کەدەڵێ "فەتحمان کرد، کەواتە هی خۆمانە" ئایا لەفەتحکردن بەناوی خوا بەولاوە مافێکی گەورەتر دەبێت؟ ئەمەیە بانگەشەکە و تاوەکو ئێستاش بەشێوەیەکی بەهێز پێشکەشدەکرێت. فارسەکانیش کەمێکی دیکە بەرەو پێشەوەدەڕۆن و کوردەکان لەژێرەوەی خۆیان وەك خزم لەقەڵەمدەدەن و بەوە باوەڕەی کە لەمێژە بووە بەخاوەنی هەموو شتێکیان و ئەوانیش ئەم ڕەوشەیان ئەرێکردووە. ریزکردنی بیانووە درێژەکان بێواتا دەبینن. هەروەکو بڵێی دەڵێن: بەرامبەر گەورەیی ئایدۆلۆژیای دەوڵەت و دەسەڵاتەکەیان کوردایەتیش چ بانگەشەیەکە. تورکەکانیش هەمان سیناریۆی فەتحکاری زەقدەکەنەوە. بەبێ ئەوەی هیچ لێپرسینەوەك بکەن وەها پێشکەشی دەکەن کەوەك پارچەیەکی ئەنادۆڵ هەزار ساڵ پێش ئێستا فەتحیان کردووە. بەجۆرێك بەباوەڕی باس لەو بانگەشەیە دەکەن هەروەکو بڵێی فەتحکردن وەکو مافێکی موتڵەق بۆیان پەیدا بووە. لەبنەڕەتدا دەشێ فەتحی بەڵکان و ئەستانبوڵ واتادار‌بێ. بەڵام کاتێك دەڵێین هیچ کاتێك دیاربەکر (ئامەد) فەتحنەکراوە، بەڵکو لەسەردەمی سەلجوقییەکانەوە لەمیانەی سیاسەتێکی هاوبەش جموجوڵی تێداکراوە، بەڵێ کاتێك بەمجۆرە ڕێبازی مێژوو دەسەلمێنێ، ئەوا وەك هێرشێك بۆسەر فەتحکاری و ئایدیۆلۆژیەکەی هەڵدەسەنگێنرێ. تەنانەت زۆر بەچاکی ئەوەمان خستەڕوو ئەو کوردانەی نزیکەی پانزدەهەزار ساڵە لەسەر ئەم خاکە ژیاون و بوون بەخاوەن کولتوورو نیشتمان، هەزاران جار لەمافی فەتحکاری زیاتر مافی بانگەشەکردنی و خاوەندارێتییان هەیە. ئەو وڵاتەی هاوین و زستان چاندنی تێدا ئەنجامدراوە تا کردوویەتی بەکێڵگە، گوندو شاری تێدا

ئاواکردووە، بەهەزاران ساڵ ئازارەکەی چەشتووە، بەرخودانی کردووەو خۆی کردووە بەقوربانی و ڕۆناهی چاوی لەپێناویدا ڕژاندووە، واتە ئەو هەبوونە کۆمەڵایەتی و وڵاتەی هەمووشێوە ڕەنجێکی لەپێناو تەرخانکردووە لەناکاو دەبێتە موڵکی عەرەب و تورك و عەجەم: مافی خۆیەتی بانگەشەی ئەوە بکات و بڵێ، بەڵکو تۆ بەناهەق جارێك داگیرتکردبێ بەڵام من بەسەدان ئەوەم کردووە بە قوربانی و ڕۆژانە فەتحی دەکەم.

بانگەشەیەکی دیکەی ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان سەبارەت بەوەیە کەبابەتەکانی کوردو کوردستان بێواتاو مەترسیدارن، تەنانەت وەك بیانووی جوداخوازییەکی گرێدراوی تیرۆر نیشانیدەدەن. هەروەکو دەزانرێ بەشێوەیەکی مێژوویی سەلمێنراوە بەرلەوەی عەرەب و فارس و تورك پەیدا ببن کوردو کوردستان هەبوو. هەروەها ئاماژە بەوەشکرا کەبێ بایەخ نییە و بەڵکو لەسەرووی سەرچاوە سەرەکییەکانی شارستانییەتەوە دێ. هەرچی بانگەشەی بوونی بەسەرچاوەی جوداخوازی و تیرۆرە پێچەوانەکەی دەسەلمێنێ. نموونەی ئەو دزەی خاوەن باخ لەباخەکەی دەردەکات ئەم هەڵوێستە جواداخوازییە. بۆچی کوردان ئەو خاکە پارچە بکەن کەبەرەنجی هەزاران ساڵیان خوڵقاندوویانە. دیسان خۆیانن ئەوانەی بەردەوام لێیان دەدرێ و داگیردەکرێن، لەبنەڕەتدا ئامرازەکانی توندوتیژی لەدەست ئەوانەیە کەلەدەرەوە هاتوون. بۆچی توندوتیژی بەکاربێنن؟ بۆچی بەرگری ڕەوای ناچاری ببێتە توندوتیژی و جوداخوازی؟.

ئەو مەسەلانەی فۆرمیلەمان کرد ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان بەئاشکرا نایدرکێنن، بەڵام لەناوەڕۆکدا بانگەشەکان ئەمانەن. ئیتر بەشێوەی پەندی پێشینان دووبارە کراوەتەوەو گووتراوە" دەستاودەست بکەو بسوڕێ، محەمەدی کورد هەر پاسەوانە"ە "کورد چی لەجەژن دەزانێ، تەنیا بەفەرەفەر دۆدەخواتەوە". ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان ئەمە بەیەکێك لەئەرکە سەرەکییەکان دەژمێرن و ئەم بانگەشانە وەك وانەی درێژی مێژوو، ئابووری، سیاسەت، ئەدەبیات، یاسا، هونەرەکانی دیکە، سەربازی، تەنانەت وەك زانستی ئایین و ئەخلاق لەقوتابخانە فەرمییەکان دەخوێندرێ. بەمجۆرە بڕوا دەکەن کەلەناو کۆمەڵگادا مەشروعییەتی خۆی بەدەستهێناوە. لێرەدا ئایدیۆلۆژیا هەوڵدەدات ئەرکێك جێبەجێ بکات کە لەکۆمەڵکوژی مەترسیدارترە. سوود وەرگرتن لەبێهێزبوونی گەل و کۆمەڵگایەك یاخود لەتێکشکانی و نکوڵیلێکردنی، تەنیا پێشێلکردنی ماف نییە، لەناوەڕۆکدا نکوڵیکردنی سەرجەم ڕاستییە ئایینی، فەلسەفی و زانستییەکانە. کێشەیەکی لەوە ترسناکتری کۆمەڵگا نابێت. ئەوەی نکوڵی بکات لەناویشی دەبات. ئەرکی ئەم نووسینە نییە کەبەدرێژی گفتوگۆی ئەوە بکات لەم قۆناخانەدا دەوڵەتەکانی تورك، عەرەب و فارس چۆن بانگەشەیەکیان کردووە. لێرە تەنیا پێناسەیەکی ئەرکی ئایدیۆلۆژیا دەکرێت. هەروەها گرفتی ئامرازە ئایدیۆلۆژییەکان لەئارادایە. پێشتر لەرێگای مەلا گەرێدەکان، دەروێش و سەیدەکان، دواتر پەرتووك، لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا ڕۆژنامە و ڕادیۆو تەلەفزیۆن، لەقوتابخانە فەرمی و مزگەوتەکاندا هەروەکو بڵێی ئەم بانگەشە ئایدیۆلۆژییانە ڕاستن و ڕۆژانە هەزارجار دووبارە دەکرێنەوەو هەوڵی مەشروعکردنیان دەدرێ، هەرچی پێشخستنی

بیرۆکەیەکی پێچەوانەی ئەمانەیە، وەك بابەتی سزایەکی قورس یەکسەر لەلایەن هێزەکانی ئاسایش و ئۆرگانەکانی دادگا لێکۆڵینەوەی دەرهەق دەکرێت، دادگایی دەکرێ، دەخرێتە زیندان ودەبێتە بابەتی سزای گران. خۆگوزارشتکردن لەکەرامەتی سەرەکی گەل و کۆمەڵگایەك، کاتێك دووچاری ئەو هەموو ڕێگری و کۆسپانە بێت، ئیتر سەردەست بێ یاخود ژێردەست، ئایا دەنگی نەخێر لەم کۆمەڵگاو مرۆڤانە بەرزدەبێتەوە یاخود نا؟

ئاشکرایە گەمئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان گیروگرفتی جددییان خوڵقاندووە. بۆئەوە بەکاردەهێنرێ کەناوەرۆکی توندوتیژی دەسەلات ڕەواو بالادەست و مافداربکات و ستاتۆیەك بخوڵقێنێ. ئەگەر سەردەست یان ژێردەست بێ، لەمیانەی پێکهێنانی چەمکی سەرەکی کۆمەڵگاو هەوڵدان بۆ زاڵکردنی تێروانینی یەکلایەنە، دەرککردنی ڕاستی و هەڵوێستی گونجاو ئاستەنگ دەکات. ئاشتییەکی کۆمەڵایەتی شێمانە بۆگراویش، ناوەرۆکی ڕاستینەی هاوکاری پووچەڵدەکاتەوە. بەپێچەوانەوە، هەرکاتێك بانگەشەی بەرامبەر دەربکەوێت، دەبێتە هۆکارێکی جددی و بانگەوازی بۆ زەمینەو هەلومەرجی کێشمەکێش و توندوتیژی دەکات. لەمێژوودا ئەوەی ئاستی کۆمەڵایەتی ئاستەنگ دەکات و بیانوو بۆ شەڕ دەخوڵقێنێ، بەردەوام بانگەشە چەوت و ناواقیعییەکانی ئایدیۆلۆژییانە. ئەمەش بەردەوام ڕێگا لەپێش ئایدیۆلۆژیای دژو لەگەڵ ئەویشدا پێکهاتەی دژ دەکاتەوە، کۆمەڵگا لەناو دۆخی گرژی و پێکدادان دەهێڵێتەوە.

ئاشتییەکی ڕاستی گۆڕەپانی ئایدیۆلۆژیا بەئازادی هزردا تێپەڕدەبێت. ئەوروپاییەکان دوای شەڕە ئایدیۆلۆژییە گەورەو درێژخایەنەکان هەستیان بەگرنگی ئازادی هزرکردو کردیان بەیەکێك لەمافە سەرەکییەکان. ئازادی هزر لاوازی هەڵەکانی ناوەڕۆکی هەڵوێستە ئایدیۆلۆژییەکان دەردەخاتەرووو ڕێگا لەپێش نزیکبوونەوەیەکی واقیعی دەکاتەوە. بەرهەمی فیکریش بەمجۆرە بەدەست دێت. هەڵگرتنی ئابلۆقەی ئایدیۆلۆژی دەوروبەری دیاردەی کوردو کوردستان و سەربەستکردنی ئامرازەکانی تەلەفزیۆن، ڕادیۆ، سینەما، ڕۆژنامەو پەرتووك بۆ ڕادەربڕینی ئازادانە تەنیا پێویستییەکی دیموکراتیزەبوون و مافەکانی مرۆڤ نییە، لەبنەڕەتدا تواناکاری ئەوە دەخوڵقێنێ کۆمەڵگا دەرك بەڕاستی بکات و ئاشنای زانیاری زانستی بێت، هەربۆیە ڕۆڵی یارمەتیدەرو کۆمەك دەبینێ بۆ بوون بەکۆمەڵگای زانیاری. زانیاری وەرگرتنی ڕاست ڕێگا لەپێش چارەسەری واقیعی کێشەکان دەکاتەوە، هەربۆیە ڕێگای ساغڵەمی چارەسەرییەکی ئاشتی و ئاقڵمەندانەیە. ئەوەی وایکردووە ئەوروپا لەجیهان ببێتە بەهایەکی سەرەکی، لەبەرئەوەی کۆمەڵگاکانیان شایستەی ئەم ڕاستییە دەبینن.

ئەم ئایدیۆلۆژیا فەرمیانەی لەئارادان تاوەکو لەسەر دیاردەی کوردو کوردستان بەردەوام بێت، ئەوا لەمیانەی بەزیندوو هێشتنەوەی زەمینەیەك کە بۆهەمووجۆرە بەکاربردنێکی دەرەوە کراوەیە، دەبن بەهۆکاری هەڕەشەی ڕاستەقینە. ڕووداوەکانی ئێراق زۆرباش گوزارە لەم ڕاستییە دەکات. ئەوانەی قەمبورێتی ئایدیۆلۆژیای فەرمییان لەسەر پشتی خۆیان هەڵگرتووە، هیچ کاتێك لەسەر ڕێگای هاوچەرخ بوون لەکەموکورتییەکان ڕزگاریان نابێت. هەربۆیە بەپێچەوانەی بانگەشەکان، لەبەرئەوەی

ئایدیۆلۆژیا فەرمییە پەیڕەوکراوەکان بەردەوام ڕەوشێك بەزیندوویی دەهێڵنەوە کەبەجوداخوازی و توندوتیژی هەڵئاوساوە، ئەوا سەرچاوەی راستەقینەی مەترسی سەر یەکپارچەیی دەوڵەت و وڵاتن. مێژوو ئاشنای چەندین کۆمەڵگا، دەوڵەت و وڵاتە کەلەبەرئەم هۆکارە کەوتوونەتە ناوشەڕ، پارچەبوونەو دووچاری زیانی گەورە هاتوون.

کاتێك بەشێوەیەکی بەرجەستە شێوەی ئەو ئایدیۆلۆژیا فەرمییانەمان رەچاوکرد کەلەسەر کوردستان بەکاریگەرن دەبینین کەلەخودی ئایینگەرایی و میللیگەرایی باڵادەست، لەهەر چوار پارچەی کوردستان ئیسلام وەك ئایدیۆلۆژیایەکی دەوڵەت دەستبەکارە. هەرچەندە گفتوگۆ سەبارەت بەعەلمانییەت بکرێ، پێویستە باش بزانرێ کە لەهەموویاندا ئیسلام رۆڵێکی سیاسی دەبینێ، پەیوەندی نێوان تاك و خوداوەند ـ لەگەوهەردا پەیوەندی تاك و دەوڵەت ـ تەفرەدانە. لەکاتێکدا هەندێ دەوڵەت وەکو ئێران بەئاشکرا ئەمە دەکەن، ئەوانەی دیکە بەدەمامککراوی ئەنجامی دەدەن. لەتورکیا دیانەت نزیکەی ١٠٠ هەزار کادیری هەیە. لەوانەیە لەئێرانیش سوپایەکی ئایینی لەو شێوەیە هەبێت. قوتابخانەکانی ئیمام و خەتیبی هاوشێوەی دواناوەندییە فەرمییەکانە. لەرێگای خولەکانی قورئان خوێندن و کۆمەڵەو پەیمانگاکانی ئیلاهیات نزیکەی کادیرێکی یەك ملیۆنی دێتەئاراوە. لەمیانەی سوافکردنی پەروەردە بەعەلمانییەت (سکولاریزم) فەراهەم نابێت. تەنیا تێپەڕکردنی لەرێگای شیکاری سۆسیۆلۆژییانەی هزری ئایینی و نەدەبیاتەوە دەشێ عەلمانییەتی راستەقینە پێشبکەوێت. لەم وڵاتانەدا ئایینگەرایی و زانستگەرایی خراپترین رکابەرێتی پێکدێنن. ئەم رکابەرێتییە بنبەستبوونی زهنییەت ئەنجامگیر دەکات. لەسەرووی ئەو کۆسپانەشەوە دێت کە رێگرن لەپێش هزرێکی خوڵقکار و پێشکەوتنی فەلسەفی کەتیۆرییەکی رەسەنی ئەدەبی دێنێتەئاراوە. لەبنەڕەتدا ئەم وڵاتانە بەباشی بیریان لەوە نەکردۆتەوە لەرێگای ئایدیۆلۆژیای ئیسلامەوە دەتوانن چی بکەن. لەلێکدانەوە رۆژانەییەکانی دەسەڵات و کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگاو رەگەزی ژن وەك ئامرازێك بەکاردەهێنرێ. بەڵام هەست بەوە ناکەن چونکە تیۆری زانستییان پێشنەخستووە، دووچاری گەورەترین زیان هاتوون.

جگەلەمەش کاتێك تەریقەتگەرایی و پارتیبوون کەزهنییەتی رێکخراون راستەوخۆ تێکەڵ بەسیاسەت دەبن، ئەوا رەوشێك دەخوڵقێنن کەدەرکەوتن لێی زەحمەتە. باوەڕمەند بێت یاخودنا بەتەنیا سەربەخۆ واتایەکی ئەوتۆ نابەخشێ. هەروەکو چۆن باوەڕمەندێکی باش دەتوانێ رۆڵێکی گرنگ لەناو کۆمەڵگادا ببینێ، یەکێکی عەلمانیش دەتوانێ هەمان رۆڵ ببینێ. بەڵام چارەسەری سۆسیۆلۆژییانەی ئایین بۆ ئەمە مەرجە، هەرگیز ناتوانرێ نەریتی ئایینی بچووکبکرێتەوە. نابێ بێڕێزی لەبەرامبەردا بکرێ. مسۆگەر پێویستە ئەم واتایە دەرکی پێبکرێت کەنوێنەرایەتی دەکات. ئەگەر بەمشێوەیە بێت وەك پێناسەیەکی گرنگی ناسنامەی کۆمەڵگا بەهادارە. ئەگەر وەها نەکرێت تەنیا بۆ ئەزبەرەکردنێکی وشکی رێوڕەسمەکانی عیبادەت و پاڕانەوە دابخرێت، ئەوا لەسڕکردنی هەست و هزرو بێکاریگەرکردنیان و داخستنیان بەرووی زانست بەولاوە رۆڵێکی دیکە نابینێ. بەتایبەتیش لەو قۆناخانەی بەرێوەبەرایەتی ئارەزوومەندی ـ دەسپۆتیزم ـ دژوار دەبێت، خۆپێچان لەئایین لەبەر ئەم

هۆکارەیە. لەرێگایەوە هەوڵدەدرێ هۆشیاری و ئیرادەی کۆمەڵگا سڕبکرێت. بەئەندازەی ئێران لەئێراق، سوریاو تورکیاش لەسەر ئەم بنەمایە بەشێوەیەکی فراوان ئایین بەکاردەهێنرێت. خەسڵەتێکی سۆسیۆلۆژییانە لەهەڵوێستی مستەفا کەمال بەرامبەر بەئایین دەبینرێ. بڕاری بەلای زهنییەتی زانستی ئاشکرایە. ناتوانێ نکوڵی لەوەبکرێت کەتێکۆشانێکی زهنی بەڕێوەبردووە. بەڵام ئەنجامنەدانی شرۆڤەیەکی قووڵی نەریتی ئایینی، تێپەڕنەکردنی لەمیانەی فەلسەفەوە، کۆنترۆڵکردنی لەلایەن دەزگای دیانەتەوە سەبارەت بەئەنجامی درێژخایەن هێندە سوودمەند نەبوون. عەلمانییەتێکی بەشێوازی ئەوروپا ئەنجامنەدراوە.

لەقۆناخی دوای مستەفا کەمالدا گەندەڵکردنی و بەکارهێنانی تیۆری ئایینی بۆ ئامانجە سیاسییەکان، دەسکەوتەکانی کۆمار لەم بوارەدا لەدەستدراوە. لەقۆناخی دەسەڵاتی هەردوو پارتی دیموکرات و عەدالەت AP و DP بەشێوەیەکی ئاشکراتر ئایین دووچاری بەسیاسیبوون هاتووە. لەکودەتاکانی ١٢ی مارت (حەفتاکان) و ١٢ی ئەیلول (هەشتاکان) لەژێرناوی سەنتێزی تورك ـ ئیسلام رووخساری ئایدیۆلۆژیایەکی فەرمی دراوەتێ. تورکیای دوای ١٩٨٠ لەبنەڕەتدا بەجۆرێك کەوتۆتە سەررێگای بەئێرانیبوون. هەرەدواییش لەرێگای دەسەڵاتی پارتی دادو گەشەپێدان"AKP " ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی بەفەرمی بووە بەدەسەڵات. پێچەوانەی مەزندەکان گەیشتنە دەسەڵاتی ئیسلامی سیاسی بژارێك نەبووە، بەڵکو ئەنجامێکی سیاسەتی ئایین بووە کەماوەیەکی درێژە دەوڵەت بەڕێوەی دەبات. تەنانەت ئەم گۆڕانە لەرێگای رێبازی سونی ـ نەقشبەندی ئەنجامدراوە کەشرۆڤەی مەزهەبێکی هەرە موحافەزەکاری ئیسلامییەتە. ناکۆکی لەگەڵ ئیسلامییەتی ئێران لەناوەڕۆکدا نییە، بەڵکو رواڵەتە. مەزهەبی شیعە کەلایەنی کۆمەڵایەتی لەپێشە لەگەڵ شرۆڤەی سونی ـ نەقشبەندی لەناو کێشمەکێش دایە کەلایەنی موحافەزەگەرایی و دەوڵەتگەرایی لەپێشە. ئەمریکا ئەو بزووتنەوە ئیسلامییەی لەژێرناوی پشتێنەی سەوز بەرامبەر کۆمۆنیزم بەڕێوەیبرد، لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا دەخوازێ بەرامبەر گوایە ئیسلامی رادیکال وەك ئیسلامی میانڕەو درێژەی پێبدات. لەرێگای تورکیاوە خوازیارن تاقیبکەنەوە، بەتایبەتیش هەوڵدەدەن لەژێر رێبەرایەتی فەتحوڵڵا گولەن لەئاستی ناوچەکەو جیهان پرۆژەیەکی گەورەی ریفۆرمی ئیسلام بەڕێوەببەن و ئەنجامگیری بکەن. لەدوا شیکردنەوەدا رۆڵی کۆمەڵایەتی و سیاسی ئایدیۆلۆژیای سیاسی نێگەتیڤە. چونکە رێکانادات کۆمەڵگاکان شەفاف بن. دووره لەوەی شرۆڤەی راستەقینەی نەریتی کۆمەڵگا بێت.

بەقورسایی شێوەی ئیسلامی سیاسی سەرکوردستان سونی ـ تەریقەتی نەقشبەندییە. شێخ و سەرۆك تەریقەتەکانی کورد رۆڵێکی مەزنیان بینی لەوەی نەقشبەندێتی خاوەن مێژووی درێژخایەن لەرۆژهەڵاتی ناوینــدا پێشبکەوێت. دەخوازن ئەو بۆشاییە ئایدیۆلۆژییەی لەئارادایە لەرێگای نەقشبەندێتی پڕبکەنەوە. دوای قۆناخەکانی راپەڕینی بەگەکان دەبینرێ کەرێبەرایەتی ئایدیۆلۆژی کەوتۆتە دەستی شێخەکانی نەقشبەندی. لەیاخیبوونەکانی ١٨٧٨ی نەهری، ١٩١٤ی بەتلیس ـ موتکی، ١٩٢٥ شێخ سەعید، ١٩٣٠کان شێخ ئەحمەدی بارزانی و بزووتنەوەکانی ساڵانی ١٩٦٠ەکان بەرێبەرایەتی

بـارزانی و تاڵـەبانی پێشـخران لەنەخشـاندن و هاندانــە ئایدیۆلۆژییەکانیانــدا نەقشـبەندێتی دیـارو بەرچاوە. لەسەنتێزی تـورك ـ ئیسلامی دوای هەشتاکانیشدا نەقشبەندێتی بەرچاوە. تورگۆت ئـۆزال خۆی و پارتەکەی (پارتی نیشتمانی دایك ANAP ـ هەڵـمەتێکی گرنگـی نەقشبەندێتییان ئەنجامـداوە. لەناو هەردووپارتی عەدالەت و دیموکراتی پێشووتریش تەریقەتەکان بەکاریگەرن. بەڵام چوونەتە نـاو هەر پارتیبوون، کۆمەڵە، فوتابخانە، ڕاگەیاندن و سەرمایەی هاوبـەش کـەدوای ١٢ای ئـەیلول لەژێرسـایەو پاراستنی دەوڵەت ئاواکران. مسۆگەرە کەبەرامبـەر بەئایـدیۆلۆژیای کۆمـاری کەمالیستی دژە شۆڕشـێکی ئایدیۆلۆژی ئەنجامدراوە. بەڵام مۆدێلەکە ئاشکرا نییە. بەنهێنی و بێدەنگی بەڕێوەبردراوە. تاکو ئێستا ئەم دژە شۆڕشە بابەتێکە لەتاریکاییدا ماوەتەوە. لەگەڵ ئەوەی پەیوەندییان بەئەمریکاوە هەیـە، بـەڵام هێشتا ڕەهەندە فەرمییە ناوخۆکانیان ڕوون نەبۆتەوە.

یەکێك لەو فاکتەرانەی ڕۆڵی کلیل دەبـینێ مـەلا فەتحوڵلایـە. بـاس لـەوەدەکرێت کەمـەلا فـەتحوڵڵا سـەعید نورسـی سـەردەمە ـ ڕێبـەرێکی نەقشـبەندی لەپێشـی سـاڵانی دامەزرانـدنی کۆمـارو تـاوەکو ١٩٦٠کانە ـ. دەشێ بگووترێ ڕێبەری تەریقەتی ئەفانگەلیستی جیهانی ئیسلامە کەلەگەڵ ئەمریکا لـەناو ڕێککەوتن دایە. کاتێك مەلا ئەربـەکان و ئەجەویـد هەمئاهـەنگی و خۆگونجانـدنی پێویستییان لەگـەڵ ئەمریکاو بیرۆکراسییەت بەدەستنەهێنا، دەبینرێ ئەمجارە لەژێر ڕێبەرایەتی ڕەجەب تـەیب ئـەردۆغان و پارتەکەی دادوگەشەپێدان وەك شەپۆلێکی نـوێ بەرزدەکرێتـەوە. دەتـوانرێ بگووترێ نەقشـبەندێتی سـەرکەوتنێکی سیاسی بەدەسـتهێنا. ڕۆڵـی سـەرۆکە نەقشـبەندییە کوردەکـان لـەوەدا گرنگـە. هـەروەکو بەئاشکرا لەهەڵبژاردنەکانی ٢٠٠٢ و ٢٠٠٤دا بینـرا میراتگری شێخ سەعیدو سەعید نورسی، عەبدولەلیك فـورات، جونەیـد زاپسـو، حوسێن چـەلیك و زەکـی ئەرگـەزەن. عەبدولـەلیك سـەرۆکی پـارتی مـاف و ئازادیەکانە، زاپسو لەراوێژکارە سەرەکییەکانی تەیب ئەردۆغانە، حوسێن چەلیك وەزیـری پـەروەردەی میللییـە، چـەندین ڕێبـەری دیکـەی نەقشـبەندی لـەناو دەوڵـەت و سیاسـەتی فـەرمی جێگـای خۆیـان گرتـووە. ڕێبــەری YNKتاڵــەبانی و ڕێبــەری PDK بــارزانی نــەوەی شــێخی هــەمان تەریقــەتی نەقشبەندیین، یارمەتیدەری ئەریتی نەقشبەندێتی تورکیان. هـەر لەسـەردەمی ئۆزالـەوە تـاوەکو ئێستا بەهاوبەشێتی لەگەڵ دەوڵەت چەندین کێومالی سەربازییان دژی بزووتنەوەی دیموکراتی و ڕەنجـدەرانی گەلی کورد ئەنجامداوە.

لەبەرئەوەی تەریقەتی نەقشبەندێتی کوردان بـەنیو ـ نهێنی کاردەکات، نـاتوانرێ ڕێکخستنەکانی دیکەی لەئەمریکا، یەکێتی ئەوروپاو ڕۆژهەڵاتی ناوین پەی پێببردرێ. بەڵام دەبێ بزانـرێ بـەلانی کـەم هێنـدەی شـیعەکان بەکاریگـەرن. بەلگەنەویسـتە کەپەیوەندییـەکانیان لەگـەڵ ئـەمریکا سـتراتیژییەو ڕۆڵێکـی گرنگـی ئایـدیۆلۆژی و سیاسـی لـەپرۆژەی ڕۆژهـەلاتی نـاوینی گـەورەدا دەبیـنن. لەبنەڕەتـدا ئیسلامی میـانرۆ، ئیسـلامییەتی نەقشبەندییە. ڕۆژبـەدوای ڕۆژ زیـاتر دەرکـی پێـدەکرێت کەبەشـێوەی پرۆگرامێکی هاوبەشی تاوەکو ئاسیای ناوین لەگەڵ ئەمریکا لەناو ڕێککەوتنێکدایە. ئیسلامی میـانرۆی نوژەنکراو وەك ئەلتەرناتیفێکی میللیگەرایی عەرەبی ـ بەعسـی کۆن، میللیگـەرایی کەمالیسـتی (پـارتی

گەلی کۆماریCHP) و، مەزهەبگەرایی وەهابی عەرەبستانی سعودی و، ئیخوان موسلمینی میسرو حزبوڵڵای ئێران، دەردەخرێتەپێش.

شێوەی گەورەو دووەمی ئایدیۆلۆژیای فەرمی میللیگەراییە. ئەم مەیلانەی ئایدیۆلۆژیای بەرچاوی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم بوون، بۆنەوەی لەناوەوە چینی کارکەر لەدەرەوەش رەوتەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو لاواز بکەن وەك ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت بەشێوەیەکی تایبەت بەکاریهێناوە. ئەمەش ئەنجامێکی سروشتی چەمکی دەوڵەتی نەتەوەییە. جۆرێك لەئایینی هاوچەرخە. دواشێوەیە کەئەتنیك (میللیگەرایی عەشیرەت) پێکهێشتووە. لەسەدەی نۆزدەهەم لەئەوروپا و سەدەی بیستەم لە وڵاتانی دەرەوەی ئەوروپادا رۆڵی بەکاریگەرترین ئایدیۆلۆژیای فەرمی بینیوە. لەسەرکردنی ناکۆکییە کۆمەڵایەتییەکان و، گواستنەوەی بۆرژوازی تازە لەدایکبوو بۆ دەوڵەت و کردنی بەخاوەنی بازارێکی هاوبەش و هێرشبردنە سەر خاکی نەتەوەو ئەتنییکەکانی دیکە رۆڵێکی گرنگی بینیوە.

لەتورکیا کەلەسالآنی ١٨٤٠ و لەرێگای تەنزیماتی نامیق کەمال نموونە سەرەتاییەکەی میللیگەرایی تورك دەستپێکرد لەپێناو پەرتەوازە نەبوونی ئیمپراتۆریەت چڕکرابۆوە. لەپێڕەویشدا رەواییگەر بوو. لەقۆناخی دوای سالآنی ١٨٧٦ بەرامبەر سەڵتەنەتی سوڵتان عەبدولحەمید رادیکالتر بوو و لەمیانەی میللیگەرایی جۆن تورك (تورکیای لاو) و کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی هەوڵیدا هەم مەشروعییەت بەدەستبێنێ، هەم بەتەواوی دەسەڵاتی سیاسی کۆنترۆڵ بکات و رێگا لەپەرتەوازەبوون بگرێت. سیاسەتی کرانەوەی ئەڵمانیا بەرەو رۆژهەلاتی ناوین و ئاسیای ناوین بۆ میللیگەرایی تورك نەژادپەرستی لەگەڵ خۆی هێنا. ئەنجام پاکتاوکردنی ئەرمەنی، رۆم، ئاشووری و تارادەیەکیش کوردان بوو. میللیگەرایی سەردەمی کۆمار لەمیانەی چەمکێکی وشکی دەوڵەتی ــ نەتەوەیی وەك قەڵغان کۆمەڵگای پێچایەوە. چەمکی تاك زمان، تاك نەتەوەو دەوڵەت قووڵکرایەوەو هەروەکو بڵێی هەڵوێستی رەسەنێتی کرا بەئایینگەرایی ــ لەجیاتی شێوەی کۆنی خێڵ کەلەدواوە بەجێهێشترا، هەروەکو بڵێی باوەڕییەکی بەشێوەی مەزهەبی ئایینێکی نوێ ئافرێنرا. رژێمی خانەدانی سەدەکانی رابردوو، داگیرکارییەکانی رووپانداوەو گۆشەگیری بوونە هۆکاری سەرەکی ئەم رەوشە. سیستەمی کۆمار کەجێگای خانەدانێتی گرتبۆوە، کاریگەری میللیگەرایی شۆڕشی فەرەنسای بەهێزترکردو پتەوکردنی یەکێتی کرد بەئامانجی سەرەکی خۆی. سەرباری ئەوەی چەمکی نەتەوەیەکی بێ چین و بێ جیاکاری ئامانجێکی شکۆداربوو، بەڵام لەئامرازەکانی جێبەجێکردن بێبەش بوو. بەهۆی مانەوەی بەشێوەیەکی داتاشراوی (واتایی) مەترسی کەوتنە ناو وشکە باوەڕییەکی ئایدیۆلۆژی لەخۆوەدەگرت. میللیگەرایی رۆڵی پەردەپۆشکردنی لاوازی تەواوی دەسەڵاتەکانی گرتەئەستۆی خۆی. هەوڵدرا هەمووشتێك لەژێر دروشمی زێدەڕۆیی "تورکێتی مەزن" دەرخواردی کۆمەڵگا بدرێت.

سەرباری ئەوەی میللیگەرایی مستەفا کەمال لەبنەڕەتدا هێندە لەزانست دوور نییە، پەنا ناباتە بەر ماجەرا، شێوەیەکە لایەنی وڵاتپارێزی هەیە، زوو ئەم ناوەڕۆکەی لەدەستدا و کرابە ئامرازی سەرەکی دەسەڵاتی سیاسی بۆ سرکردنی کۆمەڵگا. لەدوای ١٩٨٠کان هەوڵدرا لەمیانەی چەمکی ئیسلامی

سوننی ـ نەقشبەندی وشکتربکرێ و بەشێوەی سەنتێزێکی نوێی تورك ـ ئیسلام پێشکەش بکرێت. ئەمەش رۆڵێکی سەرەکی لەماڵیکردنی میللیگەرایی زێدەرۆیی ـ MHP ـ تورك کردو لەویش گرنگتر بووە رێگر تاوەکو بزووتنەوەی کورد زیاتر گەورەنەبێ. چینی سەردەستی کوردانی خاوەن نەریتی نەقشی ئەوانیش چوونە پاڵ سیستەم و خواستیان کۆسپ لەپێش تەفلیبوون و بەشداریکردنی بزووتنەوەی بەرخودانی کوردان دروستبکەن. لەدەرەوەش هەمان هەڵوێستی نەقشی تاڵەبانی و بارزانی پشگیریان لەهەمان هەڵوێستکردو خواستیان بەرامبەر "PKK" بەرەیەك پێکبێنن. بەرامبەر ئەمەش لەئایدیۆلۆژیای کۆمار قەرەبوودان (تعویض)ێکی زۆردرا. ئەنجام بوو بەدەسەڵاتی AKP لەتورکیا، دەسەڵاتی YNK و PDK لەباشوور.

ئەگەر تەواو بەئایدیۆلۆژیای فەرمیش بەناو نەکرێت، هەندێ مەیلی ئایدیۆلۆژی دیکەی نزیك بەم تایبەتمەندێتییەی بەدەرخست. بۆرژوای لیبراڵ وەك مەیلێك (نزعة) هێندە کاریگەری لەسەر دەوڵەت نەکرد. ئەزموونی سۆسیال دیموکراتەکانیش دووچاری هەمان چارەنووس هات. هەرچەندە ئایدیۆلۆژیا چەپەکان باس لەرکابەرایەتی دەسەڵات بکەن، لەو ئاسۆیە بێبەشن کەدەوڵەتگەرایی تێپەڕدەکات. تەواوی ئەم ئایدیۆژیایانە لەمیانەی خستنەڕووی چۆنییەتی رۆڵیان لەپەیوەندییەکانیان لەگەڵ دەسەڵاتدا کارەکتەری راستەقینەی خۆیان نیشاندا.

لەکاتێکدا ئایدیۆلۆژیاکان ـ پێکهاتەی زهنییەتی هاوبەشی کۆمەڵگاکان ـ دەسەڵات پەردەپۆش دەکەن، ئەوا پێویستە زۆرچاك ئەوە شیبکرێتەوە کەدەسەڵاتیش لەسەر بنەمای توندوتیژی ئاواکراوەو راستینەی کۆمەڵایەتی دادەپۆشێ. تاوەکو سێکوچکەی ئایدیۆلۆژی ـ دەسەڵات ـ توندوتیژی شیتەڵ نەکرێت، ئەوا رۆشنکردنەوەی گیروگرفتێك یان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی زەحمەتە. تاوەکو لەرێگای میکانیزمەکانی دەسەڵات و ئایدیۆلۆژیا توندوتیژی و چەوسانەوەی کۆمەڵگا نەپێچرێ و بەرێوەنەبردرێت ئەوا بەسانایی ئەنجامنادرێ. بۆئەوەی دەرفەت بۆتوندوتیژی و چەوسانەوە برەخسێ، "هەر لەسەردەمی دەوڵەتی راهیبی سۆمەرەوە" بەگرنگییەوە پێشخستنی شێوەگرتنی ئایدیۆلۆژی و دەزگاکانی دەسەڵات ـ شێوەکانی دەوڵەت و رژێمەکانی ـ سەرەکیترین ئەرکی سیاسییە. دوولایەنەی ئایدیۆلۆژی سیاسەت بەرهەمدێنێ یان بەپێچەوانەوە گرێدراوی پەیوەندییە قووڵەکانی کۆمەڵگایە. هەروەکو لەرواڵەتدا مەزنەدەدەکرێ وەها بەسانایی بەکاربردن و توندوتیژی لەسەر کۆمەڵگا پەیڕەو ناکرێت. لەم کاتانەدا ئایدیۆلۆژیاو سیاسەت دەکەونەگەڕ. بێگومان بەشێوەیەکی خۆبەخشی و دیموکراتییانە لەناو کۆمەڵگا پەیڕەو ناکرێت، بەپێچەوانەوە بەرێوەبردنی تەواوی پەیوەندییە مادی و مەعنەویەکانی وەڵامدانەوەی بەرچەگرداری دژوار ئەرکی راستەقینەی ئایدیۆلۆژیاو سیاسەتە.

لەشێوە فەرمییەکانی سیاسەت و ئایدیۆلۆژیاکانی کوردستان بەردەوام پێویستە ئەم ئەرکە رەچاوبکەین. لەرەوشێکی پێچەوانەدا ئەگەر شیکردنەوەی دیاردەی کوردو گەران بەدوای چارەسەرکردنی کێشەکەی مەحاڵیش نەبێت، بەڵام بۆ ئەو شێوانە دەگوازرێتەوە کەتاریکترەو بووە بەگلۆڵە. لەچوارچێوە مێژووییەکەماندا هەوڵدرابوو کە بەکورتی پێشکەوتنی توندوتیژی و دەسەڵات

پێشکەش بکرێ. کاتێك لەمیانەی ئەم پێدراوانە دەسەڵاتی هەنووکەییمان شیتەڵکردەوە، ئەوا دەبینین کە تەواوی رژێمەکانی لەئاراداں تەنیا بەپشتبەستن بەپەرستنی ماف فەتحکاری قەبا هەبوونی خۆیان پێناسەدەکەن و دەپارێزن. ناوەڕۆکی مەسەلەکە ئەوەیە سەردەمێك هەندێ لەباب و باپیرانیان لەرێگای توندوتیژی و شەڕەوە دەستییان بەسەر ئەو دیاردانەدا گرتووە کەکوردو کوردستانی پێدەڵێن. لەم سەردەمانەوە دەستاودەستی کردووە، تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووەو ئەو مافەیان پێگەیشتووە. هەندێکیان لەوانەیە وەك باوەڕییەك پەسەندی بکەن کەشەڕو توندوتیژی تاکە سەرچاوەی تەواوی مافەکانە، واتە ماف فەتحکردنی پیرۆزببینن و بەسەرچاوەی پێشکەشکردنی هەموو مافەکانی دابنێن. بەڵام لەبواری سۆسیۆلۆژیدا وەها شرۆڤە دەکرێ و دەسەلمێنێ کەتاکە سەرچاوەی توندوتیژی رووت شەڕو دەسەڵاتە.

دەشێ بۆچوونێکی واقیعی بێت. بەڵام تێری روونکردنەوەی ئەوەناکات کەتاکە سەرچاوەی مافەکانە. لەم بوارەدا ئەوروپا شەڕی زۆر سامناکی بەڕێوەبرد. لەئاکامدا ئەو خاڵەی پێیگەیشتووە ئەوەیە کەدیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ سەرچاوەی سەرەکی مەشروعییەت و راسترین رێگایە. رۆژبەدوای رۆژ زیاتر لەمافەکانی فەتحکردن دووردەکەوێتەوە، گۆڕەپانی بەکارهێنانی دیموکراسی و مافەکانی مرۆڤ فراوان دەکات، لەتەواوی بنەمای یاساکان و دەستووری خۆیدا ئەوە بەجێ دەکات کەفەراهەمکردنی مافەکانی تاك و جەماوەر لەسەر ئەم بنەمایە بەهادارترینیانە.

کاتێك تەواوی رۆژهەڵاتی ناوین بەلاوە بنێین و تەماشای دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتانە بکەین کەلەکوردستان ستاتۆیان بەدەستهێناوە، ئەوا دەبینین بانگەشەی ئەوە دەکەن کە لەسەردەمی سەرجۆنەوە خۆیان فەتحکاری موتڵەقی ئەم خاکانە بوونەو لەدەرەوەی ئیرادەشیان کەس ناتوانێ خوارتەماشای یەك چڵە بەردیشی بکات. رەفتارو کردەوەکانی دەسەڵاتەکانی سەرکوردستان بەشێوەیەکی زۆر سەرنجراکێش نیشاندەدات کەپێناسەیەکی لەوە ئاشکراتر بۆ دەسەڵاتێك ناکرێت کەتوندوتیژی بناخەکەی پێکدێنێ. کورد بەزمانی خۆی ناتوانێ پەروەردە ببینێ و تەکنۆلۆژیا هاوچەرخەکانی گەیاندن بەکاربێنێ. بڕیاری سیاسی خۆی دیاری ناکات. دابەشکردنی ئابووری ئەنجامنادات. پەیوەندی سیاسی ناوخۆو دەرەکی پێش ناخات. ناتوانێ دەزگا نەتەوەیی و دیموکراتییەکان ئاوابکات. ئەم راستیانەش بەڵگەی سەلمێنەری ئەوەیە کەتوندوتیژی ماف فەتحکردن، ئەوانیش دەسەڵات، دەسەڵاتیش لەهەموو ئاستێکدا تەواوی دەزگاکانی رۆشنبیری، ئابووری، کۆمەڵایەتی و جەماوەری دیاری دەکات. تەنانەت ئەگەر دادوەری ئەمە پەسندیش نەکات، ئەوا پێکهاتەی زهنییەت و دەزگاکانی دەسەڵات گومان لەوەناکەن ئەوەی رۆڵی یەکلاکەرەوە دەبینێ پەیوەندییەکانی هێزە.

کاتێك بەرجەستەتری بکەین، دەسەڵاتی دەوڵەتەکانی سەر کوردستان بەبێ ئەوەی هیچ ئیرادەیەکی بەرامبەر هەبێ، ئەوە لەولا بمێنێ کەلەوە دوودڵ نین چۆن بخوازن وەها شێوە بەم گەل و خاکە دەدەن، بەڵکو وەکو ئەرکێکی خودایی و نەتەوەیی پەسندی دەکەن. تەنیا خۆیان بڕیار دەدەن چۆن چەوسانەوە بەڕێوەدەبەن، کێ هەندێ کەس فێری چی دەکات، چەند باج و سەرباز کۆدەکەنەوە، کێ

دەکەن بەخاوەنی هێزوکار، چی لەکێ قەدەخە دەکەن و کێ بەتاوانبار نیشاندەدەن. تەنانەت هێز و چینەکانی دەسەڵاتی تورك، عەرەب و فارس لەبواری تیۆریش بەرامبەر بابەتەکانی کوردو کوردستان کراوە نین و ڕێزی لێناگرن. بەپێچەوانەوە نیشاندانی ئەم بابەتانە وەکو سەرچاوەی تاوانباری بەیەکێك لەکارە گرنگ و جدیەکانی دەوڵەت لەقەڵەمدەدرێت. کاتێك ئەمە بەشێوەیەکی نهێنی و تایبەت ئەنجامدەدەن، وەك پێوانەیەکی گرنگیدان بەئاسایشی نەتەوەیی نیشانیدەدەن. هیچ چەمکێکی ئاسایشی وەهایان بەهزردا نایەت کە لەرێگای ناسینی کوردان وەك کۆمەڵگایەك و بینینی بەخاوەن ماف بەدیدێت. ئەرکی سەرەکی سوپا ئەوەیە کێشەی دیاردەکانی کوردو کوردستان بەهەموو وردەکاریەکەوە نکوڵی بکەن و ناوەڕۆکە زیندووەکەیان بشێوێنن و ڕاپەڕینەکان سەرکوتبکەن، لەم پێناوەشدا پیلان و وردەکارەکان دادەنێن. پراکتیزەکردنی ئەم پیلانانەو لەسەر ئەم بنەمایەش چاودێری کردنی دەزگاکانی دیکە لەئەرکە راستەقینەکان دەژمێرێ. حکومەت و پەرلەمان و بیرۆکراسیش هەوڵدەدەن ئەو کارانەی یاسا، بڕیارنامەو رێبەرنامانە تەواو بکەن کەسوپا بۆپلەی دووەمی جێهێشتووە. زیاتر تەوفی دەکەن. کاتێك کێشەی کورد بەرکەنار دەکەن ئینجا دێتەوە یادیان کەسیاسەتیش بوارێکی چارەسەرییە. لەبەرئەوەی لەسەرەتاوە تاکۆتایی پێڕەویان بەرامبەر کێشەی کورد توندوتیژییە ئەوا هەرگیز گومان لەوە ناکەن هەر لەبچووکییەوە سەری مار پان بکەنەوە. لەرەوشێکی پێچەوانەدا باش دەزانن تەگەرەیەکی جددی دەکەوێتەپێش دەسەڵاتەکەیان. لەبنەڕەتدا سیاسەتی باو لەلایان رەوشێکی پەرچەکرداری وەرگرتووە. وەك هاندەرانی یارییەکانی تۆپی پێ هەرلەخۆیانەوە پەرچەکردار نیشاندەدەن.

پارتە سیاسییەکان و دەزگا نیو سیاسییە هاوشێوەکانیان رۆڵی بواری پروپاگەندەکردنی ئەم میکانیزمە دەبینن لەناو گەلدا. پەسەندکردن و رێکخستنی داواکانی گەل وەك سیاسەت، لەوکارە زیادو نابەجێیانە لەقەڵەمدەدرێت کەجارجار دێتەوە یادییان، باشترین پارتی ئەوەیە بەچاکترین شێوە نوێنەرایەتی دەوڵەت بکات. تەنانەت پارتییەکانیش ئەمە بەفیکری خۆیاندا ناهێنن کەنابێت هی دەوڵەت بن بەڵکو دەزگایەکن ئیرادەی کۆمەڵگا لەخۆوە دەگرن. لەکاتێکدا بوون بەپارتی دەوڵەت بەشانازی لەقەڵەمدەدەن، بوون بەپارتی کۆمەڵگا وەك کۆت و بەندی دەبینن. پارتەکان هەست بەوە ناکەن لەمیانەی ئەم ناوەڕۆکەیان بوونەتە نووسینگەی پڕوپاگەندەی دەوڵەت. لەکاتێکدا ئەمە بەگرێدانی نەتەوەیی وڵات و نەتەوە لەقەڵەمدەدەن، هەرەس ئاسا گەورەبوونی گیروگرفتە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان هەروەکو بڵێی گرفتی ئاسایین و ئەوان پەیوەندیدار ناکات، پشتگوێخستن و خۆلەنەزانیدان بەسیاسەت دادەنێن.

دامەزراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنیش کەپێویستە دەسەڵاتی دەوڵەت سنووردار بکات بەردەوام دەوڵەت بەبنەمادەگرن. داواکارییەکانی تاك و کۆمەڵگا لەپلەی دووەم دەمێنێتەوەو بەمجۆرە بەردەوام دەبێت. لێرەدا دەبینین تاکو ئێستا تاج رادەیەك چەمکی دەوڵەتی پیرۆز، دەوڵەتی ئیلاهی بەهێزە. لەم شێوازەی بەرێوەبردنی دەسەڵاتدا ئابووریش بەشی خۆی وەردەگرێت. ئابووری بوارێکی تێکۆشان و

کارە کەپێویستە تەواو بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی دەسەڵات ڕێکبخرێت. خۆی ئابووری دیاری دەکات. ئایا یاساکانی ئابووری بەرامبەر توندوتیژییەکەی خۆی بەهەند وەردەگیرێ لەکاتێکدا برسێتی و هەژاری بەرهەمێکی پێکهاتەی ئەم سیستەمەیە، بەناوی دەسەڵات سوودوەرگرتن لەمە بەسیاسەتی بنەڕەتی لەقەڵەمدەدەن. لەمیانەی هێلێکی پان ئەمە لەمێشکیاندا دەسەلێنرێ کەبرسی و هەژارەکان چەندە گرێدراوی دەسەڵاتی دەوڵەت و پارتەکەی بن بەو ئەندازەیە نرخ و گرنگیان پێدەدرێت. هێندە بەبێڕەحمی ئابووری لەسەرکوردان پەیڕەودەکەن، تەنانەت وەها دەکەن بۆ جێبەجێکردنی پێداویستییە ناچاریەکانیش بەخۆگرێدان بەدەسەڵاتی دەوڵەتەوە تێپەڕدەبێت. لەدوا هەڵبژاردنەکانی شارەوانی تورکیادا، لەو شوێنانەی ئەگەری سەرکەوتنی کوردە دیموکرات و وڵاتپارێزەکان لەئارادابوو، هەروەکو بڵێی یەکبوونی تەواوی پارتەکانی دەوڵەت و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ گشت بیرۆکراسییەکان تێرناکات، سەرباری ئەمەش بەتریلیۆنان پارەیان بۆ ئەم شوێنانە گواستەوە، دیسان ئەو جەماوەرەی لەناو تەنگەتاوی و نەداریدا دەژین، جارێکی دیکە بەرامبەر بەدەنگەکان هەراجێکی مێژوویی ئەنجامدراو کوردان کڕان و فرۆشران، گوایە بەم شێوەیە بەتەواوی سیستەم خرایە ژێرگەرەنتییەوە. بەمجۆرە جارێکی دیکە شارۆچکەکانی کوردان قەتحکرانەوە. بەبێ خۆدەرخستن ئەمە بەدەستی پارتەکەی ئەردۆغان ئەنجامدرا. مێژوو باس لەوەش دەکات کاتێك یاووز سەلیم بتلیس دەخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆی چەندین کۆڵەپشتی پڕ لەزێڕی بۆ ناردوون. کاتێك لەبینگۆل دەڵێن "ئیدریسی بتلیسی لێرەیە، یاووز لەکوێیە؟ "دەخوازن مێژوو بێننەوە یادمان. هیچ شتێك لەرۆژهەڵات نەگۆڕاوە!. کردەوەو رەفتاری وڵاتەکانی دیکە قەباترە. هەر هیچ نەبێ لەتورکیا ئەگەر سنووردارێش بێ میکانیزمی بازاڕ بوونی هەیە. هەرسێ سڕکەری هونەر، وەرزش و سێکس پارچەیەکی جیانەکراوەی میکانیزمی گشتی ئەم دەسەڵاتەیە. ئەم سێ سڕکەرە ئەگەر شتێك لەتاکدا مابێتەوە ناوەڕۆکەکەی پووچەڵ دەکەنەوە، تاك وەك خڵتەیەك لێدەکەن بەکەڵك هیچ نەیەت و فڕێی دەدەنە کەنارێکەوە. ئەم پێڕەوانەی تەنانەت سەبارەت بەسەرجەم کێشە کۆمەڵایەتی و نەتەوەییەکان پەیڕەوکراوە، بەرچاوترین سیاسەتی سەدەی بیستەم بوو. لەئاکامدا فاشیزم ڕێگای لەپێش دونیایەکی پڕ لەشەڕو تۆقاندن کردەوە. متمانە پێکراوترین سیاسەت دونیایەکی بێ ئاسایشی و بێ متمانەیی خوڵقاند. هەرەدوایی سەرۆکی ئەمریکی بۆش کاتێك دەڵێ "سیاسەتەکانمان بەناوی ئارامی دەسپۆتیرمی بەرهەمهێنا، زەمینەو هەلومەرجی تیرۆری ئامادەکرد، دیموکراسی ڕێگای رزگارییە لەم رەوشە، بۆیە دیموکراسی بەبنەما دەگرین. " لەراستیدا دانی بەسیاسەتەکانی سەدەی بیستەم دادەنا. بەمجۆرە هەواڵی گۆڕانکارییەکی گرنگی سیاسەتی رادەگەیاند.

ئەمریکا پاڵپشتی سیاسەتەکانی قۆناخی نزیکی تورکیای دوای ساڵانی ١٩٥٠کان بوو. بەرامبەر بەئامانجە ستراتیژییەکەیان (یەکێتی سۆڤیەت) پاڵپشتی میللیگەرایی کرد ـ بەتایبەت لامپی سەوزی بۆ ڕێکخستنی کۆنتراگەریلا هەڵگیرساند ـ و تیرۆری فاشیزمی بەسەر هەلومەرجی ١٩٧٠کان سەپاند. لەحیاتی ئەو میللیگەراییەی ـ ئاکامەکەی پەرتەوازەبوونی ئیمپراتۆریەت بوو ـ ئیتحادو تەرەقی

کەنەلمانەکان قوولیان دەکردەوەو هانیاندەدا، ئەمجارە کۆماری میلیگەرایی فاشیست گەیێنرایە لێواری تەقینەوە، کەئەمریکا پالپشتی لێدەکرد. کوردانی ناچاری سەرهەلدان کرد. لەکاتێکدا لەناکامی ١٢ی مارت و ١٢ئەیلول (کودەتاکانی ١٩٧٠ و ١٩٨٠) لەمیانەی سیاسەتە بێرەحمەکان ئۆپۆزسیۆنی کۆمەلایەتی سەرکوتدەکرا، جارێکی دیکە سەلێنرا کەیەکلاکەرەوەی ڕاستەقینە توندوتیژییە. لەدوای ١٩٨٠کان سەرتاسەری کوردستان بوو بەگۆرەپانی توندوتیژی. لەمیانەی هەمووجۆرە رێکخراوە سەربازی و نیو سەربازییەکانی هەموو چینەکان و لەرێگای بەکارهێنانی کلاسیکیانەی خیانەتکارانی کوردان خوازرا بزووتنەوەی دیموکراتی و ولاتپارێزی سەرکوتبکرێت. لەئێران بەناوی شۆرشی ئیسلامی، لەئێراق و سوریاش لەمیانەی میلیگەرایی بەعس هەمان رژێم پەیرەوکران. ڕووداوو ژینۆسایدی وەکو هەلەبجە ڕوویاندا. بەهەزاران گوندی کوردستان چۆل و وێرانکران، بەدەیان هەزار تاوان ئەنجامدرا. تاکە گۆڕانکارییەکیش لەکارەکتەری ئەورژێمانە ڕووینەدا کەبەرێویان دەبرد.

ماف و دادگا لەسەرووی ئەو دەزگایانەوە دەهاتن کەپێچەوانەو ناکۆك لەگەل ناوەرۆکی خۆیان رەفتاریان دەکرد. بەسەدان هەزار کەس تاوانبارکران، لێپرسینەوەو دادگاییکردن پەیرەوکرا؛ بەجۆری سزادانی (گوللەبارانەدن)یەکلایەنەی بێدادگا شێوەی هەرەنامۆی یاسا پەیرەوکرا. لەراستیدا ماف بەبێ بەشداریکردن رۆلی پراکتیزەکردنی فاشیزمی بینی. رۆلی دەزگای هەرە ناعادیلانەی دەسەلاتی بینی. کوردبوون، تەنانەت هەلگرتنی ناسنامەی کوردی خاوەن کەرامەت بۆ تاوانبارکردن بەس و زیادیش بوو. کوردو کوردستانیبوون بەتەواوەتی بەنایاسایی لەقەلەمدراو بەمجۆرەش ڕاگەیەنرا.

لەمیانەی کۆمەلگای مەدەنی، هونەر، وەرزش، بەرسێتی زایەندی و سێکس چاودێری سیاسەتی گشتی کراو سوودیان لێوەرگیرا. لەسەرکوتکردنی بەرخودانی کوردو کوردستان، مالی تایبەت و گشتی (سۆزانیخانەی تایبەت و گشتی) وەك خانە سەرەکییەکانی سیاسەت لەبەکارهێنان رزگاریان نەبوو.

بەمجۆرە بینینی رۆلێکی نێگەتیڤانەی کردەوەو رەفتارەکانی دەسەلات لەسەر کوردستان هۆکارەکەی بۆ ئەمجۆرە ترس و گومانەیان دەگەرێتەوە کە بۆ بێکاریگەربوونی سیاسەتی توندوتیژی دەگەرێتەوە. سیستەم لەسەر توندوتیژییەکی بێسنوور ناواکراوە. بەبێ ئەوەی هیچ پێوانەیەکی سەردەم بناسێ پەیرەو دەکرا. ئامانج بەرکەنارکردنی دیاردەکانی کوردو کوردستان بوو لەمێژوو و کۆمەلگادا. بەرامبەر ئەمەش ئایدیۆلۆژیا فەرمییەکان بەشێوەیەکی زێدەرۆیی لەجارِدانی میلیگەرایی و ئایینگەرایی خۆیان دوودل نەوەستان.

ئامانجی سەرەکی هەنووکەیی دەسەلاتی ئێستای تورکیا بەتەواوەتی بە"تیرۆریست" لەقەلەمدانی بەرخودانی کوردان و سەپاندنێتی بەسەرتەواوی جیهاندا. لەسەر ئەم بنەمایە لەسەرووی هەموویانەوە بەها ئابوورییەکان، تەواوی بەها ستراتیژی و سەربازییەکان لەگەل تەواوی دەولەتە پەیوەندیدارەکان لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەمریکا، خرایە بازارەوە. بۆ ئەوەی "PKK" بەتیرۆریست ڕاگەیەنرێ هیچ جۆرە قەرەبووێك نەماوە نەیدابێتە یەکێتی ئەوروپا. سیاسەتێکی هاوشێوە بۆهەموو ئەو شوێنانە پەیرەوکرا کەبیرۆی "PKK"ی لێیە. بەگوێرەی خۆیان شەری سەرتاسەری بەمجۆرەبوو. تەنانەت

ئەوروپاو چەندین دەوڵەت کەپێویست بووە هەڕەشەشیان لێکراوە. سیاسەتی شەکرو قامچی هەردووکیان بەیەکەوە پەیڕەو کران. هەڕەشەی شەڕ بەسەر سوریادا سەپێنرا، عەبدوڵڵا ئۆجەلان لەوێ دەرخرا. بەدواداچوونە مەزنەکە بەئاکامی گیرسانەوە لەئیمرالی گەیشتە قۆناغێکی دیکە.

سیاسەتەکانی ئەمریکا سەبارەت بەجیهان و رۆژهەڵاتی ناوین کەلەبەشەکانی پێشووتردا باسمانکرد، ئەو سیاسەتانەی دەسەڵات کەبەسەر کوردستاندا دەسەپێنرێ بەتەواوی دەزگاکانی سەرخان و ژێرخانییەوە هەرهەمووی هەژاند. دیاردەی کوردستانی فیدراڵ وایکرد سەرلەنوێ هەمووشتێك رەچاوبکەنەوە. ئێران، تورکیاو سوریا جارێکیتر دەستیان بەئەنجامدانی کۆبوونەوەی سێ قۆڵی کرد. لەقووڵاییدا هەستیان بەوەکرد هەروەکو چۆن سەرەتا لێی راهاتوون ئیتر ستاتۆی دەسەڵاتیان بەمشێوەیە بەردەوام نابێت. لەکاتێکدا ئەم پێکهاتەو کردەوانەی دەسەڵات کاریگەری خۆی لەسەر تاك و کۆمەڵگای کورد بۆ دواتر بەجێدێڵێ، لەژێر گەمارۆییەکی چواربەچواری دەسەڵات تاکەکانی نەتەوە ـ دەوڵەتی سەردەست ناتوانن چارەسەرییەکی دیموکراتی و مرۆییانەی جددی پێشنیاز بکەن، چونکە لەم هێزو توانستە بێبەشن. دەوڵەت چی پێشکەش کردبێت تێردەیخۆنەوە، سەرخۆش دەبن. گروپەکانی کۆمەڵگای مەدەنی و بەناو چەپەکان هەروەکو بڵێی لەمیانەی چەمکێکی باوکسالاری گوێدان بە"قسەی گەورەکان" ئەو پەرچەکردارەیان نیشانداوە کەلێیانی چاوەڕوانکردووە. ئەو وەڵامەی وەریانگرت قەیرانە بەرفراوانەکانی ئابووری، زیادبوونی قەرزی ناوخۆو دەرەوە، بێکاری بێسنوور، بنبەستبوونی سیاسەت، تورکیاو ئێران و ئێراق و سوریا یەك بوو کەبەبێ یارمەتی دەرەوە ناتوانێ لەسەرپێیان بوەستێ و لەهەموو کاتێك زیاتر نائارامە. وەك هەموو کات و زەمەنێك دیسان لێکدانەوەی جەوت لەبەغدادەوە دەرکەوت.

لەکاتێکدا کۆتایی بەم بابەتە دێنین یەکلابوونەوە سەبارەت بەمەسەلەیەك بایەخدارە. ئەویش بەراوردنەکردنی دەوڵەت و دەسەڵاتە. هەروەکو لەتەواوی شیتەڵکارییەکانمان دەردەکەوێ، دەوڵەت پووختەی کۆمەڵگایە کە لەسەردەمی کۆمەڵگای پلەدارییەوە تائەمڕۆ هاتووە. دەوڵەت، گوزارشت لەبەرزترین دەزگای هەبوونی کۆمەڵگاو، پێشکەوتووترین دەزگای لۆژیکی ئەنالیتیك دەکات و ئەو پەیوەندییانەی تێدا قاڵدەبێتەوە کەپەیوەندی بەتەواوی کۆمەڵگاوە هەیە، بەرفراوانەو پشت بەنەریتەکان دەبەستێ. پێناسەکردنی دەوڵەت وەکو زۆرداری چینێکی سنووردار یاخود ئامرازی چەوساندنەوە کەموکورتی بەکاریگەرو چەوتی لەخۆوە دەگرێت. پێناسەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی یاخود تاکەنەژادی پەتی دەشێ بەگوێرەی هەلومەرجە هەمەلایەنەکانی لەئارادایە بەهایەکی هەبێت. لەپێناسەکردنی ناوەرۆکەکەی دوورە. هەرچی دەسەڵاتە گوزارشت لەوهێزانەی دەسەڵات دەکات کەقۆناغ بەقۆناغ دەگۆڕێن و لایەنی زۆرداری و بەکاربردنیان لەپێشەو لەناو ئەم نەریتەدا جێگیربووە. بێگومان دەوڵەت بەبێ دەسەڵات نابێ. بەڵام لەقەڵەمدانی تەواوی دەوڵەت وەك دەسەڵات، بۆچوونێکی رووکەشییەو رێگا لەپێش تێکەڵکردنی چەندین دیاردەو پەیوەندی دەکاتەوە.

جیاکردنـەوەی نـەریتی دەوڵـەت لەکوردسـتان و دەسـەڵاتی جێبـەجێکردن ڕووداوێکـی مـەزنی تێگەیشتنە. دەبێ زۆرچاك جیاوازی نێوان دژایـەتیکردنی دەوڵەت و دژایـەتیکردنی دەسـەڵات ببینـرێ. ناوەرۆکی ئەو مەسەلەیەی کە لەبەرگرینامەکەمدا بەبنەمامگرت و بـەردەوام هـەوڵی ڕوونکردنـەوەم دا سـەبارەت بـەم بابەتەیە. پێویستە دەوڵـەت وەك ئـامرازی ئاسایشی گشتی و ــ کـە کۆمـەڵگا لەسـەری ڕێککەوتووە ــ سوودی خزمـەتگوزاری گشـتی ــ بابەتـەکانی سوودمەندی هاوبـەش کەدیسان کۆمـەڵگا لەسەری ڕێککەوتووە ـ بەریفۆرمدا تێپـەڕێت و لەسـەردەمی شارستانییەتی دیموکراتییانـەدا هـەبوونی خۆی بپارێزی ــ بچووك بـێ، بـەڵام بەکاریگـەرو چالاك بـێ ــ بەرامبـەر ئەمـەش پەسند نـەکردن و ڕەتکردنەوەی ئەم شێوەگرتنانەی دەسەڵاتی دەوڵەت مەرجە کەبەشێوەیەکی دەوری پێناسەی دەکـرێ و لەمیانەی ئەم هەڵسەنگاندنـەشمان دەرکەوت کەکوردستانیش لەخۆوە دەگرێت و یاساو تایبەتمەندێتییە سۆسیال دیموکراتەکان بەزمان بەهەبوو دادەنێت و، کردەوەکانی بکەری نادیـار بەسیاسـەت دادەنێـت و لەناوەزی و تالاَندا خنکاوە. تـاوەکو جیـاوازی نێـوان هـەردوو پێناسـە نـەبینـرێ زەحمەتـە تێکۆشانێکی بەپرەنسیپانەی مافپەروەری و کۆمەڵایـەتی و دیموکراتییانـە بـەڕێوەببردرێت. بینـینی جیـاوازی نێـوان ڕەوتـەکانی بزووتنـەوەی کـوردان ئەوانـەی کەگرێـدراوی مەسـەلەی دەوڵـەتێکی جیـاوازن لەگـەڵ ئـەو ڕەوتانەی کە ئەم پێناسانە بەبنەما دەگـرن کەسـەبارەت بەدەوڵەت ئەنجامەکانـدا، خوازیـارن دەوڵـەتێکی دیمـوکرات، کۆمەڵایـەتی و یاسایی بخـوڵقێنن، لـەم پێناوەشـدا بـۆ کۆمـەڵگاو سیاسـەتێکی دیموکراتییانـە خەبات دەکەن، بینینی ئەم جیاوازییە مەزنەو بوون بەخاوەن تیۆری و کردار بایەخێکی مەزنی هەیە.

٦. لە کوردستان هەست کردنی کوردان بەبوونی خۆیان و پوختەیەکی بەرخودان

لەکاتێکدا تەواوی بەش ئـەم بابەتـە پێناسـە دەکات، باهەوڵبـدەین لەمیانـەی پوختـەیەکی کـورت و ئەنجامێك تەواوی بکەین. لەگەڵ هەستکردنی گەل بـەجیاوازی خـۆی لەگـەڵ ڕژێمـی پادشـایی، شۆڕشـە سیاسیەکانی ئەوروپا دەستی پێکردووە. ئەم هەستکردنە سەرەتا سـەبارەت بـەجیاوازی نێـوان مێـژووی خۆیـان و مێـژووی پادشـایەتییە. تـەواوی مێـژووەکانی پێشـوو پەکلایەنەیـەو بەشـێوەی چـیرۆکی لەدایکبوون و جۆنیەتی بەردەوامبوونی پادشاو ئیمپراتۆرەکانـە. ئـەم چـەمکەی مێـژوو لـە ڕۆژهـەڵاتی ناویندا چرو بەرفراوانترە. پادشاو ئیمپراتۆرەکان یان وەك خودا یـاخود سێبەری خودا، گوزارشـت لـەو هێزە دەکەن کـە بەشـێوەیەکی موتڵـەق هـەموو شـتێکی پەیوەسـت بـە کۆمـەڵگاوە دیـاری دەکـەن. جگـە لەوان ناشێ بیر لە هەبوون و لاشەیەکی دیکە بکرێتـەوە. بەنـدەکان تـەنیا وەك پارچـەیەکی جەسـتەی پادشاکان واتاو بەهایەکیان دەبێت. هەبوونی ناسنامەیەکی جیاواز، مافەکانی مرۆڤ وهـزری دیموکراسـی ئەو بابەتانـەن کەنـەفەرمتیان لێکـراوە. بەرامبـەر بـە پـیرۆزی خۆیـان گوزارشـت لـە ڕاسـتینەی لەعنـەت لێکراو دەکەن. لەساڵانی ١٦٤٠ بەر لەشۆڕشی ئینگلتەراو لەسەرەتاکانی سەدەی هەژدەهەم لـە ئینگلتـەراو فەرەنسا لەلایەن هەندێ ڕۆشنبیرو مێژوونووسەوە ئەم چەمکە بووە جێگای گفتوگۆ کردن. لەئەنجامـدا هەستیان بەوەکرد کە جگە لەپادشا ناسنامەیەکی گـەل و نەتـەوە هـەروەها جیـا لەمێـژووی پادشـایەتی

مێـژووێکی گـەلان و نەتـەوەکان بـوونی هەیـە. دواتـر لـەژێرناوی مـاف نەتـەوەکان دەستنیشـانکردنی داواکارییـەکانی چـینەجیاوازەکان دەسـتیپێکرد. هەرچـینێك خـۆی لەگـەڵ نەتـەوە کـرد بـەهاوواتا. بـەمجۆرە لەئـەوروپا شـەپۆلە مەزنـەکانی نەتـەوە، دواتـریش بزووتنـەوە چینایەتییەکان یـەك بـەدوای یەکتر سەریانهەڵدا.

لەرۆژهەڵاتی ناوین و تورکیادا لەساڵانی ١٨٤٠ی تەنزیمات لەمیانەی بزووتنەوەی عوسمانییـەلاوەکان و جۆن تـورك (تورکـە لاوەکان) هۆشـیاری سـەرەتایی هەسـتکردن بـەبوونی گـەل و نەتـەوەی جیـاواز دەسـتیپێکرد. رۆشـنبیرەکانی یەکـەمین و دووەمـین مەشـروتییەت وردە وردە جیاوازییـەکانی نێـوان پادشـایەتی و نەتـەوەیان درکانـد. لەمیانـەی کۆمـارەوە بەشـێوەی گووتەیـەکی زۆر رادیکاڵانـە ئامـاژە بەهەبوونی نەتەوەی تورك کرا. سەرباری ئەوەی مستەفا کەمال لایـەنی باوکسالارێتی هەیـە، سـەبارەت بەپێشخستنی تیۆری و پراکتیکی نەتەوەیەکی جیا لەعوسمانییـەکان، هـەنگاوێکی گـەورەی هاوێشـت. بەشێوەیەکی زۆر بـەهێز کـەوتبووە ژێرکاریگـەری چەمکی نەتـەوەیی فەرەنسا. چاوەڕواندەکرا لـەژێر هەلومـەرجی داگیرکاریـدا چـەمکێکی رادیکاڵی میلیگـەرایی پێشبکەوێت. لـەدوای رزگـاربوون بـەهۆی هەلومەرجی میلیگەرایی زێدەڕۆ راستینەی کۆمـەڵگای سـەرکوتکرد. هەربۆیـە بـەها شۆڕشگێڕییەکەی بەسنووورداری مایەوە. میلیگەرایی دوای ١٩٥٠کـان بەفاشیـزمەوە بارگـاوی کـرا. سەنتێزگەرایی تـورك ــ ئیسلامی دوای ١٩٨٠ رێگای لـەپێش تێکەڵـەی نەتـەوەو ئوممـەت کـردەوەو، تێکچوونی تایبەتمەندێتییـە چینایەتییەکانی فەراهـەمکرد. دەشێ وەك پێچـەوانەی ئـەم مەیلـە گشـتییە بیر لەئیسـلامگەرایی نـوێ بکرێتـەوە. پێشـکەوتنی هاوشـێوە لەگۆڕەپانـەکانی ئێـران و عەرەبـەکانیش هاتـەناراوە. بـەرخودان و هەستکردن بـەخۆیان دیاردەیـەکن یـەکتری تێـرو بـەخێو دەکـەن. لـەرۆژگاری ئەمرۆمانـدا هەسـتکردن بەجیاوازی کۆمەڵایـەتی لـەبوارەکانی ژینگەناسـی و ژنناسـی و کولتـووره خۆجێییـەکان قووڵدەبێتـەوەو بەردەوام دەبێ. درککردن بەجیاوازی لەنزیکەوە پەیوەندی بەئازادییەوە هەیـە. تـاوەکو جیاوازییـەکان درکی پێنەکرێت، ئەوا کاریگەری سڕکەرو بەکۆیلەکردنی گشتگیرێتی بەلاوەنانرێت. ناسنامەکانی پشت بەجیاوازی و هەمەڕەنگی دەبەستێ رێگا لەپێش کۆمەڵگای ئازادو خوڵقکارتر دەکاتەوە.

لەکوردسـتاندا، هەسـتکردنی کـوردان بـەخۆیان وەك نەتـەوەو گـەل درەنگـتر بـووە. هەرچـەندە یاخیبوونەکانی سەدەی نۆزدەهەم سۆزی کوردایەتییان هۆشـیارکردبێتەوە، بـەڵام ئـەم هەسـت پێکردنـە بابەتـەکانی پادشـایەتی و مەلـەکێتی تێپەڕنـەکردووە. کوردایەتییـەکی جیـاواز، کوردایەتییـەکی پادشـایەتییە. فیکـر لـەدابڕان لەچـەمکی سـوڵتانێتی چـاخی نـاوین ناکرێتـەوە. هەربۆیـە لەسـەدەی نۆزدەهەمـەوە تـاوەکو ناوەڕاسـتی سـەدەی بیسـتەم هۆشمەنـدی نەتـەوەو گـەلی کـورد دوورە لەهۆشیاربوونەوەو هەستکردن و درکپێکردن.

لەدووەمین نیوەی سەدەی بیستەمدا لەمیانەی ئەو گفتوگۆیانەی لـەنێوان رۆشـنبیران ئەنجامـدەدرا، ئیتر راستینەی گەلی کورد سەریهەڵدەداو ئاشکرا دەبوو. بەشێوەیەکی بنەڕەتی ئەم رەوتە لەناو ئەریتی چەپی تورکیـا دەسـتیپێکرد. ئـەو کوردایەتییـەی باشووری کوردستان کەلایـەنی خێڵەکی و شێخایەتی

لەپێشبوو ئەو هێزەی نەبوو کوردایەتی کلاسیك تێپەڕبکات. دەیانگووت لەجیاتی مەلیکی تورك و عەرەب و فارس پێویستە مەلیکێکی کورد جێگایان بگرێت، لەم چەمکە بەولاوە هیچ قووڵاییەکی دیکەی نەبوو. پارتە کۆمۆنیستەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراوو پارتە وردە بۆرژواو فیۆداڵییەکان دووربوون لەوەی بەراستینەیەکی جیاوازتری گەل و نەتەوە بگەن. بەنامانجی تەکتیکی و بەگووتنی هەندێك وشە وەستان. خەباتێکی ئەوتۆو جددی مێژوو و سیاسەتییان ئەنجامنەدا. نەریتی چەپگەرایی تورکیا بەتایبەتیش هەڵمەتەکەی ۱۹۷۰ کان کۆمەکێکی گرنگی ڕۆشنکردنەوەی هۆشیاری گەلی کوردی کرد. دروشمەکانی ئازادی و برایەتی گەلی کورد کەدەنیز گەزمیش و هەڤاڵەکانی لەژێر پەتی سێدارەدا قیڕاندییان واتایەکی مێژوویی هەیە.

پێهەڵگرتنەکانی چەندین شۆڕشگێڕ سەبارەت بەبرایەتی گەلان لەسەرووی هەمووشیانەوە ماهیرچایان و ئیبراهیم کایپاك ڤایەو هەڤاڵانی واتایەکی هاوشێوەیان هەیە. بەڵام دروشم بەرزکردنەوە بەتەنیا دوورە لەوەی بەرخودان و چالاکی لەگەڵ خۆی بێنێ. بەتەنیا بەرخودان پێویستی بەقۆناخێکی نوێ هەیە.

جیاوازی گەلی کورد بەپێشکەوتنێکی دوو ڕەهەندی دەستپێکرد: دابڕان لەچەمکی شۆڤێنی نەتەوەی تورك و جیابوونەوە لەنەتەوەپەرستی سەرەتایی کوردان بەیەکەوە لەناویەکدا پێشکەوت. لەراستیدا شکاندنی هەژموونی ئایدیۆلۆژی ئەوانەی دەمامکی چەپ و شۆڕشگێڕێتیان پۆشیبوو، هەروەها ڕزگاربوون لەزەمینەی فشاری وشکی هێزە زۆردارە خۆجێییەکان کە بەکرێگیراوی دەسەڵاتی دەوڵەتبوون سانایی نەبوو. زۆرداری کرداری و ئایدیۆلۆژی هەم هێزی ڕوناکبیری هەم ڕێکخستنی دەکرد بەناچارییەك. ئەمەش بەخێرایی بەرەو بەرخودانی دەبرد. هەلومەرج و زەمینەی سیاسی و یاسایی دەرفەتی بەتێکۆشانێکی زەهنی تەندروستانە نەدەدا. پێویستی بەجووڵانەوەیەکی شێوازی حەزرەتی محەممەد لەمەککە، حەزرەتی عیسا لەقودس، گالیلۆ و جیۆردانۆ برنۆی سەردەمی ڕێنیسانس دەکرد.

وەك یەکێك کەیەکەم کەسبوو لەناو ئەم قۆناخەدا ژیاوە کاتێك هەوڵبدەم بیکەم بەچیرۆك ئەوا باشتر دەرك بەراستی دەکرێن. کاتێك لەقوتابخانەی سەرەتایی بووم هەستم بەوە کردبوو کەجیاوازبوونی کورد کێشە دروستدەکات و دەبێتە بەڵا. شانبەشانی ئەوەی لەقوتابخانەی سەرەتایی تاوەکو دواناوەندی لەو هێزەدا نەبووم تێکۆشانی هزری بکەم، بەردەوام ئەم دیاردەیە وەك کۆت و بەندەکانی پێ خۆی دەسەپاند. من چەندە ڕامدەکرد ئەو وەك سێبەر بەدوامەوە بوو. بەڵام لەمیانەی ئەو ئایدیۆلۆژیا فەرمییەی لەقوتابخانە بۆمان باسدەکرا، بەئەندازەی کونی دەرزیش سەرەداوێکی وەڵامدانەوەم نەدەدۆزیەوە. تەنانەت بەتەواوی تورکێتیش پەسند بکەی، ئەوا نەریتە کۆنەکانی کوردان، لەخێزانەوە تا هەرشوێنێکی بۆی دەچووم لەتەواوی ناوچە خۆجێیەکاندا کوردێتی دیاربوو و هاواری دەکرد و دەیگوت:"من هەم". کەسایەتی ڕووبەڕووی دووڕووتییەکی مەزن بوو. دابڕان لەنەریت هەروەکو ڕاکردن لەبەشێکی گەورەی ڕاستی و خەڵەتاندن، ساختەکاری دەهێنا ئاراوە و کەسایەتی

دەسووا. دابڕان لەناسنامەی خۆت، هەروەکو ئەو پەڵە چرۆیەی لەداری خۆی بۆتەوە بەواتای کەوتنە ناو بۆشایی دەهات. سەبارەت بەکەسایەتی بەواتای لەدەستدان و ونکردنی پێکهاتەی مەعنەوی کۆمەڵگاش دەهات. رۆژبەدوای رۆژ لەناو ژیان دەرك بەوەدەکرا کەنکۆڵیکردن لەرابردوو و نەریت و کۆمەڵگا تەواو رێگا لەپێش کەسایەتییەکی نەخۆش دەکاتەوە.

بەرامبەر بەمەش زۆر لەولاوەی پەسەندکردنێکی سروشتیانە تورکێتی بەشێوازی "عیبادەتی ئایینی"ئەزبەرەکردن بەڕێوەدەچوو کەزمانەکەیمان نەدەزانی.

بەرامبەر ئەمەش ئیسلامیبوونێك بەزمانی عەرەبی بێت کەنایزانی، لەگەڵ خوێندنێکی بەزمانی تورکی و رێورەسمی فەرمی هەمان ئەنجامی لێدەکەوتەوە. گووتنی "ئامین" بوو بۆ ئەو دوعایانەی لێیتێناگەی ! هەڵبەتە لەکاتێکدا بەسەدان ساڵ کەسایەتی کورد لەژێرناوی بەئیسلامبوون لەناو رواڵەتیبوون و نەزانی دەتلایەوە، ئەوا ئاییی بەرووخسار هاوچەرخ لەمیانەی بەتورککردنی زێدەڕۆ تێکچوونی کەسایەتی قووڵتردەکردەوە. لەوانەیە لەتەمەنی پێگەیشتوویدا بوون بەئیسلام و تورکبوون بەهەرچۆنێك بێت دەرکی پێبکرێت. دەشێ پێویستییەکانی کۆمەڵگا ئەمجۆرە یەکبوونانە واتادار بکات. بەڵام بەشێوەی عیبادەتی رۆژانە مسۆگەر ناشێ ئیسلامگەرایی و تورکێتی ببێتە بابەتێکی ئاسایی و هاوچەرخی پەروەردە. خواستم واتا بەهەردووکیان بدەم. هەر لەقوتابخانەی سەرەتاییەوە داخوازی بوون بەباوەڕمەندێکی نوێ و تورکێتیم لادروست بوو. بەڵام تاوەکو کوێ؟ لەناو زەمینەی رۆشنبیری چەپگەرێتی ۱۹۷۰ کان کەگفتوگۆی چڕی تێدا ئەنجامدەدراو کێشەی کوردیشی تێدا باس دەکرا، بەبڕیاربوون لەمندا پێشدەکەوت. بارگاویکردنەکانی چەندین ساڵەی تورکێتی و ئایینگەرایی لەو رەوشەدا نەبوو بەرامبەر چەپگەرێتی خۆی رابگرێت. لەتەمەنی لاوێتیدا بەبێ جیاوازی خستنە نێوان کورد ـ تورك، بەڵام گووتەکانی سەربەخۆیی و ئازادی و یەکسانی هەردوو گەل رەنگی راستەقینەی بزاری ژیانمی دەستنیشاندەکرد. لەگەڵ لەدەستدانی ئەو رێبەرانەی هەریەکەو قارەمانێك بوون، ئیتر لەم کاروانەدا بەدواداچوونی دۆزەکە بۆ من بووە مەسەلەیەکی ناموس کەناتوانرێ دەستیلێبەربدرێت. لەم قۆناخەدا سەرباری هەردوو داسەپاندنەکانِ خاوەنداریتیکردنی تەواوم لەسەر کوردبوون هەنگاوێکی مێژوویی لەگەڵ خۆی هێنا.

لێکۆڵینەوەی دیاردەی کورد کەخەباتی نموونەیی ئەم قۆناخە بوو، لەمیانەی ماتریال و تواناکاری سنووردارەوە بەڕێوەبردرا. شرۆڤە میللیگەراییە سەرەتاییەکان لایەنی سۆزدارییان لەپێش بوو، لەگەڵ شرۆڤە دۆگماییەکانی "ماف چارەی خۆنووسینی گەلانی سۆسیالیزمی بونیادنراو کەلەبەردەستدابوون دوور بوون لەوەی راستی بەدەستەوە بدەن. لەناوگفتوگۆکانی لە شێوەی "دیاردەی کورد، بوونی هەیە یاخود نا، کوردستان داگیرکراوە یاخود نا"، پەستێنرابوو. بۆ هەڵوێستە کۆمەڵگاگەراییە مێژووییەکان نەبەگوێرەی پێویست پێدراوو بەڵگە لەئارادابوون، هەروەها نەتوێژەرەوەو شرۆڤەکاری قووڵی کۆمەڵناسی جێگای باس بوو. لەناو زەمینەیەکی تاریکدا دەربارەی دەوروبەر حوکم دەدرا. لەلایەکی دیکەشەوە هەلومەرج و زەمینەی سیاسی بەردەوام دەوروژاو گرژی بەخۆیەوە دەبینی، ترسی باوی

دەوڵەت سەبارەت بەکورد رێگای لەپێش هەڵوێستی زۆر بەپەلە دەکردەوە. لایەنەکان هەوڵیاندەدا ساتێك زووتر شتێك یاخود خۆیان رزگاربکەن. بەڵام تەنانەت زانیارییەك و شرۆڤەیەکی سنووردار سەبارەت بەچاخ نیشانیدەدا کەئەم ستاتۆیەی لەئارادایە لایەنێکی وەهای نییە پەسندبکرێت. ستاتۆ (سیستەم) لەجیاتی ئەوەی بیر لەریفۆرم بکاتەوە، تەنانەت دەستنیشانکردنێکی ئاسایی سەبارەت بەدیاردەکە یەکسەر بەتاوانی لەقەڵەمدەداو دەیکرد بەبابەتێکی دادگاییکردن. ئومێدی تێکۆشانی ئاشکرا (LEGAL) بەئەندازەی نەبوون کەم بوو. لەلایەکی دیکە دیاردەکانی چەپێتی و کوردایەتی کە فێری ببووین، لەئاستێکدا بەرخودانی دەسەپاند کە"بەبێی ئەو نابێت". هەروەکو بڵێی بەرخودان نەکردن یەکسانی وازهێنانە لەمرۆڤایەتی. ناموس و شەرەفمەندێتی راستەقینە، لەژێر هەر هەلومەرجێکداو لەهەموو شتێك لەپێشتر خاوەنداریکردنی دۆزەکەو پاراستنی دەکردە پێویستی. لەدۆخێکی وەهادا وەك گروپێکی سنوورداری لاوان توانیمان لەناوچەکاندا گروپە سنووردارەکانی هەواداران پێکبێنین. هەرچەندە بەشێوەیەکی چڕو بەرفراوان وانەکانی شەڕی رزگاری نیشتمانی گەلان دەخوێنرا و باوەڕی بەوە دەکرا کەلەمیانەی پێڕەوەکانی گەریلا دەتوانرێ داستانە خوازراوەکان بنووسرێ، بەڵام ئەمە لەئۆتۆپیایەك بەولاوە هیچ شانسێکی دیکەی نەبوو. سەربگرێت هەرچییەکمان دەستبکەوێت، سەرنەگرێت خودا کەریمە؛ بەمجۆرە بیر لەدواتر دەکرایەوە. دیسان لێرەشدا کۆچکردن لەمەککە، بڵاوبوونەوەی حەواریەکان و چوونە خەڵوەتی جەنگاوەرانی زانست خۆی نیشاندەدا. تەقاندنی یەکەم گوللە لەوانە بوو نارەزاییە یەکەمینەکان بکاتە رۆژەڤ. هەرساتێك دەشیا گروپی باوەڕمەندان یەکەمین شەهید یاخود گیراو بدەن. ئەو تراژیدیایەی لەچەندین دیاردەی کۆمەڵایەتیدا ژیاوە مێژوو قۆناخێکی هاوشێوەی دەخستە رۆژەڤی دیاردەی کوردیش. هەموو شتێك بەرەو تراژیدیا راپێچیدەکرد. مسۆگەر دۆزەکە پێویستی بەفیداتی خۆی هەبوو. بەگووتەیەکی دیکە سەبارەت بەلایەنی بەرامبەر خوداوەندەکانیان قوربانییان دەخواست.

هێشتا ئەدەبیاتی ئەم هەلومەرجە پێشنەخراوەو نەنووسراوە کەجیابوونی کوردان پێیدا تێپەڕی و پێشکەوت. بەڵام مسۆگەر پێویستە ئەنجامبدرێ و بنووسرێ. تەنانەت قۆناخێکە پێویستە هێزی رۆماننوسی ئەدەبیات بوارەکانی ئۆتۆپیا، تراژیدیا، دراما، چیرۆك و سینەماو لقەکانی دیکەی بەکاربێنێ. بۆ نموونە تۆوێك فرێدەدرێ، نازانرێ پووچە یاخودنا، دەژیت یان نا؟ تەنیا ئومێدێکە. هەروەکو بڵێی " ئومێد نانی هەژارە، یان دەبێ یان نا"، هاوشێوەی قەدەر مل بۆ قۆناخ درێژدەکرا.

نزیکەی ماوەی ٣٠ ساڵ بەسەر هەستکردن بەجیاوازی کوردان و بەرخودان تێدەپەڕێ کەلەسەرەتای ساڵانی ١٩٧٠کان دەستیپێکرد. گرنگترین راستینەی دەرکەوتۆتەڕوو، تەنیا رۆشنگەری سەبارەت بەدیاردەی کوردو تواناکارییەکانی چارەسەری نییە. لەبنەڕەتدا لەگەڵ خۆیدا رووخاندنی ئەو رەوشە نائاساییە کەگەلان و دەوڵەتانی دراوسێ بەدەستییەوە دیلن. ئاشکرابوونی جۆرێکی پووچی فشاری نەتەوەییە. ئەوەی سەلماندووە کە ئەو رژێمەی هەرتوێژێکی پەیوەندیداری زنجیرکردووە، حاکیمی کردۆتە دیلی مەحکوم، مەحکومی کردۆتە دیلی حاکم، ئەوا شانسی ژیانی نابێت. وانەیەکی دیکەش

ئەومیە، تاوەکو گەلێك خاوەنداریێتی لەکەرامەتی کۆمەڵگای خۆی نەکات هیچ شانس و دەرفەتێکی پێشکەوتن بۆ ئەو بوونی نابێت. کەرامەتی کۆمەڵگا خاوەنداریێتی کردن و متمانەکردن بەخۆیە. هێزی ناسین و پێشخستنی خودە. وانەیەکی دیکەش کەدەرکیپێکراوە ئەومیە ئەو کۆمەڵگایانەی ئەم هێزەیان نەبێت ئەوا لەناو باڵادەستەکاندا هیچ واتاو بەهایەکیان نابێت. ئەوەی خێری بۆخۆی نەبێ، خێری بەکەسی دیکەش ناگات. لەکاتێکدا کوردان هێندە بێچارەبن دەتوانن کامە بەها پێشکەش بەدراوسێکانی بکات؟ تەنانەت ئەگەر داگیرکراویش بێت بۆئەوەی واتای بەهایەك ببەخشێ، دەبێ ڕێگای بوون بەخاوەن بەها کراوەبێت. بەرلەوەی بکەوینە ڕێ لەڕاستیدا ڕێگای کوردان داخراوبوو. لەم دارستانەدا پێشێلکاری زۆرخراپ لەئارادابوون.

لەوانەیە بگووترێ بۆ بەدەستهێنانی ئەم وانانە، هێندە ئێش و زیانە پێویستبوو؟ باشترین وەڵامی بدرێتەوە ئەم پرسە، پرسیارێکی بەرامبەرێتی کەبەئەندازەی کۆمەڵگاکان بۆ تاك و کەسێتیەکانیش لەجێگای خۆیەتی. ئایا دەشێ کۆمەڵگاو کەسێتییەکان بەبێ کەرامەتی بژین؟ ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە، ئایا لەمێژوو و لەم سەردەمە هاوچەرخەشماندا ئەگەر هەر کەسێك خاوەن ئەو ناسنامەیەی نەبێت کەبەپێی ئەو نابێت و بەشێوەیەکی ئازادانە گوزارشتی لێنەکات، دەشێ ژیان واتایەك و بەهایەکی هەبێت؟ ئەوەی ئەم واتاو بەهایەی لەدەستدابێت، ئایا بەهایەکی دەبێت بەخەڵکانی دیکەی ببەخشێ؟.

کاتێك چینی بژاردەی بەڕێوەبەرێتی تورك، عەرەب و فارس کوردێکی بێچارە وەکو گونجاوترین دۆخ بۆخۆیان هەڵدەسەنگێنن، بەهەڵەدا چوونە. ئەگەر لەهەستیارترین قۆناخە مێژووییەکانی تورکیادا کۆمەکێکی کوردان بووبێت، بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەلەم قۆناخانەدا کوردانیش خاوەن بەهابوون. ئەگەر ئەم بەهایانەیان نەبووایە ئایا کوردان دەیانتوانی بەشداری شەڕی ڕزگاری بکەن؟ لەو قۆناخانەدا کەلێن لەنێوان کورد ـ تورك نەبوو و بەئومێدی پێشکەوتنی هاوبەش بەشدارییان بۆ ئایندە دەکرد.

لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا شەڕێك ڕوویدات، ئایا وەکو جاران کوردان شانبەشانی تورکەکان بەشداری دەکەن؟ کوردەکانی ئێراق باشترین وەڵامی ئەم پرسیارە دەدەنەوە. ئەگەر ڕژێمی سەددام بیتوانیبایە وەکو برا کوردان بۆ لای خۆی رابکێشێ، ئایا دەکەوتە ناو ئەم ڕەوشە تراژیدییەی ئێستا تێیدایە؟.

دەبێ باش دەرك بەوەبکرێت کەپەیوەندی کوردان لەگەڵ تورك، عەرەب و فارس بەدرێژایی سەدەی بیستەم دووچاری ڕەوشێکی نائاسایی هاتووە. مێژوو دەیگێڕێتەوە کەسوڵتانێکی دیکەی وەك یاووز سوڵتان سەلیم دژوار نەبووە سەبارەت بەچارەسەرکردنی گیروگرفتەکان لەڕێگای توندوتیژییەوە. تەنانەت ئەویش کاتێك سیاسەتی خۆی سەبارەت بەکوردان دادەنا کاغەزی سپی و نەنووسراوی ڕەوانەدەکرد. وەها دەگێڕنەوە؛ دەیگووت "داخوازیەکانتان بنووسن، بەهای یاسایەکی هەیە"، چونکە ئیمزای یاووز سەلیم لەژێرەوەی ئەم کاغەزە سپیانەوەیە. باسکردنی ئەم چیرۆکە پێویستە وانەی لێوەربگیرێ و دەبێ چینی هەڵبژاردەی بەڕێوەبەرێتی دەرکی پێبکات کەبەشێوەیەك داکۆکی لەسەر بێ

بەرپرسیارێتی دەکات. زەحمەتە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا باوەڕی پێبکرێت. بەردەوام چینی بژاردەی بەڕێوەبەرایەتی وەك بەهایەك یادی مستەفا كەمال دەكاتەوە. بەڵام مستەفا كەمالیش هەڵوێستێكی بەرامبەر كێشەو گیروگرفتەكان هەیە. مسۆگەر واتای كۆمەڵایەتی بەبنەما دەگرێت، ئەگەر پێویستی بەسەركوتكردنی ڕەها هەبێ سەركوتیدەكات، ئەگەر پێویست بەهەڵوێستێكی دیكە بكات، تاوەكو بەیانی بیر لەم هەڵوێستە دەكاتەوەو پێویستییەكانی جێبەجێدەكات.

هیچ كەسێك گومان لەوەناكات كەرێبەرێكی بەمجۆرە بووە. بەڵام مەسەلەیەكی لەرەوشێكی وەهادا بەجێنەدەهێشت كە تائەم رادەیە وڵاتەكەی و دەوڵەتەكەی تەنگەتاوبكات، دووچاری قەرزی بكات، لەناو هەرەشەو مەترسی بەردەوامی بەجێنەدەهێشت. ئاشكرایە ناسنامەیەك بڵێ "ئازادی كارەكتەری منە" گوایە لەژێرناوی ڕزگاركردنی دەوڵەت ناچێ لەگەڵ تەریقەتگەراییەكان هاوبەشێتی بكات. چەندە نەتەوەپەرستێكی گەورەی تورك بێ، بەڵام هەوڵی تێگەیشتنی كوردانی دەدا. وەك پێویستییەكی كارەكتەری ئازادی ڕێگەچارەیەكی بۆدەدۆزیەوە. ئایا دەشێ گومان لەمە بكرێت؟ ئایا بەر لەیاخیبوونەكان چەندین جار باسی ئەم شیمانەیەی نەكردووە؟ تەنانەت كاتێك هێرشی دەكردە سەر یاخیبوونەكانیش كێشەی كوردایەتی و ئاستەنگكردنی ئازادییەكانی نەبوو، بەپێچەوانەوە، هەروەكو باش دەیزانی، ئەی گەمەكانی ئیمپریالیزم نەبوو كە لەئاكامدا كوردایەتی و ئازادییەكانیشی لەناو دەبرد؟. چەندە ئەم ڕاستییانە دەشاردرانەوەو بۆ ئەوەی ڕێگا لەپێش بەرخودانێكی نوێی كوردان بگاتەوە بەسووربوونەوە ئاژاوەیان دەنایەوە؟.

لەبەرخودانەكەی ١٩٧٠كان دۆگماتیزم زۆر بەكاریگەربوو. بەشێوەیەكی سروشتی هەرچالاكییەكی پێشیدەخست بەشی خۆی لەئەنجامی ئەمە وەردەگرت. بەپارتیبوون، بەرەی جەماوەری و سەربازبوون لەژێركاریگەری نزیكی دۆگماتیزم شێوەیان گرت. سەرباری هەوڵە گەوهەری و ڕاستگۆییەكان، دەربازبوون لەو هەڵوێستە دۆگماییانەی مۆركی خۆی لەتەواوی زەمەنەكانی كۆمەڵگاداوە، لەبزووتنەوەیەك چاوەڕوان نەدەكرا كەبەگوێرەی قۆناخی خۆی زۆربێ ئەزموون بوو. چەندە هەوڵدەدرا سۆسیالیزم و ڕزگاری نیشتمانی و گەریلایەتی بەگوێرەی ئاستی تێگەیشتن پراكتیزەو پەیرەوبكرێت، ئەوا ئەو ڕاستییەی ڕۆڵی دیاریكراوی دەبینی خۆیشی و چەندەی ڕەنەدەش دەكرا دیسان سنوورەكانی خۆی نیشاندەدا. ژیان بەگوێرەی تیۆری نا، بەڵكو زیاتر تیۆری ناچاربوو بەگوێرەی ژیان بگۆڕێ. پێشكەوتنی هاوشێوە بۆ سیستەمی فشاری نەتەوەییش لەجێگای خۆیدا بوو. سیستەمیش هەڵوێستی دۆگماییانەی خوێندۆتەوە، لەو بڕوایەدایە كەخۆی بەگوێرەی ڕەوشێكی شیمانەبۆكراو ئامادەكردووە.

قۆناخی داهاتوومان ماوەی نزیكەی سی ساڵ بەوانەو پەندەكانییەوە هەڵدەسەنگێنێ. تەنیا وانەكانی بەرخودان نییە، ئەو وەرچەرخانەی دونیاش بەخۆیەوە بینی لەچوارچێوەی هەمان هەڵسەنگاندن دایە. لەكوردستاندا خودی دیاردەی كوردیش پێشكەوتنی گرنگی بەخۆیەوە بینیوە، تاكو ئێستاش پێشكەوتن بەخۆیەوە دەبینێ. بەڵام لەبنەڕەتدا كێشەكە پارێزگاری لەرەوشی قەیراناوی

دەکات. هەروەکو تەواوی رۆژهەڵاتی ناوین لەکوردستانیشدا دەشێ پێڕەوە سیاسی و سەربازییەکانیش پێشکەوتن بەخۆیانەوە ببینن. لەم بەسەرهاتەی مێژوودا ئەو وانە گەورەیەی بەدەستهێنراوە بۆ چارەسەری دیموکراتییانەی هەموو کێشەکان بەبنەماگرتنی ئاشتی و بەرۆژەڤبوونی دەستبەرداریکردنی دوولایەنەیە لەتوندوتیژی. ئەگەر دیسان بەهەمانِ سووربوونەوە متمانەی پێنەکرێت و ڕێزی لەبەرامبەر نیشاننەدرێت و بەداکۆکیکردنەوە لەسەر ڕێبازی سەربازی بەرێوەبچێت، ئەوا بۆ ئەوەی راستینەی مێژوویی کۆمەڵگا لەقەیران رزگاری بێت بەرخودانی سەربازی ئاکتیف پێویست دەبێت و ئەمجارە خۆی دەکات بەرۆژەڤ. ئەو ڕێگایانەی لەساڵانی ۱۹۷۰ کان چەتاڵ کرابوون بەواتای سیاسی و سەربازی نەبوون. بەرخودان وەکو قەدەرێك بوو. لەم بەرگرینامەیەدا هەوڵمدا ئەوە بسەلمێنم کەناتوانرێ ساڵانی ۲۰۰۰کان هەمان شت بگووترێ. بۆئەوەی لەنزیکەوە تواناکاری و گرفتەکانی ئەگەری پێشکەوتنی چارەسەری هەردوو ڕێگای سیاسی و سەربازی ببینین ئەوا هەڵسەنگاندنی هەموو بوارەکانی پێشکەوتن و گۆڕانکارییەکانی ئەم سی ساڵە گەردەلول ئاسایەی دوایی سوودێکی مەزنی دەبێت.

بەشی پێنجەم

بزووتنەوەی پ.ك.ك، رەخنە ـ رەخنەدان و سەرلەنوێ ئاواكردنەوە

أ. چوارچێوەی هەڵسەنگاندنێك بۆ كورتە مێژووی PKK

١. یەكەمین هەڵمەتی بە PKK یی بوون

لە ٣١مین ساڵوەگەری دانانی بناخەكانی PKK، هەڵسەنگاندن و رەخنەو رەخنەدانێكی بەرفراوان و پێویستی سەرلەنوێ ئاواكردنەوە وەك گرفتێكی بەپەلەو ئەركێكە دەبێ جێبەجێ بكرێت.

لەنیسانی ١٩٧٢دا لەكەنارەكانی "بەنداوی چوبوك"ی ئەنقەرەی پایتەخت، وەك گروپێكی شەش كەسی، هەندێجار لەسەرپێیان، هەندێجاریش بەدانیشتن، گفتوگۆمان دەكرد كەراستتر ئەوەیە وەك گروپێكی كوردستانی بجولێینەوە، هۆكاری سەرەكیشمان بۆئەوە دەگێڕایەوە كەكوردستان كۆلۆنییەكی كلاسیكە، بۆیەكەمین جار وەك نهێنییەك ئەمەم بۆگروپەكە راگەیاندو دەستمانپێكرد. ئیتر شێوازی دركاندنی راستییەكان بۆتاكەتاكی مرۆڤەكان گۆڕا بۆ شێوازی ئاشكراكردنی بۆ كۆمەڵگاو رێكخستنیان، دەتوانرێ ئەمەش وەك یەكەمین هەنگاوی دەستپێكردن هەڵسەنگێنرێ. ئەم شێوازەش تایبەتمەندێتییەكی وەهای هەیە كەبەرەو رێكخستن دەچێ، ساڵانی ١٩٧٤، ١٩٧٥، ١٩٧٦ ساڵانی پێشخستنی گروپ بوو لەژێر چەتری "كۆمەڵەی دیموكراتی خوێندنی باڵای ئەنقەرە ـ ADYOD ". ئەو گەڕان و كۆبوونەوانەی لەئاداری ١٩٧٧ لەئەنقەرەوە بۆ كوردستان ئەنجامدراو لەشارەكانی ئاگری، دۆغو بایەزید، قارس، دیگۆر، دێرسیم، بینگۆل، ئەلازخ، دیاربەكر، ئورفاو عەنتاب بەواتای گواستنەوەی گروپبوو بۆ ناو وڵات(كوردستان). دوای گەڕانەوەم بۆئەنقەرەو شەهیدبوونی هەڤاڵ "حەقی قەرار" لەشاری عەنتاب ـ سێ رۆژ دوای كۆبوونەوە ـ كاریگەرییەكی هەژێنەرانەی هەبوو. وەڵامی ئەمە هەنگاوەكانی بەرەو بەپارتیبوون بوو. لەكۆتاییەكانی هەمان ساڵدا لەعەنتاب گەڵاڵە (تاسلاق)ی بەرنامەم ئامادەكرد. لەهاوینی ١٩٧٨دا لەئاكامی هاوسەرێتییەكی بەبەڵاو بەخیانەت بارگاویكراو بوو لەدیاربەكری ناوەندی كوردستان گیرساینەوە كە لەمێژوودا دووچاری خیانەتكاری گەورەبۆتەوە. لە ٢٧ی مانگی تشرینی دووەمدا لەگوندی "فیس" وەك گروپێكی ئەماتۆری ٢٢ كەسی بەڵێنی بەپارتیبوونمان دا. دەرك بەوەكرا كەلەژێر ناوونیشانی پارتیبوون ناتوانرێ لەم هەلومەرجەدا بۆ ماوەیەكی درێژ بمێنین، كاتێك

پێویستی بەكارهێنانی بڕارەكانی شاخ و ڕۆژهەڵاتی ناوین هاتەئاراوە، هەروەكو دووەمین كۆچی حەزرەتی ئیبراهیم لە ١ی تەمموزی ١٩٧٩ بەدواوە لەئورفا بەرەو سوریا لەوێشەوە بەرەو وڵاتی كەنعان بەئامانجی گەڕان بەدوای ئازادی هەنگاو هاوێشترا.

نزیكەی ئەو ١٠ ساڵەی تاوەكو ١٥ی ئابی ١٩٨٤ پێویستە لەنزیكەوە بزانرێ لەناو كامە زەمینەی سیاسی و ئایدیۆلۆژی و چۆن تێپەڕبووە.

ساڵانی ١٩٧٠ كان سەرەتای ئەو قۆناخەیە كەشكاندنەوەیەكی گرنگ لەمێژووی سیستەمی سەرمایەداری دەستیپێكرد. سیستەم لەشەڕی دووەمی جیهانی دەركەوتبووو خۆی كۆكردبۆوە. بەشێوەیەكی مسۆگەر ڕێبەرایەتی ئەمریكا یەكلادەبۆوە، ئەوروپا دووبارە هەڵسابۆوە سەرپێیان. ژاپۆنیش وەك دێوێكی ڕۆژهەڵاتی دوور سەریهەڵدابوو. لەكاتێكدا سیستەمی سۆسیالیزمی بونیادنراو بەرەو لوتكە هەڵدەكشا، بزووتنەوەكانی ڕزگاری نیشتمانی لەقورسترین قۆناخەكانی خۆیاندا دەژیان. تەواو لەم خاڵەدا بزاڤەكانی لاوانی ١٩٦٨ شۆڕشێكی نوێی زهنیان دەستپێدەكرد.

سیستەمێكی مێژوویی ـ كۆمەڵایەتی بەمشێوەیە كەگەیشتبووە لوتكە لەوانەیە جێگای واقوڕمان بێت كە چۆن كەوتە قۆناخی قەیران ـ گێژاوەوە. بەڵام ئەگەر بێتەوەیادمان كەهەنگاوێكی دوای لوتكە سەرەتای كەوتنە، ئەوا بۆچوونی سەرەكی و پەسندكراو ئەوەیە قۆناخێكی راستەقینەی ئاژاوە(كائیوس) سەریهەڵداوەو بەشێوەیەكی خێرا كاریگەرییەكانی بڵاودەبێتەوە. كاتێك لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا ئاوڕێك لەڕابردوو بدەینەوە دەبینین و دەركی پێدەكەین كەسەرباری ئەوەی بزووتنەوەكانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، ڕزگاری نیشتمانی و سۆسیال ــ دیموكراتەكانی لەبازنەی تیشكۆی دەوڵەت چڕببوونەوە بەئامانجی خۆیان گەیشتن. بەڵام دووربوون لەو بەڵێن و ئومێدانەی بەجەماوەری گەلیان دابوو. دیسان ئەم دوالیزمە سەریهەڵدابوو ئایا ئایینی مەسیحی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمای فەتحكرد یاخود بەپێچەوانەوە. دەشێ ڕێژەی راستی لەهەردووكیشیاندا هەبێت. كاتێك ئایینی مەسیحی كۆتێز (سەنتێز)ێكی لەگەڵ باوەڕی ئیمپراتۆریەت پێكهێنا، دەرەبەگایەتی چاخی ناوینی هێنابووە ئاراوە. ئەگەر یەكسانیخوازو ئاشتیخوازیش نەبێت، دەتوانرێ بگووترێ كەبەسیستەمێكی جیاوازی كۆمەڵگا گەیشتبوو. بەڵام ئەمەش ڕاستییەكە تارادەیەكی مەزن ئازادی و یەكسانیخوازییەكەی ناواخنی خۆی لەدەستدابوو.

ڕێبازەكانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ــ دیموكرات و ڕزگاری نیشتمانی كە لەقۆناخی هۆڤێتی سەرمایەداری سەریانهەڵدا، لەئاكامدا پاشكۆو بەردەوامی سیستەمن. واتە لێیكەوتبوونەوە. بێگومان ئەگەر بڵێین بەتەواوەتی وەك ڕێبازو ڕەوتە یەدەگەكانی سیستەم ئامادەكران واقیعی نابێت. بەڵام ئەمڕۆ زۆر بەدڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین كێشەی تێپەڕكردنی واقیع و شێوازی ژیانی سیستەمیان نەبوو، ئەگەر هەشبووبێت تەنیا لەبواری قسەكردن و تیۆرییدا ماوەتەوە. ڕیشەی ئایدیۆلۆژیا یەكسان و ئازادیخوازەكان لەدەرەوەی كۆمەڵگای پلەداری و چینایەتییە. لەئاكامی تامەزرۆیی بۆ ڕاوەستەی دیموكراتی و كۆمەڵگاری لەدایك دەبن. بەڵام لەڕێگای چەندین نموونەوە

دەزانین کە لەمێژوودا یان لەرێگای توندوتیژی یاخود بەرامبەر بەهەندێ سازش و فەرمبوو لەپێناو ونکردنی ناوەڕۆکەکەیان دووچاری گەندەڵی کراون.

کاتێك ئەوە بێنینە بەرچاوان کەئەمڕۆ وڵاتەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو هەڵوەشاونەتەوە، دەوڵەتەکانی دوای تێکۆشانی رزگاری نیشتمانی ئاواکران کەوتوونەتە ناو قەیران و حکومەتە سۆسیال دیموکراتەکان هیچ جیاوازیەکییان لەگەڵ موحافەزەکارەکاندا نەماوە، ئەوکاتە بەدڵنیاییەکی زیاترەوە دەتوانین بڵێین ئەم رێبازانە هەریەکەو مەزهەبێکی تایبەت بەسیستەم بووە. قەیرانی ١٩٧٠ کان لەنزیکەوە پەیوەندی بەوەوە هەیە. ئەوە روونبۆوە کەئیتر سیستەم ناتوانێ سوود لەم مەزهەبە یەدەگانە وەربگرێت. بزووتنەوەی لاوانی ١٩٦٨ لەناوەڕۆکی خۆیدا گوزارشت لەم راستینەیە دەکات. ئەو ئەنجامانەی لێنەکەوتۆتەوە کەچاوەڕوانی و ئومێد دەکران. سەرباری ئەوەی هەرسێ رەوتیش دەسەڵاتیان گرتەدەست بەڵام پەیمان و بەڵێنەکانی خۆیان جێبەجێ نەدەکرد. ببوونە هۆی لەدایکبوونی چینێکی نوێی سەرمایەداری و بیرۆکراسی. لەزۆرلایەنەوە لەسەرمایەداری کلاسیك دواکەوتووتربوون. ئەو قەیران و نەبوونی ئازادی و یەکسانییەی کەرێگایان لەپێشکردبۆوە، وەهایکرد بەدوای ئەو سیستەمەدا بگەرێن کەپێشتر رەخنەیان دەکرد.

ئەم راستینەیە هەڕەشەیەکی جددی بوو سەبارەت بەرەوابوونی دەوڵەتی سەرمایەداری. ئیتر لەو توانستە رشت و بەهەندانە بێبەش دەبوو کەکاریگەریان دەکردە سەر جەماوەر. هێزە ئۆپۆزسیۆنەکانی جەماوەر روویان لەو رێبازانە دەکرد کەپاشکۆو وابەستەی دەوڵەت نەبوون. لەگەڵ ئەوەی شۆڕشگێڕێتی ١٩٦٨ چەندین کەموکورتی لەخۆوە دەگرت، بەڵام رێگای لەپێش ئەم راستینەیە کردبۆوە. لەچەپڕەوێتی نوێوە تاوەکو دەگاتە فێمینیزم، بزووتنەوەکانی ژینگەپارێزی و رێبازەکانی کولتووری خۆجێیی بەرامبەر دەوڵەت وەك شێوازێکی نوێی ئۆپۆزسیۆن پێشکەوت. ئەمە سەرەکیترین فاکتەربوو کەسیستەمی خستە ناو گێژاوەوە. لەلایەکی دیکەشەوە لەئاکامی زیادبوونی کێشەکانی ژینگەو سیاسەتی فەرمبوودان، بەهۆی بەرزبوونەوەی کرێ و هەژاری جەماوەر، کەمی و ناتەواوی داواکارییەکان رێگای لەپێش دارایی و نمایشی زیادکردەوە. ناکۆکییەکانی ناوخۆی سیستەم لەتەوەری ئەمریکا ـ یەکێتی ئەوروپا ـ ژاپۆن زیادی کردبوو. لەدوای ١٩٨٠کان وەك رێگەچارەی ئەم قەیران ـ ئاژاوەیە پێشبینی و چاوەڕوانی لەلیبرالیزمی نوێ (نیولیبرالیزم)کرا. هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت لە ١٩٩٠ سەرکەوتنی سیستەم نەبوو، بەڵکو فاکتەرێکی زیادکردنی قەیران بوو. لەژێر ئەم هەلومەرجانەدا" هەڵمەتی نوێی جیهانگیری" لیبرالیزمی نوێ کەوتەرۆژەڤەوە. لەژێرکاریگەری سەخت و فورسی بۆردوومانی میدیای یەکلایەدا هەوڵی ئافراندنی چەمك و تیۆری ساختەدرا. بۆئەوەی ئامانجی نوێ بۆ سیستەم دیاریبکەن خێرایی بەبونیادنانی تیۆری درا. لەجیاتی کۆمۆنیزم بۆچوونی "پێکدادانی شارستانییەتەکان" رەواجی پێدرا. بەتایبەتیش لەو جوگرافیانەی بەناو ئیسلامین، ناکۆکبوونی سیستەمی رژێمە ئاواکراوەکان لەگەڵ بەرژەوەندییەکانیان دەردەکەوتەپێش.

لەكاتێكدا سەرەتای حەفتاكان پێشكەوتنی گەورەی بەمجۆرە لەجیهان روویاندەدا بزووتنەوەی چەپڕەوێتی و كوردایەتی پەیوەستدار بەكێشەی نەتەوەیی كوردان لەتوركیا، مەیلی چەپڕەوێتی كلاسیك و میللیگەرایی تێپەڕنەكردبوو. بەدرەنگوەختی و زۆرلەدواوە بەدوای شوێنپێی جیهاندا دەڕۆیشتن. لەكاتێكدا چەپی توركیا لەمیانەی كەناڵەكانی كۆمۆنیزمی سۆڤییەت و چین و ئەلبانیاو ئەوروپا تێرخۆراك دەكرا، چەپی كوردیش كەبزووتنەوەیەكی كزی رۆشنبیران بوو، لەناوماركەیەكی تێكەڵاوی كاریگەرییەكانی میللیگەرای سەرەتایی كوردو چەپی تورك دەژیا. وەك كەسێتی لەم قۆناخەدا خۆم پەیوەندیم لەگەڵ هەردوو مەیل هەبوو. هەوڵمدا ببمە هەوادارو لایەنگر. لەگەڵ ئەوەی هەوادارێم بۆ بەرەی پارتی كۆمۆنیستی گەلی توركیا (THKPC) لەپێشتربوو كە لەبزووتنەوەی لاوانی شۆڕشگێر جیاببووەوە، بەڵام لەبەرئەوەی پارتی كاركەرە پێشكەوتنخوازەكانی توركیا بەشێوەیەكی گشتگیرتر نزیكی كێشەی كورد دەبووەوە، زیاتر سەرنجی منی رادەكێشا. لەسەرەتەختەی لەسێدارەداندا جەختكردنەوەی "دەنیز گێزمیش"ی رێبەری رێكخستنی كۆمۆنیستی گەلی توركیا لەسەربرایەتی ئازادانەی كورد ـ تورك پەیامێك بوو پێویستبوو بەردەوام وابەستەی بین. لەگەڵ ئەمەشدا لەساڵی ١٩٧٠ لەئەستانبوڵ ببوومە ئەندامی (DDKO). كاتێك گەردەلوولەكەی ١٢ی مارت هەڵیكرد لەناو هەلومەرجێكی ئاڵۆزی بەمشێوەیەی رێكخستندا ئەگەری ئەوە هەبوو هەرساتێك دەربكەومە دەرەوەی یاسا. هەربۆیە لەئەنجامی بەشداریكردنم لەچالاكییەكی بایكۆتكردن كەبەبۆنەی شەهیدبوونی "ماهیرچایان" ئەنجامدرا، دەستگیركرام، دواتر بەهۆی نەبوونی شاهێدو بەڵگەی پێویست ئازادكرام، بەتایبەتی بینیم كەئەوشێوازە رێكخستنە ئومێدبەخش نییە، بەو بڕوایە گەیشتم راستتر ئەوەیە بەرەو رێكخستنێكی نوێ هەنگاو بهاوێژم.

لەبەهاری ١٩٧٣ بەبڕیاربوونمان سەبارەت بەرێكخستنێكی سەربەخۆ، لەو تواناكارییەی لەبەردەستدابوو زیاتر، لەبواری واتادا زۆرگرنگ بوو. ئەوەی ئێمە ئەمەیلێكی میللیگەرای (ئەتەوەپەرستی) سەرەتایی كورد بوو، ئەمەیلێكی چەپڕەوێتی میللیگەرایی تورك بوو كەبەسۆسیال شۆڤێنی ناومان دەبرد، بەڵكو راستتر ئەوەبوو لەمیانەی شرۆڤەیەكی تایبەت بەمێژووو رەوشی بەرجەستەیی ئەوكاتە وەك "شۆڕشگێرانی كوردستان" هەنگاو بهاوێژین. ئەمە گۆڕانكارییەكی رێبازبوو، رۆژبەدوای رۆژیش گرنگییەكەی زیاتر روونەدەبۆوە. لەبواری ئایدیۆلۆژیدا ئەتوانەوە لەناو مەیلەكانی ستەمكاری نەتەوەی سەردەست و مەیلی كوردە (نۆكەرەكان) كەپاشكۆی دەسەڵاتی ـ نەتەوەی زاڵ بوون، هەروەها بەدەستەوەگرتنی دەستپێشخەری لەبواری سیاسی، ناسنامەیەكی ئازادی بۆ فەراهەم دەكردین. لەو بڕوایەدام ئەم بڕارە راستبوو. ئەو تایبەتمەندییانەی لەهەناوی خۆی دەگرت كەگەلی كوردی بەرەو ئازادی دەبرد، هەروەها بەگوێرەی ئاستی كۆمەك و رۆڵەكەیان گەلانی دیكەشی بەرەو هۆشیارییبوون بەگەلێكی ئازاد دەبرد. بەئامانجكردنی ناسنامەی گەل بەبێ كەوتنە ناو میللیگەرایی نەتەوەی سەردەست و ژێردەست. لەهەمانكاتدا لەشوێن و كاتی خۆیدا بەرامبەر چەواشەكاری و لادانەكانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، رزگاری نیشتمانی و سۆسیال ـ دیموكراتەكان

گەرمنتییەك بوو. بەئەندازەی پێشکەوتنێکی دروستی زهنییەت، تایبەتمەندێتی ئەو ڕێگایەشی لەخۆوەدەگرت کەبەئاقاری سیاسەتی دیموکراتییانەدا دەڕۆیشت. بەشێوەیەکی زێدەڕۆیی جەختکردنەوە لەسەر ڕزگاری نیشتمانی لەوانەیە ڕێگای لەپێش بەلاڕێداچوونێکدا بکردبایەوە. شرۆڤەی دۆگمایانەی پرەنسیپی ماڤی چارەی خۆنووسینی گەلان کاریگەری لەسەرئەوە هەبوو. هەرنەتەوەیەك و دەوڵەتی خۆی وەك تاقە شرۆڤەی ڕاستی ئەم پرەنسیپە دەبینراو دەرکی پێدەکرا. ئەم ڕەوشە کەسەرچاوەی خۆی لەچەمکی دەسەڵاتی سۆسیالیزمی بونیادنراو وەردەگرت، کۆسپی دەخستەپێش خوڵقکاری ڕێبازەکە. بەڵام کاتێك لەساڵی ١٩٧٨ وەك PKK خۆمان ڕاگەیاند، ڕێگای لەپێش زیاتر پێشکەوتنی ئەم لادانە گرت. لەجیاتی ئەوەی بکەوینە ڕەوشی بزووتنەوەکانی ڕزگاری نیشتمانی ئەوروپا، ئەو پێگەیەو شوێنگەیە بەهێزبوو کەببێتە ڕێبازێکی پشتبەستوو بەئازادی گەل. ئەگەر بەزانینیشەوە نەبێت، پێشکەوتنەکان لەگەڵ ئەو وەرچەرخانانە کۆکبوو کەبزووتنەوەی چەپ لەسەرئاستی دونیادا بەخۆیەوە دەبینی. ئەو شانسەی هەبوو ببێتە ڕێبازێکی خاوەن ئایندە.

لەگەڵ ئەوەی هێشتا بەتەواوی قووڵ و یەکلانەبۆوە، بەڵام کراوەبوونی بواری ئایدیۆلۆژی ڕێبازەکە بۆ پێشکەوتن، نەیدەهێشت بکەوێتە ناو لادانی گەورەو هەمیشەیی. بەسووربوونەوە بەناوکردنی ئەو سۆسیالیزمەی نوێنەرایەتیمان دەکرد بە"سۆسیالیزمی زانستی" ئەو پەیوەندییەی ڕوونەکردەوە کەبەرامبەر کۆمەڵناسی لەئارادابوو. هەوڵدرا بەرامبەر نەخۆشی بەتەواوی نەبینینی ڕاستییەکان تەگبیر پێشبخرێت کەسەرچاوەی خۆی لەوشکبوونی ئایدیۆلۆژی وەردەگرت. دیسان ئەو گیروگرفتە قورسانەی خودی کۆمەڵناسی بەدەستییەوە دەیناڵاند، تازە بەتازە پەیوەندیداربوونی بەکێشەکانی ژن، ژینگەپارێزی و کولتوور، گرنگی ڕێبازەکە دەسەلمێنێ. بەبێ چۆکدادان بەرامبەر ئاڵۆزییەکانی زانستی کۆمەڵناسی، ڕێبازەکەمان داخوازییەکانی یەکسانی و ئازادی زیندووکردەوەو دەریدەخستە پێش. بەلانی کەم توانرا لەڕێگای ڕێبازەکەمانەوە سنوورێك بۆئەو تێکدانانە دابنرێ کەقەیرانی سۆسیالیزمی بونیادنراوو کۆمەڵناسی دەیاننایەوە، لەبەرئەوەی ڕێبازە چەپڕەوەکانی دیکەی تورکیا ئەم توانستەیان نیشانئەداو لەمیانەی کارەکتەری دۆگمایانەیان لەنێوان لیبرالیزمێکی تاکڕەوی پووچ دەهاتن و دەچوون، لەمارژینالبوون ڕزگاریان نەبوو. چونکە کەوتنەنێو ڕەوشی مەزهەبی بچووك، هەر لەسەرەتاوە شانسی سیاسیبوونیان لەدەستدا. ئەوگرووپە بچووکانەی بەچەپە کوردەکانیش بەناو دەکران بەشێوەیەکی داماڵراوتر هەمان ڕەوشیان بەخۆیانەوە بینی.

شانسی بەسیاسیبوونی ڕێبازی PKK لەنزیکەوە گرێدراوی تایبەتمەندێتییە ئایدیۆلۆژییەکەیەتی. بەخێرایی گەیشتنی بەو گەلەی کەبنکە جەماوەرییەکەی پێکدەهێنا ئەم ڕاستییە دەسەلمێنێ. ئەگەر دووچاری نەخۆشی چینایەتی تەسك یان نەتەوەگەرایەتی تەسك بهاتبووایە، هەروەکو لەنموونەکانی دیکەدا بینرا، ئەویش لەمارژینالبوون ڕزگاری نەدەبوو. هەروەکو دەزانرێ سیاسیبوونێکی قووڵ ڕوویداوە. پێویستە ئەمە بە"گرفتی کادیربوون" گرێبدەین. خودی کادیر بەهۆی ئەم شێوەگرتنەی کەهەیبوو ڕۆڵی کۆسپنانەوەی دەبینی. یەکێك لەو فاکتەرانەی دواتر سۆسیالیزمی بونیادنراو بەرەو

داڕووخـان دەبـات، ئـەو دەستنیشـانكردن و رێكخسـتنانەیە كـەدواتر سـەبارەت بەكێشـەی كـادیر ئەنجامدەدرێت و لەئیفلیجبوون رزگاری نابێت. هێندەی رێبازە سیاسییەكەی مۆدێلی رێكخستنەكەی بۆ پێشكەوتن و گەشـەكردن گونجـاوو لـەباربوو. لـەبواری پاراستنیشـدا دەیتـوانی لەسـەربنەمای پاراسـتنی چەكداری قۆناغ خۆی بپارێزێ. بەڵام نەبوونی ئەوكادیرانەی خاوەن ئەو داواكاریانـەبن رێگای لـەپێش ئـەوگردەوە بـەردەوام رێبازەكـە زیـانی بەربكـەوێت و هەڵـەبكات. خـوازرا ئـەم گرفتانـە بـەلاوەبنرێ كەدەتوانین بەقەیرانی رێكخستنیشی بەناو بكەین. بەدیهاتنی هەندێ پێشكەوتنی سنووردار لەبنەڕەتدا سەرچاوەی خۆی لەگەلـەریبوونی بزووتنەوەكـە وەردەگـرت. بـۆ بەدەسـتهێنانی پێشـكەوتنی گـەورەتر رێبازەكە پێویستی بەپرۆفسیۆناڵبوون هەبوو.

گـرنگترین بابـەت كەپێویسـتە سـەبارەت بـەرێبازی سیاسـی PKK روونبكرێتـەوە ئـەوەبوو ئایـا دەوڵـەتێكی جیـاوازی لـەخۆوە دەگـرت یـاخود نـا. سەرباری ئـەوەی بـەردەوام دروشمـی "كوردسـتانێكی سـەربەخۆ" بەرزدەكرایـەوە، بـەڵام زەحمەتـە بگـووترێ بـەواتای دەوڵـەتێكی سـەربەخۆ دەهـات. وەك یـەكێك كەهەرمزێـدە نزیـك بـەم بابەتـە دەژیـام، ئەگـەر بڵـێین بەشـێوەیەكی قـووڵ چـەمكی دەوڵـەت بەتایبـەتیش دەوڵـەتی كوردسـتانمان تـاوتوێ كـردووەو گفتوگۆمـان لەبارەیـەوە كـردووە راسـت نییـە. هەرچـەندە لـەبواری ئۆتۆپیـادا مـەیلێك بێـت، بـەڵام لـەبواری واقیعیـدا بـەرۆژەڤكردنی هێنـدە جێگـای سەرنجراكێشان نەبوو. لەوەزیاتر كەداخوازییەكی وەهامان هەبوو یاخود نا، لەو بڕوایـەدام كەسـەبارەت بەبەهاداری و بوونی بەرێگەچارە یەكلانەبووینـەوە. ئـەوە مسۆگەرنەبوو كـەبوون بـەخاوەن دەوڵـەت بـەواتای چارەسـەری دێ. لـەبواری تیۆریشـدا كێشـەیەكی بەمشـتومڕ بـوو. پرسـی سۆسـیالیزمی دیموكراتیانـە یـاخود دیكتاتۆریـەتی پرۆلیتاریـا بـەردەوام مێشكی مرۆڤـی ئـاڵۆزدەكرد. هـەروەها ئـەو بۆچوونەش بەكاریگەر بوو: لەسەر ئاستی دونیا لەمیانەی گەیشتن بەرەوشی دەوڵەت كێشـەكانی گـەلان و زەحمەتكێشان چارەسـەرنەبووە. هـەروەكو چـۆن تـەواوی ئەمانـە قاڵبوونـەوەی سـەبارەت بەدەوڵـەت دەكـرد بـەجێگای سەرنجراكێشـان، بـەڵام ئـەو هەستەشـی لـەلا دروسـتدەكردین كەكێشـەی وەهـا دروسـتدەكات بەرگـەگرتنیان زەحمەتـە. هـەروەها بەئەنـدازەی سـەختی و زەحمەتییـەكانی ئـاواكردنی دەوڵەتی كوردان لەهەلومەرجی توركیاو رۆژهەڵاتی ناوین، ئـەو كێشەو گرفتـە نوێیانـەی لەگـەڵ خۆی دەهێنـا ئـاراوە بابەتەكـەی ئاسـتتر دەكـرد. وەك ئـەنجام، لـەجیاتی دەوڵـەت هەرچـەندە بەتـەواوی ستاتۆكەشی یەكلانەكرابێتـەوە، زیـاتر چـەمكی كوردسـتان وەك بـزاری نیشـتمانی دایـك هەڵبـژێردرا. هەروەها لەگووتەی "كوردستانێكی سەربەخۆ، دیموكراتیك و سۆسیالیست" دا كەوەك دروشمی سەرەكی هەڵبژێردرا بوو، دەركی پێـدەكرێت كەبـژارێكی ئاشكرای دەوڵـەت لەئارادانییـە. مەزنـدەی ئـەوەدەكرا وەك رێگای ناوین و واقیعیترین چەمكی شۆڕشگێڕانە بەشێوەی كوردسـتانی ئـازاد بەرجەسـتە دەبـوو. كاتێـك گووتـەی شۆڕشـگێڕانی كوردسـتان وەك لایـەنگرانی كوردسـتانی ئـازاد وەربگێـڕین دەشـێ شرۆڤەیەكی راستتر بێت. دواتر گرنگی ئـەم گرفتـە ئاشـكرا دەبـوو. بەتایبـەتیش راگەیانـدنی دەوڵـەتی

"فیدراڵی کوردستان" لەسەرەتای ۱۹۹۰ کان و "ناوچە ئازادەکان" ی لەئەنجامی بەرخودانی PKK وە سەریانهەڵدا، دەبووە هۆی ئەوەی زیاتر بیر لەدەسەڵاتی دەوڵەت بکەینەوە.

بەتەواوەتی شینەکردنەوەی کێشەی دەوڵەت لەئایدیۆلۆژیای سۆسیالیستیدا تەمومژی زیاتردەکرد. بەڵام ـ ماف چارەی خۆنووسینی نەتەوەکان ـ بۆچوونی "هەر نەتەوەو دەوڵەتی خۆی" ڕۆڵی سەرەکی لەقورسکردنی کێشەکەدا دەبینی. کاتێك دەتگووت دەوڵەت توندوتیژی و شەڕ دەکەوتە ناو مەسەلەکەوە. نەك شەڕێك لەپێناو بەرگری ڕەوا، بەشێوەیەکی گشتی ڕەواکردنی شەڕ لەپێناو ئامانجی سیاسی گرفتێکی دیکەی گرنگی پەیوەست بەبابەتەکەوە بوو. وەك بۆچوون و فیکرێکی ستراتیژی ئەوە پەسند دەکرا: ئەگەر شەڕ، بەتایبەتیش شەڕی گەلی درێژخایەن نەبێت نەتەوەکان ڕزگاریان نابێت، کەنەتەوەکان ڕزگاریان نەبێت، ڕزگاری چینایەتیش بەدینایەت. ئەم گرفتانەی شەڕو دەسەڵات کە لەمێژووی تێکۆشانی ئازادیدا ڕێگای لەپێش بەلاڕێداچوونی گەورە کردۆتەوە، زیاتر جێگای خۆی لەڕۆژەڤی PKK دا دەگرت.

لەم قۆناخەدا هێرشەکانی دەوڵەت بۆسەر ئێمە بەگشتی پارچەیەکی هێرشەکانی بوو بۆسەر بزووتنەوەکانی چەپ و کوردایەتی. ڕەوشێکی وەها لەئارادا نەبوو پێویستی بەپێگەیەکی جیاکاری بێت. بیرلەوە نەدەکرایەوە ببێتە ناوەندێکی تایبەت و درێژخایەنی بەرخودان. تەواوی نیشانەکان ئاماژەیان بەرووداو و هاتنی کودەتایەکی سەربازی دەکرد. دوو هەڵوێست لەئارادابوو ئەنجامبدرێ: یان ئەوەتا پەنامان بەرەو شاخەکان بردبووایە، یاخود بەرەو دەرەوەی وڵات، بۆ ڕۆژهەڵاتی ناوین پاشەکشەمان بکردبووایە. لەراستیدا پەنا بۆ هەردوو هەڵوێست بردرا. لەکۆتاییەکانی ۱۹۷۹ دا بەبێ ئەوەی بزووتنەوە زیانێکی ئەوتۆی بەربکەوێت خاوەنی تەواوی ئەو تواناکاریانە بوو کەبۆ هەردوولا پاشەکشێ بکات. پاشەکشێیەکە وردەوردە ئەنجامدەدرا. جگە لەهەندێ دەسگیرکردنی بێ بەختانەی وەکو "مەزلوم دۆغان و محەمەد خەیری دورموش" زیانێکی جددی ئەوتۆمان بەرنەکەوتبوو. توانیمان ببین بەبزووتنەوە، پارتی ڕاگەیەنرا، بەو پێگەو شوێنگانە گەیشتبوو کەبۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەردەوامی بەهەبوونی خۆی بدات و بڵاو ببێتەوە. هەربۆیە توانرا بەرامبەر بە کودەتای ۱۲ ای ئەیلول خاوەن پێشبینی بێت، بەرلەوەی کودەتای سەربازی ڕووبدات پێویستییەکان ئەنجامدرابوون. گرانەوە بۆ دەرەوەی وڵات بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بیری لێنەدەکرایەوە. لەمیانەی چەند پەروەردەو ڕاهێنانێکی سەربازی کادیران، شەڕکردن لەڕێگای شەڕی گەریلایی درێژخایەنەوە وەك " یاسایەکی شۆڕش" شرۆڤە دەکرا. باوەڕیمان بەوەدەکرد هەمووشتێك وەك پلان و نەخشەکانمان بەڕێوەدەچێت.

هەروەکو پێشبینی دەکرا، لەدوای ۱۹۸۰ چەند گروپێك لەڕۆژهەڵاتی ناوین پەروەردەکران و بەرەو وڵات گەڕانەوە. هەندێ خەبات لەپێناو ئاواکردنی بەرەیەك بەڕێوەبردرا ــ بەرەی بەرخودانی یەکگرتوو بەرامبەر فاشیزم ــ. بەڵام کاتێك ئیش و کارەکان بەگوێرەی پێویست بەڕێوەنەچوون پێداویستی ئەنجامدانی هەندێ خەباتی تیۆری خۆی سەپاند. هەربۆیە لەساڵی ۱۹۸۱ بەدواوە سەرەتا بابەتی " پرسی کەسایەتی لەکوردستان، ژیانی پارتی و تایبەتمەندییەکانی خەباتگێڕ" دوای ئەو

"رۆڵی توندوتیژی لەكوردستاندا" و "سەبارەت بەرێكخستن" بەشێوەی موحازەرە پێشكەشم كرد، دوای تۆماركردنی لەتایپ، كران بەكتێب. دوای ئەوەی خەباتەكانی یەكەمین كۆنفرانسی PKK (١٩٨١) و كۆنگرەی دووەمی PKK (١٩٨٢) ئەنجامدران، هەوڵدرا بەشێوەیەكی بنەڕەتی و هەمیشەیی بەرەو وڵات هەنگاو بهاوێژرێ. شەڕی فەلەستین ـ ئیسرائیلی ١٩٨٢ ئەم قۆناخەی خێراتركرد.

لەبنەڕەتدا رۆژهەڵات و باشووری كوردستان كە لەئەنجامی شۆڕشی ئێران هەلومەرجی گونجاوو لەبارتریان بەخۆوە بینیبوو: بۆجێگیربوون و بەڕێوەبردنی كاروخەبات لەباربوون. نەك بیر لەمەنەكرایەوە. هەڤاڵ "محەممەد قەرەسونگور" لەوێ بوو كەلەشەڕو پێكدادانەكانی سیفەرەك خاوەن ئەزموون بوو. ئەو توانایەی هەبوو پێویستییەكان جێبەجێ بكات. بەڵام كاتێك لەمانگی ئایاری ١٩٨٣ لەئەنجامی دڵسۆزی و بێ ئەزموونی خۆی بووە قوربانی و شەهیدبوو بێ شانسییەكی گەورەبوو. ئەوەی لە"دووران كالكان و عەلی حەیدەر قەیتان" چاوەڕواندەكرا كەبەئامانجی پڕكردنەوەی بۆشایی بۆ ناوچەكە رەوانەكران ناراستەكردن و جێگیركردنی رێبازبوو. هەروەها خاوەنی رێنماییەكی گشتی وەهابوون كەلەبۆتانەوە تا دێرسیم هێڵێكی درێژی بەرخودان پێشبخرێت كەپێشتر بەرێبەرایەتی هەڤاڵان "كەمال پیرو مەعسوم قۆرقماز" هەوڵی بۆ درابوو، دەستگیركردنی نابەجێ و بێبەختانەی "كەمال پیر" لەتەمموزی ١٩٨٠ دا زیانێكی گەورەبوو. ئەوانەی چاوەڕوانی هەنگاوی راستەقینەیان لێدەكرا، "دووران كالكان و هەڤاڵانی بۆ یەكەمین جار رێگایان لەپێش ئەندێشەیەكی وەها دەكردەوە، هەروەكو بڵێی یاری بەرێباز دەكەن. هێندەی بەبیرم دێتەوە دەمگووت: "دووبارەكردنەوەی بوویەرەكانی رۆژهەڵاتی ناوین، هەروەكو ئەوەوایە گوێدرێژەكە بۆیاخ بكەیت و بیفرۆشیتەوە خاوەنەكەی". كاتێك پێهەڵگرتنی چاوەڕوانكراو ئەنجامنەدران، ئاگر لەخۆبەردانی "فەرهاد كورتای" و هەڤاڵانی لەزیندانی دیاربەكر، ئەو ئەندێشەو بەرپرسیارێتییەی بەرامبەر شەهیدبوونی"مەزلوم دۆغان و كەمال پیرو هەڤاڵەكانی لامان دروست دەبوو، رەوشمانی بەرەو تووڕەبوون و كین ئەبرد. بەم ئامانجەش لەكانوونی دووەمی ١٩٨٤ ی كۆبوونەوەی كادیرانی ناوەندی كەژمارەیەكی دیاریكراو تێیدا بەشداربوون بەناوهێنان هەندێ هەڤاڵانمان بەتوندی رەخنەكرد ـ بەتایبەتیش دووران و جەمیل ـ.

٢. دووەمین هەڵمەتی"PKK"ی بوون.

ئەو قۆناخەی پێیگەیشتبووین خاڵی دووریان و جیابوونەوە بوو، ئاخۆ دەبینە بزووتنەوەیەكی پەنابەری، یان بزووتنەوەیەكی هاوچەرخی رزگاری نیشتمانی یاخود بزووتنەوەیەكی ئازادیخوازی گەل. بێدەنگی درێژخایەن و بەردەوامی بزووتنەوەی ئازادی بەرپرسیارێتییەكەی قورس بوو. بەتایبەتیش شەهیدانی زیندان و هەلومەرجەكانی ئەشكەنجەدان مسۆگەر پێویستی بەوەڵامدانەوە هەبوو. لەدۆخێكی پێچەوانەدا، ئەدەشیا مۆركی خیانەتمان لێنەدرێت. لەژێرئەم ئەندێشانەدا بەشێوەیەكی ناتەواوو درەنگوەختەوە پێشوازی لەهەڵمەتی ١٥ی ئابی ١٩٨٤ كرا. لەقۆناخی سەرۆك وەزیرانی "ئۆزال"دا دیسان هەڵوێستی دەوڵەت بەگوێرەی قورسایی پێویست نەبوو. بەهۆی ئەو

زهنییەتـەی گـەریلای وەك "گروپێکـی وێـڵ دەبـینی" هـیچ ئومێـدێکی بۆ هەڵوێست و نزیکبوونـەوە سیاسـییەکان نەدەهێشـتەوە. لەمیانـەی ئەومتمانـە بێسـنوورەی بەرامبـەر هێـزی سـەربازی کلاسـیك هـەیبوو، لەچاوەڕوانی ئـەوەدابوو لەماوەیـەکی کورتـدا سـەرکوتمان بکـات. لەمیانـەی پروپاگەندەیـەکی زۆرو بەهاتوهوتەوە شاڵاوی بۆهێنـاین. تـاوەکو کۆتـایی ١٩٨٤ هـیچ سـەرکەوتنێك لـەئارادا نـەبوو. پێش شەڕی گەریلایی کراوەبوو. بەڵام کاتێك ئەو فاکتـەرە ڕێگرانـەی نـاوخۆ ئـەو کۆسپانەشـی هاتەسـەر کـە "پ. د. ك" سەرچـاوەکەی بـوو، چـەندەی هەوڵـدرا نـەو هـەنگاوو هەڵمەتـە بەهێزانـە ئەنجامنـەدران کەچاوەڕوان دەکران. کاردانەوەی گەل ئەرێنی بوو. ئەوەی لەئارادا بوونی نەبوو، کادیرانی فەرمانـدەیی راسـتەقینەبوو کەبەرێوەبەرایـەتی بزووتنـەوەو رێکخسـتنەکەی بەرێوەببـەن. ئـەم کێشـەیە لەسـەرەتا تاکۆتایی مۆرکی خۆی لەئەنجامە ئەرێنییەکان (نێگەتیفەکان)دا.

ئـەو رەخنانـەی کـەمال پـیرو مەعسوم قۆرقمـاز سـەبارەت بەتێکۆشـانی چـەکداری پێشیانخسـتبوو واقیعـی بـوون. دوو هـەڤاڵی بـەهاداربوون کـەدەیانتوانی پێویسـتییەکان جێبەجێبکـەن. شـەهیدبوونی کەمال پیر لە ١٩٨٢، مەعسوم قۆرقماز لە١٩٨٦ زیانێکی گەورەبوو دەرهەق بەچۆنییەتی پێشخستنی شەڕ بەگوێرەی رێساکانی خۆی. دواتـر ئـەو پاشەکشێ رێژەییـەی ئەنجامـدراو بەسـتنی سـێیەمین کۆنگرەی PKK لـە١٩٨٦ بـوو بەخـەباتی پێشخسـتنی قـەیران. ئەمـەش بـەهۆی نـەبوونی تواناکارییـەکان نـەبوو، بەڵکو چەمکی خەوتن لەسەر ئەو تواناکاریانـە بەکاریگـەردەبوو کەبەهـەزارو یـەك بـەڵا ئـافرێنرابوون. هەڵوێسـتە ئاژاوەگێڕییـەکانی کەسـێرە تـادواراده دەمارەکـانی گرژدەکـردین. سـەرباری گشـت کەموکورتییـەکانیش لەساڵی ١٩٨٧ بـۆ پێهـەڵگرتنێکی جـددی و بەرچـاو دیسان لەمیانـەی رێنماییـەکی بـەرفراوان و تواناکارییـەکی دیـارەوە ئامـادەکرابوون. بـەڵام کاتێـك بوویـەری چـەتەگەرێتی نـاوخۆ کـە لەهەناوی بزووتنەوەکەدا جێگیربوو، پێبەپێ دۆخێکی زانـینی بـەخۆوەگرت و لەگـەڵ بێبەرپرسیارێتی کادیرانی ناوەنـدی بـوو بەیـەك، ئـەو کـارو خەباتانـەی زۆر بـەهاداربوون و بەفیدارکارییـەکی نائاسایی خەڵکانێکی بێژمار ئامادەکرابوون خستە دۆخێکی بێکەڵك، بێبەرهەم و لەکارکەوتوو.

بەرامبـەر بـەم رەوشـەی روونکردنـەوەی زەحمەتـە، پێگـەو شـوێنگەی سـەرۆکایەتی گشـتی کـەرۆژ لـەدوای رۆژ بارەگـەی گرانتردەبـوو پێویسـتی بەئەنجامـدانی شـیکردنەوەی گشـتگیرو قووڵکردنـەوەی پـەروەردە دەکـرد. سـەرباری تـەواوی زەحمـەتی و قورسـاییەکەیەوە بەشـێوەیەکی سـەرکەوتووانە بەرپرسیارێتی جێبـەجێ دەکـرا. لـەپێناو کەرامـەتی شۆڕشـگێری هـەر بەرئەنـدامێکی کـادیر مسـۆگەر یارمـەتی و هاوکـاری پێویسـتی پێشکەشـکراوە. لـەجیاتی رێـز لـەم کۆششـەبگرن و خۆشـیان کۆمـەك و بەشـدارییەکی بخەنەسـەر، بـەڵام کـەوتنیان بۆنـاو شـەڕێکی دەسـەڵاتی نـاوخۆیی تـەواوی هـەوڵ و کۆششـەکانیان ژەهـراوی دەکـرد. گروپـی "شـاهین بـالیج، شـەمدین سـاقق، جەمالـەکوێرو هـۆگر" کـە بە"چوارچەتە"کە ناویان دەبـەین، بەشـێوەیەکی فـەرمی کوشـتاری بەکۆمـەڵی کادیرانیـان دەسـتپێکرد. تاوەکو ئێستاش نازانرێ لەژێرناوی "لەناو شـەڕدا شـەهیدبوو" چـەندین کـادیرانی هێـژایان گوللـەباران کردووە. تاکو ئێستاش نهێنی مردنـی تاریـك و بـەگومانی چـەندین هـەڤاڵانی هێـژامان ئاشکرانەبووە.

چەندین مرۆڤی ئاسایی، ژن و منداڵ كەنەدەبوو بكرێن بەئامانج، كوژران. دەستپێشخەری (مبادرة) ـ ناوەندی لەئارادا نەمابوو. تاكو ئێستاش دیارنییە تا چ رادەیەك زانیاری راستیان بۆمن رەوانە كردووە.

تەنیا ئەوكاتە توانیم هۆشیاربیمەوە كە لەكانوونی دووەمی ٢٥ی مانگی ١٩٩٠ لەبەرچاوم هاورێی منداڵیم "حەسەن بیندال"یان شەهیدكردو گووتیان"لەكاتی راهێنان (تدریب)بەهەڵە لێیدراوە" سەرباری باوەڕییە گەورەكانی وڵاتپارێزی و سۆسیالیستیم، بەڵام ئەوتاوانە گەورانەی لەبونیادی بزووتنەوەكە بەشێوەیەكی هەرەدڕندانە ئەنجامدەدراو ناتوانرێ روونبكرێتەوە، رێگای لەپێش بێخەمی كردبوو. مەزەندەدەكرێ لەم نێوەندەدا لەژێرناوی قەڵاچۆكردنی سیخوڕێتی چەندین مرۆڤی بێتاوانیش لەنێوبردرابن. بەگوێرەی ئەوەی لەتەنیشت منەوە ئەنجامیاندا، لەوانەیە ئاستی تاوانەكانیان لەناوەوە (كوردستان) زۆر ترسناكتر بێ. كاتێك لەساڵی ١٩٩١ تاڵەبانی سەبارەت بەبابەتی "PKK" لەگەڵ توركیا رێككەوت، لەگەڵ "پ. د. ك"بەیەكەوە شانبەشانی توركیا بژاری "یان تەسلیم بوون، یان لەناوبردن" یان لەپێشدانابن و شاڵاویان بۆ سەربزووتنەوەكەمان هێنا، سەرەڕای خەباتی مەزن و قارەمانێتی و پشتگیری گەل، چەندەی هەوڵدەدرا نەماندەتوانی لەقەیران دەربكەوین. كۆنگرەی چوارەمی ١٩٩٠ و چەندین كۆنفرانسی ئەنجامدران لەنووسینی سەرئاو بەولاوە هیچ واتایەكی دیكەی نەبوو. سەرباری تەواوی ئەم خراپەكاریانە شیكردنەوەی قووڵی بەڵگەكراو، خەباتی كادیران كەساڵانە هەزاری تێپەڕدەكردو تەفلیبوونی رەنوو ئاسای گەل نەوەستا.

بۆیەكەمین جاربوو پێشكەوتن و گۆڕانكاری جددی لەبەرەی دەوڵەت دەبینرا، لەگەڵ ئەوەی هەڵوێستی ئەرێنی تۆركوت ئۆزاڵ سەبارەت بەئاگربەست و گفتوگۆكردنی كێشەكەو گووتەی "ناسنامەی كورد دەناسین"ی سلێمان دیمیراڵ ئومێدبەخش بوون، بەڵام جێگای متمانەنەبوون. ئەگەر لەبەهاری ١٩٩٣ تۆركوت ئۆزال نەمردبووایە، یاخود وەك بانگەشەدەكرێ نەكوژرابووایە، لەناو بزووتنەوەش وەك كاردانەوە بەرامبەر زیانە بێواتاكانی گەریلا شەمدین ساقق ٣٣ سەربازی بێ چەكی نەكوشتبووایە، لەوانەبوو ئاگربەست بەئاشتییەكی هەمیشەیی ئەنجامگیربێت. بەڵام رەوشی ناوخۆی دەوڵەت، لەناو "PKK" شدا بەدەستەوەگرتنی دەستپێشخەری لەلایەن گروپی چەتەگەرێتی و خیانەتەكەی تاڵەبانی و بارزانی بوونە كۆسپ لەپێش سەرگرتنی ئەم شانسە، مەسەلەكان ئاڵۆزتربوون و سنووری خۆی تێپەڕكرد. لەساڵی ١٩٩٤ تاوەكو ١٩٩٨ داكۆكیكردن لەسەر خۆدووبارەكردنەوە تارادەیەكی مەزن هەردوو لایەنی لەپەلوپۆخست. بەو بڕوایەی كەقۆناخی ٢٨ی شوبات دەنگێكی جیاوازمو لەساڵی ١٩٩٨ دەوڵەت بەبێخەمی و بێوەڵام نامێنێتەوە، هەنگاو بۆ ئاگربەستی یەكلایەنەنرا. لەئەنجامی داسەپاندن و فشارەكانی سەر سوریا ئەم وڵاتەم بەجێهێشت و ئەم قۆناخەش نەیتوانی رێگا لەپێش رێگەچارەیەك بكاتەوە. دەوڵەت وازی لەرەوشی شاڵاوی بەرفراوان نەهێنا. بەگوێرەی خۆی دەرفەتی بۆرەخسابوو، لەوباوەڕە دابوو مسۆگەر مەسەلەكە بەرێگای سەربازی تەواو بكات و كۆتایی پێبێنێ. كاتێك ماجەرا ناسراوەكەی ئەوروپا بەقۆناخی ئیمپرالی ئەنجامگیربوو، ئیتر هەنگاو بۆ قوناخێكی دیكە نرا. ئەم رەوشەش بەواتای دووەمین هەڵمەتی بە "PKK"یی بوون دێت.

ماوەی نێوان ١٥ی ئابی ١٩٨٤ تاوەکو ١٥ی شوباتی ١٩٩٩ کەدەتوانین بەفۆناخی "شەڕی چڕی ئاست نزم" بەناوی بکەین، دەشێ لەزۆر بوارو لایەنەوە هەڵسەنگاندنی هەمەلایەنەی لەبارەوە بکەین. هەروەکو چۆن دەتوانرێ هەڵسەنگاندن لەبواری مەسەلەکانی سەرۆکایەتی، پراکتیکی بەڕێوەبەرایەتی سیاسی و سەربازی بکرێت، لەهەمانکاتدا سەبارەت بەمەسەلەی هونەری شەڕو دەسەلاتیش دەتوانرێ ئەنجامبدرێت. هەروەها بەئەندازەی راستی و هەڵە سەرەکییەکان، دەتوانرێ هەڵسەنگاندن سەبارەت بەو کارو خەباتانە بکرێ کەمسۆگەر دەبووایە جێبەجێ بکرێن، بەلام ئەنجامنەدران. هەروەها لەسەرئاستی جیهان دەتوانرێ هەڵسەنگاندن سەبارەت بەهەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤییەت، هەڵبژاردنی کلینتۆن بۆ سەرۆکایەتی ئەمریکا، قەیرانی ئێراق و هەڵمەتی نوێی جیهانگیری بەشێوەیەکی قووڵ شرۆڤەبکرێت. هەروەها گرێدراو بەوە دەتوانرا چۆنییەتی تێپەڕکردنی چەپی کۆن و خاسییەتەکانی چەپی نوێ و خودی ئۆتۆپیای شۆڕشگێڕیش، لەبواری تیۆرییەوە سەرلەنوێ هەڵسەنگێنرێتەوە. دەتوانرا کەموکورتی و هەڵەی شرۆڤەکان دەستنیشان بکرێت و تەواوبکرێت.

٢. هەندێ هەڵسەنگاندن سەبارەت بە"PKK"

هەوڵمدا چوارچێوەیەکی کورتی گەلالەی مێژووی "PKK" دیاربکەم. بۆ ئەنجامدانی هەندێ شرۆڤەو هەڵسەنگاندن چەندەی بڵێی ئەزموونبەخشە. پێشتر گووتەیەکی وەهام بەکارهێنابوو: "ئەوەی شیدەکرێتەوە سات نییە مێژووە، کەس نییە کۆمەلگایە". کاتێك ئەمە لەسەر "PKK" پەیڕەوبکەین زیاتر دەرگی پێدەکرێت. ئەوەی لە"PKK"دا شیدەکرێتەوە، هەم مێژووی کوردە هەم کۆمەلگاکەیەتی. بەتەواوی لایەنە ئەرێنی و نەرێنییەکان(پۆزەتیف و نێگەتیف)ی بەمجۆرەیە. بەمەرجێك تەنیا بتوانین بەشێوەیەکی راست بیخوێنینەوەو وانەکانی لێوەربگرین.

هیچ کاتێك گومانم لەوەنەبوو کە"PKK"یی بوون لەدایکبوونی کوردی هاوچەرخە. بەلام بەتەواوەتی ئەقڵم ئەوەی نەبڕیبوو کەئەو تاکانەی بەکورد ناودەبرێن لەلایەك هێندە ناکۆك، بێواتاو لاوازبێت، لەلایەکی دیکەشەوە هێندە راستگۆ، فیداکارو ئازابێت. چەندین شیکردنەوەم سەبارەت بەکەسایەتی ئەنجامدا. تائێستاش ناتوانم بڵێم بەتەواوەتی لەکەسایەتی کورد گەیشتووم و شیتەڵم کردووە. چونکە زۆرلەوە دوورخراوەتەوە کە هی خۆی بێت. هەرچەندە لەڕواڵەتدا وەك کورد دیاربێت، لەناوەڕۆکدا ببوو بەشتێکی دیکە. تەنانەت هەستی بەرهەمندو ئاستەکانی خیانەتیش نەدەکرد. نەیاساکانی سەبارەت بەمرۆڤ، نەئاژەڵ دەرهەق بەو پەیڕەو نەدەکرا. هەروەکو بڵێی جۆری سێیەمی زیندەوەرانە.

ئەو رۆڵە سەرەکییەی لەمەسەلەی"PKK"یی بووندا هەوڵی بینینم دا، پەیوەندی لەگەڵ بواری هزریدا ئاشکرابوو. بەلام چ وەك تاك بێت یاخود کۆمەلگاو ئەو کوردە بێت کەوەك سەرچاوە نکوڵی لێدەکرا، چەندەی هەوڵمدا بەگوێرەی تیۆرییە کۆمەلایەتییەکانی لەئارادان شیتەڵ بکەین، بەلام لەکەموکورتی و پڕ لەهەڵە رزگاری نەبوو. هەرلەپێهەلگرتنی ١٩٧٥ دا هەروەکو بڵێی لەمیانەی

فەرموودەی زەردەشتییەوە سەبارەت بەئیمپریالیزم و داگیرکاری گەلانەی بۆچوونەکانم دانابوو. ئەم چوارچێوەیەی مەزمەندە دەکەم تائێستاش پارێزراوە، هیچی لەگرنگی و بایەخەکەی خۆی لەدەستنەداوە. ئێستاکەش دەتوانرێ بەکاربهێنرێ. چوارچێوەیەکی باشی ئەو بۆچوونە شۆڕشگێڕیانەبوو کەمۆرکی خۆی لەقۆناخ داوە؛ کۆمەك و بەشدارییەکی باشی لەشەڕی هێزی شۆڕشگێڕێتی کوردستاندا کرد. ئەو گەڕان و کۆبوونەوانەی لەچوارچێوەی ئەم گەلانەیە لەکوردستان ئەنجامەدا جێگای سەرنجراکێشان بوو. ئەو گووتەیەی لە کۆمەڵەی بیناسازانی ئەنقەرە لەئاداری ۱۹۷٦ پێشکەشم کرد ناوبانگی دەرخستبووم. دواتر لەئاگری، دۆغو بایەزید، قارس ـ دیگۆر، دێرسیم، بینگۆل، ئەلازغ، دیاربەکر، ئورفا، عەنتاب بەردەوام بوو، لەمانگی ئایار دیسان لەئەنقەرە کۆتاییم پێهێنا. ئەو کاروانەی لە ١٥ی ئایار تەواوبوو، لە ١٨ی ئایار وەڵامەکەم وەرگرت. کاتێك لە ١٨ی ئایار بەشەهیدکردنی هەڤاڵ "حەقی قەرار" لەلایەن عەلائەددین قەپانی ئەندامی گروپی "ستێرکاسۆر"ی گومانلێکراو وەڵاممان درایەوە، بەو واتایە دەهات مەنجەڵێك ناوی کوڵاو بەسەرماندا برێژن. ئەمە رووداوێك بوو ئاراستەی مێژووی گۆڕی. شیمانەی پەیوەندی ئەم گروپە گومانلێکراوە لەگەڵ "پ. د. ك" و پاشماوەی هەندێك گروپی تورك و تەنانەت هەندێ گروپی گرێدراوی دەوڵەت، بەشێوەیەکی خێرا شەڕی هێزی بەرامبەر چەند ئامانجێکی جیاواز خستبووە رۆژەڤەوە. هەرزوو شەڕی هێزی کەوتە ناو مەترسی بوون بەئامرازی شەڕی ماددی.

کاتی هەڵکەوتەی کوشتنی ٣٧ هاوڵاتی بوو کە لە ١ی ئایار لەخۆپێشاندانی کرێکاران لەئەستەنبۆڵ لەئەنجامی پیلانگێڕی کوژران و لەهەمانکاتدا هەوڵی تیرۆرکردنی "بولند ئەجەوید" درا. ئەوکاتانە بوو کەتورکیا رووخساری ڤێزەوەترین شەڕی ناوخۆیی پێوە دیاربوو. لەژێرئەم هەلومەرجانەدا بەخێرایی بەبڕیاری پارتیبوونی گروپ گەیشتین. وەك پێویستییەکی گرێدان بەبیرەوەری شەهید "حەقی قەرار" لەپاییزی هەمان ساڵدا لەشاری عەنتاب چوارچێوەی بەرنامەم ئامادەکرد. دووبارە گەڕامەوە ئەنقەرە، دواتریش لەگەڵ ئەو هاوسەرێتییە سەیرەی کەدەزانرێ لەسەرەتاکانی هاوینی ١٩٧٨ دا لەدیاربەکر گیرسامەوە. ئەگەر ئەم مەسەلەیەی هاوسەرێتییە وەك شەڕێکی گەورەی هێزی، سیاسی و هەست و سۆز هەڵسەنگێنرێ راسترە. لەبەرئەوەی کەسایەتی "کەسیرە" لایەنی عەلەوی، کوردو دەوڵەتی تێدا کۆببۆوە، سەبارەت بەو شەڕە هزرییەی تێیکەوتبووم تادوارادە بزوێنەرو هاندەربوو. کاتێك هاتەریزی گروپەوە وەك ژن دەبووایە ڤەبوون ئەنجامبدات و سەرنجراکێش بێت. هەروەکو ناوێکی مەنگ و ڤووڵ چەندە دەچێتە ناویەوە کاریگەری خنکێنەرانەی خۆی نیشاندەدات. دوو رێگا هەبوو دەتوانرا پەیڕەو بکرێت: یان دەبووایە بەتەواوەتی لێی دووربکەومەوە، یاخود مەترسییەکە لەوە دووربخرێتەوە کەبتخنکێنێ. دوورکەوتنەوە رێگایەکی هەرزان بوو، بەواتای دۆڕاندن دەهات. هەرچی داواکردنی هاوسەرێتی بوو لەلایەك لەپێناو بەختەوەری گروپ بوو، لەلایەکی دیکەشەوە ئەوەم بەراستبینی کەپێویستە لێکدانەوەو حیسابی راستەقینەی لەگەڵ من هەبێت. ئاشکرایە پەیوەندییەکی سیاسی، هزری و سۆزداری بوو. وەهابیرم دەکردەوە: سۆسیالیستێکی کوردبێت لەوە

باشتر نابێ، ئەگەر وەك شیمانەیەکیش ئەرکداری دەوڵەت دەربکەوێت، ئەوا ژیری و توانست دیاری دەکات کاممان ئەوەیتر بەکاردێنێ. هەرچەندە سنووردارییش بێت لەم لایەنەوە بڕوام بەخۆم هەبوو. بەڵام غرورم ئەوەی پەسند نەدەکرد کەژنێکی بەرواڵەت کورد بەم دۆخەی بەیەکێك لەئەندامانی دەوڵەت لەقەڵەمی بدەم. تەنانەت ئەگەر وەهاش بێت، دەتوانرا لەکەسایەتی ئەو ژنەدا تێکۆشان بەرامبەر بەدەوڵەت بکرێ. بەڵکو ئەم تێکۆشانە تەنیا لایەنەکانی بەرەو شەڕی قورس نەدەبرد، لەوانەیە بەرەو رێککەوتن و ئاشتیشی ببردبووایە. هەستی بەمجۆرەم هەبوو.

هەرچی بابەتی عەلەویگەراییە، لەبەرئەوەی هێندە نەریتی سوننیگەراییم بەجددی وەرنەدەگرت، وەك فاکتەرێکی دیکەی وروژاندن بینیم لەپەیوەندی بەستندا. وەها بیرمکردەوە: لەرێگای پەیوەندی دەتوانین هەردووکمان کۆمەك بە بەیەکەوەژیانی کوردە عەلەوی و سوننییەکان بکەین. لەبەرئەوەی بنەماڵەکەی لەیاخیبوونی دێرسیم لایەنگری کەمالیستەکانیان کردبوو، دواتریش جێگای خۆیان لەناو سۆسیال ـ دیموکراتێتی پارتی گەلی کۆماری (CHP)دا گرتبوو، لەلای من وەك دەرفەتێك بینرا. دەشیا سۆسیال ــ دیموکرات بۆ من ببێتە دەرگایەکی رێککەوتن و ئاشتی. بەڵام هەروەکو دواتر دەرکی پێدەکرێ، هەروەکو چۆن سۆسیال دیموکراتییەتی CHP بۆیاخێکی دەوڵەت بوو، چەپڕەوێتی و سۆسیال ــ دیموکراتێتی "کەسیرە"ش خاوەن هەمان کارەکتەربوو. لەئەنجامی شەڕە مەزنە دە ساڵییەکەی زەنییەت، رێککەوتن لەگەڵ کوردایەتی، عەلەویگەرایی و دەوڵەتگەرایی چەپڕەوی ئەم ژنە بەدینەهات. هەڵوێستی کوشتنم لەجێدا نەبینی کەرێکخستن هەیبوو. چەندە سەرسوڕهێنەرە هەروەکو لەمەسەلەی رفاندنە نامەردانەکەی دژی من ئەنجامدرا دیسان ئەویش بەیارمەتی دەزگای هەواڵگری یۆنان رفێنرا. لەدوای ئەم رووداوە کەلەساڵی ١٩٨٧ روویدا جارێکی دیکە بەدەرنەکەوتەوە.

هەندێ ساختەکار هەم لەناووەوەی رێکخستن هەم لەدەرەوە بەهۆی ئەم پەیوەندییەوە لەبڵاوکردنەوەی بووختانی گەورە، گومان و قسەو قسەلۆك دوودڵ نەبوون. لەراستیشدا ئەم شەڕەی زەنییەت لەوانەیە زەحمەتترین ساتەکانی ژیانم بووبێ کەپێویستی بەکۆششێکی نائاسایی و دەرەوەی توانای مرۆڤ هەبوو، شەڕی وڵاتپارێزی، ئازادی و ئەشق بوو کە لەوانەبوو بەرەو مرۆڤی کوردی ئازاد، بەتایبەتیش بەرەو شێوەگرتنی ژنی ئازادمان ببات.

ئەو پرسەی پێویستە پرسیار بکرێ: ئایا تا چ رادەیەك شەڕی زەنی راست و بەجێ دەبێت کاتێك لەمیانەی ئەنجامی بەمجۆرە سیاسەت و رووداوەکانی توندوتیژی بەیەکتربگەن. جێگای ئەمجۆرە پرسیارانە لەناو سروشتی سیاسەتی ستەمکاریدا نابێتەوە. ئاشکرایە نەخۆشییەکانی ئەمجۆرە سیاسەتە وردەوردە ئێمەشی دەگرتەوە.

دووەمین هەڵمەتی زەنی گەورە کەئەنجامەمدا هەڵسەنگاندنێك بوو بەناوی "مانیفێستۆی شۆڕشی کوردستان". بەتایبەت ئەم هەڵسەنگاندنەم لەتەممووزی ١٩٧٨ لەدیاربەکر بەدەستنووس نووسی. دەبێ ئاماژە بەوە بکەم کەئەم هەڵسەنگاندنەم لەناو هەلومەرجی شەڕی بەڵای "هاوسەرێتی" دا نووسی. دەگێڕنەوە، لەم قۆناغەدا "محەممەد خەیری دورموش و جەمیل بایق (هەڤاڵی دیکەش لەوانەیە کەمال

پیر بێت)" جارێكیان هاتوونەتە ئەوماڵەی تێیدا دەمامەوە. كاتێك رەوشی پەیوەندی نێوانمان دەبینن، دەكەونە ناو تووڕەییەكی مەزنەوە. دەڵێن " ئەم ژنە چۆن دەبێ وەها نزیكی رێبەرەكەمان ببێتەوە؟ وەرن بابیكوژین، مەسەلەكە بشارینەوەو نەهێڵین ئەم هەڤاڵەشمان پێی بزانێ". بەڵام هەڤاڵ كەمال پیر كەبەردەوام زانیویەتی گەورەیی خۆی بپارێزێ، بەرامبەر ئەم رەوشە هەڵوێستێكی پێگەیشتووانە نیشاندەدات. گوتوویەتی "بەهەرحاڵ دیارە هەڤاڵ شتێك دەزانێ، باتێمە لێیبگەرێین". بەڵام كاتێك لەزیندانی دیاربەكر لەمانگرتن تامردن دایە، هەروەكو بڵێی وەسیەت دەكات دەڵێ" پێویستە سەبارەت بەم مەسەلەیە پارتی زۆر هەستیار بێت و لەبیر نەكات". مانیفێستۆ، مانیفێستۆی دامەزراندنی ئەو پارتەیە كەبیرمان لەراگەیاندنی دەكردەوە. ئەو رۆژنامەیەی بەناوی "سەرخۆبوون" بیر لەدەرخستنی دەكرایەوە، لەیەكەمین ژمارەیدا مانیفێستۆی تێدا بڵاودەكرێتەوە. كاتێك سەبارەت بەمانیفێستۆ بۆ دواوە بگەرێینەوەو تەماشابكەین دەتوانین وەك گوزارشتی گشتگیری كۆبوونەوەی ١٩٧٣، فەرمانەكانی ١٩٧٥ و ئاخافتنە نهێنییەكانی ساڵی ١٩٧٧ هەڵسەنگێنرێ. ئاشكرایە كە لەمانیفێستۆی كۆمۆنیستی دەچێ. لەناوەرۆكەكەیدا دیارە تایبەت بەگەلی كوردستان نییە، بەڵكو بەشێوەیەكی ناراستەوخۆ موخاتەبەی تەواوی كۆمەڵگاكانی رۆژهەڵاتی ناوین دەكات. ناوەرۆك و ئسلوبەكەی (شێوازەكەی) لەنەتەوەگەرێتی زیاتر، نزیكی ئازادی كۆمەڵایەتی (كۆمەڵگا)یە. هەروەكو چۆن نەتەوەگەراییەك پەسند نەدەكرا كەئازاد نەبێت، بیر لەئازادییەكیش نەدەكرایەوە كەدەنگی نەتەوەیی نەبێت. لەمیانەی ئەو خێراییەی لەمانیفێستۆ وەرگیرا هەنگاونان بەرەو پارتیبوون ژیانیی و دەستلێبەرنەدراو بوو. تەنیا كێشە تەكنیكی و وردەكارییەكانی دەرهەق بەناوو بەشداران، گرفتی هێندە جددی نەبوون.

بەهۆی تایبەتمەندێتییەكانی ئەو قۆناخەی تێیدا بووین ئاواكردنی پارت مەسەلەی ناموس بوو، ئەو تواناكاریانەمان نەبوو یەكسەر وەڵام بدەینەوە. بەڵام لەهەرهەنگاوێكدا دەبینرا بۆشاییەكی گەورەی رێزوشەرەف لە ئارادایە. هەروەك بڵێی هەمووشتێك دووچاری خیانەت هاتبوو. شاخ ــ دەشت، گوند ـ شار، مێژوو ـ هەنووكە، تاك ـ كۆمەڵگا، دەوڵەت ـ هاووڵاتی، ژن ـ پیاو، منداڵ ــ دایك و باوك، رێگا ــ رێبوار، بەكورتی هەموو دووالیزمێك بەشێوەیەكی كوێرو خیانەتكارانە تەماشای دەكرد. مسۆگەر دەبووایە شتێك ئەنجامبدرێ. دەكرێ پارتی واتا بەم دووڕیانانە ببەخشێ و بیانخاتە رێگای چارەسەرییەوە. ئەوەی دامەزرابوو بەواتای پارتێكی تەسك نەبوو، بەڵكو شێوازێكی نوێی ژیان بوو. وەرچەرخانی ناسنامە دەسەپێنرا. بەهیچ بیانووێكەوە نەدەتوانرا تائەو رادەیە ناكۆكبوون و نەگونجاوبوون لەگەڵ وڵات، مێژووو هاوچەرخبوون روونبكرێتەوە. راستی و لاوازییەكانمان هەرچییەك بێت، دەستێوەردانی ئەم رەوشە مەرج بوو. لەم دۆخەدا بەپارتیبوون وەك چالاكییەكی گیانبازی (خۆكوژی) بوو. بەڵام بەزانینەوە خۆكوژی تاك نییە، بەواتای كاردانەوە بەرامبەر ئەو ژیان و رەوشەی كۆمەڵگا تێیدایە، خۆكوژییەكە لەپێناو تاقیكردنەوەی شانسی ژیانی شەرفمەندانەیە ئەگەر بەقەد كونی دەرزیش دەرفەتی هەبێت؛ بەواتایەكی دیكە چالاكی رزگاركردنی ناموسە. بەپارتیبوونمان شێوەیەكی سەربەخۆو تایبەتی چالاكی ناموس بوو كەبەشێوەی جیاواز پراكتیزە

دەکرا. من لەجیاتی ئەوەی خۆم فیدای ئەوچەمکە تەسکانەی ناموس بکەم کەلەمنداڵییەوە لێم رادەکرد، چالاکییەکی ناموس بڕاری من بوو کەواتایەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی هەبوو. روونکردنەوەی بەرۆژەفکردنی ئەم چالاکییە لەمیانەی بەرژەوەندی چینایەتی، نەتەوەیی، ئەتنیکی، ئایین و بنەماڵەگەرایی ئاستەمەو نابەجێیە. فاکتەری سەرەکی ئەوەبوو، کەچالاکی ئەو مرۆڤانەی ناو کۆمەڵگا (گەل)بوو کەبەهەزارو یەك زەحمەتییەوە خۆیان رۆشنکردبوو، ئەمەش روونکردنەوەی هەرە نزیك بەراستی بوو. لێکچواندنی بەئەنارشیتسە روسەکان (نارۆدنیکەکان)کە لەمێژوودا دەناسرێ زیاتر دەرکی پێدەکرێت. کاتێك تەماشای کاریگەرییەکەی بکەین دەتوانین بڵێین کەرۆڵی شێوازی پارتیبوونی بینیوە. یەکێك لەو پێشکەوتنانەیە کەوەڵامی پێداویستییەکی گشتی و شەرەفمەندانەی داوەتەوە.

ئەوخەباتە هزریانەی لەسەرەتاکانی ١٩٨٠ ئەنجامماندا زیاتر بەلای چارەسەرگردنی پەیوەندی نێوان سیاسەت و توندوتیژیدا بوو. ئاخافتنەکانی سەبارەت بەرۆڵی توندوتیژی لەکوردستان، بەرەی رزگاری نیشتمانی، پرسی کەسایەتی و رێکخستن زیاتر تایبەت بەچارەسەرکردنی کێشەوگرفتە بەرجەستەکان بوو. کاریگەری ئەزموونی فەلەستین ـ ئیسرائیلی رۆژهەڵاتی ناوین لەئارادابوو. خەبات و کۆششە فیکرییەکانی چەندین ساڵ بەردەوام بوو، تەنیا توانی توێژێکی سنووورداری لاوان هۆشیاربکاتەوە. هەژانی گشتی و قووڵی کۆمەڵگا گرێدراوی ئەو هەنگاوە سیاسی ــ سەربازییانەن کەکاریگەری لەسەرهەموو کەسێك بکەن. لەمیانەی هاوێشتنی ئەم هەنگاوانەوە، پارتیبوونی راستەقینە دەیتوانی کامڵبوونی خۆی بسەلمێنێ. لەرەوشێکی پێچەوانەدا وەك ئەوەی لێدەهات کەبەنەخۆشییەکی منداڵی بمرێت. کاتێك بەرخودانی زیندان لەگەڵ خەبات و کۆششەکانی رۆژهەڵاتی ناوین بوون بەیەك، ئەوا هەڵمەتی گەریلا ناچاری و دەستلێبەرنەدراو بوو. هیچ دژە شالاوێکی ئەرێنی لەئارادانەبوو کۆسپ بخاتە پێش ئەمە. دەوڵەت لەناو دۆخێکی نکوڵیکردن و سەرکوتکردنی سەرتاپاگیری دابوو. هەردوو دیاردەش لەپێگەی یەکتر نەناسین و پەسندنەکردنندا بوون. گەڕان بەدوای زەمینەی رێککەوتن لەخۆڕابوو. هەڵوێستە سەیرەکانی "کەسیرە"و"حوسێن یلدرم"ی پارێزەر کە لەم قۆناخەدا دەرکەوتبوو، دواتر ئێمەی بەرەو ئەو تێفکرینە برد ئایا دەشێ گرێدراو بەدەوڵەت بێت. بەڵام زەحمەت بوو سەرەداوێك بدۆزرێتەوە کەبەم واتایە بێت. تەنانەت نیشاندانی ئەم بوێرییە زەحمەت و قورستربوو. هەڵوێستەکانی دواتری "محەمەد شەنەر"و "سەلیم چروقایە"ش گومانی بەمجۆرەیان دەرهەق هەبوو. بەڵام ئەگەر هەڵوێستی خۆشیان بووبێت، ئەو هێزەی نەبوو سیخورییەکی هەرزانیش تێپەڕ بکات. هەربۆیە بیر لەوە نەدەکرایەوە حیسابێکی جددییان بۆبکرێت. هەڵسەنگاندنی سەبارەت بەهەڵمەتی ١٥ی ئابی ١٩٨٤ ئەنجامدرا دەرهەق بەوەنەبوو کەبۆچی ئەنجامدرا، بەڵکو لەبارەی نەخشەو فراوانییەکەی بوو. بەهیچ جۆرێك هەڵوێستێکی خوڵقکارانەی سەربازی نیشاننەدرا. جگە لەگەریلا لەهەموو شتێك دەچوو. بەردەوام ئەم پرسیارە دووپاتکرایەوە بۆچی نەتوانرا رێبازێکی راستی گەریلایی پەیڕەوبکرێت. تەنانەت نزمترین ئاستەی پێویستییەکانی پارتیبوون لەناو گەریلادا نەبینراو رەنگی نەدایەوە. لەو بڕوایەدام دوو فاکتەر رۆڵی لەمەدابینی. یەکەمیان: هەر لەسەرەتاوە پێداگرییە

گەورەكەی من لەپێناو لەسەرپێ راگرتنی ئەو كەسایەتییە لاوازانەی بەباوەڕی و هۆشیارییەكی بنچینەییەوە تەقلی شەڕی هزری و كۆششە كردارییەكان نەببوون. هەروەكو لەبزووتنەوە چەپەكانی توركدا دەبینرا. بنكە دەیخواست لەمیانەی قەڵەمبازێكی باروت تەقاندن ئەنجامگیر بێت. هەرچی ئێمەش بووین دەمانخواست خاوەن ژیانێكی شایستەو بەسەركەوتنیان بگەیەنین. لەم ناوەدا هەندێك كەسی خۆجێیی (محلی)كە بەخێرایی ناویان دەركرد، هەستیان بەبۆشایی ریزەكانی فەرماندەیی كردو لەپركردنەوەی درەنگ نەكەوتن. ئەم مەیلەی دواتر وەك گروپی "چوارچەتە" یەكلادەبێتەوە، نەك تەنیا پارتیبوون، بەڵكو بچووكترین پێویستییەكانی بەكۆمەڵگابوونیشیان نەدەناسی. لەوێڵ و چەتەكان خراپتر، ئەم توخمانە خراپەكاری و تێكدانی وەهایان ئەنجامدا تەنانەت ناقۆڵاترین سیخوڕی ناژاوەگێڕیش بەئەنقەست ناتوانن ئەنجامی بدەن. كاتێك جۆرێك لەرێگری خۆجێیی و كاریگەرییە لاوازەكانی پارت رووبەڕووی یەكتربوونەوە. گۆڕانكارییەك جێگای باس بوو كەسەریهەڵدابوو، ئەم رەوشە تاوەكو كۆتایی قۆناخی پووچەڵكردنەوەی دووەمین هەڵمەتی پارتیبوون بەردەوام بوو.

لەكاتێكدا هێشتا لەقۆناخی زهنییەتدا لەلایەن "كەسیرە"و "شاهین دۆنماز"و هاوشێوەكانیان هەوڵی بێكاریگەركردنی یەكەمین هەڵمەتی بەپارتیبوون دەدرا، دووەمین هەڵمەت لەلایەن چەتەگەرێتییەوە رۆحی دەكێشرا. هەر هەڵمەتێكی وەك تەگبیر بیری لێدەكرایەوە رووبەڕووی پێكهاتە كۆنكرێت بووەكەی چەتەكان دەبوەوەو دەتوایەوە. وەك رێبەرایەتی نەكەموكورتی ئێمە، نەپەلامارەكانی دەوڵەت و بەكرێگیراوەكان رێگایان لەپێش ئەوەنەكردەوە. كاتێك بڵێین پەینەبردن بەهێزی چەتەگەرێتی و نیشانەدانی هەڵوێستی بەكاریگەر هۆكاری سەرەكین، واقیعیترە. سەركەوتن نەهی سەرۆكایەتی، نەهی دەوڵەت، هی چەتەگەرێتی بوو. هەڵبەتە رەوشی ئێستا كەجاشەكانی دەوڵەت و سەرۆك جاشەكان زۆربەیان لەتەسلیمكارەكانن بەشێوەیەكی باشتر ئەم دیاردەیە روونەكاتەوە. بەڵام ئەم چەكەی دەوڵەت بەتەواوەتی پێیەوە نووسا هەروەكو كاریگەری بومەرانگ (چەكێكی تایبەت بە ئەبورژینەكانی تیرەكۆنەكانی ئوسترالیایە، كاتێك نامانج نەپێكی دژی خاوەنەكەی دەگەڕێتەوە) خاوەن ئەو كاریگەریەش بوو كەبەدژی خۆیدا بچێتەوە. دواتر ئەمە دەبینرا. هەروەكو چۆن لەسەرەتای ۱۹۹۰ كان پشتگیریكردنی سەرۆك خێڵەكانی باشوور دواتر بەشێوەی دەوڵەتی فیدراڵ رووبەڕوویان بوویەوە، سەرۆك خێڵە بەكرێگیراوەكانی باكووریش لەسەربنەمای جاشایەتی و تەریقەتگەرایی نیتر بەشێوەیەك لەپێكهاتەی سیاسی و سەربازی دەوڵەت بەجێبوون كەناتوانرێ رووبەڕووبوونەوەیان لەگەڵدا ئەنجام بدرێت.

لەبواری گەوهەرو ناوەرۆكدا، لەم قۆناخەدا دەزگای سەرۆكایەتی بەزیادەوە رۆڵی خۆی بینی. بەئەندازەی گرفتەكانی رێبازی سەربازی، سیاسی و ئایدیۆلۆژی، ئەوا لەهەوڵەكانی پەروەردەی سەرەكی كادیران، پەیوەندییەكانی گەل، لۆجستیك و چەكداركردن زیاترلەوەی چاوەڕوانی لێدەكرا رۆڵی خۆی بینیوە. لەوانەیە سەبارەت بەجێگیربوون مەسەلەی جێگۆڕكێ رەخنەبكرێت. بەڵام كاتێك ئەمەش لەگەڵ تواناكارییەكانی جولانەوە لەناو ئاسایشێكی درێژخایەندا بەراورد بكرێت، رەخنە هێزی خۆی

لەدەستدەدات. سەرباری ئامادەکردنی ئەو هەموو تواناکاریانە، بەڵام ڕێبەرایەتی پراکتیکی ڕێباز (بزووتنەوە) نەلەبواری سیاسی نەسەربازی ڕۆڵی خۆی نەبینی، ئەمەش مەسەلەیەکە هەرە زێدە بەپێویستی تاوتوێکردن و هەڵوەستە هەیە. لەپێناو گەیشتن بەسەرکەوتن هەمووشتێکیان لەبەردەستدا بوو. لەچەك تاوەکو پارە، لەجێگرتن تاوەکو پەیوەندی دەرەوە، لەپەیوەندییەکانی گەل تاوەکو پەیوەندی دەوڵەتان، لەهەمووجۆرە پاڵپۆراوێکی کادیرو جەنگاوەران، تاوەکو دەگاتە ژمارەیەکی زۆری کادیری پەروەردەکراو، تەواوی ئەم تواناکاریانە تەنیا بەدەستی بەرێوەبەرایەتییەکی دروستی سەربازی، سیاسی و ڕێکخستنی شێوەی پێدابووایە، ئەوا ئاراستەی گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکان زۆرجیاوازتر دەبوو. لەوانەیە دەسەڵاتی دەوڵەتێکی بەدەست نەدەهێنا. لەبنەڕەتدا ئەمە ئامانجێکە بەشێوەیەکی ئەوتۆ نەخشەی بۆنەکێشراوە. سەرباری ئەمەش بەسانایی دەتوانرا بەچارەسەرییەکی دیموکراتییانە بگەین. بەتایبەتیش بەبێ ئەوەی لایەنەکان هێندە زیانیان بەربکەوێت و دووچاری ئێش و ئازاربێن، دەتوانرا ئەم ئەنجامە بەدیبهێنرێ. چەتەگەرێتی ناودەوڵەت و ناو "PKK" هەروەها کۆمیتەی ناوەندی "PKK" بەرامبەر ئەنجامگیرنەبوونی بەرپرسیارە. چونکە خاوەن لەرۆڵی خۆی دەرنەکەوت و بەرپرسیارێتی خۆی جێبەجێنەکرد، هەربۆیە ئەمانە فاکتەرە سەرەکییەکانی کۆسپنانەوە بوون. ئاشکرایە کە دەوڵەت و "PKK"ش هیچ یەکێکیان سەرنەکەوتن. زیانێکی زۆریان بەرکەوت. بەرامبەر ئەمەش بەدرێژایی مێژوو، چینی سەردەستی دەرەبەگایەتی کوردان کە لەبنەوەیەو بەکرێگیراو بووە بەباشی بەرژەوەندی خۆیان بەرێوەبردووە.

ڕێبەرایەتی باوی خێڵایەتی باشووری کوردستان لەهەستیارترین ساتی شەڕی "PKK"بەرامبەر سوپای تورکیا، بەرامبەر هەندێك بەرژەوەندی تایبەت و گرنگ، بەبوێری هەنگاوی بۆ گەورەترین خیانەت هاوێشتووە. کاتێك لەگەڵ خیانەتەکانی ناوزیندان و زەمینەی شەڕ بەراورد بکرێ، دەبینرێ کەئەم خیانەتەی بەنهێنییەو نەخشەبۆکێشراوو تەڵەکەبازانەترە، زیاتر تورکیای هانداوە لەسیاسەتی چەتەکان بناڵێ. وەك پێویستییەکی پێکهاتەکەیان لەکاتێکدا سیاسییەکان لەسەرەتاوە بۆ ئەمەکراوەن، سوپاش بەهۆی ئەو زەحمەتییەی دووچاری هات، پەنابردنی بۆ ئەم سیاسەتە بووە سەرەتای ئەو ئەنجامانەی لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا لەناراداون ـــ بەتایبەت لەباشووری کوردستان ـــ. بێگومان بەرێوەبەرایەتی تورکیا بەهیچ شێوەیەك چاوەڕوانی ئەم ئەنجامەی نەدەکرد، وەك پەیوەندییەکی تەکتیکی هەڵیدەسەنگاند؛ بەخۆی باوەڕبوو لەگەڵ پاکتاوکردنی "PKK" کۆتایی پێدێت. هەروەها لەرەهەندە راستەقینەکانی پلانی ئەمریکا سەبارەت بەئێراق بێئاگابوو. ڕێبەرایەتی بەکرێگیراوی کوردان لەئامانجەکانی خۆیان هۆشیارو بەپلانتربوون. بەشێوەیەکی وەستایانە ئەمەیان لەپەیوەندی خۆیان لەگەڵ "PKK" و کۆماری تورکیاش بەرێوەدەبرد. ئەوەی بەشێوەیەکی رووکەشی و سادە هەڵسوکەوتی دەکرد، فەرماندەی مەیدانی "PKK" و کۆماری تورکیا بوون. هەڵسەنگاندنێکی فراوان و گشتگیری ئەم قۆناخە، چەندین راستی ڕووندەکاتەوەو ئاشکرای دەکات. بەتایبەتیش ڕوونکردنەوەی پەیوەندی و ناکۆکی نێوان چەمکی کلاسیکی دەوڵەت و چەمکی چەتەگەرێتی دەوڵەتی کۆماری تورکیا

بایەخێکی گەورەی هەیە. نەك تەنیا "PKK"، بەڵکو یەکێك لەو مەسەلە گرنگانەی پێویستە روونبکرێتەوە ئەوەیە، کامە سیاسەتمەدارو دەزگای ناو دەوڵەت خراپەکاری و تێکدانی مەزنی بەرامبەر هەبوونی دەوڵەت ئەنجامداوە. چۆن بەشێوەیەکی دابڕاو لەبنەما شۆڕشگێڕییەکانی کۆمار لەژێرناوی سەنتێزی تورك ـ ئیسلام بەرەو پێکهاتەیەکی دەوڵەت رۆیشت: ئایا رۆڵی شەڕی کوردستان، عەشیرەتگەری کوردان و سیستەمی جاشایەتی لەمەدا چییە؟ لەرێگای جاشایەتی و تەریقەتگەرایی دەوروبەرە ناییننییە دەرەبەگەکان رێگا لەپێش کامە گۆڕانکاری دژ بەکۆمار دەکاتەوە؟ ئایا بەرەو پێکهاتەیەکی فیدراڵی کوردان ناچێ؟.

بینینی کاریگەری و رۆڵی پێشکەوتنە نێودەوڵەتییەکان لەگەیشتن بەم رەوشەدا گرنگە. بەبێ هەبوونی ئەم پێشکەوتن و گۆڕانکاریانە ناتوانرێ تەنیا لەرێگای گۆڕانکارییەکانی بونیادی "PKK" و دەوڵەتی کۆماری تورکیا رەوش رۆشنبکرێتەوە. کاریگەری هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت ۱۹۹۰ کان و جیهانگیری و سەرۆکایەتی کلینتۆن، هەم بەشێوەیەکی راستەوخۆ هەم ناراستەوخۆ کاریگەرییان لەسەر رۆژهەڵاتی ناوین، تورکیاو کوردستان بەرفراوان بووە. لەبەرئەوەی هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت کاریگەری لەسەر ئاستی بڕیاری سوریاکرد، رێگای لەپێش دەرکەوتنی من کردەوە. پشتگیری دیپلۆماسی لاوازبووە، لەئەگەری پشتگیرییەکی گشتگیر بێبەش بووە. بەهۆی ئەو گۆڕانکارییە ناچارییەی جیهانگیری لەرۆژهەڵاتی ناویندا رێگای لەپێش دەکاتەوە، پێویستی باشتر بینینی پێش خۆمان دەسەپێنێ. لەدۆخێکی پێچەوانەدا لەچەندین وڵاتدا، لەسەرووی هەمووشیانەوە ئێراق، ناتوانرێ پێشتر گۆڕانکارییەکان پێشبینی بکرێ. لەرەوشێکی وەهادا دەکەونە ناو موحافەزەکاری چەمك و تیۆری کۆن و لەکاتی خۆیدا مەسەلەکان نابینرێ. جگە لەمەش دەبووایە هەست بەوەبکرێ کەلەگەڵ هاتنی "کلینتۆن" لەمیانەی تەکتیکی جیاوازەوە نزیکی ناوچەکە دەبێتەوە. ئەگەر بەقووڵایی دەرك بەسیاسەتەکانی ئەمریکا سەبارەت بەناوچەکە، تورکیاو کوردستان بکرابووایە، لەوانەیە نەکەوتباینایە ناو ئەو رەوشانەی کەدوای دەرکەوتنمان لەسوریا تێیکەوتین. رووکەشی و هەڵسەنگاندنە دەرەنکوەختەکان، رێگای لەپێش ئەوەکردەوە لەکاتی خۆیدا نەجوڵێینەوەو دەستپێشخەری لەدەست بدەین.

لەکاتی خۆیدا ئەنجامنەدانی گۆڕانکاری تیۆری ـ پارادیگماش کاریگەری خۆی لەکەوتنمان بۆناو ئەم رەوشە تکاکارییەی هەنووکەمان هەبوو. بەشێوەیەکی باش و بەگوێرەی پێویست رەوشی چەپ لەدواچارەگی سەدەی بیستەم و بزووتنەوە کەلتوورییەکان و فێمینیزم و کرانەوە ژینگەپارێزییەکان بەدواداچوونی بۆ نەکرا. هەروەها بەقووڵایی دەرك بەگرنگی تێکۆشانی مافەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگای مەدەنی نەکرا. پرۆگرام، رێکخستن، ستراتیژو تەکتیکەکانی "PKK" لەژێر کاریگەری قووڵی رێبازەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیشتمانی دابوو. ئەو گۆڕانکاریانەی لەکۆنگرەکان ئەنجامدەدرا لەئاستی تەکتیکی بەولاتر تێپەڕی نەدەکرد. تیۆری و چەمکە سەرەکییەکانی سەبارەت بەجیهان گۆڕانکاری بەسەردا نەهاتبوو. هەرچەندە شیتەڵکردنەکان قووڵدەکرایەوە، بەڵام نەبوونی

پارادیگمای نوێ، دەرفەتی ئەنجامدانی گۆڕانکاری ریشەیی نەدەدا. هێشتا بەشێوەی لاساییکردنەوەو قاڵبگەرایی نزیکی گۆڕانکارییە کۆمەڵایەتییەکان دەبوویەوە. زهنییەتی دۆگمایانە لەتێڕوانین سەبارەت بەکۆمەڵگاو سروشت بەکاریگەربوو. زهنییەتی چاخی ناوین تێپەڕکرابوو، بەڵام قاڵبگەرایی هزری سۆسیالیزمی بونیادنراو رێگای لەپێش تیۆرییەکی ئافرێنەر سەبارەت بەکۆمەڵگاو سروشت نەدەگردەوە. هەڵوێستی قاڵبگەرایی بینینی جیهانی دەوڵەمەندی دیاردەکان و، دەوڵەمەندێتی وەرچەرخان و گۆڕانکاری پەردەپۆش دەکرد. لەوەش گرنگتر قاڵبوونەوەی ئەوپەڕگەری سیاسی و سەربازی، کەسایەتی دەکرد بەتاکلایەنە. رەهەندو ئاستی پلەداری بەسەر پەیوەندییەکان دەسەپاند. نەخۆشی دەسەڵات هەروەکو نەخۆشییەکی بڵاوەبوو بەخێرایی تەشەنەی دەکرد. ئەوە خرابووە پلانی دووەم کەدیموکراسی وێستگەیەکی ناچاری یەکسانی و ئازادی کۆمەڵگایە کەلەپێناویدا شۆڕش ئەنجامدەدرێ. هەڵوێستی سیاسی ـ سەربازی بووە فاکتەری دیاریکەری تەواوی پەیوەندییەکان. ئەم رەفتارانەی لەزەمینەی سەربازیدا واتاداربوو، رەنگدانەوەی لەناوگەلدا نەخۆشییەکی سۆسیالیزمی بونیادنراو بوو.

تەنانەت گرنگیدان و پەیوەندیداربوون بەهەڵوێستی تیۆری نوێ و گۆڕانکاری چەمك لەئارادانەبوو. لەوانەیە ترس لەچەوتی بۆچوونەکان هەبووبێ. راکردن لەئاکامەکانی هەبوو. تەنانەت وەك دەزانرێ هەڵوەشانەوەی سۆڤییەت سەرلەنوێ تاوتوێکردنی سۆسیالیزمی دەکرد بەناچارییەك. هەرچەندە پەیوەستبوون بەکێشەکانی ژینگەو ژنان زیاد بووبێت، بەڵام قووڵایی تیۆری پێویست سنووردار بوو. دەشیا هەڵوێستێکی واقیعیانەتر سەبارەت بەئەتنیك، مەیلەکانی چینایەتی تەسك و ئابووریخوازی بشکێنێ و بەرەو رێنمایی راوەستەیەکی کۆمەڵگاری و دیموکراتییانە بچێت. هەرچەندە بەپێی کات دواتر هەڵوێستی هۆگرانەتر نیشاندرا، بەڵام ئەو قووڵاییەی نەبوو کەبەلاوەنانی بنبەستبوون فەراهەم بکات. لەراستیدا "PKK" بەپارادیگما (جیهانبینی)ی حەفتاکان بەرەو ساڵانی ۲۰۰۰ هاتبوو. هەرچەندە بەتەواوەتی پەرتەوازە نەببوو، بەڵام تاڕادەیەکی مەزن ئەرك و کاریگەری خۆی لەدەستدابوو.

لەهیچ گۆڕانکارییەکی دیاردەکاندا هەمووشتێك بەنەرێنی(نێگەتیڤی) هەڵناسەنگێنرێت. مێژووی "PKK" لەهەمانکاتدا مێژووی کوردو کوردستان، مێژووی گۆڕانکاری و وەرچەرخانی مەزنی بونیادە کۆمەڵایەتییەکەیەتی. دەتوانرێ بگووترێ دواچارەگی سەدەی بیستەم لەکوردستان مۆرکی "PKK"ی پێوەیە. ئەو وەرچەرخانە زهنی و سەراوبنبوونە کۆمەڵایەتی و سیاسییانەی لەگەڵ خۆی هێنا بووە بەموڵکی مێژوو.

سەرباری هەموو تێکدان و خراپەکارییە گەورەکان تاڕادەیەکی گرنگ و مەزن درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات. لەناوەوەو دەرەوەی وڵات، لەتەواوی پارچەکانی کوردستان زەمینەی توانست، تواناکاری لۆجستیکی، کادیران و چەندین گروپ و رێکخراوەکانی کۆمەڵگای مەدەنی ئامادەن بۆ ئاواکردنی هەمووجۆرە رێکخستنێك. ئاستی سیاسی گەل تابلێی بەرزبۆتەوە. جەماوەری "PKK" لەسەرتاسەری

کوردستاندا لەدۆخی پێشەنگی دایە. هەروەها لەدەرەوەی وڵات و مەترۆپۆڵەکانی دراوسێکاندا بەملیۆنان جەماوەری لایەنگرو هەوادار هەن. هۆشیاربوونەوەو رێکخستنێکی گەورەی ژنان لەئارادایە. هەروەکو بڵێی جیهانێکی نوێ لەدەوروبەری ژن لەدایك دەبێت. فاکتەرە راستەقینەو رەسەنەکانی هەڵوێستی تیۆری و چەمکی نوێ بەئازادی ژندا تێپەڕدەبێت. لاوان لەرەوشێکی هاوشێوەدان. لاوان کەهیچی لەپەیوەستبوون و گەرمایی خۆی لەدەستنەداوە، شوێنکەوتەیەکی بەبڕیاری نموونەیی کۆمەڵگای ئازادە. دروشمی"یان ژیانی ئازاد، یاخود هیچ "بووە بەو ئاڵایەی دەستی لاوان کەهەرگیز دەستی لێبەرنادەن. بەپارتیبوون گشتی بەفیڕۆنەچووە. لەمیانەی ئەزموونە مەزن و زەبەلاحەکەی، هەزاران کادیر، بەدەیان هەزار لایەنگرو جەماوەرە سەدان هەزاریەکەی لەژێرسایەی ئەو شێوەو ناوەڕۆکەی گونجاوی دەبینێ زۆر بەسانایی دەتوانێ سەرلەنوێ خۆی بونیادبنێتەوە. سەرباری چەمکەکانی چەتەگەرێتی و ئەو زیانە نابەجێیانەی شایستەی خۆی نەبوو، لەناوەندی کوردستان و تەواوی ناوچە ستراتیژییەکانی جێگیربوون بەهەزاران کەسەوە گەریلا درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات. لەکاتێکدا خۆی لەنەخۆشییە قورسەکانی رابردوو پاکدەکاتەوە، ئەوا لەرێگای ئەو ئەزموونە گەورەیەی بەدەستیهێناوەو لەژێرسایەی بەرنامەیەکی سیاسی واقیعیانە، لەهەموو کاتێك زیاتر بۆ سەرکەوتن ئامادەیە. سەرباری تەواوی گەمارۆکانی لەچواردەوری ئەنجامدراوە،"PKK" لەگشت گۆشەو لایەکانی جیهان پێگەو پەیوەندی دۆستانە دەپارێزێ و درێژە بەبەرەو پێشەوەچوونیان دەدات. بەهەزاران شەهیدی قارەمان چاوەڕوانی ئەو هەڤاڵانە دەکەن کەبەشێوەیەکی راست لەبواری هزری و کرداری نوێنەرایەتییان بکەن.

بەکورتی هیچ کاتێك لەو هەوڵ و کۆششانە پەشیمان نابینەوە کەبەناوی ئازادی دراوە. تەنیا زیانە نابەجێکان، پێداگرییە کوێرانەکان و جێبەجێنەکردنی ئەرکەکان لەکاتی خۆیدا جێگای ئێش و خەم و پەژارەیە. هەرچی ئێش و ئازارەکانن، بەردەوام بۆئەو کەسانەی نرخ و بەهاکەی دەزانن دەبێتە باشترین مامۆستا. ئەمجارە بەئارەقەی نێوچاوان وانەکانی چاکە و راستی و جوانی بەباشترین شێوە لەمامۆستا چاکەکەی فێر دەبوو.

ب ـ رەخنەو رەخنەدان بەناوی "PKK"

لەمێژوودا پێخەمبەرو داناکان گوتوویانە گەورەترین شەڕ ئەوەیە کە مرۆڤەکان بەرامبەر نەفسی خۆیان ئەنجامی دەدەن. دەگێڕنەوە کە"کالانۆس"ی بلیمەت بەرەزامەندی خۆی لەهیندستانەوە هاتۆتە سەردانی ئەسکەندەر، کاتێك بەر لەمەراسیمی ئاهەنگ خواستوویەتی خۆی بسوتێنێ، کەئەسکەندەر بینیویەتی پێداگری لەسەر جێبەجێکردنی چالاکییەکەی دەکات گوتوویەتی" ئەو بەسەر رکابەرانی لەمن گەورەتردا سەرکەوتووە". هەروەکو دەزانرێ ئەسکەندەر گەورەترین جەنگاوەری مێژوو بووە. تەنانەت ئەویش دەزانێ جەنگاوەرێتی زانست (دانایی) لەجەنگاوەرێتی خۆی واتادارترە. کاتێك حەزرەتی محەمەدیش شەڕی نێوان سوپاکان بە " شەڕی بچووك ـ الجهاد الصغری " بەناو دەکات، ئەوا

بەناوکردنی شەڕی نەفسی مرۆڤ"واتە شەڕی هزری بە" شەڕی مەزن ـ الجهاد الاکبر"بەهەمان واتادێت. لەراستیدا رەخنەدانێکی بەبنەماو وەرچەرخێنەر بۆتاك بەواتای گەورەترین شەڕ دێت. رەخنەدان ئەو شەڕەیە کەمرۆڤ بەرامبەر لاوازی، کەموکورتی و هەڵەکانی خۆی ئەنجامی دەدات. لەمیانەی گوزارەی زانستیانەتر، شەڕی ژیری ئەنالیتیکە بۆ بەلاوەنانی هەڵەکانی و شوێنپەنجە ئارەزوومەندییەکانی ژێری سۆزداری و گرێدانێتی بەوپێگە راستەی کەژیری ئەنالیتیکی دەستنیشانی کردووە. بێگومان ئەمەیە ئەو رووداوەی بەگەشەسەندنی مێشك بەناوی دەکەین. لەبنەڕەتدا جیاوازی نێوان مرۆڤ و ئاژەڵ سەرچاوەی خۆی لەشێوازی پەرەسەندنی بلیمەتی ژیری ئەنالیتیك وەردەگرێت.

بێگومان ناتوانین ناسنامەی کورد زۆر جیاوازتر لەکۆمەڵەی گشت مرۆڤەکان هەڵبسەنگێنین. پێناسەی گشتی سەردەمەکان (چاخەکان) بۆ ناسنامەی هەموو گروپە کۆمەڵایەتییەکان هاوشێوەیە. کاتێك جیاوازی تایبەتبوون (رەسەنێتی) دەخرێتەڕوو، ئەوانەی دیکە تاڕادەیەکی مەزن لێکدەچن. رەسەنێتی و تایبەتبوونی ناسنامەی کورد لەمیانەی شێوەگرتنی کۆمەڵایەتی و مێژوویی دیاری دەکرێت. بەشێکی گەورەی بەرگرینامەمان بۆ پێناسەکردنی ئەم رەسەنێتی و تایبەتبوونە پێناسەکرد. شێوەگرتن لەژێر کاریگەری سەرکوتکردنێکی زێدەڕۆیی هێزەکانی ستەمکاری، تاڕادەیەکی مەزن ئازادی و تایبەتبوونیان ناکام کردووە. لەمارژینالبوون زیاتر، وەك جۆری کۆمەڵگایەکی ناکام و پەتاداری لێکراوە. لەمیانەی شیکارەکانی کەسایەتی هەوڵی دەستنیشانکردنی ئەم تایبەتمەندێتییە پەتادارانەمان دا. بۆ بەلاوەنانی ئەمە تەگبیری کرداری گەورەمان پێشخست. بەپێچەوانەی مەزندەکان، لەبنەڕەتدا "PKK" گوزارشت لەئاساییبوونەوە بەرەو مرۆڤی هاوچەرخ دەکات ـ کورد بگات بەدۆخی مرۆڤی هاوچەرخ ـ. دەشێ گفتوگۆ بکرێ تاچ رادەیەك سەرکەوتووە یان نا. بەڵام ناتوانرێ نکوڵی لەوەبکرێ کەیەکێك لەواتا کۆمەڵایەتییەکانی ئەم ناوەڕۆکەی هەیە.

ئەگەر لەکەسایەتی "PKK"دا وەرچەرخان زۆر بەئێش و ئازاربێت، هۆکارە سەرەکییەکەی ئەو زەمینە کۆمەڵایەتییە کەدەخوازێ پشتی پێببەستێ. ئەگەر بونیادنانەوەی رێکخستن تایبەتمەندێتی دیموکراتییانە لەخۆوە بگرێ، ئەوا چاوەڕواندەکرێ چەندین کاریگەری زەمینەی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگا) بۆناو رێکخستن دزەبکات، کاریگەری لەتاکە تازە بونیادنراوەکە بکات و بیخاتە رەوشی بەردەوامی و پاشکۆی خۆی. لەرەوشێکی وەهادا یان هیچ کاریگەرییەکی لەسەر تایبەتمەندێتییەکانی کۆمەڵگانابێت، بەبێ خەمی دەمێنێتەوە، ئەوکاتە لاتەریکی و گۆشەگیری رێکخستن بەرامبەر بەکۆمەڵگا دەبێتەناچاری؛ یاخود پێکهاتەی رێکخستن بەتەواوەتی دەبێتە رەنگدانەوەی پاشکۆکانی کۆمەڵگا، وەك ئەوی لێدێت؛ لەدۆخێکی وەهادا رێکخستن نەخۆش و دەردەداردەبێ یاخود هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایە نامێنێ کەنیازی گۆڕینی لەئارادایە. ئەو پێگەیەی هاوسەنگەو ئارەزوو دەکرێ ئەوەیە؛ لەمیانەی کاریگەرییە شۆڕشگێڕی ـ گۆڕاوی رێکخستن کاریگەرییەکانی لەزەمینەی کۆمەڵگاوە هاتوون بکرێ بەکۆتێز و بەرەو پێکهاتەیەکی بالاتر ببرێت. لەم چوارچێوەیەدا

گەشەکردنی دیالەکتیکییانەی نێوان رێکخستنی شۆڕشگێڕی و ئەو کۆمەڵگایە بەدیدێت کەداخوازی گۆڕینی لەئارادایە.

هزری رەخنەگردن پەیوەندی بەئەرك و چالاکبوونی دیالەکتیکی پێشکەوتن هەیە. شێوازی کاری دیالەکتیکی نابەجێ ئاشکرا دەکات و تێپەڕکردنیان بەئامانج دەکات. لەماجەرای گەشەکردندا لێشاوی گونجاو بەسروشتی مەحاڵبوون بەبناخە دەگرێت. هەرچی هزری رەخنەدانە گوزارشت لەو هزرە دەکات کەسەبارەت بەو قۆناخ، بوویەرو رەوشانەیە کەبەرەو ئامانج ناچێ، لەگەڵ ئەنجامدانی چۆنییەتی و خەسڵەتەکانی ناگونجێ و بکەری مەسەلەکە تێیدەکەوێ. واتە گوزارشت لەکۆتاییهێنان بەو هزر، خەیاڵ، هەڵوێست و کردارە سەرنەکەوتووانە دەکات کەلەگەڵ گەشەکردنی دیالەکتیکییانە ناگونجێ، هەروەها بەهزرو کرداری راستت دەبەستێتەوە.

ئاستەمە بگووترێ "PKK" فۆرمی هاوچەرخبوونی بەدەستهێناوەو بەتەواوی لەم بوارەدا سەرکەوتنی بەدەستهێناوە. بەپێچەوانەوە لەو هەڵسەنگاندنانەی ئەنجامیش دراوە دەبینرێ گەتەنیا بەنیشاندانی کەموکورتی و هەڵەی گرنگ نەوەستاوە، لەناوەوەو دەرەوەش دووچاری خیانەتی گەورە هاتووە. هەربۆیە بەردەوام هزری رەخنەو رەخنەدان بەشێوەیەکی گشتگیر بەکاردێنێ. ئەگەر رەخنە ـ رەخنەدان پەیڕەوکرابێ، بەڵام لەپراکتیکدا ئەنجامی چاوەڕوانکراو دەرنەکەوتوون کەواتە لەراستیدا ئەو شەڕە ئەنجامنەدراوە کەداناکان بە"شەڕی نەفس" بەناویان کردووە. دیسان هەروەکو داناکان گوتوویانە بەناوی "رزگارکردنی رواڵەت ـ ظاهر" بەزانین بێت یان بەنەزانین، پەنای بردۆتە بەر رێگای خەڵەتاندنی خۆی و دەوروبەر. ئەمەش بکەرەکە دەخاتە رەوشێکی سەخت و ئاستەمترەوە. دەیخاتە رەوشی تاوانباری و دووڕوویی و تەڵەکەبازییەوە. لەدۆخێکی وەهادا لەجیاتی رەخنە ـ رەخنەدان پێویستە پەنا بۆسزای قورستر ببرێ. ئەم سزایانەش چەندین شێوەی لەجۆری دانپێدانان، تەشهیرو گۆشەگیری، دەستگیرکردن، ئەنجامدانی کاری پراکتیکی جیاواز دەگرێتەوە. تاوەکو بەئامانج دەگەی درێژە بەهەڵوێستەکانی راستکردنەوە دەدرێ. ئەگەررێکخستن ئەمە ئەنجام نەدات کەواتە لەگەڵ گەوهەری خۆی ناکۆکە؛ کەواتە بێزێزی بەرامبەر بەئامانج و پراکتیکی خۆی کردووە. زیاتر بەرەو پێشەوە بچێت بەکەوتنە ناوخیانەت لەقەڵەم دەدرێت. هەرچی رەوشی خیانەتە، خراپترین و مەترسیدارترین دۆخە کەکەسێك بەرامبەر ئەو کۆمەڵگاو رێکخستنە تێیدەکەوێ کەئەندامێتی. ئەگەر سووربوون لەسەرخیانەت بەڕاکردن ئەنجامگیر نەبوو‌بێت بەواتای شەڕێکی ئاشکرادێت، کەئەمەش لەبواری جەستەیی یان فیکری بەواتای مردن یان کوشتن دێت.

کاتێك بەمجۆرە راستینەی رەخنە ـ رەخنەدان پێناسەبکەین و لەسەر "PKK"ی پەیڕەو بکەین ئەوا دەشێ بەهەندێك ئەنجام بگەین کەگرنگی مێژوویی هەیە. پێشوەخت پێویستە ئەمەشی بخەینە سەر کەئەو کەس و رێکخستنانەی بوێری ئەنجامدانی رەخنە و رەخنەدانێکی بەپرەنسیپانە نیشاندەدەن، ئەوا بەواتای لاوازی نایێت، بەڵکو گوزارشت لەبەهێزی پێگەو شوێنگە دەکات. تەنیا ئەو رێکخستن و کەسانەی لاوازن، باوەڕییان بەخۆیان نییە و لەرەخنە ـ رەخنەدان رادەکەن. بۆئەوانە

ڕەخنەدان بەواتای ڕووخان دێت. هەرچی ڕەخنەدانە لەناوچوونە. بەپێچەوانەوە ئەوانەی بڕوایان بەخۆیانە ڕەخنە ـ ڕەخنەدان بەواتای سەرکەوتنی زیاتردێت لەئاراستەگرتن بەرەو ئامانج. بەواتای بەلاوەنانی کۆسپەکان و لەمیانەی هەنگاوی مسۆگەرو بەهێزەوە گەیشتنە بەئامانج. لەو ڕەخنە ـ ڕەخنەدانەی بەناوی "PKK"ئەنجامی دەدەم هێندە باسی ئەو بابەتانە ناکەم کەزۆرجار باسم کردووە، یان باسکراوەو لاوەکییە، کەپێویست نەبێ باسیان ناکەم. قورسایی دەخەمەسەر هەندێك بابەت کەبەتێڕوانینی من لەڕوونکردنەوەی هەندێ بابەتی سەرەکی ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی دەبێت:

١. سەرەتا پێویستە لەچەمك و بیرۆکەی پارتی دەستپێبکەین. پارتە هاوچەرخەکان زیاتر سەرچاوەی خۆیان لەکۆمەڵگای سەرمایەداری وەردەگرن کە لەسەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم گەشەیان کرد. پشت بەتوێژە چینایەتی و کۆمەڵایەتییەکانی دەبەستێ. لەسەرەتادا وەك چینی سەرەکی دووالیزمی بۆرژوا ـ کارگەر بەبنەما دەگرێ. لەمیانەی جەماوەریش باس لەپارتی "وردەبۆرژوا" دەگرێ کەوەك چینی ناوینە. بۆتەواوی ئەم پارتانە گەیشتن بەدەوڵەت ئامانجی سەرەکییە. لەمیانەی پێڕەوی شۆڕشگێڕانە بێت یاخود هەڵبژاردن، لەهەر پارتێکدا گەیشتن بەپێگەو پایەکانی دەوڵەت، بەواتای سەرکەوتن دێت. ئینجا ئەمە دەوڵەتێکی بونیادنراو بێت، یاخود بەئامانجی دامەزراندنی بێت، بۆهەمووشیان لەجێگای خۆیدایە. بەدەوڵەتبوون، بەواتای گەیشتن بەشکۆمەندی و بەدەستهێنانی بەرەکەت و زەوتکردنی داینەمۆی پێشکەوتن دەهات. هەروەها ئەم پێناسە بەبێ هیچ جیاوازی بۆ تەواوی چینەکان لەجێگای خۆیدایە.

دەشێ بگووترێ لەئامانجی دامەزراندنی "PKK"دا مەیلی بەدەوڵەتبوون بوونی هەبوو. ئەگەر بەشێوەیەکی ئاشکراش نەبێت، ئەمە گریمان و شیمانەیەکی سەرەکی بوو، تەواوی نومێدی ئەوەبوو یان بەودەوڵەتە بگات کە لەئارادایە، یاخود بەگوێرەی خۆی دەوڵەتێکی نوێ ئاوا بکات. تەواوی ڕەهەندەکانی تێکۆشان و چالاکییە ئایدیۆلۆژی، سیاسی، سەربازی، ڕێکخستنی و پڕوپاگەندەییەکانی لەدوا شرۆڤەدا ئامانجی دەوڵەتەو لەپێناویدا پەیڕەودەکرێت. هەرچەندە لەبواری تیۆریدا باس لەئامانجی کۆمەڵگایەکی کۆمۆنیستی بێ چین و بێ چەوسانەوە بکات، وەك ئەگەرێکی پێشوەخت پەسندکراوە تاوەکو بەرلەگەیشتن بەم ئامانجە بۆماوەیەکی درێژخایەن ئەو دەوڵەتە نەبێت کە بە"دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا" بەناو دەکرێت، ئەوا گەیشتن پێی مەحاڵە. لەدۆخێکی وەهادا بەئەندازەی تەواوی پارتەکانی سەدەی بیستەم ئامانجی دەوڵەت لەسەرووی ئەو فاکتەرانەوە دێت کە"PKK"شی بەستۆتەوە. هێندەی تەواوی پارتەکانی دیکە ئەمە بابەتێکە ناتوانرێ نکوڵی لێبکرێت کە"PKK" پەیوەندی بەبابەتی دەوڵەت و ناواکردنی هەبووە، ئیرادەی نوێنەرایەتیکردنی دەوڵەتی لەخۆوەگرتووە. دەتوانرێ گفتوگۆ لەسەرئەوە بکرێ تاچ رادەیەك لەپێناو گەیشتن بەم ئامانجە بەشێوەیەکی هۆشیارو کارامە تێکۆشانی کرد. دەتوانرێ ئەوە هەڵسەنگێنرێ پێیگەیشت یان پێی ناگات. هەروەها دەتوانرێ شرۆڤە لەم بارەیەشەوە بکرێ ئاخۆ لەدوالیزمی دەوڵەتی بۆرژوا ـ پرۆلیتاریادا لەکامەیان نزیکتر بووە. بەڵام ئەگەر بڵێین "PKK" هیچ نیازێکی چڕبوونەوەی سەبارەت بەمەسەلەی

دەوڵەت نەبوو، واقیعی نابێت. دیسان لەو دەوڵەتبوونەی مەبەستی بووە مارکەو نیشانەکەی کورد یاخود نەتەوەیەکی دیکە بووبێت هیچ لەگەوهەری مەسەلەکە ناگۆڕێ. ئەوەی گرنگە بەدەوڵەتبوونی بەبنەماگرتووە یاخود نا. بەگوێرەی ئەوەی بەبنەماگرتنی شیمانەی هەرە لەپێشە، ئەوا شتێکی سروشتییە کەشێوازی کەسایەتی، رێکخستن و کاری بەدەوڵەتبوون مۆرکی خۆی لەتەواوی پراکتیك و ئامانجەکانی دیکەی دەدات. هەروەکو چۆن ناوەندی سەرەکی پەیوەندی تیۆری سیاسەت و دەوڵەت دەبێ، ئەوا بابەتی سەرەکی ستراتیژی و تەکتیکیش دەبێتە دەستبەسەرداگرتنی دەوڵەت، لەم پێناوەشدا پێگەگرتنی کورتخایەن یان درێژخایەنی چینایەتی، هەڵبژاردنی هاوپەیمانی و دۆست و شێوەکانی رێکخستن و چالاکییەکانی دیاری دەکات. تەواوی خەباتەکانی رۆژانە گرێدراو بەو بناخە تیۆری، ستراتیژی و تەکتیکیانە ئەنجامدەدرێت.

ئەنجامدانی تەواوی خەبات و تێکۆشانەکان بەرە ـ پارتی سەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەم لەسەرئەم ئاراستەیە ئەم گریمان و شیمانەیەمان پشتڕاست دەکاتەوە. سەرەکیترین پرسیار ئەوەیە، بەم شێوازەی پارتیبوون بەئامانجەکانی گەیشتووە یان نا. بەگوێرەی ئەوەی تەواوی پارتەکانی بەناوی چین و نەتەوەی جیاواز ئاواکران، بەدەوڵەتبوون گەیشتن و بەپێی پێویستیش دەسەڵاتیان بەدەستبوو، ناتوانرێ بگووترێ بەئامانجی خۆیان گەیشتوون. بۆئەوەی ئەم راستییە دەستنیشان بکرێت هێندە پێویستی بەنیشاندانی بەڵگەنییە. ئاشکرایە کەهەردوو سەدەی ۱۹ و ۲۰ ئەو سەدانەن کەهەرەزێدە شەڕ، بێدادی، ستەمکاری و رووخانی تێداڕوودا. بۆمبای ئەتۆمی لەسەرملی مرۆڤ دانراوەو سەپێنراوە. هەمووجۆرێکی سەرکوتکردن و کوشتار، توانەوەو وەك خۆلێکردن (ئاسیمیلاسیۆن) تاقیکراوەتەوە. لەئەنجامدا لەسەرەتاکانی ۲۰۰۰دا شارستانییەتێك بەردەوام بووە کەکۆمەڵگاکەی رەگەزگەراییە، پیسبوونی ژینگە ترسناکە، کەلێنی نێوان دەوڵەمەند ـ هەژار لەئارادایە، لەئازادی بێبەشەو یەکسان نییە. بەلانی کەم پارتەکانی پرۆلیتاریا کەبەئامانجی گەورە دامەزرێنران هێندەی پارتە بەناو بۆرژوازیەکان بەرامبەر ئەم ئەنجامە بەرپرسیارن. هەروەکو دەزانرێ ئەزموونەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو ئەنجامی زۆر دواکەوتووتری لەوەی ئەزموونی بۆرژوای کلاسیك هێناناراوە. شتێکی سروشتییە کەپارتە کۆمۆنیستییەکان (پارتی پێشەنگ) بەرامبەر ئەمە بەرپرسیارن.

لەبارودۆخێکی وەهادا پارتیبوونێك کەخۆی وەك ئیرادەیەکی چڕبۆوەی تەوەرەی دەوڵەت ببینێ، لەگەڵ ئەوخەسڵەتانەی ئازادی و یەکسانی پێچەوانەیە کە لەسۆسیالیزمدا چڕدەبێتەوە، ئەویش بانگەشەی بۆ دەکات؛ لەگەڵیدا ناکۆکە. ئەو پارتیانەی بەدەوڵەتبوونیان کردۆتە ئامانج چاوەڕوانی ئەوەیان لێناکرێت بەبانگەشەکانی ئازادی و یەکسانی بگەن و پەیڕەوی بکەن. بەپێچەوانەوە کردەوەو پراکتیکەکان ئەوەیان سەلماندووە کەنێوانیان لەگەڵدا زیاتر دەکرێتەوە. ئامرازی شیکردنەوەی ئەم ناکۆکییە، دەستبەردانە لەو ئیرادەیەی ئامانجی دەوڵەتبوون لەخۆوە دەگرێت. واتە گەیشتن بەپێناسەی دەوڵەت = نەبوونی ئازادی، دەوڵەت = نەبوونی یەکسانی و بەشێوەیەکی ریشەیی دەستبەردانە لەو پارتەی خۆی بەمەسەلەی دەوڵەت (دەوڵەتبوون) کلیل کردووە. بینینی پارتیبوونێك بەناوی دەوڵەت

یاخود پارتی ئاواکردن لەپێناو بوون بەخاوەنی دەوڵەت، بینینی وەك هەڵەیەکی بنچینەیی و لەمیانەی رەخنەدانێکی راستگۆیانە دەستبەردان لەمجۆرە پارتیبوونانە راسترین هەڵوێستە. هەم خەیاڵی بەدەوڵەتبوون هەم یەکسانی و ئازادی بەیەکەوە نابێت. پێویستە یەکێکیان ئەویتریان بەلاوە بنێت. باڵێی وردبینەوە: باس لەرووخان و سەراوبنکردن ناکەم. چەمکی بەلاوەنان گرێدانی بەبیرۆکەی"کوژانەوەی (کزبوونی) دەوڵەت، هەیە کەلەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم "ئەنگلس" سەرنجی بۆ راکێشابوو. بۆ سۆسیالیزم دەوڵەت وەك تۆپە ئاگرینەکە پێویستە وردەوردە بکوژێتەوە. من ئەوەم بەتیۆری " تۆپی بەفرین و، تۆپی ئاگرین" بەناو کردبوو. ئەم تۆپە بەفرینەی بەهەزاران ساڵە گلۆر دەبێتەوەو هەرەس ئاسا گەورەبووە، نەك وەك سۆسیالیزم ئازادی و یەکسانی لەگەڵ خۆیدا ناهێنێ، بەڵکو کاتێك بیخەنە ژێررکێفی خۆیانەوە ئەوا پێشخستنی فشارو بێدادی جێگای باس دەبێت. لەبەرئەوەی دەوڵەت کۆنترین ئەریتی کۆمەڵگای چینایەتی و پلەدارییە نابێ وەك ئامرازێکی بەدەستهێنانی ئازادی و یەکسانی هەڵبژێردرێ.

بڕاری دەوڵەت لەپێناو گەیشتن بەئازادی و یەکسانی گەورەترین هەڵەیە. کاتێك بۆناو قووڵاییەکانی مێژوو شۆڕببینەوە نموونە گەورەکانی ئەم هەڵانە دەبینین. تەنانەت ئایینی مەسیحی کە سێسەد ساڵ بەرامبەر بە ئیمپراتۆریەتی رۆما جەنگا، دوای ئەوەی بەدەوڵەتبوونی خۆی ئەنجامدا لەوە دوورکەوتەوە کەخەیاڵی ئازادی و یەکسانی هەژاران بێت. خۆی بووە بەئیمپراتۆریای کۆمەڵگایەکی چینایەتی. پێگەی دیموکراتی و کۆمەڵکاری هێزە گەورەکان دوای ئەوەی گەلەکانیان کردووە بەخاوەن دەوڵەت بەخێرایی لەپایەی ئازادی و یەکسانی دوورکەوتوونەتەوە. کۆمەڵە رەوەندە گەورەکانی وەك جەرمەن، عەرەب و تورك دوای ئەوەی چینی باڵایان بەدەوڵەت بوو وردەوردە بونیادە دیموکرات و کۆمەڵکاریەکەی جارانیان لەدەستدا. مێژوو پڕە لەمجۆرو شێوازانەی لەدەستدانی ئازادی و یەکسانی. ئەو وەڵامەی دەیدەینەوە پرسیاری: ئەگەر دۆخێکەو راستینەکە وەهایە بۆچی بڕاری دەوڵەت باڵادەبێ، پەیوەندی بەناوەرۆکی دەسەڵاتەوە هەیە.

٢. کەواتە پێویستە دەسەڵات شیبکەینەوە، دەسەڵات چییە؟ دەسەڵات دۆخی ئەو دەوڵەتەیە کە کەوتۆتە رەوشی کرداری و جێبەجێکردنەوە. دەوڵەتی قۆناخە، پڕکردنەوەی ناوەوەی دەوڵەتە بەچین و توێژەکان، چینەباڵاکانی ئەتنیك، ئایین، قەومی قۆناخ. زاڵبوونی توێژە رێکخراوەکانی گروپە نەتەوەیی، مەزهەبی، خانەدان و چینی نوێیە لەسەر دەزگاکانی. دەستنیشانکردنی پەیوەندی، رێکخستن و چالاکی ئەم توێژانە وەك هێزی ستەمکاری و چەوسانەوە بەواتای دەوڵەت دێت. هەروەکو ئایدیۆلۆژیا دەوڵەتگەراکان بانگەشەی بۆ دەکەن دەوڵەت نەخودی خوداوەند و نەسێبەرەکەیەتی، نەدایکی پیرۆز و نەباوکی پیرۆزە، نەپادشای ـ خوداوەند نەبەرجەستەترین شکۆمەندی ئەقڵ، هیچ یەکێکیان نییە. لەسەردەمی یەکەمین کۆمەڵگای چینایەتی و پلەداری مێژووەوە کردارو چالاکی دەستبەسەرداگرتنی ئەو زێدە ـ بەها و بەرهەمانەیە کەکۆمەڵگاکان بەهەزارویەك رەنج و ئارەقەی نێوچاوانیان کۆیان کردۆتەوە، ئەمەش لەمیانەی ستەمکاری و تەڵەکەبازییەوە لەلایەن هەندێ

گروپەوە ئەنجامدەدرێ. ئەو دەزگاو ڕێسایانەیە کە ئەمجۆرە کردارانە ئەنجام دەدات. دەسەڵات وەك چالاکی ئەو گروپانەیە کەچۆن بخوازن بەمجۆرە دەزگاو ڕێساکان پڕدەکەنەوەو بەکاری دێنن.

لەبەرئەوەی لەبەشی کۆمەڵگاکاندا بەدرێژی باسی پێناسەی دەسەڵاتمان کرد، لێرەدا هەوڵدەدەین بەکورتی بیبڕینەوە: هۆکاری هێندە سەرنجڕاکێشیەکەی بۆئەوە قەرزارە کەشانسی خاوەنداریێتی زۆرترین توانستەکانی بەهاکانی کۆمەڵگایە. دەسەڵاتداریێتی گوزارشت لەخاوەنداریێتی دەوڵەمەندێتییە کەڵەکەبووەکان و پێڕەوو هێزی ئەو ڕێساو دەزگایانە دەکات کەدەتوانێ زیادیان بکات. کاتێك بەگووتەی بریقەدار بانگەشەی ئەوە دەکرێت کەلەرێگای دەسەڵاتەوە ئازادی، یەکسانی و خۆشگوزەرانی دێنێ، ئەگەر بەزانینەوەبێت یان بەنەزانین بەو واتایەدێت کەخۆی، دەوروبەری و ئەو کۆمەڵگایە دەخەڵەتێنێ کەپشتی پێدەبەستێ. لەرێگای دەسەڵاتەوە، ئەشۆڕش ئەگۆڕانکاری، هیچ یەکێکیان ئەنجام نادرێت. لەمیانەی دەسەڵاتەوە بەهاکان زەوتدەکرێن، دابەشدەکرێن، هەروەها دەسەڵات جێگای ئافراندنی بەهانییە، بەڵکو جێگای بەکارهێنان و خەرجکردنێتی. ئەگەر بەشێوەی باج وەرگرتن بێت یان زۆرداری، لەکۆمەڵگای وەردەگرێت لەنێوان ئەندامەکانی خۆی بڵاویاندەکاتەوە. ئەنجامدانی پرۆژەو بەرهەمهێنانیش، واتە ئابووری دەوڵەتیش لەرێگایەکی دیکەی تاڵان و بەدەستهێنان و کۆکردنەوەی بەها بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. لەوانەیە بگووترێ سیاسەتمەدارێکی گەورەی چینی زەحمەتکێشان، یەکێکی وەك لینین بۆچی ئەم ڕاستییەی نەبینی؟ ئەمە پێویستی بەڕوونکردنەوەی گشتگیرو بەرفراوان هەیە. بەڵام زۆر بەکورتی ئاماژەی پێدەکەین: تەواوی مێژووی سەدوپەنجا ساڵەی سۆسیالیزم لەسەر بنەمای جیهانبینی (پارادیگمای) گەیشتن بەدەسەڵات ئاواکراوە. ئەوەی "لینین" لەکورتە ڕێگاوە ئەنجامیدا، پراکتیزەکردنی ئەم پارادیگمایەو هەوڵەکانی دۆزینەوەی ڕێگاو پێڕەوی ڕاستی بوو. هەرچەندە گوتوویەتی "سۆسیالیزم بەپێشکەوتووترین دیموکراسیدا تێپەڕدەبێت" بەڵام خۆی و پارتەکەی لەرێگای کورتترین ڕێچکەی دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاریا هەنگاونان بەرەو سۆسیالیزمیان وەك سەرەکیترین هێڵی تەکتیکی دەستنیشانکردووە. لەهەلومەرجی بوونی ئیمپریالیزمدا، ئەمەیان وەك جەمکێکی بنچینەیی دەستنیشانکردووە کە پارتی ـ دەسەڵات لەئارادا نەبن ناتوانن لەسەر پێیان بوەستن. تەنانەت حەفتاساڵیشی بەسەردا تێپەڕبووبێت، لەدواییدا مێژوو سەلماندی کەئەم بۆچوونە ڕاست نییە.

ئەم ڕاستینەیەش بەوواتایە نایەت کە لینینزم ـ مارکسیزم هەمووشتێکی هەڵەبووە. تەنیا ئەوە دەسەلێنێ کەتێزی پارتی ـ دەسەڵات هەڵەیە، بەرەو سۆسیالیزممان نابات. بێگومان لەبەرئەوەی پێگەو پایەی مارکس و ئەنگلس تەنیا بەتیۆریزانی سنووردارە، ناتوانرێ بەتەواوەتی شوێنگەیان لەمەسەلەی دەسەڵات ـ دەوڵەت دیاربکرێت، چونکە ئەقڵمان پەی پێنابات. بەڵام باسی ئەوەیان کردووە کەپێویستە بۆماوەیەکی کورت وەك ئامرازێکی حوکمڕانی دەوڵەت بەرامبەر بۆرژوازی بەکاربهێنرێ. ئەنارشیستەکانیش لەئارادان کەدەوڵەتگەرانین. چەندین ئۆتۆپیاگەراش هەن. لەچەندین شوێن و قۆناخی جیاوازدا ئەو دیموکراسیانەش پراکتیزەکراون کەدەوڵەتگەرایی نەبوون. چەندین دەوڵەتی

سۆسیالیستیان رەخنەگردووە، باسی ئەوەیانکردووە پێویستە بەخێرایی دەوڵەت بکوژێتەوە. روسیای سۆڤییەتی پڕە لەنموونە مێژووییەکانی ئەمە. وەك ئەنجام: بەکارهێنانی دەوڵەت و دەسەڵاتی دەوڵەت لەپێناو گەیشتن بەئامانجەکانی رزگاری و ئازادی و یەکسانی، نەك هەر پێت ناگەیەنێ، بەڵکو دوورت دەخاتەوە. بەراستی ئەگەر دەخوازن گرێدراوی ئەم ئامانجانە بن و بەسەرکەوتوویی پێی بگەن، پێویستە مۆدێلی سیاسی جیاوازتری ئامرازی بەرە ـ پارتی وەك ئامرازی سەرەکی تێکۆشان وێنابکەن، بەئاستی رامانێکی تیۆری و چەمکئامێزی بگەیەنن. ئەمەش گرنگی و بایەخێکی مێژوویی هەیە. تەنیا کاتێك بەشێوەیەکی راست وەڵامی ئەم پرسیارانە درایەوە دەشێ پارتە نوێکان واتایەکیان هەبێ.

ئەوەی پێویستە گرێدراو بەدەسەڵاتەوە پرسیاربکرێ: دەسەڵات هێزی خۆی لەکوێ وەردەگرێت؛ دەستبەسەرداگرتنی ئەو هەموو نیعمەتە و حوکمکردن بەسەر ئەم بەهایانەدا چۆن فەراهەم دەبێت؟ ئەم پرسیارە بەرەو ئەوەمان دەبات کەهێز سەرچاوەی دەسەڵاتە، هێزیش لەمیانەی شەڕەوە دەستنیشاندەکرێت. کەواتە پێویستە زۆربەباشی ببینرێ کەئەقڵی کۆمەڵگا سەرچاوەی دەوڵەت و دەسەڵات پێکناهێنێ، بەڵکو هێزو شەڕ لەژێریدا شاراوەیە. دەوڵەت و دەسەڵات وەك ئامرازی چارەسەرکردنی کێشەکانی کۆمەڵگا سەرهەڵنادەن. تاوەکو رای گشتی وەك سەرچاوەی چارەسەرکردنی کێشەو، دەوڵەت و دەسەڵاتیش وەك هێزی حوکمڕانی و بەکاربردن لەیەکتری جیاواز نەکەینەوە، ئەوا دەکەوینە ناو هەمووجۆرە ئاڵۆزییەك. لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا هیچ کردەوەو چالاکییەکی کۆمەڵایەتی لەئارادا نییە کە دەسەڵات دەستی تێوەرنەدابێت و پێینەگەیشتبێت. دەوڵەتیش دزەی بۆ ناوخێزان کردووە. ئەو ئاستەی سەرمایەداری جیهانگیری پێیگەیشتووە، دەوڵەتی خستۆتە نێورەوشی دەزگایەك، لەلایەکەوە هەرمزێدە بەکاریدێنێ، لەلایەکی دیکەشەوە بێواتای کردووە. کاتێك دەوڵەت کەوتۆتە بێواتاترین رەوش و پێگەوە، ئەو مانایە نابەخشێ کەلاوازبووە. بەپێچەوانەوە ددانەکانی لەنینۆك قایم کردووەو کاتێك پێویست بکات لەمیانەی بەکارهێنانی سیاسەتی قەرەبوودان هەوڵی درێژەدان بەکاریگەرییەکانی خۆی دەدات. ئەم رەوشەی دەسەڵاتی دەوڵەت بەتۆتالیتاریزم بەناودەکرێت. لەوانەیە شێوەی کۆنی سۆسیالیزمی بونیادنراو یاخود تۆتالیتاریزمی فاشیزم تێپەڕکرابێت. بەڵام دیسان دەوڵەت تۆتالیتارە. لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا دەوڵەتێك نییە تۆتالیتار نەبێت. ئەم رەوشە گرێدراوی پێویستییەکانی سەرمایەداری و ئەو قەیرانەی تێیدایەو کەوتنەگەڕی ئەلتەرناتیفەکانە.

بەکورتی دیاردەی هێزو شەڕ کەدەوڵەت لەسەردەمی یەکەمین ئاواکردنیەوە پشتی پێبەستووە تاوەکو ئێستا بەردەوامە. شەڕ بناخەی دەسەڵاتە. دەسەڵاتداریێتی واتە: بەپشتبەستن بەکولتووری شەڕ بەواتای شێوەپێدانی هەموو ئاستەکانی کۆمەڵگاو هێشتنەوەیمتی لەناو ستاتۆیەکدا. هەروەکو لەسەرەوە ئاماژەی پێکرا، دەوڵەت لەگەڵ بانگەشەکانی ئازادی و یەکسانی ناگونجێ کەبەواتای نکوڵیکردن لەخۆی دێت. بەکردەوەو رەفتارەکانی خزمەت بەو بانگەشانە ناکات. پێچەوانەکەی ئەنجامدەدات و دەخوازێ درێژە بەرۆڵی خۆی بدات. هەربۆیە ئەو پارتانەی ئەم ئامرازەیان کردۆتە

ئامانجی خۆیان لەبانگەشەکردنی ئازادی و یەکسانیدا نیازپاکیش بن، کاتێك بەدەوڵەت گەیشتن دیسان پووچەڵ دەبێتەوە.

٣. لەرەوشێکی وەهادا ئەگەر پارتە نوێکانی ئازادی و یەکسانی بخوازن جێگیرو بەپرەنسیپ بن، پێویستە ئەو سیاسەت و شێوانەی کۆمەڵگا لەبەرنامەی خۆیاندا بەجێبکەن کەتەوەرەکەی و ناوەندەکەی دەوڵەت نییە. ئەلتەرناتیفی دەوڵەت دیموکراسییە. پێشوازیکردنی دەوڵەت لەمیانەی ئەلتەرناتیفێکی بەبێ دیموکراسی، تەواوی رێگاکانی پووچەڵکردۆتەوە کەتائێستا تاقیکراوەتەوەو پەیرەوکراوە. هەروەکو مەزەندە دەکرێ دیموکراسی شێوەیەکی دەوڵەتی سەرمایەداری نییە. هەروەها جگە لەدیموکراسی هیچ رژێمێکی دیکە سنوور بۆدەوڵەت دانانێ، لەناو یاسایدا ناهێڵێتەوە، تەسك و بچووکی ناکاتەوە. رووخاندنی دەوڵەتێك بەواتای بەلاوەنانی کولتووری دەوڵەت نایەت. هەرساتێك دەوڵەتێکی دیکەی لەجێگادا ئاوادەکرێت یان دەوڵەتێکی دیکە بۆشاییەکە پڕدەکاتەوە. تەنیا دیموکراسی گۆڕەپان لەگەڵ دەوڵەت دابەش دەکات و هاوبەشێتی دەکات، سنووری بۆ دادەنێ و گۆڕەپانی ئازادی کۆمەڵگا فراوان دەکات. ئەو بەهایانەی لێکەمدەکاتەوە کەزەوتی کردوون، هەندێکی دیکە لەیەکسانی نزیك دەکاتەوە. کاتێك دیموکراسی پێناسەبکەین، دەتوانین بڵێین: ئەو رەوشەیە کەلەدەرەوەی دەوڵەت کۆمەڵگا خۆی بەرێوەدەبات. دیموکراسی، بەواتای ئەو بەرێوەبەرایەتییە دێت کەنەبووە بەدەوڵەت؛ هێزی خۆبەرێوەبردنی کۆمەڵگاکانە بەبێ دەوڵەت. بەپێچەوانەی مەزەندەکان لەوکاتەوە کەکۆمەڵگای مرۆڤایەتی پێکهاتووە تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان لەدەوڵەت زیاتر دیموکراسی بەخۆیەوە بینیوە. لەوانەیە رەوشی دیموکراسیەتێکی گشتی وڵاتێك یاخود نەتەوەیەك بەچڕی لەئارادا نەبووبێت. بەڵام شێوەی ئاوابوونی کۆمەڵگا پێگەیەکی دیموکراتی و کۆمەڵکاریانەیە. تاوەکو کۆمەڵکاری و کاردانەوەی دیموکراتییانە نەبێت تەنیا بەرێوەبردنی کۆمەڵگا لەرێگای دەوڵەتەوە مەحاڵە. دەوڵەت تەنیا لەبەرامبەر کۆمۆنەو دیموکراسی گەورەدەبێت و دەتوانێ حوکمڕانی بکات. ئەو زەمینەیەی لەناو دەوڵەت هەڵکشاو تێیدا ژیا کۆمۆنەی کۆمەڵگاو راوەستەی دیموکراتییانەیە کە پێویستی بەیەکەوە بوون و پەیوەندییەکی دیالەکتیکی لەنێوان هەردووکیاندا هەیە. هەربۆیە کاتێك کۆمەڵگاو شارستانییەت دێنەلای یەکتری، ئەوا ناکۆکی سەرەکی لەنێوان دەوڵەت و دیموکراسیدایە. کەمبوونەوەی یەکێکیان بەواتای زیادبوونی ئەویترە. دیموکراسی تەواو رەوشی بێ دەوڵەتبوونە. هەرچی باڵادەستبوونی تەواوی دەوڵەتە بێبەشی و نەبوونی دیموکراسییە. ئەو ئەنجامەی لێرە بەدەستیدێنین ئەوەیە: پەیوەندی نێوان دیموکراسی و دەوڵەت لەجیاتی یەکتر رووخاندن، بەشێوازی یەکتر تێپەڕکردنە.

تەنیا دەوڵەت دەتوانێ دەوڵەت بڕووخێنێ. دیموکراسی دەوڵەت ناڕووخێنێ؛ هەروەکو سۆسیالیزمی بونیادنراو تەنیا دەشێ رێگا لەپێش دەوڵەتێکی دیکەی نوێ بکاتەوە. بەمجۆرە ئەرکی سەرەکی دیموکراسی دەردەکەوێتە ڕوو. تەنیا کاتێك سنوور بۆ دەوڵەت دادەنێ، بچووکی دەکاتەوە، ئەو قۆڵانەی دەشکێنێ کەوەك ئەختەبووت کۆمەڵگای پێ پێچاوەتەوە، دەتوانێ تواناکارییەکانی ئازادی و یەکسانی زیادبکات. هەرچی بەرەو کۆتاییە، لەوانەیە بەتەواوەتی دەوڵەت پووچ و بێواتا بێت و بکوژێتەوە.

لەگەڵ ئەوەی چەمکی ئەنگلس و لینینیش تاڕادەیەك بەمجۆرەبوو بەڵام ناتوانین بڵێین تیۆرییان پێشخستووە. بێگومان لەدەوڵەتە دیموکراسییەکانیشدا گۆڕانکاری گرنگ بەسەر شێوەکانی دەوڵەت دادێت. پێیەپێ جگە لەگۆڕەپانی گشتی کەوەك گۆڕەپانەکانی ئاسایشی گشتی و بەرژەوەندی هاوبەشی کۆمەڵگایە، ناچاردەبێ دەست لەتەواوی دەزگاو ڕێسا پووچ و بێواتاکان بەربدات. بەتایبەتیش هەرچەندە بەشێوەیەکی هێدی و درەنگیش بێت، ئەوەی لەوڵاتەکانی یەکێتی ئەوروپا پەی پێبراوەو پەیڕەو دەکرێت، ئەم شێوازەی دەوڵەت و دیموکراسییە. بەجۆرێك لەجۆرەکان سەبارەت بەمەسەلەی دەوڵەت و دیموکراسی بەمانای تەواوی مرۆڤایەتی ڕەخنەدان دەدات.

ئەو خاڵەی لەمیانەی ئەم هەڵسەنگاندنە کورتەدا خوازیاری نیشاندانی بووین ئەوەیە بەهۆی بوونمان بەپارتێکی دەوڵەتخواز هەر لەسەرەتاوە تێڕوانینمان سەبارەت بەجیهان هەر لەریشەوە هەڵەی لەخۆوە گرتووە. ئەگەر دەوڵەت ئاوابکات و پێیبگات، یاخود ئاوانەکات و پێینەگات، ئەم پارتیانە ناتوانن لەرێگای دەوڵەتەوە ئامانجەکانی دیموکراتی، ئازادی و یەکسانی بەدیبێنن. تاوەکو لەم ڕێگایە نەگەڕێنەوە، ناتوانن ببن بەپارتی یەکسانیخوازو ئازادیخوازی نوێ. بەکورتی ڕێگای بوون بەپارتێکی دیموکراتی و سۆسیالیست بەگەڕانەوەو وازهێنان لەتیۆری، بەرنامە، ستراتیژی و تەکتیکە دەوڵەتخوازەکان و نوژەنبوونەدا تێپەڕدەبێت. پێویستی بەتەکتیك ـ ستراتیژ، بەرنامەو تیۆرییەکی سۆسیالیست و دیموکراتییانە هەیە کەدەوڵەتخواز(دەوڵەتگەرا) نەبێت. ئەگەر لەسەر ئەم بنەمایە ڕەخنەدان پێشکەش بکرێ واتایەکی دەبێ. لەدۆخێکی پێچەوانەدا لەژێرناوی نوێبوونەوە، دیسان کەوتنەوە ناو ڕەوشی جاران دەستلێبەرنەدراوە. ڕەوشی پارتەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ـ دیموکرات و ڕزگاری نیشتمانی بەشێوەیەکی زۆرئاشکرا ئەم بارودۆخەی پشتڕاست کردۆتەوە.

٤. ئەگەر"PKK" لەم چوارچێوەیەدا ڕەخنەدانێکی گشتگیر بدات، لەپراکتیزەکردنی ئەمەدا هێزی خۆی نیشانبدات، ئەوا سەرلەنوێ ئاواکردنەوە واتادار دەبێ. جارێکی دیکە تەماشای ڕابردوو بکەین دەبینین چەمکی پارتی دەوڵەتخوازی کلاسیك لەژێرتەواوی هەڵەو کەموکورتییەکاندا شاراوەیە. ئەگەر وەك دەوڵەتێکی سەربەخۆ یان فیدراڵی بیر لەکوردستان بکەینەوە، بەدەوڵەتبوون وەك ئاسۆی سەرەکی پەسندبکەین، تەواوی خەبات و تێکۆشانەکانیش بەگوێرەی ئەمە پێوانەو ڕێکبخەین، ئەوا چۆنییەتی و خەسڵەتەکانی تەواوی کادیر، ڕێکخستن، چالاکی و پروپاگەندەکان دیاردەبێت. کادیرانی"PKK" کەکۆنترین خاوەن نەریتەکانی دەوڵەت لەمێژوودا لەبەرامبەریانن، تاوەکو دەرك بەزانستی سیاسی نەکەن، ئەو پەیوەندییانەی دەسەڵات کە تێیدەکەون، هەروەکو چۆن چەندین جار وەك ڕەخنەیەك بەشێوەیەکی ئاشکرا ئاماژەم پێکردووە ئەو کردەوانە ئەنجامدەدات کە لەگووتەی "پادشایەتییان بەقەرەج بەخشیوە، سەرەتا باوکی خۆی لەسێدارە داوە" دەبینرێ. باشتر دەرك بەوە دەکەین کەدوای پەیڕەوێکی حەفتا ساڵی بۆچی سۆسیالیزمی سۆڤییەت بۆ سەرمایەدارییەکی هۆڤانە گەڕایەوە. چونکە بەپەروەردەی دیموکراسیدا تێپەڕنەبوو. بەشێوەیەکی خێراو بەپەلە ڕۆحی تۆتالیتاریزمی لە بۆهێڵەکان(جینات)ی کۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی چاند. کاتێك فشار نەما هەروەکو بڵێی دواکەوتوویی

قۆناخەكانی سەرەتا بووە دێوو درنج. ئەوەی شاراوە بووو دیموكراتیزەنەبووو پاشڤەرۆیەتی روسیای قەیسەری بوو. بۆیاخی سەرمایەی دەوڵەتی تەنیا لەوەدا سەركەوتوو بوو كەبەدرێژایی حەفتا ساڵ شاردیەوە. لەدۆخێكی وەهادا كاتێك "PKK" لەناو كۆمەڵگایەكدا كەناسنامەكەی لەكەناری كوشتارو لەناوچوندایە كادیر دەخاتە ناو پەیوەندییەكانی هێز، چەك و سیاسەت، دەبێ بزانرێ و مەزەندەبكرێ: لەهۆش خۆی دەچێ، دەبێتە پادشای فەرەجەكان ـ لەم بوارەداو بەو گوتەیەوە زۆر جار پراكتیكی "شەمدین ساقق"م رەخنەكرد ــ. كامە دەزگا پێكدێنین، یان هیچ پەی پێ نابەن، یاخود دەبوون بە "دەسپۆتێكی" بچووك. سەرەكیترین فاكتەری لەژێر ئەمەدا شاراوە بوو: ناتەواوی پەروەردەی سیاسی، گرنگترینیشیان نەناسین و دانەنان بەدیموكراسی بووە. تەنانەت لایان لەزانینی شێوازی دامەزراوو رێسایی و كاروباری دیموكراسیش نەدەكردەوە. بەهۆی كولتووری باوو نەریتی راكردن لەدیموكراتیزەبوون ببووە فێربوونێك و رێگای ژیانی هەرزان. شێوازی دیموكراسییانە پێویستی بەزانستیبوون، هۆشیاری كۆمەڵگا، زانستی سیاسی و ئەزموونی بەرێوەبەرایەتی كۆمەڵگا هەیە. ئەم دانایی و رەوشت بەرزیەش بەسانایی بەدەست نایەت. پێویستی بەئەزموون و پەروەردەیەكی چڕ هەیە.

هەروەكو لەتەواوی پارتە هاوشێوەكانیدا دەبینرێ كاتێك مەكتەبی سیاسی و كۆمیتەی ناوەندی خۆی بەپلەداری دەگەیەنێ، بەسانایی پێناگەن، وەها دەكەن كە دەستلێنەدراو بن، ئەمە ئەنجامێكی بەبنەماگرتنی نەریتی دەوڵەتە. بەدەوڵەتبوون بەدەستڕۆییەوە دەستپێدەكات. ئەوكاتە بەشێوەیەكی توندو بەساردی نزیكی مرۆڤەكان دەبیتەوە. لەمێژوودا سەرپەرشتیاری مادەكان "دیاكۆس" كاتێك یەكەمین كۆنفیدراسیۆنی مادەكانی ئاواكرد، دەگێرنەوەو دەڵێن، یەكێك لەیەكەمین كارەكانی ئەنجامیدا ئەوە بوو كە تەواوی پەیوەندییە مرۆییەكانی پێشووی بەركەناركردو پێشوازی لەهیچ كەسێك نەكردووە. شاری "ئەكبەتان" ی پایتەخت كەتازە ئاوایكردبوو بەدیوارێكی حەوت شورایی دادەخات. ئەمە رەوشێكی سەیرو سەرنجراكێشە. بۆئەوەی ببیت بەخاوەن دەوڵەت، بەردەوام خۆت پەردەپۆش دەكەیت، دەبیتە خاوەن دەمامك. پادشا عوسمانییەكان بەردەوام لەپشت پەردەوە دەیانڕوانی. بەكورتی پارتە سۆسیالیستەكانیش لەبەرێوەبەرایەتی باڵا دەستیانپێكردو ناچاربوون بكەونە سەرهەمان رێگا. چونكە ئەمە پێدویستییەكانی بەدەوڵەتبوونە. وەك یەكێك لەسەرەتاوە جێگای خۆی لەناو ئەم پراكتیكەدا گرتووە پێویستە دان بەوە دابنێم كەئەو بابەتەی هەرمزێدە زەحمەتی بۆ دروستكردم ئەوەبوو. بەهیچ جۆرێك فێری پرۆتۆكۆڵ و شێوازی دەوڵەت نەبووم. لەنێوان پێكهاتە دیموكراتی و پێكهاتە بەدەوڵەتبووەكەمدا دووچاری شلەژانێكی گەورە هاتم. هەروەكو بڵێی لەنێوان دوو بژاردا مامەوە. كاتێك "PKK" گەورەبوو باشتر دەركم بەگەمەكانی دەسەڵات كردو لێی تێگەیشتم. دەبێ بەئاشكرا بڵێم، هیچ كاتێك رازی و خۆشنوود نەدەبووم. لەناوەرۆكدا گەورەترین شەڕی رووبەرووی بوومەوە، سەبارەت بەوەبوو كە دەبمە دەوڵەتخواز یان نا. ئەو دیاردەیەی بەرەو ساڵانی ۱۹۹۵ بەراستی ئارەزووی منی تێكدا، دەرككردنم بوو بەوەی كەچەندەی دەچێ لەئامانجەكەم

دووردەکەومەوە. تەنانەت ئەگەر "دەوڵەت"یش بم هەستم بەوەکرد مرۆڤەکانی بەرامبەرم بچووك بوونەتەوە. هەروەکو بڵێی لەبەرامبەرمدا سەریان دەچەماندەوە. دەمزانی کەلەدڵەوە نییە. هەروەها ئەوەشم مەزندە دەکرد ئەگەر دەرفەتیان بۆبڕەخسێ مەترسیدارن. ئەمە ئەو گۆڕانکارییە بوو کەمنی زۆر تەنگەتاو دەکرد. هەرگیز بەو سیستەمەی پەیوەندی نەدەچوو کە لەفیکرو خەیاڵی مندا هەبوو. یەکەمین جار باوەڕیم بەوەهێنا کەلەمیانەی ئەم پێڕەوە ناتوانین سەرکەوین، لەحاڵەتێکدا سەرکەوتنیش بەدەستبێنین ئەو ئامانجە نییە کەبەهیوای بووین.

باشتر دەتوانم ئاماژە بەوەبکەم کەلەدوای ساڵی ١٩٩٥ ئەمە ناوەڕۆکی بابەتە بەکێشەو گرفتەکانی "PKK" ی پێکدەهێنا. ئەوەی لەپەیوەندی و پێکهاتەی تەواوی کادیران و دەزگاکاندا سەریهەڵدا چەمکێکی ساختەی فەرمانبەریتی بوو. ئیتر گرفت ئەوە نەبوو ببێت بەخاوەن ئۆتۆپیا، بەجۆشوخرۆش بێ، رۆژانە بەدوای لێگەرین دابێت و شتی نوێ بخولقێنێ، هەرکەس کەوتبووە ناو هەوەس و ئارەزووی ژیانێکی هەرزان لەسەر ئەو نرخ و بەهایانەی بەهەزارو یەك رەنج ئافرێنرابوون. یەکێك لەمەترسیدارترین نەخۆشییەکان ئەمەبوو. بەواتایەکی دیکە لەلایەك چەتەگەریتی، لەلایەکەی دیکەشەوە فەرمانبەریتی، بەواتای کۆتاییهاتنی "PKK" ی شۆڕشگێر دەهات. ئەو خەبات و تێکۆشانە مەزنەی ئەنجامم دابوو مرۆڤی گرگنی بەرهەمهێنابوو. لەراستیدا بۆ شیکارکردنی ئەم دیاردەیە هەوڵ و کۆششێکی گەورەم دا. شیکردنەوەکانی دوای ١٩٩٠ نیشاندەدات کە ئەم هەوڵانە چەندە چڕو بەرفراوان بووە. بەشێوەیەکی چڕو بەرفراوان چەکی رەخنەکردنم بەکاردەهێنا. بەڵام کەمۆکاری نەخۆشییەکە بەراست دەستنیشان نەدەکرا، چاوەڕوانی واتاداری تیمارکردنەکە ناکرێ. شتێکی سروشتی بوو کەکادیرانی پارتێکی دەوڵەتخواز لەکۆمیتەی ناوەندییەوە تادەگاتە کادیرانی ژێر لەهەلومەرجی کوردستانی بەرپشە گوندی و لادێییەکان ببن بەدرندەترین چەتە، رۆشنبیرە نیوەچڵەکانیش ببن بەفەرمانبەرێکی دەستپۆت. ئەم گەندەڵبوونە لەسروشتی ئامانجەکەدا "مەیەستی بە دەوڵەتبوون"ی هەبوو.

کاتێك دەڵێم دووەمین هەڵمەتی"PKK"یی بوون پووچکرایەوەو بەفیڕۆچوو، باسی ئەم راستینەیە دەکەم. ژێرکەوتن یان ژێرنەکەوتنی هەڵمەتەکە لەبواری سەربازی ـ تەکنیکیدا جێگای باس نییە. ئەمانە مەسەلەی لاوەکین. لەلایەکەوە "PKK" ببووایە خاوەن دەوڵەتیش کۆتایی پێدەهات؛ واتە لەبواری گەوهەری شۆڕشگێرییەوە کۆتایی پێدەهات. دەگەیشتە ئەوئاستەی بەرەو پێکهاتەیەکی وەك"ی. ن. ك" و "پ. د. ك" بچێ. لەماوەی نێوان ١٩٩٥ ــ ٢٠٠٠ ئاستەم بوو هێزی چارەسەرییەکی تەواوی ئەم کێشەیە نیشانبدەم. "PKK" و بەڕێوەبەرایەتی بەر لە ساڵی ١٩٩٥ خاوەن ئۆتۆپیابوو، جۆش و بڕوای بەهێز بوو. کاتێك قۆناخ بەرەو کۆتاییەکان دەڕۆیشت هەستم دەکرد کەناتەواوییەکی جددی لەژێر ئیش و کارەکانماندا شاراوەیە، دەمبینی بەشێوەیەکی لەڕادەبەدەر کەوتووینەتە رەوشێکی خۆ دووبارەکردنەوە، بەڵام نەماندەزانی رێگەچارە لەکوێ شاراوەیە. ئەوەی ئەنجامماندا پاراستنی پێگەکان و پڕکردنەوەیان بوو. کەوتبووینە ئەو رەوشەی کەبەرزگارکردنی رواڵەت بەناو دەکرێ.

بەشێوەیەکی سەرەکی قۆناخی ئیمرالی ڕۆڵی لەوەدا بینی کە ئەم کێشەیە چارەسەربکەم. ئەمەش گرێدراوی توانستەکانی دابڕان لەپراکتیکێکی چڕو وردبوونەوە واقیعییەکانە لەبارەی ڕیالیتەی کۆمەڵگاو سروشتی زانستەکان. ئەگەر نەخۆشی دۆگماتیزمم قووڵ بووایە هەروەکو لەسەدا نەوەدونۆی کادیرەکانماندا بینرا، نەمدەتوانی ئەم هێزەی چارەسەری نیشانبدەم. لەلای منەوە نەك تەنیا مارکسیزم، بەڵکو تەواوی ئۆتۆپیاکانی ئازادی و یەکسانی شیکراوەتەوە. هەروەها دیاردەی دەوڵەت و دیموکراسیش شیتەڵکراوە. جفرەی پەیوەندی نێوان دەسەلات و شەڕیشم شیکارکردووە.

نەخۆشی دەوڵەتبوون و دەسەلاتپەرستی، بەتایبەتیش لەزەمینە دواکەوتووەکانی کۆمەڵگادا، ئەو تاکانەی بەپەروەردەیەکی جددی زانستی و مرۆییانە تێپەڕنەبوونە جۆرێکی زۆر ترسناکی "دەسپۆتیزم "دەخوڵقێنێ. بۆئەوەی دەسەلاتخوازی تێربکات بۆچارەسەرکردنی بچووکترین گیروگرفتیش چەك بەبنەما دەگرێت. بەتایبەتیش لەکەسە دواکەوتووەکاندا ئەمە زۆر ئاشکرا بوو. بەتایبەتیش لەماوەی چەتەگەرێتیدا جۆرو کەسایەتی زۆر دڕندە ئافرێنران. هەروەکو بڵێی مێشوولەیەو لەسەرچاویان نیشتووە: بەتەڵەکەبازترین و نامەردانەترین شێوە کوشتنی هێژاترین و بەهادارترین هەڤاڵ کەلێی ئاسوودە نەبوون، کردیان بەشێوازێکی فەرماندارێتی و پێشەنگایەتی. ئەمە گەورەترین سام بوو. تەنانەت لەپێناو بچووکترین پێویستییەکانیان بۆئەوەی ئەوهەڤاڵانە بەرکەنار بکەن کەدەیانخواست لێیان ڕزگاربن، هەناردنیان بۆ چالاکییە لەنێوبەرەکان شێوازێك بوو بەچڕی پەیڕەویان دەکرد. هەڵبەتە زۆر دواترو درەنگوەخت دەرك بەو شێوازەی گەندەڵبوون دەکرا. بوون بەدەسەلات و فەرماندێتی ببوو بەسەرنجڕاکێشترین بابەت. تەواو چاوڕەشی سەریهەڵدابوو. چونکە هەرشتێکی ئاواتەخوازو ئامانجیان بوو لەڕێگای ئەم دەسەلاتانەوە بۆی دەچوون. نەخۆشی نەبەدی دەسەلات بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر تەشەنەی کردبووو بلاوبێۆوە. گەمەکانی دەسەلات ببووە ئەو یارییانەی حەزیان لێیبوو، لەمیانەی زەبرلەیەکتر وەشاندنەوە ئەنجامیاندەدا. مەترسیدارترین گەندەڵی ناو "PKK" لەم لایەنەوە بوو. ڕەنگدانەوەی ئەمە لەناو گەل بەشێوەیەکی خراپتر بوو. تەنانەت ئەو مرۆڤانەش لەناو دەبردران کەوەك زێڕبوون و گرێدراوی دۆزەکەبوون.

لەچالاکییەکانیشدا ئەو شتانە ئەنجامدران کەهەرگیز نەدەبووایە ئەنجامبدرێ. جیاوازی نێوان ژن و منداڵان لەبیرکرا. تەنانەت ئاژەڵیش لەناوبردرا. ئاشکرایە کەمرۆڤایەتی ئەمانە پەسندناکات. بەڵام نابێ لەبیر بکرێ، کەزۆرجار لەنموونەکانی مێژوودا بینراوە، لەشەڕەکاندا چەندین شارو گوند تەختکراون و بەتەواوەتی لەنەخشەدا سڕاونەتەوە. فەرمانبەرێتیش نەخۆشییەکی کەمترنەبوو. لەشەڕی مان و نەماندا پەنابردنە بەر پیشەی فەرمانبەرێتی، یەکێك لەخراپترین شێوەکانی فەرمانبەرێتی بوو. ئەوانەی دیکەش لەمیانەی پیرپیرێتی (ئەحباب چاوشی) و دەستنەبردن بۆ ئاوو سابوون، ڕازیبوون بەوەی کە هەیە، بەم کەموکورتییانەوە قۆناخیان پڕدەکردەوە. بەمجۆرە قۆناخێکی "PKK"یی بوون پڕدەکرایەوەو تەواودەکرا. ئاشکرایە کەچۆنییەتی و خەسڵەتی دەوڵەتخوازی پارتیبوون لەژێرتەواوی ئەم کەموکورتییانەدا شاراوەیە. خۆت وەك یەکسانیخوازو ئازادیخواز

راگەیەنیت، دەوڵەتیش وەك ئامانجی بەدیهێنانی ئەم بانگەشەیە بەبنەمابگریت، ئەوا ئەو رەوشانەی دواتر تێیدەکەوێ، یەك بەدوای یەك بەمجۆرە دەبێت. تەنیا لەمیانەی دەستبەردان لەم خەسڵەتەی بنەمای پارت دەشێ ئەم رەوشەو ئەوجۆرە پارتە تێپەڕبکرێت.

٥. دووەمین هەڵەی گرنگی "PKK" سەرچاوەی خۆی لەپێناسەکردنی نەتەوەو شەڕی رزگاری نیشتمانی وەردەگرێت. هەروەکو بڵێی بوون بەنەتەوە ئەنجامدانی لەرێگای شەڕی رزگاری نیشتمانییەوە وەك فەرمانێکی قورئان دەستنیشان کردبوو. چونکە تەواوی شاکارە کلاسیکییەکانی مارکسیزم و نموونەکانی شەڕی هاوچەرخ ئەم فەرمانەیان دەدا. تاوەکو بەنەتەوەبوون ئەنجامنەدرێت، یەکسانی و ئازادی بەدینایەت، تەنانەت ناتوانی ببیت بەمرۆڤێکی هاوچەرخیش. رێگای ئەمەش بەوەدا تێپەڕ دەبوو کەهەموو هێزت بخەیتە خزمەتی سێ قۆناخی شەڕی رزگاری نیشتمانی درێژخایەن (بەرگری، هاوسەنگی، هێرش) لەم پێناوەدا رێگای شاخەکان، گوندو شارەکان گیرابووەبەرو بەدەیان هەزارکەس لەزیندان، دەرەوەی وڵات و مەترەپۆڵەکان گیرسابوونەوە. کاتێك لەمیانەی دۆگماتیزمەوە هەڵوەستەت کردبووایە کەلەمرۆڤی رۆژهەڵاتی ناوین بۆتە تایبەتمەندێتییەکی گشتی، پێویستبوو شەڕێکی رزگاری نیشتمانی پەیرەو بکرێت. جگە لەمە رێگایەکی دیکەی بوون بەنەتەوەیەکی سەربەرزو شەرەفمەندانە نەبوو. ئیتر شەڕببوو بەبیرۆکەو چەمکێکی پیرۆز. شەڕکردن لەم پێناوەدا لەجیهادی ئیسلامییەکان گرنگتر بوو. ئاشکرایە کە لەم هەڵوێستەدا نەخۆشی دۆگماتیزم سەریهەڵدابوو. هەروەکو هەڵوێست بەرامبەر بە دیاردەکانی دیکە.

کاتێك شەڕ وەك دیاردەیەك شیتەڵ بکەینەوە، لەراستیدا دەبینین کە نەخۆشییە پێویستە شایستەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی نەبێ. جگە لەخۆپاراستنی ناچاری دەبووایە هیچ جۆرێکی شەڕ رەوا نەبینرا بووایە. چونکە ناوەڕۆکەکەی بریتییە لەستەمکاری و زەوتکردن. چەندەی دەخوازێ خۆی دەمامك و پەردەپۆش بکات، سروشتەکەی تەڵەکەبازی و ستەمکاری و تاڵان بوو. مەزەندەکردنی ئەوەبوو کە لەرێگای فەتحکارییەوە خاوەنی هەمووشتێکی. لەژێرسایەی ئەم تایبەتمەندێتی و خەسڵەتانەدا هەڵەنییە کەشەڕ وەك گەورەترین کارەسات و خراپەکاری وەسف بکرێت. بەقووڵایی دەرك بەوەنەکرابوو تەنیا ئەوکاتە شەڕ واتادار دەبێ کەهیچ رێگایەکی دیکەی بەدەستهێنان و پاراستنی نامووس، ئازادی و هەبوون، لەئارادا نەما. ئەوەی تێبگەیشتبووین: شەڕی رزگاری نیشتمانی فەتحکردن و هەمووشتێك دەگرێتەوە. بەسانایی بەرگری رەوای تێپەڕدەکرد. لەوانەبوو بۆزاڵبوون بەسەریەکترو تۆڵەسەندنەوەی دوولایەنە بگۆڕێ، هیچ ئەندێشەیەك لەم بوارانەدا نەدەکرا. بێگومان ئەگەر هەڵوەستە لەسەر شەڕی بەرگری رەوا کرابووایە، تیۆری و ستراتیژی و تەکتیکەکانی لەتەواوی جۆرەکانی دیکەی شەڕ جیابکرایانەوە، ئەوا چەندین هەڵە و کەموکورتی و زیان روویانەدەدا. گرێدانی تەواوی هیواو ئومێدەکان بەشەڕی رزگاری نیشتمانی کەدەبوایە تێیدا سەربکەوین، لەبواری راستینەی ماددی (بابەتی)یەوە گرفت و بەربەستی گەورەی لەخۆوەدەگرت.

كاتێك بابەتەكانی لەجۆری رەوشی جیهان، پێگەگرتنی هێزو رێكخستنی و لۆجستیك رەچاو بكرێ دەبینرێ كەشەڕێكی رزگاری نیشتمانی چاوڕەش و كوێرانە بەختی گرێدراوی رێككەوتەكان بوو. بەبێ ئەوەی تەواوی ئەم راستیانە رەچاوبكرێت، پراكتیكی شەڕێكی بەردەوامی ئاست نزم كەنزیكەی پانزدە ساڵ بەردەوام بوو، لەدوای ساڵی ١٩٩٥ تەنیا لەمیانەی خۆدووبارەكردنەوە توانی درێژە بەهەبوونی خۆی بدات. ناتوانرێ بگووترێ ئەم شەڕە هیچ بەرهەم و ئاكامێكی لێنەكەوتەوە. بەڵام ئەمەش راستینەیەكە كاتێك وەك تاكەرێگا بینراو پراكتیزەكرا چەندین زیانی بێواتاو نابەجێی لەگەڵ خۆی هێناو رێگای لەپێش ئەوەكردەوە كەبەرهەمی كۆششەكانی دیكە لەئارادانەبێت. ستراتیژیەتێكی ئەوپەرگەریش تەواو نموونەیەكی دۆگماتیزم بوو. بێگومان ئەگەر شەڕێكی واقیعی خۆپاراستن بەگوێرەی جوگرافیای كوردستان و پەیوەندییەكانی گەل لەمیانەی گونجاوترین تەكتیك و پێگەگرتن بەرێوەبرابایە، مسۆگەر بەئامانجی دەوڵەتی نەگەیاندبایین ئەوا بەرەو چارەسەریەكی دیموكراتیانەی جێگیری دەبردین. چەمكی شەخسی و باوەڕیم ئەوەبوو كەكادیران و فەرماندە مەیدانییەكانمان توانای نیشاندانی ئەم توانست و تواناكاریەیان هەیە. بەردەوام لەچاوەڕوانی ئەوەدابووم، یارمەتی و هاوكاریەكی گەورەم پێشكەشكردن. ئەو فیداكاریانەم نواند كەبەدەگمەن نموونەكانی دەبینرێ. بەڵام هەمان ئەخۆشی دەسەڵات بەشێوەیەكی ترسناكتر لەم گۆڕەپانەشدا سەریهەڵدابوو. تەنانەت چەتەگەریێتی تائەو ئاستەی گەندەڵی و تاوانكاری هەڵكشابوو كەبەناسانی هێزاترین هەڤاڵان پاكتاوبكەن. هێندە گرنگ و دیاریكەرنەبوو، ئایا خیانەتی بەئەنقەست و زانینی ئاژاوەگێڕی و بەكرێگیراوانی تێدابوو یان نا. بەگشتی لەبەرئەوەی شەڕ هونەرێكی پیس و ڤێزەونە، بەتایبەتیش بەم شێوازە دۆگماییانە گرتنەدەست و تاوتوێكردنی شەڕی رزگاری نیشتمانی ئەم ئەنجامانەی لێدەكەوتەوە. هەڵزنینی هەموو جۆرە میلیگەراییەك و توندوتیژی كوێرانەو مەیلێكی جوداخوازی مەترسی فووڵبوونەوەی ڤەیران ـ گێژاوی كۆمەڵایەتی دەهێنائاراوە.

لەراستیدا ئەگەر پێناسەی نەتەوەمان نەگەیاندبوایە ئاستی تابۆو پەرستن، وەك دیاردەو شێوەیەكی سستی كۆمەڵگا هەڵسەنگێنرابووایە، ئەگەر بوون بەكۆمەڵەی نەتەوەیەكی یەكسان و ئازادمان بەبنەماگرتبووایە، ئەوا بەئەنجامێك دەگەیشتین كەبەرامبەر راستی وردەكارو هەستیارتربوو. ئایا نەتەوەیەكی یەكگرتوو، بۆ نەتەوەیەك كەدەخوازێ ببێتە خاوەن دەوڵەتێكی تەواو باشترین، جوانترین و راسترین بانگەشە نەبوو. دیسان ئەوە گرنگ نەبوو كەلەژێرچەتری هەمان دەوڵەت دایت یاخود نا، بەڵكو دیموكراتییانەیە یاخود نا. هەموو پێڕەوو رێچكەیەكی شەڕ نەبوو كەبەرەو ئەمە دەڕۆیشت، بەڵكو شەڕێكی واتاداری بەرگریكردن، تێكۆشانەكانی كۆمەڵگای دیموكراتییانە و هەموو شێوەیەكی هاوكاری و رێكخستن كە لەخزمەتی ئەمەدا بێت. بەمجۆرەش بەبێ ئەوەی بكەویتە ناو میلیگەرایی نەتەوەی ستەمكارو ستەملێكراو، بەبێ ئەوەی دەرفەت بەجوداخوازی و توندوتیژی زێدەڕۆ بدرێت، دەتوانرا پێشخستنی ئازادی و یەكسانی فەراهەم بكرێت. بەڵام ئەو هەڵوێستە دۆگماییانەی سەرچاوەی خۆیان لە "مافی چارەی خۆنووسینی نەتەوەكان" دەگرت بینینی ئەلتەرناتیفە

دەوڵەمەنـدەکانی چارەسـەری بەربەسـت دەکـرد. بـەمجۆرە ڕێگـای دیمـوکراتیزەکردنی تورکیـاش نەدەکرایـەوە. میلیکـەرایی ئۆلیگارشـی بەشـێوەیەکی مەترسـیدار گـەرم بـوو، تـادوارادە دەستبەسەرداگرتنی ئابووری و سیاسەتی بەرژەوەندیپەرستی وەك سیاسەتێك لەقەڵەمدا کەدەگمەنـەو نادۆزرێتـەوە. ئەگـەر ئـەوە دانیپێـدانرا بووایـەو بسـەلمێنرابووایە کـەکوردانیش لەژێرچـەتری هـەمان دەوڵەتـدا، لـەولاتێکی هاوبەشـدا وەك کۆمەڵـەی گـەلێکی ئـازاد لەدەوڵەتگـەلی گشـتی تورکیـا بوونایـە، چۆنییەتی ئەندامێکی دەستلێبەرنەدراوو سـتراتیژی یـەکێتی ولات نیشاندرابووایە، بـەگوێرەی ئەمـەش سیاسـەت پـەیرەو کرابووایـە، تەنانـەت چـالاکییەکانیش لەخزمـەتی ئـەم ئامانجـەدا بوونایـە، ئـەوا ئەنجامەکان بۆ هەردوولاش تابلێی ئەنجامگیرو چارەنووسساز دەبوون. بیرنەکردنـەوە لـەمجۆرە ڕێچکە دەوڵەمەنـدو چـارەنووس ئامێزانـە لەنزیکـەوە گرێـدراوی چـەمکی شـەڕکردنە لـەپێناو پـارتیبوون ــ دەسەلاتداریتی ـ دەوڵەتخوازی ـ نەتەوەبوون کە لەسەرەوە جەختمان لەسەرکردەوە.

لەگـەڵ تێپـەڕکردنی دۆگمـاتیزم ڕەهەنـدی واقیعـیترم بـۆ پێناسـەکانی دەوڵـەت، دەسەلات، شـەڕ، نەتـەوەو دەوڵـەتی نەتـەوەیی زیـادکرد، ئەمـەش لەسـەربنەمای سـەرلەنوێ پـارتیبوون و کۆمەڵگایـەکی دیموکراتییانە ڕێگای چارەسەرییەکی کردەوە کە کاتێ پێویست بـێ شـەڕێکی گشـتگیری بـەرگری ڕەواش لەخۆوە دەگرێت. ئـەم هەڵوێستە تـەنیا وەرچـەرخانێکی سـتراتیژی و تـەکتیکی نییـە. بـەڵکو تیـۆری و بۆچوونێکی پارادیگمـایی پشتبەسـتوو بـەهزری زانسـتی و بۆچـوونێکی سیاسـی دەوڵەمەنـدو شێوازێکی پـارتیبوونی لەپشتەوەیە. وەرچـەرخانێك لەئارادایـە نەخۆشـی دەوڵەتگـەرایی تێپـەڕدەکات کـەمۆرکی خـۆی لەپێشـکەوتنی سـەدو پـەنجا ساڵەی سۆسـیالیزم دابـوو، چـەمکی نەتـەوەیی بـۆرژوا بـەلاوەدەنێ، شـێوازی دیمـوکراتی و کۆمـەڵگاری درێـژایی مێـژووی بەکۆمـەڵگابوون بەبنـەمادەگرێت، بانگەشـەکانی ئازادی و یەکسانی بەم گۆڕانکارییە ڕیشەییانەوە دەبەستێتەوە. ئەو ڕەخنـەو ڕەخنەدانـەی لەسـەر ئـەم بنەمایە بەناوی "PKK" ئەنجامدەدرێت کێشەی سەرلەنوێ ئاواکردنـەوە دەکاتـە ڕۆژەڤ. بەپشتبەسـتن بەپووختەی ڕەوشی هەنووکەیی سەرلەنوێ پارتیبوون، بـەرگری ڕەواو بـەکۆنگرەبوون وەك ڕێکخسـتنی سەرەکی کۆمەڵگا وەك کێشەو ئەرکی گرنگ چاوەڕوانی هەنگاونان و چارەسەرین.

ج ـ کێشەکانی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە لە "PKK"دا.

لەسـەرەتاکانی سـاڵی ٢٠٠٠دا ئاماژەمـان بـەوەکردبوو کـە"PKK" زیـاتر لەئـەنجامی کێشـە ناوخۆییەکان بنبەستبووە، بەردەوامبوونی لەمیانـەی ئـەم پێکهاتـەوە لـەحیاتی چارەسـەری بێچارەیی زیـاتر بـۆ کێشـەو گرفتـەکان دێـنێ، هەربۆیـە هەڵوێسـتی ڕاسـت ئەوەیـە لـەژێرناوێکی دیکـە یـان پێکهاتەیـەکی تـر درێـژە بەمیراسـی خـۆی بـدات. کاتێـك لەبەرگرینامـەدا ڕەوشـی نوێمـان هەڵسـەنگاند، شـرۆڤەمان سـەبارەت چـاخ و مێـژوو ئەنجامـدا، هەوڵمانـدا نـاوەڕۆك و شـێوەی شـیمانەی سـەرلەنوێ ئاواکردنەوە ڕۆشنبکەینەوە. لەسەربنەمای ئەم چەمکانە هەوڵدرا سەرەتا ئەزموونی کادەك KADEK، دواتریش کۆنگرەی گەل KONGRA GEL پێشبخرێت. لەسـەربنەمای ئـەو زانیارییـە سنووردارانەی

لەزینـدان پێمگەیشـت: گوایە رەخنـەدانێكی راستگۆیانەیان ئەنجامـداوە، هەربۆیـە بـەگونجاومان بـینی بـەرەو پێكهاتـەی نـوێ بچـن. لـەم ماوەیـەدا بۆنـەوەی ئـەو ناگربەسـتەی لـە ١٩٩٨ یەكلایەنـە هـەوڵی بەرێوەبردنمان دەدا واتادارو هەمیشەیی بێت، لەقۆناخی ئیمرالی چەندی بڵێی هەستیارانە مامەڵەمان لەگەڵدا كرد. ئەگەربەشێوەیەكی ناڕاستەوخۆش بێت وەك بەردەوامی لێكۆڵینەوەكان، لەمیانەی هەندێ دیالۆگ و نامەناردنەوە سـەبارەت بەجێبـەجێكردنی ئـەرك و بەرپرسـیارێتییەكان هەنـدێ پێشـنیازمان پێشكەشـكرد. تـاوەكو قۆنـاخی ١١ ی ئـەیلول هەوڵمـدا سـەبارەت بەرێگەچارە بەئومێـدبم. بـەڵام لـەو بڕوایەدام كاربەدەستانی توركیـا هەلمەتـە نوێكـەی "دژە تـیرۆر"ی ئـەمریكایان وەك دەرفـەتێك بـینی، ئەمــەش رێگـای لـەپێش هەڵوێسـتێك كـردەوە كەلەسـەر بنـەمای فڕكـردن بـوو. قۆنـاخی دیـالۆگی ناراستەوخۆ داخرا.

لـەم نێوەنـدەدا هەڵبژاردنـەكانی ٣ ی تشـرینی دووەمـی ٢٠٠٢ ی توركیـا كەوتـە رۆژەڤ. بەرلـەوەی ئاراسـتەی نـوێی بزووتنــەوە دیـاربكرێ، چـاوەڕوانیكردنی ئەنجامــەكانی هەڵبــژاردنمان گونجـاوبینی. بـەئامانجی چارەسـەركردنی كێشـەی كـورد لـەرێگای دیالۆگـەوە نامەیـەكم بـۆ سـەرۆك وەزیرانـی تـازە رەوانەكرد، كەسـەرۆكایەتی حكومـەتی پـارتی دادو گەشـەپێدان (AKP)ی دەكـرد و لـەدوا هەڵبژاردنـدا بەتـەنیا شانسـی ئـاواكردنی حكومـەتی پێـبڕا. بـەگوێرەی نـاوەڕۆكی وەڵامەكـەی رێگـای خۆمـان دیـاری دەكـرد. بـەلانی كـەم وەڵامێكـی یـەكلابۆوەم دەدایـەوە ئـەو بنكەیـەی ئومێـدو چـاوەڕوانی لێـدەكردم. سـەرباری ئـەوەی چـەندین جـار ماوەكـەی درێژكرایـەوە، وەڵام نـەبوو. لەدواییـدا رامگەیانـد كەئـەو جاڕنامەیەی "رێككەوتنی دیموكراتی و ئاشتیانە"ی ١ی ئـەیلولی ٢٠٠٢دا بڵاوەكردۆتـەوە لـە كاتەكـەی تەواو دەبێت. ئیتر "كادەك" رێگای خۆی دیاری دەكرد. وەك هەڵمەتی نوێ خۆیان ١ ی مـانگی كانوونی ٢٠٠٣ یـان دەستنیشانكردبوو. لـەم ماوەیـەدا پێشـنیازم كـرد لـەجیاتی ئـەوەی بزووتنـەوە دووسـەربێت، كۆنگرەی نەتـەوەیی كوردسـتان و كـادەك، لـەژێر نـاوی كۆنگرەی گـەل یـەك سـەربێت راسـترە، وەهـام بـەباش بـینی كـەرێكخراوی نـوێ بەفـەرمی لـەژێرناوی كـۆنگرەی گـەل رابگەیـەنرێ. پەسـەندكرا. لەكۆتاییـەكانی ٢٠٠٣ دا بۆنـەوەی لـەژێرناوی ئـەم پێكهاتەیـە كاربكـەن لەمیانـەی كۆنگرەیـەكی فـەرمی ئەرێیان كرد. بەڵام لەجیاتی ئەو هەڵمەتەی چاوەڕوانی دەكرا، هەواڵی ئەوە بڵاوبۆوە كەپارچەبوون.

ئاشـكرایە بـەهیچ جۆرێـك چـاوەڕوانی گۆڕانكارییـەكی بـەمجۆرە نـەبووم لەبەرئـەوەی پێشـتر ئەندامـەكانی بنكـەو كـادیرانم دەناسـی لەشـرۆڤەكردنی رەوشـیان زەحمـەتیم نـەبینی. لەسـەردەمی بەفەرمی دامەزراندنی "PKK" وە، كادیرانی سەركردایەتی لەئەنجامدانی نوێبوونەوەو بەدەستهێنانی پێشكەوتنی چاوەڕوانكراو دووربـوون. تەنانـەت لەزەحمـەتترین هەلومەرجیشدا لـەپێناو گەشـەكردنیان لەبواری تیۆری و كردارییـەوە پارەمەتییـەكانی خۆمانمـان كـەم نـەكردەوە. سەرباری ئـەو پەروەردەیـەی لەرۆژهـەڵاتی نـاوین بینیویانـە، نـەو تواناكـاری و هەلومەرجـە نوێیانـەی لـەئاراداو و ئەزموونـەكانیان، لەكاتێكدا چاوەڕوانی پێهـەڵگرتنی نوێمـان لێـدەكردن، دیسان لـەوە دوودڵ نـەبوون كاروبارەكـان بكەنـە قوربانی نیازە نادیارەكانی خۆیـان. هـەم دەرنەگخسـتن، هـەم تێپـەڕكردنی سنووری شێوازەكانی خۆمـان

لەهەڵمەتەکانی هاوشێوەی ١٥ ی ئابی ١٩٨٤ بەردەوام نارەحەتی و نیگەرانی منی زیادکرد. لەساڵی ١٩٨١ بەدواوە لەرێگای چەندین کۆنفرانس، کۆنگرەو کۆبوونەوەکانی پەروەردە، بەگووتەی پەروەردکارانە داوام لێکردوون بەگوێرەی پێویستییەکانی رێباز خۆیان بۆ پراکتیك ئاراستەبکەن. رەخنەی زۆرتوندم لێگرتن. بەڵام ئەوان زیاتر ئەو رێگایەیان هەڵبژارد کەوا من بەرەو شێوازی خۆیان ناچار بکەن. بەسووربوونەوە درێژەیان بەوهەڵوێستانەدا کەلەبەشەکانی پێشتر لەمیانەی هەڵسەنگاندنەکانمەوە خستمەڕوو. هەروەکو بەکورتی ئاماژەم پێکرد ئەم هەڵوێستە چۆن بەپاکتاوکردنی "PKK" ئەنجامگیر بوو.

لەو شێوازە پارچەبوونەی تێکەوتوونە دیارە لەرەخنەدانەکانی سەرەتاکانی ٢٠٠٠ راستگۆ نەبوون. بەشێوەیەکی زۆردوور لەبەرپرسیارێتی کەهەرگیز لەگەڵ مێژوو، کۆمەڵگا، هەڤاڵێتی، شەهیدان، ئەخلاق و پێشکەوتنە سیاسییە ژیانییەکان ناگونجێ و لەپاکتاوکاری ڤێرەونتریان وەك هەڵمەتێکی نوێ بەسەر رۆژەڤی گەل و جەنگاوەرانیاندا سەپاند. بەو رادەیەی لەمیدیاکاندا رەنگیداوەتەوە. لەکۆتاییەکانی ٢٠٠٣ و سەرەتاکانی ٢٠٠٤ ــ لەبەر هەرهۆکارێك بێ پارێزەرەکانم روونکردنەوەی چاوەڕوانکراویان ئەنجامنەدا. ئەم جموجۆڵە ڤێرەونە بەبێ ئاگاداری من چەندەی توانیویەتی فووڵبۆتەوەو بڵاوبۆتەوە. دەبێ ئاماژە بەوەش بکەم لەم نێوەندەدا بۆماوەیەکی درێژ پەیوەندییەکانم لەگەڵ دەرەوە بڕابوو. ئەوەی رووبەڕووی ببومەوە، گۆشەگیری بوو لەناو گۆشەگیرییەکی گشتگیردا. ئەو ئەنجامەی لەهەندێ زانیاری زۆر سنووردارەوە پێیگەیشتم، ئەوەبوو کەهەندێ حیساب و لێکدانەوە بەشێوەیەکی قووڵ سەبارەت بەمن دەکرێت. بناخەی ئەم لێکدانەوانە ئەوەیە: هێزی کۆنترۆڵکردنی گۆڕانکاری و پێشکەوتنەکانی نییە، هەروەها زەحمەتە بەزیندوویی لەزیندان دەربکەوێت؛ هەربۆیە منیان بەبێ رۆڵ و لەکارکەوتوو لەقەڵەمدا، دەشێ بەنیاز پاکی بێت !!. لەژێرناوی تەگبیر وەرگرتن، ئەوەی چەتەگەرێتی لەناو گەریلا ئەنجامیدا، ئەمجارە هەوڵیانداوە هەمان شت لەسەر زەمینەی سیاسی، سەربازی، ئایدیۆلۆژی و جەماوەری پەیڕەو بکەن و کۆتایی پێبێنن.

لەرەوشێکی وەهادا نیم نیازو پێگەی راستی ئەو هەڤاڵانە بزانم کەجێگای خۆیان لەناو ئەم قۆناخەدا گرتووە. ئەمەش بەگرنگ نابینم. ئەوەی بۆمن ئاشکرایە ئەم هەڤاڵانە خۆیان لەسەرووی رێبازی مێژوویی، کۆمەڵایەتی، ئایدیۆلۆژی، سیاسی، رێکخستنی و کرداری دەبینن. بەگەوهەری تەڤلی پێکهاتە کۆن و نوێکان نەبوون، هێزی ئیرادەو روونـاکبیری پێویستییان نیشاننەدا. بەئەشقەوە بەشدارییان لەدۆزی پیرۆزی دیموکراتییانەی ئازادی و یەکسانی گەل نەکرد. یان دەستیان لەخۆیان بەرداوەو دۆڕاندنێکی بابەتییان پەسندکردووە، یاخود لەمیانەی هەڵوێستێکی تادواڕادە خود سەنترالیزم هەوڵیانداوە پێشکەوتنەکان وەك مەسەلەیەکی شەخسی بمێنێتەوەو بەمجۆرە بیکەن بەقۆچی قوربانی. خواستوویانە سوود لەتواناکارییەکانی بزووتنەوە ببینن و کەسایەتی خۆیان بژێنن. لەهەمووشیان گرنگتر ئەوەیە کەدەرگیان بەبەهای ئەو هەوڵ و کۆششانەم نەکردووە کەلەناو سنوورەکانی تورکیا، رۆژهەڵاتی ناوین، هەرە دواییش لەقۆناخی ئیمرالی خستمەڕوو، بەگوێرەی

ئەمەش نەبوونە خاوەن هەڵوێستێك. ئەنجامدانی هەڤاڵێتییەکی راستەقینەیان لەدەست نەهات. دەرکیان بەوەنەکرد کەپارتیبوون بەواتای بەشداریبوونێکی فیداکارانە دێت لەکاردا. ئاشنای جیهانی راستەقینەی سیاسەت، رێکخستن و هزرنەبوون. رێزیان لەبەهای ژن و ئازادی ژن نەگرت.

هەرەدوایی هەستیاری نائاسایی منیان بەلاوازی لەقەڵەمدا، ئایا لایەنێکی دیکەی روونکردنەوە هەیە کەبەم شێوازە خۆیان نیشانداوە؟ ئەو هەڵوێستەی هەرەدوایی نیشانیانداوە، مەسەلەکانی پارت تێپەڕەکات، کاتێك بۆ هەوڵەکانی دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگاش درێژبۆوە، ئایا دەشێ یاخی نەبی؟ هەروەکو چۆن توانستی جەماوەریمان لەهەموو شوێنێك هەیە، سەرباری ئەوەی لەتورکیا لەسەدادە(١٠٪) کەمتر نییە، لەئەنجامی ئەو هەڵوێستانەی دەیسەپێنێ بەردەوام لەئاستی سەدا پێنج دەمێنێتەوە، ئەمەش لەچەندایەتی زیاتر کێشەیەکی چۆنایەتییە. ئەمەش دەسەلمێنێ کەهیچ نەیانخواستووە لەدیموکراتیزەبوون تێبگەن. هەروەکو چۆن نەیانخواستووە لەشەڕو پارتیبوون تێبگەن، تەنانەت ناخوازن دەرك بەمەش بکەن کەلەئەنجامی ساختەکاری و خۆسەپاندن ئەو گەلەی بەهەزارو یەك رەنجەوە کۆکرابۆوە خرایە ناورەوشی وازهێنان و دوورکەوتنەوە. ئەو هەڵوێستەی لەدوا هەڵبژاردنەکانی شارەوانی نیشانیاندا تەنانەت ناقۆڵاترین ئاژاوەگێڕ نەیدەتوانی سەرکەوتنی تێدا بەدەستبێنێ. دیارە کەبوون بە"دەسپۆت"ی بچووك تارادەیەکی مەزن لەکەسایەتییان بەجێکراوە. دواتر تێگەیشتم تەنانەت شەش ساڵە پێویستی یاسایی پاراستنی من بەرکەنارکراوە، هەندێ نامەردو بێ شەرەف لەو کۆمەڵ و بەشدارییەی من نارەحەتن کەدەخوازم پێشکەشی هەوڵەکانی دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگای بکەم.

هەروەکو دەزانرێ یەك دوو بەرگ رەخنەم دەرهەق بە"عوسمان نۆجەلان" هەبوو و هەوڵی دادگاییکردنیم دا. تەنانەت کاتێك دایکم کۆچی دواییکرد بۆ تاکە جارێکیش بەتەلەفۆن هەواڵیم نەپرسی، بەهۆی چەمکی "زیان بەتێکۆشانی گەل دەگەیەنێ" پشتگوێم خست. واتە زۆرباش دەزانرێ سەبارەت بەمەسەلەی بنەماڵەگەرێتی لەناوکوردانددا هیچ کەسێك نییە وەکو من هەستیاربێت. بەڵام وەرە تەماشابکە، منیشی لەناودا، بەم دواییانە تەواو دەست بەهەڵمەتێکی رەشکردن و ناوزڕاندن کراوە. هەڵبەتە ئەمە رەفتارێکی ئاسایی نییە، هەڵوێستێکە واتایەکی زۆر دەبەخشێ. هەندێ هەڵوێستی قەبا کەتەنانەت دەوڵەتیش بەناهەقی دەبینێ و لەئەنجامدانی بەدووردەکەوێتەوە، کاتێك هەندێ سووك و ساختەکار ئەنجامیدەدەن ناتوانرێ دەرکی پێبکرێت. هەندێ هەڵوێست بەرامبەر ئەو ئەندامە ئەخۆشانەی بنەماڵەمان نیشاندەدرێ کەماونەتەوە، بەواتای تیرۆرو تۆقاندن دێت. تێنەگەیشتم بەم هەڵوێستە دەخوازن چی رزگاربکەن. بۆ نموونە ئەگەر مەسەلەی بەهێزبوون بێت، پەیوەندییەکەی لەگەڵ ئێمە دیارە. هەروەکو دەزانرێ نەك رێبەرایەتی، بەڵکو نەبوون بەرێبەرایەتیم شایستەیان نەبینی. کەواتە دەخوازن تۆڵەی چی بکەنەوە؟ چییە ئەوەی لەمرۆڤێکیان خواستبێ و بەدەستیان نەکەوتبێت؟.

دەشێ گێل، نەفام، ساختەکار، پیلانگێڕ، خیانەتکارو ئاژاوەچی لەناو بزووتنەوەیەك دەربکەون. هەروەکوچۆن کەسانی مەرد، دانا، بەشەرەف، دڵسۆزو بەرۆح گرێدراوی بزووتنەوە سەرهەڵدەدەن. بەڵام هیچ لەم شێوەیە تێنەگەیشتم کە بەم دواییە دەرکەوتن. بەچەتەگەرێتی سیاسی دەچوێنم. ئەگەر بەخۆشیانەوە سنووردار بووایە قەی نەدەکرد. سەبەینێ بۆ بابەتە سەربازی، سیاسی، ئایدیۆلۆژییەکان درێژبێتەوە، مەترسیدارترین ئەنجامی لێدەکەوێتەوە. لەهەمانکاتدا هێندە گێل و نەفامن تێناگەن کە لەنەبوجەهل نەزانترن. مرۆڤ چۆن بەمجۆرە نزیکی بەهایەك دەبێتەوە کەتائەم رادەیە شەرەف و کەرامەت و هەموو شتێکیانی بەخێو کردووە؟. ناخوازم لەمیانەی بەناوکردنی ئەم مەسەلانە درێژی بکەمەوە. ئەم رەوشەی بەو دواییە دەرکەوتووە بابەتەکانی حزب، لادان، راکردن و هاوشێوەکانی تێپەڕدەکات. پێویستە هەڵوەستە لەسەر رەوشی دیکە بکەین. لەقەبارەی خۆی زیاتر عوسمان دەکەنە رۆژەڤ بەم شێوەیە هەندێ راستی پەردەپۆش دەکرێت. بەگوێرەی من عوسمان رۆڵی ئەو کەرە دەبینێ کەبۆ گۆڕەپانێکی بەمین چێنراو هاژۆراوە. ئەوەی ئەنجامیداوە: لەخۆکردن بەخراپترین ئامرازی بەکارهێنان بەولاوە هیچ واتایەکی دیکەی نییە. بەڵام ئەوەی ناتوانم بیهێنمە سەر زمان: جەمیل و دووران بەردەوام رێگای راکردن بەمرۆڤە پووچ و بێ کەڵکەکان دەدەن، چەندین ئەندامی دروست و راستگۆش خۆیان کوشت یان رایان کرد، یاخود گووتیان گوێڕایەڵی فەرمانەکانیان نەکردو سزادران، باشەچۆن ئەمە روونەکرێتەوە؟. پارچەکردن، رەڤاندن و کوشتن تاکەی؟ ناخوازم باسی ناوی هەندێ کەس و کردارەکانیان بکەم، کەئەوان رۆڵیان پێدان. ئایا نازانن چی بارگرانییەکیان لێکەوتەوە؟

نیازپاکی و بەگوێرەی خۆشیان فیداکاری ئەم سێ هەڤاڵە ناکەمە گفتوگۆوە. بەڵام بەویژان تێناگەن کەئەوەی لەژێرناوی گەل و هەزاران بەها ئەنجامیانداوە چی لێدەکەوێتەوە؟ ئایا پێوانەکانی سیاسەت و رێکخستن بەرگەی ئەم رەوشە دەگرێ؟ ئەگەر بەقەد تۆزقاڵێك بەرپرسیارێتی کێشەی شەڕو تێکۆشانیان هەبێت رێگا بەمەدەدەن؟ لێرەدا بەدوای ئاستی رۆحی بەرپرسیارێتی ناگەڕێم. ئەوشتەی لەسیاسەت بەئەقڵ بەناو دەکرێت ئەم رەوشانەی ئاشکرا نەکردووە. ئەو رووداوەی بەرێبەرایەتی بەناودەکرێت، ئەوەنییە کەهاوار بکات و بڵێ ئەم رەوشە روویداوە، بەڵکو لەمیانەی پێشبینیکردنێکی ئاوارتەوە رێگای سەرهەڵدانی نادات. ئایا دەشێ ئەمە ئەنجامی بەڵێنەکان بێ؟. ئەوەی بەردەوام سەبارەت بەبابەتە سیاسی، رێکخستنی و کردارییەکان رەخنەدان بدات، دەشێ رێگا بەم رەوشانە بدات؟. لێرەدا بەدوای ئەوەدا ناگەڕێم کامەیان، لەکامە بواردا مافدارن، یان بەرپرسیارن. ئەگەر مرۆڤێك ئاژاوەچی، ساختەکار و پووچ نەبێ، چۆن بەهەڵوێستی خۆی دەبێتە ئامرازی ئەم رەوشە، یان دەرفەت بەسەرهەڵدانی دەدات. جارێکی دیکە دەخوازم بەبیری تەواوی هەڤاڵان، دۆستان و دوژمنان بێنمەوە کەبزووتنەوەکەمان، گەلەکەمان و تەواوی بەهاکانی لەژێرناویانەوە تێدەکۆشین هەرگیز شایستەی ئەم رەوشە نین، بەناوی ئەوانیشەوە دەڵێم هەرگیز دەرفەت بەمەنادەم.

بەرامبەر ئەم گۆڕانكاریانە ئەوەی لەمن چاوەڕواندەكرێ، وەك پێویستییەكی ئەو هەلومەرجەی تێیدا دەژیم، تەنیا دەتوانم سنووری ڕێبازەكانی خۆم دیاری بكەم. لەسەرووی ئەم ڕێبازانەوە ناچاردەبم بەرامبەر ئەو هەڤالانەی نزیكەی بیست ساڵە ڕێبازی جەماوەری و شەڕو شێوازی پارتیبوونی خۆیان بەڕێوەدەبەن، ڕێبازی پارتی، ڕێكخستن، چالاكی و جەماوەری خۆم دیاری بكەم. ناتوانرێ چاوەڕوانی بكرێ یەكێكی وەك من تەسلیمیان بێ و خۆیان بداتە دەستەوە. تەنانەت ئەوەی دەوڵەت نەیویڕاوە باسی بكات، ئەمانە چۆن دەوێرن؟ بەلانی كەم پێویستە ئەمانە هێندەی دەوڵەت بزانن جددی بن. تەنانەت دوژمنایەتی منیش بكەن، دەبێ ئەم جددیەتە نیشانبدەن كەبۆ دوژمنایەتی پێویستە. بەتایبەتیش ئەگەر وەكو بانگەشە دەگەن دەخوازن هەڤاڵێتی و هاوڕێییەتی بكەن، پێویستە نزمترین هێزی خۆگونجاندن لەگەڵ پێداویستییەكانی ئەم راستییە نیشانبدەن. بەدڵەوە ئامادەم وەك مەیلێك (گروپێك) لەناو راستینەی كۆنگرەكەماندا پەسندیان بكەم. ئەگەر تۆزێكیش دڵخوازی لەوانەدا هەبێت، بەلانی كەم لەسەربنەمای شایستەبوون بەئەركەكانی كۆنگرە، مسۆگەر پێویستە بتوانن خاوەن هەندێ هەنگاوبن. بەشێكی زۆری گەلە هۆشیارەكەمان، تادواهەناسەم شتێك لەمن چاوەڕوان دەكەن. ئەگەر لەجێبەجێكردنی ئەمەدا نابنە یارمەتیدەر، ئەوا دەخوازم نەبنەڕێگر.

وەك ئەنجام، ئەوانەی خۆیان وەك لایەنێك دەبینن، بەڕێزەوە پێشوازی لەو مافەیان دەكەم كەوەكو مەیلێك خۆیان ڕێكبخەن. دەتوانن لەبوارەكانی ئایدیۆلۆژی، سیاسی، سەربازی، كۆمەلایەتی و ژیان گوزارە لەخۆیان بكەن و ببنەخاوەن پراكتیك. تەنانەت دەتوانن ببنە پارت. بەڵام بچووكترین پێویستی ئەمە گوێڕایەڵیكردنی دیسپلینی كۆنگرەیە. پێویستە نەكەونە ناو ئەو هەڵوێستانەی ئیرادەی كۆنگرە تێپەڕدەكات، پەیڕەوكردنی ئەو دیسپلینەی بۆ ئەمە پێویستە، خاوەنداریێتی ئەركەكانیان بكەن. هەڵبەتە منیش وەك پێویستییەكی بەرپرسیارێتیم، مافی بەردەوامكردن و درێژەدان بەڕێبازی خۆم هەیە. جێبەجێكردنی ئەوماف و ئەركانەی ئازادی هزرو ئیرادەم پێی بەخشیوم مەرجی سەرەكی و لەپێشینەی بوون بەمرۆڤێكی سەربەرزو شەرەفمەندە. بەكارهێنانی ئەم مافە لەسەر ئەو كۆڵەكە هزریانەی ماوەیەكی درێژە پێم گەیاندووە، لەسەربنەمای سەرلەنوێ ناواكردنەوەی "PKK" وەك ئەركێكی سەرەكی دەزانم. كاتێ ئەم مەیلانە باشتر خۆیان بناسن، لەوانەیە كاتێ هەلومەرجەكانی یەكگرتنەوە دەرەخسێ، ئەوا سەرلەنوێ ناواكردنەوە بۆ هەڵسەنگاندن گونجاوترین ڕێگایە. لەرەوشێكدا هەزاران شەهادەت بەگووتنەوەی ناوی من ڕێگای كاروانی گرتۆتەبەر، بەملیۆنانی هەڵساندۆتە سەرپێیان و بەهەزاران هەڤاڵ بەئومێدەوە چاوەڕوانیم لێدەكەن، لەو باوەڕەدام راسترین هەڵوێستی پێویستە پەیڕەوی بكەم ئەمەیانە.

تكام لەهەڤالان ئەوەیە بەرامبەر گیروگرفتەكان نەكەونە ناو هەڵوێستێكی سۆزداری نابەجێوە، بەپێچەوانەوە هەروەكو لەسەرەتا ئاماژەم پێكرد نابێ تەنیا زانابن، بەڵكو پێویستە بزانن وەك كەسایەتییەكی ڕێكخستنی و سەربازی و سیاسی راستەقینە شایستەی گەل و مرۆڤایەتی بن. هیچ شتێك درەنگ نەكەوتووە. بەمەرجێ تەنیا بتوانین بەشێوەیەكی شایستە لەخاوەنداریێتیكردنی ئەركە

مێژوویــە هەنووکەییەکانــدا ســەربکەوین. ســەرکەوتن و یەکێتییــەك وەك خــاوەنی هەڵوێســتی مــەزنی پشتبەســتوو بەراســتییە گــەورەکان، بــەردەوام لــەو دەســکەوتانە بــەهادارترە کەسەرچــاوەی خــۆی لەراوەستەی ناتەواوی هەزاران کەسی هەڵوێست بچووك ومردەگرێت و بەرێکەوت بەدیدەهێنرێ. چەتە کۆنەکانیشی لەناودا، پێویستە بزانن بـەهۆی ئـەو رەوشـەی تێیکـەوتوون، لـەخۆیان زیـاتر، مـن چـەندە خــەمگین بــووم. ســەرباری ئــەوەی تاڕادەیــەکی بــەرز راســتینەی کۆمــەڵگامان تایبەتمەندێتییــە نەفرەتلێکراوەکانی دەسەپێنێ، بەڵام دیسان متمانـەو بـاوەڕکردن بـەمرۆڤ مەرجـە. جێگای باسـە ئـەو هەڤاڵانــەی ماوەیــەکی درێــژە بەرگــەی هەلومــەرجی هــەرە ســەخت و فورسیان گرتــووە، ئەگــەرخۆیان بناســن و رێزیــان بــۆ خۆیــان هــەبێ، ئــەوا ناشــێ شــێوازی سیاســی، رێکخســتنی و چــالاکییەکانی ئەمــە جێگیرنەکــەن. هیـوادارم لـەماوەی درێـژدا ببنـە خـاوەن سـەرکەوتنی گـەورە، جـارێکی دیکـە دووپـاتی دەکەمەوە لەسەر رێگای راست هاوکاری و یارمەتییەکانمان بەردەوام دەبێت.

١. لەبەشەکانی پێشوودا هەوڵماندا ئەو هەڵوێستە تیۆری، کۆمەڵایەتی و مێژووییە پێشکەش بکەین کەســەرلەنوێ ئاواکردنــەوەی "PKK" وەك کۆڵەکــە پشــتی پێدەبەســتێ. بــەگوێرەی هەلومەرجــەکانی جیهــان، ناوچــەکەو وڵاتەکــەمان هەنــدێ تایبەتمەنــدێتی ســەرمایەداریمان هەڵســەنگاند کەسیســتەمی باڵادەســتی کۆمــەڵگای ئــەم ســەردەمەمانە. لەمیانــەی ئــەم هەڵســەنگاندنەوە خواســتمان بــەکورتی ئــەوە نیشانبدەین کەبەشێوەیەکی تێکچڕژاو لەگەڵ پەرەسەندنی کۆمــەڵگای دیمـوکراتی و رێنمـایی مێـژوویی ناراستـەیەکی چۆنیان دیـارکردووە. بـەبڕیارەوە جـەختمان لەسـەرئەوە کـردەوە کەپێویستەپرۆسـەی مێـژوویی پرۆژەکـانی ئـازادی و یەکسـانی بەشـێوەی ئەڵقـەکانی زنجیرەیـەك ببینـرێن. هـەروەها دیسـان هەوڵمانــدا روونبکەینــەوە چــۆن بانگەشــەکانی یەکســانی و ئــازادی چەواشــەکراون، ناوەرۆکەکــەیان پووچـکراوەو لەلایـەن هێـزە ستەمکارو بەکاربـەرەکان پارچـەی جیـاوازی خراوەتـە سـەر. لەژێرسـایەی هــەمان پارادیگمــادا خواســتمان راســتینەی شارســتانییەتی رۆژهــەڵاتی نــاوین و رەوشــی ئــەمڕۆمانی نیشـانبدەین. بەشـێوەیەکی تیـۆری باسـی ئـەوەمانکرد چـۆن دیـاردەو کێشـەی کـورد لـەناو تـەواوی ئـەم چوارچێوانە جێگیردەکرێ و بە چ شێوەیەك دەتوانرێ لەچارەسەری نزیکببینەوە. پرۆسـەی ئـاواکردن و گەشــەکردنی "PKK" مــان شــرۆڤەکرد، روونمــانکردەوە کەچــۆن بــەهۆی فاکتــەرە ناوخۆییــەکان بنبەستبوو، دەستنیشانمان کرد کە لەمیانەی رەخنەو رەخنەدانەوە پێویستی بەسەرلەنوێ ئاواکردنـەوە هەیــە. هــەروەها هەنــدێ لایــەنی نــوێی رێبــازە سیاســی و تیۆرییــە هەنووکەییــەکانمان لەئاســت و رەهەنـدەکانی بزووتنـەوە ژینگـەپارێزی، کولتـووری و فێمینیسـتەکان هەڵسـەنگاند. بەجەختکردنـەوە ئاماژەمان پێکرد کاتێك سەرلەنوێ ئاواکردنەوە تەواوی ئەم پێشکەوتنانە لەخۆوە بگرێ واتاداردەبێ.

لەرەوشێکی وەهادا بەپشتبەستن بەتەواوی شیمانەو گریمانـەکانی ئـەم بابەتانـە، کاتێـك سـەرلەنوێ ئاواکردنەوە بۆ "PKK" دەبێتە رۆژەڤ، یەکەم کاری ئەنجامبـدرێ دەسـت نیشـانکردنی رەوشـی واقیعـی جیهـان، ناوچـەکەو نیشـتمانە. بـەبێ دووبارەکردنـەوەی ئــەو شــرۆڤانەی لەبەشــە پەیوەندیــدارەکان ئەنجامەمان دا، با لەمیانەی کورتە باسێکەوە پەیوەندی نێوان بابەتەکان دابنێین. سـەرمایەداری جیهانی

کەئەمریکا سەرکێشی دەکات ئەوەکو سەدەی نۆزدەهەم دەرفەتی هەنگاونانی بۆ کۆلۆنی نوێ هەیە، ئەوەکو سەدەی بیستەم هەلومەرجی ئەوە ماوە لەرێگای شەڕ جیهان دابەشبکەنەوە. هەلومەرجە نوێکانی جیهانگیری بەهی کۆن ناچێ. ئەگەر لێکچوونێکیش هەبێت، جیاوازی تایبەت بەخۆی هەیە. شۆڕشی زانستی ـ تەکنۆلۆژی دەرفەتێکی جیاوازتری قازانج بەسیستەمی سەرمایەداری دەبەخشێ. ئەویش توانستی قازانجی کۆمپانیاکانی سەرووی نەتەوەکانە (ئولترانەتەوە) کە لەگەڵ جیهانگیری سەریهەڵدا. ئەوانەی دیاردەی کۆمەڵایەتی بەگوێرەی خۆیان ئامادە دەکەن و لەژێر چوارچێوەی یاسایی گونجاودا بوونەتە هێزی حوکمڕانی نوێ کۆمپانیا فرە رەگەزەکانن. لەمیانەی ئەم شێوازەی کۆمپانیاکان دەتوانن بەرزترین ئاستی قازانج بەدەست بێنن. شێوەکانی دەوڵەتی نەتەوەیی دەگۆڕدرێ کەروێڵی بەربەست دەبینێ، ئەو پێکهاتە سیاسییانە دەئافرێنرێن کەرێگری ناکەن، بەمجۆرە لەزەمینەی قەیران ـ گێژاویشدا سیستەم هەوڵی بەدەستهێنانی زیاترین قازانج دەدات.

ئەم راستینەیە لەو پەیوەستداربوونە چڕەدا شاراوەیە کە لەسەرەتاکانی ٢٠٠٠وە سیستەم بەرێبەرایەتی ئەمریکا بەرامبەر بەرۆژهەڵاتی ناوین نیشانیدەدات. ناوچەکەمان بەو پێکهاتە سیاسی، سەربازی، ئابووری و هزرییەی ئێستای سەرەکیترین کۆسپی پێش سیستەمە. کێشەکانی ئیسرائیل ـ فەلەستین، نەوت، کێشەی کورد، ئیسلامی رادیکاڵ، پێکهاتەی سیاسی دەسپۆت، ئەو ئابوورییەی بێکاری و هەژاری لێدەکەوێتەوە، بابەتی ژنانی لەئازادی بێبەرین و گڵۆڵەبوونی کێشەکان ناوچەکەی کردۆتە خاڵی لاواز. واتە کردوویەتی بەسگی سیستەم. سیستەمی حوکمڕان بەرامبەر بەم رەوشە ئۆقرەی نامێنێ و ئارامی لەبەردەبڕێ. ئەو راستینە سیاسییەی هێزە سیاسییەکانی رۆژهەڵاتی ناوین ناخوازن لێی تێ بگەن ئەمەیە. ئەمانە وەها مەزندە دەکەن و لەو بڕوایەدان کە لەمیانەی لۆژیکی سیاسەتی کلاسیك و تیۆری دەوڵەتی نەتەوەیی دەتوانن درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن. ئەمریکا وەك هێزی ئیمپریالی سیستەم ناچارە پێویستییەکانی بەرپرسیارێتی خۆی جێبەجێ بکات. ئەم رکابەرێتییەی هێزەکانی دیکە بەئامانجی رزگارکردنی رەوالەتی خۆیان لەگەڵیدا نیشانیدەدەن تەفرەدان و خەڵەتاندنە. ئەمانە زیاتر خۆپیشاندانن لەپێناو بەدەستهێنانی کاریگەری زیاتر. لەقۆناخێکی داهاتووی نزیکدا تەواوی هێزو دەزگا گرنگ و لەپێشەکانی سیستەم، هاوپەیمانێتی خۆیان بەهێزدەکەن و زیاتر روو لەناوچەکە دەکەن. وردەوردە کارگێڕی بزاڤەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان، ناتۆ، یەکێتی ئەورووپاو گرووپی هەشت وڵاتە پیشەسازییەکە(G8) لەناوچەکە جێگیردەکرێن. لەهەندێ کات و شوێندا هێرشی سەربازی بەرامبەر وڵاتی وەکو ئێراق و ئەفغانستان رێکدەخرێ، هەڕەشە لەهەندێکی دیکە دەکرێ، هەندێکی دیکەشیان چەکی ئابوورییان لەبەرامبەر بەکاردەهێنرێ و ناچاردەکرێن لەگەڵ سیستەم ببن بەیەك. بەرامبەر ئەو وڵات و پێکهاتە سیاسییانەی بەرخودانیان لەبەرامبەر نیشاندەدرێ ئابلۆقە فراوانتردەکەن و لەمیانەی ئیفلاس پێکردنیان هەوڵی ئەنجام وەرگرتن دەدەن. چەندین پرۆژەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوە بەسەر ئابوورییە بێ بەرهەمەکاندا دەسەپێنرێ، هەوڵی ریفۆرمیزەکردن و لیبرالیزەکردنی دەدرێت. بەگوێرەی مەزندەکان ناوچەکە بەچارەگە سەدەیەك

لەگەڵ سیستەم دەگونجێ. دابڕانێکی سەرتاپاگیری چاوەڕوان ناکرێ؛ چونکە بنەمای ئابووری، سەربازی، زانستی و تەکنیکی ئەمە بوونی نییە. بۆماوەیەکی درێژیش ناتوانێ وەکو دەوڵەتی یاخی بمێنێتەوە. لەسەرەوە سیستەمی حاکم، لەژێرەوە کۆمەڵەکانی گەل بۆماوەیەکی درێژ ئەم پێکهاتە سیاسی و ئابوورییە بێبەرهەمانە پەسندناکەن و هەڵناگرن. لەسەرووی هەمووانەوە ژنان و تاکەکان ناچارن لەبواری ئازادیدا تەکانیدەن.

لەکاتێکدا سیستەم لەناو پێکهاتەی دەزگاو لۆژیکی خۆیدا بەم شێوەیە رەفتاردەکات، خودی کۆمەڵگای راستەقینەو هێزەکانی گەل چۆن هەڵسوکەوت دەکەن؟ مەسەلەی گرنگتر ئەم پرسیارەیە. گەلانی ناوچەکە ناچارنین و لەرەوشێکی وەهاشدا نین سیستەم وەك خۆی پەسندبکەن. ئیتر وەکو جاران هێزی یەدەگی دەوڵەتی نەتەوەیی نییە، لەسەر ئاراستەی ئامانجە دیموکراتی، یەکسانی و ئازادییەکانی خۆیدا گەڕان بەدوای چارەسەری کەوتۆتە رۆژەڤەوە. بەرامبەر هەوڵە سنووردارەکانی سیستەم لەپێناو دیموکراسیدا، هەوڵەکانی گەلانیش لەپێناو دیموکراتیزەبووندا کەبزووتنەوە کولتووری، فێمینستی و ژینگەپارێزییەکانی لەهەناوی خۆیدا هەڵگرتووەو لەدەوڵەتخوازی دوورن، بەلانی کەم هێندەی جیهانگیری سیستەم واتایەکی سەرووی نەتەوەکان (لەنەتەوە بالاٌتر) لەخۆوە دەگرێت. لەبەرئەوەی لەبەشەکانی پێشوودا هەڵسەنگاندنمان سەبارەت جیهان و ناوچەی رۆژهەلاٌتی ناوین ئەنجامدا، دووبارەی ناکەینەوە، ئەم کورتەباسە تێردەبینم.

رۆڵی کلیلی راستەقینەی چارەسەرکردنی کێشەی کورد لەپەیوەندییەکانی "کورد ـ تورك"ی تورکیادا شاراوەیە. توانستی کوردەکانی ئێران، ئێراق و سوریا سنووردارە کەبەتەنیا سەربەخۆ بەچارەسەرییەکی هەمیشەیی بگەن. زیاتر وەك هێزی یەدەگی چارەسەری دەستەمۆ دەکرێن. ئەو قۆناخانەی کێشەی کورد لەئێراق بەخۆیەوە بینی ئەم راستییە دەسەلمێنێ. دیاردەی ئەمڕۆی دەوڵەتی فیدراڵی کورد لەبەرامبەر هەوڵەکانی کۆماری تورکیا بۆ بە "تیرۆریست" لەقەڵەمدانی "PKK" لەلایەن ئەمریکاو هاوبەشەکانی وەك پێکهاتەیەك هاتۆتەئاراوە. ئەگەر کۆماری تورکیا دەرفەتی پێنەدابایە، ئەوا ئاشکرا دەبوو کە ئەمجۆرە چارەسەرییە ناشێ. ئەنجامەکەشی ئەو گێژاوەیە کەئێراق تێیکەوتووە. دیارنییەو نازانرێ کۆتاییەکەی بەچی ئەنجامگیردەبێ. گرێدراوی ئەمەش پێکهاتەی کوردستانی فیدراڵ کەخەسڵەتی فیۆداڵ ـ بۆرژوا لەخۆوە دەگرێت دیارنییە بۆماوەی درێژخایەن بەکامە ئاراستەدا دەڕوات، بەتایبەتیش دوای ئێراق کاریگەرییەکانی لەسەر ئێران، تورکیاو سوریا نازانرێ. نیگەرانی و مەترسی ئەوە لەخۆوەدەگرێت شێوازی فەلەستین ـ ئیسرائیل لەسەرتاپای ناوچەکەدا هەم قووڵ، هەم بەرفراوان بێت. میللیگەرایی کورد کەوەك جۆرێکی ئایدیۆلۆژیای ناو سیستەمی سەرمایەداری پێشدەکەوێت، بەردەوام ئەو توانستە لەخۆوەدەگرێت هەم میللیگەرایی عەرەب، فارس و تورك بەشێوەیەکی زێدەڕۆتر رق ئەستوور بکات، گرێدراوی ئەمەش کێشەکانی بەرەو بنبەستبوون و قوفڵبوونی تەواو ببات. بەرامبەر ئەمەش دەشێ شێوازێکی چارەسەری ببێتە رۆژەڤ کەسنوورە سیاسییەکان وەك پێدراو پەسنددەکات، بەلاٌم دان بەستاتۆی یاسایی کوردان دادەنێ و

لەناوەڕۆکەوە گرێدراوی دیموکراتیزەبوون و ئازادییەو کولتووری تایبەت و رەسەنیان بەبنەمادەگرێت، مۆدێلێکی نوێی چارەسەری دوور لەمیللیگەراییە. لەبەرئەوەی ئەم شێوازە هەم زیاتر توانستەکانی ئاشتی، هەم لەچوارچێوەی یەکپارچەیی گەل و دەوڵەتی ئەم وڵاتانە بەدیدێت، زیاتر لەگەڵ راستینە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان کۆك و گونجاوترە. بەشێوەیەکی گشتگیرو فراوان خستنەرووی تەواوی کۆڵەکەو ئەنجامەکانی هەردوو شێوازی چارەسەری، ئەوا رۆڵ و کۆمەکێکی باشی لەبینینی ئەگەرو پێشهاتەکانی قۆناخی داهاتوو دەبێت.

٢. تورکەکان لەمێژوودا، پەیوەندییان لەگەڵ کوردەکان: سەرلەنوێ گەرمکردن و بەرۆژەفکردنی پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوین لەلایەن ئەمریکاوە، کۆماری تورکیا ناچاردەکات بەشێوەیەکی واقیعیتر نزیکی دیاردەی کوردو پەیوەندییەکانی لەگەڵ تورکەکان ببێتەوە. هەربۆیە رەهەندی مێژوویی پەیوەندی "کورد ـ تورك"یش بایەخداردەبێ. زۆرچاك دەرك بەوەکراوە کەسیاسەتەکانی نکوڵیکردنی سەر بەقۆناخی نزیك زەنگی مەترسی لێداوە. بۆئەوەی مەسەلەی کورد ـ تورکیش وەك تراژیدیای فەلەستینی لێنەیەت، پێویستە لەمە بەدواوە لەچوارچێوەی رێنماییەکی مێژوویی و کۆمەڵایەتی هەڵوێستێکی دیموکراتییانەی خوڵقکار نیشانبدرێت. سەرباری ئەوەی لەم قۆناخانەی دوایی باسی هەندێ گووتەی دیموکراتییانە دەکرێ، بەڵام لەبەرئەوەی پراکتیکی نکوڵیکردن لەناوەوە (بەقسەنا) لەراستڕەوەکانەوە تادەگاتە چەپڕەوەکان تەواوی سیستەمی کۆمەڵگاو دەوڵەتی بەستۆتەوە، رێگای لەپێش هەلومەرج و زەمینەیەك کردۆتەوە کەئەندێشە (دڵەڕاوکێ)ی گەورە لەخۆوە دەگرێت و پێکدادانی مەزنی لێدەکەوێتەوە. بەپاڵپشتی ئەو ئەزموونەی پێیدا تێپەڕین، بۆئەوەی بەشێوەیەکی گەرەنتیکراو ئەندێشەکان لەئارادا نەمێنێ و، رێگا لەپێش گەش و زەمینەیەك بکرێتەوە ئومێدو چاوەڕوانی چارەسەرییەکی راستەقینەی لێبکرێت: ئەوا پێشکەشکردنی هزرو پێشنیاز لەلایەن ئێمەوە گرنگی و بایەخێکی مەزنی دەبێت.

مێژوو خاوەن بەڵگەی گرنگ و بایەخدارە کەکۆمەڵەی قەومەکانی باشووری سیبریا کەتورکە بەرایییەکانیش جێگای خۆیان تێدادەگرن، لەسەردەمەکانی ٩٠٠٠ ـ ٧٠٠٠ ی پ. ز لەلایەك بۆ باشوور بەرەو چین، کۆریا، ژاپۆن و مەغۆلستان و ئاسیای ناوینی ئەمڕۆو رۆژئاوا شۆڕبوونەتەوە؛ هەرچی بەشێکی دیکەیە لەرێگای گەرووی "بیرینگ" ی نێوان کیشوەرەکانی ئاسیاو ئەمریکا لەکیشوەری ئەمریکا بڵاوبۆتەوە. تایبەتمەندێتییە ئەتمۆلۆژی و نەژادییەکان بەشێوەیەکی بەهێز جەخت لەسەر ئەم دەستنیشانکردنانە دەکاتەوە. لەهەمانکاتدا ئەم سەردەمە بەو قۆناخە پێناسە دەکرێ کەشۆڕشی نیئۆلیتیك (شۆڕشی گوندو کشتوکاڵ)لەبنارەکانی زنجیرە چیای زاگرۆس ـ تۆڕۆس ئەنجامدراو تاوەکو کەنارەکانی زەریای گەورە، کەنارەکانی چین بڵاوبۆوە. مەزندە دەکرێ بەرهەمداری و بەپێتی شۆڕشی نیئۆلیتیك ئەم قەومانەی خستۆتە جموجۆڵەوە. بۆماوەیەکی درێژ بەردەوام زیادبوونی ژمارەیان لەرێگای ئەم سیستەمە نوێیەوە، دیاردەی کۆچی بەردەوامیش واتادار دەکات. لەم ناوچەیەدا یەکەمین شارستانییەتی زانراوە ساڵانی ٢٠٠٠ی پ. ز لەچین سەرهەڵدەدات. لەئاواکردنی شارستانییەت

لەلایەن ئەم قەومانەوە رووباری زەرد هەمان ئەو رۆڵە دەبینێ کەرووبارەکانی نیل، دیجلە ــ فورات و پەنجاب بینیویانە. شیمانە دەکرێ چەندە شارستانییەت لەدەوروبەری رووباری زەرد پەرەیسەندووە، دووچاری پەلامارە بەردەوامەکانی قەومەکانی دەوروبەرهاتووە.

هەروەکو دەزانرێ لەیەکەمین سەرچاوە نووسراوەکانی چین هاتووە لەساڵانی ۲۰۰ی پ. ز لەلایەن قەومەکانی دەوروبەر شارستانییەکەیان دووچاری هێرش و پەلامار هاتووە. بۆچوونێکی گشتی پەسندکراو ئەوەیە کەئویگورەکان تورکە سەرەتاییەکانن. لەمێژووی فەرمی تورکەکانیشدا کاتناسییەك (کرۆمۆنۆلۆژی) جێگای باسە کەلەساڵی ۲۰۹ی پ. ز بەمەتاخان دەستپێدەکات. لەچەندین بەڵگەی مێژوویدا دەشێ ئەوە ببینرێ کەتورکە بەراییەکان هەم بۆ باشوور چین، ئەفغانستان و هیندستان هەم بەرەو رۆژئاوا بۆ کازاخستانی رۆژگاری ئەمڕۆمان، لەوێشەوە بەرەو ئەوروپا بزووتنەوەیەکی گەورەی کۆچبەری ئەنجامداوە. ئەوشوێنانەی هەرەزێدە تێیدا چڕبوونەتەوە کرگستان، کازاخستان، ئۆزبەگستان، تورکمانستان و ناوچەی نویگوری چینی رۆژگاری ئەمڕۆمانە. لەسەدەی چوارەمی زایینیدا لێشاوێکی گەورەی هونەکان بەرەو ئەوروپا دەستپێدەکات. ئەو لێشاوانەی لەچوون بەرەو چین سەرکەوتنیان بەدەستنەهێنا ئاراستەی خۆیان دەگۆڕن. بەرامبەر بەو کرانەوەیەی باکووری قەزوین و دەریای رەش، بەرەو باشووری قەزوین و دەریاچەی ئارال، بەرەو ئەفغانستان بڵاوبوونەوە لەزیادبووندایە. زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بەستەڵەکی لەکەش و ئاوو هەوا کۆچ خێراتر دەکات. لەسەدەی شەشەمی زایینی چەندەی دەچێ سنوورەکانی ئێران تەنگەتاوو قەرەباڵغ دەبێ. قەرەباڵغبوونی سنوورەکانی ئەم ناوچەیە تاوەکو سەردەم (ئیمپراتۆریەت)ی پارسەکان درێژدەبێتەوە. چیرۆکەکانی ئەفراسیاب و توران هی ئەم قۆناخەن.

لەکۆتاییەکانی سەدەی حەوتەمی زایینیدا بڵاوبوونەوەی ئیسلام و گەیشتنی بەسنوورەکانی ئاسیای ناوین قۆناخێکی نوێ لەمێژووی تورکەکان دەکاتەوە. لەبەرئەوەی دەوڵەتەکانی گوك تورك کەپێشتر دامەزران و دەوڵەتی ئۆیگاری دواتر تایبەتمەندێتی کۆنفیدراسیۆنیان هەبوو، شیمانەو مەزندە دەکرێ بەئەزموونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز تێپەڕنەبووبن. تاوەکو ئەو قۆناخە دەوڵەتی ناوەندی دیاردەیەکە بۆماوەیەکی درێژ لەئاسیای ناویندا نەبووە. ئەو کۆنفیدراسیۆنانەی لەژێرکاریگەری چین و هیندستان تاقیکراونەتەوە بەردەوام تەمەنی یەك دوو نەوە بووە. هەرە دوایی ئیمپراتۆریەتی جیهانی مەغۆلییش ئەم دیاردەیەی تێپەڕنەکردووە.

هۆکاری پەسندکردنی ئیسلام لەلایەن تورکەکانەوە لەهۆکارە ئایینییەکان زیاتر، ئامانجی سیاسی بوو. بەرلەوەی ئیسلام پەسندبکەن، تواناکاری کۆچی باوو نەریتییەکانیان بۆ هەڵناکەوێت. ئەو ئیسلامبوونەی لەسەدەی نۆیەم خێرابوو، لەمیانەی یەکەمین پێکهاتەی سیاسییەوە خێراتربوو. دوای میرنشینی قەرەخان یەکەمین میرنیشینی سەلجوقییەکانی مەروە یەکەمین ئەزموونی دەوڵەتی ئەرستۆکراتەکانی هۆزی تورکە.

دوای سەرکەوتنی ١٠٤٠ لە"داندانکان" لەنەریتی دەوڵەتی ئێران رێگای لەپێش بنەماڵە(خانەدان)ی سەلجۆقی کردەوە. لەساڵی ١٠٥٥ خەلیفەی موسڵمانان لەبەغداد سەلجوق بەگ وەك سوڵتان رادەگەیەنێ، بەمجۆرە سنوورەکانی خانەدانی خۆی لەدەریای سپییەوە تاوەکو ئەفغانستان فراوانکردووە. بۆ یەکەمین جار لەم قۆناخەدا لەسەربنەمای دەرەبەگایەتی بەشێوەیەکی بەرفراوان جیابوونەوەی چینایەتی لەناو هۆزەکانی قەومی تورك سەریهەڵداوە. لەکاتێکدا توێژی ئەرستۆکراتی بۆتە خاوەن دەوڵەت بەشێوەی چەندین میرنشین لەرۆژهەڵاتی ناوین بڵاودەبوونەوە، هەرچی تورکمانەکانن کەتوێژی هەژاریان پێکدەهێنا، بەشێوەیەکی سەربەخۆو لەئاستێکی نزمدا وەك تیرەی رەوەند دریژەیان بەژیانداوە. ئەو ژمارە زۆرەی تورکەکان کەلەماوەی نێوان هەردوو سەدەی ١٠ ـ ١٥ لەرۆژهەڵاتی ناوین چڕببوونەوە، لەلایەك بە"شاربوون" و جیابوونەوەی چینایەتی، لەلایەکەی دیکەشەوە دەوڵەتبوون لەناویەکتردا پێشکەوتنیان بەخۆیانەوە بینیوە. نزیکەی سەدەیەك دوای سەڵتەنەتە گەورەکەی سەلجۆقییەکان ئەتابەگ و میرنشینەکان لەجێگایاندا ئاواکراوە. ئەوانەی ئەنادۆڵ یەکیانگرتووەو دەوڵەتی سەلجۆقی ئەنادۆڵیان دامەزراندووە کەناوەندەکەی قۆنیابوو. بەمجۆرە یەکەمین دەوڵەتی ئیسلامی لەئەنادۆڵ دامەزرا.

دوای قۆناخێکی دووسەد ساڵی (١٠٧٦ ـ ١٣٠٨) و بەرزبوونەوەی میرنشینی عوسمانی لەسەر میراسی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی، بەگەورەترین ئیمپراتۆریەتی ناوەندی دەرەبەگایەتی خانەدانی عوسمانی تورکەکان ئەنجامگیربوو. لەسەردەمی گەشەکردن و هەڵکشانی سەرمایەداریدا ئەم ئیمپراتۆریەتە کەوتبووە رەوشێك کەبەرامبەر بەرۆژئاوا، رۆژهەڵات بپارێزێ. سەدەکانی ١٩ و ٢٠ ئەو سەردەمەبوو کەنەتەوەگەرایی بۆرژوای تورك گەشەیکرد؛ لەساڵی ١٨٤٠ (دامەزراندنی پەرلەمان) تەنزیماتی ئەنجامدا، ١٨٧٦ مەشروتییەتی یەکەم، ١٩٠٨ مەشروتییەتی دووەم، لەدوای پاشماوەکانی یەکەمین شەڕی جیهانی لەمیانەی شەڕی رزگاری ١٩٢٠ کان دەوڵەتی ئاواکرد، بەمجۆرە قۆناخی دەوڵەتی نەتەوەیی تورك دەستپێکرد، قۆناخی کۆماربووە بەسەردەمی پەرەسەندنێکی مێژوویی کەتورکەکان وەك نەتەوەیەکی هەمیشەیی لەئەنادۆڵ شێوەیان گرت و لەسیستەمی کۆمەڵگای دەرەبەگایەتییەوە بۆ سیستەمی کۆمەڵگای سەرمایەداری وەرچەرخان ئەنجامدرا. لەبەسەرهاتی نزیکەی هەزار ساڵی تورکەکان لەرۆژهەڵاتی ناوین و، چڕبوونەوەیان و بەدەوڵەتبوونیان لەئەنادۆڵ، دیسان شانبەشانی بەدەوڵەتبوون لەتیرەو هۆزەوە وەرچەرخانیان بۆ نەتەوەی تورکیا، لەراستیدا ئەو پەیوەندییانەی لەگەڵ کوردانیان بەستووە رۆڵێکی ستراتیژی لەمەدا بینیوە.

پەیوەندی مێژوویی کورد ـ تورك دەتوانرێ تاوەکو چیرۆکی ئەفسانەیی زەردەشت ـ توران درێژبکرێتەوە. کۆچ و بڵاوبوونەوەی ئیمپراتۆریەتی ماد ـ پارس بەرەو ناوچەکانی تورکەبەراییەکان ئاستێکی ئەفسانەیی بەپەیوەندییەکان بەخشیوە. لەکاتێکدا لەسەردەمی پارت و ساسانییەکاندا تیرە تورکەکان لەئەیالەتی خوراسانی باکووری رۆژهەڵاتی ئێران چڕدەبوونەوە، لەگەڵ ئەو تیرە کوردانە کەوتبوونە پەیوەندییەوە کەبەهۆی جیاوازەوە بۆ ئەو ناوچانە ئاراستەیان گرتبوو. پەیوەندی

بنەڕەتیش لەقۆناخی باڵادەستی سوڵتانە گەورەکانی سەلجوق بووە. لەئازەربایجان، ئەرمەنستان، میزۆپۆتامیاو ئێراقی ئەمڕۆمان لەماوەی سەدەکانی نێوان ١٠ ـ ١٥ تیرەکانی کوردو تورك لەژێرسایەی پەیوەندی و ناکۆکی ئاڵۆزدا لەناو یەکتردا ژیاون. دوای سەلجوقییەکان، دەوڵەتی ئاق قۆینلارو قەرەقۆینلار، ئارتوك ئۆغڵلاری و ئاتا بەگەکانی موسڵ، چەندین میرنشینی تورکان لەگەڵ میرنشینەکانی کوردان بەیەکەوە بەردەوام بوون. هاوبەشی لەئایینی ئیسلام و، دەوڵەتە مەسیحییەکانی ئەرمەنی و بیزەنتی کە لەبەرامبەریان بوون، دواتریش شاڵاوەکانی کرستیانەکان (مەسیحییەکان) رۆڵێکی ستراتیژی لەمەدا بینیوە.

دەستەواژەی "کوردستان" یش لە ١١٥٥ دا وەك یەکینەی بەڕێوەبردن لەلایەن دواترین سوڵتانی گەورەی سەلجوقییەکان "سنجار" بەکارهێنراوە. مێژوو لەسەرئەوە هاوفیکرە کەکوردەکان دووەمین هێزبوون لەپاڵ تورکەکان کە لەشەڕی "مەلازگرت"ی ١٠٧١ سەرکەوتنیان بەدەستهێناو بەیەکجارەکی رێگای ئەنادۆڵ لەپێش سوڵتان ئالپ ئەرسەلان کرایەوە. هەروەکو دەزانرێ لە ١٥ی ئاباری ١٠٧١ ئالپ ئەرسەلان گەیشتە سیلڤان کەئەو کاتە پایتەختی دەوڵەتی مەروانی کوردان بوو، ١٠٠٠٠ هێزی ئامادەهەبوو، هێندەش هێزی خێڵەکانی کۆکردەوە. ئەمە بەو واتایە دێت: ئەگەر پشتگیری و یارمەتی پێکهاتە سیاسییەکانی کوردان نەبووایە، ئەوا قەوارەی تورکەکان لەئەنادۆڵ ئاوانەدەبوو، جێگیرنەدەبوو. تەنانەت ئەگەر ئاواشبکرابووایە لەمەترسی جددی رزگاری نەدەبوو. پێویستە ئەم خاڵە زۆرباش بزانرێ: کۆمەڵگایەك لەبناخەدا لەسەرکامە هاوسەنگی ئاواکرابێت، بۆماوەیەکی درێژ لەسەر ئەم هاوسەنگییە بەردەوامی بەهەبوون و پێکهاتەی خۆی دەدات. لەدۆخێکدا لەم فاکتەرەی هاوسەنگی بێبەش بێت، تاوەکو هاوسەنگییەکی نوێ دەدۆزێتەوە هەبوونەکەی دەکەوێتە ژێرمەترسییەکی جددیەوە.

لەم مێژووە بەدواوە ئەگەر لەدوو بوارو بەگوێرەی دوو رەهەند بیر لەپەیوەندی نێوان کورد ـ تورك بکەینەوە واقیعیترە. یەکەمیان رەهەندی سیاسی و دەوڵەتە. ئەمەش گوزارشت لەپەیوەندی و ناکۆکییەکانی نێوان میرنشینەکانی کوردان و تورکان دەکات. یەکەمین قۆناخی ئەم پەیوەندی و ناکۆکییانە لە ١٠٥٠ دەستپێدەکات تاوەکو رووخانی سەلجوقییەکانی ئەنادۆڵ بەردەوام دەکات.

دووەمیان، رەهەندی گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی و کولتوورییە. ئەو قۆناخەیە کەتیرەو هۆزەکان بەناویەکدا چوونەو هاوشێوەبوونێکی سروشتی بەڕێوەدەچێت. هاوشێوەبوون و توانەوەیەکی سروشتی لەناو گەلەریبوون و کولتووری کوردیدا جێگای باسە. لەبواری ئاشتیخوازی و کولتوورییەوە قۆناخێکە دەوڵەمەندی دەئافرێنێ. تائێستاش بەردەوامە. لەگەڵ ئاواکردنی کۆمار بەهۆی زێدەڕۆیی فشاری سیاسی میلیگەرایی تورك قۆناخێکی زۆرەملێی توانەوە لەناو نەتەوەی تورك دەستپێکردووە. بەهۆی ئەو رەفتارو پێڕەوانەی لەبوارەکانی سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابووری، سەربازی، پەروەردەیی و هونەری لەم قۆناخە لەسەرکوردان پەیڕەوکراوە رووبەڕووی توانەوەی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگا)بوونەتەوە.

دووەمین قۆناخ ئەو قۆناخەیە کەئیمپراتۆریەتی عوسمانی رووی لەرۆژهەلات کردو لەسەردەمی "یاووز سولتان سەلیم"دا وەك پەیوەندییەکی ستراتیژی سیاسی دەستپێکرد، ئەمەش دوای سەدەی شانزدەهەم بوو. سولتان یاووز بۆئەوەی بتوانێ لەهەق ئیمپراتۆریەتی سەفەوی ئێران و، دەولەتی مەمالیکی میسر بێت مسۆگەرپێویستی بەیارمەتی تیرەو هۆزە کوردەکان هەیە کەخاوەن پێگەو شوێنگەیەکی ستراتیژین. لەمێژوودا نووسراوە بۆئەوەی ئەم رێککەوتنە مسۆگەربکات، چەندین کۆلەپشتی پڕ لەزێڕو شەش کاغەزی سپی ئیمزاکراوی وەك بەلگەهەناردووە. بەجیا رێککەوتن لەگەڵ یەکەیەکەی بیست و سێ میرنشینەکانی کورد دەبەستێ. بڕاری یاووز ئەوەیە هەموویان لەژێرسایەی میرێکی تەواوی میرنشینەکاندا کۆببنەوە. بەلام کاتێك ناکۆکییەکانی نێوانیان رێگا بەمەنادات، ئەوا بەخۆی میرێکی میران دادەمەزرێنێ و ئامەد (دیاربەکر) دەکاتە ناوەندەکەی. لەسایەی ئەم پەیوەندییە بەبەشداربوونی تەواوی میرەکانی کوردان سەرەتا لەسالی ١٥١٤ لەوان (چالدیران) سەفەوییەکان تێکدەشکێنن، لەسالی ١٥١٦ لەباکووری حەلەب شەڕی "مەرج ئەلدابق" و لە ١٥١٧ لەمیسر لەشەڕی "رێدانییە" بەسەر مەمالیکەکاندا سەردەکەوێ و گەورەترین ئیمپراتۆریەتی رۆژهەلاتی ناوین ناوادەکات. ئەگەرئەم پەیوەندییە ستراتیژییە نەبێ، نەك تەنیا ناتوانێ دەولەتەکانی میسرو ئێران تێکبشکێنێ، ناشێ و ئاستەمە بتوانێ لەلەنەنادۆلی ناوینەوە هەنگاوێك بەرەوپێش بچێ. بەپێچەوانەوە، ئەگەر هەردوو دەولەتی میسرو سوریا لەجیاتی رکابەرایەتیکردنی میرنشینەکانی کوردان لەگەڵیاندا رێککەوتبووانایە، لەوانەیە ئەم پەیوەندییە ببوایە هۆکاری کۆتاییهاتنی دەولەتی عوسمانی. پەیوەندییەکی بەم چەشنەی تیموری سولتانی تورکمانەکان لەگەڵ کوردان لەسالی ١٤٠٢ لەئەنجامی شەڕی ئەنقەرە دەولەتی عوسمانی رووخاندبوو.

پەیوەندی کوردەکان لەگەڵ سولتانە عوسمانییەکان تاوەکو سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم لەمیانەی جیاکارییەوە بەردەوام بووە. میرنیشینە کوردەکان وەك چەندین حکومەت، میرنشینی و بەگی بەیرەقدار لەسیستەمێکی جیاکاریدا ژیاون کەلەباوك بۆ کوڕ ماوەتەوە. لەکاتێکدا لەکاروبارەکانی ناوخۆدا خودموختاربوون (ئۆتۆنۆم بوون) هیچ قەدەخەنامەو سنووردانانێك بۆ بوارەکانی کولتوور، زمان و هونەر تەنانەت بۆ بواری هزریش نەبوو. لەم قۆناخەدا زمان و کولتووری کوردی چەندین بەرهەمی لێکەوتۆتەوە. نموونەیەکیان داستانی مەم و زینە. بالابوونی کوردان لەبواری کۆمەلایەتی و کولتووری بەردەوامە. تەنیا کاتێك سولتان بخوازێ یان بەئیرادەی خۆیان دیاری دەنێرن و بەشداری پەلامارەکان دەکەن. ئەوانەی پەیوەندییان لەگەڵ سولتانەکان باشە، میرنشینە کوردە سوننی مەزهەبەکانن. ئەم میرە کوردانەی ئەمڕۆش پەیوەندییان لەگەڵ دەولەت باشە، زیاتر جێگای خۆیان لەناو سیستەمی تەریقەتی نەقشبەندیدا گرتووە. بەرامبەر ئەمەش رووی کوردە عەلەوییەکان بەرەو دەولەتی سەفەوی شیعە مەزهەبی ئێرانە. بەهۆی ئەم فاکتەرەو زیاتریش وابەستەبوونیان بەئازادی بەردەوام کردوونی بەئامانجی تیرەکان. لەراستیدا لەسەردەمی یاووزدا کاتێك مورادی بیرهەلکەن

(چاڵهەڵکەن) چل هەزار عەلەوی فڕێدەداتە بیرەکانەوە نیازی ئەوەیە لەڕەگ و ریشەوە مەترسییەکی ستراتیژی بەرکەناربکات.

لەگەڵ دەستپێکردنی سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەمدا قۆناخێکی نوێ لەپەیوەندی کورد ـ تورک دەستپێدەکات. زیادبوونی پێویستییەکانی باج و سەربازی عوسمانییەکان کەبەرامبەر رۆژئاوا تەنگەتاوبووە رێگا لەپێش ئەوەدەکاتەوە کە فشارێکی زێدە بکەنەسەر کوردان. ئەنجام دەستپێکردنی قۆناخێکی خوێناوی یاخیبوونە. ئەم یاخیبوونانە بەپێشەنگایەتی ئەو میرنشینە کوردانە دەستپێدەکات کەخاوەنی ئۆتۆنۆمییەکی بەرفراوان بوون. ئەو قۆناخەی لەساڵی ١٨٠٦ دا بەیاخیبوونی میرنشینی بابان دەستپێکرد، لەساڵی ١٨٧٨ ئەمجارە بەرێبەرایەتی شێخەکان بەردەوام دەبێت. لەساڵی ١٩٢٥ بەرێبەرایەتی شێخ سەعید، ١٩٣٨ بەرێبەرایەتی سەیدرەزا لەمیانەی دوا بەرخودانەوە ئەم قۆناخە بەشکست کۆتایی دێت. کوردەکان هەموویان بەیەکەوە بەشداری لەیاخیبوونەکان ناکەن. سەنگەر بەسەنگەر دەستپێدەکەن، بەهیچ جۆرێك بەئاستێکی نەتەوەیی ناگەیەنن. پێکهاتەی دەرەبەگایەتی لەپێش ئەمە بەربەستە. دیسان ئەگەر پارمەتی ئینگلیزەکان بۆ دەوڵەتەکان نەبووایە لەوانەیە یاخیبوونەکانی بەدرخان بەگ (١٨٤٣) و شێخ مەحموودی بەرزنجی (١٩٢٣) بەسەرکەوتن بگەیشتبووانایە. رێبەرایەتی تاڵەبانی و بارزانی رۆژگاری ئەمرۆمان دوا نوێنەری ئەم رێبازەن و ریشەکەیان بۆ شێخایەتی و سەرۆك عەشیرەتی دەگەڕێتەوە. تێپەڕبوونیان بەوەرچەرخانێکی بۆرژوازییانەو پارمەتی ستراتیژی وڵاتە رۆژئاواییەکان، ئەوانی خزاندۆتە ناو دوا شانسێکی پڕ لەمەترسی.

لەم قۆناخە سیاسییە درێژخایەنەدا لۆژیك (منطق)ی پەیوەندی کورد ـ تورك زیاتر لەگەڵ شێوەی رێککەوتنی ستراتیژی دەگونجێ. پێویستی دوولایەنەی هەردوولا بەیەکتر ئەم رێککەوتنە ستراتیژییە دێننە ئاراوە. ئەگەر دەست لەو پەیوەندییانەیان بەربدەن، ئەوا زیان و دۆڕاندنی ستراتیژی هەردوولایەنیش دەستلێبەرنەدراوە. کاتێك عوسمانییەکان لەئەستانبوڵ و ئەنادۆڵ دەپەستێنرێنەوە، میرنشینەکانی کوردیش تاڕادەیەکی مەزن دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمییان لەدەستدەدەن، وەك هێزێکی سیاسی و کۆمەڵایەتی بوونیان نامێنێ. رێککەوتنی ستراتیژی پشت بەبناخەیەکی تۆکمەی مێژوویی و کۆمەڵایەتی دەبەستێ.

لەپەیوەندییە کۆمەڵایەتی و کولتووریەکاندا نەك هەر قەدەخەکاری نییە، زەمینەیەکی سەربەستی بەمجۆرە هەیە تەنانەت لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا خەیاڵ ناکرێت. بێگومان تواندنەوەی زۆرەملێیانەی ئەتنیکەکان ئەنجامێکی سیاسەتەکانی دەسەڵاتی ـ بایۆلۆژی سەرمایەدارییە. لەو رژێمە دەرەبەگایەتییانەی کەپەسندیان ناکەین، وەك خۆلێکردن و تواندنەوەی کولتووری وەك ئەخلاقێك بیری لێناکرێتەوە. کردەوەیەکی بەم چەشنە لەچەمکی مرۆڤایەتیدا جێگای نییە. لەتەواوی ئۆرگانیزاسیۆنە سیاسییەکانی چاخی ناوین بەم چەشنەیە. تواندنەوەی کولتوورو زمانی گەلان و فڕکردنیان کردەوەیەکی نائەخلاقی سیستەمی سەرمایەدارییە. بێبەشی سەرمایەداری لەناکار، رێگا

لەپێش ئەمە دەكاتەوە. بەرلەوەی توركەكان بەسیستەمی سەرمایەداری بگەن، هیچ دەستیان بۆ ژیانی كولتووری، ئایینی و زمانی گەلان نەبردووە، ئەمەش گرێدانی خۆی بەراستینەی ئامارەبۆكراو هەیە. هەر چ كاتێك كەوتنە ناو ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی سەرمایەداری ئەوكاتە سیاسەتی فێلبازی و زۆرەملێیی توانەوە دەستپێكرد. هەڵبەتە لەمێژوودا توانەوەی سروشتی بەردەوام لەمیانەی سەنتێزی دوولایەنەی كولتوورەكان رێگای لەپێش دەوڵەمەندێتی كردۆتەوە. لەم بوارەوە، واتە لەلایەنی رێزگرتن لەمنایین، زمان و هەبوونی كولتووری ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەرامبەر كردەوەكانی دەوڵەتە میللیگەراییەكانی عەرەب، فارس و تورك گوزارشت لەرژێمێكی پێشكەوتووترو خاوەن رەهەندی ئازادی و مرۆیی دەكات. بەراورد بەچاخی ناوین لەهەموولایەكەوە بەچاوێكی باڵاترو ئازادیخوازترەوە تەماشای سەرمایەداری بكرێ چەواشەكاری و هەڵەیەكی گەورەیە. لەم لایەنەوە سەرمایەداری گوزارشت لەبەربەرێتی هاوچەرخ دەكات. دەشێ سەردەمی سەرمایەداری و بۆرژوابوونی توركیا بەشێوەی چەند قۆناخێكی جیاوازەوە لێكۆڵینەوەی لەسەربكرێت. لەوانەیە دەرەبەگایەتی ناوەندی عوسمانییەكان لەمێژوودا نوێنەرایەتی گەورەترین شارستانییەتی بەر لەسەرمایەداری بكات. خاوەن تایبەتمەندێتی ئەو رژێمەیە كەهەرەزێدە بەرامبەر سەرمایەداری بەرخودانی كردووە. چەند سەد ساڵێك پێشكەوتنی سەرمایەداری لەرۆژهەڵاتی ناوینی درەنگخستووە. لەئەنجامی ئەمەشدا رۆژهەڵاتی ناوین بەتەواوی كۆلۆنی نەكراوە، ناسنامەی ئیسلامی پارێزراوەو، گرفتەكانی هاوچەرخبوونیش رۆژبەدوای رۆژ قورسبووە، تاوەكو رۆژگاری ئەمڕۆمان بەهەموو قورسایی خۆی دواخراوەو بەرەو بێچارەیی هەڵكشاوە.

رۆم، ئەرمەنی و سوریانییەكان بەهۆی ناسنامەی مەسیحییانەوە بەشێوەیەكی ساناییتر سەرمایەدارییان پەسندكرد، كاتێك بۆرژوابوونەكەیان رێگای لەپێش میللیگەراییەكی پێشوەخت كردەوە، بەهۆی لاسەنگی نائاسایی هێز بەقۆناخی لەناوچوون و پاكتاوكردندا تێپەڕبوون. مەیلی قازانج و كەڵەكەكردنی سەرمایەداری بەرپرسیاری سەرەكی ئەم قۆناخەیە. كەمینەی سەرمایەداری پێشوەخت، بەپێكدادان و پاكتاوكاری پێشوەخت ئەنجامگیربووە.

بەپشتبەستن بەدەوڵەتگەرایی "پارتی ئیتیحادو تەرەقی" هەنگاوی سەرمایەدارییبوونی سەرەكی دەستپێكرد. سەرەتا هەوڵیدا لەمیانەی ناسنامەی پان ـ ئیسلامیزم تەواوی موسڵمانەكان بەرەو وەرچەرخانێكی بەمجۆرە ببات، بەهۆی ئەو پێشكەوتنەی بەلایەنی میللیگەراییەوە لەناو تەواوی قەومە موسڵمانەكان هاتبووەئاراوە سەركەوتنی بەدەستنەهێنا، رێگای لەپێش ئەوەكردەوە بەشێوەیەكی خێراتر ئیمپراتۆریەت بەرەو پارچەبوون بچێ.

كۆماری توركیا كە لەسەر پاشماوەكانی ئیمپراتۆریەت ئاواكرا، دەتوانین سەرمایەداری سەردەمی كۆمار بەسێ قۆناخ هەڵسەنگێنن: قۆناخی یەكەم، سەرخانی سەرمایەداری و زەمینەكەی بەبناخەگیرا. مستەفا كەمال ئیلهامی لەشۆڕشی فەرەنسا وەرگرت، ئاواكردنی كۆمارو بەدەزگابوونی لەهەموو بوارەكاندا، لەبنەڕەتدا پشت بەرەزهنییەتی رۆژئاوا دەبەستێ. هەرچەندە درەنگیش كەوتبێت، خواستوویەتی قۆناخەكانی رێنیسانس، ریفۆرم و رۆشنگەری لەناو قاوخێكی تەسكی میللی و لەمیانەی

پێـڕەوی شۆڕشـگێڕیەوە ئەنجامبـدات. لەگـەڵ ئـەوەی ئەنجامـدانی ئـەم پێشـکەوتنە چـەند سـەدەییەی ئـەوروپا لـەناو قـاوخێکی میللـی و لەماوەیـەکی هێنـدەخێرادا ڕێگـای لـەپێش پەرەسـەندنی گـرنگ کردۆتـەوە، لەهەمانکاتـدا بۆرژوایـەکی شۆڕشـگێڕی خوڵقانـدووە. زیـاتر لەمیانـەی ئـەو بیرۆکراسـییە سـەرمایەداریانەوە قۆنـاخی یەکـەمی ئەنجامـداوە کەلـەناو دەوڵـەت چـڕببوونەوە. ئـەو بیروکراسـی و سەرمایەدارییەی کۆمەڵکاری دەوڵەت کەتاوەکو ١٩٥٠ کان گەشەی کرد، لەم بەروارەدا دوای ئـەوەی لـەناو هاوسـەنگی ڕۆژئـاوا ــ ڕۆژهـەڵات ڕۆژئـاوای هەڵبـژارد، قۆنـاخێکی کـرد بەناچـاری کەقورسـایی بـەلای سەرمایەداری تایبەت شکایەوەو دەرکەوتەپێش.

سـەردەمی پـارتی دیمـوکراتی (DP) ئـەو قۆناخەیـە کەسـەرمایەداری تایبـەت خێرابـوو. لەمیانـەی کودەتاکـەی ١٩٦٠ خواسـتیان سـنوورێك بـۆ ئـەو سـەرمایەدارییە تایبەتـە هەژموونگەراییـە دابنـێن کەبەپاڵپشـتی شـارە گـەورەکانی وەك ئەسـتانبوڵ، ئـەزمیرو ئـەدەنا گەشـەیانکرد. لەبنەڕەتـدا کودەتـا بەرهەمی ناکۆکی نێوان سەرمایەداری دەوڵەت و سـەرمایەداریبوونی تایبەتـدا بـوو. ئەگـەر لەمیانـەی ئـێش و پێکدادانیشـەوە بێـت گواسـتنەوە لـەقۆناخی سـەرمایەداری دەوڵـەتی دەسـتڕۆ بـۆ قۆنـاخی ئۆلیگارشـی سـەرمایەداری تایبـەت خێرابـوو. لەکاتێکـدا لەسـەردەمی "پـارتی دیمـوکراتی"دا زیـاتر نوێنەرانی سەرمایەداری بازرگانی و کشتوکاڵی بەشداری ئۆلیگارشیان دەکرد، لەسـەردەمی پـارتی داد (١٩٦٠ ــ ١٩٨٠) توێـژی پیشەسـازی قورسـایی خـۆی خسـتۆتە سـەر. لـەقۆناخی ١٩٨٠ ــ ٢٠٠٠ لەمیانـەی حکومەتەکانی قورسایی پارتی نیشتمانی دایك (ANAP) چەندەی بڵێی سەرمایەی دارایی بـەهێزبووە. هەرچی دەوڵەتـە بەشـی قـورس و گـەورە هـی سـوپا بـووە. توێـژە مەدەنییـەکان قورسـایی جارانیـان لەدەسـتداوە. چینی سەردەسـتی کـوردان کەلەیەکـەمین قۆنـاخی کۆمـار سـەرکوتکران لـەماوەی نێـوان ساڵانی ١٩٥٠ ــ ٢٠٠٠ دا لـەڕێگای توێـژی جیاوازیشـەوە بێـت جێگـای خـۆی لـەناو ئۆلیگارشـیدا گرتـووەو هـەوڵی پاراسـتنی داوە. جیاکـاری بـۆ ئەوانـە دەستنیشـانکراوە کەهەرەزێـدە وابەسـتەیی خۆیـان بەئایدیۆلۆژیای دەوڵەت نیشانداوەو سەلماندووە.

لەکاتێکـدا میللیگـەرایی مـۆرکی خـۆی لەئایـدیۆلۆژیای هـەردوو قۆنـاخ دەدات، لـەدوای ١٩٥٠ کـان سەنتێزگەرایی تورك ـ ئیسلام، کۆمەڵە شۆفێنی و فاشیستەکان و موسڵمانێتی شێوازی تەریقەتگەرایی پێبەپێ قورسایی لەناو دەوڵەتدا پەیداکردووە. لەکاتێکدا نەتەوەپەرستی سەردەمی مستەفا کـەمال و عیسمەت ئینۆنۆ زیاتر لەڕێگای کولتووری ڕۆژئـاوا بـەخێودەکران، لەدوای ١٩٥٠ کـان بـەهۆی سیاسـەتی دژە ـ کۆمۆنیستی ئەمریکا میللیگەرایی لەمیانەی ئایدیۆلۆژییە فاشیستی و ئایینییە دواکەوتووەکانـەوە تێرخۆراك کراوە. تەنیا لەمیانەی بوون بەماشەو ئامرازی نکوڵیکردن و توانەوەیـەکی چـڕو بـەرفراوان چینی سەردەستی کورد توانیویەتی درێژە بەهەبوونی خۆی بدات.

ئەو توێژانەی گەل کەلەم قۆناخانەدا لەدەرەوەی سەرمایەداری دەوڵەت و تایبـەت مانـەوە ڕەوشـیان قەدەرگـەرایی بـاوی تێپەڕنـەکرد. هەڵمـەتێکی دیموکراتییانـە پێشـنەخراوە. پێهـەڵگرتنی چـەپڕەوە کلاسیکەکان بەرلەوەی لەناو گەل ڕەنگبداتـەوە سـەرکوتکراوە. دوای یاخیبوونـەکانی کوردان دامـاڵین و

سووانی کولتووری گەلی کورد خێرابوو، تەنانەت کرابوو بەشتێکی دیکە. هەرمزێدە بزووتنەوەی "PKK" گوزارشتی لەپەرچەکرداری ئەم قۆناخانە کرد. تەنیا بینینی "PKK" وەك بزووتنەوەیەکی کوردان دەبێتە هەڵسەنگاندنێکی ناتەواو. بەڵکو وەك کاردانەوە بەرامبەر تەواوی هێزە ئایدیۆلۆژی و سیاسی و دەوڵەتگەراکانی تورکیاو پارچەکانی دیکەی کوردستان سەریهەڵداوە.

دەشێ سێیەمین قۆناخی سەرمایەداری تورکیا وەك ئەو قۆناخە هەڵبسەنگێنرێ کەلەژێرسایەی کۆمەڵی سەرەکی "سەرمایەداری ئەنادۆڵ"، سەرمایەی ناوینی(KOBI) گەشەکردنی بەخۆیەوە بینی، دەشێ ئەمە بە"شۆڕشی سەرمایەداری ئەنادۆڵ"یش بەناوبکرێ. ئەمە سێیەمین نەوەی سەرمایەداری تورکە. لەکاتێکدا نەوەی یەکەم سەرمایەداری کۆمەڵکاری بیرۆکراسی تورکە، دووەمین نەوە سەرمایەداری تایبەتی شارەگەورەکانە، هەرمدواییش لەرێگای نەوەی سەرمایەداری تورکەکانی ئەنادۆڵ سیستەم تەواو پێدەگات. پارتی دادو گەشەپێدان (AKP) خۆیکردووە بەسەرپەرشتیاری سەرەکی سەرمایەداری ئەنادۆڵ. هەرچەندە لەسەردەمی دەسەڵاتەکانی (DP,AP,RP,ANAP)یشدا سەرمایەداری ئەنادۆڵ گەشەکردنی بەخۆیەوە بینیبێ، لەمیانەی پارتی (AKP) کەوەك بزووتنەوەیەکی سیاسی سەربەخۆ دیارە، هەوڵدەدات وەك خاوەنی راستەقینەی ناوەندی سیاسی بەردەوامی بەهەبوونی خۆی بدات. بەتایبەتیش گرنگی بەراکێشان و جێگرتنی توێژی بۆرژوازی کوردانیش دەدات.

لەسەردەمی کۆماری تورکیادا پەیوەندی کورد ـ تورك دەگەوێتە مەترسیدارترین قۆناخ، لەحیاتی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی باو میللیگەرایی لەزەمینەی زهنییەتی پەیوەندییەکاندا جێگیر دەبێ. لەدەرەوە دوو سەرچاوە میللیگەرایی تورك بەخێو دەکات: یەکەمین ئەو زانیاریانەی مێژوو و کۆمەڵگایە کەلەرێگای رۆشنبیرانی ئەو تورکە کازاخانەوە دەستیانکەوتووە کەبەهۆی ستەم و فشارەکانی روسیای قەیسەری روویان لەئەوروپا کردبوو. بۆ یەکەمین جار هەوڵ دەدەن بەشێوەیەکی کۆکراوە نیشانبدەن کەلەدەرەوەی بنەماڵەی عوسمانی مێژوویێکی تورکان هەیە. دووەمیان، ئیمپراتۆریەتی ئەڵمان کە لەکۆلۆنی (داگیرکردن) دەرەنگکەوتووە، بۆ ئەوەی لەلای رۆژهەڵات بتوانێ لەئاسیای ناوین بڵاوبێتەوە، هەوڵدەدات ئەو کۆمەڵە تورکانەی بیرلەبەکارهێنانیان دەکاتەوە بەردەوام خواستوویەتی بەلای هزری پان ـ ئیسلامیزم و پان ـ تورکیزمدا رایانبکێشێ. لەو بڕوایەدایە کەلەمیانەی ئەم هەردوو شێوە ئایدیۆلۆژییەوە پشتگیری لەیاخیبووە ئیسلامی و تورکەکانی دژ بەروسیای قەیسەری بکات دەرفەتی پەلهاوێشتنی بۆ دەرەخسێ. ئەجەندای بەناوبانگی سیاسەتی رۆژهەڵاتی ئەڵمانەکان پێویستی بەمجۆرە هەوڵ و یارمەتییانە هەیە. ئەڵمانیا کەلەسالآنی ١٨٨٠ بەدواوە جێگای فەرەنساو بریتانیا دەگرێتەوە، بەردەوام کاریگەرییەکانی خۆی لەسەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانی زیاددەکات، بەدوڕاوی لەشەڕی یەکەمی جیهانی دەردەکەوێت، لەگەڵ خۆیدا ئیمپراتۆریەتی عوسمانیش بەرەو رووخان دەبات.

میللیگەرایی گروپی ئیتیحادو تەرەقییەکان خاوەن کارەکتەرێکی نەژادپەرستییە کەسەرچاوەکەی بۆ ئەڵمانەکان و تورکەکانی دەرەوە دەگەڕێتەوە. لەبەرئەوەی ئیلهامی لەمیللیگەرای ئەڵمانی

وەرگرتووە دەبێتە خاوەنی ئەم پێکهاتەیە. مێژوونووسەکانی ئەڵمان لەم قۆناخەدا بەدوای نەژادی بێگەرد (ساف)دا دەگەڕێن. میللیگەرایی ئیتیحادیەکان، لەسەر هێڵێکی گونجاو بەداخوازییەکانی پەلهاوێشتنی ئەڵمانەکان، دەخوازێ تەواوی جیهانی تورکەکان لەژێرهەمان ئاڵای میللیگەرایی نەژادپەرستی کۆبکاتەوە. لەبەرئەوەی ئەم هەڵوێستە لەراستینەی مێژوویی و کۆمەڵایەتی دوورەو لێیدابڕاوە، بەگران بەسەر ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا دەشکێتەوە. بەرامبەر ئەمەش هەڵوێستی ئەو بزووتنەوەیەی کەمستەفا کەمال رێبەرایەتی دەکات و کۆماری تورکیای دامەزراند، هەڵوێستەکەی سەبارەت میللیگەرایی جیاوازە. شارستانییەتەکانی کولتووری ئەنادۆڵ بۆخۆی بەبنەما دەگرێت، ئەم میللیگەراییەی لەسۆمەریەکانەوە تا دەگاتە هیتیتەکان، پشت بەتەواوی ئەو شارستانییەتانە دەبەستێ کەهاتوونەتە ئەنادۆڵ و پێیدا تێپەڕبوونە، دەشێ بەمیللیگەرایی کولتووری یاخود بەوڵاتپارێزی ئەنادۆڵ بەناو بکرێت. مستەفا کەمال هەست بەجیاوازییەکانی ئەم چەمکانەی میللیگەرایی دەکات. بەشێوەیەکی ئاشکرا ئەم پێشنیازانە رەتدەکاتەوە کەبەسووربوونەوە دەڵێن "با کۆمارە تازە ئاواکراوەکەمان بەکۆماری تورك بەناوبکەین"، لەجیاتی ئەو ناوی "تورکیا"ی گونجاوتر بینیوە ــ واتە نەك لەسەربنەمای نەتەوە، بەڵکو نیشتمان ــ ە لەناو چەمکێکی وەهادایە: هەر نەژادو رەچەڵەکێك دەتوانێ بەدڵخوازی لەناو ئەم وڵاتپارێزییەدا جێگابگرێ. ناشێ ئەم وڵاتپارێزییە یان نەتەوەگەراییە بەنەژادپەرستی بەناوبکرێ.

بەڵام هەندێ رۆشنبیرانی پاشکۆی ئیتیحادو تەرەقی پەرە بەگووتەی نەژادپەرستی دەدەن و بەردەوام دووبارەی دەکەنەوە. بەتایبەتیش لەمیللیگەرایی "نیهاد تاتسز" بەشێوەیەکی زۆر سەرنجراکێش واقیعی گەڕانەوە لە"جولەکایەتی" و گۆڕانی رەچەڵەکەکانی دیکە دەخاتەڕوو. هەم لەسەردەمی عوسمانییەکان و هەم کۆمار گەڕانەوەو گۆڕان وەك مەترسیدارترین گروپەکانی تێکدانی دەوڵەت و تورکێتی پێناسەدەکرێن. ئەم چەمکە لەساڵی ١٩٤٨ وەك پارتی میللەت، ١٩٦٠ بەدواوە وەك پارتی بزووتنەوەی نەتەوەیی تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە، هەرچی میللیگەرایی ئەنادۆڵە لەناو گروپی کۆماری گەل سەرەتا لەرەوشێکی وشکدابوو، لەساڵانی ١٩٦٠ کان بەدواوە لەمیانەی گوتەی سۆسیال ــ دیموکراتی بەبێ لەدەستدانی ناوەڕۆکەکەی و ئەنجامدانی گۆڕانکاری و وەرچەرخان تاڕۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی لەتەواوی پارتە راستڕەو، چەپڕەوو ئیسلامییەکان لەدۆزە جیاوازییەکاندا بەکاردەهێنرێ. لەتورکیا چەندە سەرمایەداری پێشبکەوێت میللیگەرایی لەدەوڵەتەوە بۆ کۆمەڵگا گەشەدەکات، قووڵدەبێتەوەو بەردەوامکردنیشی دیاردەیەکی سەرەکی هزرییە.

لەم لایەنەوە میللیگەرایی تورك لەمیانەی تایبەتمەندێتییەکی باوکسالاری شێوەی گرتووە. بوونی بەوڵاتێکی دواکەوتووی سەرمایەداری رۆڵی لەمەدا دیاریکراوە. بەڵام ئایدیۆلۆژیای ئیسلامیش بەتەواوەتی دەستی لێبەرنەدراوە. لەقۆناخی کۆماردا لەئاستی وەزارەتی ئایینی بەرێکخستەیە، بەتایبەتی باوەڕی ئیسلامی سونی بەناوی ئیسلامییەت کۆنترۆڵ دەکات تارادەیەکی مەزنیش بەم شێوەیە لەژێرناوی عەلمانییەت هەوڵی کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگا دەدات. لێرەدا عەلمانی دیاردەیەکی

سۆسیۆلۆژی نییە، وەك پارچەیەكی ئایدیۆلۆژیای فەرمی دەوڵەتی رۆڵ دەبینێ. بەواتایەك بەشێوەیەكی كۆنترۆڵكراو هەمئاهەنگی ئایین لەگەڵ هاوچەرخبوون فەراهەم دەكات. شێوە ئایدیۆلۆژیاكانی دیكەی قۆناخی كۆمار لەمیانەی مەیلە لیبرال، سۆسیالیست و دەوڵەتگەرا گەشەكردووەكانی ـ تەواوی پارتە راسترەوو چەپرەوەكانی قۆناخی كۆمار تاوەكو ئەمرۆ هەموویان دەوڵەتگەرایین ـ لەرێگای ئەو تەریقەتە ئیسلامییانە نوێنەرایەتیان دەكرێت كەخاوەن كارەكتەرێكی سۆسیۆلۆژین و داخراون و بەشێوەیەكی نیو ـ نهێنی خەبات دەكەن. بۆئەوەی زەمینەی ئایدیۆلۆژی كۆمار بەكۆڵەكەی زانستی ببەستێتەوە، بەتایبەت مستەفا كەمال هەوڵێكی زۆری داوە، بەلام سەركەوتنێكی سنووورداری بەدەستهێناوە. چەندین گووتەی چەپرەو ـ راسترەوی سەرمایەداری كەزانستیبوونەكەی جێگای گومانە لەگەڵ ئەریتی دەرەبەگایەتی ئیسلامی بەناویەكداچووە، بەمجۆرە زەمینەیەكی شێلوویان خوڵقاندووە.

دامەزراندنی سیاسی و سەربازی كۆمار لەناوەوەو دەرەوە پشت بەهاوسەنگییەكی سەیر دەبەستێ. رێبەرایەتی مستەفا كەمال كەپشتگیری لەزەمینەی گەرمی یەكەمین شۆرشی دژی سەرمایەداری، شۆرشی ١٩١٧ی بەلشەفیكەكانی بەدەستهێنا، كاتێك گوێی لەهەرەشەی پارچەكردن و سرینەوەی پلانی ئینگلتەراو دەوڵەتانی هاوپەیمانی بیست گەلی كوردو توركی لەژێر ستراتیژی "میساقی میللی"دا كردە یەك. هەم لەئاستی خۆجێیی هەم نەتەوەیی بزووتنەوەی رزگاری نیشتمانی رێكخست، لەژێرسایەی ئەم هاوسەنگییەدا سەركەوتنێكی سیاسی و سەربازی بەدەستهێنا. رێبەرایەتی مستەفا كەمال كۆتایی بەسەڵتەنەت و خیلافەت دێنێ، مۆدێلی كۆماری فەرەنسا وەك رێبەرنامەیەك بەبنەمادەگرێ. لەراستیدا شۆرشێكی جددی سیاسی ئەنجامدەدات. رووخاندنی پێكهاتەی ئەو دەوڵەتەی ریشەكەی بۆ هەزاران ساڵ دەگەرێتەوەو لەسەر بنەمای بنەماڵەیی و ئایینگەرایی ئاواكراوەو راگەیاندنی كۆمار پراكتیكێكی شۆرشگێری جددییە. لەهەلومەرجەكانی ئەو دەوڵەتە داگیركراوو دواكەوتووەدا رووداوێك بوو تائەو قۆناخە نموونەكەی نەبینرابوو.

ئاراستەی كۆمار لەماوەی نێوان ١٩٢٠ ـ ١٩٤٥ لەسەربنەمای شەری هاوسەنگی نێوان سیستەمی سەرمایەداری و سۆسیالیستی پێشكەوتن بەخۆیەوە دەبینێ. كاتێك لەدوای ١٩٤٥ هاوسەنگی بەرێبەرایەتی ئەمریكا بەلای سەرمایەداریدا دەشكێتەوە، كۆماری توركیا هەڵوێست بەلایەنی ئەم گەشەكردنە نیشاندەدات، سەرەتا لەلایەنی سەربازی لەناتۆ دەبێتە ئەندام، دواتر لەبوارەكانی ئابووری، كۆمەلایەتی و سیاسی هەوڵدەدات ببێتە پارچەیەكی سیستەم. لەرێگای پارتی دیموكراتەوە ئەم قۆناخە خێرادەبێت؛ ئەو گۆرانكارییە سیاسییانەی لەكۆمارگەرایی دەستپێكردووە بەرەو كۆماری ئۆلیگارشی ئەنجامدەدرێت لەبواری ئابووریدا لەگەڵ سەرمایەداری پیشەسازی و دارایی یەكدەگرێتەوە. لەدوای ١٩٨٠ لەگەڵ ئەو هەڵمەتە جیهانگیرییەی لیبرالی نوێ كەلەسەرتاسەری جیهان هاتەئاراوە، لەمیانەی گرێدان بەدەرەوەو دووركەوتنەوە لەمۆدێلی دەوڵەتی ـ نەتەوەیی بەقۆناخێكی نوێ دەگات. سیستەمی سەرمایەداری جیهان كەوڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمریكا رێبەرایەتی دەكات، تەواو دەكەوێتە ناو قۆناخی

گێـژاو (کـائیوس)ی دوای هەڵوەشـانەوەی یـەکێتی سـۆڤییەت. هـەروەکو بڵێـی لکانـدن بەسیسـتەم لـەبوارەکانی سـەربازی، ئـابووری، سیاسی، راگەیانـدنی و کولتـووری تـەواوبووە. تورکیـا کەسـەرەتا وەك بـاڵێکی نـاتۆ دژی سۆڤییەت رۆڵـی بـینی، لـەپرۆژەی رۆژهـەڵاتی نـاوینی گـەورەش وەك وڵاتێکی بـەرە کەسـەرلەنوێ رووبـەرووی ریشە کۆمەڵایـەتی و مێژوویـیەکانی خـۆی دەبێتـەوە ـ بـەگوێرەی تیـۆری پێکدادانی شارسـتانییەتەکان ـ، نـاکۆکی و پەیوەندییـەکانی نوێدەکاتـەوە، هەوڵـدەدات بەپێکهاتەیـەکی نوێ لەرەوشی قەیران ـ گێژاو دەرکەوێت.

گرێـدراو بەپێشکەوتنەکانی سەردەمی کۆمـار دەتـوانرێ پەیوەنـدی کـورد ـ تـورك بـۆ سـێ قۆنـاخ جیابکرێتەوە. یەکەمین قۆنـاخ لەشـەڕی رزگـاری نیشتمانی دەستپێدەکات تـاوەکو سـاڵی ١٩٤٠ بـەردەوام دەبێ. کاتێك سەردەمی رزگاری نیشتمانی دەستپێکرد لاشەی سەرەکی کۆمـەڵگای کـورد لـەناو چـەمکی کلاسـیکی ئوممـەت درێـژە بەگرێـدان بـەکولتووری دەوڵـەت دەدات. بەرامبـەر بـەداگیرکاری ئینگلیـزو فەرەنسا لەباشوور لەمیانەی پەرچەکردارێکی هاوبەشدا رووبـەرووی دەبنـەوە. بەرخودانـەکانی ئورفا، عەنتاب و مەرەش نموونەی بەرخودانی هاوبەشی کورد ـ تورکە. نەریتی مێژوویی درێژەی پێدەدرێت. هاوبەشێتی ئایین و قەوم لەئارادایە. لەسەرەتای شەڕی رزگارییەوە تاوەکو کۆتاییەکەی بەئاشکرا باسی ئایـدیۆلۆژیای میللیگـەرایی نـەکراوە. گرێـدراو بەچـەمکی ئوممـەت برایـەتی موسـڵمانێتی رۆڵێکـی دیاریکراوتر دەبینێ. ئەنجوومەنی گەورەی گەلی تورکیـا کـە لەسـاڵی ١٩٢٠ دامـەزراوە وەك ئەنجوومـەنی هاوبەشـی هـەردوو گـەل هەڵدەسـەنگێنرێ. پەرلەمانتـەرە کوردەکـان بەفـەرمی وەك "نوێنـەرانی کوردسـتان" رادەگەیەنـدرێن، لـەنێوان هـەردوو گەلـدا جێگـا بـەناکۆکی قـەومی نادرێـت. تەنانـەت هەوڵدەدرێ لەناو هەمان هەڵوێستی برایانـەدا یـاخیبوونی کـوردان لەکۆچگری چارەسەربکرێت کەلـەم قۆناخەدا تەقیەوە. لەدامەزراندن و راگەیاندنی کۆماردا رۆڵـی سـتراتیژی کـوردان بـەلانی کـەم هێنـدەی سەرکەوتنە ستراتیژییەکانی مەلازگرت ١٠٧١، چالدێران ١٥١٤ و مـەرج دابقـی ١٥١٦ دیاریکـەرە. هەڵوێستی ستراتیژی و تەکتیکی مستەفا کەمال رۆڵێکـی دیـاریکراوی لەمـەدا هەیـە. مستەفا کـەمال بەشـێوەیەکی زۆر ئاشکرا لەمیانەی هەڵسەنگاندنی "جیاوازی کـورد ـ تـورك، بەتایبـەتیش دژایـەتی، دەبێتـە کۆتـایی هەردووکیان" پێویستییەکانی جولانەوەی هاوبەشانەی هەردوو گەل دەستنیشاندەکات. جگـە لەهەنـدێ گرژی سنووردار کوردان وەڵامێکی ئەرێنییان داوەتەوە ئەم بانگەوازییە. هەم بەشێوەی گـەل، هـەم وەك توێژی ئەرستۆکراتی سەروو. فاکتەری هەمەجۆر لەخراپکردنی رەوشی ١٩٢٥ دا رۆڵ دەبینن. یەکـەمیان دەرککردنە بەوەی کۆمار لەسەر بنەمای میللیگەرایی تورك پێشدەکەوێ، ئوممەتگەرایی و خەلیفایـەتی و سەڵتەنەت جارێکی دیکە ناگەڕێنەوە. دووەمیان؛ چینی بەکرێگیراو جیاکاری جارانیان لەدەستدا، رۆژ بەدوای رۆژ ئاشکرابوو کـەوەك کـورد لەدەوڵـەتی ـ نەتـەوەیی تورکـدا جێگایـان پێنادرێـت. سێیەمیان؛ کاریگەری ئاژاوەگێڕی بـەهۆی کێشـەی "کـەرکوك ـ موسـڵ" ی ئینگلیزەکان و بانگەشـەکانی بنەماڵـەی عوسمـانی بـۆ گەڕاندنـەوەی خەلیفـەو سـەڵتەنەت. رۆڵـی جەمعیـەتی تـەعالی کـورد لەیاخیبوونەکانـدا هەیـە کەبەشێك لەرۆشنبیرانی کورد ئاوایـانکردبوو. میللیگـەرای سـەرەتایی کـوردان کەلەکۆتاییـەکانی

سەدەی نۆزدەهەم سەریهەڵدا چەندین كۆمەڵەو رۆژنامەی دامەزراندو بەدوای ئەنجامدانی هەندێ ریفۆرمی كوردانەدا گەڕان.

بەشێوەیەكی بابەتی دەشێ ئەم یاخیبوونانە وەك بەردەوامی یاخیبوونە ناوخۆییەكانی ـــ ئازنافورو یۆزگات ـــ دەركیان پێبكرێت كە لەنێوان چەمكی ئوممەتی عوسمانییەكان و میللیگەرایی تورك روویاندا. رەنگدانەوەی شێوەی پێكدادانی نێوان كۆمارگەرایی و عوسمانیگەراییە لەناو كوردانەدا. تاوەكو نزیكەی ساڵی ١٩٤٠ بەردەوام بووە. دەتوانین یاخیبوونەكانی ئەم سەردەمەش بۆ سێ قۆناخ جیابكەینەوە ـ یەكەمیان یاخیبوونی ساڵی ١٩٢٥ كە لەناوچەكانی گەنج ـ هانی بەڕێبەرایەتی شێخ سەعید تەقییەوە. بەشێوەی پێكدادانی جێبەجێ تاوەكو ١٩٢٨ بەردەوام بووە. لەژێركاریگەری قووڵی چەمكی ئوممەتی عوسمانییەكانی قۆناخی نزیكدایە. كاریگەری تەریقەتی نەقشبەندی سوننی بەرچاوە. هەروەها رۆڵی لەدەستدانی ئەو جیاكاریانەش هەیە كەلەسەردەمی عوسمانییەكان پێیان بەخشرابوو. زیاتر لەوەی ئامانجیان كوردستان بێ، داخوازی گەڕاندنەوەی خەلیفەو سەڵتەنەتی عوسمانی بەهێزترە. مەیلی دەوڵەتی ئایینی زۆرئاشكرایە. جەمعیەتی ئازادی كە لەساڵی (١٩٢٤) بەڕێبەرایەتی خالد جبرانی لەلایەنی رۆشنبیرانی كورد ئاواكرا، بەهۆی دەستگیركردنی رێبەرەكەیان ئەوەی خواستییان لەجێگای دابنێن رۆڵی خۆی نەبینی. كاریگەری ئینگلیزەكان ناراستەوخۆیە. هەروەك بڵێی "ئەگەر دەست لەموسڵ ـــ كەركوك بەرنەدەن، ئێمەش پشتگیری لەیاخیبوونی كوردان دەكەین "وەك قۆزێك و كارتێك بەرامبەر كەمالیستەكانیان بەكارهێناوە. ئەمەش رۆڵێكی سەرەكی بینیوە لەخراپبوونی پەیوەندی نێوان كورد ـــ تورك. لەساڵی ١٩٢٤ مستەفا كەمال لەكۆنفرانسە رۆژنامەگەریەكەی شاری ئیزمیت كێشەی ئازادی كوردان پەسند دەكات، ئاماژە بەهەبوونی لێكەڕینێك دەكات لەپێناو چارەسەری.

یاخیبوون تەواوی هەڵوێستە شیمانەبۆكراوو ئەگەرەكانی چارەسەری لەئارادا هەڵدەگرێ. مەیلی تواندنەوەو پاكتاوكاری تەواو دەردەكەوێتە پێش. مستەفا كەمال وەك هەڕەشەیەكی جددی دەرك بەو یاخیبوونانە دەكات؛ خەلیفە، ئینگلتەراو هێزە ئوممەتگەراكان لەرێگای هەوڵی هاوبەشەوە دەخوازن كۆمار لەبەین بەرن. ئەمەیە هۆكاری سەرەكی دژواری سەركوتكردنەكەیان. لەكێشەی كورد زیاتر، وەك هەوڵەكانی رووخاندنی كۆمارو گەڕاندنەوەی سەڵتەنەتی بەكرێگیراوان و ئیمپریالیزم تەماشای دەكات. تەواوی یاخیبوونەكانی دوای ئەمەش لەژێر كاریگەری ئەم تێگەیشتنە هەڵدەسەنگێنرێ؛ تەنانەت وەك ترسێك تاوەكو رۆژگاری ئەمڕۆمان كاریگەرییەكەی بەردەوامە. ئەمە سەرەكیترین خاڵی شكانەوەیە لەهەڵوێستی خراپی كۆمار بەرامبەر بە كوردان. ئەمەش لەكاتێكدایە كەلەسەردەمی قۆناخی دامەزراندنی كۆماردا كوردان رۆڵی ئەندامی دامەزرێنەریان بینی. كاتێك شكانەوەیەكی ریشەیی بەمجۆرە كاریگەرییەكەی رێگا لەپێش فشارێكی ئاناسایی دەكاتەوە، لەنزیكەوە گرێدراوی ئەو هەڕەشەیە كەئاماژەمان پێیكرد. ئەم هەستەی هەڕەشەكردن كرا بەڕێبازێكی سیاسی كەساتێك زووتر هەناسە لەبەر كوردان ببڕێ، نەك هەر نەهێڵێ بەدوای مافەكانی خۆیدا بگەڕێ، بەڵكو

بەشێوەیەك سەرکوتکردن و کپکردن بەبنەما دەگرێ کەناتوانن ناوی خۆشیان بێنن. کاریگەرییەکانی ئینگلیز رۆڵێکی زۆرخراپی لەئاژاوەنانەوە بۆ هەردوولا بینیوە. دەوڵەتە گەورەکانی دیکەی رۆژئاوا کەرێگایان لەپێش هەمان کاریگەری کردەوە، لەپاکتاوکردنی هەردوو گەلی ئەرمەنی و ئاشووری خاوەن رۆڵی دیاریکراون. ئەگەر دەستیان لەمەسەلەکە وەرنەدابووایە ئەم کارەساتانە بەسەر ئەم گەلانەدا نەدەهات.

یاخیبوونی قۆناخی دووەم یاخیبوونەکەی "ئاگری"یە کەبەرێبەرایەتی ئیحسان نوری پاشا لەساڵی ١٩٢٨ تاوەکو ١٩٣٢ بەردەوام بوو. لەگەڵ ئەوەی پشت بەهەمان فاکتەر دەبەستێ، خاوەن رەنگێکی میللیگەرایی زیاترە. کاریگەری جەمعیەتی خۆیبوون لەمەدا هەیە کە وەك رێکخستنێکی هاوبەشی رۆشنبیرانی کوردو ئەرمەنی ئاواکرا. لەخۆجێییبوون رزگاری نەبووە. لەقۆناخی سێیەمدا یاخیبوونی دێرسیم لەئارادایە. لەبنەڕەتدا تاوەکو ئەوڕۆژە دێرسم ناوچەیەکەیە ئازادانە ماوەتەوە. دەسەڵات و دەستڕۆیی ناوەندی کۆمار: وەك لەناوچوونی خۆی دەبینێ. بەردەوام یاخیبوونی گەورەو بچووك لەناوچەکەدا هەیە. دوا یاخیبوونی ساڵانی ١٩٣٧ ـ ١٩٣٨ دەگاتە لوتکە. کاریگەری پاشماوەکانی تارۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە. ناوچەکە خاوەن نەریتی کوردەواری و عەلەویگەراییە. لەگەڵ یاخیبوونەکەی شێخ سەعید یەکیان نەگرتووە کەنەقشبەندی و سوننی بوو. ئەو رەوشەش پارچەبوونێکی سەرەکی ناو کوردانە. بەهۆی مەسەلەی ئەسکەندەرۆنە لەساڵی ١٩٣٦ وە فەرەنسییەکانیش وەك کاریگەری ئینگلیزەکانی ساڵی ١٩٢٥ کاریگەری خۆیان نیشاندەدەن. ئەم کاریگەرییەش رۆڵی لەسەرکوتکردنی تراژیدیانەی یاخیبوونی دێرسیمدا هەیە.

مستەفاکەمال و عیسمەت ئینۆنۆ لەزانستی ئەوەدان کەسەبارەت بەیاخیبوونەکان مەسەلە تەنیا بەسەرکوتکردن چارەسەرناکرێ. بەتایبەتیش عیسمەت ئینۆنۆ لەیاداشتەکانیدا نووسیویەتی کە لەمەسەلەی سێدارەدان زێدەڕۆیی کراوە. دەرکیان بەوەکردووە، برینێکی گەورەیان لەکۆمارکردۆتەوە. هەربۆیە بەکارهێنانی پاشماوەی قوربانییەکانیان وەك چارەسەرییەك هەڵبژاردووە. هەڵبەتە لەم قۆناخەدا بیر لەوە ناکرێتەوە دەوڵەتی ـ نەتەوەیی کەلەم قۆناخەدا لەسەرتاسەری دونیا زاڵبوون دەرفەت بەچارەسەرییەکی دیکەبدات. کاتێك ئێشی لەدەستدانی ناوچە جیاوازەکانی سەردەمی ئیمپراتۆریەتی دێتەسەر، قووتدانی کوردو کوردستان وەك تاکەبژار (بژیان) دەمێنێتەوە. ئەم هەڵوێستەش یەکێك لەو فاکتەرانەیە کەکۆتایی بەئیمپراتۆریەت هێنا. ئینگلتەرا کەچارەسەری لیبرالیانەی پێشدەخست، توانیویەتی لەسەر ئاستی جیهان تارۆژگاری ئەمڕۆمان درێژە بەکاریگەرییەکانی خۆی بدات. پێویستە یاخیبوونەکان و سەرکوتکردنیان وەك دوو کردەوەو هەڵەی مێژوویی گەورە هەڵسەنگێنرێ کەبەهۆی پێکهاتە ئایدیۆلۆژی و چینایەتییەکەیان یەکتری بەخێودەکەن و لەرێ دەردەخەن. بێگومان لێرەدا کاریگەری پێکهاتەی سیستەمی سەرمایەداری سەرەکییە کەمیللیگەرایی، فاشیزم و داگیرکاری بەرهەمدێنێ.

دووەمین قۆناخی پەیوەندییەكانی تورك ـ كورد، قۆناخی بێدەنگییە گەورەكەی نێوان ساڵانی ١٩٤٠ ـ ١٩٧٠یە. لەهەڵومەرجە دژوارەكانی دووەمین شەڕی جیهانیدا چاوەڕوانیكردنی جموجۆڵێك ئاستەمە. لەقۆناخی دەسەڵاتی پارتی دیموكرات (DP) گۆڕانكارییەكی جیاواز دێتەئاراوە. لەكاتێكدا دەسەڵاتی (DP) سەرلەنوێ پایەداران لەدەوڵەت بەجێدەكات، پیاوە لەپێشینەكانی كوردانی لەبیرنەكردووە. لەپێناو ڕێكخستنی ئەو كاردانەوەو نارەزاییە بەرفراوانەی بەرامبەر پارتی گەلی كۆماری (CHP) هەیە، تواناكارییەكی گەورە پێشكەش بەرێبەرە ئایینی و خێڵەكییەكانی دەرەبەگەكوردەكان دەكات. پارتی دیموكراتی لەئاواكردن و پێشخستنی ئۆلیگارشی ئەم توانستەی كردووە بەهێزێكی گرنگ، چینی سەردەستی كوردان كەلەكوردایەتی داماڵراون، خۆشحاڵن بەوەی جێگای خۆیان لەناو دەوڵەتدا گرتووە. ڕزگاربوون لەبەڵای كوردایەتی ــ بەگوێرەی ئەوان بەڵایە ــ و بەتوركبوون چەندەی بڵێی لەگەڵ كارەكتەرە مێژووییەكەیان دەگونجێ. ئەوان هیچ جارێك ئەو ڕۆڵەیان نەبینیوە كەهەڵگری زمان و كولتووری كوردانن. لەسەردەمی سۆمەرییەكانەوە پەسندكردن و ژیان لەگەڵ زمان و كولتووری هێزە دەسەڵاتدارەكان هەروەكو بڵێی لەبۆهێلەكانیان (جینەكانیان)دا جێگیربووە. تەنانەت ڕۆڵیان لەیاخیبوونەكان وەك كارتێكی فشار خۆیان بۆ بەدەستهێنانی بەشی زیاتر وەك قۆزێك بەكاردێنن. لەم قۆناخەدا جگە لەچەند ڕۆشنبیرێكی لاواز هیچ كاریگەرییەكی بۆ كوردان نییە. تەنیا كاریگەری ناراستەوخۆی یاخیبوونی كوردەكانی باشوور (كوردستانی ئێراق) جێگای باسە. هەروەها كاریگەری هەندێ رادیۆی كوردیش هەیە كەلەدەرەوە پەخشی خۆیان دەكەن. ئەگەر ئەمانەش نەبێ، زۆر زەحمەتە كوردان هەست بەبوونی خۆیان بكەن. لەلایەكەی دیكەشەوە دەوڵەت سیاسەتێكی چڕو بەرفراوانی تواندنەوەو وەك خۆڵێكردن بەڕێوەدەبات، لەمیانەی دروشمی "هاووڵاتی بەزمانی توركی قسەبكە" دەگاتە ئاستی هەڕەشەكردن. ناشێ، ناتوانرێ یەك دانە ڕۆژنامە، گۆڤارو پەرتووكی كوردی چاپبكرێ یاخود بڵاوبكرێتەوە. بەمجۆرە بەكارهێنانی كێشەكە، سەرچاوەكەی بۆنەوە دەگەڕێتەوە كەوەك ئەگەرێكی چارەسەرییان دەبینی. ئاشكراكردن و ڕوونكردنەوەی تەواوی ناوەڕۆكی ئەم سیاسەتانە، ڕۆڵێكی گرنگی ڕۆشنكاری دەبینێ. لەساڵانی ١٩٧٠ بەپێچەوانە دەشكێتەوە.

قۆناخی سێیەم ئەوەیە كەلەدوای ساڵی ١٩٦٨ بەبزووتنەوەی لاوان دەستپێكردو تاكو ئێستاكەش بەردەوامە. بزووتنەوەی لاوانی ١٩٦٨ زیاتر لەڕێگای چەپی توركیاوە كاریگەری لەسەر لاوانی كوردكردووە. لەم قۆناخەدا كەشرۆڤە ماركسییەكان سەبارەت بەكێشە نەتەوەییەكان بەفراوانی گفتوگۆی لەسەردەكرا، ڕۆشنبیران و لاوانی كورد بەرەو ساڵانی ١٩٧٠ سەرەتا بزووتنەوەی"كۆمەڵەی كولتووری شۆڕشگێری ڕۆژهەڵات ـ DDKO "یان دامەزراند، دواتر بۆچەند فراكسیۆنێك پارچەبوون، خواستوویانە بەكاریگەربن. لەئەنجامی شەڕە ئایدیۆلۆژییە دژوارەكانی ١٩٧٠ ـ ١٩٨٠ PKK بەشێوەیەكی بەهێز دەركەوتەڕوو و لەمیانەی قەڵەمبازی ١٥ی ئابی ١٩٨٤ ـ لەسەرتاسەری كوردستان ــ مۆركی خۆی لەقۆناخ دا. بۆیەكەمین جار لەمێژوودا ڕێنمایی و چوارچێوەی سیاسی و ئایدیۆلۆژی كوردە

زەحمەتکێشـەکانی بەبنـەماگرت، ئـەو بزووتنـەوە ئازادیخوازییـەی کـوردان کـەداخوازی گەشـەپێدانی هەبوو، تاوەکو رۆژگاری ئەمڕۆمان بەبێ لەدەستدانی کاریگەرییەکانی بەردەوامە.

ریفۆرم و وەرچەرخانی کۆمەڵایەتی لەتورکیا

ئەو کورتەباسەی سەبارەت بەپەیوەندییـەکانی کـورد ـ تـورک لـەقۆناخی کۆمـار ئاماژەمـان پێکـرد، هۆکارەکانی بنبەستبوون و داخراوبوونی دەوڵەت و کۆمەڵگامان بۆ دەخاتـەڕوو. دەوڵـەت لەگۆشـەنیگای ئاسایشـەوە تەماشـای هـەموو گرفتـەکان دەکـات. لـەژێرناوی "تورکـەکان و دەوڵـەت" هەڵسـەنگاندنێکی وردتربکـەین سـەبارەت بەچـۆنییەتی گەیشـتن بـەم رەوشـە رۆشـنکەرەوەتر دەبـێ. لـەو سـەردەمەی لەئاسیای ناوین جیابوونەتەوە تورکەکان تـەواو پـەی بـەوە دەبـەن کەتـەنیا لەمیانـەی جەنگاوەرییـەوە دەتوانن خۆیان بپارێزن. تەنانەت لەناوەخۆشیاندا بەردەوام لەناو رەوشـی پێکـدادانی تیرەکانـدا دەژیـن. لەهەر هەنگاوێکی بەرەو رۆژهەڵاتی ناوین هاوێشتوویانە، تـاوەکو رووبـەڕووی دۆسـتێك یـان دوژمنێك نەبوونەتەوە، تا نەکەوتوونەتە شـەڕەوە، چوون بـەرەوپێش یـان گەڕانـەوە بۆدواوە نـەبووە. یاسـاکانی شـەڕکردن ئاراسـتەی پێشـکەوتنەکان دیاردەکـات. ئەگـەری ئـەوە نـاکرێ هـەبوونێك بـەبێ شـەڕبتوانێ درێژەو بەردەوامی بەخۆی بدات. چونکە لەسـەردەمی سۆمەرییەکانەوە رۆژهـەڵاتی نـاوین لەسـەرووی ئەو ناوچانەوە هاتووە کەشەڕ و دەسەڵات حوکمڕانی تێـداکردووە. کاتێـك تـازە تـیرەو هۆزەکـانی تـورك هاتنەناوچـەکە ئـەم یاسـایە بەشـێوەیەکی دژوارتــر پــەیڕەوکراوە. ئــەو شــەڕەی لەگــەڵ هــاتنی سەلجۆقییەکانەوە دەستپێکردووە لەسـەربنەمای پەلهاوێشـتنەو زۆر لەکۆچـی ئـەو هۆزانـە جیـاوازترە کەگروپی کۆمـەڵایەتی سـنووردارببوون. لەسـەردەمی سـەلجۆقییەکانەوە، هـەروەکو بلێـی تـیرە تورکـەکان دەبنە دەوڵەت و پێشدەکەون. ئـەم کاروانـەی لەیەکـەمین چـڕبوونەوەی سیاسـی و سـەربازی کەلەشـاری "مـەروە" ئەنجامـدرا تادەگاتـە قـەڵای "زیکـەتوار"ی هـەنگاریا کـەدوورترین پەلهاوێشـتنی رۆژئاوایـە بەردەوام بەمەجۆرەیـە. پاشداگشـانەنەوەش هەرلـەناو شـەڕدا ئەنجامـدراوە. لـەدووەمین گـەمارۆی ڤیـەننا تاوەکو دووەمین شـەڕی کەنـداو لەتـەواوی پاشداگشانەوەکاندا یاساکانی شـەڕ کارایـەو پـەیڕەو دەکـرێ. تورکەکان ئەمە تەنیا بۆخۆیان پەیڕەو ناکەن، لەبنەڕەتـدا تـەواوی ئـەو کۆمەڵانـەی لـەژێرحوکمڕانیان دان لەمیانـەی دەسـتڕۆیی و دەسـەڵاتی سـەربازییەوە بەڕێوەدەبـەن. هێـزی سیاسـی گەشـەی نـەکردووە. لەبواری سەربازییەوە سوڵتان خاوەن پێگەی ئیمپراتۆرە. لەرێگای ئەو فەرمانانەی رۆژنە دەریانخستووە دەوڵەت و کۆمەڵگایان بەڕێوەبردووە. لەقۆناخی کۆماریشدا پێشـەنگایەتی سـەربازی مەرجـە. هـەروەکو چـۆن کۆمــار لــەرێگای شــەڕەوە ئـاواکرا، تــەواوی بەدەزگابوونــە سیاسـی و ســەربازییەکانی دواتــر لەژێرچـاودێری نزیکـی سـەربازاندا پێکهـاتوون. لەهـەر وڵات، قـەوم و نەتەوەیـەکی دیکـە زیـاتر ئـەم راستینەیە لەپەیوەندی تـورك ـ دەوڵەتـدا زاڵـەو رۆڵـی خـۆی دەبینێ. تورکـەکان وەك قـەوم و نەتـەوە هـەروەکو بلێـی دەوڵەتگـەرایی لەبۆهێڵەکانیانـدا سـووردەخوات. دەوڵەتگـەرایی تـەنیا هەمووشـتێکی چینەکانی دەوڵەت نییە. دیاردەیەکە بۆ هەموو توێژەکانی گەلیش بەبێی ئەو نابێت. چۆن بەبێ خـودا

نابێت، بەبێ دەوڵەتیش نابێت. دەوڵەت چەندە بەهێزو دژواربێت، بەو ئەندازەیە هەست بەئارامی خۆیان دەكەن. لاوازی یاخود داڕووخانی دەوڵەت لەلایان بەواتای لەناوچوون و مەرگ دێت. هەڵوێستێكی زێدەڕۆییانەیە. بەڵام هۆكارە مێژوویی و كۆمەڵایەتییەكان ئەمە دەكاتە ناچارییەك. لەبەرئەوەی دەسەڵاتەكان لەبونیادی خۆیاندا ئاوانەكراون و بەردەوام لەدەستی هەندێكی دیكەدا زەوتكراون، لەدەستچوونیشی بەدەستی هەندێكی دیكە دەبێ. هەربۆیە دەشێ هەرەمەترسییەكی لەناوچوون و مردنی لەدواوەبێت. كاتێك وەك راستینەیەكی دیالەكتیكی مێژوویی بۆ توركەكان دەستنیشاندەكەین بەهۆی ئەم فاكتەرانەوە دەركی پێدەكرێت.

كۆمار هەم لەسەر ئەم كولتوورە ئاواكراوە، هەم لەبەرئەوەی بەخۆی لەئەنجامی شەڕ لەبەرامبەر "حەوت دەوڵەت" پێكهاتووە، بۆخۆی و بۆكۆمەڵگاش بەردەوام قورسایی یەكەم دەداتە ئاسایش. لەكۆمەڵگاكانی رۆژئاوا رەوش گۆڕانكاری جیاوازتر لەخۆوەدەگرێت. چەندین كۆمەڵە نەك لەرێگای شەڕەوە، بەڵكو لەمیانەی هەڵوێست وەرگرتن بەرامبەر جەمسەری شەڕ ـ دەسەڵات هەبوونی خۆیان بەرەو پێشەوە بردووە. بەردەوام هەوڵیانداوە جەمسەری شەڕ ـ دەسەڵاتدار سنووردار بكەن، ئەم كولتوورە بەسانایی‌تر بەرەو كۆمەڵگای مەدەنی و دیموكراسی دەچێ. قورسایی یەكەم دەداتە مافەكانی مرۆڤ. بەڵام دیسان نەریتی شەڕ ـ دەسەڵات لەپەیوەندییەكانی كۆمەڵگادا رۆڵی دیاریكەر دەبینێ. جیاوازی لەچڕی و چەمكی فەلسەفی دایە. لەلای توركەكان دەوڵەت هەم چڕبۆتەوە، هەم لەمیانەی شرۆڤە فەلسەفی و ئایینییە پیرۆزەكان دەژی. هەربۆیە هەررەفتار، رێكخراوەكانی كۆمەڵگای مەدەنی، مافەكانی مرۆڤ تەنانەت یاسای گەردوونی و رێساكانی سیاسەت كەبەواتای سنووردارکردنی دەوڵەت بێت، وەك هەڕەشەیەكی سەردەوڵەت دەركی پێدەكرێت. تائێستاش لەناوەڕۆكدا بڕوای بەدیموكراسی نییە؛ لەوە دەترسن دەوڵەت لاوازبكات و بیپووكێنێتەوە. تەنانەت گەمەی دیموكراسییەتی "دووپارت"ی ئۆلیگارشی كەلەسالانی ١٩٤٥وە هەوڵی بەڕێوەبردنی دەدرێت، تەواو لەژێرسایەی پاشكۆیەتی بەڕێوەدەبردرێت. وەك تەڵەزگەیەكی پێش دەوڵەت تەماشای دیموكراسی دەكرێت. هەربۆیە هیچ كاتێك كۆنترۆڵی ئاوارتە كەم ناكرێتەوە.

ئەو روانگانەی لەتیشكۆی دەوڵەتەوە تەماشای دەكرێت لەهەموو دەزگاكانەوە هەستی پێدەكرێت. وەها لەقەڵەمدەدرێ كەتەواوی رێگاكانی هەڵكشان و پێشكەوتن بەدەوڵەتدا، بەتایبەتیش بەسەربازی سوپادا، تێپەڕدەكرێت. جێگرتن لەدەزگاكانی دەوڵەت هەم رێگەی كەرامەتە، هەم ئارامترین رێگەی قازانجی ژیانە. ئاشكرایە كۆمەڵگایەكی هێندە وابەستەی دەوڵەت بێت خوڵقكاری و بڕوابوون بەخۆی لەلا پێشناكەوێت. ئەو كۆمەڵگایەی بەناوی دەوڵەت خۆی لەبیركردووەو سەرفرازی خۆی نازانێ، شتێكی سروشتییە كەناتوانێ رێكخراوەكانی كۆمەڵگای مەدەنی، مافپەروەری و هێزی ئابووری و دەزگا خوڵقكارەكانی سیاسەت ئاوابكات یان گەشەی پێبدات. ئەم هەڵوێستەی توركەكان سەبارەت بەدەوڵەت لەقۆناخەكانی قەیران خراپترین ئەنجامەكانی دەردەكەوێت. كاتێك دەوڵەت دەكەوێتە قەیران، هێزێكی دیكەی چارەسەریش ناكەوێتەگەڕ، ئەوا وەك كارەسات هەڵدەسەنگێنرێ؛ بەساتی مان و نەمان

لەقەڵەمـدەدرێ. لەڕاسـتیدا چـاوەڕوانـنەکردنی هـەموو شـتێك لەدەوڵـەت، لەسـنوورێکدا هێشـتنەوەی دەوڵەت کەنەبێتە بار، پێودانگی سەرەکین بۆ هاوچەرخبوونی دەوڵەت و کۆمـەڵگا. چەمکی دەوڵـەتی ئەورووپا لەم چوارچێوەیە ڕێکخراو توانی بە ئاستی بەرهەمترین ستاتۆبگات.

گرفتی دەوڵەت و پارتە سیاسییەکان کەپێویستە وەك بابـەتێکی جیاوازو سەربەخۆ تـاوتوێ بکرێ زۆر مەترسیدارترە. بـەبێ شازبوونێك تـەواوی پارتـەکانی تیشکۆو تـەوەرەی دەوڵـەت بەبنـەمادەگرن، ئینجا ئەمـە بـەزانین بێـت یـان بەشـێوەیەکی بابـەتی. هـەروەکو کۆمـەڵگا، پارتـەکانیش کاتێـك گرنگی سـەرەکی و لەپێشـینە دەدەنـە دەوڵـەت هەرلەسـەرەتاوە ڕۆڵ و ئـەرکی خۆیـان لەدەسـتدەدەن. پارتـەکان لەبنەڕەتـدا لەسـەرووی ئـەو دەزگایانـەوە دێـن کەداواکارییـەکانی کۆمـەڵگا لەگـەڵ دەوڵـەت هاوسـەنگ دەکـەن و، لەکاتێکـدا پێویسـتە بـەردەوام ئـەرکیان بەبنـەماگرتن و هۆشـیارکردنەوەو ڕێکخسـتنی کۆمەڵگابێت، یان بەردەوام چاوەڕوانی شۆڕش لەدەوڵەت دەکات، یـان بـەدوای پارەمتییەکەیـدا دەگـەڕێ، زیاتریش دەوڵەت وەك دەرگای بەرژەوەندیپەرستی دەبینێ. ئەم هەڵوێستانە هەر لەسـەرەتاوە پارتـەکان دەکـات بـەدژە دیمـوکراتی، کـە لەبنەڕەتیشـدا دەزگایـەکی سـەرەکی دەسـتلێبەرنەدراوی دیموکراسـین. تەنانەت وایلێدێت پارتـەکان دەکرێن بـەدووەمین سێبەری دەوڵـەت. هـەروەکو بڵێـی دەوڵـەتێك تێـرای نەدەکرد، هەرپارتێك دەبێتە مۆدێلێکی دەوڵەت. هەرکەس لەلای خۆیەوە، ڕۆڵی پیاوی دەوڵەت دەبـینێ، خۆی لەجێی پیاوی دەوڵەت دادەنێ. هەربۆیە بەخێوکردنی خۆی و دەوروبەرەکەی لەرێگای دەوڵەتەوە بەبنەمادەگرێت، بەمەرنگە لەراستیدا دەوڵەت قورسـتریش دەکات و زیانەکەشی زیـاتر دەکات. لـەهیچ وڵاتێکـدا بەئەنـدازەی تورکیـا ئـەریتی "پارتـەکانی دەوڵـەت" بـوونی نییـە. ئەگـەر هەشـبێت هێنـدە بەرفراوان و لەناوەوە نییە. ئەگەردەوڵەت لەسەنتەری تەواوی بەهاکان بەجێبکرێت، ئەوا توانستـەکانی بەرهـەمهێنانی سیاسـەت، پێشخسـتنی سیاسـەتی ئـابووری، پێشخسـتن و بـەهێزکردنی دیموکراسـی و، بەلانی کەم هێندەی دەوڵەت پێشکەشکردنی ئامرازەکانی چارەسەری بۆکۆمەڵگا دادەسووێ. هەربۆیە بۆ دەوڵەت و کۆمەڵگاش بێ ڕۆڵ و بێکاریگەر دەبـن. لەبەرئـەوەی گـەل پـەی بـەم ڕەوشـانە بـردووە، ئـەم پارتانـەی دەخـوازن دەوڵـەت ڕزگاربکـەن لەهەڵبژاردنەکانـدا لـەرێگای سـندووقەوە ژێرگڵیـان دەکـەن، بەمجۆرە پووچێتی و بێواتابوونیان دەسەلمێنێ.

پارتەکان لەجیاتی ئەوەی چارەسەری قەیران بکەن، بوونەتە ئامرازی قووڵکردنـەوەی قەیرانـەکان. بەتایبەتی دوای دووەمین شەڕی جیهانی پێشنەکەوتنی پارتەکان لەسـەربنەمای پێوانـە هاوچەرخەکان ئـەم ڕەوشـەی پاشـکۆیەتی پارتـەکان فاکتـەری سـەرەکی بـووە. لـەناو کۆمەڵگاشـدا ڕێگـای لـەپێش نەوەکردۆتـەوە کـەکولتووری دیموکراسـی لـەناو کۆمـەڵگادا پێشـنەکەوێت، هـەموو شـتێك لەدەوڵـەت چاوەڕوان بکرێ. جگە لەهەندێ قۆناخی سنووردار لـەم ڕۆژگارەمانـدا پارتـەکان لەبەرئـەوەی بـەردەوام دەوڵەتگەرابوون، بوونەتە هۆکاری سەرەکی قەیرانی سیاسی و ئابووری ئەمڕۆمان. پارتی گەلی کۆمـاری (CHP) کەدامەزرێنـەری کۆمـارە (کۆمـاری تورکیـا) ئـەمڕۆ فاکتـەرێکی سـەرەکی سـنوورداری و تەسـکبوونی سیاسـی و پێشنەخسـتنی ئۆپۆزسـیۆنە. ئـەم ڕەوشـەش سەرچـاوەی خـۆی لـەوەدەگرێت

کەپێشتر پارێزەری خۆ بەخشانەی دەوڵەت بوون بەرامبەر بەبزووتنەوە شۆڕشگێڕییە چەپڕەوەکان بەتایبەتیش"PKK" لەجیاتی ئەوەی لەپێناو چارەسەرکردنی کێشەکان سیاسەت پێشبخەن، بوون بەلقێکی پروپاگەندەو ئاژیتاسیۆنی دەوڵەتییان هەڵبژارد، هەم خۆیان هەم دەوڵەتیشیان بەبێچارەیی هێشتەوە، رێگایان لەپێش ئەوەکردەوە کێشەکان هێندەی شاخێك گەورەبێن.

ئەم شێوازەی پێکهاتن و کاری دەوڵەت لەلای تورکەکان هەرمزێدە لەدیاردەو کێشەی کورددا دەبینرێ. سەبارەت بەتێگەیشتنی دەوڵەت بۆ دیاردەو کێشەی کورد لەسەرووی ئەو نیشانانەوە دێت کەهەم شاراوە هەم ئاشکرایە. لەخستنەڕووی جیاوازی دەوڵەتەوە تاوەکو دەگاتە گرفتنانەوە، کوردان وەك کێشەیەکی ئاسایش دەبینێ. یان کوردان بەهیچ و نەبوو لەقەڵەمدەدەن، یاخود وەك هەڕەشەیەك دەبینرێن کەلەکاتی داواکردنی بچووکترین مافدا پێویستە سەرکوتبکرێن.

بنبەستبوونی ئایدیۆلۆژیای میللیگەرایی لەژێرئەم هەڵوێستەی دەوڵەتدا شاراوەیە. ئەگەر وەك نەخۆشییەك تووشی میللیگەرایی نەهاتبووانایە، بەمجۆرەش تەماشای دیاردەی کورد نەدەکرا. هەروەکو لەمێژووشدا بینرا، مەیلی بەیەکەوەبوونی نزیك بەهێزترە. هەڵوێستی کوردان سەبارەت بەدەوڵەت هێندەی تورکەکانیش نەبێت، بەرامبەر هەڕەشەکانی دەرەوە، دەوڵەت وەك ئامرازێکی هاوبەش دەبینن. لەقۆناخی عوسمانییەکان و سالآنی ئاواکردنی کۆماردا ئەم رەوشەمان بینی. بەکاریگەری یاخیبوونەکانیش، چەمکی یەك مێژوو، یەك زمان، یەك نەتەوەو یەك دەوڵەتی پشتبەستوو بەمیللیگەرایی رێگای لەپێش ئەوەکردۆتەوە توانەوەی زۆرەملێیانە ببێتە بەشی کوردان؛ ئەمەش وایکردووە لەدەرەوەی کێشە ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی سیستەم بمێنێتەوە. ئیتر لەهەموو لایەکەوە کوردان وەك هەڕەشەیەك دەبینرێن. باشترین کورد کوردی مردووە. چارەسەرییەك کەسەداسەد بەلایەنی تورکەکاندا شکابێتەوە، دیسان لەم چەمکەی هەڕەشە رزگارنابن. بچووکترین جموجۆڵی کوردان و داواکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی بە "جوداخوازی" بەناودەکرێ. زانستیبوون، هاوچەرخبوون، تەنانەت چاخی ناوینیش لەم هەڵوێستەدا بەدیناکرێت. ئەم میللیگەراییە بچووکترین جیاوازی یان بەهەڕەشە یان بەهۆکاری فەوتاندن لەقەڵەمدەدات و لەمە بەملاوە هیچ شتێکی دیکە نییە. هەربۆیە جگە لەتێکۆشان بەئامرازە سەربازی، سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان بیر لەچارەیەکی دیکە ناکرێتەوە.

لەقۆناخی بزووتنەوەی ئازادیخوازی کوردان بەڕێبەرایەتی "PKK" ئەم سیاسەتە هەم لەلایەن دەوڵەت هەم لەلایەن سیاسەتی راستڕەوو چەپڕەوی ناو کۆمەڵگادا وەك ئامانجێکی پیرۆز دیاریکرا. هەمووشتێك بەناوی یەکێتی نەتەوەیی و یەکپارچەیی وڵات دەگووترێت، تەنانەت دیموکراتییانەترین پێهەڵگرتنەکانی لایەنی بەرامبەر بۆ بەدەستهێنانی مافەکانیان وەك جوداخوازی بەناوکرا. سیاسەتی "تیرۆریست" یش لەسەر ئەمە زیادکرا. لەدوا چارەگی سەدەی بیستەمدا لەسیاسەتی دەرەوە هەموو شتێك، تەواوی تواناکارییەکانی دەوڵەت لەپێناو ئەو ئامانجە خەرجکرا کە "PKK"بەتیرۆریست رابگەیەندرێ. ئەنجام، ئەو قەیران و گێژاوە بوو کەلەساڵی ١٩٩٠ بەدواوە تێیکەوت. پەلاماری

سەرتاسەری راگەیەنرا. یاساو مافیەروەری پێشێلکران و لەگەڵ خاك تەختکران. ئابووری نقوومی ناو زەلکاوی قەرز کرا. سیاسەت تەنیا کرا بەئامرازی سیاسەتەکانی ئاسایش. جاشی و تەریقەتەکانیش خرانەگەڕو سەرلەنوێ عەشیرەتگەریتی و تەریقەتگەرایی لەناو کورداندا بەهێزکران. گروپە میلیگەرا سەرەتاییەکانی باشوور پشتگیریان لێکرا، تاوەکو ئاستی دەوڵەتی فیدرالی کورد رۆیشتن. شێخە نەقشبەندییەکانی کوردان جێگای خۆیان بۆناو دەوڵەت گواستەوە. سەرەکیترین دەزگاکانی کۆمار درابووە دەست رکابەرانی کۆمار. تەنانەت ناتوانرێ ئەمە بە"سەرکەوتنی پیرۆس" (ئەو سەرکەوتنەیە کەلایەنی سەرکەوتووش هێندەی لایەنی ژێرکەوتوو زیانی بەرکەوتووە)یش بەناوبکرێ؛ دەشێ بەئیفلاسبوونی سیاسەتی میلیگەرایی کوێرانە بەناوبکرێت. دیسان لەمیانەی پرۆژە نوێکەی ئەمریکا سەبارەت بەرۆژهەلاتی ناوین بۆخالی سەرەتا گەرانەوە: یان لەگەڵ کوردان بەرێوەدەچی، یان دەوەستێندرێ.) ناشێ لەهەلومەرجە نوێکانی جیهانی هاوچەرخدا بەجۆرێکی دیکە رێگا بگریتەبەر.

بەبێ بیانوو دۆزینەوە، لەم خاڵەوە"ریفۆرمی کۆمار" ئەنجامنەدرێ، پێشکەوتن لەولاوە بمێنێ، تەنانەت ناتوانرێ ئەو پێکهاتەیەی هەنووکەش بپارێزرێ. ئەزموونی ئەم یەك دوو ساڵەی دوایی ئەم راستینەیەی نیشانداوە. بەگووتە دەوڵەت چەندین ریفۆرم ئەنجامدەدات. بەلام لەبەرئەوەی دەست بۆ بابەتی سەرەکی ریفۆرم "ریفۆرمی دایك" نابردرێ، هەموویان لەبێبەهابوون رزگاریان نابێت. چونکە ئەو گرفتە سەرەکییەی ئەوانی بنبەستکردووە لەجێگای خۆی ماوەتەوە. لەراستیدا ئەو کۆمەلگایەی لەکەناری وەرچەرخانێکی مەزندایە، بەهۆی کێشەی کوردەوە لەو تەنگەتاوییە رزگاری نابێت کەتێیکەوتووە، بەردەوام ناچاری دەکات پشت بەراسترەوی ببەستێ و خۆی بەگوێرەی ئەو بگونجێنێ، خۆی لەوەرچەرخانێکی مێژوویی بێبەشدەکات. دیسان هۆی ئەم کێشەیە ئەو پارتانەیە کەلەتیشکۆی دەوڵەتدا دەجووڵێنەوە، بەردەوام پاکتاودەبن، لەجیاتی ئەوەی ببنە ئامرازی دیموکراتی، دەبنە کۆسپە راستەقینەکانی پێش دیموکراتیزەبوون. ئیتر بنبەستبوونی کۆمارو کۆمەلگا بەئاستێك گەیشتووە کە لەزهنییەتی تاك و مندالانیشدا رەنگدەداتەوە. دەرك بەوە ناکرێت کەپێویستە موحافەزەکاری راسترەو نەبێتە قەدەری شۆڕشگێرێتی کۆمار. ئێش و زیانی ئەو سیاسەتە لەئارادایە کەسەردەمێك مستەفا کەمال بەپێویستی بینی. بەلام ئەمرۆ کراوەتە تابۆیەکی نەگۆڕ. ئەنجامەکانی بێ سیاسەتی و نەبوونی رێبەرایەتی رق و کینی کۆمەلگای بە بەرزترین ئاست گەیاندووە. ئاشکرایە ئەگەر دیموکراتیزەبوونێکی راستەقینە بخوازرێ، ئەگەر ریفۆرمی دەوڵەت و وەرچەرخانی کۆمەلگا وەك قۆناخێکی مێژوویی واتادار بێت، پێویستە دەرك بەوەبکرێت کەئەمە بەئازادی کوردان تێپەڕ دەبێت کەئەندامی راستەقینەی کۆمارن.

دیسان بەشێوەیەکی گونجاو لەگەڵ قۆناخە ستراتیژییەکانی رابردوو مێژوو پێویستی ئەنجامدانی پێهەلگرتنێك نیشاندەدات لەسەربنەمای یەکێتی ئازادانەی کورد ــ تورك بێت. گونجاوترین مۆدێلی بەلاوەنانی رەوشی قەیران ـ گێژاوی رۆژهەلاتی ناوین بەیەکێتی ئازادانەی کورد ـ تورکدا تێپەڕدەبێت. ئەگەری بەهێز ئەوەیە ئەو چارەسەرییانەی هاوپەیمانێتی جیهانگیری بەرێبەرایەتی ئەمریکا لەگەڵ

خۆی دێنێ خۆی ببێتە سەرچاوەی هەندێ كێشەی نوێ. تاوەكو ڕەوشی عەرەبەكان چارەسەر نەبێ ئەوا زیاتر نزیكی قووڵكردنەوەی بێچارەییە. لەقووڵكردنەوەی ناكۆكییە ستاتۆگەرا ئابووری و سیاسییەكانی ئەمڕۆمان زیاتر هیچ ئەنجامێكی دیكەی نابێت. لەماوەیەكی نزیكدا چاوەڕوانی بەلاوەنانی ئەو سیاسەتانە ناكرێ كەلەگەڵ ئیسرائیل بووە بەگرێكوێرە. خودی ئێران كێشەی لەگەڵ سیستەمی باڵادەستی جیهاندا هەیە. گەورەبوونی قەیرانەكان لەگەڵ ئێران شیمانەیەكی مەزن و لەپێشە.

ئەوەی دەمێنێتەوە توركیایە. تاوەكو توركیا لەسەربنەمایەكی ئەرێنی لەمەسەلەی كورد ڕزگاری نەبێ كەپێیەوە دەناڵێنێ، ئەوا توركیا بەردەوام ڕووبەڕووی قەیران دەبێتەوە. ئەنجام قووڵبوونەوەی سیاسەتی ئەمریكایە سەبارەت بەكوردان، ئەمەش لەئافراندنی ئیسرائیل ـ فەلەستینی نوێ دەرمنگ ناكەوێت. تەواوی مێژوو، مێژووی نزیك و قۆناخی هەنووكەمان ئاماژە بەوە دەكەن كەنزیكترین بژاری وەرچەرخانی دیموكراتیانەی ناوچەكە، پێویستی بەئاواكردنی سیستەمێكی نوێی پەیوەندی كورد ـ تورك هەیە كەبتوانێت چارەسەرییەكی دیموكراتییانە بۆ كێشەی كورد بەرهەم بێنێت. كاتێك ئەم بژارەی چارەسەری لەمیانەی چەمكێكی زانستی سۆسیۆلۆژی لێكۆڵینەوەی سەبارەت بكرێ، ئەمە لەولاوە بمێنێت كەنابێتە هەڕەشە بۆسەر یەكێتی نەتەوەیی و دەوڵەتی توركیا، بەڵكو كۆمەكێكی هەمیشەیی پێشكەش دەكات. هەربۆیە پێویستە "وەرچەرخانی كۆمەڵگا" وەك ئامانجێكی سەرەكی پەسندبكرێت؛ لەمیانەی ڕوانگەی توركیایەكی دوور خراوە لەمیلیگەرایی شۆڤێنی و وەك دەوڵەممەندێتی تەماشای جیاوازییەكان دەكات؛ هەروەها خاوەن چەمكی سیاسەت و كۆمەڵگایەكی دیموكراتییانەیە؛ كۆمەڵگای ژینگەپارێزی، ئازادی ڕەگەزی كۆمەڵگاو "ریفۆرمی كۆمەڵگا" لەخۆوە دەگرێت، كەدەوڵەتی لەئەستووربوونی بێواتا ڕزگاركردووەو بە" گۆڕەپانی ئاسایش و ڕای گشتی " سنووردار‌كراوە. ئەگەری بەهێز ئەوەیە لەگەڵ ئەم وەرچەرخانە زهنییەی لەم سێ گۆڕەپانە سەرەكییە ئەنجامدەدرێ، ریفۆرمی سیاسی و وەرچەرخانی كۆمەڵگا ڕاسترین و ئەخلاقیترین ڕێگەچارەیە كەدەركەوتنی ڕۆژهەڵاتی ناوین لەم ئاژاوەیەدا بەرهەمدێنێ.

وەك ئەنجام؛ لەقۆناخی ریفۆرم و وەرچەرخانی كۆماری توركیاو كۆمەڵگاكەی كە پشتبەستوو بەكێشەی كورد ئەنجامدەدرێ؛ لەمیانەی سێ ڕێگەو مەیلی جیاوازەوە هەوڵدەدرێ تێكۆشانی پەیوەندی و ناكۆكی نێوان لایەنەكان هەمیشەیی بێت. لەئاكامی تێكۆشانی مێشك، ئەخلاق و سیاسەتی "پەروەردە، ڕێكخستن و چالاكی" نێوان لایەنەكان دیاری دەكرێت كامە ڕێگەو مەیل سەركێش و هەمیشەیی دەبێت.

أ. یەكەمین ڕێگاو مەیل؛ ئەو پارادیگماو پراكتیكەی میلیگەراییە كە تاقۆناخی نزیك پەیڕەوكراو تائێستاش درێژە بەكاریگەرییە بەهێزەكانی دەدات، لەناوەخۆی داخراوەو، جوداخوازی و توندوتیژی بەرهەمدێنێ. لەلایەن توركەكانەوە لەمیانەی میلیگەراییەكی نەژادپەرستەوە وەك مەیلێكی دەوڵەتگەرایی وشك، بەبێ ئەوەی لەبواری كۆمەڵگا جیاوازی لەنێوان ڕاسترەو ـ چەپڕەو ببینێ،

لـەرێگای دۆگمـاتیزمێکی موحافەزەکارییـەوە هـەوڵی بـەردەوامی دەدات. دەوڵـەت و نەتـەوە، تەنانـەت کۆمەڵگاش بەردەوام لەمیانەی تێگەیشتنێکی نەخۆشی دەروونی ـ خـاوەن هەڵوێستێکی شیزۆفرینیایی وەهایـە کـەوا مەزەنـدە دەکـات دوا قـەڵاکانی تورکایـەتیش لەکـەناری رووخـانن و ئـایین و بـاوەڕی لەدەستچـووە. رۆژانـە بیسـت و چـوار کاتـژمێر "پروپاگەنـدەکردنی تورکایـەتی بـۆ تورکـەکان" وەك ئـەرکێکی سـەرەکی دەستنیشـانکردووە. پێویسـتییەکانی موسـڵمانێتیش پشـتگوێ ناخـات؛ وا دەزانـێ لەمیانەی ئەم زهنییەتەوە بەسەر دەبردرێت. کاتێك نۆرەشـی بـێ بـۆ لـەنامێزگرتنی "نەتاتورکچێتی" یـش دەرەنـگ ناکـەوێ. بـەڵام ئـەو دیاردەیـەی بەئەتاتورکچێتی بـەناو دەکرێـت لەسـەرووی گـرنگترین پرۆژەکـانی گۆڕانکـاری سـەدەی بیسـتەم دێـت. بـەبێ ئـەوەی هـیچ بایـەخێك بـەو ناوەرۆکـەی بـدەن، ئەتاتورکچێتییەکی وشـکە بـاوەڕی و لەسـەر بنـەمای پەرسـتن زیـاتر سـوودی لێـدەبینن و دەکەوێتـە خزمـەتیان. سـەرباری ئـەوەی لـەزۆربواری وەك هاوچـەرخێتی، ژن، زانسـت و کۆمارگـەرایی لەگەڵیـدا ناکۆکـە، ئـەم بەکاربردنـە وەك بـەهێزترین پێـڕەو درێـژەی پێـدەدرێت. ئەتاتورکچێتی بـەزمان نـەك ناوەڕۆك، هەم لەدەزگا فەرمییەکانی دەوڵەت هەمە لـەگۆڕەپانی کۆمەڵایـەتی (کۆمـەڵگا)دا هەڵوێسـتێکی بەربڵاوە.

بەتایبەتی ئەم مەیلەی لەنەریتی هەردوو پارتی "CHP"و"DP " دا بەرەو موحافـەزەکاری چـوو، کـە لـەگۆڕەپانی سیاسـیدا رۆڵیـان دەبـینی، لەسـاڵانی ١٩٩٠ بـەدواوە لەگـەڵ هەڵکشـانی بزووتنـەوەی ئازادیخوازی کوردان، گۆڕان و بـوون بەپاشکۆی سیاسی کردەوەکـانی کۆنترگـەریلا. هەوڵیانـدا چـەندین پەلاماری دەرەوەی یاسایی پـەردەپۆش بکـەن. لـەبیریانکرد کەبـەناوی کۆمـەڵگا سیاسـەت بەڕێوەدەبـەن، گوایە رزگارکردنی دەوڵەتیان وەك ئەرکی سەرەکی خۆیان دەستنیشانکرد. ئـەنجام قـەیرانێکی قـووڵتری دەوڵەت و کۆمـەڵگای لێکەوتـەوە. خۆشـیان، لەسـەرووی هەمووشـیانەوە "CHP,DYP,MHP" لەگـەڵ ئەم قەیرانانەوە لەبواری مێژووییەوە کۆتاییان پێهات. ناوەندەکانی سەرمایە کەبەشێوەیەکی باشتر ئەم رەوشـەیان شـرۆڤەکرد، لـەرێگای "AKP" وە فۆنـاخێکی نوێیـان دەسـتپێکرد. لەئەنجامـدا لەلایـەن ئەمریکاشەوە لەبواری ستراتیژییەوە دەستی لێبەردراو رووبەڕووی چارەنووسی خۆیان کرانەوە. لەدوای سـاڵانی ١٩٥٠ ئـەمریکا بـەردەوام پشـتگیری لـەو مەیلـەکرد کەبەشـێوەی فاشیسـتی هەڵدەکشـا: وەك "MHP,AP" و چەندین دامەزراوی دژە کۆمۆنیستی سەریانهەڵدابوو. بـەڵام کاتێك لەهەڵمەتی نـوێی جیهـانگیری سـاڵانی ١٩٨٠ کانـدا بـینی کەدەوڵەتگـەڕان و موحافـەزەکارن، سـەرەتا تارادەیـەك، دواتـریش بەتـەواوەتی پارمەتییـەکانی لێبڕین، سـەرەتا "ANAP" لـە٢٠٠٠ کانیشـدا پشتگیری لـە"AKP" کـردو بـەمجۆرە هەڵوێسـتی خـۆی نـوێکردەوە. تـەنیا توێـژە دەسـەڵاتخوازو دەوڵەتگـەراکان لەدواوەمانـەوە کەجەمسەری موحافەزەکارانی کۆماربوون. ئەمانە دژی ریفۆرمەکانی ناو دەوڵەت و کۆمـەڵگان و دەشـێ وەك "موحافـەزەکارانی کۆمـار"یـش بـەناوبکرێن. لـەم قۆناخانـەی دوایـی بـەگوێرەی مـۆدە بەهاوپەیمانێتی"سێوی سوور"یـش ناودەبرێت. کۆمـاری شۆڕشـگێڕیان بۆجەمسـەرێکی موحافـەزەکاری سەرمایەداری دەوڵەت گۆڕی کـەدژی گەلـەو خـاوەن تێڕوانینێکی نەتەوەپەرسـتی شۆڤێنییە. بـەمجۆرە

لەقۆناخی كۆماری دەستڕۆیی سەردەمی ئەتاتوركەوە، بەرەو پێكهاتەیەكی دەسەلاتی دووجەمسەری گۆڕاو، دواتریش كۆتاییەكانی كۆماری ئۆلیگارشی دەستپێكرد.

رەنگدانەوەی ئەم مەیلە لەسەر سیاسەتەكانی سەبارەت بەكوردان بەردەوام بەشێوەی نكولێكردن، لەبیربردنەوە، بەتەواوی لەدەرەوە هێشتنەوەی سیستەم بووە، كاتێك سەرهەلبڕن بەردەوام سەركوتكراون. فاكتەرێكی دیكەی گرنگی ئەم سیاسەتە ئەوەیە كە: توێژێكی بەكرێگیراو كەخیانەتیان لەكوردایەتی خۆیانكردووە وەك ئامرازێكی كۆنترۆڵ لەسەر گەلیان دەهێڵنەوە. بەرامبەر بەبزووتنەوەی ئازادیخوازی كوردان كە"PKK"خواستی پەرەی پێبدات، تەواوی راسترەوو چەپڕەوانی ئەم سیستەمە یەكپارچە كەوتنەجوڵەوە. سەبارەت بەسیاسەتەكانی دەرەوەو ناوەوە یەكدەنگیان وەك "سیاسەتی پیرۆز" دەستنیشانكرد. لەمیانەی رۆحی سەفەربەری سەربازییەوە یاسا، ئابووری، سیاسەت، هونەرو وەرزشیان بەكارهێنا. تەواوی كۆمەلگا بۆجەمسەرێكی میللیگەرای شۆفێنی و هێرشبەر گۆڕا. مەیل و رێگا و قۆناخێك لەپەیوەندی كورد ـ تورك ئافرێنرا كە هاوتاكەی نەبینراوە. لەراستیدا ئەمە هیچ پەیوەندییەكی بەو ئەتاتوركچێتییەوە نییە كەبەردەوام لەسەر زمانیانەو باسی دەكەن. سیاسەتی مستەفا كەمال سەبارەت بەكوردان پایەو پێگە دژە ـ ئیمپریالیستییەكەی دیاری دەكات. هیچ بەلگەیەك بوونی نییە كەجگە لەدژایەتی ئیمپریالیزم دوژمنایەتیكردنی كوردایەتی ئازاد بسەلمێنێ. لەوانەیە ئەو رۆڵەی كوردانی زیاتر لەراستی خۆی گەورە كردبێت، كەئامرازێكی دەستی ئیمپریالیزمن بۆ رووخاندنی كۆمارو گێڕانەوەی سەلتەنەت و خەلیفە. بەلام كەس ناتوانێ حاشا لەوەبكات كەئەمە ناوەڕۆكی سیاسەتەكەی نەبووبێ.

تەواوی سیاسەتەكانی ئەوانەی خۆیان بەموحافەزەكار، نەتەوەپەرستی شۆفێنی و كۆمارگەرایی دادەنێن پێچەوانەی ئەم هەلوێستەی مستەفا كەمال، لەهەموو بوارێكەوە توركیایان بەئەمریكاو ولاتەكانی یەكێتی ئەوروپا بەستەوە، تاوەكو بەرامبەر بەتێكۆشانی ئازادیخوازی كوردان پشتگیری بەدەستبێنن. بتوانێ داخوازی سەركوتكردن جێبەجێ بكات. لەسەربنەمای دوژمنایەتیكردنی"PKK" تادوایی لەبوارەكانی ئابووری، سیاسی، دیپلۆماسی و سەربازی پاشكۆیەتی و وابەستەیی پەرەیسەند. هەرەدواییش لەپێكهاتنی دەولەتی فیدرالی كوردستان كەكوردە ــ دەرەبەگە نەتەوەپەرستە سەرەتاییەكان بەیەكەوە لەگەل ئەمریكاو ئیسرائیل ئاوایانكرد، رۆلی مامانێتیان بەكاربەدەستانی توركیا ئەنجامدا. لەناو دەولەتیش دەرفەتێكی فراوانی خۆرێكخستنیان بەتوێژێكی تەریقەتگەراییدا. ئاشكرایە تەواوی ئەم گۆڕانكاریانە دژە ـ كەمالیستین.

ب. دووەمین مەیل و رێگا، لەیەكەمیان جیابۆتەوەو دەركەوتووە. دەشێ بەرێگای "بۆرژوازی لیبرالی" یش بەناوبكرێ. لەهەلمەتی جیهانگیری سەرمایەداری دوای ١٩٨٠ كاندا كرانەوەی راستەقینەی خۆی ئەنجامداوە. "ANAP" یەكەمین ئەزموونی ئەم شێوەیەیە كەتوركۆت ئۆزال سەركێشی دەكرد. ئەم رێگاو مەیلە نوێیە كەبەرامبەر ستاتۆگەراییە ــ كەبەداخراوی و سەرمایەداری دەولەتی میللیگەرایی زێدەڕۆ دەناسرێ ـ ئەم مەیلە بەرامبەر دەرەوە كراوەیە، لیبرالەو بەلێبووردەیی تەماشای

جیاوازییەکان دەکات. خۆلکاندن بەمەیلی جیهانگیری سەرووی نەتەوەکانی وەك ئامانج دیارکردووە، "AP, DP"تێپەڕدەکات، بەڵام وەك شێوەی هاوچەرخ و نوێیان جموجۆڵ بەبنەمادەگرێت، دژی ئۆلیگارشی نییە، دوورە لەوەی بەتەواوەتی بەرامبەر دیموکراسی کراوەبێت. بەڵام لەکۆمارگەرا موحافەزەکارو ستاتۆگەرەکان زیاتر نزیکی چارەسەرییە. بۆ هەڵوێستی هاوچەرخانە بەرامبەر گرفت و کێشەکان کراوەیە. هەرچەندە لەبنەڕەتدا مەیلی توێژی سەرمایەداری پیشەسازی تورکە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانستی کۆکردنەوەی توێژەکانی دیکەشی هەیە. TUSIAD لەگووتەبێژە سەرەکییەکانی ئەم مەیلە دەژمێردرێ. پارتی دادو گەشەپێدان لەو ڕێگایە دایە ببێتە دووەمین نموونەی ئەم مەیلە. لەلایەن ئەمریکا، یەکێتی ئەورووپاو ژاپۆن پشتگیری لێدەکرێت. بەڵام هەرچەندە لەسەر ڕێبازی تایبەتی خۆشیان ئەنجامبدرێت، لەپرۆژەکانی وەرچەرخانی کۆمەلگادا دوورە لەوەی دەستپێکێکی جددی لەریفۆرمی دەوڵەت دەست پێبکات. لەناوەندە گرنگەکانی دەوڵەت دەترسێ، ئامێرەکانی بیروکراتی تێپەڕناکات. هەرچەندە شیمانە دەکرێت پارتی دادو گەشەپێدان هێندەی ئۆزال بەکاریگەربێت، بەڵام مسۆگەر نییە. توانست و بوێری تۆرکۆت ئۆزال هێندە لەرەجەب تەیب ئەردۆغان نابینرێ. ئەگەری تەسلیمبوونی ئەردۆغان بەبیرۆکراتەکان کەم نییە. بەتایبەتیش شیمانەیەکی لەپێش و بەهێزە کە لەهەڵوێست بەرامبەر کێشەی کورد دەمامکەکەی ئاشکرابێ و بکەوێ. ناشێ بۆماوەیەکی درێژ بەقاچاخی زۆرانبازی بکات و لێبرابکات.

سیاسەتی کوردان لەلایەن ئەم مەیلە بەشێوەیەکی سنووردار بۆ چارەسەری کراوەیە. بەتایبەتی لەمێژووی کۆماردا تورکۆت ئۆزال لەمیانەی مەیلی لیبرالییەوە نیازی هاوێشتنی هەندێ هەنگاوی هەبوو. ئەمەش لەناوی برد. ئەو گێژاوەیەی کەدوای مردنی ئۆزاڵ تورکیا تێیکەوت گرێدراوی ئەم ناکۆکییەیە. ئەو قۆناخەی بۆماوەیەکی درێژ بەپێکدادانی یەکەمین و دووەمین کۆمار بەناوکرا، لەگەڵ قۆناخی ئیمرالی عەبدوڵلا ئۆج ئالان بەئاستێکی جیاوازتر گەیشت. قەیران قووڵتر بۆوە. سیاسەتی حکومەتی MHP,ANAP,DSP کە بولند ئەجەوید ڕێبەرایەتی دەکردو هەڵوێستی نکوڵیکردنی کلاسیکی بەبنەمادەگرت تەواوی کۆمەڵگای دژی خۆی هەڵساندە سەرپێیان. کاتێ قۆناخی ئاگربەستی یەکلایەنە نەقۆزرایەوە، دەرکەوت کەلەتێگەیشتنی قۆناخ دوورن. ئەمەش ڕێگای لەپێش ئەوەکردەوە کەلەسندووقی هەڵبژاردنەکاندا ژێرخاك بکرێن و زەبرێکی گەورەیان بەرکەوێت.

هیچ سەرەداوێك دەرهەق بەسیاسەتی AKP بەرامبەر کوردان لەئارادا نییە کەجێگای حکومەتی پێشووی گرتەوە. هەرچەندە بخوازێ لەگەڵ ئەمریکا لەناو هەمئاهەنگی دابێت، بەڵام ئەو هێزە نییە بەتەنیا سەربەخۆ لەم بارەیەوە سیاسەت دیاری بکات و بەڕێوەی ببات. هەموو ئومێدی خۆی بەوە بەستۆتەوە کە ئەمریکا پەلاماری "PKK" کۆنگرەی گەل بدات. هەروەها لەمیانەی چەندین کوردی بەکرێگیراو کەبرای تەریقەتگەراییی (نەقشبەندی) لەدەوڵەتی فیدراڵی باشووری کوردستان فورسایی بۆخۆیان دروستبکەن، هەم ئەوانەی باکووریش بەفورسایی جێگای خۆیان لەناو کۆماری تورکیا بگرن، لەژێرچەتری ئەمریکا بەرەو چارەسەرییەك بڕۆن. ڕۆژبەدوای ڕۆژ زیاتر ئاشکرا دەبێ کەلەمیانەی

لۆژیكێكی نێو نهێنی و تەقینەگەرایی دەخوازن هەندێ گۆڕانكاری ئەنجامبدەن. بەهۆی هەستیاری نائاسایی كێشەی كوردەوە، چاوەڕوانی دەكرێ بەهۆی پەلامارێكی نهێنی دەزگا موحافەزەكارەكانی دەوڵەتی توركیا و هێزە شۆڕشگێڕەكانی گەلی كورد لەژێر پەردەی ئایینی، كۆمەڵایەتی و ئابووری بجوڵێنەوە. ئەم رێككەوتنە بابەتییە لەدوای هەڵبژاردنە خۆجێییەكان تاڕادەیەك ئاشكرابوو (بارزانی و تاڵەبانی بەشێوەیەكی ئاشكرا بانگەوازییان بۆ پشتگیریكردنی AKPكرد). بەهەمنگاوێكی داخراوو داپۆشراوی بەمجۆرە كێشەی كورد چارەسەر ناكرێت. شیمانەیەكی بەهێزیش ئەوەیە هەرساتێك رێگا لەپێش تەقینەوەی بەهێز بكاتەوە.

ئەو مەیلەی لەلایەن ئەمریكاو یەكێتی ئەورووپاوە پشتگیرییەكی بەهێزی ماددی و دیپلۆماسی لێدەكرێت، مەترسیدارترین لایەنی ئەوەیە: لەرێگای مۆدێلی كوردستانی فیدراڵی باشوور، میللیگەرایی سەرەتایی كوردان بوروژێنن و بەسەر سوریا، ئێران و توركیاشیدا بسەپێنن. هەروەكو بەتیرۆریست لەقەڵەمدانی"PKK"، كۆنگرەی گەلیش بەتیرۆریست دابنێن و بەمجۆرە دڵی توركیا رازی بكەن. لەم لایەنەوە باوەڕی و متمانە دەدەن. لەراستیدا ئەم هەڵوێستە دووهێندەی دیكە مەترسییەكە گەورەتر دەكات. لەلایەك میللیگەرای سەرەتایی بەشێوەیەكی بەرچاو بەهێزدەبێت؛ لەلایەكی دیكەشەوە سوود لەرەوشی ناكۆكییەكانی ناو"PKK" كۆنگرەی گەل دەبینێ و كرانەوەی مەزن ئەنجامدەدات. ئەنجام پێشكەوتنی شێوازی جەمسەرگەری فەلەستین ـ ئیسرائیلی رۆژهەڵاتی ناوینە لەهەمناوی توركیا، ئێران، سوریا و ئێراق. توانستەكانی بەهێزبوونی مەیلی میللیگەرایی هەردوولایەن ئەمجۆرە گۆڕانكاریانە وەك ئەگەرێك بەزیندوویی دەهێڵێتەوە.

ج. سێیەمین رێگاو مەیل ئەوەیە كە: لەتێشكۆی كۆمەڵگاوە سەرچاوە دەگرێ، لەژێرسایەی دیموكراسی هاوبەشی گەلان پشت بەلێكگەرینەكانی یەكسانی و ئازادی دەبەستێ. چەمكی گەلی توركیا وەك ناسنامەی باڵا چەمكی نەتەوەیی نەژادپەرست و شۆڤێنی دەشكێنێ و دەشێ ببێتە وچانی هاوبەشی سەرجەم كولتوورەكان. لەجیاتی چەمكی نەتەوەیی پشتبەستوو بەرەچەڵەك، چەمكی نەتەوەیی پشتبەستوو بەوڵات لەچەندین وڵاتانی جیهان پەیڕەودەكرێت. ئەمریكا، سویسراو ئینگلتەرا لەسەرووی هەمووانەوە، زۆربەی زۆری نەتەوەكان (گەلان)یان سەرباری ئەوەی فرە كولتوورو فرە زمانن، دەتوانن لەژێرچەتری یەك دەوڵەت ببن بەیەك. ئەوە گرفت نییە كەئەو زمانەی بەشێوەیەكی فراوان و زیاتر بەكاردەهێنرێ ببێتە زمانی فەرمی. بەڵام سنووردارنەكردنی ماف بەكارهێنان و پەروەردەكردنی زمانی گەلان پەیڕەوێكی هاوچەرخ و بەربڵاوە، لەتەواوی جیهان پەیڕەودەكرێت.

ئەوەی لەبناخەی ریفۆرمیزەكردنی دەوڵەتدا شاراوەیە: دەوڵەت لەدیاردەیەكی ئایدیۆلۆژی دەربكەوێت، ببێتە ئامرازێكی تەكنیكی خزمەتكردن. چەمكی فەتحكاری و فریادرەسی مێژوویی كۆسپە لەپێش خوڵقكاری و بڕوا بەخۆبوونی كۆمەڵگا. هەروەكو چۆن هەموو شتێك لەخوداوەند چاوەڕواندەكرێ، رێگا لەپێش ئەوەدەكاتەوە ئەمە لەدەوڵەت چاوەڕوان بكرێ. هەربۆیە جگە لەئاسایشی

گشتی دەرەوەو خزمەتگشتییەکانی بۆ توێژە جیاوازەکانی کۆمەڵگا بەناچاری دەبینرێ، کاتێک لەتەواوی گۆڕەپانەکان پاشەکشێ بکات، ئەمە بۆریفۆرمێکی ریشەیی مەرجە.

لەراستیدا گەورەیی قەبارەی دەوڵەت لەتورکیا زۆر لەدواوەی کۆمەڵگایەو رۆڵی موحافەزەکارییەکی گەورە دەبینێ. هەموو کەسێک، بۆهەر کارێك چاوەڕوانی چارەسەری لەدەوڵەت دەکات. تەنیا لەمیانەی ریفۆرمێکی ریشەییەوە دەتوانرێ ئەم بیروکراسییەت و موحافەزەکارییەی کۆمەڵگا تێپەڕبکرێت. جیاوازی نەکردن لەنێوان هاووڵاتیان و، لەسەربنەمای گەرەنتی رێککەوتنە نێو دەوڵەتییەکان بەشێوەیەکی ئازادانە گوزارشت لەهەبوونی کولتووری خۆیان بکەن، ژیانیشیان بەتوێژێکی ئەتنیکییەوە گرێدراو نەبێت و، هەروەها پەیڕەونەکردنی جیاوازی ئایینی و مەزهەبی ئەو مەسەلانەی دەوڵەتن کەپێویستییان بەریفۆرم هەیە. گەرەنتیکردنی ریفۆرمیش لەمیانەی دەستوورەوە مەرجێکی سەرەکییە. ئەنجامدانی گۆڕانکاری پێویست و دانانی یاسای نوێ پێویستە خزمەت بەهەمان ئامانج بکات.

ئەگەر لەبناخەی وەرچەرخانی کۆمەڵگادا هەڵوێستە رەگەزییە کۆمەڵایەتییەکان یەکسان و ئازادبێت، تێردەکات. تەدبیری بەتوانا بەرامبەر ئەو چەمك و پراکتیکانە پێویستە کەژن وەك موڵك دەبینێ. دەبێ لەپێناو ئازادی ژنان ماڵە کولتوورییەکان ـ وەك ماڵی پەنابردن نەبێ ـ وەك پرۆژەیەك گەشەی پێبدرێت.

پێویستە دەست لەگفتوگۆ ساختەکانی لەجۆری حیجاب بەربدرێت. هەروەها کۆمەڵگای ژینگەپارێزی بابەتێکە رۆژبەدوای رۆژ فورسایی خۆی زیاتر نیشاندەدات. کۆمەڵگای ئازاد تەنیا لەمیانەی ژینگەپارێزییەوە مسۆگەردەبێت. پێویستە لەژێررۆشنایی دوا پێدراوەکانی زانست کۆمەڵگای گونجاو بەژینگەپارێزی بەناستێکی دەستووری بگەیەندرێت. لەکۆمەڵگایەکی ئازاددا جێگای دیاردەی لەجۆری بێکاری، بێ پرۆژەیی، بنبەستبوونی بودجە نابێتەوە. پێویستە فورسایی بدرێتە سەر ئابوورییەك کەخۆراکی تەندروستانەی کۆمەڵگا بەبنەما بگرێت و پشت بەخۆراکی سروشتی ببەستێ. پێویستە هەنگاونان لەئابوورییەك کەقازانج بەبنەما دەگرێ بۆ ئابوورییەك کەدەرفەتی بەخێوکردنێکی تەندروستانەو ژیانێکی هاوچەرخانە بدات و پێبەپێ کاڵابوون کەمبکاتەوەو بەهای بەکارهێنانی هەبێت، بەبناخەبگیردرێ.

ئەم رێگاو مەیلەی ریفۆرمی دەوڵەت و وەرچەرخانی کۆمەڵگا کەبەمجۆرە هێڵە گشتییەکەیمان دیاریکرد لەنزیکەوە پەیوەندی بەچارەسەرکردنی کێشەی کوردەوە هەیە. رەنگدانەوەی ئەم مەیلە لەسەر کێشەی کورد، پەسندکردنی ئاشتی و چارەسەری دیموکراتییانەیە. بۆئاشتی پێش هەموو شتێك پێویستی بەئاگربەستێکی دوولایەنی هەیە. بۆچارەسەری دیموکراتییانە دەشێ باس لەئەگەری دوو گۆڕانکاری بکەین: یەکەمین شێوازی چارەسەری، ئەو گۆڕانکارییانەی کەلەگەڵ دیموکراتیزەبوونی تورکیا بەدیدێت. لەم پێناوەشدا ئەو ریفۆرمەی دەوڵەت پێویستە کەبەکورتی ئاماژەمان پێیکرد. پێویستە کوردان دەست لەوەبەردەن کەکۆسپی نهێنی و ئاشکرا لەپێش دیموکراتیزەبوونی خۆیان

دابنێن، دەبێ یاساكانیش لەرەوشی كۆسپنانەوە دەربخرێن. تائێستاش رێنەدان و ئەنجامنەدانی كۆبوونەوە بەزمانی كوردی، هێزی كۆسپنانەوەی یاساكان دیاریدەكات. بەشێوەیەكی كرداری كۆسپی جددیترهەن. بەتایبەتیش ئیتر پێویستە چەمكی دروستكردنی كادیرانی دەوڵەت لەسەربنەمای نكوڵیكردنی نەریتی و بەكرێگیراوی بەرپیشە كورد، عەرەب، ئاشووری، ئەرمەنی، رۆمی و قەفقاسی دەستی لێبەربدرێت. لەكاتێكدا ئەم "یەنی چەری" (بەشێكی سوپای عوسمانییە: لەو سەربازانە پێكهاتووە كەبەرەچەڵەك قەوم و نەتەوەی جیاوازترن و كراونەتە تورك) هاوچەرخە جۆرێكی كادیرانی "هەڵگەڕاوەو گۆڕاون" كەلەمیانەی چەمكی-لەپادشا پادشاتر میلیگەرا نەژادپەرستەكان دەوروژێنن، لەژێرەوەش خەڵات بەمیلیگەرایی كەمینە دەبەخشێ. ئەمەش وڵاتپارێزی راستەقینەو یەكێتی ئازادو دیموكراتییانەی گەلان تێكدەدات. هەروەكو لەهەڵوەشانەوەی عوسمانییەكاندا بینرا ئەم كەسایەتییانە رۆڵیان لەگەندەڵبوونی كۆماریشدا بچووك ناكرێتەوە. چارەسەرییەكی دیموكراتییانە لەرێگای ئەم كادیرانەوە بەرێوەناچێت. دیموكراتیزەبوون لەگەڵ كادیرەكانی خاوەن ناسنامەی تەریقەتگەراییش ناگونجێ. تەریقەتگەراكان دیموكراسی بەكاردێنن. بەڵام بەشداری سەرفرازییەكەی نابن. بۆئەوەی گەلی كوردو تورك لەپلاتفۆرمێكی ئازاددا بگەنە یەكتری پێویستی بەهەندێ رێكخستنەوەی نوێ هەیە. دەبێ كەمایەتییەكان بپارێزرێن.

دووەمین رێگای چارەسەری دیموكراتییانە، پێویستە كوردان بەتایبەتی دیموكراسی خۆیان ئاوابكەن. ئەگەر یەكەمین رێگا بەبنبەستكراوی بمێنێتەوە، بەشێوەیەكی سروشتی ئەو رێگایەی دەگیردرێتەبەر گەشەپێدانی رێساو دەزگاكانی دیموكراتیزەبوونە لەلایەن خۆیانەوە. دوا هەڵبژاردنەكانی پەرلەمان و شارەوانییەكان جارێكی دیكە نیشانیدا، سەرباری ئەوەی كوردان پاڵێوراوی خۆیان هەڵبژارد، یاسا دژە دیموكراتییەكان و ئەوكۆسپانەی كە دەوڵەت لەرێگای ماددی و فشارەوە نایەوە، كەدەوڵەت رێز لەئەنجامەكانی ئەم هەڵبژاردنانە ناگرێ و هێزی پراكتیزەبوونی بەدەستنەهێناوە. لەماوەی داهاتوودا چەندە ئەم كۆسپ و سنووردارگردنانە بەردەوام بن، ئەزموونی دیموكراسی گەوهەری كوردان خێراتر دەبێت. ئەو قۆناخەی بەكۆنگرەی گەلەوە دەستیپێكردووە چەندەی دەچێ دەبێتە گۆشت و ئێسك. بەشێوەیەكی رێكخستە پێكهێنانی كۆنگرەی گەل وەك ئامرازی باڵای كارگێڕی و بەرێوەبەرایەتییە خۆجێییەكانی خۆی، ئاوەرۆكی دیموكراتیزەبوونی كوردان پێكدێنێ. ئەم بزووتنەوە دیموكراتییە لەپەرلەمانی فیدرالی كورد ناچێ، فیدرالیزم چەمكی دەوڵەتی فیدرال ـ بۆرژوا بەبنەما دەگرێت. لەبواری پرەنسیپەوە كۆنگرەی گەل (كۆماگەل) دژی دەوڵەتخوازییە. دیموكراتیزەبوون و بەدەوڵەتبوون لەگەڵ یەكتر لەناو دژایەتییەكی دیالەكتیكی دان. رێساو دەزگا دیموكراسییەكان لەژێردەستپێشخەری كۆنگرەی گەل دان، لەجیاتی فیدرالیزم، كوردستانێكی دیموكراتیك پێكدێنن. كوردستانی دیموكراتیك دژی یەكێتی وڵاتەكانی توركیا، ئێران، ئێراق و سوریا نییە. تەنیا داخوازی یەكێتییەكیان لێدەكات كە لەسەر بنەمای رێككەوتنی دیموكراتییانە بێت. هەربۆیە كوردستانێكی دیموكراتیك بەواتای توركیایەكی دیموكراتیە ، سوریا، ئێران و ئێراقێكی

دیموکراتیك دێت. تەنیا لەمیانەی ئەم مۆدێلەوە دەتوانین بەربەست بۆ ئەو ململانێیانە دروستبکەین کەلەسەربنەمای میللیگەراییە. دەتوانین ڕێگری لەنافراندنی فەلەستین ـ ئیسرائیلی نوێ بکەین. هەردوو ڕێگای دەرەوەی ئەمە سەرکوتکردن و نکوڵیکردنە، بەرامبەرەکەشی سەرهەڵدان و شەڕە. لەم بارەیەوە مێژوو وانەو ئەزموونی پێویستی پێشکەشکردووین.

لەگەڵ ئەوەی دەنگی داخوازییەکانی دیموکراتیزەبوون و چارەسەری دیموکراتییانە لەتورکیا بەرزبۆتەوە، بەڵام هێشتا لەرۆژەڤی سیاسی بەجێنەبووە. کەچی دەبینرێ لەتەواوی وڵاتەکانی ئەوروپا، تەنانەت چەندین وڵاتانی ئاسیا، ئەفریقیاو ئەمریکا بەشێوەیەکی بەرفراوان مۆدێلی دیموکراسییان سەبارەت بەکێشەکانی کولتوورو گەلان پەیڕەوکردووە. ئاراستەی جیهان بەردەوام بەم لایەنەوەیە. دواترین نموونە چارەسەری قوبرسە. ئەو کێشەی چەندین ساڵە بووە بە"کانگرێن" لەمیانەی دیموکراسییەتێکی هاوبەشی دوولایەنە بەرەو چارەسەری دەچێت. دەشێ بۆچارەسەری دیموکراتییانەی کێشەی کوردیش ئەزموونبەخش بێت. هەروەها دەشێ مۆدێلەکانی باسك، ئێرلەندا، سکۆتلەندا، سویسراو بەلژیکا ڕۆڵ ببینن و کۆمەك بەچارەسەری بکەن.

پێویستە کاربەدەستانی تورك باش بزانن کەبەشێوازی کۆن ناتوانن کوردان بەڕێوەببەن. ئەگەر ئێراقی دووەم نەخوازن، پێویستە بەجددی هەڵوەستە لەسەر ئاشتی و چارەسەری دیموکراتییانە بکەن. دەبێ باش بزانرێ کەئەم چارەسەرییە پێچەوانەی پراکتیزەکردنێکی واقیعی هەڵوێستی ئازادی مستەفا کەمال نییە. بانگەشەکردنی ئەوەی کەئەتاتورك دوژمنی هاووڵاتێتی ئازادی کوردو، ئۆرگانە هاوبەشەکان یان تایبەتەکانی بووەو، کەمالیزم بەواتای دوژمنایەتی کوردان دێت: ئەمە بەواتای کەوتنە ناو تەڵەکەکانی میللیگەرایی دێت. کوردستانێکی دیموکرات و ئازاد گەرەنتییەکی ڕاستەقینە، برایانەو هەمیشەیی یەکپارچەیی دەوڵەت و وڵاتی تورکیایە. هەروەکو ڕابردوو، لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا کۆڵەکەیەکی ستراتیژییە. کوردو کوردستانێکی نکوڵیلێکراو بەردەوام بەواتای مەترسی، کێشە و سەرهەڵدان و دەستێوەردانی دەرەوە دێت. ئەمەش بەواتای خەرجکردن و بەفیڕۆدانی تەواوی تواناکارییە ماددی و مەعنەوییەکانی کۆماری تورکیاو کۆمەڵگاو کەوتنە ناو قەیران دێت. ئەمەش بەواتای لەدەستدانی هێزو قورساییەکەی دێت لەرۆژهەڵاتی ناوین و ئەوروپاو جیهان. لەدۆخێکی وەهادا پێهەڵگرتنێك لەسەربنەمای دیموکراتیزەبوونی هاوبەشی کورد ـ تورك لەڕەوشی گێژاوی رۆژهەڵاتی ناوین ئەنجامبدرێت بەلانی کەم هێندەی پێهەڵگرتنە مێژووییە هاوشێوەکانی واتادارە. بۆنەبینین و پراکتیزەنەکردنی ئەمە، یان دەبێ دوژمنی گەل بیت یان خیانەتکاری نیشتمان. تەواوی پێشکەوتن و گۆڕانکارییەکانی جیهان، ناوچەکە، تورکیاو کوردستان ئاشتی و چارەسەری دیموکراتییانە دەسەپێنن.

قۆناخی سەرمایەداری نوێ کە لە ۲۰۰۰کان خێرابوو، پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ یەکێتی ئەوروپاو ئەمریکا گەیاندە بەرزترین ئاست و داخوازی تێپەڕکردنی قۆناخی لەلابەهێزە. هاوشێوەی قۆناخی پارتی دیموکراتی DP پەنابردنە بەر هەڵمەتێکی دیموکراسی خۆنمایشکردن بەناچاری

دەبینیّ. هەم بۆ یەکێتی ئەورووپا، هەم بەرامبەر سوپا پێویستی بەو قەڵغانە هەیە. ئەو توانست و گەوهەرەی نییە ڕێبازێکی جێگیری دیموکراتییانە بەدیبێت. پێشکەشکردنی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی وەك "دیموکراتە موحافەزەکارەکان" دووره لەوەی بەتەواوەتی لەکاریگەری تەقیەگەرایی پاك بووبێتەوە. هێزی لەو شکاندنەوانە وەرگرتووە کەقۆناخە دژوارەکانی تێکۆشانی ئاوەودو دەرەوە ڕێگایان لەپێشکردەوە، بەمجۆرە لەناو دەوڵەت بووە بەخاوەن قورساییەکی مەزن. لەقۆناخی داهاتوودا قورسایی کۆمەڵایەتی و سیاسی یەکلادەکرێتەوەو شوێنی ڕاستەقینەی خۆی دەدۆزێتەوە.

لەبەرامبەر دواهەڵمەتی سەرمایەداری تورکیا پێویستە تەواوی گەلانی تورکیا، بەتایبەتیش گەلی کورد، بەشێوەیەکی زۆر وریاو وردەکارانە بیربکاتەوەو بجووڵێتەوە. وەك لایەنێك کەلەهەردوو قۆناخی رابردوو زیانی بەرکەوت، هەم دەشێ ئەم قۆناخەی سێیەم ببێتە قۆناخێك، هەرنەبێت نیو بەنیو دەسکەوتی لێ بەدەستبهێنرێ، هەم بەرامبەر بەو بێکاری و هەژارییەی هەرەس ئاسا گەورە دەبێ تاکەچارەی رزگارییە کەپەنای دەبردرێتەبەر.

ڕۆژەڤی سەرەکی گەلی تورکیا: سەرخستنی ئەو هەوڵەیە کەڕاوەستەی دیموکراتییانەی خۆی بۆ بزووتنەوەیەکی ڕێکخستەو خاوەن چالاکی وەرچەرخێنێ. لەبەرئەوەی ڕێبازەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو (پارتی کۆمۆنیستی تورکیا TKP وهتد...) و میللیگەرا چەپڕەوەکان لەهەرسێ قۆناخیشدا لەبزووتنەوەی دەوڵەتگەراو وابەستەیی دەوڵەت رزگاریان نەبوو، بەشێوەیەکی بابەتی لەبەهێزکردنی قۆناخی سەرمایەداری بەولاوە هیچ رۆڵێکی دیکەیان نەبینی. بەڵام ئەمەش ڕاستییەکە میراسێکی بەهێزی ئازادیخوازی و یەکسانیخوازی لەئارادایە. کێشە ئاواکردنی بزووتنەوەیەکی جەماوەری ئازادی و یەکسانی بەپرەنسیپە لەسەر ئەم میراسە. بزووتنەوەی دیموکراتی گەلی کورد کە هەڵستاوەتە سەرپێیان، لەرەوشێکی وەهادایە گەورەترین کۆمەك بەو بزووتنەوەیە بکات. لەبنەڕەتدا ئەوەی پێویستە تەواوی گروپە چەپڕەوەکانی تورکیا، لەبزووتنەوەی دەوڵەتخوازی وابەستەی دەوڵەت دەربکەون و بەدیموکراسیبوونێکی سەقامگیر بگەن و لەسەرئەم بنەمایە یەکێتییەك ئاوابکەن.

سەرباری ئەوەی وەك ئاراستە "یەکێتی هێزە دیموکراتییەکان" ڕاستبوو کەهەردوایی لەلایەنی شەش گروپ (EMAP,SDP,ÖDP,DEHAP,SHP) ئاواکرابوون، بەڵام لەبەرئەوەی لەبواری ناوەڕۆك و ئەرکدا لەخراپییەکانی میراسی کۆن رزگاریان نەبیوو، دابڕانی ریشەییان لەئایدیۆلۆژیای دەوڵەتخوازی و بیروکراسییەت ئەنجامنەدابوو، سەرکەوتنیان بەدەستنەهێنا. ئەوەی پێویستە لەسەربنەمای ئەم ئاراستەیە ئەنجامدانی کاروانێکی بەرفراوانی بنکەی جەماوەرییە لەمیانەی بزووتنەوە ژینگەپارێزی، فێمینستی، مافەکانی مرۆڤ و کۆمەڵگای مەدەنی کە لەسەربنەمای جەماوەر ـ بەتایبەتی بێکاران و هەژاران لەسەرووی هەموویانەوە ـ وەك چەترێك خۆی ڕێکخستووە. لەمیانەی دینامیکی بزووتنەوەی دیموکراتی کوردان، ئەم کاروانە بەرامبەر بەدەسەڵاتی ئۆلیگارشییانەی بەسەرمایەداری ئەنادۆڵ تەواوکرد، دەشێ وەڵامێکی ڕاستەقینە بداتەوە، ئامەزرۆیی ئازادی و یەکسانیخوازی گەلانمان و سەرکەوتنیان بەدەستبێنێ.

د. ئەرکەکانی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" و سەردەمی کۆنگرەی گەل

ئـەو هەڵسـەنگاندنانەی بـەناوی "PKK" پێشـکەشمان کـرد، هـەروەها هەڵوێسـتەکانی سـەبارەت بەرەخنـە ـ رەخنـەدان و کێشـەکانی سـەرلەنوێ ئاواکردنـەوە نیشـاندرا، دەرهـەق بەبابـەتی ئەرکـەکان رۆشن و وریامان دەکاتـەوە. هەرچی شـرۆڤەکانی سـەبارەت بەچارەسـەری دیموکراتییانەیـە، دەرفـەتی زیاتر تێگەیشتنی بابەتی کۆنگرەی گەلمان نیشاندەدات.

١. کاتێك بەناوی "PKK" بەرەو سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەڕۆین، پێویستە زۆرباش رەچاو بکـەین و دەرك بەهۆکارەکانی بێ رۆڵ مانەوەی پێکهاتەی کۆن بکەین. لەسێ خاڵی سەرەکی رەخنەی پێکهاتەی کۆنمان کرد. یەکەمیان: چەمکی پـارتی وەك بـەردەوامی چـەمکی دەوڵـەت ئـاوتۆوێکـردووەو بەرێچکەی پێگەیشتنی داناوە. بـوون بـەپارتێکی دەوڵـەتخواز، ناکۆکییـەکی دیالـەکتیکی لەگـەڵ نـاوەڕۆك و شێوەی پێشـکەوتنی دیموکراتییانـەو ئـازادی و یەکسـانیدا هەیـە. "PKK" بەتـەواوی مانـای وشـە خـۆی لـەم چـەمکە رزگـار نـەکردبوو. دووەمـین بابـەتی رەخنـەکردن تێـڕوانینی بـوو سـەبارەت بەدەسـەڵات. ئـەو بابەتـەبوو کـەپارتێك بـەگوێرەی گەیشـتن بەدەسـەڵات شـێوەی گرتبێـت بـەردەوام دیموکراتیزەبـوونی کۆمەڵگا دوادەخات و لەکاری دەخـات. ئـەو کادیرانـەی بـەگوێرەی ئەمـە پێگەیشتوون لـەجیاتی ئـەوەی پشت بەگەل ببەستن، یان قورسایی دەدەنـە سـەر بـوون بـەخاوەنی دەسـتڕۆیی، یـان پشت بەدەسـتڕۆیی دەبەستن. ئەوەی بەردەوام سـەرنجیان رادەکێشێ ئـەو ژیانـە تایبـەتەیـە کەپشت بەبەرژەوەندیپەرسـتی دەسەڵات دەبەستێ. جـەختم لەسـەرئەوە کـردەوە کـە سـێ رێبـازی گرنگـی شۆڕشـگێڕی ئـەم هەڵوێسـتە بـوون بەمەزهەبـەکانی سـەرمایەداری. رێبازەکـانی سۆسـیالیزمی بونیـادنراو، سۆسـیال ـ دیمـوکرات و رزگـاری نیشـتمانی کاتێـك لـەجیاتی دیموکراسـی پێشـوەخت دەسـەڵاتیان بەبنـەماگرت، سـەرەتا رێگـای لـەپێش گەنـدەڵبوونیان کـردەوە، دواتـریش هەریەکـەو بوونــە کۆڵەکەیــەکی یــەدەگی سیســتەمی سەرمایەداری. سێیەمین رەخنەدان سەبارەت بەبابەتی شەڕ ئەنجامدرابوو. بەبێ ئەوەی سروشتی شەڕ بناسرێ، هەرچی جۆرێـك بێـت، وەك ئـامرازێکی پـیرۆز تەماشای دەکـرا. کەچی جگە لەخۆپاراستنی ناچاری و ژیانیی هەرشەڕێك تاوانێك بوو. لەمێژوودا شـەڕ لـەژێر تـەواوی دەسـەڵاتە چەوسێنەرەکاندا شاراوەیە. رێساو دەزگاکانی کۆمەڵگا بەگوێرەی شەڕ رێکخرابـوون. سـەرکەوتن لەشـەڕ بەبناخـەی گشت مافەکان دادەنرا. ئاشکرایە کەنەدەشیا ئـەم چـەمکە هەڵوێسـتێکی سۆسیالیستی و دیموکراتییانـە بێـت. پـارتی سۆسیالیسـتی واتـە: نـابێ دەوڵـەتخوازبێ، نـابێ ئامـانجی دەسـەڵات بـێ، نـابێ بـەگوێرەی شـەڕ رێکبخرێت و بخەملێنرێ، هەروەها شەڕیش بەبناخەی هەموو مافەکان دانەنێ. بەبایەخەوە ئاماژەمـان بەوەکرد کەسەرلەنوێ پێناسـەکردنی خـود ئەنجامنـەدرێ، هـەنگاونان بـەرەو سـەرلەنوێ بونیادنانـەوە، لەوانەیە کەموکورتی و هەڵەی گرنگ لەخۆوەبگرێ.

لەرەوشێکی وەهـادا پێناسـەکردنمان بـۆ پـارتی پێویسـتە وەڵامـەکانی رەخنـەدان بەبنـەما بگرێـت. پێویستی بەپێناسەیەك هەیە کە لەتیشکۆی دەوڵەت و دەوڵەتخواز نـەبێ، دەسـەڵات و شـەڕ لەناوەنـدی وەرچـەرخانی نـوێی کۆمـەڵگا دانـەنێت. بـەگوێرەی ئـەوەی شـەڕو دەسـەڵات بناخـەی سـەرمایەداری

پێكدێنێ كەدوا سیستەمی كۆمەڵگای چینایەتییە، پارتێك كەئامانجی تێپەڕكردنی سەرمایەدارییە، پێویستە شەڕو دەسەڵاتیش، هەردووكیان لەبناخەی كۆمەڵگا بەلاوەبنێ. ئەمەش تەنیا لەمیانەی گۆڕینی ڕاوەستەی دیموكراتییانەو هەبوونی كۆمەڵكاری كۆمەڵگا بۆ كۆمەڵگایەكی دیموكرات، ئازادو یەكسان بەدیدێت. كاتێك ئەم فاكتەرانە رەچاوبكرێ، پێناسەی پارتیمان لەمیانەی بەرنامەیەك ئەنجامدەدرێ كەوەرچەرخان بەرەو كۆمەڵگایەكی ئازادو یەكسان بەبنەمادەگرێ، تەواوی ئەو توێژە كۆمەڵایەتییانەی بەرژەوەندییان لەو بەرنامەیەدایە لەدەوری ستراتیژییەكی هاوبەشدا كۆدەكاتەوە. ئەمەش دەبێت رێكخستنێكی ئەركانی بزووتنەوەی كۆمەڵگا كەپشت بەرێكخستنێكی فراوان و شێوەی چالاكییەكانی دەبەستێ، لەسەرووی هەمووشیانەوە رێكخراوەكانی كۆمەڵگای مەدەنی ـ ژینگەپارێزی، فێمینستی، كولتووری ـ تەكتیكێكیش بەبنەمادەگرێ كەبەرگری رەوای پشتگوێ نەخستووە.

ئەو ناوەی لەتیۆری ئەو تێروانینە سەرەكییەی دەنێین كەپێناسەكەمانی سەبارەت بەپارتی ئاراستەكردووە، بەمەرجێك گرێدراوی بێت دەشێ "سۆسیالیزمی زانستی"جاران بێ. یاخود دەشێ" سۆسیالیزمی دیموكراتییانە"ش بێ كەگوزارشتی هاوبەشی سێیانەی فەلسەفەی گشتگیرترین كۆمەڵناسی، ئەخلاق وەك هۆشیاری ئازادی كۆمەڵگا، لەگەڵ سیاسەت كەبەواتای ئیرادەی وەرچەرخان دێت. گرنگ ناو نییە، پێناسەكردنی ناوەڕۆكە. پارتی بەبێ تیۆری نابێ، هەروەكو چۆن بیر لەجەستەیەكی بێ زەهنییەت ناگرێتەوە، ئەوا بیر لەپارتێكی بەبێ تیۆریش ناگرێتەوە. بەو ئەندازەیەی تیۆری بەرزترین ئاستی گشتگیری پێشكەوتنی زانستی لەخۆوە دەگرێت، لەرەوشێكی وەهادایە كەوەك هونەرێك دەرك بەئەخلاق و سیاسەت دەكات كەئیرادەی وەرچەرخانی كۆمەڵگایە. زەهنییەتی پارتی بەردەوام كۆمەڵناسی و ئەخلاق و سیاسەت بەیەكەوە بەكاردێنێ، تاوەكو وەرچەرخانی كۆمەڵگا دەبێتە دیاردەیەك كەلەخۆیەوە بەڕێوەبچێت، تاوەكو لەژێرسایەی سیستەمی سەرمایەداری بژی پێویستە.

زەهنییەت هێزی واتایی پارتییە. ئاشكرایە كەپێویستە زەهنییەتی پارتی زۆر باش دەركی بەزانستی كۆمەڵایەتی (كۆمەڵناسی) كردبێت. كۆمەڵناسی كەتەواوی پێشكەوتنە زانستییەكان دەگرێتەوە، دوا تەواوكەری زانستەكانە، هێزی رۆشنكەرەوەی ئەو كۆمەڵگایەیە كەدەخوازرێ وەرچەرخێنرێ. دیاردەی كۆمەڵگا كەرابردوو لەمیانەی رێبازەكانی میتۆلۆژی، ئایینی و فەلسەفی هەوڵی رۆشنكردنەوەی دەدرا، لەكاروانی درێژخایەنی خۆیدا ئەگەر بەشێوەیەكی سنووردایش بێت لەروونكردنەوەیەكی كۆمەڵایەتی ـ زانستی نزیك بۆتەوە. دەركردنی زانستییانەی كۆمەڵگا هێزێكی مەزن دەبەخشێ. لەم بوارەدا ئەگەر بەشێوەیەكی سنووردایش بێت تێگەیشتنی سۆسیۆلۆژی، بەهێزترین لایەنی وەرچەرخانی كۆمەڵگایە. بەڵام ئەمە تێرناكات. پێویستە ئەم مەسەلەیە باش بزانرێ كەتەواوی خەباتە میتۆلۆژی، ئایینی، فەلسەفی و زانستییەكان درێژایی مێژوو لەدوا شرۆڤەدا سەرچاوەكەی كۆمەڵگایەو لەپێناو رۆشنكردنەوەی راستینەی كۆمەڵگاو كێشەكان و رێگەچارەكانی و جێبەجێكردنی پێویستییەكان بە ئاواكراون و ئەنجامدراون. هەبوونێكی لەكۆمەڵگا جیاوازتریان نییە. تاوەكو دەرك بەكۆمەڵگا نەكرێت، ناشێ بەپێی پێویست دەرك بەتاك، كەرەستەو سروشتیش بكرێ. شەڕو دەسەڵات، دەوڵەت و نەزانی و

ستەمکاری لەسەرچاوەی ئەو کارەساتانەی مرۆڤایەتی شاراوەیە کەبەسەر کۆمەڵگادا هاتووە. تەنیا کاتێك لەکۆمەڵگا تێبگەین دەتوانین ئەم دەزگایانەی نەزانی و ستەمکاری بەرکەنار بکەین. لەکاتێکدا دەوڵەت و دەسەڵات و شەڕ بەرهەمی لادانی ژیری ئەنالیتیکن، تێپەڕکردنیشیان تەنیا لەمیانەی دەستدانە دەستی یەکدی ژیری ئەنالیتیك و ژیری سۆزداری بەدیدێ. ئەوانەی بەمەسەلەکانی دەوڵەت، دەسەڵات و شەڕ، هەروەها ئاشتی پەیوەستداردەبن، مسۆگەر پێویستە قورسایی بخەنە سەر تۆکمەیی و پڕی چەمکی کۆمەڵگا.

ئەخلاقیش دەبێتە پارچەیەکی جیانەکراوەی زهنییەتی پارتی. لەراستیدا ئەخلاق شێوەی باوو نەریتی ئازادی کۆمەڵگایە. لەدواشرۆڤەدا زانینە. ئەو کۆمەڵگایەی ئەخلاقی نەمابێت واتە ئازادیشی کۆتایی پێهاتووە. کۆمەڵگای بێئەخلاق، کۆمەڵگایەکە لەناوچووە. لەدۆخێکی وەهادا لەهەوڵەکانی گۆڕین و وەرچەرخانی کۆمەڵگا، بەبنەماگرتنی ئەخلاق و نەکەوتنە ناو بێئەخلاقی، پرەنسیپێکی ژیانی و دەستلێبەرنەدراوە. ئەو رێبازە کۆمەڵایەتییانەی جێگا بەئەخلاق نادەن چاوەڕوانی هەمیشەییبوونیان لێناکرێت. ئەوانەی لەوەرچەرخانی کۆمەڵگادا بەبڕیارن پێویستە هەرگیز پەیوەندی خۆیان لەگەڵ ئەخلاقی ئازادی نەپچڕێنن.

پەیوەندی زهنییەت لەگەڵ ئیرادەی سیاسی پەیوەستی چالاکییەکانە، تەنیا کاتێك تێگەیشتن و بەئەخلاقبوون لەگەڵ چالاکییەکاندا بووبەیەك بەهای دەبێت، بەهێزی چارەسەری دەگات. بێ سیاسەتی پڕیەتی لەخەڵەتاندنەکانی زانستی و ئەخلاقیبوون. مسۆگەر تەسلیمبوون بەناوی هێزە باڵادەست و زۆردارەکان خۆفرۆشتنە. زانینی دەسەڵات، بەواتای بوونە بەپارچەیەکی ئەخلاقی رەسمی. بێکاریگەری و تەنانەت پێچەوانەبوونەوەی هەڵوێستی چەندین زانا لەگەڵ ئامانجەکانی کەدژ بەکۆمەڵگا رۆڵیان بینی، هۆیەکەی بۆ پشتگوێخستنی ئەم پەیوەندییە دەگەڕێتەوە. ئەوەی لەو سەردەمەماندا بەربڵاوە تەنیا خەریکبوون بەئەخلاق، یان زانست یاخود سیاسەت، هەڵوێستێکی مەترسیدارەو دەرگای بەرووی هەمووکارەساتێکدا کراوەیە. لەوانەیە ئەوەی هەرمزێدە پێویستە، تۆکمەکردنی هەڵوێستێکە ئەم دابڕانەی رۆژگاری ئەمڕۆمان بەلاوەبنێ، ئاشکراترین گوزارشتی ئەمەش گەیشتنە بەزهنییەتێکی تۆکمەو لێهاتووی پارتی.

لەم لایەنەوە ئەو پێناسەیەی دەرهەق بەزهنییەتی پارتی ئەنجامماندا بایەخێکی گەورەی هەیە. تاوەکو ئەم شێوازەی زهنییەت بەبنەمانەگیرێت و پراکتیزەنەکرێت ئەوا لەو بنبەستبوونەی سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ــ دیموکرات و رزگاریخوازە نیشتمانییەکان تێیکەوتن و، بوون بەهێزی یەدەگی سیستەم رزگاریان نابێت. هەربۆیە کاتێك بەرەو سەرلەنوێ ئاواکردنەوە دەچین، گرنگی لەپێشینە بەفاکتەری زهنییەتی پێناسەکەمان دەدەین سەبارەت بەپارت. لەم لایەنەوە پارت لەمیانەی پێکهاتە زهنییەکەیەوە چەندە بەهێزبێت، ئەوا بەو ئەندازەیە دەتوانێ لەمیانەی ستراتیژی و تەکتیکی لێهاتووانەوە بەرنامەکەی بەهێزو نزیك بەراستی بێت، لەرەوشێکی پێچەوانەدا لە لەدەستدانی ئەوهەنگاوانە رزگاری نابێت کەوەك دەسکەوت قازانجی کردبوو. تەنانەت لەدوای

سەرکەوتنی شۆڕشەکانیش، ناتوانین رووخانی ئەو پێکهاتانە بەربەستبکەین کەئاواکراون. لەم لایەنـەوە سۆسیالیزمی سۆڤییەت ئەزموونبەخشە. مەسـەلە تـەنیا یـەکێتی نێـوان تیـۆری و پراکتیـك نییـە. ئـەو پرسیارە گرنگە ئایا تیۆرییەکی خـاوەن چ ناوەرۆکێـك، بەپشبەسـتن بەکامـەتیۆری و زهنییـەتی پـارتی، پارتی بەرێوەدەبەین. تیۆری و زهنییەتێکی پارتی کەناوەرۆکەکەی بەگوێرەی ئامانج پێناسەنەکرابێت، لەئەنجامدا دەبێتە فاکتەری ئەو هەڵەو کەموکوڕییە پراکتیکییانـەی رێگای لەپێشکردۆتەوە. هەربۆیـە پێویستە یەکێتی تیۆری ـ پراکتیك بەپتەوی بناخەکەی دابنرێت.

کاتێك تیۆری تۆکمە لەبەرنامەدا رەنگبداتەوە واتادار دەبێ. بۆ پارتێك بەرنامە گوزراشت لەپێوانـە سەرەکییەکانی وەرچەرخانی کۆمەلگا دەکات. کۆمەڵەیەك بەرنامە ئامادەنەکات، یـان ئامادەیکـات بـەلآم هەرسی نەکات ئاستەمە بەپارت بەناو بکرێ. واتای وشەی پارتیش، بەشـی بچووك، پارچـە دەبەخشـێ. بەسەرهاتێکی مێژوویی درێژخایەنی هەیە. دەشێ یەکەمین گرووپی بەئەزموونی رێنیشاندەری کۆمەلگا بـەپارت بـەناوبکرێ. یەکـەمین گرووپـی حوکمـداری پلـەداری پارتـە. کاتێـك بـەرەو ئـاواکردنی دەوڵـەت هەنگاونرا، گرووپی بەرێوەبەرایەتی لەهەمانکاتدا وەك گرووپی ئایدیۆلۆژی و رێکخەری پراکتیکـی پـارتی حـوکمڕانی ئاوادەکـات. کۆمـەلگای ژێـر هـەم لـەبواری هـزر، هـەم لـەبواری بەرهـەمهێنان بەخۆیانــەوە دەبەستنەوەو بێ پارتیان دەهێڵنەوە. لەراستیدا باوەڕی تەوتەمگەرایی فلان و تیرەو هۆزەکانی بـەواتای پارتی خۆشیان دێت. بەواتایەکی سـەرەتایی نـەریتی کۆمەڵەکان پارتییـە. هـەروەکو لەمێـژوو دەزانـرێ هۆزی حـەزرەتی ئیـبراهیم هـەم بەرامبـەر نـەمروودەکانی بابـل و ئاشـوور، هـەم فیرعەونـەکانی میسـر نوێنـەرایەتی یەکەمین پارتی ئازادیخوازی تـیرەو هـۆزە هـەژارەکان دەکـات. ئـەم پارتییـە هـەم گەلەرییـە هەم یاخییە. دەشێ بەپارتی گەلی یاخیبووش بەناوبکرێت. هەرچی حەزرەتی عیسایە بۆیەکەمین جار هۆزی عیبرانی پارچە دەکات، بزووتنەوەی پارتی چینی هەژاران دەستپێدەکات یاخود پارتی پێشووتری هـەژاران (ئەسـەنییەکان) بـەرەو قۆنـاخێکی پێشـکەوتووتر دەبـات. بەدرێـژایی سـێ سـەد سـاڵ ئـایینی مەسیحی وەك پارتی هەژاران لەدژی ئیمپراتۆریـەتی رۆمـا جـەنگا. حـەزرەتی محەمـەدیش بـەگرووپێکی بچـووکی هــەژاران بەرامبــەر ئەشــرافەکانی مەککــە یــاخیبوونی دەســتپێکرد. هــەروەها دەتــوانرێ بزووتنــەوەکانی خەواریجــەکان، قەرمەتییــەکان، عەلەوییــەکان وەك پــارتی چـین و توێـژەکانی نــاو ئیسلامییەت هەڵسەنگێنرێ.

مەزهەبـەکانی چـاخی نـاوین هەریەکـەو پارتییەکـە. گرێـدراو بەرەوشـی چـینایەتی و هزرییـان نوێنـەرایـەتی توێـژێکی کۆمـەلگا دەکـەن. سیسـتەمی پـارتی سەرمایەداری دەزانـرێ. بەدرێـژایی مێـژوو باوەڕی و رێکخستنی ئەم بزوتنەوە نەریتیانە هەریەکەو بەهای بەرنامەو رێکخراوێکی هەیـە، بەرنامـە ئـەو عەقیـدە کۆمەڵایەتییەیەکـە بەسـاق لەسـەری پێکهـاتوون، پێیـەوە گرێـدراو دەمێـنن و بـەهای پراکتیزەکردنـی هەیـە. واتـە ئـەو بەهایانـەی هـزرو بـاوەڕین کـەکراون بەپرەنسـیپ. ئەوانـەی دەزانـن هەرمزێـدە گرێـدراوی پرەنسیپەکانیان بـن، ئەوانـەن کەبەشـێوەیەکی سـەرکەوتوو ئەمانـە لەژیانیانـدا بەرجەستە دەکەن. بێ پرەنسیپی و بێ ئامانجی، بەواتای رۆیشتن لەگەڵ هەر بایەکی هەڵکردوو دێت،

واتای کەوتنە ناو لاوازی و حەزە تایبەتەکانە. لەرەوشێکی وەهادا تیۆرییەك لەئەنجامی هەوڵ و کۆششێکی مەزن بەدەستهاتبێت، بەئەخلاق و زهنییەتی سیاسییەوە پاڵپشتی کرابێ، کاتێك بەشێوەیەکی بەرجەستە پرەنسیپەکانی وەرچەرخانی کۆمەڵگا بەبەرنامەوە گرێدەدرێ، وەها لەقەڵەمدەدرێ کەگرنگترین هەنگاوی بەپارتیبوونیان هاوێشتووە. ئەوانەی ئەم دوو هەنگاوە ناهاوێژن یان پارتیبوونەکەیان ناکامە، یاخود لەهەوادارى بەولاوە تێپەرناکەن. پارتیبوون کارێکی زۆر رشت و جددییە. لەوانەیە پێویستی بەقاڵبوونەوەی دەیان ساڵیی، پەروەردەکردنی هەناسەو بەدەستهێنانی سەرفرازی و توانست هەیە. بۆ نموونە لەمێژووی ئایین و مەزهەبەکاندا نموونەی ئەو عەزیزو عەزیزانە دەبینرێن کەچل ساڵ لەئەشکەوتدا خۆیان پەروەردەکردووە. لەهەرسێ ئایینی گەورەو بوداگەراییدا بەچڕی نموونەی مێژوویی بەمجۆرە دەبینرێ. پێویستە لەمیانەی ئەم روانگە مێژووییەوە تەماشای زهنییەت و پرۆگرامی پارتی بکرێ.

لەمێژووی "PKK"شدا کۆتەڵەکانی وابەستەیی مەزنی هزری و بەپرەنسیپی هەن. چەندین نموونەی لەجۆری حەقی قەرار، مەزڵوم دۆغان، کەمال پیر، محەمەد خەیری، فەرهاد کورتای، مەعسوم قۆرقماز، ئایلان ئۆزگور، بارزان ئۆزتورك، زیلان، بێریتان، بەرماڵ و لیستەیەکی درێژی ناوی ئەو هەڤاڵانە هەیە کە لەبوون بەکادیرە گەورەکانی پارت سەرکەوتنیان بەدەستهێنا. ئەمانە هەموویان هێندەی پەرتووکێك واتا بەخشن کەپێویستی بەخوێندنەوەیان هەیە. لەگەڵ ئەمەشدا دەشێ چەندین نموونەی خیانەتکار، هەڵگەڕاوە، گەندەڵ، خاوو خلیچ، پەرێشان، کورتبین کە رۆژ بەسەردەبەن. هەروەها ژمارەیەکی زۆری ئەو نموونانەش دەبینرێ کەوەك حەمباڵ کاردەکەن و لەبەهای زهنی و بەرنامەیی بێبەشن.

بەرنامە ئەو بۆچوون و پرەنسیپانە نییە کەنەگۆڕێ یاخود نوێ نەکرێتەوە. لەبەرئەوی گۆڕانکاری پرۆسەیەکی بەردەوامییە، لەکاتی قۆناخە گرنگەکاندا ئەنجامدانی گۆڕانکاری لەبەرنامەدا هەڵوێستێکی راسترە. ئەوەی پێویستە نەگۆڕدرێ، بەزیندوویی هێشتنەوەی هێزی سەرلەنوێ پارتیبوونە کەبەردەوام هەوڵی دۆزینەوەی چارەسەری پێویستییە سەرەکییەکانی کۆمەڵگا لەخۆوەدەگرێ. تادواهەناسە ناسینو بەرجەستەکردنی ئەم بڕوایەو سەرخستنیەتی لەرێگای هەوڵی ناائاساییەوە.

لەکاتێکدا لەناو "PKK"دا بەرەو ئەنجامدانی گۆڕانکاری بەرنامە هەنگاو دەهاوێژرێ گرنگە ئەم چوارچێوەیەمان بەبیربێتەوەو رەچاوی بکەین. هەروەکو هەندێ مەزندە دەکەن سەرلەنوێ ئاواکردنەوە نەبەواتای پاکتاوکاری دێت، نەبەواتای دابەزین بۆ ئاستی کۆمەڵەیەکی سادە دێت.

ئەو زهنییەتەی لەسەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK"دا حوکم دەکات، سەبارەت بەهێزە سەرەکییەکانی دونیا لەچەند بەشێکی بەرگرینامەکەماندا هەوڵی روونکردنەوەی تیۆری خۆماندا ـ تیۆری بەواتای بۆچوونی خودایی دێت، دەشێ وەك دیدگای جیهان و چەمکی تێڕوانینەکەشی پێناسە بکرێ ـ. بەچڕی باسی تایبەتمەندێتی ئەو تیۆرییەمان کرد کەلەبوارەکانی گەردوون، سروشت، فیزیا، کیمیا، زیندەوەرزانی و مرۆڤ و کۆمەڵگا بەشێوەیەکی سیستەماتیك ئاماژەمان پێکرد. لەمیانەی

بیردۆزەی كۆزمۆسەوە تاوەكو دەگاتە كوانتۆم، لەیەكەمین پێكهاتەی گەردوون تادەگاتە هزری مرۆڤ، بەلانی كەم هەڵوێستەكانمان لەئاستی پێناسەكردندا روونكراوەتەوە. لەجیاتی دووبارەكردنەوە، لەو بابەتانەی پێویستی هەوڵی ئاماژەپێكردنی دەدەین. واتە بەردەوام بەتیۆری دەجوڵێینەوە. ئەوانەی تیۆری نەبن بەسانایی ناتوانن رێبەرایەتی بزووتنەوەی پارتی بكەن. تا چ رادەیەك بەهێزبوونی تیۆری بەدەستبهێنرێ، بەو ئەندازەیەش شیكاری پراكتیكی پێشدەكەوێت، ئاواكردن سەركەوتوودەبێت.

پێویستی بەهەڵوەستەكردن و تاوتوێكردنی بەرنامە هەیە، بادرێژەی پێبدەین. لەم سەردەمەماندا بەرنامەی پارتی لەچوار بەش پێكدێ كەلێی راهاتووین، كەئەمانەن: مافەكانی سیاسی، كۆمەڵایەتی، ئابووری و كەسێتی تاك لەخۆوەدەگرێت. لەبەشی سیاسیدا لێكۆڵینەوە لەسەر كێشەكانی دەوڵەت و رژێم دەكرێت، ئەو دابەشكردنە سیاسییانەی دەخوازرێ لەجێگای دابنرێ لەئاستی پرەنسیپ دیاریدەكرێت. هێندەی تاوەكو ئێستا لەشیكردنەوەكانماندا دەركی پێدەكرێت، پارتیبوونی نوێمان هەوڵدەدات ئەو هەڵوێستە سیاسییانە شیكاربكات كەتایبەت بەكوردستان و توركیان. هەڵوێستێكی سۆسیۆلۆژیانە سەبارەت بەدەوڵەت و سیاسەت پێشخراوە. سەرنجی بۆ تایبەتمەندێتییە ئۆلیگارشی و دژە ــ دیموكراتییەكانی دەوڵەت راكێشاوە. لەبەرئەوەی دیموكراسی لەئاستی پەیڤدا ماوە، هیچ هەنگاوێك سەبارەت بەناوەرۆكەكەی نەهاوێشتراوە. لەكێشەی كورددا ئەم مەسەلەیە سەلێنراوە. گۆڕەپانی سیاسی لەدیموكراتیزەبوون دوورە. بەتایبەتیش تەواوی پارتەكان لەگۆڕەپانی سیاسی وەك لقی پروپاگەندەو ئاژیتاسیۆنی دەوڵەت كاردەكەن. سەرباری ئەوەی حەسرەتی كۆمەڵگا بۆ دیموكراسیبوون بەهێزە، بەهۆی كاریگەری قورسی نەریتی دەوڵەتگەرایی، ناتوانێ بەرەو كۆمەڵگای مەدەنی، مافەكانی مرۆڤ، ئازادی ژن و ژینگەپارێزی خۆی دیموكراتیزەبكات. سەرەڕای هەوڵەكانی خۆنوێكردنەوەی سوپا، تائێستاكەش كاریگەرییەكەی لەسەر سیستەمی سیاسی هێندە بەهێزە كەرۆڵی بەرچاو دەبینێ.

لەرەوشێكی وەهادا مەرجە لەبەشی سیاسی بەرنامەكەماندا ریفۆرمێك رێكبخات كەلەقسە بەولاوە دەوڵەت ناچاربكات بەراستی بەرامبەر دیموكراسی راستەقینە هەستیار بێت. لەبەرنامەی "پ.ك. ك"ی كۆندا دەوڵەت بەتەواوی بەركەناركرابوو. واتە بەتەواوەتی لەناوبردنی بەئامانج كرابوو، ئەوەی لەجیاتی ئەویش بیری لێكرابۆوە، هەرچەندە بەتەواوەتی دیاریش نەبوو، بەڵام پێكهاتەیەكی هاوشێوەی دەوڵەتی كوردی بوو. لەبەرئەوە نەبوو كەپراكتیزەكردنی زەحمەتە، لەبەرئەوەی لەبواری پرەنسیپییەوە دەوڵەتخوازیمان لەگەڵ تێڕوانینمان بۆجیهان كۆكنەبوو، هەڵوێستێكی قەبای لەجۆری"دەوڵەتی تورك نەمێنێ، لەجێگای ئەو دەوڵەتی كورد دامەزرێنرێ "راست نابینین. خاڵی دووەم، بۆچوونی، باهیچ دەوڵەتێك نەبێ " واقیعی نییەو زیاتر بانگەوازی بۆ نەهێلیزم و ئەنارشیزمی كۆن دەكات. هەروەها دەوڵەتی توركی، كوردی نابێت. وەك نەریتێكی قورسی مێژوویی بەردەوام گرنگی بەبەرژەوەندی كەمینەیەك دەدات. خزمەتی گشتیشی چەندەی بڵێی سنووردارو رواڵەتییە. بەڵام لەبەرئەوەی ئاسایش و خزمەتی گشتی بابەتێكن لەرۆژگاری ئەمڕۆمان ناتوانرێ پشتگوێبخرێ،

سەرلەنوێ لەتورکیاو تەواوی کوردستان چەمکی سەبارەت بەدەوڵەت شرۆڤە دەکەینەوە. لەبەرئەوەی هەر لەئێستاوە بەتەواوەتی کۆتاییهێنان بەدەوڵەت واقیعی نییە، ئەمە بەم واتایە نایەت بەمشێوەیە بەردەوام بێت کەهەیە. هەرچەندە بەواتا کلاسیکییەکەی پێکهاتەی دەوڵەت، بەتایبەتیش کردەوەی دەسەڵاتە دەسپۆتەکانی لەئاراداان هاوواتای دەوڵەت بکرێت، ئەمە پەسندناکرێ. راست ئەوەیە کەلەسەر دەزگایەکی سیاسی رێکبکەوین کەوەڵامی پێداویستی ئاسایش و خزمەتی گشتی بداتەوە، سنووردارو بچوککرابێتەوە، بەواتا کۆنەکەی بەدەوڵەت لەقەڵەم نەدرێ، ئەمەش وەك دەسەڵاتی گشتی جەماوەر پێناسەدەکرێ.

ئەگەر ئەم دەزگایە بەکۆمار بەناو بکرێ دەشێ لەگەڵ پێناسەکە گونجاو بێت. ئەمەش بەواتای بەڕێوەبەرایەتی گەل دێت و پێناسەیەکە لەگەڵ دیموکراسی دەگونجێ. بەڵام لەبەرئەوەی دەسەڵاتی گشتی جەماوەر لەجیاتی هەڵبژاردن دامەزراندن بەبنەما دەگرێ هاوواتاکردنی لەگەڵ دیموکراسی بۆچوونێکی راست نییە، راستتر ئەوەیە وەك دەوڵەتێك پێناسەبکرێ کەبەرامبەر دیموکراسی هەستیارەو پەسندی دەکات. کۆماری تورکیا کەبەمجۆرە پێناسەبکرێ، پێویستە سەبارەت بەکوردان گوزاشت لەهاووڵاتی ئازادو یاساییبوون بکات، یان گوزارشتی لێدەکات. یاساییبوونی کوردان واتە: یان بەشێوەیەکی گشتی یان تایبەت، پەسندکردنی ناسنامەکەیانە لەبواری یاساوە ـ دەستووریشی لەناودا ـ. وەك کولتوورو گەل دانانی کوردان بەکۆمار گرێدراوی ئەوەیە کۆمار کورد وەك پێکهاتەیەکی کولتووری و خاوەن ماف سیاسی ببینێ و بناسێ. دەبێ دان بەیەکتری نان دوولایەنەبێ و لەژێرگەرەنتی یاسایی دابێت.

سەبارەت بەکۆماری تورکیا، بەگشتی بۆ تەواوی تورکیا، بەتایبەتیش بەهۆی ئەو رەوش و شوێنگەیەی هەیانە بۆ کوردان، پێویستی بەهەڵوێستێکی ریفۆرم و رێنیسانس هەیە. هەرچەندە هەندێ سەرلەنوێ رێکخستنەوەی یاساو دەستوور ئەنجامبدرێت، ئاستەمە ئەمانە بەریفۆرم بەناوبکرێ. بەتایبەتی تاوەکو هەڵوێستێکی بەقەناعەت سەبارەت بەکێشەی کورد نیشاننەدرێ و نکوڵیکردن بەردەوام بێت رێککەوتنی دەستووری زەحمەتە. لەکاتێکدا "PKK" سەرلەنوێ ئاوادەکرێتەوە، لەبەرئەوەی لەبنەڕەتدا خۆی بەرامبەر بەکوردستان بەرپرسیاردەبینێ، لەم چوار گۆڕەپانەی خاوەن دەوڵەت رێککەوتنی دیموکراسیی و دەسەڵاتی دەوڵەت وەك بابەتێکی گرنگ دەبینێ. ئەگەر دەوڵەتەکان (دەوڵەتی فیدراڵی کوردیش) بخوازن لەکوردستان درێژە بەهەبوونی خۆیان بدەن، پێوانەکانی ئەمە خزمەتی گۆڕەپانەکانی گشتی و ئاسایشە کەدژی گەل نییە. نوێنەرانی گەلی کورد ئەرکیان دەستنیشانکردنی ئەو پێوانانەو رێککەوتنە لەگەڵ کاربەدەستانی دەوڵەت. کردەوەو رەفتارێکی یەکلایەنەو سنوورنەناسی دەوڵەت، بەشێوەیەکی سروشتی پشت بەرەزامەندی گەل نەبەستێ، پەسندناکرێ. ئەگەر بەفشار بسەپێنرێ، ماف بەرخودانی گەل دێتەناراوە. هەربۆیە پێویستی بەرێککەوتنێکی نێوان ئەرکدارانی گەل و دەوڵەت هەیە کەوەك دەسەڵاتی گشتی جەماوەر رۆڵ دەبینێ.

دەشێ ئەم ماددە گرنگەی پرۆگرام وەك " بەڕێوەبەرایەتی دیموكراتی گەوهەری گەل لەكوردستان + دەسەڵاتی گشتی جەماوەر ـ دەوڵەت ـ " كورتبكرێتەوە. كوردستانێك ستاتۆكەی بەمجۆرە دیاركرابێ، واتە پێگەیەكی نزیك بەدیموكراتی و ئازادی و یەكسانییە. دیموكراسییەتێكی بەبێ دەوڵەت، لەم قۆناخە مێژووییەی ئێستادا بەواتای خۆتەفرەدان و ماجەراپەرستی دێ. پێویستی بەپێكهاتەی دەوڵەتێك هەیە كەسنوورەكانی دیاركرابێ و بچووككرابێتەوەو لەبارەیەوە بەرێككەوتنێك گەیشتبن. بەسووربوونەوە جەخت لەسەرئەوە دەكەینەوە كەبەواتای كلاسیكی ئەم دەسەڵاتە (دەستڕۆییە) بەدەوڵەت بەناوناكرێ، پێویستە بەدەزگایەكی گشتی كۆمەڵگا بەناو بكرێ كەبەناوەرۆك و رواڵەت گرێدراوی دیموكراسییە. لەلایەكی دیكەشەوە لەكوردستان دیموكراسی بەواتای هەڵبژاردنی كاربەدەستە خۆجێیی و گشتییەكان دێت لەماوەی رێكخراوو دیاریكراو كەبتوانێ وەڵامی پێداویستییە هاوبەشەكانی كۆمەڵگا بداتەوە، لەسەرووی هەمووشیانەوە بوارە ئابووری، كۆمەڵایەتی و سیاسییەكان. دیموكراسی دەوڵەت پەیوەستدارناكات. كاروباری خودی گەلە. دەوڵەت تەنیا دەتوانێ رێز لەئیرادەی دیموكراسی گەل بگرێ. ئەگەر خزمەتێكی پێویست جێگای باس بێت، جێبەجێی دەكات. بەكورتی لەقۆناخی داهاتووماندا دەشێ فۆرمیلەی "دیموكراسی + وەك دەسەڵاتی گشتی جەماوەر دەوڵەتی توركیا، ئێران، ئێراق و سوریا "كە لەكوردستاندا زۆر بەباشی ناسراوە وەك ماددەیەك (خاڵێك)ی سەرەكی بەرنامە ببینرێ. كاتێك دەڵێین ماددەیەكی پرۆگرام، ناڵێین ماددەیەكی سەربەخۆو بەتەنیا بێت. پێویستە بۆ ٣ ـ ٥ ماددە جیابكرێتەوە.

دیموكراتیزەكردنی كوردستان، لەولاوەی كێشەیەكی یاسایی، پرۆژەیەكی گشتگیری كۆمەڵایەتییە. بەرامبەر ئەو توێژانەی نكوڵی لەناسنامەی گەل و دیاریكردنی چارەنووسیان دەكات، هەروەها پێكهێنان و بەدەزگاكردن و بەڕێوەبردنی ئیرادەی ئابووری، كۆمەڵایەتی و سیاسی توێژەكانی دیكەی كۆمەڵگا لەخۆوەدەگرێت. پرۆسەیەكی بەردەوامە. هەڵبژاردنەكان یەكێكن لەو ئامرازانەی كەبۆدیاریكردنی ئەم ئیرادەیە پەنای دەبردرێتەبەر. لەبنەڕەتدا پێویستی بەرێكخستنی و چالاكی ئاكتیفی گەل هەیە. قۆناخ و پرۆسەیەكی دیموكراتییە لەكۆمونە خۆجێییەكانی گوندو شارەكان، ئەنجوومەنەكانی گەل، دەستپێدەكات تادەگاتە شارەوانی و كۆنگرە گشتییەكانی گەل درێژدەبێتەوە. گوزارشت لەژیانێكی سیاسی چالاك دەكات. بەگوێرەی هەلومەرجەكان هەروەكو چۆن دەتوانێ لەگەڵ گەلانی دراوسێ وەك دیموكراسییەتێكی هاوبەش رێكبخرێن، ئەگەر دەرفەتی ئەمە نەدرێ دەتوانێ سیستەمی دیموكراتی تایبەت بەخۆی ئاوابكات.

دیموكراتیزەكردنی سیاسەتیش ئەركێكی گرنگی دەرهەق بەگۆڕەپانی سیاسەتە. سیاسەتی دیموكراتییانە پێویستی بەپارتی دیموكراتیك هەیە. تاوەكو ئەو پارت و رێكخراوانە لەئارادا نەبن كەلە تیشكۆی دەوڵەت ناخولێنەوەو داواكارییەكانی كۆمەڵگا بەبنەمادەگرن، چاوەڕوانی دیموكراتیزەكردنی ژیانی سیاسی ناكرێت. پێكهاتەی پارتەكانی توركیا جگە لەلقی پروپاگەندەكردنی دەوڵەت، كاتێك لەدەوڵەتیش جێگیربوون لەئامرازێكی بڵاوكردنەوەی بەرژەوەندیپەرستی بەولاوە هیچ واتایەكی

دیکەیان نییە. تێپەڕبوون بۆ ئەو پارتانەی سەبارەت بەکێشە کۆمەڵایەتییەکان چڕبوونەتەوە، ستاتۆیەکی بەگوێرەی ئەمەش پارچەیەکی گرنگی ریفۆرمی سیاسییە. ناواکردنی پارت بەناوی کوردستان تاوەکو ئێستا بابەتێکی قەدەخەکراوە. جگە لەپارتەکانی دەوڵەت دەرفەت و شانس بەئەوانەی دیکە نادرێت. ئاشکرایە کەپێویستی بەگۆڕینی ئەم ستاتۆیە هەیە. پارت و هاوپەیمانێتی بەناوی کوردستان پەیوەندی بەناوەڕۆکی دیموکراتیزەبوونەوە هەیە. تەنیا پەنا بۆ جوداخوازی و ئامرازی توندوتیژی نەبەن.

هەوڵەکانی سیاسەتی دیموکراتییانە، تێگەیشتنی کۆمەڵگاو وەرچەرخان لەکوردستان گرنگی و بایەخێکی گەورەی هەیە. بەتایبەتیش کارەکتەری دەسپۆتیزمی دیاردەی سیاسی، تێگەیشتن و پراکتیزەکردنی پێوانەکانی دیموکراسی دەکاتە پێویستییەکی ژیانیی. نەك تەنیا سیاسەتەکانی ناوەندی راسترەوی، زۆربەی سیاسەتەکانی چەپڕەویش لەتیشکۆی دەوڵەت دەسووڕێنەوە، خاوەن کارەکتەری دەسپۆتیزم و بەرژەوەندیپەرستین. ئەم تایبەتمەندییە سەرەکیانە زۆرباش ئەم راستینە رۆشندەکەنەوە کەبۆچی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین نەفرەت لەسیاسەت دەکەن. دوای ئەوەی سیاسەت رۆڵی تەفرەدان و سەرکوتکردنی بۆ برایەوە، مانەوەی کۆمەڵگا لەدەرەوەی سیاسەت، راستتر ئەوەیە بەناچاری دەکرێتە بکەری سیاسەتی ستەمکاری. باشترین پێڕەوی بەلاوەنانی ئەم نامۆبوونەی سیاسەت، هونەری بەڕێوەبردنی سیاسەتی دیموکراتییانەیە کەئامانجی کۆمەڵگای دیموکراتییەو لەتەوەرەکەیدا دەخولێتەوە. تاوەکو لەبواری تیۆری و کرداری سیاسەتی دیموکراتییانە بەبنەمانەگیرێت، ئەو هەوڵ و کۆششانەی لەناو تەواوی گروپە کۆمەڵایەتییەکاندا بەڕێوەدەبردرێت لەخەڵەتاندن و تەفرەدان رزگاری نابێت. لێرەدا نیازپاکی هێندە واتای نابێت. پێویستە زۆربەباشی جیاوازی نێوان وابەستەیی گەلی پلاتۆنیك (خۆشەویستی بێبەرامبەر یان ئاکلایەنە) و هونەری سیاسەتی دیموکراتییانە ببینین.

لەبنەڕەتدا بەرگرینامەکەم، وەك یەکەمین ئەرکی لەپێشینە، کردنەوەی رێگای سیاسەتی دیموکراتییانەیە. تەنیا کاتێك پێوانە گەردوونییەکانی دیموکراتی پراکتیزەبکرێ دەتوانرێ ئەو کولتوورەی ملکەچی و ملکەچی پێکردن بەلاوەبنرێ کە لەماڵ و دەزگاکاندا بەکاریگەرە. لەدوافۆناخەکاندا لەسەر میراسی "PKK" شدا کردەوەی دژە دیموکراسی زەبەلاح بینراوە. لەدوا هەڵبژاردنەکاندا نەگەیشتنی "DEHAP" بەسەرکەوتن سەرچاوەکەی بۆئەوە دەگەڕێتەوە کەتیۆری و کرداری دیموکراتی وەك شێوازی چارەسەری پێشنەخراوەو پەیڕەو نەکرا. لەپارچەکانی دیکەی کوردستاندا سیاسەتی دەسپۆتیزم زیاتر باڵادەستە. لەفۆناخی داهاتوودا ئەوەی بەر لەهەمووشتێك بۆکوردستانێکی ئازاد پێویستە، ئاواکردنی قەوارەی سیاسییە کەبەگوێرەی تایبەتمەندێتی مێژوویی ـ کۆمەڵایەتی بەرجەستەی هەر پارچەیەك بێت و سیاسەت و کۆمەڵگای دیموکراتیك ناوەندەکەی پێکبێنێ. لەسەر ئەم بنەمایە گۆڕین و وەرچەرخانی پارت و کۆمەڵەو رێکخراوەکانی کۆمەڵگای

مەددنی ئەركێكی ئێستایە. هیچ خەباتێك لەوە بەهادارتر نییە كەبەهەموو هێزی هەمانە باوەڕبكەین و بەزانینەوە پەیڕەوی بكەین و ڕێگا لەپێش سەردەمی سیاسەتی دیموكراتییانە بكەینەوە.

هەربۆیە ئەركی سەرەكی ئەوەیە لەهەر پارچەیەكی كوردستان و لەشارو مەترۆپۆلە گەورەكانی دراوسێدا كەبەچڕی كوردانی تێدا دەژی، لەناوچە لادێییەكان و دەرەوەی وڵات، لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەوروپا، لەشێوازی ڕێكخستن و خەبات و چالاكیدا پەیڕەوێكی دیموكراتییانە جێبەجێ بكەین. لەمیانەی ئەرمایی نیشاندان بۆ لەخۆوەگرتنی ئەو دۆستە خۆبەخت و كەمایەتییانەی لەناو كوردستاندا دەژین، پێویستە گەلەكەمان ڕێكخستنی جەماوەری و چالاكی بخاتە پێش هەمووشتێكەوە. پێویستە بەتایبەت دیموكراسیی خۆی ڕێكبخات و پراكتیزەی بكات. بەئەندازەی جوڵانەوە بەگوێرەی یاسا دیموكراتییەكانی لەئارادایە، ئەو لەو هەلومەرجانەی یاسای دیموكراتییانە بوونیان نییە، پێویستە بەگوێرەی ڕێسا دیموكراتییەكان و پەیڕەوەی ناوخۆو ڕێبەرنامەی خۆی ژیان و تێكۆشان ڕێكبخات. پێویستە بەگوێرەی ئاستی سەركەوتن و چارەسەری بەڕێوەبەرایەتی تەواوی دەزگا ـــ لەهەرەوەزییەكانەوە تادەگاتە كۆنگرەی گەل ــ دیموكراتییەكان سەرلەنوێ لەمیانەی كۆنگرەی ناوچەكان ساڵی جارێك هەڵبژێردرێنەوە. پێویستە لەرێگای پێڕەوی گونجاوەوە سیستەمی هەڵبژاردن و پاڵێوراوی خۆی ئامادەبكات. دەبێ بەڕێوەبەرێك دووجار زیاتر هەڵنەبژێردرێ، تەنیا لەسەر بنەمای پرۆژەی نوێ دەتوانێ دوای دوو قۆناخ ببێتەوە پاڵێوراو.

لەسەرووی هەمووانەدا گەلەكەمان كە لەئەوروپا دەژی، لەتەواوی پارچەو مەترۆپۆلەكان، ئەو پێڕەوانە بەكاربێنێ كەدیموكراسییەتی خۆی گونجاوی دەبینێ، سەركەوتووترین پاڵێوراو بۆ تەواوی دەزگاكان هەڵبژێرێ، بەشێوەیەكی ڕێكوپێك راپۆرت بخوازێ و لەسەر ئەو بنەمایەش چاودێری بكات. ئەگەر دەوڵەتەكان بەرامبەر دیموكراسی خۆیان بەرێزبن دەتوانێ لەگەڵیاندا ڕێكبكەوێ، لەرەوشێكی پێچەوانەشدا پێویستە لەمیانەی پێڕەوی گونجاو تادوایی درێژە بەبەرخودانی دیموكراتییانەی خۆی بدات. دیموكراسی خود (گەوهەری) كەگونجاوترین ڕێگای ئازادی و یەكسانی گەلەكەمانە، تێگەیشتن و پراكتیزەكردنی تاگەیشتن بەسەركەوتن مەرجە.

لەگۆڕەپانی سیاسیشدا پێویستی بەمەیدانی ئازاد هەیە. تاوەكو میدیا (راگەیاندن)ی ئازاد نەبێ، هەستیاری دەوڵەت سەبارەت بەدیموكراسی و دیموكراتیزەبوونی گۆڕەپانی سیاسی بەدینایەت. نەك وەك مافی تاك، بەڵكو وەك مافی گشتی لەكوردستاندا پێویستی بەرێكخستنێكی میدیایی هەیە. نابێ جوداخوازی زمان بكرێ.

هەروەكو دەزانرێ دەزگا فیوداڵییەكان كۆسپن لەپێش دیموكراسی. پێویستە ئاغایەتی، شێخایەتی، عەشیرەتگەرایی و تەریقەتگەرایی پاشماوەكانی چاخی ناوین لەمیانەی پێڕەوی گونجاوەوە ناچاری گۆڕانكاری و وەرچەرخانی دیموكراتییانە بكرێن. ئەم دەزگایانە كەمشەخۆرن و هێزر سڕدەكەن و لەپێش ئەخلاقی ئازاددا بەربەستن، بەئەندازەی دەزگا كلاسیكەكانی دەوڵەت كۆسپن لەپێش دیموكراتیزەبوون. دەتوانرێ تەواوی ئەم مەسەلانە بەشێوەی ماددەی گونجاو وەك پرەنسیپەكانی

بەرنامە لەگۆڕەپانی سیاسی بەجێبکرێ. لەم چوارچێوەیەدا پێشخستنی هەڵوێستی تیۆری و ڕێکخستنی ماددەی گونجاو سەبارەت بەگۆڕەپانی سیاسی، دەرهەق بەراستینەی سیستەمی باڵادەست و راستینەی گەل واقیعییە و شانسی پراکتیزەکردن و پەیڕەوکردنی هەیە.

کێشەکانی خێزان، ژن، تەندروستی، پەروەردە، ئەخلاقی، ئایین و چالاکییە هونەرییەکان و ئەرکەکانی چارەسەرکردنیان گەوهەری ڕێکخستنی بواری کۆمەڵایەتی بەرنامە پێکدێنێ. بەشی کۆمەڵایەتی کەلەگەڵ بوارەکانی سیاسی و ئابووری لەناو یەکێتییەکی لێکجودانەبۆوە دان بۆنەوەی ئاسانکاری دروستبکات دەشێ وەك بەشێکی جودا ڕێکبخرێت. لەگەڵ ئەوەی پێویستە وەك گۆڕەپانێکی بنەڕەتی ببینرێ، بەهۆی ئەو ستەمکاری و بەکارهێنانە ئابوورییەی لەبواری سیاسی بەکاردەهێنرێ، گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی لەژێر فشارێکی مەزندا دەژی. تەنانەت بۆ جەستەیەکی نەخۆش گۆڕاوە. پێبەپێ بەهێزکردن و پاراستنی گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی پێویستە بەیەکێك لەئەرکەکانی بەرنامە لەقەڵەمبدرێ. پێویستە لەئابووری و سیاسەتەوە قورسایی بۆ گۆڕەپانی کۆمەڵایەتی بگوازرێتەوە.

دەستبەردان لەو پێڕەوەی بەشێوەیەکی چڕ لەلایەن سیستەمی دەوڵەتەوە بۆ کۆنترۆلکردنی کۆمەڵگا بەکاردەهێنرێ؛ تواناکارییە ئابوورییەکان لەدەست کۆمەڵگا دەردێنێ، دووبارە بەرامبەر بەخۆوەگرێدانی کۆمەڵگا کەم کەمە پێشکەشی دەکاتەوە: خاڵێکی سەرەکی ئاستی ئازادی کۆمەڵگایە. پێویستە دەست لەوە بەربدرێ کەبەبرسیکردن و لەرێگای ئابووری دیکەوە کۆمەڵگا پەروەردە بکرێ. ئەو ڕێچکەیەی بەشێوەیەکی بەرفراوان پەیڕەوکراوە، تەواو گەلەکەمانی خستۆتە ناو رەوشی سوالکەرێتییەوە. بەرلەهەموو شتێك پێویستە ئەم تەڵەزگەیە لەگۆڕەپانی کۆمەڵایەتی هەڵبگیرێتەوەو کۆتایی پێبهێنرێ. دەبێ لەجیاتی دەوڵەت مافی کۆمەڵگا لەسەر توانستە ئابوورییەکانی کۆمەڵگا هەبێت و پەسندبکرێ.

لەناو دەزگای خێزاندا ژن، پیاو و منداڵان ڕەگەزی هەرە بنبەستبووی سیستەمن. هەروەکو بڵێی سیستەم خێزانی کردۆتە جروفە، کردوویەتی بەدەزگایەك کەتەواوی ناکۆکییەکانی دەخنکێنێ، دەخواتەوە. لەکاتێکدا هێشتا پەیوەندییە دەرەبەگایەتییەکانی ژن و مێردو منداڵێتی و هاوسەرێتی جارانیان تێپەڕنەکردبوو، لەلایەن پەیوەندییە بێ ویژدانەکانی سەرمایەداریش ئابلۆقەدران و کەوتنە ناو ژیانێك کە وەکو بەندیخانە وایە. سەرباری ئەوەی لەکوردستاندا خێزان بەپیرۆز لەقەڵەمدەدرێ، بەتایبەتی بێبەشی لەئاستی ئازادی، نەبوونی توانستی ئابووری، بێ پەروەردەیی و گرفتەکانی تەندروستی خستوویەتییە ژێر فشارێکی مەزنەوە. رەوشی ژنان و منداڵان کارەساتێکی تەواوە. ئەو رەوشەی بەتاوانی ناموس پاککردنەوە (غسل العار) دەناسرێ لەراستیدا گوزارشتی رەمزی ئەو بارەیە کەبەگشتی ژیان تێیکەوتووە. ئەو ناموسەی کۆمەڵگا کەنەماوە، بەسەری ژندا دەتەقێنرێتەوە. ئەو پیاوێتییەی ئیفلاسی کردووە رق و کینی خۆی لەژن دەردەخات. لەهەلومەرجی هەنووکەدا، تەنیا لەمیانەی دیموکراتیزەبوونێکی گشتی کۆمەڵگادا دەشێ قەیرانی خێزان بکەوێتە سەر ڕێگای

چارەسەری. پەروەردەو پەخشی بەزمانی دایك دەشێ تارادەیەك شێوان و تێكچوونی ناسنامە بەلاوەبنێ. دەشێ یارمەتی تایبەتی ئابووری بەشێوەیەكی كاتی خێزانە هەژارەكان رزگار بكات.

جگە لەتوێژێكی بەكرێگیراوی دەوڵەت لەكوردستان مرۆڤایەتییەكی دیكە هەیە كەنەكەس دەتوانێ باسیان بكات، نەشتێكیان لەسەر بنووسرێ. تاوەكو كێشەی ناسنامە، ئازادی و یەكسانی ئەوانی دیكە چارەسەرنەكرێت، ناتوانرێ بگووترێ لەپیسترین شەڕ پاككراوەتەوە. شەڕێكی تراژیدی یەكلایەنەیە كەلەسەر منداڵان، پیاو، ژن، خێزان و كۆمەڵگای كوردەواریدا پەیڕەوكراوە. پێویستە بەشێوەیەكی تایبەت لەپرۆگرامدا هەڵوێستە سەبارەت بەم بابەتە بكرێ و وەك ئامانج دەستنیشان بكرێ.

پێویستە پەروەردە بەزمانی فەرمی و زمانی زگماكی (دایك) ئازادبكرێ. ئەگەر دەوڵەت یارمەتیش نەدات، پێویستە كۆسپ نەخاتە پێش ئاواكردنی ئەو دەزگایانەی گەل بەتواناكاری خۆی بۆ زمان و كولتووری خۆی ئاوایدەكات. پێویستە وەك ئەركێكی گشتی تەندروستی لەلایەن دەوڵەت و كۆمەڵگای مەدەنی جێبەجێ بكرێ. پێویستە ئازادی ئەوەهەبێ كۆمەڵگا لەمیانەی بزووتنەوەكانی هونەری ئازاد تێرخۆراك بكرێت. تاوەكو نەبێ بەكۆمەڵگایەكی خاوەن ئەخلاق لەهیچ كارێكدا سەركەوتن بەدەستنایێ. بەدەستهێنانی ئەخلاقێكی ئازاد گرێدراوی هۆشیاربوونەوەی كۆمەڵگایە. هەربۆیە پێویستە كۆسپ لەبەردەم هۆشیاربوونەوەیەكی بەرفراوانی كۆمەڵگا دانەنرێ. كۆمەڵگای ئازاد، كۆمەڵگایەكی بەئەخلاقە. پێویستە ئەم هاوواتابوونە لەناو تەواوی خەباتەكانی ریزە جیاوازەكانی كۆمەڵگا رەنگبداتەوە. دەبێ شوێنی ئایین لەژیانی كۆمەڵگادا تاوتوێ بكرێت و وەك كۆت و بەندێكی بەستنەوە نەمێنێ، هەروەها لەبەرئەوەی كۆنترین نەریت و ویژدانی گەل پێكدێنێ دەبێ بەریفۆرمی پێویست تێپەڕبێت و لەگەڵ زانستی هاوچەرخ و فەلسەفە بگونجێنرێ. گەیشتن بەزمانێكی هاوبەشی ئایین، فەلسەفە، زانست و تەنانەت میتۆلۆژیا لەسەرووی فاكتەرەكانی رزگاربوونی لەو قەیرانە دێت كەتاك لەرۆژگاری ئەمرۆماندا تێوەی گلاوە. لەكاتێكدا ئایین زیاتر لەنەخلاقی نوێی ئازادیدا رۆڵ دەبینێ، زانست بەگوێرەی روانگەی خۆی سەرلەنوێ پەیوەندی كۆمەڵگا شرۆڤەدەكات و پێشكەشكردنی بەكۆمەڵگا دەبێ وەك ئەركێك ببینێ. پێویستە باش دەرك بەوە بكەین كە پێغەمبەرەكانیش لەناوەرۆكدا ئەم رۆڵەیان جێبەجێكردووە. لەهیچ قۆناخێكدا ئایین وەك رۆژگاری ئەمرۆمان گەندەڵ نەبووەو لەكارنەكەوتووە. دووبارە كارابوونی دەبێ ئامانجی سەرەكی ریفۆرمی ئایینی بێت.

پێویستە سەرەكیترین دەستنیشانكردنی بەرنامە سەبارەت بەگۆڕەپانی كۆمەڵایەتی سەرلەنوێ گەڕاندنەوەی ئەوقورساییە بێت كەلەدەستی دابوو. پێویستە دەوڵەت و ئەو كەمایەتییە سنووردارەی ئابووری زەوتكردووە، دەست لەو هەڵوێستە تاڵانكارو مژۆگدارییە بەربدەن كەلەسەر ئەو كۆمەڵگایە بەڕێوەی دەبەن. بەهەوڵ و ئێش و ئازاری هەزاران ساڵە بەم رۆژە گەیشتوون، سەرلەنوێ گەڕاندنەوەی رێزو پایەی شایستەیان وەك سیاسەتێكی سەرەكی كۆمەڵایەتی پەسندبكات. پاراستنی كۆمەڵگا هەم بەرامبەر كەمایەتی دەوڵەت، هەم بەرامبەر تاكی تاڵانكارو تەڵەكەبازو هێرشەكانی پێویستە وەك سەرەكیترین ئەركی بەرنامە سەبارەت بەگۆڕەپانی كۆمەڵایەتی دەركی پێبكرێت. ئاستی ئازادی ژن

ئاستی ئازادی کۆمەڵگا دیاری دەکات، ئەویش ئاستی گشتی دیموکراتی و دەوڵەتی هەستیاری کۆمەڵایەتی دیاری دەکات.

بەهۆی شوێنگە ناوەندییەکەی ئازادی ژن، بابەتێکە پێویستە وەك ماددەیەکی جیاواز لەپرۆگرامدا رێکبخرێت. ئەو شیکردنەوانەی سەبارەت بەکێشەی ژن ئەنجامماندا، ئەوەدەخاتەڕوو کەبواری ژن خاڵی سەرەکی وەرچەرخانی کۆمەڵایەتییە. ئەگەر یەکێك لەو خاڵانەی سۆسیالیزمی بونیادنراو تێیدا ژێرکەوت دەسەڵات و شەڕ بێت، دووەمیان کێشەی ژنە. ژن و دەسەڵات دوو دیاردەن تابلێی لەگەڵ یەکتریدا ناکۆکن. ژن یەکەمین رەگەز، چین و نەتەوەی چەوسێنراوەیە. تاوەکو مەسەلەکانی ئازادی و یەکسانی لەناو پەرەسەندنە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان تاوتوێ نەکرێ و تیۆرییەکەی دانەنرێ، ئەوا پەرەسەندنێکی کرداری تەندروستانەی نابێ.

تاوەکو ئێستاش کاریگەری سەردەمەکانی نیئۆلیتیك لەسەر ژنانی ناو کۆمەڵگای کوردەواری بەردەوامە. لەگەڵ ئەمەشدا خەمی هەموو قۆناخەکانی شارستانییەتی کێشاوە. خاوەن بونیادێکی خۆڕاگرە. ئاشکرایە کەدووچاری خیانەتی سەردەمیش بووە. کاتێك ئەم تایبەتمەندێتییانە لەگەڵ هەوڵ و کۆششە گەردوونییەکانی فێمینیزمەکان ببێتەیەك، ئەوا دەشێ پارتییەکی جیاوازی ژنان لەتێکۆشانی یەکسانی، ئازادی و دیموکراتیزەکردنی کۆمەڵگادا رۆڵێکی مەزن ببینێ. پارتی ئازادیخوازی ژنانی کوردستان (PAJK) بەگوێرەی ئەم رۆڵە دامەزراوە. هەرچەندە بەسانایی لەچەمکی پیاوێتی زاڵ رزگاری نابێت، بەڵام سووربوون لەسەر ئازادی بایەخێکی ژیانی و دەستلێبەرنەدراوی هەیە. باشترین رێچکەی ئازادکردنی جیهانی ژنان بەیەکەوە بەکارهێنانی ژیری سۆزداری و ئەنالیتیکییە. پێویستە سەبارەت بەژن سەرلەنوێ میتۆلۆژیا، فەلسەفە، ئایین و زانست رەچاوبکرێتەوە، لەمیانەی ژیری ئازادو تایبەتی ژنان شرۆڤەبکرێ و پراکتیزەبکرێ. هەڵوەستەکردنی تیۆری و کرداری لەرێگای ژیری ژنانەوە، دەشێ بەرەو ژیانێکی جوانترو واتادارتر و جیهانێکی یەکسان، ئازادو ئاشتیانەمان ببات.

لەکوردستاندا سووربوون لەسەر پاژك (PAJK) و گەشەپێدانی دەشێ بۆ سەربەرزی ژنە خواوەندەکان، بێگەردی فریشتەکان و جوانی ئافرۆدیت بیانگوازێتەوە. سەنتێزێکی بەمجۆرەی ژنان کولتوورێکی پیاوان ئامێنێ نەتوانێ شیبکاتەوە، هیچ هێزێکی ژیان ئامێنێ راکێشی ناکات، چالاکییەك ئامێنێ توانای ئەنجامدان و بەرێوەبردنی نەبێت. تاوەکو سەرفرازییەکی ژنان پێشنەخرێت کەلەگەڵ پیرۆزی خواوەندە ژنی میتۆلۆژیاو مێژوو کۆك بێت، ئەوایەکسانی و ئازادی و رەسەنێتی ژیان بەدینایەت. تاوەکو ئەم بەهایانە بەدەست نەهێنرێ، ئەوا ژیان لەدۆخی بەهایەکی لەدەستدراو رزگاری نابێت.

پێویستە لەم چوارچێوەیەدا بەرنامە کێشەی ژن بەشێوەی ماددە رێکبخات. پێویستە تێپەڕبوون لەئابووری پشتبەستوو بەقازانج و کالا بۆ ئابوورییەکی پشت ئەستوور بەبەهای بەکارهێنان و دابەشکردن بنەمای هەڵوێستی بەرنامە سەبارەت بەگۆڕەپانی ئابووری پێکبێنێ. ئەو ئابوورییەی قازانجی خرۆشاندووەو هارکردووە، نەك تەنیا کۆمەڵگا بەڵکو ژینگەشی تێکداوە. ئاراستەی بەرەو

ژینگەیەك گرتووە ژیان تێیدا ئاستەمە. ئەگەر سیاسەتی ئابووری بۆرژوا نەوەستێندرێ، ئەو شوێنەی پێیدەگات دۆزەخێکی راستەقینەیە. سیاسەتی بۆرژوازی بۆ بەدەستهێنانی زۆرترین قازانج، بەتایبەتیش دەرکەوتنە پێشی توێژەکانی "فینانس" کەتەنیا لەرێگای یاریکردن بەدراو، خراپترین لایەنی جیهانگیری لەناو مرۆڤایەتی دەژێنێ. لەهیچ قۆناخێکی مێژوودا، هیچ چین و توێژێکی، کۆمەڵایەتی هێندە قازانج و بەهایان بەدەستنەهێناوە. سەرەکیترین فاکتەری گەندەڵی کۆمەڵگا ئەو ئاستەی فینانسە کەئابووری پێیگەیشتووە. هەرچی پیشەسازی و بازرگانییە کە فینانس هەڵیاندەسورێنێ، لەبەرئەوەی بەردەوام ئەو کاڵاو شێوە نابەجێیانە دەخاتە بازاڕەوە، کەقازانجی زیادی لێدەکەوێتەوە، لەگەڵ ئەو زۆرو زەوەندییەی گوایە بەکارنابردرێ، خەڵکانێکی دیکەش پێکدێنێ کەلەژێر سنووری برسێتی و هەژاری دان. مرۆڤایەتی ناتوانێ چیتر لەمیانەی ئەم سیاسەتەی ئابووری بژی. رۆڵی بنەڕەتی سۆسیالیزم لێرەدا رووبەڕوومان دەبێتەوە. ئەمیش دەتوانرێ لەمیانەی وردەوردە تێپەڕبوون لەکۆمەڵگای کالاوە بۆ ئەو کۆمەڵگایەی بەرهەمهێنان کەبۆ بەهای بەکارهێنان بەرهەمدێنێ، لەبەرهەمهێنانێکدا کەقازانج بەبنەمادەگرێ بۆ بەرهەمهێنانێك کەهاوبەشێتی و دابەشکردن بەبنەمادەگرێت، پێناسەبکرێ. ئەمەیە سیاسەتی ئابووری سۆسیالیزم. پێویستە پرەنسیپی ئابووری بەرنامە بەم سیاسەتە ئابوورییە پشت بەستوور بێت. کاتێك ئەم سیاسەتەی ئابووری پەیڕەوبکرێ، ئەوا بێکاری و هەژاری لەناو دەوڵەمەندێتی، هەبرونی برسێتی لەپاڵ بەرهەمهێنانی زیاد، شانبەشانی قازانجی زیادیش تێکدانی ژینگە، وەك قەدەرێك نامێنێ.

کۆمەڵگایەکی ژینگەپارێزی لەناومرۆکدا کۆمەڵگایەکی سۆسیالیستیە. کاتێك لەکۆمەڵگای حوکمڕانی ـ کەلەگەڵ شارستانییەتدا لەسروشت و ژینگە دابڕاوونامۆبوو ـ بۆ کۆمەڵگای سۆسیالیستی هەنگاونرا هاوسەنگی و کۆمەڵگای ژینگەپارێزی واتاداردەبێت. رزگاری ژینگە لەسایەی سیستەمی سەرمایەداریدا تەفرەدانێکە، خودی سیستەمەکە بەرادەیەك هاوسەنگی ژینگەی تێکدەدە خەیاڵ ناکرێت. بەو رادەیەی سیستەم بێکاریگەر بکرێ و سیستەمی کۆمەڵگای سۆسیالیستی پەرەی پێبدرێ، گرفتی ژینگە بەچارەسەری ریشەیی دەگات. ئەمەش بەو واتایە نایەت کەلەئێستاوە هیچ شتێك بۆ ژینگە ناکرێت. بەپێچەوانەوە بۆئەوەی تێکۆشانی ژینگەپارێزی چالاکتربکرێ

پێویستی داکۆکیکردن لەسەر ئەوە هەیە کە لەگەڵ تێکۆشانی گشتی کۆمەڵگا لەناویەکدا بەرێوەببرێت.

بەتایبەتی پێویستە بەرنامە، بێکاری و گرانی، هەژاری و برسێتی، تێکدانی ژینگەو کالابوونی ئەو پەرگەری، بەرهەمهێنانی سنوورنەناس و نەشیاو بۆ بەرهەمهێنان بەمولکی سیستەمی سەرمایەداری ببینێ، بەشێوەیەکی بەهێزجەخت لەسەرئەوە بکاتەوە کە ئەمە قەدەر نییەو بەئاراستەگرتن بەرەو ئابووری سۆسیالیستی وەك کێشەیەك کۆتایی پێدێت.

بابەتێکی دیکەی پێویستە بەبایەخەوە لەبەرنامەدا پێناسەبکرێ کێشەی بزاری بەهای بەکارهێنان و بەکالاکردنی مولکەکانە. لەکاتێکدا بەکالاکردنی مولکەکان بەرەو رژێمی بەدەستهێنانی قازانج دەچێ،

ئـەوا جیـاوازی لەشـێوەی کـارکردن ــ بێکـاری، هـەژاری ــ دەوڵەمەنـدی، زۆری ــ نـەبوونی، لـۆکس ــ قێزەونی، چەوسێنەر ـ چەوساوە، ژێردەست ـ سەردەست، حـاکم ـ مـەحکوم و رەگـەزی لەگـەڵ خۆیـدا پەرەپێـدەدات. بەپێچـەوانەوە پێشخسـتنی وەکـو بـەهای بـەکارهێنانی موڵکـەکان رێگـا لـەپێش ئـەم دووالیزمانە ناکاتەوە. پێشکەوتنەکان بەگوێرەی کارەکتەری کۆمەڵگای سۆسیالیستی سـەرهەڵدەدەن. بـۆ نموونـە لەهـەموو شـوێنێك داربـەڕوو بچێنین. داربـەڕوو هێنـدە بـەهای کـاڵای نییـە. بـەڵام بەهایـەکی بـەرزی بـەکارهێنانی هەیـە. مێـوەی نییـە، کەرەسـتەکانی قاییمـەو سێبەرەکەشـی زۆرخۆشـە. چارەسـەرییەکی تـەواوە بـۆ کێشـەی ژینگـە. دەتـوانێ تـەواوی چـۆڵەوانی رۆژهـەڵاتی نـاوین بکـات بەدارستان، چـەندەی بڵێـی بـەگوێرەی ژینگەپارێزییـە. ئـەوەی هـیچ کـارێکی نییـە، تەنانـەت مرۆڤـی نەخوێندەواریش دەتوانێ داربـەڕوو بچێنێ و نـاوی بـدات. لەمیانـەی پێشخستنی روانـدنی سـەوزایی و داربەڕوودا جیهان رزگاری دەبێ.

دەشێ پەیوەندی بەرنامە سەبارەت بەنەتەرناسیۆنالیزم لەهەردوو رەهەندی ناوچەیی و جیهانیدا ئاماژەی پێبکرێت. لەواقیعی کوردستاندا مێژوو و جوگرافیا و گەلانی رۆژهـەڵاتی نـاوین وەك گۆشت و نێسقان لەناویەکتردا دەژیـن. بەرکەنارکردنی میللیگەرایی لەمیانـەی ئـەم راستینەوە واتـادارتر دەبـێ. بەبنـەماگرتنی میللیگـەرایی لەپەیوەنـدی و نـاکۆکی فەلەسـتین ــ ئیسـرائیل، ریشـەی سـەرەکی تـەواوی کارەسات و بێچارەییەکانە. زیادبوونی میللیگەرایی نەتەوەیی بـۆ سـەر میللیگـەرایی ئـایینی هەرهـەموو کارەسـاتەکانی گـەورە کـردووە. کەچـی ئەگـەر توانسـتەکانی چارەسـەری دیموکراتییانـە بەبنـەما بگیرابووایە، ئێش و ئازارێکی کەمتر دەچێژرا، دەشیا رژێمی گونجاوتر لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ئاوابکرێ. هەڵوێستی میللیگـەرایی دەوڵـەتخوازی زێـدەڕۆ سـەلماندوویەتی کەنـەك چارەسـەری، بـەڵکو سیاسـەتێکی مەترسیدارە. ئەگـەر رەوتـە میللیگـەرا دەوڵـەتخوازەکان لەکوردسـتاندا باڵادەسـت بـن نـەك تـەنیا یـەك بەڵکو چوار فەلەستین ـ ئیسرائیل دێتەکایەوە. چەندین ئەنجام و ئـەزموونی هەیـە لەمـە وەربگـرین. هـەروەها ئـەو ئەنجامانـەش دەزانـرێ کەکێشـەکانی چاچـان، قـەرەباخ، کۆسـۆڤۆی رۆژگـاری ئـەمڕۆمان، کێشەکانی ئەرمەنی ـ عوسمانی، کورد ـ کۆمار، عەرەب ـ عوسمانی و کورد ـ ئێراقی، لەقۆناخی نزیکدا رێگایان لەپێش کردۆتـەوە. گونجاوترین رێگای بەربەسـتکردنی کارەساتی نـوێ، بـەبێ ئـەوەی کێشـەی کـورد بخرێتـە دۆخـی فرکـردن و نکـوڵیکردن و لەبیربردنـەوەو سـواڵکاری، لەمیانـەی ریفـۆرمێکی بەپرەنسیپ و گەوهەریانـەی دیموکراتییانـەو ناشـتیخوازانە بـەبوێری هـەنگاوی چارەسـەری بهاوێـژێ. فۆرمیلـەی گشـتی ئـەوەش "دەوڵـەت + دیموکراسـی لەکوردسـتان"کـە وەك گۆڕەپـانی خزمـەتکردن و ئاسایشی گشتی بەشـێوەیەکی بەرجەسـتە بـۆ واقیعـی تورکیامـان شیکارکرد، بەشێوەیەکی بەرجەسـتە بـەواتای دیموکراتیزەبـوونی" رۆژهـەڵاتی نـاوین + هەسـتیاری دەوڵـەت بـۆ دیموکراسـی = ئـازادی بـۆ کوردسـتان". کوردسـتانی ئـازاد زیـاتر واتـای کوردسـتانی دیموکراتـە. کۆبوونـەوەکانی پرۆتـۆ ئەلـەگرا لەتـەواوی جیهـان بـۆ کـۆنگرەی دیموکراسـی جیهـانگیری گـەلان وەردەچـەرخێ کەلەتیشـکۆی دەوڵەتـدا ناخولێتـەوەو پلاتفـۆرمێکی دیموکراسییانەی خـۆجێیی سـەرووی نەتەوەیـە. وەك ئـەنجام کوردسـتانی

دیموکرات، فیدراسیۆنی دیموکراتییانەی رۆژهەڵاتی ناوین، کۆنگرەی دیموکراسی جیهانگیری، دەشێ ببێتە دروشمی نێونەتەوەیی قۆناخ.

پێویستە مافەکانی تاکەکەسی وەك مافەکانی مرۆڤ جێگای خۆی لەبەرنامەدا بگرێ. پێویستە ئازادی بیرکردنەوە، رادەربڕین "ئیرادەی تاك لەژێرهەر هەلومەرجێکدا پارێزراوبێت. هیچ وڵات، دەوڵەت و کۆمەلگایەك ناتوانێ لەژێرناوی بەرژەوەندیپەرستی، تاك لەمافەکانی بیرکردنەوە، خۆگوزارشتکردن و نیشاندانی ئیرادەی ئازادانە بێبەش بکات. دەبێ بەدەستهێنانی خاڵی سروشتی (ئۆپتیماڵ) هاوسەنگی نێوان کۆمەلگابوون و تاکێتی تاك ئامانجێکی سەرەکی بێت. ئازادییەکی کۆمەلگا کەبەئازادی تاك تێپەڕنەبووبێت، ئازادی تاك کەپشت بەئازادی کۆمەلگا نەبەستێت، لەکۆتاییدا مەحکومی ژێرکەوتنە. تەنیاکاتێك بزانرێ بەبێ هێرشکردنە سەر ماڤ بەکۆمەلگابوون و لەمیانەی ئەوەوە مافە سەرەکییەکانی مرۆڤ بوونی دەبێ و بەبێ کەوتنە ناو مەیلە بێ خەم و تاکڕەوێتییە زێدەڕۆکانی دەرەوەی کۆمەلگا بەهادار دەبێ.

نەك هاوکاری نێو نەتەوەیی جاران، بەڵکو پێویستە هەڵوێستێکی سەرووتری نەتەوەیی بەبنەما بگرێ. نەك ئەنتەرناسیۆناڵ، بەڵکو پێویستە سوپەرناسیۆناڵ (سەرووی نەتەوە، لەولاتری نەتەوە) بێت. دەبێ مرۆڤەکان بەهاوکارییەك بگەن کەناسنامەی ئایین، نەتەوەو چینی تێپەڕکردبێت. دەشێ هەم هاوکاری رەنج، هەم مرۆڤپەروەری لەسەر ئەم بنەمایە واتادارتر بێ.

پێویستە لەبەرنامەدا بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا پەیوەندی نێوان دیموکراسی و سۆسیالیزم جەختی لەسەربکرێتەوە. بەشێوەیەکی گشتی سۆسیالیزم لەمیانەی گووتەی یەکسانی پێناسە دەکرێ؛ رێگاکەشی لەگەڵ چەمکێك هاوواتاکرا کەدەڵێ بەگشتی کردنی موڵکایەتیدا تێپەڕ دەبێ. پەیوەندییەکەی لەگەڵ دیموکراسی و ئازادی دانەنرا. تەنانەت بەو ئاستە گەیشت کەبگووترێ تەنیا ئاوابکرێ، ئیتر چۆن دەبێ و لەمیانەی کام سیستەم دەبێ گرنگ نییە. لەئاکامدا وەك سەرمایەداری دەوڵەت تووشی گەندەڵی بوو. هەم پێشکەوتنە تیۆرییەکان هەم ئەزموونەکان ئەوەی نیشانداوە تاوەکو دیموکراسی تەواو پراکتیزەنەکرێ، ئازادییەکان پەیڕەو نەکرێ، بەسۆسیالیزم ناگەیت. سۆسیالیزم بەدەستی دەوڵەت ئاواناکرێ. لەسەردەمی سۆمەرییەکانەوە هەرەوەزییە بەرفراوانەکانی دەوڵەت لەئارادابووە. بەرفراوانترین بزووتنەوەکانی سۆسیالیستبوون دەوڵەتەکان ئەنجامیانداوە. لەدۆخێکی وەهادا پێویستە دەوڵەت بەسۆسیالیسترین دەزگا بەناوبکرێ. ئەزموونی سۆڤییەت بەردەوامی هەمان مەیلی مێژووییە. هەربۆیە بەناوکردنی ئەو موڵکایەتیکردنە گشتییەی بەدەستی گەل ئەنجامدەدرێ وەك سیستەمی لاساییکردنەوەی گشتگیری بزووتنەوەکانی یەکسانی گونجاوترە. لەجیاتی ئەرباب، دەرەبەگ و سەرمایەدارێك وەك ناسنامەیەکی هاوبەشی هەمووان لەناوەڕۆکدا هەمان رۆڵ دەبینێ. ئەگەر دیموکراسی بەواتای کزترین دەوڵەت بێ، لەمیانەی گەشەکردنی دیموکراسیدا یەکسانی بەدیبێ، دەتوانرێ بگووترێ سۆسیالیزمی راستەقینە بەدیدێ. دەبێ وەك مەرج ئاماژە بەوەش بکرێ کەئەمە بەبێ ئازادی نابێ. کاتێك یەکسانی وەك نەبوونی ستەمکاری لەگەڵ ئازادی دەبێتە یەك تەنیا

دەتوانرێ وەك سۆسیالیزم بكرێ بەچەمك و بیرۆكە. ئەو یەكسانییەی لەسەربنەمای زۆرەملێیی بێت ناشێ سۆسیالیزم بێ و ناستەمە. لەرەوشێكی وەهادا ئەوكۆمەلگا یەكسانەی لەژێر سایەی ئازادییەكانی پراكتیكێكی بەرفراوانی دیموكراتی سەقامگیربووە سۆسیالیستە.

ئەنجام، هزری گەلاڵەنامەی بەرنامەو ئەو سیستەمە تیۆرییەی پشتی پێدەبەستێ لەمیانەی هێڵە گشتی و سەرەكییەكانی پێشكەشكراوە. پێشبینی چەمكی پرۆگرامێك دەكات كە لەكاریگەرییە دەوڵەتگەرایی و میللیگەرییەكان پاككراوەتەوەو وەرچەرخانێكی كۆمەلگا بەبنەما دەگرێ كەبەرەو دیموكراسی و ئازادی و یەكسانی دەچێ. لەگەڵ ئەوەی بەرنامەیەكی لیبرالی نییە، رۆڵێكی واقیعی بەدەستپێشخەری تاك دەدات. بەرنامەیەك جێگای باسە كەلەجێگای دەسەڵات دەستڕۆیی دیموكراتییانە، لەجیاتی چاودێری كۆمەلگا ئازادی، لەجیاتی بازارێك لەسەربنەمای لیبراڵی، كالاو قازانج بێ بازارێكی هاوبەشی بەهای بەكارهێنان بەكاردێنێ، كەئەمەش رێبازێكە هاوسەنگی ماقووڵانەی نێوان تاك و كۆمەلگا بەبنەما دەگرێ. ئاشكرایە كەئەم بۆچوونانە گەلاڵەنامەی پێشنیازكراوە بۆئەوە پێشكەشكراوە گفتوگۆی لەبارەوە بكرێ، بگۆڕدرێ و لێی زیادبكرێ.

٢. لەكاتێكدا لەسەر لەنوێ ئاواكردنەوەی "PKK"دا بەرنامە ناوەرۆكەكە پێكدێنێ، رێكخستنیش شێوەكەی دیاری دەكات. هەروەكو چۆن تیۆری پرۆگرام دیاری دەكات، ئەوا بەرنامەش رێكخستن دەستنیشان دەكات. رێكخستن وەك بڕبڕەی پشتی پێكهاتەكەیە. چۆن جەستەیەكی بێ ئێسقان وەك تۆپەڵێك گۆشت دەمێنێتەوە، پارتێكی بێ رێكخستنیش لەكۆمەڵەیەكی پووچی بێ ئیرادە رزگاری نابێت. هەروەكو چۆن دوو ئەلیكترۆنی هایدرۆجین و ئەلیكترۆنی ئۆكسجین گەردێكی ئاو پێكدێنن، ئەوا رێكخستنێكی گونجاوی كادیرانیش ئەو بناخەو پەیكەرە پێكدێنێ كەكۆمەلگای لەسەر بەرزدەبێتەوەو شێوە دەگرێ. لەرەوشێكی وەهادا تاوتوێكردنی مەسەلەی رێكخستن بەشێوەی دوو بەشی سەرەكی گونجاوتر دەبێ: ئەوانیش رێكخستەكردنی كادیران و رێكخستەكردنی جەماوەرە.

أ. بەدرێژایی مێژوو ئەو پێكهاتانەش لەپارت دەچوون كەكادیرانێكی خاوەن ئیرادەو بەباوەڕی هەبووە. چەندین پێكهاتەی كە بێ كادیر بوون لەقووڵاییەكانی مێژوودا لەبیر نەكران. لەبەرئەوەی دۆزو پارتەكان لەمیانەی كادیرە بەهێزو تواناكاندا نوێنەرایەتی دەكرێت، بەهەند دادەنرێن. هەروەكو زۆرجار جەختمان لەسەر كردۆتەوە كادیر گوزارشت لەو ملیتان (خەباتگێر)انە دەكات كەبەباشترین شێوە بنەماكانی بەرنامەو زهنییەتی پارتیان هەرسكردووەو بەشێوەی لافاوێكی جۆشكراو هەوڵی پراكتیزەكردن و پێكهێنانی دەدەن. گروپی ئەركانی ئەنجامدانی وەرچەرخانە. دەبێ ئەو تایبەتمەندێتییانە لەخۆوەبگرێت كەبتوانێ پەیوەندی نێوان تیۆری و پراكتیك دابنێ، رێكخستنی جەماوەری و چالاكییەكان بەیەكتر بگەیەنێ و بتوانێ بەرێوەیان ببات. هەروەها ئەو ناسنامەیە كەبەشێوەیەكی هونەرمەندو كارامە ئەخلاقی كۆمەلگاو خوڵقكاری سیاسی لەكەسایەتی خۆیدا كۆدەكاتەوە. كاتێك بەپشتبەستن بەم پێناسەیە تەماشای مێژووی "PKK" و سەرلەنوێ رێكخستنەوەی بكەین ئەوا چەندین فاكتەری ئەرێنی و نەرێنی بەیەكەوە دەبینین. ئەگەر تاوەكو

ئەمڕۆ "PKK" لەسەر پێیانەو دەژی، ئەمە لەسایەی ئەو كادیرە رەسەنانەیە كەهەریەكەو كۆتەلێكی مرۆڤایەتییە، لەهەمانكاتدا نەگەیشتنی بەسەركەوتنی تەواویش بەهۆی ئەو كادیرانەوە بووە كە لەناو كێشەو گـرفتی قورسـدا دەژیـن. هـەم سـەركەوتن، هـەم سـەرنەكەوتن، سەرچـاوەكەی بـۆ كـادیران دەگەڕێتەوە. لەكەسایەتی كادیرانـدا گلۆلەیـەكی زەبـەلاحی نـاكۆكی كۆمەلایـەتی دەركەوتۆتـەڕوو. بـەو رادەیەی ئەم ناكۆكییانە ئاشـكراكراون، هەنـدێكیان لەژێربارێـدا رووخـاون هەندێكیشیان بەهێزبوونـە. تراژیدیا، ڤارەمانێتی و خیانەتی كادیران هەمووی لەناویەكدا روویـداوە، سەرباری هـەموو هەوڵەكانی پەروەردەو پراكتیزەكـردن، بـەلام دیسان بـەو كادیرانـە نەگەیشـتین كـە بتـوانن رێبـاز پـەیڕەو بكـەن. بنبەستبوونەكانی قۆناخەكانی "PKK" یـی بـوون بەرهـەمێكی ئـەم ناتـەواوی و لاوازییـەی كادیرانـە. دیسـان سـەرەكیترین كێشـەی پرۆسـەی ئاواكردنـەوەی لەبەردەسـتدایە كێشـەی هـەبوون و نـەبوونی كادیرانی بەهێزو پێویستە.

چارەسەركردنی ئەم كێشەیە دەشێ رێگا لەپێش نەوەبكاتەوە بەشێوەیەكی سەركەوتووانە بەرنامە پراكتیزەبكرێ. لەرەوشێكی پێچەوانەدا بنبەستبوونی نوێ سەرهەڵدەدات. بەكادیربوون، كارێكی ئەشق و ئامەزرۆییـە. ئەمـەش بـەواتای كلیلبـوون و وابەسـتەبوونێكی بـەبڕیارو باوەڕییـەكی بێسنوور دێت بەئامانجـەكانی خۆیـەوە. ئـەو كەسـایەتییانەی خـاوەنی ئـەم خەسـڵەتانە نـین و دەخـوازن لـەرێگای ئـارەزووو حەسـرەتەكانی دەسـەلاتخوازی بەربەسـتی بكـەن بـەردەوام رێگـا لـەپێش ئـەنجامی نێگـەتیف دەكەنەوە. بەكادیربوون لەئارەزوومەندی زیاتر پێویستی بـەمرۆڤێكی حەسـرەتداری خـاوەن پێشبینی تیۆری و گرێدانێكی قووڵ بەپارت و ئاواكەرەوەی بونیادی پارتی هەیە. كاتێك لـەڤۆناخی نوێـدا بـەرەو رێكخسـتنەوەی كـادیران دەچـین سروشـتییە كەئـەم تایبەتمەندێتییانـە بەبناخـە دابنـرێ. هـەر رێكخسـتنێكی كۆمەلایـەتی، سیاسـی و ئـابووری رشـت دەخـوازێ خـاوەنی هـەمان چـەمكی كـادیران و هونەری رێبەرایەتی بێت.

لەبەشەكانی پێشووتردا جەختمان لەسەر ئەوەكردەوە لەكاتێكدا "پ.ك. ك" بـەبڕیاری سـەرلەنوێ ئاواكردنـەوە گەیشـتووە، ئـەو گرفتـە قورسـانە بەبنـەما دەگـرێ كەلەپێشـماندایە. لەكاتێكـدا بـەهادارو هێزاترین هـەڤالان شـەهید دەبـن و ئەوانـەی دەمێننـەوە فیداكارانـە خـەبات دەكـەن، چـەندین تـوخمی هەڵپەرست، دەسەلاتپەرست و چەتە وەكو مۆرانە لەناوەوە بەهاكان دەخۆن. هـەروەكو بڵێـی راسـتینەی كۆمەڵگا سەرلەنوێ لـەناو پـارت دەژێتـەوە. سـەرەڕای ئـەوەی لەهەسـتیارترین كـات و سـاتی مێژووییـدا دەژین، ئەو كەسایەتییانەش كـەم نـین كەبـەبێ شـەرم داخوازییـە تایبەتـەكانی خۆیـان و ئارەزووەكـانی دەسەلاتپەرستی دەسەپێنن. دیسان سەرباری ئەوەی ئیش و كار بەسـەریەكتردا كەڵەكەبووە، بـەلام ئـەو كەسـە تەمبەلانـەش كـەم نـین كـەزۆر لـەخولقكاری كرێكـاری ئاسـایی دواكـەوتووترەو رۆژی خۆیـان بەسـەردەبەن. هەوڵیانـدا لـەرێگای چـەمكی دەستبەسـەرداگرتن پلـەو پایـە بەدەسـت بێـنن. ئەمانـە هەڵوێستی منداڵانە بوون، بەلام مەترسیداربوون.

بەپێی رۆحی بەرپرسیارێتی پێویستەوە لەوە تێنەگەیشتن کاتێك بەناوی پارت هەندێ دابەشکردنی کار ئەنجام دەدەین، دەست لەئارامی خۆمان بەردەدەین و لەپێناو پاراستنی کادیرانەوە خۆمان دەخەینە ژێر هەڕەشەی گەورەوە. کەچی هەوڵدرا لەژێر هۆشیاری دەرککردن بەو تراژیدیا گەورانەی دووچاری دەبینەوە هەڤاڵێتی بکەین. لەرێگای رەخنەی بەرفراوانەوە بانگهێشتی گیانی بەرپرسیارێتیمان کرد. سەربازی ئەوەی لەبیرەوەری هەزاران هەڤاڵی شەهید بەردەوام جەختمان لەسەر ئەوەکردەوە کەشایستەی چاوەڕوانی و ئومێدەکانی ئەو گەلە بن کەلەژێر باری کێشەی قورسدا دەژین، ئەگەرنا بەپێچەوانەکەی مێژوو لێیان نابووریٚ، دیسان بەشێوەیەکی خوڵقکارانە شێوازی سەرکەوتنیان بەدەستنەهێنا. خراپترینیشیان ئەوەبوو کەلەگەڵ دەستپێکردنی قۆناخی ئیمرالی لەسەر میراسی "PKK" کەوتنە ناو گەمەی دەسەڵاتەوە.

لەلایەك ئەو هەڤاڵانەی ئاگریان لەجەستەی پیرۆزیان بەردەداو، ئەو گەلەی فرمێسکی خوێناوی دەبارانـد، لەلایەکەی دیکەشەوە گروپە دەسەڵاتخوازەکان لەبواری ناوەڕۆك و رواڵەتەوە شایستەی نەریتەکانمان نین، ئەمە ناکۆکییەکی گەورەبوو. سەرلەنوێ چارەسەرکردنی ئەم رەوشە لەناو زەمینەی پارتیبوون دەبووە راسترین هەڵوێست. بێگومان کاتێك لەسەر ئەم بنەمایە هەڵوەستە سەبارەت بەگرفتی کادیران دەکرێت لێکدانەوەو هاوسەنگییەکانی دەسەڵات حیسابی بۆ ناکرێت. بەگوێرەی ئەوەی ناتوانین تکا لەوانە بکەین کەگروپیان دروستکردووەو بڵێین وەرن با پارتیبوون ئەنجام بدەین، راسترینیان ئەوەیە تیۆری و چەمکی بەرنامەی خۆمان بخەینەروو و ئەوانەی بەشکۆمەندترین باوەڕی و هۆشیارییەوە بانگەشەی ئامادەباشی دەکەن خاوەندارێتی لەمیراسەکەمان بکەن و سەرلەنوێ شێوە بەناوەڕۆکەکەمان بدەن.

هەروەکو دەزانرێ چەندین پاڵێوراوی کادیران لەناو میراسەکەماندا هەیە کەلەبواری چەندایەتی و چۆنایەتیدا دەتوانن چەندین جار پارتی بەخێو بکەن. لەناو ئەمانەدا کۆبوونەوەیەکی خۆبەخشانەو ئازادی هزرو ئیرادە هەنگاونان بەرەو پارتیبوونمان وەك ئەرکێك دیاریکرد. هەوڵماندا کۆمیتەیەکی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی دوانزدە کەسی ئاوابکەین و هەنگاوێك بەرەو پێشەوە بڕۆین. کێشەکە لەوجۆرە نییە لەمیانەی دامەزراندنێکی خێراو بەپەلە چارەسەربکرێ. هیچ دووبارەکردنەوەی ئەوە نییە کەلەرابردوودا ئەنجامدراوە. پێویستە کارکردن لەگەڵ ئەو کادیرە بەپەرۆشانە بەبناخە دابنرێ کەدەتوانن رابردوو قەرەبوو بکەنەوە، نایینـدە گەرەنتی بکەن، هیچ کەموکورتییەك ناکەنە بەهانە، دوای ئەوەی کادیرانی خاوەن ئەم چۆنایەتییە بەئەزموونی سەرکەوتووانەی پێویست تێپەڕبوون، وەك ئەندامی بنەڕەتی بەهەمیشەیی دەتوانن خەبات بکەن. ئەوانەی کەوتوونەتە رەوشی لایەن و گروپچێتی، لەمیانەی هەڵسەنگاندنێکی ریشەیی و رەخنەو رەخنەدان و هەوڵی پراکتیکی دەتوانن لەبارەیانەوە بەئەنجامێك بگەن. دەرك بەوەکراوە کەبەگوێرەی لێکدانەوە کۆنەکان ناتوانن کۆببنەوەو بەئاراستەی پارتیبوون بڕۆن. لێرەدا نەك نیازپاکی بەڵکو پێوانەکان دیاریکەرن. بەڵام تەواوی

پەیوەندییەكان لەگەڵ گروپی بەمجۆرە نابڕدرێ، بەڵكو لەژێرچەتری كۆنگرەی گەلدا درێژە بەخەبات دەدرێ. بەمجۆرە پارتێكی دیموكراتی بەر لەهەموو شتێك دەتوانێ دیموكراسی ناوخۆی بسەلمێنێ.

مەزەندەناكەم ژمارەیەكی زۆر بۆ رێكخستنی كادیران سوودمەندو پێویست بێ. لەو بڕوایەدام ٢٠٠ ـ ٥٠٠ كادیری چۆنایەتی تێردەكات كەبەرنامە جێبەجێ بكات، جەماوەر بخاتە جوڵەوەو لەهەر گۆڕەپانێكدا ببێتە هێزی نوێنەرایەتی.

لەجیاتی رێكخستنێكی قاڵبگەرایی میكانیكی كادیران، سروشتییە ئەگەر رێكخستنێكی چالاك و كارا لەلایەن كادیرانەوە هەڵبژێردرێ. نەك تەنیا بۆ پڕكردنەوەی ئەرك و گۆڕەپان، بەڵكو دەبێ بۆ سەرخستنی ئەركە چاوەڕوانكراوەكان دامەزراندن و ئەركپێدان ئەنجامبدرێ. پێوانە ئەو ئەركانەی چاوەڕوانی جێبەجێكردنن و ئەو كادیرانەن كەدەتوانن شایستەی بن.

بەگوێرەی پێویستی دانەیەك یان دەرزنێك كۆمیتەو نوێنەرایەتی ئاوا دەكرێ. بەڵام لەبەرئەوەی كۆمەڵكاری تایبەتمەندێتییەكی پێویستە، بەردەوام نوێنەرایەتی جووت شایانی هەڵبژاردنە. لەجیاتی رێكخستنەكانی كۆمیتەی ناوەندی، مەكتەبی سیاسی و لقەكان، ئەو ئەرك و رۆڵە گونجاوترە كەباسمانكرد. لەجیاتی ئەوەی بەگرفتە رواڵەتییەكانەوە خەریك بیت، پێویستە ئەو چارەسەرییانە هەڵبژێردرێ كەبەگوێرەی ناوەڕۆكە. هەروەكو چۆن كاتێك توانستەكانی چارەسەری لەخۆیاندا دەبینن دەگونجێ پێشنیاز بكەن، دەشێ بەدامەزراندنیش ئەرك بسپێردرێ. بەڵام فشارو ناچاركردن گونجاو نییە.

لەوچەند مانگەی پێشماندا دەتوانرێ ئەركپێدان بۆ ئەو گۆڕەپانانە بكرێ كەپێویستییەكی زۆری هەیە. لەماوەی شەش مانگدا زۆر بەئاسانی دەتوانرێ رێكخستنی كادیرانی (١٠٠) كەسی ئەنجامبدرێ. ئەگەری ئەوە هەیە بەگوێرەی پێویستییەكان كەمتر یان زیاتر ئەركیان پێبدرێ. پێویستە دەستپێشخەری كۆمەڵكاری و تاك لەناویەكدا بەكاربهێنرێ. رەچاوكردنەوەی خێرایی شێوازی كاركردن و بۆگەیشتن بەئاكام نیشاندانی ئیرادەی پێویست خاڵی زانراون. بەئەندازەی لێهاتوویی تیۆری و زاڵبوون بەسەر بەرنامە، شێوازی كارو خێراییەكەشی پێویستە. تەواوی جەماوەر، یەكینەكانی پاراستن، خەباتی گۆڕەپانەكانی نهێنی و ئاشكرا، بەهۆی ئەو لیستەی "تیرۆریستی" كە دەزانرێ پێویستییان بەخەباتێكی تایبەت و خولقكارانە هەیە. دەبێ شێوازی ژیان و كار، هێزی جۆش و سەرنجڕاكێشان لەدەوروبەری خۆی بڵاوبكاتەوە. شێوازەكانی سووككردن و بڵاوە پێكردن بەلانی كەم هێندەی ئاژاوەگێڕی مەترسیدارە.

بەكورتی سیاسەتی كادیران و بەسەرداچوونی كارو پراكتیك، تەنانەت لەمیانەی بچووكترین رێكخستنیشەوە هەڵوێستی هەرمراستە. بەئەندازەی خۆبەخشی خەباتكردن لەناو دیسپلینێكی نموونەیی مەرجە. لەناو میراسی قارەمانێتیدا لەگەڵ گەلێكدا سەری ڕێبگرتووە كەهەڵساوەتە سەرپێیان و بەحەسرەتەوە چاوەڕوانی ئازادییە. لەدوای ئەزموونێكی گەورەو پراكتیكێكی شیتەڵكراو چوونە سەركار، بەو ئەندازەیەی جێگای جۆشوخرۆشە، ئەوا خەباتێكی بەرهەمدارو هەڵوێستێك وەك

مەرج دەسەپێنێ، کەسەرنەکەوتن پەسندناکات. سەرکەوتن لەجێبەجێکردنی ئەرکەکان بەئەندازەی ئەو بەڵێنانەی دراوە، پتەوترین پێودانگە کەناوەڕۆکی راستەقینەی کەسایەتی دەخاتەروو.

گرفتێکی دیکەی گرێدراو بەرێکخستنی ناوکی پارتی، سەبارەت بەمەسەلەی پەیرەوی ناوخۆیە. قاڵبی گشتی دەزانرێ. دەشێ لەماوەی دیاریکراودا کۆنگرە ببەسترێ، لەکۆنگرەکاندا سەرۆك و کۆمیتەی ناوەندی یاخود ئەنجوومەنی بەرێوەبەرایەتی هەڵدەبژێردرێ، کۆمیتەی ناوەندی دەستەیەکی کارگێڕی بەرتەسك لەناوەخۆی هەڵدەبژێرێ، ئەمانەش سکرتێری گشتی و یاریدەدەرەکانی، دەستە ناوەندییەکان،، کۆمیتەی کۆمەڵکاری و خۆجێییەکانی خواروەتر و یەکینەکانی، لقە جەماوەرییەکانی رێکخستن و رێکخستنە سەکسیۆنەکان ــ دەشێ سەبارەت بەپارچەو وڵاتان بێ ــ لەخۆوەدەگرێ. لەرەوشێکی وەهادا نیم هەڵسەنگاندنی ئەرێنی یاخود نەرێنی دەرهەق بەم مۆدێلە بکەم. بەڵام لەئەزموونەکانی رابردوودا دەزانین کەجاران بەردەوام وەك رێگایەکی بەدەوڵەتبوون بەکاردەهێنرا، زیاتر پەرەی بەدەسترۆیی خۆی دەدا، لایەنی دیموکراسی کارا نەدەکرد. نالێین ئەم مۆدێلە تەنیا ئەم ئەنجامەی لێدەکەوێتەوە. ئەوەی دیاریکەرە تیۆری و بەرنامەیە، ئەگەر پەیرەوی ناوخۆ بەتەنیا وەك ئامراز نەبینرێ، ئەگەر وەك ئامرازی میکانیزمی پراکتیزەکردنی بەرنامە ببینرێ و بەمجۆرە رەفتاری لەگەڵدا بکرێ زۆر بەسانایی دەشێ بەرەو دیموکراتیزەبوون بچێ. ئەمەش مەسەلەیەکە پەیوەندی بەناوەڕۆکی کادیرانەوە هەیە. تیۆری، بەرنامە، کادیر، پەیرەوی ناوخۆو میکانیزم هەرهەمووی لەناو یەکپارچەیی گشتگیر دایە.

بەگوێرەی واقیعی کوردستان دەشێ هەر پارچەیەك پێویستی بەرێکخستنی تایبەت هەبێ. پارتی هەر پارچەیەك نەدەتوانێ تەواو سەربەخۆ بێ، تەواو بەناوەندەوە گرێدراو نەبێت، بەڵکو دەشێ شێوازی سەکسیۆنی نیوگرێدراو گونجاوبێ. دەشێ دەستەی پەخش و راگەیاندن، دەستەی ئەکادیمیای زانست و هونەرو دەستەی مافپەروەری و دیسپلین و... هتد وەك نموونەی دامەزراوە ناوەندییەکان نیشانبدرێ. دەشێ وەك یەکینەکانی ژنی ئازاد، یەکێتی لاوانی دیموکراتی، سەندیکاکان، هەرەوەزییەکان، کۆچبەرەکان، جووتیاران، کاسبکاران و خاوەن کارەکان و....هتد بیر لەلقەکانی رێکخستنی جەماوەری بکرێتەوە.

بۆ بەرێوەچوونی میکانیزمی دەستەکان (الهیئات) رێبەرنامە بەرتەسکەکان و دەستپێشخەری کۆمەڵکاری و تاکەکەسی خاڵی پێویستن.

وەك رێساکانی میکانیزم و کاروباری ناوخۆ سەبارەت بەبابەتی پەیرەوی ناوخۆ دەتوانرێ هەڵوێستە لەسەر مۆدێلی دیکەش بکرێ، لێرەدا تەنیا بەئامانجی سەرنجراکێشان لەئاستی پێشنیازکردندا خواستمان ئاماژە بەهەندێ بۆچوون بکەین.

ئاماژەکردن بەهەندێ خاڵ سەبارەت بەبابەتی "پارتی ئازادیخوازی ژنانی کوردستان ــ PAJK" بەگرنگ دەبینم کەدەرهەق بەسیاسەتی کادیران پێویستی بەهەڵوێستێکی تایبەت هەیە. لەو بڕوایەدام کە "PAJK" پێویستی بەهەبوونی نوخبەیەکی کادیران هەیە. زۆر لەوەپتر کەمەزەندە دەکرێ.

کێشەی ژن رۆڵی کلیل دەبینێ لەچارەسەرکردنی تەواوی کێشەکانی دیموکراتیزەبوون، ئازادی و یەکسانی، تەنانەت گرفتەکانی ژینگەش. بەگوێرەی ئەوەی ناتوانین بەیەکجار هەموو ژنان ئازادبکەین، ئاشکرایە پێویستە سەرەتا لەسەر کادیران پەیڕەو بکرێ. نوخبەی "PAJK " کەخۆی ئازاد نەکردبێ، ئایا چۆن دەتوانێ بەکێشەترین ژن و پیاوانی جیهان ئازاد بکات؟. چەندین هەوڵەکانی دیالۆگ و چارەسەرکردنی من دەرهەق ئەم بابەتە دەزانرێ. دەبێ ئاماژە بەوەبکەم کەلەو لایەنەوە قووڵتر بوومەتەوەو بڕواکانی خۆم تۆکمەو پتەوترکردووە.

ڕووبەڕووی ڕاستینەی ژنێکین کەبەدرێژایی مێژووی شارستانییەت وەك یەکەمین چین، ڕەگەزو نەتەوەی کۆیلە دەرکەوتووە. داخستنی (بەستنەوەی) لەناو سۆزانیخانەی تایبەت و گشتی و پراکتیزەکردنی شێوەکانی ئەم کۆیلایەتییەیە. فشار سەرچاوەکەی جەستەیی (بایۆلۆژی) نییە، بەڵکو سەرچاوەکەی کۆمەڵایەتییە. دەزگای ژنایەتی ــ مێردایەتی لەمیانەی شێوەکانی لەسەردەمە جیاوازەکانی شارستانییەتدا دژ بەژنان و تەواوی کۆمەڵگا بەکارهێنراوە. ڕەنگدانەوەی شێوەی ئیمپراتۆری سیاسی لەناوماڵدا مێردە. مێرد بەرامبەر بەژن بەردەوام ڕۆڵی دەسپۆتی بچووك دەبینێ. ئەمە هیچ پەیوەندییەکی بەنیازی کەسێتی تاکەوە نییە. پێویستە وەك پێدراوێکی شارستانییەت دەرکی پێبکرێت.

بەدەستەوەگرتنی ئازادی ژن لەکولتووری دایکی ـ ماڵیکەر (خوداوەندە دایك) کەلەمیانەی شۆڕشی کشتوکاڵدا ئاستێکی باشی بڕی، دەشێ ڕاستتربێ. هەرلەبەر ئەم هۆکارە وێناکردنی میتۆلۆژی سێیانەی خوداوەندە "ژن ـ فریشتە ـ ئافرۆدیت"م هەڵبژارد تاوەکو خەیالی ژن، کچی ساویلکە نەڕووخێنین، ئەوا بەگەورەیی، ڕێزو جوانی ژن ناگەین. بەگوێرەی پێودانگەکانی شارستانییەت پیاو سەرچاوەکەی ئیلاهییە و ژن لەتەواوی پێودانگە ئیلاهی، فریشتەو جوانی خستووە.

چەندە کۆن و جێگیریش بووبێ، تەنانەت وەك چەمکێکی ناموس لەناو هەمووتان کارابێت ــ بە ژن و پیاوەوە ــ، بەڵام چەمکی ئیستاتیکای (جوانی) ژیانی شۆڕشگێڕیم، لەگەڵ ئەمجۆرە کولتوورەی ژنایەتی و مێردایەتی ناگونجێ.

هەروەها هەوڵی ڕوونکردنەوەی چەمکی تایبەتی خۆم سەبارەت بەدایك دابوو. بەگوێرەی من تاوەکو ئێستا بەبەراورد لەگەڵ پیاو، ژن زیاتر بەرامبەر سروشت هەستیارە. بەجۆرێك لەجۆرەکان پیاو بەردەوامی ژنە. هەروەکو مەزندە دەکرێ ناوەند نییە. پێدراوە زانستییەکان بەم ئاراستەیە دەچن. ڕاستینەی ئەو چەوسانەوەو فشارە مەزنەی بەسەر ژندا سەپێنراوە، وەهایکردووە تاڕادەیەکی مەزن ڕووخساری ڕاستەقینەی بشارێتەوەو بیکاتە شتێکی دیکە. گووتەی مۆدەی پیاوان سەبارەت بەژن کەلەژێر ناوی ئایین، فەلسەفە، تەنانەت زانست و هونەردا ئەنجامدراوە بەمباس و ڕوونکردنەوەو شێوازێك گەیشتووە بڕوا ناکرێت.

ئەمە هەڵوێستێکی هێندە نارەسەن و زۆردارانەیە، ژنی ناچارکردووە ئەو بابەتانە بپەرستێ کەهیچ باوەڕی پێی نییە. من کەئازادیخوازێکی ڕاستەقینەم و هێزەکان هاوسەنگ دەکەم، نابێ

چاوەڕوانی ئەوە بکرێ بەشداری گەمەکانی شارستانییەت بکەم، یان پەسندی بکەم. هەروەکو چۆن بەجیهانی خوداوەندە پیاوەکان دڵخۆش نەبووم، زۆرباش لەراستییەکەی و ناوەڕۆکەکەی تێگەیشتووم. دەبێ بزانرێ کەبەشداری ئەم بۆچوونەش ناکەم کەجیهانێکی ئیلاهییە. ئەو ئیلاهیبوونانەی وەك لەدەوڵەت، ئایین، سیاسەت، هونەرو زانست رەنگدەداتەوە تەنیاکاتێك لەلایەن منەوە شیکرانەوە ئەوکاتە سەرنجراکێش دەبن. شانبەشانی ئەوەی ئیلاهیبوونی ژن سەیرو سەرنجراکێش دەبینم پەی بەوەش دەبەم کەمەردایەتییەو دیاردەیەکە بەدیهاتنی قورسە. بەڵام لەوباوەڕەدام تاوەکو پشت بەئازادی ژن و ئەو هێزە نەبەستین کەمسۆگەری دەکات، ناستەمە لەناو تەمەنێکی هێژای ئاشتیخوازی، جوانی و هەستیاردا بژین. بەپێچەوانەوە پیاوێتییەك لەسەربنەمای کۆیلایەتی ژن بێت، هەروەکو سەردەمی تەمەنی منداڵیم تاوەکو ئێستاش بەسەیرو ڤێزەونی دەبینم. نابێ چاوەڕوانی ئەرێکردنی ئەم ڤێزەونییەم لێبکرێ.

لەوانەیە ئەو دیاردەیە بەردەوامییەکەی دیاربکات کەبەئەشق بەناو دەکرێ. بەهەرحاڵ وردەوردە دەرك بەوەدەکرێ کە لەسیاسەتی کادیرانی ژندا ئەشق دەچەسپێنم. لەولاوەی رەهەندی رەگەزی هەوڵدراوە ئەم هەڵوێستە لەناو چەمك و بیرۆکەی کولتووری، سیاسی و ئازادی و یەکسانی پێشبخرێت. شانبەشانی رزگاربوونی ژن لەژێر کۆت و بەندی کولتووری کۆیلایەتیدا، پێویستی بەپێناسەیەکی ئەشق هەیە کەلەمیانەی راوەستەیەکی یەکسان و ئازاد و هاوسەنگییەکی دیموکراتی گۆڕەپانی سیاسی بەدیهاتبێت و رزگاربوون لەکولتووری پیاوسالاری لەخۆوەبگرێ. ئەمە هەڵوێستێکە پەیوەندی سۆزانی (فحوش) رەتدەکاتەوە کە لەنێوان باڵادەستی ئامەزرۆیی زایەندی و رووکەشی پیاوو کۆیلایەتی ژنێتی پێشکەوتووە. پێویستە دەرك بەو ئیلاهیبوونە بکرێ کەدەبێ لەنێوان ژن ـ پیاو هەبێ و، ناستەمە ئەمە لەژێر سایەی شارستانییەتی چینایەتی بەتایبەتیش سیستەمی سەرمایەداری بێتەئاراوە. مەبەستمان لەئیلاهیبوون ئەو هێزەی تێگەیشتنی ژیری سۆزداری و ئەنالیتیکی مرۆڤە کەبەجۆش و خرۆشێکی مەزنەوە هەستی بەخۆیکردو پەی بەچیرۆکی گەردوونی بیست ملیار ساڵی کرد ـ بەگوێرەی دواپێدراوە زانستییەکان ــ ئەو سروشتەیە کە هەستی بەخۆیکردووە. پێدراوە زانستییەکان ئاماژە بەوەدەکەن. کاتێك دەڵێم ژن گەردوونی و ئیلاهییە مەبەستم ئەم واتایەیە. ئەو واتایەی هەندێ جار لەجیهانی هونەر، سیاسەت، زانست و شۆڕشەکاندا رەنگدەداتەوە، کاتێك لەپەیوەندییەکانی ژن ــ پیاو رەنگدەداتەوە، دەشێ باس لەئیلاهیبوونی پەیوەندییەکە بکەین. پێویستە بەمجۆرەبێ. لەگەڵ ئەوەی ئایینەکان هەست بەمەدەکەن، بەلام لەبەرئەوەی زیاتر ناسنامەی کۆمەڵایەتی ئایدیۆلۆژیای پیاوسالارین، لەمیانەی بەلاوەنانی ژندا، لەراستیدا زیانێکی گەورە بەو ئیلاهیبوونەش دەگەیەنن کەبانگەشەی بۆدەکەن. هەوڵ و کۆششی ئێمە بۆ ئەوەیە بەشێوەیەکی دیموکراتی، ئازادو یەکسان ئەم خوداییەی نێوان هەردوو رەگەز بخەینەڕوو. لەبەرئەوەی روونکردنەوەی زیاتری پێناسەکەی ئێرە شوێنی نییە، کۆتایی پێدێنم.

کەوایە جۆری ئەو پەیوەندییەی لەرۆژگاری ئەمرۆماندا زاڵە ئایا لەگەڵ ئەم پێناسەیە دەگونجێ؟ بەپێچەوانەوە ئایا لەمیانەی ئامرازە بکوژەکانی دەستی کەوەك تەوری رۆما وایە، لەگەڵ گووتە ساختەکانی خۆشەویستی کوشتاری بەکۆمەڵی ژنان و پەیوەندی ئەنجامنادرێ؟ ئایا شێوازی پیاوی بەراز ناسا سەرهەڵنادات؟ ئەو پەیوەندییەی ژن ـ پیاوی رۆژگاری ئەمرۆمان کەهەوڵی رەواپێدانی دەدرێ لەوانەیە لەسەرووی شێوە فێزەونە دەمامککراوەکانی کۆیلایەتییەوە بێت.

پێویستە لەژێررۆشنایی ئەو واتایە نزیکەی ٢٠٠ کادیری (نوخبە) PAJK هەڵسەنگێنرێ کە لەگەڵ چەمکەکانی ژنەخوداوەند، فریشتەو پەری بگونجێ. ژنە خوداوەند (خوداوەندە ژن) گوزارشت لەو ژنە دەکات کەدەرکی بەراستینەی گەردوونی خۆی کردووە، لەهاوسەنگی هێزی دیموکراتیدا تەواو لەشوێنی خۆی جێگیربووەو، ئازادی و یەکسانی لەپەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیدا پەیڕەودەکات. ئاشکرایە بەرامبەر ئەم ژنە پیاو جورئەت ناکات ژنێتی و باڵادەستی بەرامبەر بسەپێنێ، تەنیا دەتوانێ رێزو خۆشەویستی خۆی بۆ روونبکاتەوە، ناتوانێ بەزۆرەملێ چاوەڕوانی پەیوەندی رێزو خۆشەویستی و تەنانەت زایەندی بێت. دەبێ ئەمە وەك پرەنسیپێکی سەرەکی ئەخلاقیمان دەرکی پێبکرێت کەکاتێك لەمیانەی هێزی هاوسەنگی دیموکراتی خۆی کرد بەکەسایەتییەکی ئازادو یەکسان، پێویستە چاوەڕوانی رێزو خۆشەویستی بێت لەوژنەی خاوەنی هەمان پێوانەیە. کاتێك ئەم پرەنسیپە ئەخلاقییە پەیڕەوکرا، دەشێ باس لەو دیاردەیە بکەین کەبەئەشق ناودەبرێ، ئەمەش بوویەرێکە لەمیانەی قارەمانێتی تێکۆشانی ئازادی و یەکسانی دیموکراتییەوە پێشدەکەوێت. هەرجۆرە هەڵوێستێکی دیکە خیانەتکردنە بەرامبەر ئەشق. کاتێك خیانەت لەئەشقیش بکرێ خوڵقکاری و سەرکەوتن بەدینایەت. لەریزەکانی "PKK"دا ئەشقێکی راستەقینە لەرێگای قارەمانێتییەکەوە بەدیدێت کەبەسەرکەوتن خۆی سەلماندبێ.

کەواتە دەتوانین چ ناوێك لەو راکردنانە بنێین کەژن و پیاو بەجووتە ئەنجامی دەدەن؟ دەتوانین وەك خۆسەلماندنی ئەو ناسنامەیەی کوردان هەڵیبسەنگێنین کەکۆتایی پێهاتووە. ئەمە رەوشێکی تراژیدی پڕ لەئێشە کەچەندین هەڤاڵانی ٤٠ ـ ٥٠ ساڵیمان هەم لەناو پەیوەندی کۆیلایەتی کلاسیکیدا ناژین، هەم سەبارەت بەرێبازی ئەشق خاوەنی هزرو پراکتیك نین. تەنانەت بەناویەکداچوونی کۆمیدیاو تراژیدیایە. هەندێکیان هەروەکو بڵێی شێت و هاربوونە. هەندێکیان کاتێك وەك ژن و پیاو دێنە لای یەکتر تێردەبن، هەندێکیان لەخەودا... هەندێکیشیان هاوسەرێتی وەك بابەتێکی سیاسی دەسەپێنن. هەندێکیشیان لەبەرئەوەی رێگری لەئارەزووەکانیان کرا، ناڕەزاییبوونێکی بابەتییان بەرامبەر تەواوی ئەرکە شۆڕشگێڕییەکانیان نیشاندا. بەکورتی چاوەڕوانییەکانی سیستەمی زاڵیان سەپاند. لەو هەڤاڵانە تێدەگەم. بەڵام ئێمەی پیاوان و ژنان کەبەگەرمترین ئەزموونەکانی ژیاندا تێپەڕین، بەڵێن و پەیمانی ئازادی و یەکسانیمان بەیەکتردا. سوێندمان خوارد کە ئەم بەڵێنەمان تەنیا لەوڵاتێکی ئازادو کۆمەڵگایەکی دیموکرات پێکدێت. ناتوانن نکوڵی لەوەبکەن کەبۆ پەیوەستبوون بەبڕیارو سوێندەکەمان هەمووجۆرە هەوڵ و کۆششێکم دا.

دەتوانم لەناو ئەم پێناسانەدا پێشنیازی "شەڕی ئەشق" بکەم. پیاوان بەگشتی گومان لەوەدەکەن کاتێك ژن بەسەربەخۆ بەجێبمێنێ هەبوونێکن بۆ هەمووجۆرە خراپییەك کراون. ئاشکرایە کەفشارو زۆرداری هەزاران ساڵ لەژێر ئەم هەڵوێستەدا شاراوەیە. بڕوای من بەرگری لەپێچەوانەکەی ئەم هەڵوێستانەی پیاوسالاری دەکات. دادوەری، ئازادی و یەکسانی پێشکەوتنێکی دیاردەگەرایین کەزۆربەفراوانی لەسروشتی ژندا دەژین. هەروەها تادوارادە ئاشتیخوازە. تەواو پەی بەوە دەبات کەتەنیا دەشێ لەمیانەی پێشخستنی ئەم چەمکانەدا ژیانێکی واتادار بێتەئاراوە. لەچەمکی جوانیشدا هەستیارو بالآترە. دیسان لەبژارەکانیدا سەپاندنی فشارو بێدادی لەمیانەی شەڕ، پێچەوانەی سروشتەکەی و شێوازی بەکۆمەڵگابوونییەتی. دەرککردن بەتەواوی ئەم مەسەلانە گرێدراوی تواناکاری جولانەوەی ئازادی ژنانە. چەندە ئازادانە بجووڵێتەوە، بەو ئەندازەیە دەتوانێ بژاری جوان، دادوەرانەو یەکسان بکات، هەربۆیە بەرجەستەکردن و بەژیانیکردنی چەمکەکانی یەکسانی، دادوەری و جوانی لەناوکۆمەڵگادا بەشێوەیەکی چڕو توندوتۆڵ بەئازادی ژن تێپەڕدەبێت.

پیاوێتییەك بڕوای بەخۆی هەبێت نەك کۆسپ بۆ ئەم شێوازەی ئازادی ژن نانێتەوە، بەڵکو دەبێ بزانێ بەفیداکارترین شێوە یارمەتی و هاوکاری بکات. پێویستە لەحیاتی گووتەی ژنی من، قورسایی بداتە سەرگووتەی ئەو ژنەی پێویستە ئازادبێت. لەڕەوشێکی وەهادا دەشێ هەلومەرجەکانی دیاردەی ئەشق دیاریبکرێ. بەرلەهەمووشتێك بۆئەوەی ژن ماف هەڵبژاردن بەتەواوی بەکاربێنێ یەکەمین مەرج ئەوەیە لەئازادی و یەکسانیدا لەگەڵ پیاو بەهێزێکی هاوسەنگ بگات. لەم پێناوەشدا بەدیهاتنی دیموکراتیزەکردنی تەواوەتی کۆمەڵگا مەرجێکی دیکەی لەپێشینەیە. دووەمیان، پێویستە پیاو بەلاوەنانی ئەو پێوانانەی بالآدەستی هەزاران ساڵی دژبەژن پەسەندبکات کەلەخۆی و کۆمەڵگای پیاوسالاریدا جێگیربووەو، بەمجۆرە لەگەڵ ژن بەهەمان هێزی هاوسەنگ بگەن. ئاشکرایە ئەم تێکۆشانەی ئازادی، دیموکراتی و یەکسانی کە لەم پێناوەدا ئەنجامدەدرێت تاك زیاتر لەدیاردەو چەمکی ئەشق نزیکدەکاتەوە. ئەمەش بەرلەهەمووشتێك بەنکوڵیکردنی ئەشقی سیستەمە پێدراوەکان تێپەڕدەبێت.

دەشێ مەردایەتی ڕاستەقینە لەناو ئەم پێناسانەدا واتاداربێ و جێگای خۆی بدۆزێتەوە. ڕێز لەپەیوەندیداربوون و مەیلی ئەشقی ئەمجۆرە کەسایەتییانە دەگیرێ. کوڕو کچە ئازاو مەردەکانمان کەخۆیان دەخەنە ناو ئاگرەوە لەهەمانکاتدا ئاگادارییەکە بۆئێمە سەبارەت بەخیانەتکردن لەئەشقەوە. ئەوان بۆ گەلەکەمان و وڵاتەکەمان هەم پرەنسیپ، هەم پەیڕەوکار، هەم قارەمانە ڕاستەقینەکانی پەیڕەوکردنی ڕێسا پیرۆزەکانی ئەشقن. بەلانی کەم پێویستە ئێمە هێزی ڕێزگرتنمان بەرامبەر ئەم قارەمانانە نیشانبدەین. دەزانم کەئەم پێوانانە زۆر قورسن. بەڵام ئایا چی هەیە لەوە قورستربێ کە لەناو کڵپەی ئاگر بسووتێی !. ئەشق ئەو ڕاستینە دژوارەیە کەدەمانخاتە جەنگەوە. دەشێ ئەو کەسایەتیانە لەناو PAJK سەرهەڵبدەن کەدەخوازن بەمجۆرەبن. لەبەرئەوەی نیشانەکانی ئەوەم بینیوە ئەم هەڵسەنگاندنانە ئەنجامدەدەم. بەلانی کەم دەبێ لەپێش ئەوکەسانە نەبینە بەربەست

کەدەخوازن پێهەلگرتنی بەمجۆرە ئەنجامبدەن و ببنە خاوەن ژیانێکی مەزن. باگفتوگۆ بکەن، خۆیان فێربکەن و پەروەردە بکەن، لەمێژووی ئەفرەتلێکراوەوە بۆ مێژووی ئازادی قەڵەمباز ئەنجامبدەن. رێساکانی ژیانی ئەشق، خۆشەویستی و رێزگرتن پێشبخەن. بابڕیار لەسەر هەمووجۆرە رێکخستن و پراکتیکێك وەربگرن. با لەبەستنی کۆنگرەوە تادەگاتە کۆبوونەوەی رۆژانە سیستەمی خۆیان ئاوابکەن. بەهێزی راستەقینەی ئەشق بگەن. ئایا شتێکی لەمە هێزاو بەهادرتر دەبێ؟PAJKیك بەم هێزە گەیشتبێت گرفتێك نامێنێ نەتوانێ چارەسەری بکات. ئەرکێك نامێنێ نەتوانێ ئەنجامیبدات.

ئەوانەی خۆشمانی لەگەڵدابێت، لەوانەیە کەسانێك بڵێن ئەمجۆرە چەمکەی ئەشق لەراستینەی کوردو کوردستان ناژی. ئاماژە بەوەدەکەم کەئەم بۆچوونە شایستەی مێژووی گەلەکەمان نییەو لەگەڵی ناگونجێ. دابونەریتی داستانەکانمان لەگەڵ ئەو پێناسانە دەگونجێ کەمن پێشمخستن. واتە داستانەکانی مەمێ ئالان، مەم و زین و دەروێشی عەبدی کەلەچیاکانی بۆتان، سوبحان و شەنگالی نزیکمان روویداوە چەندەی بڵێی نزیك بەئێلاهیبوونن.

لەوانەیە بەهەنووکەییکردن و گونجاندنی داستانەکانی ئەشق لەگەڵ رۆژگاری ئەمڕۆمان زەحمەت بێ. هەروەکو دەزانرێ من و هەڤاڵانی شەهید بەشێوەیەکی قارەمانێتی، فیداکارانە خەباتکارێتی (کرێکاری) رێبازی ئەشقمان جێبەجێکرد. گوایە ئەوانەی ئارەزوویان لەئەشقە ئەگەر تاکو ئێستا لەبەهای ئەم هەوڵ و کۆششەم تێنەگەیشتوون یان کوێرن، یان فەسادو یاخود ساختەکارو خیانەتکارن. لەپێناو ئەشقدا چیترمان لێ چاوەڕوان دەکرێ؟.

لەئەرکە شۆڕشگێڕییەکاندا هیچ بەدوای بەدەستهێنانی سەرکەوتن ناڕۆیت، دواتر دەڵێی ئارەزووم لەپەیوەندی بەستنە !. ئاشکرایە کەئەمە هەڵوێستێکی بێشەرمانەیە. لەکوردستان ئەشق بەو رووداوانە ناچێ کە لەفیلمەکانی هۆلیۆدو یەشیلچام دەبینرێ. بەئەندازەی بلیمەتی و دانایی سەرکەوتن پێویستی بەخوداوەندە ژن و پیاوەکان هەیە. تەنانەت چۆلەکەکانیش لەو شوێنانە هێلانە دروستدەکەن کەدەستی بیانیانی نەگەیشتوێ. ئایا ئەشق دەتوانێ هێلانە لەناو ئەو دڵ و شوێنانە دروستبکات کەتاقوڕقوڕاگە داگیرکراوە؟ هەرهێزێکی پەنای دەبەیتەبەر سەرەتا ئازانم چی لەئەشقەکەت دەکات. ئەو ئەزموونەی پێیدا تێپەڕبووم نیشانیدام: بەبێ خیانەتکردن لەئەرکە شۆڕشگێڕییەکان، ئاستەمە بتوانی لەگەڵ ژنێکی سیستەمدا بژیت. دەشێ هاوسەرێتی هەرزان لەریزەکانماندا هەبێ. من ئەمە وەك پەیوەندییەکی کۆیلایەتی شرۆڤە دەکەم کەدەخوازێ بەردەوامی بەهەبوونی جەستەیی (ئەومیی) خۆی بدات. تاکە مەرجی ئاوزەدنەکردنی ئەم هەڤاڵانە بەخیانەتکار، جێبەجێکردنی ئەرکە شۆڕشگێڕییەکانیانە بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە. ئەگەر ئەرکە شۆڕشگێڕییەکانی بخاتە خزمەتی ئەم پەیوەندییانەی، ئەوەی روودەدات خیانەتە. ئاڕادەیەکی مەزن مێژووی کوردان لەرێگای ئەم شێوازەی پەیوەندییەوە ئەقوومی خیانەتکراوە. رەخنەیەکی دیکە ئەوەیە هاوسەرێتییەکی سووك و هەرزان لەسەر حیسابی لەناوچوونی ئەشق پێکدێت. من هێشتا لایەنگری ئەنجامدانی شەڕی ئەشقم. ئەمە تەمەن و سنوور ناناسێ. هەروەکو جەختم لەسەرکردەوە کێ ئەشق بۆناستی تامەزرۆیی زایەندی

بێنێتە خوار، کەواتە خیانەتی لێکردووە. لەهەلومەرجی تێکۆشانماندا نەشق ئەو باوەڕییەی ئومێد، حەسرەت، ئیرادە، هێزی تێگەیشتن، لێگەڕینی جوانی، بوێری و فیداکارییە لەنەرکەکانماندا کەتاوەکو دوایی بەشێوەیەکی شەرەفەمەندانە لەشەڕو ئاشتیشدا پێویستییەکن. شەڕی وڵاتپارێزی، ئازادی و ئاشتی شەرەفمەندانە کەشەڕی ئەشقیشە لەراستینەی PAJK دا ئەو هێزە دەدۆزێتەوە کەبۆ سەرکەوتن پێویستە؛ ژنی ئازادو پیاوی ئازاد دەخوڵقێنرێن.

ب. لەرێکخستندا ئەوەی بەئەندازەی پارتێك تەنانەت زیاتریش وەك دەزگایەك پێویستە کۆما گەل (کۆنگرەی گەل)ە. بەگوێرەی رەوشی بەرجەستەی کوردستان "کۆنگرەی گەل" وەك رێکخستنێکی سەرەکی چەترئاسای گەل پێویستی بەپێناسەیەکی تایبەت بەخۆی هەیە. ئەگەر لەزۆر لایەنەوە هەوڵی پێناسەکردنی بدەین، بەر لەهەمموو شتێك کۆنگرەی گەل بەگوێرەی راستینەی پارتێك واتایەکی جیاوازتری هەیە. لەکاتێکدا بواری ئایدیۆلۆژی پارتەکان لەپێشە، کۆنگرە لایەنی سیاسی لەپێشە. گوزارشتی ناسنامەی ئەو گەلەیە کەهۆشیاربۆتەوە، داوای مافەکانی دەکات و لەناو کاروانی ئازادیدا بەرێوەدەچێت. ئایدیۆلۆژیا، چین، رەگەز، نەتەوە، هزرو باوەڕییەکەی هەرچییەك دەبێت بابێت ئۆرگانی هاوبەشی بڕیارو چاودێریکردنی هەرکەسێکە کەئازادی بۆ وڵات و دیموکراسی بۆکۆمەڵگا بخوازێ. پەرلەمان نییە. لەگەڵ ئەوەی ئۆرگانێك نییە یاسای کلاسیك دەربخات، هێزی هەربڕیارو چاودێریەکیشە بۆ ئەوەی گەل لەناو یەکسانی و ئازادی ببێتە خاوەن ژیانێك. ئۆرگانێکی هەم یاسایی، هەم سیاسییە، گەورەترین ئۆرگانی گەلە کە لەتێشکۆی دەوڵەتدا ناخولێتەوە. لەگەڵ ئەوەی ئۆرگانێکی دەوڵەت نییە، بەڵام ئۆرگانێکی ئەلتەرناتیفی دەوڵەتیش نییە. لەسەرووی ئەو دەزگایانەوە دێت کە بۆ چارەسەرکردنی گشت کێشەکانی کۆمەڵگا پێودانگە دیموکراتییەکان بەبنەمادەگرێت. بوارەکانی ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، یاسایی، ژینگەیی، راگەیاندن و خۆپاراستن، کە لەجیاتی ئەوەی دەوڵەت ببێتە هێزی چارەسەری فورستری کردوە، ئەم ئۆرگانە ئەرکی وەرگرتنی بڕیاری پێویست و چاودێریکردنی پراکتیزەکردنێتی، لەناوەوەو دەرەوە بەرزترین هێزی موخاتەبی گەلە.

دەبێ ئەو هەلومەرجە مێژوویی و سیاسییانە باش پێناسەبکرێ کەکۆنگرەی گەلی لەکوردستان هێنائاراوە. لەکاتێکدا لاوازی بۆرژوازی میللیگەرایی و پێکهاتە نادیموکراتییەکەی ئامرازێکی بەڕێوەبەرایەتی لەجۆری کۆنگرەی گەلی کردە پێویستییەك، لەهەمانکاتدا هەبوونی دەوڵەتێکی نەتەوەیی سەرکوتکەر کەبەرامبەر دیموکراسی هەستیار نییە دەزگایەکی هاوشێوەی کردووە بەپێویستییەك. نابێتە دەوڵەتی گەل، بەڵام وەك ئۆرگانی بڕیاری دیموکراسی گەل کۆنگرەکەی مەرجە. روونتر بڵێین بەگوێرەی ئەوەی لەچارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی کوردستان دەوڵەتی میللی نابێتە ئامرازی چارەسەری گەل، سیستەمی کۆنگرە وەك گونجاوترین ئامرازی چارەسەری دەمێنێتەوە. بەگوێرەی ئەوەی لەژێر هیچ هەلومەرجێکدا گەل ژیانی کۆیلایەتی جاران پەسندناکات، هەروەها لێگەڕینی دەوڵەتی میللییش مەترسی قووڵکردنەوەی بێچارەیی لەخۆوە دەگرێت، ئەوا گونجاوترین ئامرازی چارەسەری دیموکراتییانە کۆنگرەی گەلە.

سەرەکیترین پرس کەپێویستە پرسیار بکرێ ئەوەیە، ئایا دەشێ دەوڵەتی نەتەوەیی و دیموکراسی گەل بەیەکەوە لەئارادابن. لەچەندین وڵاتی ئەوروپاو پێکهاتەی فیدراڵی ئەمریکا چەندین نموونەمان بەرچاو دەکەوێ کە وەڵامی ئەرێنیمان (پۆزەتیف) دەدەنەوە. هەرچەندە دەوڵەتی میللیگەرایی بۆرژوا، بەشێوەیەکی زێدەڕۆ سنوورەکانی دیموکراسی بەرتەسك بکاتەوە، دیسان گۆڕەپانێکی گرنگی دیموکراسی بۆ گەل دەمێنێتەوە. دەوڵەتەکانی حوکمڕانی سەرکوردستان، لەسەرووی هەمووشیانەوە تورکیا، بەهۆی پێکهاتەی ناوەندی (یونیتار)ی سنوورنەناسیان، شانسێکی ئەوتۆ بۆ ئیرادەی دیموکراسییانەی گەل ناڕەخسێنن. گوێپێنەدان و بەرکەنارکردن سیاسەتی سەرەکی ناوخۆیە. ئەم رەوشەش بەردەوام یاخیبوون و سەرکوتکردنی گەل لەگەڵ خۆی دێنێتەئاراوە. بەئامانجی کردنەوەی ئەو گرێکوێرەیەی هاتۆتە ئاراوە، دەبێ دەسەڵات و هێزی بڕیارگرتنی کۆنگرەی گەل پێشبخرێت. تاوەکو دەوڵەتە حوکمڕانەکان بەرەو رێککەوتن دێن، بەردەوام پێشخستنی دەزگا دیموکراتییەکانی گەل کەلەدەرەوەی دەوڵەتن ئەرکێکی دەستلێبەرنەدراوە. هەنگاونەنان بەئاراستەی میللیگەرایی و ئاواکردنی دەوڵەتێکی رکابەر، پێویستی بەملکەچکردن بۆ ستاتۆی هەنووکەیی نییە. بەپێچەوانەوە بۆئەوەی ململانێی میللیگەرایی دوولایەنە بەربەست بکرێ، بەردەوام پێویسی بەپێشخستنی کۆمەڵگای مەدەنی و ئامرازەکانی دیموکراسی هەیە. تەنیا هێشتنەوەی کێشە گەورەکانی کۆمەڵگا بۆ ئەو دەوڵەتەی پێشتر ئاواکراوە یان تازە ئاوادەکرێ رێگا لەپێش زیاتر گەورەبوونیان دەکاتەوە. بەسانایی دەوڵەتی تازە ئاواناکرێت، ئەگەر ئاواشبکرێت ناتوانێ کێشەکان چارەسەر بکات. بیست و دوو دەوڵەتی عەرەبی ئاواکرا: کێشەکانی عەرەب لەجارانیش قورستر بۆوە. ئەو کێشانەی دەوڵەتە نەتەوەییەکانی ئەوروپا خوڵقاندییان، تەنیا لەرێگای یەکێتی ئەوروپاوە کەوتۆتەسەر رێڕەوی چارەسەری. وڵاتە یەککگرتووەکانی ئەمریکا گوزارشت لەیەکێتی دەوڵەتی ٥٢ ویلایەت دەکات. واتە زۆربوونی دەوڵەت لەچارەسەرکردنی گرفتەکان زیاتر، رۆڵی زیادکردنی کێشەکان دەبینێ. دیسان کاتێك دەوڵەتی کۆن توانستی چارەسەرکردنی بەدەستەوە نەما، سەرەکیترین ئامرازی چارەسەری پەنای دەبردرێتەبەر کۆنگرەی گەلە کەدیموکراسییەتێکە لەتیشکۆی دەوڵەتدا نییە.

وڵاتە پێشکەوتووەکان دوای ئەزموونی شەڕێکی درێژخایەن ئەم مۆدێلەیان پێشخستووە. دەوڵەتەکانی دیکە هێشتا لەدەرککردن بەم شێوازەی چارەسەری دوورن. ئەم شێوازە بەقەرەبوودان لەدەوڵەتی ناوەندی لەقەڵەمدەدات. لای ئەوان تاوەکو رزین و پووکانەوە درێژەدان بەدەوڵەتی نەتەوەیی ناوەندی بەواتای وڵاتپارێزی و وابەستەیی پیرۆزدێت بەدەوڵەتەکەیان. هەروەکو لەیۆگسلافیا، ئێراق و تەنانەت دوورگە بچووکەکەی قوبرس بینرا، ئەمجۆرە چەمك و بیرۆکانە لەکۆتاییدا رووبەڕووی ئەنجامێکمان دەکاتەوە کەچاوەڕوانی نەدەکرا. کۆماری تورکیا هێشتا لەتێگەیشتنی رۆڵ و ئەرکی دیموکراسی دوورە. بەردەوام وەك رکابەرێکی خۆی دەبینێ. سەرباری ئەوەی لەدامەزراندنی کۆماردا کوردان ئەندامی بنەڕەتی بوون، بەڵام کۆمار لەو باوەڕەدایە کەلەرێگای

نکوڵیکردنەوە لەکێشەکە رزگاری دەبێت. ناخوازێ لەرۆڵی مێژوویی و ئەمڕۆی کوردان تێبگات و دانی پێدابنێت.

بەسووربوونەوە دووەمین مۆدێلی ئێراق و یۆگسلافیا دەسەپێنرێ. لەمەشدا بڕوای بەگەورەیی وڵات و هێزی سەربازییەوە هەیە. کەچی ئەگەر ئەوە بەراوردبکرێ کەبەگوێرەی ئەوەی ئێرلەندای بچووك بەرامبەر ئینگلتەرا، چاچانەکان بەرامبەر روسیا چیانکرد، ئەوا باشتر دەرك بەرۆڵی کوردان دەکات. کاتێك بە ئەندازەی بەردەوام نەبوون و کورتخایەنی رێگەچارە سەربازییەکان بەها قورسەکەشی رەچاوبکرێت، ئەوا دەرك بەوەدەکەن کەپێشخستنی رێگەچارەی دیکە چەندە بایەخدار و گرنگە. چل ساڵ قوبرس لەناو بێچارەییدا هێڵدرایەوە، چ دەسکەوتێکی لێکەوتەوە؟. زیانەکانی هێندە زۆرن کە لەژمارنایەن.

لەکاتێکدا بەرەو چارەسەری کۆنگرە دەچین، پێویستە بەشێوەیەکی کاریگەرو سەرنجڕاکێش رۆڵی ستراتیژی کوردو کوردستان نیشانی دەوڵەت و کۆمەڵگای تورکیا بدرێ. ستاتۆیەکی کوردستان کەبەرامبەر تورکیا بەکاربهێنرێ بەردەوام دەبێتە کێشە، زیانی ئابووری و هەڕەشەیەکی سیاسی و سەربازییە. ئەمە مسۆگەر بووە کاتێك دەوڵەتی فیدراڵی کوردی میللیگەرایی ـ خێڵایەتی لەباشووری کوردستان ئاوابکرێ ئەوا کاریگەرییەکەی هەمیشەیی دەبێت. هەربۆیە ستاتۆی ئێستای کوردستان بەخێرایی بەو رەوشە گەیشتووە کەدژی کۆماری تورکیا کێشە بخوڵقێنێ. ئەگەر رێگەچارەی دیموکراتییانە نەگیردرێتەبەر ئەوا بزووتنەوە نەتەوە پەرستییەکان دەبنە ناچارییەك. قۆناخێکی بەمجۆرەش دەبێتە ئیسرائیل ـ فەلەستینێکی نوێی پەنجا ساڵی. ئەمجارە ئەوەی لەمزووەوە لەئێراق روویداوە، هەروەها ئەو مەترسییەی کە لەئەنجامی ئەزموونی "PKK" لەتورکیا روویداو هەروەکو دەزانرێ دژواربوو، ئەمجارە لەمیانەی ئامادەکاری و پلاننامەی بەرفراوان بەشێوەیەکی بەربڵاوترو دژوارتر دەکەوێتەگەڕ. لەوانەیە دەوڵەت بڕوای بەسیاسەتی باوی سەرکوتکردن بێ. بەڵام تەواو نازانرێ کەپرۆژەی رۆژهەڵاتی ناوینی گەورە چی لەگەڵ خۆی دێنێ. سەری بۆ هەرجۆرە مەترسییەك کراوەیە. وەرگەڕانی رۆڵی ستراتیژی کوردان بەرامبەر بەتورکیا، ئەنجامی زۆرگرنگ لەگەڵ خۆی دێنێ. چەندین گفتوگۆو داواکاری سەبارەت بەتورکیا دەکاتە رۆژەڤ. کاتێك ئەمە رەچاوبکرێ کەتەکتیکی سەرکوتکردن و خەڵەتاندن خێرا ئەنجامگیرنابێ، ئەوا ئاشکرایە کەهەڵگیرسانی ئاگرێکی نوێ دەبێتە مەترسییەکی چاوەڕوانکراو، ئینجا ئەمە کورتخایەن بێ یان درێژخایەن.

ئیتر لەمە بەدواوە دەبێ ئەوە پشتگوێ نەخرێ و رەچاوبکرێ کەهەر هێزو دەوڵەتێك لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەمریکاو ئیسرائیل رۆڵی ستراتیژی کوردان هەڵدەسەنگێنن. ناسوودەبوون لەمیانەی پەسندکردن و سەپاندنی تیرۆریستی "PKK" بەسەر دونیا خۆخەڵەتاندنە. بە پێچەوانەوە ئەمە هۆشیارکردنەوەی جیهانەو سەبارەت بەتورکیا کردنیانە بەخاوەن داواکاری. ئایا لەم پێناوەدا قەرەبووی سیاسی و ئابووری کەم پێشکەشکرا؟ ئاشکرایە کە ئەمە رێگایەکی چەوتە. هەروەها کوردان بەهیچ شێوەیەك شایستەی ئەمجۆرە مامەڵەیە نین. دیسان پێشکەوتنێکی سامناکتر، لەم زووانە شتێتری

دێتەسەر ئەو دەوڵەتە فیدراڵییەی تورکیا لەپێناو شەرکردن دژی بزووتنەوەی ئازادی کە "PKK" رێبەرایەتی دەکات دیاری هێزە خێلایەتییەکانی کوردانی کرد. لەباکووریش بۆئەوەی کوردان نەبنە لایەنگرو هەواداری "PKK"بەوە نەوەستا کەنزیکەی سەد هەزار جاشی مووچەدار چەکدار بکات، بەڵکو لەناو دەوڵەتدا پێگەیەکی زۆریش بەسەرپەرشتیاری تەریقەتە میللیگەرا سەرەتاییە دواکەوتووەکان بەخشی. ئەم هێزانە دەرفەتی دروستبوونی دووەمین ئێراق دەرەخسێنن. هەروەها ئەمە لەگەڵ تەواوی بنەماکانی کۆمارگەرایی و دیموکراسی ناکۆکە. کوردستانێك کەئابوورییەکەی ئیفلیجکراوە ئەگەر بەرامبەر تەواوی ئەم گۆڕانکارییانەی ئەتەقێتەوە چی بکات؟.

لەقۆناخی ئیمرالیدا بۆ بەلاوەنانی ئەم داسەپاندنە بێواتایە هەوڵ و کۆششمان دا. ئازانرێ تا چ رادەیەك دەرك بەمەکرا. حکومەتە نوێکەی پارتی دادو گەشەپێدان (AKP) بەشێوەیەك کێشەکە بەبێدەنگی تێپەڕدەکات کەهیچ حکومەتێك نەیتوانیوە. وەها مەزندە دەکات لەمیانەی بەجێکردنی هێزی تەریقەتی نەقشبەندی لەناو دەوڵەتدا دەتوانێ کێشەی کورد بەربەست بکات. لەهەڵبژاردنەکاندا دەوڵەت هەمووجۆرە یارمەتییەکی بەم هێزانە بەخشی بۆئەوەی هەڵبـژێردرێن. هەڵەیەکی ستراتیژی دەکرێ، کاتێك لەم زووانە ئەنجامەکەی بەدەرکەوت بەرپرسیارەکان دەکەونە رەوشێك ناتوانن حیساب بدەن.

لەتورکیا کۆسپی گەورە خرایە بەردەم لێکەڕینەکانمان بۆ چارەسەرییەکی دیموکراتییانەی هاوبەش، ئاشکراش بوو کەدەوڵەت سەرچاوەکەی بوو. هەم لەناوەوە هەم لەدەرەوە کۆسپ خرایە پێش یەکێتی هێزە دیموکراتییەکان. لاتەریککردنی دیموکراسیخوازەکانی کوردانیان وەك پێویستییەکی ئاسایشی میللی لەقەڵەمدا. تەواوی ئەمانە هەڵەیە؛ سووربوونە لەسەر پاراستنی ستاتۆو بێچارەیی. وەها مەزەندە دەکەن گەلی کورد ناتوانێ رێگای خۆی دیاری بکات. چاوەڕوانی ئەو رۆژە دەکرێت لەژێر سایەی برسێتی و ستەمکاریدا تەسلیم ببێت. هێزەکانی ئاسایش و دیپلۆماسی تاوەکو ئێستا لەپێناو ئەم ئامانجەی شانبەشانی ئابووری و سیاسەت، سیاسەتە کۆمەڵایەتییەکانیش پراکتیزەدەکەن. هەموویان لەژێر سایەی یەك ستراتیژیدا، لەمیانەی دووڕیانی یان تەسلیمبوون یان مردن گەل رووبەڕووی یەکتر دەهێڵێتەوە. حکومەتی A K P هێزی ئایین و تەریقەتەکانیشی خستۆتە سەر ئەم سیاسەتە. ئەو ئاستەی پێیگەیشتووە هەم هاندەرو بزووێنەرە، هەم سووربوون لەسەر چەقبەستبوون نیشاندەدات. تەواوی بانگەوازییەکانی "ئاشتی و چارەسەری دیموکراتییانە" بێ وەڵام مایەوە. هەڵوێستێك کە لەهیچ بزووتنەوەیەکی هاوشێوە چاوەڕواننەکراوەو سوودی بۆ هەموو لایەنێك هەیە بێ وەڵام مایەوە. ئومێدیان یەکینەکانی ئەمریکا لەئێراق و پارچەبوونی "PKK" بوو. کاتێ چارەسەرییەکی دیموکراتییانەی هاوبەش پێشنەکەوێت، ئەو چارەسەرییەی دەکەوێتەگەڕ پۆزەتیف ترینیان دەبێتە پێشخستنی دیموکراسی خۆمانە، لەمیانەی هێزی خۆییەوە، ئیتر ئەوەی دەکەوێتە رۆژەڤ رێگەچارەی کۆنگرەیە.

پێویستە گەلی کوردستان لەتەواوی پارچەکان و دەرەوەی وڵات لەپێناو چارەسەری کۆنگرە سەفەربەر بێت. لەو چوارچێوەیەی پێناسەکرا بەرامبەر بەدواگرووپی دەرکەوتووە کۆبوونەوەی کۆنگرەی نائاسایی کۆنگرەی گەل جێگای باسە. کۆنگرە بەشێوەیەکی بەرفراوان گۆڕانکارییە ناوخۆیی و دەرەکییەکان هەڵدەسەنگێنێ. بڕیارەکانی پێویست سەبارەت بەمەسەلە ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی، یاسایی، ژینگەپارێزی، راگەیاندن و پاراستنی خود وەردەگرێ. کۆنسەیەکی بەڕێوەبردن ئەرکدار دەکرێت. چاوەڕوانیکردنی پارچەبوون خەیاڵێکی پووچە.

ئیتر لەهەر پارچەیەکی کوردستاندا بەتەواوی ئەو هێزەی هەیەتی لەپێناو چارەسەری، کۆنگرە خەبات دەکات. لەجیاتی ئەو پەرلەمانە نیشتمانییەی داخراوەو پارتە سیاسییەکانی قەدەغەکراون بەڕێوەبەرایەتییە خۆجێییە دیموکراتییەکان سەفەربەردەکرێت.

لەهەر گوندو گەڕەکێك یەکینەکانی بەڕێوەبەرایەتی خۆیی هەڵدەبژێردرێ و دەکرێتە بەرپرسیار.

لەمیانەی رێگەچارەی دیموکراتییانەوە تەواوی ژیانی گەل رۆشندەکرێتەوە. رێگە درێژخایەنەکانی چارەسەری نیشاندەدرێ. هێزی بڕیاری کۆنگرە لەژێرسایەی هەلومەرج و تواناکاری گونجاودا پراکتیزە دەکرێ. چەندەی بکرێ پەروەردەی خودی گەل ئەنجامدەدرێ. گەل وەك سوالکەرێکی دەوڵەت بەجێناهێڵرێت. دەرفەت بەو یاریانە نادرێ کە لەرێگای برسیکردنەوە گەل راو دەکات. کاتێك هێرش بکرێتە سەر مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە کولتوورییەکان خۆی دەپارێزێ. چۆلکردنی گوندی نوێ بەربەست دەکرێ، ئەوانەی پێشتریش چۆلکرابوون سەرلەنوێ ئاوەداندەکرێنەوە. لەرێگای هەمووجۆرە هاوکارییەکەوە تەگبیر بەرامبەر بەبرسێتی وەردەگیردرێ. لەهەموو بوارێکەوە رێکخستنی نوێ پێشدەخرێت. هەنگاو بۆرێکخستنێکی بەرفراوانی کۆمەڵگای مەدەنی دەهاوێژرێ. قوتابخانەکانی پەروەردەی دیموکراتییانە لەهەر گۆڕەپانێکی نیشتەجێبوونی دانیشتوان سەبارەت بەبابەتی دیموکراسی گەل پەروەردە دەکات.

رێگەچارەی کۆنگرە لەگەڵ هەر دەوڵەتێك بۆچارەسەری ئامادەدەبێت. لەجێگای فشاری میلیگەرایی و نکوڵیکردن، بەسووربوونەوە ئاشتی و برایەتی بەبناخە دادەنێت، ئەوبڕارانە دەسەپێنێ کەجوداخوازی و توندوتیژی لەخۆوە ناگرێت. هەروەها ئەوە نیشاندەدات کەبەرامبەر هەر هێرشێك دەتوانێ خۆی بپارێزێ. تەواوی ئەم کۆششانە نەك جوداخوازی، بەڵکو بەواتای تۆکمەکردنی یەکێتییەکی راستەقینەدێت. بەسووربوونەوە جەخت لەسەر ئەوەدەکرێتەوە کەبەرپرسیارانەترین رێگایە بۆ دەرفەت نەدان بەتراژیدیای نوێ. چەندەی دەوڵەتەکان هەوڵی سەرکوتکردنی ئەمجۆرە کۆششانە بدەن، ئەواخۆی بەهێزتر دەکات و وەڵام دەداتەوە. ئەو گەلەی لەژێر هەلومەرجێکی زۆر سەختدایە لەهەموو کاتێك زیاتر بەرێکخستەیەو خاوەن هۆشیارییەو چالاکی دیموکراتییانەی خۆی بەرزدەکاتەوە. تائەو رادەیەی نەکەوێتە ناو هەوڵەکانی میلیگەرایی و پیلانگێڕی، لەئەنجامدانی هەمووجۆرە چالاکییە کۆمەڵایەتی، سیاسی، یاسایی، هونەری، راگەیاندنی و پاراستنی خود دوودڵ نابێ. لەکاتێکدا هێڵە گشتییەکانی قۆناخی نوێ بەمجۆرە دیاریدەکەین کەبەرێگەچارەی کۆنگرە

پێناسەمان كرد، ئەوا بەرلەوەی تراژیدیا سەرهەڵبدات بانگەوازی بۆهەركەسێك دەكەین هەستیاربێ و لەپێناو چارەسەری كۆمەك بكات و رۆڵ ببینێ، ئەمەش بەئەركێكی مێژوویی دەبینین. شانبەشانی ئەو كورتە هەڵسەنگاندنەی سەبارەت بەپێناسەو پێشكەوتنی كۆنگرەی گەل ئەنجامماندا پێویستە بەشێوەیەكی وردتر هەندێ بابەت تاوتوێ بكەین.

مەسەلەی یەكەم، كێشمەكێشی دەسەڵاتی ناوخۆیە كە لەیەكەمین كۆبوونەوەی كۆنگرەی گەلدا دەستیپێكردووە. لەكاتێكدا گۆڕانكاری ــ وەرچەرخانێكی مەزنی تیۆری، سیاسی و پراكتیكی بۆ چارەسەری دیموكراتییانە رەخساوە. ئەو هەڵوێستانەی سەریانهەڵداوە، بەشێوەیەكی زۆر بوێرانە روونەبێتەوە كەلەراستیدا دەرك بەوە نەكراوە كەسیاسەتی دیموكراتییانەو سیاسیبوون لەناو "PKK"دا بەچ واتایەك دێت و یاخود چۆن بەلاوەنراوە. پێشتر جەختم لەسەر ئەوەكردبۆوە ئەوجۆرە شێوازەی ئەزموونی سیاسی كەبۆتە مۆلكی چارەگە تەمەنێك پێویستی بەشیكردنەوەیەكی چڕو رەخنە ــ رەخنەدان هەیە. هێزی ئەم هەڵوێستە پێرپێریەتی دەسەڵات (احباب چاوشی) نیشاندەدات كەرێسا ناناسێ، گوێ بەهەلومەرج نادات، دەرك بەوە ناكات چی لێدەكەوێتەوە، لەناوەڕۆكدا سیاسی نەبووەو ئەماتۆرە. تایبەتمەندێتی ئەو كەسایەتییانەش نیشاندەدات لەجیاتی سەركەوتن لەئەركەكاندا خۆی دەخاتە ناو قاڵبە ئایدیۆلۆژییەكان، یاخود خۆی خستۆتە ناو ئارەزووی هەرزانەوە.

لەم هەڵوێستانەدا بیانی و بێ ئاگا نیم. دەشێ وەك بەردەوامی هەڵوێستی ئەو كەسایەتییانە ببینرێ كە لەپێكهاتەی یەكەمین گروپی ئاواكردنی "PKK"دا ئەم شێوازانە دەستیپێكرد، لەدوای راگەیاندنی پارت بەردەوام بوو، لەقۆناخی ١٥ ی ئاب كەوتوونەتە ناو هەڵوێستێكی تادوارادە كەیفی (میزاجی)یەوە كەتائێستا روونەكراوەتەوە، لەقۆناخی ١٥ ساڵەی شەڕیشدا بەهیچ جۆرێك بەرپرسیارێتییان جێبەجێنەكرد. هەڵەی منیش ئەوەیە، لەژێرناوی "رزگاركردنیان" تادوارادە بەشێوەیەكی هەڤاڵێتی لەچوارچێوەی راستینەی دەزگاو رێساكان هەڵوەستەم لەگەڵ كردن. بەردەوام لەمیانەی لۆژیكی "دەبنە خاوەن ئەزموون و چاك دەبن" لێیان نزیكدەبوومەوە. ئەنجام ئەو رەوشە بوو كەتێیكەوتم.

دیسان لەقۆناخی ئیمرالیشدا بەهەڵە هەڵسەنگاندنی رەوشی من، لەمن زیاتر بۆ ئەوكەسانە جێگای ئێشەو پەژارەیەو بەهایان دەكەوێ، كە كەوتوونەتە ناو ئەم هەڵوێستانەو بەهەرزانی بوونەتە ئامراز. كەچی ئاگادارم كردبوونەوەو چەندین نموونەم نیشاندابوون. دوای پارچەبوونی لاشەم دەتوانن هەندێ شت بكەن؛ هەندێ شتیش هەیە لەژێر خاكیش بم ناتوانن ئەنجامی بدەن؛ دیسان دووبارەی دەكەمەوە ئەی ئەمگوتبوو: تەنیا بتوانم هەناسە بدەم هەندێ شت هەیە ناتوانن بیكەن. شاخەكان لەدوو بواردا كاریگەریان هەیە: هەم بۆ ئازادكردن، هەم بۆ بەناژەڵكردن. دیارە لایەنی ئازادكردنەكەی بەهەڵە هەرسكراوە. هەم "PKK"، هەم دەوڵەتە پەیوەندیدارەكانم ئاگادار كردبۆوە. یاریكردن بەمن سوودی بۆهیچ كەسێك نابێ. هەرگیز لەو ناسنامەیەم ناكەومە گومان كەلەبەرامبەر راستییەكان

هەرشتێکی لەتوانایدا بوویێت کردوویەتی. هەرچەندە وەکو یەکێکی پێچارەو داماو ببینرێم، بەڵام داخوازی ئەوەشم کردبوو تاوەکو بزانرێ کە وەها نیم. هەروەها داخوازی زانینی ئەوەشم کردبوو ئەگەر بەشان و شەوکەتیش نەبێ، ناتوانرێ بەبێ کەرامەت دابنرێم. بەڵام لەپێناو شێوازی شەڕو ژیانی خۆیان لەهۆش خۆ دەچوون. دیسان دەردەکەوێت ئەوەی بەشێوەیەکی پێگەیشتوو و ئاقڵانە رەفتاری کردووە خۆم بووم، هەر دەبووایە خۆم بم.

راستینەی کۆنگرەی گەل بەردەوام دەبێت کە لەدەرەوە دەوڵەتەکان، لەناوەوەش "لایەنەکان" خواستیان لە پەلوپۆی بخەن، بادەوڵەتەکان بۆدواتر بەجێبهێڵین. ئەوانەی خۆیان بەلایەن بەناو دەکەن نابێ بۆ ساتێکیش لەبیربکەن کە تاکە شتێك دەتوانێ رزگاریان بکات. ئەویش راستینەی سەرکەوتنە لەجێبەجێکردنی ئەرکەکانی سەرشانیان. کارچەندە قورس، گرنگ یاخود سادەو بێ بایەخ بێت، بەپیرۆز پەسندکردنی لەپێناو سەرکەوتنە. من بانگەشەی ئەوە دەکەم: تۆ بڵێی ئەوانەی رێگایان لەپێش ئەم رەوشە کردۆتەوە خاوەنی ئەو مەردایەتییەبن بۆ تاکە رۆژێکیش بێ بۆرزگارکردنی کەرامەتی شۆڕشگێڕی خۆیان بەهای ئەو خەبات و کۆششەمان بزانن کەئەنجاممانداوە؟ لەکاتێکدا من لەکونێکی دوو سانتیمەتری بەناستەم هەناسە دەدەم و لەپێناو ئەو بەهایانە لەشەڕی پاراستنی کەرامەتی گەلەکەمان هەوڵی ژیاندەدەم، بەهەزارو یەك زەحمەتییەوە هەوڵدەدەم یەکێتی و ئارامی و پەیکەرو ئیرادەم پەرتەوازە نەبێ ـ رووبەڕووی ئەو زەحمەتییانەی تەنانەت ناقوڵاترین کەسایەتیش دوای سێ رۆژ کۆتایی بەژیانی خۆی دێنێ ــ تۆبڵێی ئەم هەڤاڵانە چۆن کەرامەتی خۆیان دەپارێزن، بەشێوەیەکی ئاقڵانەو هەوڵێکی سەرکەوتووانە دەتوانن ئەنجامی بدەن؟.

لەم پێناوەدا بیرمان کردەوەو پێشنیازمان کرد. بڕوام بەوە هێنابوو لەمیانەی بەدەزگابوونێکی لەجۆری کۆنگرەی گەل لەنوێبوونەوەیەکی راستەقینەدا سەردەکەون و کەرامەتیان دەپارێزن، چاوەڕوانیم دەکرد. پێویستە شتێکی دیکەشتان بێنمەوە یاد: گوایە ئەمجۆرە شەڕانەی دەسەڵات پیسترین مردن لەگەڵ خۆیدادێنێ. باهیچ ئارەزووی لێنەکەن. لەکاتێکدا ئەرکی مەزنی بەقەدەر شاخیان لەپێش وەستاوە، ئایا مرۆڤ دەتوانێ ساتێکی خۆشی بۆ ئەم "پاریانەی بێزەنتییەکان" تەرخان بکات؟. جارێکی دیکە لەمیانەی گووتەکانی تاوانبار ــ بێتاوان، تەنانەت سیخوڕ ــ ئاژاوەچی و کودەتا بیانوو نەبیننەوەو شتەکان روونەکەنەوە. تەنانەت بەمجۆرەش بێت، نابێ پێڕەو لەپەلوپۆخستنی چارەنووسی گەلێك بێت. دووچاری سەدان نموونەی بەمجۆرە هاتم. بەڵام نەمهێشت تاکە لەکەیەکیش بەئەرکەکانی ئەو ساتەوەختە بکەوێ. هیچ کەسێك بەئەنقەست ناکەوێتە ئەم شەڕەوە کەدەزانێ دەیدۆڕێنێ. ئەم لایەنانە کاتێك بە ئەنقەست کەوتنە ناو شەڕێك کەئەوەك تەنیا خۆیان، بەڵکو هەموو کەسێك و گەلەکەمان دووچاری زیان و دۆڕاندن دەکات چ ئومێدێکیان هەبوو؟ تەنانەت لایەنێك سەرکەوێت، لەخیانەت خراپتر بیریان لەوە کردۆتەوە کە ئەم دەسکەوتانەی چۆن هەڕاج دەکات؟

لایەنی سەیرتری مەسەلەکە ئەوەیە، چۆن جورئەتیان کرد بەناوی من، لەناو گۆشەگیریدا بمخەنە ناو گۆشەگیرییەکی دیکە کەتێگەیشتنی ئاستەمە. پێویستە ئەو ئاسنامانە خۆیان بناسن و بەشێوەیەکی

راست ئەم مەسەلەیە روونبکەنەوە. مرۆڤ چۆن ئەو دایکەی شیر بردەکات کە رۆژانە مەمەی دەمژێت؟ باسی چیرۆکی شەڕی خۆم بۆکردن لەگەڵ دایکم. دەرکی پێدەکرێت و هۆکاری مێژوویی خۆی هەیە. ئەی هۆکاری ئەم هەڤالانە چییە؟ ئەدۆست ئەدوژمن شتێکی لەبارەی بێ بەهابوون و بێ بایەخی من نەگوتووە. ئەی ئەم ناسنامانە پشتئەستوور بەکێ و بەچی باسی بێ بایەخیم دەکەن، یان دەخوازن وەهام لێبێت؟ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە بۆ پێشکەوتنیان زۆر گرنگە.

بەبیر ئەوکەسانە دێنمەوە کە کەوتوونەتە ناو ئەم رەوشەوە، یان لەوانەیە بەزانینەوە یان نەزانینەوە بکەونە ناو پێگەیەکی هاوشێوەوە. بەشداریکردن لەدۆزی کەرامەتی گەل پێویستی بەمرۆڤی شەرەفمەند، خۆبەخت و خاوەن بانگەشەهەیە. ئەم توانستەیان نەبێت بالەسەرەتاوە بەشداری نەکەن، پلەوپایە وەرنەگرن. باهیچ کاتێک لەبیرنەکەن کەگەڕان بەدوای کورسی و دەسەڵاتخوازی دوژمنایەتیکردنی دیموکراسییە، بەبێ پایەش ئەوەستن. چونکە ئەویش نەبوونی بانگەشەیە. نکوڵی لەوەش دەکەن کە بەشێوەیەکی گونجاو رەفتار لەگەڵ دیموکراسی نەکراوە؟ دەرفەتی بەدوا داچوونی هەندێ گۆڕانکاریم بۆرەخسا. ئەو پێڕەوانەی پراکتیزەکراون، تەنانەت پادشاکانیش پەیڕەوی ناکەن. شکاندنی ئیرادەی گەلێکی ئامادە چۆن روونده‌کرێتەوە؟ چۆن دەتوانن تاوەکو ئێستا لەمیانەی داخراوبوون بەرووی دیموکراسی لەناو ئێمەدا بژین؟ ئیتر پێویستە لەدیموکراسی تێبگەن. گەورەترین کادیرە کۆنەکانی تورکیا لەمیانەی دیماگۆژی و دەسپۆتیزمەوە ناتوانن سەربکەون. لەرێگای ئەو هەرزەکارانەوە چیتان لەدەستدێت کەهێشتا مووشیان لێنەهاتووە؟ بەزەحمەتییەوە ئەم دێرانە دەنووسم. دەخوازم لەمجۆرە شرۆڤانە رزگارم بێ.

دڵنیام کەئەم هەڤالانە لەجێگای من بووانایە چل جار یەکێکی وەك منیان پاکتاودەکرد؛ بەڵام من دیسان لەگەڵیاندا درێژە بەکاروانەکە دەدەم. بەڵام ئەوەشی لێ زیاددەکەم: یاری لەگەڵ من مەکەن. چونکە بەشێوەیەکی سامناك پەرێشان دەبن.

لەرەوشێکی وەهادا نیم بتوانم روونکردنەوەی زێدە سەبارەت بەچەندایەتی و چۆنایەتی کۆنگرە ئەنجامبدەم. جگە لەوانەی ئاماژەم پێکردووە دیسان پێشنیازی خۆم سەبارەت بەهەڵبژاردنی ساڵانەی سەرۆکایەتی دووبارە دەکەمەوە، دوای ئەوەی دووخول لەسەریەك هەڵبژێردرا، تەنیا دوای تێپەڕبوونی دوو ساڵی دیکە دەتوانێ خۆی کاندید بکاتەوە، ئەمەش وەك حوکمێکی گرنگی پەیڕەوی دیموکراتییانەی دەبینم. ئەگەر ساڵانەش نەکرێ، دوو قۆناخ گونجاوە. بەڵام لەپارتی و ئەو دامەزراوانەی پێویستی بەپسپۆڕی هەیە دیاریکردنی ماوە پەیوەندی بەرەوش و پێگەی کەسایەتییەوە هەیە.

ئەنجامدانی کۆبوونەوە گشتییەکانی ساڵانەی کۆنگرە لەچەند هەفتەیەکی مانگی نیساندا بەگوێرەی نەریتە مێژووییەکانیشمان گونجاوە. ئەم پێشنیازەش دووبارە دەکەمەوە. ئێستا یان لەداهاتوو دەتوانرێ شارێکی کۆنگرە دەستنیشان بکرێت. ئەمەش هێزو جددیەتی کۆنگرە دیاری دەکات. دەستەکانی کارگێڕی، دیسپلین و سەرۆکایەتی مەسەلەیەکی گشتییە کەلەلایەن کۆنگرەوە

هەڵدەبـژێردرێ. لەهەڵبـژاردنی دەسـتەی کـارگێڕی دەبـێ گرنگـی بەپێوانـەکان و ئاسـتی بڕیـاربوونی هەڵبـژێردراوان بـدرێ. بەشـێوەی حـەوت کۆمیتـە پێشـنیازی خـەباتی کـارگێڕی (بەڕێوەبەرایـەتی)م کردبوو. دەتـوانێ هـەم لـەناوەوە هـەم لـەدەرەوە ئەندامـەکانی هەڵبـژێرێ. جگـە لەمـە لـەو قۆناخانـەی کۆنگرە لەحاڵەتی کۆبوونەوەدا نییە، بەرامبەر بەو حەوت کۆمیتەیەی خەبات دەکات، دەتـوانێ حـەوت کۆمسیۆنی ئامـادەکردنی بڕیـار لەناوخۆیـدا هەڵبـژێرێ. ئەمانـە لەسـەربنەمای لێکۆڵینـەوە کۆمـەك بەبڕیارو چاودێریکردن دەکەن، پێشنیاز ئامـادە دەکـەن. بـەگوێرەی تایبەتمەنـدێتی هـەر کۆمیتەیـەك دەشێ ڕێکخستنەکانی لەشێوازی کۆمەڵە، فوتابخانـەو یەکینـەکانیان پێوەگرێبـدرێت. بەشـێوەی هـەرەم ئاسا بـەرەوخوار دەتـوانرێ گرێـدراوی کۆمـەڵی فوتابخانـەو یەکینـەکان، بـەگوێرەی بنـەماکانی، ناوچـە، خـۆجێیی، گـەڕەك و گونـد یەکینـە ئـاوابکرێن. لەهـەموو دیموکراسـییەکدا پێویسـتی بەکۆمۆنـەکانی گەڕەك و گوندەکان هەیە. لەمیانەی ئەم قاڵبانـەی ڕێکخستنەوە تـاکێکی جەماوەر نـامێنێ کـە کۆنگرە دەسـتی پێنـەگات و ڕێکینـەخات. بـەگوێرەی ڕەوش دەتـوانێ ڕێگـا یاسـایی و نایاسایيەکان تاقیبکاتـەوە. دەبێ یاساییبوون بەبناخە وەربگیرێت. تەنیا لەمیانەی ڕێکخستنی کۆنگرەوە دەتـوانرێ ئـیرادەی پـارت بەجـەماوەری بکرێـت. دەشـێ یەکینـەکانی پاراسـتن وەك ئـەو یەکینانـە پێناسـەبکرێن کەگرێـدراو بەبڕیارەکانی کۆنگرە پێشـدەخرێ و دەپارێزرێ. پەیوەنـدی لەگـەڵ پارتـە یاسـاییەکان دەشـێ لەئاسـتی هەواداریدا بێت. بـەڕێوەبردنی دامـەزراوە یاسـاییەکان لـەڕێگای فەرمانـەوە ڕاست نییـە. جێگیربـوون و دابەشـکردنی ئەندامـەکان بـەگوێرەی بنـەماکانی ئـەرك و ئاسـایش ئـەنجام دەدرێ و بڵاودەکرێتـەوە. تـەواوی ئـەم مەسـەلانە بـەگوێرەی پێداویسـتییە پراکتیکییـەکان بـەفراوانی ڕوونـدەکرێتـەوەو تـاوتوێ دەکرێ، لەمیانەی هەڵسەنگاندن و بڕیاری بەجێ پڕچەك و بەهێز دەکرێ.

دووەمـین مەسـەلەی گـرنگ سـەبارەت بەچۆنییەتی بـەردەوامکردن و چارەسـەرکردنی نـاکۆکی و پەیوەندییـەکانی نێـوان هێزەکـانی چارەسـەری کـۆنگرەو هێزەکـانی دەوڵەتـە لەکوردسـتاندا. دەبـێ بەبایەخـەوە ئامـاژە بەوەبکـەین کەئـەو ڕێسایەی تـاوەکو ئێسـتا لەشـەڕەکانی دەسـەڵاتدا پـەیڕەوکراوە ڕێسای "یان هەموو یان هـیچ" بـووە. زۆرکـەم ڕێگـا بەدەسـەڵاتی دوولایەنـەو دەستڕۆیی دیموکراتییانـە دراوە. کەچـی ئـەوەی پێویسـتە سروشـتی و ئاسـایی بێـت بەیەکـەوە ژیـانی هێزەکـانی دیموکراسـی و دەسـەڵاتە لـەناو گشـتی پەیوەنـدی و ناکۆکییـەکانی نێوانیـان. لەڕاسـتیدا بەشـێوەیەکی بـاو ڕاسـتینەی کۆمەڵگا بەمجۆرەیـە. بـەڵام دانیپێـدا نانرێت. بەشـێوەیەکی کۆکراوە گوزارشـتکردن و پراکتیزەکردنـی تابلێی چارەنووس ئامێزانە دەبێت. لەهەڵمـەتی ١٥ی ئابـدا ئێمـەش لەسـەربنەمای ڕێسـای "یـان هـەموو یان هیچ" ڕەفتارمان کرد. ئەمڕۆ لایەنەکان باشتر دەرك بەوەدەکەن کەئەمە پێڕەوێکی ڕاست نـەبووە. پێکـەوە ژیـانی هێزەکـانی دەوڵـەت و کـۆنگرە لەهـەمان وڵاتـدا پێویسـتییەکی هەلومەرجـەکانی ئـەم سەردەمەمانە.

نەدەوڵەتـەکان بـەڕۆژێك و دەسـاڵ کۆتاییـان پێـدەهێنرێ، نـەدەتوانرێ ڕاوەسـتەی دیموکراتییانـەی گەل ڕیشەکێش بکرێ و فڕێبدرێ. بەگوێرەی ئەوەی شەڕی بەردەوام بۆ هەردوولاش بـەواتای کاولکاری

مەزن دێت، پرەنسیپ ئەوەیە: ڕێگای ناوین بەیەکەوە ژیانە، کەبوو بەناچاری ئینجا شەڕە. پێویستە لەقۆناخەکانی داهاتوودا لەتەواوی ناوچەکانی کوردستان بەگوێرەی ئەم پرەنسیپە ژیان و شەڕ ڕێکبخەین. بێگومان دەوڵەتەکان سەرەتا دەخوازن ڕێسای "یان هەمووی یان هیچ" پەیڕەوبکەن. بەڵام دەتوانرێ لەمیانەی بەرخودانی خۆپاراستن و دیموکراتییانەوە هەموو هێرشەکان پووچەڵ بکرێنەوە. پێویستە دۆزینەوەی ڕێگای ئەم بەرخودانە ئەرکی سەرەکی تێکۆشانی دیموکراتییانەو سەنتێزی شەڕی خۆپاراستن بێت. لەرابردووشدا قۆناخێکی بەمجۆرە دەرکەوت. بەڵام هەروەکو چۆن لایەنەکان دیموکراتیبوونیان تاقینەکردەوە، شەڕیشیان لەدەرەوەی یاساکان بەڕێوەبرد. ئەو ڕەوشەی ئەمڕۆ فەلەستین ــ ئیسرائیل تێیدا دەژین نموونەیەکی دیکەیە. دووبارەنەکردنەوەی ئەم نموونانە زۆربایەخدارە. لەراستیدا ئەوەی لەقۆناخی ئمیرالیدا خوازیاری پێشنیازکردنی بووم دیالۆگ بوو لەپێناو ئاگربەستێکی دوولایەنی و ڕێککەوتنی دیموکراتییانە. بەسووربوونەوە پشتگوێخرا. هەڤاڵەکانیشم دەرکیان بەگرنگی و بایەخی بابەتەکە نەکرد. بەتەکتیکێکی ئاساییان لەقەڵەمدا. کەچی لەکێشمەکێشی ڕۆژهەڵاتی ناوینیشدا دەرکی پێدەکرێ، جگە لەپێشنیازەکەمان ڕێگایەکی دیکەی دەرچوون لەم ڕەوشە بوونی نییە.

هەروەکو دەزانرێ هەندێ شت لەحکومەتەکەی پارتی دادو گەشەپێدان چاوەڕواندەکەین. نامەشمان بۆ نووسیبوون. بەڵام ئەمڕۆ باشتر ئاشکرابووە ئەو ڕۆڵەی لەگەڵ هێزە عەشیرەتگەراو میللیگەراکانی باشووری کوردستان گێڕایان، بەشێوەیەکی جیاوازتر لەرێگای AKP وە دەخوازن بیگێڕن. ئەو کەمینە بەکرێگیراوە باوەو هەندێ لەکەسایەتییە دیارەکانی کوردان، کەلەکوردستاندا لەریزی پارتەکانی CHP, MHP, DYP, SP دا بوون لەمیانەی ئاراستەکردنەکانی دەوڵەتەوە لە AKPدا کۆبوونەوە. بۆئەوەی DEHAP بسڕنەوە پارەیەکی زۆریان خەرجکرد. پارتی دادو گەشەپێدان AKP بووە ئەدرێسە نوێیەکەی حزبوڵڵاو چەتەکانی ساڵانی ١٩٩٠ ــ ٢٠٠٠. لەژێر پەردەی تەریقەتی نەقشبەندیدا چینی تازەی پارێزەری دەوڵەت پێکدەهێنرێ. ئەمە گۆڕانکارییەکی زۆر مەترسیدارە. گۆڕانکارییەکە هەم بۆ گەلی کوردستان، هەم تورکیا ناوەڕۆکی چارەسەری دیموکراتییانە پووچەڵ دەکاتەوە. لەکوردستاندا بەکاریگەرکردنی تەریقەتگەرایی و جاشایەتی و بەم شێوەیە بەدەستی دەوڵەت پەیڕەوکردنی لەسەر گەل راگەیاندنی شەڕێکی تایبەتی، لەبنەڕەتدا هاودەنگبوونە لەگەڵ خولقاندنی ئێراقێکی نوێ. لەکاتێکدا لەساڵانی ١٩٥٠ کاندا بەکرێگیراوە کوردەکان خرانە ناو دەوڵەتەوە، لەبواری ئابوورییەوە بەهێزبوون و نێوانیان لەگەڵ گەل کەلێنی تێکەوت. ڕاستتر ئەوەیە لەرێگای جیاکاری و خەڵاتی ئابووری ئەم توێژەیان لەسەر گەل کرد بەمزێڕەڤان (پاسەوان). بەشێوەیەکی ڕژێمی ANAP، بەبەرفراوانیش AKP، ئەوکۆبوونەوەیەی دەوروبەرەکەی لەسەربنەمانی میللیگەرای سەرەتایی کوردان و تەریقەتی نەقشبەندییە.

ئەو پێکهاتە کۆمەڵایەتییەی بناخەی دەوڵەتی فیدراڵی ئێراقیش پێکدێنێ خاوەن هەمان خەسڵەت و چۆنایەتییە. بەشێوەیەکی ئاشکرانەکراو بۆرژوازی کورد لەدەرەبەگایەتییەوە دەخولقێنرێ.

رۆژبەدوای رۆژ زیاتر دەرکی پێدەکرێت کەئەمریکا فورسایی خستۆتە سەر ئەم بابەتە. میلیگەرایی کورد بۆ تەواوی گەلانی ناوچەکە، لەسەرووی هەمووشیانەوە لەوانەیە بۆ گەلی کورد رێگا لەپێش کێشەی گەورە بکاتەوە. هەندێ کەمینەی بەکرێگیراوی نەریتی باویش لەناو ئەمانە بەجێدەکرێن. گوایە پارمەتی دەوڵەت دەدەن. بەمەش جاشە چەکدارەکان جاشی ئایدیۆلۆژیشیان لێ زیاددەکرێت. ئەمانە لەپێناو بەرژەوەندی چینایەتی خۆیان بەردەوام زیان بەگەل دەگەیەنن و بەردەوام پێشکەوتنە دیموکراتییەکەی بەربەست دەکەن. لەچەندین شاردا لەرێگای ئەمانەوە شۆرشی چەواشەی دژە دیموکراسی ئەنجامدرا. لەچەندین شارو شارۆچکەدا لەسەرووی هەمووشیانەوە "وان، نورفا، ماردین، ئاگری، بینگۆل، سێرت، بەتلیس، موش، ئادیامان و عەنتاب" لەرێگای هەڵبژاردنە خۆجێییەکان و لەسایەی پاراستنی دەوڵەت و کۆششی بەرفراوانی حکومەت دژە شۆرش ئەنجامدرا. ئەو پارمیەی خەرجکراو ئەو گەمە سیاسییەی پەیرەوکرا دەناسرێ. گەل دەخەنە ئاستی برسیبوون و فریادرەسی ساختەیان پێشکەش دەکرێ. تەنیا لەرێگای برسیکردنەوە پەروەردە ناکرێن، شۆرشی چەواشەش ئەنجامدەدرێ. زۆربەی رەفتارەکانی AKP لەبواری دیموکراسییەوە، بەتایبەتیش سەبارەت بەکێشەی کورد، گومانی گەورەی دروستکردووە. راگەیاندنی کۆنگرەی گەل گوایە"تیرۆریست"ە لەلایەن ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپاوە خەڵەتاندنێکە. ئەوەی دەخوازن ئەنجامی بدەن بەخشینی ورەو هێزی نوێیە بەبەکرێگیراوە کوردە نەریتی و کەمینەکان و درێژەدان بەرەوشی سیخوڕیانە. ئەو رووداوانەی لەئێراق روودەدەن لەم رووەوە ئەزموونبەخشە.

روون و ئاشکرایە هێزەکانی کۆنگرەی گەل هەوڵدەدەن ئەم گەمەیە تێکبدەن. جەختکردنەوەی دەوڵەت لەسەر بەردەوامی ئەو هێزانە دەبێتە هۆی قووڵبوونەوەی پێکدادانەکان. پێویستە دەوڵەتەکان، بەتایبەتیش کۆماری تورکیا، لەجیاتی سیاسەتێك کەلەسەربنەمای پشتبەستن بەم بەکرێگیراوانە بێت، ئاشتی هەمیشەیی و یەکپارچەیی وڵات لەپشتبەستن بەگەل و کارەکتەرە دیموکراتییەکەیدا ببینێتەوە. سووربوون لەسەر بەکرێگیراوە کوردەکان، دەبێتە هۆی قووڵبوونەوەی شەڕو جوداخوازی.

گەلی کوردستان دەرفەت بەکوردستانێك نادات کەلەجیاتی بالادەستی دەرەبەگەکان ببێتە کوردستانی بۆرژوا بەکرێگیراوەکان. پێویستە دیسان جەختی لەسەربکەمەوە ئەم قۆناخە رێك دەبێتە خولقێنەری ئێراق و فەلەستین ـ ئیسرائیلێکی نوێ. بۆرژوازیەکی دروستکراوی کوردان، بەتایبەتیش دەخوازن لەدیاربەکر (ئامەد) بیخولقێنن. گەلەکەمان لەم ناوچەیە هەروەکو چۆن شەرێکی گەورەی دیموکراسی بەرێوەبردووە رێگای بەفاشیزم نەدا، جێگاو دەرفەت بەفاشیزمی سەوزی کوردانیش نادات. ئەم گەلە لەنموونەی حزبوڵلادا ئاشنای ئەو فاشیستانە بووە کەدەمامکی کورد دەپۆشن. هەروەکو چۆن جاش و تەسلیمکارەکان دەناسن. بەوە ناخەڵەتێن کەئەمانە دەمامکێکی هاوچەرختریان پۆشیوە. سەبارەت بەم بابەتە دەوڵەت بڕارێکی زۆر مەترسیدار هەڵدەبژێرێ. لەقۆناخی داهاتوودا سەبارەت بەدیموکراتەکانی تورکیاش دەکەوێتە ناو هەوڵ و بانگەوازی رێککەوتن و جەخت لەسەر چارەسەری

دیموکراتییانـە دەکاتـەوە. زەحمەتکێشـان (رەنجـدەران) و گـەلی کوردسـتان ناکەونـە نـاو ئـەم گەمەیـەو بەسووربوونەوە درێژە بەرۆڵی مێژوویی دیموکراتییانەی خۆیان دەدەن.

ئاشـکرایە هێزەکـانی کـۆنگرەو دەوڵـەت لـەقۆناخی داهـاتوودا دوالیزمێـك پێکـدێنن. نـەبوونی بەدوالیزمێکی پێکدادان لەنزیکەوە گرێدراوی هەڵوێستی دەوڵەتە. ئەگەر هێرش بکاتە سەر تێکۆشانی دیموکراسییانەی گەل و هێزەکانی پاراستنی گەل، شەڕ هەڵدەگیرسێ. کاتێك ئەو هەوڵانـەی رێککـەوتنی دیموکراتییانە بەهەنـد وەربگیرێ کەلەهـەموو ئاسـت و بوارێکدا دەدرێ، بەهـەرحاڵ ئـەوەی هەرمزێـدە سوودمەند دەبێ یەکپارچەیی وڵات و گەلە رەنجدەرەکەمانـە. بۆئـەوەی نەکەونـەوە نـاو گەمـەی شـەڕە کوێرەکانی رابردوو تابڵێی پێویستە هێزەکانی کۆنگرە هەسـتیاربن؛ بـەڵام هـەروەکو بڵێـی زەوتکردنـی مافەکانی تێرناکات دووچاری هێرشیش ببن، هەموو مافێکی پاراستنی بۆدەرەخسێ و بەکاریشی دێنێ. هێزەکـانی دەوڵـەتی فیـدراڵی کوردانیشـی لـەناودا، پێویسـتە لەلایـەن هێزەکـانی تـەواوی دەوڵەتانـەوە قەدەخەنامــە بــۆ دامــەزراوە دیموکراتییــە یاســاییەکان و پارتــە سیاســییەکان دەرنــەخرێ، مۆڵــەت بەتێکۆشـانی ئازادانـەیان بـدرێ و، بەئاگربەسـتێکی دوولایەنـە بگـەن. ئەگـەر ئـەم بـڕارەی رێککـەوتنی دیموکراتییانەو ئاشتی بەبنەما وەربگیرێت، بێگومان هێزەکانی کۆنگرەی گەلیش لەمیانـەی هەڵوێستە ئەرێنییەکانی پشتگیری دەکـات. لەرەوشـێکی پێچەوانـەدا بەرامبـەر هەوڵـەکانی پاکتاوکـاری و قڕکـردن، لەهەر پارچەیەك و لەمیانەی پێڕەوی هەرە گونجاوەوە بەئاستێك دەگات کەراوەستەی دیموکراتییانـەی خـۆی بـەرزتر بکاتـەوەو وەڵام دەداتـەوە. پێویسـتە سیاسـەتەکان و بەڕێوەبەرایـەتی قۆنـاخی نـوێی کۆنگرەی گەل وەك پێویستییەکی گرێدان بەرەخنەدان و بـەڵێنی بڕیاربوونیـان و درێـژەدانی تێکۆشـان بەتاکەرێگای بوون بەمرۆڤێکی شەرەفمەند لەقەڵەم بدەن.

سـێیەمین مەسـەلە هـەوڵی درێژخایـەنی کۆمـاری تورکیـا بـۆ بەتیرۆریست لەقەڵەمـدانی "PKK" کۆنگرەی گەل و دانانی بەنەرکێکی سەرەکییە. هەروەکو زۆرجار ئاماژەمان پێکـردووە، ئـەو سیاسـەتەی بەهاوبەشـی لەگـەڵ ئـەمریکا بـەڕێوەدەبردرێ پـڕ لەتەڵەزگەیـە. پێویسـتە هـیچ کاتێـك ئەگـەری ئـەوە لەبیرنەکرێ کەوەك "بومبەرانگ" بۆیان بگەڕێتەوە. ئەو هێزانـەی گوایـە "PKK"یان بـە تیرۆریست پەسندکردووە ئەو سیاسەتەی پەیڕەوی دەکەن بەشێوەی "لەگەڵ عەلی نابێ، لەگەڵ وەلی دەبێ "یـە و بەهەرحاڵ بەداخوازی و وەستایانەتر دەبن. زۆرباش دەزانـرێ دەخـوازن تورکیـا بـەلاوازی بمێنێتـەوە. باش دەزانرێ بەردەوام دەخوازن کەلێن و مەودا لەنێوان "PKK" و کۆماری تورکیـا هـەبێ و بـەمجۆرە تورکیـا بـەلاوازی بمێنێتـەوە. پێویسـتە بـاش بـیر لەئاکامـە درێژخایەنـەکانی بانگەشـەی تیرۆریـزم بکرێتەوە. پێویستە لەبیرنەکرێ ئەوانەی ئـەمریکا بەتیرۆریست لەقەڵەمی دان دواتـر بـە چ پێگەیـەك گەیشتن. کەچی لەراسـتیدا خـۆ ئاڵانـدن لـەناوی "PKK" بەدەسـتی خۆیـەوە کەوتنـە نـاو تەڵەزگەیـە. راستینەی باکووری ئێراق (باشووری کوردستان) تادوارادە ئەزموونبەخشە.

لەرێگەچـارەی کـۆنگرەی گەلـدا پێویسـتە بـەردەوام باسـی شـوێنگەی کـوردان لەمێـژووی تورکـان و شارستانییەتی ئێران و عەرەبەکان بکرێ. پێویستە رۆڵـی سـتراتیژی کـوردان هـەم روونبکرێتـەوە، هـەم

بخرێتە رەوشێك کەپراکتیزە بکرێ. لەکوردان زیاتر، دراوسێکان پێویستیان بەرۆڵی ستراتیژی کوردان هەیە. فاکتەری یەکلاکەرەوە لەرووخاندنی رژێمی سەدام، بەشێوەیەکی راست لێکدانەوەی بۆ رۆڵی کوردان نەکرد. هەمان مەترسی بۆ دەوڵەتەکانی دیکەی دراوسێش لەجێگای خۆیدایە. کوردان لەپارچەکانی کوردستاندا دەتوانن یەکبگرن و لەنێوان خۆیان بەستراتیژییەکی هاوبەش بگەن. ئەوەی هەرمزێدە کوردان رووبەرووی خۆی بکاتەوە، دووچاری گەورەترین زیان دەبێتەوە. ئەرکی کۆنگرەی گەل بینینی ئەم رۆڵە ستراتیژییەو پراکتیزەکردنییەتی. تاوەکو ئێستا نەبینینی و پراکتیزنەکردنی بەهۆی چۆنییەتی و خەسڵەتی خیانەتی بەکرێگیراوانی کوردە. بەلام ناستەمە لەهەلومەرجە نوێیەکاندا ئەم خەسڵەتە بەردەوام بێت. رۆژبەدوای رۆژ کوردان زیاتر لەو رەوشە نزیك دەبنەوە کەدەرك بەستراتیژی خۆیان بکەن و پراکتیزەو بەرجەستەی بکەن. لەمیانەی ئەو نموونە مێژووییانەی ئاماژەمان پێکرد دەبێ بەشێوەیەکی راست شرۆڤە بکرێ کەکوردان و تورکەکان وەك دوو قەوم بەیەکەوە لەناو پێگەیەکی ستراتیژیدا ژیاون و بەشێوەیەکی هاوبەش رەفتاریان کردووە. کوردان ئەم هەڵوێستەیان بۆئەوە نیشاننەدا لەمێژوو بسڕێنەوە؛ وەك ئەنجامی پێداویستی سیاسەتێکی راستەقینەی بینی. کاربەدەستە گرنگەکانی دەوڵەتی تورکیش بەم شێوە شرۆڤەیان کرد. ئەگەر ئەم ستراتیژییە لەحیاتی تورکان لەگەڵ هێزێکی دیکە پەیڕەو کرابووایە (وەکو دەزانرێ وڵاتەکانی ئێران، عەرەب، ئیسرائیل، یەکێتی ئەوروپا، روسیا، ئەرمەنی، یۆنان و هتد داوایان کردووە) ئاشکرایە کەهەرزێدە زیان بەرنەتەوەی تورك دەکەوت. پێویستە لەمیانەی بانگەشە ساویلکەکانی "تیرۆریستی" ئەمە هاننەدرێت. پاکتاوکردنی کۆنگرەی گەل مەحاڵە. گەروابێ بەخراپترین شێوە میراسەکەی لەلایەن هەندێکی دیکەوە بەکاردەهێنرێ. کوردانیش دەرکیان بەوەکردووە کەدژایەتیکردن، بەتایبەتیش دوژمنایەتیکردنی تورکان، بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانیان نییە. دوژمنایەتی کورد ــ تورك واتای چەقبەستنە لە"بدۆڕێ ـ بدۆڕێ". پەیوەندییەکە سوودی یەکێکیان بەواتای زیانی ئەویتریان نایەت. ئەگەر راستینەکانی دەرەوەی سەردەم بەلاوەبنرێ ئەم پەیوەندییە بەردەوام پەیوەندی "سوودمەند بە ـ سوودمەند بە" یە. بەلام ئەوەی ئەمڕۆ پەیڕەو دەکرێ سیاسەتی "تورك هەموو شتێکە، کورد هیچ نییە" یە.

دەشێ سیاسەتێکی دژی ئەمەش سەرهەڵبدات. واتە "کورد هەمووشتێکە، تورك هیچ نییە". سیاسەتەکانی لەئارادان بۆ ئەم رەوشە هاندەرن. ئاشکرایە کەسووربوون لەسەر ناوزەدکردنی تیرۆریزم و هێرشکردنە سەر هێزەکانی کۆنگرە، بەشێوەیەکی خێرا چەرخی "بدۆڕێ ــ بدۆڕێ" هەڵدەسوڕێنێ. دەبێ باش دەرکی پێبکرێ، بۆئەوەی نەکەوێتە ئەم رێگایەوە هەوڵێکی زۆرماندا. لەبەر هەندێ هۆکاری سادەوە ئەم هەڵوێستە نیشاننەدراوە. هەروەکو چۆن لەم بۆچوونانەشەوە دەرکی پێدەکرێ کەلەم بەرگرینامەیە ئاماژەی پێکراوە، هۆکارە مێژوویی و کۆمەڵایەتییەکان رەچاوکراوە. رێگەچارەی کۆنگرەی گەل (کۆماگەل) گونجاوترین رێگای یەکێتی ئازاد، ئاشتی و رێککەوتنی دیموکراتییانەی یەکێتی وڵات و دەوڵەت و گەلە. دەبێ بزانرێ کەسیاسەتێك بەتەواوەتی کوردان لەئامرازی چارەسەری

دابتاشێ، سەرکێشی هێزە بەکرێگیراو، دژە ــ کۆمارگەراکان و دژە دیموکراسییەکان و تەریقەتگەراکان بکات هەرمزێدە سوودی بۆ کێ دەبێت. بەهەرحاڵ لەمیانەی ئەو سیاسەتەی سەبارەت بەکوردان پەیڕەو دەکرێ دەرکی پێکراوە کەبەراستیش بۆچی هێزە دیموکراسیخوازەکانی تورکیا بێکاریگەر کراون. پەندی سێ مەیموونەکە دووبارە دەکەنەوە "نازانم، نەمبینی، نەمبیست" و فێری ئەوە بوونە بڵێن: سیاسەت، بەتایبەتیش ناتوانرێ سیاسەتی سۆسیال ـ دیموکراتی ئەنجامبدرێت.

ئەنجام، کۆنگرەی گەل لەمیانەی هەڵسەنگاندنێکی راست سەبارەت بەقۆناغ، لەجیاتی بوون بەهێزێکی دیموکراتیك، دەبێ ئەوە بسەلمێنێ کەسووربوون لەسەر کەسایەتی سنووردارو بێچارە بەلاوە دەنێ، لەناو راستینەی دامەزراوەکانی و پێودانگە راستەقینەکانی دیموکراتیبوون لەئەرکەکانیدا سەرکەوتوو دەبێ. دەبێ ئەوە نیشانبدات کە لەسەرکەوتن زیاتر هیچ هەڵوێستێك پەسندناکرێت و، گەمەکانی میللیگەرایی ــ دەرەبەگایەتی پووچەڵ بکاتەوە، بەراستیش وەڵامی پێویستییەکانی تێکۆشانی دیموکراتییانەو شەڕی پاراستنی خود دەداتەوەو، بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە رۆڵی خۆی جێبەجێدەکات.

٣. لەچارەسەرکردنی کێشەی کورد گرنگی رۆڵی هێزەکانی پاراستنی گەل HPG پارێزراوە. وەك رێکخستنێکی جیاواز لەپارتی و کۆنگرە پێویستە مەسەلەکانی پێگەی لەتێکۆشانی دیموکراسییانەو پەیوەندییەکانی لەگەڵ پارتی و کۆنگرەو شێوازی شەڕکردنی روونبکرێنەوە.

هەروەکو دەزانرێ چەمکی شەڕی قەڵەمبازی ١٥ ی ئاب (ئەماخ) پشتی بەئەزبەرەکردن بەستبوو. ئەویش بەشێوەی: کێشە نەتەوەییەکان تەنیا لەرێگای شەڕەوە چارەسەر دەکرێن؛ لەرەوشێکی وەهادا پێویستە تادوایی بەشان و باڵیدا هەڵبدرێ، پەنابیردرێتە بەر خوداوەندی شەڕ. پێویستە وەك شکۆدارترین پرەنسیپ پەسند بکرێ و پێویستییەکانی ئەنجامبدرێ؛ چونکە سۆسیالیزم وەها دەفەرمووێت، ئاشکرایە ئەمە هەڵوێستێکی دۆگماییانە بوو. لەهەڵسەنگاندنی هەلومەرجە واقیعییەکانی کۆمەڵگاو مێژوو دووربوو. تەنیا هەڵوێستێکی بەپرەنسیپانەی لەگەڵ خۆیدەهێنا. تیۆری شەڕ لەمارکسیزمیشدا شینەکرابوویەوە. بەقەرز لەمێژوونووسە دەرەبەگ ــ بۆرژواکانی فەرەنسا وەرگیرابوو. خەباتە سنووردارەکانی ئەنگلسیش لەرۆشنکردنەوەی بابەتەکە دووربوو. بەشێوەیەکی گشتی رۆڵی تیۆری توندوتیژی لەرێکخستنی کۆمەڵگاو دەسەڵات لێتوێژینەوەی سەبارەت نەکرابوو. سەرباری ئەوەی شەڕە نەتەوەییەکان و هێزە باڵادەست و چەوسێنەرەکان بەشێوەیەکی فورس جێگای خۆیان لەکۆمەڵگای بۆرژوازیدا گرتووە، وەك توێژێکی جیاوازی سۆسیالیستی بینرا. تێڕوانین بەم شێوەیە بوو ئەگەر سۆسیالیستی ئەوا شەڕی رزگاری نیشتمانی بەرێوەدەبەیت. لەبەرئەوەی لەبەشی پەیوەندیدارەدا شیکردنەوەی تایبەت بەشەڕمان پێشخست پێویستی دووبارەکردنەوەی نابینم. هەڵسەنگاندنێك لەو بارەیەوە کرا کەتەنیا شەڕو توندوتیژی دەوڵەت و دەسەڵات دەستنیشاندەکات، هەرسیستەمێکی کۆمەڵگا شەڕێکی لەژێردا شاراوەیە، شەڕ شیکارنەکرێت ناتوانرێ دەسەڵات و کۆمەڵگا، تەنانەت ئابووریش بەتەواوی شیناکرێتەوە. لەمیانەی ئەم هەڵوێستەوە ناتوانرێ بگووترێ

کەبەتەواوەتی شەڕ وەك خراپەکاری دەبینرێ. جێگای شەڕو توندوتیژی لەناو کۆمەڵگابوون لێکۆڵینەوەی لەسەردەکرێ. دەخوازین باسی ئەوە بکەین لەئەنجامی شەڕەوە چ دەسکەوتێك بەدەستدێت و چ زیانێکی لێدەکەوێتەوە. بەکورتی شیکردنەوەیەکی سۆسیۆلۆژی ئەنجامدەدرێ.

بەردەوام باسی ئەوەکرا کەقەڵەمبازی ١٥ ی ئاب پێویستییەك بوو، بەڵام پراکتیزەکردنەکەی پڕ لەهەڵەو کەموکورتی بوو. بەشێوەیەکی بەرفراوان رەخنەو رەخنەدانی ئەم قۆناخەی شەڕ درا کەبەئەندازەی قارەمانێتییە گەورەکانی، ساختەکاری گەورەیشی تێداروویدا، هێندەی دەسکەوتەکانی زیانیشی لێکەوتەوە.HPG ش کەوەك بەردەوامی میراسە گەورەکەی لەدوای خۆی بەجێیهێشت، بێگومان لەرەوشێکی وەهادا نییە وەك خۆی درێژە بەشێوازی کۆن بدات. بەڵام نابێ بێ رۆڵ و بێکاریش بمێنێ. بەگوێرەی ئەوەی تاکو ئێستا نەئاگربەستێکی هەمیشەیی و نەئاشتی لەئارادا نییە، بەردەوام کێشەکانی HPG، ئەرکەکانی کەپێویستە جێبەجێیان بکات و پێگەو پایەی چەندایەتی و چۆنایەتی بەردەوام دەبێتە بابەتی شرۆڤە جیاوازەکان.

بۆئەوەی رێگا بەتێگەیشتنی هەڵەدەین پێویستە دووبارە هەڵسەنگاندن سەبارەت بەرۆڵی توندوتیژی لەکوردستان ئەنجامبدەین. رەوشی وڵاتی کوردستان و ئەو کۆمەڵگایەی گەل تێیدا دەژی لەمیانەی یاساکانی فەتحکردن دەستنیشانکراوە. ئەم نەریتەی فەتحکردن کەرەگەکەی بۆ سەردەمی سۆمەرییەکان دەگەڕێتەوەو تا رۆژگاری ئەمڕۆمان هاتووە پشت بەچەمکی "ئەوەی حوکمی بکەیت هی تۆیە" دەبەستێت. حاکمییەت و توندوتیژی لەبناخەی تەواوی مافەکاندا دەبینێ. کێ هەرە دوایی فەتحی کردبێت ئەم وڵاتە، ئەم گەلە هی ئەوە. بەتایبەتیش ئیسلامییەت ئەمە بەفەرمانێکی ئایینی پیرۆزەوە دەبەستێتەوە. میلیگەرایی بۆرژواش بەشێوەیەکی توندوتۆڵ خۆی لەبنەمای فەتحکردن ئاڵاندووە. ئەوەی دەکەوێتە سەرگەلیش، ملکەچکردنی فەتحکردنەکان و گوێڕایەڵیکردنی هەرشتێکە کە دەیڵێن. بەگوێرەی پرەنسیپی شۆڕشگێڕەکان شەڕ بەشێوەیەکی جیاوازتر پێناسە دەکرێ. ئەو شەڕانەی رێگا لەپێش سەرکوتکردن و چەوسانەوە دەکاتەوە رەوا نییە. هەربۆیە مافی فەتحکردن خەڵەتاندنێکە. چونکە ئیرادەی ستەمکارەکان نیشاندەدات. ملکەچنەکردن و بەرخودان ئەرکێکی پیرۆزە. ئەو سووکایەتییەی شەڕ رێگای لەپێش کردۆتەوە تەنیا لەمیانەی کۆتاییهێنان بەملکەچکردن، بەلاوەدەنرێت. شەڕی ستەملێکراوان پیرۆزە، بۆ رزگاربوون لەو سووکایەتییەی دووچاری هاتوون، کاتێك پێویست دەکات پەنابردنیان بۆشەڕ سەرەکیترین ئامرازی رزگارییە.

لەکوردستانی رۆژگاری ئەمڕۆماندا حوکمڕانەکانی دەوڵەت خۆیان بەفەتحکاری سەردەم و زەمانێکی ئەم جوگرافیایە دەبینن. هەمیشەییبوون و حوکمڕانی خۆیان بۆ مافەکانی فەتحکردن دەگەڕێننەوە. خۆیان بەرپرسیاری رەوشی دواکەوتوویی گەل و ئەو رەوشە نابینن کەدەڵێی هەبوونی خۆی لەدەستداوەو لەهەمووجۆرە یەکسانی و ئازادییەك بێبەشکراوە. ئاشکرایە کێشەیەکی مەزن لەئارادایە. ئاومرۆکەکەشی پشت بەتوندوتیژی دەبەستێ. ئەو گەلە هەزاران ساڵە لەسەر ئەم خاکە دەژی و بەکورد بەناو دەکرێن، فەرمووی لەهیچ کەسێك نەکردووەو نەیگوتووە وەرن مەن بخەنە ناو

ئەم رەوشەوە. بەگوێرەی ئەوەی كارەكتەری ئەم سەردەممان دەزانرێ، چۆن ئەم ستاتۆ قورسە بەلاوە دەنرێ؟. ئەمە دوو رێگای هەیە: یان لەرێگای رێككەوتنی دیموكراتییانە، ئەگەر ئەمەش نەبێت، توندوتیژی بەرامبەر توندوتیژی. ژیانێكی بەجۆرێكی دیكە، تەواو پێچەوانەی سەردەمە؛ برسێتییە، بێكارییە، لاڵبوون و بێ كولتوورییە. ئەگەر لەو وڵاتانەی پارچەكانی كوردستانیان لەژێردەست دایە میكانیزمێكی دیموكراسییانە لەئارادابووایە، لەوانەیە پرەنسیپی توندوتیژی جێگای نەبووایە.

راوەستەو كاروانی دیموكراتییانەی گەل بۆكەناڵی چەوت بگوازرێتەوەو لەسەربنەمای بەرژەوەندییەكانی دەوڵەت پووچەڵبكرێتەوە، رێگا لەپێش لەدەستدانی ناوەرۆكەكەی دەكاتەوە. كردەوەكانی رۆژگاری ئەمڕۆمان هیچ پەیوەندییەكی بەدیموكراسییەوە نییە، كەهەرچوار پێنج ساڵ جارێك لەرێگای هەڵبژاردنەوە دەوڵەت بۆ پەرستگایەك دەگۆڕن كەعیبادەتی تێدا دەكرێ. فرە لایەنی بێت یاخود نا، ئەوەی لەرێگای هەڵبژاردنەوە ئەنجامدەدرێ رەواپێدانی دەوڵەت و گۆڕینی بەرێوەبەرایەتی گشتی دەوڵەتە بۆ تەفرەدان. ئەم گەمەیە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا گرێدراوی هێزی زەبەلاحی رێكلامی سیستەمی سەرمایەدرایە كە بەدیموكراسی بەناودەكرێ. بەرهەمی تەفرەدانی كامپانیایەكە كەچل جار یەكێكی ئاقل بەشێت ناوزەد بكەی، ئیتر وەك شێت دەناسرێ.

راوەستەو كاروانی دیموكراتییانە بۆ گەلان بەرلەهەموو شتێك بەواتای خاوەنداریتیكردنی ناسنامەی خۆی و، گرێدان بەئازادی و گەیشتنە بەبەرێوەبەرایەتی خود. هۆشیاری ناسنامەی خۆی پشت بەراستینەی كۆمەڵگاو مێژووی خۆی دەبەستێ. ئەگەر هۆشیاری بكرێت بەرێكخستن، دەبێتە هێز، هێزیش رێگا لەپێش ئازادی دەكاتەوە. تاوەكو گەلان خۆیان رێكنەخەن و نەبنەهێز، ئازادنابن. كاتێك ئازادیش دەبێ گەیشتن بەبەرێوەبەرایەتی خۆی دەبێتە هەنگاوێكی ناچاری و پێویست. ئازادبیت و خۆت بەرێوەنەبەیت، لەگەڵ ئەقڵ و ئەخلاقدا ناكۆكە. كاتێك لەم چوارچێوەیەدا دیموكراسیمان پێناسەكرد، بەجێكردنی هۆشیارییەكی هەمیشەیی ناسنامە لەناو گەل، خەباتی رێكخستنی لەهەموو بوارو ئاستێكداو رێبەرایەتیكردنی ئەم قۆناخە، دەشێ گشتی بەچالاكی و كرداری دیموكراتییانە بەناوبكرێ. دەشێ بەقۆناخی پەرینەوە لەراوەستەی دیموكراتییانەوە بۆ كاروانی دیموكراتییانەش بەناوبكرێ. لەجیاتی گرێدانی گەل بەدەوڵەتەوە لەرێگای ئاوێنەكانی هەڵبژاردنەوە، هەوڵدانی لەپێناو ئازادی و خۆبەرێوەبردن دەشێ تەنیا وەك چالاكی دیموكراتییانە واتاداربێت. ئەگەرنا لەپێناو بەدەستهێنانی كورسی دەسەڵاتی دەوڵەت و حوكمڕانیكردن پاڵپشتی میللەت بەدەستبێنی بەكاریگەرترین زەبر لەدیموكراسی راستەقینە دەدرێت.

لەسەدەكانی نۆزدەهەم و بیستەمدا تێوەگلانی دیموكراسی بۆناو ئەم رەوشەوە، ئەو خیانەتە پێناسە دەكات كەبەرامبەر دیموكراسی ئەنجامدراوە. رەوشی قووڵ و بەرفراوان و بەربڵاوی ئەو خیانەتەیە كە "ژان ژاك رۆسۆ" لەسەدەی هەژدەهەمەوە سەرنجی بۆ راكێشابوو.

بەرێوەبردنی تێكۆشانی دیموكراسییانەی كوردستان لەچوارچێوەی پێناسەی ئەنجامدراو دەشێ واتایەكی هەبێت. ئەگەرنا گەمەكانی هەڵبژاردنی ئەربابەكان لەناوەڕۆكدا هیچ جیاوازییەكی لەگەڵ

کۆبوونەوەی کۆیلەکان و هەڵبژاردنەوەی خاوەنەکانیان نییە کەحوکمڕانییان دەکەن. کاتێك خەباتی دیموکراتییانەی ڕاست ناسنامەی کۆمەڵایەتی گەل، ئازادی و بەڕێوەبردنی خود بەبنەما بگرێت فەراهەم دەبێت. لەکوێ گوندێك، گەڕەکێك و چڤاتی گەل هەبێ، پێویستە لەوێ بەردەوام خەباتی هۆشیارکردنەوەو ڕێکخستن ئەنجامبدرێ؛ بەمجۆرە سەبارەت بەگرفتە سەرەکییەکانی گەل، بەتایبەت گەل کۆبکرێتەوەو بڕیار وەربگیردرێ، ئەرکەکانی جێبەجێکردنی ئەم بڕیارانە دەستنیشانبکرێت، چالاکییەکی ڕاستەقینەی دیموکراسییە. بەگەرمی پێشوازینەکردنی گەل لەپارتە ئایینی ـ میللیگەرایی، ڕاستڕەو ـ چەپڕەوە کارتۆنییەکان بەردەوام لەگۆڕانیان لەرێگای سندووقی هەڵبژاردنەوە لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم ڕاستینەیەیە. لەکوردستان پارتایەتی سیستەم لەقێزەونترین ئامرازەکانی ڕەواییپێدان بەولاوە هیچ ڕۆڵێکی دیکە نابینن. بەئەندازەی تەریقەتە کۆنەکانی ئایین تەڵەکەبازو چەواشەکارو ئامرازی چەوساندنەوەن.

بوون بەپارتێکی دیموکرات و بەڕێوەبردنی چالاکی دیموکراتییانە تادوارادە کارێکی ڕەسەنانەیە. دیموکراسییەتی ئەسینا کە لەمێژوودا لێی رازی نین، تەنیا لەرێگای دیموکراسییەوە توانیویەتی لەلایەك رژێمی پادشایەتی ئیسپارتە، لەلایەکی دیکەشەوە مۆنارشی ئیمپراتۆریەتی پارسی دووسەد ساڵە بەربەست بکات و، توانیویەتی لە" سەردەمی زێڕینی" مێژوویی خۆیدا بژی. کاتێك بەراستی دیموکراسی پراکتیزەبکرێ بەئەندازەی ئەوەی رژێمێکی سەرفرازییە، لەهەمانکاتدا قوتابخانەو ڕێبازی پێگەیشتنی هاوولاتی ئازادی هۆشمەندە کەدەتوانێ ولاتێك و گەل بەرامبەر هەمووجۆرە دەسپۆت و داگیرکارییەك بپارێزێ. لەسیاسەتدا هیچ خەباتێك هێندەی چالاکی دیموکراتییانە هێزاو بەهادارنییە. لەم چوارچێوەیەدا کاتێك گەلان دەبن بەخاوەنی ئەو ڕۆڵانەی ئاشقی دیموکراسین و ئامادەنە لەپێناویدا خەبات بکەن، بۆ ئەو گەورەترین گەرەنتییە. هەرهەوڵێکی لەکوردستاندا لەتیشکۆی دەوڵەت ئەنجامبدرێ، لەژێرناوی کێ و کامە سیفەتیش بەڕێوەبرێت، جگە لەنکوڵیکردنی دیموکراسی هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. لەکوردستانی ئەمڕۆماندا لەبەڕێوەبردنی بزووتنەوەو هەوڵێکی ڕاستەقینەی دیموکراسی بەولاوە، ناتوانرێت بیر لەپراکتیکێکی بەهادارتر بکرێتەوە.

بەڵام تاوەکو ئێستاش کوردستان زۆر لەدیموکراسییەتێکی هاوچەرخ دوورە. ڕۆژهەڵاتی ناوین لەناو شەڕو ئاژاوەکانی بەر لەدیموکراسیدا دەژی. کوردستان لەناوەندی ئەم شەڕو گێژاوە دایە. لەکام لایەنەوە تەماشابکرێ، گرفتەکانی پاراستنی گەل قورسەو پێویستی بەخاوەنداریکردن هەیە. تەنانەت بەکارنەهێنانی ئامرازێکی گەیاندنی کۆمەڵایەتی وەکو زمان لەناو پێودانگە هاوچەرخەکاندا، بەڵگەیەکی قووڵی کێشەکانی پاراستنە. لەلایەکی دیکەشەوە بەهۆی نەبوونی و بێبەشبوون لەچەندین تواناکاری و لەنێو هەلومەرجی شەڕێکی گشتی بەرخودانیدا، پێویستی بەسنووردارکردن و بەرتەسك هێشتنەوەی شەڕ هەیە. ئەو بەرخودانەی بەرامبەر هێزە سیاسی و سەربازییەکانی حوکمڕانانی دەوڵەت ئەنجامدەدرێت، دەشێ ئەو شەڕەی ئەنجامدەدرێ، لەئاستی شەڕێکی چڕی ئاست نزم یان ناوین، هەندێ جاریش بەشێوەی شەڕی یەکینەی بچووك بەڕێوەببردرێ. بەرگرینەکردن و نیشاننەدانی

بەرخودان ملکەچکردن دەکات بەرەوشێکی ئەبەدی. لەجیاتی کۆتاییهێنان بەحوکمڕانی دەوڵەتەکان لەرێگای بەرخودانەوە، راکێشکردنی بۆ رەوشێکی گونجاو بەرێککەوتنی دیموکراتییانە، بەگوێرەی هەلومەرجەکانی ئەم سەردەمەمان وەکو لەبارترین رێگا دەبینرێ. دەشێ رۆڵی HPG بەم شێوەیە پێناسەبکرێ: تاوەکو گەیاندنی بەرێککەوتنی دیموکراتییانە، پێشخستن و پاراستنی دیموکراتیزەکردنی گەلە. کردنەوەی رێگای دیموکراتیزەبوون بەهەڵگرتنی ئەو کۆسپانەدا تێپەڕدەبێت کە بەشێوەیەکی ناراستەوخۆ لەلایەن ئەو هێزانەوە دادەنرێت کەبەزەبری فشاری دەوڵەت بەکرێگیراوێتی دەکەن.

مەرجێکی دیکەی پەسندکردنی شەڕ، شەڕی بەرگریکردنە بەرامبەر ئەو هێرشانەی بەتایبەتی دژی هەبوونی HPG ئەنجامدەدرێ. هەربۆیە ناچارە تادوایی جۆری شەڕی گەریلایی بەکاربێنێ. ئەرکیان چارەسەرکردنی هەموو کێشەکانی جێگیربوون تاوەکو پەیوەندی لەگەڵ گەل، لەلۆژستیك بۆ پەروەردە، فەرماندەیی تادەگاتە پەیوەندییە سیاسییەکانە کەپێویستیین. هەندێ قۆناخ سەرهەڵدەدات، دەبێتە سەرەکیترین شێوەی کۆڵەکەی پشتپێبەستنی گەل و تەواوی هێزە رێکخراوەکان. پێشخستن و پاراستنی تەواوی هەوڵە دیموکراتییەکانی دەکەوێتە ئەستۆ. هەربۆیە پێویستە لەبواری سیاسی و رێکخستنی بەگوێرەی پێداویستییەکان خۆی پڕچەك بکات. گونجاندنی پێگەی چەندایەتی و چۆنایەتی بەگوێرەی ئەو ئەرکانەی پێویستە جێبەجێی بکات و، دەستنیشانکردنی ستراتیژی و تەکتیکەکانی ئەو ئەرکانەن کە پێویستییان بەشێتەڵکاری هەیە. هەروەها بەرپرسیاری ئاسایشی تەواوی پارت، کۆنگرەو ئەو مرۆڤانەی ناو گەلە، کەلەژێر هەڕەشەو مەترسیدان. ئەم ئەرکە دژوارو گرنگەی بەرامبەر هێزەکانی ئاسایش و سەربازی جێبەجێدەکات کەبەباشی پەروەردەکراون. باسکردنی رۆڵی خۆم لەتێکۆشانی چەکداری بابەتێکی دیکەی گرنگە. خەباتەکانم بەر لەقەڵەمبازی ١٥ی ئاب و دواتریشی دەزانرێ. هەوڵ و کۆششی مەزنم دا. بەڵام لەئەنجامی گۆڕانکارییەکانی یەکەمین پانزدە ساڵی قۆناخەکە جیاوازییەکەی لەگەڵ چەمکی شەڕی من زۆر گەورەبوو. دووبارەی ناکەمەوە کەرەخنە ـ رەخنەدانێکی بەرفراوانی سەبارەت ئەنجامدراوە. بەڵام ئەگەر لەسەرەتادا بمزانیبووایە بەم شێوەیە چەواشەکراوە، ئەوا لە ١٩٨٠ کان یان سەرەتای ١٩٩٠ کان لەرەوشێکی وەهادا دەبووم کەبەگوێرەی هەلومەرجەکانی وڵات لەکوردستان دەبووم. هۆکاری سەرەکی ئەو رەوشەی زۆربەی ئەو گروپانەی ئەرکدارکران خۆیان تێخست، یان لەسروشتی شەڕو توانستی سیاسی و خۆپڕچەککردنی ئایدیۆلۆژی بێئاگابوون، یاخود خاوەن هۆشیاری و پەروەردەیەکی زۆر کەمبوون. خاوەندارێتی نەکردنی فەرماندارێتی گرنگترین هۆکاری زیان و سەرنەکەوتنەکان بوو. پێویستە هۆکاری سەرەکی ئەو رەوشەی تێکەوتووم لەم راستینەیەدا لێبگەڕێین. تواناکاریەکانم لەبواری تیۆری و پراکتیکی دەیتوانی بەمجۆرە شەڕ بەرێوەببات. ئەوەی خوازیاربووین پێکیهێنا یاخود نا، پێویستە بەئاشکرایی ئاماژەی پێ بکەم. لەدوای ساڵی ١٩٩٥ لەجیاتی ئەو خۆدووبارەکردنەوە زێدەڕۆییەی روویدا، بکەوتبووامایە ناو لێگەڕینی ریشەیی دەشیا راستتربێ. لەساڵی ١٩٩٢ داچاوەڕوانی کردنی سەرکەوتن لەپێکهاتەی ئەو فەرمانەدەیی و کادیرانەی هەبوون راست نەبوو. هەڵمەتی ١٩٩٣ ــ ١٩٩٥ گرنگ بوو. بەڵام سووربوون

لەسەر ئـەو کادیرانـەی تاقیکرابوونـەوەو سـەرنەکەوتبوون رێگای لـەپێش ئـەو خـۆ دووبارەکردنەوەیـە کردەوە کەدەزانرێ. هەروەکو دەزانرێ هەڵمەتەکانی پێشووتریش پشتی بەپێکهاتەیـەکی فەرمانـدەیی رشتی ئەوتۆ نەدەبەست.

جیابونەوەکەی سـاڵی ۱۹۹۸ لەژێرکاریگەری ئـەم راستینانەدا روویـدا. دەمتـوانی بچمە وڵات. بـەڵام ئەمە رێگایەك بوو بەهۆی ئەندێشەی رێگا لەپێش قرکردنێکی سەرتاسەری دەکاتـەوە تاقینەکرایـەوە. تـاوەکو ۱۱ی ئـەیلولی ۲۰۰۲ لایـەنگری ئـەوەبووم ئەگەر شـەڕی چـەکداری لەگـەڵ کـەمترین رێککـەوتنی چارەسەری دیموکراتییانە ببێتەیەك دەستی لێبەربـدرێ. بـەڵام دوای ۱۱ی ئـەیلول نیـازی رێککـەوتن لای کاربەدەسـتانی تـورك نـەبینرا. بـەگوێرەی مـن دوای هەڵبژاردنـەکانی ۳ی تشرینی دووەمـی ۲۰۰۲ چـۆن دەرك بەوەکرا کەحکومەت وەڵامی چارەسەرکردن ناداتەوە، دەتوانرا بکەونە ناو شەڕی بەرگری رەواوە. بەڵام نـەدەبوو مـن ئـەم بڕیـارە بـدەم. هەلومەرجـەکانی زینـدانیم بەرگـەی ئـەمجۆرە بڕیارانـە نـاگرێ. راسـت نییـە چـاوەڕوانی [illegible]مان لـەمن بکـەن. تـەکتیك و سـتراتیژ و شـێوازی شـەڕی پشتبەسـتوو بەشیکردنەوەی بەرفراوانی قۆناخی نـوێ کـاری ئـەوکادیرە بەرپرسـانەیە کـەباوەڕیان بـەخۆیان هەیـە. بەتەواوی ئەوانم بەسەربەستی هێشت. لەپێناوی من بەکارهێنانی شەڕ وەك فاکتەرێکی فشار، لـەبواری ئەخلاقی راستم نەبینی. شەڕ ئەو چالاکییەیە تەنیا لەپێناو یەکلاییکردنـەوەی داخوازییـە مێـژوویی و ژیانییەکانی گەل پەیڕەو دەکرێت. هەربۆیە گووتبووم بەفراوانی گفتوگۆ لەگـەڵ گـەل بکـەن و خۆتـان بڕیار بدەن. ئێستاش خاوەنی هەمان بۆچوونم.

ئاماژە بەهەندێ بۆچوونی تیۆری سەبارەت بەبابەتەکانی شەڕ دەکەم؛ لـەم بەرگرینامەیـەدا زیـاتر پێشەخسـتووە. سـەبارەت بـەرۆڵی توندوتیـژی لەوڵاتەکـەمان و سروشـتی شـەڕی بـەرخودان هەنـدێ هەڵوێستی بەپرەنسیپانەم هـەبوو. ئاشـکرایە کەئەمـە فـەرمان و رێنمـایی نییـە، بۆچـوونێك بـوون سەبارەت بەرۆشنکردنەوە. لەم ماوەیەدا هەندێ راسپاردەشم ئاراستەکرد: ئەوانیش سـەبارەت بەپێگـەی یەکینەکانی ژنان، پێکهێنانی ناوچە تایبەتـە دیموکراتییـەکان و تایبەتمەندێتییـەکانی شـەڕی پاراسـتنی گەل بوو. دەشێ ئەمانەش بۆچوون و پێشنیازێکی جێگای وردبوونـەوەو هەڵوەسـتە کـردن بـێ. چـونکە لەوانەیە هەلومەرجەکانی شەڕ لە ۲٤ کاتژمێردا بگۆڕێن. دەشێ هـەرکات و سـاتێك پێویسـتی بـەگۆڕینی تەکتیك هەبێ. لەرەوشی وەهادا دەشـێ هـەموو شـتێك بگـۆڕدرێ. هەربۆیـە نـابێ وەك فـەرمانێك دەرك بەپێشنیازەکانمان بکرێ. ئیرادەی سەرەکی یەکلاکەرەوە لەشەڕدا شەرڤانەکان (جەنگاوەرەکان) خۆیـانن. لەمیانەی تیۆری و کرداریـدا بڕیـار دەدەن و جێبـەجێی دەکـەن. خۆیـان بەبەرپرسـیاری سـەرکەوتن و ژێرکـەوتن دەبیـنن. هەلومــەرج، هێزەکـەیان، ئـەزموون و تیۆرییەکـەیان چـەندەی گونجـاو ببیـنێ، بەرپرسیارێتی خۆیانە شەڕ بکەن، یان خۆیان لەشەڕ بەلاوە بنێن.

تـاوەکو ئێسـتا لەئاسـتی ئاگادارکردنـەوەدا هەنـدێ بانگـەوازیم بـۆ هێزەکـانی دەوڵـەت و کـۆنگرە کردووە. کاتێك ئەو هەڵوێستانە؛ی دواییم بینی کەدەخوازێ ئاستی بڕیاربوونی کۆنگرە پووچەڵبکاتەوە، وەك پێویستییەکی بەرپرسیاری مێژوویی بۆچوون و پێشنیازی خۆم لەبارەی سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی

"PKK" و بەستنی کۆنگرەی نائاسایی لەسەربنەمای وابەستەبوون بەئیرادەی کۆنگرە پێشکەشکرد. بەهاکەی چی دەبێ بابێت تادوا هەناسەکانم لەم بوارەوە ئامـاژە بەبۆچوونەکانی خۆم دەدەم. هەرچەندە لاوازی و کەموکوڕی گەیاندن تووڕەو نارەحەتیشمان بکات، ئەوەی لەدەستم هات کردم. هەرە دوایی لەرێگای ئەم بەرگرینامەیە بەشێوەیەکی کۆکراوەو پووختتر بۆچوونەکانی خۆم دەخەمەڕوو.

لەو باوەڕەدام کەهەرمزێدە تاوەکو هاوین کۆنگرە دەبەسترێ. هیـوادارم بوویەری نائاسایی روونەدات. ئەو هەڤالانەی لەمە بەدواوە خاوەنی بەرپرسیارێتین ئەرکی لە ١٥ی ئاب گرنگتر چاوەڕوانییان دەکات. ئەوانەی بەناوی پارتی، کۆنگرەو HPG بەرپرسیارێتی و ئەرك دەخەنە سەرشانی خۆیان بەباوەڕی هێزی خۆیان بەرێوەدەچن. لەمن چاوەڕوانیکردن تا دواڕادە بێواتایە. ئەوە سروشتییە تەندرووستیم چەندە نالەباریش بێت، هەوڵدەدەم هێزی گەیشتن بەکۆتاییەکی شەرەفمەندو سەرفرازانە نیشانبدەم. بەلام دەبێ ئاماژە بەوەش بکەم ئەگەر هەڤالی راستەقینە بوونایە لەم هەلومەرجەی ئێستادا بەمشێوەیە رەفتاریان نەدەکرد. دەگێڕنەوە کاتێك هەڤال "کەمال پیر" گوێبیستی چالاکی فەرهاد کورتای و هەڤالانی دەبێ دەڵێ "ئەنجامدانی ئەم چالاکییە ئەرکی ئێمە بوو"، هەروەکو دەزانرێ بەمجۆرە تامردن مانیگرت. مسۆگەر من لایەنگری چالاکی خۆکوژی نیم و بەهەڵەشی دەبینم. بەلام چالاکییەکانی کەمال پیر، محەمەد خەیری دورموش، مەزلوم دۆغان، فەرهاد کورتای و هەڤالانیان وەك چالاکی خۆکوژی هەڵناسەنگێنم. هەروەکو خۆشیان گوزارشتیان لێکردووە، "ئەگەر بچووکترین دەرفەتی ژیانێکی شەرەفمەندانە هەبووایە، ئەوەمان بەبنەمادەگرت و تاکۆتاییش سەرفرازانە دەژیاین" ئەمەش پێوانەکانی ژیانی پێویست دیاریدەکات. تەنیا کردەوەیەك مابۆوە لەپێناو کەرامەتی مرۆڤایەتی ئەنجام بدرێ. ئەو چالاکییەی بەرخودانیشیان ئەنجامدا. هەروەکو دەزانرێ محەمەد خەیری دورموش ئەم ئاستەی بڕیاربوونیان بەگووتەی "سەرکەوتین" هەڵدەسەنگێنێ. دروشمەکەیان "کەرامەتی مرۆڤایەتی سەردەکەوێ"بوو. ئەمەیە ئەریتی بەرخودانی شەڕو تێکۆشانمان. دەبێ باش دەرکی پێبکرێ و پراکتیزەبکرێ.

چەندین هەڤالتان لەگەڵدایە کەلەزیندانەکان دەرکەوتوون. هێژای ئەوەیە لێپرسینەوەی لەگەڵ بکرێ کەچی لەژیان تێگەیشتوون. هیچ کەسێك چاوەڕوانی ئەو چالاکییە خۆکوژیانەتان لێناکات کەبەدرێژایی قۆناخی ١٥ی ئاب زۆر جار ئەنجامتاندابوو. ئەمە پەسندیش ناکرێ. بەلام ناتوانرێ نکوڵی لەم راستییە بکرێ کەهەموو تواناکارییەکانی هەمووجۆرە چالاکییەکی دیموکراتییانەو شەڕی بەرگری رەوا (الدفاع المشروع) لە ئارادایەو ناتوانرێ بۆ جموجۆڵی ئازادانە سکالا لەهەلومەرجەکانی کات و شوێن بکرێت، هەربۆیە هەلومەرج و توانستی پەیڕەوکردنی هەربژارێك لەپێناو کەرامەتی خۆتان و گەلەکەتان لەئارادایە. باوەڕیمان بەرەخنەدانەکانی دوای ٢٠٠٠ کان هێنابوو و چاوەڕوانی پراکتیکێکی ئەنجامگیرتان بووین. ئەوەی دەرکەوت میراسکەمانتان لەجێگای لاشەیەك داناو کردتان بەدوو پارچەو وەك وەلامدانەوەی ئومێدو چاوەڕوانییەکانم بۆمنتان نارد. ئاشکرایە کەئەمە شەڕی کەرامەت و

شەرمەمەندی نییە. لەئەنجامی رەنج و زەحمەتییەکی زۆرەوە لەسەرووی هەمووشتێکەوە لەشاخەکانی کوردستان و لەناو گەل و مرۆڤایەتی ئازاددان کەنومێدی ئازادییان لێدەکرێ. لەبیرنەکەن تەنیا بۆئەوەی یەکێکتان بەو پلەو پایە بگەن هێندەی ئەم شاخانە هەوڵ و کۆششم دا. بۆخۆم چاوەڕوانی بەرامبەرەکەی ناکەم. بەڵام هەرگیز ئەمجۆرە هەڵوێست و رەفتارانەتان ئەرێ ناکەم کەبەواتای یاریکردن بەشەرەف و کەرامەتی گەل دێت. واز لە گەل بێنن، تەماشابکەن و تێبگەن شەرەف و کەرامەتی خۆتان خستۆتە چ رەوشێکەوە. ئێمە، من نەکەوتمە ناوهەڵەو کەموکورتییەك کەماف بەم رەفتارەتان بدات. من بەشێوەیەکی راست شەڕ لەپێناو کەرامەتی مرۆڤایەتی شرۆڤە دەکەم و درێژە بەبەدواچوونی جێبەجێکردنی پێویستییەکانی دەدەم.

وەك ئەنجام، لەژێر رۆشنایی ئەو هەڵسەنگاندن و شیکردنەوە بەرفراوانانەی ئەنجامدرا، هەوڵمدا کێشەو دیاردەی کورد رۆشنبکەمەوەو هەندێ پێشنیازی چارەسەرکردن پێشکەش بکەم. دەشێ وەك وەڵامێك بۆ تەواوی ناوەندو دەوروبەرە پەیوندیدارەکان دەرکی پێبکرێت. لەمە بەدواوە وەڵامی هەر ناوەندێکی پەیوەندیدار لەژێر بەرێوەچوونی بەرپرسیارێتی خۆیدا دەبینرێتەوە.

لەو بڕوایەدام لەم رێگایەوە ئاماژەم بەهەندێ هەڵەوکەموکورتی خۆشم کرد سەبارەت بەقۆناخی ١٥ی ئاب. لەسەرووی هەمووشیانەوە لەسەرەتا روون نەبوو کەچی دەخوازێن. پەسند دەکەم کە لەسەرەتاکانی هەشتاکاندا بەپێی پێویستی روون و شیتەڵکار نەبووم و، لەو بڕوایەشدام کە لەرێگای ئەم بەرگرینامانەوە هەڵوێستێکی راستی رەخنەدانم نیشانداوە. دووەمین هەڵەو کەموکورتی یەکلانەبوونەوەیە سەبارەت بەبابەتی ئەو چالاکییەی ئەنجامدەدرێ. سەبارەت بەم بابەتەش لەو بڕوایەدام بەیەکلابوونەوە گەیشتین و وەڵامی پێویستمان بۆ لایەنە پەیوەندیدارەکان داوەتەوە. لەمە بەدواوە دووجۆرە چالاکی جێگای باسە.

أ. چالاکی دیموکراتییانەو دەرفەتەکانی چارەسەری. ئاشکرایە کە بەسووربوونەوە هەڵوێستی زۆر بەرفراوانم پێشخست و بڕاری بنەڕەتیم بەو لایەنە دایە. لەسەرەتای ١٩٩٠کاندا نەگەیشتن بەم سافبوونە لەلای خۆیەوە ناتەواوییەکی جددییە.

هەرچەندە درەنگیش بێت؛ سەرباری ئەوەی گەورەترین هەوڵ هی من بێت و گۆشەگیرییەکەشی بکێشم، گرنگ ئەوەیە لەهەلومەرجە مێژووییەکانی ئەمڕۆمان و لەدەروازەی گۆڕانکاری گرنگدا توانیومە شێوازێکی چالاکی و رێگەچارەی دیموکراتییانە پێشکەش بکەم کەدەرکی پێدەکرێت و دەتوانرێ پراکتیزە بکرێ. بەهەزاران کادیری چالاکی خاوەن بانگەشەی تێکۆشانی دیموکراتییانەو هێزێکی جەماوەری وەهامان هەیە کەبەملیۆنان لەپێناو ئازادی هەڵساونەتە سەر پێیان. هێزێکی خەباتگێڕی و جەماوەری ئەوتۆیە کەدەتوانێ هەمووجۆرە وەڵامێك بداتەوە ئەو کێشەو گرفتانەی بەبێ جەکهەڵگرتن چارەسەردەکرێن. ئەوانەی گوایە خاوەن پایەی رێبەرایەتین و بەرپرسیارێتی باڵایان هەیە، کاتێك ئەم دەرفەت و توانستانە بەکارناهێنن، بەرامبەر بەمێژوو خۆیان لەژێرباری بەرپرسیارێتییەکی قورسدا دەهێڵنەوە. دەبێ لەمیانەی هەمووجۆرە رێکخراوێکی دیموکراتی و

كۆمەڵگای مەدەنی و كاروانی داواكارییەكانی مافی ملیۆنان كەس ئازادی بۆ وڵات و دیموكراسی بۆ گەل بەدەستبێنن. كەمێك زەمان بۆئەوە پێویستە؛ ئەوەیتریش رێبەرایەتییەكی سیاسی دیموكراتییانەیە كەدیموكراسی لەناواخنی خۆیدا هەرسكردووە، باوەڕی بەئامانجی خۆی هەیەو، توانیویەتی وەك گۆشت و نینۆك پەیوەندی لەگەڵ گەل دروست بكات. جەنگاوەرێتییەكی مافپەروەرییە، كاتێك پێویست بكات بتوانێ ئەو یاساییبوونەی دیموكراتی نییە بەئازادی و مافە دیموكراتییەكانی بگەیەنێ.

گوایە سۆسیال دیموكراتی چەپ كەرێبەرایەتی ئومێدی گەلی بۆ پاشماوەكانی چاخی ناوین بەجێهێشتووە، ئەگەر تۆزقاڵێك شوێنپەنجەی ناسنامەكەی هەبێ، بەبێ جیاوازی نەتەوە، رەگەز، ئایین و مەزهەب، لەمیانەی نزمترین ئاستی دیموكراسییەوە، ئەوا لەتوركیاو كوردستانی رۆژگاری ئەمڕۆماندا دۆزی ئاشتی، برایەتی، ئازادی و یەكسانی سەردەكەوێت.

ب. دووەمین رێگا: سەرباری هەموو بانگەوازی و ئاگاداركردنەوەیەكمان، وەڵام نەدرێتەوە، بەشێوەیەكی وردو تەڵەكەبازانە لەرێگای پێڕەوەكانی شەڕی تایبەتەوە درێژە بەسەركوتكردنی هەموو هەنگاوو ئومێدەكانی ئازادی، یەكسانی و دیموكراتی گەلەكەمان و گەلان بدرێت، بەسووربوونەوە ئەو هەڵوێستانە بسەپێنرێ كەلەگەڵ یەكپارچەیی وڵات و، پرەنسیپەكانی كۆمارو شێوازی گوزارشتی هاوچەرخی نەتەوەو گەلانیش كۆك نییە، ئەوا ئەو وەڵامەی دەدرێتەوە، پراكتیزەكردنێكی بەرفراوانی شەڕی پاراستنی خودە. هەروەكو دەزانرێ ئەمە بژاری ئێمە نییە. بەڵام چەندین كەمەو لەیستۆك كەبەرێوەدەچن ئەوە دەكاتە پێویستییەك لەم بوارە تادوارادە ئامادەباشی هەبێت و، هەرئان و ساتێك پێویست بێت نابێ لەپێشخستنی شەڕی بەرخودان و پاراستنی خود دوودڵی بكرێت. ئاشكرایە ئەگەر ئەمە لەشێوازو بەرێوەبەرایەتییەكەی بخوازم بەبەرپرسیار لەقەڵەم نادرێم. نەدەتوانم كۆسپی بۆ بنێمەوە، نەدەتوانم بڵێم مەیكەن. بەرپرسیارێتی مێژوویی لەئەستۆی دەوڵەت و هێزی پاراستن دایە. خۆیان ستراتیژی و تەكتیكەكانی دوولایەنە دیاری دەكەن. پراكتیزەكردنێكی سنووردار یان بەرفراوان، وابەستەی هێزو بەهرەمەندی خۆیانە. پێویستە هەركەس باش یەكتری بناسێ و بەگوێرەی ئەوە هەنگاو بهاوێژێ.

ناتوانم ئەم بابەتە تێپەڕبكەم و ئاماژە بەم خاڵانە نەكەم: ئاگربەستێكی دوولایەنە دەشێ سەرەتا بەشێوەی ماددەی بەرفراوان رابگەیەنرێ. لەئەگەری شەڕێكی چاوەڕوانكراویشدا دیسان ئەو رێسایانەی پێویستە لەشەڕدا گوێڕایەڵی بكرێ سەرەتا بەشێوەی یاداشتنامەیەك راگەیەنرێ و پێشكەشی ناوەندە پەیوەندیدارە نێودەوڵەتییەكان بكرێ. دەشێ بەڵگەی ئاگربەستیش پێشكەش بكرێ. ئەگەر رەوشێكی بەمجۆرە سەرهەڵبدات، لەهەلومەرجی كوردستاندا هەردوو هێز دەكەونە رەوشی مان و نەمانەوە: هێزەكانی دەوڵەت و كۆنگرە. بەخێرایی پاكتاوكردنی ئەوانەی ناوین دەكەوێتە رۆژەڤەوە. دەشێ بانگەوازی ئاراستەی ئەمانەش بكرێ. هەرهیچ نەبێ با لەخۆڕا مەدەنی، بێ لایەنەكان، منداڵ، بەساڵاچووان و ژنان زیانبەخش نەبن. گوێڕایەڵیكردنی لایەنەكان بۆ یاساكانی شەڕ دەشێ دەرگا بۆ رێگایەكی مرۆییانە بەكراوەیی بهێڵێتەوە؛ دەشێ بەرەو ئاگربەست بچێ، رێگا لەپێش رێككەوتنی

دیموکراتییانە بکاتەوە. ئاشکرایە بۆ بەردەوامی ژیان، پێویستی بەمرۆڤ و لۆژستیك هەیە. ئەوەی لەبنەڕەتدا گەریلا پشتی پێدەبەستێ شاخ و گەلە. دەشێ شەڕەکان لەشاخ، شاروگوندەکاندا پێشبخرێت. دەست بەسەرداگرتن و ڕێبڕین لەهەموو شوێنێك تاقیدەکرێتەوە. وەرگرتنی سەربازو یارمەتی کارێکن بەردەوام دەتوانرێ ئەنجامبدرێ. هەرکەس ناچارە لەپێناو ژیان بزانێ چۆن ئامانجەکانی دیاری دەکات و جێبەجێی دەکات.

زیاتر ڕوونکردنەوەی ئەم خاڵانە بێواتا دەبینم. ئومێدەوارم بەهیچ شێوەیەك نەکەوێتە ڕۆژەڤەوە. بەو ئامانجەی ئاگادارکەرەوەیە دەشێت، دەخوازم ئەگەری سیناریۆیەك بۆ لایەنەکان ڕوونبکەمەوە. لەوانەیە خراپتریش بێ. کاتێك دوا تراژیدییەکانی فەلەستین ـ ئیسرائیل و ئێراق ڕەچاوبکرێت، ئەوا دەرك بەوە دەکرێ کە لەخۆڕا قسەناکەین. وەك پێویستییەکی شیتەڵکردنەوەی ئەو پیلانگێڕییەی لەسەر من پەیڕەوکرا، ئاماژەکردن بەم مەسەلانە بەئەرکی خۆم دەزانم. بەو باوەڕەییەوە ئاماژە بەوە دەکەم کەلەمیانەی گرێدانێکی گەوهەری دەوڵەت بەدیموکراسی و یەکپارچەیی دیموکراتییانەی وڵات هیچ کێشەیەك لەئارادا نییە لەگەڵ تورکیا چارەسەر نەکرێ. بەگوێرەی پێویستییەکانی بیرو باوەڕەکەم، هەرچەندە سنوورداریش بێت، بەڵام ئەوەی بۆمن واتادارترە بەهێزکردنی بەیەکەوە ژیانی مێژوویی گەلانمانە لەڕێگای پرەنسیپە هاوچەرخەکانی دیموکراتی، ئازادی و یەکسانی. ڕاستییەکی حاشاهەڵنەگرە لەم پێناوەدا بۆهەمووجۆرە فیداکارییەك ئامادەم. بابەتی هەرمزێدە لەبەرامبەری دەلەرزم ئەوەیە کەچۆن نەهێڵیم دڵۆپە خوێنێکی تاکە مرۆڤێکمان بڕژێ و یەك ساتی بەئێش و ئازاریان نەبێت. بەڵام ئەمەش مەسەلەیەکی زۆرئاشکرایە کەواتای ئەمانەم بەشێوەیەکی بەرفراوان شیکردۆتەوەو لەڕ ناسنامە مرۆیی، کۆمەڵایەتی و گەلەرییەی خۆم جیاناکەمەوە کەروونمکردەوە. هەڵبەتە جگە لەم خاڵانە چ لایەنێکی ژیان هەیە دەرکی پێبکرێ و نەبە تواناکاریەکانیشی دەگات.

لەوانەیە دیسان بپرسن ئەو بابەتانەی تائێستا لەبەرگرینامە هەوڵی باسکردنت دا چ پەیوەندییەکی بەدۆزەکەی دادگای ماق مرۆڤی ئەورووپا DMME وە هەیە. تەنانەت تەنیا ئەو گۆڕانکارییانەی ڕۆژانە لەچوارچێوەی پرۆژەی ڕۆژهەڵاتی ناوین هی نوێتری دێتە سەر، ئەوە دەخاتەڕوو کە زۆر لەنزیکەوە پەیوەندی پێوە هەیە. تاوەکو شارستانییەتی ڕۆژئاوا شینەکرێتەوە، نەدۆزەکەی من، نەپەیوەندی تورکیا لەگەڵ یەکێتی ئەورووپاو ئەمریکا، هەردووکیان بەراستی دەرکیان پێناکرێت. تاوەکو ئەم پەیوەندییانەش شینەکرێتەوە، ئەوا وەڵامێکی ڕاست نادرێتەوە کێشەکانی ژیانی تەواوی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین، لە سەرووی هەمووشیانەوە ئەلی کوردو تورك کەبووە بەگێژاو و دۆزەخ، لەیەکترجیاکردنەوەی ئەو دۆزانەی ڕەهەندی کۆمەڵایەتییان هەیەو ڕاکێشانیان بۆ ئاستی کێشەی تاکەکەسی لەلایەن یەکێتی ئەورووپاو دادگای ماق مرۆڤی ئەورووپاوە، هەروەکو بانگەشەی بۆدەکەن دوورە لەوەی لەبەرژەوەندی مافەکانی مرۆڤ و دیموکراتیزەبوون دابێت، ئەمە بەرژەوەندیپەرستی و نەخۆشی زێدەڕۆیی تاکڕەوی شارستانییەتی ئەورووپا نیشاندەدات. بەشی

ئـەنجامی بەرگرینامـە بـۆ رۆشـنكردنەوەی ئـەم بابەتـە تـەرخان دەكـەم. لەرێگايـەوە رووندەكەمـەوە كەدادوەری بـۆ تـاك تـەنيا لەميانـەی دادەوەری بـۆ كۆمەڵگاكـەی فەراهـەم دەبێـت. ئـەوە دەسـەلمێنم كـە ئازادی تاكێك گرێدراوی ئازادی ئەو گەلەيە كەلەناو كۆمەڵگاكەيدا جێگای خۆی دەگرێت.

بەشی شەشەم

ڕۆڵی دادگای مافی مرۆڤی ئەورووپا و
یەکێتی ئەورووپا لەدۆزی عەبدوڵلا ئۆج ئالان

بەشێوەیەکی ڕاست شیکردنەوەی چیرۆکی لەخاچدانی حەزرەتی عیسا کەفاکتەرێکی سەرەکی شارستانییەتی ئەوروپایە ڕۆڵێکی گرنگ لەڕۆشنکردنەوەی دۆزەکەی مندا دەبینێ. لێرەدا لەچۆنییەتی پێشکەوتنی شێوەی بەسەرهاتەکە زیاتر، ناوەڕۆکەکەی ئێمە پەیوەندیدار دەکات. کاتێك دەقەکانی سەبارەت بەم بابەتە لەسەرووی هەمووشیانەوە ئینجیل بەشێوەیەکی کۆمەڵناسی قووڵ لێکۆڵینەوەی لەبارەوە بکرێت، ئەو بۆچوونەی بەگشتی پشتگیری لێبکرێت ئەوەیە؛ ئەو باوەڕو کولتوورەی لەحەزرەتی عیسادا گراوە بەسیمبۆل، پشت بەجیابوونەوەی کۆمەڵایەتی ئەو قۆناخە دەبەستێ کەبەخێرایی پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە. لەلایەك هێزە بیرۆکراتەکان و ئەرستۆکراتە نەریتییەکانی لەدەوروبەری ئیمپراتۆریەتی ڕۆما کۆدەبوونەوەو بەشێوەیەکی بەهێز لەناوچەکەدا پێشدەکەوتن، لەلایەکی دیکەش جیهانی هەژارەکان کەلەناو تەواوی گەلان و کولتوورەکاندا بەهەمان خێرایی ژمارەیان لەزیادبووندابوو. لەو قۆناخەدا قودس لەسەرووی ناوەندە گرنگەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی بوو. تیرە عیبرانییەکانیش کەخاوەنی مێژوویێکی درێژخایەن بوون، دووچاری جیابوونەوەی کۆمەڵایەتی هاتن.

یەهودیا میرنشینێکی بچووکی عیبرانییەکانە. ناوەندەکەی شاری قودس بوو، وەك پارچەیەکی جیابوونەوەی کۆمەڵایەتی پیاوە ئاینییەکانیش پارچەبوون. پادشایەتی و چینی باڵای پیاوە ئاینییەکان لەناو یەکێتییەکی توندوتۆڵدان، دوای بەسەرهاتێکی درێژخایەنی بەرخۆدان بەکرێگراوێتییان بۆ ئیمپراتۆریەتی ڕۆما پەسەندکردووە.

لەڕەوشێکی وەهادا کەشێکی بەرفراوانی یاخیبوون زاڵە، چەندین ناوەندی ڕکابەرایەتی سەریانهەڵداوە. ئەسەنییەکان لەسەرووی ئەمانەوە دێن. حەزرەتی یەحیا بەسەرۆکی ئەم تەریقەتە لەقەڵەم دەدرێ. بەتوندی دژی یەهودییە بەکرێگیراوەکان دەوەستن، لەناو میرنشینی یەهودیا و لەئەنجامی تەڵەکەبازییەکانی ڕەبەجەکان سەری دەبڕدرێ و دەکرێتە قوربانی ئەو ناوەندانەی بەرژەوەندییان تێکچووبوو. بەرلەوەی بکوژرێ، بەجۆرێك لەجۆرەکان حەزرەتی عیسا وەك خەلیفەی حەزرەتی یەحیا دەناسرێ. ئیتر سەرکێشیکردنی ئاڕەزایی کۆمەڵایەتی کەوتبووە سەرشانی ئەو،

لەناوەرۆکدا شەرێکی چینایەتی بەڕێوەدەبات، بەڵام بەرجەستەبوونی بەشێوەی تەریقەتێکی ئایینی هەژارانە، لەراستیدا لەو قۆناخەدا وەك ئەڵقەیەکی گرنگی نەریتی پێخەمبەرایەتی بەربڵاو شێوەدەگرێت.

جیاوازییەکەی ئەوەیە، بۆ یەکەمین جار لەکۆمەڵی یەهودی دادەبڕێ، وەك گووتەبێژی تەواوی گەلان سەرهەڵدەدات. بەجۆرێك لەجۆرەکان بەرامبەر میللیگەرایی یەهودی نوێنەرایەتی ئینتەرناسیۆنالیزم دەکات. هەڵبەتە تێکەڵاوی (کۆسمۆپۆلیتی) رۆما زەمینەی بابەتی پێویستی ئافراندووە. گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین لەژێر سایەی باڵادەستی رۆمادا جارێکی دیکە وەك خەرمان کۆدەکرێتەوە سەریەك. دوو پارت وەك پارتی هەژاران و دەوڵەمەندان سەریانهەڵداوە. لەسەردەمی هێلینیزمیشدا لەمیرنشینی یەهودیا پارچەبوونێکی هاوشێوە لەئارادابوو: ئەوانیش وەك سادقییەکان و فەریسییەکان بوون. بۆ یەکەمین جار لەرێگەی حەزرەتی عیساوە ئەم نەریتە سنوورەکانی قەومی یەهودی تێپەرکردو بانگەوازی بۆ هەژارانی گشت قەومەکان دەکرد. کاهینە یەهودییە گەورەکان بەرامبەر ئەمە تۆقابوون داوایان لەوالی رۆمای میرنشینەکەیان "پلاتۆس" کرد حەزرتی عیسا سزا بدرێت، سەرباری ئەوەی وەك تاك سەرەتا پلاتۆس پەسندی نەکرد، بەڵام فورسایی یەهودییە بەکرێگیراوەکان و وەك پێویستی بەرژەوندی هاوبەش، لەکۆتاییدا لەخاچدانی عیسا پەسند دەکات.

دواتر لەبەسەرهاتی حەواری و عەزیز و عەزیزەکاندا دەزانین چ جۆرە ئایینێك سەریهەڵدا. گریکەکان (یۆنانییەکان)کە لەرۆما ناڕەحەتبوون، ئەو قەومە بوون کەبە شێوەیەکی هەرە فراوان تەفلی "انچمام" ئەم ئایینە بوون. بەرخۆدانێکی قەوم ـ ئایینی پێشدەخەن. لەرێگای ئایینی نوێ بەتایبەتی لەئەنادۆڵ و نیمچە دوورگەی گریك بەجێدەبن، لەگەڵ هاتنی ئیمپراتۆر قوستەنتیندا دەبنە هاوبەشی دەوڵەت و وەك بێزەنتییەکان مۆرکی خۆیان لەرۆژهەڵاتی ئەوروپا دەدەن. دیسان لەقەومە بەهێزەکان و خاوەن کولتوورەکانی قۆناخ، بەتایبەت بەناوی ئاشووری و سوریانییەکان لەرۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریەت لەگەڵ ئایینی نوێ ریفۆرمێکی گەورەی کولتووری پێشدەخەن. هەم لەناو ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی، هەم ساسانی پێگەی بەهێزو هاوشێوەیان بەدەستهێنا. لەناو ئەو سێسەد ساڵەی دوای حەزرەتی عیسا لەئەنجامی هەوڵە یەك بەدوای یەکەکانی گەورە قەشەکان ئایینی هەژارەکان بووە ئایدۆلۆژیای رەسمی ئەم دەوڵەتانەو جەماوەرە پەیوەندیدارەکانیان. کریستیانی "مەسیحی" کەپێکهاتەی ئایدیۆلۆژی بنچینەیی دەرەبەگایەتی ئەوروپای چاخی ناوین بوو، لەگەڵ قۆناخی ریفۆرماسیۆن دەبێتە یەکێك لەئایدیۆلۆژیا سەرەکییەکانی لەدایکبوونی سەرمایەداری سەردەمی نوێ.

ئەو پرسیارەی لەمیانەی ئەم باسەکورتەدا لەوەڵامەکەی دەگەرێم ئەوەیە: کێ خوێنی حەزرەتی عیسای رژاند؟، وەك شەراب نۆشی و بوو بەدونیایی. ئەمە خودی شارستانییەتی رۆژئاوایە. ئیمپراتۆرییەتی رۆما وەك پادشایەتی دونیایی شارستانییەتی ئەوروپا خوێنی حەزرەتی عیسای رژاند،

هەرچی پاپایەتییە، ئەم خوێنەی کردە شەراب و خواردییەوە، بوو بەپادشایەتی مەعنەوی ـ ناخیرەت، بەها مەعنەوییە سەرەکییەکانی شارستانییەتی ئەوروپای پێکهێنا.

هەرچی بەشی حەزرەتی عیسا و هەزارەکانی خەڵۆەتگایە بوو بەگەورەترین ئەشکەنجە و بەدواداگەڕان و کوشتن. کاتێك ئەم گۆڕانکارییانەمان شیکردەوە کەبناخەی شارستانییەتی رۆژئاوا پێکدێنێ، ئەوا دەبینین کەسیستەم هەم بکوژی قوربانییە، هەم شکۆدارکار و موژدەهێنەرەکەیەتی.

گرنگترین ناکۆکی شارستانییەتی رۆژئاوا لەم راستینەیەدا شاراوەیە. هەربۆیە نووسەری بەناوبانگی روسی "دەستۆفسکی"لەرۆمانەکانی خۆیدا بەقووڵی باس لەوەدەکات کەچۆن حەزرەتی عیسا سەرلەنوێ لەلایەن ئەو گەورە قەشانەوە لەسێدارە (خاچ) دەدرێ کەلەناوەرۆکی حەزرتی عیسا نامۆبوون. لەکاتێکدا لەهەندێ رەوشدا کوژراوەکان بکوژەکان دەپەرستن، لەشارستانییەتی ئەوروپادا بکوژەکان قوربانییەکانیانی خۆیان دەپەرستن. لەراستیدا تەنیا گەڕاندنەوەی ئەم راستینەیە بۆ شارستانییەتی ئەوروپا راست نابێت، تەواوی سیستەمە زۆردارەکانی بەکاربردن لەرێگای خوێن و ئارەقەی نێوچاوانی ستەملێکراوان دەژین. شەڕی تەواوی گەلان بەسەرهاتی رزگاربوونە لەم رەوشە، بەلام لەئەنجامدا ئەم چیرۆکانەش لەبەرەسەن بینینی ئەربابەکانیان رزگاری نابێ.

بەتەواوی دوو هەزار ساڵ دوای بەسەرهاتی حەزرەتی عیسا، لەشوێنێکی نزیك بەجێگا و کولتوورەکەی، یەکێك لەوانەی دووچاری هەمان رەوش هاتووە منم، ئەمجارە لەجیاتی رۆما، ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، هێزی ئیمپراتۆرییەتی شارستانییەتی رۆژئاوایە. لەکاتێکدا رۆما هێزی لەدایکبوونی شارستانییەتی رۆژئاوا بوو، ئەمریکا زیاتر لەوە نزیکە ببێتە هێزی لەناوبەر هەروەکو رۆما، بەشێوەیەکی خێرا لەرۆژهەلاتی ناویندا بلاودەبێتەوە، پێویستییەکی زۆری بەبەکرێگیراوان هەیە. کۆمەگای رۆژهەلاتی ناوین بەشێوەی هەزاران و دەوڵەمەندەکان تازە بەشێوەیەکی خێرا لەیەك جیادەبێتەوە. لەپاڵ پارتە دەوڵەمەندە نۆکەرەکان، چەندین پارتی هەژارنیش سەریانهەڵداوە. ئەمجارە کوردان هەژارترین گەلانی ناوچەکەن. دووچاری فشارێکی دووقاتی و سێ قاتی دەبێتەوە. لەبەرئەوە ئاماژەی پێنادەم کەدەخوازم وەکو ئەو بم، بەلام چۆنییەتی لەدایکبوون، شێوازی گەورەبوون، کەوتنە ناو سیستەم، و رکابەرایەتی و شێوازی دەستگیرکردنەکەم لەلایەن شێوەو ناوەڕۆك زۆر نزیکی بەسەرهاتی حەزرەتی عیسایە. هەروەکو دەزانرێ هەژارترین کەسانی رۆژهەلاتی ناوینم وەك بنکە هەڵبژارد. لێکەڕینی هەزری و ئایدیۆلۆژی نوێ زەق و بەرچاوە. کۆمەڵەی گرێدراو پێکهاتبوون. ئیمپراتۆری نوێی رۆما، ئەمریکا و بەکرێگراوەکانی زۆرنارەحەت ببوون، هەروەها دەوڵەتی یەهودیاش لەناو پەیوەندییەکی بەکرێگراوی توندوتۆڵدایە. لەناو گریکەکانیش (یۆنانییەکان)لایەنگری بەهێزیان هەیە، "کلانـدریس"ی یۆنانی لایەنگرێکی توندڕەوی خیانەتە کوشندەکەی یەهودا ئیسکاریۆتە. میرنشینە کوردەکانی یەهودیا ترسێکی گەورەیان لەهەڵکشانی کوردە هەژارەکان هەیە. پێویستی بەتۆکمەکردنی پێگەی تەواوی بەکرێگیراوەکانی ناوچەکە هەیە. شوێنگەی ئایدیۆلۆژی ـ سیاسی من

بەسەختی هەموویان نارەحەت دەکات. بەرژەوەندییەکان تادواڕادە بۆ پیلانگێڕی لەبارە، تاوەکو بۆ ماوەیەکی دیکە دەسپۆتەکان لەسەرپێیان رابگرن.

هەرهیچ نەبێ سانیت پاولی گەورەحەواری دوای یەك ـ دوجار هاتووچۆ کرا بەقوربانی. رۆما تۆزێك بەسنگفراوانی رەفتاری لەگەڵدا کرد، بەڵام لەیەکەم سەفەرم بۆ ئەوروپا رفێنرام و دەستگیرکرام. پێویست ناکات بەدرێژی باسی بەسەرهاتەکە بکەم و بینووسم، ناوەندی تەواوی مەزهەبەکان گەرام، کاتێك لەسەر ئاستێکی فەرمی لەدەرگای ئەسینای ناوەندی گریکەکان، و مۆسکۆی روسەکان، و رۆمای لاتینەکانم دا، لەلێکدانەوەو حیسابە بەرژەوەندی پەرستە سەهۆڵ ئاساکانیان، تێگەیشتم کەجێگام نییە. لەبەهای گرانی سیاسەتی پشتبەستن بەدەوڵەتان" هەرچەندە لەناوەرۆك نەبێ و بەشێوە بێت"رزگارم نەبوو، زۆر بەئاشکرایی نیشانیاندەدا کەئایدیۆلۆژیاکان و دۆستایەتی بەرامبەر بەرژەوەندییەکانیان هیچ بەهاو بایەخێکی نییە. هزرو باوەڕەکانیان لەمێژبوو ببوو بەپارەو پووڵ. بەرژەوەندییەکانی پارە ـ پووڵ چۆنی پێویست بکات، لەمیانەی ئەو پێڕەوانەی پیلانگێڕی کەتێیدا بەئەزموونن، بەشێوەی کارامەیی و وەستاییەکی گەورە جێبەجێیان دەکرد. ئەو دەسەڵات و هێزەی رەوشی حەزرەتی عیسای یەکلاکردەوە، رۆمابوو. ئەگەر هێزو دەسترۆیی رۆما نەبێ، عیسا نەدەستگیر دەکرێ و نەلەخاچ دەدرێ. دەسەڵاتی یەکلاییکەرەوە لەگرتنی منیشدا ئەمریکایە. ئەگەر ئەمریکا نەبووایە، هەرگیز من دەستگیرنەدەکرام. ئەو رۆڵەی بەکاربەدەستە تورکەکانیان بەخشیوە، لەجەللادی و پاسەوانێتی زیاتر نییە. ئەو رۆڵەی بۆ یەکێتی ئەوروپاش دیاریکراوە، وەك هێزی یاسایی (مافپەروەری) شارستانییەتی رۆژئاوا درکاندنی دوا گووتەی دادگایە. دەشێ تۆڕی ئەم پەیوەندییانە بەرجەستەتر بکەین کەبەشێوەیەکی قەباو گشتی ئاماژەمان پێکرد.

ئیمپراتۆریای بێزەنتی لەرۆژئاوا زیاتر نزیکی هێزی ئیمپراتۆرییەتی رۆژئاوایە. هەرچی سەرگرتنی هێرشی خاچپەرستەکانە لەرۆژهەڵات بەهۆی هاوسەنگی هێزی سەردەمی شارستانییەتی دەرەبەگایەتی سەرکەوتوو نەبوو. چونکە هەروەکو شارستانییەتی هێلینی دوای ئەسکەندەر لەتوانەوە رزگاری نەدەبوو، لەسەر بنەمای سەرمایەداری هەڵکشاو بۆ یەکەمین جار لەساڵی ١٨٩٨ ناپلیۆن هێرشێکی تۆکمەی ئەنجامدا. ئەو بەربەستەی رووبەرووی بوویەوە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو.

چەندە سیستەمی سەرمایەداری وەك هێزە باڵادەستەکەی شارستانییەتی نوێ شوێنی خۆی قایمدەکرد، دەبووە ناوەندی شارستانییەتی ئەوروپا. مسۆگەر باڵابوون لەدەست ئەوروپادا بوو. لەکاتێکدا سوڵتانە عەرەبەکان لەکۆتاییەکانی سەدەی پانزەهەم بەناوی شارستانییەتی رۆژهەڵات بۆ یەکجارەکی لەئیسپانیا بەدەرنران. عوسمانییەکانیش لەدووەم گەمارۆی ڤییەننا ١٦٨٣ بەزیانێکی گەورەو شڵەژاوی دەرکەوتن و بەخێرایی بەرەو قۆناخی دواکەوتنەوە رۆستن. ئیتر مەحاڵ بوو بەرامبەر شارستانییەتی ئەوروپا خۆیان رابگرن کە لەهەڵکشاندا بوو، لەمێژبوو سەردەمی بەسەرچووبوو، لەگەڵ تێکشکانی ناپلیۆن، ئینگلتەرە بوو بەهێزی لەپێشینەی شارستانییەت. ئیمپراتۆرییەتی ئینگلیزیش بەهەستکردن بەو راستییەی باڵادەستی جیهان بەرۆژهەڵاتی ناویندا

تێپەڕدەبێت، لەساڵانی ١٨٠٠ بەدواوە رووی لەناوچەکە کرد، ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی کە لەنێوان روسیای قەیسەری باکوور، لەباشووریش لەلایەن ئیمپراتۆرییەتی ئینگلیز تەنگەتاو بوو، لەمیانەی سیاسەتەکانی هاوسەنگی سەدەیەکی دیکەش تەمەنی خۆی درێژکردەوە. ئەوەی گرنگە سەبارەت بەقوربانییەکانی ئەم سیاسەتەی هاوسەنگییە. لەکاتێکدا هەرسێ قەومی گرنگی ئیۆنییەکانی ئانادۆڵ و، ئەرمەنییەکانی کلیکیا و ئانادۆڵی رۆژهەڵات و ئاشوورییەکانی میزۆپۆتامیا لەئەنجامی گەمەکانی هاوسەنگی ئارادەیەکی زۆر پاکتاوبوون، کوردانیش تەنیا توانیان هەبوونی جەستەیی خۆیان بپارێزن.

وڵاتانی ئینگلتەرە، فەرەنسا و روسیا دەیانخواست لەناوچەکە بەکاریگەر بن بەئامانجی فەرمبووسەندن لەعوسمانییەکان ئەو گەلانەی ناوچەیان وەك ئامرازی فشار بەکاردەهێنا کەئاماژەمان پێکردن. لێکدانەوەی بەرژوەندی ماددی سەرمایە لەمێژووی کولتووری هەزاران ساڵەی ئەم گەلە باڵاتر دەبینرا. هەرچەندە تورکە عوسمانییەکان دوادەکەوتن هۆکارەکەیان لەم گەلانەدا دەبینی و تۆزێکی دیکەش هەناسەدانیانی سنووردارەکرد. کاتێك بەیەکەمین شەڕی جیهانی دەگەیشتین، ئیتر مێژوو رۆحە مەترسیدارەکانی دەرفاند. لەکاتێکدا ئیۆنییەکان، ئەرمەنییەکان و ئاشوورییەکان لەژێر پاشماوەکانی ئیمپراتۆرییەت لەپەلەقاژەی مەرگدا بوون، کوردەکانیش لەقووڵایی و بەرزایی شاخەکاندا تەنیا دەیانتوانی هەبوونی جەستەیی خۆیان بپارێزن. لەکاتێکدا کێشمەکێشی هەشتسەد ساڵەی نێوان سوڵتانە تورکەکان و هێزە دەرەبەگایەتی و دەوڵەتە سەرمایەدارەکانی ئەوروپا، بەباڵادەستبوونی ئەوروپا ئەنجامگیربوو، تەنیا قوربانییە خەمگینەکانی لەدوای خۆی بەجێدەهێشت. مێژوونووسەکان بەشێوەیەکی راست باسی هۆکار و ئەنجامەکانی ئەم قوربانیانە ناکەن، چونکە رووی قێزەون و بکوژی خۆیان لەئاوێنەی راستییەکاندا دەبینن. دەوڵەتە گەورەکانی ئەوروپا بەرامبەر بەئەم رووداوانە بەرپرسیارن کەلەم دووسەد ساڵەی دوایی لەرۆژهەڵاتی ناویندا روویانداوە، پێشتریش هەمان ئەم گەلانە لەناوچەکەدا هەبوون. لەمیانەی ئەو هاوسەنگییانەی لەناو ئیمپراتۆرییەتدا ئاوایانکردبوو بەلانی کەم لەبواری ئابووری دەوڵەمەندترو لەبواری کولتووریش بەختەوەرتر بوون، لەبواری سیاسیش لەتورکەکان دواکەوتووتر نەبوون. لەئاکامی ئەو بڕوایەی بەئەوروپا هەیانبوو، هەروەها ئەو لێکدانەوە ناواقیعیانەی بوون بەدەوڵەت گەورەترین یاری قوماریان کرد، یارییان پێکرا، لەئاکامدا زۆرخراپیش دۆڕاندیان. بەرماوەکانی شمشێریش بوون بەکۆچبەری وڵاتانی رۆژئاوا. بەرەو ئەمریکا و ئەوروپا رێیان گرتەبەر، هەوڵیاندا لەمیانەی یوتۆپیای "خاکە پیرۆزەکانی بەڵێندراو" خۆیان بژێنن.

هەروەکو دەبینین لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا لەوڵاتەکانی یەکێتی ئەوروپاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەندێ پەرەسەندنی هاوشێوەی ئەو پێهەڵگرتنانە ئەنجامدەدرێ کەلەساڵی ١٨٩٦ لەرێگای کۆنگرەی سەهیۆنی یەهودییەکان ئەنجامدرا. دەشێ هیوا و ئومێدیان بەپرۆژەی ئەمریکا سەبارەت بەرۆژهەڵاتی ناوینی گەورە هەبێ. داگیرکردنی ئێراق رێگای لەپێش قۆناخێکی نوێی پڕ لەجۆش کردۆتەوە. کوردان نزیکترین پاڵێوراون بۆبوون بەهاوپەیمانێکی ساغڵەمی پرۆژەکە. ئامانج گۆڕینی ئەو ژێرخانە ئابووری و سەرخانە سیاسی ـ ئایدیۆلۆژییە کەدەبنە کۆسپ و هەڕەشە بەرامبەر

بەئیسرائیل و سیستەمی سەرمایەداری لەناوچەکەدا. هەردوو هێزی ئۆرگانیزی سیستەم نەتەوە یەکگرتووەکان و ناتۆ، وەك هێزی چالاکی دیپلۆماسی و سەربازی پرۆسەکە ئەرکیان پێدراوە. گرووپی ۸ وڵاتیش پشتگیری هێزی ئابووری خۆی کەمناکاتەوە.

گەرمنتی سەرەکی ئەوەیە کۆماری تورکیای خاوەن میراسی عوسمانییەکان چۆن پێشوازی لەم قۆناخە دەکات، ئەهەلومەرجی ناوخۆ ئەهی دەرەوە بۆ دووەمین قۆناخی رزگاری نیشتمانی لەبار نییە. لەرەوشی بەرخۆدان بەرامبەر سیستەم، ئەوا لەئێراق ـ یۆگۆسلاڤیا، تەنانەت روسیا سەرکەوتووتر نابێ. تەسلیمبوونی تەواویش لەخزمەتیدا نییە. هەلومەرجەکانی هاوپەیمانێتیش وەکو دوای ۱۹٥۰کان بەرێوەناچێت. ئەوەی دەمێنێتەوە ئەنجامدانی ریفۆرمە، ئەو ئیرادەیەش لەنارادانییە ئەمە ئەنجامبدات. چەندەی بۆبکرێت راکێشان و بەردەوامکردنی وەك سیاسەتێك دیارکردووە. لەمیانەی زهنییەتێکی دوارادە موحافەزەکار کەدرێژەدان بەهەر رۆژێکی تەمەنی ستاتۆکە بەدەستکەوت دەزانێ، کۆماری تورکیا هەوڵی خۆپاراستن دەدات. ئەمەش تارادەیەکی زۆر بەدوا قۆناخەکانی تەمەنی عوسمانی دەچێ.

ئەو پیلانگێرییەی سەبارەت بەمن ئەنجامدرا، لەژێر ئەم هەلومەرجانە ئەنجامدرا کەکۆماری تورکیا تێیدا دەژی. تاوەکو باش دەرك بەکرۆکی پیلانگێری و لایەنەکانی نەکرێ ئەوا ناتوانرێ هیچ گرفتێك چارەسەر بکرێت، ناتوانرێ شرۆڤەیەکی راست سەبارەت بەچارەنووسی کۆماری تورکیا ئەنجامبدرێ. هەرچەندە هەندێ هەڵەو کەموکورێ جددیش لەئارادابن، بەڵام ناتوانرێ نکۆڵی لەوەبکرێت کەمن بەگشتی تەواوی گەلان، بەتایبەتیش نوێنەرایەتی پێهەڵگرتنە دیموکراتییە گەورەکەی گەلی کوردستان دەکەم. ئاشکرایە تاوەکو چالاکی ۱٥ ی ئاب، هەوڵمدا رێکخستنێکی زهنی پێشبخەم. ناچاربووم ئەمە وەك هۆنینەوەیەکی تێکەڵاوی سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاری نیشتمانی پێشبخەم، پێویستە ئەمەش پەسند بکەم کەئەمەدەتوانی لەمەزیاتر بەرەو پێشەوەی ببەم. ماوەی ۱٥ساڵی نێوان ۱٥ی ئابی ۱۹۸٤ ـ ۱٥ ی شوباتی ۱۹۹۹ قۆناخی چالاکی ئەم رێکخستنەی زهنییەت بوو. ئەو ماوەیە کەچالاکی دەرکەوتەپێش دەتوانرێ بگووترێ بەباشترین شێوە پراکتیکی روونکردەوە. لەمیانەی ئەم قۆناخەی پراکتیکدا دەرفەتی ئەوەش بۆ من رەخسا کەباشتر خۆم بناسم. دەتوانرێ بگووترێ کەبەشێوەیەکی باش تواناکارییەکانی چارەسەری کەسێتی راستینەو گرفتەکانی ئەو دیاردەیەم باش تاقیکردنەوە، کەنوێنەرایەتیم دەکرد، بەڵام کاتێك دەڵێم من، گرنگ ئەوەیە زێدەرۆیی نەکرێت، ئەوەی من ئامرازێکە. ئەوەی ئاشکرابووە، گەلێکی بەرەچەڵەکی خاوەن راستینەی کۆمەڵایەتییە کەهەزاران ساڵە سەرکوتکراوە. سەرباری ئەوەی بەشێوەیەکی باش ئیلاهیبوونم شیکردۆتەوە، ئەو زمانزانییەی بەکارمهێناوە زیاتر نزیکی زانستیبوونە.

ئەوەی بەرامبەر راستینەی گەلی کوردستان سەریهەڵدا نارەحەتییەکی گەورەی فەتحکارەکان و ئەوانەبوو کەبەهەزاران ساڵ بەکرێگیراوێتی دەکەن (لەجووتەی گلگامێش ـ ئەنکیدۆوە تاوەکو دەگاتە ئەوانەی لەرۆژگاری ئەمرۆماندا لەبەرچاوانن). لەژێرچەتری ئەمریکای هێزی ئیمپراتۆری قۆناخ

لەساڵی ١٩٩٨ پرۆسەکانی ئەنقەرەو واشنتۆنیان دەستپێکرد. لەسەر پرۆگرامێکی سیاسی ڕێککەوتن کەبەمانای دەوڵەتی فیدراڵی کوردستان بێت (لەسەرکاغەز). بەرنامەکە لەژێر پاراستنی بەڕێوەبەرایەتی ئەنقەرە بەڕێوەدەچوو، بەرامبەر ئەمەش بڕیاری هاوبەش سەبارەت بەسەری عەبدوڵلائۆج ئالان و بەتیرۆریست لەقەڵەمدانی "PKK" دەدرا. ئەم حوکمەش بەشێوەیەکی بابەتی بەواتای فڕکردن و پاکتاوکردن دەهات. لەگەڵ ئەوەی زۆر بەنهێنی بوو، بەڵام لێکۆڵەرەوەیەکی سیاسی وریا زەحمەتی لەوەدا نەدەبینی تێبگات کەئەم ڕێککەوتنە "ڕێککەوتنی ١٧ ی ئەیلوولی ١٩٩٨ ئەنقەرە ـ واشنتۆن" پڕە لەناکۆکی و لایەنەکان هەوڵی خەڵەتاندنی یەکتری دەدەن و لەهەڵوێستێکی تەکتیکی زیاتر تێپەڕناکات. لەڕێگای ئەم ڕێککەوتنەوە شاڵاوە گەورەکەی فشارو بەدواداگەڕانی عەبدوڵلا ئۆج ئالان لەسەرتاسەری جیهاندا خێرایی پێدرا. بەلایەنی کەم بالێکی ئەمریکا بەبڕیاربوونی مسۆگەری نیشاندا، کۆمەکی مەزن و سووربوونی ڕاستڕەوەکانی ئیسرائیلیش ڕۆڵی لەمەدا هەبوو، لەکاتێکدا ئینگلتەرە نەخشەیەکی باشی دانا ئیسرائیل ـ مۆسادیش لەمیانەی کردارێکی سیخوڕی باش تەفلی پیلانەکەبوو. پیلانی ئەم پیلانگێڕییەی دوای ئەوە پێشکەوت کەهەوڵی تەقینەوەی بۆمبا یەك تەنییەکەی ٦ ی گوڵانی ١٩٩٦ ئەنجامگیرنەبوو کەسەرۆك وەزیرانی تورکیا "تانسۆ چیلەر" ٥٠ ملیۆن دۆلاری بۆ تەرخانکرد بوو، لەدیمەشق تەقیەوە، دوای ئەوەی لەئەنجامی ئەو ڕێککەوتنە ئابووری ـ سەربازییەی لەگەڵ بەڕێوەبەرایەتی ئیسرائیل ئەنجامدرا، هاتەئاراوە، لەئەنجامی گووتەی فەرماندەی هێزی وشکانی تورکیا لە ١٧ ی ئەیلول سەبارەت بەسوریا کەبەواتای دوا ئاگادارکردنەوە دەهات، هەنگاوێکی دیکە بەرەو پێشەوەچوو. کاتێك شەڕ لەگەڵ سوریا کەوتە ڕۆژەڤەوە، جگە لەگووتەی "چۆن دەخوازی وەها بڕۆ" هیچ هەڵوێستێکی دیکە لەبەڕێوەبەرایەتی سوریا نەبینرا.

دوای بانگهێشتێکی نیو فەرمی کەتاوەکو ئێستاش کرۆکەکەی نەزانراوە بڕیاری "ماجەرای ئەسینا"م دا، هەنگاونان بۆ شاخەکانی وڵات خەیاڵی من بوو. بەڵام بەهۆی نیگەرانییە ئەخلاقییەکانم ئەم سەفەرەم دواخست کەلەوانەیە ڕێگای لەپێش مردنی هەزاران کەس بکردبایەوە. بیرم لەوەکردەوە تاقیکردنەوەی شانسی چارەسەری سیاسی لەئەوروپا باشترو گونجاوترە. بەتایبەتیش لەدوای ئەوەی لەساڵی ١٩٩٧ وە لەلایەن ڕێکخستنی ئەوروپامان هەندێ زانیارییان بۆ ناردین کەگوایە سەرچاوەکەی سوپایە، ئەم بڕوایەم زیاتر دەرکەوتەپێش، بەڵام ئەوەی لەئەسینای پایتەخت پێشوازی لێکردین خەڵکانێکی دۆست نەبوون، بەڵکو ئەسینای سۆزانییەکەی میتۆلۆژیابوو کەلەناوچاوانی خوداوەندی پیاو "زیۆس" خولقێنراوەو، هیکتۆری قارەمانە بەناوبانگەکەی تروادەی پەلکێشی ناو شەڕێك کرد کەبۆی ئامادەنەبوو. لەناو گۆڕەپانێکی کوشندە لەبەرامبەر تەواوی هێزەکانی شارستانییەتی خاوەن زهنییەتی ڤازانجی ئابووری منی ناچاری شەڕێك کرد. گوایە لەبەرامبەریشدا "ئەنادۆڵ" و ڤوبرسی وەرگرت. یاخود بەلایەنی کەم لەم بوارەوە دەرفەتێکی سیاسی دەرەخسا. هەرکەسێکی وەکو من کەرێبازی سۆسیالیزمی بونیادنراوو ڕزگاری نیشتمانی ئاویداوە، نەیدەتوانی ئەم فێڵبازییە شیبکاتەوە.

بەرامبەر تەڵەکەبازی ئەسینا کەلەمێژوودا زۆر بەناوبانگەو ئەسکەندەرو ناپلیۆنیش باسیانکردووە، پێشەنگ و جوامێریتی رۆژهەڵاتی ناوین دەیتوانی چی بکات؟.

بابەتی سەرەکی کەپێویستە بەرگرینامەکەم لەقۆناخی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا DMME رەخنەی بکات سەبارەت بەپەیوەندی نێوان تاك و کۆمەڵگایە. هەروەکو لەیەکەم بەشی بەرگرینامەکە بەشێوەیەکی بەرفراوان تاوتوێمان کرد، لەگەشەکردنی جۆری مرۆڤدا بەکۆمەڵگابوون لەپێشەوە دێت. ئەو تاکەی پشت بەکۆمەڵگا نەبەستێت پێناسەکردنیان بریتییە لەتەفرەدان و خەڵەتاندن. لەکۆمەڵگاکانی رۆژهەڵاتدا لایەنی زاڵ بەردەوام بەبناخەگرتنی بەکۆمەڵگابوونە. هەڵوێستێکە پەیوەندی بەکۆنبوون و پەرسەندنی کۆمەڵگاوە هەیە. هەرچی ئەوەی لەگەڵ لەدایکبوونی شارستانییەتی رۆژئاوا دەردەکەوێتە پێش تاکرەوێتییە. هەم لەسەردەمی گریك، رۆما، هەم دواتر لەسەردەمی کرستیانی چاخەکانی ناوین لەشرۆڤەکردنیاندا لێکەرپینەکانی تاك کەم نەبووە، لەرێنیسانس و دواتری، هەروەکو بڵێی تاکرەوێتی شۆرشی مێژوویی بەخۆیەوە بینی. ئەو بەکۆمەڵگابوونەی بەهەزاران ساڵ بەشێوەیەکی زیندەرۆیی لەکۆمەڵگای رۆژهەڵاتدا پەرەیسەندو تاکی خنکاند، یەك لەدوای یەك لەرێگای رێنیسانس، ریفۆرم، شۆرشی زانستی و بزووتنەوەی رۆشنگەری پارچە پارچەکراو، سەرەتا هاوسەنگی نێوان کۆمەڵگا ــ تاك ئاواکرا، لەسەدەکانی نۆزدەهەم و بیستەمیش هەڵکشانی زێدەرۆیی تاك سەریهەڵدا، تاکرەوێتی مۆرکی خۆی لەم سەردەمەمان داوە. ئەمجارەش نەخۆشی لەو تاکرەوێتییە سەرچاوە دەگرێ کەسنوورەکانی تێپەرکردووەو کۆمەڵگای کرتاندووەو تێکیداوە. هاوسەنگی تەندرووستانەی نێوان تاك ــ کۆمەڵگا، هەروەکو بڵێی بەشێوەیەکی ئەوپەرگەری بەلای تاکدا شکاوەتەوە. بەکۆمەڵگابوون وەك کۆیلایەتیبوون هەڵدەسەنگێندرێ. لەراستیدا ئەمجۆرە تاکرەوێتییە لەهەلومەرجەکانی ئەمرۆماندا بەشێوەیەك بەناژەڵبوونی پۆست مۆدێرنیزم و لەئاستێکی بەرزدا گەرانەوەیە بۆ جۆری مرۆڤە سەرەتاییەکان (نیو مرۆڤ ـ نیو ئاژەڵ).

تەنیا رەنگدانەوەی مافی "سەرلێدانی کەسی (شەخسی) بۆ دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا DMME گوزارشت لەرەنگدانەوەی ئەم نەخۆشییە دەکات لەگۆرەپانی مافپەروەری(حقوق)دا. ئەو تاکەی بەهەمموو شێوەیەك کۆمەڵایەتییە، لەم چوارچێوەیەشدا هەموو شتێکی خۆی بەختکردبێت، دابراندنی لەکۆمەڵگاکەی و بەجودابینینی لەگەڵ ئیرادەی گەلەکەی، تەواو فێڵبازییەکی یاساییە. ئەمە لەگەڵ چەمکی دادوەریش ناکۆکە کەبنەمای یاسا"حقوق ـ مافپەروەری" پێکدێنێ. هەروەها بەزانینەوە بێت یان بەنەزانین، دەبێتە ئامرازی شاردنەوەی راستییەکی سیاسی گرنگ. بزووتنەوەی سیاسی ئازادی گەلی کوردستان لەدەرەوەی یاسا دەهێڵێتەوە، مافداری بزووتنەوەی ئازادیخوازی کوردان لەدەرەوەی رۆژەڤ دەگرێ، ئەمەش رێگا لەپێش پەردەپۆشکردنی ئەو بەرپرسیارێتییە دەکاتەوە کەئەمەریکا سەبارەت بەکێشەی کورد هەیەتی. لەدۆزی لەیلا زانا و هەڤاڵەکانی ئەم راستییە زیاتر ریسوا دەبێ و ئەنگیان دەردەکەوێ، گوایە لەژێر ناوی خاوەندارێتیکردن لەگەلی کوردی دەرەوە (ئەوانیش لەناو زیندانێکی سەرکراوەدان) و زیندانیانی دیکە جیادەکرێنەوەو هەوڵی رزگارکردنی مافی مرۆڤ دەدرێ.

بەهۆی دۆزەکەم مەحاڵە ئەم فێڵە پەسند بکەم کەسەرچاوەی خۆی لەشارستانییەتی ئەوروپا وەردەگرێت. ئەوەی چاوەڕوانی دەکرێ بڕیارێکە هاوسەنگی تاك ـ کۆمەڵگا پەسندبکات.

DMME لەو بڕیارەی کە لە ٦ ی گوڵانی ٢٠٠٣ سەبارەت بەمن داویەتی گوایە ئەو بڕیارەی دادگای ئاسایشی دەوڵەتی تورکیا سەبارەت بەمن داویەتی لەمیانەی بیانووی "دادگاکە سەربەخۆ نەبووەو بەشێوەیەکی عادیلانە دادگایی نەکراوە"گونجاوی نەبینیبوو. بەرامبەر ئەمەش ئەو دادگایە سەربەخۆ نییەو ناتوانێ بڕیاری ڕاست بدات، لەو بارەیەوە بڕیاریدا کەدەستگیرکردنم لەمیانەی بەرفراوانترین پیلانگێڕی سەدەی بیستەم بەگوێرەی یاسایە. ئەم بۆچوونە یاخود بڕیارە، لەناوەڕۆکی خۆیدا تەواو سیاسییەو بەردەوامی پیلانگێڕییە. پێشتر وەك بەشێکی نەخشەکە دەستنیشانکراوە.

ڕەفاندنم تەواو پێچەوانەی ماددەی "٥ لەسەر ٢"ی پەیمانی ماق مرۆڤی ئەوروپا PMME و سەرباری ئەوەی گەڕاندنەوەم بۆ ئەو شوێنەی لێی دەستگیرکرام پێویستییەکی یاسایی PMME یە، بەتایبەتیش نەگەڕانەوەیان بۆ ئیفادەکانی من"ئیفادە وەرنەگرتنم" بڕیاری لەپێشینەیان ئاشکرادەکات. نەك تاکە بەڵگەیەك، تەنانەت هەزاران بەڵگە سەبارەت بەرفاندنی من هەیە. لەوەش گرنگتر، من لەو شوێنە ڕفێندرام کەپێویستە بەخاکی ئەوروپا لەقەڵەمبدرێ. ئەگەر دائیرەی مەزن "DMME" بخوازێ بەرامبەر بە ڕاستی بەرێز بێت پێویستە ئیفادەی من وەربگرێ؛ ئەگەر پێویستی ئەمە نەبینێ، دەبێ ئیفادەی دیلان، کالاندریس و ئەوانی دیکە وەربگرێ کەشاهێدی ئەم مەسەلەیەن. هەروەها پێویستە بەڵگەو داواکارییە بەرفراوان و بەهێزەکانی پارێزەرەکانم سەبارەت بەم بابەتە ڕەچاو بکەن. من خۆم لەدادگاییکردن نادزمەوە. دادگاییکردن لەدادگایەکی سەربەخۆ و عادیلانە کەبەگوێرەی ڕۆحی ئەو پەیمانانە بێ کەتورکیاش ئیمزای کردووە، داوایەکی سروشتی خۆمە، پێویستە سەرەکیترین ئەرکی DMME کردنەوەی ڕێگای دادگاییکردنێکی بەمجۆرەبێت. یەکەمین هەنگاوی عەدالەتی کرانەوەیەتی لەم بوارەدا. دادگا لەمیانەی ئەو بڕیارەی وەریگرتووە ئەم ڕێگایە ناکاتەوە. بەپێچەوانەوە، لەسێدارەدان بەربەست دەکات و لەژێر حوکمی ئەبەدی ڕزینمان گونجاو دەبینێ. مردنت نیشاندەدات، ناچارت دەکات بەپەتا ڕازی بیت. بەهەرحاڵ هێندە بێ ئاگانیم تاتێنەگەم کەئەمە فێڵێکی هێزە ستەمکارەکانە کە بەهەزاران ساڵە تاقیدەکرێتەوە. بەڕاستیش ئەگەر دائیرەی باڵای DMME بخوازێ ڕێگای دادگاییکردنێکی عادیلانە بکاتەوە، ئەوا دەبێ ئەم خاڵانە ڕەچاو بکات.

یەکەمیان: لەئاکامی ئەو بڕیارەی دادگای ئیستینئافی ڕۆما داویەتی، ناسنامەکەم پەنابەری سیاسییە. بەڵگەکەی لەدەست دادگادایە.

دووەمیان: بەگوێرەی ئەو بڕیارەی دادگای سزای گرانی ئەسینا دەرهەق بەمن دەریخستووە، پێویستە من لەناو سنوورەکانی وڵاتی یۆناندا بم. واتا، بەگوێرەی یاساو بڕیارەکەی دادگا هێشتا من لەناو سنوورەکانی دەوڵەتی یۆناندام. جێگیرکردنم لەزیندانی تاکەکەسی ئیمرالی پێشێلکردنی یاسایە. ئەمە خاڵێکی زۆرئاشکرایە. ئەو پرسیارەی پێویستە دادگای گەورەی "DMME" بەدوای وەڵامەکەیدا بگەڕێ ئەوەیە: لەکاتێکدا بەگوێرەی یاسا پێویستبوو لەناو سنوورەکانی یۆناندا بم، ئەی چۆن شەش

ساڵە لەنێو ژوورێکی تاکەکەسی سزای هەتا هەتاییم (ئەبەدیم) بەسەردا سەپێنراوە؟! تاوەکو وەڵامێکی راست بۆ ئەم پرسیارە نەدۆزرێتەوە، ئەرێکردنی بڕیارەکەی دائیرەی یەکەم، تەواو دەسەلێنێ کەههەڵوێستێکی سیاسییە. ئەگەر دادگا بخوازێ ئاگاداری وردەکارییەکانی رفاندنم بێت، خاوەنی بڕیاری لەپێشینە نەبێت، پێویستە بەشێوەیەکی بەرفراوان ئەو ئیفادەیەم وەربگرێ کەلێرەدا بەکورتی ئاماژەم پێداو گوێ لەتەواوی ئەو شاهیدانە بگرێ کەگەواهی مەسەلەکەن. ئەگەر بڕیارێکی راست بدات ئەوا من لەناو سنوورەکانی یەکێتی ئەوروپا لەقەڵەم دەدرێم. ئەوکاتە لەلایەن دادگای سەربەخۆوە گوێ لەئیفادەکانی کۆماری تورکیا و لایەنی کورد دەگیردرێ و بەبڕیارێکی یاسایی و عادیلانەدەگەن. کۆماری تورکیا بەردەوام من بەبەرپرسیاری کوشتنی ٣٠ ـ ٤٠ هەزار کەس لەقەڵەم دەدات. چۆڵکردنی نزیکەی چوار هەزار گوندو هەواری لایەنی کوردو نزیکەی ١٠ هەزار تاوانی بکەری نادیارو نەفیکردن، کۆچبەری، ئەشکەنجەی قورس، شەهیدبوونی نزیکەی ٣٠هەزار گەریلا، پێشێلکردنی تەواوی مافەکانی مرۆڤ و دانەنان بەدیموکراسی، بەشێکی بچووکی ئەم ئامارەیە، بەبێ رەچاوکردنی ئەمە، DMME چۆن دەتوانێ بەبڕیارێك بگات؟.

ئەمە ئامارێکی شەڕە، لەمێژوودا هیچ کەسێکی تیرۆریست ئەو هێزەی نەبووە ٣٠ ـ ٤٠ هەزار کەس بکوژێ، ئەگەر شەڕێك لەئارادابێت بەتایبەتیش ئەگەر وەکو شەڕێکی لاسەنگ لە دژی گەلی کورد پەسند بکرێت، لەدۆخێکی وەهادا پێویستە هاوشێوەی دادگاکانی نورمبێرگی دوای شەڕی دووەمی جیهانی، و دادگای لاهای دوای شەڕی بۆسنا ـ هەرسك و ئەو دادگایانەی دوای ژینۆسایدەکان سەبارەت بەهەندێ وڵاتانی ئەفریقیا لەژێر چاودێری نەتەوەیەکگرتووەکان ئەنجامدرا، ئەوا پێشخستنی دادگاییکردنێکی بەمجۆرە سەبارەت بەمن و لایەنەکان تاکەرێگای دادگاییکردنێکی عادیلانەیە. بەهەزاران دۆزی DMME سەبارەت بەکوردە ستەملێکراوەکان هەیە. ئایا ئەمانە بەهیچ جۆرێك ئاماری شەڕ ناهێننەوە یاد؟. لەمێژوودا بەردەوام کوردان هەڵخەڵەتێنراون. ئایا لەهەلومەرجی زەمینەیەکی وەکو ئەوروپا کەئاشکرایی(شەففبوون) تێیدا باوە، دیسان درێژە بەهەڵخەڵەتاندن و تەفرەدانمان دەدرێت؟ ویژدانی مرۆڤایەتی چۆن بەرگەی ئەمە دەگرێت؟ ئایا دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا DMME چۆن بەبوێری هاوبەشێتی لەتاوانی گونجاندنی نۆرمەکانی ئەوروپا لەگەڵ ئەو دادگایەدا دەکات کەلەکەسایەتی مندا لەمیانەی هەزارو یەك تەڵەکەبازییەوە گەلێك دادگایی دەکات کەتائێستا بەشێوەیەکی کرداری و تەواو قەدەخەنامەی سەر زمانە زگماکییەکەی هەڵنەگیراوە.

ئەمجۆرە پرسیارە یاساییانەی دەتوانرێ بەسەدانی دیکەی لێ زیادبکرێ، ئەوکاتە وەڵامیان دەدرێتەوە کەدادگا بسەلێنێ لەژێر کاریگەری سیاسیدا سەربەخۆیە یان نا، هەروەها دەرفەت بەدادگاییکردنێکی عادیلانە دەدات یان نا؟. ئەگەر رێگای دادگاییکردنێکی عادیلانە نەکرێتەوە، من و هەزاران لەهەڤاڵانم" لەیلا زانا و هەڤاڵەکانیشی لەناودا" لەژێر رەحمی رزاندنی ئەبەدی بهێڵدرێینەوە، ئەوکاتە ناچاردەبین بەئاشکرا بڵێین ئەوەی ئێمەی دادگاییکردووە لەبنەڕەتدا خودی یەکێتی ئەوروپایە، بەڕێوەبەرایەتی کۆماری تورکیاش تەنیا وەکو ماشەیەك بەکاردەهێنرێت. هەروەکو چۆن

دەوڵەتەکانی ئەوروپا بەرپرسیاری لەپێشینەی ئەو شەڕو فڕکردن و تواندنەوەن کەلەم دووسەد ساڵەی دوایی بەسەر گەلی کورددا سەپێنرا، و لەساڵانی ١٩٥٠ بەدواوە ئەمریکاش بەشداری تێداکرد، ئەوا ناچار دەبین بەرفێکی گەورەو زۆر بەئاشکرا بڵێین هەروەکو لەناوبردنی گەلانی ئەرمەنی، ئیۆن و ئاشووری تێری نەکردووە، ئەمجارە نۆرەی پاکتاوکردنی کوردان هاتووە.

بەشێوەیەکی کورت ئەگەر لەمیانەی تێڕوانینێکی گشتی تەماشابکرێ، لەدۆزەکەمدا لایەنی راستەقینەی وڵاتانی یەکێتی ئەوروپا، کوردان و منم، بەگرێدانی دۆزەکە بۆ تورکیا بریتییە لەخەڵەتاندنێك. ئەو هەوڵانەی وڵاتانی ئەوروپا بەیارمەتی ئەمریکا و ئیسرائیل لەپێناو بەدەرخستنی من لەیاسا و مافپەروەری ئەوروپا ئەنجامیانداوە لەبەرچاوان بەئاشکرایی هەڵدەسورێ. حکومەتی ئیتاڵیا بەهەموو ئەو هێزو توانایییەی هەیبوو لەم پێناوەدا هەوڵیداوە. فشارێکی سایکۆلۆژی ترسناك پەیڕەوکرا، تواناکارییە داراییەکانی سەفەربەرکرد. سەرباری ئەوەی بەرەو وڵاتانی ئینگلتەراو سوێد هەنگاوم نەهاوێشت، منیان وەك "پیاوی نەخوازراو"(persona non grata) راگەیاند. ئەڵمانیا و فەڕەنسا بەشێوەیەکی فەرمی بەرامبەر کەسایەتی من دادگایان دەستپێکرد. چەندین وڵاتیش پێشوەخت ناعادیلانە جوڵانەوەو مافی پەنابەری منیان رەتکردەوە. بەشێوەیەکی گشتی کامپانیایەکی لەپەلوپۆخستنی "دەروونی" بەرێوەچوو.

ئەو پەیمانە بێدەنگ و نهێنییانە لەژێر ئەو گۆڕانکاری و هەڵوێستانە شاراوەیە کەلەسەر بنەمای بەرژەوەندی ماددی دوای قەڵەمبازی ١٥ ی ئاب لەگەڵ دەوڵەتی تورکیایان بەستووە. زۆر باش دەزانین حکومەتەکانی تورکیا تەنانەت نیوەی تورکیایان پێشکەش بەوڵاتەکانی ئەوروپاکرد تاوەکو بتوانێ لە"PKK"یان دووربخاتەوەو تێکۆشانی ئازادیخوازی کوردان بە"تیرۆریست"لەقەڵەم بدەن. ئەگەر ئەم پەیوەندییانەی بەرژەوەندیپەرستی نەبووایە کەحکومەتەکانی ئەوروپا شاردبوویانەوە، بەڵام سەبارەت بەمەسەلەی من ئاشکرابوو، پێویستبوو یەکسەر مافی پەنابەری سیاسی وەربگرم.

بەهۆی ئەم پەیوەندییە بەرژەوەندیپەرستییانەوە یاسای ئەوروپا"پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا" بەئاشکرایی پێشێلکراوە. ئامانجی رفاندنی من بۆ دەرەوەی ئەوروپا دەرخستنم بوو لەچوارچێوەی سنوورەکانی یاسای ئەوروپا. راکێشکردنم بۆ کینیا بەهۆی ئەم پەیوەندییە فێزەونەوەبوو بەبەرژەوەندییەکانیانەوە. هەربۆیە ئەگەر بەڕاستی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا گرێدراوی پەیمان و نۆرمە یاساییەکانی ئەوروپا بێت، ئەوا ناچارە ئەم پێشێلکارییەی یاسا رەتبکاتەوە. ئەگەر دادگاکانی ئیستئناف رۆماو سزا گرانەکانی ئەسینا واتایەکی کرداریشی نەبێت، بەڵام ئەو بریارە پۆزەتیڤانەی داویانە DMME ش دەبەستێتەوە. ئەم بریارانە، هەم من وەك پەنابەرێکی سیاسی پەسند دەکات، هەم لەسەر خاکی ئەوروپا بەئازاد لەقەڵەمم دەدات. دیسان بەگوێرەی ئەم بریارانە قۆناخی دادگاییکردنی ئیمرالی و پەیرەوکردنەکەی بەتەواوەتی پێچەوانەی یاساکانی "یاساناسی" ئەوروپایە، بەنەبووی لەقەڵەم دەدات. ئەوەی لەدائیرەی باڵای DMME چاوەڕوانی دەکرێ، بەگوێرەی یاساکانی ئەوروپا دان بەمافی ئازادانەمدا بنێ لەئەوروپا"بریارەکانی دادگای رۆما و ئەسینا" پێشێلکارییە

یاساییەکانی ئیمرالی پەسند نەکات، ئەگەر دادگاییکردنێکیش پێویست بکات "بڕیاری یەکەمین دائیرەی DMME" پێویستە ڕێگای ئەومبکاتەوە کەعادیل و بێلایەن بێت. تەنیا کاتێك لەسەر ئەم بنەمایە بڕیارێکی پۆزەتیف دەربکەوێت کەواتە بەگوێرەی پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا PMME رەفتارکراوە. لەرەوشێکی پێچەوانەشدا دادگای باڵاش (DMME) لەبوون بەئامرازی پیلانگێڕییەکی سیاسی گەورە رزگاری نابێت.

لەبەر ئەم هۆکارەبوو بەشی زۆری بەرگرینامەکەم بۆ ڕوونکردنەوەی شارستانییەتی ئەوروپا تەرخانکرد. ئەم شارستانێتییە ئێمە لەناو دەبات. سیاسەتمەداران لەپێناو چەند ساڵێکی دەسەڵات و خاتری بەرژەوەندیپەرستی و قازانجی ئەربابەکانیان هیچ لێکدانەوەیەك بۆ سڕینەوەی گەلێك لەمێژوودا ناکەن و لایان بابەتێکی نیگەرانی نییە. ئەمە دەزانین، بەڵام هەرهیچ نەبێت تۆزقاڵێك دادوەری هەبێت، پێویستە دەزگایەکی وەکو "DMME" ئەو رێیەی "دادگاییکردنی رەهەندی کەسێتی"بەرکەنار بکات کەرێگایەکی خۆ دزینەوەیە، بڕیارێك سەبارەت بەگەوهەری ڕووداوەکە بدات؛ بەلانی کەم پێویستە چۆنییەتی دادگایەکی بابەتی، واقیعی و هاوچەرخ رەچاوبکات و بەگوێرەی ئەوە بڕیاربدات. لەکاتێکدا کۆماری تورکیا لایەنێکی شەڕە"تەواوی جیهان ئەم ڕاستییە دەزانێ، خودی خۆیشی بەئاشکرا ئاماژەی پێدەکات" من و ڕێکخستنەکەم بەگەورەترین مەترسی ڕاگەیاندووە، چۆن دادگاییکردنێکی عادیل و سەربەخۆ بەڕێوەدەبات؟ چۆن دادگا (DMME) ئەقڵی ئەمە دەبڕێ؟ یاخود هەندێ گەمەیتر هەیەو ئێمە نایزانین؟ لەرەوشێکی وەهادا بۆچی دۆزەکەمی پەسندکرد؟ ئەگەر وەڵامی تەواوی ئەم پرسیارانە نەدرێتەوە "بەشێوەیەکی بڕوابوون"، ئەوەی دەمێنێتەوە دەرکردن بەوە نابێ کەئەوەی لەئارادابوو بەردەوامی گەمەیەکی سیاسی بووە کەپێشتر ئامادەکراوە؟ ئەوکاتە بۆئەوەی نەهێڵم خۆم و گەلەکەم بکرێینە ئامرازێکی ئەم گەمەیە، بەلانی کەم جگە لەجێبەجێکردنی پێویستییەکانی هۆش و ویژدانم چارەیەکی دیکەم نامێنێتەوە. ئەم ڕاستینەیە پێویستی ئەوە دەخاتەڕوو کەلەبواری یاسایی زیاتر، پێویستە سیاسی بێت. کوردان گەلێکن ئەلەچوارچێوەی یاسای نەتەوەیی، نەنێو نەتەوەیی، لەهەردووکیاندا جێگیرنەکراون. کاتێك یاسای یەکێتی ئەوروپا بەسوربوونەوە رەهەندی تاکە کەسێتی مەسەلەکە دەسەپێنێ، ئەو ڕاستینە کۆمەڵایەتی و مێژوویە پشتگوێ دەخات کەبناخەکەی پێکدێنێ‌و ئەمە بەواتای ئەوەدێت: کێشەیەك لەئارادانییە، بەرێگای یاسایی چارەسەربکرێت. ئەم چەمکە لەسەردەمی پەیمانی لۆزاندا دەستیپێکردووە و تارۆژگاری ئەمرۆمان بەردەوامە. بەرامبەر بە پەسندکردنی کیانی کۆماری تورکیا بەبێ کورد، موسڵ ــ کەرکوك پێشکەش بەئینگلیزەکان کراوە. لەبەرامبەر پەسندکردنی سەرمایەداری وەك سیستەمی کۆماری تورکیا، لەلۆزان پەیمان ئیمزا و ئەرێکراوە. لەکاتێکدا دەوڵەتە ڕۆژئاواییەکان ئەرمەنی و ئیۆن و ئاشوورییەکانیان وەك کەمایەتی پەسندکرد، هیچ گەرەنتییەکیان سەبارەت بەکوردان پێشکەش نەکردووە. ئەم هەڵوێستەش بەواتای چاوپۆشین دێ بەرامبەر سڕینەوەی کوردان لەبواری کولتووری و سیاسی. پێویستە کاربەدەست و بەرپرسیارانی تورك بەشێوەیەکی باش لەئەنجامی ئەو پەیوەندی،

ناکۆکی و پێکدادانە بکۆڵنەوە کە لەم دووسەد ساڵەی دوایی پێیدا تێپەڕبوون. دواکەوتوویی ئەمڕۆی ڕۆژهەڵاتی ناوین و بێبەشبوونی لەدیموکراسی و ئازادییەکان سەرچاوەکەی وابەستەی پەیوەندییەکانی ئەم ساڵانەیە. دەبێ دواپرۆژەی ڕۆژهەڵاتی ناوینی گەورە وەك ئەنجامێکی ناچاری ئەم دووسەد ساڵەی دوایی ببینرێ. پێویستە زۆر بەباشی ناوەڕۆکەکەی بخوێندرێتەوە. بەتایبەتیش پێویستە کوردان لەهەموو بوارێکەوە خۆیان وەك فاکتەری ستراتیژی ئەم پرۆژەیە لەقەڵەم بدەن. یەکێك لەئامانجە سەرەکییەکانی بەرگرینامەکەشم ئەمەیە.

پەیوەندی نێوان قۆناخی دەستگیرکردنی من لەئیمرالی و پێکهاتەی دەوڵەتی فیدراڵی کوردستانی ئێراق(باشووری کوردستان) زۆر ئاشکرایە. کاربەدەستانی کۆماری تورکیا ناچارن ئەم ڕاستییە باش بخوێننەوە: بەرامبەر بەپاکتاوکردنی من و "PKK" ئێوە کوردستانی فیدراڵتان وەك دیاری پێشکەش بەهێزە کوردییە دەرەبەگ ـ بۆرژواکان کرد. ئێوەش بەرامبەر ئەنجامەکانی بەرپرسیارن. ئەمەش دانانی بناخەیەکە کەبەبناخەی پێکدادانەکانی ئەمڕۆی فەلەستین ـ ئیسرائیل دەچێت. هەروەکو لەڕێگای ئەمە بنەماکانی کۆمارگەرایی شۆڕشگێڕی بەلاوەنرا، لەهەمانکاتدا زەمینەو هەلومەرجێك هاتەئاراوە کەبۆ هەمووجۆرە گرژی و هاندانێکی میللیگەرایی گونجاوە. دەخوازن لەسایەی گرژی میللیگەرایی نوێ گەلان بەگژیەکدا بکەن و لەژێر ڕووخساری نوێ درێژە بەحوکمڕانی سیستەمی خۆیان بدەن، پێکدادانی فەلەستین ـ ئیسرائیل تەنانەت کراوە بەکێشەی سەدەی دوایی و ڕەواترین بیانووی دەستی خراپترین حکومەت "کاربەدەستانی" گەلی عەرەب. ئێستا هەوڵدەدەن کوردانیش بخەنە ناو چوارچێوەی هەمان گەمەوە.

لەم خاڵەدا ئەو پیلانگێڕییەی بەرامبەر من ئەنجامدرا بووە خاوەن ڕەهەندێکی نێودەوڵەتی، چونکە هەروەکو چۆن من و کیانی ئەو بزووتنەوەی نوێنەرایەتیم دەکرد، گوێڕایەڵی ئەم گەمانەی نەدەکرد، لەهەمانکاتدا خاوەن پۆتانسیال "توانست"ی پووچەڵکردنەوەشی بوو.

کۆنترۆڵی کوردان لەدەست بزووتنەوەکەمان دەربێنێ و هێشتنەوەی لەژێر کۆنترۆڵی هێزە ئیمپریالییەکان، بایەخێکی ستراتیژی پێدرا. لەڕێگەی ئەمەشەوە دەوڵەتە نەتەوەییەکانی تورك، فارس و عەرەب پەروەردە دەکران. لەم پێناوەدا بەدەیان هەزار کورد لەئەوروپاو ئەمریکا پەروەردە کران. بەسووربوونەوە دەیانخواست کوردایەتییەك دروستبکەن کەبەگوێرەی بیرکردنەوەی خۆیان بێت. لەڕاستیدا لەساڵی ١٩٤٥ بەدواوە لەڕێگای بنەماڵەی بارزانییەوە پێبەپێ ئەو قۆناخە فراوان بوو کەئیسرائیل دەستیپێکرد. هەر لەبەر ئەم هۆکارەیە کوردان وەك دەستگیرانە نوێیەکەی ڕۆژئاوا بوونەتە جێگای بایەخ. دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوین کەخاوەن نەریتی فەتحکارین سەرلەنوێ کوردانی خۆیان هەڵسەنگاندەوە. سوپایەکی هەواڵگری و کوردە جاشەکانیان پێکهێناو خستیانە ژێر فەرمانی هێزەکانی ئاسایشەوە. هەرچی سێهەمین بەشە، واتە هەژارو ڕەنجدەرانی گرووپی کوردان، لەسەر ڕێبازێکی نیشتمانپەروەری و دیموکراتی "PKK" یان دامەزراند. بەمجۆرە سێ جۆر گرووپی کورد پێکهات. کوردانی گرێدراوی ئەمریکا، یەکێتی ئەوروپا و ئیسرائیل؛ ئەوانە ئەو توێژانەی چینی

بـاڵای دەرەبـەگ ــ خێڵەکییـەکانی جـارانن کەبـەرەو بۆرژوابـوون ئاراسـتەیان گرتـووە. لـەرێگای بەکارهێنانی پارەتی ماددی دەوڵەتەکان و هەست و سۆزی عەشیرەتگەرایی هەوڵدەدەن بەکاریگەربن. ئێستا بەرنامە سیاسییە سەرەکییەکەی دەوڵەتی فیدراڵی کوردە. دیسان ئەو کوردانـەی لـەرێگای پارەو هەستی عەشیرەتگەرایی خزمەت بەهێزەکانی ئاسایشی دەوڵەتە نەتەوەییەکانی تورك، فارس و عەرەب دەکەن ئامانجیـان تـەنیا پـارەو دەسـەڵاتی خۆجێییـە. هەرچـی ئەوانـەن کـە لەمیانـەی هەسـتی نیشـتمانپەروەری و هۆشـیاری دیموکراتیانـەوە لەگـەڵ "PKK" دان، ئامانجیـان دیموکراتیزەبـوون و کوردستانێکی ئازادە. ئەم سێ هزر و راسـتینە جیـاوازە لەمیانـەی پەیوەنـدی و ناکۆکییـە چڕەکانییەوە دەشـێ بەئاراسـتەی چـەندین پێکهاتـەوە بچـێت. ئـەو کوردسـتانەی لەخـەوی هـەزاران سـاڵەی هۆشیاربۆتەوەو کەوتووەتە قۆناخێکی بەجموجۆڵەوە، لەئاواکردنی هاوسەنگی نوێی رۆژهەڵاتی ناویندا یەکێکە لەئەکتەرە لەپێشینەکان. لەچەندین سیناریۆدا دەتوانێ گەلێك رۆڵی جیاواز ببینێ.

کۆمـاری تورکیـا کەلەسـەردەمی دامەزراندنـدا کوردەکـانی بەئەنـدامی بنـەڕەتی (رەسـەن) دادەنـا، گـەورەترین هەڵـەو کـەموکوڕی خـۆی ئەنجامـدەدات کاتـێ بـەهۆی ناسنامەکەیان بەتـەواوەتی کـوردان دەخاتە پەراوێزی سیاسەت و پاساو ئەمـەش دەکات بەپرەنسیپێکی هەمیشـەیی. مـن بانگەشـە دەکـەم: هێـزە ئیمپریالییـەکان کاتێـك بەرژەوەندییـەکانیان لەگـەڵ بەڕێوەبەرایەتییـەکانی تـورك، عـەرەب فارسەکان یەکتر دەبڕێ، و بۆ ئەوەی زیاتر بەخۆیانەوە ببەستێتەوە یاخود بێ کاریگەرییان بکات، ئەم ناکۆکیانــە لەبەرژەوەنــدی کوردەکــانی وابەسـتەی خـۆی بـەکارهێنا، و بەزانینـەوە هـەنگاوی بـۆ پاکتـاوکردنی ئـەو کـوردە رەنجدەرو هەژارانـە هاوێشت کـەخاوەن بـڕواری ئـازادین و لەکەسـایەتی منـدا نوێنەرایـەتییان دەکرێـت. لەکاتێکـدا پێکهاتـەی فیـدراڵی کـورد ــ بەقسـە ــ لەباشـووری کوردسـتان بەرهەمەکەیـەتی، ئـەوا هـەنگاوی دیکەشـی بـەدواوە دێ. کاتێـك بەڕێوەبەرایـەتی تورکیـا بەپشـتگیری ئێـران، سـوریاو هەنـدێ لەعەرەبـەکانی ئێـراق هێـرش بکاتـە سـەر کوردەکـان، ئـەو کاتـە دەکەوێتـە تەڵەزگەی ریشەییەوە. نارەحـەتی ئێرانـی و عەرەبـەکان بەرامبـەر بـەتورکیا مێژووییـەو باشـدەزانرێ، دوای کوردەکان دژ بەتورکەکان ئاراستە کران، سـەرلەنوێ هەنـدێ کێشـەی مێـژوویی زیندوودەبێتـەوە. لـەناو ئەمانەشـدا بانگەشـەکانی ئیۆنـا، ئەرمەنسـتان،جۆرجیـا، ئێـران و تەمانـەت عەرەبـەکانیش زیندوودەبێتـەوە کـەتاوەکو چـیاکانی تـۆرۆس بانگەشـەی خاوەنـدارێتی دەکـەن. لەرەوشـێکی وەهـادا تورکەکان بۆ ستاتۆی سەدەی شانزدەهەم دەگەڕێننەوە.

لەکاتێکدا سیاسـەتی یـاووز سـەلیم سـەبارەت بـەکوردان ئـەم مەترسـییە بەرکـەنار دەکـات، لەسـاڵی ١٩٢٠یـش بەرتـەرەفکردنی ئـەو مەترسـییە لەلایـەن مسـتەفا کەمالـەوە لـەرێگای ئـەو رێککەوتنـەوە مسۆگەربووە کەلەسـەر بنـەمای پەیوەنـدی ئازادانـە لەگـەڵ کوردەکـانی بەسـتووە. مێـژووی ئـەنادۆڵی تورکەکان لەگەڵ پەیوەنـدی کوردەکـان لـەناو پەیوەندییـەکی دیالـەکتیکی توندوتۆڵدایـە؛ پارچـەکردنی ئەم پەیوەندییەو گۆڕینی بەرەوشی دوژمنایـەتی، تورکـەکان ئاگـاداربن یـاخود نـا، دەبێتـە گـەورەترین زیانی ستراتیژییان. لەپاخیبوونەکاندا کوموکوڕی هی هەردوولایـە. میللیگـەرایی سـەرەتایی و شۆڤێنی،

دابونەریتە دەرەبەگایەتییە ئایینییەکان، لەو ڕەوشەدا نین دەرك بەپەیوەندی ستراتیژی بکەن و بەڕێوەی ببن، لەئاکامی زێدەڕۆییکردن لەپاکتاوکردنی کوردان، پەیوەندی ستراتیژی گەیشتۆتە کەناری لەناوچوون. مستەفا کەمال و عیسمەت ئینۆنۆ لەدوا قۆناخدا ئەمەیان بینی. بەلام بەرتەرەفکردنی مەحالبووە. لەدوای سالی ١٩٥٠ بەرامبەر بەنکۆلیکردنی ڕەچەلەك سەرلەنوێ بەهێزکردنەوەی دەرەبەگایەتی کوردان زیاتر ڕێگای لەپێش شکاندنەوەی پەیوەندی ستراتیژی و لەدەستدانی واتاکەی کردۆتەوە. سەنتێزی تورك ـ ئیسلام لەدوای ١٩٨٠ کان کەئایینگەرایی و تورکایەتییەکی ئەوپەڕگەری پەیڕەودەکرد، بەتەواوی ئەم پەیوەندییە ستراتیژییەی بەنەبوو لەقەلەمداوە. بەرامبەر ئەم ڕەوشە هێزە ڕۆژئاواییەکان و دەولەتەکانی ناوچەکە لەمیانەی چاوپۆشین لە"PKK" نارەزایی باوی خۆیان نیشانداوە. بەلام پشتگیری مسۆگەری ئێران و سوریاشی لەناودا، هەموویان لەپێکهاتنی دەولەتی فیدرالی ڕۆلیان بینی، و لەپێناو بەرۆژەفکردنی گەمە مێژووییەکان گرنگترین هەنگاویان هاوێشت. بزووتنەوەی کوردی گرێدراو بەمیللیگەرایی ناچارە پەیوەندی ستراتیژی باو لەگەل تورکەکان ببڕێ. بۆ نموونە: ڕەوشی ئیسرائیل ـ فەلەستین، ڕوسیا ـ چیچان و پارچەبوونی یوگۆسلافیایە. ئەو سیاسەتە ڕۆژانەییانەی بریتییە لەخۆخەلەتاندن، زۆر لەتێگەیشتنی گرنگی پەیوەندی مێژوویی دوورە. لەکاتێکدا میللیگەرایی و ئایینگەرایی چاوی هەمووانی کوێرکردووە، بەرژەوەندیپەرستی سیاسی و ئابووری خستوویەتیە ڕەوشێك ڕۆژی دواتریش نەبینێ. لەراستیشدا وچانێکی مەزنمدا تاوەکو کەسێتی من و "PKK" لەگەمەکەدا بەکارنەهێنرێ.

لەقۆناخی داهاتووماندا لەچوارچێوەی پرۆژەی ئەمریکا بۆ ڕۆژهەلاتی ناوین گۆڕانکارییەکان خێرا دەبن، تاوەکو ئێستا یەکلانەبۆتەوە لەم پرۆژەیەدا تورکیا ئامانجە یان هاوپەیمان و هاوبەش. گوایە بەهێزترین هاوبەشی پرۆژەکەیە، لەسالی ١٩٩٠ کانیش زۆر باس لەهاوپەیمانێتی ستراتیژی دەکرا. بەهەرحال ئەنجامەکانی ئارادەیەك ئەزموونبەخشە. تورکیا ئامانج بێت یان هاوبەش، مسۆگەر ناتوانێ درێژە بەستاتۆی جاران بدات. سووربوون لەسەر ستاتۆی کۆن، بەواتای یوگۆسلافیا و ئێراقی دووەم دێت. کەچی ئێراق و یوگۆسلافیا دانیان بەچەندین ماف میللەتەکانیاندا دەنا. قالبە شۆڤێنییەکانی تورکیا لەهەموویان بەهێزترە، سالانێکی درێژە گەل لەڕێگای ئەم قالبە شۆڤێنییانەوە پێدەگەیەنرێ. لەحالەتی درێژەپێدانی، شکان مسۆگەرە. تەنانەت پێکدادانەکانی بەرامبەر بە"PKK"ش بۆ نیشاندانی ئەم ڕاستییە بەس بووە. ئەو پێکهاتە کوردو تورکانەی بەمیللیگەرایی بارگاوین پەیوەندی ستراتیژی مێژوویی پارچە پارچە دەکات. بەبڕوای من لەدوای سالانی ١٩٥٠کان بەئەنقەست ئەم پیلانە پێشخراوە. سەرەتا میللیگەرایی تورك گەیەنرایە فاشیزم و ئایینگەرایی. دەرەوە سەرچاوەکەی ئەم ئەوپەڕگەرییەی پێکدەهێنا. دیسان بەرلەشەڕی یەکەمی جیهانیش لەئەنجامی دەستێوەردانی دەرەوە پان تورکیزم و پان ئیسلامیزم گەیشتە ترۆپکی خۆی. ئەوەی ئەم ڕاستییەی بینی مستەفا کەمال بوو. ئەو دوو سوورە ئایدیۆلۆژییەی بەربەستکردووە، کرانەوەی بەرووی ولاتپارێزییەك ئەنجامداوە کەبۆ ئازادی کراوەیە.

فاکتەرە ئاژاوەگێڕییەکانی یاخیبوونی کوردان، ئەم سیاسەتەو پەیوەندی ستراتیژی نێوان هەردوولایەنی تێکداوە. دەمارگیری میللیگەرایی لەمیانەی مەزندەکانی پاکتاوکردنی کوردان لەراستیدا لەمیانەی تەڵەزگەی گەمەکانەوە بووە، کەسایەتییەکی وەك "زیا گۆکالپ" کەبەباوکی میللیگەرایی دادەنرێ گوتوویەتی "تورك بەبێ کورد، کورد بەبێ تورك نابێ". سەرلەنوێ شرۆڤەکردنی هەڵوێستی گۆڕانکارییەکانی دوای ساڵی ١٩٥٠ سەبارەت بەکوردان بایەخدارە. لەساڵی ٢٠٠٠ بەدواوەش میللیگەرایی کوردان خێرایی پێدراوە. دیسان فاکتەری دەرەکی کاریگەربووە. سەرباری گشت کەموکورتییەکانی دیسان ئەوەی رۆڵی سەرەکی لەپووچەڵکردنەوەی ئەم گەمەیە هەبووە، هەڵوێستی ئەنتەرناسیۆنالی بووە سەبارەت بەگەلانی ناوچەکە. یەکسەر پەسندکردنی بە"تیرۆریست"لەقەڵەمدانی "PKK" لەلایەن ئەمریکاوە بەهۆی خۆشویستنی تورکەکان نییە. ئەم بانگەشەیە بەئامانجی "PKK" قووڵکردنەوەی پێکدادانەکان ئەنجامدەدرێت. ئەمریکاو یەکێتی ئەورووپا لەدەیا یەك و تەنانەت لەسەدا یەکی ئەوەیان بۆ کوردان بکردایە کەبۆ قوبرس ئەنجامی دەدەن لەراستیدا تورکیا دەبوو بەتورکیایەکی دیکە. بەڵام دوور لەمە وەستان. سیاسەتی "کەروێشك رابکەو تانجی بیگرە" پەیڕەوکرا کەشایستەی ئاژەڵەکان دەبینرێ. ناوەندە ئابووری و سیاسییەکانی کەوتبوونە ناو گەندەڵی و بەرژەوەندیپەرستی بەچوار پەلەوە خۆیان لەم سیاسەتەوە ئاڵاند. ئەو خاڵەی کەپێیگەیشتوون کەناری نقوومبوونی تورکیایە. تەواو لەو خاڵەدا، لەگەڵ رادەستکردنەوەی من چاوەڕوانی دەکرا، لەدوای بەرخۆدانێکی قەباو مەرگی من، پەیوەندی کورد ـ تورك تەواو بکەوێتە قۆناخی داڕووخان. بەمجۆرە تەواوی داوەکانی بزاڤی کورد لەدەستێکدا کۆدەبوویەوە. ئەمڕۆ زیاتر دەرکی پێدەکەین کەدواتر چی روویدەدا. مسۆگەر لەرۆژهەڵاتی ناویندا ئیسرائیل پێویستی بەمیللیگەرایی کورد هەیە، میللیگەرایی کورد نەبێ رۆژئاوا ناتوانێ فورسایی تورك، فارس و عەرەب بەو خاڵە بگەیەنێت کەخوازیارێتی. شێوازی بەکارهێنانی "PKK"لەلایەن هەردووکیشیانەوە بەشێوەی تەڵەزگەنانەوە بووە. واتا هەردوو لایەن "کورد ـ تورك"لەسیاسەتی کەروێشك رابکە و تانجی بیگرە، زیانمەندن. لەدوای ساڵی ١٩٢٥ یش بەمجۆرە بووە. لەدوای دوو هەزارەکان کاتێك میللیگەرایی کورد چەکی تەکنەلۆژی نوێی دەستکەوت، رووبەڕووبوونەوەی ئاستەمە، لەوانەیە هەردوولایەنیش لەبواری سیاسی سەرکەوتن بەدەست نەهێنن، بەڵام مسۆگەر زیانی گەورەیان بەردەکەوێ. وەك هەمووجارێك ئەوانەی سەردەکەون هێزە ئیمپریالییەکانن. هێندەی میللیگەرایی کورد نکۆڵیکردنی کوردان و زەوتکردنی مافەکانیشی بەرامبەر روودانی ئەم بوویەرە وەك یەك بەرپرسیارن. بۆ ماوەی حەفتاو پێنج ساڵ بەبێچارەیی هێشتنەوەی کێشەی کورد، چ دەستکەوتێکی بۆ کۆماری تورکیا هەبوو؟ ئەوە بالەولاوە بمێنێ کەلەسەردەمی نوێی تەکنۆلۆژیادا لەمیانەی سیاسەتی نکۆڵیکردن دەستکەوت بەدەستبهێنێ، بەهەرحاڵ بۆ نەبینینی ئەو راستییەی کەرۆژانە رێگا لەپێش پێکدادانی کورد ــ تورك دەکاتەوە، پێویستە کوێربێت. ئەنجامە خەمگینییەکانی پشتبەستن بەهێزی سەربازی لەیەکێتی سۆڤییەت و ئێراق کەوتەڕوو. هەر لەئێستاوە پەلامارەکانی سەرکوردستان قەیرانی ئابووری لەگەڵ خۆیدا هێناوە. درێژکردنەوەی کێشەی کوردو

چارەسەرنەکردنی ڕەوشی پێکدادان و هەلگیرساندنی ئەگەری ئاگری شەڕێکی دیکە، دەبێتە هۆکاری رووخانی تەواوەتی یەکێك لەو کۆڵەکانەی کەهەزاران ساڵە تورکەکان لەئەنادۆڵدا دەژیێنێ. دیسان دووبارەی دەکەمەوە، بۆ نەبینینی ئەمە یان دەبێت خائینی نیشتمانی یان دوژمنی گەل بێت.

باهیچ کەسێك چاوەڕوانی ئەوەنەبێت، بزووتنەوەیەك لەخۆیەوە تەسلیم بێت، کەبەرهەمی زەحمەتی و هەوڵ و کۆششێکی مەزن و دژوارە. لەساڵی ۱۹۹۸ وە بەسەبرو ئارامییەکی گەورەوە، لەپێناو بەرژەوەندی و قازانجی تەواوی لایەنەکان، تەواوی وڵات و گەلەکەمان، لەمیانەی گشتگیرترین راوەستەی سیاسی و ئایدیۆلۆژی مـن و ڕێکخستنەکەم هەڵوێستێکی هەستیارو بەرپرسیارانەمان پەسەندکردووەو نیشانمانداوە، لەکاتێکدا هەڵوێستی هەڤاڵان بەئەرێنی دەبینم، ئاڵێم کەدەوڵەت بەتەواوەتی پەیوەستدار نەبوو، بەڵام دەبێ ئاماژە بەوەش بکەم کەمزۆر دووری چارەسەرکردن بوو. ڕەوشی چاوەڕوانی زیاتر بەتەواوەتی ئەم پرۆسەیە پووچەڵ دەکاتەوە. "PKK" ناتوانێ کوردستان بۆ دواکەوتوویی دەوڵەتە ستاتۆگەراکان و میلیگەرایی سەرەتایی بەجێبێڵێ. "PKK" داسەپاندنێکی وەهای نەبووە: دەبێ منیش خاوەن دەوڵەتێك بم، بەڵام هەرگیز دەستبەرداری لەپرۆژەی کوردو کوردستانێکی دیموکرات و ئازاد نەکردووە، و دەستبەرداریشی لێ ناکات. هیچ گومانێك لەوەدا نییە کە دیالۆگی دیموکراتییانە دەبێتە پێشکەوتووخوازترین و چارەنووسسازترین پەیوەندی مێژوویی. ئەوانەی بەقووڵایی تەماشای مێژووی تورك، کوردو عەرەب بکەن دەبینن کەستاتۆی ڕۆژهەڵاتی ناوین بەردەوام نزیك بەفیدراسیۆن بووە. تاکە ڕێگای روونەدانی کێشمەکێشی ئەمڕۆك لەفیدراسیۆندا، دیموکراسی تەواوە. تاوەکو ئێستا مێژوو ڕێگەچارەیەکی لەو بەکاریگەرتری نەدۆزیوەتەوە.

تورکیا دەتوانێ باشترین ڕۆڵ لەوەدا ببینێ کەبەگشتی تەواوی کوردان، بەتایبەتیش هەڵمەتی "PKK" نەکەوێتە ناو ئەو گەمە نوێیانەی دژی گەلانی ناوچەکە دەچنرێ و نەکەوێتە ناو پێگەی مەترسیدارەوە. ئەوەی هەرمزێدە لەگەڵ مێژووەکەیان و بەتایبەتیش ریشە ستراتیژییەکەی کوردان دەگونجێ، بینینی ئەم باشترین ڕۆڵەیە. پاکتاوکردن و سڕینەوەی کوردان لەمێژوودا ئاستەمەو هیچ خێرێکیشی بۆ تورکەکان نابێت. بەپێچەوانەوە راستینەی ژیانی بەیەکەوە گرێدانیان حاشاهەڵنەگرە. وەستان لەدوای ئەم خاڵ و ئاستەوە، دەبێتە هۆکاری پووچبوون و زیاتر تێکدانی ئەگەری ئەو پەیوەندییە ئەرێنییەی نێوان لایەنەکان. ئەگەر دیالۆگی دیموکراتییانە پەیڕەونەکرێت، ئەوا بڕاری کوردان دەبێتە هەڵمەتێکی گەورەی ئازادی. هەرچی چۆنییەتی پێشکەوتنی شەڕە هەڵوێستی لایەن و ناوەندەکانی دەرەوە دیاریدەکات.

بەر لەوەی تورکیا کێشەی کورد چارەسەربکات، پێویستە ئەگەری ئەو گۆڕانکارییانە هەڵسەنگێنێ کە لەگەڵ کەوتنە ناو قەیران ـ گێژاوی ڕۆژهەڵاتی ناوین دێتەئاراوە. هەر لەئێستاوە روونبۆتەوە کەسێ هێز سەبارەت بەکوردستان دەکەونە ناو کێشمەکێشەوە. یەکەمیان ئەمریکاو ئیسرائیل و کوردە بەکرێگیراوەکانیان. دووەمیان هێزە ستاتۆگەراکانی تورك، ئێران و عەرەبەکان و بەشێکی سنووورداری کوردە "جاشەکان" و توێژی عەشیرەتە بەکرێگیراوەکان و بۆرژوای کۆمپرادۆرە. توێژی سێیەم

فورسایییان زیاترەو لەگەڵی هەژارو زەحمەتکێش و وڵاتپارێزو دیموکرات پێکدێ. بۆیەکەمین جارە ئەمجۆرە جیابوونەوەیە بەدیدێت. شیمانەی بەهێز ئەوەیە بەپێی بەسەرچوونی کات ئەو کوردە بەکرێگراوانە بتوێنەوە کەشانبەشانی ستاتۆگەراکان دەجوڵێنەوە. دەشێ ئەمجۆرە گۆڕانکارییانە لەئەنجامی پێگەی کوردەکانی ئێراق بێتەئاراوە. ئەگەر بەڕێوەبەرایەتییەکانی تورك، ئێران و عەرەب ریفۆرم سەبارەت بەکوردەکانی ژێردەسەڵاتیان ئەنجام نەدەن، دەشێ لەهەموو ئاستێکدا رێککەوتن لەنێوان کوردە نیشتمانپەروەر ــ دیموکراتەکان و کوردە بەکرێگیراوەکانی ئیمپریالیزم پێشبکەوێ، لەئەنجامدا لەژێر رێبەرایەتی ئەمریکا دەشێ هەموو کوردان لەناو هاوپەیمانێتییەکدا جێگابگرن. ئەگەر دەرفەتێکی رێککەوتن نەبینرێ، ئەوا شیمانە دەکرێ کوردەکانی "PKK" رێبەرایەتیان دەکات لەسەر بنەمای ناگربەست و رێگەچارەی دیموکراتییانە پەرە بەپەیوەندی لەگەڵ هێزەکانی هاوپەیمان بدات. هەروەکو دەبینرێ لەئەنجامی ئەم پەیوەندییانە، بەڕێوەبەرایەتی عەرەبەکانی ئێراق گورزێکی ستراتیژییان بەرکەوتووە. ئەوەی رژێمی ئێراقی رووخاند رێککەوتنی ئەمریکا و ئیسرائیل و کوردە. بەردەوام بەدواخستنی چارەسەرکردنی کێشەی کورد لەلایەن تورکیاوە دەشێ رێگا لەپێش هەندێ رووداو بکاتەوە کەچەندین جار لەوەی قوبرس فورسترە. ئەو دەرفەتەی بەکاربردن و پێشخستنی پرۆژەو سەرمایە کەوەك بەشی جیاکاری بەدەوڵەتەکانی رۆژئاوا پێشکەشکراوە، ئیتر لەقۆناخی نوێدا کارا نابێ و لەپەلوپۆ دەکەوێ. لەئەنجامی پرۆژەی رۆژهەڵاتی ناویندا ئەگەر تورکیا وەك رێککەوتننامەی سیڤەری دوای شەڕی یەکەمی جیهانیش لێنەیەت، کۆمار کەوەك دەوڵەتی ـ نەتەوەیی بەرهەمی هاوسەنگییەکانی "ناوەوەو دەرەوە"یە بەرەوشی ستاتۆگەرایی خۆی نامێنێ. مسوگەر تورکیا لەقۆناخی راگوزارەدایەو چۆنییەتی و ئەنجامی دەرکەوتنی لەناژاوەکەی گرێدراوی لێکدانەوەیەکی راستی رەوشی خۆی دەبێت. لەجیاتی رێککەوتن لەگەڵ کوردان شەڕ قووڵتربکرێتەوە، دەشێ چاوەڕوانی دۆخێکی نێوان سیڤەر و لۆزان بکرێ. چارەسەرییەکی دیموکراتییانەی کێشەی کورد لەگەڵ کوردان ئەگەری رۆڵی رێبەرایەتی تورکیا بۆ رۆژهەڵاتی ناوینی دیموکراتییانە بەهێزدەکات. لەرەوشێکی پێچەوانەدا پەیوەندی ستراتیژی مێژوویی بەتەواوی پارچەپارچە دەبێت و مەترسی سنووردارکردنی لەئەنادۆڵ سەرهەڵدەدات. ئەمجۆرە گۆڕانکارییانە هەم لەماوەی کورت، هەم ناوین و درێژخایەندا، بەردەوام لەرۆژەڤی تورکیا دەخولێتەوە، ئەمەش هەندێ جار هێدی، هەندێ جاریش خێرادەبێت. لەسەربنەمایەکی دیموکراسییانەی رێککەوتنەکەی دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، نێوان کورد ــ تورکیا، رێگا لەپێش ئەوەدەکاتەوە بەیەکەوە وەك بەهێزترین لایەن"بەگوێرەی مێژووی رابردوو بێت، بەڵام ئەمجارە بەشێوەی یەکێتییەکی ئازادانە" لەقەیران ــ گێژاوی رۆژهەڵاتی ناوین رزگاریان بێت. لەدۆخێکی پێچەوانەدا کوردستان دەبێتە دووەمین ئیسرائیل.

وەك ئەنجام، دائیرەی گەورەی DMME رووبەڕوی بڕیارێکی مێژووییە کەرێگای دادگاییەکی عادیل و بێلایەن دەکاتەوە، ئەگەر لەکردنەوەی رێگەچارەی دیموکراتییانەی کێشەی کورد رۆڵێك بکەوێتە سەر یاسا (مافپەروەری) ئەویش بەپووچەڵکردنەوەی پیلانگێڕی سیاسیدا تێپەڕدەبێت. هەر

لەم ڕێگایەشەوە رووخساری ناشتیخوازانەی یاسای یەکێتی ئەوروپا دەردەکەوێتەڕوو. پەیڕەونەکردنی یاسا و مافپەروەری ئەوروپا لەژێر ئەو دادگاییکردنەدا شاراوەیە کە لەیاسای هەلومەرجێکی وەها قورسدا ئەنجامبدرێت. ڕفاندن بۆ ئەوەبوو، تاوەکو لەچوارچێوەی سنوورەکانی ئەم یاسایەم بەدەربخات. چیرۆك و بەسەرهاتی ڕفاندن کەدەشێ ببێتە بابەتی ڕۆمانێك لەمەسەلەیەکی تاکەکەسی زیاتر، گەلێك واتای دیکە دەبەخشێت. چارەکە سەدەیەکە سەوداو مامەڵەیەکی زۆر لەنێوان دەوڵەتەکانی ڕۆژئاواو تورکیا سەبارەت بەتێکۆشانی ئازادیخوازانەی گەلی کورد ئەنجام دەدرێت. تێکۆشانی گەلەکەمان کەبەهەژاری و ئێش و ئازارێکی گەورەدا تێپەڕی، لەئاکامی چاوچنۆکی سەرمایە بۆ بەدەستهێنانی قازانج، بەشێوەیەکی زۆر هەرزان و ناعادیلانە لەکەسایەتی مندا خراوەتە ئاستێکی سادەی پێشێلکردنی مافەکانی کەسێتی تاك. لەسەر ئەم بنەمایە یەکێتی ئەوروپاو کۆماری تورکیا جارێکی دیکە هەوڵی ڕێککەوتن دەدەن. ئەوەی لەکەسایەتی منیشدا ونەکات، یاخود دووچاری ونکردن دەکرێ، لەڕاستیدا گەلی کوردە. گرنگە کە DMME نەبێتە ئامرازی ئەم گەمەیە. لەکاتێکدا لەبەرچاوانە کەتا چ ئاستێك و چۆن دەخوازن یاری بەئیرادەم بکەن، لەمیانەی کامە بەڵگەی یاساییەوە داوای دادگاییکردنێکی عادیل و سەربەخۆ لەتورکیا دەکرێ؟ تەنانەت مامەڵەو ڕەفتاری بەمجۆرە بەرامبەر ئاژەڵەکانی تاقیگە (مختبر)ش پەیڕەوناکرێ.

ئەم مەسەلەیە لای هەر کەسێکەوە ئاسراوە کەبەتایبەتی ئەو دادگاییکردنەی لەتورکیا سەبارەت بەکوردان ئەنجامدەدرێ لەمیانەی ئەو فەرمانانەوە بەڕێوەدەبردرێن، کەلەسەرەوە دێن. دەزگای دادوەری لەسەرووی ئاوەندە فاشیستەکانەوە دێ. ئەو رووخسارەی سەبارەت بەکوردان هەیەتی بچووکترین تایبەتمەندێتی یاسایی لەخۆوە ناگرێت، چاوەڕوانیکردنی دادگاییکردنێکی بێلایەن و عادیلانە لەدەزگایەکی بەم چەشنە سووکایەتیکردنە بەمن و گەلەکەم. ناومان و کولتوور و هەبوونمان دانیپێدا نانرێ. یاسا کوردان و کوردایەتی بەنەبوو لەقەڵەم دەدات، کاتێك ئەمە ڕاستینەی یاساکانی تورکیا بێت چۆن دەتوانرێ باس لەدادوەرییەکی عادیل و بێلایەن بکرێ؟!.

بەگوێرەی یاسا نێودەوڵەتییەکان منیان دەستگیرنەکرد. ئایا لەناو سنووری یاسای ئەوروپادا من بەئیرادەی خۆم تەسلیمی تورکیا بووم؟ ئەم ڕاستییەی تەنانەت منداڵانیش دەیبینن و دەیزانن بەبەردەوامی، چۆن یەکەمین دائیرەی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا ناتوانێ ئەم ڕفاندنە دەستنیشان بکات، کەبەساختەکارانەترین پێڕەوو شێواز ئەنجامدراوە؟! تەنیا یەك تاکە ڕێگای ڕوونکردنەوە دەمێنێتەوە: DMME بەناوی سیستەم ئەو قەرزەدداتەوە کەسەرمایەی ئەوروپا لەئەنجامی ئەو شەڕەی تواندنەوەو قڕکردنی گەلی کورد قازانج و دەستکەوتی لەلایەن تورکیاوە بەدەستکەوت، لەڕاستیدا ئەوەی عادیل نییەو ڕێگای دادگاییکردنێکی بێلایەن دادەخات، بڕیاری یەکەمین دائیرەی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپایە. پێویستە دائیرەی باڵای دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا DMME ئەم بڕیارە هەڵوەشێنێتەوەو پێداویستییەکانی پەیمانی مافی مرۆڤی ئەوروپا PMME جێبەجێ بکات. بەڕاستی ئەوکاتە ڕێگای دادگاییکردنێکی عادیلانەو بێلایەن دەکرێتەوە. تەنانەت بۆ ساتێکیش بێت

دەرفەتی قەرەبووکردن و ساڕێژکردنی ئەو برین و ئێش و ئازارە گەورانە دەڕەخسێ کەگەلی کوردستان دووچاری هاتووە. ئەوکاتە شانسی ئەوەش دەڕەخسێ کەتورکیا لەسەر ڕێگای یەکێتی ئەوروپا ببێتە گرێدراوی یاسا، تورکیایەك گرێدراوی یاساکانی ئەوروپابێت، دەبێتە گەرەنتییەکی بنەڕەتی ئاشتیش. تەواوی ئەمانە وەك ڕەخنەدانێکی رابردووی پڕ لەشەڕی ئەوروپا کاتێك ئاشتی و مافی مرۆڤی هەڵکشاو وەك شکۆدارترین سەرفرازی پەسند دەکات، دەیسەلمێنێ کەیەکێتی ئەوروپا قەڵای ناقۆڵای یاسا و دیموکراسییە.

بەشی حەوتەم

ئەو ناسنامەیەی پێویستە بەشێوەیەکی راست پێناسە بکرێت

سەرلەنوێ پێناسەنەکردنەوەی ناسنامەکەم لەم بەرگرینامەیەدا دەبوو بەکەموکورتییەکی جددی. لەجیاتی دووبارەکردنەوەی پێناسەی پێشوو، هەندێ خاڵی دیکەی دەخەمە سەر کەتایبەتمەندێتی تەواوکردنی ئەوەی پێشوو لەخۆوە دەگرێت.

کاتێك ئەم بەشەم ئامادەدەکرد، ئەو ناسنامەیەی فیکرمی بەخۆیەوە خەریك کردبوو ئەنکیدۆ بوو. لەکاتێکدا هەوڵمدا دەرك بەو ئەنکیدۆیە بکەم کەلەیەکەم داستانی نووسراوماندا واتە گلگامێش باسی دەکرێ، لەدواییدا تێگەیشتم ئەنکیدۆ هەرکەسێکە کەبەرەو دەوڵەت و شار رادەکات. شاری ئورگ یەکەمین شارو دەوڵەوتشارە لەمێژوودا، کەناسراوەو چیرۆکەکەی نووسراوە، فارەمانی بەناوبانگ گلگامێش، یەکێك لەپادشا نیوـ خوداوەندە ناسراوەکانی شاری ئورگە (لەزمانی کوردیدا گلگامێش بەواتای گای مەزن دێ. دەشێ شیمانەی ئەوەبکرێ داستانەکە سوودی گەورەی لەسەرچاوەکانی کوردە سەرەتاییەکان وەرگرتبێ). لەوانەیە دامەزرێنەری شاری "ئورگ"یش بێ. بەگوێرەی ئەوەی لەداستانەکە دەرکی پێدەکرێ شاری ئورگ زووزوو دووچاری هێرشی بیانییەکان و ئاژەڵەکان هاتووە. لەلایەکەوە شار لەرێگای شورا مێژووییە شکۆدارەکان تۆکمەدەکرێ، لەلایەکی دیکەشەوە لەمیانەی شەڕە دژوارو بەهێزەکانەوە هەوڵی پاراستنی دەدرێت. هەڵبژاردنی جەنگاوەرە لێهاتووەکان لەکۆمەڵگای بیانی دیاردەیەکە بەردەوام لەمێژوودا دەیبینین.

گلگامێشی پادشاش هەوڵیداوە جەنگاوەرە بەهێزەکانی خۆی لەناوچە شاخاوی و دارستانەکانی باکووری ئێراق (باشووری کوردستان)ی ئەمرۆمان کۆبکاتەوە. پیرەوەکەی زۆر سەیرە، شاری ئورگ ژیانێکی نوێی دۆزیوەتەوە، عەنعەنەی ژیانی شار تادوارادە سەرنجراکێشە. ژنە سۆزانییەکان (سۆزانێتی ژن) لەسەرووی فاکتەرەکانی سەرنجراکێشیەوە دێت. راستتر ئەوەیە ئەو ژنەی لەپایەی خوداوەندە دایکی پیرۆز خراوەو وردەوردە ئەو ژنە ماوەتەوە کەلەسۆزانیخانە گشتی و تایبەتەکان داخراون، ژیانێکی ئارەزوومەندی ورەکی لەسەر ئەو ژنانە بۆ پیاوان تابڵێی سەرنجراکێشە. کۆیلە نوێکە (ژن) توانستێکی بێسنووری ژیانی ئارەزووەمەندی پێشکەش دەکات. تێکۆشانی خوداوەندە ژنی ئورگ "ئینانا" بەرامبەر خوداوەندە پیاوی فێڵباز ئەنکی لەخۆرا نییە. ئینانا (پێشتر لەشاخ ناوی نینهورساکە، ئەمەش بەواتای ژنەخوداوەندی ناوچەی شاخاوی دێت). نوێنەرایەتی دایکی ـــ ماڵیکردن دەکات

کەشارستانییەتی چاخی بەردینی نوێ (نیئۆلیتیکی) پێشخستووە. ناسنامەی ئەو کۆمەڵگایەیە کەلەدەوروبەری دایك کۆبوونەتەوە. بەهەرحاڵ بابەتێکی هەرمزێدە لەبەرامبەریدا بەرخۆدانی کردووە ئەومبووە لەسۆزانیخانە گشتی و تایبەتەکان وەك کاڵا پێشکەش نەکرێ. لەبەر ئەم هۆکارەشە شەرێکی مەزن دەکات لەپێناو پاراستنی پێگەی خوداوەندێتی. لەداستانەکەدا ژنی هەوەسبازی ناسراو وەك فاکتەری سەرەکی گرێدانی ئەنکیدۆ بەشاری ئورگ نیشاندەدرێ. ئەمەش هەڵوێستێکی جێگەی بڕوایە. ئەوەی ئەنکیدۆی بیانی لەکەناری ئاوەکە راودەکات هەمان ژنە. چەندەی ئەنکیدۆ بەژنانی شار گرێدراوە، ئیتر بووە بەباشترین فەرماندە ــ سەربازی گلگامێش. لەداستانی دواتردا بەردەوام وەك نموونەی یەکەم و ئەمەر باسی ئەزموون و بەسەرهاتی گلگامێش ـ ئەنکیدۆ دەکرێ.

کاتێك یەکەمین چوونی خۆم بۆ خوێندنگای سەرەتایی و شار لەگەڵ چیرۆکی ئەنکیدۆ بەراورد دەکەم. لەوە درەنگ نەکەوتم و تێگەیشتم کەداستان باسی منیش دەکات. لەم بارەیەوە باسکردنی بیرەوەرییەکی خۆم سوودمەندتر دەبێت، لەکاتێکدا منداڵانی دراوسێم هاندەدا بۆ خوێندنی سەرەتایی بچنە گوندی "جەبین"ی گەورە، یەکێك لەمانەش منداڵێکی بەناو شەوکەت بوو. برا بچووکی "جەمۆ" بوو کەیەکەمین چالاکی گەریلاییم لەبەرامبەردا ئەنجامدا بوو. دایکی لەسەرووی ژنە هەژارو سەرەتاییەکانی گوندەوە دەهات. بەڵام ئەو شرۆڤەیەی لەرۆژی چوونی شەوکەوت بۆ قوتابخانە کردی، جۆرێك بوو لەهی پرۆفیسۆران دەچوو. ئێستاش لەبیرمە گووتی: ــ "شەوکەتمان بووە بەحکومەت" تەنیا من لەم دوا بەرگرینامەیەمدا توانیم بەباشی واتای ئەم گووتەیە شیبکەمەوە.

ئیتر هەمووومان وەك ئەنکیدۆ کەسایەتییەك بووین کەبەدوای شارو دەوڵەت رامانەدەکرد. لەکۆمەڵگای دایك دادەبڕاین، چەندەی دەچوو بەرامبەر بەبالابوونی شار گوندمان بەبچووك دەبینی، چەندەی دەچوو گوندەکەمان دەسڕایەوە، چەندەی دەچوو دایکمان گرنگی و بایەخی نەدەما، پەیوەندییەکانی تیرەو بنەماڵەمان بچووك دەبینی، شار ئەو دەوڵەتەی پێشمان وەك موگناتیس ئێمەی رادەکێشا. ئیتر رزگاربوون لەکاریگەرییەکانی سانایی نەبوو، شارو دەوڵەت خۆی لەخۆیدا ئامرازێکی ترسناکی پڕوپاگەندەیە، هەروەکو بڵێی هەموو شتێکی شار بەشێوەیەکی زۆر جوان و سەرسوڕهێنەر پێشکەشکرابوو. نەدەشیا ئەو سۆزانیانە رەتبکرێنەوە کەلەناو جوانترین پۆشاك و ئارایشت و خشڵدا رازابوونەوە، لەکاتێکدا هەمووشتێك لەپێناو بالابوونی خۆی بەکاردەهێنا. گوندەکەمان وەك هەتیوێك بێکەس مابووەوە، تەنانەت ناساییترین فەرمانبەری دەوڵەتیش خواوەندە نوێیەکەمان بوون. هەرگووتەو پۆشاکێکی خواوەندیبوونی تازەبوون. کاریگەرییەکان بەمجۆرە ئامادەکرا بوون. سەرباری ئەمەش نازناوی "کلکدار"لەکوردەکان نرابوو. ئیتر بۆئەوەی ساتێك زووتر لێی رزگار ببن، فۆرمیلەکەیان بریتیبوو لەشارستانیبوون ــ بەدەوڵەتبوون ــ یەکسانە بەتورکبوون. تەنیا گوندو بنەماڵەی خۆمان بچووك نەدەبینی، ئیتر بەچاوێکی بچووك لەکوردایەتیشمان دەڕوانی. ئیتر ئەمانە وەکو کۆت و زنجیری پێمان دەبینرا. تەواوی دونیامان بەناو ئەم سێکوچکەدا تێپەڕدەبوو: چەندە ببیت بەشارستانی و پیاوی دەوڵەت و بە تورك، بەو ئەندازەیە دەبیتە پیاو. ئەمەبوو تیۆری کۆمەڵگای

نوێمان. ئایین و عیرفانمان لەسەر ئەم بنەمایە واتادار دەبوو. سەرلەنوێ لەدووروبەری ئەم سێینەیە بەکۆمەڵگابوودمان ئەنجامدەدا.

ئەو ئەنجامەی لێرە بەدەستمهێنا بەر لەبەنەتەوەبوون و جیابوونەوەی چینایەتی، شارستانیبوون و بەدەوڵەتبوون لەپێشەوە دێت، بەپێچەوانەی مەزەندەکان شارستانیبوون و بەدەوڵەتبوون وەك دوو فاکتەری سەرەکی بەکۆمەڵگابوون هەرزوو پێشوەخت دەستپێدەکات. پرۆلیتاربوون و سۆسیالیستی وەك بەرهەمێکی شارستانیبوون و بەدەوڵەتبوون، پێشوازی لێکردووین. وەکو سیفەتەکانی خوداوەندی دەوڵەتە. هێشتا لەبواری سۆسیۆلۆژییەوە ئەو کەسایەتییە شیتەڵنەکراوە کەلەناو دەوڵەت و شار پێکهاتووە. کەسایەتی کۆمەڵگاری و لادێ لەگەڵ کەسایەتی شاری و دەوڵەتگەرا دوو دیاردەی سۆسیۆلۆژین کەجیاوازی گەورەیان لەنێواندا هەیە. تاوەکو ئەم دیاردانە شینەکرێتەوە، شیکارکردنی چین، سۆسیالیزم و دیموکراسی زۆر بەناتەواوی دەمێنێتەوە. جیاوازی ناکۆکی ریشەیی لەنێوان کۆمەڵگای کۆمەڵگاری و لادێ لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایە هەیە کەشارو دەوڵەت مۆرکی خۆی لێداوە. ئەو کۆمەڵگایەی شارو دەوڵەت مۆرکی خۆی لێداوە چەندە دەوڵەتگەراو دەستڕۆیە، ئەوا کۆمەڵگای لادێش هێندە کۆمەڵگار"یەکسانیخواز" و "دیموکرات" و"ئازاد"ە. لەم چوارچێوەیەدا گرنگترین ناکۆکی مێژوویی لەنێوان کۆمەڵگای شار ـ دەوڵەتگەراو کۆمەڵگای کۆمەڵگاری لادێدایە. تێکۆشانی بنەڕەتی لەنێوان دەستڕۆیی شار ـ دەوڵەتگەراو دیموکراسی و کۆمەڵگاری لادێدایە. زۆر دواتر دەرکم بەم دیاردەیەکرد.

گرتنەبەری رێگای شارو دەوڵەت لەگەڵ ئامەزرۆییمان بۆ فوتابخانەی سیاسی و سەربازی تۆکمەتربوو. دەسەڵات دەسەڵات راکێش دەکات، نەك بەرۆیشتنی ئاسایی بەڵکو دەبووایە بەراکردن بگەینە دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی. کاتێك بەربەست دەردەکەوت خەمگینی گەورە دایدەگرتم. کاتێك نەمتوانی بچمە خوێندنگای سەربازی خۆم بەبێبەخت دەبینی، جگە لەهێزی سەرنجراکێشی ژنانی شار، لەم قۆناخەدا سەربازێتی هێزێکی سەرنجراکێش بوو. لەژێرسایەی ئەم هەلومەرجانەدا شۆڕشگێڕێتییەکەمان وەك باشترین دەوڵەتگەرایی واتادار دەبوو. سۆسیالیزم وەك رەوشی هەرەلەبارو بێلاری دەوڵەت دەرکی پێدەکرا. لەرێگایەوە لەناو باشترین گەشەکردن و خۆشگوزەرانیدا دەبووین. ئەو وەکو ئامرازێکی نوێ و مۆدێرنی فڕینی ئێمە بوو. هەرچی یاخیبوونەکەمانە وەك گەڕانەوە بۆرابردووو کاردانەوە بەرامبەر نوێ دەرکی پێدەکرا. هەرچی کوردایەتییە بەردەوام وەك گرفتێك هەستی پێدەکرا کەدەخوازێ سەرهەڵبدات.

کاتێك دەوڵەتخوازیمان لەرۆژهەڵاتی ناوین وەك دیاردەیەك خۆی نیشاندا کەدەتوانرێ پێیبگەی، وەك پیاوی ئاقڵمەند باوەڕمان بەوەهێنا کەلەمیانەی ئەم ئامرازەوە دەتوانین بەرەو ئامانجەکانمان بڕۆین. هەرچەندە بڕوایەکی وەهاشی نەبەخشی، کاتێك تواناکارییەکانی پشتبەستن بەدەوڵەت لەگەڵ ئامانجە شۆڕشگێڕییەکانمان بوو بەیەك، کاروانەکەمان هیچی لەخێرایی خۆی لەدەستنەدا. پێویستە بەئاشکرایی ئاماژەی پێبکەم کەبۆ یەکەمین جار لەم قۆناخەدا هەستم بەوەکرد کەکەسایەتیم

دووچاری داماڵینی واتا هاتووە، چەندە تێپەڕدەبوو پیرۆزی ژیان بەهای خۆی لەدەستدەدا. بەمجۆرە تێدەگەیشتم کەلەمیانەی دەوڵەتەوە دەسکەوت و سەرکەوتن بەدیناهێنرێ، لەدەستدەدرێ. ئیتر لەوە کەوتمە گومان. بەسواری ئامێری دەوڵەت بەئامانج بگەین، بەڵام لەبەرئەوەی مەودایەکی زۆرمان بڕیبوو، زۆرلەوە دووربووم سەیرێکی دواوە بکەم و چارەسەری ئەوە بدۆزمەوە کە چۆن رێگایەکی دیکە بگرمەبەر. لەکاتێکدا کۆتاییەکانی ئەو کەسایەتییەم بوو کەسواری دەوڵەت بوو، بەڵام ئەوەش پڕ لەمنهێنی بوو کەبەناسنامەی نوێم بەدوای کامە رێگادا دەگەڕێم و دەیدۆزمەوە. ئەو دەوڵەتە سۆسیالیستییەی بڕوام پێی هەبوو ئیتر بەڕاستی و واقیعی نەمابوو، غروورم پەنابردنە بەر دەوڵەتی سەرمایەداری پەسندو هەرەس نەدەکرد. هەرچی پەیوەندییەکانمە لەگەڵ دەوڵەتی سوریا، لەبەرئەوەی هەر لەسەرەتاوە لەئاستی تەکتیکیدا بوو بەرگەگرتنی ئاستەم نەبوو. هەم بۆ شاخەکانی کوردستان دەرفەنگ کەوتبووم، هەم ئەنجامەکانی رەنجی خۆم نەمبینیبوو. خۆم وەکو یەکێك دەهاتەبەرچاو کەدووچاری خیانەت هاتووە. کاتێك لەژێر ئەم هەزرو سۆزانە بەرەو ماجەرای ئەسینا ـ ئەوروپا کەوتمەڕێ زیانی زۆرم بەرکەوتبوو. کاتێك بەرەو دەوڵەت دەچووم بەجۆش و خرۆش و بەئەزیەرەکردن بووم، هەمووشتێك لەپشکۆی بەدەستهێنانی پلە و پایە چڕبووە. دین و ئیمان پلەو پارە بوو. لەمیانەی شۆڕشگێڕێتییەوە ئەمجۆرە کەسایەتییەم بەرکەنار کردبوو، بەڵام ئەم شۆڕشگێڕێتییە، شۆڕشگێڕێتییەك بوو لەگەڵ کەسایەتی دەوڵەتخوازی بەڕێوەدەچوو. لەڕاستیدا لەجیاتی ئەو دەوڵەتەی لێم دووربوو و پێنەدەگەیشتم، بەرەو ئەو دەوڵەتەی خۆم رامدەکرد کەلێم نزیکە. بەجۆرێك لەجۆرەکانی چەشنی ئایینی نوێ، لێگەڕینی نەتەوەو شەڕەکەی بوو. گیرسانەوەم لەدیاربەکر، دواتر کاروانی سوریا ـ لوبنان هەروەکو بڵێی حەسرەتی دەوڵەتی میللی منی دڵخۆش دەکرد. تەنانەت شەماڵەکەی هەڵیدەکرد.

بەڵام سەرباری ئەو هەوڵ و کۆششە سەرسوڕهێنەرانە ناوەڕۆکی کەسایەتیم هەستی بەوەدەکرد کە لەقووڵاییەوە شتێکم لەدەستداوە. زهنییەتی دەوڵەتخوازی منی لەخۆم رفاندبوو. ئەو سۆسیالیزم و شۆڕشگێڕێتییەی لەچوارچێوەی دەوڵەتدا چڕببووەوە، ئەو گەندەڵییە گشتییەی دووچاری هاتبوو لەکەسێتی منیشدا نیشانیدا، لەسێکوچکەی ئەسینا ـ مۆسکۆ ـ رۆما، لەجیهانی لێکدانەوەی سەهۆڵئاسای ئەوروپا ناکۆکییەکەم بەتەواوەتی ئاشکرادەبوو. من نەدەبووم بەپیاوی ئەم دونیایە. نەدەکەوتمە ناو لێکدانەوەکانی سەرمایەداری. فێری ژیانی رۆژئاوا نەدەبووم. رێبواری تەواو ببوو. هەروەکو بڵێی کۆتایی ئۆتۆپیایەکی رووکەشی و خۆڵەمێشی هاتبوو. تەنانەت خیانەت دەیگووت "ئەوا هاتم" واملێهاتبوو هەستم بەهیچ نەدەکرد. چاودێرێکی وریا دەیتوانی پەی بەفێڵبازی یۆنان ببات، بەڵام من بڕوام بەدۆستایەتی هەبوو، درێژەشم پێدا، ناچاربووم بەگوێرەی ئەوەی کەسایەتیم لەسەر بنەمای ئەم دۆستایەتییەی ساڵانی دوایی بەسەربرد، دەبووایە تاکۆتایی بەمشێوەیە بەردەوام بێ، تەنانەت کاتێك دەیگووت "من خیانەتم" من دەمگووت "تۆ دۆستی".

لەمەسەلەی "کەسیرە"شدا بەمشێوەیە بوو، لەراستیدا ژنەکە بەشێوەیەکی مەترسیدار هاواری دەکرد. تاوەکو گەردە بچکۆڵەکانی لاشەی سەرنجی رادەکێشاو دەیگووت "من خیانەتم لێم نزیك نەبیتەوە"منیش دەمگووت"نەخێر تاوەکو ئاشق دەبیت، لەگەڵ مندا دەبێت". ئیتر خۆشەویست و هەڤاڵان و دۆستانم بوونەتە یەك، کاتێك هەمان گۆرانی خیانەتیان دەچڕی؛ منیش دەمگووت "دەڵێن ئەی خۆشەویستم" ناچاربووم ئەمە بڵێم. شۆفێرە یۆنانییەکە کاتێك لەدوورگەی کورفۆ بە جێبی بەرەو ئەو فرۆکەخانەیەی دەبردم کەلێیەوە بەرەو کینیا دەچووین، بەئەنقەست خۆی بەو فڕۆکەیەدا کێشا کەدەبووایە من ببات. منیش هێشتا بڕوام بەدۆستایەتی دەکرد. باسی چاوگرێدان دەکەن !! شتێکی لەمجۆرە روویدابوو. لەراستیدا ئەوەی روویدا ئیفلاسبوونی ئەو کەسایەتییەم بوو کەبەرەو قوتابخانەی سەرەتایی شارو دەوڵەت رایدەکرد. دەبووایە ئیفلاس بکات. ئەو بەهایانەی منیان دروستکردبوو دەبووایە هەموو ئەوشتانە هەڵبزێرن کەپەیوەندی بەشارو دەوڵەتەوە هەبوو. دەوڵەت بڕیاری لەناوبردنی ئەو دەوڵەتەی دابوو کە لەکەسایەتی مندا هەبوو. ئەمە دەوڵەتی گەورەی راستەقینەبوو. دەوڵەتی ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپا بوو. ئەگەر نیازم نەبێ ببمە بەندەیەکی ئاساییان، رزگاربوونیان لەمن، بەتایبەتیش رزگاربوونیان لەئەنجامی فرۆشتنێکی بەنرخ، ئەمە راستینەی دەوڵەتی سەرمایەداری بوو. رزگاربوون لەم سیحربازە راستییە، لەو هەلومەرجانەدا قورسبوو کەتێیدابووین، سەربکەویت ئافەرین! دەتوانی لاشەی رووتت رزگار بکەیت. لێڤی ئاتهۆن سەری خۆی لەدەریا دەرخستبووو خۆی نیشاندەدایین.

دەوڵەتی یۆنان لەسەرووی لێڤی ئاتهۆنەکانەوە دێ. بەگوێرەی من تادوایی بەردەوام بوونم لەمیانەی ئەجندای دۆستایەتییەوە راستبوو. ئەمە گرنگترین لایەن بوو کە لەکەسایەتیم مابوویەوە. نەدەبوو یاری لەگەڵ ئەمەدابکەم. خیانەت بۆ ئەوان بێ، دۆستایەتیش بۆ من. لەراستیدا چوونم بۆ کینیا، فڕێدانم بوو بۆ تاتارۆسی (بیری دۆزەخ) میتۆلۆژیا (میتۆلۆژیای یۆنان). زۆڵە هاوچەرخەکانی زێوس لەئەنجامدانی ئەم گوناهبارییە دوودڵ نەبوون. رەشپێستە خوێن شیرینەکانی ئەفریقیا لەتارتوس بەباشی ئەرکی خۆیان جێبەجێکرد. لەو خاڵەدابووم کە بەنێوان راستی و خەیاڵ ناودەبرێ. کاتێك منیان لەدۆزەخ هێناو وەکو پرۆمیتۆس لەکەنارەکانی ئیمرالی بەستڕامەوە، لەرەوشی مرۆڤێکی نیوەچڵدا بووم، بەڵام نەدەزانرا نیوەکەی دیکەی چییە، ئەنکیدۆ بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر جەنگابوو، بەڵام زۆر بەخراپی مردبوو، هیگل دەڵێ:"دەوڵەت ئەو خوداوەندیە کەبووە بەخاوەن جەستە" پەلاماری تەواوی خوداوەندەکانی جیهان بۆ سەر من، لەراستیدا هەروەکو بڵێی منی بەرەچەڵەکی نیو ـ مرۆڤ نیو ـ خوداوەندی پرۆمیتۆس گرێدەدا. تەنانەت رۆژێ هەزاران جاریش بشڵەژابووایە، هێزی نوێبوونەوەم نیشاندەدا، تەنانەت رۆژانە لاشەخۆرەکان دەنووکیان لەمێشکیشم بدایە، دیسان وەهام دەکرد کە کاربکات. کۆمەڵگای دەوڵەت و شار تاڕادەیەك منی لەناو گەدەی خۆیدا هاڕی، بەڵام دیسان رشابۆوە. منیش گەدەکانیانم پارچە نەکردبوو. لەئەنجامدا سەبارەت بەو پرۆسەیە قاڵبوومەوە کەکۆمەڵگای شارستان ــ دەوڵەتگەراو کۆمەڵکاری لادێ بەگووتەی هاوچەرخ کۆمەڵگای

ژینگەپارێزی ـ سۆسیالیستی لەگەڵ یەکتر، نەك لەمیانەی ئاشتییەکی دروستکراو، بەڵکو چۆن دەتوانن لەدۆخی دووالیزمێکی دیالێکتیکی بەیەکەوە بژین؟ لەبەرگرینامەدا بەرشتییەوە هەوڵمدا هەندێ ئەنجام پیشانبدەم کەپێویستییان بەلێکۆڵینەوە هەیە. لەبەرئەوەی بەرهەمی ژیانێکی زۆر سەخت و هزرێکی بێ فێڵە شایستەی لێکۆڵینەوەو بەدەستهێنانی ئەزموونی مەزنە.

چەمکی هەڤاڵێتی کەسایەتییەکەم یەکێك بوو لەناکۆکییەکانی نێوان خۆم و واتاداری. ئەو بانگەشەی ئەوەی دەکرد: لەئەنجامی ئەم چەمکەوە خۆت خەڵەتاندووە. وا مەزندەدەکەم لێگەڕینە گەورەکەی هەڤاڵێتی و تامەزرۆیی منی هەڤاڵێتی، سەرنجراکێش بینیبوو. لەگەڵ بەهاکانی کۆمەڵگای ئێستادا نەدەگونجا. هەستی بەوەدەکرد بەتەنیا دەمێنمەوەو هەڤاڵانم بەدوای بەرژەوەندی خۆیاندا رادەکەن. زۆر دەرەنگ هەستم بەو راستییەکرد. کاتێك گرفتەکە باشترین و دڵسۆزترینیان بێت، چی لەگەڵ هەڤاڵان دەکرێ، دەتوانی تاوەکو کوێ بڕۆی. بەگوێرەی من کارێك نەبوو نەتوانرێ ئەنجامبدرێ، ئامانجێك لەئارادا نەبوو پێینەگەیت. گرێدانی ریشەیی هەڤاڵێتی دیسان دووانەی گلگامێش ـــ ئەنکیدۆی بەبیرهێنایەنەوە. لەمێژوودا بەردەوام دووانەی بەمشێوازە هەن. لەوانەشە پێویستییەکی دووالیزمی گەردوونی بێت. ئەوانەی دەخوازن کاروانی مەزن ئەنجام بدەن، پێویستییان بەهەڤاڵێتی مەزنیش هەیە. لەگوند کاتێك هێشتا لەتەمەنی منداڵیدا بووم لەناو ئەم لێگەڕینەدا بووم. حەسەن بیندال بەرهەمێکی ئەم لێگەڕینەبوو. چەتەی ئەفرەتلێکراو چۆن پەی بەمەبردو خستییە ناو پیلانگێڕییەوە، تاوەکو ئێستا بۆ من کێشەیەکە پێویستی بەشیکارکردن هەیە. بەڵام ئەگەر پیلانگێڕی بۆی بلوابایە و ئەو گەمەیەی بەرامبەر هاوڕێکەم دەستپێکردبوو، بەردەوام بووایە، هەر لەو قۆناخەدا لەوانەیە منیشی بپێکایە. کەواتە هەڤاڵەکەم هەڤاڵێکی مەزن بوو.

کەمال پیریش یەکێك لەهەڤاڵە گەورەکانە، زۆر ئاستەمە یەکێکی دیکە بدۆزینەوە کەهێندەی ئەو بەهەستیاری بژی. چەندە مەزن و شکۆدار بکرێ، لەژیاندا بەرجەستە بکرێ هەرکەمە. لەو بڕوایەدا نیم ئێستاش بەتەواوی لێی تێگەیشتبین و لەژیاندا پەیڕەو کرابێت. گرنگییەکەیان لێرەدایە، لەجیاتی خۆیان، هەڤاڵانیان دەژیاندو ناچاری ژیانیان دەکردن. کەواتە دەمتوانی هەڤاڵانی خۆم بئافرێنم. بەهەزاران نموونەی ئەمە بەردەوامبوو. بەڵام ئەوانەش دەرکەوتن کەدەخوازن زۆر خراپ بەکاریانبهێنن. لەرووداوەکان و گۆڕانکارییەکان دەرکیپێکرا کەبەشێوەیەکی هەرزان و ساختەکارانە پەیوەندی رەسەنی هەڤاڵێتیمان بەکارهێنراوە، تەنانەت زۆر لەمەزندەکانیش بەربڵاوتر بووە، من بەردەوام بڕوام بەگەورەیی هەڤاڵانم هێنابوو. بیرم لەوەکردبووەوە کەبەردەوام بەمجۆرە رۆڵ دەبینن. ئەمەش ئەنجامێکی، هەم بڕوابوونێکی زێدە بەخۆ، هەم خۆ بەهیچ دانان بوو. نەمدەتوانی ئەوە شیبکەمەوە کەکۆمەڵگای چینایەتی، پۆشاکی شارو دەوڵەت تاك دەخاتە ناو کامە قاڵب (بەرگ)ەوە. سانایی بوو شێوازی پێکهاتەی خۆم گشتگیربکەم. کاتێك هەرکەسێکم وەکو خۆم دەبینی، لەوانەیە دەمخواست زیاتر لێیان نزیك ببمەوەو یەکێتی دروستبکەم. کەسایەتییەکی سەرسوڕهێنەری یەکگرتن بووم. هەرچەندە پێم ناخۆش بێ، بەڵام دەبێ پەسندی بکەم لێرەدا زێدەڕۆییم کردو دایکم راست

دەرکەوت، یاساکانی دونیا بەشێوەیەکی جیاواز پەیڕەو دەکرا. دەبووایە لەوە تێبگەم کە ئەنجام کەوتنە ناو دۆگماتیزم بوو. لەڕەوشێکدا کارەکان بەباشی بەڕێوە نەدەچوو، مسۆگەر باوەڕیکردن بەپرەنسیپەکان و گوایە ڕەوش باش دەبێت، لەمێژبوو گەیشتبووە سنوورەکانی دۆگماتیزم. ئەم زهنییەتە بەرەو دووالیزمی ڕەش ـ سپیشی دەبردیت. یان چاکەیەکی موکەممەل (تەواو)یان خراپەیەکی ئەبەدی. لەوانەیە کەمێك خڵتەی باوەڕی باوی زەردەشتیش بێ.

ئەم چەمکە ڕیشەییە لەبوارێکەوە خۆی ڕێکخست. مرۆڤی بەخۆیەوە بەستەوە. لەلایەکی دیکەیەوە واتە خەڵەتاندنی بووە بەربەست کەراستییەکان وەك خۆی نەبینم. پێویستە کاریگەری ئەم چەمکەم لەبنبەستبوونی "PKK" شدا ببینرێ. دووالیزمی ڕەش ـ سپی هەڵوێستێکی دیالەکتیکی هێندە بەرهەمدار نییە. بەرەو شێوازی هزری رووکەشی و میکانیکیت دەبات. لەئەنجامدا منیش کەوتمە ناو شێوازی هزری رووکەشیو میکانیکی، لەو شێوازە هەمەڕەنگ و زیندووە دوورکەوتمەوە کەدەیتوانی کاراتربێت. دیالەکتیکی رووکەشی لەراستیدا دۆگماتیزمی دیالەکتیکە. ئەمجۆرەی ئایدیالیزم کە لەسۆسیالیزمدا باوە، بەیەخەی منیشەوە نووسابوو. هەربۆیە بەها سەرسووڕهێنەرە بارگاوییەکان بەمەزنایەتی، ڤارەمانێتی، چاکە، ڕاستی و جوانی ناو "PKK" و دژەکانی دووالیزمێکیان ئاواکردبوو. بەشێوەیەکی گشتی ناسنامە پووچەکان سوود لەم جۆرەی دووالیزمی دیالەکتیکی وەردەگرن. لەراستیدا ئەوانەی پرۆسەی بە "PKK"یی بوونیان لەکەسایەتی خۆیاندا بەرجەستە نەکردووە، خۆیان بە "PKK"یی دادەنێن و تەواوی دڕندەیی خۆیان بەشێوازێکی ناقۆڵا بەکاردەهێنا، ئەوانەی ناتوانن شوانکارێتی دوو بزن بکەن، بوون بەڕێبەری ڕێکخستنی و فەرماندەی گەریلا، پەرەسەندنێکی بەمەبەست نەبوو. چەمکی سەرەتا "کەنیاز پاك بوو، لەو بڕوایەدا بوو کەهەڤاڵان باشترین کار بەسەرکەوتووترین شێواز ئەنجامدەدەن"؛ بیووە هۆکار. دەرك بەوەکرابوو لەرێگای ئەم چەمکەوە ناتوانین لەوە سەرکەوتووتر بین. بەڵام ئەوەش یەکلانەکرابۆوە چۆن بەچەمکێکی نوێی ڕێکخستنی دەگەین.

کێشەکە خۆی لەقووڵاییدا شاردۆتەوە. بەپێی هێزو توانام لەسەرەتای هەشتاکانەوە لەناو هەوڵێکی وەها گەورەدام کە لەرێگای شیکردنەوەی راستینەی کۆمەڵگای کوردەواریدا "تاك" شیکار بکەم و بەوەرچەرخاندا تێپەڕی بکەم. بەڵام کەسایەتییەك لەبەرامبەرم بوو کەچەندەی شیتەڵم دەکرد دەیگووت"من عینادم " دەستیان لەخۆیان بەرنەدەدا. تەنانەت لەتەوقی سەر تاوەکو نینۆکەکانی پێ لەناو کەسایەتییەکی خیانەتکار، بێ شەرەف، سووکی، ئارەزوومەندی لەناوچوون و دۆڕاندان، بەشێوەیەکی سەیر ئاشقی خۆیان بوون. ئەمە راستینەی مرۆڤایەتی بوو. بەڵام پێچەوانەی راستینەی خۆی بوو، مرۆڤایەتییەك بوو کۆتایی پێهاتبوو. تەنانەت وەك هەویر خۆم شێلام، کردم بەنان و دەرخواردەدان، دیسان نەدەهاتنەوە سەرڕێ. لەسەر شێوازی ژیان و شەڕی تایبەت بەخۆیان سووربوون. لەبنەڕەتدا هیچ شتێکی لەدەستنەدەهات. نەك هەر تەنیا ڕۆڵی عەمباری یەدەگی بارووتیان نەدەبینی، تەنانەت ئەوەی دەیگووت "من ناقۆڵاترین میلیتانم" تەمەنی ساڵێکی تێپەڕ نەدەکرد. عینادی منیش

عینادبوو. هەردەبوایە هەڤاڵان "بژێنم" هەمووشتێکم بەرکەنار کردبوو، کەوتبوومە ناوشەڕی ژیانی ئەم مرۆڤە گرگانە. هەم خۆشم دەخەڵەتاندو دەمگووت باشترین کەرەستەیە. ئەمە ئەو خاڵە بوو کەدایکم لەبەرامبەری یاخی بوو. هەر لەتەمەنی منداڵیم هەستی بەوەکردبوو کەخۆم دەخەڵەتێنم. کەمال پیرو حەقی قەرار وەك دوو ڕۆڵەی پاك و بێگەردی قەرەدەنیز (دەریای ڕەش) بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەرانە بەشێوازی هەڤاڵێتی منەوە بەسترابوونەوە. بۆ ئەوەی بچووکترین زەحمەتی بۆ من دروست نەبێ، بەرلەهەمووان ڕێگای ئەو کوردستانەیان گرتەبەر کەزمان و نەریتەکەیان نەدەزانی. بەڵام ڕاستنەبوو هەمان هەستیاری لەڕۆڵەی ئەم کۆمەڵگایە چاوەڕوان بکرێ کەدووچاری خیانەت هاتبوون. هیچ یەکێکیان بەشێوەیەکی خۆبەخشانە دڵ و مێشکی خۆی نەدەکردە یەك و نەدەکەوتنە ڕێ. هەروەکو بڵێی دووچاری"بەڵای نامووس" هاتبوون. یاخود بەگوێرەی ڕاستییەکانی خۆیان بەڕێوەدەچوون و لەو بڕوایەدا بوون بەمجۆرە دەتوانن نامووس ڕزگاربکەن. ئەوەی داکۆکیان لەسەردەکرد، ئەو چەمکەی نامووس و کەرامەت بوو کەپێنج فلس ناکات. هەوڵمدا ئەو بەهایانەیان پێشکەش بکەم کەبنەماڵەو دەوڵەت ناتوانێ پێشکەشیان بکات. ئەوەی پێشکەشم کردن، شتێك بوو بەڕاستی دەیانتوانی نامووسی خۆیانی پێ ڕزگار بکەن. دیسان لەم خاڵەدا کارنەکردن بەگوێرەی کەرامەتی ڕاستەقینە، وەك کێشەیەکی گەورەی خستیانە بەردەمم. بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە یەکەمین هەڵمەتی "PKK" یی بوونم ختسە پێشیان. هەریەکەو دەیانتوانی ببن بە"PKK" ییەکی باش، بەڵام تەنازولیان نەکردو ئەمجارە لەشاخەکانی کوردستان، لەتەواوی پارچەکان، لەگوندو شارەکان دووەمین هەڵمەتی گەورەی "PKK"یی بوونم ختسەپێشیان. ئەمجارە بەهۆی تواناکارییەکان سەریان سوڕما، بەڵام نەیانخواست تێبگەن.

لەڕۆژهەڵاتی ناوین و سوریادا تاکەڕۆژێکیش بەئارامی خواردنێکم نەخواردو خەو نەکەوتەچاوانم. ژمارەیەکی زۆری کوڕان و کچانم بەخێوکرد کەدەههەزاریان تێپەڕدەکرد. تەنیا بۆئەوەی بەئازادی بمێنن و کەرامەتیان نەشکێ و گەورەبن، من ئەو داسەپاندنەم لەئامێزگرت کەبەرگەیان ناگیرێ، دواتر تێگەیشتم کە تەنانەت ئەم فیداکارییە بێ هاوتایەشم بەهەڵە شرۆڤە دەکەن. ئەوانەش کەم نەبوون کەبەهەڵەدا چووبوون و وایانـدەیانزانی بەشێوەی پادشاکان دەژیم، ئێستاش لەبیرمە، دووران کالکان کەبەخۆی باوەڕەو هەوڵدەدات باش قسە بکات، لەناکاو وەڵامی لێکەڕینی پەیوەندییەکی تەلەفۆنی دایەوە، ئەو پەیوەندییەی چەند خولەکێکی خایاند شێوازی قسەکردنەکەی بەجۆرێك بوو، کۆتایی بەو پەیوەندییە دەهێنا لەگەڵ ئەو شوێنەی کەلێیبووین. گوایە تەواو وەك شۆڕشگێڕان قسەی دەکرد. لەپراکتیکی دواتردا سەیرم کرد بەشێوەیەکی بابەتی چەندە فیداکاریش بێت، بەڵام هەست بەوە ناکات لەسەرەتا تاوەکو کۆتایی لەناو پاکتاوکاریدا دەژی، دەژێینێ. دەشێ لەکەسایەتی ئەودا دەرك بەوەبکرێت کەچەپی تورك چۆن خۆی پاکتاوکردووە. دووران لەناو ئێمەدا یەکێك لەهەڤاڵە هەرە باشەکانە، ئەی ئەوانی دیکە؟ تەنانەت نەیاندەتوانی سکی خۆشیان تێربکەن. بەتایبەت کاتێك چەکیان بەدەستەوەبێت، ژیانیان وابەستەی پەرجوو (معجزە)ە کانە، دیسان ناچار بووم خەم و پەژارەکانیان

بنۆشم. بەداکۆکیکردن (عناد) بەرامبەر بەدایکم دەبووایە باشی هەڤاڵانم بسەلمێنم. کاتێک تەماشای قووڵاییەکانی ئەم دیاردەیە بکرێ، ئەوا دەتوانرێ کەسایەتی هەزاران ساڵەی ئەو کۆمەڵگایە ببینرێ کەوشکی کردووە. کەسایەتییەکی بەندە، کە لەژێرەوە دەبوو بەکۆیلە، لەسەرەوەش دەبوو بەدەسپۆت. بەشێکی زۆری ئەو هەوڵانەی لەپێناو شیکردنەوەو تاودانی ئەم کەسایەتییە خەرجم کردووە، بەپێچەوانەوە دەگەڕایەوە. ئەوانەی لەفەرمانداریتی تێدەگەیشتن هەروەکو نموونەی پادشای قەرەجەکان بەشێوەی "هەر سەرەتاوە باوکی خۆی لەسێدارە دەدا"بوو، ئەو کارەی هەرمزێدە توانایان بەسەردا دەشکا، یەکتری پاکتاوکردن و لەپەلوپۆخستنی یەکدی بوو. زۆرباش دەزانم یان بەمەبەست، یان لەئەنجامی دەست لەخۆبەردان، بەسەدان هەڤاڵی شاجوانی ئەم جیهانە لەخۆڕاکرانە قوربانی. ساختەکاری و زهنییەتێکی وەهایە، هێندە دڵڕەقە، بۆئەوەی لەهەڤاڵ رزگاری بێت، بەبێ چاو نووقاندن، بۆ مردنی دەنێرێ، ئەمەش بووە بەکارێکی ناساییان. ئەمجۆرە کەسایەتییانەی پیلانگێری کەلەناو ریزەکاندا هەبوون، هەردوایی دەیانخواست مەسەلەکە تاوەکو پاکتاوکردنی من درێژ بکەنەوە، لەمانە ئەو سیانەی (سێکوچکەی) بە "شاهین بالیج، محەممەد شەنەرو جەنگیزحازر" دەناسران، لەسەرەتای ۱۹۹۰ لەناو پەیوەندییەک کەتاوەکو ئێستاش نازانرێ گرێدراوی کوێ بوون بەئامانجی پاکتاوکردنی من، بۆدروستکردنی ئاژاوەگێڕی هاوڕێی مندالێتی و خەڵکی گوندەکەمان حەسەن بیندالیان شەهیدکرد، ئەمەش لەژێرناوی قەزاو قەدەرەوە ئەنجامدرا. دوای ئەوە تۆڕێکیان ئاواکردبوو. مەزەندە ناکەم هەموویان سیخوڕی نێردراوبن. شیمانەی لەپێش ئەوەیە بۆئەوەی دەستبەسەر رێکخستندا بگرن و پادشایەتی قەرەجەکان پەیڕەوبکەن. پێڕەوەکانی پیلانگێڕییان گرتبووەبەر، بەپێچەوانەی مەزەندەکان سوپای تورک گەریلای تێکنەدەشکاند. ئەم کارە ساختەکاریانەی لەناوخۆ سەریانهەڵدا گەریلای ئیفلیج کرد.

بەمجۆرە بەسەدان هەڤاڵی هەڵبژاردەو بێ هاوتای قارەمانێتی و فیداکاریمان وەک"هەڤاڵ عەگید" لێ شەهیدبوو، کەلێرە ناتوانم ناوی هەموویان بێنم. یەکێک لەبەناوبانگترین چەتەکانیش شەمدین ساقق بوو، تەنیا بەسیستەمی بەندایەتی نەوەستا، بەڵکو یەکێک بوو لەوانەی بەباشترین شێوە پادشایەتی قەرەجەکانی پەیڕەوکرد. جەمیل بایق کەیەکێک لەئەندامە دڵسۆزەکانی کۆمیتەی ناوەندی بوو، گوایە لەجیاتی ئەوەی حیسابی لێ بپرسێ، تەنانەت ئەو توانستەشی نیشانئەدا کەببێتە کۆسپ و نەهێڵێ محەممەد شەنەر، جەنگیزحازر و شەمدین ساقق لەژێر کۆنترۆڵی ئەودا رانەکەن. لەراستیدا ئەگەرهەبوونی من نەبووایە، بەچەند زەبرێک هەموویانیان لەناو دەبرد. تەنانەت هەستیان بەمەش نەدەکرد، هەروەکو دەڵێن بەکەر ناوێرێ و پەردەداتە کورتان، حیسابی گرانیان لەو داماوانە دەخواست کەلەژێر دەستیاندا بوون. لەکاتێکدا مەیدان بۆ ئەو چاوسوورانە کراوەبوو کەرێکخستن و گەریلایان تەختکرد، سزادانی ئەو مێرمندالانەی گرفتی راهاتنیان هەبوو لەژێر بیانووی پێویستییەکانی دیسپلین کارێک بوو کەم بەرچاو نەدەکەوت. یەکێک بەناوی سەلیمە ئاشقی هەبوو. کاتێک لەئورفا مامۆستایەتی دەکرد، یەکێک لەو کەسە یەکەمینانە بوو کەپەیوەندی بەگروپەکەمانەوە کرد، فیداکاربوو، چووە

دەرەوە، پەروەردەکرا. کاتێك بیستم لەیەکەمین پراکتیکی کامپەکانی وڵات لەژێر بەرپرسیارێتی دووران و عەلی حەیدەر قەیتاندا کوژراوە حەپەسام، ئەوەی گووتیان ئیفادەیەك بەشێوەی "تەواوی دیسپلینی سەربازی سەراوبن دەکرد، هەموو شتێکی تێکدەدا، هەربۆیە سزادانی بووە ناچاری" ناچاربووم بڕوا بەقسەکەیان بکەم. ئەمەش پێویستی دیسپلین بوو، بەڵام رووداوێك بوو لەگۆشەیەکی دڵمدا جێگیرم کردبوو. بەگوێرەی من تاوانەکەی چەندە قورسیش بێت، یەکێك نەبوو بەمجۆرە پاکتاوبکرێ. بەڵام نەمدەتوانی شتێك بکەم. دۆگماتیزم بەواتای "سۆسیالیزمی بونیادنراو" دڵی منیشی بەستبوو. لەروسیاش سۆسیالیزمی دەوڵەتگەرا بەهەمان شێوە هێژاترین هاوڕێیانی خۆی کوشتبوو"بووخارین و... هتد". بەملیۆنان گوندی "جووتیار"کوژران و سەراوبن کرابوون. دواتر ئاشکرا دەبوو ئەمە سۆسیالیزم نەبووە، بەڵکو سەرمایەدارییەکی دڕندەی شێوازی روسیابوو. لەراستیدا ئەمە ئەو رەوشەی شۆڕشی ئۆکتۆبەری ئومێدی ملیۆنان بوو، کەدووچاری خیانەت هاتبوو، هەروەکو لەچەندین شۆڕشی مەزندا روویداوە، بەزۆری خیانەتەکان دەکەونە خزمەتی خاوەنەکانیان. لەحەزرەتی محەمەد تادەگاتە مەسیحییەکان مێژوو پڕە لەو نموونانە. بەڵام لەو بڕوایەدام لەمیانەی رێنماییەکی تیۆری پێویست کە لەم بەرگرینامەیە نیشانمداوە، ئیدی ئەمە قەدەرێك نییە. مەزنەدەکەم تابەخۆم دەگات ئەو کەسایەتییەم شیکردەوە کە ئەم رەوشە دەخوڵقێنێ. کەمێکیش بێت هەوڵێکە مرۆڤ ئارام دەکات.

ئاشکرایە ئەوەی "PKK" بەرامبەر خۆی ئەنجامی دەدا پاکتاوکاری بوو، سەرباری ئەوەی مێژووی هاوچەرخمان هەمووجۆرە قارەمانێتی و دلێری و فیداکارییە گەورەکانی نیشانداوە، بەڵام رابردووی نەفرەتلێکراوو جادووگەرەکانی سیستەمی سەرمایەداری بەئاسانی دەرفەتیان بەئازادبوون و مەزنبوونێکی رەسەنانە نەدەدا. سەرباری ئەوەی پێرەوەکانی ئەم دووسەد ساڵەی دوایی رزگاری نیشتمانی و کۆمەڵایەتیمان تاقیکردەوە، بەڵام دەستکەوتەکان سنووردارببوو. ئاشتییەکی شەرەفمەندانە بەدینەهاتبوو. ئەو پێرەوەی خوازیاری تاقیکردنەوەی بووم. هەڵمەتی "ئاشتی و رێگەچارەی دیموکراتییانە" بوو کەبەلانی کەم هێندەی ١٩٧٥ جۆش و خرۆشی دەوروژاند. چاوەڕوان بووم موخاتیبەکانم ئاستێکی بەرزی تێگەیشتن نیشانبدەن و بەشداری بکەن. بەڵام لەبەرئەوەی منیان بەژێرکەوتوو لەقەڵەمدا بەجەدیان وەرنەگرت، تەنانەت وەك هەوڵێکی سووکایەتیکردن هەڵیانسەنگاند.چەندە جێگای داخە، کەلەناو پاشماوەی رێکخستنەکانیشمان کەم نین ئەوانەی لەم روانگەوە تەماشای دەکەن، هەندێکیان بەئاشکرا منیان بە" تەسلیمبوون بەبۆرژوا" تاوانباردەکرد. هەندێك لەزۆربەی هەڤاڵانیش وایان مەزندەدەکرد بەزۆرەملێ بەم خاڵە گەیشتووم، بەگوێرەی خۆی ئامادەکاری بۆ قۆناخی نوێدەکرد، دیسان چەندە جێگای داخە وردەوردە ئاشکرادەبوو ئەو هەوڵانە کەم نین کەدەتوانین بەلێکدانەوەکانی قۆناخی نوێی بەناوبکەین. تەنانەت ئەوانەی نەیاندەزانی میراس چییە، هەریەکەو وەك میراتگرێکی ناڕەسەن، بەبێ ئەوەی هەستی پێبکەن کەوتنە ناو هەڵوێستەکانی میراتگری. هەرگروپێك دەیتوانی شتێك بەدەستبێنێ تاوەکو لەسەری بژین. هەستم بەوەکرد.

ئەو مۆدێلەی لەجێگای میراسی "PKK"گونجاوم بینی کەخۆی هەڵوەشانەوە، پێکهاتەیەکی خاوەن گەوهەرێکی دیموکراتییانە بوو. بەم جۆرە بە KADEK دواتریش بەکۆنگرەی گەل گەیشتن. پڕ بە دڵەوە خواستبووم گشت بەرگرینامەکانی قۆناخی ئیمرالی لەسەربنەمای تیۆری و پراکتیکی دیموکراسی پێشبخەم. ئەگەر رووکەشیش بێت ناوەڕۆکەکەی بەمجۆرەبوو. ئەم هەڵوێستە دەیتوانی پاشماوەکانی کۆیلایەتی و دەسپۆتیزم لەکەسایەتییەکاندا شیبکاتەوە. هەڵمەتێکی دیموکراتیانەی واتادار کەلەناو گەل بەڕێوەببردرێت، کۆمەکی بەرێگەچارەی سیاسی و ئاشتیش دەکرد. وەك دەرفەتێکی باش دەتوانرا قۆناخ بەم شێویە هەڵسەنگێنرێ. لەکاتێکدا هەڵمەتە زانراوەکەی دوای ١١ی ئەیلولی ئەمریکا ئەو هەنگاوانەی وەستاند کەلەکۆماری تورکیا چاوەڕواندەکرا، دەرك بەوەکرا کە لەژێرناوی KADEK جموجۆڵێکی بەرەوپێش و چارەنووسساز ئەنجامنەدرا. تێنەدەگەیشتن کەشەڕی ئاشتی و دیموکراسی لەشەڕە گەرمەکانی سەربازی سەختترە. لەتێگەیشتنی ئەوە دووربوون کەئاشتی لەشەڕ زەحمەتترەو پێویستی بەهەوڵێکی بایەخدارەو تەنیا لەمیانەی رێکخستن و چالاکی مەزنەوە بەڕێوەدەچێت.

لەکاتێکدا حکومەتی هاوپەیمانی DSP,ANAP,MHP کە لە جیهانی خەیاڵیدا دەژیا و سەرۆك وەزیران بوڵەند ئەجەوید رێبەرایەتی دەکرد، دوای ئەوەی سەراوبن بوو، ئەو کوالسیۆنەی بەناوی پارتی دادو گەشەپێدان AKP بوو سوودی لەم بۆشاییە مێژووییە وەرگرت و رێگای حکومەتی دەگرتەبەر.چەپ و سۆسیال ـ دیموکراتەکان دووربوون لەوەی رووداوەکان شرۆڤەبکەن. دواتر دەمبینی کە کادەك و کۆنگرەی گەلیش لەپێکەیەکی جیاوازتردا نەبوون، و سامناکتریش ئەوەبوو کەلێکدانەوەیان لەسەر ئەو هەوڵە دیموکراتیانە بوو کەبەهەزارو یەك بەلا بەڕێوەدەبرا. کاتێك ئەمە دەڵێم مەبەستم ئەو دووگرووپە رکابەرەیە کەعوسمان ئۆجەلان و جەمیل بایق رێبەرایەتییان دەکەن، لەژێر هەلومەرجە سەختەکانی گۆشەگیری زۆر بەزەحمەتی زانیاریم پێگەیشت کەهێشتا کۆنگرەی گەل یەکەم هەنگاوەکانی خۆی نەهاوێشتبوو خۆی لەپەلوپۆخست. لەناو بزووتنەوەیەکدا تەنیا ئەو کاتە گرووپچێتی رەوایە کەبەشێوەیەکی بەرجەستە ئیش و کارەکان بەرەو پێشەوە ببات. لەرەوشێکی پێچەوانەدا هەرچەندە نیازپاکیش بن، لەوە رزگاریان نابێ وەك ئاژاوەگێڕی و بزووتنەوەی فەساد هەڵسەنگێنرێت. لەناو "PKK" دا ئەم گرووپگەراییانەی دوواییش، بەشێوەیەکی گشتی لەبەرئەوەی تێکۆشان بنبەست دەکەن و رێگا لەپێش پاکتاوکاری دەکەنەوە نارەوان. مێژووەکەمان ئەم راستییەی سەلماندووە. لەکاتێکدا لەبونیادی کۆماری تورکیا پاشماوەکانی چاخی ناوین لەمیانەی گەمەی دیموکراسیەتێکی تەمومژاوی بەگفتوگۆ هەڵمەتی ئەنجامدەدا، لەپێکهاتەی زهنییەتی پاشماوەی چاخی ناوینی ناو "PKK" شدا، تەنانەت پێویستییان بە "گەمەی دیموکراسی"ش نەبینی، بەگوێرەی ئارەزووی پادشایەتی گوایە گەمەی دەسەڵاتیان پەیڕەودەکرد. هەردوو گرووپیش نەك تەنیا دیموکرات نەبوون، هەندێ مەیل و حەسرەتی کەسێتییان دەسەپاند کە هەوڵە دیموکراسیخوازەکانیان پووچەڵ دەکردینەوە. بەئاشکرا دوای ئەوەی ئەنجامی هەڵبژاردنە خۆجێییەکانم بینی، وامزانی دووچاری دەستدرێژی هاتووم و پێویستی بەرخۆدانم نیشاندا، هەڵوێستێکم نیشاندا کەناتوانرێ یاری بەهەڵمەتی

دیموکراتییانەم بکرێ، بەڵانی کەم پێویست دەکات تاوەکو رزگارکردنی کەرامەت بەشێوەیەکی بێ پەروا ئەوانە پووچەڵ بکەمەوە کەئەم یارییە دەکەن. کاتێك دەستم دایە نووسینی ئەم بەرگرینامەیە، بینیم کەیەکێتی ئەورووپاش لەناو ئەم گەمەیەدا ماوەتەوە، تێگەیشتم کەوەڵامدانەوەیەکی سەرتاسەری پێویستە. کاتێك شەڕی ئەمریکا سەبارەت بەئێراقیشی هاتەسەر، ئەوا پێشخستنی "بەرگرینامەیەکی دیموکراتییانە"ی مێژوویی بایەخداربوو.

مۆدێلی کۆنگرەی گەل تاچەند بلێی چارەنووسسازبوو، لەکاتێکدا هەوڵدەدات لەرێگای دیموکراتیزەبوونەوە کێشەی دەوڵەت چارەسەربکات، ئەوا گرفتەکانی یەکسانی و ئازادی گەل لەژێر سایەی دیموکراتیزەبوون گونجاوترین کرانەوە ئەنجامدەدات. لەهەمانکاتدا لەناو پراکتیکی دیموکراتییانەی چڕدا دەیتوانی بەپەروەردەو فێرکردن کێشەی کەسایەتی چارەسەربکات. بۆ بەلاوەنانی ئەو بنبەستبوونانەی شۆڕشە هاوچەرخەکان تێیکەوتوون جگە لەپێڕەوەکانی کۆنگرەی دیموکراتییانەی گەل ناتوانرێ بیر لەرێگایەکی گونجاوتر بکرێتەوە. لەوانەیە بەسادە ببینرێ، بەڵام دەتوانرێ وەك هێزاترین سەرفرازی دیموکراسییەتی راستەقینەی مێژووو ئەمڕۆمان پێناسەبکرێ. لەجیاتی ئەوەی لەمیانی شەڕو تەکنۆلۆژیادا هەوڵی چارەسەرکردنی کێشەو گیروگرفتەکان بدرێ کەرێگا لەپێش قڕکردنی گشتی و ژینۆساید دەکاتەوە. رێگا لەپێش ئەو رێگەچارە مرۆییانە دەکاتەوە کەلەناو ئاشتی و دیموکراسیدا لایەنی فێرکاری لەپێشەو دەستکەوت بۆ هەموو هەمەڕەنگییەکان بەدەستدێنێ و رێگەچارەیەکی مرۆڤانەیە. ئەو رەخنانەی دەڵێ دیموکراسی زۆر توندنییە، خوێن نارێژێ یاخود وەڵامی هاوسەنگی هێزی سەربازی ناداتەوە، بەهایەکی ئەخلاقی مرۆییانە (انسانی)ی نییە.

هەرچەندە هەوڵە قووڵەکانی دیموکراسی سەبارەت بەکێشەی کورد بەشتێکی سادەو ئاسایی ببینرێ، لەماوەی درێژخایەندا دەتوانێ چارەسەری مسۆگەرو هەمیشەیی بەناوی گەل بەدەستبهێنێ، دەوڵەتەکان ناچاربکات دەست لەکردەوە بێ واتاکانی توندوتیژی بەربدەن. بەمشێوەیە دەتوانێ کۆمەکێکی بەهێز بەو دیموکراتیزەبوونە بکات کەرۆژهەڵاتی ناوین پێویستی پێیە.

پێشتر لەبەرگرینامەدا بناخەی مێژوویی ئەوەم پێشکەش کردبوو. هەروەها لەسەر بنەمای خۆ پاراستن"بەرگری رەوا" تاوەکو بەدیهاتنی ئاشتییەکی هەمیشەیی بەچەکداریش دەیتوانی بەرگری لەخۆی بکات. کاتێك پێویست بکات دەیانتوانی مافەکانی بەرگری رەوا لەهەموو گۆڕەپان و بوارێکدا بەرامبەر رەفتارو کردەوە دژە دیموکراتییەکان بەکاربهێنن. لەم پێناوەدا لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتی بەپێی پێویست هێز بەدەستبێنن. دەیانتوانی کولتووری ئەو پارتانە بەلاوەبنێن کەتەسك و دەستڕۆن و لەتێشکۆی دەوڵەتدا دەخولێنەوە، ئەو خەسڵەتە بەدەستبێنن کەبۆ چالاکی دیموکراتییانەی گەل پێویستە، وەرچەرخانی کەسایەتی بەیەکەوە لەگەڵ کۆمەڵگابوونێکی دیموکراتییانە ئەنجامبدەن. توانستە تیۆری و پراکتیکییەکانی ئەم کارە پێشکەش کرابوو، شێواز و قاڵبەکەیان لەبەردەستدابوو. ئەگەر دەرکیان بەناوەڕۆکەکەی بکردایە بەشی خۆیان لەئەشقی دیموکراتییانە وەربگرتایە، ئەوا

هەرئەندامێکی ئەم چالاکییە لەکارێکدا سەردەکەوت. کاتێك پێشکەوتنی چاوەڕوانکراو رووتەدات، ئەوا پێچەوانەکەی پێویستییەکی دیالەکتیکییە. لەساتە هەستیارەکاندا سیاسەت بۆشایی پەسند ناکات. لەکاتێکدا کوردایەتی بەکرێگراو لەسەر بنەمای رێککەوتن لەگەڵ ئەمریکا هەنگاوی گرنگی دەهاوێشت، ئەوانەی پێویست بوو بەناوی گەل سەرکەوتن بەدەستبێنن، تێڕوانین و نیازە ناواقیعییەکان و گروپچێتی تەسك و کەموکورتییە مێژوویی و داخوازییە تایبەتییەکانیان کرد بەکێشەیەك.

گوندێتی هەستی بەوەنەکرد کە کەوتۆتە ناو گەمەیەکی ساختە و دەستکردی دەسەڵاتەوە. ئەوانەی هێزو توانای هەنگاوە مێژووییەکانیان نییە، بەردەوام روو لەشەڕی ناوخێزان دەکەن. لەکاتێکدا پێویست بوو بەشێوەکی ئەرێنی ئەوکێشانە چارەسەربکەن کە بەتەن لەسەر یەکتر کەڵەکە ببوو و لەئاکامی کرانەوە بەڕووی دەرەوەدا چارەسەری بکەن، لەساتە هەستیارەکاندا کەوتنە ناو ئەو لێکدانەوەیەی بەشی هەر یەکەیان لەمیراس چەندە. رەوشی مەترسیداری من ئەم لێکدانەوانەی بایەخدارتر دەکرد. ئەوانەی بەسووپابوونێکی راستەقینەی سیاسی و سەربازی ئاوانەکەن، پشت بەناواکردنی گروپە خۆجێیی"ئەحباب چاوشی" یەکانی خۆیان دەبەستن کەدەستەو توانستێکی زۆریان لەژێردەستدا کۆببۆوە کەگفتوگۆیەکی زۆری دەهێنا. هیچ گوێی بەوە نەدەدا کەرەنجی مێژوویی دراوە، ئێش و ئازار بینرا، خوێن رژێنرا، لەئاستێکی سامناکدا گەل بەرێگای برسیکردن پەروەردە دەکەن و بەهەزاران هەڤاڵ هێشتان لەناو دیوارە بێڕۆحەکانی زیندانداندان؟! ئەمانە بایەخدارو گرنگ نابینرێ، خۆیان بەملاو و ئەولادا دەبەن و بەهانە دەدۆزنەوە کەبۆچی پێشنەکەوتووە. دەشێ یەکەمین قۆناخی کۆنگرەی گەل بەمجۆرە وێنەبکرێ. ئەمە رەوشێکە سەبارەت بەوانە دەرکی پێدەکرێ کەبەساڵان بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە ئەرکی شۆڕشگێڕی خۆیان جێبەجێنەکرد. بەڵام شرۆڤەنەکردنی ئەو راستینەیەی میراسی "PKK" ئەم شێوازە پەسند ناکات، جارێکی دیکە ئەو راستییەی بەبیر دەهێنانەوە کەتێیدان.

لەسەر ئەم بنەمایە ئاگادارییەکانی "تنبیە"ی خۆم کرد. من هەرلەسەرەتاوە دیاردەی دەسەڵات و دەستڕۆییم خۆشنەویست. بەڵام سەبارەت بەبەرێوەبردنێکی چاك و رێکوپێکی کاروبارەکان زۆر هەستیاربووم. لەژێرهەمووجۆرە هەلومەرجێکدا بەدواداچوونی هەندێ کاری مەزن و پیرۆزی گەل، مەسەلەیەکی باوەڕی بوو. زۆرجار بەمجۆرە ئاگادارم کردوونەتەوە: کاتێك بەراستی وەك نوێنەری من لەمەسەلەکان تێبگەن، ئەوا هەندێ بەهای پارێزراوی گەلی کوردیش بوونی دەبێت. ئەوانەی گوێشیان پێنەدەدا دواتر زوو یان درەنگ تێدەگەیشتن زۆر خراپ سەری خۆیان لەدیوار دەدەن. وردەوردە کاتی تێگەیشتنی ئەوەبوو کەلەناوەوەو دەرەوە سەریان لەدیوارداوە.

ئەوە بابەتێك نەبوو بەهەندێ بگرم کەگروپ لەدەرەوەی عوسمان ئۆجەلان یان جەمیل بایقدا هەیە یاخود نا. تەنانەت گروپی بەهێزیشیان هەبووایە، دوعام دەکرد سەرەتا من پاکتاو بکەن. خۆزگە گروپی بەهێزی دەسەڵاتیان هەبووایە، گورزێکیان لەدژبەرەکەیان بووەشاندایە، قەیناکە باسێ گورزیشیان لەمن بووەشاندایە، دیسان دەمگووت ئافەرین، بەڵام ئەگەر گروپی بەمجۆرەش هەبێت،

بەئەنقەست یان بێ ئەنقەست هەموو لەبوون بەگروپی پاکتاوکردن ڕزگاریان نابێت. کەمبوونی ژمارەی یەکێکیان و زیادبوونی ژمارەی ئەویدیکەیان، هێندەگرنگ نەبوو. ڕێکردنەوە لەپێش ڕووداوی بەم چەشنە خۆی لەخۆیدا دواکەوتن و زیانە. زیانێکە لەبواری کات و وزەو کەرامەت.

ئەو بابەتەی زیاتر من پەیوەندیدار دەکات، ئیتر بەهۆی نازناوی "لقب"ی ئۆجەلان بێ یاخود بەهۆی هەڵوێستەکانی گروپی دیکەبێت کە بەمن گەییشتووە، لەکاتێکدا بەرواڵەت دژایەتی یەکتریان دەکرد، ئاگاداری ئەوە نەبوون کەلەناوەڕۆکدا بەمنەوە خەریك دەبن. ڕاستتر ئەوەیە هەروەکو چۆن لەچەندین نموونەی پێشووتردا بینیبوومان، لەمیانەی دوو گروپی ساختەو پراکتیك کارێکیان دەنایەوەو کاردانەوەی خۆیان بەرامبەر من نیشاندەدا. لەم قۆناخەی ئێستادا نەیاندەتوانی ڕاستەوخۆ دژی من بووەستن. تەنیا لەکاتی ڕاگردن دەیانتوانی ئەمە ئەنجام بدەن. ئەمەش بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانیان نەبوو. کۆشش لەدژی من بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆو چاوچنۆکانە بەڕێوەدەچوو، چونکە بەساڵان گەلێك شتیان لەجیکڵدان"گەدە"یان کۆکردبۆوە، تاوەکو لەبەرامبەرم بڕشێنەوە. دەبووایە ڕێگایەك بۆهێنانەوەی بدۆزنەوە. ئەمەش لێکدانەوەی گوندێتی ساویلکەیە. دەبێ ئەوە پەسندبکەن، لەتێگەییشتنی ئەم ڕاستییەدا بەهەڵەدا نەچووم. ئەگەر دروستی و دڵسۆزییان هەبێت، ئەوا تاکەڕێگای سەلماندنی خاوەندارێتیکردنە مێژووییەکانە بەرامبەر هەمووجۆرە گەمەو فشارێکی ناوەوەو دەرەوە. ئەگەر تووڕەیی و ڕقیان ڕەسەن بێ. ئەوا پێویستە لەسەرخستنی ئەو ئەرکانەدا نیشانی بکەن کەتەواوی گەل و هەڤاڵان چاوەڕوانی دەکەن، ئەمەش ببێتە هەڵوێستی هەرهەڤاڵێك کەدەڵێ "من دڵسۆزم" لەکاتێکدا جارێکی دیکە ئامارە بەوەدەکەمین کەدان بەم مافەدا دەنێین، ئەگەر لایەنەکان قووڵایی ڕووداوەکان نەزانن، ئەوا من باسی دەکەم، تێیان دەگەیەنم.

لای من گروپەکان لەناوەڕۆکدا هەمان شتن، جیاوازی شێوە هێندە گرنگ نییەو دیسان پێویستە هەندێ شرۆڤەی کورت ئەنجامبدەم. ئەگەر بەهۆی ناتەواوییە جددی و کەمی زانیارییەکان شرۆڤەی هەڵەم هەبێت، هەڵبەتە قەرەبووکردنەوەی ئەمەو گێڕانەوەی ئیعتیباری هەڤاڵان بۆ یەکێك هێندە زەحمەت نییە کەبەردەوام لەناو ڕەخنەداندا دەژی.

چەندەی بڵێی سەبارەت بەو لادان و گروپگەراییانە ڤاڵبوومەوە کە لەرووخساردا دژی یەکترن و لەناوەڕۆکدا پەرچەکرداری خۆیان بەرامبەر ڕاستینەی سەرۆکایەتی نیشاندەدەن. ئەوەی لەمێژووی بزووتنەوەکەماندا ڕوویداوە، یەکسانە بەیەکنەگرتن، ناوانەکردنی بەڕێوەبەرێتی خۆیی، ئاوارەیی و هەڵچوون بەرامبەر یەکتر کەلەڕاستینەی کۆمەڵگاکەماندا هەیە؛ خۆراکی خۆی لەم کولتووورە وەردەگرێ. یەکەمین ڕێچکە کەئەوانە دەیگرنەبەر تاکڕەوێتی و بەرژەوەندیپەرستی دەخەنەپێش، ئاواکردنی گروپە تەسکە(خۆجێیی — پێرپێرێتی)یە. ئەوەی ئەنجامدەدرێ کاریگەربوونە بەسەربەشێکدا. سەرکەوتنی مێژوویی ڕێکخستنیمان گرێدراوی تێپەڕکردنی ئەم کوولتوورەیە. هەروەها قسەی بێ مانا، ئۆگۆییزمە سەرەتاییەکان و سیاسینەبوونی ناو کۆمەڵگامان لەم هەڵوێستانەدا

دەردەکەوێت. دەشێ بەشێوەیەکی فراوان هەڵوەستە لەسەر بناخە ماددییە ـ بابەتییەکەی بکرێ. لەم بارەیەوە شیکردنەوەی بەرفراوانم ئەنجامدابوو.

ئێستاش لەبیرمە، چەندین کەس ئەم بانگەشەیەیان پێشخست کە:"PKK ژیانمان لێدەدزێ"، چەندین لادەرو پاکتاوکار لەزیندان یاخود دەرەوە، ئەم بانگەشانەی دەردەخستە پێش. زۆر سروشتییە ڕێبەرایەتییەك کەدەخوازێ گەلی خۆی ڕزگار بکات و وڵاتی خۆی ئازاد بکات، لەجیاتی ئامانجە تاکڕەوو تەسکەکان، دەخوازێ ئەندامەکانی ڕێکخستنەکەی "خۆیشی لەسەرووی هەموویانەوە" لەسەر بنەمایەکی ڕاست ژیان و ڕۆحی خۆیان لەپێناو ئامانجی بەرزو پیرۆز ڕێکبخەن و بەکاربێنن. چونکە بەجۆرێکی دیکە نابێت بەرێبەرایەتی ڕێکخستن. ئەدەبیاتەکانی ژیانی سۆسیال "کۆمەڵایەتی"یش ئامرازێکی ئەمەیە. کاتێك پێویستیش بکات، ئەوانەی ژیانی سیاسی و سەربازییان نەدیوە، ناتوانن ژیانی سۆسیال ڕێکبخەن، و تەنانەت ئەگەر ئەنجامیشی بدەن، دەبێ باش تێبگەن کەلەژیانێکی نامۆیی بەولاوە هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. ئەگەر قارەمانێتی ڕاستەقینە لەگەڵ شەرەفی ئازادی هەڵسەنگێنین، ئەوانەی تەنانەت لەنزمترین ئاستیشدا تێکۆشانیان نەگەیاندۆتە سەرکەوتن، هەبوون یاخود نەبوونی ژیانی سۆسیال، خێزان، هاوسەرو منداڵ هیچ واتایەك ناگەیەنێ. پێویستە تێکۆشەرە ڕاستەقینەکان و بەپرەنسیپەکان هیچ کاتێك ئەم ڕاستیانە لەبیرنەکەن، لەڕەوشێکی پێچەوانەدا پێویستە خۆیان بەجۆرێکی دیکە پێناسەبکەن.

هەروەکو دەزانرێ هەوڵێکی زۆرمدا تاوەکو نمونەی ڕێبەرایەتییەکەم بوونی بنەماڵەگەرێتی لێنەبێت. من خۆم بەرفراوانترین ڕەخنەی کرداریم بەرامبەر ئەو مەیلانەی عوسمان پێشخست کەدەزانرێ. سەرباری ئەوە زۆر سەیرە کەپەنا دەبەنەبەر ڕزگاربوون لەنۆجەلانیزم. سەیرە، لەرۆژنامەیەکدا نووسرابوو"تاوەکو لەکەمالیزم و ئۆجەلانیزم ڕزگارمان نەبێ، ناتوانین ڕەوتی چەپ پێشبخەین". هەروەکو دەزانرێ ئەوەی ئەمەی نووسیوە لەناو هەرزانترین ژیانی تاکڕەوێتیدا دەژی. زۆرسەرسەری و بێ ئاگان. هێزی ئەوەیان هەبێت بۆ تاکەرۆژێکیش وەکو من بژین، بەرگەی ژیانی من بگرن، ئەوا ئامادەم تەواوی میراسی خۆم "ڕێکخستن" پێشکەشی ئەم ساختەکارانە بکەم. ئەمانە هێندە بێئاگاو ساختەکارن، تەنانەت نازانن ئەگەر ئێمە نەبین لەماقی ژیانیش"ژیانی ئاسایی" بێبەش دەبن.

هەروەکو دەزانرێ لەبەرئەوەی عوسمان نۆج ئالان ماوەیەکی درێژە لەمیانەی کەموکورییەکانی دەجووڵێتەوە منیشی خستۆتە ڕەوشێکی زەحمەتەوە. هەر لەساڵی ۱۹۸۰ کانەوە بەرگەی قۆناخی نەدەگرت. بەسۆزداری "عاتیفی" دەمایەوەو لەبواری تیۆری قووڵنەدەبۆوە. تەنانەت ئەو کارانەی بەهەموو توانای خۆشییەوە هەوڵی بۆ دەدا، لەئەنجامگیربوون دووربوو. زۆر بەئاسانی دەکەوتە ناو هەڵوێستی ڕووکەشی و تەفرەدەرانە. ئەو ڕەوشەی لەشەڕی خیانەتکاری هێزەکانی باشوور لەساڵی ۱۹۹۲ تێیکەوت بێچارەیی بوو. ئەو مەیلەی تێیکەوت مەترسیداربوو، ئەگەر تەدبیرمان وەرنەگرتایە، ئەوا بەبوون بەئامرازێکی بەکارهێنانی دەستی تاڵەبانی ئەنجامگیردەبوو. بەڵام بەشێوەیەکی بابەتی

گروپەکانی جەمیل و جەمالی لەفڕکردن ڕزگار کردبوو. هەڵوێستی من لەم چوارچێوەیەدا بوو: لەجیاتی ئەوەی هەموو شتێك لەدەست بدەین، باخاوەنداریتی لەو بەهایانە بکەین کەتوانای ڕزگارکردنیان هەیە. ئەنجامەکانی دادگاییکردنی عوسمان دەزانرێ. لەم ڕێگایەوە هەوڵمدابوو بەشێوەیەکی درێژ کێشەی بنەماڵەگەریتی ڕوونبکەمەوە. سەرلەنوێ کەوتبۆوە ناو قۆناخی پێشکەوتن. لەگەڵ ئەوەی هەندێ لەسیاسەتی تەسك دەزانێ، بەڵام لەبەرئەوەی قووڵایی تیۆری نییە، شیمانەی ئەوەهەبوو ڕێگا لەپێش ڕەوشی مەترسیداردا بکاتەوە، ئەمە لەکەسیاتییەکەی چاوەڕوان دەکرا. ناوەندێکی ناقڵ باش هەڵیسەنگێنێ، دەشیا سوودمەندبێ. بۆ ئەمەش پێویست بوو تابلێی سیاسی و بەتەدبیربێ. نازانم، ئەو پەیوەندییانەی بەو دواییە لەگەڵ ئەمریکا تێیکەوتووە، بەو پەیوەندییە دەچێت کەجاران لەگەڵ تاڵەبانی هەیبوو. گۆڕەپانێکە بۆ هەڵە لەباربوو، بەڵام دەتوانرا بەشێوەیەکی کۆنترۆڵکراو بۆ ئەم پەیوەندییانە بەکاربهێنرێ، مەزەندە ناکەم بەتەنیا تائەورادەیە لەگەڵ ئەمریکییەکان کەوتبێتە پەیوەندییەوە، هەبوونی هاوبەشی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ دەستلێبەرنەدراوە.

دووەمین پەیوەندییەکەی بەشێوەی "ژیانی هاوبەش، هاوسەرێتی، سیاسەتکردن، بەبناخەگرتنی باشوور...هتد" ڕەنگیدایەوە. ئەم مەیلە دەناسم. ئەگەر بەنیازخراپیش نەبێ، هەروەکو لەساڵی ١٩٩٢ لەبەدەستهێنانی ئەنجام دووربوو. لەهەڵوێستەکانی کۆماری تورکیاو وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەرکی پێکرا کە مەجۆرەیە. من لەساڵی ١٩٩٢ باوەڕیم بەقۆناخی دیپلۆماسی نەکردبوو. کاتێك لەساڵی ١٩٩٣ ئۆزال مەیلی خۆی نیشاندا بەشێوەی "هەڵەی منداڵانە دەکات" شرۆڤەم دەکرد. دەزانرێ چی بەسەرهات، مەراق دەکەم کەئەو دیالۆگەی لەئیمرالی پێشناخرێ، چۆن لەئێراق ئەنجامدەدرێ. دیسان ئەگەر دەرفەت هەبێت لەدژی بەکارهێنانی نیم. ئەگەر پەیوەندییە سیاسی و دیپلۆماسییەکان لەگەڵ ئێران، سوریا، ئەمریکا، ی.ن.ك و پ.د.ك لەچوارچێوەی تەسلیمبووندا نەبێت، ئەمانخاتە ناو زەحمەتییەوە، بەردەوام تاقیکردنەوەی پێویستییەکی سیاسەتە، بەڵام مەرجی سەرەکی ئەمەش، خاوەندارێتی پێگەو تێکۆشانێکە لەناو وڵات کەبتوانی پشتی پێببەستی. لەکاتێکدا لەم چوارچێوەیەدا هەڵوێست و بۆچوونەکانی خۆم دیاردەکەم، بابەتەکانی ژیانی هاوچەرخ و هاوسەرێتی پێویستی بەهەڵوەستەیەکی زیاتر هەیە. ئەگەر مەسەلەکە لەسنوورێکی ناسایی کۆمەڵایەتی، جەستەیی بمابایەوە باسم نەدەکرد. لەبواری کۆمەڵایەتی و کرداری ئەنجامی جددی لەخۆوە دەگرێ، وەکو کەسێتیش لەنزیکەوە من پەیوەندیدار دەکات.

هەستم بەهەوایەکی وەهاکرد هەروەکو بڵێی سەبارەت بەبابەتەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و ژن ئەوەی لەناو ڕەوشێکی ناتەواو کەموکورتیدا دەبینرێ منم. ئەمە هەڵوێستێکی تادوارڕە جاهیلانەیەو مەترسی نەبینینی تێکۆشانە مەزنەکەمان لەخۆوەدەگرێت، بەشێوەیەکی بێواتا خۆی دەسەپێنێ. کاتێك دەستم بەنووسینی ئەم بەرگرینامەیەکرد، هەوڵمدا بۆ وەڵامدانەوەی هەموو جۆرە چەمکێکی ئەگەری دەرکەوتنیان هەیە، ئەو شەڕەی کۆمەڵایەتی "سۆسیالیستە" بێنمەوە یادم کە لەتەمەنی

حەوت ساڵان بەدواوە دەستی پێکردووە. بەرامبەر بەیەکێك کەلەحەوت ساڵییەوە هێزی تێکۆشانی بەرامبەر ماق سۆسیالیتەی دایکی کردووە باسی "ژیانی سۆسیالیتەی هاوچەرخ "بکەی شەڕێکە بەرامبەر بەمن. بۆئەوەی زیاتر رۆشنکەرەوەبێت بەشێوەیەکی درێژ هەوڵمدا نموونەی کەسێرە روونبکەمەوە. تێنەگەیشتنی مەسەلەی من و ژن، "ئاپۆ و ژن" نەك تەنیا بۆ "PKK"، بەڵکو بۆ سەردەمەکەمان زیانێکە. یەکێکم لەوانەی کەلەم سەردەمەماندا گەورەترین شەڕی لەپێناو ژندا ئەنجامداوە. لەم بارەیەوە بڕوایەکی زۆرم بەخۆم هەیە. باوەڕناکەم یەکێکی دیکە وەکو من هەبێ پەیوەندییە سەربازی، سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانی لەتەوەرەی ژندا شیکردبێتەوە. پێویستە ئاماژە بەوەبکەم کەیەکەمین ئەشقی جوامێرترین هاوڕێ کچ و کوڕەکانی خۆم بەربەستکرد، کۆسپم بۆنایەوە، لەم پێناوەشدا تەدبیری پراکتیکی و کرانەوەی تیۆری وەهام ئەنجامدا ئەقڵ پەی پێنابات. ئەو توانایەم هەبوو فۆرمیلەگەی دیاری بکەم.

لەبەرئەوەی لەبەشەکانی دیکەدا بەفراوانی باسمکرد، بۆ تەواوکردن ئاماژەی پێدەکەم. بەشێوەیەکی لێهاتووانە نیشانمدا کاتێك لەرەوشی بەرجەستەی رۆژهەڵاتی ناویندا شەڕی "نامووس"کە لەنەریتی دایکم و تەواوی گەلی کورد و گەلانی دیکەوە هاتووە، لەناوەڕۆکە قەباو زایەندییە هەرزانەکەی دەرخرا، چۆن لەناو کۆمەڵگا و سیاسەت و شەڕدا واتاداردەبێ. ئەنجام، ژن یەکەم چین و رەگەزو میللەتی چەوساوەو ستەملێکراوە. مسۆگەرە کەهەر تێکۆشانێکی دیموکراتی و سۆسیالیستی کەوەك میللەت و چین و رەگەز بەئازادی ژندا تێپەڕنەبێت بەئامانجی خۆی ناگات. لەکۆمەڵگای کوردستاندا هەر پەیوەندییەکی هاوسەرێتی و زایەندی و ئەشق کەلەبواری تیۆری و پراکتیکی پشتی بەپێشکەوتنێك نەبەستێت، کەلەسەر بنەمای ژن و یەکسانی بێت، هیچ بەهایەکی نابێت. هەرچەندە پێی نارەحەت دەبم، بەڵام دیسان دووبارەی دەکەمەوە لە"سۆزانێتی ماڵی تایبەت و گشتی" بەولاوە هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. ئەو بەڵێنەی بەرامبەر ژن دراوە، ئەو هەڤاڵێتییەی پەیڕەودەکرێ، لای من واتایەکی قووڵی فەلسەفی و مێژوویی و کۆمەڵایەتی هەیە، بۆ وڵاتپارێزی و ئازادی و یەکسانی هەوڵی پراکتیکی لەخۆوەدەگرێ. چەندە بەئێش و جێگای داخە کەهەست بەوە ناکرێ هێندەی تیۆری راستەقینەی ئەمە شەڕی مەزنیشم لەپێناودا بەڕێوەبردووە.

لەناو ریزەکانماندا کرانەوەی زەمینە بەڕووی ئەشق وەك پێویستییەکی دەستلێبەرنەدراوی ئازادی، شەڕ، یەکسانی و دیموکراسی دەبینم. زەمینەیەك بۆ ئەشق کراوەنەبێ، دیموکراسی و ئازادی و یەکسانی و نیشتمانپەروەری تێدا پێشناکەوێت. تاوەکو هەڵکشانی مەزنی ژن بەدینەیەت، هیچ یەکێك لەدۆزە شەرەفمەندییەکانی گەلان سەرناکەوێت. لەناو بزووتنەوەکەماندا ئازادی ژن لەسەرووی هەموو بەهاکانەوە دێت. تەنانەت بزووتنەوەی ژن یەکێك لەلایەنە سەرەکییەکانی ئەو شۆڕشە کۆمەڵایەتیانەیە کەلەسەرتاسەری جیهان، پێشکەوتنی بەخۆیەوە بینیوە، شۆڕشی ژن شۆڕشێکە لەناو شۆڕشدا. تێگەیشتن لەو ژنەی ئازاد بووە، سەرلەنوێ تێگەیشتنی مێژوو و کۆمەڵگاو ژیانە. رزگارکردنی ژن لەرەوشی: بوونی بەکەرەستەی سەرەکی کاڵاکردنی زێدەڕۆییانەی زهنییەتی سەرمایەداری و

کۆنەپەرستی ئایینی دەرەبەگایەتی یەکێك لەئەرکە سەرەکییەکانە. دیسان ڕزگارکردنی لەو هاوسەرێتی و ئەخلاقەی پیاوسالاری کەبەبەها زاڵەکانی سەرمایەداری و دەرەبەگایەتی بارگاوی کراوە ئەرکێکی سەرەکییە.

پێویستی ڕوونکردنەوەی زیاتر نابینم. ژن ناچارە لەمیانەی ڕاستینەی پارتی ئازادیخوازی ژنانی کوردستان PAJK ەوە ڕۆڵی خۆی ببینێ. لەدوا شرۆڤەکانمدا بەکارهێنانی گووتەکانی ئافرۆدیتبوون، بەفریشتەبوون و بوونی بەخواوەندە ژن کەمزاراوەی میتۆلۆژین، لەناوەڕۆکدا گوزارشت لەسەرهەڵدان بەرامبەر کولتووری پێنج هەزار ساڵەی باڵادەستی پیاوان دەکات. ئەم کولتوورە ژنی خستۆتە ڕەوشێکی ترسناکەوە. هاوسەرێتی خاوەن ماهییەتی موڵکایەتی یەکێك لەهەرەشە گەورەکانە. تاوەکو ئازادی ژن بەدینەیەت، سەبارەت بەهیچ بابەتێك ناتوانین بوارێکی ژیانی ئازاد بئافرێنین کەواتادارو بەهاداربێ و شایستەی ژیان بێت. دەبێت ژن لەناو شەڕێکی گەورەدا بێت. ئەم شەڕە نەبێت، نیشتمانپەروەری و یەکسانی پێش ناکەوێت. بەپێچەوانەی مەزندەکان ئەشق پێویستی بەتیۆرییەکی سۆسیۆلۆژی تەواوو پراکتیك هەیە؛ ناتوانرێ ئاستەکەی بۆ ئارەزووی هەرزان (بێنرخ)ی دوو تاك نزمبکرێتەوە. ئەشق پێویستی بەئازایەتی، سەرکەوتن و خۆشەویستییەکی مەزن هەیە. ئەوەی سەرکەوتنی نەبێ ئەشقیشی نابێت، بەردەوام ئەشق ڕووی لەبەرامبەر ئەو کەسەیە کەلەشەڕی ئازادیدا سەرکەوتووە. ئەو ڕەنجدەرییەی ئەشق کە من بەدوای کەوتووم دەشێ بەمجۆرە پێناسەبکرێ.

هەڵبەتە دەزانین کەتاکەکان لەدوو ڕەگەز (جنس) دروستکراون. وەلێ لەمەیدانی شەڕداین، لەبەرئەوەی فەتحکاران هەمووشتێکیان بردووین، ژنمان نییە کەبتوانین بڵێین ژنانی خۆمان. ئەو ژنانەی هەن، ئەوانەن کەخراون، ژنی پووچ و بەکاڵاکراون. پەیوەندی لەگەڵ ئەم ژنانە پێچەوانەی گەوهەری جەنگاوەریی ئازادییە. پەیوەندی ژنە لێگەڕەکانی ئازادی لەگەڵ ئەمجۆرە پیاوانە ناکۆك و پێچەوانەترە. لەمیانەی ئەو بانگەشە گرنگانە درێژە بەخۆی دەدات کە لەسەردەمی ئەفلاتونەوە گووتراوە. هەرچی درێژەدانە بەبەردەوامی ڕەچەڵەك، پشت بەئارەزووە زایەندییەکانی ناواخن دەبەستێ. ئارەزووی زایەندی ناواخن دەناسم. تاکە گۆڕەپانێکە کەبۆ بەردەوامی ژیانی گەلەکەمان هێڵراوەتەوە. ئەویش بووەتە بەڵایەکی گەورە. گرنگ ئەوەیە بەشێوەیەکی ئیدیال درێژە بەڕەچەڵەك بدرێ. ئەویش بەشەڕی فەلسەفی و کۆمەڵایەتی مەزندا تێپەڕدەبێت. ئەنجام، ئەوەی ئەشقی شۆڕشگێڕێتی پێشنەخات، ئەوا شێوازی ژنی بەحیجاب تاقیدەکاتەوە کە لەتورکیا گفتوگۆیەکی زۆری لەسەرکرا. تاوەکو بۆ گۆڕەپانە سیاسی و سەربازییەکان نەگواسترێتەوە، لەڕێگای ژنێك کەتەنیا دەتوانێ لەماڵی خۆی بمێنێتەوە، لەسەربنەمای خیانەت نەکردن لەئەرکەکانی دەتوانێ ڕێگا بەهاوسەرێتی کۆیلایەتی بدات. بەڵام دووبارەی دەکەمەوە، ئەم هاوسەرێتییانە تایبەت بەسیستەمە، پێویستە بوارە سیاسی و سەربازییەکان نەگرێتەوە. لەڕەوشێکی پێچەوانەدا تاوەکو دوایی دەرگا بەڕووی کاریگەری بەکۆیلەکردنی ژیانی سەرمایەداری و دەرەبەگایەتی ئاوەڵا دەبێ.

ئەو دیاردەو چەمکەی لای ئێمە بەرجەستەبووە تاڕادەیەکی مەزن مێژووییە. ئەو پێشنیازەی من بەشێوەی دەستەواژەکانی بەخوداوەند بوون (بەفریشتەبوون) بەنافرۆدیتبوون بۆ گروپێك هەڤاڵانی ژنم پێشکەش کرد، لەپێناو شەڕکردن بوو لەدژی ئەو کولتوورە ترسناکەی رۆژهەڵاتی ناوین کەژن دەکات بەکۆیلە. لەم قۆناخەی مێژوودا پێویستی بەمجۆرە ژنە رەسەنانە هەیە. هەڵبەتە بەسەدانیان لەمیانەی هەڵوێستە قارەمانەکانیان بەشەهیدبوون ئەمەیان سەلماند. بیرەوەرییەکانیان واتایەکی گەورەی هەیە. لەوبڕوایەدام کەئێستاش ژمارەیەکی زۆری ژنی قارەمان و مەرد لەنێو ریزەکانماندا هەیە، تازەبەتازە کەسایەتییە گەورەکانی ئەشق و دادوەری و دلێری سەرهەڵدەدەن. نموونە هەڵبژاردەکانی ژیری سۆزداری و ئەنالیتیکی بەبنەمادەگرن، و سەرلەنوێ کەسایەتی خۆیان دەخولقێنن. ئەمەش خاڵێکی واتاداری وەرچەرخانی مێژووییە. تەنانەت منیش ناوێرم کەبانگەشەی خاوەندارێتی ئەم ژنانە بکەم و ژنایەتییان بەسەردا بسەپێنم. بۆ بەهێزبوونی ژنان هەرچییەك بکەین کەمە. هەڵبەتە ئەوان نوێنەرایەتی ئەشقی کۆمەڵکاری دەکەن. چەندین هەڤاڵ هەن کەجێگای شانازی و سەربەرزین. لەم قۆناخەدا لەو باوەڕەدا نیم کەئەو خۆشەویستییەی تایبەت بووە هیچ خێرو سوودێکی هەبێت. بێگومان لەهەلومەرجی ئاشتیدا هاوسەرێتی ئازاددەبێ. بەلام لەهەلومەرجی ئێستاماندا، بەتایبەتیش لەگۆڕەپانەکانی شەڕ زۆر زەحمەتە، تەنانەت لەپراکتیکی هاوسەرێتی هەندێ هەڤاڵان "منیشی لەناودا" دەرکەوتووە کەزۆر ناستەمە.

لەو بارەیەوە ئاگاداری کرۆکی ئەو هاوسەرێتییە نیم کەعوسمان لەگەڵ ئەم ژنە ئێرانییە پێشیخستووە. دەشێ واتای سیاسی هەبێت، و لەوانەیە هاوسەرێتی ئارەزوویێکی هەرزانیش بێت. بەلام کاتێك وەك پێویستییەکی ژیانی هاوچەرخ ئەمە لەناو بنکە بلاوبکاتەوە مەیلێکی زۆر مەترسیدارە. تەنانەت نیشاندانی ئەمجۆرە جەسارەتە مەترسیدارە. لەرابردووی هەندێ رێکخستنی چەپی تورك لەرێگای ئەم پێڕەوانە کۆتاییان بەخۆیان هێنا. دووبارە دەیڵێمەوە: بەبێ ئەوەی بکرێتە مەسەلەیەکی سیاسی، ئەوانەی خاوەنی هاوسەرێتی لادێیی، شارستان و بۆرژوای بچووکن، یاخود ئەوانەی تازە دەخوازن ئەمجۆرە هاوسەرێتیانە ئاوا بکەن، بەمەرجێ گرێدراوی جێبەجێکردنی ئەرکی خۆیان بن، بەشێوەیەکی سنووردار لەناو چوارچێوەی مۆڵەتی رێکخستن دەتوانن پەیوەندی بەم چەشنە ئاوا بکەن. ئەمە لەمیانەی بڕیارێکی کەسێتی و ئارەزوومەندی نابێت. قۆناخ تەنیا سەردەمی بەردەوامکردنی رەچەڵەکی جەستەیی نییە، بەڵکو بەرلەهەمموو شتێك قۆناخی بەسەرکەوتن گەیاندنی بانگەشە هزری، سیاسی و ولاتپارێزییەکانمانە. نزمترین ئاستی هەلومەرجەکانی ئەمە نەرەخسێ ژنێتی ــ مێردایەتی، منداڵ و ئەشق تەنیا بەلایەکن، تاوەکو دوایی رێزم بەرامبەر بە ئەشق هەیە، بەلام تاوەکو ئەو فەلسەفەو کردارە لەئارادا نەبێت کەپێت دەگەیەنێت، دەڵێم نەخێر بۆ تەفرەدانێکی بێ کۆتایی. لەو بڕوایەدام کە لەچوارچێوەی ئەم چەمك و بیرۆکانەدا پێشکەوتنە پراکتیکییەکان ئازادی دەستەبەردەکات و رێگای ئەو ئەشق و خۆشەویستییە راستەقینەیە دەکاتەوە کەتامەزرۆی بووین.

ژیانی هاوچەرخ بەواتای ئەو بۆچوونانە نایەت کە بەپشتبەستن بەباشوور ئاوارەبوون لەخۆوە بگرێت. ژیانی قۆناخە نائاساییەکان بەژیانی شۆڕشگێری بەناودەکرێ. هەڵوێستەکانی ئاوارەیی"پەنابەری" لەهەمموو بوارێکەوە مەترسیدارە، دەشێ بۆ منداڵان و بەساڵاچووان و هەندێ ژنانی ئاسایی باس لەژیانی پەنابەری بکرێ. دەشێ دانیشتوانی کامپی مەخموور وەك پەنابەر پێناسەبکرێن. بەڵام توانەوە لەناو کوردەکانی باشوور خزمەت بەخۆیان و گشتیش ناکات. ئەگەر ئێمەش ژیانی پەنابەریمان لەسوریا پەسند بکردایە، دووچاری ئەم ڕەوشە نەدەبووین. نازانم ئەم خاڵانە باسکراوە یاخود نا، بەڵام بۆچوون و ڕەفتارەکانمان سەبارەت بەبابەتە هاوشێوەکانی ئەمە دەزانرێ. گوێڕایەڵیکردنی دسپلینی کۆنگرەی گەل لەلایەن عوسمان و گروپەکەی کە لەگەڵیدایە تاکە ڕێگای کەرامەت و شەرمەفەندییە. ئەنجامی هەنگاونان بۆ ئەو هەڵوێستانە دەزانرێ کەمامەڵەو سەودا بەنرخ و بەها ڕەسەنەکانی بزووتنەوەکەمان بکەن. خۆ چرکردنەوەیان لەچواردەوری تیشکۆی سەرکەوتن لەهەمموو لایەنێکەوە بایەخداره. بەئەندازەی پەنابردنەبەر هێزە دەرەکییەکان، ئەوا هەڵوێستە خۆکوژییەکانیش پەسند ناکرێ، لەکاتێکدا لەم بارەیەوە، زانیاری تەواوم پێبگات دەشێ هەڵسەنگاندنی ڕاستتر ئەنجامبدرێ.

نازانم جەمیل، دووران و ڕەزا تا چ ڕادەیەك بوونەتە گروپ. هەروەکو دیاردەبێ پراکتیکی ڕەزا لەئەوروپا هێندە خولقکارنییە. لەگەڵ ئەوەی نازانم دەستێوەردان بۆ کاروباری پارتی گەلی دیموکراتیDEHAPکراوە یاخود نا، ئەو ئەنجامانەی ڕەنگیانداوەتەوە، نیشانیدەدەن کەرۆڵ و کۆمەکی پێشکەش بەدیموکراتیزەکردن نەکردووە. لەگەڵ ئەوەی بانگەشەی کودەتا بەهەند وەرناگرم، بەڵام ڕەوشی بابەتی ماوەیەکی درێژە لەدەرەوە بۆنی گروپی لێدێت. لەئەنجامدا دووسەری زۆر بێبەرهەم و وێرانکار بووە. سەیرە ئەگەر لەرەوشی خۆیدا بمابایەوە، ئایا بەکوێ دەگەیشت؟. ئەگەر کۆمەڵکارییەکی تۆکمە لەکۆمیتەکان و بەرێوەبەرایەتی کۆنگرەدا فەراهەم بکرایە، ئەرکە سەرەکییەکان جێبەجێ بکرایە، بەهەرحاڵ لەم قۆناخە هەستیارەدا باشترین هەڵوێست بوو کەچاوەڕوانی دەکرا. بەمجۆرە بەکارهێنانی قۆناخ، بووە بەهەنگاوێکی زۆر دواکەوتووانە؛ بەشێوەیەکی زۆر خراپ کاریگەری کردۆتە سەر گەل و تەنانەت ئێمەش. بەگوێرەی شایستەبوون بەرەخنە ـ ڕەخنەدان ڕەفتارنەکراوە.

بەهەرحاڵ لەکۆنگرەدا ڕووداوەکان بەشێوەیەکی ڕاست هەڵدەسەنگێنرێ، ڕەخنە ـ ڕەخنەدان پەیڕەودەکرێ و نموونەی بەپرەنسیپبوون نیشاندەدرێ. بۆئەوەی لەقۆناخی ڕەخنە ـ ڕەخنەدان، ڕەوشەکە باشتر دەرکی پێبکرێ و ڕوونبکرێتەوە ڕۆشنکردنەوەی ئەم بابەتانە گرنگە کە لەخوارەوە ئاماژەی پێدەکەین:

١. هەروەکو دەرکی پێدەکرێ ڕاستکردنەوەو گیرسانەوەم لەئیمرالی، ڕێگای لەپێش ئەوە کردۆتەوە کەچەندین لەهەڤاڵانی کۆمیتەی ناوەندی لێکدانەوەی خۆیان سەبارەت بەقۆناخی دوای من بکەن. دەبووایە ئەم لێکدانەوانەی وەك ڕەفتارێکی بەرپرسیارانە هەڵسەنگێندرێ، جێگای داخە کە لەسەر بنەمای گریمانەی چەوت دانراوە. ئەم هەڵوێستە لەهەمانکاتدا یەکنەبوونیان لەگەڵ ئەو دەزگایە

نیشاندەدات کەوەك "سەرۆکایەتی" موخاتەبەی دەکەن. ئەو تایبەتمەندێتییانەی لەسەرەتاوە هەبوون، رەوشی سەخت و هەستیاری منی بەدەرفەت زانی و ئاشکرابووە. کەوتوونەتە ناو چاوەڕوانی، دەمەرم یان دەمێنم، چۆکدادەدەم یاخود نا. یەکەمین مەسەلەی ئاشکرا بووە ئەوەیە لەوانەیە بەبێ ئاگایی من ململانێیەکی دەستبەسەرداگرتنی گەریلا، هێزی گەل، ڕێکخستنی سیاسی، میدیا، هێزی ژنان و توانستەی ماددی و بوارەکانی دیکەیان بەڕێوەبردووە. لەراستیدا ئەمە بەردەوامی ئەو مەیلانەیە کە لەدوای پانزەی ئاب یەك لەدوای یەك بەسەرە لەساڵانی ١٩٨٦، ١٩٨٧ و بەتایبەتیش ١٩٩٢ لەتەواوی قۆناخە هەستیارەکاندا کەم یان زۆر خۆی بەدەستەوە داوە. لەمێژووی بزووتنەوەکەماندا ئەم مەسەلانە بەتەواوی وردەکارییەکانەوە دەزانرێ. هەروەکو دەزانرێ منیش ئاگاداری ئەم مەیلانە بووم، بەشێوەیەك کەمتەدەمبی هەڤاڵێتی تێکنەدات، بەردەوام رەخنەم دەکردو هەوڵی بەلاوەنانیم دەدا. مەسەلەیەکی دیکەی گرنگ کەجارێکی دیکە سەریهەڵدا ئەوەیە کەبەشێوەیەکی دروست و دڵسۆزانە ئەم هەڵوێستەی هەڤاڵێتی منیان شرۆڤە نەکرد.

لەگەڵ ئەوەی بەناوکردنی ئەو گروپچێتییەی بەم دواییە دەرکەوتووە واتادارنابینم، بۆ ئەوەی لایەنەکان باشتر خۆیان بناسن، تەنیا ئاماژە بەسێ ناو دەکەم. پێویست بکات دەتوانرێ بەشێوەیەکی بەرفراوانتریش روونبکرێتەوە. لەکاتێکدا یەکەمین گروپ لەهەڤاڵان جەمیل بایك، دووران کالکان و رەزا ئالتوون پێکدێ. گروپی دووەم لەعوسمان ئۆج ئالان، نیزامەددین تاش، خدر یالچین پێکدێت. زەحمەتە بەگروپێکی رێکخراو بەناو بکرێن. راستتر ئەوەیە ناوی دەستپێشخەرییان لێبنرێ. هەندێك لەناوەڕاستیشدا هەن. نازانم ئایا کەسانێکی وایان تێدایە کەبەرەوالەت و ناوەڕۆك گرێدراوی من بن، ئەگەر هەبێت کامانەن. ئەو گروپە ١٢کەسییەی بۆ کۆمیتەی ئامادەکاری سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" ئاواکراوە، تەنیا لەمیانەی کردارەکانیاندا دڵسۆزی و گرێدانیان دیاردەبێت. لەگەڵ ئەوەی هیچ نارەزاییەکم بەرامبەر کەسایەتییەکانیان نییە، قۆناخی راستەقینەی پراکتیکی روونیدەکاتەوە تاچ رادەیەك دەتوانن لەشێوەو ناوەڕۆکدا من بەرجەستەبکەن و پەیڕەوبکەن. لەم بوارەوە ناخوازم زەحمەتییان بۆ دروستبکەم.

ئەگەر بڵێم شێوازی ململانێ و زهنییەتی هەردوو گروپیش شایستەی ئەریتە رەسەن و رێنماییە تیۆرییەکانمان نابینم، بەتایبەتیش کەهێشتا"من" ماوم، دەبێتە شرۆڤەیەکی سووکترین وشە. هیچ چاوەڕوانیم نەدەکرد تاوەکو ئەم رادەیە چاوچنۆکی دەسەڵات بن و میراسگەرایی بکەن و بکەونە ناو هەڵوێستێکی دژبە بەختەوەری گەل و تێکۆشانەکەمان و بێ رێزیش بەرامبەر من بکرێ. لەم رێگایەوە تۆزێکی دیکە لەنزیکەوە ئاشنای سروشتی راستەقینەی مرۆڤ بووم. دیسان لەوە تێگەیشتبووم کە کەوتوونەتە ناو چ جۆرە نهێلیزم"نکۆڵیکردن"ێکی وشك و زهنییەتی ئەتنیك و چین ناناسن و گوێ بەهیچ ئاگادارکردنەوەیەکی من نادەن، پێویستە تێبگەم، ئەم جۆرە هەڤاڵانە یان بەشێوەیەکی سەیر خۆیان پەرتەوازەکردووە، یاخود کەوتوونەتە ناو هەندێ بابەتەوە من ئاگادار نیم. هەروەها لەهەڵوێست نیشاندان بەرامبەر یەکتر بەبێ پەروا، جوڵانەوە یان فاکتەرە دەرەکییەکان بەبیری مرۆڤدا

دێنێت. یەکسەر دەخوازم ئەوەشی بخەمە سەر بەرامبەر ئەو هەڤاڵانە وەك کەسێتی ڕەوشێکی وەهام نییە کەبەشێوەیەکی سۆبژەکتیف و سۆزداری تەماشایان بکەم، یاخود بەگوێرەی ئەوە ڕەوشیان شرۆڤە بکەم. بەناوی ئەوانەوە دەیڵێم سەرباری ئەو ڕەوشەی کەتێیدام من لەوان زیاتر بەرامبەر ئەو ڕەوشە خەمگینم کەخۆیان تێخستووە، واقم وڕدەمێنێ کاتێك هۆکارێکی جددی لەئارادا نییە، چۆن خرانە ناو ئەم ڕەوشەوە.

سەرباری ئەمەش لەسەر بنەمای سووکایەتی پێکردن، ڕەفتار بەرامبەر ئەم هەڤاڵانە ناکەم، سەرەڕای ئەوەی باش دەزانم کەهەر دوو گرووپیش یارییان لەسەر من کردووە، بەڵام ئەم ئسلوب و شێوازە بەکارناهێنم. تەنیا ئەم ڕاستییانە ڕووندەکەمەوە:

أ. دەبێت بەشێوەیەکی ئاشکرا و مەردانە هەڤاڵێتی و دۆستایەتی و دوژمنایەتی بەرامبەر من بکرێت. چەندین جار ڕووبەڕووی یەکتر بووینەوە، بەڵام هیچ کاتێك بێزێزییان نیشان نەدەدا. سەرسام دەبم: چۆن دەخوازن بەمجۆرە من لەپەلوپۆ بخەن؟. کەچی بۆ ڕزگارکردنی کەرامەتی هەر یەکەیان هەوڵ و کۆششێکی یەکجار زۆرم دابوو. دونیا و عالەم دەزانێ بۆ ئەوەی بەر لەخۆم ئەو جێگایانەیان بۆ ئامادەبکەم کەزۆر جوان بوو و بۆنی ئازادی مێژوویی لێدەهات بەشێوەیەکی چەندە سەرسووڕهێنەر خەباتم کرد. ناڵێم من بەهاکانم خوڵقاندووە. ئەو بەهایانەیە کەدوای ڕزانی فرمێسکی گەلە هەژارەکەمان و برسێتی و ترس و ئەو خیانەتانەی دەرهەقی ئەنجامدرا، بەهەزارو یەك ڕەنج، هەوڵی کۆکردنەوەمیدا. هەرگیز دەستم بۆ بەهاکانی گەل و وڵاتەکەم نەبردووەو نەمتوانی بڵێم بامنیش ببمە خاوەن دەمانچە و ماڵ و هاوسەر. بەهایەکن لەبەرئەوەی تەواو خۆم شایستەیان نەدەبینی، بەبێ ئەرەی خۆم ڕەحم بەخۆم بکەم، کەوتوومەتە جموجۆڵ و شەرم کرد تاوەکو لەپێناویدا باشترو جوانترو سەرکەوتووتر بین.

ب. کاتێك ڕەوش بەمشێوەیەیە، لام سەیرە یەکێك هەڵسێ و بڵێ "حەوت هەزار گەریلام لەپشتە!! ئەوەی خوار تەماشام بکات، چاوی دەردێنم! و بەمجۆرە هەڵوێست نیشان بدات، ئانکوێرییە. هەروەکو دەزانرێ ئەو هەڤاڵانەی ئەمە دەڵێن، ئەی هێندەی ئەم ژمارەیە، یان گەریلای دووچاری ڕاکردن کرد، یان لەمیانەی تەکتیکی ڕاستەوە نەیخستە ناو شەڕ و لەناو زەحمەتترین و دژوارترین ڕەوشدا هێشتیاننەوە. هێندەی ئەمەش گرنگی و گوێنەدان بەو هەزاران لاوەی کەهەر یەکەیان جگەرگۆشەیەك بووو لەتەنیشتیانەوە شەهیدبوون، کاتێك بەرامبەر ئەمەش دەکەونە ناو هەڵوێستی تاکڕەوێتی و ئارەزوومەندانە هێندە بەئێشە و ئانکوێر(بێ وەفا)ییە. ئایا تاکو ئێستاش گفتوگۆکانی "ئەرك وەردەگرین، وەرناگرین" بەرامبەر ئەم ڕاستییانە چۆن پێناسە بکەین؟. دیسان پێویستە خۆم بکەم بەنموونە، بەهەرحاڵ لەوە تێگەییشتوون، کاتێك لەدەرەوەبووم چۆن بووم، تەنانەت تامم لەنانخواردنێکیش وەرنەدەگرت، لەکاتێکدا شەش ساڵە لەکەش و هەوای دوورگەی ئیمرالی لەمیانەی گرفتەکانی هەناسەدان و پشوودانە سنووردارەکان هەوڵی درێژەدان بەهەبوونی جەستەیی خۆم دەدەم، تەنانەت بۆ تاکەساتێکیش گرنگیم بەخۆم نەدا، لەخۆم نیگەران نەبووم. لەپێناو گەل لەپشتەوە

خەنجەر لێدانم پەسند نەکرد. لەحاڵەتێکدا تەواوی هێزەکانی جیهان تۆزقاڵێك دەرفەتی ئومێدیان نەهێشتەوە، لەپێناو هەڤاڵان و گەل، لەپێناوی مرۆڤایەتی هزرو هەڵوێستی باشم نافراند. ئەوەی مەحاڵ بوو تێیدا سەرکەوتم. هیچ نەبێ مرۆڤ هەوڵیدەدا شایستەی ئەم کۆششە بێ. لەم ڕێگایەوە پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین، تەنانەت نیشانەدانی ئەو جددییەتەی کەکۆماری تورکیاش نیشانیداوەو پێی رازی نین، نەزانینی ئەزموون وەرگرتن لەرەوشی من و چۆنییەتی هەڵسووڕانی سیاسەتیش، بێ شانسییەکی گەورەیە.

ج. بەڵام ئەو لێکدانەوانەی کردووتانە سەرناگرێت. لەوانەیە هەستی پێناکەن. گوایە لێکدانەوەو شەڕی دەسەڵات بەڕێوەدەبەن، بەڵام سەبارەت بەبابەتی دەسەڵات، خاوەن کەسایەتییەکن کەمزۆر لەفقوڕ بلاّو و شلۆقترە. بۆ یەك ڕۆژ شانتان بدەنەبەر، هەموو پەرتەوازە دەبن. بەردەوام چاوەڕوانی بەتەربییەبوونم لێکردوون. چونکە دۆست و یاریدەدەرتان نابێ. هەروەکو ئەوانەی پێشوو، ئەوەی چاوەڕوانتان دەکات یان خیانەتێکی نارەسەنانە، یان مردنێکی نابەجێ، یاخود بەردەوام ڕەوشی گرفت نانەوەیە کەئێستا ئەنجامی دەدەن. ئەم ئەڵتەرناتیفانە (بزارانە) ڕێگای چاك نییە.

بەردەوام بانگەشەی ئەوەکراوە کەمن گەنجێتی ئێوەم ڕفاندووە، بەڵێ ڕفاندم. ئەمە ئەرکی مێژوویی منە. لاوێتی ئێوەم دەرڕفاندو دەمخستە خزمەتی دۆزی ئازادی گەل و وڵاتەکەمان. ئەمە بەشێوەیەکی ترسناك ئێوەی ڕقئەستوور کردووە. ئەو بڕیارانەی هاوسەرێتی و هاوشێوەکانی کە لەکۆنگرە پێیگەییشتوون جموجۆڵی تۆڵەسەندنەوەیە. ڕۆڵی کارامەییشتان بچووکناکرێتەوە، ڕۆڵی ئەو کەرەتان بەعوسمان بەخشی کە "مین" دەتەقێنێتەوە. من بەردەوام لایەنگری نافراندنی ئەو خۆشەویستییە بووم کەلەسەر بنەماکانی ئازادی خزمەت بەدۆزەکەی من بکات. هەروەکو گووتمان ئێوە نەخۆشەویستی، نەهاوسەرێتی، هیچ یەکێکیان نازانن. ئەوەی لەم بوارەوە ئەنجامی دەدەن، تەنیا جموجۆڵی باوی یەکتر پیسکردنە. ویستم لەوە دوورتان بخەمەوە. دەبێ دڵنیابن تەنیا بۆئەوەی کچە جوانەکانی جیهان و کوڕە خوێن گەرم و مەردەکان ڕۆژێك ئاشنای خۆشەویستی ڕاستەقینەبن، بۆ چیا پیرۆزەکان سەرمخستن کە لەمێژوودا بەتەختی خوداوەندە ژن و پیاوەکان، بەناو دەکرێ. بەڵام ئایا ئەو دڵ و مێشکەتان هەیە لێی تێبگەن؟. بەبێ ئەوەی خاوەنی هیچ سەرکەوتنێك بن، بەشێکی زۆری ئەو گەنجانەتان بەخاك سپاردو تەنانەت نازانرێ گۆڕەکانیشیان لەکوێیە. لەجیاتی ئەوەی دابنیشن و ڕۆژانە بیرەوەرییەکانیان نوێ بکەنەوە، ئەوەی بەسەر منیدا دەسەپێنن، ئێوە لەجیاتی من بوونایە چیتان دەکرد؟.

د. دژمتێز بەرامبەر من پێش مەخەن. دەزانم بەرامبەر بەیەکتر چین. هیچ جیاوازییەکیش لەنێوانیاندا نابینم. هەردوو لایەنیش جموجۆڵەکانتان دژی منە. بەدرێژی ناکەومە ناو شرۆڤەکانی سەلماندنی ئەمە، بەڵام ئەم شێوازەی شەڕکردنتان هەڵەیە. لەبەرئەوەی نەمتوانی ڕێگری لەپێش ئەم شێوازەی شەڕەکەتان بکەم، خۆم تاوانبار دەبینم. بەڵام دیسان من بەلاواز دامەنێن. هێزی ئەنجامدانی شتێکم هەیە. تکای زۆرتان لێدەکەم بۆ بەختەوەری و ئاسایشی گیانی خۆتان لەناو بزووتنەوەکەمان

یەکسەر واز لەمجۆرە شێوازو پێڕەوانە بێنن. بەمجۆرە هەرهیچ نەبێ بۆ یەکەمین جار جوامێری دەکەن. نامەوێت هێز لەبەرامبەرتاندا ڕێکبخەم. تەنانەت نامەوێت ناویشتان ئاشکرا بکەم. داوا لە گەل و بنکەی ڕێکخراوەکەمان دەکەم لێتان ببوورن. مسۆگەر پێویستە ئێوەش سوود لەم لێبووردنە ببینن و لەمیانەی ژیانێکی درێژدا قەرەبووی بکەنەوە. ئەمە یەکەمین ڕێگایە.

دووەمین ڕێگا، ئەگەر لەناو ڕێکخستن حەوت هەزاریش نەبێ، لەوانەیە هێزی گروپێك گەریلاتان هەیە. لەپاراستن و شەڕکردندا ئازادن. وەك مەیلێکی جیاواز دەتوانن ناویشی لێبنێن. بەڵام ئەو هێزە دژی من بەکارمەهێنن. چونکە ئەوکاتە ناچاردەبم خۆم بپارێزم. هیچ دیاریش نییە کەکێ ژێردەکەوێ. هەروەها بەشێوەیەکی ڕوون ئامانج و تەکتیکەکانتان، شێوازی شەڕو ئاشتیتان بەرامبەر دۆست و دوژمنان ئاشکرا بکەن. کێن، دژی چین، چۆن دەخوازن شەڕ بکەن. باهەموو کەسێك ئەمە بزانێ تاوەکو لەدەورتان کۆببنەوە. بەمجۆرە ئێوەش بەهای ڕاستەقینەی خۆتان دەسەلمێنن، ئەگەر ئەمە لەسەر بنەمای ڕاستییە گشتییەکان ئەنجام بدەن، منیش پشتگیریتان لێدەکەم. پێوانەکانی دوا بەرگرینامەکەم دیارە. چەندە لەدەستم بێت بەخێرو ئەرێنی نزیکی ئەمجۆرە بەرخۆدان و شەڕە گەوهەرییەتان دەبمەوە. واتە ئەو چەمکەی ئێوە منتان لێبێبەش کرد، من بەرامبەرتانی نیشان دەدەم، ئەم نموونەیە دەبێتە پشتگیرییەك.

بەڵام هەڵوێستم سەبارەت بەچەتەگەریێتی قۆناخی نزیك دەزانن. بەکورتی هێندە لێکدانەوەکانی دەسەڵات تەنیا لەپێناو داواکارییە ڕەواکانی گەل بێت واتادارە. بۆ ئەمە پێویست ناکات یەکتری تاوانبار بکەن. ئەو شەڕەی چەندین ساڵە ئەنجامی دەدەن لاشەخۆرە دێنێتەوە بیری مرۆڤ. دەبێ دەست لەمە بەردەن، چونکە هەمووتان وەك یەکن و جگە لەیەکبوون و وەڵامدانەوەی داواکارییەکانی گەل هیچ چارەیەکی دیکەتان نییە. ئاشکرایە بەساڵان، بەمانگان لەپەلوپۆخستنی بزووتنەوە لەڕێگای تەلەفزیۆن و ڕۆژنامەکان، تەنیا دەتوانرێ وەك هەوڵی ڕکابەرەکان بۆ ڕووخاندنی بزووتنەوەیەك هەڵسەنگێنرێ. بەڵام دەبێ تێبگەن کەگەلەکەمان هێندە بێخاوەن نییە، گەل و ئەو بەهایانەی مەزنندە دەکەم لێکدانەوەتان سەبارەت کردبێ لەهەموویان بەهێزترو خاوەن بەهایە. ئەگەر ئێمە شایستەی بین، لەهەناوی خۆمان دەگرێت، لەڕەوشێکی پێچەوانەشدا لەیەك ڕۆژدا کۆتاییمان پێدێنێ، دەبێ لەمە تێبگەن. هەرگیز نابێت بۆتاکە ساتێکیش لەبیربکەن کەتاوەکو ئێستاش لەسایەی ئەو هێزو بەهایانەی گەل هەناسە دەدەن کە لەکەسایەتی مندا نوێنەرایەتی دەکرێت.

هەموو شتێك بانگێشتی ڕەخنەدانێکی جددی و دڵسۆزانە و سادەتان لێدەکات. ئاشکرایە ئەگەر دڵسۆزن لەجێبەجێکردنی پێداویستییەکانی درەنگ ناکەون. لەڕەوشێکی پێچەوانەدا بەو واتایە دێت کەڕێگاتان ڕێگای چوارچەتەیە. محەمەد شەنەر و سەلیم چروقایایە، هەندێکیشیان سیخوڕو ئاژاوەگێڕن. گەلەکەمان و گەریلاو ڕێبەرایەتی ئایدیۆلۆژیمان خۆی دەپارێزێ و هیچ کەسێکیش ناتوانێ کاروانە بەبڕیارەکەی ئازادیمان بەربەست بکات.

٢. ئەوانەی باوەڕییان بەپێویستی ڕەخنەدان، هەمئاهەنگی و ئاوێتەبوونی ڕاست و سەرلەنوێ ئاواکردن هەیە، بەسووربوونەوە لەمیانەی هۆشیاری و بەرپرسیارێتی ویژدانییەوە داخوازی خاوەنداریێتیکردنیان هەیە، بەرگرینامەکەم هێزاترین یارمەتیدەرە. پێویستی ڕەخنەدان بەئامانجی سەرپۆشکردنی ڕەوشەکە ئەنجامنادرێ، بەڵکو بۆ وەڵامدانەوەی گەل و مێژوو و بەهای سەرکەوتن ئەنجامدەدرێ. گەیشتن بەهێزی ڕۆشنبیری بۆ خوازیاران بایەخێکی گرنگی هەیە. هەڵبەتە ئەوانەی گۆڕانکاری و وەرچەرخانی زهنییەت ئەنجامنەدەن، دەبێ دەرك بەوەش بکەن کەدۆزێکیان نییە ناوی شۆڕش بێت. ئەگەر ساڵانێکی درێژە ژیانییترین کێشە لەڕۆژەڤی خۆتان دەهێڵنەوەو چارەسەرتان نەکردووە، ئەوا سەرەکیترین هۆکارەکانی لەخۆماندا دەگەڕێین. لەڕێگای گروپچێتی (پێرپێرێتی) لەژێر باری ڕەوشەکە دەرناکەوین. تاوانبارکردنی دەوروبەرو گروپی دیکە کێشەکان چارەسەرناکات؛ بەڵکو ڤورستری دەکات.

دوا بەرگرینامەم ئەو مەسەلانە لەخۆوەدەگرێت کەوەڵامی گۆڕانکارییە نوێیەکەی پارادیگما (جیهانبینی) دەداتەوە. شایستەی ئەوەیە ڕستە بەرستە هەرسبکرێت. بەلانی کەم لەڕێگای تێگەیشتن دەتوانێ کۆمەکێکی مەزن بەهێزی تۆکمەبوون بکات. وەکو هەر بەرتووکێکی دیکە ناخوێندرێتەوە. دیدگاو سۆنگەیەکی بەهێز پێشکەش بەسۆسیالیزم و شارستانییەتی هاوچەرخ و ئۆتۆپیای گەلان دەکات. لەو بڕوایەدام بەهای تیۆری و پراکتیکیشی بەرزە. ڕاستتر گرانەوە بۆ فۆناخی لەمجۆرە فەراهەم دەکات. بەشێوەیەکی بەهێز هەڤاڵان پێویستییان بەهەرسکردن هەیە. تەنیا لەڕێگای ئۆتۆپیای بەهێز و هێزی سۆسیالیستی دیموکراتی و باوەڕییەکان دەتوانرێ سەرکەوتنی پراکتیکی بەهێز بەدەستبهێنرێ. لەڕەوشێکی پێچەوانەدا یان لەئەنجامی گەندەڵییەوە دەتوێتەوە، یاخود لەبوون بەئامرازی دەستی هێزی دیکە ڕزگاری نابێت.

ئەو هەڤاڵانەی پێویستە هەست بەبەرپرسیارێتی مێژوویی بکەن. دەبێ ڕەخنەدانێکی قووڵ و هۆشیارانە بدەن کەئێدی لەسۆسیالیزمی بونیادنراوو ڕزگاری نیشتمانی دادەبڕێن کەمەزهەبی سەرمایەداری ئەم سەدو پەنجا ساڵەی دوایی بوون و لەتێشکۆی دەوڵەتگەراییدا چڕببوونەوە، هەروەها هەوڵدەدەن لەمیانەی جۆش و هێزی زهنییەتەوە گەڕانەوەیەکی مەزن بۆ بژاری مێژوویی گەلان ئەنجام بدەن. لەبەرگرینامەدا ئاماژەم پێکرد کەخۆم لەم بوارەدا چ مەودایەکم بڕیوە. لەمن زیاتر هەڤاڵان پێویستیان بەوەرچەرخان و ڤاڵبوونەوەیەکی بەم چەشنە هەیە. هەڵبەتە گەر ئەمە ئەنجامنەدرێ، خۆتان تێیدا ژیاون کەچۆن وەك کوتك لەئەرز دەمێننەوە. ڕەوشی ڕەخنەدانتان لەوەوە سەرچاوە ناگرێت کەئێوە یان گروپەکەتان چەندە مافدارن یاخود نا؛ سەرچاوەی خۆی لەو کێشە سەرەکییانەوە وەردەگرێ کەلەبەرگرینامەکەدا ئاماژەم پێکردووە. پێویستە بەمجۆرە هەڵوێست نیشانبدەن. ئەگەر لەمەدا سەرکەوتن بەدەستبێنن هەروەکو بڵێی تازە لەدایك دەبن. دڵنیام کاتێك لەمەدا سەرکەوتن، کەسایەتیتان لافاو ئاسا جۆشدەگرێ. بەندێك نامێنێ تێپەڕی نەکات. زۆرباش

دەزانن پێویستییەکی زۆرتان بەمەهەیە. لەکاتێکدا سەرکەوتن و ژیانی مەزنمان لەبەر دەستدابێت، بۆچی جەخت لەسەر رەوش و پێگەیەك دەکرێ کەخۆی و دەوروبەر دەخنکێنێ؟

٢. هەندێ مەسەلە هەن کەپێویستە سەبارەت بەکەسێتی من روونبکرێتەوە. لەکاتێکدا پەیامەکانی من کۆسپەکانی دەوڵەت تێپەڕدەکات، لەئەنجامی فەرمانێکی سەروو تێپەڕنەبوونی بۆ زیندانەکان بابەتێکی گرنگە........ "سڕاوەتەوە" پەیوەندی بە عوسمانەوە نییە. راستتر، رەوشی عوسمان....... "بەشێك لەم نێوەندەدا هەیە کە سڕاوەتەوە ـ رەشنووسی کتێبەکەش بەمجۆرەیە ـ "

وەها روونبۆتەوە کەنارەزاییەکی دژوار دەرهەق بەمن هەبووە. چۆن لەدەرەوە زانیاریم بۆ رەوانە ناکەن، ئەو رێنمایی و دیدگانەی خواستوومە پێشکەشیان بکەم سالانێکە لەبیرکراون. دەزانم ئەمە زۆردەمێك لەپێش هەڵوێستی عوسمان پراکتیزە کراوە. پێویستە ئەم پیلانگێڕییە روونبکرێتەوە کەبەرامبەر کەسانی دیکە نییە، بەڵکو بەرامبەر منەو لەگەڵ گواستنەوەم بۆ ئیمرالی دەستپێکردو ئەحمەد تۆقچی تۆغلۆ بە ئاشکرا ئاماژەی پێکرد. ناتوانرێ لەمیانەی هەڵوێستە ناژاوەگێڕییەکان روونبکرێتەوەو بگووترێ"عوسمان ژنی هەلگرت و رفاندی".

دەشێ هەڵوێستی من لەزیندان پەسند نەکرێ؛ دەشێ بەپێی پێویست بەهەڵوێستێکی شۆڕشگێڕی ـ نیشتمانپەروەری نەبینن. لایەنە پەیوەندیدارەکان دەتوانن بەئاشکرا ئەمە بکەن. رێکخستنیان لەدەستدایە؛ کاتێك بەئاشکرا نایکەن، بەهۆی ترسیان لەجەماوەرو وابەستەیی گەل بەمنەوەیە. ئاشکرایە کەمنیان بۆ ئامانجەکانی خۆیان بەکارهێناوە، بەلام ویستوویانە بەتەواوی گۆشەگیرو بێکاریگەرم بکەن.

هەندێ نیشانەی دیکەش هەن. روونکردنەوە زێدە واتادار نابینم. ئەو خالانەی دەمەوێت بیزانم ئەمانەن:

أ. ئایا وەك مۆدێلێکی رێکخستنی بەکارهێنراوە؟ بۆچی پەیامەکانم رەوانەی زیندانەکان نەکراوە، میدیا (راگەیاندن)یش باسی نەکردووە؟.

ب. ئەگەر ئەمە راست نییە کە لەکەسێتی عوسماندا خوازراوە لەمن بدرێ، وەلامەکانی بەرامبەری چییە؟ تەنانەت ویستراوە گشت ئورفاییەکان بخرێنە گۆشەگیرییەوە. سەرباری ئەوەی دەزانرێ من بنەماڵەگەرێتی و شارگەرانیم و نایکەم، ئەم رێچکەیە گیراوەتەبەر.

ج. چۆن دەتوانرێ ئەمانە روونبکرێتەوە کەشیمانەیە تەواوی ئەمانە گرێدراوی منن و بەرێزن، خواستراوە لەپێگەی بەکاریگەر لابرێت؟

د. دوای ئەوەی دەستبەسەر تەواوی رێکخستندا گیرا دەخوازن چی بکەن؟ ئەو کەسانەش هەن کەلەهەوڵە جددیەکانی پاکتاوکردن نیگەران بن. ئایا ئەوانەی لەگەڵ عوسمان رۆیشتن هەموویان بەدوای ژن ـــ مێرد کەوتن. لەوانەیە هەندێ لەوانە کەسایەتی خاوەن کەرامەت بن. ئەگەر بەشێوەیەکی لاوازیش بێت، لەوانەیە وابەستەبوونیان بەمن هەبێت. ئایا لەبنەڕەتدا ویستراوە ئەم خالە بکرێت بەئامانج؟ ئەم هەڤالانە دەترسن. ئەوانەی لەشەڕ نەترسن چۆن دەکەونە ئەم رەوشەوە؟

و. ئەگەر ئەمانە تاوان و كەموكوڕی جددیشیان هەبێت، ئایا بۆ قازانجکردنیان پێویستی بەهەوڵ و كۆشش نەبوو؟ بۆچی لەناكاو كەوتنە رەوشی راكردن؟ سەرباری ئەوەی دەزانن كەبۆ قازانجکردنی تاكە مرۆڤێك زەمانم دەوەرێ و كۆششێکی بێ هاوتام دەكرد، بەمجۆرە خەرجكردنی رەنجی ساڵانم، دەتوانرێ لەمیانەی كامە هەڵوێستی مرۆڤانە و نیشتمانپەروەری و شۆڕشگێڕییەوە روونبكرێتەوە؟ ئەگەر ئەمانە بەرخۆدانیان بكردایە، بەلانی كەم لەوانەبوو ١٠٠٠ هەڤاڵ بكوژرایە، چۆن بەرپرسیارێتی ئەمە روونەدەكرایەوە؟

ز. لەم ماوەیە جموجۆڵی چەكداری شێوازی كۆن بینرا....... "رەشكراوەتەوە". شتێکی لێتێنەگەیشتم. سەرباری ئەوەی پێشنیازی چالاكی دیموكراتییانەمان كردووە، بەڵام كاتێك گوێی پێنادرێ و حیسابی بۆ ناكرێ ئەمە چۆن روونەدەكرێتەوە؟.

و. بەبێ ئاوڕدانەوەو ئاگاداركردنەوەمان خۆپاشداكێشانەوەی DEHAP لەهەڵبژاردنەكان، سەپاندنی گشت پاڵێوراوەكان لەئەنجامی فەرمانی سەروو، نكۆڵیكردنە لەدیموكراسی. تەنیا ئەم خاڵە نیشان دەدات كەرێكخستن لەتەواوی گەوهەرە شۆڕشگێڕی و دیموكراتییەكانی پووچەڵكراوەتەوە. ئەم هەڵوێستە دژە ــ دیموكراتییە لەهەموو شوێنێك پەیڕەوكراوە، چۆن رۆشندەكرێتەوە؟. ئایا دەرك بەوەناكرێ كەئەمە هەڵوێستێکی كوشندەیە بەرامبەر بەرێكخستن؟.

ه. ئەم دەستبەسەرداگرتنەی ئەنجامدراوە، دەشێ بەنیازپاكی ئەنجامدرابێت! بەڵام خواستیان مـن بێگاریگەر بكەن؟ لەوانەیە ویستوویانە بەتەواوی لەناوم ببەن. یاخود هەندێ هۆكاری دیكە هەیە كەنایزانم. ئایا راستتر نەبوو سەرەتا ئەمانە روونبكەنەوە، مانیفێستۆی خۆتان بڵاوبكەنەوە، دواتر دەستبەسەر رێكخستندا بگرن؟ ویستراوە مۆدێلێکی نوێی مافیاگەرایی پەیڕەوبكرێت. چۆن ئەمەتان دەرخواردی چەمك و تێگەیشتنی خۆتاندا؟.

ی. بابڵێین دەستتان بەسەر تەواوی رێكخستندا گرت، ئەی ئەوكاتە پێویست ناكات تەكتیك و ستراتیژی خۆتان دیاریبكەن، هێزێکی دەهەزار كەسی بخەنە جووڵەوە؟ بەگوێرەی ئەوەی ئەم هەڵمەتەتان ئەنجامنەدا، دەتانویست هێز بەكوێوە گرێبدەن؟ ئەگەر هێز نەخرێتە ناو كار یان پووچ دەبێ، یان پارچە و پەرتەوازە دەبێت. هیچ بیرتان لەبەرپرسیارێتی ئەمە كردەوە؟ ئایا بەشێوازو پەیڕەوی كۆن هەنگاونان بۆ وڵات رێگا لەپێش ئاژاوەیەك ناكاتەوە؟ ئایا چەتەگەرایەتییەك پێش ناكەوێت كە دە هێندەی دوای ١٥ی ئاب مەترسیدارتر بێت؟.

دەتوانرێ ئەمجۆرە پرسیارانە زیادبكرێت. دەشێ نیازی هەڤاڵان بەتەواوی بەلایەنی باشیش بێت، بەڵام ئەو پرسیارانەی باسم كرد هەریەكە راستییەكە. شێمانەی بەهێزی دیاردەبێ، هەندێ رووداوو مەسەلە لەدەرەوەی ئیرادەی ئێوە پێشكەوتووە. بەهەرحاڵ بەساماناكییەوە دەرك بەوەدەكەن كەشەڕی دەسەڵاتداریێتی ناو رێكخستن چ جۆرە رەوشێکی مەترسیداری خوڵقاندووە. تێگەیشتوون ئەمە هیچ ئەوەندە سانایی نییە كەمەزەندە دەكرێ.

٤. لەوانەیە بڵێن لەژێر هەندێ هەلومەرجدا لەناو ڕێکخستندا شەڕی دەسەڵات پێویستییەکە. پەیڕەوکردنی پرۆسەی لەناوبردنی من، لەوانەیە لەم بوارەوە پێویستی تەگبیر وەرگرتنی لەلای ئێوە پێشخستبێت. لەوانەیە سەرەتا هەردوو گروپ بەنیازپاکی جووڵابنەوە، واتا ئێوە وەك پیلانگێری نیازخراپ ڕاناگەیەنم. بەڵام دەبینن شێوازی شەڕی سەربازی و سیاسیتان هەم لەناوەوەو هەم لەدەرەوە بێ نرخ و بەهایە. زیانێکی گەورە لەخۆتان و لە گەل و لەمنیش دەدەن. ئەو کەسایەتییەتان کەسەرچاوەی خۆی لەنیازپاکی وەردەگرێ، بەڵام لەبەرئەوەی بۆ ناسنامەیەکی سەربازی و سیاسی و ڕێکخستنی وەرنەچەرخاند، خاوەن خەسڵەتێکە سەرەتا خۆتان لەناودەبات. کەچی لایەنی زۆر باشیشتان هەیە. هەروەکو بڵێی سوێندتان خواردووە ئەم لایەنانە لەگەڵ خۆتان دەبەنە گۆڕەوە. ئەگەر خوازیاربوونایە، ئایا چی لەمنەوە فێرنەدەبوون و وەرتان نەدەگرت؟ بەهەڤاڵێتی و هاوڕێیەتی چیتان لێم داواکردووەو پێم نەبەخشیوون، پێڕانەگەیشتم؟ کەچی بەڕێوەبەرایەتییەکان زۆر لەوەزیاترە کەلەنێوان خۆتانی دابەش بکەن. ئەم چەتوونییە بۆچی، بۆ خۆتان لەناو دەبەن؟.

٥. کاتێك ڕەخنەدان پێشدەخەن بەهەرحاڵ ئاگاداری ئەم لایەنانەش دەبن. لەخۆنوێکردنەوە مەترسن، زۆر لەو کەسایەتییەی ئێستاتان بترسن. چل ساڵە بەرامبەر ئەم لایەنانەتان ئارام دەگرم. نامەوێت لووتی یەکێکتان لەبەر ئەم هۆیە خوێنی لێبێت. بەبێ ترس لەئاییندەتان ببنە خاوەن ڕەخنەدانێکی ڕاستەقینە. بەشێوەیەکی سادەو بێ فیز داوای هەر یەکێك بکەن کەتوانای جێبەجێکردنتان هەیەو بچووکی مەبینن. نەبرشێنەوەو نەدوژمنایەتیش بکەن. لەمیانەی هەڵوێستێکی ڕاستەقینەی دانایی کەشایستەی خۆتان بێ، بەرامبەر بەبیرەوەری هەزارانی وەکو کەمال پیر، مەزلوم دۆغان بەبەڵێنی و سووربوونێکی گەوهەری ئەرکەکانی خۆتان جێبەجێبکەن.

٦. دیارە کەوتوونەتە ناو کێشمەکێشی ڕێبەرایەتی. ئەمە هەم لەبواری کات و هەم لەبواری شێواز هەڵەبوو. بەرلەهەموو شتێك لەرۆڵی سۆسیۆلۆژییانەی من تێنەگەیشتوون. هەربۆیە هەڵەیەکی زۆر دەکەن. لەم قۆناخەی دوایی هەندێ ناوەند منیان وەك "کەمالیزمی کوردان !!" هەڵسەنگاندووە. ئەم دەستەواژەیەیان زیاتر بەلایەنی خراپە بەکارهێناوە. گوایە بۆ پێشکەوتنی چەپ پێویستی بەبەلاوەنانی "کەمالیزم" و "ئۆجەلانیزم" هەیە. سەبارەت بەمەسەلەی کەمالیزم شرۆڤەم کردبوو. داخوازی گواستنەوەی شۆڕشی فەرەنسا زۆر ئاشکرایە. هەربۆیە لەریزی گشتی شۆڕشەکانی سەدەی نۆزدەهەم و بیستەمدا دەبینرێ. هەروەها زۆرجار ئاماژەم پێکردووە، لەبەرهەلومەرجە خۆجێییەکان (محلی) بەپاشکۆیی و بەستراوەیی ماوەتەوە. زۆرباسی ئەوەشم کرد کەپێویستە لەگەڵ ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بگونجێنرێ. نووسەری ئینگلیزی "ئەندرۆ مانگۆ" کە لەرابردوودا لەبارەی ئەم بابەتەوە شارەزابوو باس لەهەمان هەنووکەییبوون دەکات.

خاڵێکی دیکەی گرنگ ئەوەیە، نەك تەنیا کەمالیزم سەبارەت بەتەواوی نەتەوەی تورك لەو سەردەمەی لەرۆژهەڵاتی ناوین جێگیربوون، پەیوەندییان لەگەڵ کوردان ڕۆڵی کلیل دەبینێ. سەرباری ئەوەی ئەم پەیوەندییە لەساڵانی ١٠٧١ ـ ١٥١٥ ـ ١٩٢٠ لەبواری ستراتیژی بەشێوەیەکی ڕاست بەسترا،

لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا ئەم پەیوەندییە ستراتیژییە رووبەرووی پچڕانە. هەربۆیە سەرەکیترین خاڵی گونجاندن و هەنووکەییبوون، ئەنجامدانی ریفۆرمێکی گەوهەری و واقیعییە سەبارەت بەپەیوەندی کورد ـ تورك. لەرەوشێکی پێچەوانەدا پەیوەندی کورد ــ تورك لەوە رزگاری نابێت ببێتە مۆدێلی پێکدادانێکی ستراتیژی.

سەرباری ئەوەی رۆڵی من پێشخستنی جۆرێك لەکەمالیزمی کوردە، بەڵام ئەوەی من جیاوازییەکی زۆر لەخۆوە دەگرێت. ئاشکرایە لەریشەدا من دەوڵەتگەرا نیم، دیموکراسیخوازم. داخوازیم ئەوە نییە کوردان بۆ دەوڵەتێکی میللی بخەمە جووڵەوەو بەدەستڕۆییان بکەیەنم، بەڵکو خوازیارم بەشێوەیەکی ریشەیی لەسەر بنەمای مۆدێلی گەلێکی دیموکرات بەجووڵانەوە و دەسەڵاتیان بکەیەنم. لەکاتێکدا کەمالیزم دەروازەی سەردەمی نیشتمانی رۆژهەڵاتی ناوینی کردەوەو نوێنەرایەتی کرد. ئێمە ناچارین سەردەمی دیموکراتییانەی رۆژهەڵاتی ناوین دەستپێبکەین و نوێنەرایەتی بکەین. چیای قاف لەنێوان هەردووکیاندا نییە، بەڵام ناتوانرێ وەك یەك ببینرێ. مەبەستی سەرەکیشم لەگونجاندن و هەنووکەیی کردنی، لێگەڕینە بەدوای دەرفەتەکانی رێککەوتن یاخود سەنتێزی نێوان تورکیای کەمالیست و دیموکراسیخوازی کوردستان. ئەم رێبازە مەسەلەیەکی زۆر گرنگە، لەچارەسەرکردنی کێشەکانی کوردو تورکەکانیش رۆڵی کلیل دەبینێ. هەروەها سەرەکیترین ئەڵقەی رزگاربوونە لەگێژاو (کائیوس)ی رۆژهەڵاتی ناوین، هەلومەرجە مێژوویی و ژیۆپۆلیتیکی و کۆمەڵایەتییەکان نیشانیدەدەن کەسەنتێزێکی بەمجۆرە رۆڵێکی مێژوویی مەزن دەبینێ. ئایدیۆلۆژیاکانی دیکەی میلیگەرایی شۆڤێنی "میللیگەرایی راستڕەو ـ چەپڕەوی تورك" و میللیگەرای سەرەتایی کوردو ئیسلامی یان لەبەدیهێنانی چارەسەری دوورن، یاخود لەو ناوەڕۆکە بێبەشن کەبتوانن خۆیان لەپشتبەستن بەهەژموونگەرایی رزگاربکەن. ریشەی جەماوەری ئەم ئایدیۆلۆژیانە زۆر لاوازبووەو لەناوەڕۆکدا پاشکۆی دەرەوەن. هەربۆیە ئەگەر دەتانەوێ من تێپەڕبکەن بەرلەهەموو شتێك پێویستە مەیلی ئایدیۆلۆژی خۆتان یەکلابکەنەوە. بۆ ئەنجامگیربوون چەواشەکردن و بەکارهێنانی من بێهوودەیە. تەنانەت ئەگەر بشمرم دیسان هەر زەحمەتە. بەسەدان نموونە تاقیکرایەوەو کەوتنە ناو رەوشی زۆر خراپەوە. بەهەرحاڵ توانای تێگەیشتنی ئەم نموونانەتان هەیە. نازانم تا چ رادەیەك دەخوازن بەچەواشەکاری یاخود بەئاشکرایی وەك رکابەر بەرامبەرم قووت ببنەوە. بەڵام پێویستە بەئاشکرا بڵێم سەبارەت بەرێبازێکی واتادار خاوەن لێگەڕین بن و بەدوژمنایەتی ئەنجامی دەدەن، ئەوا وەك مافێکی خۆتانی دەبینم. مسۆگەر ناسنامە دیموکراسیخوازەکەم پێویستی بەمەیە. پێوانە لەپێناسەی ئازادی و نزمترین ولاتپارێزیدا یەکدەگرێتەوە. بەڵام دیسان دروست نەبن و هەڵوێستی پیلانگێری نیشانبدەن، ئەوا مافی خۆپاراستنم هەیە. واتە ئەگەر سوود لەگورزێکی کوشندە وەربگرن کەدووچاری من بێت، و بەبێ نیشاندانی بیانوویەکی ئایدیۆلۆژی بەجێ، گوایە بابەتە لاوەکییەکان گەورەبکرێ و بخوازن دەستبەسەر رێکخستندا بگرن، ئەمە دەکەوێتە چوارچێوەی پیلانگێری و کودەتا. لەرەوشێکی وەهادانیم کەبڵێم

لەدۆخێکی بەمجۆرەدان. لێرەدا تەنیا پێناسەیەك پێشدەخەم. ئەم پێڕەوانە لەجێدا نابینم کەزۆر جار لەکولتووری سیاسی تورکیادا بینراوە. بەگشتی ئەمجۆرە پێڕەوانە زیانبەخشە.

لەم ماوەیەی دواییدا ڕەوشی گۆشەگیری لەناو گۆشەگیری و ئەگەر تەواو بەجێش نەبێ، بەگوێرەی هەندێ زانیاری پێگەیشتووە، هەروەکو بڵێی من "خانەدان"ێکم ئاواکردووەو دەخوازن هەڵیوەشێننەوە. نازانم ئەمە تا چ ڕادەیەك سەرچاوەی خۆی لەکێ و کامە دەزگا وەردەگرێ. دەرکەوتنی مەسەلەی عوسمان و چۆنییەتی شێوازی بەکارهێنانی کاریگەری لەسەر ئەمە هەشبێت، یەکلاکەرەوە نییە. شیمانەی لەپێش ئەوەیە مەیلێکە بەردەوامییەکەی لەدەرەوەو ناوەمان هەیەو ڕیشەکەی بۆ کۆن دەگەڕێتەوە. میلیگەرایی سەرەتایی کوردان و چەپڕەوی تورك ئەم گووتەیە بەکاردێنن. هەروەها بابەتێکە چەندین هەڵگەڕاوە بەفراوانی بەکاریدێنن. سەرەکیترین خەتای گروپەکانی دوایی ئەوەیە ئەزموونیان لەمجۆرە ڕووداوانە وەرنەگرتووەو یاریکردن لەپێناو ڕێبەرایەتی بێبەختییەکی گەورەیە. ئەم ڕەوشە.زەقە کەهەردوو گروپیش بۆ ئەوە کەوتوونەتە ناو ئەم هەڵوێستە کەگرێدانێکی باشتر بەدەستدێنێ. بەڵام شیمانەی ئەو نزیکبوونەوانەش کەم نییە کەدرووست و دڵسۆزانە نییە، بابەتێکە پێویستی بەئاشکراکردن هەیە.

من دەربازکردنم لەلا خۆشەویستەو پشتگیری لێدەکەم. کامە گروپ لەسەر بنەمایەکی ئەرێنی سەرکەوتووبێ دیسان ئامادەی پشتگیری کردنم. بێگومان پێویست بەرووخاندن ناکات؛ هەلومەرجەکانی من لەزیندان پێویستی بەکودەتاو بەلاوەنان نییە، لەناو ڕێکخستندا دروستکردنی ناڕەزایی و پەرچەکردار بەرامبەر بەمن، هەبێ و نەبێ بەئامانجی پاکتاوکردنە. چونکە دەزانرێ پشتگیریمان بۆ هەر تاك و گروپێکی داخوازی سەرکەوتنی هەبێ چەندە بەهێزو ژیانییە، ئاشکرایە کەبێکاریگەرکردن و لەکارخستنی من لەپاکتاوکردن بەولاوە هیچ ئەنجامێکی دیکەی نییە. سەرباری ئەوەی دەزانرێ کەبێ ئامانترین ڕکابەرانی بنەماڵگەرێتی و خانەدانگەرێتیم، هێندە جەختکردن لەسەر عوسمان ڕاست نابێ. مەیلەکانی ناو ڕێکخستن بوون بەرێکخستنی دیکە لەژێر ئەم دەمامکە سەرناگرێت. ئەگەر ئەم شیمانەیە تاقیکرابێتەوە، هاوشێوەیەتی، پێویستە گروپەکان سەبارەت بەم بابەتە زۆر وریابن و دەرك بەوەبکەن کەبەشێوەیەکی بابەتی بەواتای چی دێت و لەپراکتیکدا هەڵوێستی ڕەخنەدان نیشانبدەن. ناوێتەبوونێکی ڕاست لەگەڵ ڕاستینەی سەرۆکایەتی ناوەرۆکی سیاسەتی کادیرانە، بەر لەهەمووشتێك دەبێ پێویستییەکانی سەربخرێن.

٧. دەشێ ڕەخنەکردنی من سەبارەت بەبابەتی شەڕو ئاشتی واتادار بێت. لەژێر کاریگەری پیلانگێڕی یەکسەر بانگەوازیکردنم بۆ وەستاندنی چالاکییەکان هێندە بەگوێرەی ئسوڵەکان گونجاو نەبووە، بەڵام بەئامانج گرتنی تەواوی بنکە لەلایەن پیلانگێڕی و کەمینداناني خیانەت، فاکتەری یەکلاکەرەوەبوون لەم بڕیارەدا. ئەمەیان با لەولاوە بمێنێ کەبانگەوازییەکە لەپێناو خۆم بێ، هەروەکو دەزانرێ دژیشم بەکارهێنرا. هەرچەندە بۆ ماوەیەکی درێژ بەبێ چالاکی مانەوەی بنکە بەشێکی سەرچاوەکەی لەمنەوە بگرێ، بەڵام ڕەوشی بنکەو فەرماندارێتی دیاریکەربووە. کەچی

بەهەڵەداچوونێکی ریشەیی بەمجۆرە دروستبووە: تێڕوانینێکی وەها دروستکراوە هەروەکو بڵێی هەمووی لەئەنجامی فەرمانی من روویداوە. هەندێ چالاکی و پراکتیك کەسەداسەد هەڵەن، لەژێر بەکارهێنانی ناوی من بەڕێوەبرا. ئاشکرایە هەرگیز نەمخواستووە ببم بەئامرازی ئەمە. لەوە بەدواوە ئەمە خاڵێکە هەرمزێدە بەرامبەری وریاو هەستیار دەبم. لەم بارەیەوە هەوڵمدا زۆر هەستیارانە رەفتاربکەم. نەك بۆ من، بەڵکو بەردەوام جەختم لەسەر ئەوەکردەوە کەپێویستە لەپێناو گەل بنکەکەمان لەڕاستینەی خۆیدا لەهەلومەرجەکانی شەڕ و ئاشتیدا بگەڕێ. پشتبەستنی گروپەکان بەم زەمینەیە دەشیا دەرکی پێبکرێت.

ئیتر پێویستە بەئاشکرا بڵێم لەگەڵ ئەم دوا بەرگرینامەیەمدا بۆچوونەکانم سەبارەت بەبابەتەکانی شەڕو ئاشتی بەروونی لەبەرچاوانە. ئەو رەوشەم نییە کەفەرمانی شەڕو ئاشتی بدەم. خوازیاریش بم، بەڵام هەروەکو دەبینرێ رەوشەکەم لەبار نییە. بۆ ماوەیەکی درێژ گوێڕاڵیکردنی داخوازییەکانی من، وەك پێویستییەکی رێزگرتنم بینی. بەڵام دەرکەوتەروو کە کاربەدەستانی دەوڵەت واتاداریان نەبینی. واتە دێننە ئاستی گووتەی: ئەگەر هێزیان هەبێت باشەڕ بکەن. تەنانەت لەگونجاوترین هەلومەرجیشدا نەسەبارەت بەئاگربەستی یەکلایەنە، نەسەبارەت بەبابەتی ئاشتی ئیرادەیەك نیشاندەدەن. وەکو دیاردەبێ دەوڵەت لەپاکتاوکردن بەبڕیارە. دەیەوێت ئەمریکاش تێوەگلێنێ. دوو بژارمان لەپێشدا هەیە: یان تەسلیم بوون، یان بەرخۆدان. بەگوێرەی ئەوەی تەسلیم نەبوون ئەوا بەرخۆدان دەکەن، لەڕەوشێکی وەهادا پێویستە ساتێك زووتر کۆتایی بەرەوشی گروپچێتی بێنن. ئەگەرنا ئەوەی بەسووربوونەوە درێژەی پێبدات لەبینینی رۆڵی ئاژاوەگێر رزگاری نابێت. پێشخستنی هەمەلایەنەی تەکتیکی و ستراتیژی شەڕ مەسەلەیەکە تەواو لەژێر بەرپرسیارێتی خۆتاندایە، لەرەوشێکی وەهادا، نەك تەنیا سوپای تورکیا تەنانەت گشت هێزە سیاسی و سەربازییەکان هەڵسەنگێنن کەپەلامارتان دەدەن. ئەرکی خۆتانە یەکتری سەبارەت بەرەهەندە هەمەلایەنەکان و خێرایی شەڕو چۆنییەتی پێشخستنی لەشار، گوندو شاخەکان ئاگاداربکەنەوە. پێویستە پێشوەخت گەل ئاگاداربکەنەوە. پێویستە داخوازی و داواکاری ئاشتی و ئاگربەست بکەن. دەبێ ناوچەکانی شەڕ دیاریبکەن و گرفتەکانی لۆژستیك چارەسەربکەن، دەبێ بزانن چۆن لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتی بەهێز دەبن. بەهەرحاڵ تەواوی ئەم بابەتانە تەنیا گرێدراوی هەوڵی خۆتانە.

لەمە بەدواوە چاوتان لەو شێوازە نەبێت کەتاوەکو ئێستا منتان بەکاردەهێنا. بەبڕیارەوە جەختی لەسەر دەکەمەوە کە: رەوشی من لەو پێگەیەدا نییە سەبارەت بەپراکتیکتان دۆخ دەستنیشان بکات. تەواو دەبێ بەهێزی خۆیی و تەکتیك و ستراتیژەکەتان ئەنجام بەدەستبێنن. لەرەوشێکی پێچەوانەدا دەبێتە چاوەڕوانیکردنی کەرامەت لە"ئەولیا" چاخەکەشمان بەگوێرەی ئەوە نییە. گرنگە کە ببن بەهێزی شەڕو ئاشتی. دەوڵەت یاخود دەوڵەتەکان هێزی راستەقینەی شەڕتان نەبینێ هەنگاو ناهاوێژێ. فۆرمیلەی "چەندە شەڕ هێندەش ئاشتی" جێگای باسە. ئەمە تاڵە بەڵام راستییەکە. من گووتبووم باتاکە سەربازو گەریلایەکیش نەمرێ. ئەمە هەڵوێستێکی مرۆڤپەروەرانەبوو. بەڵام دەوڵەت

بەهەندی وەرناگرێت، هەروەکو بڵێی ئەنجامی سەربازی بەبنەما دەگرێ، لەوانەیە شەڕێکی زۆر دژواری گەریلاییتان کۆمەك بەناشتیش بکات.

لەم ماوەیەدا لەجیاتی کوشتن دەتوانرێ بەرگریکردن، دیلگرتن، لەجیاتی زیانی گیانی، زیانگەیاندن بەموڵك وەك بابەتی تەکتیکی بۆ ناچارکردنیان بۆ ئاشتی وەك ڕێبازی چالاکی دەستنیشان بکرێت. دیسان پێشوەخت دیاریکردنی ئاگربەست و دەستنیشانکردنی یاسا و ڕێساکانی شەڕ مرۆڤپەروەرانەترە. ئومێدەوارم لەدووایدا دەرگای دیالۆگ بکرێتەوە.

هەروەکو دەزانرێ شەڕو ئاشتی دوو بابەتی هەرمزەحمەتن. کەس ناتوانێ نکۆڵی لەوەبکات کەسەبارەت بەهەردوو بابەتیش گەورەترین هەوڵ و کۆششمدا. ئێستاکە لەرەوشێکی وەهادانیم بەکرداریی کۆمەکی شەڕو ئاشتی بکەم. بەئەندازەی شرۆڤەکردنێکی ڕاست سەبارەت بەسوپای تورك، ئەوا هەڵسەنگاندنی ڕاستینەی شەڕی خۆشتان تەواو لەچوارچێوەی ئەرکتان دایە. ئەو قورساییەی کەوتووەتە سەر من سەرچاوەی خۆی لەوەوە دەگرێت کەهەردوولایەنیش تەواوی باری شەڕو ئاشتیان خستۆتە سەرمن. ئەمە رەوشێکی بێرەحمانەیە. ئیتر جگە لەتاقیکردنەوەی حیساب وەرگرتن لەیەکتر لەرێگای هەموو شارەزاییەکتانەوە زیاتر چارەیەکی دیکە نییە. واتا "خۆتان لەگەڵ هێزەکانی دەوڵەت". لەمیانەی پاکتاوکردنی خۆبەخۆیی ناتوانن لەژێر ئەم بارە رابکەن. ماوە بەرفراوانی و شێوازی شەڕەکەتان تەواو گرێدراوی شارەزاییتانە. ئەگرێدانێکی سۆزداری بەمنەوە، ئەپەرچەکردار، هیچ یەکێکیان بارت سووك ناکات. دووبارەو چەند بارە جەختی لەسەر دەکەمەوە، ئەم شەڕە لەمیانەی هێزی هزرو ئیرادەی خۆتان بەرێوەدەبرێ. بەشێوەیەکی ڕاست و لێهاتووانە هەڵوەستەبکەن. لەمیانەی پەیڕەوە خۆکوژییەکان نەخۆتان و نەکەسی دیکە تەنگەتاو مەکەن. دەبێ دەرك بەوەبکەن کە لەجێبەجێکردنی چاوەڕوانییەکانتان بۆ شیکردنەوەو ئومێدەکانی شەڕو ئاشتیتان زەحمەتی دەبینم.

وەها مەزەندەدەکەم هێشتا پەی بەوە نابەن کەپشت بەمن دەژین. واقیعی و کەم وێنە بن. لەمیانەی ئاواکردنی گروپی سووك و بێ واتا تەنیا ئامادەکاری لەناوچوونی خۆتان دەکەن. تەنیا کاتێك لەلایەن گەل، دۆست و دوژمن ڕێز لەسەرکەوتنەکانتان گیرا شانسی ڕێبەرایەتییتان بۆ دەرەخسێ. ئەوەی دیکە هەمووی جموجۆڵی فەسادە. گەر لەهەڵمەتە مێژووییەکاندا خاوەن سەرکەوتن نەبن، نزیکی بابەتەکانی ڕێبەرایەتی نەبنەوە. هەروەها دووبارە جەختی لەسەر دەکەمەوە: هەردوو گروپیشتان وەك گۆشت و نینۆك پێویستیتان بەیەکترە. ئەوانەی دەرك بەمەدەکەن و چارەسەری ناکەن بەئەنقەست یاخود لەخۆیەوە بکەوێتە پێگەی ڕێبەرایەتی، دەبێتە گەورەترین بەڵای سەر مرۆڤ. جگە لەخۆناڵاندن لەو کارانەی دەتوانن بیکەن و تێیدا سەرکەوتووبن هیچ چارەیەکی دیکەتان نەماوە.

٨. ئەوەی لەرۆژهەڵاتی ناوینی ئەمرۆماندا پێویستییەکی مێژووییە، کرانەوەی تیۆری و پراکتیکی بزاڤی دیموکراتییە بەرامبەر بەئەریتی دەوڵەتی دەسپۆت. ئەم کرانەوەیە گونجاوترین پێکهاتەی بزاری سیاسی بەگوێرەی داواکارییە سەرەکییەکانی تەواوی گروپەکانی گەل پێکدێنێ. تێپەڕبوونی گەلانی

ڕۆژهەڵاتی ناوین بەقۆناخی شارستانییەتی دیموکراتییانە هاوکاتی ڕەوشی ژیۆپۆلیتیکی جیهان و قۆناخێکی چۆنایەتی زەمەنە مێژووییەکانە. بەلاوەنانی قەیران (گێژاوی) ڕۆژهەڵاتی ناوین لەڕێگای دیموکراسییەوە، دەبێتە فاکتەرێکی دیاریکەری وەرچەرخان لەسەردەمی دەسەڵات ـ شەڕ بۆ سەردەمی دیموکراتیزەبوون.

هەربۆیە دیموکراتیزەکردنی کوردستان ڕۆڵی کلیل دەبینێ. ئەو ڕێگایەی لەڕۆژهەڵاتی ناویندا بەرەو دیموکراسی دەچێ، گرێدراوی ئەو سەرکەوتنەیە کەبژاری دیموکراسییانەی گەلی کوردستان بەرامبەر دەوڵەتی دەسپۆت بەدەستیدێنێ. لەبەرئەم هۆیە پارتیبوونی دیموکراتییانەی گەلی کورد لەهەر پارچەیەکی کوردستاندا بایەخێکی زۆری هەیە. ئەو سەرکەوتنەی بەدەستبهێنرێ دیموکراتیزەبوونی زنجیرە ئاسایی گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین خێرا دەکات.

بابەتێکی دیکەی جێگای بایەخ سەبارەت بەچۆنییەتی ئاواکردنی پارتێکی دیموکراتییانەیە. بێگومان داسەپاندنی هەرەمەکی لەسەرەوە، لەگەڵ ناوەڕۆك و شێوەی دیموکراتیزەبوونیش ناکۆکە. کەسێتی گروپەکان تەنیا بەو شێوازەی ئاشقی دیموکراسی بن و بەردەوام پەروەردە، ڕێکخستن و چالاکی لەناو بنکەی جەماوەری ئەنجامبدەن خەسڵەتی دیموکراتی بەدەستدێنن. سیستەمی دیموکراتی خاوەنی پارادیگمایەکی تایبەتی ژیانەو لەگەڵ فەلسەفەو پراکتیزەکردنیدا یەکپارچەیە. هەڵبژاردن و کورسییەکان بۆ دیموکراسی واتایەکی سنوورداری هەیە. بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەپێناو ئازادی و کەرامەتی گەل دیموکراسی گوزارشت لەڕەوشی هۆشیاری و ڕێکخستەیی دەکات. گوزارشت لەڕەوشی زاڵی گەیشتن بەبەڕێوەبەرایەتی و دەسەڵاتی خۆیی دەکات. پارتێکی ڕاستەقینەو دیموکراتی بەگوێرەی ئەم پێناسەیە بەرفراوانترین ڕێکخستن و چالاکی لەناو بنکەی جەماوەری بەڕێوەدەبات و دەتوانێ خۆی بسەلمێنێ. وەك مێگەل بەستنەوەی گەلێك بەئارەزووەکانی ئەنجامێکی کولتووری دەوڵەتی دەسپۆتەو ڕەوشێکە پێویستە بەردەوام پارتی دیموکراتییانە لەڕێگای تێکۆشانەوە بەرکەناری بکات.

هەر کادیرو ڕێبەرێك خۆی لەناو ڕێکخستن و چالاکی دیموکراتییانەی گەل نەسەلماندبێ نابێ شایستەی سیفەتی دیموکراتی نابێت. کاتێك لەچوارچێوەی ئەم پێناسەیەدا تەماشا بکەین، ئەوا دەزانین کە ئەو مەیلە گروپچێتییەی کەسەریهەڵداوە ئاگایان لەڕێبازی دیموکراسی نییە، ئەوەی دەیزانن سووربوونە لەسەر پەیوەندییە خۆجێیی و شارگەرایی و هاوشێوەکانیان. ئەم چەمك و هەڵوێستانە پەیوەندی بەتێنەگەیشتن و ئاوێتەنەبوون لەگەڵ ڕێبەرایەتی دیموکراتییانەی کۆمەڵگا هەیە کەلەمزووەوە شیمانکردۆتەوە. زهنییەتی خۆڵەمێشی کۆمەڵگا و پێوانەکانی لەژێرئەمەدا شاراوەیە. سەرچاوەی خۆی لەوەدەگرێت کە لەمیانەی پەروەردەو کرداردا هێزی بەلاوەنانی نیشاننادەن و ئیرادەیان بەهێز نییە. نەك تەنیا لەپراکتیکە سنووردارەکانی پارت، زۆرجار لەڕێبازی چالاکی و ڕێکخستنی پارتی یاسایی و کۆنگرەشدا خۆی نیشاندەدات. ئەم گۆڕەپانانە ئەو دەزگا سەرەکییانەن کەلەبواری بەکۆمەڵگانەبوون و گەلەری نەبوون خۆیان دەدەنەدەست. بەشێوەیەکی گشتی لەژێر دەمامکەکانی نهێنیبوون هەموویان لەهەڵوێستەکانی دامەزراندن لەسەرەوە، لەدوور وەستان و

کـۆنترۆڵکردنی لـەژێرەوە کۆدەبنــەوە کــەوەك هەڵوێســتی دەســەڵاتی دەوڵەتگــەرایی و پلــەداری تاقیکراوەتەوە. تەنیا ئەو ناوەندو هێزو نوێنەرە چینایەتییانە بەمجۆرە ڕەفتاردەکەن کەدیموکرات نین و دەیانەوێ دەسەڵات و دەسـتڕۆیی و پلـەداری لەسـەر کۆمـەڵگا ئاوابکـەن. سۆسیالیزمی بونیادنراویشی لەناودا، هەڵوێستی ڕێکخستنە هاوچەرخەکانی لەتیشکۆی دەوڵەتدا چڕبوونەتەوە لەسەر ڕاستەڕێی ئەم هێڵەدا بووە.

لــەو بڕوایــەدام بــۆ بــەلاوەنانی ئــەم چــەمکە نەریتییــەی حــوکمڕانی پلــەداری دەســتڕۆیی و حزبایەتییــەی تەســك هــەم وەك کەســێتی، هــەم وەك ڕێکخســتن کۆششــێکی مــەزنمان کــرد. بەشــێوەی پێوست دەرك بـەوەکراوە ئـەم ڕاوەسـتە دیموکراتییانـەی لەسـەرەتا بەشێوەیەکی خۆخـۆیی پـەیڕەومان دەکـرد، دوای پیلانگێڕییــە گــەورە نێـو دەوڵەتییەکــە خستمانە قۆناخێـك کەپێکهاتەیـەکی چۆنایەتی بەدەستهێناوەو زیـاتر تیـۆری و هۆشیارانەترە. ئـەو بوێرییــەی گروپــەکانی دوایــی نیشـانیاندا ئەمــە پشتڕاسـت دەکـات. سیسـتەمی پـاڵێوراوی و هەڵبـژاردنی ئەندامـەکان کەدەبووایـە لەهـەموو لایەکـەوە لەلایەن گەل ڕێکبخرێ و لەمیانەی ئـیرادەی دیموکراتییانـەوە دەستنیشـان بکرێـت، هەوڵـدراوە لـەڕێگای ئــەو ئەرکپێــدان و دامەزراندنانــەوە بــەڕێوەببرێ کەدەســەڵاتی پادشــایەتیش تێپــەڕدەکات. ئــەم هەڵوێستانەی لەسـەرەوە هـەموو شـتێك دیاردەکـات تـابلێی زیـان بـەو ڕاوەسـتە دیموکراتییانـەی گـەل دەگەیەنێ کەبەهایەکی تایبەتی هەیە. هەڵبەتە ڕێکخستنی گەل لەم خاڵەدا زەق و بەرچاوە کەئەوانەی ئاشقی دیموکراسی نین ئاشکرا دەبن.

ناستەمە لەڕێگای ئەم چەمکەوە بەشێوازێکی دیموکراتییانە خەبات بکرێ. سەرکەوتنیشیان نابێت. ڕەوشــی چــەپەکانی تورکیــا زۆر بەچــاکی ئــەم ڕاســتییەیان ســەلماندووە، مســۆگەر پێویســتە ئــەم هەڵوێســتانەی لەســەرەوە شــتەکان یــەکلایی دەکــات دەســتی لێبەربــدرێت کەدەرهــەق بەگــەلی کــورد پەیڕەودەکرێت. ئەو گەلەی بەڕاستی بەرەو بوون بەگەلێکی دیموکراتی سەری ڕێی گرتووە. ئـەوەی لـە پـارتی ڕەنجـی گـەلhepەوە تـاوەکو ــ پـارتی گـەلی دیمـوکراتیdehap ڕوویانـداوە هۆکـاری سـەرەکی نەگەیشتن بەڕێکخستنێکی دیموکراتییانـە، پەروەردەنـەکردن و پێنەگەیانـدنی کادیرە دیموکراتـەکان و بەدینەهاتنی گۆڕانکارییەکی مـەزن کـەدیموکراتییزەبوون لەگـەڵ خـۆی بێنـێ. ئەمەرەوشـێکە بەگشتی چـەپ تێیـدا دەژی. فاکتـەری سـەرەکی لەژێرنەمـەدا شاراوەیە کولتـوورو دەسـتڕۆیی پلـەداری ئامـاژەی پێکراوە.

پێویستە باش بزانرێ لەمیانـەی دوا بەرگرینامـەوە لـەبواری تیـۆری و پراکتیکی بزووتنەوەکـەمان ناراستەی ڕێبازێکی قووڵی دیموکراتییانەی گرتۆتەبەرو هەرسیکردووە، لەسەر ئەم بنەمایـەش لـەڕێگای هەڵوێسـتێکی ڕەخنەدانــەوە تــەقلیبوونێکی نــوێ ئەنجامبــدرێ. تائێسـتاکەش لەمیانــەی پراکتیکـی گروپچێتی و دەسرۆیی و ڕەخنەدانی ڕووکەشییەوە درێژەدان بەو ڕاستییەو خەڵەتاندن جگە لـەزیان و ژێرکەوتن زیـاتر هـیچ ئـەنجامێکی دیکەی لێناکەوێتـەوە. ڕێبـازی دیموکراتییزەبوونیـان وەك دژمتێـزی ڕێبازی پێنـج هەزار ساڵەی کۆمەڵگای دەوڵەتگەراو پلەداری، گوزارشت لەهەڵکشانی دیموکراتییانەی گەل

دەکات کەلەمیانەی تیۆرییەکی قووڵ و پراکتیکی رەسەنەوە شێوەی گرتووە. هەرچەندە رێکخستن لەناو رێکخستن ئاوابکرێت، مەیلی تەسکی"خۆجێیی، ناوچەگەری" پێشبخرێت، تەنانەت وەك چەتەگەرییەتیش رەفتاربکرێ، بەرامبەر بەگرێدانی گەل بەرێبەرایەتی دیموکراتییانە لەشکست رزگاریان نابێ. لەدوا لێکدانەوەکاندا دەردەکەوێ ئەگەر نەوەکانی ئاشق بەدیموکراسی هەبێ، مەحاڵە گەلان لەژێر پەیوەندییە کۆنەکانی کۆیلایەتی و دەسەڵاتە دیماگۆگەکان و دۆگماکانی شۆڕشگێڕ ـ سۆسیالیستە ساختەکان دیل بکرێن.

وەك ئەنجام، ئەو گروپچێتییانەی لەسەرەتای دەستپێکردنی بزووتنەوەی "PKK" لەلایەکەوە ئاسایی دەبینران، لەم قۆناخەی پێیگەیشتووە ئەگەر جەختی لەسەربکرێتەوەو لەگەڵ ئەو پێکهاتانە نەبێتەیەك کەناوەڕۆك و شێوەکەی ئاشکرابووە، ئەوا پاکتاوکاری ئەنجامگیر دەبێ. ناتوانرێ بگووترێ مسۆگەر هەموو گروپگەراییەك خراپە، بەڵام مەرجی ئەمە، ئاوێتەبوونە لەئاستی بەرزترو بوون بەهێزی چارەسەری و بەلاوەنانی واتا کۆنەپەرست و شێوە رێکخستنە دواکەوتووەکان.

لەو بڕوایەدام ئەو رێبازو ئایدیۆلۆژی، سیاسی و رێکخستنییەم باش یەکلاکردەوە کەخوازیاربووم لەکەسایەتی خۆمدا پێشیبخەم. مەبەستم لەئایدیۆلۆژیا، راستینەی زهنییەتی شۆڕشگێڕییە؛ پارادیگمای دونیاو گەردوونێکی نوێیە. لەئەنجامی ململانێ گەورەکانی باوەڕی و هزر بەگەوهەری یاساکانی هەڵسووڕانی گەردوون گەیشتن، بەشێوەیەکی سنوورداریش بێت لەدوا بەرگرینامەکەمدا هەوڵمدا ئەوە نیشانبدەم. لەگەڵ ئەوەی رێنیسانسی ئەورووپاش لەگەوهەرەکەیدا هەیە، بەڵام هەوڵەکانی تێپەڕکردنیشی جێگای باسە. لەو بڕوایەدام بەشێوەیەکی لێهاتووانە پارادیگمای پلەداری و دەوڵەتگەراییم شیکردەوە کەلەرۆژهەڵاتی ناویندا سەریهەڵداو گەشەی کرد. هەوڵمدا ئەوە بخەمەڕوو کەچۆن تاکڕەوێتی زێدەڕۆیی دوای رێنیسانسی ئەورووپاو ئەو کەسێتییەی تاکی تواوەی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتی ناوین لەپێناسەیەکی راستی کۆمەڵگادا بکەم بەیەك. چەمکی هاوسەنگی تەندروستانەی نێوان تاك و کۆمەڵگا رەچاوکراوە. نەبەناوی تاکڕەوێتی دەست لەکۆمەڵگا بەردراوە، نەبەناوی کۆمەڵگاش دەستبەرداری لەکەسێتی تاك کراوە.

ئەو پێگەیشتنەی من مەوداکەیم بڕیوە لەدوو رێگاوە دەتوانرێ هاورێیەتی بکرێ: یان تەڤلیبوونێکی سادەو پشتبەستوو بەدڵسۆزی و باوەڕی؛ یاخود تەڤلیبوونێکی بەزانینەوە لەمیانەی هەوڵێکی بەرزی هۆشیاری لێهاتوویی ئایدیۆلۆژی و ناوەڕۆکی تیۆری. هەزاران هەڤاڵ کەلە"PKK"دا بەواتای بەهایەکی مەزن دێت، لەسەرووی هەمووشیانەوە حەقی قەرار، کەمال پیر، مەزلوم دۆغان، خەیری دورموش و مەعسوم قۆرقماز لەمیانەی ئاهەنگی هاوسەنگانەی هەردووشێواز تەڤلیبوونی خۆیان نیشانداوە. ئەم بەشداریکردنە گەوهەرییانە تادوایی ئەوانی کردووە بەخاوەنی هەڵوێستی قارەمانانە. بەرامبەر ئەمەش ئەوانەی تەڤلیبوونێکی دڵخوازو دڵسۆزو سادەیان نیشاننەداوە، نەیانتوانیوە لەسەر بنەمای هەوڵە بەرزەکانی تیۆری و ئایدیۆلۆژی تەڤلی ببن بەردەوام پەلەکوتکێیان کردووە؛ هەندێ جار بەشێوەی گروپی خۆجێیەتی(پێرپێرێتی) هەندێ جاریش وەکو گروپی

پاکتاوکاری و مەیلی چەتەگەرێتی سەریانهەڵداوە. زەحمەتە لەگەڵ ئەوانەدا لەخاڵی هاوبەش بەیەکتر بگەین کەلەهێزی سەرەکی زهنییەتەکەم تێناگات، ڕێزی ناگرێت، بەشێوەیەکی سادەو پەرفۆرمانسێکی بەرزەوە تەفلیبوون"بەشداریکردن"ێکی تیۆری ئەنجام نادات، لێرەشەوەی پێویستە بەشداریبکرێت، خاوەنداریتیکردنی زهنییەتی باڵایە. ئەگەرنا خەڵاتکردنی زهنییەتی دواکەوتوو ڕێگا لەپێش لادان دەکاتەوە.

دووەمین خاڵ کەپێویستە دەرکی پێبکرێ ئەوەیە: ڕێبازی سیاسیم لەراوەستەی سروشتی دیموکراتییانەوە، گرانەوەیەکی مەزنی بەرەو دیموکراتیزەبوونێکی هۆشیارو بەچالاکی بەدەستهێناوەو ئاوێتەبوونی لەگەڵ گەل ئەنجامداوە. بەبایەخەوە دەزانرێ، بەدەزگابوونی سەرۆکایەتی لە"PKK"دا لەمنەوە نوێنەرایەتی دەکرێ، لەپێکهاتەکانی رزگاری نیشتمانی و سۆسیالیزمی بونیادنراو رزگاری بووەو گرنگی بەمەیلەکانی ژیانی بۆرژوا نادات. هەم لەبواری تیۆری هەم پراکتیکی ڕێبازێکی سیاسی یەکسان و ئازادی و دیموکراسییەت لەراستینەی کوردستان سەرکەوتووە کەنەبەشێوەی تەسلیمبوونەو ئەلەسەر بنەمای میللیگەراییە. ئەوەی لەبنکەی کادیرانی "PKK"دا چاوەڕوانی دەکرێ هەرسکردنی ئەم ڕێبازەو بەجەماوەریی کردنییەتی. بەبێ تێگەیشتنی تەواو، نیشانەدانی کۆششێکی مەزن لەپێناویدا، ئەو ئسلوبە سیاسییەی پەیڕەوبکەن، زوو یان درەنگ بەشێوەی پاکتاوکاری دژی خاوەنەکانی دەبێتەوە. سیاسەت هونەرێکە لەئاستی بەرزدا پێویستی بەوریابوون و رەوشت هەیە. لاوازی سەرەکی کادیران لەو بارەیەوە سووربوونی بەردەوامیانە لەسەر هەڵوێستەکانی هەرەمەکی بوون، دوور لەهەستیاربوون و بێبەشبوونی لەهەڵوەستە دینامیکییەکان. ئەو ئەنجامەی لەرێگای ئەم شێوازەوە پێیدەگەیت شکستێکی پێشوەختە؛ بوونە بەئامرازی پاکتاوکاری و پێرپێرێتی. کاتێك ئەمە رەچاوبکرێت سیاسەت بۆشایی پەسند ناکات، ژیانێکی تێرو پڕ لەکردار مەرجی سەرکەوتنە.

هەروەکو دەزانرێ لەتەمەنی حەوت ساڵانەوە ژیانێکی ڕێکخراوو پڕ لەچالاکیم بەبنەماگرتووە. هەڵبەتە ڕێکخراوبوون پێویستی بەچالاکییە، چالاکیش پێویستی بەرێکخراوبوونە. لایەنی زاڵی ئەمە لەرووخێنەری زیاتر ئاواکردنە. بونیادنان و بەرهەمهێنان مەرجە. زۆر کەم کەوتووینەتە ناو هەوڵەکانی رووخان. تەنیا رووخاندنی ئەو پێکهاتانە گونجاو بینراوە کەرێگای پێشکەوتنە گرنگەکانیان بەربەستکردووە. کەسایەتی چالاکییەك (کردەوەییەك) جێگای باسە کەهەموو جۆرێکی دەستبەسەراگرتن، زەوتکردن و رووخان مەحکوم دەکات. چەمکی هەڤاڵێتیم بەردەوام بەئاراستەی ئامانجی کارەرسەنەکان بووە. هەرگیز پەیوەندیم لەگەڵ ئەو مرۆڤانە نەبەستووە کەخۆی دەخەڵەتێنێ، رادەبوێرێ و بەدوای بەدەستهێنانی قازانج کەوتووە. پێویستە بەشێوەیەکی تایبەت ئەم لایەنانەی راستینەی سەرۆکایەتی بزانرێ کەمن نوێنەرایەتیم کردووەو بەدوایدا بچن. لەرەوشێکی پێچەوانەدا ئاستەمە لەرێبەرایەتی مندا باسی یەکێتی سیاسی و ژیانی کرداری (چالاکی) بکرێ، ئەوانەی ژیانێکی چالاکی ئەرێنی (پۆزەتیڤ) نیشاندەدەن کەبەردەوام لایەنی ڕێکخراوبوون (ڕێکخستە)یی لەپێشە، بینینی رۆڵێکی سەرکەوتووانە لەدەزگای ڕێبەرایەتیدا نزیك بەمەحاڵ بوونە.

لەئەرك زیاتر، پێویستە رێکخراوبوون و چالاکی وەك دۆخێکی ژیان دەرکی پێبکرێ. چۆن بەبێ ئاوو هەوا نابێت، دەبێ بزانرێ کە ژیان بەبێ رێکخراوبوون و چالاکی نابێت و بەواتای راستینەی رێبەرایەتی "سەرۆکایەتی"دێت. ئەگەرنا رێکخستن لەناو رێکخستن، چالاکی سەربەخۆی رووخێنەرو بێواتا و بێنامانج بەردەوام دەبێتە بەلا. رێکخستنێکی لێهاتووانەو بەرجەستەکردنی بەگوێرەی ناوەرۆکی رێبازی سیاسی و ئایدیۆلۆژی و ئاوێتەکردنی لەگەلّ چالاکییەکی بەئامانج و بەرهەمدار تاکەجۆری وابەستەبوونە. ئەوەی دەتوانێ ئەنجامگیری بکات ئەو هەلّوێستەیە کەهەولّە مێژووییەکانی بەفیڕۆ نادات و هەر خشتێك بۆ بەرزکردنەوەی زیاتری تەلارەکە هەلّدەگرێ. جگە لەبەرزکردنەوەی چەمکی رێکخراوەیی و چالاکی رێکخستن ـ تێکۆشانی چەکداریشی لەناودا ــ بۆ ئەم پایەیە لەلایەن بنکەوە دەرفەت و شانسێکی دیکەی سەرکەوتن نییە.

هەلّوێستی ئەخلاقی لای رێبەرایەتی "PKK" کە لەسەربنەمای رێبازی ئایدیۆلۆژی، سیاسی و رێکخستنی پێکهاتووە، لەمیانەی کۆمەلّگابوونی نوێوە، لەولاوەی یاساو رێساکان گوزارشت لەگرێدانێکی بەحەزو دلّگەرمی دەکات. ئەو بەکۆمەلّگابوونە نوێیە وەك شێوەی لەدایکبوونی ژیان تاوتوێ دەکات. ژیان بەکۆمەلّگابوونە نوێیەکەمانە. لێگەڕینەکانی دەرەوەی ئەمە بۆ ژیان و بۆشاییەکانی خۆدزینەوە، بەواتای شکست دێ. لەژیانێکی باوەڕمەندانە زیاتر، پێشەنگی و لێهاتوویی ژیانێك کەزانستیبوون بەبنەما دەگرێ و ئازادی سیاسی وەك هەولّەکانی داهێنانی نوێ دەبینێ؛ باوەڕمەندێتی هاوچەرخە. ئەوانەی ئەم هێزەی ئەخلاق نیشاننەدەن هیچ هەولّێکی لەتووشبوونی لادان رزگاری نابێت. ژیانی ئەخلاقی لەناوەرۆکی خۆیدا بەردەوام گوزارشت لەنیشاندانی هێزی بەشداریکردنی شێوازی پەیدابوونی کۆمەلّگا دەکات لەمیانەی زهنییەت و ئیرادەی ئازادەوە. بەهاگەورە راستەقینەکانی "PKK" لەلایەن ئەو کەسانەوە بەدیهاتووە کەخاوەنی ئەم راوەستە ئەخلاقییەن. لەراستیدا ئەوەی لەسەر هێلّی "PKK" بخوازێ ببێ بەخاوەنی رێبازێکی ژیان، دەبێ ئەم هێزە ئەخلاقییە نیشانبدات.

بەکورتی ئەم پێناسەیەی سەرۆکایەتی کەناچاربووم لەکەسایەتی خۆمدا نوێنەرایەتی بکەم، هەموو کەسێك ئاراستەی رەچاوکردنەوەی بەشداریکردنی خۆی دەکات و نیشانی دەدات کەچۆن سەرلەنوێ لەگەلّیدا ئاوێتەببێ. رێبەرایەتی ئەم رێبازە تەواوی گەردوون، هەبوونە مرۆییەکان، راستینەی کۆمەلّگامان و ئازادی و دیموکراتی گەل لەهەمناوی خۆی دەگرێت. هەرتەنیا نەتەوەیی نییە، بەلّکو گەردوونیشە. ئەگەر کەموکوڕی و هەلّەی هەبێت پێویستە لەم توێژانەدا لێیبگەڕێی. ئەگەرنا لەژێر سێبەرەکەیدا بژیت و مەزنەدە بکەی لەمیانەی ئاواکردنی دونیایەکی هەرزانی تاکڕەوێتی و کۆیلەکردن دەتوانی خۆی بژیێنی، غەفلّەت و تەنانەت نامۆییشە. بەرگرینامەکەم تەواوی خەسلّەتەکانی ئەم رێبەرایەتییە نیشاندەدات کەبەدیهاتوون. ئەو ئەرکە لەپێشینەیەی دەکەوێتە سەرشانی ئەوانەی سەرنجیان رادەکێشێ و پێیەوە پەیوەستدار دەبن، تێگەیشتنێکی سەرکەوتووانەیە. ئەگەر هەندێ خالّی ناتەواوو هەلّەبن، نیشاندان و تەواوکردنیان پێویستییەکی هەڤالّێتییە. لەرووخساردا بەمجۆرە رەفتاربکات و هەروەکو بلّێی بەشداردەبێت و لەکرداریشدا رەوشێکی دیکەی

هەبێت، بەگوێرەی پەندی پێشینان"موونافیقێتییە". دەشێ راستینەی سەرۆکایەتیم پەسند نەکرێ. لەم حاڵەدا جیابوونەوە لەرێگای بەیاننامەیەکی گونجاودا مافێکە. لەلایەکەوە بڵێن تێگەیشتم و تەفلی نەبێ یاخود بڵێی تەفلیبووم و پێویستییەکانی جێبەجێ نەکرێت، گوزارشت لەژیانێکی گەندەڵ و بێ بەرپرسیارێتی دەکات کەئەمەش بێواتایەو نابێ هەمیشەیی بێت.

هەرگیز شێوازی سەرۆکایەتیم خۆسەپاندن نییە. لەرێگای باوەڕییەکی مەزن و بلیمەتییەوە تێرخۆراك دەکرێ. ئەوانەی لەم بوارەدا بێ هێزن پێویستە دووربکەونەوە. ئەو تاکانەی سەردەمەکەمان نەخۆشی خستووە، ناتوانن تەفلی ئەم شێوازەی سەرۆکایەتی ببن. ئەگەر بەشداریش بکەن ئەنجام بەدەستناهێنن. ئەنجامنەدانی بەشداربوونێك بەگوێرەی ئەو پێناسەیەی لەسەرەتاوە سەرلەنوێ بۆ راستینەی سەرۆکایەتیم ئەنجامدا، رۆڵ لەدروستکردنی بناخەکانی گروپچێتی دواییدا دەبینێ. ئەگەر پەیوەندی و رێز بەرامبەر ئێمە هەبێ، بەراستی لەکاروانێکی هاوبەشی ئایدیۆلۆژی، سیاسی و رێکخستنی بەبانگەشەو بەبڕیار بن و بخوازن ببنە خاوەنی چالاکی. نەك من تەفلی ئەوان بم پێویستە ئەوان تەفلی من بن. زیندوویی یان مردوویی جەستەم بۆ ئەمە یەکلاکەرەوە نییە. ئەو واتاو ئیرادەو ئەخلاقە پێویستە کەپێیگەیشتووین. ئەمە تەنیا تایبەت بەمن نییە، بەڵکو ئەوەی لەمندا گوزارشت دەکرێ راستینەی تەواوی گەردوون، مرۆڤایەتی و کۆمەڵگاکەمانە. پشتئەستوور بەوە سەرلەنوێ بونیادنانەوەی گەلەکەمانە لەناو دیموکراتی، یەکسانی و ئازادیدا.

لەسەر بنەمای بیرەوەری ئەوانەی بەردەوام لەبەرامبەریان دەهەژێین، لەسەرووی هەموویانەوە شەهیدەکانمان، گەلە ستەمدیدەو چەوساوەکەمان و تەواوی بەها رەسەنەکان، لەسەرووی هەمووشیانەوە چەمکی برایەتی و مرۆڤایەتیمان، بانگەوازی دەکەم لەسەر بنەمای ئەو رێبازەمان ببنەیەك کەرێگا لەپێش بەرهەمداری هەڤاڵان دەکاتەوە، جگەلەسەرکەوتن دەرفەت بەکاروانێکی دیکەی ژیان نەدەن. سڵاوو رێز بۆ ئەوانەیە کەلەژێر ئاڵای ئەم بەهارسەنانەدا کۆبوونەتەوە.

هەروەکو بینرا لەسەرەوە جەخت لەسەر گرنگی رەخنە ــ رەخنەدانێکی دڵسۆزو هاوسەنگانە کرایەوە، تەنیا لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانرێ "PKK"یی راستەقینە ئاوابکرێ. هەڵوێستم سەبارەت بەم بابەتە دەزانرێ. سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی "PKK" راسترین هەڵوێست بوو. بەلاوەنانی ئەو هەڵوێستانەی "PKK" لەپەلوپۆدەخات و نوێی ناکاتەوە، لەبنەڕەتدا بەواتای سەرلەنوێ لەدایکبوون دێت. قۆناخە مێژووییەکان بەواتای ئەرکە مێژووییەکان دێت. ئەوانەی پێویستییەکانی جێبەجێبکەن و ماف خۆی پێبدەن بەردەوام لەدەفتەری کەرامەتی گەلەکەیان و مرۆڤایەتی، ئەو شوێنە بەدەستدێنن کەمافی خۆیانە.

راست دەرککردن بەدوا قۆناخی بەسەرهاتی ژیانم بایەخدارە. بەشێوەیەکی گشتی شرۆڤەنەکردنی ژیانی من بەشێوەکی راست، رێگا لەپێش ئەوەدەکاتەوە هەڤاڵان هەڵەی گەورەبکەن و دەرفەتەکان ئەقۆزنەوەو بەفیڕۆی بدەن. بەهایەکەی چی بێت، پێویستە ئەو رەوشە رووکەشیانە دەستی لێبەربدرێت. چونکە هیچ کۆمەکێك بەتاك ناکات. دووبارە هەڵوێستی هەڤاڵ کەمال پیرتان دێنمەوە

یاد، بەتایبەتی بەرجەستە کردنی بیرەوەرییەکانی هەڤاڵ کەمال پیر یەکەمین ئەرکی ئەم هەڤاڵانەیە کەلەزیندان ئازادبوون. هەڵبەتە ئەمە وەك رەمزو سیمبوڵی تەواوی هەڤاڵانی دیکەش دەبینرێ. بەهەزاران بەهای رەسەنی بەمجۆرە هەیە. ئەوانەی لەدەیان یەك شایستەیان بن هیچ ئەرکێك نییە هێزو توانایان بەسەریدا نەشکێ. ئەو هەڤاڵانەی لەکەش و زەمینەیەکی ئازاددان جگەلەسەرکەوتنی واتادار هیچ شتێکی دیکە رزگاریان ناکات. تەواو کاتی بەمەزنی بیرکردنەوەو نیشاندانی هەڵوێستی رەسەن و بەدەستهێنانی سەرکەوتنی ئەنجامگیرە.

هەروەکو دەزانن هاوشێوەی ئامادەکردنی قۆناخی ١٥ ی ئاب هەوڵێکیشم بۆ ئامادەکردنی ئاشتی دا. بەلانی کەم هێندەی شەر، ئاشتیش پێویستی بەتوانستی تیۆری و هێزی خۆراگری هەیە. مسۆگەر خەباتێك نییە بەچاوی سووك تەماشای بکرێ. زەحمەتییەکانی لەشەر زیاترە. هێندەی بزووتنەوەکەمان گرنگییەکی مەزنم بەهەڵوێستی هاوسەنگانە بەرامبەر دەوڵەتیش دا. بەهەرحاڵ دوای رووداوەکەی سوریا وانەو ئەزموون وەردەگرن. ئەو پەیوەندییانەی هەناسە بەهەناسەو وردەکاری بیرکۆڵینەوە ئاوامانکرد گەیشتە چ رەوشێك ! دەتوانرێ هەمان شت بۆ خەباتی گۆرەپانی ئەورووپاش بگووترێ. تەنانەت هەمان شت بۆ کۆششەکانی ئاشتی و دیموکراتییانەی تورکیاش لەجێگەی خۆیدایە. نیشاندانی هەڵوێستێك هەروەکو بڵێی شکست قەدەرێکە لەراستیدا ئەنجامێکی کەسایەتییە کۆنە نەخۆشەکانە. کاتێك دەستمانپێکرد لەکیلۆمەترو پێوانەی سفردا بووین، لەناوەراستی ماراسۆنێکی نیوە سەرکەوتوودا ئاڵای ماراسۆنمان بەنێوەدا. ئەو وەڵامەی داتانەوە جگە لە"پێیەکانمان لەیەکتر ئاڵا و کەوتین"هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. مەسەلەکە ئەوە نییە ژیانێکی پر لەخەم و پەژارە بەسەرببەن. خەمی مرۆڤە بێ ئاگاکان هیچ واتایەکی نییە. ئەوەی گرنگە سەرکەوتنە رەسەنەکانی ژیانی پر لەخەم و پەژارەیە. ئەوەی شایستەی ئێوەیە، مسۆگەر رێگایەك بدۆزنەوە، بەرامبەرەکەی رەنج و ماف خۆتان لەرکابەرەکانتان، دۆستان و تەنانەت هەڤاڵەکانیشتان بسەننەوە. ئەو هەڵوێستەی شایستەی ئێوەیەو لێتان چاوەروانی دەکرێ، لەکەشی ئەفسووناوی من رزگارتان بێ و پێهەلگرتنێکی سەرکەوتووانە ئەنجامبدەن.

پێویستە بەئاشکرایی ئاماژەی پێبکەم کە لەگونجاوترین هەلومەرجدا کاتێك بەبڕواو متمانەیەکی بێسنوور پشتگیری هەوڵەکانی ئاشتیتان کرد کەبەرامبەر کۆماری تورکیا پێشمخستبوو هەڵوێستێکی هەڤاڵێتی بوو. بەڵام ئەو هەلومەرجانەی تێیدا دەژین، کاتێك دەوڵەت ئەو هەنگاوە مێژووییەی نەهاوێشت کەبەگوێرەی من دەبووایە بیهاوێشتایە، ئەمە بەواتای ژیانێکی گەورەدێت. لە ١١ی ئەیلوولەوە دەوڵەت بەبێ دەنگی رەفتاردەکات. مەزەندە دەکەم گۆرانکاری و پێشکەوتنەکانی باشووری کوردستان کاریگەری زۆری کرد. تائێستاکەش نازانرێ کۆتاییەکەی چۆن دەبێ. لەو سیاسەتە دانابرێ کەلەرێگای ئەمریکاوە هەمووشتێك چارەسەربکات. لەئاستێکی سەرسورهێنەردا گرێدان بەوڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەیە. لەساڵانی ١٩٥٠ کانەوە هەموو شتێکی لەرێگای ئەمریکاوە بەرێوەبردووە. ئەمریکا گڵۆپی سەوزی داگیرساندووە، تاریکترین فاشیزم پەیرەوکراوە. تائێستاکەش

گۆڕەپانی ڕەنگی سەوز جێگای بڕیاری گرتۆتەوەو سیستەمێك ئاوا دەگرێ کەدیارنییە چییە. ئەمە ڕاستییەکی دەستلێبەرنەدراوە کەتورکیا بەرەو هاوسەنگی نوێ دەچێ. بەبێ چارەسەرکردنی کێشەی کورد، ئاواکردنی ئەم هاوسەنگییانە بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆی، زۆر لەرەوشی دوای جەنگی جیهانی زەحمەتترە. تەرخانکردنی گشت هێزو توانای بۆ "تیرۆریست لە قەڵەمدانی PKK"، هەروەك سیاسەتەکانی سەبارەت بەباشووری کوردستان، ئەگەری لەپێش ئەوەیە ئەنجامێکی پێچەوانەی لێبکەوێتەوە. هەروەکو دەزانن کاتێك بەسووربوونەوە جەختمان لەسەرئەوە کردەوە کە ڕێگاچارەی دیموکراتییانەی کێشەی کورد تاکەڕێگای دەرکەوتنێکی بەهێزی تورکیایەو لەناو قەیران گێژاوی ڕۆژهەڵاتی ناوین یان وەکو لاوازیمان بینرا، یاخود وەك هەڵوێستێکی تەکتیکی شرۆڤەکرا. پشتیان بەپارچەبوونی "PKK"و هێزەکانی ئەمریکا بەست. چەندەی دەگرێ چەمکی پیرۆزبینینی ڕێگای سەربازی دەستی لێبەرنادرێ. نازانم چۆن لەگەڵ ئەمریکاوە هێرشیان دەکەنە سەر. دەزانرێ چۆن پەلاماریان دام، بەهەرحاڵ ئێستاش ئەنجامی پێویستی لێوەردەگرن. من نالێم پەیوەندیتان لەگەڵ ئەمریکانەبێ. بەڵام ئەوەش ئاشکرابووە کەئەمجۆرە پەیوەندییەش بێواتایە کەگراوەتە مولکی عوسمان. شیمانەیە دوای کۆنگرە بەیەك دەنگ، لەمیانەی بەبڕیاربوونی پێویست، بەیەکەوە لەسەر بنەمای بەبیرهێنانەوەی بەرپرسیارێتییەکانتان پەیوەندی ببەستنەوە. کۆماری تورکیا ئەم ڕێگایە هەڵدەبژێرێ.

تەواو لەم خاڵەدا دەخوازم هاوبەشی ڕەوشی خۆمتان لەگەڵدا بکەم. بەداخەوە پێویستە سەرەتا بڵێم؛ ئەگەر بەمجۆرە بەردەوام بێت، لەقۆناخی پێشماندا شەڕێك چاوەڕوانتان دەکات کەچەندین جار قۆناخی دوای ١٥ی ئاب تێپەڕدەکات. بۆ بەربەستکردنی هەستیارێتی و وریابوونی من تێرناکات. هیچ ڕۆڵێك لەمن ناخوازێ. لەوانەیە پیلانی شەڕێك لەئارادابێ کەدەیەوێت تەختتان بکات. واتا دەشێ دەوڵەت خوازیاری سەپاندنی شەڕبێ، دۆخی دەسەڵاتی پارتی دادو گەشەپێدان"akp" لە هی حکومەتەکەی تانسۆ چیلەر باشتر نییە. خراپترین بێ هەستی و ساردو سڕی نیشاندەدات. سەرۆك وەزیران دەڵێ"ئەگەر خۆتان بەکورد بەناو نەکەن، کێشەی کورد نامێنێ" و ئاژاوەکانی سێرت لەوجۆرە نییە کەپەسند بکرێ. تەنانەت ئەو شتانەی پارتی بزووتنەوەی نەتەوەپەرستیmhpنەیکردبوو ئەوان ئەنجامیاندا. شایستەی لێپرسینەوەیە کەلەڕێگای بەکارهێنانی چەند کوردێکی میللیگەرایی سەرەتایی خیانەتکار دەیانەوێت چی بکەن؟!.

ئەگەر بەشێوەیەکی ئاشکرا هەنگاوێکی هاوسەنگی ئاشتی و دیموکراتیانە نەهاوێژرێ، ئەوا شەڕێکی بەرفراوان چاوەڕوانیتان دەکات. مەزەندە دەکەم هەموو لێکدانەوەکان لەسەر پاکتاوکردنی ئێوەیە. سەرەڕای ئەوەی لەڕێگای نامەو پەیامەکانمەوە ئاگادارییان دەکەمەوە، بەڵام هیچ جددی وەریناگرن. لەڕاستیدا هەموو توانای خۆم خستەگەڕو لەمیانەی ئەم بەرگرینامەیە لەپێناو ڕێبازی یەکپارچەیی و ئاشتی و دیموکراتییانە پێشکەشم کرد کەسوودمەندە. نەك تەنیا بۆ ئێوە بەڵکو پێشکەشی بەرپرسیاران و کاربەدەستانی دەوڵەتیشم کردووە. لەبەرئەوە نییە گوایا ماندووبووم و لەپەلوپۆ

کەوتووم، لەبەرئەوەی بێواتایەو ئاشکرایە پێویستە جارێکی دیکە حیساب لەیەکتر وەربگرن. واتا ئیتر دەبێ لایەنەکان بیر لەبەرپرسیارێتی من نەکەنەوە؛ ئەمە زۆر شەرکەرە. ئەگەر خاوەن ئیرادەیەکی تۆکمە نەبوومایە، هەمووجۆرە هاندان و وروژاندنێکم دەکرد. نەك لەبەرئەوەی ترسام، بەڵکو بەهۆی نەبوونی تێگەیشتن بۆئەوە ئارامم گرت کەگۆڕانکارییەکان بیانهێنێتەوە رێ. من یەکێکم کەهەڵوێستی فیدائییانە (گیانبازی) زۆر واتادار نابینم، بەڵام ئەو خاڵەی پێیگەیشتووین جموجوڵکردنی لەژێر مەترسی و هەڕەشەکانی مەرگ واتای نەماوە. ئەوەی گرنگە چەمکێکی راستی ئەرك و بەرپرسیارێتییە. بچووکترین دوو دڵی و دڵەراوکێم بەرامبەر مردن نییە. ئەگەر مەرگ لەکات و زەمەنی خۆیدا نەبێت تاڵە. ئەو مەرگەی لەکاتی خۆیدا بێت بەهادارە. ئەمە بەوواتایە نالێم کەبۆ فیدائیبوون ئامادەم. چەندین ساختەکار مەزنەدەی ئەوەیان کرد کە من ناتوانم چەند ساڵێك خۆڕاگری و بەرخۆدان بکەم. هەندێ ناوەند لەپێناو بەرژەوەندیپەرستی سیاسی ماوەیەکی درێژ چاوەڕوانی چارەنووس و کۆتایی منیان دەکرد. کێ دەزانێ رەنگە دەوڵەتیش هەوڵیداوە تاقیمبکاتەوە ئاخۆ دەکەومە چ رەوشێکەوە. سکرتێری پێشووی"دەستەی ئاسایشی نەتەوەیی MGM" هەڵسەنگاندنێکی بەمشێوەیەی کرد: سیستەمێکی لەسەر پەیڕەودەکەین کەقەرەبوو ناکرێتەوە، نەك تەنیا جارێك بەڵکو رۆژانە دەیکوژین. بەڵام خۆڕاگربووم، بەرگەم گرت. پێویست بکات شەش ساڵی دیکەش بەرخۆدان دەکەم. بەڵام ئەوە هێندە گرنگ نییە. خۆڕاگرییەکی باش ئەنجامدراوە. نەك تەنیا لەبواری کات، بەڵکو سەبارەت بەواتاو ناوەڕۆکیش خۆڕاگرییەکی باشە. من یەکێکم بەشێوەیەکی نائاسایی دەزانم چۆن بەرپرسانە رەفتاربکەم. دیسان شتێکم بکەوێتە سەرشان ئامادەم. بەڵام بەراستیش لەمەزیاتر نابێ.

دەمەوێ سەبارەت بەبڕوایەك هاوبەشیتان لەگەڵدا بکەم کەلەلای من دەرهەق بەئێوە پێشکەوتووە. لەسیاسەتی خۆم سەبارەت بەکادیران، گرنگی لەپێشینەم بەتەمەندرێژی و ژیانی ئێوەدا، بڕوایەکی زۆرم بەوەکرد کەئەو هەلومەرجانەی دەکەوێتە پێشتان ئێوە فێردەکات. هەروەکو دەزانن ئەم بڕوایەم واقیعی دەرنەکەوت. زێدەڕۆیی لەهەڵوێستی بێ بەرپرسیارێتی کرا. نەتوانیتان من پەیڕەو بکەن، نەخۆتان. بەردەوام رۆڵی من لەوەدا دیاریکەر بوو. تەمەنی زۆربەتان تێپەڕی کردووە. بەگوێرەی من ئەو توانستەی خۆتان لەژیاندا پەیڕەوو بەرجەستەنەکرد کەخاوەنداریێتی دەکەن. پێویستە هۆکارەکەی لەخۆتان بپرسن. هەروەها یارمەتی لەسنووربەدەری من بۆ ئێوەو پێشکەشکردنی بەهایەکی زۆر بەئامادەکراوی رۆڵێکی گەورەی هەبوو. بەڵام هەڕەشەو مەترسی لێرەدایە، ئێوە هەم زۆر بەئاسانی لەهۆش خۆتان دەچن، هەم چەندین بەها لەسەرووی هەمووشیانەوە لاوان و هەڤاڵانی تەنیشتتان رووبەڕووی فڕکردن، گەندەڵبوون و بێبەرهەمی هێشتەوە. بەشێوەیەکی شایستە خاوەنداری نەکردنتان لەو هەوڵ و کۆششانەی لەپێناو ژیان دراوە بەردەوام رق و تووڕەیی لای من دروستکردووە. بۆئەوەی رێگری لەژیان و مردنی هەزارانتان بکەین، بێگومان لەسەر رێگای ژیانی ئازادو هاوچەرخ بۆ

ئێوەو گەل خوازیار بووم دیسپلینێکی پۆڵایین و شکۆدار پەیڕەوبکەم. ئەمە پێویست بوو. بەڵام پەرچەکردارتان هێندە موحافەزەکار و کۆنەپەرستانە بووە لەڕوونکردنەوەیدا زەحمەتی دەبینم.

لەراستیدا چاوەڕوانی یەکێتییەکی ئایدیۆلۆژی و سیاسی چوارچوار نەبووم. زۆر چاوەڕوانی ئەوەم کرد ببن بەخاوەنی پراکتیکێک کەهیچ نەبێ کەرامەت رزگار دەکات و دەیپارێزێ. سەرەتا ئەوانەی ئاستی سەرکردایەتی بوون، باش دەزانن چۆن کاردانەوەیەکتان نیشاندا. لاوانیش نەیانتوانی وەك ئەو بەڵێنەی دابوویان بژین و سەرکەوتن بەدەستبێنن. خۆشتان دەزانن ئەم رەوشەبوو منی خستەدۆخێکی بێ کاریگەرەوە. هەرچۆن هەستم بەوەکرد دەبووایە بەرەو گۆڕەپانی مەیدانی شاخ بێم. ئەگەر بمزانیبایە بەم شێوەیە دەردەکەون، مسۆگەر لەسەرەتای ١٩٨٠کان بەر لەهەرکەسێك من لەوڵات دەبووم. بەتایبەتیش سەرەتای ١٩٩٠کان، راستییەکان تاوەکو رادەیەکی مەزن ئاشکرابوون. دەبووایە ئەوکاتەبێم. لەم قۆناخەدا نەهاتنم بۆ وڵات وەك زیانێکی گەورە هەڵدەسەنگێنم. بەڵام هۆکاری تەواوی ئەمانە پاراستن و هەمیشەییکردنی ئێوەیە کەوەك هەڤاڵ دەستنیشانم کردبوون. ئیتر وەك جاران رەخساندنی دەرفەتی ژیان بۆ ئێوەو پشت تێکردن لەسیستەمدا واتای نییە. بەراستی ئەگەر خاوەنی چەمکێکی کەرامەتی زهنییەتی کەمال پیرو هەڤاڵەکانین، ئەوا لەمیانەی ئەزموونە مەزن و کەڵەکەبووەکەتان و هێزی تێگەیشتن ئازادن لەلێپرسینەوەی مێژوویی بەرامبەر ئەو توخم و پێکهاتانەی بێچارەیی، کەسیستەم و نەزانییەکی گەورە دەسەپێنن. ئەمە هەم ماف خۆتانە، هەم ئەرك. پێویستە بەشێوەیەکی دوولایەنەو بەرامبەر مافەکانمان حەڵاڵ بکەین. بەڵام دیسان ئەوەی لەشەڕو ئاشتیدا بنەڕەتییە بەدەستهێنانی ماف ژیانی ئازادە. نابێ سیاسەتێکی بێ واتای " بەرەو بکوژە"مان هەبێت؛ تەنیا لەپێناو ئەرکە مێژووییەکاندا دەشێ مردن و کوشتن واتایەکی هەبێت. هەروەکو هەڤاڵ کەمال پیر گووتوویەتی تەنانەت ئەم شێوەیەی مردن و کوشتن لەبەرئەوەیە کەمژیانێکی شەرەفمەندانەتان خۆشدەوێ و دەخوازن شایستەی بن.

لەوانەیە هەندێکتان جەنگاوەری مەردو ئازادبن، ئەوانم هێورکردەوە. لەوانەیە هەندێکتان زۆر بەسانایی بمردنایە، ئەمانەشم بەربەستکرد. ئەو هەوڵانەشم بەربەستکرد کەهیچ شانسی سەرکەوتنی نەبوو. گەلێك شتی خوازیاری ئەنجامدانی بووم ئێوە بەربەستتان کرد. لەئاکامدا ئەو کارانە سەرنەخران کەشایستەی من و ئێوەیە. سەری زۆربەتان سپی بوو، خاوەنی ئەزموونی گەورەن. بەگوێرەی من، بیکەن بەمەسەلەیەکی گەورەی کەرامەت، دەرفەتی سەرکەوتنی گەورەتان هەیە. بەلانی کەم دەتوانن مەترسی پەنابەرێتی بپچڕێنن و بەلاوەی بنێن. بەهەرحاڵ دوای ئەو شەهادەتانەی کەبەدەیان هەزاری تێپەڕکرد، دەستی لێبەرنادەن و نارەسەنێتی ناکەن. تەنانەت ئەگەر منیش داواتان لێبکەم، پێویستە نەفرین لەهەمووجۆرە نارەسەنێتییەك بکەن، و ئەگەر پارچەیەکیش بێت لەسەر داوای ژیانێکی ئازاد لەنیشتمان سووردەبن. ئەمجۆرە بڕیارانە، تەنانەت ئەگەر منیش بم، بەداسەپاندنەکانی دەرەوە نابێ. بەڵکو بەعەزیمەت و ئیرادەی ئازادانەی خۆتان دەبێ. لەبەرئەوەی مەزنەدەی ئەوەمکرد، بۆیە بەبێ دوودڵی لەبەرگرینامەکەمدا بۆ تەواوی کوردستان فۆرمیلەی

"دەوڵـەت + دیموكراسـی"م پێشخسـت. لـە ١٥ی ئـاب دەمـانگووت دەوڵەتـەكان (دەسـەڵاتدارانی سـەر كوردستان) نەمێنن، ئەمە هەڵوێستێكی واقیعی و بەگوێرەی ناوەڕۆكمان نەبووە، تەنانەت دەوڵەتـەكانی فەتحكاریش بەلاوە بنرایە، دەوڵەتی كوردی ستەمكار جێگای دەگرتـەوە، دیسان پێویستی بەفۆرمیلـەی "دەوڵەت + دیموكراسی" دەبوو. هەروەكو چۆن دەڵێن دەوڵەت ئایینی نییە، من باوەڕناكەم نەتەوەیشی هەبێت. دەوڵەت بەردەوام كوالیسیۆنی بەرژەوەندی كەمایەتییەكە. دەوڵـەتی عـەرەب، عەجـەم و تـورك رووخسـارەكەیەتی یـاخود هەڵوێسـتێكە بـەگوێرەی هەلومـەرجی سیاسـی، ناوەڕۆكەكـەی جیـاوازە، بەمجۆرەیە كەلەبەرگرینامە بەفراوانی ئاماژەم پێكردووە. نەتەوەكەی چی دەبێت ببێ، ئەگەر ئـەوان لەمیانەی رێكخراوەكانی دەوڵەت هەبوونیان هەبێت، ئەوا ئێمەش بەدیموكراسیەتەكەمانەوە هەبوونمان دەبێت. بەتایبەتیش پێویستە دیموكراسییەتە خۆجێییـەكان (محلی) سـەرەكیترین گۆڕەپـانی هـەبوونی ئێمە بێـت. پێویست بـێ لەشاخەكانەوە دەیانپارێزین. گەلەكـەمان لـەكوێ بـێ، لەوشـوێنەدا كۆمیتـەی دیموكراسیمان دەبێت. پەسند بكرێ بەئاشكرا، ئەگەرنا بەشێوەیەكی نیو نهێنی ـ نیو ئاشكرا بـەردەوام دەبێ. دەشێ بپرسـن ئایـا ئەمـە دەكـرێ. لەبەرئـەوەی چارەیەكی دیكـە نییـە بـەڵێ دەبـێ، واتـە جگـە لەمردن و دیموكراسییەكەمان هیچ بژارێكی دیكەی ژیان نییە.

بەراستی ئەگەر دەوڵەتەكان تەبایی بخوازن ئـەوا پێویستییـەكانی ئەنجامـدەدەن. ئەگـەرنا تاكۆتـایی خـەبات و تێكۆشـان رێگایـەكی پێشـەوەبردنی ژیانـە. دەبـێ بـەمجۆرە نزیكـی دیموكراسـی ببینـەوە، بەباوەڕییـەوە بـزانین پێویسـتی بەخـەباتێكی دامەزرانـدن هەیـە. بەدرێـژی ئامـاژەم بـەبوارە تیـۆری و پراكتیكەكەی كرد. بەلانی كەم دەتوانین لەولاتدا جێگیربین، سـەركەوتووانە درێـژە بەپاراسـتن بـدەین و لەهەر گۆڕەپانێكی گونجاودا لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتی خۆمان بەهێز بكەین. گەلیش بژارێكی دیكەی نەماوە. چەمكی رەهای دەستڕۆیی دەوڵەت دەسەڵاتی دیموكراسیانەی گەلی كردۆتـە ئاچارییەك. تەنانـەت نـاخوازن تێبگـەن كەلەكامـە سـەردەمدا دەژیـن. تاكەشـتێك كـەدەیزانن پراكتیزەكردنـی فۆرمیلـەی"دەوڵـەتی دەسـەڵاتدارو نەتەوەكـەی هەمووشـتێكن، كوردیش هـیچ نییـە". هـەروەكو پێشـتر ئاماژەمـان پێكـرد چـەوتی ئـەم فۆرمیلـە سـەلێنراوەو ناچـار بـەرەو راسـتەكە هـەنگاو بهاوێـژرێ. لەرەوشێكی وەهادان دەتوانن هەست بەوە بكەن كەئەم هەڵمەتە چەندین لایەنی نوێ لەخۆوە دەگرێـت و بەگوێرەی ئەوە تەكتیك و ستراتیژی پێشبخەن.

بەمجۆرە بەپووختی بۆچوونی خۆم سەبارەت بـەقۆناخی ئاییندە پێشكەشكـرد. هەڵوێستی ئێوەو دەوڵەتە پەیوەندیدارەكان نازانم. ئەوەی گرنگە زۆر بەفراوانی وەڵامی ئەو چاوەڕوانیانەم داوە كەلـەمن دەكرا. هیچ گومانم لەوەدا نییە كەماقوڵانەترین هەڵوێستم پێشكەش كردووە. لەرەوشێكی پێچەوانەدا، لەماوەی درێژدا هەموویان یەك لەدوای یەك دووچاری رەوش و چارەنووسی سەددام دەبنەوە. پێویستە بـاش دەرك بـەرۆڵی ئـەو كوردانـە بكـرێ كەسـەددام رێكیخسـتبوون. دەبـێ بزانـرێ كەبـژاری دیكـەش لەئارادان. توركیـاو سوریاو ئێـران بەرامبـەر بـەكوردان خۆیـان زۆربـەهێز لەقەڵـەم دەدەن. لەوانەیـە بـەمجۆرەبێ. بـەڵام ئەمـە كۆتـایی بەهەرەشـەو مەترسییەكان ناهێنـێ، زیـاتر دەیوروژێنـێ. بەڕاسـتیش

پێداگری"عیناد"سەددام سوودمەند نەبوو، کەچی پێداگری و داکۆکی ئەم سێ دەوڵەتە لەهی سەددام زیاترە، نایانەوێ شتێك لەگێژاوی ڕۆژهەلاتی ناوین تێبگەن. بەشێوەیەکی ئەوپەڕگەری هێزو تەختەکانیان دەپەرستن. بڕوایەکی زێدەیان بەلاوازی کوردان هەیە. ئەوە من ڕق ئەستووردەکات، چونکە لەبەرژەوەندی هیچ وڵات و گەلێکدا نییە. خۆخستنەناو سەرکوتکردنی کوردانیش وەك شێتایەتی ئەم دەوڵەتانە دەبینم. بینین و شرۆڤەکردنی ئێوەش بەگرووپێکی بەرەڵاو تیرۆریست هەڵەیەکی ترسناکە. مار بەبریندار بەجێبهێڵی زیاتر گەز دەگرێت، نازانم دەیانەوێ چیبکەن.

نەك هەرتەنیا تەسلیمنەبوون، تەنانەت هەندێکتان دەتوانن لەشەڕدا قەڵەمباز نەنجامبدەن. خۆ ئەگەرگەمژەیی نەکەن دەزانن ئەزموونی زۆرو هێزی خۆڕاگری خۆتان بەکاربێنن و بەهێزی گەریلایی ۲۰۰ کەسی دەتوانن ڕووبەڕووی هەروڵاتێك ببنەوە. پێویستە بەدرێژی بیر لەمەبکەنەوەو لەدەوڵەتە پەیوەندیدارەکانی بگەیەنن، بەر لەشەڕێکی بەرفراوان دەبێ ئاگربەستی دوو لایەنەو ڕێساکانی شەڕ دیاری بکرێ، ستاتۆی بەرێوبەرایەتی خۆجێیی ئاوابکرێ و بەخۆتانی گرێبدەن، لەوەڵامدانەوەی بەرامبەرو تادەگاتە دەستگیرکردن پێویستە هەمووشتێکتان بەگوێرەی ڕێساکانی شەڕو ئاشتی ئامادەبکەن و پێشکەشی یەکتری بکەن و بۆ گەلیشی ڕابگەیەنن. ئەمە بوو کەلە ۱۵ی ئابدا نەبوو. زۆر خوازیاری چارەسەرکردنی کێشەکان بووم لەرێگای پرۆسەی کرداری دیموکراسییەوە. بەڵام بەهایەکی ئەوتۆ لەئارادا نییە کەخاوەنی دیموکراسی و شێوازی خەباتکردن بێت، دیسان مەسەلەکە دەکەوێتە سەرشانی شاخەکان. ناڵێم جارێکی دی مێژووو خوداوەندەکان ئەمەدەخوازن، چونکە دەبێتە قەدەرگەرایی. ئەوەشیان نازانم، یەکسەر دەکوژرێت یاخود دەکوژن. مێژوو لەخاڵێکی وەهادایە، ڕووبەڕووی بڕیاردانە یان هەنگاوی دیموکراتی و ئاشتیخوازانە، یاخود شەڕێکی بەرفراوان لەپێناو ئاشتییەکی دیموکراتییانە. دەتوانن وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئێرانیش ئاگاداربکەنەوە. دەوڵەتی گەورەن، بەڵکو پێشنیازی ڕێگایەك بکەن، بەڵام ئەگەر بەسووربوونەوە شەڕ بسەپێنرێ، لەمیانەی بڕوابوون بەخۆ کەدەتوانن ئەم بارە هەڵگرن و دەبێ یەك لەدوای یەك هەڵمەتە سەرکەوتووەکانیان نیشانبدەن.

ئەنجام لەقۆناخی داهاتووی پێشماندا سێ بژارو شێوە ئالۆزەکانی هەوڵدەدەن لەئاژاوە(کائیوس)ی ڕۆژهەلاتی ناوین سەرکێشی بکەن:

یەکەمیان: سیاسەتی ستاتۆگەرایی نەریتی دەوڵەتی فەتحکارییە سەبارەت بەکوردستان. سیستەمی ئاواکراو، چ لەناوەوە یان دەرەوە سەرچاوەی گرتبێت بەرامبەر بەفاکتەرە نوێخوازەکانی قۆناخی نوێ بەرخۆدان دەکات. دەیەوێ نکۆڵی لەکوردان بکات، ئەگەر سەرینەگرت، دەیەوێ لەمیانەی هەندێ خڵتەوە هەڵیانخەڵەتێنێ. هەرچی سیاسەتی سەرەکییە بەردەوام بەکارهێنانی قامچییە لەسەرسەری گەلی کورد. ئەگەری ئەوەهەیە تورك، ئێران و عەرەبە ستاتۆگەراکان بیانەوێ ڕێککەوتنێك لەنێوان خۆیان بەرەو پێشببەن. بەرامبەر ئەمەش وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئیسرائیل لەتەواوی پارچەکانی کوردستاندا پشتگیری لەمیلیگەرایی کوردان دەکەن و جەخت لەسەر ستاتۆی فیدراڵی

دەکەنەوە. ڤوبرس پرۆفەی ئەم هەڵوێستەیە. تۆرە دەگاتە فەلەستین و کوردستان، هەوڵدەدرێ پێبەپێ ئەم مۆدێلە لەتەواوی رۆژهەلاتی ناوین جێگیربکرێ. لەکاتێکدا دەوڵەتە ستاتۆگەراکانی ناوچەکە بەرامبەر ئەمەدەوەستن، لەلایەکی دیکەشەوە هێزە باوەکانی خۆیان بەکاردێنن و ژمارەیەکی زیاتر کوردە جاش و بەکرێگیراوەکان چەکدار دەکەن. ئەو سیاسەتەی کۆماری تورکیا لەسەر بارزانی و تاڵەبانی بەرێوەیبرد، شیمانەی تەشەنەکردنی ئەمجۆرە سیاسەتە هەیە. لەڕاستیدا ئەوەی لەژێر دەمامکی نەقشبەندێتی لەناو پارتی دادو گەشەپێدان (AKP) رۆڵی پێدراوە میللیگەرایی سەرەتای کوردانی باکووری کوردستانە. پێویستە بەم چاوە تەماشای کەسایەتییەکانی وەك جونێد زاپ سوو، مەلیك فورات، حوسێن چەلیك، زەکی ئەرگەزان، موجاهیدجان، مستەفا زەیدان و ئیزۆڵی سیفەرەك و.... هتد بکرێ، بۆرژوای شاراوەی نیو دەرەبەگ ـ نیو کۆمپرادۆر خۆیان دەکەن بەمیللیگەرایی سەرەتایی کوردان. هەروەکو بینرا لەهەڵبژاردنە خۆجێییەکاندا ئەمە ئاشکرابوو. ئەوانەی لەبینگۆڵ دروشمی"ئیدریس بتلیسی لێرەیە، یاووز لەکوێیە"یان دەگووتەوە لەراستیدا پووختەی مەسەلەکەیان نیشاندەدا. شیمانە دەگرێ لەدەرەوە، بەتایبەتیش لەلایەن ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وەك شێوەی ئیسلامی نوێی ناو کوردان بۆتەواوی رۆژهەلاتی ناوین نامادەدەکرێن. فەتحوللا گولەن بۆ تورکەکان چی بێ، جونێد زاپ سوو و مەلیك فورات بۆ کوردان هەمان شتن. نوێنەرایەتی سەنتێزی کورد ـ ئیسلام دەکەن. رۆڵی ئەو شێوەیەی حزبوللای رۆژهەلاتی ناوین دەبینن کەلایەنگری رۆژئاوایە، نوێنەرایەتی شێوەی کوردەواری زێدەرۆیی میللیگەرایی دەکەن.

تارادەیەکی مەزن کۆماری تورکیا کەوتووەتە ژێرکاریگەری دوو لقی نەقشبەندێتی. کاتێك رەجەب تایب ئەردۆغانی سەرۆك وەزیران دەڵێ "ئەگەر بەکارهێنانی ناوی کورد نەبێ، مەسەلەی کوردیش بوونی نابێت" هەروەکو مەسەلەی حیجاب و هاوشێوەکانی بانگەوازی بۆ تەقیەگەرایی دەکات.

تاوەکو ئێستا ئەم بابەتە یەکلانەبۆتەوە ئایا akp پارتی دیموکراتە موحافەزەکارەکانە یاخود نا، بەتایبەتیش ئەو راستییەی لەهەڵبژاردنە خۆجێیەکان ئاشکرابوو، ئەو ئەگەرە بەهێز دەکات کەپارتێکی راستڕەوو پاشکۆن، "پارتی دەوڵەتن"، دەشێ گفتوگۆکانی حیجاب و عەلمانییەت گەمەیەکی دروستکراو بێ بۆ چەواشەکردنی رۆژەڤی راستەقینە. بۆ بەخێرایی پڕکردنەوەی ئەم بۆشاییەی کوالیسیۆنی DSP و ANAP و MHP کەنیفلاسی کردبووو نەفرەتێکی قووڵی گەلیان راکێشابووە سەرخۆیان، هەروەها CHP ی دەوڵەتگەراو خاوەن رۆڵی "موحافەزەکارانی کۆمار" لەگەڵ پارتی چەتە ـ کۆنترا DYP بەیەکەوە دروستیانکردبوو، لەمیانەی هەوڵێکی هاوبەشی کۆمپانیا پاوانخوازەکانی و مام ناوەندەکان لەگەڵ بەشێکی دەوڵەت، پارتی دادو گەشەپێدان AKP دەرخرایە سەرشانۆ. شرۆڤەکردنی تێکەڵەی ئیسلامی میانڕەو دیموکراتی موحافەزەکار وەك سواق و قلفێکی ئایدیۆلۆژی راسترە. لە ANAP راستڕەوترە. گروپێکی کۆمپانیاکان دێنێتە بیری مرۆڤ. بەتایبەتیش بۆئەوەی پشتگیری ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپا بەدەستبێنێ، رۆڵی کوالیسیۆنی سەنتێزی تورك ـ ئیسلام دەبینێ. لەرەوشێکدا پەرەسەندنە کۆمەڵایەتییەکان خێرابێت، لەوانەیە زۆر لە anap

خێراتر پەرتەوازە ببێ، ئۆپۆزسیۆنێکی دیموکراتییانەی هاوسەنگ نەبێ، وەك پارتێکی ڕاستڕەوی ناوەندی هەمیشەیی دەبێ. لەوانەیە کوردە نۆکەرەکان لەمیانەی چەمکی میلیگەرای سەرەتایی سوننی ـ نەقشبەندی لەناو akp دا چڕببنەوە. پشتگیری تاڵەبانی و بارزانی لەخۆڕا نییە.

پێویستە باش بخوێندرێتەوە؛ کۆماری تورکیا گرێدراو بەدژایەتیکردنی "PKK"، بارزانی و تاڵەبانیشی لەناودا، لەگەڵ میلیگەرایی سەرەتایی سوننیە نەقشبەندییەکان لەناو ڕێککەوتنێکی بەرفراواندایە. ئەم سیاسەتەی لە ١٩٩٠ کان بەئۆزالەوە دەستیپێکردو ئەمریکاش پشتگیری دەکرد، ئێستاکە لەناو تورکیا ڕێگای لەپێش سەخڵەتییەکی مەزن کردۆتەوە. ئایا جەمسەری دەرەبەگ ـ بۆرژوا کوردەکان، ئەمریکا ـ ئیسرائیل ـ یەکێتی ئەوروپا بەبنەمادەگرێ یاخود کۆماری تورکیا، لەسەرووی ئەو بابەتانەوە دێ کەپڕ لەکێشمەکێش و ناکۆکییە. بابەتێکە بەردەوام بۆ درزو ڕێککەوتنی نوێ کراوەیە. ڕێبازی دیموکراتی، بەرخۆدان و وڵاتپارێزی قۆناخی نوێ کە"PKK" ڕێبەرایەتی دەکات، ناچارە بەرامبەر بەفشاری ستاتۆگەراکان درێژە بەو هەڵوێستەی بەرخۆدان بدات کەلەساڵانی ١٩٩٠کان بەڕێوەی دەبرد. چونکە بناخەی ڕێککەوتنی ستاتۆگەراکان بۆ دژایەتی "PKK" دەگەڕێتەوە.

دووەمین ئەگەری گۆڕانکاری: دەشێ لەهەر دوولایەنەوە سیاسەت و ستاتۆی نوێ سەرهەڵبدات. لەوانەیە لەناو گێژاوی ڕۆژهەڵاتی ناویندا میلیگەرایی سەرەتایی کوردان بیەوێ مەیلی دەوڵەتێکی جودا بەهێزبکات و خۆی لێ ڕزگاربکات. دەشێ تەفلیکردنی کوردەکانی ئێران، تورکیاو سوریاش بۆ دەوڵەتی فیدراڵی کورد بکەوێتە ڕۆژەڤەوە. لەرەوشێکی وەهادا ڕێککەوتنەکەی ئەمریکاو یەکێتی ئەوروپاو ئیسرائیل بەرفراوانتر دەبێ و لەوانەیە بیانەوێ "PKK"ش بەشداری بکات. لەڕاستیدا دەشێ لەمیانەی ئەو گروپچێتییەی لەناو کۆنگرەی گەل سەریهەڵدا لەناوەڕۆکەکەیدا ئەم داخوازییە ببینرێ. لەساڵی ١٩٩١یش داخوازی تافیکردنەوەی هەبوو. بەڵام تاوەکو "PKK" لەهەموو بوارێکەوە خۆی نەکات بەهێزێکی سیستەماتیك، بەشداریکردن لەڕێگای گروپی جیاوازی هەندێ کەسێتی لەبەرئەوەی ڕێگا لەپێش توانەوە دەکاتەوە، لەپاکتاوکاری ڕزگاری نابێت. شەپۆلی میلیگەرایی کورد بەرزدەبێتەوە. لەوانەیە چەند پەرەسەندنێکی لەجۆری ئیسرائیل ـ فەلەستین، ئێراق، قوبرس، چیچان و کۆسۆڤۆ سەرهەڵبدەن. بەرامبەر ئەمەش تورکیاو ئێران و سوریا هەوڵدەدەن کەهەڵوێستی هاوبەش نیشانبدەن. هەرچی "PKK"یە پێویستە بەتایبەتی لەسەربنەمای سەرلەنوێ ئاواکردنەوەدا ڕێبازی کوردستانی ئازاد و دیموکراتیك بپارێزێ. لەهەمانکاتدا هەوڵی بەرزکردنەوەی دەسەڵاتی دیموکراتییانەی گەل دەدات، بەبایەخەوە بنەماکانی تەکتیك و ستراتیژی، پارادیگما، تیۆری تۆکمەو ئاسۆی فراوانی ڕێبازەکە دەپارێزێ. سەبارەت بەفۆرمیلەی دەوڵەت + دیموکراسی بەسووربوون و خولقکارانە ڕەفتار دەکات.

سێیەمین ئەگەر: بژاری ئاشتی و ڕێگا چارەی دیموکراتییە. لەسەر بنەمای سەرلەنوێ بونیادنانەوەی "PKK" و کۆنگرەی گەل "کۆما گەل" خاوەن پێگەی هێزی سەرکێشی ئەم قۆناخەن. لەگەڵ قووڵکردنەوەی بێچارەیی لەلایەن سیاسەتی نەریتی دەوڵەتە فەتحکارەکان و سیاسەتەکانی میلیگەرایی سەرەتایی کوردان کەئەمریکا پشتگیریان دەکات، دەشێ بژاری ئاشتی و ڕێگەچارەی

دیموکراتییانە پێشکەوتن بەخۆیەوە ببینێ. لەم پێناوەدا بەتایبەتی لەتورکیا لەجیاتی سیاسەتەکانی ئایینی ـ میللیگەرایی راسترەو وەك ئومێدێك لەدایکبوون و گەشەکردنی سیاسەتی چەپی دیموکرات بایەخدارە. هەروەکو لەتورکەکانی قوبرسدا بینرا پێویستە ئەو ستاتۆیەی جەخت لەسەر بێچارەیی دەکاتەوە لەناو تورکەکانی تورکیاش لاوازبێ و بەرەو دواوەبچێ. هەرچەندە لەرۆژهەڵی تورکیادا هێندە خاوەن سەنگیش نەبێ، بەڵام لەراستیدا پارتی akp ئەم بزارەی چەپی بۆخۆی بەکارهێناو گەیشتە دەسەڵات. ئەو قەیران و بێچارەییەی چەپ پێیەوە دەناڵێنێ فاکتەرێکی دیاریکەرە لەسەرکەوتنی پارتی akp دا. تەنانەت بەهۆی نیشاننەدانی توانای پەیرەوکردنی رێبازی دیموکراتی لەلایەن dehap ەوە پارتی akp توانی لەکوردستانیش هەنگاو بهاوێژێ. جارێکی دیکە ئاشکرابوو کە سیاسەت بۆشایی ناناسێ. کاتێك لەتورکیاو گشت پارچەکانی کوردستاندا خەباتێکی چڕوپڕی دیموکراتیزەبوون بەڕێوەببرێ، شێوەی دەسەڵاتی دیموکراتیانە ئەم رێبازە لەئاستی خەیاڵ دەردەخات و بۆراستی دەگۆڕێ. لەراستیدا مەیلی هاوچەرخ بەم ئاراستەیە. بەڵام لەتورکیاو کوردستان ئەم رێبازە لەبواری بیرۆکەو پراکتیزەکردنیدا، بەبێ خەباتێکی خولقکارانە، رێبەرایەتی و کادیران دەژی کەپێویستە هەرسی بکەن و بەسووربوونەوە بڕیاری لەسەربدەن. ئەگەرنا بەسەرخستنی دەشێ لەسەرتاسەری رۆژهەڵاتی ناوین بیکات بەپێشەنگێکی مێژوویی، کولتووری رۆژهەڵاتی ناوین، جوگرافیاو پێکهاتە دیموکراتییەکەی بەگوێرەی فیدراسیۆنی دیموکراتیانەیەو تەنانەت دەیکات بەناچاری، کەخاوەن ریشەیی مێژوویی و کۆمەڵایەتییەو بەردەوام جەختی لەسەردەکەمەوە، ئەم رێبازە دەکاتە بزارێکی هەرە لەبارو خاوەن دەرفەت.

بەرۆژهەڵبوونی هەر سێ بزار بەشێوەیەکی تێکەڵاو لەبواری پراکتیکی شیاوترە. بزارەکان جیاوازی رەش ـ سپی لەخۆوە ناگرێ. بەردەوام لەناو یەکترن، هەندێ جار یەکێکیان، هەندێ جاری تریش ئەوەی دیکە دەشێ رۆڵی سەرکێشی ببینێ. بەشێوەی پێکهاتەی دینامیك و گۆڕاو بەدیدێن. لەبەرئەوەی شانس و دەرفەتی چارەسەری درێژخایەنی ستاتۆو میللیگەرایی سەرەتایی سنووردارە، لەداهاتوودا ئەوەی هەرەزێدە لەکوردستاندا دەبێتە رۆژەڤ و گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێ بزاری ئاشتی و رێگەچارەی دیموکراتییانەیە، بەرێبەرایەتی کۆنگرەی گەل و "PKK"ی سەرلەنوێ ئاواکراوەوە، ناچارە وەك ئومێدی تەواوی گەلانی رۆژهەڵاتی ناوین بەرەبسەنێ و سەربکەوێت. هەمووشتێك گرێدراوی هەرسکردنێکی قووڵی ئەم رێبازەو پراکتیزەکردنییەتی لەرێگای هەڵوێستی خولقکارانەوە. لەپەرەسەندنەکانی دواتر دەرکی پێکرا کەئەو "یەکێتی هێزە دیموکراسیخوازەکان" کە لەسەر بنەمای بزاری دیموکراتییانە وەك مۆدێلێکی چاوەڕوانکراو پێشکەشکرا، لەپراکتیکدا هەندێ لاسەنگی جددی دەرکەوتن. شێمانە دەکرێ SHP و بەشێکی DEHAPیەکان هەڵوێستیان لەبەرامبەر ÖDP و DEHAP لەسەربنەمای پاکتاوکردن بووە. بەتایبەتیش نارەزاییەکان و هەوڵەکانی گۆشەگیرکردن بەرامبەر عەبدوڵڵا ئۆج ئالان کەگەل خاوەنداریتی لێدەکات و وێردی سەرزمانێتی، راستییەکانی ئاشکرا کردووە. ئاشکرایە بەشێوەیەکی بابەتی هەڵوێستێکی هاوشێوەی CHP و بایکال بووە. بەرچەکرداری

ئەو ناسنامەیەی پێویستە بەشێوەیەکی راست پێناسە بکرێت

گەل بەرامبەر ئەوە لەسندووقەکانی دەنگداندا نیشاندراوە. شانسی یەکێتی هێزە دیموکراتخوازەکان گرێدراوی ئەومیە کاریگەری زێدەی دەوڵەتخوازی CHP تێپەڕبکەن، لەسەربنەمای باوەڕمەندی بسەلێنن هەروەکو بواری تیۆری، لەبواری پراکتیکیش بزارێکن لەتێشکۆی کۆمەلگادا چڕبوونەتەوە. بەشێوەیەکی راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ دژایەتیکردنی ناپۆچێتی (ئۆجەلانیزم) بەرتەوازەبوونیان لەگەڵ خۆیدا دێنێ. دەبێ "هێزە یەکگرتووەکان" بباش بزانن کە گەل دەست لەو پارتەو سیاسەتە سەرەکییەکانی بەرنادات کە لەتێشکۆی دەوڵەتدا نەبێت و راستینەی دیموکراسییەتەکەی تاوەکو دوارادە رێکخراوو هۆشمەندانەبێ.

پوختە

دەشێ ژیانی ڕێکخستنی و کەسێتیم بۆ سێ قۆناخ جیابکرێتەوە. یەکەمین قۆناخ بەبانگەشەی پێویستە بەرامبەر بەدایکم بەکۆمەڵگابوونی خۆم ئاوابکەم دەستیپێکرد، دوای کاردانەوە بەرامبەر بنەماڵەو گوند بەچوون بۆ قوتابخانەی سەرەتایی دەستیپێکرد. هەنگاونان بۆ قوتابخانەی سەرەتایی یەکەمین هەنگاوی جددی پەیوەستداربوونە بۆ بەدەوڵەتبوون. کەسایەتی یەکەمین هەنگاوی گۆڕان لەکۆمەڵگای کۆمەڵگاری بەرەو کۆمەڵگای دەوڵەتخوازی دەهاوێژێ. لەگەڵ شاریبوون بەرێوەدەچێ. بەگوێرەی نرخ و بەها کۆمەڵگارییەکانی لادێ بەهاکانی شار بەبالاتر لەقەڵەم دەدرێ. خوێندنی قۆناخەکانی ناوەندی و دواناوەندی، فەرمانبەریتی تاگەیشتن بەدوا قۆناخی زانکۆ، ئامادەکاری لەپێشینەبوو بۆ بوون بەپیاوی دەوڵەت (دەوڵەتخواز). لەم ساڵانەی تەمەن و ژیاندا بەشێوەیەکی وشك کەسایەتی شار ـ دەوڵەت بەسەرهەموو کەسێکدا زاڵ دەبێت. ڕەوشی دواکەوتوویی و نەتەوەی سەرکوتکراو بۆ پەرچەکردار بەرامبەر دەوڵەت دەگۆڕێ. لەبنەڕەتدا هەواداری بۆ ڕەوتی چەپڕەوی لەلێگەڕین بەدوای دەوڵەتێکی عادیل و یەکسانیخوازو خۆشگوزەران بەولاوە هیچ واتایەکی دیکە نابەخشێ. لەم قۆناخەدا کەسایەتی ئارادیەکی مەزن لەزنجیرەکانی کۆمەڵگای باوو نەریتی دابڕێنراوە. کۆمەڵگای ڕەسەنی کۆمەڵگاری دایکانەی لادێ ئارادەیەکی مەزن دووچاری نکۆڵیکردن هاتووە، لەجیاتی ئەو کەسایەتییەك پێکهاتووە کەنکۆڵی لەڕابردووەکەی دەکات، بچووکی دەبینێ، مەزنایەتی شار و دەوڵەت دەپەرستێ، بەچاوسووری بەرەو سیستەمی فەرمی ڕادەکات و چەندەی بلێی مارژینالە. کوشتارێکی تراژیدیانەی کەسایەتی ئەنجامدراوە.

ئەم کەسایەتییە نوێیەی "شەیدابووە"[٢] کۆمەڵگای کۆن. دایك و باوك، براکانی، دراوسێکانی، لادێکەی، خزمانی، بەساڵاچووان، منداڵان، ژنان، ڕەچەڵەکەکەی و جنسەکەی خۆی بچووك دەبینێ، لەتەواوی وڵاتە تازە گەشەسەندووەکان وەك ئافاتی لێهاتووە. لەمیانەی مۆدێرنیزمێکی بێناومرۆك بەرامبەر بەبەها سەردکییەکانی بەکۆمەڵگابوونی مرۆڤ لەناو نامۆبوونێکی قووڵدا دەژی. ئەم کەسایەتییەی لەژێر باڵابوونی حاشاهەڵنەگری سیستەمی سەرمایەداریدا پەرەیسەندووە، تەنانەت کاتێك لەڕێگای کاردانەوەیەکی ساختە چەپڕەوێتی دەکات دیسان مارژینال و بێکاریگەرە. دابڕانی لەکۆمەڵگا قووڵدەبێتەوەو بەردەوام دەبێ. قوتابخانە، کرێکاری شارو فەرمانبەریتی دەوڵەت کەسایەتی لەمێژوو و نەریتەکان دادەبڕێنێ و کردوویەتی بەکەسایەتی "تەنەکە"[٢]. هەرشتێك سەرچاوەی خۆی لەم کەسایەتییە وەربگرێ کەبێخەمە، نکۆڵیکارە، بەمووچەگرێدراوەو بۆ سۆزانێتی شار لێدراوە بەرامبەر سەرمایەداری و کۆمەڵگاکەی و بەهاکانی ئیفلاس دەکات. فەراهەمنەکردنی وەرچەرخانێکی ڕاستەقینە لەلایەن سۆسیالیزمی بونیادنراو، سۆسیال ـ دیموکراسی و ڕزگاری نیشتمانی لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم کەسایەتییەیە. بناخەی کۆمەڵایەتی تەواوی ئایدیۆلۆژیاو پراکتیکە چەواشەکارو فاشیست و تۆتالیتارەکان پشت بەپێکهاتەی ئەم کەسایەتییە دەبەستێ، ئەو کەسایەتییەی لەڕێگای

شۆڕشی فەرەنسا قەڵەمبازێکی ئەنجامدا، لە ۱۹۹۰ کان سەرنجراکێشییەکەی جارانی لەدەستدا، دووبارە بەکەوتنە ناو قۆناخێکی ئاساییەوە ئەنجامگیربووە.

قۆناخی دووەم، ئەمجارە بەدابڕان لەدەوڵەت و کۆمەڵگای بۆرژواو ئەزموونی ئاواکردنی گروپێکی ئایدیۆلۆژی سەربەخۆ دەستپێدەکات کەئامانجی دامەزراندنی سیستەمی کۆمەڵایەتی و سیاسەتی هاوچەرخی خۆییە. لەکاتێکدا یەکەمین بەکۆمەڵگابوون لەسەر بنەمای دوعا ئاینییەکانی ناو منداڵان و چوون بۆ قوتابخانەی سەرەتایی دەستیپێکرد، دووەمین بەکۆمەڵگابوون لەگەڵ خوێندکارەکانی زانکۆ لەسەربنەمای ئایدۆلۆژیای چەپڕەوی ـ نیشتمانی پەرەیپێدرا. هەرچەندە بەرامبەر شۆڤێنی نەتەوەی سەردەست و بەهاکانی سەرمایەداری بڵاویکردبۆوە. هەوڵی سەرلەنوێ لێگەڕین بەرامبەر کۆمەڵگای خود لەئارادابوو، بەڵام لەبەرئەوەی سوری چەپڕەوو رەوتە نیشتمانییەکانی لەئارادابوون ئەو هێزەیان نەبوو پێوانەکانی ژیانی سەرمایەداری تێپەڕبکەن، ئەم هەوڵانە لەگەیشتن بەئامانجە راستەقینەکانی دوورە. ئەم قۆناخەی دەتوانین بەیەکەمین قۆناخی "PKK"یی بوونیشی بەناو بکەین، لەجیهانی گەردەلوولی ۱۹۷۰کان هەروەکو گەڵایەکی وەریو بڵاودەبێتەوە. هێندەی لەجیهانی باوو نەریتی دابڕاوە، لەگەڵ بەها گەوهەرییەکانی سەرمایەداریش ئاوێتە نەبووە. قۆناخێکی جۆری مەزهەبگەرایی و مارژینال لەئارادایە. چەندین گروپی لەم جۆرە هەن کەبەهەمان شێوە دامەزراون و بەخێراییش نەماون. بەرامبەر ئەو دەوڵەتەی رووبەڕووی بووینەتەوە کێشمەکێش و ململانێی لەشێوەی مێروولە و فیل دەستیپێکردووە. لەمیانەی لێگەڕینی تیۆری و پراکتیکی داخوازی سەرلەنوێ دۆزینەوەی کۆمەڵگاو وڵات هەیە. لەراستیدا بەدواداچوونی مۆدێلی چەپڕەوی لەئارادایە کەلەتەواوی جیهان پەیڕەو دەکرێ. موتوربەیەك بۆ کۆمەڵگای کۆن دەکرێ. لەهەوایەکی جۆری ئەی ئەگەر سەربگرێ چاوەڕوانی سەرکەوتن دەکرێ. ئیتر فیکرێکی تایبەت بەخۆمان هەیە. گروپەکەمان لەبواری چەندایەتیشدا پەرەدەسەنێ. شیمانەی سەرگرتنی موتوربەکە بەرزە. هەروەکو نموونەی ئەو کرمەی لەقۆزاخەی خۆی دەرکەوتووە، کاتێك هەنگاومان بۆ دەرەوە هاوێشت، وەك قۆناخی پیاو ماقوڵی و لاوێتی پەسندکرا. ئۆتۆپیاکەمان ئومێدبەخشی بەدیهاتنە. لەپشتگیری گروپەوە گەیشتن بەئاستی بەدەستهێنانی پشتگیری جەماوەریی، متمانەو بڕوابەخۆبوون تۆکمەتردەکات. ئاشنابوون لەگەڵ هێزی چەك دەستیپێکرد. گروپی گەریلایی بزووتنەوە هاوچەرخەکان بەشێوەیەکی پەروەردەکراوو چەکدار گەیەنرایە ئەو لوتکەو بەرزاییانەی وڵات کەتاوەکو ئەوکاتە ئاستەم بوو. ئیتر نۆرەی هەڵمەتی مێژوویی هاتبوو.

یەکەمین بەشی قۆناخی دووەمی ژیانم ساڵانی ۱۹۷۲ ـ ۱۹۸٤ی گرتەوە دەشێ لەزۆر لایەنەوە ببێتە رۆژەڤ و بابەتی هەڵسەنگاندن. دەشێ وەك هەڵمەتی هۆشیاربوونەوەی گەلی کوردی هەزار لەسەردەمەکەماندا بەناوبکرێ. دەشێ وەك یەکەمین یاخیبوون و فیشەکی یەکەم بەرامبەر چارەنووسی رەش بەناوبکرێ. دەشێ وەك هاواری شەرەف و کەرامەتیش شرۆڤە بکرێ. دەشێ وەك یەکەمین چالاکی سەرکەوتووی حەمزەتی داودیش بەرامبەر گۆلیاد واتابەخش بێ. دەشێ وەك یەکەمین هەنگاوەکانی هزری ئازادیش لەقەڵەم بدرێ، دەشێ هەڵمەتی دابڕان لەپێوانە ریشەییەکانی

کۆیلایەتی هەزاران ساڵ بێ. قۆناخێکە دەتوانرێ وەك بەدەستهێنانی جیهانبینی نوێ و دووەمین لەدایکبوون پێناسەبکرێ کەسەرکەوتنی تارادەیەك پێویستی بەشانس و رەنج و باوەڕیەوە هەیە.

دووەمین بەشی قۆناخی دووەمی ژیانم ماوەی نێوان ١٥ی ئابی ١٩٨٤ ـ ١٥ی شوباتی ١٩٩٩ دەگرێتەوە. ئەم پانزە ساڵە وەك دووەمین هەڵمەتی "PKK"یی بوون قۆناخێکی سەرسوڕهێنەرە کەتێکۆشانی چەکداری قورساییەکەی پێکدەهێنێ. دەشێ هاوشێوەی گروپەکانی بابەکی، خەواریجەکان، قرمتییەکان و حەسەن سەباحی مێژووی رۆژهەڵاتی ناوین ببینرێ. لەکاتێکدا بەشی یەکەم (قۆناخی دووەم) لایەنی مەسیحگەرایی لەپێشە، لەبەشی دووەمدا قورساییەکی تێکەڵەی موسەوی و محەممەدی جێگەی باسە."ئەرکی گەیاندن بەخاکی بەڵێنپێدراو"ی گروپێکی کۆچبەران زۆر سەختە کەبەئاستەم و زەحمەتییەوە بەڕێوەدەچن و پێویستی بەهەوڵ و توانستێکی گەورە هەیە، لەکاتێکدا گەیاندنی گروپ لەراستینەی حەزرەتی موسا دەچێت، چالاکییەکانی شەڕیش حەزرەتی محەممەدی سەردەمی مەدینە دێنێتەوە بیری مرۆڤ. کەش و هەوایەکی دەروونی باوەڕمەندی و بڕوای بەمجۆرە زاڵە. خۆبەختکردن لەپێناو باوەڕیدا تەواو شێوەیەکی باوەڕمەندانەی هەیە. سۆسیالیزمی زانستی هێزی باوەڕی بەدەستهێناوەو بەمجۆرە بەڕێوەدەچێ. شەڕ چالاکییەکی پیرۆزە، لەکاتێکدا بەپێی کات مرۆڤ و تاك دەبێت بەهیچ، ئامانج دەبێتە هەمووشتێك. تەنانەت هەستکردن بەوەش زۆر سەختە کەڕووچاری شێوازە مێژوویەکەی نەخۆشی دەسەڵات هاتووە. کەسایەتی لاوازی لادێ کەبەساڵان لەناو هەلومەرجی شارو دەوڵەت خراوەتە ژێر بۆردوومانەوە کەنووسا بەدەسەڵاتەوە زەحمەتە توانستێکی دیکە بناسێ یاخود لەیەکلایەنی مانەوە رزگاری نابێت. ئەو کەسایەتییەی سەرمایەدار بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر بەتەنیایی هێشتووەتەوە بەسیستەمێکی موڵکی خۆی گرێدەدرێت، دەشێ ئەمجارە لەڕێگەی مەیلێکی پێچەوانەوە لەناو بەکۆمەڵگابوونێکی سەیردا بژی. بەو باوەڕییەی کە سەیرترین تایبەتمەنێتی "باوەڕی پیرۆزترین چالاکییە" هەموو شتێك دەکرێتە قوربانی.

لەراستیدا لەجیاتی ئەوەی بڵێ "پیرۆزترین بەها ژیانە"، بەپێچەوانەوە لەئەنجامی بڕوای "ئامانج هەمووشتێکە، ژیان هیچ نییە" کەسایەتییەك دەرکەوتەپێش کەلەئاستی فەناتیزمدا بوو، قەدەرگەرایی و وابەستەبوون بەهەندێ بنەما لەم جۆرەی دۆگماتیزم دەشێ وەك چەشنێکی ئایینیش پێناسەبکرێ. ئەو جیهانبینییەی بەدەستهاتووە واتایی و رووتە. لەکاتێکدا ژیری ئەنالیتیکی گەشەدەسەنێ، ژیری سۆزداری خنکێنراوە، مردن و کوشتن تەواو خراوەتە ئاستی مەسەلەیەکی تەکنیکی. لەدوا شرۆڤەدا دەبینرێ کەئەشقی کارکردنی سەرمایەداری پشتبەستوو بەقازانج لەژێر راستەڕێی ئایدیۆلۆژی بەڕێوەدەچێ. گوێڕایەڵی کارەکتەری گشتی سەردەم کراوە. تەنانەت ئەگەر بەشێوەی مەزهەبێکی جیاوازیش بێت، ئەوەی لەناویدا مەلە دەکرێ و ژیانی تێدا بەسەردەبرێ جیهانی سەرمایەدارییە، لەمیانەی گشتگیری داتاشراوترین رادەی سۆسیالیزمی بونیادنراو و رزگاری نیشتمانی مەیلی سەرمایەداری توانستی خۆی بەدەستهێنا، بەشێوەیەکی شێتانە بۆ ئاواکردنی پێکهاتەی سیاسی و سەربازییەکەی هەوڵدەدرا. بەجۆرێکی دیکە خۆگونجاندن و رێککەوتن لەگەڵ سەردەم پێکنەدەهات.

بێگومان ئەوجۆرە هەوڵ و کۆششانە لەناخوری بێکەسێکدا ئەنجام نەدەدرا. بەڵکو سیستەم خاوەنی هەبوو. بەگوێرەی یاساو ڕێساکانی خۆیان پێداویستی جیهانی بالادەستەکانیان ئەنجامدەدا. دەشێ ڕۆژی ١٥ی شوباتی ١٩٩٩ بۆ من وەك ڕۆژێك هەڵسەنگێنرێ کەهێزی جیهانی سەرمایەداری ـ کەبووە بەعزرائیل ـ لەگەرووم ئالابوو. پێویستە باس لەهەندێ هەڵەی ستراتیژی ئەم قۆناخەی تەمەن بکرێ. یان ئەوەتا دەبووایە ساڵی ١٩٨٢ کادیرێك بخولقێنم کەبەڕاستی ڕێبەرایەتی گروپی چەکداری کردبووایە، لەسەر ئەم بنەمایە ڕەوانەی وڵات کرابووایە. ئەگەر لەجیاتی ساڵی ١٩٨٠، کەمال پیرو هەڤاڵەکانی لەساڵی ١٩٨٢ لەگەڵ گروپێکی بەرفراوانەوە لەڕێگای باشوورو ڕۆژهەلاتی کوردستان بۆ باکوور ڕەوانە بکردایە، ئەوا ڕاستتر بووو گرانەوەشی ئەنجامدەدا. سەرەتا ئەرکدارکردنی دووران کاڵکان و عەلی حەیدەر و محەمەد قەرەسونگور لەناوچەکەدا لەئاستی ستراتیژیدا ڕێگای لەپێش کەموکورتی کردۆتەوە. دووبارەکردنەوەی قۆناخی ڕۆژهەلاتی ناوین، تەنانەت بەشێوەیەکی دواکەوتووتر، بناخەی ئەم هەڵە ستراتیژییەیە. پاشکۆیەتی بە PDK، نامۆبوونی لە گەل، شایستەنەبوون بەهەڤاڵان، خەریکبوون بەکاری نابەجێ، دووبارەکردنەوەی ئەو کارانەی ئەنجامدرا بوون، خۆتێکەڵکردنێکی بێ واتای پێکدادانەکانی نێوان PDK و YNK، نەبینینی توانستەکان و ئەو ڕەوشەی شەڕی ئێراق ـ ئێران ڕەخساندی وەك درێژەی ئەم کەموکورتییە ستراتیژییە بەردەوام بوو. وەلامنەدانەوەی ساتی مێژوویی، نیشاننەدانی شێوازێکی گونجاوی خەبات، شرۆڤەی ئارەزوومەندی بێواتا، بەشێوەی وەشاندنی گورزی کوشندە لەکۆششەکان ئەنجامگیربووە. لەردوشێکی وەهادا هەوڵ و نیازپاکی تەنیا ڕۆڵی ئەو بەردانە دەبینێ کەڕێگای دۆزەخی پێکهێناوە.

پێشوەخت دەستنیشاننەکردنی مەیلەکانی چەتەگەرێتی کەسەریانهەڵدا، بەپێی پێویست هەڵوێست نیشاننەدان دووەمین کەموکورتی گرنگ و ستراتیژییە. بەجێهێشتنی ئەم ڕۆڵە بۆ ئەو هەڤالانەی جێگای بڕواو متمانەن، ئەنجامێکی دیکەی دۆگماتیزمە. کاتێك ئەو هەموو بەها ڕەسەنەیان بەفیڕۆدا، مسۆگەر دەبووایە پەی پێ ببەم و سنووری بۆ دابنێم. بەمجۆرە گەورەترین گورزیان لەتەواوی خەباتە ڕەسەنەکانی "PKK" داوە. بەهەرحاڵ ڕوونکردنەوەی چۆنییەتی و خەسلەتی هەندێ کەسایەتی ناسنامە کەبوونە هۆۆ و درندە. بابەتێکی دیکەی پەی پێنابرێ و هەرس ناکرێ بەسانایی تەسلیمبوونی ئەو بنکەیەبوو کە لەئاکامی ڕەنجێکی زۆر گەورەدوە ئامادەکرابوو. چەمکی هەڤالیتی من بەئاستی ئەو متمانەو بڕوابوونە گەیشتبوو کەبلێم: بەردەوام باشترین کار ئەنجام دەدەن، دروستترین و دڵسۆزترین مرۆڤن، هیچ کارێك نییە توانای ئەنجامدانیان نەبێ و حەواری هاوچەرخن، ئەمەش لەئاستی دۆگماتیزمدا بووو کاریگەری لەسەر پێشهاتەکان هەبوو. درەنگ هاتینەوە هۆشی خۆمان، کاتێك بەئەوای هاتینەوە هۆش خۆمان یاخود هەستمان پێکرد لەبواری ستراتیژی: هەم لەلایەنی کات، هەم لەلایەنی هەوڵە مەزنەکان چەندین بەهامان لەدەستدابوو، لەسەرووی هەمووشیانەوە جەنگاوەرە لاوەکان، گەل، بەهای ماددی و مەعنەوی.

دەبووایە بەشێوەیەکی قووڵتر سوود لەوانەکانی ١٩٩٢ ـ ١٩٩٣ ببینم. لەگەڵ قەیرانی ئێراق ـ کوێتی ساڵی ١٩٩١ لەگەڵ گرووپەکانی وڵات بوومایە راستتربوو. دەبووایە هەنگاوەکەم، ئەنجامدان و جێبەجێکردنی ئەو هەنگاوە بێت کەساڵی ١٩٨٢ ئەنجامامان نەدا. دەبووایە کارو خەباتەکانی رۆژهەڵاتی ناوین بخەمە پلەی دووەمەوە. بەڵام هەمان هەڵوێست و نزیکبوون ئەو بروایەی لەلا دروستکردبووم کەلەئەنجامی تەقویەی چرو بەردەوامەوە سەرکەوتوو دەبین و لەهەقی دەردەکەوین. بەردەوام لەچاوەروانیدا بووم و دەمگوت: لەناو هەزاران کادیر مسۆگەر هەندێ سەرهەڵدەدەن کەبتوانن وەڵامی قۆناخ بدەنەوە. بەڵام ئەو چەتەگەرێتییەی لەناو رێکخستندا دەرکەوت و هەڵوێستە نامەسئولانەکانی کۆمیتەی ناوەندی تەواوی ئەو کۆمەك و ماندووبوونەی ئێمەی بەفیرۆ دەدا. بەشێوەیەکی ئاشکراو بەرچاو مێژوو بەرەو دۆڕاندنی دەبردین. لەرێگای دیسپلین و فیداکارییەوە نەدەتوانرا بەهاکان لەفەوتان رزگار بکرێ، ئەرکەکان بەسەرکەوتوویی جێبەجێبکرێن. بەرێکەوت بەیەکگەیشتنی سازشی عوسمان بەرامبەر بە YNKکە ملکەچکردنی دێنێتەوە بیری مرۆڤ، لەگەڵ هەوڵە خۆکوژییەکانی جەمیل بایق و موراد قەرەییلان، لەم قۆناخەدا بووە رێگر لەپێش زیانێکی گەورەتر. ئەوە ئەم خاڵەبوو کەدەبووایە وانەو ئەزموونی مێژوویی لێوەربگرین. لەگەڵ پشتگوێنەخستنی ناوەوەی وڵات، پێویستی بەرێگەچارەیەکی ریشەیی رەوشی بنکەی کادیرانی ناوەندی هەبوو. فەرمبووکردنەوەی ئەمە لەمیانەی کردنەوەی خوێندنگا لەسوریا تایلێی منی بەربەستکرد. هەوڵ و کۆششەکان واتایەکی ئەوتۆیان نەمابوو. بەتایبەت لەبواری دەستێوەردان (موداخەلەکردن) دەرەنگ کەوتبووم. دوای لەدەستدانی ئەو هەموو نرخ و بەهایە، روو تێکردنم هەرس نەدەکرد. لەجیاتی رێگای سەربازی، کردنەوەی بنبەستبوون لەرێگای سیاسی، تاقیکردنەوەیەکی واتادارببوو. هێرشی سەربازی لەوانەیە بەرەو خۆکوژییەکی گشتگیری ببردینایە. هەرچی تێکۆشانی سیاسییە، دەرفەتی جوڵانەوەیەکی بەتوانستی دەرەخساند. یەك شێوازو دووبارەبوونەوە لەناو بنکە بەردەوام بوو. هەمان شێوازی تێکۆشان تاوەکو قۆناخی کۆنگرەی گەل رەنگیدایەوە. لەراستیدا ریشەی قەیرانەکانی دوایی بەردەوامی ئەو چەمکانەیە کەبۆ سەردەمی گەرانەوەی وڵات و سەنگەرگرتن دەگەرێتەوە. رەخنەدان بەشێوەیەکی واتادار ئەنجام نەدراوە. جەختکردن لەسەر کەسایەتی و شێوازی کۆنی کارکردن لەئارادابوو. ئەمەش هەموو کاتێك لەهەرشوێنێك جگە لەزیانی بێواتاو جێبەجێنەکردنی ئەرکەکان و ئێش و ئازار هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێنەدەکەوتەوە.

دووەمین قۆناخی ژیان لەبەرئەوەی لەتیشکۆی دەوڵەتخوازیدا بوو، بەڵام بەهۆی تایبەتمەندێتییەکانی هەڵوێستی کۆمەڵکاری لەدەستنەدراو پڕ لەناکۆکی بوو. ململانێی ئەم تایبەتمەندێتییانە ئەنجامیان دیاریدەکرد. لە١٥ی شوباتی ١٩٩٩دا هەمانکات گورزی کوشندە لەکاروانی دەوڵەتخوازی وەشێنراوە. ئەگەر پارتیگەرایی و دەوڵەتگەرایی تیشکۆو تەوەرەی دەوڵەتخوازی نەخۆشییەك بێت، لەرەوشێکی وەهادا ئەو گورزەی تەواوی دەوڵەتەکانی جیهانی سەرمایەداری لەمنیان وەشاند، لەهەمانکاتدا رۆڵی دەرمان و مامانێتی سێیەمین لەدایکبوونی دەبینی.

سێهەمین قۆناخی ژیان، ئەگەر بتوانرێ ناوو ناوەڕۆکەکەی بەژیان ناوزەدبکرێ، دەتوانرێ وەك ئەو قۆناخە دەستنیشان بکرێ کەلە ١٥ی شوباتی ١٩٩٩ دەستپێدەکات و تاوەکو کۆتایی بەردەوام دەبێت. خەسڵەتی بەرچاوی ئەوەیە: بەگشتی لەمیانی دابڕان لەتەوەرەی دەوڵەت بەتایبەتیش لەرێگای دابڕان لەژیانی هاوچەرخی سەرمایەداری دەستپێکردووە. دووبارە بەرەو ژیانی سەرەتایی راناکەم. هەڵبەتە بۆ ١٠ هەزار ساڵ پێش ئێستاش ناگەڕێمەوە. بەڵام مسۆگەرە هەندێ بەهاکانی مرۆڤایەتی لەم ساڵانەدا شاراوەیە. ئەو قۆناخەی شارستانییەت بەهەزارو یەك تەڵەکەبازی و ستەمکاری بڕی، تاوەکو لەگەڵ ئاستی زانستی و تەکنۆلۆژی مرۆڤایەتیدا ئاوێتەنەکرێت، ئەوا رزگاری و ئازادی راستەقینەی مرۆڤ بەدینەدەهات.

دابڕان لەژیانی چڕبۆوەی تیشکۆی دەوڵەت و شارستانییەت دواکەوتن نییە، بەپێچەوانەوە دابڕانی بکوژانە لەسروشت، وازهێنان لەکەسایەتی زلکراوو پشتبەستوو بەخوێن و تەڵەکەبازی دەسەڵات، دەرفەتی گەیشتنە بەتەندروسترین شت. لەکۆمەڵگای نەخۆشەوە بۆ کۆمەڵگای تەندروست، لەکۆمەڵگای بۆش و بەخوریکەو دابڕاو لەژینگە، لەو کۆمەڵگایەی لەناو شارستانی ئەوپەڕگەری جۆرێك لەشێرپەنجەدایە، بۆ کۆمەڵگای ژینگەپارێزی؛ لەکۆمەڵگای دەوڵەتگەرایی کەلەسەروو تاخوار لەناو دەسترۆیی و تۆتالیتاریزمدایە ناراستەگرتنێك بەرەو کۆمەڵگای کۆمەڵکاری دیموکراتیك و ئازاد ــ یەکسان جێگای باسە. رزگاربوون لەئەڵقەکانی زنجیرەی کوشتاری ئاژەڵانی کولتووری نێچیروانی، کوشتاری شارستانییەت بۆ مرۆڤ، کارەساتی سەرمایەداری سەبارەت بەسروشت لەوانەیە دەرگا لەمرۆڤایەتییەکی نوێ بکاتەوە. کەسایەتییەکی سیاسی ئەخلاقی کەلەگەڵ ئاژەڵان دۆستبێ، لەگەڵ سروشت ئاشتبووبێتەوە، پشت بەپێکهاتەیەکی هاوسەنگی ژیان ببەستێ، ژیانی پڕ لەئەشق، ئاشتیخوازو ئازاد ــ یەکسان بەبنەمابگرێ، هێزی زانست و تەکنۆلۆژیای ژێر گەمەکانی شەڕو دەسەڵاتی رزگارکردووە، بەلانی کەم هێندەی ئەو هێزەی ئەنکیدۆی بەشارو دەوڵەت بەستەوە، منیش راکێش دەکات و واتادار دەبێ. بەدڵنیاییەوە باس لەحەسرەتێك ناکەم کەبەندیخانەیەکی تاکەکەسی ئافراندبێتی. باس لەجیهانبینییەکی مەزنی هزری و دەروونی دەکەم. لەراستیدا بێزاربووم و نەفرەت لەو ژیانە زاخاوییەی چاوبەستکردن دەکەم کەخاوەن هەڵوێستی جیاکارییە، هێزی گەورە دەپەرستێ و لەژێر مۆرکی خوێنی تەواوی شارستانییەتەکان و سەردەمدا دەبریقێتەوە.

لەمیانەی داواکردنی لێبوردن لەو ئاژەڵانەی لێمداون، ئەو چۆلەکانەی بەهۆی هەبوونی بۆهێڵەکانی کوولتووری نێچیروانی بەبێ چاوتروکاندن سەریانم بڕی و بەفێڵبازی راومکردن، دەمەوێت قۆناخی ژیانی نوێم دەستپێبکەم. لەو بڕوایەدام گەورەترین بەختەوەری لەتەلار و کۆشکە بەنەخش و نیگارەکاندا نییە، بەڵکو لەو مۆڵگانەدایە کەخاوەن ژینگەیەکی سەوزن. لەو باوەڕەدام کاتێك لەناو رەنگ و دەنگ و واتاکاندا گوێ لەسروشت بگیرێ، لەگەڵیدا ئاوێتەبیت بەسەرفرازی ژیان دەگەیت. پێشکەوتنی راستەقینە بەشارە زەبەلاح و دەسرۆیی دەسەڵاتەکاندا تێپەڕنابێ، بەپێچەوانەوە ئەمانە سەرچاوەی گەورەترین نەخۆشین؛ بەرامبەر ئەمە لەو بڕوایەدام ژیانی شوێنێك کەلادێی کۆن و شاری

بەرگریکردن لە گەلێك

نوێی تێپەڕکردووەو لەمیانەی دوا پێدراوەکانی زانستو تەکنۆلۆژیا پێشوازی لە ژینگەپارێزی شوێنی نیشتەجێبوون دەکات شۆڕشی راستەقینەیە. ئەگەر کاروانێکی ناییندەهەبێت، لەو بڕوایەدام لەسەر بنەمای ئەم راستیانە بێ، واتادارەو بەهای کاروانی دەبێ. دابڕان لە شارستانییەتی چینی پلەداری دەوڵەتگەرایی گەورەترین رەخنەدانە. باوەڕیم بە سەرسەختنی هەیە، زیاتر خوازیارم تەقلی جیهانی ئازاد ـ یەکسانی ئۆتۆپیاکانی منداڵێتی مرۆڤایەتی، رەنجدەران، مێژووی لەبیرکراوی گەلان، ژنان، منداڵانو منداڵە بەساڵاچووەکان ببم لەوێ سەرکەوتن بەدەستبێنم.

ئەمانە هەمووی ئۆتۆپیایە، بەڵام هەندێ جار ئۆتۆپیاکان تاکە ئیلهامی فریادڕەسی ژیانی ناو ئەم قاڵبانەیە کە لە گۆڕستان خراپترین، بێگومان سەرەتا لەمیانەی ئۆتۆپیا لەو قاڵبانە دەردەکەوێ کە لە گۆڕەکانی رۆژگاری ئەمڕۆمان خراپترە. رەوشی من لە هی هیچ مرۆڤێکی دیکە ناچێ. نامەوێ لە هی کەسیش بچێ. بەگوێرەی ئەوەی بەشێوەیەکی هەرەباش تێدەگەمو هەستدەکەم، لەسەر رێگای چاکم. ئەو مرۆڤەی واتاو هەست بیژێنێ بەهێزترین مرۆڤە. مسۆکەرە جارێکی دیکە خەتای وێکچوونی گەورەکان دووبارە ناکەمەوە. هەڵبەتە نە هێندە خوازیاری لێکچوونیان بووم، نەتوانیشم، رابردووی مرۆڤایەتی راسترە، بەرامبەری رێزداردەبم، لەوێ لە ژیان دەگەڕێمو دەیدۆزمەوە، سەرلەنوێ دەستپێدەکەم. ناییندە جگە لە بەردەوامی میکانیزمی ئەم هەوڵانە زیاتر هیچ شتێکی دیکە نییە. ئایا هەر بیر لە خۆم دەکەمەوە؟! نەخێر دەشێ بەرگرینامەکەم تەواوی مرۆڤایەتی فێرە شتێك بکات. دەشێ "PKK"ی کە سەرلەنوێ بونیادنراوەتەوە تەواوی هەڤاڵە رەسەنەکانم، ئەو هەڤاڵانەم کۆبکاتەوە کە خاوەنی هێزی واتاو ئیرادەن. کۆنگرەی گەل دەتوانێ تەواوی گەلی کوردستانو دۆستەکان لەژێر چەترێکی دیموکراتیدا کۆبکاتەوە. بەرامبەر ئەوانەی لە خۆیانەوە هێرشدەکەنە سەر ژیانمان، وڵاتو کۆمەڵگاکەمان هێزی پاراستنی گەل HPG دەتوانێ شەڕێکی بەرگریکردن بەڕێوەببات، دەشێ حیساب لە بێ مێشك، ستەمکارو زۆردارەکان بپرسێ، رەسەنترین ژنەکانمان دەتوانن لەژێر چەتری PAJK کۆببنەوە کە لەژێر پێگەیشتوویی هەمیشەیی خوداوەندەژنەکانو بێگەردی فریشتەو جوانی ئافرۆدیت ئاوێتەی کردوون.

لەکاتێکدا لەمیانەی ئەم بەرگرینامەیە چەمكو خەیاڵی مرۆڤایەتی خۆم پێشکەش بە ئۆرگانی دادگای مافی مرۆڤی ئەمروپا DMME ئۆرگانی دادوەری یەکێتی ئەوروپا دەکەم کە دوا نوێنەری شارستانییەتە، زۆر بەفیزەو بەخۆی دەنازێ، لە چاوەڕوانی ئەرێنی زیاتر، لەبەر ئەوەی لەبوون بە ئامرازی قازانجی سیحراوی سیستەم بەولاوە رۆڵێکی دیکە نابینێ، ناماژەم بە خەمو پەژارەی خۆم دەکەم. لەگەڵ ئومێدی کۆمەڵگایەکی دیموکرات ـ ئازادو دادوەر سڵاوو رێزی خۆمتان پێشکەش دەکەم.

٢٧ی نیسانی ٢٠٠٤

زیندانی تاکە کەسی / مودانیا / بۆرسا / ئیمرالی

عەبدوڵڵا ئۆج ئالان